

TESE DE DOUTORAMENTO

A DIMENSIÓN SOCIOEDUCATIVA DO MOVEMENTO AGROECOLÓXICO EN GALICIA

A dieta e o sistema agroalimentario como
eixos da sustentabilidade

Kylyan Marc Bisquert i Pérez

ESCOLA DE DOUTORAMENTO INTERNACIONAL DA UNIVERSIDADE DE
SANTIAGO DE COMPOSTELA

PROGRAMA DE DOUTORAMENTO EN EDUCACIÓN

SANTIAGO DE COMPOSTELA

2021

D./Dna. **Kylyan Marc Bisquert i Pérez**

Título da tese: **A dimensión socioeducativa do movemento agroecolóxico en Galicia: a dieta e o sistema agroalimentario como eixos da sustentabilidade.**

Presento a miña tese, seguindo o procedemento axeitado ao Regulamento, e declaro que:

- 1) A tese abarca os resultados da elaboración do meu traballo.
- 2) De ser o caso, na tese faise referencia ás colaboracións que tivo este traballo.
- 3) Confirmo que a tese non incorre en ningún tipo de plaxio doutros autores nin de traballos presentados por min para a obtención doutros títulos.
- 4) A tese é a versión definitiva presentada para a súa defensa e coincide a versión impresa coa presentada en formato electrónico

E comprométome a presentar o Compromiso Documental de Supervisión no caso de que o orixinal non estea na Escola.

En **Santiago de Compostela, 20 de Maio de 2021.**

Sinatura electrónica

AUTORIZACIÓN DO DIRECTOR / TITOR DA TESE

[A dimensión socioeducativa do movemento agroecolóxico en
Galicia: a dieta e o sistema agroalimentario como eixos da
sustentabilidade]

D./Dna. Pablo Ángel Meira Cartea

INFORMA/N:

Que a presente tese, correspóndese co traballo realizado por D/Dna. Kylyan Marc Bisquert i Pérez, baixo a miña dirección/titorización, e autorizo a súa presentación, considerando que reúne os requisitos esixidos no Regulamento de Estudos de Doutoramento da USC, e que como director desta non incorre nas causas de abstención establecidas na Lei 40/2015.

De acordo co indicado no Regulamento de Estudos de Doutoramento, declara tamén que a presente tese de doutoramento é idónea para ser defendida en base á modalidade de Monográfica con reprodución de publicacións, nos que a participación do/a doutorando/a foi decisiva para a súa elaboración e as publicacións se axustan ao Plan de Investigación.

En Santiago de Compostela, 20 de maio de 2020

*Seràs el rent que fa pujar el pa,
seràs el solc i seràs la collita*
(Vicent Andrés-Estellés, *M'aclame a tu*)

Índice de contidos

AGRADECEMENTOS.....	17
RÉSUMÉ.....	21
INTRODUCCIÓN.....	24
PRESENTACIÓN E XUSTIFICACIÓN DO TEMA DE ESTUDO	24
PROBLEMA DE INVESTIGACIÓN	27
FINALIDADE, METAS E OBXECTIVOS	28
METODOLOXÍA	30
ESTRUTURA DA TESE	31
CAPÍTULO 1. REFERENCIAL TEÓRICO	36
1. ALIMENTACIÓN: DA NECESIDADE AO DEREITO.....	40
1.1. Alimentación: unha necesidade humana básica?	43
1.2. A formalización da alimentación como dereito	55
1.3. O dereito á alimentación nos obxectivos internacionais de cooperación e desenvolvemento	94
1.4. O dereito á alimentación nas contornas de referencia para Galicia	115
1.5. O dereito á alimentación hoxe: retos nos horizontes 2030 e 2050.. ..	135
1.6. O papel dos Relatores Especiais, a sociedade civil e os movementos sociais: a Soberanía Alimentaria como novo paradigma para a realización do DAA	163
2. DIETA: A CONSTRUCCIÓN CULTURAL DO CONSUMO DE ALIMENTOS.....	219
3. SISTEMA E RÉXIME AGROALIMENTARIO: UNHA HISTORIA DE COEVOLUCIÓN E DESAXUSTES.....	280
3.1. Sistemas agroalimentarios tradicionais ou campesiños.	306
3.2. Sistemas agroalimentarios modernos ou agroindustriais.	320
3.3. Réximes agroalimentarios: do imperialismo á hexemonía das corporacións.....	345
3.4. O sistema agroalimentario español: unhas pinceladas da súa traxectoria e composición actual.....	375
3.5. A crise do réxime agroalimentario corporativo: unha fenda para o campesiñado e a sustentabilidade dos sistemas agroalimentarios.....	386
4. A ALIMENTACIÓN NA ENCRUCILLADA: DA CRISE SOCIOAMBIENTAL Á TRANSICIÓN ECOSOCIAL	401
4.1. Dieta e sistema agroalimentario na crise socioambiental	405
4.2. Implicacións socioambientais da dieta e os sistemas agroalimentarios	482
4.3. Dietas e sistemas agroalimentarios para a transición ecosocial	606
5. AGROECOLOXÍA: UN CAMPO TRANSDISCIPLINAR PARA AFRONTAR A CRISE SOCIOAMBIENTAL A TRAVÉS DA (RE)CONSTRUCCIÓN DA DIETA E A TRANSFORMACIÓN DOS SISTEMAS AGROALIMENTARIOS	696
5.1. Antecedentes epistemolóxicos e praxeolóxicos.....	712

5.2.	Concepcións da Agroecoloxía	724
5.3.	As dimensións da Agroecoloxía e outros elementos clave	753
5.4.	A Agroecoloxía e a transición ecosocial cara sistemas agroalimentarios sustentables.....	831
5.5.	Agroecoloxía como movemento social.....	842
6.	CONTEXTUALIZACIÓN DA CUESTIÓN ALIMENTARIA: GALICIA COMO MARCO TERRITORIAL DE REFERENCIA	934
6.1.	Sistema agroalimentario en Galicia	941
6.2.	A dieta en Galicia	965
6.3.	A Agroecoloxía en Galicia.....	973
7.	A CONFIGURACIÓN DUNHA DIMENSIÓN SOCIOEDUCATIVA DA AGROECOLOXÍA DENDE A EDUCACIÓN AMBIENTAL.....	991
7.1.	A Educación Ambiental Sociocrítica ou Ecoloxista como ferramenta socio-pedagóxica para a transformación social.....	996
7.2.	Expresións emerxentes da cidadanía e movementos sociais: na procura dunha Cultura da Sustentabilidade.....	1001
7.3.	Agroecoloxía e Educación Ambiental: cara a definición da dimensión socioeducativa da Agroecoloxía e do movemento social agroecolóxico	1008
CAPÍTULO 2. REFERENCIAL METODOLÓXICO		1012
8.	METODOLOXÍA: TRAZOS XERAIS E XUSTIFICACIÓN	1012
8.1.	Investigar (c)os movementos sociais: as iniciativas agroecolóxicas como suxeito de estudo	1015
8.2.	Un enfoque crítico e orientado á acción: entre a investigación participativa, activista e/ou militante.....	1024
8.3.	Un deseño mixto e orientado a futuros desenvolvementos para unha realidade complexa e dinámica	1033
9.	FASES E PROCESOS DA INVESTIGACIÓN	1040
9.1.	Observación participante	1040
9.1.1.	Primeira etapa: os Encontros Nacionais de Proxectos Sustentábeis....	1044
9.1.2.	Período intermedio: a rede <i>O Rural Quere Xente</i>	1049
9.1.3.	Segunda etapa: a articulación dixital en tempos de pandemia.....	1051
9.2.	Revisión documental.....	1056
9.3.	Censo de iniciativas vinculadas á sustentabilidade social e ambiental en Galicia	1058
9.4.	Estudo de casos múltiple.....	1065
9.4.1.	Deseño do instrumento de recollida de datos	1066
9.4.2.	Validación do instrumento	1069
9.4.3.	Universo e selección da mostra.....	1086
9.4.4.	Proceso de aplicación das entrevistas.....	1089
CAPÍTULO 3. REFERENCIAL EMPÍRICO.....		1095
10.	PRESENTACIÓN XERAL DAS INICIATIVAS ANALIZADAS: TIPOS, DISTRIBUCIÓN TERRITORIAL E EVOLUCIÓN.....	1096

11.	PRESENTACIÓN ESPECÍFICA DAS INICIATIVAS AGROECOLÓXICAS	
ANALIZADAS.....		1112
11.1.	Grupos de Consumo	1113
11.2.	Cooperativas de Consumo	1128
11.3.	Redes de produción e consumo	1132
11.4.	Iniciativas de comercialización.....	1135
11.5.	Mercados de produtoras.....	1142
11.6.	Asociacións e cooperativas de produtoras	1148
12.	CARACTERÍSTICAS XERAIS DAS INICIATIVAS AGROECOLÓXICAS	
ANALIZADAS.....		1157
13.	PARTICIPACIÓN, ARTICULACIÓN E COOPERACIÓN	1190
14.	DIMENSIÓN SOCIOEDUCATIVA	1198
15.	OPINIÓN DAS INFORMANTES.....	1218
16.	DISCUSIÓN DOS RESULTADOS.....	1230
16.1.	Unha definición e caracterización aproximativa do movemento agroecolóxico en Galicia.....	1230
16.2.	Valoración das implicacións socioeducativas das iniciativas agroecolóxicas estudadas	1241
CONCLUSIÓN		1250
ACHEGAS PRINCIPAIS DA TESE.....		1250
Achegas teóricas		1251
Achegas metodolóxicas		1259
Achegas empíricas		1262
LIMITACIÓN.....		1267
LIÑAS DE FUTURAS INVESTIGACIÓN.....		1271
CONCLUSIONS : VERSION EN FRANÇAIS		1274
CONTRIBUTIONS EN LIEN AVEC LE RÉFÉRENTIEL THÉORIQUE		1274
CONTRIBUTIONS MÉTHODOLOGIQUES		1280
CONTRIBUTIONS EMPIRIQUES		1281
Conclusions en lien avec l'objectif 1 : décrire la nature et l'état actuel du mouvement agro-écologique en Galice.....		1282
Conclusions en lien avec l'objectif 2 : évaluer les implications socio-éducatives des initiatives prises dans le cadre de l'étude.....		1284
LIMITATIONS		1285
LIGNES DE RECHERCHE FUTURES.....		1289
FONTES DOCUMENTAIS DE REFERENCIA		1292
RELACIÓN DE ANEXOS		1417

Índice de figuras

FIGURA 1. PIRÁMIDE DE MASLOW. REPRESENTACIÓN GRÁFICA DO MODELO XERÁRQUICO DE NECESIDADES.	47
FIGURA 2. OBOXECTIVO 1 DOS ODM.	95
FIGURA 3. GRÁFICA ILUSTRATIVA DA REDUCIÓN PROPORCIONAL E ABSOLUTA DO NÚMERO DE PERSOAS QUE SOFREN FAME NAS REXIÓNS EN DESENVOLVEMENTO.	97
FIGURA 4. NIVEIS DE GRAVIDADE DA INSEGURIDADE ALIMENTARIA.	136
FIGURA 5. IMAXE DA CAMPAÑA #QUEDANA CASA NON EN SILENCIO, TRADUCIDA, ADAPTADA E DIFUNDIDA EN GALICIA POLO SINDICATO LABREGO GALEGO. .	175
FIGURA 6. CAMPAÑA DA MMM GALIZA EN DEFENSA DOS MERCADOS DE ALIMENTOS DE PROXIMIDADE COMO GARANTES DA SEGA.	178
FIGURA 7. NOVO ENFOQUE DE SEIS DIMENSIÓNS DA SAN.	217
FIGURA 8. EVOLUCIÓN DO GASTO DOMÉSTICO EN ALIMENTACIÓN EN ESPAÑA, EN MILLÓNS DE €(2009-2019).	225
FIGURA 9. EVOLUCIÓN DO GASTO DOMÉSTICO EN ALIMENTACIÓN (ALIMENTOS E BEBIDAS NON ALCOHÓLICAS) EN ESPAÑA, EN TERMOS RELATIVOS (2009-2019).	226
FIGURA 10. PIRÁMIDE DA GUÍA ALIMENTARIA DO USDA (1992).	252
FIGURA 11. MY PYRAMID FOOD GUIDANCE SYSTEM.	253
FIGURA 12. MY PLATE.	254
FIGURA 13. VERSIÓN EN CASTELÁN DO PRATO DE HARVARD.	255
FIGURA 14. ADAPTACIÓN INFANTIL EN CASTELÁN DO PRATO DE HARVARD.	256
FIGURA 15. PIRÁMIDE NAOS.	258
FIGURA 16. PIRÁMIDE DA ALIMENTACIÓN SAUDABLE DA SENC (2015).	260
FIGURA 17. PIRÁMIDE DA ALIMENTACIÓN SAUDABLE DA SENC (2018).	261
FIGURA 18. REVISIÓN DA SEMFYC DA PIRÁMIDE ALIMENTARIA (2019).	263
FIGURA 19. MERCADOS SAUDABLES DOS ALIMENTOS DA FEN.	264
FIGURA 20. NUTRI SCORE.	266
FIGURA 21. PIRÁMIDE DA DM.	268
FIGURA 22. COMPARACIÓN DA DIETA E A SÚA PORCENTAXE DE CONSUMO FINAL ENTRE A DIETA MEDITERRÁNEA RECOMENDADA (A) E O CONSUMO ACTUAL DE ALIMENTOS NOS FOGARES ESPAÑOIS (B).	269
FIGURA 23. DOBRE PIRÁMIDE BARILLA.	272
FIGURA 24. TETRAEDRO DE ESTILOS DE VIDA SAUDABLES DA FINUT.	274
FIGURA 25. PRATO DE SAÚDE PLANETARIA.	278
FIGURA 26. REPRESENTACIÓN GRÁFICA SIMPLIFICADA DA CADEA AGROALIMENTARIA.	295
FIGURA 27. REPRESENTACIÓN GRÁFICA EXPANDIDA DA CADEA AGROALIMENTARIA.	296
FIGURA 28. REPRESENTACIÓN GRÁFICA DA COMPLEXIDADE DA CADEA AGROALIMENTARIA NA ACTUALIDADE, COS SEUS DISTINTOS ELOS, TIPOS DE AXENTES E FLUXOS DE BENS.	297

FIGURA 29. CONCENTRACIÓN DAS MARCAS COMERCIAIS DE PRODUTOS ALIMENTICIOS ENTRE AS 10 MAIORES CORPORACIÓNS DE TRANSFORMACIÓN E DISTRIBUCIÓN GLOBAL DE PRODUTOS PROCESADOS.	367
FIGURA 30. PAÍSES E CORPORACIÓNS PARTICIPANTES NOS PROGRAMAS CONTINENTAIS DA INICIATIVA GROW.	368
FIGURA 31. RELOXO DE AREA DA CONCENTRACIÓN DE PODER NA CADEA AGROALIMENTARIA.	371
FIGURA 32. LÍMITES E PROCESOS PLANETARIOS.	411
FIGURA 33. REDEFINICIÓ DOS LÍMITES E PROCESOS PLANETARIOS.	412
FIGURA 34. REPRESENTACIÓN VISUAL DA PEGADA ECOLÓXICA.	427
FIGURA 35. PEGADA ECOLÓXICA GLOBAL EXPRESADA EN NÚMERO DE PLANETAS.	428
FIGURA 36. DISTRIBUCIÓN INTERNACIONAL DA PEGADA ECOLÓXICA TOTAL E PER CÁPITA.	429
FIGURA 37. DISTRIBUCIÓN INTERNACIONAL DO DÉFICIT/SUPERÁVIT DE BIOCAPACIDADE.	432
FIGURA 38. REXISTROS HISTÓRICO DO DÍA DE SOBREXIRO GLOBAL.	433
FIGURA 39. PRINCIPAIS EMISORES DE GEI, EN TERMOS ABSOLUTOS E PER CÁPITA.	434
FIGURA 40. EMISIÓNS TERRITORIAIS E DE CONSUMO -TANTO TOTAIS COMO PER CÁPITA- DOS CATRO PRINCIPAIS EMISORES DE GEI EN TERMOS ABSOLUTOS.	435
FIGURA 41. EMISIÓNS ASOCIADAS AOS HÁBITOS DE CONSUMO PER CÁPITA EN PAÍSES DO G20.	436
FIGURA 42. DISTRIBUCIÓN DAS EMISIÓNS DE GEI POR SECTORES.	484
FIGURA 43. DISTRIBUCIÓN E EVOLUCIÓN TEMPORAL DAS EMISIÓNS DE GEI DOS DIFERENTES SECTORES POR GRUPOS DE PAÍSES EN FUNCIÓN DOS SEUS NIVEIS DE INGRESOS.	485
FIGURA 44. EVOLUCIÓN TEMPORAL DAS EMISIÓNS DE GEI ATRIBUÍDAS ÁS ACTIVIDADES AGRARIAS.	486
FIGURA 45. DISTRIBUCIÓN XEOGRÁFICA DA DEFORESTACIÓN.	491
FIGURA 46. PROPORCIÓNS DAS CAUSAS DE DEFORESTACIÓN E DEGRADACIÓN FORESTAL.	492
FIGURA 47. ESQUEMA DA INTERACCIÓN ENTRE AS ACTIVIDADES DO SECTOR AFOLU SOBRE OS ECOSISTEMAS E O SISTEMA CLIMÁTICO.	495
FIGURA 48. EMISIÓNS GLOBAIS DE GEI DE ORIXE AGROALIMENTARIO.	498
FIGURA 49. COMO CONTRIBÚE O SISTEMA ALIMENTARIO AGROINDUSTRIAL Á CRISE CLIMÁTICA.	499
FIGURA 50. PEGADA DE CARBONO DAS DIETAS NA UNIÓN EUROPEA (POR TIPO DE ALIMENTO E POR FONTE).....	503
FIGURA 51. DISTRIBUCIÓN DA EMISIÓNS AGROALIMENTARIAS DE GEI NO ESTADO ESPAÑOL.	522
FIGURA 52. EMISIÓNS DE GEI POR GRUPOS DE ALIMENTOS DESAGREGADAS EN FUNCIÓN DA SÚA ORIXE AO LONGO DA CADEA AGROALIMENTARIA.	525
FIGURA 53. DISTRIBUCIÓN REXIONAL DAS EMISIÓNS DE GEI ASOCIADAS Á GANDERÍA E DA PROTEÍNA PRODUCIDA.	529
FIGURA 54. REDUCIÓN POTENCIAL DAS EMISIÓNS DE GEI ASOCIADAS Á DIETA.	543

FIGURA 55. COMPARACIÓN DAS EMISIÓN DE GEI PREVISTA PARA 2030 EN FUNCIÓN DO TIPO DE DIETA E SEGUNDO A COMPOSICIÓN DE CADA UNHA EN GRUPOS DE ALIMENTOS.	545
FIGURA 56. CONTRIBUCIÓN DA GANDERÍA AO CONSUMO ALIMENTARIO E AOS IMPACTOS ANTROPOXÉNICOS DA PRODUCCIÓN GLOBAL DE ALIMENTOS.	553
FIGURA 57. TRILEMA DO USO DA TERRA.....	572
FIGURA 58. PEGADA TERRITORIAL DA PRODUCCIÓN AGROALIMENTARIA.	582
FIGURA 59. PRESIÓNS AMBIENTAIS PRESENTES E FUTURAS (2010-2050) SOBRE CINCO INDICADORES DE IMPACTO AMBIENTAL DIVIDAS POR GRUPOS DE ALIMENTOS.	583
FIGURA 60. PEGADA ECOLÓXICA TOTAL SEGUNDO IDH POR PAÍS.	612
FIGURA 61. REPRESENTACIÓN GRÁFICA DO ENFOQUE DE DS -NA TEORÍA E NA PRÁCTICA- E DA RELACIÓN DOS SISTEMAS HUMANOS E AMBIENTAIS DENDE O PUNTO DE VISTA DA ECOLOXÍA.	625
FIGURA 62. COMPOÑENTES CLAVE DUNHA DIETA SUSTENTABLE.	669
FIGURA 63. ESQUEMA DOS 10 ELEMENTOS DA AGROECOLOXÍA DA FAO EN INTERACCIÓN.	691
FIGURA 64. MANIFESTACIÓNS ACTUAIS DA AGROECOLOXÍA.	722
FIGURA 65. REPRESENTACIÓN GRÁFICA DAS ACEPCIÓNS DÉBIL E FORTE DA AGROECOLOXÍA FRONTE AO NEGOCIO VERDE.....	726
FIGURA 66. EVOLUCIÓN HISTÓRICA DA AGROECOLOXÍA E OS SEUS PRINCIPIOS.	738
FIGURA 67. NOVA PROPOSTA MODIFICADA DAS DIMENSIÓNS DA AGROECOLOXÍA.	758
FIGURA 68. ESQUEMA SISTEMÁTICO DA TIPOLOXÍA DOS CCC SEGUNDO O CRITERIO DE PROXIMIDADE.	790
FIGURA 69. TIPOLOXÍAS DE CCC SEGUNDO GRAO DE ACCIÓN COLECTIVA E DE INTEGRACIÓN NOS MECANISMOS DE MERCADO.	791
FIGURA 70. COMPARACIÓN ENTRE OS CINCO NIVEIS DA TRANSICIÓN AGROECOLÓXICA DE GLIESSMAN (2015) E OS DEZ ELEMENTOS DA AGROECOLOXÍA (FAO, 2018B).	831
FIGURA 71. CARTOGRAFÍA EUROPEA DAS ENTIDADES DE INVESTIGACIÓN E FORMACIÓN AGROECOLÓXICA.	870
FIGURA 72. DISTRIBUCIÓN DE INICIATIVAS AGROECOLÓXICAS NALGÚNS TERRITORIOS DO ESTADO ESPAÑOL.	927
FIGURA 73. EVOLUCIÓN DO NÚMERO TOTAL DE HABITANTES DO ESTADO ESPAÑOL E AS CINCO CCAA CON MAIOR PESO DEMOGRÁFICO.	940
FIGURA 74. DISTRIBUCIÓN TERRITORIAL DOS PRINCIPAIS MODELOS AGRARIOS GALEGOS.....	952
FIGURA 75. COMPARACIÓN DA EVOLUCIÓN DO GASTO MEDIO POR FOGAR EN ALIMENTOS E BEBIDAS NON ALCOHÓLICAS EN GALICIA E NO CONXUNTO DO ESTADO.	966
FIGURA 76. COMPARACIÓN DA EVOLUCIÓN DA PROPORCIÓN DO GASTO ALIMENTARIO DOMÉSTICO EN GALICIA E NO CONXUNTO DO ESTADO.....	966
FIGURA 77. EVOLUCIÓN DAS MOTIVACIÓNS DAS CONSUMIDORAS GALEGAS PARA CONSUMIR ALIMENTOS ECOLÓXICOS.....	972

FIGURA 78. COMPARACIÓN ENTRE INVESTIGACIÓN ACTIVISTA E PARTICIPANTE...	1027
FIGURA 79. CRONOGRAMA SIMPLIFICADO DAS FASES DA INVESTIGACIÓN.	1036
FIGURA 80. ESQUEMA DO DESEÑO METODOLÓXICO ORIXINAL.	1037
FIGURA 81. ESQUEMA DO DESEÑO METODOLÓXICO FINALMENTE DESENVOLVIDO MÁIS A PREVISIÓN DE AMPLIACIÓN FUTURA.	1039
FIGURA 82. CARTEIS DOS CATRO ENCONTROS NACIONAIS DE PROXECTOS SUSTENTÁBEIS.	1045
FIGURA 83. INICIATIVAS PARTICIPANTES E CO-ORGANIZADORAS DOS ENCONTROS NACIONAIS DE PROXECTOS SUTENTÁBEIS.	1048
FIGURA 84. PORTADA DO NÚMERO 0 DA PUBLICACIÓN AUTOXESTIONADA A FENDA.	1050
FIGURA 85. CARTEIS DA VIII E XIX EDICIÓN DOS ENCONTROS DE O RURAL QUERE XENTE.	1051
FIGURA 86. PANORÁMICA DA XUNTANZA CONVOCADA POLA SGEA E DETALLE DOS ACORDOS TOMADOS.....	1060
FIGURA 87. RECONTO DO NÚMERO DE CASOS QUE RESPONDERON A CADA UNHA DAS CATEGORÍAS DE IDENTIFICACIÓN SUXERIDAS NO FORMULARIO DO CENSO. .	1064
FIGURA 88. MOSTRA DUNHA SECCIÓN DUN DOS MODELOS DE AVALIACIÓN CUANTITATIVA DO PROTOCOLO DE VALIDACIÓN REMITIDO ÁS XUÍZAS.	1071
FIGURA 89. MODELO DE AVALIACIÓN CUANTITATIVA DOS ASPECTOS XERAIS DO INSTRUMENTO.	1072
FIGURA 90. DISTRIBUCIÓN DAS INICIATIVAS AGROECOLÓXICAS ANALIZADAS POR TIPOS.	1099
FIGURA 91. REPARTO E LOCAIS DALGÚNS GdC ANALIZADOS.	1100
FIGURA 92. TENDAS DUNHA CDC E DUNHA IdC.	1102
FIGURA 93. FEIRAS, MERCADOS E ENCONTROS DE CONSUMO RESPONSABLE AGROECOLÓXICOS AO AIRE LIBRE.....	1103
FIGURA 94. FEIRAS, MERCADOS E ENCONTROS DE CONSUMO RESPONSABLE AGROECOLÓXICOS A CUBERTO.	1104
FIGURA 95. MOSTRA DE ESPAZOS DE DIFERENTES AECp.	1105
FIGURA 96. DISTRIBUCIÓN PROVINCIAL DAS INICIATIVAS ANALIZADAS.....	1106
FIGURA 97. DISTRIBUCIÓN TERRITORIAL DAS INICIATIVAS ANALIZADAS.	1108
FIGURA 98. FINCAS DE PRODUTORAS QUE PROVÉN ALGUNHAS DAS INICIATIVAS ANALIZADAS.	1109
FIGURA 99. NUBE DE PALABRAS ASOCIADAS ÁS INICIATIVAS ANALIZADAS.	1159
FIGURA 100. ANO DE INICIO DA ACTIVIDADE DAS INICIATIVAS ANALIZADAS.....	1160
FIGURA 101. ELOS DA CADEA AGROALIMENTARIA NOS QUE SE SITUÁN AS INICIATIVAS ANALIZADAS.	1162
FIGURA 102. FIGURA XURÍDICA POR TIPO DE INICIATIVA.	1163
FIGURA 103. MOTIVACIÓNS ORIXINAIS DAS INICIATIVAS.	1166
FIGURA 104. MOTIVACIÓNS ORIXINAIS POR TIPO DE INICIATIVA.	1167
FIGURA 105. NÚMERO ESTIMADO DE MEMBROS POR TIPO DE INICIATIVA.	1169
FIGURA 106. NÚMERO ESTIMADO DE MEMBROS POR INICIATIVA.....	1170

FIGURA 107. DISTRIBUCIÓN POR XÉNERO DAS PARTICIPANTES NAS INICIATIVAS ESTUDADAS.....	1171
FIGURA 108. DISTRIBUCIÓN ESTIMADA POR IDADE DOS MEMBROS DAS INICIATIVAS.	1175
FIGURA 109. DISTRIBUCIÓN ESTIMADA POR SECTOR PRODUTIVO DE OCUPACIÓN DOS MEMBROS DAS INICIATIVAS.	1176
FIGURA 110. DISTRIBUCIÓN ESTIMADA POR TIPO DE FORMACIÓN DOS MEMBROS DAS INICIATIVAS.	1177
FIGURA 111. DISTRIBUCIÓN ESTIMADA POR TIPO DE FORMACIÓN DOS MEMBROS DAS INICIATIVAS.	1178
FIGURA 112. DISTRIBUCIÓN ESTIMADA POR LUGAR DE RESIDENCIA DOS MEMBROS DAS INICIATIVAS.	1179
FIGURA 113. DISTRIBUCIÓN ESTIMADA POR PERFIL DE ACTIVISMO DOS MEMBROS DAS INICIATIVAS.	1180
FIGURA 114. GRAO DE IMPLICACIÓN DAS INTEGRANTES DAS INICIATIVAS NAS SÚAS ACTIVIDADES PRINCIPAIS.	1181
FIGURA 115. LOXÍSTICA DE DISTRIBUCIÓN DOS PRODUTOS ADOPTADAS POLAS INICIATIVAS.	1183
FIGURA 116. ALIMENTOS PRODUCIDOS, DISTRIBUÍDOS OU CONSUMIDOS POR TIPO DE INICIATIVA.	1185
FIGURA 117. FORMA DE ABASTECIMENTO ALIMENTARIO A TRAVÉS DA INICIATIVA SEGUNDO TIPO.	1188
FIGURA 118. ABASTECIMENTO DAS CONSUMIDORAS FRONTE Á ABSORCIÓN DA PRODUCCIÓN DAS PRODUTORAS.....	1189
FIGURA 119. ÓRGANOS DE XESTIÓN DAS INICIATIVAS.....	1191
FIGURA 120. PROCEDEMENTOS DE TOMA DE DECISIÓNS.....	1192
FIGURA 121. ÁREAS DE ESPECIAL DENSIDADE DE RELACIÓNS ENTRE INICIATIVAS AGROECOLÓXICAS.	1195
FIGURA 122. COLABORACIÓNS DAS INICIATIVAS CON INSTITUCIÓNS EDUCATIVAS E ACADÉMICAS.	1197
FIGURA 123. TIPOS DE ACTIVIDADES REALIZADAS POLAS INICIATIVAS POR FRECUENCIA DE CASOS.	1199
FIGURA 124. FINALIDADES PRIORITARIAS DAS INICIATIVAS Á HORA DE DESENVOLVER ACTIVIDADES SOCIOEDUCATIVAS.....	1207
FIGURA 125. PERSOAS DESTINATARIAS DAS ACTIVIDADES SOCIOEDUCATIVAS DESENVOLVIDAS POLAS INICIATIVAS ANALIZADAS.....	1209
FIGURA 126. MEMBROS DA INICIATIVA QUE SE ENCARGAN DE ORGANIZAR E DESENVOLVER AS ACTIVIDADES SOCIOEDUCATIVAS.....	1210
FIGURA 127. INICIATIVAS QUE CONTAN CON PERSOAS ALLEAS PARA ENCARGARSE DE DESENVOLVER AS SÚAS ACTIVIDADES SOCIOEDUCATIVAS.	1211
FIGURA 128. CARÁCTER DOS ESPAZOS QUE EMPREGAN AS INICIATIVAS PARA DESENVOLVER AS SÚAS ACTIVIDADES SOCIOEDUCATIVAS.	1212

FIGURA 129. PROPORCIÓN DE INICIATIVAS QUE ESTABLECEN RELACIÓNS CON OUTRAS INICIATIVAS AGROECOLÓXICAS E ENTIDADES SOCIAIS DE DISTINTA ÍNDOLE PARA DESENVOLVER ACTIVIDADES SOCIOEDUCATIVAS.	1213
FIGURA 130. FRECUENCIA DE CASOS QUE ESTABLECEN RELACIÓNS CON OUTRAS INICIATIVAS AGROECOLÓXICAS E ENTIDADES SOCIAIS DE DISTINTA ÍNDOLE PARA DESENVOLVER ACTIVIDADES SOCIOEDUCATIVAS.	1214
FIGURA 131. INICIATIVAS QUE ABORDAN EXPLICITAMENTE CUESTIÓNS RELATIVAS AO CAMBIO CLIMÁTICO E A SÚA RELACIÓN COA ALIMENTACIÓN NAS SÚAS ACTIVIDADES SOCIOEDUCATIVAS.	1215
FIGURA 132. ASPECTOS DA RELACIÓN ENTRE O CAMBIO CLIMÁTICO E A ALIMENTACIÓN ABORDADOS NAS ACTIVIDADES SOCIOEDUCATIVAS DESENVOLVIDAS POLAS INICIATIVAS ANALIZADAS.	1216
FIGURA 133. IDENTIFICACIÓN DAS ACTIVIDADES SOCIOEDUCATIVAS DESENVOLVIDAS POLAS INICIATIVAS ANALIZADAS COAS PRÁCTICAS DE EDUCACIÓN AMBIENTAL.	1217
FIGURA 134. GRAO DE ACORDO DAS INFORMANTES SOBRE O NIVEL DE CONCIENCIA CIDADÁ, DE ASUNCIÓN DO HÁBITOS ALIMENTARIOS RESPONSABLES E DE IMPLICACIÓN NAS ALTERNATIVAS EXISTENTES.	1220
FIGURA 135. GRAO DE ACORDO DAS INFORMANTES SOBRE O GRAO DE COMPROMISO DA ADMINISTRACIÓN PÚBLICA E SOBRE O TRATAMENTO EDUCATIVO DA ALIMENTACIÓN.	1221
FIGURA 136. GRAO DE ACORDO DAS INFORMANTES SOBRE A CONFIGURACIÓN DAS INICIATIVAS AGROECOLÓXICAS COMO MOVEMENTO SOCIAL EN GALICIA, O INCREMENTO DESTAS E A SÚA RELEVANCIA NA PROMOCIÓN DA SUSTENTABILIDADE NA SOCIEDADE GALEGA.	1223
FIGURA 137. GRAO DE ACORDO DAS INFORMANTES CON RELACIÓN ÁS AFIRMACIÓNS REFERIDAS Á SÚA INICIATIVA EN PARTICULAR.	1225
FIGURA 138. GRAO DE ACORDO DAS INFORMANTES CON RELACIÓN AO ENUNCIADOS NORMATIVOS E DESIDERATIVOS REFERIDOS Á CONVENIENCIA DO DESPREGUE DE FORMAS DE COORDINACIÓN E COLABORACIÓN PARA DESENVOLVER A DIMENSIÓN SOCIOEDUCATIVA.	1227
FIGURA 139. OBXECTIVOS SEGUNDO ORDE DE PRIORIDADE DAS PERSOAS INFORMANTES.	1229

Índice de táboas

TÁBOA 1. MATRIZ DE NECESIDADES E SATISFACTORES	50
TÁBOA 2. COMPARATIVA DAS DÚAS CONCEPCIÓNS HISTÓRICAS DA SEGA.....	66
TÁBOA 3. CRONOLOXÍA DOS FITOS MÁIS RELEVANTES NA EVOLUCIÓN DO DAA.	93
TÁBOA 4. CAUSAS ESTRUCTURAIS DA INSEGURIDADE ALIMENTARIA.	152
TÁBOA 5. TENDENCIAS E DESAFÍOS AGROALIMENTARIOS GLOBAIS.....	159
TÁBOA 6. TENDENCIAS POLÍTICAS E ENFOQUES.....	179
TÁBOA 7. AS SEIS DIMENSIÓNS DA SEGA.	217
TÁBOA 8. EXEMPLOS DE MODELOS PRODUTIVOS ASOCIADOS A SISTEMAS AGROALIMENTARIOS TÍPICOS, EN TRANSICIÓN OU FÓRA DOS MODELOS ARQUETÍPICOS.....	294
TÁBOA 9. COMPARACIÓN ENTRE O MODELO TRADICIONAL E O MODERNO DE SISTEMA AGROALIMENTARIO.	299
TÁBOA 10. COMPARACIÓN ENTRE AS ACHEGAS DOS MODELOS CAMPESÍNO E AGROINDUSTRIAL.	397
TÁBOA 11. CORRESPONDENCIA ENTRE OS PROCESOS DE DETERIORO AMBIENTAL, OS PROCESOS BIOFÍSICOS PLANETARIOS E A SÚA POSTERIOR REDEFINICIÓN.....	417
TÁBOA 12. MEDIANAS DAS EMISIÓNS DE GEI ASOCIADAS A DIFERENTES GRUPOS DE ALIMENTOS (EN QUILOGRAMOS DE CO ₂ EQUIVALENTE POR QUILOGRAMO DE PRODUTO).	523
TÁBOA 13. COMPARATIVA DA PERSPECTIVA DÉBIL DA SUSTENTABILIDADE OU AMBIENTALISTA FRONTE A PERSPECTIVA FORTE DA SUSTENTABILIDADE OU ECOLOXISTA.....	661
TÁBOA 14. EVOLUCIÓN CONCEPTUAL DA AGROECOLOXÍA CONTEMPORÁNEA.	720
TÁBOA 15. COMPARACIÓN ENTRE OS 13 PRINCIPIOS CONSOLIDADOS DO HLPE (2019) E OS DE ELEMENTOS DA FAO (2018B).	739
TÁBOA 16. CARACTERÍSTICAS DA CONVENCIONALIZACIÓN DA AGRICULTURA ECOLÓXICA.	748
TÁBOA 17. CRITERIOS DEFINITORIOS DAS REDES ALIMENTARIAS ALTERNATIVAS. ..	771
TÁBOA 18. TIPOS OU MODELOS DE CCC.	791
TÁBOA 19. NIVEIS DA TRANSICIÓN AGROECOLÓXICA DE GLIESSMAN.	829
TÁBOA 20. TIPOS DE INICIATIVAS AGROECOLÓXICAS EXISTENTES NO ESTADO ESPAÑOL.	898
TÁBOA 21. ESTRATEXIAS ANTE AS LIMITACIÓNS NO CONSUMO DE ALIMENTOS ECOLÓXICOS.	924
TÁBOA 22. LIMITACIÓNS E POTENCIALIDADES PARA UNHA TRANSICIÓN AGROECOLÓXICA EN GALICIA.....	990
TÁBOA 23. ESQUEMA AMPLIADO DAS INTELIXENCIAS CIDADÁS.....	1003
TÁBOA 24. VARIABLES E OPCÍONS DE RESPOTA CONTIDAS NO FORMULARIO PARA O CENSO DE <i>INICIATIVAS GALEGAS POLA SUSTENTABILIDADE SOCIAL E AMBIENTAL</i>	1061
TÁBOA 25. XUÍZAS EXPERTAS PARTICIPANTES NO PROCESO DE VALIDACIÓN.....	1073

TÁBOA 26. VALORES DE INTERPRETACIÓN DA VALIDEZ DOS ITEMS EN BASE ÁS MEDIAS DAS PUNTUACIÓNS DAS XUÍZAS.	1074
TÁBOA 27. MEDIA GLOBAL E DISPERSIÓN DAS VALORACIÓNS CUANTITATIVAS ESPECÍFICAS SOBRE OS ITEMS.	1075
TÁBOA 28. DETALLE DAS MEDIAS DAS VALORACIÓNS CUANTITATIVAS DOS ITEMS CON MEDIAS PARCIAIS DÉBILES.	1077
TÁBOA 29. MEDIA E DISPERSIÓN DA VALORACIÓN CUANTITATIVA XERAL SOBRE O INSTRUMENTO NO SEU CONXUNTO.	1079
TÁBOA 30. CÓMPUTO DE ENTRADAS REXISTRADAS NAS VALORACIÓNS CUALITATIVAS DOS XUÍCES EXPERTOS.	1080
TÁBOA 31. VARIABLES CONTIDAS NA DIMENSIÓN I -DATOS DE IDENTIFICACIÓN- NO GUIÓN DE ENTREVISTA SEMIESTRUTURADA A APLICAR ÁS INICIATIVAS AGROECOLÓXICAS SELECCIONADAS PARA PARTICIPAR NO ESTUDO DE CASOS MÚLTIPLE.	1082
TÁBOA 32. VARIABLES CONTIDAS NA DIMENSIÓN II -CARACTERÍSTICAS DA INICIATIVA- DO GUIÓN DE ENTREVISTAS SEMIESTRUTURADA.	1082
TÁBOA 33. VARIABLES CONTIDAS NA DIMENSIÓN III -PARTICIPACIÓN, ARTICULACIÓN E COOPERACIÓN- DO GUIÓN DE ENTREVISTAS SEMIESTRUTURADA.	1084
TÁBOA 34. VARIABLES CONTIDAS NA DIMENSIÓN IV -DIMENSIÓN SOCIEDUCATIVA- DO GUIÓN DE ENTREVISTAS SEMIESTRUTURADA.	1084
TÁBOA 35. VARIABLES CONTIDAS NA DIMENSIÓN V -OPINIÓN DA PERSOA INFORMANTE- DO GUIÓN DE ENTREVISTAS SEMIESTRUTURADA.	1085
TÁBOA 36. CRITERIOS DE SELECCIÓN DE INICIATIVAS SUXEITO DE ESTUDO.	1087
TÁBOA 37. LISTA DE APLICACIÓNS, LOCALIZACIÓN E DATA DAS ENTREVISTAS SEMIESTRUTURADAS.	1092
TÁBOA 38. CLASIFICACIÓN DAS INICIATIVAS AGROECOLÓXICAS ANALIZADAS POR TIPO.	1097
TÁBOA 39. TÁBOA CRUZADA DA DISTRIBUCIÓN DAS INICIATIVAS POR TIPOS E POR PROVINCIA.	1106
TÁBOA 40. A GRADICELA.	1115
TÁBOA 41. A LANDRA.	1115
TÁBOA 42. A MORANGUEIRA.	1116
TÁBOA 43. AGRELAR.	1116
TÁBOA 44. CHULAS E BOCHOS.	1117
TÁBOA 45. DES Pensa.	1118
TÁBOA 46. ECO_LÓXICO.	1119
TÁBOA 47. FONTE DA UZ.	1119
TÁBOA 48. GDC ORRO.	1120
TÁBOA 49. GDC DE VEDRA.	1121
TÁBOA 50. MILLO MIÚDO.	1121
TÁBOA 51. MURUXA.	1122
TÁBOA 52. O GRELO VERDE.	1122
TÁBOA 53. O ZULEIRO.	1123
TÁBOA 54. PAPORRUBIOS.	1123

TÁBOA 55. PROXECTO INTEGRAL COMPOSTELA (PIC).....	1124
TÁBOA 56. SEMENTE.....	1125
TÁBOA 57. TARABELA.....	1125
TÁBOA 58. TARABELADA.....	1126
TÁBOA 59. XIRIMOLO DO CASINO.....	1126
TÁBOA 60. XURUMELXS.....	1127
TÁBOA 61. ALDEA INTEGRAL.....	1129
TÁBOA 62. ÁRBORE.....	1130
TÁBOA 63. PANXEA.....	1131
TÁBOA 64. ZOCAMIÑOCA.....	1132
TÁBOA 65. A GAVELA.....	1133
TÁBOA 66. O CAREÓN.....	1134
TÁBOA 67. AMARANTE SETEM.....	1138
TÁBOA 68. BICO DE GRAO.....	1139
TÁBOA 69. COUSAS DA TERRA.....	1139
TÁBOA 70. MERCADO DA TERRA (FERROL).....	1140
TÁBOA 71. REXUSTO.....	1141
TÁBOA 72. 4PONLAS.....	1143
TÁBOA 73. ENTRE LUSCO E FUSCO.....	1144
TÁBOA 74. SACHOS Á RÚA (FEIRAS LABREGAS DO BARBANZA).....	1145
TÁBOA 75. LABREGA NATURA.....	1146
TÁBOA 76. MERCADO DA TERRA (LUGO).....	1146
TÁBOA 77. MERCADO DE ALIMENTO LABREGO.....	1147
TÁBOA 78. O TOXO.....	1148
TÁBOA 79. AMARELANTE.....	1150
TÁBOA 80. COLECTIVO XEBRE.....	1150
TÁBOA 81. FÓRA DO LINDE.....	1152
TÁBOA 82. LENTURA.....	1152
TÁBOA 83. RIBEIREGAS.....	1153
TÁBOA 84. TECELEIRAS.....	1154
TÁBOA 85. XESTAS.....	1155
TÁBOA 86. ALIMENTOS PRODUCIDOS, DISTRIBUÍDOS OU CONSUMIDOS A TRAVÉS DAS INICIATIVAS ANALIZADAS.....	1184
TÁBOA 87. INICIATIVAS QUE INTEGRAN OUTRAS INICIATIVAS, PROXECTOS OU ENTIDADES NO SEU SEO.....	1193

Agradecementos

Esta tese comeza, como non podería ser doutro xeito, dende o recoñecemento e o máis profundo agradecemento a todas aquelas persoas que, dun xeito ou outro, a fixeron posible. Nas seguintes liñas presento os meus respectos a todas as que están, malia que non sexan, nin de lonxe, todas as que son -se ben non figuran explicitamente, ben saben que tamén as inclúo no meu foro interno-.

En primeiro lugar, teño tanto que agradecerlle ao meu director, Pablo Meira, que faría falta outra tese coma esta para poder recoller as miñas verbas de gratitude. Non é só pola confianza que depositou en min e as portas que me abriu: a outras persoas e colectivos que tanto me achegaron, a outras realidades e, mesmo, a outros mundos que nunca imaxinei que chegaría a coñecer desta maneira. Non son unicamente as orientacións que me sinalaron o camiño a seguir, as aprendizaxes, as reflexións, as lecturas da súa colección persoal que aínda atesouro -e que agardo lle devolver pronto-, as longas horas de correccións e de desvelos -sobre todo na recta final da tese-, de estar tan pendente de min. E non o é porque, máis cun director, Pablo é un amigo, que me abriu xenerosamente as portas da súa casa, das súas inquiredanzas e do seu lecer, diluíndo as fronteiras entre o persoal e o académico.

Outro tanto podo dicir da grande familia da que, a través da tutela de Pablo, entrei a formar parte, e coa que fragüei un vínculo tan forte e tan querido, que é xa indeleble: o Grupo de Investigación SEPA-interea. Débolle tanto ao colectivo humano que o conforma, que só agardo poder compensar algún día tanta xenerosidade. O SEPA é xa, e dende que comecei a miña andaina predoutoral, a miña casa, onde recibín arroupo, comprensión, apoio en todos os sentidos, aprendizaxes e, tantas veces, os pulos necesarios para seguir medrando. Dende a miña etapa como alumno do Grao de Educación Social, advertindo como no SEPA se concentraba tanta calidade docente e humana, souben que este era o lugar onde tiña que estar, do que quería formar parte algún día. E cando din o paso, encontrei brazos abertos e un espazo onde medrar a través de relacións de confianza, respecto, colaboración e amizade. Por todo iso, non podo senón agradecer ser aceptado como un membro máis desta familia que ten a José Antonio Caride á fronte, co estilo de

liderado máis próximo, horizontal e agarimoso que podía ter imaxinado. Así mesmo, sen tratar de ser exhaustivo, quero recordar aquí ás profesoras/es do grupo que tanto me influíron na miña construción persoal e como investigador: Antón, Belén, Carmen, Germán, Lucía, Rita... A aquelas/es que abriron camiño antes ca min e que foron un espello onde querer reflectirme: Laura, María, Miguel, Mónica, Iván, Yésica... E a aquelas/es coas que compartín andaina e despacho, congoxas e alegrías, das que tamén aprendín tanto e das que gocei infinitamente de ter como compañeiras/os: Andrea, Ángela, Antonio, Diana, Jandro, María, Rubén, Uxía... Sen esquecerme de todas aquelas/es visitantes de alén do mar que nos honraron enormemente co tempo que partillaron connosco: Alejandra, Ángela, Edgar, Jacqueline, João, Júnior, Laura, Liliana, Mario, Mauro, Noeli, Yolanda...

Gardo tamén unha lembranza moi especial de todas aquelas persoas que me acolleron e acompañaron nas miñas dúas estadías nas que, tras Galicia, son xa as miñas outras patrias de acollida: Québec e Andalucía. Da primeira, coa miña estadía no Centr'ERE, ao que trato de volver cada vez que as circunstancias o permiten, sinto un especial agarimo e gratitude cara ás que foron as miñas madriñas e padriños, que me ensinaron tanto e me abriron as portas das súas vidas para que eu puidese entrar a formar parte tamén un pouco delas: Lucie, Adolfo, Isabel e Hugue. Foi unha auténtica ledicia tervos coñecido e agardo poder cultivar a nosa amizade tanto como nos sexa posible. Recordo tamén con saudade outras tantas persoas coas que tamén compartín interesantes debates e moi bos momentos: Félix, Jérôme, Laurence, Marília, Étienne... E coa grata sorpresa nun dos meus regresos de coñecer, tan lonxe e alén do mar, a unha boa amiga do SEPA como é Lola. Da segunda, coa miña estadía no ISEC, volvendo á miña querida Córdoba -a miña casa durante o curso de mestrado-, non teño tampouco senón agradecementos e eloxios para aquelas que foran as primeiras guías de referencia da miña inmersión nos fascinantes mundos da Agroecoloxía: Isa, David, Ángel, Irene, Mamen... E particularmente a Helena, que nos deu acubillo naqueles calorosos días de feira e congreso na súa acollidora morada.

Aínda que resulta imposible recoller nestas liñas a todas as persoas que coñecín durante esta etapa predoutoral e que dalgún xeito influíron no seu devir, quixera facer unha mención especial a todas aquelas que forman parte do seminario permanente *Respuestas desde la Educación y la Comunicación al Cambio Climático*, por terme achegado tantos coñecementos, ferramentas interpretativas e, sobre todo, calidade humana e unha mostra da dignidade dos músicos que, ante o desastre, seguen a tocar ata o final. Do mesmo xeito, cómpre incluír tamén aquí ás que conforman a SGEA, o CIEAD e a rede estendida de Resclima. Neste mesmo sentido, non podo esquecer ás que configuran as distintas redes e organizacións ligadas á Educación Ambiental no ámbito da Lusofonía, e concretamente á ASPEA, á asociación Oikos de Leiria, á Redeluso e á REAJA, cunha mención particular a Sara, coa que compartín tantas reflexións, lecturas e propostas articuladas na interface das nosas tan ensarilladas liñas de investigación.

Non podo esquecer baixo ningún concepto recoñecer aquí a todas as persoas e colectivos que conforman o movemento agroecolóxico galego, que constitúen un raio de esperanza e unha mostra da determinación necesaria para construír futuros alternativos, máis xustos e sustentables, neste país. En particular, quero agradecer a aquelas que contribuíron co seu tempo e coa súa xenerosa disposición participando nas longas e exhaustivas entrevistas realizadas neste estudo. Tampouco quero esquecer a aquelas que se involucraron no ilusionante proxecto de Rizomas, facendo as súas distintas e inestimables achegas para que este fose adiante ante as adversidades. Ás compañeiras da Eira, por acompañarme en todos estes procesos e ser tantas veces o meu sustento anímico e motivacional. A Gabriel, Adrián e Sergio, por ser os meus confidentes e grandes apoios no curso desta investigación. E a Conchi, polo seu esforzo sobrehumano para manter a súa actividade e abastecernos de alimentos frescos e agroecolóxicos nos momentos máis complicados da crise sanitaria.

E, por suposto, a todas as amigas de acá e de acolá, que espero desculpen as miñas ausencias, quérolles agradecer o seu apoio dende as múltiples distancias e desexar a celebración de próximos reencontros. Á miña familia de Xàbia, La Marina e bisbarra, a quen tanto estraño,

escusar así mesmo a miña falta tan prolongada, dando grazas pola súa comprensión e constante soporte, e esperando resarcir na medida do posible todo o tempo que lles privei de compartir. E para a miña familia de Vigo e Pontearreas nunca terei bastantes palabras nin xestos para darlle as grazas por todo: por aturarme, por ser tan boa xente, por ofrecer(se) sen reservas e por terme feito sentir como un máis entre elas/es.

E, sobre todo, o meu agradecemento máis profundo, as miñas desculpas máis sinceras e o meu agarimo máis absoluto é para Enma, quen sustentou en todos os sentidos a realización desta tese, sen a cal esta non houbese chegado finalmente a bo porto. Este tese, tan custosa de alumar, é, en definitiva, tanto túa como miña.

Résumé

La thèse ici présentée vise à aborder la configuration du régime alimentaire et du système agroalimentaire comme des éléments particulièrement pertinents pour l'Éducation relative à l'Environnement dans le contexte actuel de crise socio-environnementale. On estime que leur analyse ainsi que la promotion d'alternatives collectives au régime agroalimentaire hégémonique constituent des outils puissants dans la promotion d'une alimentation socialement juste et respectueuse de l'environnement. À cette fin, l'accent est mis sur le mouvement social agro-écologique qui est en émergence et lié étroitement au domaine transdisciplinaire de l'Agroécologie. Dans ce travail de recherche, on explore la situation actuelle de ce mouvement social en Galice à travers des initiatives collectives qui le composent, en valorisant la dimension socio-éducative qu'elles présentent. En termes généraux, il s'agit d'une thèse éminemment théorique, fondamentalement exploratoire et résolument située.

Premièrement, il s'agit d'une thèse théorique parce qu'on prétend intégrer le corpus axiologique, épistémologique, méthodologique, socio-économique et politique de l'Agroécologie dans les principes théoriques et pratiques du domaine de l'Éducation relative à l'Environnement.

Deuxièmement, c'est une thèse exploratoire parce qu'elle aborde une réalité peu prise en compte depuis notre domaine de connaissance : l'Agroécologie en tant que mouvement social. Bien que ses contributions soient reconnues par de multiples autres disciplines, le recours à un regard socio-éducatif est également souhaitable, en particulier du point de vue d'une Éducation relative à l'Environnement sociocritique qui est ouvertement transformatrice. Le défi consiste donc à explorer le mouvement social agro-écologique -très complexe, diverse et dynamique- de sorte que toute approche analytique ou éducative qu'on veuille articuler autour d'elle passe d'abord par la connaissance de son état actuel et des potentialités socio-éducatives qu'elle offre. Dans ce sens, cette thèse propose une approche méthodologique fondée sur l'étude d'initiatives collectives agro-écologiques et de leur

dimension socio-éducative telle que présentée dans le cadre de cette recherche.

Enfin, c'est une thèse située parce que, outre le cadre géographique établi, elle part avant tout de l'engagement axiologique du doctorant, qui oriente sa recherche non seulement dans le but de générer de la connaissance, mais aussi dans celui de contribuer activement, dans la mesure de ses possibilités, au développement du mouvement social étudié. Pour cette raison, cette thèse est orientée vers des processus de longue portée, développés lentement et par le bas, à travers la participation la plus radicalement démocratique et engagée. Le but ultime est de contribuer à construire la dimension socio-éducative de l'Agroécologie avec la participation des acteurs des initiatives collectives étudiées qui forment le mouvement agro-écologique en Galice. Cet ensemble d'acteurs sociaux peut devenir des moteurs de transitions sociales plus larges vers des systèmes agro-alimentaires plus justes et plus équilibrés sur le plan environnemental, particulièrement si on encourage le développement du potentiel de ses outils et stratégies socio-éducatifs à partir de la pratique émancipatrice de l'Éducation relative à l'Environnement sociocritique.

D'une manière concrète, le premier chapitre propose une révision théorique exhaustive des éléments considérés comme essentiels pour former la base épistémologique de la dimension socio-éducative de l'Agroécologie dans notre perspective de l'Éducation relative à l'Environnement. De cette façon, on explore la conformation et la consolidation de l'alimentation en tant que droit fondamental. Ensuite, la notion de régime alimentaire est abordée comme une construction sociale et culturelle, ainsi que comme un objet éducatif de premier niveau dans le traitement de l'alimentation d'un point de vue critique. De même, on approfondit l'analyse structurelle des systèmes agro-alimentaires, en présentant les différents paradigmes et les modes de régulation actuellement hégémoniques. Ensuite, les deux notions de base sont contextualisées dans la situation actuelle de crise socio-environnementale, en présentant les différentes alternatives proposées pour faire face aux processus rapides de dégradation planétaire. Le champ transdisciplinaire de l'Agroécologie est ensuite présenté comme

cadre de référence pour cette thèse, en particulier en ce qui concerne la définition du mouvement agro-écologique et les initiatives à caractère socio-économique alternatif qui le composent. Au niveau de la contextualisation, on souligne les caractéristiques spécifiques du cadre territorial de cette thèse, la Galice, en mettant particulièrement l'accent sur les aspects liés au régime alimentaire, aux systèmes agro-alimentaires et à l'état de l'Agroécologie dans ce territoire. Enfin, on précise l'approche de l'Éducation relative à l'Environnement adoptée dans cette thèse, ainsi que ses implications dans le traitement de la question alimentaire et sa relation avec les mouvements sociaux.

Sur le plan méthodologique, le deuxième chapitre présente l'orientation critique et orientée vers la transformation sociale adoptée. On détaille également la conception méthodologique mixte finalement développée, spécifiant son articulation en différents processus et phases de recherche tout au long du travail de terrain. À cet égard, chacun de ces processus et phases est présenté en détail. À savoir : l'observation participante, la révision documentaire, un recensement d'initiatives et, le plus important dans la recherche réalisée, une étude de cas multiple des initiatives collectives qui composent le mouvement social agro-écologique en Galice, basée sur l'application d'un entretien semi-structuré à des personnes qui font partie de chacun des cas analysés.

Enfin, dans le troisième chapitre, les résultats empiriques de cette étude de cas sont présentés comme le point culminant de l'approche exploratoire développée. À cet égard, on présente les 46 initiatives agro-écologiques analysées, leurs caractéristiques, leurs formes d'organisation interne et leur articulation externe, leurs implications socio-éducatives et les opinions des personnes qui ont participé aux entretiens semi-structurés appliqués sur un certain nombre d'aspects liés au sujet de l'étude. En dernier lieu, on propose la discussion des résultats obtenus, toujours avec l'orientation que ceux-ci servent à initier de futurs processus de co-recherche participative avec les initiatives participantes à cette recherche doctorale.

Introdución

A tese que aquí se presenta pretende abordar a configuración da dieta e do sistema agroalimentario como elementos de especial relevancia para a Educación Ambiental no actual contexto de crise socioambiental, en tanto que a súa análise e a proposición de alternativas poden constituír ferramentas cunha gran potencialidade na promoción da sustentabilidade. Para tal fin, centramos o foco de atención nun emerxente movemento social estreitamente vinculado ao campo transdisciplinar da Agroecoloxía: o movemento social agroecolóxico. No traballo de investigación desenvolvido, exploramos a situación deste movemento en Galicia a través das iniciativas colectivas que o compoñen, así como da dimensión socioeducativa que estas desenvolven.

A este respecto, nestas primeiras páxinas expoñemos o marco xeral do tema abordado nesta tese de doutoramento, así como avanzamos as cuestións que nos parecen clave á hora de xustificar a súa pertinencia e relevancia. A continuación formulamos o problema de investigación que tratamos de resolver a través do revisión profunda da literatura presentada no Referencial Teórico, así como mediante o desenvolvemento do deseño presentado no Referencial Metodolóxico e á luz dos resultados expostos no Referencial Empírico. Deste xeito, formulamos a finalidade, as metas e os obxectivos que guían o desenvolvemento deste traballo, así como presentamos, a grandes trazos, o enfoque metodolóxico adoptado, xustificando a oportunidade do mesmo. Para finalizar, describimos a estrutura en base a cal se presentan as diferentes seccións desta tese.

PRESENTACIÓN E XUSTIFICACIÓN DO TEMA DE ESTUDO

Alimentarse é unha cuestión fundamental para os seres humanos. Alén de constituír o principal satisfactor da necesidade básica da subsistencia, as formas de abastecemento teñen condicionado profundamente a evolución social e cultural da humanidade ao longo da historia. Este carácter crucial da alimentación para a supervivencia e

para a provisión dunhas condicións dignas de existencia levou a que ao longo do século XX se consolidase como dereito fundamental, afundindo as súas raíces na propia Declaración Universal dos Dereitos das Persoas.

Porén, tras máis de sete décadas de recoñecemento, evolución e ampliación do dereito á alimentación, este continúa a ser vulnerado de maneira sistemática, o cal se volve patente na persistente e gravosa carga da inseguridade alimentaria global. As promesas de prosperidade e acceso alimentario universal que prometía a industrialización agraria, intensificada e globalizada ao longo da segunda metade do século XX, non só resultaron vanas, senón que ademais agravaron seriamente os procesos de degradación social e ambiental que, na actualidade, representan novas ameazas para a satisfacción da seguridade alimentaria, tanto para as xeracións presentes como para as futuras.

A superación dos límites biofísicos planetarios garda unha estreita relación tanto coas construcións sociais e culturais da alimentación como coa configuración dos sistemas e réximes que articulan a provisión de alimentos, nunha relación bidireccional que se retroalimenta e que non fai senón afondar na situación de crise socioambiental na que a humanidade está inmersa.

Ante esta última, de entre o conxunto de propostas contrahexemónicas encamiñadas a activar transicións cara modelos de sociedade sustentables e resilientes para facer fronte aos profundos procesos de degradación das condicións básicas para a vida que estamos a experimentar a escala planetaria -e que continúan agravándose-, a Agroecoloxía como campo, e o movemento agroecolóxico como a súa concreción socioeconómica e política, formulan alternativas radicalmente transformadoras que apuntan á configuración colectiva de sistemas agroalimentarios xustos e sustentables, capaces de prover alimentos suficientes e apropiados para a (re)construción de modelos saudables de dieta.

Dende a perspectiva educativo-ambiental que adoptamos neste traballo, estas achegas resultan fundamentais e oportunas á hora de co-deseñar estratexias orientadas á conformación dunha dimensión

socioeducativa da Agroecoloxía. Unha dimensión que, dende o noso punto de vista, debe emerxer do establecemento de sinerxías entre unha perspectiva socio-crítica da Educación Ambiental e as prácticas e dinámicas das iniciativas colectivas que, a modo de avanzada social e cultural, configuran actualmente o movemento social agroecolóxico.

A modo de aproximación exploratoria desta potencial relación sinérxica, preséntase esta investigación de tese, na que o doutorando se mergulla nos espazos e procesos colectivos deste movemento no territorio galego, así como desenvolve un estudo de casos múltiple, que, mediante unha análise descritiva global, permite asentar as bases dun coñecemento de conxunto necesario para poder desenvolver, tras o período doutoral, procesos de co-investigación destinados á construción colectiva da dimensión socioeducativa do movemento agroecolóxico en Galicia.

Cómpre advertir que esta é unha tese eminentemente teórica, fundamentalmente exploratoria e decididamente situada. Teórica porque o que se pretende é achegar ao campo da Educación Ambiental un corpus axiolóxico, epistemolóxico, metodolóxico, socioeconómico e político como o agroecolóxico, que, malia presentar numerosos e fortes nodos de unión co noso ámbito de referencia, e incluso obxectivos e praxes converxentes, en demasiadas ocasións ambos se sitúan en planos paralelos. Co propósito de tender pontes coa Agroecoloxía, no extenso Referencial Teórico tratamos de aproximar ao ámbito das Ciencias da Educación este marco analítico e propositivo cada vez máis relevante á hora de abordar os perentorios retos sociais e ambientais vinculados á alimentación.

É unha tese exploratoria porque abordamos unha realidade escasamente atendida dende a nosa área de coñecemento, e que, se ben está a ser recoñecida por outras múltiples disciplinas, consideramos que ben merece tamén o concurso dunha ollada socioeducativa, particularmente dende o punto de vista dunha Educación Ambiental abertamente transformadora. Así mesmo, afrontamos o reto de explorar un suxeito de estudo marcadamente complexo, dinámico e diverso, polo que calquera abordaxe analítica ou educativa posterior que podamos artellar pasa en primeira instancia por coñecer o seu estado actual e as

posibilidades que ofrece. É neste sentido que formulamos un enfoque metodolóxico que pretende ser unha primeira inmersión que conduza a afondamentos futuros baseados na promoción de procesos participativos de co-investigación e fundamentados na disposición inicial da perspectiva de conxunto que aquí presentamos.

E é unha tese situada porque, alén do marco xeográfico establecido, precisamente parte, ante todo, dun compromiso axiolóxico do doutorando, que non fixou o suxeito de estudo co mero propósito de xerar coñecemento, senón tamén de contribuír activamente, na medida do posible, ao seu desenvolvemento. Por ese motivo, orientamos esta tese a procesos de longo prazo, lentos e dende abaixo, para contribuír a construír unha dimensión socioeducativa inherente a un conxunto de axentes sociais que poden devir en impulsores de transicións socialmente máis amplas cara modelos de sociedade máis xustos e sustentables.

PROBLEMA DE INVESTIGACIÓN

A revisión inicial da literatura indica que Galicia, ao igual que sucede no conxunto do Estado español, alberga un movemento social agroecolóxico conformado por un conxunto de iniciativas colectivas, algunhas delas -as pioneiras- cunha traxectoria xa dilatada -e nalgúns casos, consolidada-, que están a desenvolver a súa actividade en diferentes cidades, vilas e comarcas deste territorio. Porén, malia contar con referencias en estudos realizados a nivel estatal, ou mesmo algúns centrados no ámbito galego ou local, non dispoñemos dun coñecemento exhaustivo e actualizado da situación que este movemento, no seu conxunto, presenta neste momento no marco territorial de referencia. Así mesmo, se ben traballos previos apuntan á especial relevancia que poden ter as implicacións socioeducativas nestas iniciativas, tampouco contamos actualmente cunha exploración máis detallada das concrecións desta dimensión.

Por este motivo, neste traballo propoñémonos, por unha banda, coñecer de primeira man as dinámicas e espazos de participación propios do movemento agroecolóxico en Galicia, co obxectivo non só

de familiarizarnos coa súa cultura organizativa, senón tamén de establecer relacións de confianza e colaboración nas que cimentar esta e futuras investigacións. E, pola outra, realizar unha busca e identificación exhaustiva das iniciativas que configuran actualmente dito movemento. . O propósito principal, neste sentido, é coñecer as súas características principais con relación ás súas actividades preferentes -relacionadas coa produción, a comercialización ou o consumo alimentario-, mais tamén con relación ás súas formas de organización e xestión, de articulación e coordinación con outras iniciativas semellantes, así como con diferentes entidades sociais, educativo-académicas e da Administración Pública, e coas prácticas socioeducativas que desempeñan, tanto cunha orientación interna como cara ao resto da cidadanía.

FINALIDADE, METAS E OBXECTIVOS

O traballo que aquí se presenta ten por finalidade valorar as implicacións socioeducativas, e nomeadamente educativo-ambientais, do movemento agroecolóxico en Galicia. Para tal propósito, exploramos, en primeiro lugar e en profundidade, os fundamentos epistemolóxicos que enmarcan e xustifican o interese deste propósito, e que preceden á presentación do marco metodolóxico e dos principais resultados acadados a través do desenvolvemento do traballo de campo deseñado e aplicado.

Neste proceso procuramos dar resposta á finalidade indicada a través do estudo dun conxunto de iniciativas colectivas identificadas como parte do amentado movemento agroecolóxico, a través dunha busca exhaustiva e da aplicación duns criterios de selección fundamentados na literatura e nos estudos previos de referencia. Con tal de contar cunha mostra suficientemente ampla para retratar a situación deste movemento no territorio galego, marcamos como meta a identificación, catalogación e caracterización de polo menos 30 iniciativas colectivas identificadas como agroecolóxicas e seleccionadas en función dos anteditos criterios, así como tamén explorar as implicacións socioeducativas e educativo-ambientais das que iniciativas finalmente participen no estudo.

Para orientar e estruturar a investigación aquí presentada en función da finalidade sinalada, establecemos dous obxectivos xerais que, á súa vez, se despregan, respectivamente, en tres obxectivos específicos:

1. Describir a natureza e o estado actual do movemento agroecolóxico en Galicia.
 - 1.1. Identificar iniciativas colectivas presentes en Galicia susceptibles de ser consideradas integrantes do movemento agroecolóxico.
 - 1.2. Caracterizar e catalogar as iniciativas identificadas.
 - 1.3. Definir e describir o movemento agroecolóxico en Galicia en base ás iniciativas estudadas.
2. Valorar as implicacións socioeducativas das iniciativas participantes no estudo.
 - 2.1. Identificar procesos socioeducativos internos de carácter educativo-ambiental nas iniciativas participantes.
 - 2.2. Identificar accións socioeducativas de carácter educativo-ambiental de proxección externa -orientadas a outras persoas e/ou colectivos- nas iniciativas participantes.
 - 2.3. Valorar as implicacións socioeducativas que presentan as iniciativas participantes no estudo, tanto actuais como potenciais, e tanto a nivel de cada iniciativa como no seu conxunto.

Para responder ao primeiro obxectivo xeral, en primeiro lugar expoñemos no Referencial Metodolóxico os pasos seguidos durante diferentes procesos e fases do deseño da investigación co fin de identificar e seleccionar iniciativas colectivas presentes en Galicia que consideramos parte do movemento social agroecolóxico, en función da caracterización que deste tipo de iniciativas ofrecemos no Referencial Teórico. En segundo lugar, no Referencial Empírico presentamos a análise dos resultados obtidos no estudo de casos múltiple, fase central da investigación realizada, caracterizando e catalogando as iniciativas agroecolóxicas estudadas. Por último, no último epígrafe do Referencial Empírico discutimos os resultados presentados para responder ao terceiro obxectivo específico, esbozando unha definición

e descrición xeral aproximativa do movemento agroecolóxico galego, en función das iniciativas analizadas de xeito descritivo, baixo o prisma cualitativo acadado polo doutorando a través do desenvolvemento da observación participante, así como do conxunto de fases e procesos desenvolvidos ao longo do traballo de campo.

En canto ao segundo obxectivo, desvelamos en primeiro lugar, na presentación dos resultados do estudo de casos do Referencial Empírico, os principais procesos e accións socioeducativas identificadas entre as iniciativas estudadas, tanto de carácter interno como de proxección externa, dando así resposta aos dous primeiros obxectivos específicos. En canto ao terceiro, no último epígrafe de dito capítulo discutimos estes resultados, ofrecendo unha valoración xeral das implicacións socioeducativas das iniciativas agroecolóxicas estudadas e do movemento social que configuran, dando conta tanto da súa situación actual como do potencial que presentan á hora de construír a dimensión socioeducativa da Agroecoloxía.

METODOLOXÍA

O deseño metodolóxico desta investigación obedece ao dobre propósito de coñecer a configuración actual deste movemento no territorio galego e de identificar as implicacións socioeducativas que no seo deste podan ter lugar, cunha especial atención ás relativas á Educación Ambiental, campo de referencia para o estudo proposto. Así mesmo, está profundamente marcado polo enfoque metodolóxico crítico que adoptamos como guía axiolóxica orientadora, tomando algúns elementos propios da tradición da investigación participante, activista e militante, así como orientando o propio deseño a un posterior proceso de co-investigación que o doutorando pretende desenvolver unha vez finalizada a etapa predoutoral.

En calquera caso, optamos pola adopción dun deseño metodolóxico mixto, que combina, fundamentalmente, o estudo de casos múltiple e a observación participante, dando así resposta aos obxectivos establecidos mediante o desenvolvemento dun traballo de campo articulado en dúas fases sucesivas e dous procesos subxacentes a estas.

Na primeira fase, realizamos, a través do desempeño dunha práctica colaborativa, un censo de iniciativas sociais vinculadas á sustentabilidade presentes actualmente en Galicia, a través da aplicación dun cuestionario distribuído telematicamente aos colectivos identificados mediante as bases de datos facilitadas pola Sociedade Galega de Educación Ambiental (SGEA) e outras fontes secundarias.

Para a segunda, a partir deste censo e en base ao establecemento e aplicacións duns criterios de selección, desenvolvemos un estudo de casos múltiple sobre unha mostra que foi completada mediante a estratexia da bola de neve, sumando un total de 46 iniciativas identificadas como parte integrante do movemento agroecolóxico galego. Neste sentido, realizáronse entrevistas semiestruturadas a informadoras clave vinculadas a cada unha destas iniciativas. A análise destas compoñe o corpo do Referencial Empírico desta tese, fundamentalmente abordado dende un punto de vista descritivo e cunha orientación exploratoria.

Por último, simultaneamente ás fases anteriormente descritas, leváronse a cabo dous procesos complementarios de revisión documental e de observación participante, a través dos cales se obtivo, por unha banda, fontes de información secundaria actualizadas para terminar de compoñer a mostra do estudo de casos, e pola outra, unha perspectiva situada obtida a través da participación directa do doutorando en distintos espazos de participación colectiva vinculados ao movemento social agroecolóxico, concretando así o enfoque crítico da investigación participativa, activista ou militante tomado como guía orientadora da nosa proposta metodolóxica.

ESTRUTURA DA TESE

Con este vimbios, o traballo que aquí presentamos divídese en tres capítulos principais, precedidos por esta Introdución e seguidos do apartado final das Conclusións.

No primeiro capítulo, corpo principal desta tese eminentemente teórica, presentamos un extenso Referencial Teórico, no que

exploramos detalladamente os fundamentos normativos, analíticos e propositivos do tema de estudo abordado.

Deste xeito, no primeiro epígrafe deste primeiro capítulo realizamos unha aproximación á concepción da alimentación como satisfactor principal da necesidade fundamental de subsistencia, para en base a esta ofrecer unha revisión exhaustiva da formalización e a evolución do dereito á alimentación, dende a súa inclusión na Declaración Universal dos Dereitos das Persoas ata as concrecións máis recentes en torno a formulacións emerxentes emanadas da sociedade civil e os movementos sociais, como son a Xustiza e a Soberanía Alimentaria.

No segundo epígrafe abordamos a concepción da dieta como construción social e cultural do consumo de alimentos, obxecto a partir do cal se sustenta -aínda que non se limita- o enfoque socioeducativo adoptado nesta tese. No terceiro epígrafe exploramos o marco estrutural e regulador no que dita construción se desenvolve, e que constitúen o segundo pilar do obxecto arredor do que xira a amentada proposta socioeducativa: o sistema e o réxime agroalimentario.

O cuarto epígrafe deste Referencial Teórica dedicámolo a presentar a cuestión que motiva e xustifica o tema de estudo abordado nesta tese, relacionada co papel que está a xogar a alimentación, e en particular as súas concrecións como dieta e sistema agroalimentario, no actual escenario de crise socioambiental, así como a función que a súa profunda transformación pode desempeñar á hora de acometer as cada vez máis urxentes transicións cara modelos de sociedade xustos e sustentables.

No quinto epígrafe presentamos o campo da Agroecoloxía como principal referente que aquí propoñemos para orientar os enfoques educativo-ambientais a desenvolver con relación á abordaxe das cuestións alimentarias baixo o prisma da procura da sustentabilidade social e ambiental, explorando os antecedentes e as diferentes concepcións deste campo transdisciplinar, e ofrecendo unha revisión das súas dimensións, da súa relación coas devanditas transicións e da

concreción deste campo no movemento social que constitúe o suxeito de estudo desta tese.

O sexto epígrafe consagrámolo á contextualización deste tese no marco territorial de Galicia, presentando algunhas características que consideramos relevante salientar, particularmente en torno ao sistema agroalimentario e á construción da dieta neste territorio, no que ambos elementos teñen unha especial relevancia. Así mesmo, neste epígrafe revisamos os principais referentes vinculados ao campo multidimensional da Agroecoloxía neste contexto, presentando algúns traballos previos nos que se basea e inspira en grande medida esta tese.

Por último, concluímos o Referencial Teórico presentado sucintamente o enfoque educativo-ambiental no cal nos situamos á hora de abordar todas estas cuestións e de formular unha proposta de investigación centrada nun movemento que, alén do seu interese intrínseco en tanto que feito social relevante, resulta particularmente pertinente abordar dende a perspectiva da Educación Ambiental sociocrítica na que enmarcamos esta tese.

Con relación ao segundo capítulo, que constitúe o Referencial Metodolóxico da investigación desenvolvida no marco desta tese, presentamos, en primeira instancia, o marco xeral do deseño adoptado, xustificando a pertinencia de estudar os movementos sociais e de adoptar un enfoque crítico e axioloxicamente comprometido para tal propósito, así como ofrecendo unha presentación de conxunto do propio deseño, da súa configuración e da súa evolución temporal.

En segundo lugar, no segundo epígrafe deste segundo capítulo entramos a presentar con maior detalle os dous procesos e as dúas fases que constitúen o deseño metodolóxico adoptado: a observación participante, a revisión documental, o censo de iniciativas sociais vinculadas á sustentabilidade en Galicia e, por último, o elemento principal do instrumental metodolóxico, o estudo de casos múltiple.

Precisamente, no terceiro capítulo, consagrado ao Referencial Empírico da tese, presentamos a análise, exploratoria e descritiva, dos principais resultados obtidos en dito estudo de casos a través da aplicación de 46 entrevistas semiestruturadas a informantes que forman

parte dese mesmo número de iniciativas seleccionadas como mostra deste estudo.

Neste sentido, no primeiro epígrafe do Referencial Empírico realizamos unha presentación xeral das iniciativas analizadas en función da súa clasificación tipolóxica por modelos identificados, ofrecendo unha panorámica da súa distribución territorial e das traxectorias máis salientables. No segundo, ofrecemos unha relación das 46 iniciativas agroecolóxicas analizadas, clasificadas nas seis categorías establecidas e presentadas cada unha na súa correspondente ficha, na que incluimos os datos de contacto e un conxunto de características básicas relacionadas coa súa localización, co ano no que comezou a súa andaina ou o seu número de membros.

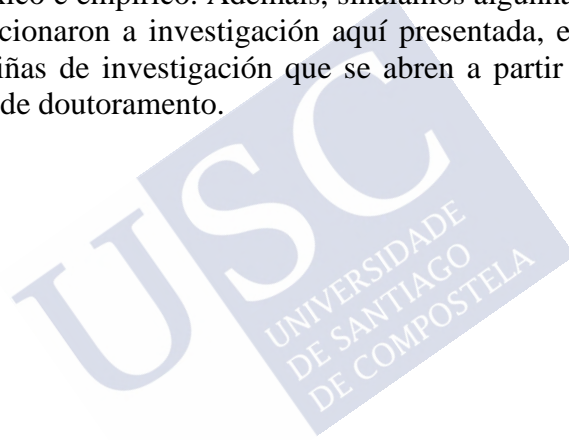
O terceiro epígrafe deste capítulo está dedicado á análise das características xerais das iniciativas estudadas, na que atendemos a cuestións relacionadas coa súa composición e as súas actividades principais en tanto que experiencias colectivas vinculadas á Agroecoloxía. No cuarto exploramos especificamente aspectos asociados á súa organización interna e modelo de xestión, así como ás relacións de cooperación e articulación que establecen con outras entidades e a través da configuración formal ou informal de espazos de participación máis amplos.

No quinto epígrafe do Referencial Empírico analizamos as actividades socioeducativas que desenvolven as iniciativas estudadas, en base ás cales extraemos lecturas sobre as súas implicacións na construción presente e potencial da dimensión socioeducativa do movemento agroecolóxico en Galicia. Por último, no sexto epígrafe exploramos a opinión das persoas informantes en relación coa percepción e o tratamento da cuestión alimentaria en Galicia, coa relevancia social das iniciativas agroecolóxicas neste territorio, coa valoración das respectivas iniciativas das que forman parte as persoas entrevistadas e cunha serie de consideracións desiderativas sobre a relación entre as mesmas iniciativas e destas con outros actores sociais.

Para finalizar este capítulo, no sétimo epígrafe presentamos a discusión dos resultados presentados, na que, en base a estes, tratamos

de responder de xeito explícito aos obxectivos específicos 1.3 e 2.3, esbozando unha caracterización do movemento agroecolóxico en Galicia en base ás iniciativas estudadas e das apreciacións conformadas no resto de fases e procesos do traballo de campo, así como valorando as implicacións e potenciais socioeducativos que presentan esta iniciativas á hora de contribuír á construción da dimensión socioeducativa da Agroecoloxía, terminando de responder así aos dous obxectivos xerais formulados nesta investigación.

Por último, no apartado das Conclusións ofrecemos as que consideramos as principais achegas desta tese dende o plano teórico, metodolóxico e empírico. Ademais, sinalamos algunhas das limitacións que condicionaron a investigación aquí presentada, e formulamos as posibles liñas de investigación que se abren a partir da culminación desta tese de doutoramento.

Capítulo 1. Referencial Teórico

Neste primeiro capítulo preséntase o marco epistemolóxico no cal se enmarca o desenvolvemento da investigación de tese presentada neste informe. Como xa avanzamos, esta é unha tese eminentemente exploratoria e relativamente novidosa no campo da Educación Ambiental, tratándose incluso dunha liña de investigación escasamente desenvolvida dende o ámbito das Ciencias da Educación. Por este motivo, cobra unha especial relevancia realizar unha revisión en profundidade dos fundamentos epistemolóxicos que a sustentan. Con este ánimo, neste capítulo, que conforma a maior parte do corpo da tese, ofrecemos unha extensa revisión dos fundamentos epistemolóxicos que sitúan, explican e xustifican a pertinencia e a relevancia que lle conferimos ao tema e a o problema da investigación aquí presentada, así como o enfoque metodolóxico adoptado para realizar unha primeira aproximación a un suxeito de estudo complexo, dinámico e escasamente explorado, pero que cada vez máis está a cobrar unha maior importancia, tanto de xeito intrínseco como polo seu valor instrumental á hora de afrontar os grandes retos do noso presente.

Porén, antes de presentar en maior detalle este primeiro capítulo, cómpre sinalar unha serie de apreciacións lingüísticas e terminolóxicas que impregnarán a redacción desta tese no seu conxunto.

En primeiro lugar, con relación á citación textual, co ánimo de manter a cohesión lingüística do discurso, por defecto, todas as citas contidas nesta tese serán de tradución propia ao galego a partir dos textos orixinais nas súas correspondentes linguas. No caso daquelas referencias cuxa lingua orixinal xa fose o galego, matarase loxicamente a redacción orixinal, coa excepción daqueles textos escritos baixo a normativa da Academia Galega da Lingua (AGAL), cuxa citación será adaptada en función da normativa da Real Academia Galega (RAG), sen que isto supoña ningún tipo de desmerecemento da primeira e coa única finalidade de manter a antedita cohesión.

Tras esta primeira apreciación, avánzanse a continuación outras de carácter terminolóxico, que teñen unha clara compoñente política, de acordo co carácter honesta e profundamente político desta tese, no sentido de asumir unha posición situada e normativa á hora de realizar unha aproximación á cuestión alimentaria, que, na súa complexidade e polas súas implicacións ambientais, sociais, económicas, institucionais, culturais, etc., constitúe un fenómeno eminentemente político. Do mesmo xeito que, como veremos ao longo deste Referencial Teórico, a formalización dos dereitos é unha cuestión meramente política, a dieta ten unha relevante dimensión sociocultural e política, o sistema e o réxime agroalimentario son fenómenos indefectiblemente políticos, a crise socioambiental e as respostas ante a mesma son cuestións esencialmente políticas, a Agroecoloxía, como veremos, é un campo que ten unha importante dimensión política, e a Educación e, máis concretamente a Educación Ambiental, ten tamén un carácter claramente político.

Neste sentido, coa ánimo de adoptar unha linguaxe máis inclusiva, en moitas ocasións empregaranse formas en feminino a modo de forma neutra para referirnos a colectivos compostos por persoas de diferentes xéneros, en alusión sempre ás persoas no seu conxunto, se trate de mulleres, homes ou persoas con xéneros non binarios, sempre e cando dito colectivo non inclúa unicamente persoas de xénero masculino. Por exemplo, cando expresamos «as participantes», referímonos ás «persoas participantes» e non unicamente ás «mulleres participantes». Como excepción, nas citas textuais, respectarase o uso do xénero empregado no texto orixinal, salvo en palabras traducidas a partir de idiomas onde non exista unha marca de xénero clara. Así mesmo, ao referirnos ás autoras ou autores citados, tomarémonos licencias a este respecto, empregando a forma feminina unicamente para referirnos a obras asinadas unicamente por autoras con nomes propios de xénero feminino.

Así mesmo, a nivel de referencias xeográficas e xeopolíticas globais, nesta tese adóptase preferentemente o uso das expresións «centros» e «periferias» en vez de eufemismos como «Norte-Sur» - salvo cando o fagamos seguido do sufixo «global»-, «países

desenvolvidos» fronte a «en vías de desenvolvemento», «primeiro e terceiro mundo», etc., coa excepción tamén do caso das citas textuais, onde se respectará a forma orixinal empregada. Neste sentido, concordamos con Fernández-Durán (1993) ao estimar que estas outras expresións, empregadas de xeito habitual, “desfiguran [...] as relacións que se establecen entre ambos polos da contradición” (p. 20), así como por entender que

están contaminadas polo discurso dominante e enmascaran as relacións de explotación e saqueo existentes, ao establecer unha diferenciación das distintas realidades atendendo exclusivamente á súa posición xeográfica, ou a unha orde de desenvolvemento, ocultando as razóns e raíces desa situación (Fernández-Durán, 1993, p. 20).

Neste sentido, como sinala Moro (2009),

utilízase a terminoloxía de centros e periferias como alternativa a outras denominacións -países «en vías de desenvolvemento» ou «subdesenvolvidos»- e para resaltar o feito de que o subdesenvolvemento capitalista dos países periféricos está determinado polo tipo de desenvolvemento dos países do centro; o desenvolvemento do capitalismo mundial produce ao mesmo tempo «desenvolvemento» no centro e «subdesenvolvemento» na periferia (p. 19).

Deste xeito, descríbese “un centro que concentra o poder político e a hexemonía económica e una semiperiferia e periferia dependentes subordinadas a aquel” (Sevilla, 2006a, p. 195).

En canto ao uso dos termos «sostible» e «sustentable», ou «sostibilidade» e «sustentabilidade», aínda que segundo a normativa da RAG se reserve á forma «sostible» para a acepción de preservación, mantemento e mellora da calidade dos recursos e dos equilibrios naturais, así como de vela polo futuro¹, mentres que a de «sustentable» se emprega como sinónimo de «defendible», o termo empregado no marco cultural da Lusofonía é exclusivamente o de «sustentable» para ambas acepcións, razón pola cal no léxico da AGAL se opta tamén por esta segunda forma². En virtude dos vínculos -lingüísticos, socioculturais, históricos, etc.- que Galicia ten co mundo lusófono,

¹ Ver <https://academia.gal/diccionario/-/termo/busca/sostible> [Revisado o 20 de marzo de 2021].

² Ver <https://diccionario.priberam.org/sustentável> e <https://estraviz.org/sustentável> [Revisado o 20 de marzo 2021].

especialmente estreitos e frutíferos no campo da Educación Ambiental, neste informe óptase por empregar ambas as dúas formas, se ben se emprega prioritariamente o termo «sostible» con relación a documentos oficiais ou posicións hexemónicas, mentres que reservamos a forma «sustentable» para propostas e formulacións procedentes de posicións contrahexemónicas, co fin de contribuír a denotar máis claramente a distinción entre ambas posturas, que serán presentadas con maior detalle no subepígrafe 4.3.

Tras estas apreciacións previas, cómpre avanzar que ao longo deste Referencial Teórico se pretende responder a unha serie de preguntas, con cuxas respostas se procura establecer o marco epistemolóxico desta tese. Concretamente, estas son: «por que?», «que?», «baixo que circunstancias?», «baixo que perspectiva?», «con quen?», «onde?» e «como?».

Deste xeito, preguntándonos «por que» presentamos ás bases axiolóxicas deste referencial a través da concepción, evolución e consolidación -aínda imperfecta e inconclusa- do dereito á alimentación. Ao preguntarnos «que» indagamos naquelas concepcións chave deste Referencial Teórico, articuladas en torno ás nocións de dieta, sistema e réxime agroalimentario. Para responder a «baixo que circunstancias» facemos referencia obrigada ao actual escenario de crise socioambiental, así como aos horizontes de transición ecosocial propostos para afrontala. Ao demandarnos «baixo que perspectiva» e «con quen» orientamos a mirada á Agroecoloxía e aos movementos sociais que teñen a alimentación e a transición cara sistemas agroalimentarios sustentables como un dos seus eixes de reflexión e acción, e en especial aos que toman o enfoque agroecolóxico como marco analítico e orientador da súa actividade colectiva. A resposta ao «onde» lévanos a situar e contextualizar este traballo no marco xeográfico de Galicia, dando conta das particularidades territoriais das realidades tratadas neste Referencial Teórico. Por último, respondendo a «como» presentamos o marco propositivo desta tese, que se centra fundamentalmente en explorar as interseccións e potenciais sinerxías entre os campos da Educación Ambiental, dende un enfoque

sociocrítico, e dunha Agroecoloxía de carácter transformador, en prol de contribuír a configurar a súa dimensión socioeducativa.

Deste xeito, en primeiro lugar abordamos profusamente a realidade social complexa e fundamental da alimentación para asentar o sustento epistemolóxico e axiolóxico desta tese. Para tal efecto, revisamos a noción de alimentación como necesidade e como dereito, examinamos a construción social da dieta como fenómeno sociocultural, aproximámonos aos conceptos de sistema e réxime agroalimentario como marcos de análise e comprensión das dinámicas alimentarias globais, e por último exploramos a situación de todos estes elementos no contexto actual de crise socioambiental. A continuación, exploramos a Agroecoloxía como marco académico, técnico-productivo, socioeconómico e político que consideramos nesta tese para abordar a cuestión alimentaria no contexto da antedita crise socioambiental, contextualizando dita cuestión no marco xeográfico de Galicia. Por último, revisamos as achegas da Educación Ambiental para a promoción de dietas e sistemas agroalimentarios sustentables, os seus vínculos coa Agroecoloxía e, dende as interseccións entre ambos campos, esbozamos as coordenadas para a definición dunha dimensión socioeducativa da Agroecoloxía, que exploramos no Referencial Empírico desta tese a través da súa concreción a través do movemento social agroecolóxico existente en Galicia.

1. ALIMENTACIÓN: DA NECESIDADE AO DEREITO

La question que j'me pose tout le temps: mais que feront nos enfants quand il ne restera rien que des ruines et leur faim (Les Cowboys Fringants, 2019, L'Amérique pleure)

A alimentación é indubidablemente un elemento fundamental para o desenvolvemento humano, tanto individual como colectivo. En esencia, a nutrición é unha das funcións vitais de todo organismo vivo. Como o resto de especies animais, o ser humano a realiza a través da inxesta de alimentos como parte da chamada nutrición heterótrofa, a diferenza, por exemplo, das plantas, que a través da nutrición autótrofa son capaces de sintetizar sustancias inorgánicas para nutrirse. A alimentación é, canto menos, un elemento indispensable para a

supervivencia. Precisamos alimentarnos para subsistir: temos que subministrar suficientes calorías e nutrientes necesarios ao metabolismo para que o organismo no seu conxunto funcione con normalidade, evitando así enfermarse debido directa ou indirectamente a carencias en dita subministración. En resumo, alimentarse é indispensable para manter un bo estado de saúde e, en definitiva, para manterse con vida.

Debido ao carácter gregario da especie humana, grande parte dos esforzos colectivos realizados nos diferentes episodios da nosa evolución teñen ido dirixidos á provisión dos alimentos máis aptos ou apetecibles para o consumo humano. Por isto, a alimentación ten xogado un papel central na configuración dos distintos grupos humanos e, por extensión, das sociedades e civilizacións que se foron conformando ao longo da Historia en distintas rexións do planeta. Así, grandes cambios na nosa evolución biolóxica e cultural estiveron intimamente vinculados á alimentación. É o caso do desenvolvemento de distintas formas de cooperación social ou de innovación tecnolóxica, dende a confección e uso de ferramentas cada vez máis sofisticadas ata a evolución de técnicas para obter, producir, transformar e conservar os alimentos. O dominio do lume, por exemplo, permitiu cocinar os alimentos, ampliando así a gama de consumibles e mellorando o seu aproveitamento e conservación; tamén permitiu alterar a cobertura vexetal de grandes extensións de terra mediante a queima. A revolución neolítica supuxo un salto cualitativo e cuantitativo na capacidade da nosa especie para regularizar a dispoñibilidade de alimento. Propiciou, así mesmo, unha explosión demográfica que demandaba crecentes cantidades de comida, unha consecuente maior dedicación en tempo e esforzos á súa produción, a aparición de epidemias e outros problemas de saúde colectiva derivadas do amoreamento, o sedentarismo, a insalubridade e a simplificación da dieta, ou a complexización das sociedades, coa aparición de dinámicas de acumulación, estruturas sociais xerarquizadas e un incremento dos conflitos e a violencia polo control dos recursos (Harari, 2016).

Actualmente a FAO (2019a) entende do seguinte xeito que é un alimento:

toda sustancia, elaborada, semielaborada ou crúa, destinada ao consumo humano. Inclúe as bebidas, o chicle e calquera outra sustancia utilizada na fabricación, preparación ou tratamento dos alimentos, sen incluír os cosméticos, o tabaco nin as sustancias utilizadas soamente como medicamentos. Os produtos alimentarios poden ser de orixe animal ou vexetal e considéranse alimentos a partir do momento en que i) os cultivos están maduros para a colleita ou son aptos para a súa finalidade; ii) os animais están listos para o sacrificio; iii) se extrae leite da ubre; iv) un ave pon ovos; v) os peces da acuicultura están maduros no estanque; vi) se capturan peces en estado natural con equipo de pesca (p. 6).

Así mesmo, a alimentación é un fenómeno profundamente complexo e multidimensional. Contreras (1992), citando un estudo previo³, rescataba unha “lista relativa aos diversos usos dos alimentos na sociedade” (p. 102):

1. Satisfacer a fame e nutrir o corpo.
2. Iniciar e manter relacións persoais e negocios.
3. Demostrar a natureza e extensión das relacións sociais.
4. Proporcionar un foco para as actividades comunitarias.
5. Expresar amor e cariño.
6. Proclamar a distintividade dun grupo.
7. Demostrar a pertenza a un grupo.
8. Facer fronte a estréss psicolóxicos ou emocionais.
9. Expresar individualidade.
10. Significar status social.
11. Recompensas ou castigos.
12. Reforzar a autoestima e gañar o recoñecemento.
13. Exercer poder político e económico.
14. Previr, diagnosticar e tratar enfermidades físicas.
15. Previr, diagnosticar e tratar enfermidades mentais.
16. Simbolizar experiencias emocionais.
17. Manifestar piedade e devoción.
18. Representar seguridade.
19. Expresar sentimentos morais.
20. Significar riqueza.

(Contreras, 1992, p. 102).

Como indica o autor, “dos 20 usos considerados, todos menos un deixan de ser estritamente nutricionais e se refiren, máis ben, a condicionamentos socioculturais” (p. 102). Esta diversidade de usos e

³ Concretamente, Contreras recorre á obra publicada por Baas, Wakefield e Kolassa (1979) titulada *Community nutrition and individual food behavior*.

significados deixa entrever o carácter complexo e multidimensional da alimentación. Neste sentido, Díaz-Méndez e García-Espejo (2014) destacan “a gran potencialidade do alimento e a alimentación para capturar a complexidade e a multidimensionalidade do mundo social” (p. 44), en tanto que permite “analizar os vínculos entre estruturas e accións, entre obxectos e suxeitos, en definitiva, entre natureza e sociedade” (p. 44).

Pero, que é exactamente a alimentación en relación ao ser humano: é unha necesidade básica? Un dereito fundamental? Ambos os dous? Neste primeiro epígrafe do Referencial Teórico abórdanse algunhas interpretacións das necesidades alimentarias dende varios enfoques relevantes en torno a esta cuestión. Tamén se revisa con máis atención como se integra o dereito á alimentación nos distintos marcos normativos e xurídicos de referencia, tanto a escala internacional como do noso contexto de referencia.

1.1.Alimentación: unha necesidade humana básica?

En primeiro lugar, cómpre revisar a noción de necesidade. Como sinalan Elizalde, Martí-Vilar e Martínez-Salvá (2006), trátase dun concepto polisémico. Sen ben na cultura común o seu significado adóitase reducir ao de «carencia de algo», e mesmo se asocia ao desexo de satisfacer dita carencia, estes autores identifican catro nocións recorrentes sobre as que resulta interesante reflexionar.

En relación á súa primeira noción, que identifican como a do “discurso habitual e cotiá” (Elizalde *et al.*, 2006, p. 8) -é dicir, común ou coloquial-, os autores recollen algunhas críticas destacables, como a de Iván Illich, que denuncia a perversa utilización da mesma no discurso do desenvolvemento hexemónico tras a Segunda Guerra Mundial, con nefastas repercusións ambientais e de espolio de recursos, pero tamén sobre a condición humana, dando lugar ao que este autor adxectivou como *homo miserabilis* (Illich, 1996), definido pola supeditación do ser humano ás consideradas *necesidades básicas*, habitualmente confundidas con desexos modernos e artificiais -na liña actualizada polo pensamento de Bauman (2010)-, e xustificadas en base a unha pretendida universalidade ao tempo que resultan inimaxinables no marco das culturas de subsistencia, nas que se ten clara consciencia

dos límites e unha aceptación natural das carencias. En palabras do propio autor:

No contexto dunha obstinada rebelión contra a necesidade, o estraño converteuse no catalizador que amalgama desexo e transgresión na realidade sentida dunha necesidade. Paradoxalmente, esta realidade adquire a súa lexitimidade absoluta soamente cando as necesidades que experimento son atribuídas a estraños, aínda se é obvio que para a maioría deles non poden ser satisfeitas. As necesidades, entón, aparecen como a condición normal do homo miserabilis. Representan algo que está definitivamente fóra do alcance da maioría (Illich, 1996, p. 161).

En base a esta concepción, Illich sentencia que “ao definir a nosa humanidade común por necesidades comúns, reducimos ao individuo a un mero perfil das súas necesidades” (1996, p. 170). Outras críticas a esta noción recollidas polos anteditos autores apuntan cara a súa falta de empirismo, ao tratarse de cuestións subxectivas que implican xuízos de valor, frecuentemente suxeitos aos intereses de determinadas elites, ou que mesmo se formulan en función das lóxicas de mercado e da sociedade de consumo, por unha banda, ou da lexitimación da prestación de servizos por parte do Estado do Benestar, pola outra.

Unha segunda noción de necesidade identificada polos autores provén da Psicanálise, que a entende como “a expresión conxuntural e específica do desexo humano”, que sería o auténtico “elemento fundamentante da condición humana” (Elizalde *et al.*, p. 9). A terceira procedería da Filosofía Política, na cal se entende que “existen certas esixencias que derivan do exercicio da (condición de) liberdade humana, e que estas esixencias se constitúen como necesidades humanas que a sociedade debe procurar satisfacer ou posibilitar que o individuo poda satisfacer” (Elizalde *et al.*, 2006, p. 10). Por último, os mesmos autores destacan o significado asignado polas correntes hexemónicas da Economía, que claramente tiveron unha gran influencia sobre a primeira concepción aquí enunciada, e que conciben as necesidades como “sensacións desagradables de falta ou carencia de algo que deben ser satisfeitas de inmediato” (Elizalde *et al.*, 2006, p. 10), as cales representarían o motivo fundamental de toda acción humana, mediada polos desexos como elementos que operativizan as necesidades.

En relación a esta última perspectiva, os autores recollen unha clasificación, un proceso de desenvolvemento por etapas e unhas características comúns que consideran habitualmente asignadas ás necesidades. En canto ás primeiras, dividiríanse as necesidades segundo fosen: *primarias, biolóxicas ou vitais* -tamén comunmente denominadas *básicas*-, consideradas imprescindibles; *secundarias* ou *sociais*, prescindibles pero importantes; e *superfluas* ou *suntuosas*, entendidas como luxos. Con respecto ás etapas, distinguiríase a *sensación* ou *percepción da carencia*, o *desexo* ou *procura de satisfacción*, o *esfuerzo de satisfacción* da necesidade previamente *percibida* e *desexada*, e a *satisfacción* finalmente consumada. E por último, como trazos comúns dende esta perspectiva, destacan: o seu carácter *ilimitado* e *dinámico*, en tanto que se consideran cuantitativamente *infinitas* e constantemente *emerxentes*; *limitadas* en canto á *capacidade de satisfacción*; *concorrentes*, pois existen de xeito simultáneo; *complementarias*, en tanto que interactúan entre elas e coas súas respectivas satisfaccións; de satisfacción *alternativa* ou *substituíble*, posto que unha mesma necesidade pode ser satisfeita de múltiples modos, aínda que tamén cunha solución *recorrente*, materializada en *hábitos* e *costumes*; e de *intensidade variable* e sometidas a *múltiples circunstancias*.

Con todo, para dispoñer dunha visión completa desta cuestión, a identificación da alimentación como unha necesidade básica, resulta conveniente recorrer a algunhas das teorías contemporáneas sobre as necesidades humanas formuladas dende distintas ciencias sociais ao longo da segunda metade do século XX. Cómpre salientar que a maior parte delas incorporaron a alimentación como un elemento básico ou, canto menos, importante dentro do seu modelo explicativo. Preséntanse a continuación as dúas que se poden considerar máis relevantes ou influentes para as Ciencias da Educación: a *Teoría da Motivación Humana* de Maslow e a *Teoría das Necesidades Fundamentais* de Max-Neef.

A *Teoría da Motivación Humana* de Maslow (1991)⁴ adopta un punto de vista máis clásico, procedente da psicoloxía humanista de mediados do século XX. Para este autor, necesidade e motivación están intimamente relacionadas, se ben a segunda pode responder tamén a outros elementos que a impulsen -desexos, anhelos, vontades, etc.- e non unicamente ás necesidades en sentido estrito. En calquera caso, Maslow considera que as necesidades son infinitas, imposibles de enumerar, pero non de categorizar ou clasificar segundo a súa natureza e prioridade en relación ás motivacións humanas.

Con ese último propósito, Maslow esboza un *modelo xerárquico das necesidades básicas* que as agrupa en dous tipos: necesidades *deficitarias* ou *inferiores* e necesidades *de desenvolvemento* ou *superiores*. A satisfacción das primeiras, que, segundo o autor, teñen un carácter máis obxectivo, sería indispensable para un correcto desenvolvemento fisiolóxico e psicolóxico dos seres humanos, mentres que as segundas, máis subxectivas, terían un carácter máis accesorio e estarían principalmente orientadas á auto-realización. Dende o punto de vista de Maslow, é importante destacar o carácter xerárquico e ascendente na orde de prelación destas necesidades, sendo imprescindible a satisfacción das máis básicas para que xurda nos individuos a motivación de atender ás sucesivamente superiores.

Así pois, a base desta xerarquía estaría composta polas denominadas *necesidades fisiolóxicas*, fundamentalmente de *homeostase*, é dicir, “os esforzos automáticos do corpo por manter un estado normal e constante da corrente de sangue” (Maslow, 1991, p. 22), aínda que non exclusivamente. Entre estas, destacaríase, entre outras, a necesidade de alimentarse. En posicións superiores na orde xerárquica situaríanse sucesivamente as necesidades de seguridade -que tamén poden referirse a asegurarse o acceso aos alimentos alén do momento inmediato-, as de amor e pertenza, e as de estima -tanto propia como allea-. Finalmente, as necesidades de auto-realización ou meta-necesidades, pertencentes ao segundo tipo anteriormente referido, particularmente persoais e subxectivas, orientaríanse ao

⁴ A primeira edición desta obra, en inglés na súa versión orixinal, data de 1954, se ben a teoría referida foi publicada previamente, en 1943, polo autor na obra *A Theory of Human Motivation*.

desenvolvimento das capacidades e do potencial individual, no eido da creatividade artística, o cultivo intelectual, a procura e promoción da xustiza, a verdade, a virtude ou outros ideais elevados, etc. Alén destas, Maslow engadiu dous tipos adicionais de necesidades que, con todo, non entende separadas dos tipos anteriores, e que denomina *cognitivas*, relativas ao desexo de saber e coñecer, e *estéticas*, referidas á busca da beleza, a orde ou a simetría.

En resumo, esta visión xerárquica das necesidades é comunmente representada coa coñecida *Pirámide de Maslow* (ver Figura 1), na cal as necesidades fisiolóxicas, entre as que se encontran, como xa se indicou, as alimentarias, estarían situadas na base. Polo tanto, segundo Maslow, deberán ser satisfeitas -parcial ou totalmente- para permitir a aparición da motivación orientada á satisfacción de necesidades sucesivamente máis elevadas na xerarquía. O propio autor exprésao así:

Non hai dúbida de que estas necesidades fisiolóxicas son as máis prepotentes de todas as necesidades. Isto significa concretamente que o ser humano que carece de todo na vida, nunha situación extrema, é moi probable que a súa maior motivación fosen as necesidades fisiolóxicas máis que calquera outras. (Maslow, 1991, p. 23).

Así, en referencia específica á necesidade de alimentarse, Maslow puntualiza que “unha persoa que carece de alimento, seguridade, amor e estima, probablemente sentiría con máis forza a fame de comida antes que de calquera outra cousa” (Maslow, 1991, p. 23).

Figura 1. Pirámide de Maslow. Representación gráfica do modelo xerárquico de necesidades.

Fonte: Maslow (1991). Elaboración propia.

Porén, tanto a teoría de Maslow como a súa concepción xerárquica das necesidades, se ben tivo moitos seguidores -especialmente no ámbito corporativo⁵-, tamén dispuxo de tantos ou máis detractores, chegándose incluso a revelar a falta de evidencia empírica algunha que a probase (Wahba e Bridwell, 1976). Así mesmo, actualmente podería considerarse unha proposta obsoleta, debido ao seu enfoque reducionista, individualista, etnocentrista -cun marcado nesgo occidental- e infundadamente xerárquico que podería, incluso, servir para lexitimar a violencia estrutural, o clasismo e as desigualdades no seo das sociedades humanas, nomeadamente no acceso á satisfacción daquelas necesidades humanas que, segundo se podería desprender do modelo de Maslow, estarían reservadas unicamente para os estratos sociais que tivesen as necesidades máis básicas debidamente atendidas.

En contraste, a *Teoría das Necesidades Fundamentais* de Max-Neef (1994) parece ofrecer un marco interpretativo máis consistente e acaído da cuestión que nos ocupa. En primeiro lugar, convén sinalar que este marco epistemolóxico parte dun postulado fundamental, segundo o cal se establece unha distinción clara e explícita entre *necesidades* e *satisfactores*, os cales serían respostas adaptativas e, polo

⁵ Un exemplo evidente desta acollida e seguimento da obra de Maslow no mundo da empresa é o libro publicado en 1960 polo economista Douglas McGregor titulado *The Human Side of Enterprise*.

tanto, culturais, a ditas necesidades. A diferenca da concepción común ou coloquial antes referida, a noción de necesidade manexada por este autor non só connotaría *carencia*, como sucede no caso das máis evidentes e ligadas á subsistencia -por exemplo, as de carácter fisiolóxico-, senón que tamén integraría un sentido de *potencialidade*, en tanto que “comprometen, motivan e mobilizan ás persoas” (Max-Neef, 1994, p. 49-50). Con este enfoque amplíase o espectro de necesidades consideradas fundamentais sen entrañar o establecemento de xerarquía algunha entre elas, a diferenca de Maslow.

Alén diso, ao primeiro postulado de partida o autor engade dous adicionais, mediante os que caracteriza as necesidades humanas fundamentais:

1. “son finitas, poucas e clasificables”;
2. “son as mesmas en todas as culturas e en todos os períodos históricos” (Max-Neef, 1994, 42).

Polo tanto, dende esta perspectiva, as necesidades humanas serán, en esencia, limitadas, clasificables, universais e inmutables. Polo contrario, os modos de satisfacelas -os satisfactores- son múltiples, diversos e dinámicos, pois mudan ao longo do tempo e a través das distintas culturas e sistemas -económicos, sociais, políticos, etc.-, dando lugar a numerosas formas de resposta, que difiren tanto cualitativa e cuantitativamente, como nas posibilidades de acceso ás mesmas por parte dos suxeitos, individuais ou colectivos. De feito, segundo Max-Neef (1994), precisamente “un dos aspectos que define unha cultura é a súa elección de satisfactores” (p. 42).

Para clasificar tanto as necesidades fundamentais como os seus satisfactores, este autor recorre a dous criterios de organización: as *categorías existenciais*, por unha banda, e as *axiolóxicas*, pola outra. No caso das primeiras, propón unha clasificación de categorías segundo se refiran ao *Ser* -referidas a atributos persoais ou colectivos-, ao *Ter* -institucións ou ferramentas-, ao *Facer* -accións- e ao *Estar* -espazos e ambientes-. A segunda categorización fai referencia ás necesidades fundamentais propiamente ditas: *Subsistencia*, *Protección*, *Afecto*, *Entendemento*, *Participación*, *Lecer*, *Creación*, *Identidade* e

Liberdade. A combinación entre ambos conxuntos categóricos configura unha *matriz de necesidades e satisfactores* (Táboa 1), na que as categorías existenciais se dispoñen horizontalmente e as axiolóxicas verticalmente, e en cuxas interseccións se sitúan os correspondentes satisfactores.

Táboa 1. Matriz de necesidades e satisfactores.

	Ser	Ter	Facer	Estar
Subsistencia	Saúde	Alimentos	Alimentar(se)	Contorna vital
Protección	Coidados	Seguridade	Coidar	Morada
Afecto	(Auto)estima	Relacións	Convivir	Fogar
Entendemento	Conciencia	Educación	Estudar	Escola
Participación	Disposición	Compromiso	Cooperar	Comunidade
Lecer	Recreación	Act. lúdicas	Recrearse	Tempo libre
Creación	Vocación	Destrezas	Esforzarse	Obradoiro
Identidade	Pertenza	Simbolos	Integrarse	Cotiandade
Liberdade	Autonomía	Dereitos	Diverxer	Sociedade

Fonte: Max-Neef, 1994. Elaboración propia⁶.

Neste formato matricial, cómpre salientar que, segundo este autor, as necesidades configuran un sistema de permanente interdependencia, interrelación e interacción, polo que a dinámica da súa satisfacción se caracteriza consecuentemente por “simultaneidades, complementariedades e compensacións (trade-offs)” (Max-Neef, 1994, p. 41). Sobre a natureza interactiva e dinámica da relación entre necesidades e satisfactores, o autor salienta:

Non existe correspondencia biunívoca entre necesidades e satisfactores. Un satisfactor pode contribuír simultaneamente á satisfacción de diversas necesidades ou, á inversa, unha necesidade pode requirir de diversos satisfactores para ser satisfeita. Nin sequera estas relacións son fixas. Poden variar segundo tempo, lugar e circunstancias (Max-Neef, 1994, p. 42)

Así mesmo, no que respecta aos satisfactores, o noso autor salienta que son “os que definen a modalidade dominante que unha cultura ou sociedade imprime ás necesidades” (Max-Neef, 1994, p. 50), pois configuran as formas de ser, ter, facer e estar orientadas á realización das mesmas, entre as que se inclúen “formas de organización, estruturas políticas, prácticas sociais, condicións subxectivas, valores e normas,

⁶ Ofrecense aquí só un exemplo para ilustrar cada tipo de satisfactor en base ao modelo proposto polo autor. Para consultar unha matriz máis completa, recoméndase revisar a presentada polo propio Max-Neef (1994, p.58-59).

espazos, contextos, comportamentos e actitudes; todas nunha tensión permanente entre consolidación e cambio” (p. 50). Neste sentido, puntualiza que “un mesmo satisfactor pode realizar distintas necesidades en culturas distintas, ou vivirse de maneira diverxente polas mesmas necesidades en contextos diferentes” (Max-Neef, 1994, p. 51), debido á influencia do contexto, pero tamén dos *bens* que no mesmo se xeran, de como se xeran e de como se organiza o seu consumo. Ditos bens son, segundo o autor, “obxectos e artefactos que permiten incrementar ou minguar a eficiencia dun satisfactor” (Max-Neef, 1994, p. 51). Así pois, se para o autor os satisfactores son os distintos modos -subxectivos ou culturais- a través dos cales se expresan as necesidades -obxectivas e universais-, os bens son, á súa vez, os medios empregados para potenciar -ou minguar- os satisfactores. É dicir, son produtos, servizos, tecnoloxías, etc.

En resumo, Max-Neef (1994) entende que as necesidades “non son só carencias senón tamén, e simultaneamente, potencialidades humanas individuais e colectivas”; que os satisfactores “son formas de ser, ter, facer e estar, de carácter individual e colectivo, conducentes á actualización de necesidades”; e que os bens “son obxectos e artefactos que permiten afectar a eficiencia dun satisfactor, alterando así o limiar de actualización dunha necesidade, xa sexa en sentido positivo ou negativo” (p. 56). Dende unha perspectiva temporal, as necesidades responden a un ritmo evolutivo -do *homo sapiens* como especie-, os satisfactores ao da Historia e os seus avatares -ramificándose en función das sociedades e culturas, e das súas circunstancias- e os bens a unha lóxica conxuntural moito máis breve, diversificándose así mesmo en función de diferencias culturais e estratos sociais-. Max-Neef (1994) expresa isto sentenciando que “os satisfactores son o histórico das necesidades e os bens económicos a súa materialización” (p. 53).

Dende esta perspectiva, a alimentación non sería considerada entón como unha necesidade ou un fin en si mesmo, do mesmo xeito que tampouco se consideraría un ben. Trataríase, en definitiva, dun satisfactor, é dicir, dunha estratexia operativa, culturalmente construída e condicionada -polo contexto e polos respectivos bens-, que se configura e desenvolve coa finalidade última de subsistir. O propio

Max-Neef (1994) sinalao explicitamente: “alimentación e abrigo non deben considerarse como necesidades, senón como satisfactores da necesidade fundamental de subsistencia” (p. 41).

Este enfoque ofrece claves interpretativas á hora de analizar a realidade complexa e multidimensional da alimentación. Neste sentido, o carácter culturalmente específico da alimentación como satisfactor tería dado lugar a unha grande diversidade de modelos alimentarios entre os diferentes grupos humanos. Esta diversidade concrétese particularmente na multitude e grande variedade de modelos de *dieta* aparecidos ao longo da Historia, en distintos contextos xeográficos e no seo de diferentes sociedades e culturas. Ditos modelos configuran, en esencia, manifestacións culturais de adaptación ao contexto e ás circunstancias na maneira de alimentarse adoptadas por parte dos diferentes grupos humanos, mediatizadas polos bens dispoñibles en cada caso -organismos comestibles, tecnoloxías de aprovisionamento e preparación, formas de distribución, etc.-, as cales sobreviviron -transmitíndose a través do legado cultural- ou mudaron -por condicionantes internos ou externos- en maior ou menor medida co transcurso do tempo e os acontecementos⁷.

Así mesmo, para abastecer a crecente demanda alimentaria, os seres humanos tamén nos fomos dotando ao longo da Historia e da xeografía planetaria de distintos modos de explotación dos recursos susceptibles de servirnos de alimento -caza, pesca e recolección, en primeira instancia; domesticación, cultivo de plantas e cría de animais, posteriormente-, configurando co tempo diferentes *sistemas* e *réximes agroalimentarios*, cunha extensión e grao de complexidade variable⁸.

Tanto unhas como outras se poderían identificar como satisfactores alimentarios da necesidade fundamental de subsistencia, segundo o enfoque proposto por Max-Neef (1994), aínda que tamén teñen sido orientadas á satisfacción doutras necesidades -como as de identidade,

⁷ A noción de *dieta* como construción cultural da alimentación é abordada no epígrafe 1.2.

⁸ As nocións de sistema e réxime agroalimentario son revisadas e desenvolvidas no epígrafe 1.3.

lecer ou creación⁹-, así como mediatizadas para fins lucrativos e especulativos, entre outros.

Así pois, se tanto a dieta como os sistemas e réximes agroalimentarios encarnan a diversidade cultural e histórica do satisfactor da alimentación, os respectivos bens asociados serán aínda moito máis diversos. Sen aspirar a ofrecer unha clasificación exhaustiva, os seguintes bens alimentarios poderían considerarse algúns dos principais, entendidos baixo o enfoque de Max-Neef (1994):

- Os recursos primarios, é dicir, os organismos vivos susceptibles de servir como alimento ao ser humano -especies animais, vexetais ou de fungos, e variedades das mesmas- con ou sen intervención humana -selección, domesticación, hibridación, etc.-.
- Técnicas de caza, pesca, recolección, agricultura, acuicultura, apicultura ou gandería.
- O acervo xenético derivado da selección e hibridación de especies e variedades.
- Insumos agrarios: sementes, fertilizantes, fitosanitarios, combustibles, ferramentas, tecnoloxías, etc.
- Técnicas de conservación e elaboración: afumado, secado, conxelado, salgadura, cociñado, envasado, etc.
- Modos de distribución: transporte, loxística, comercialización, restauración, etc.
- Produtos alimentarios frescos, transformados e preparados.
- Preparacións e receitas.
- Valores -non nutricionais- asociados aos alimentos: sociais, culturais, emocionais, económicos, etc.

⁹ Pénse na centralidade da dieta ou dalgúns alimentos e elaboracións concretas -pratos típicos, uso de condimentos, formas de conservación e preparación dos alimentos, etc.- e incluso dalgúns prácticas de marcado carácter sociocultural asociadas a ditas preparacións na construción de distintas identidades culturais -a matanza de animais domésticos criados en explotacións familiares para autoconsumo que permanece en moitas áreas rurais, a elaboración colectiva de pasta fresca en Italia, etc.-, pero tamén no rol lúdico que actualmente se lle asigna á gastronomía, á restauración e á exaltación de certos alimentos e preparacións propias ou tradicionais -como as celebracións que xiran en torno a algún alimento ou elaboración específica do mesmo, ou a importancia destes no seo doutras festividades máis amplas-, ou mesmo a compoñente creativa da cociña contemporánea ou de autor.

- Ritos, tradicións, celebracións e outros elementos culturais e relixiosos asociados á alimentación: banquetes, receitas asociadas a datas específicas, tabús alimentarios, xaxúns, coresma, ramadán, etc.
- Dereitos -individuais e colectivos-, obrigas, violacións, responsabilidades, políticas, programas, estratexias, paradigmas alternativos, reivindicacións, etc.

En calquera caso, tanto na linguaxe coloquial como na literatura académica e científica, e mesmo nas declaracións, informes e documentos emitidos por axencias e organismos de referencia na materia, é común referirse ás *necesidades alimentarias* ou *nutricionais* dos individuos e das poboacións humanas. Por exemplo, na Observación Xeral nº12, emitida polo Comité de Dereitos Económicos, Sociais e Culturais -en adiante CESCR, polas súas siglas en inglés- do Consello Económico e Social -abreviado oficialmente como ECOSOC- das Nacións Unidas -en adiante NNUU-, sobre o dereito a unha alimentación adecuada, indícase o seguinte:

Por necesidades alimentarias enténdese que o réxime de alimentación en conxunto achega unha combinación de produtos nutritivos para o crecemento físico e mental, o desenvolvemento e o mantemento, e a actividade física que sexa suficiente para satisfacer as necesidades fisiolóxicas humanas en todas as etapas do ciclo vital, e segundo o sexo e a ocupación (CESCR, 1999, p. 4).

Pódese apreciar neste documento un manexo ambivalente da alimentación na relación entre a noción de necesidade e a de satisfactor das necesidades fisiolóxicas. Así mesmo, as expresións *necesidades alimentarias*, *nutricionais* ou *da dieta* son comunmente empregadas polas axencias e organismos do sistema das NNUU, incluída a Organización das Nacións Unidas para a Alimentación e a Agricultura -en adiante FAO, polas súas siglas en inglés-, nos distintos documentos emitidos en relación á alimentación.

Por este motivo, se ben neste estudo se adoptará como marco de referencia o enfoque proporcionado por Max-Neef (1994) debido á súa sistematicidade e funcionalidade á hora de categorizar e interpretar os distintos elementos relacionados coa alimentación en tanto que realidade complexa e multidimensional, co propósito de incorporar dun

xeito máis fluído os discursos e linguaxes máis comunmente utilizados, poderán ser referidas as necesidades alimentarias no canto de satisfactores alimentarios, sen que isto implique necesariamente unha contradición co marco conceptual adoptado.

1.2.A formalización da alimentación como dereito

Como base fundamental e fundamentante deste Referencial Teórico, tanto dende un punto de vista xurídico e normativo como axiolóxico -incluso tamén epistemolóxico-, preséntase nos seguintes subepígrafes un percorrido histórico sobre a enunciación e a evolución da alimentación como dereito fundamental inherente a todo ser humano. Como se poderá observar deseguido, a alimentación conta cunha longa traxectoria de progresiva consolidación xurídica, tanto a escala internacional como en ámbitos rexionais e nacionais. Porén, aínda na actualidade é obxecto de múltiples reivindicacións por parte de diferentes actores, que se orientan tanto na esixencia do cumprimento dos propios dereitos xuridicamente establecidos como na ampliación dos seus límites e implicacións.

Así pois, para comezar con este cometido, cómpre recorrer en primeiro lugar á FAO, a axencia das NNUU que lidera o esforzo internacional en materia de alimentación e loita contra a fame¹⁰. No seu portal dixital, a FAO ofrece unha relación cronolóxica dos principais fitos históricos en materia de declaración, desenvolvemento, promoción, recoñecemento e consolidación do dereito á alimentación, tanto a escala internacional como rexional e nacional¹¹, e que aquí tomaremos como referencia. Nas seguintes páxinas revisaranse ditos fitos, analizando a progresión histórica do dereito á alimentación e dos distintos instrumentos e concepcións asociadas ao mesmo.

¹⁰ Para máis información sobre esta axencia, recoméndase visitar a súa páxina web oficial: <http://www.fao.org/home/es/>

¹¹ Ver <http://www.fao.org/right-to-food-timeline/global-milestones/es/>

A primeira referencia ao dereito á alimentación aparece na *Declaración Universal dos Dereitos das Persoas*¹² -en adiante DUDP-, aprobada en París o 10 de decembro de 1948. Nesta declaración “conságranse unha serie de dereitos universais, inviolables e inalienables, intrínsecos á natureza humana, e que deben ser considerados superiores a calquera outra lexislación nacional ou internacional” (De Loma-Osorio, 2008, p. 1), en tanto que teñen o seu fundamento no recoñecemento da dignidade humana. O seu 25º artigo proclama que “toda persoa ten dereito a un nivel de vida axeitado que lle asegure, así como á súa familia, a saúde e o benestar, e en especial a alimentación [...]” (ONU, 1948), entre outros satisfactores e bens básicos tamén destacados, como o vestido, a vivenda, a asistencia médica, os servizos sociais ou os seguros ante a perda involuntaria dos medios de subsistencia. Polo tanto, como sinalan Fernández-Aller, De Luís e Calderón (2018), “este dereito está [...] indivisiblemente vinculado á dignidade de toda persoa humana e ao mesmo tempo [é] indispensable para a realización do resto dos dereitos humanos” (p. 215).

Porén, como recordan De Loma-Osorio (2008) e Jusidman-Rapoport (2014), o contexto de Guerra Fría e o enfrontamento ideolóxico e nas formas de organización social e económica dos países entre os bloques capitalista e socialista, propiciou a división dos dereitos humanos -en adiante DDHH- en dous grandes grupos. Por unha banda, os *Dereitos Cívís e Políticos*, tamén chamados de *primeira xeración*, de tradición liberal e, polo tanto, orientados principalmente á protección da liberdade dos individuos, fundamentalmente fronte ao Estado, recollidos na DUDP do artigo 3 ao 21. Pola outra, os *Dereitos Económicos, Sociais e Culturais*, ou de *segunda xeración*, herdanza das conquistas obreiras e socialistas, e orientados principalmente á garantía das condicións básicas de existencia, á satisfacción das necesidades

¹² Título polo que foi traducida ao galego por parte do xa extinto Centro de Información das NNUU en Madrid (UNIC Spain), en cooperación coa Dirección Xeral de Política Lingüística da Consellería de Educación e Ordenación Universitaria da Xunta de Galicia. A versión traducida ao galego está dispoñible para a súa consulta e descarga en <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=gln>

fundamentais e á busca da igualdade material. Estes comprenden do artigo 22 ao 27 da DUDP¹³.

Posteriormente, ante a emerxencia de novos riscos e ameazas para a dignidade humana derivados do desenvolvemento tecnolóxico e a globalización económica, así como da crecente relevancia neste senso da orde política e económica internacional e non só da actuación discreta de cada Estado, comezaría a ser reivindicada - fundamentalmente a través de distintas declaracións e outros instrumentos da chamada *soft law*¹⁴, pero tamén dende a doutrina xurídica, as organizacións non gobernamentais -en adiante ONG- e a sociedade civil- unha *terceira xeración* de DDHH, fundamentados na solidariedade e a interdependencia. Entre estes, tamén chamados *emerxentes*, incluíríase o dereito á paz, ao medio ambiente adecuado ou ao desenvolvemento, entre outros dunha lista aínda inconclusa e sen concreción xurídica universal a través de convenios internacionais vinculantes a escala global, se ben foron integrados en distintos convenios internacionais a escala rexional e mesmo a nivel nacional a través do seu recoñecemento en distintas constitucións (Ballesteros *et al.*, 2007).

En calquera caso, tal como sinala Jusidman-Rapoport (2014) en relación ás dúas primeiras xeracións de dereitos, “o propósito desta división convencional era facer evidente que ambos corpos de dereitos son igualmente importantes e que teñen o carácter de universais, interdependentes, inalienables, indivisibles e esixibles” (p. S87). Con todo, dita división viuse concretada na articulación de dous convenios ou pactos internacionais distintos, destinados a establecer un marco

¹³ Como sinalan Ballesteros, Fernández e Garibo (2007), “os dereitos civís e políticos foron unha conquista das revolucións liberal-democráticas que tiveron lugar a finais do século XVIII e ao longo do século XIX”, mentres que “os dereitos económicos, sociais e culturais son o resultado das loitas do proletariado, protagonizadas polo movemento obreiro e o socialismo democrático, especialmente a partir da segunda metade do século XIX, por mellorar as súas condicións de vida e de traballo” (p. 60).

¹⁴ Ballesteros *et al.* (2007) entenden *soft law* -poderíase traducir como *lexislación branda*- como o conxunto de “declaracións, cartas, manifestos, etc., de organizacións e conferencias internacionais” (p. 85), entre as que destacan en relación aos dereitos de terceira xeración as Declaracións de Estocolmo de 1972 e de Río de Janeiro de 1992 no eido ambiental, así como a Declaración sobre o dereito dos pobos á paz de 1984 e a Declaración sobre o dereito ao desenvolvemento de 1986. En dereito internacional, esta noción opónese á de *hard law*, en referencia a instrumentos legais de carácter vinculante para os Estados, tales como tratados, convencións e acordos internacionais, ou ás resolucións do Consello de Seguridade das NNUU, entre outros.

xuridicamente vinculante para os Estados asinantes. Tratouse, respectivamente, do *Pacto Internacional de Dereitos Cívís e Políticos* (PIDCP) para os dereitos de primeira xeración, e o *Pacto Internacional de Dereitos Económicos, Sociais e Culturais* (PIDESC) para os de segunda. O propio escenario de Guerra Fría propiciou, así mesmo, a dilación na súa materialización, pois non foron aprobados pola Asemblea Xeral das NNUU ata 1966 e non entraron en vigor ata 1976. Ambos os dous, xunto cos protocolos facultativos adicionais a estes e a propia DUDP conforman en conxunto a coñecida como *Carta Internacional de Dereitos Humanos*. Así mesmo, tanto un como o outro, ademais de constituír, *a priori*, “instrumentos xurídicos internacionais vinculantes para os Estados” (Ballesteros *et al.*, 2007, p. 67), introduciron algúns matices e innovacións con respecto aos dereitos recoñecidos orixinalmente na DUDP.

Tal é o caso do *dereito á alimentación*, integrado como se sinalou no artigo 25 da DUDP e, polo tanto, encadrado no marco dos Dereitos Económicos, Sociais e Culturais, o cal foi recollido no artigo 11 do PIDESC, incorporando desta vez unha dobre compoñente en base á súa concepción orixinal. Na primeira, faise fincapé no recoñecemento do dereito á alimentación nunha forma equivalente á que se recolle na DUDP:

Os Estados Partes no presente Pacto recoñecen o dereito de toda persoa a un nivel de vida adecuado para si e a súa familia, incluso alimentación, vestido e vivenda adecuados, e a unha mellora continua das condicións de existencia (ONU, 1966).

A esta primeira compoñente, engádeselle a previsión de adopción de medidas por parte dos Estados, cun especial recoñecemento á cooperación internacional baseada no libre consentimento. A segunda compoñente, como novidade máis salientable, engade o recoñecemento do “dereito fundamental de toda persoa a estar protexida contra a fame” (ONU, 1966), ante o que os Estados parte do Pacto deberán adoptar, individualmente ou a través da cooperación, as medidas pertinentes, fundamentalmente en dous sentidos:

a) Mellorar os métodos de produción, conservación e distribución de alimentos mediante a plena utilización dos coñecementos técnicos e científicos, a

divulgación de principios sobre nutrición e o perfeccionamento ou a reforma dos réximes agrarios de xeito que se logren a explotación e a utilización máis eficaces das riquezas naturais;

b) Asegurar unha distribución equitativa dos alimentos mundiais en relación coas necesidades, tendo en conta os problemas que se presentan tanto aos países que importan produtos alimenticios como aos que os exportan (ONU, 1966).

Non obstante, cómpre indicar que dita exhortación aos Estados asinantes a tomar medidas para garantir ambas compoñentes do dereito á alimentación non foi entendida por todos os gobernos como unha obriga, senón máis ben como unha aspiración, pois como indica De Loma-Orsorio (2008) “a diferenza do carácter inmediato da posta en marcha do [...] [PIDCP], os asinantes do PIDESC se comprometían soamente a acadar progresivamente a plena efectividade dos Dereitos de segunda xeración” (p. 2), se ben é certo que “o PIDESC impón aos Estados Partes a obriga de proceder o máis expedita e eficazmente posible con miras a acadar o obxectivo de garantir estes dereitos, e polo tanto, tamén o dereito á alimentación, aos seus cidadáns” (p. 2). Porén, como apuntan Fernández-Aller *et al.* (2018) “recoñecer a alimentación como dereito ten unhas importantes connotacións políticas” (p. 218) que determinados países non estaban dispostos a asumir, chegando a opoñerse á consideración da alimentación como dereito, en consonancia coas súas “importantes reticencias á hora de ratificar tratados relativos a dereitos de contido social e económico” (p. 218). Entre ditos países, destacan os Estados Unidos, que a día de hoxe segue a ser dos poucos que non ratificaron o PIDESC.

En todo caso, a partir da formulación de dobre compoñente do PIDESC en relación á alimentación, desenvolveranse posteriormente dous dereitos diferenciados aínda que intimamente interrelacionados: o dereito a unha alimentación adecuada -que será retomado máis adiante- e o dereito a non padecer fame¹⁵. Esta segunda perspectiva, relativa á

¹⁵ Pachón, Medina-Moreno e Pachón-Ariza (2018) revisan distintas concepcións da fame. En primeiro lugar, aquelas que consideran *visións medicalizadas*, como a “carencia de elementos nutritivos nun organismo” ou a “sensación dolorosa causada pola falta de comida”, das que indican que comportan manifestacións físicas visibles, aínda que contraditorias, como é o déficit de peso e o adelgazamento, por unha banda, e o exceso de peso debido á “deficiencia de nutrientes específicos [...] a pesar do consumo de alimentos”, pola outra, en clara referencia á malnutrición (p. 292). En segundo lugar, reivindican unha

protección contra a fame, introducida pola PIDESC concretárase en 1974 coa celebración da *Conferencia Mundial da Alimentación* -en adiante CMA-, que aprobou a *Declaración Universal sobre a Erradicación da Fame e a Desnutrición* -en adiante DUEFM-, na que se proclama que “todos os homes, mulleres e nenos teñen o dereito inalienable a non padecer de fame e malnutrición a fin de poder desenvolverse plenamente e conservar as súas capacidades físicas e mentais”, sendo “a erradicación da fame [...] obxectivo común de todos os países que integran a comunidade internacional” (ONU, 1974).

Con este fin, na DUEFM ponse tamén de relevancia a necesidade de establecer un sistema mundial de Seguridade Alimentaria -en adiante, SegA-, que “asegure a dispoñibilidade suficiente de alimentos a prezos razoables en todo momento, independentemente das flutuacións e caprichos periódicos do clima e sen ningunha presión política nin económica”, e que así mesmo “facilite [...] o proceso de desenvolvemento dos países en vías de acadalo” (ONU, 1974).

No entanto, esta primeira concepción da SegA como “cuestión estratéxica nacional e internacional de dispoñibilidade de alimentos básicos e estabilidade de prezos” (Gallar e Rivera-Ferre, 2013, p. 33) trouxo aparelladas profundas contradicións, tanto no seu enfoque de partida como nos resultados acadados, sendo obxecto de críticas polas súas implicacións. Por unha banda, segundo De Loma-Orsorio (2008), este concepto de SegA aplicado á práctica facía fincapé fundamentalmente na produtividade e a dispoñibilidade alimentaria a nivel global e nacional, deixando de banda a atención ao dereito á alimentación, o que contribuíu a dificultar a súa aplicación efectiva e o desenvolvemento dos seus contidos. Neste mesmo sentido, Gallar e Rivera-Ferre (2013) indican que o enfoque político da SegA adoptado en 1974 limitábase a dispoñer unha estratexia para, dun lado, “sortear os momentos de crises alimentarias transitorias -atribuídos aos desastres naturais, ás guerras ou ás deficiencias produtivas dos países-

perspectiva cultural da fame, relacionándoa coa “perda de cultura alimentaria, alimentos nativos e coñecementos ancestrais, derivado do modelo de desenvolvemento modernizante” (p. 293). Por último, salientan a necesidade de adoptar unha *abordaxe integral* que inclúa factores sanitarios, culturais e económicos, dende a cal se entende que a fame é “unha das consecuencias dun modelo económico que afecta o ambiental, o agrario, o político e social” (p. 293).

que impiden a produción e distribución de alimentos”, e do outro, “incrementar industrialmente a produtividade e a produción dos sistemas agrarios locais” (p. 33), mediante medidas como “as reservas de cereais, os continxentes de importación e exportación, a axuda alimentaria, as técnicas agrícolas para aumentar a produción ou as infraestruturas de irrigación” (p. 34).

Pola súa parte, Pachón *et al.* (2018) lamentan que a CMA de 1974 segueise optando polo continuísmo en relación á concepción de SegA manexada dende o fin da Segunda Guerra Mundial, de carácter marcadamente produtivista e intimamente vinculada á revolución verde¹⁶, aos subsidios agrarios e á axuda alimentaria externa en base á venda dos excedentes conseguidos nos países centrais co aumento da produtividade, tal como queda reflectido de maneira clara na DUEFM no seu conxunto¹⁷. Segundo estes autores, dita axuda alimentaria externa non fixo senón limitar “a posibilidade de crecemento da produción interna de alimentos” (Pachón *et al.*, 2018, p. 294), en tanto que o campesiñado dos países periféricos tivo que competir cos alimentos importados a prezos moi baixos -ao tratarse de excedentes fortemente subvencionados procedentes das economías máis fortes, como os Estados Unidos-, aumentando así a dependencia externa e reducindo as posibilidades de ingresos nas áreas rurais. Deste xeito, se ben a revolución verde conseguiu incrementar a produción de alimentos en termos globais, a concepción da SegA asociada á mesma non supuxo na práctica unha solución para o persistente problema da fame como se prevía, senón máis ben o contrario, posto que “a fame non se debe necesariamente a unha subministración inadecuada de alimentos, senón á falta de poder adquisitivo nas nacións e nos fogares” (Pachón *et al.*, 2018, p. 294).

¹⁶ Pachón *et al.* (2018) entenden a revolución verde como “un modelo de produción de alimentos a gran escala nun corto período de tempo, cuxa finalidade principal era xerar altas taxas de produtividade de alimentos, para diminuír a escaseza de comida, [que] tivo os seus inicios a nivel global na década dos cincuenta” (p. 294). No subepígrafe 1.3.2 abórdanse con maior profundidade as súas implicacións.

¹⁷ Como exemplo da adopción do enfoque da Revolución Verde na DUEFM, na súa décima disposición insta aos países desenvolvidos -e a aqueles outros aos que lles sexa posible- a “colaborar técnica e financeiramente cos países en desenvolvemento nos seus esforzos por ampliar os recursos de terra e auga para a produción agrícola, e para asegurar un rápido aumento da dispoñibilidade, a custo razoable, de insumos agrícolas, como fertilizantes e outros produtos químicos, sementes de alta calidade, crédito e tecnoloxía” (ONU, 1974).

Así mesmo, aínda que segundo estes mesmos autores ao final da década dos oitenta -concretamente na CMA celebrada en 1989- a concepción da SegA comezaba a mudar e a integrar o enfoque da garantía de acceso aos alimentos dispoñibles, “deliberadamente ignorábase de que maneira se producían os alimentos, quen o facía, ou onde se producían” (Pachón *et al.*, 2018, p. 295), co cal se seguía a contribuír á perda da produción campesiña, incapaz de competir coas importacións subvencionadas, e á consecuente redución dos ingresos económicos nas áreas rurais, intensificando as dinámicas entrelazadas de pobreza e fame na poboación que as habitaba, provocando o paradoxo de que a maior parte das persoas que sufrían e sofren fame aínda na actualidade vivan nas zonas rurais onde se producen os alimentos e mesmo se dediquen ao traballo agrícola.

A pesar disto, das décadas dos 70 e 80 cómpre salientar algúns fitos que supuxeron avances importantes en relación á evolución do dereito á alimentación. O primeiro deles foi a entrada en vigor en 1981 da *Convención sobre a eliminación de todas as formas de discriminación contra a muller* (abreviada usualmente como CEDAW polas súas siglas en inglés), aprobada pola Asemblea Xeral das NNUU dous anos antes. En relación ao dereito á alimentación, destacan os seus artigos 12 e 14. O primeiro deles está orientado a asegurar a nutrición das mulleres durante os períodos de embarazo e lactación. O segundo, a considerar os problemas específicos das mulleres rurais e o seu importante papel na supervivencia económica familiar, para o cal se insta aos Estados Partes a tomar medidas axeitadas para eliminar a súa discriminación e asegurar as condicións de igualdade e de participación no desenvolvemento rural e os seus beneficios, a través, entre outros, do dereito a “obter acceso aos créditos e préstamos agrícolas, aos servizos de comercialización e ás tecnoloxías apropiadas, e recibir un trato igual nos plans de reforma agraria e de reasentamento” (ONU, 1979).

Outro fito importante da década dos oitenta foi a creación en 1985 do CESCRO como parte do ECOSOC, conformando un órgano de 18 expertos independentes encargados de supervisar a correcta implementación do PIDESC polos Estados Partes, así como de emitir as súas interpretacións das disposicións do mesmo a través das

chamadas Observacións Xerais, que, como se verá deseguido, teñen xogado un papel especial no desenvolvemento e a concreción do dereito á alimentación¹⁸.

A cronoloxía virtual de fitos ofrecida pola FAO culmina esta década coa posta de relevo da *Convención sobre os Dereitos do Neno*, que foi aprobada en 1989, entrando en vigor ao ano seguinte. No seu artigo 27 recoñécese “o dereito de todo neno a un nivel de vida axeitado para o seu desenvolvemento físico, mental, espiritual, moral e social” (ONU, 1989), interpelando aos Estados Partes a tomar as medidas oportunas para axudar a pais, nais e outras persoas responsables a facer efectivo ese dereito, proporcionando asistencia material e programas de apoio en caso necesario, especialmente no referido á nutrición, o vestido e a vivenda.

Con todo, perante a incapacidade da revolución verde e da concepción da SegA asociada a esta para garantir e facer efectivo o dereito á alimentación a través do aumento da produción, o propio concepto de SegA continuou evolucionando ata chegar a outro fito importante na concreción do dereito á alimentación, o *Cumio Mundial da Alimentación* -en adiante, CMA¹⁹- de 1996. Neste cumio foi aprobada a *Declaración de Roma sobre a Seguridade Alimentaria Mundial*, acompañada nun mesmo documento do *Plan de Acción do CMA*²⁰. A primeira comeza reafirmando a dobre compoñente do dereito á alimentación introducida polo PIDESC en 1966, é dicir, “o dereito de toda persoa a ter acceso a alimentos sans e nutritivos, en consonancia co dereito a unha alimentación apropiada e co dereito fundamental de toda persoa a non padecer fame” (FAO, 1996). Tras fixarse como obxectivo reducir á metade o número de persoas que sofren desnutrición para antes de 2015 -que, evidentemente, non se conseguiu acadar-, recoñece que o aumento global da produción alimentaria resultaba insuficiente para garantir a SegA se non se abordaban as

¹⁸ Para saber máis sobre o CESCER, recoméndase visitar a súa páxina: <https://www.ohchr.org/sp/hrbodies/cescr/pages/cescrindex.aspx>

¹⁹ Na literatura consultada, tanto as distintas Conferencias Mundiais da Alimentación como o Cumio Mundial da Alimentación, organizadas tanto unhas como o outro pola FAO, son referidas facendo uso das siglas CMA. Para diferencialas, neste informe é empregada a correspondencia de xénero en feminino para as primeiras e en masculino para o segundo: *a/as CMA* e *o CMA*, respectivamente.

²⁰ Ambos os dous documentos están dispoñibles en <http://www.fao.org/3/W3613S/W3613S00.htm>

carencias nos ingresos familiares e nacionais que impedían a satisfacción das necesidades alimentarias. Neste sentido, identifícase a pobreza como causa de especial relevancia da inseguridade alimentaria, acompañada doutras entre as que se inclúe “a degradación do medio ambiente” (FAO, 1996). Con este matiz, a noción de sustentabilidade ambiental comeza a impregnar o discurso, tanto na identificación dos problemas como na proposta de vías de solución.

É xa no Plan de Acción do CMA que acompaña á Declaración onde aparece a definición da nova concepción da SegA:

Existe seguridade alimentaria cando todas as persoas teñen en todo momento acceso físico e económico a suficientes alimentos inocuos e nutritivos para satisfacer as súas necesidades alimenticias e as súas preferencias en canto aos alimentos a fin de levar unha vida activa e sa (FAO, 1996).

Desta nova concepción, Pachón *et al.* (2018) destacan a incorporación dos aspectos nutricionais ao concepto orixinal da SegA, ao incluír “elementos de calidade, aproveitamento biolóxico, dereito á información, diversidade cultural e uso de recursos de maneira sustentable” (p. 295), dando lugar ao enfoque de *seguridade alimentaria e nutricional* -en adiante SAN-, que consideran, emporiso, aínda baseado nunha *visión medicalizada* que “evita unha abordaxe holística que permita a superación total das causas estruturais” (p. 295). Pola súa banda, Gallar e Rivera-Ferre (2013) salientan que esta nova concepción da SegA inclúe “aos fogares e ás persoas dende unha visión máis complexa do acceso aos alimentos e o dereito á alimentación” (p. 34), co que, como indica De Loma-Osorio (2008), en certa medida “o reto na loita contra a fame pasa a ser o de conseguir a seguridade alimentaria familiar a través dos medios de vida dispoñibles (e non tanto a nacional ou global a través da subministración alimentaria)” (p. 3).

Gallar e Rivera-Ferre (2013, p. 34) identifican así mesmo catro dimensións fundamentais que integran esta nova concepción da SegA:

1. *Dispoñibilidade física dos alimentos*, asociada á produción, ás existencias e ao comercio.
2. *Acceso económico e físico aos alimentos* dos fogares.

3. *Utilización dos alimentos*, referida á condición nutricional dos individuos en base á forma na que os nutrientes dos alimentos son aproveitados en función do seu uso biolóxico e das prácticas de saúde e alimentación, preparación, composición da dieta e distribución do consumo entre os membros dos fogares.
4. *Estabilidade no tempo* das dimensións anteriores, asegurando o acceso permanente aos alimentos.

Segundo estes mesmos autores, con relación á resposta fronte ás crises alimentarias, dende esta nova concepción se engade a consideración dos estados de inseguridade alimentaria crónica, e non só as crises de carácter puntual ou transitorio como acontecía no enfoque orixinal. Porén, se ben loan que “as concepcións da FAO son cada vez máis proclives a recoñecer as causas políticas e sociais da inseguridade alimentaria”, tamén lamentan que “aínda se mantén un enfoque moi técnico baseado na xestión e clasificación dos riscos ante as «crises», sexan do tipo que sexan (sen cuestionar aquelas que dependen de factores económicos e políticos)” (Gallar e Rivera-Ferre, 2013, p. 35). Coinciden ademais con Pachón *et al.* (2018) ao indicar que a nova concepción da SegA se sitúa “cada vez máis nun enfoque «nutricional»” (Gallar e Rivera-Ferre, 2013, p. 35), como se desprende da propia denominación da SAN.

Deste novo enfoque da SAN adoptado no CMA de 1996, criticase particularmente que “non cuestiona ningunha das causas profundas das situacións de inseguridade alimentaria global” (Gallar e Rivera-Ferre, 2013, p. 35), que para os autores non son outras que “as dependencias con respecto ao sistema agroalimentario globalizado, os seus métodos de produción, distribución e consumo, e as políticas internacionais que as protexen” (p. 35). Neste mesmo sentido, Pachón *et al.* (2018) consideran que este enfoque de SegA “prioriza a dispoñibilidade de alimentos, ignorando o papel da alimentación local, favorecendo as relacións comerciais neoliberais e o mercado global” (p. 295), o que fai que para as grandes industrias a produción de alimentos sexa “unha actividade económica rendible” mentres se marxinaliza ao campesiñado, que queda “en considerable desvantaxe” (p. 295).

Táboa 2. Comparativa das dúas concepcións históricas da SegA.

	Primeira concepción	Segunda concepción
<i>Fito e ano</i>	CMA 1974 - DUEHM	CMA 1996 - Declaración de Roma
<i>Concepto</i>	Cuestión estratéxica nacional e internacional. Disponibilidade de alimentos básicos e estabilidade de prezos.	Visión máis complexa do acceso aos alimentos e do dereito á alimentación, que inclúe os fogares e ás persoas.
<i>Definición</i>	“Que haxa en todo tempo existencias mundiais suficientes de alimentos básicos para manter unha expansión constante do consumo e contrarrestar as flutuacións da produción e dos prezos” (FAO, 1974)	“Cando todas as persoas teñen en todo momento acceso físico e económico a suficientes alimentos inocuos e nutritivos para satisfacer as súas necesidades alimentarias e as súas preferencias en canto aos alimentos para levar unha vida activa e sa” (FAO, 1996)
<i>Enfoque</i>	1) Afrontar crises alimentarias transitorias que impiden produción e distribución de alimentos. 2) Incrementar a produtividade dos sistemas agroalimentarios locais.	1) Buscar solucións ás crises alimentarias e aos estados de inseguridade alimentaria crónica. 2) Máis proclive a recoñecer causas políticas e sociais. 3) Enfoque aínda técnico baseado na xestión e clasificación dos riscos, sen considerar factores económicos e políticos 4) Enfoque cada vez máis nutricional: SAN
<i>Aspectos relevantes/ Dimensións</i>	Reservas de cereais, continxentes de importación e exportación, axuda alimentaria, técnicas agrícolas para aumentar a produción e infraestruturas de irrigación.	Disponibilidade física dos alimentos; Acceso económico e físico aos alimentos; Utilización dos alimentos; Estabilidade no tempo das dimensións anteriores.

Fonte: Gallar e Rivera Ferre (2013). Elaboración propia.

Con todo, cómpre recoñecer que esta nova concepción da SegA contribuíu dun xeito determinante á concreción dunha das compoñentes do dereito á alimentación recoñecido no PIDESC, ata o momento escasamente desenvolvida no ámbito do marco internacional: o *Dereito a unha Alimentación Adecuada* -en adiante DAA-. No propio Plan de Acción do CMA recoñécese que a realización progresiva deste dereito é indispensable “para alcanzar a nosa meta de conseguir a seguridade alimentaria” (FAO, 1996). De feito, de acordo con Gallar e Rivera-Ferre (2013) pode considerarse este novo enfoque da SegA como “o marco de referencia usado na construción da aplicación do [...] DAA” (p. 36). Neste sentido, coincide con De Loma-Ororio (2008) ao

considerar clave con relación ao DAA o disposto no Obxectivo 7.4 deste Plan de Acción, o cal insta aos axentes concernedos a

esclarecer o contido do dereito a unha alimentación suficiente e do dereito fundamental de toda persoa a non padecer fame, como se declara no [PIDESC] [...] e outros instrumentos internacionais e rexionais pertinentes, e prestar especial atención á aplicación e a realización plena e progresiva deste dereito como medio de conseguir a seguridade alimentaria para todos (FAO, 1996).

Concretamente, exhortase, entre outros, aos gobernos a aplicar as disposicións do artigo 11 do PIDESC, á CESCER a ter en consideración o Plan de Acción nas súas actividades e a manter a vixilancia da aplicación das medidas concretas estipuladas en dito artigo, e por último, ao *Alto Comisionado das Nacións Unidas para os Dereitos Humanos* (ACNUDH) a que

defina mellor os dereitos relacionados coa alimentación que se mencionan no Artigo 11 do Pacto [en referencia ao PIDESC] e propoña formas de aplicar e realizar estes dereitos como medio para conseguir os compromisos e obxectivos do [...] [CMA], tendo en conta a posibilidade de establecer directrices voluntarias encamiñadas a alcanzar a seguridade alimentaria para todos (FAO, 1996).

Desta última petición derivárase nos anos posteriores a elaboración e publicación de dous documentos que resultarán, segundo Jusidman-Rapoport (2014) “fundamentais para clarificar o contido do dereito á alimentación” (p. S87): a Observación Xeral -en adiante, OX- nº12 do CESCER relativa ao DAA, aprobada e publicada en 1999; e as *Directrices Voluntarias en apoio da realización progresiva do Dereito a unha Alimentación Adecuada no contexto da Seguridade Alimentaria nacional*, aprobadas pola FAO en 2004. Documentos aos que, segundo a autora, tamén cabería engadir “os informes e recomendacións dos relatores especiais na materia e do propio comité” (Jusidman-Rapoport, 2014, p. S87), en referencia ao CESCER.

No que respecta ao primeiro destes documentos, coa OX nº12 deuse resposta á devandita demanda de esclarecer e definir de maneira máis concreta o DAA. Así, nesta OX establécese que este dereito “se exerce cando todo home, muller ou neno, xa sexa só ou en común con outros, ten acceso físico e económico, en todo momento, á alimentación adecuada ou a medios para conseguila” (CESCER, 1999, p. 3). Matízase

tamén que este dereito "non debe interpretarse [...] en forma estreita ou restritiva asimilándoo a un conxunto de calorías, proteínas e outros elementos nutritivos concretos" (p. 3), renunciando así de xeito explícito a unha interpretación reducionista de carácter nutricional. Ademais, aínda que se recoñece que este dereito "terá que acadarse progresivamente" (p. 3), tamén se subliña que "os Estados teñen a obriga básica de adoptar as medidas necesarias para mitigar ou aliviar a fame [...] incluso en caso de desastre natural ou doutra índole" (p. 3).

En base a esta definición, a OX nº12 engadiu unha serie de elementos que conforman o contido do DAA, que Gallar e Rivera-Ferre (2013) recollen e enumeran de xeito desagregado, sinalando que o DAA, para considerarse tal, implica que a alimentación sexa:

1. *suficiente* "para satisfacer as necesidades fisiolóxicas humanas (crecemento físico e mental, desenvolvemento, mantemento, actividade física) en todas as etapas do ciclo vital e segundo o sexo e a ocupación" (p. 36);
2. *adecuada* "para as condicións sociais, económicas, culturais, climáticas, ecolóxicas e doutro tipo imperantes nun espazo e un tempo determinado" (p. 36-37);
3. *sostible*, é dicir, "dispoñible para as xeracións presentes e futuras" (p. 37);
4. *inocua*, o que implica que "os alimentos deben carecer de sustancias nocivas e debe haber mecanismos de control para garantilo" (p. 37);
5. *culturalmente apropiada*, "adecuada aos valores e á cultura alimentaria local, así como aos criterios de preocupación de cada grupo social pola orixe da súa alimentación" (p. 37);
6. *dispoñible*, "sexa utilizando a terra ou outras fontes naturais de alimentos, ou mediante sistemas de distribución, elaboración e comercialización" (p. 37)
7. *accesible economicamente*, sen que a adquisición dos alimentos necesarios ameace ou poña en perigo a satisfacción doutras necesidades básicas;

8. e *accesible físicamente*, é dicir, que "os alimentos adecuados deben ser accesibles a todos en todo momento e circunstancia" (p. 37).

Para facer efectivo este dereito, a OX nº12 estableceu un conxunto de obrigas para os Estados asinantes derivadas da antedita obriga básica, isto é, "adoptar medidas para acadar progresivamente o pleno exercicio do [DAA]" (CESCR, 1999, p. 5). Para tal efecto, esta obriga principal traducíuse nos tres tipos ou niveis de obrigas asociados a calquera dereito humano: *respectar*, *protexer* e *realizar*, incluíndo esta última tanto o sentido de *facilitar* como o de *facer efectivo*.

A primeira obriga, "*respectar* o acceso existente a unha alimentación adecuada" (CESCR, 1999, p. 5), implica que os Estados deben absterse de adoptar medidas que impidan ou dificulten dito acceso, é dicir, "que as persoas ou as comunidades produzan os seus alimentos ou accedan de maneira legal, física ou económica aos mesmos" (Jusidman-Rapoport, 2014, p. S89). A obriga de *protexer* supón que os Estados deben procurar, ademais, que tanto empresas como particulares tamén respecten a primeira obriga, é dicir, que "non priven a individuos ou colectivos do acceso aos alimentos e recursos adecuados" (De Loma-Ossorio, 2008, p. 4). Jusidman-Rapoport (2014) vai máis alá na interpretación desta obriga, e engade que os Estados deben velar tamén por que estes axentes tampouco "afecten ás posibilidades de xeracións futuras de acceder a ela [á alimentación adecuada] ou ofrezan e publiciten alimentos que podan ser prexudiciais á saúde e á nutrición adecuada" (p. S89). A obriga de *realizar* no sentido de *facilitar* significa adoptar medidas para "fortalecer o acceso e a utilización por parte da poboación dos recursos e medios que aseguren os seus medios de vida, incluída a seguridade alimentaria" (CESCR, 1999, p. 5). De Loma-Ossorio (2008), que emprega o verbo *promover* no canto de *realizar* para se referir a esta obriga, entende que neste sentido de *facilitar* só pode ser realizada de maneira progresiva, se ben cómpre dedicarlle a "dispoñibilidade máxima dos recursos existentes" (p. 4). A obriga de *realizar/promover* no seu sentido de *facer efectivo* -ou de *proporcionar* segundo De Loma-Ossorio (2008)- está prevista para as situacións nas que "un individuo ou un grupo sexa

incapaz, por razóns que escapen ao seu control, de gozar o [...] [DAA] polos medios ao seu alcance" (CESCR, 1999, p. 5), incluíndo "catástrofes naturais ou humanas como as guerras ou as crises económicas" (Jusidman-Rapoport, 2014, p. S89). Nestes casos, "o Estado ten a obriga de proporcionar directamente os recursos necesarios para que os individuos consigan acceder aos alimentos directamente (ou ao diñeiro necesario para mercalos)" (De Loma-Ossorio, 2008, p. 5).

Entre as situacións ás que se reserva este segundo sentido da obriga de *realizar* o DAA, Jusidman-Rapoport (2014) puntualiza que deben comprender tamén as que vive a poboación en condicións de pobreza extrema, en tanto que é un colectivo que "non conta nin cos recursos naturais nin cos medios para producir directamente os seus alimentos, [nin] tampouco obtén ingresos suficientes para adquirilos no mercado en razón da ausencia de oportunidades de emprego e ingreso" (p. S89). Neste sentido, esta mesma autora sinala que, se ben as anteditas obrigas relativas ao DAA recaen no Estado, nas actuais sociedades de mercado o acceso aos alimentos se entende como unha responsabilidade que se sitúa no ámbito individual ou familiar, salvo na excepción de certas experiencias de provisión pública, principalmente destinadas a combater precisamente a fame e a pobreza extrema. Non obstante, o papel dos Estados adquire unha gran relevancia no referido ás obrigas de *respectar* e *protexer* ante os conflitos polo control e uso do territorio e dos recursos -principalmente entre proxectos de explotación económica e as comunidades locais-, nos que os Estados deberían priorizar sempre a produción de alimentos que garanta o DAA da poboación. Así mesmo, prosigue a autora, a intervención do Estado cobra especial importancia á hora de regular o mercado para "asegurar unha oferta de alimentos suficiente, accesible física e economicamente, de calidade e adecuada aos patróns culturais" (Jusidman-Rapoport, 2014, p. S89) ante unha cadea alimentaria cunha presenza cada vez maior das empresas privadas e os crecentes problemas de saúde pública debido a doenzas e problemas de malnutrición "derivados da indución de malos hábitos de alimentación" (p. S89).

Outro elemento importante que introduce a OX n°12 é a identificación das *violacións* do DAA, que teñen lugar cando un Estado,

por acción ou omisión, non garante a satisfacción do nivel mínimo de protección contra a fame. Se ben establece unha distinción entre a falta de capacidade -por limitación de recursos- ou a de vontade dos Estados, fai fincapé en que estes teñen o deber de facer todos os esforzos e empregar todos os recursos posibles, sexan internos ou externos a través do apoio internacional, para cumprir coa máxima prioridade as obrigas que lle corresponden neste sentido. Outro tipo de violación identificada é a discriminación de calquera tipo no acceso aos alimentos, así como aos medios e dereitos asociada a dito acceso. Cómpre precisar que se considerarían violacións tanto as cometidas polo Estado como por outras entidades insuficientemente reguladas por este. A OX nº 12 destaca neste sentido:

- derrogar ou suspender a lexislación necesaria para garantir o DAA;
- discriminar legalmente ou *de facto* a determinados individuos ou grupos no acceso aos alimentos;
- impedir o acceso aos alimentos a través da axuda humanitaria en situacións de conflito ou emerxencia;
- adoptar lexislación ou políticas manifestamente incompatibles co DAA;
- non fiscalizar as actividades doutros axentes que violen o DAA;
- non aterse ás obrigas xurídicas internacionais relativas ao DAA ao establecer acordos con outros Estados ou organizacións internacionais.

En relación a esta última, Jusidman-Rapoport (2014) salienta as responsabilidades dos Estados fronte a outros países, en base ás cales estes non deben adoptar medidas que ameacen ou violen o DAA fóra das súas fronteiras, así como tampouco facer uso dos alimentos como instrumento de presión. Pola súa banda, De Loma-Ossorio (2008) recompila formas típicas de violacións en base ao traballo de supervisión de aplicación do DAA desenvolvido pola organización internacional FIAN²¹ e as sistematiza en función das obrigas estipuladas na OX nº 12. En canto á de *respectar*, destaca

²¹ Denominada oficialmente *FoodFirst Information and Action Network* ou FIAN internacional. Máis información na súa páxina: <https://www.fian.org/es/>

desaloxamentos forzosos -ou ameazas de efectualos- das terras de cultivo como consecuencia de proxectos públicos de desenvolvemento, explotación de recursos ou construción de infraestruturas. No que respecta á obriga de *protexer*, resalta a protección estatal insuficiente ante actividades de corporacións e industrias que ameazan o DAA da poboación, poñendo como exemplo o agronegocio, os monocultivos e o uso de pesticidas, pero tamén con respecto á vulneración dos dereitos de tenencia e uso da terra ou de carácter laboral. No relativo á obriga de *promover -facer efectivo-*, salienta carencias relativas á reforma agraria, aos programas sociais de transferencia monetaria condicionada ou na xestión de situacións posdesastre. A estas, engade ás relativas á discriminación de distintos colectivos e minorías, destacando a discriminación adicional por razón de xénero que sofren as mulleres que pertencen a estes.

En relación ás *responsabilidades* con respecto ao DAA, cómpre salientar que, segundo a OX nº 12, se ben os responsables últimos son os Estados, o resto de axentes sociais e membros da sociedade, sexa a título individual ou colectivo, son tamén responsables da súa realización. En todo caso, ante as distintas violacións, son os Estados quen deben prover recursos xudiciais adecuados ou outros recursos nacionais ou internacionais apropiados para satisfacer o dereito a unha reparación adecuada, sexa en forma de restitución, indemnización, compensación ou garantía de non repetición. Segundo Jusidman-Rapoport (2014), o Protocolo Facultativo da do PIDESC aprobado en 2008 e que entrou en vigor en 2013 posibilitou posteriormente a previsión de denunciar violacións da DAA ante instancias internacionais.

En resumo, en base ao exposto, unha definición do dereito á alimentación desprendida dos elementos incorporados e os contidos desenvolvidos pola OX nº 12 podería ser a seguinte:

O dereito humano á alimentación consiste no acceso regular, permanente e sen restricións á alimentación, xa sexa directamente ou a través da compra, a un nivel suficiente e adecuado, tanto en termos cualitativos como cuantitativos, que corresponda ás tradicións culturais e que garanta unha vida psíquica e física, individual e colectiva, satisfactoria, digna e libre de temor (Fernández-Aller *et al.*, 2018, p. 215).

Por outra banda, tamén como resposta á demanda do Plan de Acción do CMA de esclarecer o contido do Artigo 11 do PIDESC, tanto De Loma-Ossorio (2008) como Gallar e Rivera-Ferre (2013) sinalan que na OX nº 15, aprobada tamén polo CESCER en 2002, se reconece que o DAA tamén inclúe o dereito humano á auga, é dicir, "a dispoñer de auga suficiente, salubre, aceptable, accesible e *asequible*"²² para o uso persoal e doméstico" (CESCR, 2002, p. 2), o cal inclúe o seu uso para o consumo directo, cociña e hixiene, pero tamén como recurso para producir alimentos, aínda que, segundo De Loma-Ossorio (2008), unicamente "na medida en que a produción agrícola estea destinada a evitar a fame, a garantir unha alimentación adecuada, pero non cando se trate de desenvolver explotacións agrícolas como negocio" (p. 4).

Volvendo á liña temporal, no ano 2000 a Comisión de DDHH aprobou "a adopción dun enfoque integrado e coordinado para a promoción e protección deste dereito, e o nomeamento dun Relator Especial sobre o dereito á alimentación" (De Loma-Ossorio, 2008, p. 4)²³, ao cal lle foi encargado o mandato de promover a realización deste dereito e a adopción de medidas a escala nacional, rexional e internacional²⁴. O sociólogo suízo Jean Ziegler sería o primeiro en ostentar dito cargo entre os anos 2000 e 2008.

Así pois, a concepción do DAA desenvolvida pola OX nº 12 en base á esbozada no PIDESC, foi á súa vez concretada e sintetizada na definición establecida como referencia por este Relator Especial no seu primeiro informe para a Comisión de DDHH da seguinte maneira:

²² Se ben o termo *asequible* non existe en galego -traduciríase por *accesible* ou *alcanzable* segunda a Real Academia Galega-, óptase por mantelo aquí en tanto que fai referencia explícita da idea de *accesibilidade económica* e non só física á que a definición citada xa se refire co termo *accesible*.

²³ Tanto o posicionamento como o nomeamento do Relator Especial por parte do CESCER fixéronse oficiais coa resolución 2000/10, de 17 de abril de 2000, aprobada pola Comisión de DDHH no seu 56º período de sesións. Para máis información sobre a figura do Relator Especial sobre o Dereito á Alimentación, pódese consultar a web oficial da ACNUDH <https://www.ohchr.org/SP/Issues/Food/Pages/FoodIndex.aspx>

²⁴ Especificamente, o mandato establecido na Resolución 2000/10, de 17 de abril de 2000, aprobada no 56º período de sesións da Comisión de DDHH para a figura do Relator Especial inclúe: a) a solicitude, recepción e resposta de toda a información sobre o dereito á alimentación e a erradicación da fame; b) a cooperación con gobernos, organizacións intergubernamentais -nomeadamente a FAO- e ONG para promover o dereito á alimentación e a formulación de recomendacións apropiadas; c) a identificación de problemas emerxentes asociados.

O dereito á alimentación é o dereito a ter acceso, de maneira regular, permanente e libre, sexa directamente, sexa mediante compra en diñeiro, a unha alimentación cuantitativa e cualitativamente adecuada e suficiente, que corresponda ás tradicións culturais da poboación á que pertence o consumidor e que garanta unha vida física e psíquica, individual e colectiva, libre de angustias, satisfactoria e digna (Ziegler, 2001a, p. 9).

Ziegler (2001a) introduce con esta nova definición a idea da *liberación das angustias*, en tanto que considera que as concepcións anteriores manexadas pola FAO carecían do "aspecto relativo ao sufrimento da vítima: a angustia intolerable, lacerante, que tortura a todo ser famento dende que esperta" (p. 7). En relación a esta angustia da vítima da fame, o Relator Especial trata de poñerse na súa pel: "como poderá, no día que comeza, alimentar á súa familia, asegurar a subsistencia aos seus fillos, alimentarse a se mesmo?" (p. 7). E sentencia que esta forma de padecemento "é tal vez máis horrible aínda que o sufrimento psicolóxico e que as múltiples dores e doenzas que padece un corpo desnutrido" (p. 7).

Así mesmo, Ziegler denuncia neste informe (2001a) as causas humanas e estruturais da fame e a desnutrición, sinalando que "non se deben en modo algún á fatalidade nin a unha maldición da natureza" (p. 3), e mesmo chega a afirmar que quen morre de fame "é vítima dun asasinato", posto que "a desnutrición crónica grave, a fame persistente implican unha violación do dereito fundamental á vida" (p. 3). Así mesmo, láíase dunha dramática e vergoñenta contradición: que "esta traxedia silenciosa ten lugar diariamente nun planeta angustiado pola riqueza" (p. 3) e que coa capacidade produtiva dispoñible no momento era posible alimentar con suficiencia ao dobre dos habitantes que o poboaban.

Ziegler (2001a) salienta tamén a necesaria distinción entre dous conceptos diferentes, aínda que ambos obxecto do DAA. Por unha banda, a fame e a desnutrición, que "implican insuficiencia ou, no peor dos casos, ausencia de calorías" (p. 9). Pola outra, a malnutrición, na que malia unha suficiente inxestión de calorías, hai unha "ausencia ou insuficiencia [...] de micronutrientes, esencialmente de vitaminas [...] e minerais [...]", que "son indispensables para a vida da célula e sobre todo para o influxo nervioso" (p. 9). Tanto unha como a outra poden

carrexar consecuencias desastrosas para os organismos humanos, especialmente en idades temperás, durante as que se sofre a denominada *fame oculta*, que se da nos primeiros cinco anos de vida e que infrinxe secuelas permanentes.

O Relator Especial tamén revisa a evolución da base xurídica do dereito á alimentación na lexislación internacional de DDHH, facendo referencia explícita a fitos que xa foron revistados neste subepígrafe, aos que engade antecedentes relevantes no dereito internacional humanitario precedente á DUDP, así como dereito convencional a escala rexional, como o Protocolo de San Salvador de 1988, para o continente americano, ou a Carta Social Europea de 1996. Neste sentido, conclúe que o DAA "é un dereito humano recoñecido en termos xerais polo dereito internacional convencional, tanto universal como rexional; [se ben] se encontra ás veces englobado no marco máis xenérico do dereito a un nivel de vida suficiente" (Ziegler, 2001a, p. 21). Así mesmo, tamén identifica exemplos relevantes de lexislacións nacionais que "evocan de maneira máis ou menos explícita e con máis ou menos detalle, o dereito á alimentación ou unha norma similar" (p. 21), destacando entre eles o caso da Constitución Cubana. Porén, lamenta que ata a data de publicación do informe ningún goberno houbera lexislado aínda en coherencia coa garantía do dereito á alimentación, especialmente en relación aos colectivos máis vulnerables.

Outro aspecto relevante que incorpora este informe á evolución do DAA é o recoñecemento, en tanto que "acontecemento de importancia teórica e práctica" (Ziegler, 2001a, p. 25), da ruptura epistemolóxica que nos anos precedentes experimentaron as principais ONG, que empezaron a reivindicar "a necesidade urxente de [...] modificar as condicións macroeconómicas do desenvolvemento" (p. 25), fronte á "globalización incontrolada dos mercados e a desaparición gradual da normativa del Estado" (p. 26). O autor resume esta nova perspectiva do seguinte xeito:

sen un exame crítico das condicións macroeconómicas que determinan o desenvolvemento insuficiente das sociedades do Sur [...], o debate sobre as

medidas que deben tomarse para garantir a realización do dereito á alimentación sería un puro exercicio académico (Ziegler, 2001a, p. 26).

Neste sentido, Ziegler (2001a) identifica sete barreiras macroeconómicas e sociais que entorpecen ou imposibilitan a realización do dereito á alimentación, sinalando dinámicas arraigadas ou propias da conxuntura contemporánea de globalización, pero tamén políticas, axentes e institucións concretas e moi relevantes no escenario global contemporáneo:

1. A evolución do *comercio global* e a súa influencia na SegA, salientado o desaxuste provocado polas políticas de subsidios agrarios practicadas fundamentalmente polos Estados pertencentes á Organización para a Cooperación e o Desenvolvemento Económico (OCDE), co beneplácito da Organización Mundial do Comercio (OMC) e que teñen consecuencias ambiguas nos países periféricos e na súa desexable autosuficiencia: se ben facilitan a importación dos alimentos dos que estes carecen en condicións máis favorables grazas á redución dos seus prezos no mercado global, tamén supoñen un freo para a súa produción interna, debido á incapacidade de competir en prezos fronte aos alimentos importados, causando o desmantelamento do sector agrario local e favorecendo dinámicas de pobreza, desnutrición e fame nas zonas rurais destes países, cada vez máis dependentes da importación para garantir a súa SegA;
2. A incidencia na SegA da *débeda externa* e os *programas de axuste estrutural* do Fondo Monetario Internacional (FMI). A este respecto, Ziegler (2001a) afirma que "a insoportable carga da débeda afecta directamente a realización do dereito á alimentación" (p.28). Dos programas do FMI impostos aos países endebedados para equilibrar as súas contas de capital, denuncia que poden agravar a situación alimentaria, especialmente entre os sectores máis vulnerables da poboación,

- ao implicar a suspensión de subsidios para alimentos básicos, que potencia o círculo vicioso da débeda, a pobreza e a fame²⁵.
3. O desenvolvemento da *biotecnoloxía*, os *organismos modificados xeneticamente* -en adiante OMX- e as *patentes internacionais* en mans de corporacións agroalimentarias, que segundo Ziegler ameazan a adecuación, a accesibilidade e a dispoñibilidade alimentaria, e polo tanto a SegA e o DAA. Neste sentido, fai especial fincapé nas consecuencias da protección universal concedida pola OMC ás patentes internacionais rexistradas por corporacións multinacionais sobre o acervo xenético das plantas cultivadas nos países periféricos, que sumadas aos dereitos de propiedade intelectual, privan aos produtores pobres dos medios para a reprodución dos seus propios cultivos.
 4. As *guerras*, que dificultan ou imposibilitan a dispoñibilidade e o acceso aos alimentos, tanto directa como indirectamente, debido á destrución ou abandono de cultivos, á caída da produción, ao uso da privación de alimentos como arma contra a poboación civil, ao desvío dos recursos públicos para gastos bélicos, etc. Alén diso, cando distintos conflitos bélicos coinciden no tempo, a axuda humanitaria internacional divídese de maneira desigual. A consecuencia de todo isto, segundo Ziegler, nas guerras que teñen lugar en países empobrecidos morren máis persoas de fame que por violencia directa.
 5. A *corrupción*, que nos países máis pobres provoca graves consecuencias sociais, nefastas para a SegA.
 6. O *acceso á terra* e ao *crédito*, que segundo o Relator Especial gardan unha relación directa coa SegA das familias produtoras, pero tamén dos países no seu conxunto, razón pola cal a reforma agraria e o acceso á propiedade da terra no medio rural deberían constituír ferramentas prioritarias na loita contra a pobreza e a desigualdade.

²⁵ Watkins recolle nun artigo publicado en *The Guardian* o 20 de abril de 2017 [<https://www.theguardian.com/global-development/2017/apr/20/somalia-debt-arrears-children-starve-famine>] como o mecanismo perverso da débeda externa persiste e ten enquistado a inseguridade alimentaria e a fame extrema en países periféricos como Somalia.

7. A singular *discriminación* con relación ao dereito á alimentación *das mulleres*, primeiras vítimas da fame e a desnutrición crónica, ao tempo que transmisoras directas das secuelas da malnutrición á súa descendencia. Ziegler destaca a privación do acceso á propiedade da terra e a distribución desigual dos alimentos no seo familiar, por unha banda, e o papel especialmente relevante que xogan con relación ao DAA, particularmente na alimentación de bebés e nenas/os, pola outra. Considera que o recoñecemento dos dereitos das mulleres e a eliminación da súa discriminación son condicións previas para a realización do DAA. Se ben tamén sinala outros colectivos vulnerables ás consecuencias da discriminación social, económica e política: nenas/os, vellas/os, persoas con diversidade funcional, minorías étnicas, relixiosas e pobos autóctonos, persoas refuxiadas, migrantes e desprazadas, persoas en desemprego permanente e en reclusión, etc.

Ante a denuncia das ONG sobre a perda de poder de acción internacional e estatal fronte ás multinacionais debido á "mundialización dos mercados financeiros e a liberación case total dos intercambios (de mercadorías, de patentes, de servizos, etc.) [que] debilitan gravemente aos Estados nacionais e constitúen un perigo inmediato para o recoñecemento e a realización do dereito á alimentación" (p. 26), da que se fai eco Ziegler (2001a), o Relator Especial pon de relevancia o papel que estas mesmas, xunto á sociedade civil e os movementos sociais, deben xogar na realización do DAA. Ziegler reconece a debilidade crecente das NNUU o dos Estados que a compoñen:

As Nacións Unidas son unha organización de Estados. Debido á globalización crecente dos mercados e á aparición de poderosas oligarquías transnacionais, a forza normativa dos Estados sofre unha dexeneración acelerada. [...] As estratexias aplicadas polo capital financeiro internacional aproxímanse á omnipotencia e debilitan cada vez máis aos Estados. Este fenómeno impide á súa vez ás Nacións Unidas desempeñar satisfactoriamente a súa misión (Ziegler, 2001a, p. 33).

Ante esta situación, Ziegler pregúntase retoricamente "que queda para opoñerse á arbitrariedade dos mercados mundializados?" (2001a,

p. 33), ao que responde sinalando á sociedade civil. Deste xeito, enxalza que as ONG poden conformar unha firme oposición ás *leis do máis forte* do mercado, facer visibles ás vítimas e defender os seus dereitos. O Relator Especial engade a estimación de que "os movementos sociais que integran a sociedade civil poden reivindicar a mesma función social" (p. 33) que as ONG neste sentido.

Por último, co propósito de aliviar con urxencia a traxedia da fame, Ziegler (2001a) propón tres medidas de mínimos prioritarias a tomar por parte dos Estados:

1. Dispoñer sementes locais e terras de cultivo para o desenvolvemento da agricultura familiar;
2. Ampliar a cobertura dos comedores escolares a todas/os as/os nenas/os que o precisen, subvencionando a alimentación ofrecida a través do ensino obrigatorio;
3. Subvencionar a alimentación básica e/ou asignar bonos para que persoas sen recursos podan acceder á mesma.

Nun segundo informe publicado ese mesmo ano, destinado á Asemblea Xeral das NNUU, o Relator Especial engade algúns elementos dignos de ser tidos en consideración. Ziegler (2001b) introduce este novo informe reivindicando a urxencia da eliminación da fame e a malnutrición, debido á gravidade da persistencia da chamada *fame extrema*²⁶, que sofren particularmente mulleres e menores, e das millóns de mortes anuais por causa, directa ou indirecta, da fame e a malnutrición. Neste sentido, destaca a súa incidencia na saúde -maior vulnerabilidade ante doenzas infecciosas, deformacións, cegueira, etc.- e a transmisión interxeracional dos seus efectos entre nais e fillas e fillos a través do embarazo.

Porén, o Relator Especial denuncia con particular dureza a falta de medidas ante a escaseza crónica de alimentos en comparación coas destinadas a crises alimentarias agudas ou puntuais, lembrando que o compromiso de erradicación da fame no prazo dun decenio adoptado na CMA de 1974 foi claramente incumprido, e que o mesmo resultado

²⁶ Segundo o propio Ziegler (2001b), baseándose na definición da FAO, cando a "ración diaria [de alimentos] é, por termo medio, inferior ao mínimo necesario para a supervivencia" (p. 3).

parecía agardar ao do CMA de 1996 de reducir á metade a fame para 2015. Ante este panorama, Ziegler (2001b) apunta como cuestión prioritaria a “adopción de lexislación nacional sobre o dereito á alimentación” (p. 5) para que poda facerse realmente efectivo.

O Relator Especial tamén achega algunhas apreciacións relevantes sobre o dereito á alimentación, posto que considera que, malia as múltiples disposicións xurídicas que o protexen, aínda non é debidamente coñecido ou correctamente interpretado. Por isto, destaca as disposicións internacionais que considera fundamentais e ofrece unha análise máis detallada da presenza deste dereito no corpus do Dereito Internacional Humanitario, referido fundamentalmente a situacións de conflito armado. Sinteticamente, Ziegler (2001b) afirma que “o dereito á alimentación encarna a idea práctica de que todos deberían gozar dun nivel de vida digno, especialmente de suficientes alimentos, tanto en tempo de paz como [...] de guerra” (p. 6). Así mesmo, salienta tamén a relevancia do desemprego como elemento obstaculizador do DAA.

Engade, ademais, unha aclaración con respecto ao carácter condicionado ou limitado que se lle presupón ao dereito á alimentación como parte dos dereitos económicos, sociais e culturais, e que por tanto debe lograrase dun xeito progresivo e na medida dos recursos dispoñibles de cada país, e non cun carácter inmediato como no caso dos dereitos de primeira xeración. A esta consideración, Ziegler (2001b) matiza que, en calquera caso, todo país está na obriga de garantir o nivel máis alto de satisfacción do dereito que permitan os seus recursos, sen que a noción de progresividade xustifique en caso algún a persistencia da inxustiza e a desigualdade a este respecto. Apela, así mesmo, ao *principio de non regresión*. Isto é que non son tolerables medidas que empeoren o acceso aos alimentos, obrigando polo tanto forzosamente a unha continua mellora neste aspecto. Igualmente, sinala que “a prohibición de discriminar non está suxeita á limitación da realización progresiva” (p. 9).

Por último, defende a xusticiabilidade do dereito á alimentación, para permitir que as violacións deste podan ser denunciadas ante tribunais, ao igual que xa acontecía dende 1976 no caso dos dereitos

civís e políticos, grazas á entrada en vigor do correspondente Protocolo Facultativo. Por este motivo, reivindica a necesidade dun Protocolo Facultativo propio para os dereitos de segunda xeración, posto que, de acordo coa OX nº9 do CESCER, “situar os dereitos económicos, sociais e culturais fóra do alcance dos tribunais é arbitrario e incompatible co principio internacional de que eses dereitos son indivisibles e interdependentes cos dereitos civís e políticos” (Ziegler, 2001b, p. 9). Ora ben, como xa se indicou, dito Protocolo non foi aprobado ata 2008 e non entrou en vigor ata 2013, 12 anos despois da publicación deste informe.

O Relator Especial dedicou o resto do informe a revisar en profundidade as importantes implicacións do dereito á alimentación en relación a tres ámbitos de especial relevancia: os conflitos armados, o acceso á auga e o comercio internacional.

Con respecto ao primeiro, apunta que existe unha gran cantidade de disposicións no dereito humanitario “relativas á protección do acceso aos alimentos en situacións de conflito armado” (Ziegler, 2001b, p. 10), razón pola cal debe considerarse parte esencial do marco xurídico do dereito á alimentación. Entre estas, sobresaen “a prohibición de facer pasar fame aos civís como método de guerra, [...] de destruír colleitas, alimentos, auga e outros obxectos esenciais para a supervivencia [...], e [...] o desprazamento forzoso” (p. 11).

En relación ao ámbito de acceso á auga, Ziegler denuncia a privación do acceso á auga potable segura e *asequible* a unha parte importante da poboación mundial, particularmente en determinados países e rexións, tanto por causas naturais -aridez, desertización, secas, etc.- como humanas -construción de encoros, desvíos de caudais, sobreexplotación, desertificación, privatización, acaparamento, especulación, etc.-, así como os graves impactos sanitarios da súa falta de salubridade²⁷ e a carencia de sistemas de saneamento adecuados, a desigual distribución na súa disposición e consumo e a minguante dispoñibilidade global deste recurso debido á explosión demográfica,

²⁷ Ziegler (2001b) faise eco do *Informe sobre a saúde no mundo 1996* da Organización Mundial da Saúde (OMS) e estima que o uso de auga contaminada para beber ou preparar alimentos é causante “de ata o 80% das enfermidades e máis dun terzo das mortes” (p. 14) nos países en desenvolvemento.

pero tamén ao malgasto e ao consumo e explotación excesiva en actividades industriais e agrícolas. Ademais, manifesta que a tendencia crecente á privatización dos recursos hídricos supón unha seria ameaza para o acceso dos máis pobres a este ben fundamental, sexa para consumir directamente ou para irrigar os cultivos dos cales depende a súa alimentación²⁸. Así, en consonancia co establecido na OX nº15, conclúe que “todos deben ter acceso á auga potable nas mesmas condicións e que a auga para o rego debe estar tamén a dispor dos campesiños pobres que dependen das súas terras para alimentarse polos seus propios medios” (Ziegler, 2001b, p. 16).

En canto ao terceiro ámbito, o Relator Especial recolle e asume como propias as críticas de múltiples ONG acerca dos desastrosos impactos que a globalización e a liberalización do comercio internacional e as regras comerciais que regulan a agricultura tiveron sobre a SegA e o dereito á alimentación, especialmente nos países periféricos. Segundo estas críticas, dita liberalización, introducida principalmente mediante programas de axuste estrutural, contribuíu a agravar a fame e a malnutrición en lugar de mellorar a SegA nestes países. Medidas de liberalización do comercio agrícola orientadas sobre todo a intensificar cultivos destinados á exportación en detrimento da produción de alimentos básicos, que pasaban a ser importados cada vez en maior medida, levando aos agricultores locais a “competir con importacións subvencionadas de baixo prezo” (Ziegler, 2001b, p. 17), propiciando maiores taxas de desemprego e pobreza nas áreas rurais.

Así mesmo, a liberalización tamén tería permitido “a comerciantes sen escrúpulos e monopolios privados pagar baixos prezos aos agricultores e cobrar altos prezos aos consumidores” (Ziegler, 2001b, p. 17), propiciando así a acumulación de poder e capital en determinados elos da cadea agroalimentaria. Desta maneira, ademais, se ben segundo as disposicións sobre o dereito á alimentación os

²⁸ En 2006, Kevin Watkins publicou en *The Guardian* un artigo titulado *We cannot tolerate children dying for a glass of water* [En galego, *Non podemos tolerar que os nenos morran por un vaso de auga*], no cal denunciaba a persistencia e agravamento dos elementos xa denunciados por Ziegler en 2001 [Accesible en <https://www.theguardian.com/environment/2006/mar/08/water.comment>]. Daquelas, Watkins era o director da oficina de informes sobre Desenvolvemento Humano da ONU, informe que naquel mesmo ano abordaba precisamente de maneira monográfica a crise da auga [Accesible en <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-2006>].

Estados deben ser quen garanta o respecto, protección e satisfacción do mesmo, a liberalización tamén afectou en moitos casos á súa autonomía para tomar medidas. Porén, isto non decorreu coa mesma intensidade nos países centrais, que mantiveron unha maior capacidade para protexer e apoiar mediante subsidios a súa agricultura, dando lugar a condicións de notorio desequilibrio no marco do comercio agrícola internacional en comparación cos países periféricos, onde os programas de axuste estrutural obrigaron a eliminar subsidios, aranceis e barreiras á importación.

Neste sentido, o Relator Especial tamén fai súas as críticas das organizacións da sociedade civil ao respecto dos acordos da OMC, entendendo que “teñen afectado de forma prexudicial aos dereitos humanos” (Ziegler, 2001b, p. 18) a causa dos seus impactos sobre a SegA e os medios de vida do campesiñado dos países periféricos, a liberalización e apertura forzosa aos mercados internacionais destes países sen reciprocidade por parte dos países centrais, ou a regulación dos dereitos de propiedade intelectual relacionados co comercio, que ameazan a autonomía dos agricultores para reproducir os seus cultivos, así como a conservación do patrimonio cultural e os coñecementos indíxenas en beneficio de intereses alleos. Co fin de tratar de reverter este escenario desigual, Ziegler (2001b) recolle algunhas medidas propostas á OMC por parte de varios países periféricos, orientadas ao recoñecemento das súas necesidades concretas en materia de SegA e á concesión de exencións e maior autonomía para a protección da produción de alimentos básicos ou de primeira necesidade, así como para poñer fin ás situacións de *dumping* que teñen lugar a través das exportacións subsidiadas por parte dos países centrais e que propician a perda de autosuficiencia alimentaria -e conscuientemente de SegA- dos países periféricos²⁹. Aliñándose con ditas propostas de medidas,

²⁹ Algunhas destas críticas -e outras máis- e medidas alternativas propostas á OMC polos países periféricos, foron recollidas tamén por Kevin Watkins, nun artigo publicado en representación da confederación de ONG Oxfam Internacional o ano 2000, tamén en *The Guardian*, titulado *Globalisation needs stricter controls* [En galego, *A globalización precisa controles máis estritos*]. Neste artigo, Watkins fai especial fincapé na inxusta e desigual dobre vara de medir coa que se aplican os acordos da OMC, coa liberalización imposta aos países periféricos ao tempo que os centrais continúan practicando o proteccionismo e exportando alimentos subsidiados, con desastrosos impactos no ámbito da pobreza, a fame e a malnutrición. Tamén denuncia expresamente as implicacións das normas da OMC sobre patentes

Ziegler (2001b) entende que “a mellor forma de protexer a seguridade alimentaria é a pequena agricultura, e [...] defende os principios da seguridade alimentaria a nivel local” (p. 21).

Para finalizar, Ziegler (2001b) orienta o seu discurso á necesidade de adoptar medidas concretas a escala nacional e local. No nivel nacional, o Relator Especial recolle a encomenda aos Estados, incluída na OX nº12, de adoptar unha lei marco que estructure a lexislación nacional sobre o dereito á alimentación, que concretaba o Obxectivo 7.1 do Plan de Acción aprobado no CMA de 1996: “Adoptar medidas dentro do marco nacional de cada país con miras a mellorar a seguridade alimentaria e permitir o cumprimento dos compromisos contraídos no Plan de Acción do Cumio Mundial sobre a Alimentación” (FAO, 1996).

Sen embargo, é no plano local onde o Relator Especial considera que cómpre facer maior fincapé en termos de SegA, pois é a este nivel que os distintos gobernos poden comezar a aplicar medidas inmediatas e de moi baixo custo para cumprir as súas obrigas relativa ao dereito á alimentación, baseadas principalmente en “velar para que toda a poboación teña coñecementos acerca da nutrición e acceso a unha cantidade suficiente de alimentos adecuados” (Ziegler, 2001b, p. 24-25), sexa grazas á disposición de ingresos suficientes, sexa a través de acceso terras, granxas, hortas ou bancos locais de sementes. En todo caso, precísase establecer estratexias e plans locais de SegA, dotados de orzamentos propios, que inclúan como elementos a educación nutricional, a disposición de comedores escolares, a promoción da lactación materna, a provisión de hortas familiares, a vixilancia de colectivos vulnerables e outros elementos como a seguridade da tenencia da terra, os microcréditos, o cooperativismo ou o acceso á auga.

Así mesmo, Ziegler (2001b) conclúe o informe recomendando a adopción dun “código internacional de conducta sobre o dereito á

e dereitos intelectuais, así como reivindica a necesidade dun sistema normativo e de gobernanza global que sitúe ás persoas por riba das ganancias corporativas e comparta os beneficios da globalización dun xeito máis xusto e equitativo [Accesible en <https://www.theguardian.com/society/2000/dec/13/voluntarysector.comment1>].

alimentación como directriz voluntaria encamiñada a acadar a seguridade alimentaria para todos” (p. 28).

Foi precisamente para servir como guía para os Estados á hora de adoptar o tipo de medidas ás que se refería o Relator Especial que a FAO publicou outro dos documentos considerados fundamentais na evolución e clarificación do contido do dereito á alimentación (Jusidman-Rapoport, 2014), dando resposta á demanda expresada no Plan de Acción do CMA de 1996. Trátase das xa mencionadas *Directrices Voluntarias* -en adiante DV-, aprobadas en 2004 e publicadas en 2005 pola FAO. Agora ben, Gallar e Rivera-Ferre (2013) indican que a súa adopción tivo finalmente lugar “grazas á presión das organizacións da sociedade civil á FAO e ás CMA” (p. 37). Así pois, na *Declaración do Cumio Mundial sobre a Alimentación: cinco anos despois*, incluída como apéndice do Informe completo deste CMA³⁰ celebrado o 2002 en Roma, instábase ao Consello da FAO a establecer un Grupo de Traballo Intergobernamental para “elaborar, nun período de dous anos, un conxunto de directrices voluntarias para apoiar os esforzos dos Estados Membros encamiñados a acadar a realización progresiva do [DAA]” (FAO, 2002, Apéndice).

En todo caso, Gallar e Rivera-Ferre (2013) recoñecen o valor que este documento ten, nomeadamente na “identificación e definición dunha serie de directrices que sitúan a «contorna propicia» para a satisfacción do DAA como un máis dos Dereitos Humanos, indivisibles e interrelacionados” (p. 38). No entanto, consideran que tamén ten limitacións evidentes, polo feito de non establecer vinculación xurídica algunha, como se expresa nitidamente no peche do seu prefacio:

Estas Directrices voluntarias constitúen un instrumento práctico baseado nos dereitos humanos dirixido a todos os Estados. Non establecen obrigas xuridicamente vinculantes para os Estados nin para as organizacións internacionais, nin pode interpretarse que ningunha das súas disposicións emenda, modifica ou altera doutra maneira os dereitos e as obrigas dimanantes do dereito nacional e internacional (FAO, 2005a, p. 2-3).

³⁰ Accesible en http://www.fao.org/3/Y7106S/Y7106S07.htm#P1382_147249.

Deste xeito, o obxectivo destas DV é claro: “proporcionar orientación práctica aos Estados respecto dos seus esforzos por lograr a realización progresiva do [DAA] no contexto da [SegA] nacional” (FAO, 2005a, p. 2). Faise evidente así que os actores principais aos que van dirixidas as DV son os gobernos nacionais, sendo a *boa xestión dos asuntos públicos* un dos factores esenciais para acadar dito obxectivo, tal como salientan Gallar e Riverra-Ferre (2013) que se indica na Directriz 1.3. Emporiso, nas DV tamén se interpela ás partes interesadas -léase organizacións internacionais, ONG e outros axentes da sociedade civil- a beneficiarse destas orientacións. De feito, reconécese a súa participación na elaboración das DV, e así como se depositan as responsabilidades fundamentalmente nos Estados, tamén se poñen en valor as contribucións que dende a sociedade civil, incluíndo tamén ao sector privado, se poden achegar neste sentido.

Así mesmo, nun folleto que a propia FAO (2005b) editou a modo de resumo para mellorar a difusión e a comprensión das DV, expóñense os principais motivos e achegas do dereito á alimentación, así como unha breve descrición das DV. Porén, antes diso lembra que “o dereito á alimentación non é o dereito a ser alimentado senón, primordialmente, o dereito a alimentarse en condicións de dignidade” (p. 1). E en base a isto, matiza que “só cando unha persoa non poda, por razóns alleas á súa vontade, prover ao seu propio sustento, ten o Estado a obriga de proporcionarlle alimentación ou os medios de adquirila” (p. 1).

Dito isto, con relación aos motivos asociados á realización do dereito alimentación, este documento destaca -alén do feito de constituír unha obriga legal para todos os Estados Parte que ratificaron a PIDESC- que se trata dunha cuestión notablemente apreciada pola cidadanía, que a nivel económico resulta rendible asegurar a SegA para mellorar a produtividade dun país, que o enfoque de dereitos empodera e fortalece ás comunidades locais, que así mesmo permite á sociedade civil esixir rendición de contas a gobernos e funcionarios públicos sobre os programas e políticas que desenvolven, que posibilita abordar cuestións estruturais e facer fronte ás causas profundas da inseguridade alimentaria e da pobreza e, por último, que se trata dunha cuestión ética,

posto que este dereito é potencialmente realizable en calquera país, e toda inacción neste sentido é moralmente reproable.

Como achegas deste dereito con relación á SegA, este documento salienta as obrigas e o deber de render contas dos Estados, o recoñecemento da titularidade de dereitos inherente a todo ser humano, o vínculo do dereito á alimentación cos demais DDHH, e a integración no mesmo dos principios de non discriminación, de participación e de Estado de dereito. Respecto ás DV en concreto, indica que as recomendacións que estas conteñen poden ser empregadas para esixir emendas na lexislación, nas políticas e nas prácticas, mentres que os funcionarios públicos poden tamén usalas para elaborar e aplicar lexislación. Segundo se indica, nestas DV aténdese tanto á cuestión da promoción da produtividade e do sustento autónomo, como a do establecemento de redes de seguridade social que provean a quen, de xeito temporal ou permanente, non sexa capaz de abastecerse por se mesmo, resaltando a necesaria coherencia entre ambos os dous ámbitos.

Do documento principal, algúns elementos salientables son, por exemplo, a relevancia que outorga á promoción de sociedades libres, democráticas e xustas como contornas propicias para a realización do dereito á alimentación; a integración do enfoque de sostibilidade; a especial atención á pobreza e a fame que afecta á poboación rural e a suxestión de “concentrarse no desenvolvemento agrícola e rural sostible” (FAO, 2005a, p. 11), mellorando o acceso aos recursos produtivos e económicos, distribuíndo os beneficios e fomentando a participación nas tomas de decisión; a recomendación de que os Estados recoñezan e aproveiten as capacidades especializadas da sociedade civil e do sector privado, e fomente neste sentido “a participación de todos os interesados directos” (p. 16); ou a recomendación de “aplicar enérxica e rapidamente medidas de alivio da débeda externa co obxecto de liberar recursos para combater a fame, mitigar a pobreza rural e urbana e promover o desenvolvemento sostible” (p. 40).

Porén, Gallar e Rivera-Ferre (2013) consideran que, se ben estas DV se encadran “no marco da SegA para acadar o DAA, nas medidas concretas non aplica o seu enfoque integral de DDHH” (p. 38), senón que “máis ben parece inclinarse a manter o sistema agroalimentario nun

contexto internacional, de acordo coas formulacións da Ronda de Doha da [OMC]” (p. 38), tendo como paradigma subxacente a denominada *intensificación agrícola sostible*³¹. Recoñecen, sen embargo, que integra “certa cobertura a cambios estruturais para satisfacer o DAA no marco dos dereitos humanos” (p. 38), aínda que con limitacións, nas recomendacións sectoriais introducidas pola Directriz 8, dedicada ao *acceso a recursos e bens*. Destas, resultan de especial interese ás orientadas á protección do acceso á terra, á auga e aos recursos xenéticos para a alimentación e a agricultura, pero aínda máis particularmente a referida á sostibilidade, na que se especifica que:

Os Estados deberían estudar políticas, instrumentos xurídicos e mecanismos de apoio nacionais específicos para protexer a sostibilidade ecolóxica e a capacidade de carga dos ecosistemas a fin de asegurar a posibilidade dunha maior produción sostible de alimentos para as xeracións presentes e futuras, impedir a contaminación da auga, protexer a fertilidade do solo e promover a ordenación sostible da pesca e dos bosques (FAO, 2005a, p.20).

Así mesmo, pola súa relación directa co cometido desta tese, cómpre destacar tamén a Directriz 11, relativa a *Educación e sensibilización*. Nesta, pódense salientar recomendacións como as de “fomentar a educación sobre agricultura e medio ambiente no ensino básico e secundario, co fin de facer que as novas xeracións sexan máis conscientes da importancia de conservar e utilizar de modo sostible os recursos naturais” (FAO, 2005, p. 25); “promover ou integrar nos programas escolares a educación sobre os dereitos humanos, [...] en especial, a realización progresiva do dereito a unha alimentación adecuada” (p. 26); e promover tamén a concienciación social neste sentido, ou “dotar á sociedade civil dos medios necesarios para que participe na aplicación das directrices, por exemplo, mediante a creación de capacidade” (p. 26). Neste último sentido, nas DV ínstase a Estados, organizacións internacionais, ONG, sociedade civil, sector privado e outros entes directamente interesados, a “promover o

³¹ Paradigma de produción agrícola proposto pola FAO para aumentar a produtividade ao tempo que se ten en conta a sustentabilidade ambiental, combinando a tradición e algunhas tecnoloxías da Revolución Verde cun enfoque ecosistémico do manexo agrícola. Para profundar neste concepto, recoméndase consultar a guía da FAO (2011a) titulada *Ahorrar para crecer*.

fortalecimiento da colaboración e a coordinación das medidas, incluídos os programas e as actividades de fortalecimiento da capacidade” (p. 41).

Tras estas primeiras DV, a FAO seguiu publicando múltiples informes, folletos divulgativos, material didáctico e ferramentas metodolóxicas de especial relevancia para a difusión e concreción do DAA nos distintos marcos nacionais e asemade orientar a cooperación internacional neste eido.

Destes, pódense destacar, por unha banda, os informes e outras publicacións derivadas destas primeiras DV. Sobresae o caso do informe *Documentos Informativos e Estudos de Caso* sobre as DV, publicado pola FAO en 2006 coa finalidade de “ofrecer unha fonte de información sobre diversos aspectos do dereito á alimentación destinada aos especialistas en desenvolvemento dos gobernos e organismos das Nacións Unidas, á sociedade civil e ás institucións académicas” (FAO, 2006, p. 3). Neste informe, compiláronse documentos informativos elaborados para abordar cuestións controvertidas ou xuridicamente complexas relacionadas co dereito á alimentación, como a axuda alimentaria, a vixilancia da aplicación do DAA, os acordos comerciais internacionais -principalmente da OMC-, a xusticiabilidade, as implicacións das DV para Estados parte e para os que non o son, o recoñecemento do dereito á alimentación acadado a escala nacional, ou as redes de seguridade social e alimentaria.

Outros documentos de especial relevancia neste sentido son os informes de análise retrospectiva das DV e as súas aplicacións prácticas a escala global que a FAO publicou polo 10º e 15º aniversario das DV respectivamente, é dicir, en 2014 e 2019.

No primeiro, revisáronse avances relativos ao dereito a alimentación en distintos marcos xurídicos, tales como emendas constitucionais, a promulgación de leis marco a escala rexional e nacional, políticas de SegA e nutrición fundamentadas no dereito á alimentación ou programas con enfoques integrais con mecanismos e coordinación da gobernanza. Así mesmo, destacáronse catro áreas clave para unha estratexia de implementación do dereito á alimentación: nutrición e educación; plans de protección social -nomeadamente,

programas de transferencia de efectivo-; acceso equitativo aos recursos e activos -terra, auga, pesca, bosques e outros recursos de provisión de alimentos-; e sensibilización en cuestións de SegA e nutrición. En canto á nutrición, este informe indica que ter en conta a agricultura, a educación nutricional, as prácticas de lactación, a auga potable e a adecuación dos servizos de saúde e saneamento, así como o acceso a alimentos sans, nutritivos e culturalmente aceptables, configurando dietas equilibradas, e non só o simple cómputo de quilocalorías ingeridas, resulta esencial para facer efectivo o dereito á alimentación. Tamén salienta que

A educación e a formación en dereitos humanos constitúen aspectos dunha estratexia do dereito á alimentación que son importantes para a difusión de información, a sensibilización e o fomento da implementación deste dereito e os seus dereitos asociados (FAO, 2014a, p. 17).

Neste sentido, engade que os programas e campañas de educación deberán orientarse ao público en xeral, desbordando o marco da educación escolar para expandirse a outros ámbitos e escenarios educativos. Así mesmo indica que a educación en cuestións nutricionais -e alimentarias en xeral- “é esencial para construír un mundo con seguridade alimentaria e para fomentar o desenvolvemento sostible” (FAO, 2014a, p. 18), posto que “empodera aos consumidores para distinguir nos anuncios comerciais de alimentos entre información nutricional fiable e a enganosa e equivocada; tamén axuda ás persoas a desenvolver habilidades para facer boas eleccións alimentarias e preparar comidas saudables” (p. 18), combatendo a malnutrición e promovendo o pleno gozo do dereito á alimentación.

No segundo informe, publicado moi recentemente pola FAO (2019b) co gallo do decimo quinto aniversario das DV, revisa a súa implantación ao longo deses 15 anos no ámbito constitucional, lexislativo -leis nacionais, leis marco e leis sectoriais³²-, normativo -políticas, estratexias e medidas- e institucional -dos poderes lexislativo, executivo e xudicial, pero tamén o ámbito financeiro internacional ou as alianzas parlamentarias rexionais-, dando conta de boas prácticas

³² Abranguendo temas como a alimentación escolar, a agricultura familiar, o etiquetado e o mercado ou as perdas e malgasto de alimentos.

identificadas en distintos países e achegando tamén algunhas leccións aprendidas. Alén disto, dedica unha especial atención aos principais desafíos de futuro, co horizonte posto no ano 2030 -cunha explícita vinculación coa *Axenda 2030* e cos *Obxectivos de Desenvolvemento Sostible* que revisaremos a continuación-, entre os que destacan os relacionados co inaprazable avance cara sistemas alimentarios sostibles e á mellora do acceso a recursos e mercados, ameazado por problemas de saúde pública derivados da hipernutrición -sobrepeso, obesidade-, a sobreexplotación, a intensificación da competencia polos recursos, a degradación da terra ou a escaseza da auga, por unha banda; e a urxencia de afrontar o cambio climático e outras crises derivadas de conflitos, riscos naturais ou situacións de asistencia humanitaria prolongada, pola outra.

Por último, cómpre salientar a publicación doutras DV específicas ou sectoriais posteriores, como as *DV sobre a Gobernanza responsable da tenencia da terra, a pesca, os bosques no contexto da SegA nacional* (FAO, 2012a). A cuestión da tenencia constitúe un elemento esencial para garantir a SegA e realizar o DAA, xa que “é través dos sistemas de tenencia como as sociedades definen e regulan a forma en que as persoas, comunidades e outros grupos logran acceder á terra, a pesca e os bosques” (FAO, 2012a, p. V), así como “determinan quen pode usar que recursos, por canto tempo e en que condicións” (FAO, 2012a, p. V). Por isto, segundo se defende neste informe, a gobernanza da tenencia resultará crucial, pois mentres “moitos problemas relacionados coa tenencia xorden a consecuencia dunha débil gobernanza” (FAO, 2012a, p. V), unha gobernanza responsable da tenencia “promove o desenvolvemento social e económico sostible que pode axudar a erradicar a pobreza e a inseguridade alimentaria (FAO, 2012a, p. V)³³.

Para concluír este subepígrafe, alén destes últimos tres fitos principais do dereito á alimentación acaecidos nas portas ou xa plenamente no transcurso do século XXI -a publicación das OX, dos informes do Relator Especial e das DV-, cómpre sinalar outros fitos

³³ Estes e outros documentos -informes, estudos, novas, folletos informativos e recursos metodolóxicos e formativos- vinculados ás DV e, polo tanto relativos ao DAA, conforman un abundante repositorio da FAO dispoñible en <http://www.fao.org/right-to-food/es/>

recentes que tamén se poden considerar destacables, como é a entrada en vigor en 2008 da *Convención sobre os Dereitos das Persoas con Discapacidade*, na que se recolle o dereito á alimentación das persoas con diversidade funcional, aínda que de xeito diluído no marco xeral do dereito a un nivel de vida adecuado recollido no seu artigo 28 (ONU, 2008); a celebración en Roma, tamén en 2008, do *Foro Internacional sobre o Dereito á Alimentación*, organizado pola FAO; a reforma do *Comité de Seguridade Alimentaria* -en adiante CSA-, pola cal este organismo se constituíu como “a principal plataforma internacional e intergubernamental aberta, agrupando un amplo abano de partes interesadas” (FAO, 2009a, p. 2) para traballar de xeito coordinado en prol da eliminación da fame e a garantía da SegA e a nutrición, e así mesmo encargándose posteriormente da maior parte de publicacións da FAO nesta liña -como no caso das xa referidas DV sectoriais³⁴; ou a aprobación da *Declaración do Cumio Mundial sobre Seguridade Alimentaria*, celebrado en Roma o 2009, na que se estableceron cinco principios de acción global, entre os que destaca o terceiro, que achega un enfoque dual e amplo da SegA, que integra medidas inmediatas para paliar a fame das persoas máis vulnerables, por unha banda, e “programas sostíbles a medio e longo prazo sobre agricultura, seguridade alimentaria, nutrición e desenvolvemento rural a fin de eliminar as causas fundamentais da fame e a pobreza, entre outros medios a través da realización progresiva do [DAA]” (FAO, 2009b, p. 4), pola outra.

Igualmente salientable é a atención especial á SegA, á nutrición e á agricultura sostíble que se prestou no documento titulado *O futuro que queremos*, emanado da *Conferencia das Nacións Unidas sobre o Desenvolvemento Sostíble Río+20* celebrada en Río de Janeiro en 2012, no cal se reafirma o compromiso co “dereito de toda persoa a dispoñer de alimentos sans, suficientes e nutritivos, en consonancia co [DAA] e co dereito fundamental de toda persoa a non padecer fame” (ONU, 2012, p. 23), de acordo cos *Principios de Roma* que vimos de referir no parágrafo anterior. Así mesmo, cómpre destacar especialmente a publicación polo CSA, tamén en 2012, da primeira versión do *Marco*

³⁴ Para máis información sobre o CSA, recoméndase visitar a súa páxina: <http://www.fao.org/cfs/cfs-home/es/>.

estratéxico mundial para a seguridade alimentaria e a nutrición, documento en constante actualización que pretende servir como referencia común -aínda que sen vinculación xurídica- para o deseño e adopción de estratexias, políticas e medidas en materia de SegA ou de realización do dereito á alimentación³⁵. E, por último, a adopción en 2013 da *Declaración de Viena+20 OSC*, no marco da *Conferencia das Organizacións da Sociedade Civil* sobre DDHH en Viena -abreviada como *Conferencia Viena+20 OSC*-³⁶, o sexto capítulo da cal é dedicado á alimentación e á nutrición, no que, entre outras consideracións, se condenan as violacións do DAA e os abusos das corporacións privadas no sector agroalimentario, así como se insta aos Estados a tomar sinceramente en consideración ao CSA como mecanismo multilateral de referencia para a gobernanza global no referido á SegA e o dereito á alimentación (Conferencia Viena+20 OSC, 2013).

En resumo, todos os fitos revisados ata o momento, configuran a cronoloxía da evolución oficial do DAA, desenvolvida no marco do sistema de NNUU, en xeral, e da FAO, en particular, se ben, como puidemos ver, algúns deles destacan especialmente polo papel que xogaron na formulación e formalización deste dereito humano (Ver Táboa 3).

Táboa 3. Cronoloxía dos fitos máis relevantes na evolución do DAA.

Ano	Fito	Achega
1948	DUDP (Art. 25)	Inclusión do dereito á alimentación como parte dos DDHH
1966-1976	PIDESC (Art. 11)	Introdución da dobre compoñente do dereito á alimentación, como parte dun nivel de vida adecuado, e como protección contra a fame
1974	CMA - DUEFM	Primeira concepción da SegA
1996	CMA - Decl. de Roma sobre a SegA Mundial	Segunda concepción da SegA Definir e aclarar Art. 11 PIDESC
1999-2002	OX nº12 e nº15 da CESC	Concreción do DAA, definición de obrigas e violacións

³⁵ A versión máis recente deste documento é de 2017. Esta, todas as versións anteriores e as novas actualizacións que se publiquen, están dispoñibles na páxina do CSA: <http://www.fao.org/cfs/cfs-home/activities/gsf/es/> [Revisado o 9 de abril do 2020].

³⁶ Celebrada con motivo do 20º aniversario da *Conferencia Mundial de DDHH* de 1993 na mesma cidade.

2001	Primeiros informes do Relator Especial para o dereito á alimentación	Concreción do DAA, monitorización e recomendacións de acción
2004	Directrices Voluntarias	Medidas e recomendacións específicas para Estados e outros axentes no ámbito do DAA
2008-2013	Entrada en vigor do Protocolo Facultativo da PIDESC	Permitir a xusticiabilidade do DAA

Fonte: <http://www.fao.org/right-to-food-timeline>. Elaboración propia.

Así, tras décadas de definición, evolución e consolidación do dereito á alimentación, pódese entender finalmente este tal como o recolle a Asemblea Xeral das NNUU na súa resolución máis recente sobre dito dereito, e dicir, como

o dereito de toda persoa, xa sexa soa ou en común con outras, a ter en todo momento acceso físico e económico a alimentos suficientes, adecuados e nutritivos, acordes con, entre outras cousas, a cultura, as crenzas, as tradicións, as preferencias e os hábitos alimentarios das persoas, que se produzan e consuman de xeito sostible, mantendo o acceso aos alimentos para as xeracións futuras (ONU, 2016a, p. 2)

1.3.O dereito á alimentación nos obxectivos internacionais de cooperación e desenvolvemento

Volvendo uns anos atrás, un fito que, se ben non forma parte do corpus central da evolución do dereito á alimentación, tivo tamén unha gran influencia sobre as DV e no posterior devir do marco xurídico e normativo do DAA, foi a adopción no ano 2000 da *Declaración do Milenio das NNUU*, adoptada na chamada *Asemblea do Milenio*³⁷, coa cal os países asinantes comprometéronse a constituír un marco internacional común de cooperación e desenvolvemento para os primeiros 15 anos do século XXI. Nesta declaración postulábase expresamente o propósito de

reducir á metade, para o ano 2015, a porcentaxe de habitantes do planeta cuxos ingresos sexan inferiores a un dólar por día e o das persoas que padezan fame;

³⁷ Máis información sobre este evento das NNUU dispoñible en <https://www.un.org/spanish/milenio/>

igualmente, para esa mesma data, reducir á metade a porcentaxe de persoas que carezan de acceso a auga potable ou que non podan costearlo (ONU, 2000).

Apúntase aquí ao dereito a non padecer fame recollido polo PIDESC, mais tamén á dimensión da accesibilidade económica contida na concepción da SegA introducida no CMA de 1996 ou á inclusión da auga potable e *asequible* no DAA a través da OX nº15.

Os propósitos comúns expresados na Declaración do Milenio traducíronse de xeito articulado en torno a oito obxectivos: os *Obxectivos de Desenvolvemento do Milenio* -en adiante ODM-³⁸. É doado establecer unha relación directa entre todos e cada un deles e o dereito á alimentación tal e como xa era concibido nese momento. Así mesmo, resulta canto menos significativo que o primeiro destes obxectivos fose explicitamente o de *Erradicar a pobreza e a fame* (ver Figura 2).

Figura 2. Obxectivo 1 dos ODM.

Fonte: <http://www.fao.org/right-to-food-timeline>

Este obxectivo operativizábase a través de tres metas tamén intimamente vinculadas á realización do dereito á alimentación: reducir á metade, entre 1990 e 2015, a porcentaxe de persoas cuxos ingresos fosen inferiores a un dólar/día; acadar emprego pleno e produtivo e traballo decente para todos, incluíndo as mulleres e os novos; e reducir á metade, entre 1990 e 2015, a proporción de persoas que padecen fame.

³⁸ Para máis información sobre os ODM, pode consultarse a sección específica na web do Programa das Nacións Unidas para o Desenvolvemento -en adiante UNDP- [https://www.undp.org/content/undp/es/home/sdgoverview/mdg_goals.html], así como a das NNUU sobre os ODM [<https://www.un.org/millenniumgoals/>].

A terceira meta respondería á devandita segunda concepción do dereito á alimentación introducida polo PIDESC en 1966, mentres que as dúas primeiras, orientadas á erradicación da pobreza, estarían vinculadas coa dimensión de accesibilidade económica da SegA introducida pola Declaración de Roma en 1996.

Como se indicou, o resto de obxectivos tamén estarían estreitamente relacionados coas distintas dimensións ou implicacións do dereito á alimentación incorporadas ao longo da súa evolución, nomeadamente a través dos documentos revisados anteriormente neste subepígrafe. Así, respectivamente, nestes obxectivos apuntaríase cara cuestións relativas á implantación do ensino primario universal (ODM 2), a igualdade de xénero e a autonomía das mulleres (ODM 3), a redución da mortalidade infantil (ODM 4), a mellora da saúde materna (ODM 5), o combate de enfermidades infecciosas (ODM 6), a sostibilidade ambiental (ODM 7) e o fomento dunha asociación mundial para o desenvolvemento (ODM 8). En base á concepción do dereito á alimentación exposta anteriormente, resulta doado trazar ligazóns entre estes obxectivos e a loita contra a fame, a desnutrición, a malnutrición e os seus impactos na saúde das persoas e no desenvolvemento, así como coas medidas propostas para garantir a SegA e realizar o DAA.

Transcorridos os 15 anos de prazo fixados polos ODM, no seu informe final celebráronse os resultados xerais acadados, aínda que recoñecendo “os logros desiguais e as deficiencias en moitas áreas” (ONU, 2015a, p. 4). En relación coa meta de reducir á metade a proporción de persoas que sofren fame no planeta, neste informe indicábase que, en base tanto a medicións como a proxeccións, neste período case se tería conseguido acadar dita redución no cómputo global da proporción de poboación das rexións en desenvolvemento cunha nutrición insuficiente, dun 23,3% en 1990 -ano tomado como referencia- a un 12,9% en 2015. Malia isto, a erradicación completa da fame aínda estaría lonxe de concretarse:

As estimacións actuais suxiren que unhas 795 millóns de persoas sofren de nutrición insuficiente en todo o mundo. Isto significa que case unha de cada nove

persoas non ten suficiente para comer. A gran maioría (780 millóns de persoas) vive nas rexións en desenvolvemento (ONU, 2015a, p. 20).

Así mesmo, cómpre indicar que este aparente progreso na erradicación da fame en termos relativos, non resulta tan alentador en termos absolutos, como se observa na Figura 3 que acompaña a presentación destes resultados no propio informe. Poderíase inferir, incluso, certa perversión na propia formulación da meta, pois a redución proporcional parece deberse máis ao exponencial crecemento demográfico nas rexións analizadas que a unha significativa redución do número total de persoas que sofren fame. Con todo, si que se pode observar unha tendencia á baixa, aínda que modesta en termos absolutos. En calquera caso, tal como tamén se reconeceu no informe, en 2015 seguíanse a contar case 800 millóns de persoas que seguían a sufrir fame en todo o planeta.

Figura 3. Gráfica ilustrativa da redución proporcional e absoluta do número de persoas que sofren fame nas rexións en desenvolvemento.

Fonte: ONU (2015).

Neste sentido, o informe sinala algúns obstáculos que impediron ou dificultaron un maior avance: volatilidade dos prezos dos produtos básicos, aumento dos prezos dos alimentos e da enerxía, o aumento do desemprego ou as recensións económicas -incluíndo a crise financeira de 2008-, pero tamén fenómenos meteorolóxicos e outros desastres naturais, agravados pola inestabilidade política e desordes públicos en moitos países, que desencadearon graves crises humanitarias. Todo isto en conxunto tivo, segundo o informe, un gran impacto no progreso cara a SegA mundial, cunha especial incidencia nos países e rexións máis vulnerables. Así mesmo, a redución da fame deuse de xeito desigual nas distintas rexións consideradas *en desenvolvemento*, sendo moito máis limitada no Caribe, Oceanía, África subsahariana e Asia meridional. Esta última rexión, presentaba en 2015 a maior cantidade de persoas cunha nutrición insuficiente -281 millóns-. Por outra banda, o caso da África subsahariana resultaba particularmente paradoxal, pois se en termos relativos se reduciu en 10 puntos porcentuais a cantidade de persoas que sufrían fame nesta rexión en relación aos valores de 1990, en termos absolutos teríase dado, en cambio, un aumento de 44 millóns de persoas nesta situación, debido, entre outras causas, a un rápido crecemento da poboación na rexión. Particularmente, na subrexión da África central a cantidade absoluta de persoas que sufrían fame teríase duplicado neste período.

Aínda con relación ao primeiro obxectivo, este informe ofrecía tamén datos sobre os avances conseguidos con relación ás implicacións da falta de alimentos na saúde e no crecemento das e dos menores de cinco anos, así como dos impactos na SegA dos conflitos, a violencia e as violacións dos DDHH, que provocaron un incremento significativo na mobilización forzosa de millóns de persoas desprazadas, refuxiadas e/ou demandantes de asilo -case 60 millóns só en 2014-. De feito, este informe xa prevía un súbito retroceso nos progresos en materia de SegA acadados en varios países de Asia occidental -Oriente Medio-, debido precisamente a conflitos armados, inestabilidade social e un repentino aumento no número de persoas desprazadas e refuxiadas.

Por todo isto, a conclusión deste informe en relación a este primeiro obxectivo é que, se ben as metas fixadas foron relativamente acadadas,

o obxectivo da erradicación da fame e a pobreza seguía a estar lonxe de entenderse alcanzado, polo que estas dúas cuestións deberían seguir sendo “un tema central da axenda para o desenvolvemento despois de 2015” (ONU, 2015a, p. 23). Neste mesmo sentido, o informe reconece o progreso desigual e as grandes fendas abertas entre distintos países e rexións con relación á consecución dos ODM, especialmente no relativo á desigualdade de xénero, entre fogares pobres e ricos, entre zonas rurais e urbanas ou con respecto á vulnerabilidade ante os efectos do cambio climático e da degradación ambiental -deforestación, sobreexplotación de recursos, perda de biodiversidade, escaseza de auga, etc.-, en tanto que “os medios de vida das persoas pobres están máis directamente vinculados aos recursos naturais, e como moitas veces viven nas zonas máis vulnerables, son elas quen sofren máis pola degradación ambiental” (ONU, 2015a, p. 8).

Alén disto, dende unha perspectiva crítica, podemos observar que, malia á relevancia outorgada nos ODM á alimentación e á educación -ODM 1 e ODM 2, respectivamente-³⁹, non se estableceu ningunha relación entre ambos os dous ámbitos de acción. Non se fai ningunha mención a unha eventual dimensión educativa nas estratexias de redución da fame no primeiro ODM, nin tampouco se fai ningunha referencia explícita á importancia ou potencial da educación na promoción do DAA, da SegA ou dunha nutrición adecuada no segundo ODM, como cabería esperar en liña coas recomendacións incluídas posteriormente na directriz 11 das DV (FAO, 2005). Se ben as DV son posteriores á Declaración do Milenio e aos ODM, no informe final de 2015 tampouco se fixo alusión a esta carencia na integración da crucial relación entre alimentación e educación.

Neste mesmo sentido crítico, Meira (2015) recolle unha serie de valoracións con relación aos ODM por parte de distintos autores, entre as que se denuncia, entre outras cuestións, a súa concepción vencellada á lexitimación e o reforzo da expansión do modelo socioeconómico dominante e dos principios do capitalismo financeiro globalizado, así

³⁹ Nos ODM reproducíase un patrón que se ten seguido noutros documentos de grande relevancia na historia das NNUU, que é o de situar a atención ao dereito á educación de xeito inmediatamente posterior ao da alimentación, como sucede, por exemplo, na DUDP -artigos 25 e 26, respectivamente- ou na Convención sobre os Dereitos do Neno -artigos 27 e 28-.

como que tras o aparente consenso en torno aos ODM, baseado en “propósitos voluntaristas e benintencionados” (Meira, 2015, p. 62), se enmascarase realmente unha “escasa ambición e profundidade no diagnóstico das causas estruturais dos problemas” (Meira, 2015, p. 62) a abordar. Recóllese incluso a acusación ás institucións internacionais de utilizar os ODM de modo instrumental, aproveitando o pretexto ético que ofrece a loita contra a pobreza para profundar no desenvolvemento das políticas neoliberais que, de xeito paradoxal, se sitúan entre as causas de acentuación das inxustizas sociais e da propia pobreza que formalmente se pretende combater. En resumo, Meira indica que todas estas críticas

coinciden en sinalar que os ODM se centran na loita contra a pobreza pero dilúen os desaxustes sociais e ambientais provocados pola concentración da riqueza e pola forma en que esta concentración se produce nas dinámicas de acumulación de capital favorecidas pola hexemonía neoliberal nunha economía globalizada (Meira, 2015, p. 62).

Así mesmo, no que concirne concretamente ao tratamento da dimensión ambiental nos ODM, abordada particularmente polo ODM 7 –*Garantir a sostibilidade do medio ambiente*–, Meira (2015) lamenta a ambigüidade na definición das correspondentes metas, así como a ausencia dalgunha que incorporase de maneira explícita a loita contra o cambio climático, aínda que posteriormente se recoñece esta cuestión como de especial relevancia, tanto a través dos informes periódicos e mesmo no informe final de 2015, como na propia retórica da ONU á hora de “concibir unha axenda de desenvolvemento realista a medio e longo prazo” (Meira, 2015, p. 64). Segundo Meira (2015), as valoracións vertidas no informe final evidencian que “a estratexia seguida para alcanzar os ODM non tiña considerado ao medio ambiente como un factor determinante do desenvolvemento” (p. 64), se ben “avances acadados noutros ámbitos dos ODM relacionados coa erradicación da pobreza e da fame [...] son facilmente reversibles a medio e longo prazo polos impactos multidimensionais do cambio climático” (p. 64).

Con todo, no informe final dos ODM (ONU, 2015a) anunciábase o xurdimento dunha nova *axenda post2015* coa que seguir perseverando na consecución dos obxectivos fixados, cunha especial atención ao

afrontamento dos retos ambientais, á procura da paz e á materialización dos DDHH, así como cunha relevancia central da noción de *desenvolvemento sostible*. Dita formulación cristalizaría na *Axenda 2030 sobre o Desenvolvemento Sostible* (ONU, 2015b), concretada en 17 novos obxectivos e 169 metas -relativas a fitos a acadar ou a medios de implementación-, que, no seu conxunto, conviñéronse en denominar consecuentemente *Obxectivos de Desenvolvemento Sostible*⁴⁰ -en adiante ODS-, constituíndo o relevo dos ODM e dándolles continuidade, aínda que cun alcance previsto máis amplo e transcendental. Neste sentido, como sinala Elver (2019), “a diferenza dos [ODM], os [ODS] requiren o uso de indicadores estatísticos do desempeño para controlar o progreso mundial, ao tempo que a adopción de decisións con base empírica para asegurar a coherencia das políticas” (p.23), o cal supón unha diferenza substancial entre ambas axendas.

En todo caso, de acordo tamén con Elver (2019), “o obxecto da Axenda 2030 [...] consiste en prestar orientación ás iniciativas mundiais de desenvolvemento no período comprendido entre 2016 e 2030 a través dos [ODS]” (p. 4), que “representan un chamamento universal á acción para poñer fin á pobreza, protexer o planeta e velar por que todos os seres humanos podan gozar de paz e prosperidade” (p. 4).

Por outra banda, segundo se conciben en dita axenda, os ODS e as súas metas teñen un “carácter integrado e indivisible, de alcance mundial e de aplicación universal” (ONU, 2015b, p. 15), aínda que tamén “teñen en conta as diferentes realidades, capacidades e niveis de desenvolvemento de cada país e respectan as súas políticas e prioridades nacionais” (p. 15), asumindo o principio de *responsabilidades comúns pero diferenciadas*, tomado da *Declaración do Río sobre o Medio Ambiente e o Desenvolvemento* de 1992. Con relación ao carácter integrado dos ODS, Fernández-Aller *et al.* (2018) subliñan que, segundo a formulación da *Axenda 2030*, estes “son inseparables, coexisten e se teñen que aplicar todos con enfoques integrais e colaborativos” (p. 216). En canto á súa universalidade, destacan que, “por primeira vez, se recollen compromisos para todos os

⁴⁰ Para máis información sobre os ODS, recoméndase consultar a web oficial das NNUU sobre os mesmos: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/es/>

países, non só para aqueles en vías de desenvolvemento” (p. 216). Así mesmo, os ODS conxúganse nas tres dimensións do desenvolvemento sostible -económica, social e ambiental-, e están chamados a guiar a acción en cinco esferas “de importancia crítica para a humanidade e o planeta” (ONU, 2015b, p. 1): as persoas -e as súas condicións de vida-, o planeta -como marco e soporte biofísico da satisfacción das necesidades humanas-, a prosperidade -explicitamente referida ao “progreso económico, social e tecnolóxico” (ONU, 2015b, p. 2)-, a paz -que inclúe os valores de xustiza e inclusión- e as alianzas -aludindo á cooperación internacional-.

No que se refire á inclusión do dereito á alimentación nesta axenda, segundo a FAO (2015a), todos os ODS gardan unha estreita relación con este e coa SegA, en tanto que a redución e a eliminación da fame e a malnutrición é condición necesaria para o cumprimento dos ODS no seu conxunto, e así mesmo a consecución dos outros ODS -alén do ODS 2, que aborda especificamente este asunto- facilitará tamén avances neste senso. Así entón, ao igual que sucedía cos ODM, tamén resultará doado identificar vínculos evidentes do dereito á alimentación e as súas distintas implicacións e dimensións cos outros ODS. A propia FAO (2016a) ofrece unha relación das implicacións da alimentación e a agricultura con cada un dos ODS:

- ODS 1 *-fin da pobreza-*: ligado á dimensión de accesibilidade económica da SegA, salientase que a pobreza afecta particularmente ás zonas rurais, onde as persoas dependen fundamentalmente da agricultura, a silvicultura ou a pesca para abastecerse tanto de alimentos como de recursos económicos, polo que se apunta ao desenvolvemento rural como factor clave para combater as causas profundas da pobreza e a fame;
- ODS 2 *-fame cero-*: con relación a este obxectivo directamente relacionado co dereito á alimentación e a SegA, puntualízase que ten un enfoque global que inclúe a promoción da agricultura sostible como estratexia para facer fronte á inseguridade alimentaria e a malnutrición nun escenario de crecemento demográfico e crise ambiental;

- ODS 3 *-saúde e benestar-*: relacionado coa promoción dunha nutrición adecuada, base esencial -conxugada con outros factores- dun bo estado de saúde e do benestar persoal en todas as etapas da vida;
- ODS 4 *-educación de calidade-*: no referido a este obxectivo, destácase que “unha alimentación nutritiva é esencial para a aprendizaxe” (FAO, 2016a, p. 9). Porén, sen menosprezar esta evidente relación, pódese considerar, de novo, que non se reconece suficientemente o papel esencial que unha educación inclusiva, equitativa e de calidade, así como a promoción de oportunidades de aprendizaxe durante toda a vida e para todas, que se pretende garantir con este obxectivo, pode ter para a consecución do dereito á alimentación, tal como salienta a directriz 11 das DV (FAO, 2005);
- ODS 5 *-igualdade de xénero-*: destácase o paradoxo de que, se ben as mulleres producen a metade dos alimentos a nivel mundial, teñen un acceso moito menor ás terras e aos recursos produtivos cós homes;
- ODS 6 *-auga limpa e saneamento-*: resáltase a potencialidade da agricultura sostible para afrontar a escaseza de auga;
- ODS 7 *-enerxía accesible e non contaminante-*: sublíñase a dependencia dos combustibles fósiles dos sistemas de alimentación modernos, en clara alusión tanto á petrodependencia da agricultura industrial -maquinaria, fertilizantes químicos, etc.- como do comercio global, o transporte e os sistemas de conservación de alimentos;
- ODS 8 *-traballo decente e crecemento económico-*: na liña da lectura que a FAO (2015a) fai do ODS 1, destácase o papel que o crecemento do sector agrario pode xogar na redución da pobreza nas economías de baixos ingresos;
- ODS 9 *-industria, innovación e infraestrutura-*: ligado ao obxectivo anterior, salientase o peso da agricultura no produto

interior bruto -en adiante PIB- nas economías dos países en vías de desenvolvemento⁴¹;

- ODS 10 *-reducción das desigualdades-*: faise mención á reforma agraria para promover un acceso á terra máis xusto e equitativo;
- ODS 11 *-ciudades e comunidades sostibles-*: faise fincapé de novo no desenvolvemento rural, que a FAO (2015a) considera unha medida de disuasión da migración rural-urbana que pode axudar mitigar a tendencia crecente de concentración da poboación e a pobreza nas cidades;
- ODS 12 *-producción e consumo responsables-*: ponse aquí o acento no desperdicio de alimentos que ten lugar ao longo da cadea agroalimentaria;
- ODS 13 *-acción polo clima-*: destácase o papel da agricultura nas medidas de resposta ao cambio climático, sen mencionar, secasí, o peso que a agricultura e os sistemas agroalimentarios en xeral representan entre os factores causantes da crise climática, así como esta lle afecta e se prevé lle afectará no futuro, ameazando gravemente á SegA en moitas rexións do planeta;
- ODS 14 *-vida submarina-*: subliñase a relevancia que a pesca ten na dieta de 3000 millóns de persoas;
- ODS 15 *-vida de ecosistemas terrestres-*: salientase a importancia dos bosques con relación á conservación da biodiversidade;
- ODS 16 *-paz, xustiza e institucións sólidas-*: destácase que a erradicación da fame, e polo tanto a consecución dun dos enfoques do dereito á alimentación, é un elemento de especial relevancia para a construción da paz;
- ODS 17 *-alianzas para acadar os obxectivos-*: lóase a función das asociacións na visibilización e defensa das persoas que sofren fame.

⁴¹ Tanto a formulación dos ODS 8 e 9, como a lectura que a propia FAO fai destes, circunscribese no paradigma hexemónico do crecemento sostido, no cal tamén se encadra a propia noción de desenvolvemento sostible, enfoques que son abordados de xeito crítico no subepígrafe 1.4.3.

Con todo, destes 17 ODS é posible identificar algúns cunha relación particularmente directa e relevante co dereito á alimentación.

En primeiro lugar, o ODS 2 é considerado o obxectivo máis directamente vinculado ao DAA. Foi formulado do seguinte xeito: *Poñer fin á fame, lograr a seguridade alimentaria e a mellora da nutrición e promover a agricultura sostible*. Como se pode observar, a súa formulación integra conceptos afíns ao DAA, como a SegA, o melloramento nutricional e a promoción de modelos sostibles de agricultura. Este segundo ODS concrétase, á súa vez, en oito metas, cinco relativas a fitos, e tres a medios para acadalos.

Das cinco primeiras, dúas fan referencia explícita ao DAA. A primeira propón acadar antes de 2030 a fin da fame e a garantía de acceso de todas as persoas, e particularmente das máis pobres e vulnerables, a “unha alimentación sa, nutritiva e suficiente durante todo o ano” (ONU, 2015b, p. 17), integrando así as catro dimensións da SegA introducidas polo CMA de 1996 -dispoñibilidade, acceso, utilización nutricional e estabilidade no tempo-. A segunda, designa como meta específica a fin da malnutrición para 2030, tamén con especial atención aos colectivos máis vulnerables a esta.

As dúas metas seguintes -a terceira e a cuarta- refírense concretamente á produción de alimentos. Na primeira delas, propónse duplicar a produtividade e os ingresos de produtoras/es a pequena escala, facilitando o acceso equitativo e seguro a terras e outros recursos, a insumos agrarios e a coñecementos, mais tamén a créditos, mercados e outras oportunidades económicas á marxe da agricultura. Se ben incorpora a perspectiva e distintos elementos da SegA, é bastante notable na súa formulación o enfoque afín ao paradigma produtivista da revolución verde e das novas receitas de *intensificación agrícola sostible* (FAO, 2011a). Así, na cuarta meta introdúcense as nocións de sustentabilidade e resiliencia vinculadas a prácticas agrarias que permitan aumentar a produtividade e a produción, aínda que tendo en conta o mantemento dos ecosistemas, a capacidade de adaptación ao cambio climático, os impactos dos fenómenos meteorolóxicos extremos, secas, inundacións e outros desastres e a mellora progresiva das terras e os solos.

A quinta meta resérvase á salvagarda da diversidade xenética agraria -sementes, cultivos e animais de granxa, domésticos e silvestres-, fundamentalmente a través da promoción de bancos de sementes e plantas, así como do acceso aos beneficios do uso dos recursos xenéticos e dos coñecementos tradicionais asociados dun xeito xusto e equitativo. Sen embargo, engádese como matiz ao final da formulación da meta que esta se desenvolverá “segundo o convido internacionalmente” (ONU, 2015b, p. 18), nunha alusión clara aos acordos da OMC sobre este asunto, que xa foron obxecto de crítica por parte do primeiro Relator Especial nos seus primeiros informes (Ziegler, 2001a; 2001b) precisamente polos seus impactos perniciosos sobre o campesiñado dos países periféricos e os DDHH.

É significativo que ningunha das metas referidas aos fitos a acadar en relación a este obxectivo preste unha atención específica a cuestións vinculadas á comercialización e ao mercado, malia as advertencias e recomendacións do Relator Especial nos seus informes ao respecto (Ziegler, 2001a; 2001b), relegando estes asuntos a metas de carácter operativo, de menor entidade. Así, destas tres metas operativas, a primeira insta a incrementar os investimentos para mellorar a produción agropecuaria nos países en desenvolvemento, mentres que as dúas restantes se orientan precisamente á corrección e prevención das restricións e distorsións comerciais, aínda que explicitamente seguindo o mandato da Ronda de Doha -é dicir, da OMC, a pesar das anteditas críticas e recomendacións do Relator Especial-, por unha banda, e ao correcto funcionamento dos mercados de alimentos básicos para evitar a volatilidade dos prezos, pola outra.

En segundo lugar, outro ODS que garda especial relación co DAA, particularmente á luz da OX nº15, é o ODS 6, que foi formulado do seguinte xeito: *Garantir a dispoñibilidade de auga e a súa xestión sostible e o saneamento para todos*. Deste obxectivo cómpre destacar a primeira meta con relación ao acceso universal, *asequible* e equitativo á auga potable para consumo humano, a segunda con respecto ao saneamento adecuado, a terceira sobre a mellora da calidade da auga e a redución da súa contaminación, e a cuarta en referencia ao uso

eficiente e sostible dos recursos hídricos, que atinxe directamente ao seu uso na produción agraria.

En terceiro lugar, o ODS 12 -*Garantir modalidades de consumo e produción sostibles*- apunta claramente á aplicación de medidas orientadas á procura da sustentabilidade nos sistemas agroalimentarios, como a xestión sostible e o uso eficiente dos recursos naturais, a redución do desperdicio de alimentos en todos os elos da cadea agroalimentaria, a “xestión ecoloxicamente racional dos produtos químicos e de todos os refugalloos ao longo de seu ciclo de vida” (ONU, 2015b, p. 25), reducindo a súa liberación á atmosfera, augas e solos, ou a promoción de prácticas de compra pública acordes a este obxectivo. É salientable o enfoque educativo que incorpora este ODS para alentar ás consumidoras a “cambiar a dietas nutritivas e inocuas cunha menor pegada ambiental” (FAO, 2015a, p. 3), emprazando na meta 12.8 a “asegurar que as persoas de todo o mundo teñan a información e os coñecementos pertinentes para o desenvolvemento sostible e os estilos de vida en harmonía coa natureza” (ONU, 2015b, p. 26), así como á aplicación do *Marco Decenal de Programas de Modalidades de Consumo y Producción Sostenibles* -meta 12.1-, adoptado en 2012 na *Conferencia de Nacións Unidas sobre Desenvolvemento Sostible (RIO+20)*⁴². Un dos sete programas sectoriais que compoñen dito marco trata precisamente sobre *Estilos de vida sostibles e Educación*⁴³, e ten entre os seus obxectivos “empoderar ás persoas para que adopten estilos de vida sostibles a través da educación, a sensibilización e a participación, involucrando todas as formas de educación” (IGES, 2017).

Outros ODS que a FAO (2015a) salienta polo seu especial vencello co dereito á alimentación e a SegA son o 14 -*Conservar e utilizar sostiblemente os océanos, os mares e os recursos mariños para o desenvolvemento sostible*- e o 15 -*Protexer, restablecer e promover o uso sostible dos ecosistemas terrestres, xestionar sostiblemente os*

⁴² Para máis información sobre dito *Marco Decenal*, recoméndase consultar a seguinte ligazón: <https://www.unenvironment.org/explore-topics/resource-efficiency/what-we-do/one-planet-network/10yfp-10-year-framework-programmes>

⁴³ Ver <https://www.oneplanetnetwork.org/sustainable-lifestyles-and-education/how-get-involved>

bosques, loitar contra a desertificación, deter e inverter a degradación das terras e deter a perda de biodiversidade-.

No primeiro caso, tanto polo peso que o peixe ten na dieta de moitas persoas e comunidades costeiras e insulares, como polas ameazas que derivan da presión que a vida mariña está a sufrir debido á sobrepesca e ás prácticas destrutivas, á contaminación e á polución por nutrientes das masas e cursos de auga ou á acidificación polo incremento do dióxido de carbono (CO₂) na atmosfera que é absorbido por mares e océanos. Ante isto, para “xestionar e protexer sostiblemente os ecosistemas mariños e costeiros [...] [e] restablecer a saúde e a produtividade dos océanos” (ONU, 2015b, p. 27) propónse a custodia e conservación de zonas costeiras e mariñas máis amplas, a supresión dos estímulos públicos a formas de pesca que degradan os ecosistemas ou sobre-explotan os caladoiros e a aposta por formas artesanais e sostibles de pesca e acuicultura.

No segundo caso, pola importancia da conservación dos ecosistemas terrestres, como os bosques, non só como reservas de biodiversidade e prestadores de servizos ecosistémicos -absorción de CO₂, por exemplo-, senón tamén como “fonte de alimentos, medicinas e combustible para máis de mil millóns de persoas” (FAO, 2015a, p. 5); ou as montañas, por ser a principal fonte de auga potable; pero tamén dos ecosistemas interiores de auga doce, as zonas húmidas e as áridas e outros ecosistemas terrestres. Así mesmo, pola necesidade de reverter a degradación das terras agrícolas, a redución da súa diversidade xenética -plantas cultivables e razas de animais domésticos- e a erosión e perda de fertilidade dos solos. Neste ODS avógase por deter a deforestación, loitar contra a desertificación, reducir a degradación dos hábitats naturais e deter a perda de biodiversidade, ademais de, entre outros obxectivos, “promover a participación xusta e equitativa nos beneficios derivados da utilización dos recursos xenéticos e promover o acceso adecuado a eses recursos” (ONU, 2015b, p. 28).

Así mesmo, a FAO (2015a) tamén destaca o ODS 7 -*Garantir o acceso a unha enerxía accesible, fiable, sostible e moderna para todos*- e o 13 -*Adoptar medidas urxentes para combater o cambio climático e os seus efectos*-. En canto ao ODS 7, porque “os prezos da enerxía

inflúen nos prezos dos alimentos” (FAO, 2015a, p. 6) debido á actual dependencia que os sistemas agroalimentarios teñen dos combustibles fósiles⁴⁴. No referido ao ODS 13, pola estreita e bidireccional relación existente entre o cambio climático e os sistemas agroalimentarios, que supón unha grave ameaza para a SegA a nivel global⁴⁵, mais tamén polo potencial que a agricultura presenta para despregar medidas de mitigación e adaptación que, ademais, melloren os medios de vida nas áreas rurais.

Con todo, este novo horizonte de cooperación internacional tampouco está exento de críticas. Se ben os ODS gozan dunha moi boa acollida por todos os actores, incluído o sector empresarial, Fernández-Aller *et al.* (2018) consideran que “é importante situar este marco de compromiso nun máis amplo, e ademais consensuado pola comunidade internacional, que é o marco dos dereitos humanos” (p. 216). Sen embargo, “non todos os ODS están formulados en termos de dereitos humanos” (p. 216). Ademais, “a soa definición dos obxectivos de desenvolvemento xunto coas súas metas e indicadores, non garante *per se* a realización e garantía dos dereitos humanos”, polo que resultará preciso “implementar sistemas específicos de vixilancia, estratexias e políticas que así o garantan” (p. 217).

Neste mesmo sentido, se ben Elver (2019) considera que a inclusión do principio transversal de *non deixar a ningúen atrás* é “un dos elementos máis transformadores da Axenda 2030, xa que integra os principios de dereitos humanos fundamentais da igualdade e a non discriminación no marco dos [ODS]” (p. 5), e que “se a Axenda 2030 se aplica de maneira integral e cun enfoque baseado nos dereitos humanos, ten a capacidade de promover todos os dereitos económicos, sociais e culturais” (p. 5), tamén apunta que actualmente “os Obxectivos non están en vías de alcanzar o seu pleno potencial e as poboacións máis afectadas son aquelas que sofren o maior grao de desigualdade e marxinación” (p. 4). Así mesmo, Elver (2019) sinala que “existen diverxencias significativas na aplicación dos Obxectivos entre

⁴⁴ Segundo a FAO (2015a), os sistemas agroalimentarios consumen o 30% da enerxía a nivel mundial.

⁴⁵ Dita relación entre sistema agroalimentario e cambio climático é abordada no subepígrafe 1.4.2.

as distintas rexións e países” (p. 4), sendo “os grupos máis vulnerables do mundo [...] os que máis risco corren de quedar atrasados” (p. 4).

Por outra banda, nunha recente obra orixinalmente editada polo *Club de Roma*, Von Weizsäcker e Wijkman (2019) propóñense “revisar se os ODS harmonizan entre si” (p. 99), contrastando os 11 primeiros ODS, que etiquetan como socioeconómicos, cos ODS considerados de carácter ambiental -ODS 13, 14 e 15-. As súas análises non resultan demasiado benignas coa coherencia interna dos ODS nin co pretendido “carácter integrado e indivisible” (ONU, 2015b, p. 1) que na Axenda 2030 se lles confería na súa formulación.

Neste sentido, os autores critican que, partindo da premisa de que o logro dos ODS socioeconómicos está baseado en *estratexias de crecemento convencionais*, estes entran inevitablemente en *enormes contradicións* cos ODS ambientais, a non ser que se produzan profundos cambios na maneira na que actualmente se concibe a economía. Así mesmo, estes autores consideran que os ODS apuntan de maneira desenfocada ás causas da degradación ambiental, xa que esta non procede da pobreza como tradicionalmente se ten sinalado, senón máis ben todo o contrario: “as emisións de gases de efecto invernadoiro, o uso dos recursos e da terra, a degradación do solo e a perda de biodiversidade son ilustres acompañantes da riqueza” (Von Weizsäcker e Wijkman, 2019, p. 101). Estas dúas incoherencias estarían, ademais, entrelazadas: “mentres a riqueza siga sendo o maior contaminante, a contradición entre os ODS socioeconómicos e ambientais serán de proporcións épicas e, a longo prazo, ademais esnaquizará o éxito dos obxectivos socioeconómicos” (p. 102).

En calquera caso, estes autores matizan que “ademais de nesgado, sería inxusto criticar os obxectivos socioeconómicos coas súas formulacións, que proveñen na súa maioría de países en desenvolvemento, sen criticar á súa vez o consumo excesivo dos ricos deste planeta” (Von Weizsäcker e Wijkman, 2019, p. 103). De feito, recordan que “aínda que as devastacións medioambientais adoitan acontecer nos países en desenvolvemento, os causantes residen no Norte, ao que lle encanta exportar as súas pegadas ecolóxicas ao Sur” (p. 103). Neste sentido, desvelan o erro estrutural que subxace aos ODS

e ao modelo convencional de desenvolvemento sobre o que se fundamentan, posto que as medicións obtidas sobre os logros dos países na consecución dos ODS mostran que o éxito nos de carácter socioeconómico se consegue unicamente a costa de incrementar a pegada ecolóxica, polo que “non hai nin un só país con valores altos nos tres «pilares» da sostibilidade (económico, social e ecolóxico)” (p. 106).

Von Weizsäcker e Wijkman (2019) conclúen que “o planeta non pode permitirse perseguir por separado estes 17 obxectivos” (p. 107), polo que cómpre abordar os obxectivos socioeconómicos e ambientais no seu conxunto a través dunha política coherente, que “obrigará ao mundo a revisar de raíz as formulacións de desenvolvemento tecnolóxico, económico e político” (p. 107).

Meira (2015), tamén dende unha perspectiva crítica, coincide en grande medida con esta análise, posto que considera que se ben en virtude do nome desta nova axenda de desenvolvemento cabería esperar que a sustentabilidade ambiental adquirise unha maior relevancia en comparación cos ODM, ou que o sistema das NNUU se tornase máis consciente “do papel determinante do medio biofísico en calquera estratexia de desenvolvemento que se pretenda realista e viable a medio e largo prazo” (p. 65), a realidade é que “a Axenda que define os ODS non alude aos límites da biosfera como un elemento fundamental para considerar a sostibilidade ambiental do desenvolvemento” (p. 66), mentres que “o concepto de «crecemento» aparece como nuclear en todo o documento” (p. 66). De feito, Meira (2015) cataloga como *mantra* o obxectivo central da axenda: a promoción dun *crecemento económico sostido, inclusivo e sostible*. Isto o interpreta como unha “evidencia de que que o dogma do crecemento segue sendo indiscutible” (p. 66), ao tempo que se asume “unha interpretación «débil» do desenvolvemento sostible” (p. 66).

Mostra diso é a escasa ambición que desprende o ODS 13 - orientado a combater o cambio climático- a través das súas metas, que son cualificadas de xenéricas e carentes de realismo ou operatividade, relegando así mesmo a consecución deste obxectivo á *Convención Marco das NNUU sobre o Cambio Climático*. Ou tamén o feito

significativo de que “os obxectivos asociados á sustentabilidade ambiental ignoraran conceptos que poderían ter servido para establecer metas máis realistas e consecuentes co reto da sustentabilidade” (Meira, 2015, p. 69), como son a pegada ecolóxica, a de carbono ou a hídrica, dado que “o uso de indicadores baseados nestes conceptos [...] permite concretar o impacto individual e colectivo na biosfera e como dito impacto está intimamente ligado aos estilos de vida e ao modelo económico hexemónico” (p. 69). Quizais razón precisamente pola cal non foron integrados na formulación dos ODS.

Noutra orde, Meira (2015) revisa tamén o papel que se lle reserva á educación na formulación dos ODS, particularmente con relación á sustentabilidade ambiental. Neste sentido, destaca a meta 4.7, que se formula do seguinte xeito:

De aquí a 2030, asegurar que todos os alumnos adquiran os coñecementos teóricos e prácticos necesarios para promover o desenvolvemento sostible, entre outras cousas mediante a educación para o desenvolvemento sostible e os estilos de vida sostibles, os dereitos humanos, a igualdade de xénero, a promoción dunha cultura de paz e non violencia, a cidadanía mundial e a valoración da diversidade cultural e a contribución da cultura ao desenvolvemento sostible (ONU, 2015b, p. 20).

Acerca desta formulación, Meira (2015) achega algunhas consideracións. Na primeira sinala o reduccionismo que supón “a referencia exclusiva á poboación escolarizada” (p. 68), ignorando o potencial que a educación -e a educación para a sustentabilidade en particular- ten “para traballar con distintos colectivos sociais” (p. 68), ante o que reivindica a necesidade dun *enfoque educativo transxeracional* para acadar os ODS de carácter ambiental. Así mesmo, a mención explícita á *educación para o desenvolvemento sostible*, vincula directamente esta meta, segundo Meira (2015), “co modelo educativo hexemónico durante as dúas últimas décadas dentro do sistema das Nacións Unidas” (p.68), establecido dende a súa prescrición “no capítulo 36 da *Axenda 21* aprobada no Cumio de Río en 1992” (p. 60) e que considera un modelo de “educación ambiental dentro do sistema” ou *reformista*, contraposto ao modelo defendido no *Tratado de Educación Ambiental para Sociedades Sustentables e a Responsabilidade Global* emanado do *I Foro Global*, celebrado a modo

de contra-cumio por “axentes independentes, ONGs e movementos sociais para debater sobre a crise ambiental e a articulación de políticas de resposta dende unha óptica alternativa á oficial” (p. 60)⁴⁶.

De entre os ODS considerados de carácter ambiental, Meira (2015) só identifica dúas metas que inclúan un enfoque educativo: a 13.3 -do ODS 13 referido ao cambio climático- e a 12.8 -do ODS 12 referido á produción e consumo sostible-. Do primeiro critica que “non se establece un horizonte concreto, o que convirte esta meta nunha apelación [...] xeral e [...] difícil [...] de facer operativa e de avaliar” (p. 68). Da segunda, a cal xa salientamos en páxinas anteriores, opina que é “unha reiteración do establecido no obxectivo 4, coa mesma dificultade para definir que información e que coñecementos serán «pertinentes» para alcanzar a meta e para avaliar os posibles logros” (p. 68).

Neste mesmo sentido podemos observar que, ao igual que nos ODM, nos ODS tampouco se incorpora de maneira explícita unha abordaxe educativa da promoción do dereito á alimentación, tal como recomendan as DV, posto que nin no ODS 2 se prevén metas -nin sequera operativas- que conteñan medidas educativas para contribuír a erradicar a fame e a malnutrición, nin no ODS 4 se fai ningunha alusión á promoción do dereito á alimentación como unha das metas do obxectivo cun contido máis claramente educativo. Trátase, sen dúbida, doutra oportunidade perdida para incorporar nun marco de referencia internacional o enfoque educativo, tan relevante na consecución e consolidación dos DDHH, nos esforzos para promover o dereito á alimentación.

Porén, non é o único déficit identificado con relación a este dereito. Neste sentido, Fernández-Aller *et al.* (2018) apuntan o seguinte acerca do ODS 2:

falar de dereito á alimentación implica moito máis cas cuestións relativas á fame e á nutrición. Implica ter en conta aos grupos de pequenos produtores e produtoras, a garantía dos seus medios de vida e acceso a recursos naturais,

⁴⁶ No epígrafe 4.2 afóndase sobre as distintas correntes, modelos e concepcións da educación ambiental.

considerar as cuestións de xénero, e crear as condicións nas que comunidades e grupos exercen os seus dereitos aos recursos naturais, á auga, ao alimento ou ao territorio (Fernández-Aller *et al.*, 2018, p. 218).

En resumo, nesta discordancia entre o DAA no seu sentido máis amplo e como este é integrado na actual axenda para o desenvolvemento, o que subxace segundo as autoras é o

debate do alimento como ben económico versus o alimento como dereito e ben común [...] que debe afrontarse para así poder saír do fracaso permanente na consecución das metas e obxectivos de desenvolvemento na loita contra a fame e a malnutrición (Fernández-Aller *et al.*, 2018, p. 219).

Neste mesmo senso, Elver (2019) sinala que nos ODS “non se reconece de maneira explícita o dereito humano a unha alimentación adecuada” (p. 4), xa que este “va máis aló do produtivismo, o paradigma no que se arraiga o Obxectivo 2 (fame cero)” (p. 4). “Para facer efectivo este dereito”, prosegue, “é necesario abordar as desigualdades históricas e estruturais que socavan a dispoñibilidade, a adecuación, a accesibilidade e a sostibilidade dos sistemas alimentarios” (p. 4). Deste xeito, “para asegurar o acceso equitativo a unha alimentación adecuada para todos, se necesita unha estratexia de desenvolvemento global que esixa un cambio transformador nos sistemas económicos, sociais e políticos” (p. 6), ademais de empoderar e implicar a aqueles colectivos que sofren maior desigualdade, é dicir, as mulleres, as nenas e nenos, as comunidades rurais e o campesiñado, os pobos indíxenas, e as persoas migrantes, refuxiadas e desprazadas, os cales, segundo a autora,

constitúen unha parte esencial dos sistemas alimentarios mundiais, pero [...] se teñen quedado atrás dende un punto de vista estrutural, se enfrontan a unha discriminación persistente e institucionalizada, así como a unha maior vulnerabilidade á fame nas situacións de desastres e conflitos (Elver, 2019, p. 10).

Pola súa banda, Meybeck e Gitz (2017) celebran que sexa “a primeira vez que se asume un compromiso internacional para erradicar a fame (en lugar de reducila)” (p. 2), e que ademais se faga apuntando á agricultura sostible para conseguilo. Sen embargo, os autores sinalan que os ODS reducen este enfoque aos sistemas de produción agrícola en vez de referirse aos sistemas agroalimentarios no seu conxunto, o cal sen dúbida constitúe un factor limitante do seu alcance á hora de

afrontar o obxectivo establecido, ou canto menos unha carencia da perspectiva global necesaria sobre o marco de actuación para abordar a garantía e promoción do dereito á alimentación.

A modo de conclusión, Meira (2015) considera que tanto os ODM como os ODS comparten un mesmo problema de fondo, que non é outro que “o modelo de desenvolvemento que enmarca e baliza o camiño para o seu logro” (p. 59), no que “o crecemento se considera expresión e premisa do desenvolvemento humano” e unha “*conditio sine qua non* da sostibilidade ambiental” (p. 59).

En calquera caso, podemos considerar que os ODS nos permiten dispoñer actualmente dunha folla de ruta común a nivel internacional para a cooperación e o desenvolvemento, unha base sobre a que asentar propostas máis ambiciosas que proporcionen maiores avances no plano da sustentabilidade social e ambiental e da realización do DAA, se ben caberá ter sempre en conta as súas limitacións e nesgos para que a súa concreción non se desvíe de ditas metas.

1.4.O dereito á alimentación nas contornas de referencia para Galicia

Se centramos a observación do dereito á alimentación nunha escala máis acoutada ás contornas xeográficas, políticas e culturais de referencia para Galicia, podemos identificar diferentes fitos e institucións de relevancia no marco da Unión Europea -en adiante UE-, da Comunidade dos Países de Lingua Portuguesa -en adiante CPLP-, de interese polos vínculos históricos, culturais e lingüísticos que unen Galicia coa Lusofonía, e do Estado español.

A nivel europeo, o único fito que se resalta na relación cronolóxica rexional da FAO sobre o dereito á alimentación⁴⁷ é a *Resolución do Parlamento Europeo do 19 de xaneiro do 2012* sobre a forma de evitar o desperdicio de alimentos e as estratexias para mellorar a eficiencia da cadea alimentaria na UE. Este fito puntual contrasta co gran número de fitos rexionais destacados en América Latina e o Caribe, África e Asia,

⁴⁷ <http://www.fao.org/right-to-food-timeline/regional-milestones/es>

se ben é certo que son precisamente estas rexións as que rexistran as cifras máis elevadas de inseguridade alimentaria, desnutrición e outras violacións do DAA (FAO, FIDA, OMS, PMA e UNICEF, 2019).

En calquera caso, nesta resolución considérase que o incremento do desperdicio de alimentos comestibles en todos os elos da cadea agroalimentaria en Europa está a acadar volumes relativos e absolutos elevados e intolerables, particularmente en contraste coa realidade de millóns de cidadás europeas cuxo dereito á alimentación é satisfeito só grazas a programas de axuda alimentaria e institucións de beneficencia, ou cos centos de millóns de persoas de todo o mundo que “corren risco de desnutrición” (Parlamento Europeo, 2012). Ante isto, a redución do desperdicio de alimentos preséntase como “un paso preliminar importante para combater a fame no mundo, afrontar o aumento da demanda prognosticado pola FAO⁴⁸ e mellorar o nivel de nutrición da poboación” (Parlamento Europeo, 2012). Tamén se apunta ás implicacións que ten no uso e xestión máis eficiente de terras e outros recursos, así como a nivel sanitario e ambiental, nomeadamente con relación ao cambio climático, debido ás emisións de metano asociadas á xestión dos residuos alimentarios, por unha banda, e ás emisións de gases de efecto invernadoiro asociadas á produción, transformación, transporte, conservación, etc. dos alimentos finalmente malogrados, pola outra.

Considérase tamén que o sobre-consumo de alimentos é unha ameaza contra a SegA, que nas economías máis ricas se manifesta en forma de afeccións como a obesidade, as doenzas cardiovasculares ou os “cancros asociados a unha dieta excesivamente rica en graxas e proteínas” (Parlamento Europeo, 2012). Con todo, nesta resolución do Parlamento Europeo afirmase que a SegA “é un dereito fundamental da humanidade que se realiza a través da dispoñibilidade, o acceso, a utilización e a estabilidade temporal dunha alimentación sa, suficiente, adecuada e nutritiva” (Parlamento Europeo, 2012).

⁴⁸ Refírese ao crecemento demográfico previsto para 2050, ano no que se espera que a humanidade acade as 9.000 millóns de persoas.

Pode chamar a atención que se omite a inclusión como fito rexional a adopción no ano 2000 do *Libro Branco da Comisión Europea sobre Seguridade Alimentaria*, que responde á prioridade estratéxica de “velar polos máis elevados niveis de seguridade alimentaria na UE” (Comisión Europea, 2000, p. 3). Neste documento marco prevese, entre outras cuestións, a creación dun organismo alimentario europeo independente encargado de garantir niveis elevados de SegA, a disposición de lexislación específica a este respecto, o establecemento de medidas de control e a habilitación de instrumentos e canles de información ás consumidoras. Non obstante, é importante recalcar neste sentido que a concepción de SegA aquí empregada difire substancialmente da sinalada na resolución do Parlamento Europeo (2012) ou das definicións de SegA manexadas polas institucións internacionais revisadas anteriormente -nomeadamente a ONU e FAO-, pois se limita á dimensión da inocuidade dos alimentos, deixando de banda as demais -suficiencia, adecuación, sostibilidade, propiedade cultural, dispoñibilidade e accesibilidade-. Neste caso, baséase fundamentalmente en sistemas e medidas de control, rastreabilidade e análise de risco sanitario no sector comercial da alimentación, se ben concede unha atención secundaria ao que denomina *outros factores lexítimos*, tales como “as consideracións medioambientais, o benestar animal, a agricultura sostible, as expectativas dos consumidores sobre a calidade dos produtos, a información correcta e a definición das características esenciais dos produtos e dos seus métodos de transformación e produción” (Comisión Europea, 2000, p. 10).

Esta perspectiva da SegA correspóndese coa utilizada “dende o ámbito nutricional e sanitario da inocuidade dos alimentos” (Gallar e Rivera-Ferre, 2013, p. 43), e se identifica coa noción de *food safety* na súa tradución ao inglés, en contraposición coa de *food security*, que é a que se corresponde á súa vez coas definicións de SegA asociadas ao DAA anteriormente revisadas. Baixo ese mesmo enfoque, créase en 2002 -como resposta ás crises alimentarias dos anos noventa- a *Autoridade Europea de Seguridade Alimentaria* (EFSA, polas súas siglas en inglés⁴⁹), axencia independente financiada con fondos

⁴⁹ Siglas que no seu idioma orixinal inclúen explicitamente o termo *food safety*.

europeos que traballa no asesoramento científico e a comunicación dos riscos asociados á cadea alimentaria⁵⁰.

Esta noción de *food safety* é, segundo Gallar e Rivera-Ferre (2013),

un concepto cunha forte compoñente técnica, xurdida nos países industrializados que busca e ofrece ferramentas para xestionar as diferentes crises alimentarias no ámbito da saúde pública, frecuentes na cadea agroalimentaria globalizada [...] pero sen abordar en ningún caso as causas fundamentais da inseguridade alimentaria dende este ámbito (p. 43).

Trátase esencialmente, por tanto, “dunha ferramenta que permite continuar a implantación dun mercado global de alimentos, co obxectivo de evitar a desconfianza do consumidor” (Gallar e Rivera Ferre, 2013, p. 43), pero que paradoxalmente constitúe “unha barreira para a comercialización dos pequenos agricultores e agricultoras en todo o mundo” (p. 44), debido ao incremento dos requisitos técnicos e tecnolóxicos establecidos co fin de garantir a calidade e a hixiene dos alimentos, o cal remata por afectar negativamente á dimensión da accesibilidade -e por tanto á SegA- dun dos colectivos tradicionalmente máis atenzados pola pobreza e a fame: as pequenas produtoras agrarias.

Con todo, consideramos que sen dúbida resulta oportuno dispoñer de regulacións, institucións e mecanismos destinados a garantir a inocuidade e as garantías sanitarias dos alimentos, e incluso que son necesarias para materializar a dimensión de inocuidade da SegA, pero tamén é certo que este enfoque reduccionista resulta insuficiente para satisfacer e promover o DAA. Así mesmo, o uso do termo SegA como *food safety* -sen distinción formal respecto á acepción de *food security*-, en referencia a unha única das súas dimensións -a inocuidade-, pode xerar ambigüidade e inducir confusión, ademais de menoscabar a relevancia das demais dimensións da SegA, indispensables dende a perspectiva da realización do dereito á alimentación.

⁵⁰ Para máis información sobre este organismo, pódese consultar a súa páxina: <http://www.efsa.europa.eu/es>

Por outra banda, no marco da CPLP, espazo de cooperación multilateral dos países de fala portuguesa⁵¹, a relación cronolóxica da FAO inclúe dous fitos tamén relativamente recentes. O primeiro é a aprobación en 2011 dos estatutos da *Conselho de Segurança Alimentar e Nutricional da Comunidade dos Países de Língua Portuguesa* (CONSAN-CPLP) e da *Estratégia de Segurança Alimentar e Nutricional da CPLP* (ESAN-CPLP). No caso da CONSAN, constitúese como un plataforma ministerial e *multiactor* -participan gobernos, organizacións da sociedade civil, universidades e outras institucións educativas, o sector privado, parlamentarios e poderes locais- para a coordinación de políticas, lexislacións e programas na área da SAN, así como para asesorar aos gobernos dos países da CPLP neste sentido. O seu obxectivo prioritario é combater a fame, a malnutrición e a pobreza na CPLP mediante a concreción progresiva do dereito á alimentación⁵². No que respecta á ESAN, trátase dun instrumento político orientado á acción para a realización progresiva do DAA na CPLP -sempre respectando a soberanía nacional dos países membros- mediante a coordinación intergubernamental e a mellora da gobernanza con relación ás políticas e programas intersectoriais de SAN. Artéllase en torno a tres eixos: o fortalecemento da gobernanza neste eido a través de estruturas multiactor; a promoción do acceso e a utilización dos alimentos para mellorar as condicións de vida dos grupos máis vulnerables mediante programas de axuda alimentaria; e o aumento da dispoñibilidade interna de alimentos a través do apoio e dinamización dos pequenos produtores agrícolas e pescadores, promovendo modelos sustentables de produción e optimizando as dietas locais, contribuíndo deste xeito ao desenvolvemento territorial e construíndo unha base sólida para afrontar as crises⁵³.

O segundo fito destacado é a constitución en 2012 da *Plataforma de Camponeses da Comunidade dos Países de Língua Portuguesa* (PC-CPLP), que se configura como un espazo de articulación para promover sinerxías, intercambiar experiencias e información e procurar

⁵¹ Pódese consultar máis información sobre a CPLP na súa páxina: <https://www.cplp.org>

⁵² Os estatutos da CONSAN-CPLP poden consultarse en http://www.msc-consan.org/uploads/5/6/8/7/5687387/estatutos_do_consan-cplp.pdf

⁵³ Pódese consultar máis información sobre a CONSAN e a ESAN no portal sobre a SegA da CPLP: <https://www.cplp.org/id-4665.aspx>

converxencias, reforzando as capacidades institucionais e organizativas das entidades representativas da agricultura familiar e dos pequenos agricultores dos países da CPLP, co fin influír na axenda política relacionada coa agricultura familiar, a soberanía alimentaria e o DAA a nivel nacional, no ámbito xeográfico da Lusofonía e a escala global⁵⁴.

Máis recentemente -no ano 2020-, e tamén dentro do marco da CPLP, creouse a plataforma multiactor *AlimentaCPLP*, fundada para coordinar as respostas de mitigación dos impactos sobre á alimentación provocados pola crise da COVID-19 nos países membro da CPLP, particularmente a través da promoción de sistemas agroalimentarios sustentables. Dela son partícipes actores gobernamentais, académicos, do sector privado, agricultores, organizacións da sociedade civil e outros parceiros -incluída a propia FAO-⁵⁵. Entre as súas primeiras actuacións, cómpre salientar a publicación dun primeiro relatorio sobre o sector agroalimentario e dos impactos da COVID-19 no marco da CPLP, así como das respostas ás mesmas que se están a desenvolver tanto dende o ámbito gobernamental como dos movementos sociais, as organizacións da sociedade civil e a cidadanía⁵⁶.

Con todo, malia os estreitos vínculos históricos, culturais e lingüísticos entre Galicia e Portugal -e por extensión co espazo lusófono-, e a pesar de que o Consello da Cultura Galega⁵⁷ e a Academia Galega de Língua Portuguesa⁵⁸ sexan observadores consultivos da CPLP dende 2016, na actualidade Galicia, como entidade política, aínda non integra de xeito formal esta organización. Ora ben, a nivel práctico, e nomeadamente en campos como o da Educación Ambiental, hai anos que Galicia ven sendo considerada parte dos países e comunidades de lingua portuguesa⁵⁹. Porén, cada vez vai

⁵⁴ Para máis información sobre a PC-CPLP, pódese consultar a súa páxina: <http://www.pccplp.org>

⁵⁵ Para máis información sobre esta plataforma, recoméndase visitar a súa páxina: <https://alimentacplp.com>

⁵⁶ O relatorio está dispoñible en <https://alimentacplp.com/wp-content/uploads/2020/08/Relatorio-Alimenta-CPLP--agosto-2020.pdf>

⁵⁷ Órgano estatutario da Comunidade Autónoma de Galicia de carácter asesor e consultivo. Para máis información, ver a súa páxina: <http://consellodacultura.gal>

⁵⁸ Para máis información, ver a súa páxina: <https://www.academiagalega.org>

⁵⁹ Neste sentido poden servir de exemplo as diferentes edicións do *Congresso Internacional de Educação Ambiental dos Países e Comunidades de Língua Portuguesa*, cuxa primeira edición foi celebrada

tomando máis forma a proposta de que Galicia forme parte oficialmente da CPLP, se ben todo apunta que a aposta institucional sexa que isto teña lugar a través da integración do Estado español no seu conxunto baixo a figura de observador asociado⁶⁰. En calquera caso, entendemos relevante ter en consideración o contexto da CPLP nesta revisión do desenvolvemento do dereito á alimentación, tanto pola influencia que actualmente ten para o contexto galego polas xa referidas ligazóns, como polo potencial vínculo formal que dun xeito ou outro Galicia pode acadar proximamente neste marco de cooperación internacional.

Por último, cómpre orientar a atención cara o Estado español como marco político inmediato do cal forma parte a Comunidade Autónoma de Galicia. Así, recorrendo de novo á FAO, no seu portal sobre o dereito á alimentación, recóllese unha análise da integración do DAA nas lexislacións e políticas nacionais. No caso español⁶¹, salientase que é un Estado Parte do PIDESC dende que o ratificou en 1977, así como do seu Protocolo Facultativo, ratificado en 2010. Así mesmo, destácase tamén que en virtude dos artigos 10.2 e 96.1 da Constitución Española de 1978, a interpretación das normas relativas a dereitos fundamentais e liberdades faise de acordo coa DUDP e os tratados e acordos internacionais ratificados, que así mesmo forman parte do ordenamento xurídico interno. Neste sentido, sinálanse algúns dos tratados e acordos ratificados polo Estado español con relación ao DAA, como son, ademais da DUDP e o PIDESC, as convencións xa revisadas anteriormente: a CEDAW, a Convención sobre os Dereitos do Neno e a Convención sobre os Dereitos das Persoas con Discapacidade. Sublíñase tamén as previsións constitucionais relativas ao DAA, a través dos artigos 35.1 e 41 da Constitución, que se ben non aluden explicitamente ao dereito á alimentación, o inclúen implicitamente dentro dun enfoque máis global da satisfaccións das necesidades, sexa por conta propia ou a través da asistencia social, respectivamente.

en Santiago de Compostela o ano 2007 [<http://www.ealusofono.org>], ou os 15 anos de percorrido da *Rede Lusófona de Educação Ambiental* [<https://redeluso.blogspot.com>], na que investigadoras galegas forman parte dende a súa fundación.

⁶⁰ Ver: https://www.xunta.gal/notas-de-prensa/-/nova/46637/xunta-apuesta-por-colaboracion-con-comunidad-paises-lengua-portuguesa?langId=es_ES

⁶¹ Dispoñible en <http://www.fao.org/right-to-food-around-the-globe/countries/esp/es/>

En canto á lexislación e ás políticas que recoñecen o DAA, a FAO non identifica ningunha para o caso do Estado español. Sen embargo, poderíamos entender como tales a *Lei 11/2001, de 5 de xullo, por a que se crea la Axencia Española de Seguridade Alimentaria e Nutrición*⁶² e a *Lei 17/2011, de 5 de xullo, de seguridade alimentaria e nutrición*⁶³. Ambas normas fundaméntanse no marco xurídico español en materia de saúde e vincúlanse explicitamente cos xa referidos *Libro Branco da Comisión Europea sobre Seguridade Alimentaria* e a *Autoridade Europea de Seguridade Alimentaria*. De feito, o enfoque de *food safety* da SegA é o leitmotiv evidente de ambas leis: garantía da inocuidade dos produtos alimentarios; avaliación, xestión e comunicación de riscos; promoción dos maiores niveis de protección e confianza das consumidoras. Así mesmo, no portal da *Axencia Española de Seguridade Alimentaria e Nutrición* (AESAN)⁶⁴, actualmente integrada no novo Ministerio de Consumo, pode apreciarse como este enfoque fundamenta toda a información dispoñible. Un exemplo claro son os dous obxectivos declarados pola AESAN:

1. *Promover a seguridade alimentaria, ofrecendo garantías e información obxectiva aos consumidores e axentes económicos do sector agroalimentario español.*
2. *Planificar, coordinar e desenvolver estratexias e actuacións que fomenten a información, educación e promoción da saúde no ámbito da nutrición, e en particular, na prevención da obesidade*⁶⁵.

Porén, ben é certo que na *Lei 17/2011*, alén de recoñecer que atende fundamentalmente ao que se refire como *perspectivas clásicas da seguridade alimentaria* –en alusión á inocuidade e ao control de riscos sanitarios–, tamén se afirma ter en consideración a crecente relevancia

⁶² Dispoñible en <https://www.boe.es/eli/es/l/2001/07/05/11> [Revisado o 15 de xuño do 2020].

⁶³ Dispoñible en <https://www.boe.es/eli/es/l/2011/07/05/17> [Revisado o 15 de xuño do 2020].

⁶⁴ Denominada AECOSAN entre 2014, tras a súa fusión co Instituto Nacional do Consumo, e 2018, cando dita fusión se reverteu e a AESAN volveu á súa denominación orixinal. Para máis información sobre esta axencia, recoméndase visitar a súa páxina: <http://www.aecosan.msssi.gob.es>

⁶⁵ Extraído de http://www.aecosan.msssi.gob.es/gl/AECOSAN/web/agencia/seccion/sobre_aesan.htm [Revisado o 15 de xuño do 2020]. Cómpre salientar a inclusión dun enfoque educativo no segundo obxectivo desta axencia, se ben este se corresponde claramente coa corrente hexemónica *nutricionista* da educación alimentaria, abordada no epígrafe 4.1.

dos riscos nutricionais –nomeadamente a obesidade infanto-xuvenil-⁶⁶, ademais de, explicitamente, *outras perspectivas da SegA* con implicacións sobre os dereitos cidadáns, apuntando particularmente aos riscos sociais relacionados coa integración ou a discriminación, e ás cuestións de xénero. No entanto, estas *outras perspectivas* non se inclúen finalmente no articulado da lei, polo que se pode entender máis como unha referencia cosmética que como unha clara aposta de integración dos contidos do dereito á alimentación no enfoque de SegA manexado.

Cómpre salientar que, segundo se lembra nesta norma, no Estado español as competencias de desenvolvemento normativo e de execución en materia sanitaria -e polo tanto tamén en todo o referido á SegA dende a perspectiva manexada oficialmente no contexto institucional español- están transferidas ás comunidades autónomas -en adiante CCAA-, razón pola cal se apunta a necesidade de dispoñer de leis autonómicas neste sentido.

No caso de Galicia, dispúxose a *Lei 2/2005, de 18 de febreiro, da promoción e defensa da calidade alimentaria galega*⁶⁷, na que máis que desenvolver e concretar a nivel autonómico as medidas de control da inocuidade e dos riscos sanitarios dos alimentos establecidas a nivel europeo e estatal, se persegue sobre todo a promoción de produtos alimentarios *de calidade diferenciada*, mediante figuras como as denominacións de orixe, indicacións xeográficas protexidas ou outras figuras de control e certificación, como a dos produtos de artesanía alimentaria, agricultura ecolóxica ou produción integrada. A este nivel de concreción territorial, o enfoque da SegA esvaécese nunha concepción máis ampla, difusa e de clara orientación comercial, como é o de *calidade alimentaria*, na que incluso a noción de *food safety* queda relegada en favor doutras cuestións de regulación do mercado que poden entenderse afastadas do dereito á alimentación, agás no relativo ás eventuais repercusións positivas de que as figuras de control

⁶⁶ As disposicións de carácter nutricional, vinculadas á promoción da alimentación saudable e a prevención da obesidade, son abordadas no Capítulo VII desta lei. Neste, inclúese o artigo 40, na que se recollen medidas de carácter educativo, aínda que en todo caso circunscritas estritamente ao ámbito escolar.

⁶⁷ Dispoñible en https://www.xunta.gal/dog/Publicados/2005/20050311/Anuncio9F62_g1.html [Revisado o 16 de xuño do 2020].

da calidade nela reguladas puidesen ter para o desenvolvemento económico das áreas rurais. A nivel práctico, todas as cuestións relacionadas coa SegA en Galicia, reducida ao control sanitario da cadea alimentaria, son xestionadas pola Consellería de Sanidade, o Servizo Galego de Saúde (SERGAS) e a Mesa de Coordinación do Control da Cadea Alimentaria constituída en 2014⁶⁸.

En resumo, pódese observar como as concepcións da SegA asociadas ao DAA, de referencia internacional a través do Sistema das NNUU, tiveron escasa acollida ata o momento no marco institucional e normativo de referencia para Galicia, tanto a nivel comunitario, como estatal e autonómico. Esta carencia choca cos últimos datos sobre a SegA ofrecidos pola FAO *et al.* (2019), que revelan que, aínda que lonxe das situacións de absoluta emerxencia doutros países e rexións, no Estado español se rexistrou no período 2016-2018 ao redor de 700.000 persoas que padecían inseguridade alimentaria grave, mentres que 3,5 millóns padecían inseguridade alimentaria moderada ou grave, sendo as dúas cifras significativamente superiores con respecto ao período precedente (2014-2016), cun incremento de 200.000 persoas en ambos casos⁶⁹. Ademais, estes mesmos datos mostran que a prevalencia da obesidade entre as persoas adultas en España era dun 27,1% da poboación en 2016, polo que tamén tería experimentado un aumento con respecto ao 25% rexistrado en 2012. No recentemente publicado *Estudo Nutricional da Poboación Española* (ENPE), indícase que a prevalencia de sobrepeso, obesidade e obesidade abdominal na poboación infanto-xuvenil -de 3 a 24 anos- aproxímase ao 30%, ascendendo ata arredor do 40% no tramo de idade de entre 9 e 18 anos (Aranceta-Bartrina, Gianzo-Citores e Pérez-Rodrigo, 2020). Tanto estes datos, que xa de por si deberían ser considerados preocupantes,

⁶⁸ Para máis información, pode consultarse o apartado sobre SegA da páxina do SERGAS: <https://www.sergas.gal/Saude-publica?idcatgrupo=11038>

⁶⁹ Segundo a propia FAO *et al.* (2019), a inseguridade alimentaria grave "implica reducións da cantidade de alimentos consumidos ata o punto de [...] ter experimentado fame" (p. 15), mentres que a inseguridade alimentaria moderada ten lugar cando non se dispón "de acceso regular a alimentos nutritivos y suficientes", aínda que non se sufra necesariamente fame, pero implicando un "maior risco de padecer diversas formas de malnutrición e mala saúde que a poboación en situación de seguridade alimentaria" (p. 19).

como a tendencia crecente que amosan, revelan que a nin a SegA nin a realización do DAA deberían ser cuestións alleas ás institucións competentes, sobre todo en virtude dos acordos internacionais ratificados e dos compromisos que estes implican como Estado parte.

Ademais, a pesar do feito de que o enfoque institucional español da SegA quedase reducido á mera garantía da inocuidade da *food safety*, Ecologistas en Acción ven denunciando en tres informes bianuais consecutivos (García e Romano, 2016; García, Romano e Hernández, 2018; García, Hernández e Romano, 2020) o grave risco sanitario que representa a alta presenza de residuos de praguicidas nos alimentos comercializados no Estado español, en base a datos da propia AESAN. Destácanse especialmente os riscos asociados aos contaminantes hormonais ou disruptores endócrinos⁷⁰, que poden ter efectos moi nocivos sobre a saúde das persoas, concretamente a través de afeccións no aparato reprodutor -tanto feminino como masculino-, desenvolvemento de tumores e distintos tipos de cancro, alteracións no desenvolvemento do sistema neurolóxico, enfermidades metabólicas e cardiovasculares, ou trastornos no sistema neuroinmunolóxico. Neste sentido, denúnciase que a lexislación actual é moi laxa na regulación do uso agrícola de praguicidas, especialmente no caso dos que actúan como disruptores endócrinos, para os cales non existiría un nivel seguro de exposición, xa que actúan no organismo a partir de concentracións moi baixas. Aínda así os niveis de residuos detectados nos alimentos que superan os límites legais permitidos medrou nos últimos anos, incluíndo así mesmo a detección de praguicidas cuxo uso non está autorizado -nun 39% dos casos-. Por último, denúnciase que a cantidade de análíticas anuais a alimentos realizadas no Estado español por cantidade de habitantes nos sitúa no antepenúltimo posto da UE, o que contrasta co feito de que precisamente, segundo datos publicados por Eurostat, “España é o maior consumidor de pesticidas de Europa” (p. 4). En resumo, o informe conclúe que “a poboación española está exposta a un elevado número de praguicidas a través de la

⁷⁰ “Conxunto diverso e heteroxéneo de compostos químicos exógenos, capaces de alterar a síntese, liberación, transporte, metabolismo, enlace, acción ou eliminación das hormonas naturais do organismo” (García et al., 2020, p. 5)

alimentación” (p. 31), co que a SegA se ve comprometida incluso dende o enfoque reducionista da *food safety*.

Con todo, nos últimos anos houbo certos sinais dun cambio de tendencia neste sentido, se ben se trata de iniciativas procedentes principalmente de institucións académicas e/ou da sociedade civil. Un exemplo especialmente salientable é a creación do *Observatorio do Dereito á Alimentación de España* (ODA-E)⁷¹. A propia FAO destaca esta entidade no seu informe de revisión dos 15 anos da aprobación das DV:

o Observatorio do Dereito á Alimentación de España (ODA-E), creado en 2018 e integrado por 30 institucións académicas e organizacións sociais, ten como obxectivo promover o intercambio de experiencias e o diálogo entre as institucións académicas de Iberoamérica, os parlamentos, a sociedade civil e as organizacións sociais (FAO, 2019b, p. 29).

O ODA-E foi impulsado orixinalmente en 2016 por unha rede de persoas vinculadas ao ámbito académico, emulando no Estado español a experiencia do *Observatorio de América Latina e o Caribe* (ODA-ALC) co apoio da FAO, promovido nun inicio pola Universitat de Barcelona, a Universidad Politécnica de Madrid e a Universidad de Oviedo, e constituída formalmente en 2018. Está composto por máis de 30 institucións académicas de todo tipo –entre as que se inclúe a Universidade de Santiago de Compostela–, así como con 10 entidades colaboradoras da sociedade civil. O ODA-E ten como obxectivos:

promover iniciativas de investigación multidisciplinar e políticas públicas que garantan a esixibilidade do dereito á alimentación adecuada e temáticas relacionadas, así como favorecer o intercambio de experiencias e o diálogo entre institucións académicas, parlamentos, sociedade civil e organismos internacionais, co fin de garantir unha alimentación para toda persoa de maneira xusta, sostible, equitativa e saudable (ODA-E e ODA-ALC, 2018, p. 3).

Segundo recolle a Axencia Española de Cooperación Internacional para o Desenvolvemento (AECID, 2019), o ODA-E “está a traballar en xerar produtos que sirvan para a elaboración de políticas públicas e algúns membros xa fixeron contribucións respecto á pertinencia de

⁷¹ Para máis información, recoméndase consultar a súa páxina: <https://derechoalimentacion.org> [Revisado o 16 de xuño de 2020].

incluír o dereito á alimentación na Constitución Española” (p. 56). Neste sentido, os dous produtos máis salientables do aínda breve percorrido do ODA-E son, por unha banda, a elaboración e presentación dun documento no que se recollen os principais desafíos do dereito á alimentación no Estado español, así como unha batería de propostas dirixidas ás Cortes Xerais (ODA-E e ODA-ALC, 2018) con motivo do *Cumio Parlamentario Mundial contra a Fame e a Malnutrición* celebrado en Madrid en outubro do 2018⁷²; e pola outra, a publicación dun libro de carácter interdisciplinar que recolle cuestións relativas á integración do dereito á alimentación no contexto institucional español, iniciativas salientables levadas a cabo dende diferentes ámbitos neste eido ou outros asuntos estreitamente vinculados á consolidación do DAA en España (Martín-López, 2018)⁷³.

Na primeira destas dúas obras (ODA-E e ODA-ALC, 2018) ofrécese unha aproximación aos actuais desafíos do dereito á alimentación no Estado español, así como unha serie de propostas presentadas ás Cortes Xerais para abordalos. O documento divídese en dúas partes diferenciadas. Na primeira, alén de sintetizar o estado actual do dereito á alimentación no mundo, este documento presenta unha análise da súa situación en España, cuestión que agora nos ocupa.

En primeiro lugar, sinalase que, se ben o Estado español reconece formalmente o dereito á alimentación en función da súa ratificación do PIDESC e doutros tratados internacionais, actualmente non ten incorporado nin desenvolvido no seu ordenamento constitucional e xurídico interno este dereito, e nin tan sequera conta con mecanismos de control e supervisión adecuados que monitoricen a súa realización. Dito isto, esta análise céntrase no estreito vínculo existente entre a pobreza e a inseguridade alimentaria, patente tamén en España, de maneira especialmente pronunciada tras a crise do ano 2008. Segundo se afirma, a vulneración do DAA cebouse especialmente nos colectivos

⁷² Para máis información, recoméndase consultar a seguinte ligazón: <http://www.fao.org/about/meetings/global-parliamentary-summit/es/>

⁷³ O ODA-E ofrece na súa páxina un repositorio dos materiais que publica, entre os que se inclúen os dous aquí referidos, así como artigos publicados polas investigadoras integrantes da entidade: <https://derechoalimentacion.org/categoria-materiales/publicaciones-del-oda-e> [Revisado o 16 de xuño de 2020].

vulnerables, en situación de pobreza e/ou en desemprego, afectando de maneira particularmente severa á poboación infantil.

Segundo o último informe da *Rede Europea de Loita contra a Pobreza en España* (EAPN-ES) sobre o estado da pobreza no Estado español (Llano, 2019), un 21,5% da poboación española -algo máis de 10 millóns de persoas- estaba en 2018 en risco de pobreza, da cal un 5,7% -ao redor de 2,6 millóns de persoas- sufrían pobreza severa. Galicia non é unha excepción, aínda que os índices de pobreza -18,8%- e de pobreza severa -4,8%- foran lixeiramente inferiores á media española. Se empregamos como indicador a taxa de risco de pobreza e/ou exclusión social -AROE-, esta ascendía no Estado español ao 26,1%, é dicir, máis de 12 millóns de persoas, mentres que en Galicia se situaba no 23%, afectando polo tanto a algo máis de 622 mil persoas. Aínda que Galicia se situase por debaixo da media estatal, cómpre sinalar que este territorio presentou a taxa máis alta da metade norte peninsular, só por detrás de Cantabria.

Datos máis recentes do *Instituto Nacional de Estadística* -en adiante INE- (INE, 2020a) indican que a taxa AROPE no conxunto do Estado español se reduciu ata un 25,3% en 2019, mantendo unha tendencia descendente dende a taxa máxima dun 29,2% alcanzada en 2014. O mesmo acontece coa taxa de risco de pobreza, que descendeu ata o 20,7%. Por contra, en Galicia pódese observar que, se ben presenta unha taxa AROPE un punto por debaixo da media estatal -24,3%-, a súa tendencia amosa un comportamento inverso ao do conxunto do Estado, posto que está a ascender dende o mínimo de 22,6% acadado 2017, sumando máis dun punto porcentual só nun ano. O mesmo acontece coa taxa de risco de pobreza, que ascendeu ata o 20% no 2019, achegándose cada vez máis á media española.

Ademais, é importante ter en consideración que as políticas de austeridade emprendidas tras a crise do 2008 non fixeron senón agravar as cifras de inseguridade alimentaria en España, contribuíndo a incrementar as xa de por si crecentes taxas de pobreza a través dos "recortes no investimento público destinado a atender necesidades da poboación en situación de vulnerabilidade" (ODA-E e ODA-ALC, 2018, p. 8). Se ben nos últimos anos a tendencia á alza na taxa de risco

de pobreza estabilizouse -polo menos no conxunto do Estado, non así en Galicia-, está aínda por ver como afectará a previsible crise económica asociada á actual pandemia da COVID-19, que pode incidir de xeito moi negativo na vulnerabilidade asociada ás situacións de pobreza e inseguridade alimentaria na nosa contorna inmediata.

En calquera caso, tanto no Estado español como en Galicia, entre unha quinta e unha cuarta parte da poboación, dependendo do territorio e o ano que se tome como referencia, atopábase nos últimos anos en situacións de vulnerabilidade ante a pobreza e, por conseguinte, fronte á inseguridade alimentaria. Estas condicións provocan que unha parte importante da poboación teña grandes dificultades para proveerse polos seus propios medios da alimentación básica diaria, polo que moitas persoas e familias subsisten recorrendo a familiares, amizades, comedores sociais, bancos de alimentos e outros programas de axuda alimentaria e caridade. Así mesmo, a situación agrávase ao entrecruzarse con dificultades para afrontar o pago da vivenda ou coa chamada *pobreza enerxética*, sendo esta última un factor de risco engadido, pois ao carecer de medios adecuados para cocinar, recórrase en maior medida a alimentos precociñados, “contribuíndo ao aumento de dietas pouco equilibradas e variadas” (ODA-E e ODA-ALC, 2018, p. 8).

Como indican dende a ODA-e e a ODA-ALC (2018), ditas situacións de inseguridade alimentaria asóciase a casos de:

- *Subnutrición*: “insuficiente inxesta de alimentos para satisfacer a necesidade de enerxía alimentaria” (p. 7);
- *Desnutrición*: “consecuencia do déficit de macro e/ou micronutrientes ou das malas condicións ambientais e de saúde” (p. 7); e
- *Malnutrición*: “desequilibrio por deficiencia ou exceso de enerxía e nutrientes inxeridos” (p. 7).

Con relación á malnutrición e ao déficit de alimentación adecuada, salientase que, malia que non se chegue a experimentar fame, estas poden repercutir negativamente na saúde das persoas que as padecen. No documento denúciase que “a malnutrición é un problema grave en

España e va en aumento” (ODA-E e ODA-ALC, 2018, p. 9), posto que en 2016 rexistrábase que había máis de 1,7 millóns de mulleres en idade fértil que padecían anemia, así como máis de 18 millóns de persoas adultas con sobrepeso e máis de 10,5 millóns que sufrían obesidade⁷⁴, cunha prevalencia superior á media europea. Estes datos poden explicarse, canto menos en parte, porque unha parte considerable da poboación española⁷⁵ “cambiou os seus hábitos de consumo alimentario para aforrar gastos dada a mala situación económica” (ODA-E e ODA-ALC, 2018, p. 9). Concretamente apúntase a un abandono da dieta tradicional mediterránea, reducindo o consumo de cereais, verduras, hortalizas e legumes, e aumentando o de produtos de procedencia animal -incluíndo procesados como os embutidos- e doces. Así, a tendencia crecente da prevalencia do sobrepeso e a obesidade entre a poboación española asóciase igualmente á pobreza, pois en países de ingresos altos é a poboación máis pobre de novo a máis vulnerable, tanto polas limitacións económicas á hora de adoptar estilos alimentarios máis saudables, como pola influencia dos chamados *ambientes obesoxénicos*⁷⁶.

Na segunda parte deste documento, achéganse as propostas do ODA-E dirixidas ás Cortes Xerais, organizadas en torno a cinco obxectivos:

- *Consolidar o dereito á alimentación*
- *Impulsar o dereito á alimentación.*
- *Facer fronte á malnutrición por sobrepeso-obesidade.*
- *Contribuír á realización do dereito á alimentación.*
- *Fomentar o debate co obxectivo de contribuír a garantir o DAA.*

⁷⁴ Os datos manexados polo ODA-E e o ODA-ALC coinciden cos do último informe sobre o estado da SegA e a nutrición no mundo (FAO *et al.*, 2019).

⁷⁵ Un 41% segundo datos do *Informe SESPAS 2014: Crisis económica y salud* referido no documento revisado.

⁷⁶ Segundo a OMS (2016): “contorna que fomenta a inxesta calórica elevada e o sedentarismo. Tense en conta os alimentos dispoñibles, *asequibles*, accesibles e promocionados; as oportunidades para practicar unha actividade física; e as normas sociais en relación coa alimentación e a actividade física” (p. 4). Na súa formación inflúen factores políticos e comerciais, a contorna construída, as normas sociais e a contorna familiar.

En canto ao primeiro obxectivo, reivíndícase a conveniencia e a lexitimidade de recoñecer o dereito á alimentación baixo a condición de *ius cogens* no marco do dereito internacional, o que supón elevalo ao status de norma imperativa, é dicir, de cumprimento total -non parcial- e obrigatorio. Así mesmo, reclámase a súa integración explícita como dereito fundamental na Constitución Española, tal como xa fixeron ata o momento 29 países⁷⁷. Neste sentido, sublíñase o paradoxo de que o Estado español, "aínda que é parte do PIDESC dende 1976, non recolle o dereito á alimentación -nin o menciona- na vixente Constitución de 1978" (ODA-E e ODA-ALC, 2018, p. 25), malia os preocupantes problemas relacionados coa fame, a inseguridade alimentaria e a malnutrición que atentan a unha parte considerable da súa poboación, e a pesar de que a carencia do seu recoñecemento entra en conflito coa integración doutros dereitos básicos cos que está intimamente relacionado ou mesmo coa propia fundamentación na dignidade humana da Constitución e do carácter social do Estado⁷⁸. Neste mesmo sentido, reitérase a proposta das DV, secundada pola actual Relatora Especial para o dereito á alimentación, Hilal Elever, de adoptar unha lei marco nacional sobre o DAA "como medio para establecer unha estrutura institucional adecuada para o dereito á alimentación" (ODA-E e ODA-ALC, 2018, p. 27), ora sexa promulgando unha nova lei *ad hoc*, ora reformando leis xa existentes no ámbito, como a xa referida *Lei 17/2011*.

Con respecto ao segundo obxectivo, ínstase a que o Estado español adopte un papel máis activo e de liderado no impulso internacional da SegA e o dereito á alimentación, particularmente a través da Cooperación Internacional e a Axuda Oficial ao Desenvolvemento, así como á creación dunha *Alianza Parlamentaria en España polo DAA*, dedicada a analizar e afondar no contido e implicacións do dereito á

⁷⁷ Outros 18 fano de xeito implícito, entendendo o dereito á alimentación incluído noutros dereitos máis amplos –a un nivel de vida digno, á cobertura das necesidades básicas ou a un mínimo estándar de vida–, e outros 13 como principio orientador das políticas do Estado

⁷⁸ Resulta así mesmo paradoxal o feito de que, malia non recollelo no seu ordenamento constitucional, "España, a través da súa política de cooperación internacional, ten apoiado e financiado os procesos de desenvolvemento constitucional e lexislativo do dereito á alimentación" (ODA-E e ODA-ALC, 2018, p. 25) en América Latina e o Caribe. Destácase neste sentido o papel desempeñado pola AECID, recollido no seu documento de traballo titulado *Seguridad Alimentaria y Nutrición en la Cooperación Española: pasado, presente y futuro* (AECID, 2018).

alimentación, estudar a súa situación a nivel estatal e europeo, propoñer medidas legais e políticas públicas para impulsar o seu respecto, protección e realización, promover a coherencia nas políticas públicas con relación a este dereito, consolidar o enfoque de traballo multiactor xunto á sociedade civil, a academia e outros axentes relevantes, e activar a coordinación con outras iniciativas similares nunha *rede mundial parlamentaria polo DAA*⁷⁹.

Para o terceiro obxectivo, propóñese unha batería de medidas e regulacións de carácter socioeducativo -sensibilización pública e promoción da alimentación sa-, sanitario, comercial, fiscal e de regulación da publicidade, orientadas a incentivar o consumo de alimentos frescos e sans e a adopción de dietas saudables e, por contra, a desincentivar o consumo de alimentos procesados e as dietas pouco saudables.

Para contribuír á realización do DAA -cuarto obxectivo-, apóstatase pola implementación de boas prácticas a través das políticas públicas, como o fomento dunha educación alimentaria adecuada, mediante a incorporación da alimentación e os sistemas agroalimentarios sostibles como materia no currículo escolar, o impulso de campañas de sensibilización pública e de promoción dunha alimentación sa para todos os públicos, a implantación de medidas de regulación publicitaria, a adecuación dos comedores escolares aos principios do DAA ou o enfoque das políticas educativas alén da perspectiva exclusivamente sanitaria, incorporando a revalorización do traballo agrario e a conexión entre os contextos urbanos e rurais. Así mesmo, recoméndase promover a economía circular no sector alimentario, asegurando condicións de vida dignas ás produtoras de alimentos e promovendo a sustentabilidade das súas prácticas mediante medidas fiscais, facilitando recursos ás produtoras locais, acurtando os canais de comercialización, mellorando os ingresos do sector produtivo, fortalecendo vínculos urbano-rurais,

⁷⁹ Debe destacarse que esta proposta do ODA-E materializouse, canto menos en parte, simultaneamente á publicación desta obra, tal como se anunciou no propio portal do Congreso dos Deputados:
http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/SalaPrensa/NotPre?piref73_7706063_73_1337373_1337373.next_page=/wc/detalleNotaSalaPrensa?idNotaSalaPrensa=29914 [Revisado o 17 de xuño do 2020].

fomentando mercados de proximidade e venda directa e apoiando a produción agroecolóxica, pero tamén promocionando a dieta mediterránea como modelo de dieta saudable e sustentable⁸⁰, gravando fiscalmente os produtos non saudables e azucrados, establecendo criterios ambientais e sociais na compra pública de alimentos a través dos contratos alimentarios das institucións con servizos de restauración colectiva, e promovendo a redución do malgasto alimentario, en consonancia coa devandita Resolución do Parlamento Europeo.

Nesta mesma liña, instase a impulsar a xustiza social, garantindo “o acceso a alimentos de calidade e culturalmente adaptados a toda a cidadanía, e en especial á poboación máis vulnerable” (ODA-E e ODA-ALC, 2018, p. 33), mellorando o funcionamento dos bancos de alimentos atendendo a criterios de dignidade das persoas e de respecto do DAA, incorporando os enfoques de xénero e de coidados, e promovendo prezos xustos para produtoras e consumidoras, ao tempo que se facilita “o acceso a alimentos sustentables, de calidade e de proximidade a todo tipo de familias, independentemente da súa situación económica ou social” (ODA-E e ODA-ALC, 2018, p. 33). Avógase ademais por promover a gobernanza para a SegA mediante enfoques de traballo multiactor e intersectorial, propiciando espazos para a participación cidadá na xeración de políticas alimentarias e afrontando a complexidade dende o traballo coordinado entre distintas áreas de acción política. Por último, deféndese a promoción do DAA dende unha perspectiva agroecolóxica, que inclúa dimensións de acceso e dispoñibilidade, pero tamén de calidade nutricional e sustentabilidade dos proceso produtivos, asegurando a saúde das persoas e dos agroecosistemas⁸¹.

⁸⁰ Cabería engadir aquí a dieta atlántica con referencia ao contexto galego, que tamén presenta índices significativamente mellores cós dos modelos hexemónicos da dieta en termos nutricionais e de pegada ecolóxica (Esteve-Llorens, Moreira, Feijoo e González-García, 2019), ao tempo que se corresponde de maneira máis coherente coa dimensión da propiedade cultural do DAA.

⁸¹ Nocións como a de agroecosistema e Agroecoloxía son abordadas no terceiro e quinto epígrafe deste Referencial Teórico.

En último lugar, para fomentar o debate en torno ao DAA a fin de contribuír a garantilo, anímase a adoptar políticas como a renda básica⁸² ou a articulación da esfera pública coas institucións do Estado para avanzar na construción da democracia participativa e deliberativa, ambas entendidas como ferramentas para a realización do DAA.

En resumo, podemos afirmar que se ben parece que, en vista das achegas e dos impactos da ODA-E a nivel institucional dos últimos dous anos, a tendencia no marco estatal podería comezar a mudar, o certo é que ata hoxe nin o DAA, en todas as súas dimensións, nin a SegA, no sentido amplo manexado polo Sistema das NNUU, son unha prioridade para as institucións comunitarias, estatais e autonómicas de referencia para Galicia, a diferenza da relevancia que si se lle outorgou, en contraste, no ámbito da Lusofonía a través das iniciativas da CPLP. A falta de implementación de vías e ferramentas para permitir a esixibilidade do DAA e a sancionabilidade e xusticiabilidade da súa vulneración e violación dentro do marco xurídico español, malia as esixencias e recomendacións de ámbito internacional -como a ratificación en 2010 polo Estado español do Protocolo Facultativo da PIDESC-, é unha mostra clara disto. En última instancia, a non integración completa do DAA no ordenamento xurídico español implica que a abordaxe das políticas alimentarias na nosa contorna perpetúe, salvo honrosas excepcións, un enfoque asistencialista e de beneficencia -contribuíndo a reproducir e intensificar o estigma social asociado á pobreza e á inseguridade alimentaria-, e non se aborde dende un enfoque de dereitos, xustiza social e dignidade, en tanto que dereito que ostenta a cidadanía e que o Estado e as institucións públicas en xeral teñen a obriga de satisfacer.

⁸² Que se podería considerar que atoparía o seu reflexo en medidas como o Ingreso Mínimo Vital aprobado polo Goberno de España en maio de 2020, en parte como resposta á crise da COVID-19, se ben non se trataría dunha renda básica propiamente dita ao estar condicionada aos niveis de renda das persoas beneficiarias, tal como sinala a *Red Renda Básica* -para máis información, recoméndase visitar a súa páxina: <http://www.redrentabasica.org->.

1.5.O dereito á alimentación hoxe: retos nos horizontes 2030 e 2050.

Para situar e contextualizar o presente traballo, cómpre preguntarse cal é a situación actual do dereito á alimentación, tras arredor de sete décadas de recoñecemento, evolución e consolidación institucional a nivel internacional deste dereito fundamental e do establecemento dos distintos obxectivos, ferramentas e marcos de cooperación orientados á súa promoción. Co fin de responder a esta cuestión, debemos recorrer en primeira instancia aos datos dispoñibles a nivel global sobre a fame e inseguridade alimentaria en calquera das súas formas.

Deste xeito, exploramos en primeiro lugar os datos dispoñibles sobre os impactos que as crises alimentarias están a provocar na actualidade. Segundo o último informe global da *Food Security Information Network* sobre crises alimentarias (FSIN, 2020), en 2019 arredor de 135 millóns de persoas se encontraban en situación de crise alimentaria, distribuídas en 55 países de distintas rexións do planeta, principalmente en África -73 millóns-, seguida por Asia -43 millóns-, América Latina -18,5 millóns- e Europa -0,5 millóns-, e debido fundamentalmente a conflitos armados e inseguridade -no caso de 77 millóns de persoas-, fenómenos meteorolóxicos extremos -no de 34 millóns- e *shocks* económicos -24 millóns-. O mesmo informe alerta que a pandemia global da COVID-19 pode agravar enormemente a inseguridade alimentaria no mundo, provocando que a cantidade computada de persoas en situación de crise alimentaria se dobre a finais de ano ata acadar os 270 millóns, debido aos impactos da pandemia sobre a dispoñibilidade e a accesibilidade dos alimentos.

Así mesmo, alén das crises alimentarias agudas, cómpre tamén observar os datos referidos á inseguridade alimentaria crónica, presentados nos informes que a FAO publica anualmente sobre o estado da SegA e a nutrición no mundo⁸³. Na súa anterior edición (FAO *et al.*, 2019), apuntábase que “tras decenios de descenso constante, a tendencia da fame no mundo [...] se reverteu en 2015” (p. 3). Así, os datos estimados apuntaban que no último lustro estívoase a experimentar

⁸³ Nas últimas edicións, en colaboración con outros organismos do Sistema das NNUU. En adiante referirémonos a estes como *informes SOFI*, como se adoita facer polas súas siglas en inglés.

unha repunta no número absoluto de persoas que padecen fame, pasando do mínimo histórico de 785,4 millóns de 2015 aos 821,6 millóns de persoas famentas estimadas en 2018, case un 11% da poboación mundial. A distribución da poboación subalimentada sería desigual, concentrándose principalmente en Asia, que aglutinaría máis de 500 millóns de persoas nesta situación, seguida por África, que acadaría os 260 millóns.

Porén, ao observar a inseguridade alimentaria alén da fame, as cifras aumentarían aínda máis, pois neste informe se estimaba que arredor de 1300 millóns de persoas -o 17,2% da poboación mundial- terían experimentado inseguridade alimentaria moderada, é dicir, que “non teñen acceso regular a alimentos nutritivos e suficientes”, e “aínda cando non necesariamente padezan fame, se encontran en maior risco de padecer varias formas de malnutrición e mala saúde” (FAO *et al.*, 2019, p. xvii). Ao combinar os niveis moderados e graves de inseguridade alimentaria (ver Figura 4), a cantidade estimada de persoas afectadas ascendería a 2000 millóns -o 26,4% da poboación do planeta-.

Figura 4. Niveis de gravidade da inseguridade alimentaria.

Fonte: FAO *et al.* (2019). Elaboración propia.

Aínda que dende unha visión estereotipada poderíase chegar a pensar que a inseguridade alimentaria é unha realidade que afecta

fundamentalmente a países periféricos ou en vías de desenvolvemento, cómpre considerar que “nos países con ingresos altos, unha proporción importante da poboación carece de acceso a alimentos nutritivos e suficientes” (FAO *et al.*, 2019, p. xvii), estimándose nun 8% a proporción da poboación de América do Norte e Europa que se vería afectada pola inseguridade alimentaria, fundamentalmente no nivel moderado. Malia que pode percibirse como menos alarmante que no seu máximo nivel de gravidade, a inseguridade alimentaria moderada “pode aumentar o risco de padecer formas aparentemente diverxentes de malnutrición, que inclúen o sobrepeso e a obesidade” (FAO *et al.*, 2019, p. xix). Os principais factores que explicarían esta relación nos países de ingresos medianos e altos serían

o custo máis alto dos alimentos nutritivos (e a súa substitución por alimentos máis baratos cun alto contido de graxas e azucre), a presión de vivir con incerteza no acceso aos alimentos e ás adaptacións fisiolóxicas ás restricións alimentarias (FAO *et al.*, 2019, p. xix).

Así mesmo, é importante remarcar que este informe tamén subliña a fenda de xénero que ten lugar en torno á inseguridade alimentaria, que afectaría en maior medida ás mulleres.

No entanto, cómpre sinalar que na edición máis recente deste informe (FAO, FIDA, OMS, PMA e UNICEF, 2020a), actualizáronse e revisáronse os datos dispoñibles cunha maior precisión, incorporando unha importante variación á baixa no número de persoas subalimentadas no mundo tras o acceso á serie completa de estimacións anuais dende o ano 2000 en 13 países, incluíndo China, país cun destacado peso demográfico⁸⁴ ao cal se lle atribuían maiores cifras de subalimentación das que finalmente parece presentar. Consecuentemente, calcúlase que en realidade as persoas que en 2019 padecían fame no conxunto do planeta sumarían cerca de 690 millóns - o 8'9% da poboación mundial-. Se ben supón unha cifra menor que a apuntada no anterior informe, tamén é elevada. En calquera caso, tendo en conta a revisión das cifras estimadas en anos anteriores, que situarían o mínimo histórico nos 628,9 millóns de persoas do 2014, obsérvase

⁸⁴ A poboación da República Popular da China representa aproximadamente unha quinta parte de poboación total planetaria na actualidade.

“un aumento duns 10 millóns de persoas nun ano e duns 60 millóns en cinco anos” (p. 4). Isto supón que, como se indica,

a tendencia sobre a que se informou en edicións anteriores deste informe se segue a manter, pois dende 2014 o número de persoas que padecen fame no mundo foi aumentando lentamente. [...] Se esta tendencia continúa, o número de persoas subalimentadas superará os 840 millóns para 2030. Polo tanto, o mundo non está en vías de acadar o obxectivo da fame cero, incluso sen considerar os efectos negativos que probablemente terá a COVID-19 na fame (FAO *et al.*, 2020a, p. 7).

Precisamente neste sentido, a propia FAO (Torero, 2020) tamén advirte que crises sanitarias como a da COVID-19 e as medidas que os Estados implementen para afrontala poden afectar seriamente ás cadeas de subministro alimentario, e á mesma produción de alimentos. Concretamente, “unha avaliación preliminar suxire que a pandemia da COVID-19 pode engadir entre 83 e 132 millóns de persoas ao número total de persoas subalimentadas no mundo en 2020” (FAO *et al.*, 2020a, p. 12). En calquera caso, trataríase doutro factor de risco conxuntural máis que se ven a sumar ás ameazas habituais á SegA, sexa esta aguda ou crónica.

Entre ditas causas do aumento da prevalencia da subalimentación no mundo, este informe destaca que

Gran parte do recente aumento da inseguridade alimentaria pode atribuírse ao maior número de conflitos, que a miúdo se viron agravados por perturbacións relacionadas co clima. Incluso nalgunhas contornas pacíficas, a seguridade alimentaria empeorou debido a que a desaceleración económica supón un desafío respecto ao acceso aos alimentos para a poboación pobre (FAO *et al.*, 2020a, p. 12).

Por outra banda, malia a revisión dos datos relativos á China, “a maior parte das persoas subalimentadas no mundo (381 millóns) segue encontrándose en Asia” (FAO *et al.*, 2020a, p. 11), é dicir, máis da metade do total planetario -un 55,4%- , mentres que en África “o número de persoas subalimentadas está aumentando máis rápido que en calquera outra rexión do mundo” (p. 11), ademais de presentar a prevalencia rexional máis alta, posto que os 250 millóns de persoas subalimentadas neste continente supoñen en termos relativos un 19,1% da súa poboación total, moi por riba da media mundial do 8,9%. O dato

dos 48 millóns de persoas que padecen fame en América Latina e o Caribe tamén implica un incremento de 9 millóns no último lustro. Como contrapunto, Asia presentou unha tendencia descendente, aínda que moi moderada en comparación coas súas cifras totais, pois é só de 8 millóns menos dende 2015. As previsións para 2030 que se presentan neste informe tampouco son nada alentadoras, pois se espera que a cifra mundial da subalimentación alcance os 841,4 millóns. Así mesmo, prevese que a súa prevalencia se incremente en África ata o 25,7% -o que equivalería a 433,2 millóns de persoas-, pasando a substituír a Asia como o continente cun maior número de persoas con fame, chegando ao 51,5% do total mundial.

Tendo en conta o número de persoas afectadas pola inseguridade alimentaria nas súas diferentes formas, este informe apunta que case 750 millóns de persoas -o 9,7% da poboación mundial- “estivo exposta a niveis graves de inseguridade alimentaria en 2019” (FAO *et al.*, 2020a, p. 15), o que supón que a súa prevalencia tamén se tería incrementado no último lustro. Ademais, “un 16% adicional da poboación mundial, ou máis de 1250 millóns de persoas, experimentou inseguridade alimentaria en niveis moderados” (p. 16). No seu conxunto, a prevalencia global da inseguridade alimentaria grave e moderada situouse en 2019 en torno ao 25,9%, o que significa que afectou a arredor de 2000 millóns de persoas, aumentando “de maneira constante en todo o mundo dende 2014, principalmente debido ao incremento da inseguridade alimentaria moderada” (p. 16). En consonancia co anterior informe, neste tamén se sinala a fenda de xénero detectada con relación á inseguridade alimentaria grave e moderada, que é maior entre as mulleres. Como unha das concrecións da inseguridade alimentaria moderada e da malnutrición, o informe destaca que a prevalencia da obesidade aumentou entre a poboación adulta, pasando do 11,8% en 2012 ao 13,1% en 2016, tendencia crecente en todas as subrexións que, de seguir nos próximos anos, se prevé que provocará un incremento do 40% na súa prevalencia para 2025.

Neste sentido, este informe pon o foco precisamente na falta de acceso a dietas saudables e de calidade. Segundo se apunta, “a calidade

da dieta comprende catro aspectos clave: a variedade/diversidade, a idoneidade, a moderación e o equilibrio xeral” (FAO *et al.*, 2020a, p. 19). Así mesmo, unha dieta saudable, entre outras características:

- protexe da malnutrición en todas as súas formas, así como de enfermidades non transmisibles [...];
- contén unha selección equilibrada, variada e adecuada dos alimentos que se consumen durante un período de tempo;
- asegura a satisfacción das necesidades de macro-nutrientes (proteínas, graxas e hidratos de carbono que inclúen fibras dietéticas) e micro-nutrientes esenciais (vitaminas e minerais) de cada persoa (FAO *et al.*, 2020a, p. 19).

O acceso a dito tipo de dietas presenta grandes disparidades entre países dependendo dos seus niveis de ingresos, xa que os “países de ingresos baixos e os países de ingresos medianos baixos dependen en grande medida de alimentos básicos como os cereais, as raíces, os tubérculos e os plátanos” (FAO *et al.*, 2020a, p. 20), mentres que só nos países de ingresos medianos altos se dispón de suficientes froitas e verduras para satisfacer minimamente as recomendacións nutricionais con respecto ao seu consumo. Así mesmo, por norma xeral, “a calidade da dieta empeora co aumento da gravidade da inseguridade alimentaria” (p. 20). Esta relación mostra un claro vínculo entre perda de calidade da dieta, a accesibilidade económica e a pobreza:

As dietas saudables son *inasequibles* para numerosas persoas, especialmente a poboación pobre, en todas as rexións do mundo. As estimacións máis prudentes indican que máis de 3000 millóns de persoas no mundo non se poden permitir este tipo de dietas. Estímase que, de media, as dietas saudables son cinco veces máis custosas que as dietas que só satisfán as necesidades enerxéticas (FAO *et al.*, 2020a, p. 5).

Ademais, dita relación parece mostrar unhas implicacións distintas da inseguridade alimentaria sobre a composición da dieta en función da clasificación dos países segundo os seus ingresos económicos. Así, en países de ingresos medianos baixos, estaría a provocar “un marcado descenso do consumo da maioría dos grupos de alimentos e un incremento da porcentaxe de alimentos básicos” (FAO *et al.*, 2020a, p. 22), mentres que en países de ingresos medianos altos provocaría un maior consumo de alimentos “máis baratos en relación coas calorías

que proporcionan” (p. 22), así como “cantidades menores de alimentos custosos (carne e produtos lácteos)”⁸⁵ (p. 22).

En conxunto, calcúlase que a nivel global as dietas saudables “son inaccesibles para máis de 3000 millóns de persoas⁸⁶, e máis de 1500 millóns nin sequera se poden permitir unha dieta que só cumpra os niveis necesarios de nutrientes esenciais” (FAO *et al.*, 2020a, p. 24). Como dato revelador, sinálase que “o custo dunha dieta saudable é moito máis elevado que o limiar internacional da pobreza” (p. 24), polo que está fóra do alcance das persoas que se sitúan economicamente por debaixo deste limiar, e incluso de moitas das que están por riba.

Visto o estado e as tendencias actuais con relación á SegA, este informe conclúe que “o mundo non está en vías de acadar as metas dos ODS relativas á fame e á malnutrición” (FAO *et al.*, 2020a, p. 22), posto que “un número cada vez maior de persoas se viron obrigadas a reducir a calidade dos alimentos que consumen, ou a cantidade destes” (p. 22).

Para axudarnos a interpretar esta preocupante realidade e as súas causas, recorreremos de novo a Gallar e Rivera-Ferre (2013) que, a modo de valoración xeral, algúns anos atrás lamentaban que, se ben o DAA “ofrece certa protección xurídica ao obxectivo final de acabar coa inseguridade alimentaria” (p. 39), tamén presenta como gran limitación a súa dependencia con respecto ao “compromiso que asuman os estados nos seus marcos normativos nacionais e internacionais, da interpretación que se faga do contido do DAA, e [...] do avance no recoñecemento e compromiso [...] doutros dereitos recoñecidos na [DUDP]” (p. 39). Así mesmo, asumen unha perspectiva crítica ante o propio enfoque actual da SegA, xa que entenden que “non aborda as causas profundas da inseguridade alimentaria” (p. 42), debido a que, “facendo énfase no acceso e a dispoñibilidade, non incorpora a análise do sistema agroalimentario globalizado, [...] orixe dos desaxustes mundiais e da falta de acceso aos alimentos por parte dos sectores máis vulnerables” (p. 43). Así mesmo, denuncian que “a SegA se interpreta dende unha perspectiva macro, concibida baixo a lóxica do sistema

⁸⁵ No caso mexicano, detectouse tamén un descenso no consumo de froitas.

⁸⁶ 1900 millóns en Asia, 965 millóns en África, 104,2 millóns en América Latina e o Caribe, e 18 millóns en América setentrional e Europa (FAO *et al.*, 2020a).

agroalimentario actual” (p. 43), o cal entraña contradicións como a que se da entre a procura dunha alimentación inocua e nutritiva e o mantemento da “agricultura industrial intensiva e quimicalizada da Revolución Verde ou da súa continuación biotecnolóxica” (p. 43), ou a incompatibilidade entre manter e desenvolver “un modelo global de produción para a exportación e a satisfacción das preferencias culturais de cada sociedade” (p. 43). Por último, sentencian que a SegA tal e como é entendida actualmente “non achega nada sobre o contexto ecolóxico, económico, social e cultural no que se produciu e no que se vai consumir [o alimento], nin aborda as causas que xeran a inseguridade alimentaria” (p. 44).

Pola súa banda, Fernández-Aller *et al.* (2018) presentan unha perspectiva similar:

Erradicar a fame require dun cambio radical no actual sistema alimentario e modelo de desenvolvemento, que poña no centro das políticas públicas a inseguridade alimentaria e os dereitos humanos. E sen embargo o marco de compromisos internacionais e moitos dos indicadores que se definen para dar seguimento aos programas de loita contra a fame e a malnutrición non abordan algunhas das cuestións críticas do sistema agroalimentario e o acceso, xestión, uso e gozo dos recursos naturais. E propoñen solucións no marco dun modelo de desenvolvemento e produtivista que se ten desvelado a todas luces insostible e xerador de grandes desigualdades (Fernández-Aller *et al.*, 2018, p. 218)

Na mesma liña, Pachón *et al.* (2018) lamentan o feito de que “a maioría de accións se desenvolveron no marco dun modelo excluínte que privilexia o aumento da produtividade agrícola” (p. 293) e que “os esforzos dos Estados se concentraron [...] en aumentar a produción de alimentos, deixando de lado estratexias de índole estrutural” (p. 293-294). Así, opinan que o enfoque de SegA empregado na actualidade polas institucións do Sistema das NNUU “pouco logrou solucionar este crecente problema [o da fame], debido ao marcado enfoque produtivista que o precede” (p. 294). Sen embargo, “a mercantilización dos alimentos e a errónea proposta de producir alimentos como medida que permitirá acadar a SAN, fíxose cada vez máis forte” (p. 296), incluso con maior intensidade tras a crise da suba do prezo dos alimentos dos anos 2007-2008, que mostrou -unha vez máis- as deficiencias e incapacidades dun enfoque de SegA baseado nun modelo

agroalimentario produtivista e orientado fundamentalmente á exportación e ao mercado global, así como as graves consecuencias que dito modelo é capaz de provocar⁸⁷.

Estas mesmas autoras tamén denuncian que este enfoque, ademais de ser incapaz de avanzar cara o obxectivo da erradicación da fame, debido a que non reduce a inequidade nin ataca ás causas estruturais deste fenómeno, ten provocado, entre outras problemáticas derivadas, un aumento exponencial do desperdicio alimentario, así como unha auténtica pandemia de obesidade en todo o mundo.

Dito malgasto alimentario, segundo estas mesmas autoras, dáse fundamentalmente no ámbito do consumo nos países centrais, especialmente entre a poboación con maiores recursos económicos, e é debida en gran medida aos actuais patróns de consumo e a inadecuadas planificacións na compra de alimentos. En cambio, nos países periféricos ten lugar principalmente no ámbito da produción, a causa das limitacións económicas e técnicas para mellorar os procesos produtivos e de comercialización e almacenamento.

Neste sentido, a FAO (2019a), aínda que reconece que non existe unha definición común para a perda e o desperdicio de alimentos nin un método unívoco para a súa medición, entende estes fenómenos como “a redución da cantidade ou a calidade dos alimentos ao longo da cadea de subministro alimentario” (p. 5), distinguindo a *perda*, como o “resultado das decisións e accións dos provedores” (p. 5) -é dicir, incumbindo ao ámbito da produción, o transporte, a transformación e a distribución-, do *desperdicio*, “resultado das decisións de compra dos consumidores ou as decisións dos minoristas e os provedores de servizos alimentarios que inciden no comportamento do consumidor” (p. 5) -correspondéndose neste caso coa comercialización, a

⁸⁷ En Bisquert (2016a), explórase a vinculación entre os desaxustes do modelo agroalimentario globalizado e os crecentes problemas globais vinculados ás migracións masivas e ás inestabilidades rexionais, particularmente a consecuencia da crise da suba dos prezos dos alimentos de 2007-2008 e as súas réplicas en 2011 e 2012, xunto con outros factores concorrentes. A versión en liña desta publicación pode consultarse en <https://www.soberaniaalimentaria.info/numeros-publicados/57-numero-26/371-migracion-y-conflictos-armados> [Revisado o 15 de marzo do 2020].

restauración e o consumo-⁸⁸. Así mesmo, a idea de redución cuantitativa fai referencia á “diminución da masa de alimentos destinados ao consumo humano ao ser eliminados da cadea de subministro alimentario” (p. 6), ben sexa por perda ou desperdicio, dependendo do elo da cadea no que teña lugar. Coa redución cualitativa faise referencia á “diminución dos atributos dos alimentos que reduce o seu valor en canto ao seu uso previsto” (p. 6), sexa con relación ao seu valor nutricional ou ao económico, afectando á calidade do alimento e incluso á súa inocuidade, e polo tanto, implicando posibles riscos sanitarios que se podan derivar.

Entre as razóns que explican a perda e o desperdicio de alimentos, a FAO (2019a) distingue entre causas directas e factores indirectos. As primeiras refírense a decisións e medidas -ou a falta delas- tomadas polos actores na cadea de subministro -incluíndo o eido do consumo-, mentres que as segundas fan referencia a elementos que “están fora do seu control, como as pragas, o clima e as tecnoloxías de colleita e poscolleita dispoñibles” (p. 16) ou que “son máis sistémicos e se refiren á contorna económica, cultural e política do sistema alimentario no que operan os actores, e polo tanto inflúen na perda e desperdicio de alimentos” (p. 16).

As estimacións da FAO sobre a perda de alimentos a nivel mundial a sitúan en torno ao 14% da produción total, con variacións segundo cada rexión, que “oscilan entre o 5-6% en Australia e Nova Zelandia, e o 20-21% en Asia central e Asia meridional” (2019a, p.9). En canto ao desperdicio de alimentos, a FAO sinala neste informe que “as primeiras estimacións [...] aínda se encontran en preparación” (2019a, p.9), se ben algúns cálculos previos da propia FAO (2011b; 2013) sitúana en torno ao terzo da cantidade total dos alimentos producidos, mentres que outras estimacións sitúana incluso arredor do 50% (Parlamento Europeo, 2012). En todo caso, estas proporcións corresponderíanse co

⁸⁸ Nótase a diferenza de connotacións asociada na terminoloxía empregada, posto que *perda* ten un carácter máis neutro, que pode incluso inducir a pensar en causas aleatorias ou inevitables -cando as perdas poden deberse a factores estruturais e de mercado-, mentres que *desperdicio* ten unha clara connotación negativa, que parece atribuír unha maior carga de culpa ao ámbito do consumo, no cal as responsabilidades e posibles vías de acción recaen máis nos individuos que nas institucións que regulan o sistema agroalimentario.

computo agregado de todos os elos da cadea agroalimentaria, e polo tanto estarían a combinar perda e desperdicio⁸⁹.

Por outra banda, de novo segundo Pachón *et al.* (2018), a estratexia errada de centrar o foco na produción de alimentos en vez de nas causas estruturais da fame, que pode verse máis agravada aínda pola “produción intensiva de alimentos por medio de bio-teconoloxías” (p. 297), “non logrou reverter o problema e permitiu xerar outro, a obesidade” (p. 297).

Segundo a actual Relatora Especial para o dereito á alimentación, Hilal Elver, “por primeira vez na historia, hai máis persoas obesas que subalimentadas no mundo, tendo en conta que as taxas de obesidade case se triplicaron dende 1975” (Elver, 2020, p. 10). Ademais, “a cifra de adultos con sobrepeso aumenta a razón dun 13,2 % anual, en comparación co 11,7 % en 2012, e produce 4 millóns de mortes no mundo” (p. 10), mentres que “máis de 40 millóns de nenos de todo o mundo teñen sobrepeso, sobre todo en África e Asia” (p. 10). Segundo Elver (2020), “estas alarmantes taxas de obesidade e de enfermidades derivadas da dieta gardan relación coa «supermercadización» dos sistemas alimentarios” (p. 10), que xunto coa “difusión das cadeas de comida rápida contribuíu a que aumenten a malnutrición e, sobre todo, a obesidade” (p. 10).

Xa a finais da década dos 2000, Patel (2007) puña o foco de atención na profunda contradición de vivirmos nun mundo que ao mesmo tempo computaba entón arredor de 800 millóns de persoas famélicas e 1000 millóns vítimas da obesidade e o sobrepeso. Ademais, apuntaba que non se trata dun contraste binario, claro e diferenciado, como se podería pensar de xeito maniqueo, que correlacione ambos fenómenos, respectivamente, coa carestía alimentaria dos países empobrecidos e a abundancia e os excesos dos países opulentos. De feito, o autor destaca a pobreza como factor clave da malnutrición que provoca a obesidade, afectando de xeito particular ás poboacións dos países en vías de desenvolvemento, pero tamén ás comunidades

⁸⁹ En inglés, a FAO (2013) distingue entre *food waste* -desperdicio alimentario en sentido estrito- e *food wastage* -que aínda que tamén se traduciría por *desperdicio alimentario*, empregase como concepto global que aglutina perda e desperdicio, comprendendo todos os elos da cadea agroalimentaria-.

marxinalizadas -como a afroamericana nos Estados Unidos- e ás familias con rendas baixas en calquera parte do mundo: “unha perversidade na forma na que a nosa comida nos chega é que agora é posible que as persoas que non poden permitirse o luxo de comer sexan obesas” (Patel, 2007, p. 13). Neste sentido, sinala como causa estrutural a propia lóxica do sistema agroalimentario dominante e dos modelos de consumo que promove:

A fame e a obesidade mundiais son síntomas do mesmo problema e, así mesmo, a ruta para erradicar a fame mundial é tamén o xeito de previr as epidemias globais de diabetes e doenzas cardíacas, así como afrontar unha multitude de enfermidades ambientais e sociais. As persoas con sobrepeso e as fementas están conectadas a través das cadeas de produción que traen alimentos dende os campos aos nosos pratos. Guiados por motivacións lucrativas, as corporacións que venden os nosos alimentos moldean e restrinxen a forma na que comemos e como pensamos acerca dos alimentos (Patel, 2007, p. 8).

Patel (2007) rexeita a idea de atribuír a unha cuestión de responsabilidade -e incluso culpa- meramente individual ao actual aumento do sobrepeso e a obesidade nas nosas sociedades, tal como se asume na representación social amplamente compartida baseada na cuestionable idea da liberdade de elección⁹⁰. Por contra, o autor considera que actualmente as eleccións de consumo de alimentos están fortemente condicionadas: “a maior parte do que consideramos as nosas eleccións no lado do consumidor do sistema alimentario foron reducidas e moldeadas antes de que incluso comezásemos a pensar conscientemente nelas” (Patel, 2007, p. 389-390). Así, apunta que “hai características sistémicas que marcan a diferenza” (p. 12-13), como o lugar onde se reside, os ingresos e a capacidade adquisitiva, deficiencias no organismo derivadas da carencia de acceso á alimentos sans e nutritivos e que terminan por alterar o metabolismo, a sobre-oferta de alimentos altamente procesados e ricos en azucres e graxas, tendencias e cambios culturais na configuración da dieta e no consumo de determinados alimentos en substitución doutros -en grande parte

⁹⁰ Como sinalan Swinburn *et al.* (2019), “na maioría das culturas occidentais, a obesidade se ve como unha falla persoal máis que como unha consecuencia predicible de persoas normais que interactúan con ambientes obesoxénicos. As persoas con obesidade adoitan ser culpadas da súa enfermidade ao ser xulgadas como estúpidas, feas, infelices, incompetentes, descoidadas, frouxas e carentes de auto-disciplina, motivación e control persoal. Os servizos médicos e a familia son as fontes máis frecuentes de estigma” (p. 6-7).

inducidas polas corporacións da industria alimentaria para estimular a demanda a través da oferta, condicionando a dispoñibilidade de segundo que tipo de alimentos-, a publicidade e o *marketing*, a implantación de supermercados e hipermercados como canais de comercialización hexemónicos en substitución do mercado tradicional e o pequeno comercio, a influencia dos ambientes obesoxénicos ou a existencia dos chamados *desertos alimentarios*, que condicionan a accesibilidade dos alimentos frescos e nutritivos á disposición dun automóbil particular ou algún outro medio alternativo de transporte, tanto en contextos urbanos como rurais.

Os desertos alimentarios son definidos por Patel (2007) como aquelas “áreas nas que é extremadamente difícil acceder a alimentos frescos sen un coche” (p. 373). Pola súa parte, Swiburn *et al.* (2019) diferencian entre *desertos alimentarios*, “caracterizados por unha relativa falta de opcións de alimentos saudables e nutritivos” (p. 22), e *pantanos alimentarios*, “caracterizados por un exceso de cadeas de comida rápida e establecementos que venden alimentos procesados” (p. 22). Ambos fenómenos teñen lugar principalmente en veciñanzas con baixos ingresos de países de ingresos altos, onde “a segregación residencial e a zonificación do uso do solo” (p. 22) propician a aparición das anteditas áreas. Polo contrario, Swiburn *et al.* (2019) sinalan que

Os desertos alimentarios son máis raros nas cidades de países de baixos ingresos, onde os mercados tradicionais e os vendedores informais teñen un papel importante nos sistemas alimentarios, e a zonificación de uso do solo ten menos influencia no seu uso real porque una proporción substancial do uso do solo é informal, o que resulta en barrios marxinais e outros asentamentos informais (p. 22).

Sen embargo, proseguen os autores, continúan a ser barrios pobres nos que hai unha alta inseguridade alimentaria, debido tanto á falta de dispoñibilidade de alimentos suficientes, como pola accesibilidade variable -sexa física ou económica- a dietas variadas e nutritivas. Ademais, alertan que a rápida implantación das cadeas de supermercados nestes países podería agravar o problema, “ao competir cos pequenos minoristas e alentar o consumo de alimentos procesados de baixo custo” (p. 22).

Precisamente, un estudo recente publicado por *The Lancet* (Swinburn *et al.*, 2019) sobre a tríade da obesidade, a desnutrición e o cambio climático, consideradas no seu conxunto como unha *sindemia*⁹¹ global, denuncia que “a malnutrición en todas as súas formas, incluída a obesidade, a desnutrición e outros riscos dietéticos, é a principal causa de mala saúde a nivel mundial” (p. 1). Cómpre subliñar que, segundo se apunta neste informe, “a obesidade e os seus determinantes son factores de risco para tres das catro causas principais de enfermidades non transmisibles [...] en todo o mundo, incluídas as enfermidades cardiovasculares, a diabetes tipo 2 e certos tipos de cancro” (p. 3). Ademais, predí que dita sindemia se verá agravada no futuro próximo polo cambio climático, debido aos seus “efectos radicais sobre a saúde dos humanos e dos sistemas naturais dos que dependemos” (p. 1).

Con todo, alértase que “a prevalencia da obesidade está aumentando en todas as rexións do mundo” (Swinburn *et al.*, 2019, p. 1), incluíndo os países con niveis de ingresos catalogados como medios e baixos, pois como recorda este informe, “a inseguridade alimentaria severa e a fame se asocian cunha menor prevalencia de obesidade, pero a inseguridade alimentaria leve a moderada asóciase paradoxalmente cunha maior prevalencia de obesidade entre as poboacións vulnerables” (p. 3). Alén diso, segundo se apunta, esta sindemia global “afecta desproporcionadamente aos países máis pobres e, en todos os países, ás poboacións máis pobres” (p. 5), trazando de novo un nexo causal entre as condicións socioeconómicas, a desigualdade social e a malnutrición. Ademais, trátase dun nexo bidireccional que se retroalimenta, posto que a pobreza amplifica os efectos da sindemia, mentres que esta exacerba e perpetúa a propia pobreza.

Este informe sitúa as causas estruturais ou impulsores profundos desta sindemia en marco-sistemas como o agroalimentario, o transporte, o deseño urbano e a xestión do uso do solo. Estes estarían a

⁹¹ O termo *sindemia*, neoloxismo resultante da fusión dos termos *sinerxía* e *pandemia*, refírese á concorrencia de dúas ou máis pandemias, que “se producen no tempo e no lugar, interactúan entre si a niveis biolóxicos, psicolóxicos ou sociais, e comparten impulsores sociais subxacentes comúns” (Swinburn *et al.*, 2019, p. 4). Neste caso, emprégase en referencia aos estreitos vínculos entre a obesidade, a desnutrición e o cambio climático, e da ligazón común coa lóxica do réxime agroalimentario hexemónico actual, así como polos seus efectos sobre a saúde humana.

influenciar enormemente os sistemas ou contornas de nivel meso, como escolas, comercios, lugares de traballo e comunidades, e por último aos micro-sistemas e redes sociais, como as familias, amizades, relacións laborais, etc. Tamén apuntan á inercia política, é dicir, “os efectos combinados dun liderado político e unha gobernanza inadecuados para promulgar políticas” (p. 5) que dean resposta a esta sindemia, sumados á “unha forte oposición a esas políticas por parte de poderosos intereses comerciais e unha escaseza de demanda de acción política por parte do público” (p. 5), como o principal elemento que permite e favorece a súa perpetuación e acentuación:

os produtores nacionais de alimentos e os fabricantes transnacionais de alimentos e bebidas ultra-procesados decotío exercen unha influencia desproporcionada nos lexisladores e o proceso de formulación de políticas⁹². Os gobernos enfrontan o desafío de recuperar o control para protexer a formulación de políticas e priorizar o ben público sobre os intereses comerciais, e reestruturar os modelos de negocios para minimizar as externalidades negativas que contribúen á mala saúde humana e ás contornas prexudiciais (Swinburn et al., 2019, p. 6).

Ante esta situación, o informe defende que as políticas públicas deberían formularse a partir do recoñecemento dun “dereito ao benestar baseado nas obrigas estatais de garantir que todas as persoas, especialmente as poboacións vulnerables, teñan acceso a alimentos e contornas saudables” (Swinburn et al., 2019, p. 6).

Neste mesmo sentido, Fanzo, Cordes, Fox e Bulman (2018) apuntan a existencia implícita dun *dereito á unha nutrición adecuada* no marco internacional dos DDHH, como conxunción de varios dereitos formalmente recoñecidos, como o dereito á alimentación, á saúde, á educación, á auga e ao saneamento, a un ambiente saudable, á información, á participación política e á seguridade social, e reivindican a pertinencia de outorgarlle a este a consideración xurídica explícita de dereito humano autónomo. Así, estas autoras definen este dereito da seguinte maneira:

⁹² A modo de exemplo, recoméndanse consultar os informes de VSF Justicia Alimentaria Global (2015, 2020) sobre a influencia que industria alimentaria -e particularmente dos *lobbies* azucreiro e cármico, respectivamente- exerce sobre gobernos, organismos internacionais e institucións de investigación sobre temas de nutrición e alimentación.

O dereito a unha nutrición adecuada realízase cando todas as persoas teñen acceso a (i) unha dieta diversa, adecuada, de calidade e segura que satisfaga as súas necesidades nutricionais básicas, (ii) os medios, condicións e recursos biolóxicos necesarios para apoiar un estado de saúde que efectivamente supere ou estea ausente de doenzas e enfermidades e (iii) os recursos subxacentes que inflúen nos factores contextuais que afectan á nutrición e ao estado de saúde dunha persoa, como auga, saneamento, hixiene, información, educación, habilidades, ingresos, capital físico e social, recursos económicos e naturais, seguridade social e participación política (Fanzo *et al.*, 2018, p. 67).

Como se pode apreciar, esta concepción garda unha gran afinidade co DAA, particularmente dende á adopción do enfoque da SAN. Esta perspectiva recolleríase de xeito formal na *Declaración de Roma sobre a Nutrición* (FAO e OMS, 2014), en consonancia explícita co DAA e na que tanto os Estados participantes na *Segunda Conferencia Internacional sobre Nutrición* como os organismos internacionais de referencia -FAO e OMS- se comprometeron a garantir a satisfacción das “necesidades nutricionais das persoas e promover unha alimentación saudable, diversificada e inocua” (FAO e OMS, 2014, p. 6), en base ao cal se establecería para o período 2016-2025 o *Decenio das NNUU de Acción sobre a Nutrición*⁹³. No entanto, tanto un como outro dereito, recoñecido ou non, están aínda lonxe de poder ser realizados, xa que como lembran Fanzo *et al.* (2018), actualmente a malnutrición “afecta aproximadamente a unha de cada tres persoas en todo o mundo nunha ou varias das súas formas” (p. 65).

Recapitulando, malia décadas de desenvolvemento do DAA a nivel institucional e normativo, podemos afirmar que a situación planetaria continúa a ser crítica e, ao mesmo tempo, paradoxal. A subalimentación e a desnutrición, por unha banda, e a malnutrición, o sobrepeso e a obesidade -e todas as doenzas asociadas-, pola outra, son dúas caras entrelazadas -e intimamente vencelladas á pobreza- dunha inseguridade alimentaria de novo en auxe, así como consecuencias dun modelo agroalimentario que o enfoque actual da SegA foi incapaz de corrixir. Así, cómpre recalcar que o DAA non é unicamente vulnerado cando non existe dispoñibilidade de alimentos, senón tamén cando a

⁹³ Ver <https://www.un.org/nutrition/es>

accesibilidade a unha alimentación e unha nutrición adecuada se ve comprometida:

A pesar de que é un dereito recoñecido en moitos instrumentos de dereito internacional e que a erradicación da fame se repite na retórica dos documentos políticos como prioridade, a realidade indica que tamén en países desenvolvidos como o noso, e tamén nas cidades, un número elevado de persoas non ten garantido o seu dereito á alimentación e padecen malnutrición. Nestes países máis desenvolvidos non se trata tanto de falta de alimentos, senón de falta de accesibilidade a alimentos aceptables e de calidade, respectando os principios de sustentabilidade e participación (Fernández-Aller *et al.*, 2018, p. 215-216).

Esta perspectiva amplía o espectro de persoas que ven vulnerado ou ameazado o seu DAA, e nos permite percibir máis claramente como a inseguridade alimentaria é unha realidade palpable e próxima, incluso naqueles contextos que nas últimas décadas foron considerados comunmente a salvo dela. A propia FAO (2019b) salienta esta realidade:

Hoxe en día ninguén está excluído do risco de volverse vulnerable e incapaz de facer efectivo o seu dereito humano básico a unha alimentación adecuada. As vulnerabilidades que requiren especial atención están afectando a individuos e grupos sociais que non formaban parte dos grupos vulnerables tradicionais [...] A poboación máis vulnerable deixou de ser só un problema dos países menos adiantados ou en desenvolvemento, e pasou a ser un dos principais problemas que afecta tamén aos países desenvolvidos (p. 33).

Ademais, a FAO (2019b) tamén recorda que

as responsabilidades dos Estados transcenden o mero subministro dunha cantidade mínima de alimentos para previr a malnutrición e a fame utilizando os máximos recursos dispoñibles. Para protexer, respectar e realizar o dereito á alimentación, hoxe en día os Estados deben abordar problemas estruturais na produción, elaboración e comercialización de alimentos para facer fronte tamén ao sobrepeso e a obesidade (FAO, 2019b, p. 33).

Así, ante a tendencia de agravamento da situación da SegA mundial, que evidencia a vulneración sistemática do DAA e a grande dificultade de acadar o ODS 2 -fame cero- para 2030, dende a FAO *et al.* (2019) ínstase a adoptar medidas en dous frontes: aplicar políticas socioeconómicas que contrarresten os efectos dos desaxustes da economía co fin de salvaguardar a SegA; e combater as desigualdades a través de políticas multisectoriais que dispoñan xeitos sostibles de

superación da inseguridade alimentaria e a malnutrición. Para tal efecto, faise fincapé na necesidade de transformacións estruturais, que inclúan os sistemas agrícolas e alimentarios, orientadas a reducir a pobreza e a acadar maiores cotas de igualdade.

Así pois, cómpre preguntarse cales son eses elementos estruturais que impiden realizar o DAA e acadar a SegA, así como cales son os principais retos a afrontar na actualidade para transformar a realidade neste eido.

Neste sentido, o CSA (2017), na versión máis recente do *Marco Estratéxico Mundial para a Seguridade Alimentaria e a Nutrición*, apunta que “é necesario comprender as causas estruturais subxacentes da inseguridade alimentaria e a malnutrición a fin de determinar as medidas para promover a seguridade alimentaria e a nutrición e o dereito a unha alimentación adecuada para todas as persoas” (CSA, 2017, p. 8). Para contribuír a este fin, de modo indicativo e non exhaustivo, ofrécese unha lista de “factores que poden contribuír á fame e a malnutrición” (p. 8) dividida en catro grandes ámbitos: a gobernanza, as cuestións económicas e produtivas, os aspectos demográficos e sociais e un último sobre elementos vinculados ao clima e o medio ambiente (ver Táboa 4).

Táboa 4. Causas estruturais da inseguridade alimentaria.

Ámbito	Factores
Gobernanza	<ul style="list-style-type: none"> • Estructuras de gobernanza inadecuadas • Guerras, conflitos e falta de seguridade • Falta de compromiso político e de consideración da loita contra a fame e a malnutrición como prioridade • Coherencia inadecuada na elaboración de políticas • Servizos estatais inadecuados nas zonas rurais • Carencia de espazos e canles de participación nos procesos de toma de decisións • Cooperación e financiación fragmentada e dispersa
Cuestións económico-productivas	<ul style="list-style-type: none"> • Pobreza e acceso inadecuado aos alimentos • Distribución desigual dos recursos produtivos • Insuficiencia de poder adquisitivo da poboación pobre • Crecemento inadecuado da produción agrícola • Ausencia dun sistema comercial multilateral aberto, non discriminatorio, equitativo, sen distorsións e

	<p>transparente que fomenta la agricultura e o desenvolvemento rural</p> <ul style="list-style-type: none"> • Persistente inseguridade da tenencia da terra e do acceso á terra, a auga e outros recursos naturais, en particular para as mulleres • Falta de investimento no sector agrícola e as infraestruturas rurais • Acceso insuficiente dos produtores ás tecnoloxías, insumos e institucións pertinentes • Insuficiente atención á produción gandeira nos sistemas agrícolas • Infraestrutura inadecuada para reducir as perdas posteriores á colleita e facilitar o acceso aos mercados • Altos niveis de desperdicio alimentario • Falta de asistencia técnica global para os produtores
Aspectos socio-demográficos	<ul style="list-style-type: none"> • Atención insuficiente ao papel e contribución das mulleres e a súa especial vulnerabilidade respecto á malnutrición e á discriminación xurídica e cultural • Cambios demográficos: crecemento, urbanización e migración do medio rural ao urbano, falta de emprego rural e de oportunidades de diversificación, desigualdades crecentes entre grupos de poboación • Inadecuación dos sistemas de protección e seguridade social • Marxinación e discriminación contra grupos vulnerables • Exclusión social e cultural cara as vítimas da inseguridade alimentaria e a malnutrición • Factores de carácter social: acceso á auga e ao saneamento, atención materno-infantil, asistencia médica • Prevención e tratamento de pragas e enfermidades relacionadas coa inseguridade alimentaria e nutricional: consumo inadecuado e excesivo de alimentos, falta de micronutrientes esenciais • Prácticas condutuais e alimentarias prexudiciais • Inadecuada protección da alimentación infantil
Elementos ambientais e climáticos	<ul style="list-style-type: none"> • Preparación e resposta inadecuada ao desastre • Vulnerabilidade, exposición e menor capacidade de resistencia aos perigos naturais por parte das persoas que sofren inseguridade alimentaria • Degradación de ecosistemas e esgotamento de recursos naturais -en particular a biodiversidade- • Repercusións do cambio climático na agricultura: degradación das terras, aumento da incerteza no rendemento dos cultivos, intensificación das inundacións e as secas • Uso insostible de recursos naturais

	<ul style="list-style-type: none"> • Atención inadecuada á pesca sostible e á conservación dos bosques
--	---

Fonte: CSA (2017). Elaboración propia.

Pola súa banda, dende o ODA-E e o ODA-ALC (2018) afirmase que “a persistencia da fame é, basicamente, un problema político” (p. 4) e que “a pobreza é unha das causas que máis inflúe e obstaculiza o exercicio do dereito á alimentación” (p. 4). En canto á primeira afirmación, apúntase o seguinte:

Son os parlamentos e os gobernos os que toman as decisións relacionadas coas políticas públicas sociais, a distribución do presuposto, a aprobación de leis que favorezan o recoñecemento efectivo do dereito á alimentación, as garantías e recursos para a súa esixibilidade, a creación de mecanismos de gobernanza para a [SAN], como instrumentos flexibles de cooperación, de incidencia e de control dos actores públicos, privados e da sociedade civil. Pero tamén as decisións que inciden no tipo de sistemas de produción, de usos da terra e da auga, de acceso aos mercados, de seguridade e soberanía alimentaria (ODA-E e ODA-ALC, 2018, p. 4).

Con relación á segunda afirmación, indícase que

o *enfoque de dereitos* sitúa a redución da pobreza como unha cuestión esencialmente legal e non tanto como unha mera cuestión de caridade ou de obriga moral, tanto para as institucións públicas como para as privadas e a cidadanía no seu conxunto (ODA-E e ODA-ALC, 2018, p. 4).

A modo de exemplo para ilustrar esta perspectiva, De Loma-Ororio (2008) sinalaba que a crise de 2007-2008 producida pola subida do prezo dos alimentos básicos -exemplo paradigmático de crise alimentaria aguda- non se debeu tanto a factores conxunturais como á materialización “dunha situación de inseguridade alimentaria que afecta dende decenas de anos a moitos millóns de persoas no mundo, cuxa orixe se encontra en causas estruturais” (p. 7), como é “o fallo dos Estados en cumprir coas súas obrigas, ratificadas nos tratados de dereitos humanos” (p. 7). Este autor vincula deste xeito a inseguridade alimentaria á carencia de dereitos dos segmentos de poboación máis vulnerables⁹⁴, polo que considera que “difícilmente se conseguirán

⁹⁴ Bernal (2018) reflexiona acerca do concepto de *vulnerabilidade* co relación á pobreza e a fame. Para esta autora, trátase dun “termo amplo que se asocia con factores sociais, culturais, políticos e

resultados eficaces e sostibles sen partir da alimentación como un dereito fundamental de todas as persoas” (p. 7). Por este motivo, De Loma-Ororio (2008) alenta a asumir un enfoque de dereito á alimentación que incorpore tres aspectos fundamentais:

- Os Estados teñen o deber de establecer un entorno xurídico, institucional e político que permita a todos os cidadáns alimentarse adecuadamente, xa sexa producindo alimentos, xa sexa gañándose o sustento.
- A [SegA] é un dereito e non simplemente un obxectivo de política ou unha acción caritativa.
- As persoas deixan de ser obxecto dunha política de Estado para ser suxeitos que poden reclamar lexitimamente as accións do goberno para cambiar a situación (p. 8).

Neste mesmo sentido, Fernández-Aller *et al.* (2018) lémbrennos que o dereito á alimentación “é inseparable do concepto de xustiza social, requirindo de políticas económicas, medioambientais e sociais apropiadas, tanto no nivel local, como nacional e internacional” (p. 215).

En definitiva, en tanto que as causas da inseguridade alimentaria son de carácter estrutural, esta constitúe un problema político que debe ser abordado consecuentemente mediante transformacións igualmente estruturais. Así mesmo, afrontar a SegA dende un enfoque de dereitos permite transcender a tradicional noción que vincula as necesidades alimentarias e a súa falta de satisfacción cunha mera cuestión cuantitativa de dispoñibilidade e accesibilidade aos alimentos, así como a prácticas caritativas, asistencialistas ou de beneficencia como estratexia de abordaxe, para entendelo por contra como un dereito humano fundamental que os poderes públicos teñen a obriga de facer efectivo, pero que, no entanto, se está a vulnerar sistematicamente, incluso nas nosas contornas máis próximas, debido á falta de acceso a dietas saudables, culturalmente adecuadas e de calidade, cunha especial

económicos” (p. 128), pero que responde a unha situación particular na que as persoas “se enfrontan a un entorno que lles impide responder ante un fenómeno ameazante ou de risco” (p. 128) ou “unha situación de desvantaxe ou potencialidade de risco, como consecuencia de factores esóxenos e endóxenos que representan dificultades e obstáculos durante o desenvolvemento da súa vida” (p. 128). Neste caso, a pobreza suporía un dos principais factores de vulnerabilidade das persoas ante a inseguridade alimentaria e a fame.

incidencia nos sectores sociais máis afectados pola pobreza e a exclusión.

Así pois, en base a esta perspectiva e xa cun propósito preceptivo, o CSA (2017) identifica os seguintes desafíos a abordar:

- a) satisfacer as necesidades alimentarias e nutricionais das poboacións urbanas e rurais en aumento, con cambios nas preferencias alimentarias;
- b) aumentar a produción e a produtividade agrícolas sostibles;
- c) mellorar a capacidade de resistencia ante o cambio climático;
- d) buscar solucións sostibles á crecente competencia polos recursos naturais (p. 12).

Para afrontar estes desafíos, entre outras apreciacións que se agregan neste informe, apúntase que

a ordenación racional dos ecosistemas e os recursos naturais, e as prácticas agroecolóxicas teñen demostrado ser fundamentais para mellorar a sustentabilidade da agricultura, así como os ingresos dos produtores de alimentos e a súa resistencia fronte ao cambio climático (p. 12)

Pola súa banda, para a FAO *et al.* (2020a), “un dos maiores desafíos [...] é o actual custo e accesibilidade das dietas saudables” (p. 23), xa que estas “son inaccesibles para moitas persoas en todas as rexións do mundo, especialmente para a poboación pobre e as persoas que se enfrontan a dificultades económicas” (p. 23). Por este motivo,

A transformación dos sistemas alimentarios é necesaria para abordar o problema de millóns de persoas que non poden permitirse levar dietas saudables debido ao elevado prezo dos alimentos e as limitacións de ingresos. Ao mesmo tempo, esta transformación debería crear contornas alimentarias propicias e alentar ás persoas a aprender sobre nutrición e impulsar un cambio de comportamento que poda derivar na elección de opcións alimentarias saudables (FAO *et al.*, 2020, p. 23).

Con este propósito, neste informe ofrécense unha serie de orientacións en tres sentidos complementarios “para reducir os custos de los alimentos nutritivos e garantir a accesibilidade das dietas saudables para todas as persoas” (p. 40):

- *Políticas e investimentos para reducir o custo dos alimentos nutritivos e fomentar a accesibilidade das dietas saudables*, enfocadas fundamentalmente a aumentar e diversificar a produtividade e a dispoñibilidade, así como reducir as perdas, dos alimentos nutritivos mediante exención de impostos e o investimento público en infraestruturas, instalacións, investigación e fomento do acceso a tecnoloxías melloradas, tanto no plano produtivo como ao longo da *cadea de valor alimentaria*.
- *Políticas orientadas ao consumidor para garantir a accesibilidade das dietas saudables*, principalmente “destinadas a reducir a pobreza e a desigualdade de ingresos, fomentando ao mesmo tempo o emprego e as actividades xeradoras de ingresos” (FAO *et al.*, 2020a, p. 41), incluíndo tamén “políticas de protección social que teñen en conta a nutrición [...] para proporcionar un acceso máis adecuado a alimentos nutritivos aos consumidores con ingresos máis baixos” (p. 41-42) ou a creación de *contornas alimentarias saudables*⁹⁵ que alenten ás consumidoras a diversificar e mellorar a calidade das súas dietas.
- *Políticas complementarias que promoven as dietas saudables*, literalmente referidas a “políticas adicionais máis especificamente adaptadas a sensibilizar e influír no comportamento do consumidor en favor das dietas saudables, posiblemente con sinerxías importantes para la sustentabilidade ambiental” (FAO *et al.*, 2020a, p. 42), pero tamén ao gravame dos alimentos ricos en calorías e altamente procesados e á regulación da industria alimentaria e das súas técnicas de comercialización.

Como se pode observar nestas orientacións, malia que a nivel discursivo se asume a idea da necesidade de emprender transformacións estruturais para facer fronte á inseguridade alimentaria, no fondo segue a subxacer o enfoque produtivista e acrítico de SegA manexado pola

⁹⁵ Estas *contornas alimentarias saudables* poden entenderse como unha concepción antitética á dos *ambientes obesoxénicos*, anteriormente referidos.

FAO e outras institucións do Sistema das NNUU, posto que apenas se fai mención á corrección dos desaxustes provocados polo actual réxime agroalimentario e o mercado global de alimentos -alén da regulación das *técnicas de comercialización da industria alimentaria*-, e menos aínda se insta a contrarrestar a súa agudización a causa, entre outras, da intervención por parte de Estados centrais a través da exportación de alimentos subsidiados, das actuacións de corporacións transnacionais que priman os seus fins lucrativos sobre o respecto dos DDHH ou das políticas de institucións como o BM e o FMI e dos acordos da OMC que favorecen a reprodución dun modelo comercial inxusto, e que o relator especial Ziegler (2001a; 2001b) xa denunciaba a principios deste século como factores estruturais de violación do DAA. Así mesmo, cómpre recalcar que o enfoque educativo destas orientacións céntrase exclusivamente no comportamento individual das consumidoras e non en promover a súa axencia como cidadás para contribuír a favorecer as preconizadas transformacións estruturais.

Neste sentido, Pachón *et al.* (2018) consideran que “combaten a fame require xerar a intervención ao sistema agroalimentario na produción, a comercialización e a diminución de perdas en ambas fases, así como a educación da poboación urbana e rural” (p. 293). Porén, coinciden co enfoque educativo da FAO ao considerar que “a educación ao consumidor é necesaria pois o desperdicio de alimentos se presenta principalmente no consumo” (p. 293), mais sen aludir a un enfoque máis integral e crítico que promova a participación cidadá nas necesarias transformacións estruturais.

Pola súa banda, Bernal (2017) destaca catro retos e desafíos globais que deberán ser afrontados nas próximas décadas con relación á SegA: o crecemento demográfico; os desaxustes económicos e a incapacidade das actuais políticas de protección social fronte á desigualdade, a pobreza e a vulnerabilidade; o cambio climático e os seus impactos sobre a SAN -no subministro de alimentos, pero tamén na súa calidade, acceso e utilización-; e os problemas sanitarios vinculados á malnutrición.

Neste sentido, a FAO (2017) identifica ata 15 tendencias e 10 desafíos globais clave “que incidirán na alimentación e a agricultura nas

próximas décadas” (p. 4) e “que se teñen que abordar para erradicar a fame e a pobreza, ademais de avanzar cara sistemas agrícolas e alimentarios sostibles” (p. 5) (ver Táboa 5).

Táboa 5. Tendencias e desafíos agroalimentarios globais.

Tendencias	Desafíos
Crecemento demográfico, urbanización e envellecemento	Mellorar a produtividade agrícola de xeito sostible para cubrir a demanda crecente
Crecemento económico mundial, investimentos, comercio e prezo dos alimentos	
Produtividade agrícola e innovación	
Aumento da competencia polos recursos naturais	Garantir unha base sostible de recursos naturais
Cambio climático	Abordar o cambio climático e a intensificación dos desastres naturais
Conflitos, crises e desastres naturais	Potenciar a resiliencia ante crises prolongadas, desastres e conflitos
Pragas e doenzas transfronteirizas	Previr as pragas e doenzas transfronteirizas
Pobreza, desigualdade e inseguridade alimentaria	Erradicar a pobreza extrema e reducir a desigualdade
Nutrición e saúde	Erradicar a fame e todas as formas de malnutrición
Cambios estruturais e emprego	Mellorar as oportunidades de xeración de ingresos en zonas rurais e abordar as causas raíces das migracións
Migracións e feminización da agricultura	
Cambios nos sistemas alimentarios	Transformar os sistemas alimentarios para que sexan máis eficientes, inclusivos e resilientes
Perda e desperdicio de alimentos	
Gobernanza para a seguridade alimentaria e a nutrición	Lograr un sistema de goberno nacional e internacional coherente e efectivo
Financiación para o desenvolvemento	

Fonte: FAO (2017). Elaboración propia.

Entre as tendencias, cabe destacar o crecemento demográfico esperado, principalmente en Asia meridional e África, así como nas aglomeracións urbanas, debido ao cal a poboación mundial podería chegar aos 9700 millóns de persoas para 2050⁹⁶.

⁹⁶ A máis longo prazo, “en 2100, é moi posible que Asia e África alberguen conxuntamente unha poboación de 9000 millóns, dos 11000 millóns que se prevé haberá na Terra” (FAO, 2017, p. 9)

Outras tendencias particularmente preocupantes destacadas pola FAO (2017) son, entre outras: a aceleración dos cambios na dieta provocados polo crecemento económico, cun maior consumo de carne, lácteos e outros alimentos de produción intensiva, que provocan unha maior presión agrícola sobre os recursos naturais; as insuficientes investimentos agrícolas e en políticas sociais fronte a volatilidade dos prezos dos alimentos; a crecente presión sobre os recursos naturais, como no caso da deforestación causada principalmente pola expansión da fronteira agraria, pero tamén a competencia cada vez maior sobre os recursos agrarios por parte da emerxencia dos biocombustibles fronte aos usos agroalimentarios, ou sobre recursos básicos como a auga por parte da agricultura, a industria e a expansión urbana; o cambio climático, tanto pola significativa contribución da alimentación e agricultura ás emisións de gases de efecto invernadoiro -en adiante GEI-, como polos impactos do cambio climático sobre a produción de alimentos, a SegA e a nutrición; a ralentización na mellora do rendemento agrario necesario para afrontar un aumento da produción capaz de responder ao incremento da demanda derivada do crecemento demográfico, debido á crecente escaseza e perda de calidade de terras fértiles; a proliferación de pragas e doenzas transfronteirizas que afectan a cultivos, gando e á saúde humana -como é o caso da actual pandemia da COVID-19-; os insuficientes avances na consecución dos ODS relativos á pobreza, a desigualdade e a inseguridade alimentaria; a malnutrición como emerxencia sanitaria global; ou os cambios experimentados nos sistemas alimentarios, particularmente no eido da produción e a distribución, cada vez máis orientados á comercialización de alimentos industrialmente procesados en grandes superficies, concentrando os recursos produtivos, a xestión e o capital, alargando as cadeas de distribución, intensificando a produción e excluindo e obstaculizando a viabilidade da actividade de pequenas produtoras ao tempo que se incrementa a pegada ecolóxica.

A FAO (2017) presenta os 10 mencionados desafíos agrupados en tres categorías. Catro deles integran o conxunto de *desafíos para a estabilidade alimentaria e a dispoñibilidade de alimentos*, e fan referencia á mellora sostible da produtividade agrícola para cubrir a crecente demanda, á garantía dunha base sostible de recursos naturais,

á abordaxe do cambio climático e da consecuente intensificación de desastres naturais, e á prevención de pragas e doenzas transfronteirizas. A segunda categoría agrupa os *desafíos no acceso aos alimentos e a súa utilización*, relativos á erradicación da pobreza e a redución da desigualdade, á erradicación da fame e todas as formas de malnutrición, á potenciación da resiliencia ante crises, desastres e conflitos, e á mellora de oportunidades de xeración de ingresos nas zonas rurais e a abordaxe das causas profundas das migracións. Por último, os *desafíos sistémicos* oriéntanse á transformación dos sistemas alimentarios para que sexan máis eficientes, inclusivos e resilientes e á consecución dun sistema de goberno nacional e internacional coherente e efectivo. En todo caso, incídese en que a característica común destes desafíos é que “deben abordarse de xeito integral e sistemático” (FAO, 2017, p. 45).

Ante estas tendencias e desafíos, a FAO (2017) extrae unhas conclusións nada alentadoras con relación á evolución da situación da SegA e a realización do DAA no futuro próximo:

a demanda xeral de alimentos seguirá crescendo, o fará nun contexto de crecente escaseza de recursos e importantes cambios na composición estrutural da demanda agrícola. O cambio climático e a competencia polos recursos naturais seguirán contribuíndo á degradación do medio ambiente, con consecuencias negativas para os medios de vida e a seguridade alimentaria das persoas. Os problemas de pobreza extrema, fame, inseguridade alimentaria e subnutrición persistirán, xunto co aumento do sobrepeso, a obesidade e as doenzas crónicas asociadas á dieta (FAO, 2017, p. 46-47).

Ademais, sublíñanse os riscos derivados do incremento de desastres naturais e fenómenos metereolóxicos extremos e a persistencia e intensificación dos conflitos armados, das pragas e doenzas e doutras ameazas emerxentes. En base a todo isto, considérase que os sistemas actuais serán capaces de producir cantidades de alimentos suficientes, pero que precisarán ser revisados a fondo para podelo facer de xeito sostible e inclusivo. Ante este panorama, a FAO (2017) sentencía:

O *statu quo* xa non é unha opción, por tanto, todas as sociedades deberán introducir cambios fundamentais na súa forma de produción e consumo. Precísanse importantes cambios nos sistemas agrícolas, economías rurais e a

xestión dos recursos naturais para superar os moitos desafíos que existen e garantir un futuro seguro e saudable para todos (FAO, 2017, p. 47).

Así mesmo, a propia FAO (2018a), nun informe no que analiza tres posibles escenarios alternativos de evolución da alimentación e a agricultura para 2050, alerta que as anteditas tendencias poñen en perigo a sustentabilidade futura dos sistemas agroalimentarios, polo que “un cambio de rumbo é vital” (p. 13) ante a inviabilidade dun escenario de continuidade. Ao ritmo actual, os avances na erradicación da fame e malnutrición son e serán insuficientes para acadar os ODS en 2030, mentres que as actividades agroalimentarias fican lonxe de ser sostíbeis. Así, se ben neste informe de proxeccións de futuro se indica que existen alternativas para facer fronte aos desafíos actuais, “é necesario actuar de maneira rápida e decidida para garantir a sustentabilidade dos sistemas alimentarios e agrícolas a longo prazo” (p. 9). Neste sentido, afóntase o reto de ter que producir máis empregando cada vez menores recursos, reducindo o uso de enerxía e as emisións derivadas, e restaurando no posible os ecosistemas danados tras décadas de sobreexplotación, ao tempo que se garante o acceso a uns alimentos que serán cada vez máis caros a través dunha distribución máis equitativa dos ingresos e do acceso dos colectivos máis vulnerables aos recursos produtivos, financeiros e formativos, así como aos mercados, para o cal se precisará unha concorrencia institucional mediante a que se establezan sistemas fiscais e de protección social efectivos, ao tempo que se propicien marcos máis xustos de comercio.

En conclusión, podemos afirmar que a situación global da SegA segue a ser crítica e non presenta visos de mellora se non se afrontan cambios estruturais e sistémicos de calado nos actuais modelos agroalimentarios. Así mesmo, o DAA permanece lonxe de poder ser considerado realizado, ao tempo que se afonda na insustentabilidade dos sistemas agroalimentarios, os cales continúan a ser rexidos pola lóxica lucrativa e non pola satisfacción das necesidades humanas e a procura do cumprimento dos DDHH. Polo tanto, resulta patente a urxencia dunha transformación profunda baseada nun enfoque de dereitos e sustentabilidade para poder avanzar cara a realización do DAA no marco dos límites dos ecosistemas e dende unha perspectiva de equidade e xustiza social.

1.6.O papel dos Relatores Especiais, a sociedade civil e os movementos sociais: a Soberanía Alimentaria como novo paradigma para a realización do DAA

Revisada a evolución do dereito á alimentación, así como vista a insuficiencia presentada polos Estados e as institucións supranacionais para facelo efectivo e garantir a SegA tras décadas de compromisos e mesmo obrigas xuridicamente vinculantes en base aos tratados internacionais ratificados, resulta mester observar en última instancia as achegas e alternativas que se están a presentar por parte doutros axentes relevantes. Así mesmo, neste último subepígrafe dedicado ao DAA, revisárase a noción de Soberanía Alimentaria -en adiante SobA-, promovida e defendida por parte de ditos axentes -e asumida parcialmente por institucións internacionais de referencia- como paradigma emerxente e alternativo para a realización do dereito á alimentación.

Neste sentido, De Loma-Ossorio (2008) destaca o rol que xogan outros actores alén dos que ostentan o imperativo xurídico de facer efectivo o DAA. Por unha banda, recalca o labor desempeñado pola Oficina de Dereito á Alimentación da FAO⁹⁷, “tanto polo desenvolvemento de actividades de capacitación [...] como pola elaboración de documentos técnicos e metodolóxicos para avanzar na aplicación das Directrices Voluntarias” (p. 8-9), tal como puidemos ver en subepígrafes anteriores. Por outra banda, destaca tamén o papel clave da figura do Relator Especial das NNUU sobre o Dereito á Alimentación, particularmente no ofrecemento de “información sobre os avances ou retrocesos dos países” (p. 8), na recepción e investigación de denuncias recibidas por parte de particulares e organizacións sobre violacións deste dereito, ou na identificación de aspectos a mellorar e a suxestión de vías de mellora.

Con relación a esta figura, cabe sinalar que tras a ostentación do cargo por parte de Jean Ziegler entre o 2000 e o 2008, o sucederon o

⁹⁷ Máis información sobre este organismo en <http://www.fao.org/right-to-food/es/>

xurista belga Olivier de Schutter⁹⁸ do 2008 ao 2014 e a xurista turca Hilal Elver⁹⁹ dende o 2014 ata o 2020. Do papel que desempeñaron nos seus respectivos mandatos, distínguense os informes emitidos para o Consello de DDHH e a Asemblea Xeral das NNUU, enfocados en diferentes temas relacionados co dereito á alimentación e dando conta das súas misións a diferentes países e organismos de referencia¹⁰⁰.

Neste sentido, do primeiro Relator Especial, Jean Ziegler, alén dos informes xa revisados en subepígrafes anteriores (Ziegler, 2001a; 2001b), sobresaen os enfocados en temas relacionados co dereito á alimentación: o acceso á terra e a reforma agraria, a xusticiabilidade, o papel das corporacións transnacionais, as directrices internacionais sobre dito dereito, os recursos hídricos, a SegA e a SobA, a pesca como medio de vida, as obrigas extraterritoriais dos Estados, as responsabilidades das organizacións internacionais, a definición do dereito á alimentación na era da globalización, os dereitos da infancia, o impacto dos biocombustibles ou as refuxiadas a causa da fame.

Entre ditos informes destacan particularmente -dado o seu interese para este epígrafe- o que examina a definición e interpretación do dereito á alimentación na era da globalización (Ziegler, 2006a) e o informe de fin de mandato deste Relator Especial (Ziegler, 2008).

No primeiro, incídese en que, se ben son os Estados e os respectivos gobernos os que ostentan “as principais obrigas de respectar, protexer e promover o exercicio do dereito á alimentación dos pobos” (Ziegler, 2006a, p. 2), nun mundo globalizado e interdependente como o actual cobran tamén especial relevancia as súas obrigas extraterritoriais, debido a que “as medidas que adopta un goberno poden influír negativamente no dereito á alimentación de persoas que viven noutros

⁹⁸ Recoméndase visitar a páxina persoal oficial de Olivier de Schutter como Relator Especial: <http://www.srfood.org/es/derecho-a-la-alimentacion>

⁹⁹ Recoméndase visitar tamén a páxina persoal oficial de Hilal Elver como Relatora Especial: <https://hilalelver.org>

¹⁰⁰ Todos os informes están dispoñibles en <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Food/Pages/Annual.aspx>. A páxina da ODA-E tamén ofrece un repositorio que recolle gran parte dos informes presentados polos tres relatores especiais: <https://derechoalimentacion.org/documentos>

países”¹⁰¹ (p. 13), así como a necesaria limitación e subxección aos DDHH das actuacións de “outros axentes públicos e privados [que] son máis poderosos que os Estados” (p. 2), nomeadamente “organizacións internacionais tales como o Banco Mundial, o FMI e a OMC¹⁰² e axentes privados como as empresas transnacionais” (p. 2). En todos os casos, aplícase a tripla obriga de respectar, protexer e promover o DAA, agás no caso dos axentes privados, aos que unicamente se lles atribúe a de respectalo.

Por outra banda, no seu último informe, Ziegler (2008) identifica unha serie de problemas á hora de promover e protexer o DAA, mais tamén elementos que son motivo para a esperanza neste mesmo sentido. Entre os primeiros, salienta a falta de coherencia e as contradicións no propio seo do Sistema das NNUU -como as que se dan entre as directrices da FAO e as políticas e prácticas do BM, o FMI e a OMC¹⁰³- e nas políticas dos Estados con relación ao dereito á alimentación, a exclusión e discriminación dos colectivos máis vulnerables, a dramática situación das refuxiadas da fame, as cada vez máis influentes empresas transnacionais -axentes emerxentes non sometidos a mecanismos de control e que ostentan un poder monopolístico cada vez máis concentrado sobre os sistemas agroalimentarios e os recursos naturais e agrarios-, a desertificación e os biocombustibles. Dos segundos, destaca a disposición das DV, do Protocolo Facultativo do PIDESC, os progresos acadados no plano da xusticiabilidade do dereito á

¹⁰¹ Un exemplo que apunta Ziegler (2006a) neste sentido é o *dumping* que pode provocar o comercio internacional de produtos agrarios subvencionados en países centrais, e que pode repercutir negativamente nas agricultoras e no dereito á alimentación en países periféricos.

¹⁰² Para Ziegler (2006a), no caso do Banco Mundial -en adiante BM- e o FMI, “as políticas de axuste estrutural de amplo alcance, a reforma económica e as estratexias de loita contra a pobreza impostas á maioría dos países en desenvolvemento por estes organismos teñen enormes repercusións na capacidade dun Estado nacional de cumprir a súa obriga de garantir o exercicio do dereito á alimentación” (p. 18), mentres que a OMC “inflúe considerablemente nas políticas e programas que poden elixir os gobernos mediante a aplicación das normas comerciais negociadas entre os seus Estados membros” (p. 19), xa que debido á gran disparidade de poder económico entre negociadores, ditas normas “non son nin libres nin xustas” (p. 19) e, ademais, “afectan gravemente aos pequenos agricultores e ameazan a seguridade alimentaria, especialmente nos países en desenvolvemento aos que se esixiu que liberalicen a agricultura en maior medida que aos países desenvolvidos” (p. 19).

¹⁰³ Neste sentido, Ziegler (2008) apunta que “as institucións de Bretton Woods, xunto co Goberno dos Estados Unidos de América e a [OMC], néganse a recoñecer a mera existencia dun dereito humano á alimentación e impoñen aos Estados máis vulnerables o «Consenso de Washington», que promove a liberalización, a desregulamentación, a privatización e a comprensión dos presupostos nacionais dos Estados, modelo que en moitos casos produce grandes desigualdades” (p. 11).

alimentación, os diferentes compromisos mundiais de loita contra a fame e, particularmente, o enfoque emerxente da SobA, que Ziegler (2008) estima “unha solución valiosa” (p. 27), particularmente “ante a evidencia crecente de que o sistema comercial mundial en vigor está poñendo en perigo a seguridade alimentaria dos máis pobres e marxinados e creando desigualdades cada vez maiores” (p. 27).

En canto ao segundo Relator Especial, Olivier de Schutter, pódense salientar os seus informes sobre temas como a necesidade de construír resiliencia fronte as crises alimentarias globais, como a do prezo dos alimentos de 2007-2008; os recursos xenéticos, as políticas de sementes e a biodiversidade na agricultura; o multilateralismo e o rol da cooperación ao desenvolvemento e a axuda alimentaria dende un enfoque de dereitos; a relación entre os acordos asinados no marco da OMC e o respecto ao dereito á alimentación; o agronegocio ou agroindustria¹⁰⁴; o acceso á terra; a agroecoloxía; criterios de DDHH e modelos comerciais alternativos máis inclusivos e xustos para as pequenas produtoras; o dereito a unha dieta adecuada; a pesca; ou os dereitos das mulleres e o enfoque de xénero no dereito á alimentación. Cabe salientar tamén os seus dous informes de fin de mandato, un de avaliación dunha década de avances no dereito á alimentación e outro sobre o potencial transformador de dito dereito, respectivamente¹⁰⁵.

De entre os informes emitidos por De Schutter, resaltamos aquí os referidos á agroecoloxía (De Schutter, 2010) e ao dereito a unha dieta adecuada (De Schutter, 2011), así como o seu informe final sobre o potencial transformador do dereito á alimentación (De Schutter, 2014).

Con relación ao primeiro, cómpre destacar que o segundo Relator Especial (De Schutter, 2010) incide tanto nas “fortes conexións conceptuais co dereito á alimentación” (p. 1) que presenta a agroecoloxía como modelo sostible de desenvolvemento agrícola, como no seu potencial “para avanzar rapidamente cara a concreción

¹⁰⁴ O termo orixinal en inglés *agribusiness* adóitase traducir por *agronegocio*, *agroindustria* ou *sector agroindustrial*, en referencia ao sector económico conformado por empresas e corporacións dedicadas total ou parcialmente a diferentes actividades vinculadas ao sistema agroalimentario: compra de produtos básicos, transformación, distribución, comercialización, etc.

¹⁰⁵ Pódese acceder a todos os informes emitidos por Olivier de Schutter como Relator Especial en <http://www.srfood.org/es/informes-oficiales>

dese dereito humano para moitos grupos vulnerables en varios países e contornas” (p. 1), ofrecendo vantaxes complementarias a outros enfoques convencionais e contribuíndo significativamente a un desenvolvemento económico amplo¹⁰⁶.

En canto ao segundo informe referido, De Schutter (2011) defende a relevancia do dereito a unha dieta adecuada, moi en consonancia co dereito unha nutrición adecuada reivindicado posteriormente por Fanzo *et al.* (2018), mais entendéndoo dun xeito integrado no propio DAA. Neste sentido, o Relator Especial insta a emprender profundas transformacións nos sistemas agroalimentarios para propiciar a transición cara dietas saudables e sostibles -en tanto que ambos elementos gardan unha estreita relación-, garantindo o acceso a dietas adecuadas a todas as persoas, apoiando os medios de subsistencia das agricultoras pobres de xeitos ecoloxicamente sostibles e deixando de centrar os esforzos en aumentar a produción a través do monocultivo para pasar a mellorar a dispoñibilidade e accesibilidade mediante cultivos máis diversos que permitan, ademais, atender ás outras funcións da agricultura: “asegurar ingresos dignos aos produtores e manter os ecosistemas” (De Schutter, 2011, p. 4).

O Relator Especial identifica as causas estruturais da malnutrición en todas as súas formas nos cambios na alimentación propiciados polas políticas agrícolas produtivistas, industrializadoras, baseadas en subsidios e na exportación adoptadas nas últimas décadas, así como na globalización das cadeas de distribución de alimentos e nas estratexias de comercialización da industria agroalimentaria. En base a isto, as medidas que propón que deberían adoptar os Estados para facer fronte á malnutrición son, por unha banda, aplicar medidas fiscais para gravar os alimentos procesados e pouco saudables e regular as prácticas da súa comercialización, subvencionando por contra os alimentos frescos, nutritivos e saudables, revisando así mesmo o sistema de subsidios agrarios neste mesmo sentido; e pola outra, promover os sistemas alimentarios locais e cadeas máis curtas de comercialización, investir en infraestruturas adecuadas, apoiar os mercados de agricultores e

¹⁰⁶ Este informe, de especial relevancia para o obxecto de estudo desta tese, será revisado en maior profundidade no quinto epígrafe deste Referencial Teórico.

propiciar o consumo de alimentos saudables en institucións públicas, como as escolas.

Por outra banda, no que respecta ao seu informe de fin de mandato, De Schutter (2014) trata de aglutinar as súas diferentes contribucións como Relator Especial. Tras criticar o enfoque produtivista predominante dende os anos sesenta, así como as consecuencias socioambientais de dito paradigma, o Relator Especial pon o foco na urxencia e o potencial de realización do DAA de adoptar modalidades sustentables de produción, como as baseadas na agroecoloxía, así como en propiciar tamén os cambios necesarios dende o consumo, principalmente desalentando o consumo de carne alén das necesidades nutricionais, limitando a demanda de biocombustibles líquidos destinados ao transporte nos países ricos e mellorando a eficacia dos sistemas alimentarios para reducir a perda e o desperdicio.

Outras cuestións destacadas por De Schutter (2014) son a redución da pobreza, fundamentalmente entre “os produtores de alimentos en pequena escala e os pobres sen terra das zonas rurais, [...] [que] representan a maioría das persoas que viven na pobreza extrema” (p. 12); a conveniencia de formular e adoptar “un novo paradigma centrado no benestar, a resiliencia e a sustentabilidade, que substitúa o paradigma orientado á produtividade, para poder apoiar mellor a realización plena do [DAA]” (p. 14); ou a consideración da estreita interdependencia das necesarias reformas dos sistemas agroalimentarios nos países periféricos e centrais, dadas as súas íntimas e complexas -e moitas veces perversas- conexións no actual escenario globalizado.

Por último, o Relator Especial propón unha serie de medidas orientadas a “democratizar as políticas de seguridade alimentaria” (p. 16): reconstruír, fortalecer e descentralizar os sistemas agroalimentarios locais; adoptar estratexias nacionais para a realización do DAA, concibidas “como procesos participativos, formuladas conxuntamente por todos os participantes pertinentes, en particular os grupos máis afectados pola fame e a malnutrición, os pequenos produtores [...]” (p. 20), etc.; e crear unha contorna internacional propicia á realización do DAA mediante o fortalecemento e a coherencia dos sistemas de gobernanza mundial.

Da terceira e polo momento última Relatora Especial, Hilal Elver, cómpre destacar os seus informes arredor do dereito á alimentación a través de temas como o acceso á xustiza, o impacto do cambio climático, a integración da perspectiva de xénero, a nutrición e a malnutrición, os efectos dos pesticidas, as situacións de conflito armado, os desastres naturais, as traballadoras agrarias e pesqueiras ou os ODS. O último informe emitido por Elver achega unha perspectiva crítica dos sistemas agroalimentarios, as crises alimentarias e o futuro do propio dereito á alimentación¹⁰⁷.

No seu informe programático, Elver (2014) estableceu as sete principais cuestións a abordar no seu mandato: a situación xurídica e os avances na xusticiabilidade do dereito á alimentación; a situación das mulleres con relación ao dereito á alimentación e o seu papel fundamental para a SegA, destacando “a necesidade de incorporar a perspectiva de xénero a todas as políticas, os programas e os marcos lexislativos relacionados coa seguridade alimentaria e a nutrición” (p. 7); a infancia e o dereito á alimentación, con especial atención á dimensión nutricional e á promoción do “dereito de todo neno a gozar dos beneficios que achega unha alimentación saudable, nutritiva e sostible” (p. 7); os efectos do cambio climático e da degradación ambiental sobre o dereito á alimentación; a perda e o desperdicio de alimentos no mundo, e a “necesidade de revisar os sistemas alimentarios internacionais como un medio de mellorar a produción e o consumo sostibles” (p. 2); as repercusións dos conflitos armados e as situacións de emerxencia sobre o dereito á alimentación; e análise e seguimento dos ODS dende a perspectiva do dereito á alimentación.

Tras o mandato desempeñado nos últimos seis anos, no seu informe final, Elver (2020) ofrece unha análise crítica das tendencias actuais dos sistemas agroalimentarios, marcadas pola súa globalización e mercantilización, achegando asemade novidades que poden influír nas mesmas, finalizando cun enfoque prospectivo no que inclúe recomendacións para os “axentes máis influentes dos sistemas

¹⁰⁷ Todos os informes temáticos de Hilal Elver como Relatora especial están dispoñibles en <https://hilalerver.org/resources/thematicreports/>

alimentarios modernos” (p. 16), sobre todo os Estados en tanto que “garantes primordiais do dereito á alimentación” (p. 16.).

Na súa análise crítica, Elver (2020) revisa en primeiro lugar as principais repercusións da globalización do sistema agroalimentario, materializadas nuns acordos comerciais inxustos para unhas pequenas produtoras cada vez máis empobrecidas e que destrúen os mercados locais; nas políticas de subsidios dos países centrais que favorecen “ás grandes empresas multinacionais e os grandes terratenentes en detrimento dos intereses dos produtores locais” (p. 4) e que “abarroitan os mercados mundiais de alimentos pouco saudables [...] en prexuízo da diversidade dos sistemas alimentarios e da seguridade alimentaria” (p. 4); e no impulso das reformas neoliberais que “liberalizan, desregulan e privatizan os mercados alimentarios en detrimento dos pequenos produtores” (p. 4). En conxunto, segundo a Relatora Especial, a globalización dos sistemas agroalimentarios “ten perpetuado a desigualdade global e menoscabado o acceso da poboación máis vulnerable aos alimentos” (p. 3), debido principalmente a que ditos sistemas “se rexen por uns acordos comerciais e unhas políticas económicas que outorgan preferencia ao lucro por riba do dereito á alimentación” (p. 3) e que propician que o poder acabe por concentrarse “en mans duns cantos intereses empresariais que se benefician das normas do libre comercio e dunhas políticas agrícolas orientadas á exportación” (p.3).

A continuación, Elver (2020) aborda outras cuestións moi vinculadas ou derivadas desta primeira tendencia, como son a marxinação das pequenas agricultoras e campesiñas, privadas de capacidade de decisión e de acceso a mercados e recursos produtivos; o acaparamento de terras e de recursos naturais “por parte das empresas con fins de investimento”¹⁰⁸ (p. 6), apoiado polo BM, e que pode causar “efectos destrutivos nos medios de subsistencia locais dos agricultores familiares, os gandeiros e quen carece de concesións oficiais da terra” (p. 7); a explotación das traballadoras do sector agroalimentario, que ademais están entre quen padece unha maior inseguridade alimentaria e debeñen especialmente vulnerables a asasinatos, servidume por

¹⁰⁸ Proceso cualificado por Elver (2020) como *usurpación territorial mundial*.

débedas, salarios inadecuados, condicións insalubres, exposición a praguicidas tóxicos, protección xurídica insuficiente ou explotación infantil; a *supermercadización* dos alimentos e o consecuente incremento das taxas de malnutrición, sobrepeso, obesidade e enfermidades non transmisibles; a degradación ambiental e a perda de biodiversidade, cuxa importancia é “vital para a agricultura e a produción alimentaria sostibles” (p. 11) e cuxa abrupta diminución “ameaza o subministro mundial de alimentos e o acceso global a uns alimentos dispoñibles, adecuados e sostibles” (p. 11); e a inseguridade alimentaria grave, acentuada por conflitos armados prolongados, inseguridade, violencia e crises alimentarias, pero tamén polo cambio climático e o consecuente aumento das secas e dos desastres naturais causados por fenómenos meteorolóxicos extremos.

Para finalizar, de forma prospectiva Elver (2020) recomenda algunhas “medidas que se deben adoptar para avanzar na realización do dereito á alimentación” (p. 16):

- *Recoñecer oficialmente os dereitos económicos, sociais e culturais*, tanto en tempo de paz como de conflito, xa que dos 170 países que son parte do PIDESC, unicamente arredor de 30 teñen recollido ditos dereitos nas súas constitucións, resultando particularmente flagrante o caso dos Estados Unidos, que aínda nin sequera recoñeceu oficialmente os dereitos de segunda xeración;
- *Emprender a reforma económica para loitar contra a pobreza e a desigualdade da poboación marxina*, auténticas trabas para a realización do DAA, superando os enfoques orientados á produción e o subministro para incidir en políticas de protección social e inclusión, así como abordar “as causas estruturais profundas da pobreza que hai no Sur globalizado”¹⁰⁹ (p. 19);
- *Empoderar ás mulleres e ás nenas*, que “seguen a sufrir unha discriminación desproporcionada que adopta a forma de

¹⁰⁹ Nomeadamente, “as desigualdades das normas que rexen o comercio internacional, as reformas económicas desacertadas impostas polas institucións financeiras internacionais, a especulación financeira nos mercados de produtos básicos mundiais, as políticas de biocombustibles, o dominio das empresas transnacionais nos mercados alimentarios mundiais e a imposición de sancións económicas” (Elver, 2020, p. 19).

políticas sociais e económicas regresivas” (p.19), e experimentan unha vulnerabilidade crecente cando se superpoñen outras discriminacións;

- *Fomentar a incorporación da mocidade á agricultura* para asegurar o relevo xeracional, mellorando a prestación de servizos públicos e a transmisión de coñecementos técnico-prácticos, incentivando o acceso á terra, créditos e outros recursos produtivos, e asegurando condicións dignas de traballo e protección social;
- *Investir responsablemente en tecnoloxía e regulamentar a innovación*, en base ao principio de precaución, democratizando o uso, reprodución e investigación de sementes e recursos fitoxenéticos fronte ás patentes e os dereitos de propiedade intelectual controlados na súa maior parte por multinacionais agroquímicas, e velando para que “a dixitalización e a desmaterialización crecentes da agricultura” (p. 21) non redunde en prexuízo de produtoras e consumidoras;
- *Investir na agroecoloxía e o coñecemento tradicional*, para “diversificar o investimento e concilialo cunhas metodoloxías máis responsables e sostibles dentro dos sistemas alimentarios [...] prescindir da agricultura industrial, que constitúe a causa principal da emerxencia climática, e ao mesmo tempo promover unhas prácticas transformadoras, resilientes e sustentables” (p. 21);
- *Protexer a integridade científica*, facendo efectivo “o dereito a gozar dos beneficios do progreso científico [...] esencial para gozar dos dereitos humanos á vida, á saúde, á alimentación adecuada e ao medio ambiente” (p. 21);
- *Potenciar o papel da sociedade civil e protexer aos defensores dos DDHH da violencia*, para que esta poda “aproveitar todas as oportunidades de que dispoña para facer que os Estados cumpran as súas obrigas de promover os dereitos humanos e esixirles responsabilidades cando se amosen pasivos” (p. 22), se ben a Relatora Especial considera que a sociedade civil “se debe mobilizar máis en defensa do dereito á alimentación” (p. 22);

- *Promover a cidadanía partidaria da alimentación responsable nunha época de urbanización*, en tanto que, se ben “a poboación rural desempeña un papel esencial” (p. 22), o escenario de explosión demográfica e crecente urbanización esixe un maior compromiso por parte das consumidoras urbanas cos sistemas agroalimentarios, nun exercicio de responsabilidade cidadá.

Precisamente con relación a estas dúas últimas recomendacións, cómpre destacar tamén o relevante papel desempeñado nas últimas décadas con relación á promoción e defensa do DAA por parte dun terceiro tipo de axentes alternativos aos institucionais: as ONG, as organizacións da sociedade civil -en adiante OSC- e os movementos sociais.

Segundo De Loma-Ossorio (2008), no caso das ONG e as OSC, “o seu labor estase a centrar na elaboración de diagnoses, a sensibilización da opinión pública, a denuncia das violacións e a elaboración de sistemas de seguimento do cumprimento das obrigas” (p. 8). Neste sentido, apunta:

A alimentación como dereito pode ser un instrumento poderoso de orde ética e xurídica para mellorar a situación da fame no mundo, pois ademais de constituírse en orientación das políticas dos gobernos, permite aos actores da sociedade civil poñer de manifesto os seus dereitos e intereses e esixir responsabilidades aos seus gobernos (De Loma-Ossorio, 2008, p. 9)

Na mesma liña, o ODA-E e o ODA-A (2018) consideran que as OSC “xogan -e deben xogar aínda máis- [...] un papel fundamental na esixibilidade do dereito á alimentación, tanto na vía xudicial como na política e a social” (p. 19). De igual xeito, estiman de gran relevancia o papel que as OSC poden xogar en diferentes ámbitos: “na incidencia pola defensa do dereito, utilizando todos os mecanismos internacionais que existen no marco do Consello de Dereitos Humanos e dos órganos dos tratados” (p. 19); “no ámbito dos mecanismos rexionais, presentando informes aos órganos que velan polos dereitos humanos” (p. 19); “nos ámbitos nacionais, a partir da recollida de información de casos de vulneración do dereito [...], elaboración de propostas e acompañamento ás persoas que viron vulnerado o seu dereito” (p. 19); na cooperación ao desenvolvemento, ámbito no que “poden capacitar

aos titulares do dereito, pero tamén aos titulares de obrigas, ben sexan institucións estatais ou empresas” (p. 19); e na sensibilización “sobre o alcance do dereito, así como os compromisos e os roles de cada un dos actores” (p. 19).

Así mesmo, segundo o ODA-E e o ODA-A (2018):

A sociedade civil, especialmente cando está ben organizada e conta con entidades sociais potentes, pode conseguir cambios nas políticas públicas e nos compromisos dos Estados na realización do dereito á alimentación mobilizando á poboación (p. 19).

Entre este tipo de axentes, De Loma-Ossorio (2008) salienta como “as ONG internacionais máis activas” (p. 8) a FIAN e Action Aid.

A primeira, fundada en 1986 e presente en máis de 50 países, destaca por constituír a primeira organización internacional de DDHH orientada particularmente á defensa e promoción do dereito á alimentación e á nutrición. Segundo se presenta na súa páxina oficial¹¹⁰, esta organización dedícase principalmente a apoiar comunidades e movementos de base na loita contra a vulneración deste dereito, concretamente denunciando as inxustizas sociais dos sistemas agroalimentarios, esixindo unha distribución equitativa dos recursos para promover un acceso autónomo á alimentación e non a través do subministro en forma de axuda alimentaria, avogando polo acceso xusto aos alimentos en troques de polo aumento global da produción, cooperando estreitamente cunha rede mundial de movementos sociais e actores da sociedade civil, dando voz ás comunidades afectadas, poñendo de relevo a dimensión cultural da alimentación e alentando á mobilización de persoas e organizacións.

Cómpre destacar a recente publicación por parte de FIAN dun informe (FIAN Internacional, 2020) que documenta os impactos da crise sanitaria da COVID-19 sobre o dereito á alimentación -que segundo FIAN está a desatar auténticas crises alimentarias en diferentes partes do planeta-, mais que tamén recolle algunhas respostas salientables por parte de Estados e outras Administracións Públicas, as

¹¹⁰ Pódese consultar en <https://www.fian.org/es/fian-internacional> [Revisado o 17 de agosto de 2020].

OSC, os movementos sociais e a cidadanía organizada, como no caso da campaña *#QuedaNaCasaNonEnSilencio*¹¹¹ promovida polo movemento campesiño internacional *La Vía Campesina* co gallo do *Día Internacional das Loitas Labregas/Campesiñas* (ver Figura 5).

Figura 5. Imaxe da campaña *#QuedaNaCasaNonEnSilencio*, traducida, adaptada e difundida en Galicia polo Sindicato Labrego Galego.

Fonte: <https://www.facebook.com/SindicatoLabrego/> [Publicado o 17/04/2020]

A segunda, Action Aid International, fundada en 1972 como organización benéfica, mais reconvertida nos anos noventa nunha organización de DDHH para o desenvolvemento, está particularmente centrada nos dereitos das mulleres, a igualdade de xénero, a xustiza social e a erradicación da pobreza, mais presta unha especial atención á realización do dereito á alimentación e o acceso aos recursos produtivos das campesiñas¹¹².

Por outra banda, no plano internacional cómpre tamén subliñar a *Rede Mundial polo Dereito á Alimentación e á Nutrición*, iniciativa que tivo a súa orixe no 2013 en Viena, coincidindo coa xa referida *Conferencia Viena+20 OSC*, e que aglutina diferentes OSC e movementos sociais na procura da realización do *dereito humano á*

¹¹¹ A versión en galego da campaña foi impulsada polo Sindicato Labrego Galego, a partir da campaña internacional orixinal, titulada *#StayHomeButNotSilent* en inglés e *#QuédateEnCasaNoEnSilencio* en castelán. Máis información sobre a campaña en: <https://viacampesina.org/es/quedateencasanoensilencio-en-tiempos-de-pandemias-campesins-unidos-alimentamos-los-pueblos/> [Revisado o 17 de agosto de 2020].

¹¹² Para máis información, recoméndase visitar a súa páxina: <https://actionaid.org> [Revisado o 17 de agosto de 2020].

alimentación e á nutrición adecuada -en adiante DHANA-, a través da disposición dun espazo de diálogo e mobilización, o apoio ás loitas dos movementos sociais, o respaldo ás activistas defensoras dos DDHH fronte á represión, a violencia e a criminalización, a busca do fin da impunidad das violacións de DDHH e a promoción dun enfoque holístico do DHANA no marco da SobA¹¹³. Precisamente a *Declaración Viena+20 OSC* emanada da devandita conferencia (Conferencia Viena+20 OSC, 2013) representa un fito histórico na actuación coordinada deste tipo de axentes alternativos. Nela abórdanse cuestións relativas ao DAA, como a alimentación e a nutrición, pero tamén a realidade de campesiñas e pescadoras, marcada por situacións de vulnerabilidade, así como a súa importancia crucial para a realización do DAA.

Nesta mesma liña de colaboración entre OSC, e dentro da actividade da referida rede, resulta particularmente salientable a recente publicación dun informe, coordinado por FIAN (Fyfe, Kalyan, Tang, Morena e Beringer, 2020), que pretende proporcionar información complementaria á da informe SOFI 2020, referenciado anteriormente (FAO *et al.*, 2020a), a través “dunha metodoloxía alternativa de monitorización da fame e a malnutrición, baseada na análise da evolución do dereito á alimentación e da soberanía alimentaria” (Red Mundial por el Derecho a la Alimentación, 2020). Neste informe preténdese amosar as perspectivas sobre a SegA das comunidades, os movementos sociais e as OSC que traballan sobre o terreo para complementar os datos cuantitativos presentados no informe SOFI. Como conclusións, destácase que a pandemia da COVID-19 ten agudizado a inseguridade alimentaria e evidenciado as conexións intrínsecas entre o sistema agroalimentario hexemónico, a crise climática e a destrución de ecosistemas, se ben se recalca que as causas estruturais da fame e a malnutrición son previas á actual crise sanitaria global.

Cómpre tamén salientar a publicación anual do *Observatorio do Dereito á Alimentación e á Nutrición* que dende 2008 ven facendo a

¹¹³ Máis información dispoñible en <https://www.righttofoodandnutrition.org> [Revisado o 17 de agosto de 2020].

propia rede¹¹⁴, orientada á monitorización de políticas, procesos e cuestións clave relativas ao DHANA, así como a visibilizar diferentes loitas locais vinculadas a este, co fin de contribuír a fortalecer a rendición de contas e promover a realización do DHANA.

A nivel do Estado español, De Loma-Ossorio (2008) subliña a relevancia da campaña *Dereito á Alimentación Urxente*, iniciada en 2003 e conformada na súa segunda etapa por catro ONG españolas - Prosalus¹¹⁵, Cáritas Española, Veterinarios Sin Fronteras¹¹⁶ e Ingeniería sin Fronteras-, á que posteriormente se engadirían Ayuda en Acción e Acción contra el Hambre.

Pola súa banda, Fernández-Aller *et al.* (2018) salientan unha perspectiva similar á De Loma-Ossorio (2008), se ben ampliando a catalogación deste tipo de axentes alternativos, incorporando -alén das ONG e as OSC- os movementos sociais:

os dereitos humanos xorden en moitos casos como unha reivindicación social, que os movementos sociais conseguen elevar ao ámbito da política pública. O recoñecemento do dereito á alimentación tivo un percorrido similar (Fernández-Aller *et al.*, 2018, p. 215).

Entre estes, destacan os *movements alimentarios*, que segundo Holt-Giménez (2009a) se moven dende enfoques orientados á *transición* -conformados, entre outros, polo comercio xusto alternativo, grupos de *Slow Food*¹¹⁷, de agricultura urbana e agricultura sostida pola comunidade, consellos de política alimentaria¹¹⁸, comedores escolares, iniciativas locais de produción e consumo sostible, mercados

¹¹⁴ Pódese consultar en <https://www.righttofoodandnutrition.org/es/observatorio-main> [Revisado o 18 de agosto de 2020].

¹¹⁵ Actualmente nomease Enraíza Derechos. Para máis información recoméndase visitar a súa páxina: <http://enraizaderechos.org> [Revisado o 18 de agosto de 2020].

¹¹⁶ Actualmente denominada Justicia Alimentaria. Para máis información recoméndase visitar a súa páxina: <https://justiciaalimentaria.org> [Revisado o 18 de agosto de 2020].

¹¹⁷ Organización global de base fundada en 1989 e que avoga polo mantemento e recuperación das culturas e tradicións alimentarias tradicionais ante a aceleración dos ritmos de vida e a desafección alimentaria. Recoméndase consultar a súa páxina oficial: <https://www.slowfood.com/es/> [Revisado o 18 de agosto de 2020].

¹¹⁸ Nomeados orixinalmente *Food Policy Council* en inglés, son comúns nos Estados Unidos e no Canadá. Segundo Holt-Giménez (2009a), “reúnen a membros dos gobernos locais e/ou estatais, do comercio local e da sociedade civil nun esforzo por xestionar mellor os sistemas alimentarios locais” (p. 78).

comunitarios ou sindicatos e organizacións de traballadoras rurais-, ata enfoques de carácter máis *transformador* -o autor pon como exemplo o *Movimento Sem Terra* do Brasil, *La Vía Campesina*, o *Comité Internacional de Planificación sobre a Soberanía Alimentaria*¹¹⁹ ou a *Marcha Mundial das Mulleres* (MMM)¹²⁰ (ver Figura 6)-, presentándose ambos enfoques como alternativas contra-hexemónicas ás tendencias *neoliberais* -encabezadas polas transnacionais do sector agroalimentario, o BM, o FMI, a OMC, os Estados Unidos e as principais entidades filantrópicas- e *reformistas* -lideradas pola FAO e outras institucións do Sistema das NNUU, ás que tamén se adhiren, entre outros, “moitas organizacións humanitarias, ambientalistas e de carácter social” (p. 77), o sector menos crítico do comercio xusto ou os bancos de alimentos-, que o autor considera “dúas caras dun mesmo sistema” (p. 74).

Figura 6. Campaña da MMM Galiza en defensa dos mercados de alimentos de proximidade como garantes da SegA.

Fonte: <https://www.facebook.com/marchamundialmulleres.galiza/>
[Publicado o 27 de marzo de 2020]

¹¹⁹ Pola súa relevancia dentro deste subepígrafe, o *Movimento Sem Terra*, *La Vía Campesina* e o *Comité Internacional de Planificación sobre a Soberanía Alimentaria* son presentados con maior detalle deseguido.

¹²⁰ Movemento internacional feminista e anticapitalista que combate todas as formas de desigualdade e discriminación contra as mulleres, conectando grupos de base e organizacións que traballan para eliminar as causas estruturais da pobreza e a violencia contra as mulleres, e que ten entre os seus obxectivos acadar a autoxestión dos recursos ambientais e a SobA. Para máis información pódese visitar a páxina da coordinadora internacional [<https://marchemondiale.org>] e da coordinadora galega [<http://feminismo.info/>] [Revisado o 18 de agosto de 2020].

Neste sentido, este autor presenta unha clasificación destas catro tendencias políticas -que se pode entender como un continuo, xa que os límites entre enfoques contiguos son difusos- que divide en dous bloques: o do *régime alimentaire corporativo*, no que circunscribe as tendencias neoliberais e reformistas, e o dos *movements alimentaires*, nos que sitúa as de transición e de transformación. Pola súa claridade explicativa, reproducimos na Táboa 6 unha adaptación simplificada da presentada no traballo orixinal de Holt-Giménez (2009a).

Táboa 6. Tendencias políticas e enfoques.

	Tendencia	Enfoque
Régime Alimentario Corporativo	Neoliberal	<i>Discurso</i> : empresa alimentaria. <i>Orientación</i> : transnacional. <i>Modelo productivo</i> : sobreproducción, concentración empresarial, liberalización do mercado, monopolios, monocultivos, OMX, agrocombustibles, consumo masivo. <i>Enfoque da crise alimentaria</i> : aumento da produción industrial, monopolios transnacionais desregulados, acaparamento de terras, expansión dos OMX, sociedades público-privadas, liberalización de mercados, axuda alimentaria internacional.
	Reformista	<i>Discurso</i> : Seguridade Alimentaria. <i>Orientación</i> : Desenvolvemento. <i>Modelo productivo</i> : Certificación de nichos de mercado -orgánico, xusto, local, sostible-, subsidios agrícolas no Norte global, reforma agraria no marco da lóxica de mercado. <i>Enfoque da crise alimentaria</i> : similar ao neoliberal, pero atendendo máis á produción campesiña e á axuda alimentaria local.
Movimiento Alimentario	Transición	<i>Discurso</i> : Xustiza Alimentaria. <i>Orientación</i> : Empoderamento. <i>Modelo productivo</i> : Alimentos locais de produción agroecolóxica, circuitos curtos de comercialización, planes comunitarios, mellores condicións para traballadoras rurais, economía social e solidaria, acceso á terra, regulación dos mercados. <i>Enfoque da crise alimentaria</i> : Dereito á alimentación, mellores redes de seguridade, produción local e sostible, desenvolvemento rural agroecolóxico, maior participación cidadá na toma de decisións.
	Transformación	<i>Discurso</i> : Soberanía Alimentaria. <i>Orientación</i> : Dereitos adquiridos.

		<p><u>Modelo produtivo</u>: desmantelamento do monopolio transnacional agroalimentario, paridade, reforma agraria redistributiva, dereitos comunitario á auga e ás sementes, democratización e relocalización dos sistemas agroalimentarios, autosuficiencia sostible, protección ante o <i>dumping</i> e a sobreprodución, recuperación da agricultura campesiña xestionada agroecoloxicamente, distribución da riqueza, mitigación do cambio climático.</p> <p><u>Enfoque da crise alimentaria</u>: SobA como dereito humano, produción local, sostible, culturalmente apropiada e xestionada democraticamente, negociacións no CSA.</p>
--	--	--

Fonte: Holt-Giménez (2009a). Elaboración propia.

A primeira, a *neoliberal*, é segundo Holt-Giménez (2009a) “a tendencia política dominante” (p. 77) nas tres últimas décadas¹²¹, e está baseada na “crenza nun desenvolvemento económico guiado polo mercado” (p. 77). Consonte o discurso de *empresa alimentaria* propio desta tendencia, enténdese que “a fame pode ser erradicada mediante a expansión dos mercados mundiais e o incremento da produción favorecido pola innovación tecnolóxica”¹²² (p. 77). Pola súa banda, a tendencia *reformista* xorde como resposta “ás externalidades sociais e ambientais desencadeadas pola globalización neoliberal” (p. 77). Dende o discurso da *seguridade alimentaria*, trata de priorizar “alternativas máis equitativas e ecoloxicamente menos prexudiciais dentro das existentes estruturas de mercado” (p. 77), como a “certificación baseada en incentivos e a autorregulación empresarial” (p. 77), e “aspiran a modificar a conduta empresarial mediante o poder da persuasión e a elección dos consumidores” (p.77). Así, máis que procurar transformacións estruturais, búscase a mellora dos actuais mecanismos de seguridade social. Porén, segundo o autor, “por máis que as reformas aos sistemas alimentarios son sen dúbida necesarias,

¹²¹ Poderíase engadir unha cuarta década, contando a que transcorreu dende a publicación da obra referenciada.

¹²² Cadieux e Slocum sinalan (2015) que “esta posición tecno-corporativa é contestada por un grupo diverso de académicos, activistas, ONG e agricultores que apuntan unha evidencia cada vez maior de que a agricultura a menor escala e orientada ecoloxicamente tivo mellores resultados tanto para as sociedades como para o ambiente y tamén é capaz de «alimentar o mundo» [...] , especialmente se se lle presta o apoio social e estatal actualmente reservado para a produción agrícola convencional no norte global” (p. 3).

por si soas non alterarán o equilibrio de poder dentro do réxime, e [...] poden chegar a fortalecer as inxustas relacións de poder existentes” (p. 78-79).

Por iso, son as tendencias encadradas nos movementos alimentarios as que representan unha alternativa real ao réxime alimentario dominante. No caso da tendencia pola *transición*, Holt-Giménez (2009a) indica que “é probablemente a expresión de base cidadá que máis rapidamente medrou dento do *movemento alimentario*” (p. 77). Dende unha orientación de *empoderamento* e un discurso de *xustiza alimentaria*¹²³, “invocan a noción dunha transición gradual, xestionada dende as bases, cara un sistema alimentario máis equitativo e sostible” (p. 77-78), defendendo unha agricultura orgánica e familiar fronte a industrial e vinculando “o acceso a alimentos saudables coa produción sostible” (p. 78). O autor destaca o “enorme dinamismo desta tendencia” (p. 78) e que os grupos que a conforman “son maiormente activos nos ámbitos políticos locais” (p. 78), esvaecéndose a escalas máis amplas.

Pola súa banda, a tendencia pola *transformación* “baséase na noción de dereito aos recursos e na redistribución da riqueza dentro do sistema alimentario” (Holt-Giménez, 2009a, p. 78), así como no discurso da *soberanía alimentaria* e a “democratización do sistema alimentario a favor dos pobres” (p. 78). O autor vincula esta tendencia co movemento antiglobalización e destaca as súas “accións directas por todo o mundo para deter á OMC, protexer as terras dos campesiños da contaminación con OMX e denunciar o acaparamento global de terras” (p. 78).

Con relación ás dúas últimas, Holt-Giménez (2009a) sinala que, malia as súas diferencias na praxe, “ambas tendencias adoitan ter enfoques que se solapan” (p. 75), polo que “conxuntamente, poderían cambiar equitativamente os sistemas alimentarios para favorecer aos pobres e desamparados, e para acadar un ambiente máis sustentable e saudable” (p. 75). No entanto, matiza que, “debido ao seu peso social,

¹²³ Indica Holt-Giménez (2009a) que este discurso “provén da tradición da xustiza ambiental” e “denuncia as formas en que [...] as comunidades desprotexidas das áreas urbanas e rurais sofren baixo o actual sistema alimentario” (p. 77).

as organizacións [...] da tendencia pola *transición* serán as que determinarán o equilibrio político a favor ou en contra do cambio de réxime” (p. 79). Se esta tendencia “se inclina cara a reforma, o réxime alimentario corporativo se verá reforzado” (p. 79), mais se polo contrario as iniciativas que a conforman “tenden cara a transformación, as probabilidades dun cambio de réxime serán maiores” (p. 79). Así, sentencia este autor que “a alianza entre transformadores e partidarios dunha transición [...] é o sendeiro máis prometedor para acabar cos abusos do réxime alimentario corporativo” (p. 79)¹²⁴.

Neste sentido, o propio Holt-Giménez (2013) sinalará posteriormente que “a converxencia social e política dos «practicantes» e os «activistas» destes movementos alimentarios ten avanzado bastante” (p. 28). O autor describe a emerxencia destes movementos, nas súas dúas tendencias, do seguinte xeito:

Por todo o mundo realízanse actividades locais para alcanzar a xustiza alimentaria e teñen logrado conquistar anacos dos seus sistemas alimentarios a través de hortas comunitarias locais, agricultura orgánica, agricultura sostida pola comunidade, mercados campesiños, procesado e distribución local en mans de pequenos produtores. Os defensores da soberanía alimentaria se teñen organizado para esixir reforma agraria, terminar cos tratados de libre comercio e apoiar ás familias produtoras, as mulleres e os campesiños. Realízanse manifestacións e protestas [...] diariamente en todo o mundo e están medrando, están rompendo o suposto muro granítico do réxime alimentario corporativo; fano cunha visión de esperanza, equidade e sustentabilidade (Holt-Giménez, 2013, p. 27-28).

Así mesmo, este autor resalta o carácter dinámico, “diverso e altamente creativo -e politicamente amorfo” (Holt-Giménez, 2013, p. 28)-, deste movemento global, que, segundo engade,

brotou dun forte compromiso coa xustiza alimentaria, a democracia e a soberanía alimentarias de miles de sindicatos campesiños, unións agrarias, grupos de consumidores, [...] ONG, organizacións de fe e organizacións comunitarias, tanto urbanas como rurais, do Norte e o Sur en todo o planeta (p. 28).

Con todo, se observamos as dúas tendencias por separado, as iniciativas *orientadas á transición* corresponderíanse en grande medida

¹²⁴ Esta clasificación e descrición das tendencias aquí presentadas descritas por Holt-Giménez (2009a) foi ampliada e detallada posteriormente por Holt-Giménez e Shattuck (2011).

co que se ten acuñado na literatura como *redes alimentarias alternativas* (Jarosz, 2008; Maye e Kirwan, 2010, Tregear, 2011; Goodman, DuPuis e Goodman, 2012; Edwards, 2016; Corsi, Barbera, Dansero e Peano, 2018).

Segundo Goodman *et al.* (2012), ditas redes emerxeron entre os anos setenta e oitenta “en resposta ás evidentes e multifacéticas contradicións do sistema alimentario industrial insostible e ás relacións comerciais explotadoras integradas nas cadeas globais de subministro que apoian o seu crecemento e reprodución” (p. 4), concretadas na inseguridade alimentaria, nas “interrelacionadas crises ecolóxica e de subsistencia” (p. 4) e no incremento das “doenzas asociadas aos estilos de vida occidentais e ás dietas ricas en graxas animais e alimentos procesados industrialmente” (p. 4). Ante ditas contradicións, proseguen Goodman *et al.* (2012), “as activistas trazan diferentes camiños para avanzar na creación de novos espazos económicos e culturais para o comercio, produción e consumo de alimentos” (p. 4). Dese xeito, “a diferenza da política de universalismo e as mobilizacións de masas para estender e defender os dereitos públicos institucionalizados polo Estado” (p. 4) -que se correspondería máis coa tendencia pola *transformación* definida por Holt-Giménez (2009a)-, “a acción colectiva destes movementos sociais está dirixida principalmente ao mercado” (Goodman *et al.*, 2012, p. 4), no que as consumidoras debeñen en “axentes significativos do cambio nas relacións sociais e ecolóxicas de produción” (p. 5), mentres que “o ritmo desta transformación depende de asentar valores alternativos cada vez máis profundamente nas prácticas cotiás de aprovisionamento de alimentos” (p. 5), actuando en primeira persoa como vangardas prácticas de dito cambio e establecendo relacións de confianza coas produtoras.

Deste xeito, Goodman *et al.* (2012) conciben estas redes alimentarias alternativas como “redes de produtores e consumidores [...] relacional e mutuamente constituídas na práctica material e discursiva” (p. 7), nas que se exploran formas innovadoras de organización e reconfiguración de valores, relacións e estruturas de gobernanza na provisión diaria de alimentos.

Con relación a estas redes, Cerrada-Serra, Moragues-Faus, Zwart, Adlerova, Ortiz-Miranda e Avermaete (2018) analizan a súa posible contribución á promoción da SegA en termos de dispoñibilidade, acceso, utilización e estabilidade. Se ben admiten que ditas redes “son pequenas tanto en número como en tamaño e, polo tanto, representan unha pequena parte do sistema alimentario en termos cuantitativos” (p. 1384), apuntan que “o papel que xogan [...] pode ser importante cando se avalía a súa capacidade para garantir a seguridade alimentaria e facilitar cambios no actual sistema alimentario insostible” (p. 1384), particularmente “cando nos centramos no nivel micro” (p. 1384), en tanto que “contribúen a procesos de re-localización identificados polos enfoques de seguridade alimentaria baseados no lugar como unha base transformadora para cambios máis amplos no sistema alimentario” (p. 1384). Neste sentido, salientase que dinamizan a produción local e a relación entre consumidoras e produtoras, así como tamén facilitan o acceso a alimentos principalmente frescos, como froitas e verduras, “que constitúen un elemento esencial dunha dieta saudable e polo tanto contribúen a aspectos de seguridade nutricional” (p. 1377). Por outra banda, a conservación, fornecemento e uso de sementes e variedades locais que se practica nestas redes, segundo as autoras, “constitúe unha contribución clave para construír resiliencia e proporcionar seguridade alimentaria a longo prazo” (p. 1377). En todo caso, malia o potencial das redes alimentarias alternativas para promover a SegA nas comunidades locais onde se desenvolven, o seu impacto é aínda relativamente pequeno e a súa capacidade de satisfacción de necesidades está polo momento circunscrita a grupos sociais específicos.

Noutra orde, con relación ao discurso de *xustiza alimentaria* que segundo a clasificación de Holt-Giménez (2009a) é propio da tendencia pola transición, Cadieux e Slocum (2015) sinalan que este está sendo cada vez máis asumido polo movemento alimentario e as redes alimentarias alternativas norteamericanas -nomeadamente nos Estados Unidos e no Canadá-, uníndose “á súa irmá radical do Sur global «soberanía alimentaria», nun discurso que apunta a distinguir entre un sistema alimentario industrial e unha alternativa máis equitativa e ecoloxicamente viable” (p. 2). Así, estas autoras consideran que “as

intervencións alimentarias máis exitosas utilizan procesos que permiten á persoas realizar cambios sistémicos mentres se enfrontan ás relacións de poder nas escalas relevantes” (p. 2). Neste sentido, afirman que “os movementos alimentarios [...] funcionan mellor traballando a partir dunha análise da desigualdade estrutural, compartindo o poder e identificando as condicións que permiten e inhiben a tradución dos ideais da xustiza alimentaria en accións” (p. 2). Así mesmo, estas autoras defenden que “a verdadeira seguridade alimentaria é imposible sen que a xustiza social sexa entendida como un dos puntos de partida necesarios para as análises, e as solucións, á inseguridade alimentaria” (p. 3).

Neste sentido, Cadieux e Slocum (2015) critican a frecuente apropiación da etiqueta *xustiza alimentaria* por parte de institucións e organizacións reformistas ou que practican a caridade -por exemplo, a través de bancos de alimentos-, e incluso polo propio réxime corporativo, como apuntan que sucedeu coa certificación do comercio xusto por parte dalgunhas empresas transnacionais. Así mesmo, lamentan que a adopción deste discurso a nivel retórico por parte dalgunhas redes alimentarias alternativas non se reflecta nas súas prácticas reais. Por este motivo, consideran de gran relevancia acoutar ben que é a xustiza alimentaria e en que consiste a súa práctica, xa que “a xustiza debe representar algo na práctica, ou do contrario corre o risco de representar calquera cousa e potencialmente nada” (p. 12), se ben asumindo que a aplicación do ideal universal de xustiza ten sempre un carácter situado, intersubxectivo, continxente e controvertido¹²⁵. Neste sentido, as autoras sinalan que “a xustiza alimentaria significa un cambio transformador en catro puntos clave de intervención” (p. 2):

- 1) recoñecer e confrontar o trauma social colectivo histórico e as desigualdades persistentes de raza¹²⁶, xénero e clase;

¹²⁵ Con relación á tensión entre o ideal universal e a súa aplicación particular, Cadieux e Slocum (2015) apuntan que “ao comprometerse, os universais se despregan para propósitos particulares en lugar de permanecer transcendentos coa súa definición e aplicación capturadas noutros lugares” (p. 12), de xeito que “ideais como os dereitos, a xustiza e a soberanía se moven por todo o mundo e adquiren significado a medida que as persoas lles dan sentido dende os seus propios lugares sociais e físicos” (p. 12).

¹²⁶ Nos Estados Unidos, en gran medida debido á súa historia de segregación e discriminación da poboación afroamericana e outras minorías, é frecuente o uso social e académico da científicamente controvertida noción de *raza* (Yudell, Roberts, DeSalle e Tishkof, 2016), que alude a diferencias xenéticas, en lugar do concepto de *etnia*, de carácter cultural e é internacionalmente máis aceptado.

- 2) deseñar mecanismos de intercambio para construír a confianza e o control comunitarias;
- 3) crear formas innovadoras para controlar, usar, compartir, posuír, administrar e concibir a terra e as ecoloxías en xeral, que as sitúen fóra do mercado especulativo e da lóxica da extracción; e
- 4) buscar relacións laborais que garantan un ingreso mínimo e que non sexan alienantes nin dependentes da reprodución social (non remunerada) das mulleres (Cadieux e Slocum, 2015, p. 13).

Pola súa banda, Moragues-Faus (2018) afirma que “o concepto de xustiza ofrece un punto de entrada diferente de termos manidos como sostibilidade e seguridade alimentaria para situar a necesidade de abordar as causas profundas das desigualdades á fronte dunha axenda alimentaria transformadora” (p. 1096). Porén, matiza que para potenciar a capacidade transformadora da xustiza alimentaria “é fundamental recoñecer o seu carácter baseado no lugar, a súa relacionalidade e o seu carácter inherentemente político” (p. 1096). Así mesmo, salienta o carácter complexo, situado, diverso e dinámico da xustiza alimentaria, en tanto que “está co-constituída por múltiples relacións espaciais, escalares e temporais e activamente conformada por contextos específicos” (p. 1096), abranguendo “unha ampla gama de visións do mundo e experiencias forxadas a través da intersección de diferentes expresións de desigualdade” (p. 1096), inevitablemente en disputa coas “configuracións de poder actuais que resultan en inseguridade alimentaria” (p. 1096).

Por outra banda, en canto aos movementos alimentarios de carácter transformador, pódense considerar como os máis salientables os movementos campesiños. Dentro destes cómpre destacar pola súa especial relevancia a escala internacional os devanditos *Movimento Sem Terra*, *La Vía Campesina* e o *Comité Internacional de Planificación sobre a Soberanía Alimentaria*, mais tamén é salientable o papel que desempeñan organizacións internacionais como FIAN ou GRAIN na súa colaboración con ditos movementos.

En primeiro lugar, o *Movimento dos Trabalhadores Sem Terra* -en adiante MST- do Brasil, fundado en 1984, aínda que con actividade *embrionaria* dende 1978 no estado meridional de Río Grande do Sul (Sevilla e Martínez-Alier, 2006a), é considerado a nivel global como

“un dos maiores movementos de loita pola reforma agraria” (Corrêa e Sorrentino, 2017, p. 141), así como “o movemento máis coñecido, se ben non a única expresión desta tendencia” (Van der Ploeg, 2010, p. 13). Así mesmo, apunta Van der Ploeg (2010), o MST “xogou un papel importante na mobilización da xente, cuxa vida nas *favelas* urbanas se tiña reducido a ser apenas *lixo humano*” (p. 386), emigrando “a novas áreas rurais de asentamento a fin de recuperar a dignidade e a perspectiva dunha vida mellor, especialmente para os seus fillos: trasládanse ao campo e chegan a ser campesiños” (p. 386). Pola súa banda, o propio Ziegler (2001a), no seu primeiro informe como Relator Especial, xa destacaba o importante labor que desempeñaba o MST no seu país:

No Brasil, o 1% dos propietarios posúe o 46% de todas as terras de cultivo. Catro millóns e medio de familias de agricultores carecen de terra. [...] desde a colonización portuguesa no século XVI, ningunha reforma agraria digna deste nome foi levada a cabo aínda no Brasil. Creado en 1984, o MST procede mediante a recuperación e ocupación pacífica de terras de cultivo aínda que sen cultivar. Desde 1984, recuperou 8 millóns de ha de terras non cultivadas e asentou a máis de 300.000 persoas; as súas cooperativas de produción e comercialización son autónomas e aseguran a escolarización dos nenos e dos adultos, empregando para iso 1.000 docentes. O MST loita por obter do Goberno brasileiro a «protección» do dereito á alimentación (Ziegler, 2001a, p. 14).

Sen embargo, se ben o MST goza dunha formidable implantación no Brasil, unha recoñecida traxectoria na promoción do dereito á alimentación -e á educación- e unha relevante influencia noutros movementos afíns doutras contornas¹²⁷, para identificar o movemento campesiño de maior relevancia a escala global debemos recorrer á *La Vía Campesina* -en adiante LVC-. Este movemento campesiño internacional, “con raíces en América Latina” (Martínez-Torres e Rosset, 2010, p. 170-171), “xurde en Managua, en 1992, constituíndose oficialmente en maio de 1993” (Cuéllar e Sevilla, 2013, p. 18) na cidade belga de Mons, como culminación dun proceso de diálogo e intercambio entre organizacións e movementos rexionais iniciado nos anos oitenta. Preséntase como “un movemento de masas de base cuxa vitalidade e lexitimidade provén das organizacións campesiñas [...] [e

¹²⁷ Para máis información sobre o MST, recoméndase visitar a súa páxina: <https://mst.org.br>

cuxo funcionamento] se basea na descentralización do poder entre todas as súas rexións” (LVC, 2017a, p. 1), coordinadas dende unha secretaría internacional e unha sede que se renova e traslada respectivamente cada catro anos a través da Conferencia Internacional, “máximo órgano do movemento para o debate político e a toma de decisións, onde se definen as accións e os programas futuros” (LVC, 2017a, p. 1).

Como recollen Patel, Balakrishnan e Narayan (2007), LVC xorde fronte “os compoñentes de liberalización agrícola das políticas de axuste estrutural, que tiveron o efecto de profundar nas desigualdades de ingresos entre zonas rurais e urbanas e incrementar o poder do capital sobre os intereses da poboación rural pobre” (p. 89), mais tamén rexeitando o ofrecemento de representación por parte dalgunhas ONG, dado que os colectivos afectados “eran perfectamente capaces de representarse a si mesmos” (p. 89). Nesta liña, Cuéllar e Sevilla (2013) apuntan que “as súas respostas foron e son resultado do proceso de articulación mundial da disidencia ao neoliberalismo e a globalización económica” (p. 18).

Pola súa banda, Martínez-Torres e Rosset (2010) salientan que LVC “soubo crear un discurso e identidade campesiña internacional acorde cos tempos, sen tentar construír unha estrutura de partido político” (p. 171), devindo nun “referente internacional para as cuestións e problemas rurais, para os movementos sociais, para a construción de propostas, mediado pola lexitimidade e confianza forxada ao longo dos seus anos de loita” (p. 171). Así mesmo, destacan que LVC “foi construído de abaixo arriba e é independente de gobernos, fondos financeiros, partidos políticos, ONG e intereses particulares non campesiños” (p. 171). Alén diso, LVC ten mostrado “a súa forza en mobilizacións e accións directas non violentas pero radicais, opoñéndose aos poderes reais do mundo como unha fonte de autoridade campesiña alternativa, democrática e de masas” (p. 171), “ao tempo que formula propostas alternativas coherentes e resultantes da realidade campesiña” (p. 171).

Deste xeito, LVC defínese como

un movemento internacional que reúne a millóns de campesiños, agricultores pequenos e medianos, sen terra, mozos e mulleres rurais, indíxenas, migrantes e traballadores agrícolas de todo o mundo. Constituído sobre un forte sentido de unidade, a solidariedade entre estes grupos, que defende a agricultura campesiña pola soberanía alimentaria como unha forma de promover a xustiza social e dignidade e se opón fortemente aos agronegocios que destrúen as relacións sociais e a natureza (LVC, 2017a, p. 2).

Na última actualización da lista de membros da LVC, realizada durante a VII Conferencia Internacional celebrada en 2017 en Derio (Biscaia), consta que este movemento está actualmente formado por 181 organizacións distribuídas en 81 países, cuxa autonomía “é coidadosamente respectada” (Martínez-Torres e Rosset, 2010, p. 170). Como se indica no informe emanado de dita conferencia (LVC, 2017b), LVC “organízase a partir de rexións xeográficas” (p. 2) e “na actualidade nove rexións forman parte da súa estrutura” (p. 2). Segundo o censo de membros, as rexións máis representadas son América do Sur, con 46 organizacións, Europa, con 28, Centro América, con 27¹²⁸, e Asia Meridional, con 23¹²⁹. No Estado español, forman parte de LVC a *Coordinadora de Organizaciones de Agricultores y Ganaderos* -COAG-¹³⁰ a nivel estatal, o *Sindicato Andaluz de Trabajadores* -SAT-¹³¹ en Andalucía, o *Euskal Herriko Nekazarien Elkarte* -EHNE-¹³² no País Vasco e Navarra, e o *Sindicato Labrego Galego* -SLG-¹³³ en Galicia.

De xeito sintético, podemos considerar tres características fundamentais de LVC. A primeira é o seu carácter internacional e enfoque global de acción, que se reflicte no seu lema «¡Globalizemos a loita! ¡globalizemos a esperanza!», e que levaría a Martínez-Torres e Rosset (2010) a catalogar LVC como “un auténtico internacionalismo

¹²⁸ Sen computar os países insulares do Caribe, que conforman unha rexión propia, representada por 13 organizacións.

¹²⁹ Esta rexión integra os países situados no sub-continente indio -Bangladesh, India, Nepal, Pakistán e Sri-Lanka-, mentres que o sur-este asiático se integraría noutra rexión xunto aos países de Asia Oriental.

¹³⁰ Máis información en <http://www.coag.org> [Revisado o 25 de agosto de 2020].

¹³¹ Constituído en 2007 tras a fusión do histórico *Sindicato de Obreros del Campo de Andalucía* (SOC) con outras organizacións sindicais locais ou de menor dimensión. Máis información en <http://sindicatoandaluz.info> [Revisado o 25 de agosto de 2020].

¹³² Máis información en <https://www.ehne.eus> [Revisado o 25 de agosto de 2020].

¹³³ Máis información en <http://www.sindicatolabrego.com> [Revisado o 25 de agosto de 2020].

campesino” (p. 171). A segunda, a súa autonomía e configuración asentada en movementos e organizacións campesiñas de base:

As/os produtoras/es de alimentos as/os campesiñas/os, as/os pequenas/os agricultoras/es de todos os xéneros e idades, as/os pescadoras/es, as/os apicultoras/es, as/os pastoras/es, as/os traballadoras/os agrícolas -en resumo, as persoas que durante séculos alimentaron e seguen a alimentar á poboación mundial- forman LVC. Máis que individuos ou organizacións non gobernamentais que «representan» a campesiñas/os e persoas rurais, os seus membros son movementos e organizacións con membros de base e estruturas de liderado que aseguran que as/os campesiñas/os se representen a si mesmas/os (LVC, 2017b, p. 1).

A terceira é que se pode considerar LVC como “a organización máis estreitamente asociada coa loita global pola soberanía alimentaria” (Cadieux e Slocum, 2015, p. 4). Neste sentido, entre as loitas que desenvolve LVC, destaca precisamente *a defensa da Soba, a loita pola terra e a reforma agraria, xunto á promoción da Agroecoloxía e a defensa das sementes locais e a promoción dos Dereitos Campesinos e a loita contra a súa criminalización* (LVC, 2017a, p.2)¹³⁴.

Con relación estes últimos -os *dereitos campesiños*-, tanto en Gallar e Rivera-Ferre (2013) como en Gallar, Vara, Rivera e Calle (2016) salientase o informe elaborado conxuntamente por FIAN e LVC sobre a violación dos DDHH das campesiñas (FIAN e LVC, 2004), no que se recolle a “situación de indefensión permanente ante a falta de protección dos seus dereitos humanos” (Gallar *et al.*, 2016, p. 213). Concretamente, este informe denuncia que “as violacións sistemáticas dos seus dereitos humanos foron historicamente desatendidas no sistema de dereitos humanos” (FIAN e LVC, 2004, p. 37), como resultado do cal “millóns de campesiños/as padecen hoxe fame e desnutrición” (p. 38), o cal non se debe á carencia de alimentos no mundo, “senón a que os/as campesiños/as son obrigados/as a desprazarse cara áreas marxinais, os seus gobernos non os apoian e o sector agrícola e o do procesamento de alimentos se encontra moi

¹³⁴ Para máis información sobre este movemento, recoméndase visitar a páxina de *La Vía Campesina*: <https://viacampesina.org/es/> [Revisado o 23 de agosto de 2020].

concentrado nas mans dunhas poucas multinacionais” (p. 38). Así mesmo, neste informe puntualízase que

as condicións marco establecidas nos acordos internacionais, como os da OMC ou as políticas de axuste estrutural do BM e do FMI, poden limitar seriamente a capacidade dos Estados en materia de cumprimento das súas obrigas de dereitos humanos e de protexer adecuadamente aos seus campesiños/as (FIAN e LVC, 2004, p. 38).

Ante tal situación, dende LVC reivíndicase a necesidade de celebrar unha *Convención Internacional sobre os Dereitos dos Campesiños e Campesiñas*, así como a sinatura do correspondente convenio internacional (FIAN e LVC, 2004; Gallar *et al.*, 2016). Como parte da estratexia deste movemento para promover a adopción de tales instrumentos no *Sistema das NNUU*, LVC celebrou en 2008 en Iacarta (Indonesia) unha *Conferencia Internacional sobre os Dereitos das Campesiñas e Campesiños*¹³⁵, aprobando e publicando o ao ano seguinte a *Declaración dos Dereitos das Campesiñas e Campesiños* (LVC, 2009). Nesta, ademais de facer fincapé na necesidade da devandita convención, denúncianse as violacións dos DDHH que sofren as campesiñas e o xeito no que as políticas neoliberais as están a agravar, así como se enxalzan as loitas levadas a cabo ata o momento por dito colectivo. Así mesmo, como apuntan Gallar e Rivera-Ferre (2013), a declaración formula un articulado que, por unha banda, reforza “a integración do campesiñado como parte da cidadanía universal” (p. 40), e pola outra, centra o foco dos dereitos na propia “condición campesiña” (p. 40), definindo ás campesiñas como suxeito de dereito, adaptando DDHH universais a dita condición e mesmo formulando dereitos específicos para o campesiñado: dereito á terra e ao territorio, ás sementes e ao saber e práctica da agricultura tradicional, aos medios de produción agrícola, á información e á tecnoloxía agrícola, á protección dos valores da agricultura, á diversidade

¹³⁵ Para máis información, ver <https://viacampesina.org/es/declaraciinal-de-la-conferencia-internacional-sobre-los-derechos-de-las-campesinas-y-campesinos/> [Revisado o 26 de agosto de 2020].

biolóxica¹³⁶, á preservación ambiental¹³⁷ ou a liberdade para determinar prezos e mercados para a súa produción.

Grazas ao traballo de presión e incidencia desenvolvido por LVC e outros axentes afíns, os contidos desta declaración foron permeando no sistema das NNUU, nun proceso que é etiquetado por Claeys (2015) como de *institucionalización dos dereitos dos campesiños*. Como indica o ODA-E e o ODA-ALC (2018), “en setembro do 2012, o Consello de Dereitos Humanos impulsou a creación dun grupo de traballo intergobernamental sobre os dereitos dos campesiños e das persoas que traballan no ámbito rural” (p. 23), que recollería o articulado presentado por LVC como proxecto de declaración a aprobar polo Consello de DDHH (ONU, 2013). O Relator Especial para o Dereito á Alimentación nese momento, Olivier de Schutter, afirmaríaa tal respecto que “hai unha gran superposición entre as recomendacións formuladas nestes informes [os do Relator Especial] e a Declaración dos Dereitos das Campesiñas e Campesiños, aprobada en 2008 polo Movemento Campesino Internacional, Vía Campesina” (De Schutter, 2014, p. 14), denotando a súa sintonía coas propostas incluídas na declaración de LVC. Finalmente, en decembro de 2018 a Asemblea Xeral das NNUU aprobaría a *Declaración das Nacións Unidas sobre os Dereitos dos Campesiños e doutras Persoas que Traballan nas Zonas Rurais* (ONU, 2018), o cal é celebrado por LVC, posto que consideran que “abre oportunidades para abordar a desigualdade e a discriminación que afecta desproporcionadamente á poboación rural en todo o mundo” (LVC, 2019), se ben lembran que aínda cómpre popularizala e promover a vontade política dos gobernantes para que sexa efectivamente implementada.

Ao igual que FIAN, outra organización que se pode destacar pola súa colaboración co movemento campesiño é GRAIN. Esta pequena

¹³⁶ Pódese encontrar un referente de recoñecemento internacional dos dereitos campesiños ás sementes, ao saber e a práctica da agricultura tradicional e á diversidade biolóxica no Artigo 9 -*dereitos do agricultor*- do *Tratado internacional sobre os recursos fitoxenéticos para a alimentación e a agricultura* (FAO, 2009c), adoptado en 2001 e que entrou en vigor en 2004.

¹³⁷ Con respecto a este dereito recollido no Artigo XI da declaración, Gallar e Rivera-Ferre (2013) subliñan que se formula “o dereito a un medio ambiente limpo e saudable [...] dende a perspectiva de que o campesiñado ten o dereito a preservalo (e non só a gozalo)” (p. 40), o cal implica “recoñecer ás persoas campesiñas como garantes da xestión sostible dos recursos naturais” (p. 40).

organización internacional presta apoio a campesiñas e agricultoras a pequena escala, esencialmente desenvolvendo investigacións, ofrecendo formación e capacitación, e tecendo alianzas e redes de cooperación, para contribuír así á construción de sistemas alimentarios baseados na biodiversidade e o control comunitario. As súas principais liñas de traballo son, entre outras: a defensa das sementes e saberes tradicionais, a biodiversidade agrícola e o control comunitario do patrimonio xenético fronte á súa apropiación por parte das corporacións transnacionais mediante dereitos de propiedade intelectual e a introdución masiva de OMX; a resistencia fronte o acaparamento de terras, o control corporativo dos mercados e outros abusos amparados polos Tratados de Libre Comercio -en adiante TLC-; ou os vínculos entre o sistema agroalimentario industrial e a crise climática¹³⁸.

Con todo, se hai que salientar outro axente especialmente relevante dentro desta tendencia transformadora, ese é o *Comité Internacional de Planificación sobre a Soberanía Alimentaria* -en adiante CIP-SA-. Establecido no ano 2000 polas OSC segundo Beuchelt e Virchow (2012) e formalizado en 2003, acha o seu berce no Foro da Sociedade Civil celebrado no marco da CMA de 1996 en Roma. Preséntase como “unha plataforma global autónoma e auto-organizada de pequenos produtores de alimentos e organizacións de traballadores rurais e movementos sociais de base e comunitarios que promove a axenda da Soberanía Alimentaria a nivel global e rexional” (CIP-SA, 2019), da que forman parte máis de 6000 organizacións e 300 millóns de pequenos produtores de alimentos. Entre os actores máis relevantes que integran o CIP-SA destaca, precisamente, LVC. O CIP-SA ten como función dispoñer un espazo de diálogo entre os actores da sociedade civil, gobernos e outros axentes relacionados coa SegA, como son as institucións e organismos do Sistema das NNUU, especialmente a FAO, coa que mantén unha colaboración formal dende 2003. Entre os principais fitos do CIP-SA destacan as súas contribucións ás DV e a súa participación nas negociacións para a reforma do CSA.

¹³⁸ Para máis información, recoméndase visitar a súa páxina: <https://www.grain.org> [Revisado o 26 de agosto do 2020].

En definitiva, tal como se presenta na propia páxina da plataforma, o CIP-SA “quere construír espazos onde as organizacións sociais, e especialmente as organizacións internacionais e rexionais de pequenos produtores de alimentos, podan traballar xuntas pola axenda da [SobA] e construír unha influencia efectiva na misión da FAO” (CIP-SA, 2019)¹³⁹.

Como se fixo patente nas páxinas anteriores, os diferentes axentes aquí referidos como exemplos desta tendencia transformadora comparten o discurso de defensa e promoción da SobA, enfoque que nace, segundo Gallar *et al.* (2016), “como ferramenta compartida [...] coa que enfrontarse ao uso que dende as institucións se estaba a facer do termo Seguridade Alimentaria correspondente a un modelo agroindustrial propio da globalización neoliberal” (p. 214-215). Porén, apuntan tamén que se trata dun concepto “nun permanente proceso de reflexión e análise” (p. 214) e que “non hai unha definición universalmente acordada” (p. 214), se ben todas as que existen “responden a unha mesma análise política da cuestión agroalimentaria global e local” (p. 214).

Neste sentido, como indican Cuéllar e Sevilla (2013),

xerouse un movemento pola Soberanía Alimentaria, onde participan, na construción do concepto e da súa práctica, organizacións campesiñas, de traballadores e traballadoras rurais, de persoas dedicadas ao pastoreo e á pesca, ONG, grupos procedentes do mundo da academia, organizacións dos movementos sociais ecoloxistas, feministas, de consumo responsable, etc. (p. 22)

Pola súa banda, Windfuhr e Jonsén (2005), indican que

Detrás do desenvolvemento da política marco da Soberanía Alimentaria encóntrase unha rede global de organizacións non gobernamentais e da sociedade civil e movementos sociais, e unha serie de conferencias, foros e

¹³⁹ Para máis información, recoméndase visitar a súa páxina: <https://www.foodsovereignty.org/es/>
[Revisado o 26 de agosto do 2020].

declaracións que deron lugar a varias manifestacións significativas sobre a «Soberanía Alimentaria» (p. 11)¹⁴⁰.

Con todo, para situar a súa orixe, Cuéllar e Sevilla (2013) indican que “falar de Soberanía Alimentaria supón falar [...] de La Vía Campesina” (p. 17), xa que “foi na conferencia internacional de La Vía Campesina celebrada en Tlaxcala, México, en abril de 1996, cando se formulou por primeira vez o concepto” (p. 20)¹⁴¹. Nese mesmo ano, como apunta a Coordinación Europea Vía Campesina -en adiante ECVC, pola súas siglas en inglés)¹⁴², LVC presentou o concepto de SobA no Foro da Sociedade Civil celebrado en Roma durante o CMA (ECVC, 2018). Na declaración, titulada *Soberanía Alimentaria, un futuro sen fame*, concibiuse a SobA como “o dereito de cada nación para manter e desenvolver a súa propia capacidade para producir os alimentos básicos dos pobos, respectando a diversidade produtiva e cultural” (LVC, 1996), así como “unha precondition para a seguridade alimentaria xenuína” (LVC, 1996). Así mesmo, nesta declaración presentáronse sete principios para acadar a SobA, e que alentaban a considerar a alimentación como un dereito humano básico, acometer a reforma agraria, protexer os recursos naturais, reorganizar o comercio de alimentos, eliminar a globalización da fame e promover a paz social e o control democrático das políticas alimentarias.

Cuéllar e Sevilla (2013) seguen a evolución desta noción emerxente nos anos seguintes. Neste senso, indican que no Congreso organizado por LVC e a Coordinadora Latinoamericana de Organizacións do Campo (CLOC) o ano 2000 na cidade india de Bangalore, “sinalouse como imprescindible para a loita [campesina] dito concepto” (p. 20), se ben consideran que “a definición máis elaborada” (p. 20) probablemente sexa a presentada no *Foro Mundial*

¹⁴⁰ Para unha enumeración exhaustiva dos principais documentos -manifestacións, declaracións e informes- que foron conformando o desenvolvemento do concepto de SobA na súa primeira década de evolución -de 1996 a 2005-, recoméndase consultar a cronoloxía ofrecida por Windfuhr e Jonsén (2005, p. 47-48).

¹⁴¹ A Declaración de Tlaxcala de LVC, na que se menciona por primeira vez a noción de SobA, pode ser consultada en <https://viacampesina.org/es/i-conferencia-internacional-de-la-via-campesina-tlaxcala-mexique-18-al-21-abril-1996/> [Revisado o 26 de agosto de 2020].

¹⁴² Para máis información sobre este membro rexional de LVC, pódese consultar a súa páxina: <https://www.eurovia.org/es/> [Revisado o 26 de agosto de 2020].

sobre Soberanía Alimentaria -en adiante FMSA- celebrado o 2001 na Habana:

Entendemos por soberanía alimentaria o dereito dos pobos a definir as súas propias políticas e estratexias sustentables de produción, distribución e consumo de alimentos que garantan o dereito á alimentación para toda a poboación, con base na pequena e mediana produción, respectando as súas propias culturas e a diversidade dos modos campesiños, pesqueiros e indíxenas de produción agropecuaria, de comercialización e de xestión dos espazos rurais, nos cales a muller desempeña un papel fundamental (FMSA, 2001, p. 4-5).

Como indican Carrasco e Tejada (2008), esta nova definición pon máis énfase nos *pobos* que nas *nacións*, introducindo así mesmo como novidade -aínda que de maneira aínda moi superficial- a perspectiva de xénero. Así mesmo, Cuéllar e Sevilla (2013) recollen “una serie de efectos engadidos e de requisitos necesarios” (p. 21) a considerar na aplicación desta definición:

1. supón favorecer a soberanía económica, política e cultural dos pobos;
2. supón recoñecer unha agricultura con persoas campesiñas, indíxenas e con comunidades pesqueiras, vinculada ao territorio; prioritariamente orientada ao autoconsumo e á satisfacción das necesidades dos mercados locais e nacionais, baseada en prezos xustos; [...] que considere central ao ser humano; que preserve, valore e fomenta a multifuncionalidade dos modos campesiños e indíxenas de produción e xestión do territorio rural;
3. supón o recoñecemento e valorización das vantaxes económicas, sociais, ambientais e culturais da agricultura a pequena escala, das agriculturas familiares, das agriculturas campesiñas e indíxenas [...];
4. implica o recoñecemento da multiétnicidade das nacións e a valorización das identidades dos pobos orixinarios [...];
5. contén a garantía ao acceso a unha alimentación sa e suficiente para todas as persoas, principalmente para os sectores máis vulnerables, como obriga ineludible dos estados nacionais, así como o exercicio pleno dos dereitos da cidadanía, que entraña a participación activa da poboación no deseño das políticas de produción, distribución e consumo de alimentos [...] [e non] como unha compensación asistencial dos gobernos ou unha caridade [...];
6. esixe a posta en marcha de procesos radicais de Reforma Agraria integral adaptados ás condicións de cada país e rexión, que permitan [...] un acceso equitativo aos recursos produtivos, principalmente terra, auga e bosque, así como aos medios de produción, financiación, capacitación [...];
7. entende que o comercio alimentario internacional ha de estar orientado polo propósito supremo de servir ao ser humano [...]. (Cuéllar e Sevilla, 2013, p. 21-22).

Ao ano seguinte, en 2002, o CIP-SA impulsou a celebración en Roma do *Foro de ONG/OSC para a Soberanía Alimentaria* -en adiante FOSA- de maneira paralela ao CMA: *cinco anos despois*, organizado pola FAO para revisar os avances realizados dende o CMA de 1996¹⁴³. Na declaración consensuada no FOSA recolleuse a seguinte definición da SoBA:

A Soberanía Alimentaria é o dereito dos países, as comunidades e os pobos a definir as súas propias políticas agrarias, de emprego, pesqueiras, alimentarias e territoriais, de forma que sexan ecolóxica, social, económica e culturalmente apropiadas ás súas circunstancias únicas. Isto inclúe o verdadeiro dereito á alimentación e a producir os alimentos, o que significa que todas as persoas teñen o dereito a unha alimentación sa, nutritiva e culturalmente apropiada, así como aos recursos de produción de alimentos e á capacidade para sosterse a si mesmos e ás súas sociedades (FOSA, 2002).

Windfuhr e Jonsén (2005) apuntan que posteriormente o CIP-SA emendaría esta definición, engadindo *os individuos* aos *países, comunidades e pobos*, para recoller así de maneira máis expresa o dereito á alimentación tamén como dereito individual, o cal influiría fortemente as definicións posteriores, cun enfoque que permitía fusionar “dereitos xa recoñecidos no dereito internacional vinculante, como o [DAA], con dereitos que ata agora non existen formalmente, como o «dereito a producir alimentos de forma sostible e ecolóxica»” (p. 13). Gallar *et al.* (2016), pola súa banda, salientan que o enfoque proposto nesta declaración se sintetiza nun “esquema de catro «piases» da Soberanía Alimentaria: 1) Dereito á alimentación, 2) Acceso a recursos produtivos, 3) Producción agroecolóxica dominante e 4) Comercio e mercados locais” (p. 218). Porén, botan en falta unha maior atención ás cuestións vinculadas á necesidade dunha xestión máis democrática dos sistemas agroalimentarios.

En todo caso, no FMSA celebrado o ano 2007 en Sélingué, no Malí, e a través da nomeada *Declaración de Nyéléni*¹⁴⁴, formulouse a

¹⁴³ Para máis información sobre o *Cumio Mundial da Alimentación: cinco anos despois* celebrado en Roma en 2002, recoméndase visitar a seguinte ligazón: <http://www.fao.org/worldfoodsummit/spanish/index.html> [Revisado o 28 de agosto de 2020].

¹⁴⁴ Segundo reza na propia Declaración, déuselle o nome de *Nyéléni* “como homenaxe, inspirados na lendaria campesiña maliana que cultivou e alimentou á súa xente” (FMSA, 2007, p. 1). Para máis

definición máis representativa (Beuchelt e Virchow, 2012) e que é comunmente empregada no seo do movemento pola SobA na actualidade:

A soberanía alimentaria é o dereito dos pobos a alimentos nutritivos e culturalmente adecuados, accesibles, producidos de forma sostible e ecolóxica, e o seu dereito a decidir o seu propio sistema alimentario e produtivo (FMSA, 2007, p. 1).

Segundo se prosegue na propia declaración, este enfoque da SobA

pon a aqueles que producen, distribúen e consumen alimentos no corazón dos sistemas e políticas alimentarias, por encima das esixencias dos mercados e das empresas. Defende os intereses de, e inclúe a, as futuras xeracións. Ofrecenos unha estratexia para resistir e dismantelar o comercio libre e corporativo e o réxime alimentario actual, e para canalizar os sistemas alimentarios, agrícolas, pastorís e de pesca para que pasen a estar xestionados polos produtores e produtoras locais (FMSA, 2007, p. 1).

Deste xeito, nesta declaración apúntase que esta perspectiva da SobA: prioriza ás economías e mercados locais e nacionais, reconece e valora ás campesiñas, á agricultura familiar, á pesca artesanal e ao pastoreo tradicional; sitúa a produción, distribución e consumo de alimentos na base da sustentabilidade ambiental, social e económica; promove a transparencia no comercio, permitindo garantir á vez ingresos dignos ás produtoras e o dereito das consumidoras a ter control sobre a súa dieta; garante o dereito de acceso e xestión da terra, os territorios, a auga, as sementes, o gando e a biodiversidade, a aquelas que producen os alimentos; comporta novas relacións sociais libres de opresión e desigualdades de xénero e entre pobos, etnias, clases e xeracións, democratizando os sistemas agroalimentarios.

Segundo Gallar *et al.* (2016), neste declaración fórmulase a SobA como

un dereito de dereitos, e tamén un dereito que apela a dereitos recoñecidos xuridicamente no marco nacional e internacional como parte da [DUDP] e en diferentes estándares internacionais de interpretación, xunto a outros «dereitos» que [...] por parte de LVC e o CIP-SA se consideran verdadeiros dereitos

información sobre este personaxe, pódese consultar <https://nyeleni.org/spip.php?article32> [Revisado o 27 de agosto de 2020].

necesarios para satisfacer o DAA e unha auténtica seguridade alimentaria sustentable (Gallar *et al.*, p. 213).

Vistas as súas definicións máis consensuadas no seo do movemento pola SobA, resulta patente que, como sinala o ECVV (2018), esta “xurdiu como unha resposta e unha alternativa ao modelo neoliberal da globalización corporativa” (p. 4), debido ao cal terminou por adquirir “un carácter internacionalista e proporciona un marco para o entendemento e a transformación da gobernanza internacional en torno aos alimentos e a agricultura” (p. 4-5). Concibe así Holt-Giménez (2013) a SobA “como plataforma política, para facer retroceder o asalto neoliberal nos nosos sistemas alimentarios” (p. 29), dende a cal se revela necesario “formar *alianzas para accións transformadoras e novas política estruturais* nos nosos sistemas alimentarios”¹⁴⁵ (p. 29), tal como se fixo precisamente no seo do movemento pola SobA.

No entanto, precisamente debido a que a concepción da SobA se formulou dunha maneira tan estreitamente vinculada á formación e evolución deste movemento internacional orientado á súa promoción, terminouse por propiciar unha “proliferación de definicións superpostas” (Patel, 2009, p. 663), chegando a un punto no que “hai tantas versións do concepto que é difícil saber exactamente que significa” (p. 663). A concepción da SobA ten variado ademais co paso do tempo, mais non necesariamente dun xeito ligado á evolución da política internacional e ás relacións de poder -como si aconteceu coa SegA-, senón mais ben en base á concorrencia de posicións, valoracións e axentes implicados na súa formulación. Así, malia as contradicións e conflitos que se puideron chegar a xerar no seo deste movemento na procura de concepcións consensuadas, para Patel (2009) esta forma de afrontar a definición da SobA supuxo “unha fortaleza importante” (p. 666), xa que estas adquiriron solidez tanto no proceso como ao apuntar certeiraamente á idea do poder con relación á configuración dos sistemas agrolimentarios¹⁴⁶, enarborando o enfoque de dereitos -universais- de maneira confrontada aos privilexios exercidos ata o momento por escasos axentes a través de espazos de toma de decisións restrinxidos a

¹⁴⁵ As cursivas son do texto orixinal.

¹⁴⁶ Para profundar na análise do poder no sistema agroalimentario dende o enfoque da SobA e con perspectiva de xénero, recoméndase o traballo do propio Patel (2012a) sobre estas cuestións.

determinadas elites -Estados, corporacións transnacionais, institucións supranacionais, etc.-. Revélase así o carácter profundamente democrático, tanto no fondo como na forma e no proceso de definición, como un dos trazos máis distintivos da SobA.

Desta maneira, “baixo o enfoque da [SobA], a política agroalimentaria inclúe a necesidade dunha solución democrática ás cuestións non solucionadas pola [SegA]” (Pachón et al., 2008, p. 298). A este respecto, aclara Patel (2012a) que non se trata dun “chamamento á autosuficiencia, para que os estados cultiven dentro das súas fronteiras alimentos suficientes para alimentar aos seus cidadáns” (p. 1), senón para “que os pobos sexan soberanos sobre os seus sistemas alimentarios, que as persoas teñan o poder de decidir como debería ser o sistema” (p. 1), e “que as comunidades involucradas en reclamar a soberanía alimentaria podan responder a cuestións relacionadas coa produción, distribución e consumo de alimentos por si mesmas” (p. 1), en lugar de que estas decisións estean en mans de “corporacións poderosas ou gobernos xeopoliticamente dominantes” (p. 1). Neste mesmo sentido, Gallar *et al.* (2016) entenden a SobA como

a estratexia de cambio e recondución do modelo agroalimentario globalizado cara un sistema integral de xestión dos recursos naturais, a democratización das relacións sociais de produción, distribución, comercialización e consumo, a negociación das normas internacionais de comercio, o compromiso dos Estados na defensa e promoción deste cambio social, etc., como elementos necesarios para a satisfacción real da Seguridade Alimentaria de acordo á definición da CMA, protexida por un corpo xurídico que garanta o DAA e o resto de dereitos humanos involucrados no acceso á alimentación (p. 213-214).

A este punto de vista engade Patel (2012a) que fronte “as desigualdades de poder que caracterizan o sistema alimentario [e que] se poden encontrar en fogares, corporacións, gobernos rexionais e estatais, fundacións filantrópicas privadas e organizacións internacionais” (p. 3), a SobA achega “un enfoque heurístico” (p. 3) que invita a “identificar as inequidades de poder dentro do sistema alimentario global [...] non só para interpretar o sistema, senón tamén para cambialo” (p. 3).

Dende esta mesma perspectiva, a SobA pode ser tamén concibida como “a democratización extensa e sustentable do acceso ás necesidades básicas que se satisfán arredor da cadea alimentaria” (Calle, Vara e Cuéllar, 2013a, p. 81), incluíndo satisfactores de carácter material -alimentos-, afectivos -identidade, costumes, redes-, ambientais -sustentabilidade- e expresivos -toma de decisións, liberdade para elixir que producir e consumir-. Deste xeito, cobra especial relevancia a necesidade de reconsiderar a concepción dos alimentos como mercancía sometida aos designios do mercado para pasar a entendelos como un ben común indispensable para facer efectivo o DAA (Vivero-Pol, Ferrando, De Schutter e Mattei, 2018). De feito, “a proposta alternativa da soberanía alimentaria toma como punto de partida o considerar a alimentación como un dereito humano, non como unha mercadoría máis” (Sevilla e Soler, 2010, p. 211).

En síntese, en base ás distintas definicións esbozadas, conceptos introducidos e apreciacións formuladas a través das distintas declaracións e da literatura académica relativa á SobA, Beuchelt e Virchow (2012) identifican unha serie de elementos clave con respecto á súa concepción que aquí sintetizamos:

1. O dereito á alimentación e a producir alimentos, así como o recoñecemento da SobA como un dereito humano básico;
2. O dereito dos pobos, comunidades e estados a definir e determinar os seus propios sistemas e políticas agroalimentarias, en particular ao priorizar as necesidades alimentarias da poboación sobre as exportacións, o comercio internacional e os acordos comerciais;
3. Prezos xustos e acordos aos custos reais de produción, prohibindo as políticas de subsidios á exportación que provocan o *dumping*;
4. Apoio público a pequenas produtoras, ás súas comunidades e aos métodos de produción agroecolóxicos sustentables, eliminando subsidios a formas insostibles de agricultura e á distribución inxusta da terra, rexeitando patentes de sementes, plantas e animais, así como o uso dos OMX na agricultura;

5. Dereitos de acceso e control dos recursos produtivos -terra, auga, sementes, etc.- para as persoas produtoras de alimentos, incluíndo a distribución xusta da terra e a participación das campesiñas, as súas organizacións e comunidades na toma de decisións das política agrarias fronte a concentración de poder das empresas transnacionais nos sistemas agroalimentarios;
6. O dereito das consumidoras a unha alimentación local saudable e ao control sobre a súa dieta,
7. O recoñecemento e respecto dos roles e dereitos das mulleres na produción de alimentos.

Beuchelt e Virchow (2012) salientan así mesmo que a SobA “ten como obxectivo garantir a supervivencia e o benestar dos pequenos produtores de alimentos e os campesiños, os cales foron en gran medida abandonados ou excluídos dos procesos máis amplos de desenvolvemento” (p. 261). Sen embargo, non esquece o DAA das persoas consumidoras. Ademais, indica que a SobA sobre todo formula unha cuestión elemental: “que tipo de produción de alimentos, agricultura e desenvolvemento rural deben perseguirse para garantir a seguridade alimentaria dunha poboación nacional e mundial” (p. 261).

Con todo, e dado que, como xa se avanzou, na súa orixe “a Soberanía Alimentaria se propuxo en resposta ao termo «seguridade alimentaria»” (ECVC, 2018, p. 5), pode resultar especialmente esclarecedor, como recomenda Patel (2009), “contrastar a soberanía alimentaria co concepto co que tradicionalmente se ten enfrontado” (p. 663) -é dicir, a propia SegA-. Do mesmo xeito, pode resultar tamén interesante valorar a SobA de maneira comparada con outros conceptos xa revisados anteriormente, como a xustiza alimentaria e o DAA.

En primeiro lugar, dende este propósito comparativo, Martínez-Torres e Rosset (2010) ofrecen un “contraste entre o modelo dominante, baseado en agroexportacións, políticas económicas neoliberais e libre comercio, fronte o modelo de soberanía alimentaria” (p. 168), contraste que, apuntan, “non podía ser máis marcado” (p. 168), presentando posicións contrarias en practicamente todos os campos relevantes do eido agroalimentario. Por exemplo, en canto ás explotacións de agricultura familiar, o primeiro modelo as concibe “como un

anacronismo pintoresco pero ineficiente que debería desaparecer co desenvolvemento” (p. 168), mentres que o segundo as ve “como a base das economías locais” (p. 168). Como estratexia para afrontar a fame, o primeiro aposta polo impulso das exportacións de cultivos especializados e producidos a gran escala para xerar divisas coas que importar alimentos básicos para alimentar ás famentas, mentres que o segundo reivindica a devolución das terras acaparadas a agricultoras familiares, campesiñas e pobos indíxenas, para garantir así a produción de subsistencia e os ingresos que podan obter pola venda dos seus produtos, combatendo deste xeito a pobreza rural, unha das principais causas estruturais da fame. Por último, destacan Martínez-Torres e Rosset (2010) que “mentres que o modelo dominante se basea en monocultivos a gran escala con uso intensivo de produtos químicos e [OMX], o modelo de [SobA] considera que estas prácticas agroindustriais co tempo destrúen a terra para as xeracións futuras e se contraponen aos coñecementos tradicionais e ás prácticas agrícolas sustentables e de base agroecolóxica” (p. 168)¹⁴⁷.

Con relación á comparación entre a SobA e os outros dous marcos introducidos en epígrafes anteriores -a SegA e o DAA-, Windfuhr e Jonsén (2005) indican que a SegA é basicamente “a definición dunha meta” (p. 23), pero “non recomenda automaticamente un programa específico” (p. 23) para acadala, mentres que o dereito á alimentación “é igualmente un concepto que non se basea nun conxunto particular de políticas senón que se centra nas obrigas dos Estados e en permitir que as persoas afectadas negativamente utilicen recursos xurídicos para facer valer os seus dereitos” (p. 23). En cambio, a SobA “é unha proposta política máis precisa, cos seus propoñentes desafiando a inactividade política ou outras fallas para perseguir políticas apropiadas” (p. 23). Por outra banda, tanto o DAA como a SegA “fan fincapé no acceso [...] dos individuos ou dos fogares á alimentación” (p. 24), aínda que o DAA incorpora “o valor agregado polo enfoque de dereitos [...] [que] lexitima a individuos e grupos para esixirlle ao Estado [...] que respecte, protexa e garanta o seu acceso á alimentación

¹⁴⁷ Para profundar nesta análise comparada, recoméndase consultar a táboa na que Martínez-Torres e Rosset (2010, p. 169-170) presentan as diferencias entre o modelo dominante e o paradigma da SobA, contrastando ambos enfoques a través de vinte e un puntos ou cuestións agroalimentarias relevantes.

adecuada” (p. 24). Pola súa banda, “o marco da [SobA] tamén aplica un enfoque de dereitos” (p. 24), mais incluíndo “os dereitos de acceso dos pequenos agricultores, pastores e pescadores aos recursos para a produción alimentaria, así como o dereito á alimentación e á dispoñibilidade de mercados xustos” (p. 24), tendo así un enfoque máis orientado ao desenvolvemento rural. En conclusión, afirman Windfuhr e Jonsén (2005) que,

a diferenza da [SegA], que é un conxunto de obxectivos para as políticas alimentarias e nutricionais, o marco da [SobA] fórmulase como unha proposta de política alternativa á agricultura industrial liberalizada e aglutina elementos de diferentes áreas políticas nun marco único (p. 24).

Carrasco e Tejada (2008) comparten esta perspectiva. Afirmar que “a [SegA] é máis un concepto técnico mentres que a [SobA] é esencialmente un concepto político” (p. 29). Isto garda unha estreita relación coa procedencia de cada enfoque, xa que a SegA procede dunha contorna institucional -o Sistema das NNUU-, mentres que a SobA provén das OSC e os movementos sociais. Así, en canto “á súa posición fronte ao modelo de desenvolvemento hexemónico[,] en teoría, a [SegA] pode ser alcanzada dentro do modelo neoliberal e o comercio baseado na agro-exportación, ambos identificados pola [SobA] como agravantes da pobreza e a inseguridade alimentaria” (p. 29). Así mesmo, se ben é certo que ambos enfoques “recoñecen que o problema da fame e a desnutrición son problemas globais que requiren unha acción global” (p. 29), as estratexias de acción difiren. Dende a SegA apóstase pola “intervención de organismos internacionais, cooperación internacional e institucións nacionais sobre as zonas con maior déficit alimentario” (p. 29). Para a SobA é mester abordar transformacións estruturais para “modificar as regras que rexen a interacción política, económica e comercial a nivel planetario” (p. 29). Secasí, ambos enfoques concordan no recoñecemento e concepción do dereito á alimentación e na procura da súa realización, perseguindo este fin “con estratexias que en determinados puntos converxen, difiren e se complementan” (p. 29).

A través da análise dos discursos asociados á SegA e á SobA, Pillado-Albarrán, Ramírez-Hernández e Avitia-Rodríguez (2020)

chegan a unha valoración similar ás anteriores: “ambos conceptos teñen o mesmo fin pero diferentes medios para acadalo” (p. 120). Así entón, dende este punto de vista comparado, os autores interpretan a SegA do seguinte xeito:

un concepto operativo de escala global que busca o acceso aos alimentos mediante a modernización e a apertura internacional dos sistemas agroalimentarios, [que] es parte dunha ideoloxía hexemónica totalizadora; os suxeitos que o representan son actores políticos que exercen poder no mercado, as súas accións céntranse en promover a industria e a tecnificación como medidas para asegurar a alimentación, vólvese da axenda internacional para permear nos plans de desenvolvemento rexional. Baixo esta visión o acceso aos alimentos é correspondente ao poder adquisitivo (Pillado-Albarrán *et al.*, 2020, p. 121).

En contraste, a SobA é presentada como

un concepto proposto por unha masa crítica, [que] propón a autodeterminación dos pequenos produtores como vía de acceso aos alimentos. Os seus principais actores de cambio son: campesiños, agricultores, pescadores, silvicultores, grupos orixinarios, suxeitos que se valen de accións de alcance local para promover a agricultura familiar, o comercio xusto e a salvagarda xenética dos alimentos, pero tamén de alcance global para confrontar o movemento hexemónico e visibilizar modos de autoorganización social como as vías alternas para acceder a unha alimentación digna. Baixo esta visión o acceso aos alimentos é correspondente ao manexo dos bens comúns con base na autoorganización social (Pillado-Albarrán *et al.*, 2020, p. 121).

Por outra banda, para Cadieux e Slocum (2015), a SegA constituiría o punto de partida do que emerxen tanto a SobA como a *xustiza alimentaria*, tendo estas unha orixe común na crítica ás limitacións da propia SegA. Para as autoras, ambos enfoques alternativos teñen como “obxectivo institucionalizar a equidade¹⁴⁸ e o control do sistema alimentario” (p. 3), avogando “por un maior control sobre a produción e o consumo de alimentos por parte das persoas que foron marxinadas polos réximes agroalimentarios convencionais” (p. 3), así como “unha menor dependencia de insumos intensivos en capital, unha maior atención aos contextos sociais e ambientais, e a creación de redes de subministro que contribúan ao benestar sistémico,

¹⁴⁸ Puntualizan as autoras que se presenta equidade como unha demanda clave, “tanto na toma de decisións como na distribución de recursos” (Cadieux e Slocum, 2015, p. 3).

en lugar daquelas que meramente extraían valor” (p. 3). Porén, resaltan Cadieux e Slocum (2015) que pese a que a xustiza alimentaria e a SobA adoitan ser empregadas indistintamente debido á similitude das súas análises, en realidade non son o mesmo. Máis ben, a SobA pode ser entendida como “a condición previa necesaria para acadar a xustiza alimentaria” (p. 4).

Así mesmo, en canto aos actores máis representativos de cada un destes enfoques, “o movemento global pola [SobA] da prioridade aos dereitos dos agricultores indíxenas e de pequena escala para acceder aos recursos produtivos, mentres que a xustiza alimentaria se ten asociado máis con activistas urbanos e contextos estadounidenses” (Cadieux e Slocum, 2015, p. 5). Deste xeito, a SobA presenta un marco de análise e acción máis amplo, denunciando os efectos perniciosos do réxime agroalimentario globalizado e reclamando o dereito a definir os propios sistemas agroalimentarios a escala local e global, mentres que a xustiza alimentaria presenta usualmente unha perspectiva fundamentalmente local centrada en problemas de determinados contextos, eminentemente urbanos, do Norte global. Así mesmo, no caso da SobA, o “discurso tende a xirar en torno á produción de alimentos, mentres que a xustiza alimentaria tende a estar máis asociada co consumo e o acceso aos alimentos” (p. 7), fundamentalmente en áreas urbanas e suburbanas¹⁴⁹.

Pola súa banda, Patel (2009) indica que a SobA suple algunhas das fallas de base da SegA, cuestionando de maneira explícita as relacións de poder subxacentes a súa propia concepción, ao tempo que insire a súa linguaxe transformadora “no discurso internacional ao presentar demandas sobre os dereitos e a democracia, pedras angulares da gobernanza liberal” (p. 665). Este enfoque de dereitos constitúe outro dos trazos centrais da SobA, posto que precisamente “ten sido esa linguaxe común que permitiu articular campesiños, mulleres, indíxenas, pescadores, organizacións ambientalistas, entre outros” (Pachón *et al.*, 2018, p. 298). Sen embargo, para Pachón *et al.* (2018), os conceptos de SobA e SegA, se ben “tenderon a presentarse como contraditorios ou

¹⁴⁹ Para profundar na análise comparada de ambos os dous enfoques alternativos, recoméndase revisar o traballo de Cadieux e Slocum (2015), en particular aos suxestivos diagramas que empregan para ilustrala.

enfrentados nalgúns escenarios académicos e políticos [...], para outros son complementarios” (p. 299), sendo “un punto en común dos dous conceptos [...] a loita contra a fame a través do cumprimento progresivo do [DAA]” (p. 299).

Precisamente, segundo Gallar e Rivera-Ferre (2013) “a apelación ao DAA é básica para a construción da SobA” (p. 41), en tanto que

supón a referencia a un sistema xurídico de normas internacionais e nacionais que ampare o dereito das persoas a unha alimentación adecuada en cantidade e calidade -inocua, nutritiva e culturalmente aceptable-, xa sexa mediante acceso físico e económico aos mercados o mediante acceso aos recursos produtivos: terra, auga, aire, sementes, coñecemento (p. 41).

Segundo Beuchelt e Virchow (2012), “o dereito humano a unha alimentación adecuada foi acollido no concepto de [SobA] dende o principio” (p. 267), tendo ambos marcos un desenvolvemento paralelo. O acordo formalizado no 2003 entre a FAO e o CIP-SA como “principal interlocutor da sociedade civil” (p. 267-268) é precisamente mostra dese vínculo. Porén, se ben ambos enfoques “comparten unha base común [...] tamén teñen diferencias no seu alcance e natureza” (p. 268), posto que basicamente “o [DAA] é un concepto legal, mentres que a [SobA] debe entenderse como un concepto político” (p. 268). Por iso, “mentres que o [DAA] é un dereito nacional e internacional e, polo tanto, vinculante, o concepto de [SobA] é só unha parte da lexislación nacional en moi poucos países” (p. 269).

Así mesmo, indican Beuchelt e Virchow (2012) que a SobA “se centra nos pequenos produtores de alimentos e suxire medidas específicas sobre como protexelos” (p. 268), concentrándose “máis nas zonas rurais e a nivel local” (p. 268), mentres que o DAA “non distingue entre as persoas e as súas actividades profesionais, senón que é válido para todos os seres humanos” (p. 268), e se aplica “dende o ámbito local ao internacional, tanto en áreas rurais como urbanas” (p. 268). Ademais, o enfoque legal do DAA “implica un alto grao de superposición co grupo obxectivo da [SobA]” (p. 268) -campesiñas, indíxenas, etc.-, “pero va máis alá ao incluír calquera grupo vulnerable” (p. 268)

Non obstante, proseguen Beuchelt e Virchow (2012), os actores que defenden a SobA consideran a esta, “xunto co acceso aos recursos agrícolas[,] como a principal condición previa para a realización do [DAA]” (p. 268), elementos que entenden que o marco do DAA non ten abordado suficientemente. En calquera caso, “o dereito á alimentación abarca case todos os elementos do concepto de [SobA]” (p. 268), aínda que non sempre dun xeito explícito, como sucede na abordaxe do modelo agrario ou na regulación do comercio de alimentos e dos mercados internacionais. En todo caso, ambos enfoques coinciden en salientar “a importancia da sustentabilidade, a reforma agraria, a soberanía estatal e a responsabilidade internacional (p. 268), así como a idea de empoderamento e a defensa da agricultura campesiña e familiar como modo de asegurar a accesibilidade aos alimentos da poboación economicamente máis vulnerable¹⁵⁰.”

En gran medida debido a dita aliñación entre os enfoques da SobA e do DAA, así como grazas á presión de movementos como LVC e os espazo de diálogo e colaboración propiciados polo CIP-SA, o paradigma emerxente da SobA foise institucionalizando ao permear progresivamente nos discursos, análises e posturas de diferentes actores, organismos e institucións do Sistema das NNUU, así como na lexislación nacional de varios países (Windfuhr e Jonsén, 2005; Beuchelt e Virchow, 2012; Claeys, 2015).

Neste sentido, Gallar e Rivera-Ferre (2013) apuntan que diferentes documentos de relevancia no ámbito do DAA, como son os informes do Relator Especial sobre o dereito á alimentación, fan precisamente referencia ás “formulacións de cambio de paradigma produtivo, socioeconómico e político” (p. 41) asociadas á SobA, en alusión a varios informes de Olivier de Schutter.

No entanto, foi Jean Ziegler o primeiro en dedicar parte dun dos seus informes como Relator Especial expresamente ao paradigma da SobA e a súa relación co dereito á alimentación. Nese informe, Ziegler (2004) afirma que certamente “o concepto de [SobA] non é sinónimo

¹⁵⁰ Para profundar na análise comparativa entre o DAA e SobA, recoméndase revisar o traballo de Beuchelt e Virchow (2012), no que presentan unha táboa moi ilustrativa na que se comparan ambos marcos en base a 17 indicadores (p. 269).

do dereito á alimentación, pero entre ambos hai algúns vínculos estreitos” (p. 12). Así mesmo, ademais de revisar as concepcións e esixencias da SobA que ata a data se manexaban, e salientar os que, segundo o seu parecer, son os elementos principais deste novo paradigma, Ziegler (2004) se pregunta cal é a relación entre a SobA e o dereito á alimentación, ao que responde presentando vínculos de carácter bidireccional. Por unha banda, en tanto que o dereito á alimentación obriga legalmente aos gobernos “a buscar a maneira mellor de garantir a [SegA] a toda a súa poboación” (p. 16) e que “o actual sistema comercial mundial está poñendo en perigo a [SegA] dos máis pobres e marxinados e está xerando desigualdades cada vez maiores” (p. 16), a SobA se presenta como unha alternativa para “garantir mellor o dereito á alimentación” (p. 16), dado que “coloca en primeiro plano a [SegA] e considera o comercio como un medio para conseguir un fin, e non como un fin en si mesmo” (p. 16). Pola outra, porque “se as normas comerciais poñen en perigo o dereito á alimentación, esas normas deben ser impugnadas en base á normativa de [DDHH]” (p. 16), constituíndo o dereito á alimentación deste xeito “unha importante base legal para loitar pola [SobA]” (p. 16).

Así mesmo, como indican Windfuhr e Jonsén (2005), na primeira metade da década dos 2000 o concepto de SobA xa comezaba a ser “recoñecido por algunhas axencias das [NNUU]” (p. 1), particularmente por organizacións intergubernamentais como a FAO, que “comezaron a investigar o contido e alcance do marco de políticas de [SobA]” (p. 1). Porén, apuntan que se ben o termo SobA estaba comezando a ser empregado -aínda que dun xeito aínda limitado- por algúns actores no seo de espazos de toma de decisións ou de influencia internacional, como a UE ou a propia FAO, tamén matizan que “algúns parecen usalo dun xeito diferente ao que fai a sociedade civil” (p. 35), polo que “existe un risco real de que o marco se dilúa e perda o seu significado inicial ou sexa intercambiable coa [SegA]” (p. 35). De feito, apuntan que ao non contar cunha definición unívoca e universal do termo, este xa estaba a ser empregado “de formas bastante contrarias ao espírito do significado orixinal” (p. 35).

Neste mesmo sentido, Beuchelt e Virchow (2012) comentan que o concepto de SobA “está a ser discutido cada vez máis no ámbito político internacional e polos gobernos nacionais” (p.262). De entre distintos organismos intergobernamentais, salientan claramente á FAO, que ademais de manter un acordo de colaboración co CIP-SA, se tería pronunciado favorablemente con respecto á SobA, así como compartido a súa crítica aos TLC. Porén, indican que dende esta institución tamén se tería sinalado de xeito crítico que a SobA “segue a ser un concepto en evolución que precisa máis reflexión” (p. 263), dado que “a terminoloxía non é clara, [e] que o dereito á alimentación das persoas sen terra e pobres de las zonas urbanas non está adecuadamente recoñecido” (p. 263). Porén, destacan que é o Consello de DDHH das NNUU “o único organismo da ONU que discutiu intensamente nos seus documentos e reunións o concepto de [SobA]” (p. 263). Por outra banda, ademais dalgunhas iniciativas pioneiras de incorporación da SobA nas políticas e estratexias rexionais, principalmente en África e América Latina e o Caribe, Beuchelt e Virchow (2012) sinalan que ata sete países -Venezuela, Senegal, Malí, Nicaragua, Ecuador, Nepal e Bolivia- terían integrado a SobA na súa lexislación nacional ata o momento da publicación do seu traballo, na súa maioría de xeito combinado co DAA. Malia isto, segundo apuntan, “ningún país industrializado ten integrado o concepto de [SobA] nas súas políticas goVERNAMENTAIS ou discute o concepto a alto nivel” (p. 263), a pesar de figurar nalgúns documentos emitidos pola Comisión Europea¹⁵¹.

Pola súa banda, Claey's (2015), na súa análise da institucionalización da SobA, indica que “LVC procurou institucionalizar o dereito dos pobos á [SobA] de dúas maneiras: tratou de traducilo en regras alternativas de comercio internacional para a alimentación e a agricultura, e buscou obter o seu recoñecemento como un novo dereito humano” (p. 456). Porén, tamén sinala que, tras uns primeiros anos facendo fincapé na busca de apoios por parte das NNUU, fundamentalmente dende a crise do prezo dos alimentos de

¹⁵¹ Neste sentido, Beuchelt e Virchow (2012) poñen como exemplo un informe da Comisión Europea publicado en 2009, no cal se define a SobA como “o dereito dos Estados a aplicar as políticas agrícolas máis apropiadas para as súas poboacións, sempre que non prexudiquen á agricultura doutros países” (Comisión Europea, 2009, p. 9).

2007-2008 mudaron de estratexia para centrar os esforzos no diálogo directo cos gobernos nacionais e no fortalecemento das organizacións locais pertencentes ao movemento. Así, “se ben moitos activistas de LVC insisten en que a loita pola [SobA] debe articularse a nivel local, nacional, rexional e internacional, o enfoque no «local» é cada vez más notable” (p. 456). En calquera caso, sinala Claeys (2015) que

os esforzos por institucionalizar a [SobA] non se abandonaron, sino que desprazaron a diferentes ámbitos: na elaboración de políticas públicas de [SobA] a nivel rexional, nacional e municipal e, de maneira limitada, en situar a [SobA] na axenda do [CSA] (p. 456-457).

Deste xeito, a institucionalización da SobA estaría a acadar mellores resultados a nivel nacional, tal como indicaron Beuchelt e Virchow (2012), sumándose outros países como a República Dominicana, o Perú e O Salvador onde indica Claeys (2015) que “se están a discutir propostas similares”¹⁵² (p. 457). Secasí, tamén nestes contextos o sentido orixinal da SobA se estaría a terxiversar, ao facela compatible, no caso boliviano, “cos esquemas agrícolas convencionais, a agroindustria orientada á exportación e os [OMX] «controlados polo estado»” (p. 457), ou no ecuatoriano coa lóxica da industrialización e modernización rural, reducindo ao mesmo tempo o protagonismo das organizacións sociais que inicialmente impulsaron a proposta. En conxunto, conclúe Claeys (2015) que “estas políticas trouxeron poucos cambios estruturais ata agora” (p. 457), o que tería provocado como resultado que “o entusiasmo inicial polas políticas de [SobA] dentro do movemento [...] en xeral teña diminuído considerablemente” (p. 457).

Con todo, Claeys (2015) destaca o papel xogado polo CSA que segundo a autora, dende a súa reforma no 2009, “se converteu lentamente na plataforma política central da ONU que se ocupa da [SegA], a agricultura e a nutrición” (p. 457). Na procura dun “modelo de gobernanza alternativo para a toma de decisións sobre cuestións globais” (p. 457) do que formase parte activa as OSC entre outros actores, o CSA ten contado con LVC para debater temas relevantes dende o punto de vista da SobA. Porén, LVC ten declarado o seu escepticismo cos avances alcanzables a través deste e outros

¹⁵² Ou se estaban a discutir nese momento.

organismos do Sistema das NNUU, xa que “o propio concepto de [SobA] resultou difícil de mobilizar no CSA” (p. 457), motivo polo cal seguirá apostando pola mobilización do campesiñado e a creación de alternativas sobre o terreo.

Así pois, ante as dificultades, ameazas e os ata agora escasos logros na institucionalización do discurso e o marco político da SobA, o movemento pola SobA continúa a traballar na promoción desta demanda a nivel social e en aglutinar cada vez máis colectivos e organizacións en torno a esta. Así e todo, finalmente a propia Asemblea Xeral das NNUU acabaría recoñecendo “a necesidade de seguir examinando diversos conceptos, como a «soberanía alimentaria», e a súa relación coa seguridade alimentaria e o dereito á alimentación” (ONU, 2016a, p. 8).

En calquera caso, malia o estado aínda emerxente do paradigma da SobA, cómpre considerar brevemente os seus potenciais, limitacións e retos a afrontar á hora de contribuír á realización o DAA e á consecución da SegA.

Para Windfuhr e Jonsén (2005) a SobA ofrece un marco para desenvolver políticas axeitadas, tanto a escala nacional como internacional, coas que afrontar as principais causas da fame e a pobreza rural, así como para proporcionar medios de vida sustentables. A nivel da formulación de políticas nacionais, salientan que o marco de políticas da SobA pode resultar especialmente eficaz para afrontar problemas como a marxinação das pequenas produtoras de alimentos, a falta de accesibilidade aos recursos produtivos ou a carencia de oportunidades laborais nos contextos rurais. A nivel internacional, poderíanse despregar políticas dende este enfoque que permitisen limitar os desaxustes e inestabilidades no prezo dos alimentos provocados polas subvencións á exportación e o consecuente *dumping*, eliminar a competencia desleal causada pola pronunciada concentración do mercado de insumos agrarios e da distribución e comercialización de alimentos ou incluso revertir a progresiva perda de capacidade de toma de decisións dos Estados sobre os sistemas agroalimentarios nacionais e as políticas agrarias fronte á crecente

influencia das corporacións transnacionais a través da OMC e os programas de axustes estrutural do BM e o FMI.

Pola súa banda Beuchelt e Virchow (2012) recoñecen que “a introdución da [SobA] a nivel local podería ser moi positiva para os grupos marxidados” (p. 263), xa que “pode axudarlles a acadar unha maior autonomía económica e política, e contribuír a unha produción e desenvolvemento agrícola local e autónoma” (p. 263). Sen embargo, dende unha posición crítica con respecto ao alcance da aplicación do marco da SobA en comparación co do DAA, os autores afirman que malia dito potencial, o marco da SobA aínda presenta algunhas limitacións e retos que afrontar, particularmente dende a perspectiva da política internacional. Citamos aquí algunhas delas.

En primeiro lugar, as lagoas e faltas de suficiente definición e de acordo universal que presenta o concepto de SobA, se ben pode representar un elemento de flexibilidade que constitúe “unha vantaxe para aglutinar movementos sociais e campesiños con diferentes obxectivos” (p. 264), tamén pode provocar conflitos e desacordos entre estes con respecto aos fins a longo prazo, así como podería carrexar “o risco de ser diluído por diferentes intereses” (p. 264), cooptando o concepto e o discurso para defender posicións que pouco ou nada teñen que ver coa idea orixinal da SobA.

Por outra banda, “as concepcións de [SobA] tenden a non abordar a cuestión dos consumidores con gran detalle, se ben defenden os dereitos dos consumidores a alimentos inocuos, saudables e de produción local que respecten as preferencias culturais” (p. 264), así como “o dereito [...] a decidir que queren comer, como e quen o produce” (p. 264). Isto, segundo Beuchelt e Virchow (2012), ocasionaría “un conflito inherente entre o dereito dos consumidores a elixir libremente os seus alimentos [...] e o chamamento a localizar a produción, o comercio e o consumo de alimentos” (p. 264). O mesmo acontecería, segundo os autores, entre a capacidade de elección autónoma de produtoras -e consumidoras- inherente á idea de soberanía e o rexeitamento frontal dende a SobA á práctica da agricultura industrializada convencional ou ao uso dos OMX.

Por último, outro aspecto a resolver polo marco da SobA destacado por Beuchelt e Virchow (2012) sería como integrar nas súas formulacións a unha poboación urbana empobrecida e vítima de diferentes formas de malnutrición en continuo ascenso, así como a súa accesibilidade a uns alimentos apropiados que encarecerían o seu prezo para asegurar -lexitimamente- uns medios de vida dignos quen os produce.

Ora ben, aínda que Beuchelt e Virchow (2012) son críticos coa capacidade real da SobA para realizar o DAA e garantir a SegA, recoñecen que esta “pode empoderar aos grupos marxidados para que se levanten e forcen aos poderes públicos e aos políticos a incorporar a súa difícil situación na axenda política e a tomar medidas para corríxila” (p. 271). É dicir, pode funcionar como un elemento catalizador para mobilizar na esixencia da realización do DAA. Do mesmo xeito, tamén para crear alternativas prácticas que permitan construír modos de produción e consumo máis sustentables e relacións máis xustas e democráticas no seo dos sistemas agroalimentarios. Así mesmo, algunhas das limitacións referidas polos autores en torno a tensións ou conflito de intereses entre o binomio produción-consumo ou entre os contextos rurais e urbanos, poderían ser salvados mediante a integración de marcos tan afíns como os da SobA e a xustiza alimentaria, así como a través da conxunción das propostas e prácticas dos movementos alimentarios orientados á transición e a á transformación, tal como defende Holt-Giménez (2009a).

En todo caso, conclúen Windfuhr e Jonsén (2005) que a SobA é un “novo marco político que están a desenvolver os movementos sociais de todo o mundo para mellorar a gobernanza da alimentación e a agricultura e loitar contra os problemas fundamentais da fame e a pobreza de modos novos e innovadores” (p. 39), e concordamos cos autores que, canto menos, “merece unha seria consideración e máis discusións sobre como desenvolvelo aínda máis” (p. 39).

Así mesmo, para Claeys (2015), a experiencia de LVC arredor da promoción da SobA no marco dos DDHH ten resaltado “a importancia da mobilización política para o éxito das estratexias baseadas nos dereitos, e de procurar un equilibrio adecuado entre a actividade

institucional e non institucional do movemento” (p. 461). Quedará por ver, iso si, se tanto LVC como o movemento social pola SobA, en xeral, conseguen “construír sobre a SobA e os DDHH, [...] xunto con outros grupos sociais, unha visión alternativa do ben común” (p. 461). No mesmo sentido, resultará especialmente interesante observar se se consegue xerar unha masa crítica que aglutine aos distintos movementos e redes alimentarias alternativas e que albergue suficiente lexitimidade e capacidade de acción para facer fronte de maneira solvente ao actual réxime agroalimentario dominante e os seus profundos desaxustes, así como contribuír á construción de sistemas agroalimentarios alternativos, realmente xustos e sustentables, sexa a través do diálogo, colaboración e presión sobre os organismos e espazos internacionais de referencia, ampliando o espectro do DAA cara á democratización dos sistemas agroalimentarios e á disposición das condicións estruturais necesarias para facer realmente efectivo o DAA, ou xerando alternativas prácticas a nivel local, construíndo dende abaixo sistemas agroalimentarios alternativos.

Para rematar, cómpre salientar sucintamente as achegas do informe recentemente publicado polo *Grupo de Alto Nivel de expertos en Seguridade Alimentaria e Nutrición* -en adiante HLPE¹⁵³- en resposta á solicitude do CSA dunha nova narrativa global e unha nova orientación estratéxica que guíe as súas futuras accións en materia de SegA no contexto da Axenda 2030. Este informe recomenda, entre outras medidas, unha actualización dos marcos conceptuais e políticos relativos á SegA (HLPE, 2020). Concretamente, trátase entre outras cuestións de revisar a concepción da SAN adoptada no CMA de 1996, e “recoñecer a centralidade da axencia e a sustentabilidade, xunto coas outras catro dimensións de dispoñibilidade, acceso, utilización e estabilidade” (p. xv), como aspectos clave da SegA. Coa noción de *axencia*, a HLPE (2020) refírese á

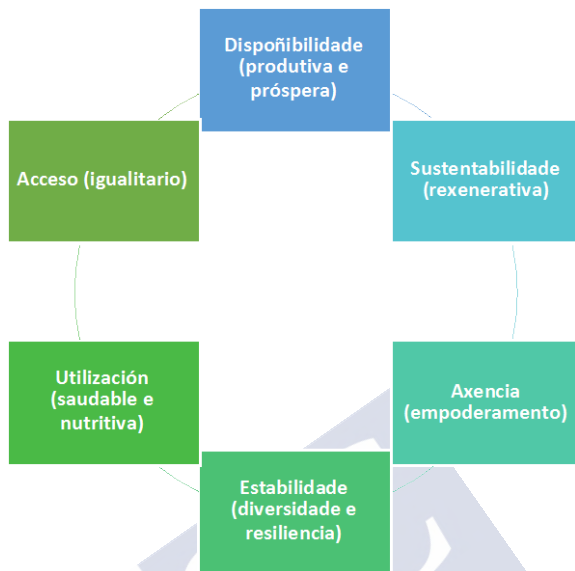
¹⁵³ Polas súas siglas en inglés: *High Level Panel of Experts on Food Security and Nutrition*. Creado no marco da reforma do CSA en 2009 co fin de asesoralo, ten como funcións: avaliar e analizar o estado da SAN; asesorar nas políticas en base á investigación existente; formular novas cuestións e axudar a establecer prioridades. Para máis información sobre o HLPE, recoméndase consultar a súa páxina: <http://www.fao.org/cfs/cfs-hlpe/es/> [Revisado o 13 de outubro de 2020].

capacidade de individuos ou grupos para tomar as súas propias decisións sobre que alimentos comen, que alimentos producen, como se produce, procesa e distribúe dentro dos sistemas alimentarios, e a súa capacidade para participar en procesos que dan forma ás políticas e á gobernanza do sistema alimentario (p. xv).

Así, alén do mero acceso aos recursos materiais, a noción de axencia inclúe a idea de *empoderamento*, que define como “a capacidade das persoas para tomar medidas que axuden a mellorar o seu propio benestar, así como [...] para participar na sociedade de maneira que inflúa nun contexto máis amplo, incluíndo a súa participación directa na formulación de políticas” (p. 7-8). Pola súa banda, a noción sustentabilidade aquí empregada refírese á “capacidade a longo prazo dos sistemas alimentarios para proporcionar [SAN] dunha maneira que non comprometa as bases económicas, sociais e ambientais que xeran [SAN] para as xeracións futuras” (HLPE, 2020, p. xv).

Tal como se matiza no propio informe, ambas “son dimensións vitais da [SegA] que emanan directamente do principio do dereito á alimentación, que, se ben non son novas, merecen un maior nivel dentro do marco conceptual e político” (HLPE, 2020, p. 7) do DAA. Así, a inclusión destas dúas novas dimensións xa “se considera implícitamente na definición amplamente aceptada de [SegA]” (p. 9), é dicir, a establecida no CMA de 1996, matizada posteriormente pola propia FAO a través dos seus informes sobre o estado da SegA no mundo: “a [SegA] existe cando todas as persoas, en todo momento, teñen acceso físico, social e económico a alimentos suficientes, seguros e nutritivos que satisfagan as súas necesidades e preferencias alimentarias para unha vida activa e saudable” (HLPE, 2020, p. 7). Nesta nova concepción da SegA, as súas seis dimensións preséntanse de maneira interconectada e interdependente (ver Figura 7), así como adquiren novos matices e implicacións (ver Táboa 7).

Figura 7. Novo enfoque de seis dimensións da SegA.

Fonte: HLPE (2020). Adaptación propia.

Táboa 7. As seis dimensións da SegA.

Disponibilidade	Dispoñer dunha cantidade e calidade de alimentos suficientes para satisfacer as necesidades alimentarias das persoas, libres de substancias adversas e aceptables dentro dunha cultura determinada, subministrados a través da produción doméstica ou de importacións
Acceso (económico, social e físico)	Dispoñer de medios persoais ou familiares para adquirir alimentos para unha dieta adecuada a un nivel que garanta que a satisfacción doutras necesidades básicas non se vexa ameazada nin comprometida; e que todas as persoas teñan acceso a unha alimentación adecuada, incluíndo persoas e colectivos vulnerables
Utilización	Ter unha dieta adecuada, auga limpa, saneamento e atención sanitaria para acadar un estado de benestar nutricional onde se satisfagan todas as necesidades fisiolóxicas
Estabilidade	Ter a capacidade para garantir a SegA en caso de crises repentinas -p. ex., crise económica, sanitaria, de conflito ou climática- ou de acontecementos cíclicos -p. ex., inseguridade alimentaria estacional-
Axencia	Ter a capacidade individual e colectiva de actuar de maneira autónoma para tomar decisións sobre o que se come, os alimentos que producen, como se produce, procesa e distribúe, e para participar en procesos de

	políticas que dan forma aos sistemas alimentarios. A protección da axencia require sistemas sociopolíticos que manteñan estruturas de gobernanza que permitan o logro da SAN para todas/os
Sustentabilidade	As prácticas do sistema alimentario deben contribuír á rexeneración a longo prazo dos sistemas naturais, sociais e económicos, asegurando que as necesidades alimentarias das xeracións actuais se satisfagan sen comprometer as das xeracións futuras.

Fonte: HLPE (2020). Adaptación propia.

Pódese apreciar como nesta concepción se recollen en certa medida as achegas e reivindicacións dos axentes alternativos aquí presentados: a dimensión da axencia recolle as esixencias da SobA de maior autonomía de produtoras e consumidoras na toma de decisións e de democratización dos sistemas agroalimentarios, mentres que a de sustentabilidade integraría tanto o dereito a producir alimentos de xeito sostible da SobA como a idea da xustiza alimentaria intra e interxeracional. Neste sentido, este novo enfoque da SegA ofrécenos un marco de referencia e interpretación máis acorde ao manexado nesta tese, recollendo de maneira explícita os principios de sustentabilidade - social e ambiental- e de participación e democratización dos sistemas agroalimentarios.

Recapitulando, neste extenso epígrafe dedicado á concepción da alimentación, dende a o seu recoñecemento como satisfactor da necesidade de subsistencia ata a súa enunciación como dereito nas súas diversas formas, puidemos observar a evolución do DAA e dos seus principais enfoques asociados, dende o seu xermolo orixinal no corpo da DUDP ata as formulacións máis recentes e transformadoras emanadas dos movementos sociais vinculados ao ámbito agroalimentario, e que mesmo están a propiciar cambios na propia concepción da SegA. Deste xeito, dispóñense os vimbios axiolóxicos e normativos fundamentais e fundamentantes cos que contar nunha proposta relacionada coa alimentación, sexa esta de carácter social, económico, político e/ou educativo. Sobre esta base, no seguintes epígrafes abórdanse algunhas nocións e cuestións clave a ter en conta á hora de abordar en profundidade e situar na actualidade a alimentación humana dende un punto de vista multidimensional e crítico: as nocións

de dieta e de sistema e réxime agroalimentario, así como a situación de todas elas no actual marco de crise socioambiental.

2. DIETA: A CONSTRUCCIÓN CULTURAL DO CONSUMO DE ALIMENTOS

Dis-moi ce que tu manges, je te dirai ce que tu es (Jean Anthelme Brillat-Savarin, 1825, *Physiologie du goût*)

Tanto desde un punto de vista individual como colectivo, o consumo constitúe o ámbito e o nexo máis significativo -ou incluso o único- de interacción dunha parte cada vez maior da poboación coa alimentación. Dende a Revolución Industrial, aínda que cunha maior intensidade a partir da metade do século XX, moitos países experimentaron transicións similares -aínda que con diferentes ritmos e particularidades-, polas que pasaron de constituír sociedades eminentemente agrarias e rurais a sufrir un exponencial proceso de urbanización¹⁵⁴, transformándose así mesmo en economías marcadamente industrializadas e/ou terciarizadas¹⁵⁵. Nesas transicións, tanto as persoas como os procesos asociados ao consumo alimentario, outrora intimamente vinculados á actividade agraria, fóronse afastando dunha produción primaria de alimentos cada vez máis industrializada e concentrada. Nun momento no que por primeira vez na Historia a poboación mundial é maioritariamente urbana¹⁵⁶, consolídase a “crecente desvinculación entre o produto agrario e o produto alimenticio¹⁵⁷” (Lozano, 2009, p. 318), así como a “ruptura [...] dos

¹⁵⁴ Para a ONU (2019), a urbanización é “un proceso socioeconómico complexo que transforma a contorna construída, convertendo asentamentos antes rurais en urbanos, ao tempo que despraza a distribución espacial dunha poboación dende as zonas rurais ás urbanas. Inclúe cambios nas ocupacións dominantes, o estilo de vida, a cultura e o comportamento e, polo tanto, altera a estrutura demográfica e social das áreas urbanas e rurais. Unha consecuencia importante da urbanización é un aumento no número, superficie terrestre e tamaño da poboación dos asentamentos urbanos e no número e a proporción de residentes urbanos en comparación cos habitantes rurais (ONU, 2019, p. 10).

¹⁵⁵ Este proceso tivo lugar en primeira instancia nos territorios e países centrais, para posteriormente expandirse gradualmente cara as periferias.

¹⁵⁶ En 2018 o 55% da poboación mundial vivía en cidades, o 74% no caso de Europa. Para 2050, espérase que 68% da poboación mundial sexa urbana. O Estado español ocupa o número 21 no *ranking* de países para os que se prevé unha maior perda de poboación rural entre 2018 e 2050 (ONU, 2019).

¹⁵⁷ En Lozano (2009) faise referencia aos *produtos agrarios* como os “obtidos directamente da actividade agraria” (p. 321) e aos *produtos alimenticios* como os “bens de consumo obtidos da transformación dos produtos agrarios e da incorporación de diversas utilidades” (p. 321).

lazos entre o produtor e o consumidor, entre a agricultura e o territorio” (p. 318).

En sociedades preindustriais, a dispoñibilidade material de certos alimentos nos territorios habitados, mais tamén o beneficio/custo comparado que un alimento potencial podía ter respecto a outros usos ou sobre outros posibles alimentos, designaba cales eran aqueles que se consumían (Harris, 1989). Deste xeito, fóronse configurando marcadas diferencias culturais en torno á dieta en función do contexto xeográfico, das súas posibilidades e limitacións, así como da adaptación dos grupos humanos e dos sistemas agroalimentarios desenvolvidos a unhas e outras. Isto deu lugar co paso do tempo a múltiples e moi diversas manifestacións socioculturais asociadas ao consumo de alimentos, reflectidas incluso como tabús relixiosos -como é o caso, por exemplo, da abstinencia de comer carne de vacún no hinduísmo- que probablemente tiveron a súa orixe en lóxicas racionais de optimización de recursos (Harris, 1989). Deste mesmo xeito explícase tamén que “algunhas sociedades coman e aínda encontren deliciosos alimentos que outras sociedades, noutra parte do mundo, menosprezan e aborrecen” (p. 11-12), o cal é definido polas “tradicións gastronómicas de cada pobo, a súa cultura alimentaria” (p. 12). Harris (1989) explica a configuración da dieta nas distintas culturas alimentarias do seguinte xeito:

Os alimentos preferidos (bos para comer) son aqueles que presentan unha relación de custos e beneficios prácticos máis favorables que os alimentos que se evitan (malos para comer) [...] Algúns alimentos apenas valen o esforzo que require producilos e preparalos; outros teñen substitutos máis baratos e nutritivos; outros só se poden consumir á conta de renunciar a outros máis vantaxosos. Os custos e beneficios en materia de nutrición constitúen unha parte fundamental desta relación [...] Pero hai outros custos e beneficios que poden cobrar máis importancia que o valor nutritivo dos alimentos [...]. Algúns alimentos son sumamente nutritivos, pero a xente os despreza porque a súa produción esixe demasiado tempo ou esforzo ou polos seus efectos negativos sobre o solo, a flora e fauna, e outros aspectos do medio ambiente (Harris, 1989, p. 14).

Dende esta perspectiva, Harris (1989) defende que “as grandes diferencias entre as cociñas do mundo poden facerse remontar a

limitacións e oportunidades ecolóxicas que difiren segundo rexións” (p. 14).

Neste sentido, como apunta Lozano (2009), “durante séculos, a variedade, a cantidade e o tipo de alimentos que unha sociedade consumía estaba determinado por unha contorna que determinaba as características do cultivo, sometido á estacionalidade e aos rigores do clima” (p. 320). Así mesmo, o carácter perecedeiro dos alimentos impedía a súa distribución e comercialización alén do ámbito local, polo que unicamente as elites tiñan acceso a produtos exclusivos ou de importación, representando estes marcadores de clase e posición social. Alén diso, as explotacións agrarias constituían, á vez, “unidades de produción e de consumo” (p. 320), non existindo así diferenciación entre produto agrario e alimenticio, “xa que estes eran consumidos pola mesma persoa ou grupo que o cultivara, tras sometelo a un leve proceso de transformación co obxectivo de preparar os alimentos para o seu consumo inmediato ou a súa conservación” (p. 320).

Porén, tras a Segunda Guerra Mundial, o nacemento e expansión do *consumo de masas*, “sustentado na introdución de pautas de produción fordistas” (Lozano, 2009, p. 319), de carácter intensivo, permitiu “acadar altos niveis de produtividade e xerar grandes cantidades de produtos garantindo [...] o abastecemento” (p. 321) e popularizando o acceso a alimentos ata o momento reservados ás elites. Así, “nun contexto no que [...] o mesmo acto de consumo [...] constituía un signo de distinción e status fronte aos non consumidores” (p. 319), este proceso permitiu “a xeración de grandes series de obxectos de consumo homoxéneos, estandarizados e relativamente baratos, aos que todo o mundo puidese ter acceso” (p. 319), o que supuña “unha ruptura co pasado e o acceso á modernidade e os seus valores” (p. 319).

Non obstante, tamén supuxo a ruptura do vínculo “entre produto agrario e produto alimenticio” (Lozano, 2009, p. 321), ao someter aos primeiros a procesos industriais de elaboración e transformación, co que pasaron “de constituír a compoñente máis básica da dieta, a ser un insumo máis do proceso” (p. 321) de produción duns produtos alimenticios cada vez máis estandarizados, volvendo a alimentación cada vez máis abstracta e os alimentos máis artificiais. Deste xeito,

fóronse abandonando paulatinamente os chamados *alimentos tradicionais locais*¹⁵⁸ (Trichopoulou, 2019). Ademais, comportou tamén un crecente distanciamento, tanto en termos espaciais como temporais, entre produtoras e consumidoras, a través da “incorporación de numerosos procesos e axentes á cadea agroalimentaria” (p. 321), así como coa “introdución de melloras no campo dos transportes, da refrixeración e dos métodos de conservación dos alimentos” (p. 321). E así mesmo, a aplicación de innovacións tecnolóxicas na actividade agraria, que permitiron “superar os condicionantes das estacións e a climatoloxía [...], «deseñar» os produtos agrícolas en función das demandas [...] ou prescindir de [...] elementos fundamentais para agricultura como [...] o solo” (p. 321), alterou a relación existente entre a agricultura e os ecosistemas onde esta se desenvolve, “propiciando a contaminación e degradación dos factores de produción [...], a perda de biodiversidade, a erosión, a degradación da paisaxe, etc.” (p. 321).

Ora ben, nos anos setenta esta tendencia estandarizadora experimentou certos cambios. Nun mercado “saturado de produtos homoxéneos e indiferenciados” (Lozano, 2009, p. 319), comezouse a propiciar un *consumo diferenciado* orientado á demanda de consumidoras que empezaban a autopercebirse “como individuos con expectativas propias, gustos específicos e capacidade de elección” (p. 319), o cal permitiu “segmentar o mercado en diferentes nichos ou grupos sociais en función de factores económicos, sociais e culturais” (p. 319), ofrecendo “marcadores de variación e distinción” (p. 319) para expresar e realzar “identidades individuais e construír diferencias entre grupos” (p. 319).

Neste sentido, fronte ao enxalzamento por parte do discurso dominante asociado ao consumo de masas de todo o artificial como

¹⁵⁸ A noción de *alimentos tradicionais* fai referencia “a prácticas ou especificacións establecidas antes da Segunda Guerra Mundial” (Trichopoulou, 2019, p. 200). Trátase de alimentos que presentan características particulares “que os distinguen claramente doutros produtos similares da mesma categoría en termos do uso de «ingredientes tradicionais» (materias primas ou produtos primarios), «composición tradicional» ou «método tradicional de produción e/ou elaboración»” (p. 200). O límite temporal da Segunda Guerra Mundial implica que sexa “«antes da era da produción masiva de alimentos» e delinea o período no que a maioría dos grupos de poboación aínda aplicaban enfoques sinxelos e de longa tradición” (p. 200), referíndose polo tanto a “antes da introdución a gran escala de innovacións tecnolóxicas que alteraron substancialmente os procesos de produción de alimentos” (p. 200).

símbolo de modernidade, nos anos noventa espertou unha inqueda no ámbito do consumo “polo tradicional, o auténtico, o artesán, o natural, [e] os produtos da terra” (Lozano, 2009, p. 319), valores ata entón deostados e asociados ao atraso e á pobreza, pero que “nun mundo crecentemente globalizado, representan un intento de evocar, a través do seu consumo, un tempo anterior á sociedade de masas” (p. 319). Emerxeron deste xeito “consumos que expresan opcións «alternativas» ao consumo de masas, en diferentes modalidades, como o consumo «xusto» ou «político» [...], o «ecolóxico» ou o «asociativo»” (Gutiérrez e Díaz-Méndez, 2015, p. 863). Pero tamén apareceron respostas adaptativas dende o mercado, empregando ditos valores na publicidade e a promoción dos produtos alimenticios -moitas veces de xeito notoriamente contraditorio e/ou deshonesto-, ou mediante a comercialización de produtos para dar resposta á crecente preocupación das consumidoras pola nutrición e a saúde asociada á dieta, afectada precisamente polos propios impactos do consumo de masas, como no caso dos *alimentos funcionais* (Mauleón, 2011).

Así, ao proceso de estandarización viu sumarse “a emerxencia de pautas que demandan produtos diferenciais vinculados a determinados trazos ou valores” (Lozano, 2009, p. 320): calidade, seguridade, saúde, sustentabilidade, etc. Neste sentido, a autora subliña que “ambos procesos (homoxeneidade e heteroxeneidade) non son excluíntes” (p. 320), senón que coexisten no mercado, grazas á súa orientación a sectores, tempos e espazos diferenciados. Deste xeito, “agora o consumo de masas combínase con novos estilos de vida e consumos distintivos configurados a niveis globais, no que se ten definido como un novo consumo global postfordista” (Gutiérrez e Díaz-Méndez, 2015, p. 863).

En canto ao contexto estatal, o informe titulado *Cambio Global España 2020/50* dedicado a consumo e estilos de vida (Porro, 2012), sinala que, en concordancia coa contorna internacional, “durante as últimas décadas [España] se ten consolidado como unha sociedade de consumo” (p. 12). Segundo Gutiérrez e Díaz-Méndez (2015):

A sociedade española comezou a experimentar o nacemento dunha sociedade de consumo na década dos anos sesenta, cunha tendencia que se consolidou

paulatinamente dende mediados da década seguinte e que se intensificou notablemente no longo ciclo de crecemento experimentado por España dende mediados dos anos noventa (p. 863)

Máis concretamente, dentro dunha tendencia crecente de consumo asociada á suba da renda durante as últimas décadas, o consumo alimentario experimentou unha perda relevante do seu peso relativo con relación ao presuposto dos fogares, pasando “de gastar un 55’3% da renda en alimentación en 1958, a un 30’7% en 1980 e a un 14% en 2009” (Porro, 2012, p. 58). Martín-Cerdeño (2016) amplía e desagrega esta tendencia:

a distribución do gasto doméstico na segunda metade do século XIX, situaba á alimentación como a necesidade principal dos fogares cunha participación media no presuposto do 70%. Posteriormente, as porcentaxes de participación foron diminuíndo paulatinamente: un 55,3% en 1958; un 48,6% en 1965; un 38% en 1974; un 30,7% en 1981; un 25,8% en 1991; un 17,8% no 2000; e, finalmente, un 15,1% no ano 2015” (p. 67).

Esta redución fixo que o Estado español pasase a presentar unha proporción do gasto en alimentación “moito máis similar ao das economías máis ricas”¹⁵⁹ (Gutiérrez e Díaz-Méndez, 2015, p. 865). Isto debeuse principalmente á diversificación do consumo “unha vez melloradas as condicións de satisfacción das necesidades básicas” (Porro, 2012, p. 58), destinando cada vez máis recursos a gastos relacionados co transporte, o subministro de servizos ou o lecer, entre outros ámbitos de consumo.

Con todo, a alimentación continúa a ser “unha das principais categorías de gasto” (Porro, 2012, p. 60). Neste sentido, a crise económica de 2008 pareceu reverter a devandita tendencia á baixa, acadando unha proporción do 14,9% no consumo doméstico en 2012 (Gutiérrez e Díaz-Méndez, 2015). Por contra, o consumo extradoméstico de alimentos descendeu en 0,8 puntos porcentuais nese mesmo período, alterando así a tendencia mantida en “períodos previos á crise nos que se podía ver un aumento lento pero sostido do gasto

¹⁵⁹ Gutiérrez e Méndez-Díaz (2015) sinalan neste sentido que “é coñecida e corroborada en gran número de estudos a denominada Lei de Engel, que afirma [...] que un país vai reducindo o gasto alimentario a medida que mellora economicamente, como é o caso español confirmado en estudos de orientación nutricional e económica” (p. 868).

alimentario extradoméstico e unha diminución persistente do doméstico” (p. 868). Por outra banda, o tempo medio dedicado a cociñar en casa tamén descendeu a finais da primeira década do século XXI, coa excepción da “comida doméstica realizada con outros familiares ou coñecidos” (p. 870), na que o tempo medio de cociñado aumentou, reforzando a idea “da importancia da comida familiar en España” (p. 870), particularmente en tempos de crise.

Segundo o *Informe do Consumo Alimentario en España 2019* publicado polo Ministerio de Agricultura, Pesca e Alimentación (2020) -en adiante MAPA-, a evolución do gasto doméstico en alimentación, que comprende a evolución do consumo máis tamén a do prezo dos alimentos, presentou unha tendencia ascendente en termos absolutos na última década (ver Figura 8).

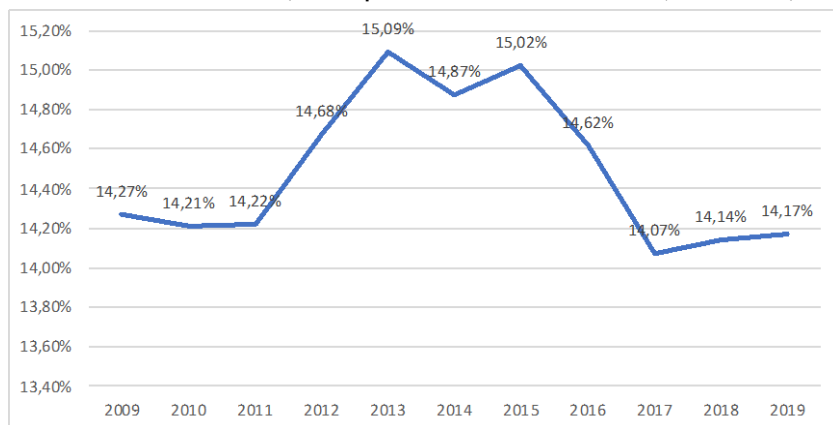
Figura 8. Evolución do gasto doméstico en alimentación en España, en millóns de € (2009-2019).

Fonte: MAPA (2020a), p. 21.

Porén, este informe non ofrece datos con respecto ao peso relativo do gasto alimentario con relación ao volume total da renda dos fogares. Para iso cómpre consultar a *Enquisa de presupostos familiares* do INE (2020b), na que podemos observar que, tras senllos picos en 2013 e 2015 no que a alimentación acadou arredor do 15% do gasto total, en 2019 volveuse a valores en torno ao 14%, similares aos de 2009 (ver Figura 9), do que se pode extraer que, coa excepción do impacto da crise económica de 2008 nos anos posteriores, o gasto en alimentación no Estado español se ten estabilizado e consolidado en valores propios das economías máis podentes.

Figura 9. Evolución do gasto doméstico en alimentación (alimentos e bebidas non alcohólicas) en España, en termos relativos (2009-2019).

Elaboración propia. Fonte: INE (2020b).

En canto aos hábitos alimentarios actuais, o informe *Alimentación y sociedad en la España del siglo XXI* (Varela, Serrano, Alonso, García e Achón, 2015) sinala que no Estado español se realizan maioritariamente tres comidas diarias, mentres que un 28% da poboación chega ás cinco, todas elas principalmente no fogar, especialmente o almorzo -nun 94,1% dos casos- e o xantar -87%-. As mulleres continúan a cociñar e a saber cociñar máis ca os homes, dedicándose unha media de nove horas semanais a esta tarefa a nivel doméstico. Óptase cada vez máis polas grandes superficies como establecemento de compra de alimentos, opción xa maioritaria fronte ás tendas de barrio e o mercado tradicional, aínda que con variacións xeográficas nas proporcións. Así mesmo, se ben “existe unha importante valoración dos produtos frescos e un esforzo por intentar compralos con frecuencia” (p. 59), nos últimos anos, a consecuencia da crise económica, “se teñen modificado os hábitos de compra, cara establecementos e produtos máis baratos, cunha tendencia a incluír máis alimentos básicos” (p. 59), comendo menos carne e peixe, pero tamén menos produtos frescos. Por último, “os alimentos que gozan de maior aceptación son a pasta, o arroz e o peixe, básicos nos nosos hábitos tradicionais” (p. 59) e se afirma buscar alimentos saudables á hora de facer a compra. Porén, os aspectos socioeconómicos da

alimentación parecen presentar unha influencia negativa nos hábitos alimentarios, particularmente á hora de manter unha dieta saudable.

No plano da composición da dieta, a súa evolución no Estado español presentou trazos similares, mais tamén particulares, con respecto á *transición nutricional* -caracterizada basicamente polo incremento do consumo calórico e de produtos gandeiros e procesados asociado ao crecemento económico e á industrialización¹⁶⁰- acontecida noutros países da contorna europea, nos que sucedeu con anterioridade e dun xeito máis paulatino e lineal¹⁶¹.

Especificamente no caso español, González de Molina, Soto, Infante-Amate e Aguilera (2013) e González de Molina *et al.* (2020) identifican tres períodos diferentes de evolución da dieta ao longo do século XX. No primeiro, dende o inicio de século ata a guerra civil, teríase “culminado unha transición iniciada tempo atrás cara unha dieta de características tipicamente mediterráneas” (González de Molina *et al.*, 2013, p. 23), a partir da crise alimentaria sufrida a finais do século XIX. O segundo transcorrería entre os anos corenta e setenta, nos que, “tras superar unha longa e profunda crise alimentaria” (González de Molina *et al.*, 2020, p. 207), peor que a anterior, orixinada na guerra civil e a posguerra, e que se prolongaría durante as dúas primeiras décadas da ditadura franquista¹⁶², “fóronse recuperando paulatinamente os niveis e patróns de consumo propios dos anos trinta” (p. 207-208). Deste xeito, “ata a década dos setenta predominarían en España unhas pautas de consumo alimentario propias da dieta mediterránea, que

¹⁶⁰ Segundo Marrondán, Montero e Cherkaoui (2012), a *transición nutricional* caracterízase “pola diminución no consumo alimentos ricos en hidratos de carbono complexos e fibra (pan, cereais, pastas, legumes, patacas) a favor dos que conteñen azúcre refinados, os lácteos e outros produtos de orixe animal” (p. 56).

¹⁶¹ Posteriormente, aos países industrializados sumaríanse os considerados en desenvolvemento, mais dun xeito máis abrupto e proporcionalmente maior, particularmente en países de Asia Oriental (Marrondán *et al.*, 2012).

¹⁶² Segundo González de Molina *et al.* (2013), “durante eses anos, a Ditadura Franquista e a súa nefasta política económica propiciaron un profundo e prolongado período de decrecemento agrario, [...] que, combinado co illamento do mercado internacional, ocasionou unha diminución moi apreciable do consumo alimentario dos españois” (p. 13). Neste sentido, engaden: “fronte á idea de que a fame e a desnutrición foron cosa do pasado, superadas durante a Ditadura de Franco e grazas ao progreso económico propiciado polo réxime, os datos se empeñan en demostrar que «os anos da fame» foron un fenómeno exclusivamente franquista, motivado pola ditadura, a súa política económica e a feroz represión que desencadeou unha vez rematada a guerra. Crise que tardaría aínda dúas décadas en superarse” (p. 17).

supuñan unha adaptación ás condicións e á dinámica dos agroecosistemas españois” (González de Molina *et al.*, 2013, p. 23), a diferenza do que acontecía noutros países europeos nese momento - particularmente da Europa atlántica-, con transicións nutricionais xa moi avanzadas. Por último, o terceiro período, iniciado nos anos setenta, e que segundo os autores xa tería culminado, asemellouse máis a dita transición nutricional, ao adoptar progresivamente “as pautas dunha dieta baseada nun alto consumo de produtos gandeiros, na inxesta excesiva de graxas de orixe animal e na carencia cada vez maior de hidratos de carbono” (p. 24).

Con todo, en canto ao feito de non ter realizado unha transición nutricional canónica, González de Molina *et al.* (2013) apuntan que “a diferenza con outros países máis ao norte, nos que a transición nutricional parecía ter comezado antes, residía en que en España ata entrados os anos oitenta, a maior parte da inxesta de proteínas provía de fontes vexetais e non animais” (p. 19). Isto, sinalan, en ningún caso pode interpretarse negativamente, como un trazo de atraso, senón como a “expresión dunha pauta de consumo alimentario diferente e máis saudable” (p. 19): a tradicional dieta mediterránea, actualmente internacionalmente recoñecida e recomendada.

De feito, os autores reivindican que, superando a visión canónica da transición nutricional e dende un enfoque máis plural, esta se tería dado no Estado español ata en dúas ocasións, posto que “non pode falarse [...] da transición nutricional en España como un proceso único e lineal, no que paulatinamente aumentou o consumo de derivados gandeiros a costa de produtos vexetais” (González de Molina *et al.*, 2013, p. 27). Por contra, identifican unha primeira transición que “se iniciou en pleno século XIX e supuxo o paso dunha dieta con forte presenza de alimentos de orixe gandeiro a outra máis vexetariana, culminando nunha dieta de tipo mediterráneo” (p. 28) nos anos trinta, asociada estreitamente á configuración do sistema agroalimentario estatal; e unha segunda iniciada nos anos sesenta, e agudizada posteriormente pola globalización e a entrada do Estado español na UE, que “desembocaría na adopción das pautas de consumo propias de países máis ao norte, con predominio de proteínas e graxas de orixe

animal sobre as vexetais, cuxos problemas de saúde e medio ambiente son ben coñecidos” (p. 28).

Neste sentido, González de Molina *et al.* (2013) salientan que a dieta acadada a través desta segunda transición nutricional, de carácter máis canónico, “de ningún xeito pode asociarse -malia que a practican países con alto nivel de renda- co desenvolvemento e o benestar” (p. 24), posto que, a través do proceso de aculturación denominado *occidentalización da dieta* (González de Molina *et al.*, 2020, p. 208), esta se tería afastado precisamente das recomendacións nutricionais da OMS¹⁶³. De feito, dita transformación da dieta estaría detrás da elevada prevalencia actual de sobrepeso e obesidade no Estado español, así como tamén se asociaría co incremento de doenzas dexenerativas e de cancro colo-rectal (González de Molina *et al.*, 2020). Neste sentido, Marrondán *et al.* (2012) subliñan “a estreita relación entre os cambios dietéticos e de patróns de morbilidade, polo que os fenómenos de transición nutricional [...] e transición epidemiolóxica¹⁶⁴ deben considerase conxuntamente” (p. 55), xa que a adopción de dietas nutricionalmente inadecuadas, xunto ao sedentarismo¹⁶⁵, explican en grande medida o incremento da obesidade, a diabetes de tipo 2, as enfermidades cardiovasculares e outras doenzas asociadas á dieta¹⁶⁶.

¹⁶³ Blas, Garrido, Unver e Willaarts (2019), sinalan neste sentido que “a dieta mediterránea recomendada é menos calórica, sobre todo porque contén menores cantidades de proteínas e graxas que as tendencias de consumo actuais e ten máis fibra, auga e micronutrientes (vitaminas e minerais)” (p. 1028). Ademais, “esta dieta tradicional se adapta mellor aos parámetros das recomendacións de alimentación saudable da [OMS] que o consumo actual de alimentos observado en España na actualidade” (p. 1028).

¹⁶⁴ Marrondán *et al.* (2012) definen a *transición epidemiolóxica* como o “proceso no que as doenzas infecciosas teñen sido paulatinamente substituídas en importancia polas de tipo crónico e cuxo resultado demográfico é o paso dunha poboación nova afectada por doenzas transmisibles a outra envellecida e afectada por patoloxías non transmisibles e que, en gran medida, derivan dos hábitos alimenticios” (p. 55-56).

¹⁶⁵ Segundo Varo, Martínez-González, de Irala-Estévez, Kearney, Gibney e Martínez (2003), o Estado español presenta unha das prevalencias de estilos de vida sedentarios máis altas entre os países europeos.

¹⁶⁶ Un estudo recente publicado por *The Lancet* (Afshin *et al.*, 2019) conclúe que “os malos hábitos alimenticios están asociados cunha variedade de doenzas crónicas e potencialmente poden ser un factor importante na mortalidade por [enfermidades non transmisibles] en todos os países do mundo” (p. 1970). De feito, alerta que “unha dieta inadecuada é responsable de máis mortes que calquera outro risco a nivel mundial, incluído o tabaquismo” (p. 1968) -arredor de 11 millóns de mortes anuais-, e que “a diferenza de moitos outros factores de risco, os [...] alimentarios afectan ás persoas independentemente da idade, o sexo e o desenvolvemento sociodemográfico do seu lugar de residencia” (p. 1968).

Deste xeito, se ben “os produtos frescos seguen a constituír unha parte moi importante da alimentación nos fogares” (MAPA, 2020a, p. 28) españois¹⁶⁷, a consecuencia da antedita transición, actualmente “a carne é a partida máis importante na cesta da compra dende o punto de vista do gasto, e representa un dos consumos máis impactantes da alimentación española” (Porro, 2012, p. 61), tanto en termos nutricionais como ambientais. De feito, o peixe, a carne e os lácteos son os grupos de alimentos cuxo consumo relativo máis se incrementou entre 1958 e 2015 (Martín-Cerdeño, 2016), representando na actualidade o 44,9% do gasto alimentario dos fogares españois (Martín-Cerdeño, 2019). Se ben nos últimos anos o aumento do seu consumo estabilizouse, a composición actual da dieta dista de aproximarse ás recomendacións da Fundación Española da Nutrición -en adiante FEN-:

O consumo de cereais, cereais integrais e patacas, verduras e hortalizas e legumes se encontra por debaixo da recomendación, mentres que o consumo de lácteos, pescados, carnes magras, ovos e graxas, doces e embutidos se encontra por encima do recomendado (Del Pozo *et al.*, 2012, p. 92).

Así mesmo, esta quedaría igualmente lonxe dos estándares da dieta mediterránea, “máis saudable e sostible [e] cun forte patrimonio cultural” (Blas *et al.*, 2019, p. 1020), posto que “a dieta española actual [...] contén tres veces máis carne, produtos lácteos e azucrados, e un terzo menos de froitas, verduras e cereais” (Blas *et al.*, 2019, p. 1020). Ao aplicar o índice *Mediterranean Diet Score* (MDS), co que se mide o grao de adaptación á dieta mediterránea do consumo medio dunha poboación, a española presentou en 2008 unha puntuación de catro puntos sobre unha escala de nove, sen mostrar ningunha mellora dende 2006 (Del Pozo *et al.*, 2012). En aplicacións máis recentes deste índice obtivéronse resultados similares (Olmedo-Requena *et al.*, 2019)¹⁶⁸.

¹⁶⁷ Considerando como tales froitas, hortalizas (incluído patacas), carnes, peixes, moluscos e outros mariscos e ovos frescos -sen transformar ou procesar-, máis o pan. En 2019 representaron o 39,8% do volume total consumido e o 43,1% do gasto total (MAPA, 2020a).

¹⁶⁸ Estes resultados son consistentes coa aplicación no Estado español doutros instrumentos para medir a calidade da dieta, como o Índice de Alimentación Saudable para a poboación Española (IASSE), fundamentado no *Healthy Eating Index* norteamericano. No estudo desenvolvido por Norte e Ortiz (2011), arredor dun 72% da mostra analizada co IASE presentaba necesidade de cambios na súa alimentación -

En base ao exposto ata aquí, podemos convir que o consumo, e particularmente o alimentario, é un fenómeno fortemente condicionado por elementos culturais, socioeconómicos e conxunturais. Varela *et al.* (2015) identifican catro categorías de factores que inflúen nas eleccións alimentarias, e que fan destas un comportamento complexo:

- Factores fisiolóxicos ou propios do individuo. A idade, o sexo, a herdanza xenética, o estado psíquico, as alerxias ou intolerancias alimentarias, o apetito ou as características organolépticas, poden influír na elección de alimentos.
- Factores ambientais. A dispoñibilidade é o factor imprescindible que determina a elección e consumo dun alimento. O solo, clima e auga van influír no tipo de cultivos nunha zona, así como a estacionalidade.
- Factores económicos. A importancia da economía na elección dos alimentos é evidente. As persoas con menos recursos poden ter dificultades para comprar suficiente comida ou para modificar a súa alimentación por motivos de saúde. As condicións da vivenda tamén poden afectar ao tipo de comida servida e á calidade desta.
- Factores socioculturais. A tradición é un factor determinante da comida diaria. Intervén nas preferencias e aversións que manifestan os individuos e xoga un importante papel nas formas de preparación. A urbanización pode considerarse tamén un dos factores con maior importancia na revolución dos hábitos alimentarios (supón a aceptación de novos alimentos, crecemento numérico de supermercados ou establecementos de comida, afecta á distribución horaria das comidas e ao lugar de realización destas...). Outros factores socioculturais que inflúen na elección alimentaria son os coñecementos sobre alimentación e nutrición, a publicidade e o marketing ou o status social (p. 9).

Neste sentido, consideramos que, ao falar de consumo especificamente alimentario, resulta especialmente pertinente facer uso do concepto de *dieta*, en tanto que comprende o consumo alimentario dun xeito integral. Nun sentido estrito, podemos entender a dieta como “o conxunto de alimentos, bebidas e nutrientes que son consumidos por un individuo ou por unha comunidade de individuos durante un determinado período de tempo” (Meybeck e Gitz, 2017, p. 2). Porén, máis alá da mera inxesta en termos estritamente nutricionais, coa noción de dieta aludimos aquí a unha realidade complexa, dinámica e

puntuacións intermedias-, con lixeiras variacións por sexo, grupos de idade, clase social, nivel educativo ou comunidade autónoma.

multidimensional, con diferentes aspectos e factores condicionantes a considerar, que se conxugan para establecer as distintas construcións sociais da dieta, coas implicacións e impactos diferenciados que se derivan de cada unha das configuracións posibles.

Etimoloxicamente, o termo dieta procede do grego clásico *δίαιτα*, que máis que restrinxirse unicamente á mera inxesta de alimentos, aludía á adopción dun réxime de vida nun sentido amplo, “un estilo de vida completo comprendendo todas as actividades e todo o que ten algunha relación coa contorna” (García-Soler, 2007, p. 26) do individuo. É dicir, alén do reduccionismo nutricionista que se adoita asociar a este termo *-facen ou seguen unha dieta, facen réxime-*, o seu significado orixinal alude a estilos de vida nun sentido amplo, alén da propia alimentación: o modo de vida, o lugar e a contorna onde se vive, os recursos dispoñibles, a situación socioeconómica, o legado e os trazos culturais, as relacións sociais, o traballo desempeñado, a actividade física, os valores e usos asociados ao consumo de determinados alimentos, etc. Deste xeito, se ben claramente prima unha especial atención a todo aquilo que se consume como alimento para satisfacer a necesidade básica de subsistencia, cómpre tamén incorporar unha ampla gama de elementos condicionantes e mediadores, así como interaccións e implicacións para co medio físico e social.

Enténdese, polo tanto, aquí a dieta como o conxunto de hábitos e patróns de consumo, mediados por significados, criterios, decisións e factores socioeconómicos, contextuais e culturais, así como por condicionantes externos -publicidade, modas, oferta, accesibilidade-, que configura o xeito no que individuos e grupos humanos satisfán as súas necesidades alimentarias. Trátase, en definitiva, dunha *construción cultural* particular e convencional entre outras moitas posibles, que depende de numerosas variables e que responde a distintas evolucións históricas e circunstancias contextuais dos pobos e grupos humanos, así como unha *construción social*, en tanto que se configura en interacción con distintos colectivos en termos de pertenza, identidade ou distinción, e nunca dun xeito completamente autónomo ou individual.

Lo Monaco e Bonetto (2019) describen de xeito moi ilustrativo como a propia condición omnívora do ser humano, que “implica

autonomía, liberdade e adaptabilidade” (p. 475), tería condicionado, e en grande medida alentado, o desenvolvemento cultural da relación humana cos alimentos, cunha estreita conexión co *paradoxo do omnívoro*, de carácter fisiolóxico, condutual e cognitivo. Nos animais omnívoros, como o *homo sapiens*, “a variedade na alimentación [...] é vital” (p. 475), a diferenza dos animais especializados, sexan herbívoros ou carnívoros, o cal supón unha esixencia de busca continua de novos alimentos cos que nutrirse adecuadamente. Porén, esta inclinación “pola diversificación, a innovación, a exploración e o cambio” (p. 475) é contrarrestada pola prudencia, a desconfianza e o conservadorismo fronte á introdución de novos potenciais alimentos, debido aos seus riscos implícitos: poden ser tóxicos, perigosos, etc. Para xestionar esta continua tensión que experimentan os seres humanos entre a necesidade e os perigos de diversificar a composición da súa dieta, e para reducir o grao de incerteza dentro da mesma, “os grupos e as culturas producen crenzas, coñecementos e categorías compartidas que guían aos seus membros nas súas eleccións e prácticas” (p. 475), atribuíndo para dito fin significados comúns aos alimentos.

Neste sentido, dende unha mirada antropolóxica, Contreras e Gracia (2005) describen a alimentación -e polo tanto a dieta- como “un feito *bio-psico-social* complexo” (p. 6), posto que no “acto da alimentación, o ser humano biolóxico e o ser humano social están estreitamente vinculados e reciprocamente implicados” (p. 6). É dicir, “xunto a factores como a condición omnívora ou os constrinximentos xenéticos, outros de carácter cultural, como a clase social, a idade, o xénero, a identidade ou o grupo étnico están determinando [...] as nosas opcións e preferencias alimentarias cotiás” (p. 8), dado que no acto alimentario

pesa un conxunto de condicionamentos múltiples e ligados por complexas interaccións: condicionamentos e regulacións de carácter bioquímico, termodinámico, metabólico, psicolóxico; presións de carácter ecolóxico; pero, tamén, pautas socioculturais, preferencias e aversións individuais ou colectivas, sistemas de representacións, sistemas de normas, códigos (prescricións e prohibicións, asociacións e exclusións), «gramáticas culinarias», etc. Todo iso inflúe na elección, a preparación e o consumo de alimentos (Contreras, 1992, p. 100-101)

Deste xeito, Contreras (1992) emprázanos a considerar “a complexidade das relacións entre alimentación e cultura” (p. 110), así como salienta “a necesidade de ter presente a importancia dos condicionamentos culturais se se queren comprender as nosas pautas alimentarias contemporáneas” (p. 100). É dicir, “interesa non só o que se come, senón, tamén, por que se come o que se come, e como, e cando, e onde e con quen e, outra vez, o por que de todo iso” (p. 96). Así, non podemos restrinxir á análise da dieta a un simple conxunto de nutrientes adecuados, consumidos para manter o metabolismo humano en correcto funcionamento, xa que “non hai ningún alimento que teña un significado derivado exclusivamente das características intrínsecas senón que dito significado depende das asociacións culturais que a sociedade lle atribúe” (p. 99). Neste sentido, “o acto de alimentarse [...] transcende a pura necesidade [...] de nutrirse, pois está tan cargado de significados e de emocións que se encontra ligado a circunstancias e acontecementos que nada teñen que ver coa estrita necesidade de alimentarse” (p. 102). Ditos significados poden estar asociados a crenzas ou formas de entender o mundo, pero tamén á función que os propios alimentos cumpren para segundo que situacións sociais, chegando a xogar un importante papel “na identidade individual e grupal” (p. 100), dado que “a comida proporciona importantes aspectos da *identidade sociocultural*” (p. 100):

Na maioría das sociedades, comer é esencialmente unha actividade social. Os modos como son preparados e servidos os alimentos, os alimentos concibidos especialmente para ser compartidos con outras persoas, as maneiras como nunca serían utilizados... todo iso expresa os modos mediante os cales os individuos de cada sociedade ou grupo particular proxectan as súas identidades (p. 100).

Así mesmo, na configuración da dieta, sexa a nivel individual ou colectivo, “os condicionamentos socioculturais son poderosos e complexos” (p. 101):

as gramáticas culinarias, as categorizacións dos diferentes alimentos, os principios de asociación e de exclusión entra tal e cal alimento, as prescricións e as prohibicións tradicionais e/ou relixiosas, os ritos da mesa e da cociña, etc., todo iso estrutura a alimentación cotiá ordinaria e extraordinaria [...] Os diferentes usos dos alimentos, a orde, a composición, as horas e o número de comidas diarias, etc... (p. 102).

Como indica o autor, “todo iso está codificado dun modo preciso” (p. 102), afirmando unha *identidade alimentaria* específica. Así, ligada a esta, encontramos ritos alimentarios asociados a eventos e ciclos festivos, sociais ou cerimoniais, regras sociais específicas, comportamentos e actitudes fronte ás relacións sociais -por exemplo, a hospitalidade, a ostentividade, etc.- e unha ampla gama de signos culturais distintivos dos pobos, as comunidades e todo tipo de grupo social conformado en torno á clase, á etnia, á idade, ao xénero, á ideoloxía, ao sentimento de pertenza a un territorio en particular, a unha sub-cultura ou un estilo de vida¹⁶⁹, etc.

Precisamente, na resolución da Asemblea Xeral de NNUU sobre o dereito á alimentación (ONU, 2016a) obsérvase “o valor cultural da dieta e os hábitos alimentarios nas diferentes culturas” (p. 4) e se recoñece “que a alimentación desempeña un papel importante na identidade das persoas e as comunidades e é unha compoñente cultural que describe e engade valor a un territorio e os seus habitantes” (p. 4). Así mesmo, segundo Díaz-Méndez e García-Espejo (2014), “a cultura alimentaria serve de soporte de actuación para decidir que e como comer, que é apropiado e inapropiado facer” (p. 36).

Non obstante, como apunta Díaz-Méndez (2013), no contexto actual “estas normas poden terse debilitado ou transformado, facendo que os compradores non saiban que produtos adquirir para elaborar unha boa comida ou como cociñalos” (p. 6). Así mesmo, “nas sociedades actuais non hai unha única e inequívoca cultura acerca do que é apropiado comer” (p. 6), acabando por dar lugar entre as consumidoras ao que a autora denomina *incerteza alimentaria*, derivada da perda das referencias tradicionais e da perplexidade ante a multiplicidade, complexidade e contradicións das actuais. Malia vivir nun momento no que hai acceso á información sobre a cuestión alimentaria como nunca houbo en toda a historia, e que os organismos internacionais e as Administracións Públicas tratan de afrontar dita incerteza ofrecendo recomendacións baseadas en información

¹⁶⁹ Neste sentido, segundo Paddock (2016) as prácticas alternativas do consumo de alimentos entrañarían en certo modo unha distinción no sentido descrito por Bordieu (1988), cunha forte compoñente de clase, que acabaría por xerar unha cultura alimentaria alternativa en torno a un signo distintivo con respecto a outros membros da sociedade, menos comprometidos, que non a practican.

habitualmente fiable, veraz e científicamente contrastada, “a información das institucións convive coa que ofrecen as empresas e os medios de comunicación, o que con frecuencia da lugar a unha contorna de información cacofónica, onde non todas as recomendacións van na mesma dirección” (p. 6).

Neste sentido, e malia os condicionantes aquí sinalados, á poboación adulta, á que se lle presupón un pleno uso de facultades para a toma de decisións informadas, cabería atribuírle certa capacidade de discernimento e autonomía á hora de configurar a súa dieta e a das persoas ao seu cargo en base a certo nivel coñecemento e sentido crítico sobre as implicacións -nutricionais, ambientais, socioeconómicas, éticas- do consumo alimentario. Sen embargo, como recorda Alonso (2005), se ben “nas sociedades occidentais contemporáneas, as prácticas de consumo ocupan o eixe fundamental do proceso de articulación entre a produción e a reprodución social” (p. 29), a soberanía do consumidor está completamente minguada, mediatizada por múltiples estratexias de estímulo do consumo e condicionada por como as distintas dimensións deste, entre elas a alimentaria, “estruturan gran parte das nosas identidades e formas de expresión relacionais” (p. 30).

Outro elemento que resulta relevante ter en consideración con relación á dimensión cultural da dieta son as *representacións sociais* - en adiante RS- da alimentación. É dicir, “conxuntos estruturados de ideas, opinións, coñecementos e crenzas compartidos por un grupo social sobre os alimentos, os produtos alimenticios ou cuestións relacionadas” (Lo Monaco e Bonetto, 2019, p. 474). De feito, “a construción de RS de obxectos pertencentes á contorna social -aquí os alimentos ou cuestións relacionadas- permite unha mellora do control sobre estes e unha redución da incerteza” (p. 475). Así mesmo, o marco das RS permite explorar “a construción social dos grupos e culturas acerca de distintos alimentos” (p. 475), particularmente cando “os grupos sociais se enfrontan a novos alimentos, asuntos específicos relacionados ou innovacións” (p. 475).

As RS da alimentación presentan ademais complexas interaccións coas culturas alimentarias e as regras culturais asentadas, posto que “as

RS están configuradas pola cultura, están marcadas por esta [...], ou incluso arraigadas nela no caso das representacións hexemónicas (é dicir, compartidas entre grupos dentro dunha sociedade determinada, arraigadas na cultura e na memoria colectiva)” (Lo Monaco e Bonetto, 2019, p. 475). Isto débese en boa parte á “influencia dos antecedentes sociohistóricos [...] na forma na que representamos os alimentos [...] na actualidade” (p. 476), posto que “xogan un papel na forma en que lle damos significado a un obxecto” (p. 476) ao asegurar “funcións tanto epistémicas como de afiliación” (p. 476), dando sentido á realidade e transmitindo un contexto cultural, respectivamente, pero tamén na afirmación dunha identidade común fronte procesos de aculturación.

En resumidas contas, a relevancia das RS da alimentación radica fundamentalmente na súa forte influencia sobre a identidade cultural e o sentido de pertenza, na definición dos grupos humanos, en como nos percibimos a nós e á alteridade, pero tamén no comportamento e as eleccións das consumidoras, particularmente fronte aos cambios e novidades -novos alimentos, innovacións, etc.-, adaptándose á imaxe que pretenden proxectar cara ás demais e coa mediación de variables culturais como os valores e crenzas, o carácter individualista ou colectivista das diferentes culturas ou a profesión ou non dunha relixión.

Con todo, como xa avanzamos, no actual escenario de globalización ten lugar unha crecente homoxeneización da dieta a escala planetaria, principalmente a través do proceso de aculturación identificado como *occidentalización da dieta* (González de Molina *et al.*, 2020), na que as distintas construcións sociais da dieta están fortemente condicionadas, como outros ámbitos de consumo, pola hexemonía dunha “cultura de consumo unificadora e despersoalizadora polo uso da publicidade, as campañas de vendas, o crédito ao consumo e outras moitas técnicas de produción da demanda” (Alonso, 2005, p. 11). Así, Marrodán *et al.* (2012) sinalan que “influídas pola publicidade e a globalización dos mercados, a inmensa maioría das poboacións actuais, tenden a seguir un modelo alimentario uniforme e universal, desprezando ou esquecendo o propio e tradicional” (p. 56). Neste sentido, Lozano (2009), apunta:

Una das consecuencias máis claras da globalización é, para moitos, a crecente homoxeneización das pautas alimentarias a nivel mundial. Esta tendencia cara a uniformización deriva da industrialización e terciarización dos procesos agrícolas co obxectivo de aumentar a produtividade e de reducir os riscos naturais, pero tamén do papel preponderante que está adquirindo a industria agroalimentaria na elaboración e transformación de alimentos (p. 320).

Ante esta tendencia, abundan Díaz-Méndez e García-Espejo (2014), “as pautas alimentarias amosan signos de homoxeneización nunha sociedade culturalmente máis conectada na que os modelos alimentarios dominantes, os occidentais, se ven reforzados pola internacionalización dos mercados” (p. 31). Deste xeito, “os modelos alimentarios dominantes exercen unha forte influencia nas culturas nacionais dando lugar á preocupación acerca da súa resistencia ou a súa desaparición” (p. 31). Deste xeito, “as sociedades tenden a parecerse máis entre si, diluíndo as súas especificidades alimentarias” (Díaz-Méndez, 2013, p. 5). Este proceso de estandarización está conducindo, como xa vimos, a consolidar un modelo de dieta que trae consigo relevantes impactos a nivel sanitario, socioeconómico e ambiental, alén da importante perda de diversidade cultural asociada á riqueza gastronómica, agrícola e, en xeral, alimentaria de cada pobo e contexto xeográfico particular.

Neste sentido, a Socioloxía da Alimentación, campo relativamente emerxente e que se move en certa medida “nas fronteiras da Socioloxía Rural e a Socioloxía do Consumo” (Díaz-Méndez e García-Espejo, 2014, p. 15), tense consolidado nas últimas décadas como “a ciencia que analiza e explica os problemas derivados da globalización alimentaria” (p. 44). Neste campo estúdanse, polo tanto, cuestións relevantes “acerca dos aspectos sociais da alimentación contemporánea” (p. 39). A continuación relacionamos algunhas das principais cuestións abordadas arredor da dieta, agrupadas polas autoras en “tres áreas de estudo claramente diferenciadas e consolidadas” (p. 18).

A primeira delas, máis vinculada co ámbito da produción alimentaria, incluíría: o deterioro da dieta¹⁷⁰ entre a poboación dos países periféricos a causa da industrialización e intensificación da produción agrícola, da súa orientación á exportación e da “inserción da agricultura nas lóxicas dun mercado alimentario global” (Díaz-Méndez e García-Espejo, 2014, p. 20); os “cambios sufridos nos países desenvolvidos” (p. 20) a causa dos “efectos da globalización alimentaria” (p. 20), caracterizados polo distanciamento entre produtoras e consumidoras, o crecente descoñecemento, incerteza e confusión destas últimas ao adquirir alimentos, así como unha maior preocupación pola seguridade e os riscos alimentarios e un correspondente interese pola alimentación saudable e por uns produtos locais que se presentan como máis fiables ante uns produtos estranxeiros máis baratos; a aparición de novos valores relacionados coa alimentación -altruísmo, saúde, sustentabilidade, benestar animal, etc.- nos países centrais, como os vinculados ao vexetarianismo ou o ao “crecente interese dos consumidores polos alimentos producidos sen axentes químicos, no propio territorio, con baixo impacto ambiental e sen [OMX]” (p. 26), e o grao de influencia destes sobre a cadea de produción; a gastronomía local como reclamo turístico asociado a un territorio; a confianza das consumidoras no Estado ou nos mecanismos de mercado no relativo á seguridade e a xestión de riscos alimentarios, así como para defender os seus intereses; as alternativas á *convencionalización* agraria¹⁷¹ e o papel das cadeas curtas de comercialización como “estratexia para reducir a distancia entre produtor e consumidor e xerar confianza” (p. 24); a aparición de “novas formas de relación alternativas” (p. 26) entre consumidoras e produtoras, baseadas na ética, a xustiza social, a confianza e a equidade, vinculadas a mercados e redes alimentarias alternativas que “fan máis próxima e máis igualitaria a relación entre produtor e consumidor e, ademais, humanizan o proceso de intercambio comercial” (p. 26); as preferencias alimentarias das consumidoras e a “valoración e os significados que atribúen aos alimentos para explicar os hábitos de

¹⁷⁰ Incluindo a desnutrición, o aumento da malnutrición e o incremento gradual da obesidade e o sobrepeso.

¹⁷¹ Díaz-Méndez e García-Espejo (2014) refírense á *convencionalización* como a “inserción da agricultura nas normas de funcionamento da economía de mercado capitalista” (p. 24).

compra e consumo” (p. 27); ou o papel dos grupos de *activismo alimentario*, que “exploran iniciativas de acción política en torno á comida que supoñen novas relacións sociais arredor do sistema alimentario” (p. 29), do “poder dos consumidores para alterar as prácticas dos fabricantes de alimentos, pero tamén para exercer unha influencia que se escapa á representación da cidadanía” (p. 29), e dos grupos que “reclaman alimentación saudable, accesible e culturalmente apropiada” (p. 29) e buscan “modificar as formas dominantes de gobernanza alimentaria” (p. 29).

A segunda, centrada na análise das desigualdades sociais, pero dunha gran diversidade temática, aborda cuestións como: “os efectos do cambio alimentario dentro dos fogares” (Díaz-Méndez e García-Espejo, 2014, p. 30), “a través dos discursos dos suxeitos e das súas percepcións sobre a alimentación e o alimento” (p. 30), pero tamén das “condutas máis visibles de compra e consumo para explorar as motivacións das eleccións dos alimentos e os factores sociais que as explican” (p. 30); os efectos culturais da globalización e a estandarización dos hábitos alimentarios, que provocan “a perda de formas de alimentarse ligadas ás culturas [...] e á tradición” (p. 30) - como o xantar familiar como espazo de convivencia-, en tanto que “pautas alimentarias culturalmente asentadas que se enfrontan a un proceso homoxeneizador derivado da globalización” (p. 30); a situación dos fogares que reciben axudas alimentarias ou que afrontan a privación material de alimentos -traducida en fame e/ou malnutrición-, e os efectos de ambas nos seus membros; condicionantes socioeconómicos e contextuais da dieta como a desigualdade alimentaria, os desertos alimentarios e a falta de acceso a alimentos saudables; a práctica da agricultura urbana como “estratexia para afrontar situacións de escaseza de recursos” (p. 32), pero tamén como contribución “a unha dieta máis saudable en todos os grupos sociais, independentemente dos seus ingresos” (p. 32); “a supervivencia de patróns alimentarios ligados á orixe social dos individuos” (p. 33), en función da cultura/etnia, o nivel educativo, o xénero, a idade, a clase social ou a composición dos fogares, fronte á homoxeneidade alimentaria asociada á globalización; a implicación masculina na alimentación doméstica; o tempo e o gasto económico dedicado á alimentación; a individualización das prácticas

alimentarias; “as transformacións da alimentación entre a poboación inmigrante” (p. 35) ante o choque cultural e as limitacións económicas; “a comida como factor xerador de identidade” (p. 36); ou “a conexión entre os discursos políticos, os discursos nacionais e os discursos alimentarios” (p. 35).

Por último, unha terceira área desta disciplina centraríase, segundo Díaz-Méndez e García-Espejo (2014), nas identidades alimentarias e a análise das dietas. Esta incluíría á súa vez tres dimensións interrelacionadas, “a alimentación, a saúde e o corpo” (p. 36), dando conta “dos efectos máis individuais da globalización alimentaria, o proceso de individualización das eleccións alimentarias” (p. 36). Inclúense aquí temas como: “a confusión do comensal á hora de decidir que comer e como elixir os alimentos” (p. 36-37); a saúde como un dos aspectos que causan máis preocupación, “como un valor que marca as eleccións alimentarias” (p. 37) e que “tamén amosa diferencias relevantes entre os individuos en función de variables de tipo social” (p. 37); ou a situación que viven particularmente as mulleres, “ben como responsables principais e/ou únicas da alimentación, ben como diana sobre a que recaen as presións sociais que obrigan a manter unhas pautas alimentarias socialmente apropiadas” (p. 37), así como o xeito no que o xénero “inflúe nas decisións alimentarias e como o ideal de delgadeza dominante é recreado polas propias mulleres para xustificar as súas prácticas alimentarias” (p. 37), incorrendo incluso dun xeito máis pronunciado en desordes alimentarias relacionadas coa identidade corporal, como a anorexia e a bulimia, aínda que presentando tamén marcadas diferencias en función da clase social, a etnia ou a idade en todas estas cuestións.

Gran parte destes fenómenos provocados pola globalización alimentaria teñen sido analizados tamén no contexto español, como no caso do aumento da desconfianza ante os crecentes riscos e crises alimentarias, a perda de cultura alimentaria propia ante a estandarización global, o incremento da incerteza alimentaria entre as consumidoras ou a proliferación de problemas de saúde asociados a unha alimentación inadecuada, nomeadamente á sobrealimentación. Tamén se ten estudado, por exemplo, como afectan os cambios

acontecidos nos fogares -a nivel estrutural e na distribución dos roles domésticos- á alimentación e tamén nos valores sociais asociados á dieta. No estudo desenvolvido por Díaz-Méndez (2013) abórdanse todas estas cuestións sobre os hábitos alimentarios no contexto español en torno a catro áreas: os *aspectos estruturais* -horarios, lugares, aspectos de sociabilidade, destrezas, coñecementos, responsabilidades, toma de decisións, etc.-; a *alimentación fóra do fogar* -perfiles, lugares, motivacións, factores sociodemográficos, etc.-, cada vez máis recorrente e relevante; a *percepción da cidadanía sobre a alimentación actual* -percepción do risco, grao de preocupación e de confianza, etc.-; e as *actitudes, preferencias e hábitos* alimentarios emerxentes.

Outros estudos relevantes neste sentido enmarcados no contexto español son o titulado *Alimentación, consumo y salud*, coordinado por Díaz-Méndez e Gómez-Benito (2008), e o titulado *Alimentación y sociedad en la España del siglo XXI* (Varela *et al.*, 2015). O primeiro aborda cuestións como: o papel da publicidade e da oferta de novos produtos nos cambios alimentarios; o incremento da obesidade e as súas causas estruturais e contextuais, cunha especial atención ao seu impacto na poboación infanto-xuvenil; as preferencias de consumo, criterios de elección e motivacións das consumidoras; ou as prácticas culinarias, a súa evolución e as distintas formas de transmisión do saber culinario. No segundo analízase “o impacto dos estilos de vida nos hábitos de compra e consumo” (Varela *et al.*, 2015, p. 57), estudando para tal efecto “a organización alimentaria, as formas de preparación e os hábitos de compra dos alimentos, as preferencias e aversións alimentarias e a propia percepción de coñecementos en materia de alimentación e nutrición” (p. 57) por parte das consumidoras.

En última instancia, dende o punto de vista contextual, a contorna xeográfica local -física e humana- pode condicionar tamén en grande medida a configuración social da dieta. Pénsese naqueles lugares onde a dispoñibilidade ou accesibilidade dos alimentos non está garantida, impedindo física ou economicamente manter unha dieta adecuada, ou naqueles contextos nos que resulta complicado acceder a alimentos saudables, como sucede nos xa citados *ambientes obesoxénicos*. Con relación a estes últimos, para a análise deste vínculo entre as contornas

alimentarias e a dieta, Caspi, Sorensen, Subramanian e Kawachi (2012) propoñen o uso dun modelo de cinco dimensións que inclúe: a *dispoñibilidade* ou “idoneidade da oferta de alimentos saudables” (p. 1173); a *accesibilidade*, referida á “localización do subministro de alimentos e a facilidade de chegar” (p. 1173) a esta; a *asequibilidade*, referida aos “prezos dos alimentos e a percepción das persoas sobre o seu valor con relación ao custo” (p. 1173); a *aceptabilidade*, en referencia ás “actitudes das persoas sobre os atributos da súa contorna alimentaria local e se o subministro de produtos cumpre ou non cos seus estándares persoais” (p. 1173); e a *acomodación*, ou de que xeito “as fontes locais de alimentos aceptan e se adaptan ás necesidades das residentes locais” (p. 1173). Todos estes factores contextuais estarían a condicionar a capacidade e autonomía dos individuos e as comunidades á hora de configurar a súa dieta no marco da súa contorna vital.

Como se pode observar, o repertorio de temas de estudo arredor da dieta é abundante e diverso. A complexidade analítica desta é tal que permite abordar unha ampla gama de cuestións -socioeconómicas, culturais, ambientais, éticas, etc.- vinculadas ao consumo alimentario.

Así mesmo, a dieta constitúe tamén un tema de preocupación social e política de grande relevancia na actualidade. Como indican Calle, Soler, Vara e Gallar (2012), dende os anos noventa existe un descontento crecente en todo o mundo fronte aos efectos da globalización do sistema agroalimentario. En particular, “nos países máis ricos, son máis coñecidas aquelas manifestacións do consumidor que expresa unha desconfianza xeral cara institucións e produtos concretos” (p. 459). Isto faise especialmente patente en situacións de *alarmas alimentarias*, “intoxicacións derivadas dun sistema industrializado globalizado e fráxil (mal das vacas tolas, gripe porcina, bacteria e.coli), que desatan no consumidor un «medo a comer»” (p. 459). Segundo os autores, dita desconfianza provoca *desafección alimentaria*, é dicir,

a xeneralización dunha percepción social negativa (nos países industrializados) do sistema agroalimentario máis globalizado e das institucións públicas encargadas de controlar, reproducir ou intervir nel. Dita desafección implica unha desconfianza cara dita estrutura por motivos de saúde, éticos ou medioambientais fundamentalmente (p. 468).

Así pois, se ben existe, como xa vimos, un forte condicionamento -socioeconómico, cultural, contextual, etc.- na configuración social da dieta, non se pode negar que existe tamén unha ampla marxe de autonomía e capacidade de decisión consciente e/ou crítica por parte dos individuos, particularmente estimulada por dita desafección alimentaria e a desconfianza fronte as estruturas e marcos culturais hexemónicos que condicionan o xeito de alimentarse: sistema agroalimentario, mercado, Estado, sociedade de consumo, etc. Como sinalan Calle *et al.* (2012):

Se ben existen estruturas institucionais e simbólicas que condicionan a nosa alimentación, como calquera outra interacción social (Bourdieu), tamén hai unha apropiación contextualizada e individual dende a que as persoas despregan unha vontade, unha elección, un axenciamento dende os seus propios e múltiples códigos culturais, afectivos, instrumentais ou de percepción da natureza. Así, podemos afirmar que no campo do consumo non somos nin escravos, nin soberanos [...], nin absolutamente libres, nin robotizados” (p. 469).

Nesta tesitura, desprégase un “un abano de estratexias individuais, as cales á súa vez estarán mediatizadas polas estruturas materiais e simbólicas que nos inflúan” (Calle *et al.*, 2012, p. 469). Dentro destas, os autores apuntan que as consumidoras se moven entre a súa *integración* ás pautas establecidas polo mercado -voluntariosa ou por interese económico-, a *adaptación* debido á carencia doutras referencias -ou por necesidade de reducir o gasto en alimentación-, ou o desenvolvemento de *resistencias* ou expresións alternativas, que poden ser individuais ou colectivas.

Con relación a estas últimas, e como froito da crecente desafección e preocupación polas implicacións sanitarias e nutricionais -mais tamén sociais, ambientais e éticas- da dieta, proliferaron nas últimas décadas diferentes *estilos alimentarios alternativos*, respostas baseadas na configuración da dieta que adoitan ter un carácter eminentemente individual, pero que en determinadas circunstancias tamén poden dar lugar a certa articulación colectiva.

Con relación a ditos estilos alimentarios, pódese sinalar como un dos máis salientables o conxunto de opcións *vexetarianas*, relacionadas coa adopción de dietas baseadas fundamentalmente no consumo de

vexetais, motivadas principalmente por razóns éticas -benestar animal, *antiespecismo*¹⁷², etc.- ou de saúde. Estas comprenden opcións máis ou menos restritivas, dende o rexeitamento a comer animais pero non os seus produtos derivados -ovos, lácteos, etc.-, ata as totalmente vexetarianas, que rexeitan consumir calquera alimento de orixe animal, agrupadas baixo a categoría de *vegan*as (Craig, 2018). Ditas opcións, coas súas diversas configuracións e graos de flexibilidade, son cada vez máis practicadas, cientificamente recoñecidas como beneficiosas para a saúde, socialmente aceptadas e incluso recomendadas por guías nutricionais oficiais¹⁷³ e institucións sanitarias, principalmente nas dúas últimas décadas (Mangels, 2018).

Ben é certo, secasí, que xa anteriormente foran adoptadas tradicionalmente por centos de millóns de persoas en todo o mundo -especialmente en Asia meridional-, ora por crenzas relixiosas, ora por unha mera cuestión de dispoñibilidade e accesibilidade (Harris, 1989). Así mesmo, contan tamén cun profundo arraigo histórico na cultura occidental, concretamente de base grecorromana (Mangels, 2018). En calquera caso, este estilo alimentario presenta unha serie de beneficios recoñecidos a nivel nutricional e de saúde, “como parte da prevención e o tratamento de enfermidades crónicas” (Craig, 2018, p. 1) e na redución do sobrepeso e a obesidade, pero tamén implicacións positivas de carácter ambiental, en tanto que a adopción deste tipo de dietas contribúe a diminuír “as emisións de GEI relacionadas coa alimentación, reduce a demanda de auga doce e terra e desacelera as perdas de biodiversidade” (Marinova e Raphaely, 2018, p. 20).

¹⁷² “O antiespecismo como consideración moral é unha oposición á discriminación especista [...], baseada na idea de que só a calidade de sentir, de sufrir e gozar resulta relevante á hora de determinar quen merece consideración e respecto” (Vázquez e Valencia, 2016, 150). En oposición, o especismo é entendido como “unha consideración ou tratamento inxustificadamente desvantaxoso de aqueles que non pertencen a unha ou varias especies particulares” (p. 149), en particular á humana, “polo único feito de pertencer a outra especie” (p. 149). Tratarase entón da “discriminación levada a cabo por suxeitos humanos cara animais non humanos ou cara calquera outra especie natural” (p. 149), incluíndo así mesmo “calquera discriminación entre especies, o que implicaría formular discriminacións entre especies non humanas” (p. 149), como na que se adoita incorrer ao “establecer unha diferenciación na consideración dada aos animais domésticos fronte aos non domésticos en canto ao seu status moral” (p. 149).

¹⁷³ Como no caso da *Dietary Guidelines for Americans*, guía oficial estadounidense na que se presenta a dieta vexetariana como exemplo de patrón alimentario saudable (HHS e USDA, 2015).

Nesta liña, Arcari (2020) apunta que nos últimos 10 anos “xurdiron unha serie de receitas dietéticas que representan unha variedade de posicións no nexo de preocupacións entre ambiente, saúde e ética” (p. 36), que comparten “o foco en comer menos e/ou «mellor» carne” (p. 36), incluíndo as dietas acuñadas como “flexitariana¹⁷⁴, reducetariana¹⁷⁵, climatariana¹⁷⁶, etitaria¹⁷⁷, paleo¹⁷⁸, semivexetariana, carnívora a tempo parcial e vegana a tempo parcial¹⁷⁹” (p. 36).

Así mesmo, nos últimos anos tamén apareceron certos estilos alimentarios que, se ben tamén responden a motivacións nutricionais,

¹⁷⁴ Neoloxismo formado por «flexible» e «vexetariana». Segundo Derbyshire (2017), “unha dieta flexitariana ou semivexetariana [...] é aquela que é principalmente vexetariana coa inclusión ocasional de carne ou peixe” (p. 1), aínda que se emprega máis concretamente para referirse “aos consumidores que son «reductores de carne», comendo carne dentro das comidas nalgúns pero non todos os días da semana, como cos típicos «carnívoros»” (p. 1). Este estilo alimentario recoñece “o feito de que a carne é unha fonte importante de proteínas, graxas e micronutrientes, pero tamén considera os aspectos éticos, como a necesidade de evitar a intensificación e mellorar o benestar animal” (p. 1), así como tamén ten en conta os riscos de saúde asociados ao consumo de carne, especialmente a procesada.

¹⁷⁵ Similar á anterior, o termo reducetariano/a “describe a unha persoa que simplemente se compromete a comer menos carne” (Káteman, 2017, p. 16). Deste xeito, o *reducetarianismo* é descrito como “unha identidade, unha comunidade e un movemento [...] composto de individuos que se comprometen a comer menos carne vermella, aves de curral e mariscos” (p. 16). Este estilo alimentario “desafía a noción de que o único xeito de aproveitar os beneficios de reducir o consumo de carne é eliminar completamente a carne das nosas vidas e recoñece que as persoas están en diferentes etapas de vontade e compromiso de comer menos carne” (p. 16). Para máis información sobre o movemento conformado arredor deste estilo alimentario, recoméndase visitar a páxina da *Fundación Reducetariana*: <https://www.reducetarian.org/espanol> [Revisado o 7 de outubro de 2020].

¹⁷⁶ Moi similar á flexitariana, “a dieta climatariana ten como obxectivo principal combater os efectos nocivos do cambio climático” (Oxfam Intermón, 2019, p. 3). Deste xeito, “o seu obxectivo non é estar máis san, aínda que sexa unha dieta sa, ou respectar aos animais, aínda que se reduza o consumo de carne. O obxectivo é coidar o medio ambiente e mitigar os efectos do cambio climático” (p. 14). Para iso, propón medidas de consumo como mercar preto de casa -preferentemente no pequeno comercio local- produtos de proximidade -para evitar as emisións asociadas ao transporte de alimentos- e de tempada, de produción ecolóxica, máis froitas e verduras e menos carne, comer máis alimentos crús e cocinar de maneira máis eficiente, non desperdiciar comida, evitar os plásticos ou reciclar.

¹⁷⁷ Segundo se recolle no blog *Ethitarianism*, a etitaria “é unha dieta baseada nos principios morais e de responsabilidade dos consumidores. Non hai regras estritas predeterminadas para ser etitario porque cada persoa define por si mesma cal é a súa ética. Un etitario busca descubrir como se producen e se comercializan os seus alimentos e logo toma as súas decisións de compra e comida en función das prácticas éticas coas que está de acordo”. Para máis información, recoméndase visitar <http://www.ethitarianism.com> [Revisado o 7 de outubro de 2020].

¹⁷⁸ A *paleodieta* é definida polo tesouro da Biblioteca Nacional de Medicina de Estados Unidos (MeSH) como “un plan nutricional baseado na suposta dieta dos antepasados humanos preagrícolas [que] se compón principalmente de carne, ovos, froitos de cáscara, raíces e verduras e froitas frescas, e exclúe cereais, legumes, produtos lácteos e azucres dietéticos refinados” (MeSH, 2015). Esta ten sido cientificamente cuestionada e criticada, tanto pola súa falta de fundamento histórico sobre a dieta seguida polo ser humano no paleolítico, como pola súa inadecuada composición en termos nutricionais, ao ser rica en carne e excluír cereais e legumes, todo o contrario ás recomendacións da OMS.

¹⁷⁹ As tres últimas son expresión empregadas de xeito equivalente a flexitariana.

parecen obedecer máis a modas conxunturais alentadas por *influencers*¹⁸⁰ da alimentación que a unha resposta crítica por parte das consumidoras. É o caso do *realfooding*, estilo alimentario xurdido “como resposta ante a industria alimentaria e como reclamo a mellorar a calidade informativa na composición dos produtos co obxectivo de que o consumidor sexa consciente do que merca” (González-Oñate e Martínez-Sánchez, 2020, p. 81), que adquiriu “protagonismo grazas ás [RRSS] que lle axudaron en compartir información para o usuario sobre o tipo de alimentos e produtos que consume, xerando [...] unha maior predisposición ao coidado e unha maior concienciación en mellorar e cambiar hábitos alimentarios” (p. 81)¹⁸¹. Basicamente, o *realfooding* “rexeita os alimentos ultraprocesados e enfoca a atención en propiciar unha alimentación saudable para a poboación” (p. 84) a través do consumo de alimentos frescos.

Porén, nas últimas décadas irromperon tamén na escena outros estilos alimentarios nos que á preocupación pola nutrición e a saúde se engade un compromiso ético de carácter ambiental, social, cultural, político, etc., como é o caso daqueles relacionados co consumo ecolóxico, responsable, consciente, xusto, ético, etc.¹⁸², practicados de xeito individual ou colectivo, a través de redes alimentarias alternativas e movementos sociais organizados. Este é o caso do xa referido movemento *SlowFood*, pero tamén das ONG e OSC asociadas ao *Comercio Xusto*¹⁸³ ou das asociacións e outros colectivos que organizan

¹⁸⁰ Anglicismo recentemente incorporado a linguas como o galego ao abeiro da consolidación das novas tecnoloxías da información e a comunicación -en adiante TIC-, concretamente a través da difusión en internet de diferentes plataformas dixitais e redes sociais -en adiante RRSS- como *Facebook*, *Instagram*, *YouTube*, etc., e que se refire a aquelas persoas que, revestíndose de certa credibilidade ou *auctoritas* sobre determinados temas de interese, inflúen nas súas seguidoras, xerando tendencias e correntes de opinión. Segundo González-Oñate e Martínez-Sánchez (2020), en termos xerais trátase de “aquela persoa con coñecemento, prestixio e/ou presenza en determinados ámbitos cuxas opinións poden influír no comportamento doutras persoas cando comparte a súa opinión ou valoración” (p. 80), “un experto a quen os usuarios identifican como especializado nun determinado tema e, por conseguinte, a súa opinión é considerada como auténtica e como un referente en relación a un tema concreto” (p. 80-81).

¹⁸¹ González-Oñate e Martínez-Sánchez (2020) analizan o papel que *influencers* como Carlos Ríos desempeñaron na súa difusión e popularización.

¹⁸² As connotacións asociadas ás distintas adxectivacións do consumo vinculadas a estes estilos alimentarios son abordadas no subepígrafe 7.3.

¹⁸³ O Comercio Xusto é, segundo a *Coordinadora Estatal de Comercio Justo*, “un sistema comercial solidario e alternativo ao convencional que persigue o desenvolvemento dos pobos e a loita contra a pobreza”, baseado na procura de condicións laborais dignas e salarios adecuados, a erradicación da

a súa actividade arredor da práctica das anteditas formas de consumo, principalmente alimentario pero non necesariamente de xeito exclusivo¹⁸⁴.

Por outra banda, como resposta institucional á crecente preocupación social, incerteza alimentaria, desconfianza e perplexidade entre as consumidoras acerca de que é adecuado comer, así como ante o incremento e emerxencia dos problemas de saúde asociados á dieta, dende organismos internacionais, administracións públicas, institucións académicas e sanitarias e mesmo entidades privadas e do terceiro sector, téñense divulgado nas últimas décadas múltiples modelos para trasladar a poboación *recomendacións alimentarias* -en adiante RA-, fundamentalmente centradas no ámbito nutricional e orientadas á promoción de dietas saudables. Como apunta Díaz-Méndez (2013):

A incerteza e a falta de normas alimentarias resolveuse, polo menos parcialmente, a través de institucións que axudan a elixir correctamente acerca do que é bo e malo para comer. Son os organismos públicos os encargados de xerar recomendacións alimentarias, de indicar aos seus cidadáns que é correcto comer para manterse san ou que se debe evitar para previr enfermidades. [...] neste novo contexto alimentario máis incerto, as institucións gobernamentais teñen cobrado protagonismo, pois interveñen para reducir a incerteza nas eleccións dun cidadán cunha cultura alimentaria menos sólida que no pasado (p. 6).

Porén, alén da actual cacofonía e incluso contradición entre RA causada pola multiplicidade de axentes públicos e privados que as emiten -con cadanseus intereses e fins- referida por Díaz-Méndez (2013), Díaz-Méndez e Gómez-Benito (2008) apuntan que precisamente as RA institucionais e a súa mutabilidade ao longo das últimas décadas, así como a volatilidade do propio concepto de *dieta saudable*, teñen contribuído tamén en grande medida a provocar aínda

exploración laboral infantil, a igualdade de xénero e a produción respectuosa co ambiente. Para a *Organización Mundial do Comercio Xusto* (WFTO), é “un sistema comercial baseado no diálogo, a transparencia e o respecto, que busca unha maior equidade no comercio internacional” e que “contribúe ao desenvolvemento sostible ofrecendo mellores condicións comerciais e asegurando os dereitos de produtores/as e traballadores/as desfavorecidos, especialmente no Sur”. Para máis información, recoméndase visitar as páxinas destas dúas entidades de referencia a nivel estatal [<https://comerciojusto.org>] e internacional [<https://wfto.com>] [Revisado o 7 de outubro de 2020].

¹⁸⁴ Algunhas destas iniciativas sociais estenden a práctica do consumo responsable, ético, etc. a outros bens de consumo alén da alimentación: téxtil, tecnoloxía, enerxía, etc.

maior incerteza, desconfianza e ata certo desconcerto e escepticismo entre as consumidoras. Neste sentido, sinalan que, canto menos no caso do Estado español, a definición das RS e da noción de dieta saudable asociada non obedeceu sempre -como cabería esperar- á evolución do coñecemento científico nas áreas da nutrición e a saúde ou aos cambios sociais acontecidos no referido ás necesidades e problemas alimentarios da poboación. Así, constatan a “influencia doutros factores extracientíficos nos cambios das RA e no concepto de «dieta saudable»” (p. 41), como a perspectiva dominante de modernidade alimentaria en contextos históricos concretos ou a acomodación aos intereses do sector agrario, da industria agroalimentaria e das políticas públicas agrarias.

Co primeiro factor refírense concretamente ás RA asociadas ao *desenvolvementismo franquista*, que propugnaban o que se entendía daquelas como «dieta racional», que non era senón un reflexo das dietas adoptadas en países norteeuropeos e norteamericanos tras as respectivas transicións nutricionais¹⁸⁵. Con relación ao segundo, destacan tamén como “a situación do sector agrario e, máis avanzado o proceso de industrialización, da industria agroalimentaria, e os obxectivos das políticas agrarias explican moitas das recomendacións alimentarias” (Díaz-Méndez e Gómez-Benito, 2008, p. 43), máis orientadas á promoción de determinados produtos que a unha honesta promoción da nutrición e da saúde da poboación¹⁸⁶. Así pois, conclúen que “nestes asuntos [...] hai de por medio ideoloxías, crenzas, valores e intereses que condicionan o alcance dos modelos de dieta saudable e das [RA] asociadas” (p. 29)

En calquera caso, convén revisar algunhas das RA que contan cunha maior aceptación e rigor na actualidade. A referencia no ámbito internacional neste eido é sen dúbida a OMS e a Asemblea Mundial da Saúde que a goberna. Nas últimas dúas décadas ditas institucións internacionais teñen acordado e publicado diferentes documentos de

¹⁸⁵ Como xa vimos, dietas ricas en carne e alimentos procesados, símbolos de status social e progreso, fronte á dieta fundamentalmente conformada por cereais, legumes e hortalizas -e peixe nas zonas costeiras- que caracterizaba a alimentación dunha sociedade española considerada aínda en desenvolvemento.

¹⁸⁶ Se ben en moitos casos ambos fins podían conciliarse, como no dos plátanos canarios, o aceite de oliva ou as sardiñas. Porén, non sucedía o propio noutros, como no caso do azucre.

referencia para orientar as políticas e medidas de promoción de dietas saudables, alentando a gobernos e outros axentes concernidos a adoptalas. Entre outros, destaca a *Estratexia Mundial sobre Réxime Alimentario, Actividade Física e Saúde* (OMS, 2004), o *Conxunto de recomendacións sobre a promoción de alimentos e bebidas non alcohólicas dirixida aos nenos* (OMS, 2010), o *Plan de acción mundial para a prevención e o control das enfermidades non transmisibles 2013-2020* (OMS, 2013), a *Declaración de Roma sobre a Nutrición* (FAO e OMS, 2014) ou o vixente *13º Programa Xeral de Traballo 2019-2023* (OMS, 2018), que orienta a acción da OMS á hora de apoiar aos Estados na adopción de medidas neste sentido.

En liñas xerais, as RA da OMS céntranse fundamentalmente na promoción dunha dieta saudable que protexa da malnutrición en todas as súas formas, así como das enfermidades non transmisibles -en adiante ENT- e os trastornos alimentarios, incluíndo o sobrepeso e a obesidade. Isto pasa por equilibrar a inxesta e o gasto calórico, axustando o consumo de graxas, pero tamén limitando o de azucres e sal. Porén, matízase que a composición dunha dieta variada, equilibrada e saudable dependerá e deberá axustarse sempre a factores como as características individuais -idade, sexo, hábitos e grao de actividade física-, o contexto sociocultural ou a dispoñibilidade de alimentos¹⁸⁷.

A escala nacional, moitos países dotáronse de *guías alimentarias* oficiais, propias e contextualizadas¹⁸⁸, especialmente a partir de 1992, “cando a Conferencia Internacional sobre Nutrición [...] estableceu a necesidade de desenvolver as directrices dietéticas baseadas en alimentos (*Food-Based Dietary Guidelines*[...]) como unha nova estratexia para divulgar a información nutricional á poboación xeral”

¹⁸⁷ Para máis información sobre as RA da OMS, recoméndase consultar a súa páxina de divulgación sobre o tema: <https://www.who.int/es/news-room/fact-sheets/detail/healthy-diet> [Revisado o 9 de outubro de 2020].

¹⁸⁸ A FAO dispón na súa páxina dunha sección específica na que se recollen as guías alimentarias de 90 dos máis de 100 países que contan con elas: <http://www.fao.org/nutrition/educacion-nutricional/food-dietary-guidelines/es/> [Revisado o 14 de outubro de 2020]. Para a FAO, as *guías alimentarias baseadas en alimentos* -ou simplemente guías alimentarias- teñen como fin orientar a formulación de políticas nacionais en materia de alimentación, nutrición, saúde e agricultura; así mesmo, constitúen programas de educación nutricional destinados a fomentar hábitos de alimentación e modos de vida sans, ofrecendo recomendacións sobre alimentos, grupos de alimentos e modelos alimentarios que proporcionan os nutrientes necesarios para manter un bo estado de saúde e previr as ENT e crónicas

(Gil, Ruíz-López, Fernández-González e Martínez de Victoria, 2015, p. 2314). Segundo a FEN (2013), estas son “un instrumento educativo que adapta os coñecementos científicos acerca dos requirimentos nutricionais e composición dos alimentos, en mensaxes prácticas que facilitan ás persoas a selección e consumo de alimentos saudables” (p. 212). Son, polo tanto, RA dirixidas á poboación en xeral “a través de mensaxes breves, claras, concretas, culturalmente aceptables e fundamentados na súa alimentación habitual” (p. 212).

Mangels (2018) salienta algunhas delas, como a *Dietary Guidelines for Americans*, publicada cada cinco anos dende 1980 polo Departamento de Saúde e Servizos Humanos (HHS¹⁸⁹) e o Departamento de Agricultura (USDA¹⁹⁰) dos Estados Unidos. Na súa última edición, esta guía recomenda adoptar un patrón alimentario saudable, que inclúa, a grandes trazos:

- Unha variedade de verduras de todos os subgrupos: verde escuro, vermello e laranxa, legumes (feixóns e chícharos), amidón e outros;
- Froitas, preferentemente enteiras;
- Cereais, polo menos a metade deles integrais;
- Lácteos desnatados ou baixos en graxa, incluíndo leite, iogur, queixo e/ou bebidas de soia enriquecidas;
- Unha variedade de alimentos proteicos, incluíndo mariscos, carnes magras e aves de curral, ovos, legumes (feixóns e chícharos), e noces, sementes e produtos de soia;
- Aceites (HHS e USDA, 2015, p. 15).

Así mesmo, tamén recomenda limitar o consumo de “graxas saturadas e *trans*, azucres engadidos e sodio” (p. 15).

Nas RA resultan de grande relevancia e transcendencia o uso das diferentes *guías visuais* ou *iconas* empregadas en distintos momentos e baixo diferentes enfoques. Trátase de representacións gráficas que, mediante distintos formatos, se empregan para comunicar RA á poboación de maneira sintética, sinxela e accesible. Adoitan representar grupos de alimentos recomendados en proporciones suxeridas para unha dieta saudable, aínda que tamén poden mostrar mensaxes sobre o

¹⁸⁹ U.S. Department of Health and Human Services, en inglés.

¹⁹⁰ U.S. Department of Agriculture, en inglés.

estilo de vida, como a práctica de actividade física, ou advertencias relacionadas con hábitos nocivos, como o consumo de alcohol. As formas máis comunmente empregadas na nosa contorna son as pirámides e os pratos, se ben moitos países elixen iconas culturalmente apropiadas ou mesmo as adaptan a distintos públicos. En moitas ocasións, debido á súa divulgación e fácil recoñecemento, poden devir en símbolos moi relevantes nas estratexias educativas e comunicativas das guías alimentarias e das RA en xeral.

A *pirámide alimentaria* é unha guía visual amplamente empregada e reproducida en moitos países e institucións. Segundo Mangels (2018), “a Pirámide da Guía Alimentaria introduciuse na Guía Alimentaria¹⁹¹ de 1995 e ilustrou o concepto de cereais, verduras e froitas como base das dietas saudables” (p. 5), se ben esta xa viña sendo utilizada polo USDA dende 1992¹⁹². Nesta, os alimentos fundamentais e de consumo diario -cereais en primeira instancia, e froitas e verduras nun chanzo por riba- sitúanse na base da pirámide, mentres que na parte superior aparecen os que se recomenda consumir de xeito máis ocasional, coroando a cúspide aqueles que só se recomenda facelo dun xeito esporádico (ver Figura 10).

Figura 10. Pirámide da Guía Alimentaria do USDA (1992).

Fonte: <https://www.choosemyplate.gov>

¹⁹¹ En referencia á *Dietary Guidelines for Americans* estadounidense.

¹⁹² Como se indica na revisión histórica das guías alimentarias da USDA que esta institución ofrece na súa actual páxina de divulgación en materia de RA: <https://www.choosemyplate.gov/eathealthy/brief-history-usda-food-guides> [Revisado o 9 de outubro de 2020].

Porén, este formato foi a miúdo criticado por dificultar a súa correcta comprensión e levar facilmente a engano, ao poder suxerir certa xerarquía dos alimentos situados en posicións superiores da pirámide sobre os da base, representando graxas e azucres -a limitar- nun lugar de privilexio na cúspide da pirámide. Así pois, en 2005 foi substituído por un novo modelo chamado *MyPyramid Food Guidance System*, tamén de forma piramidal, pero que eliminaba dita orde xerárquica suxerida polos andares da pirámide, representando só a proporción recomendada de cada grupo de alimentos na superficie que ocupa dentro da forma xeométrica, incluíndo así mesmo unha alegoría á recomendación da práctica do exercicio físico (ver Figura 11). Con este novo modelo pretendíase ademais mellorar a comunicación dos conceptos de variedade, moderación e proporción.

Figura 11. MyPyramid Food Guidance System.

Fonte: <https://www.choosemyplate.gov>

Posteriormente, este novo modelo tamén sería relegado pola confusión que xeraba a distribución das proporcións dos diferentes grupos de alimentos, así como pola carencia de sentido que tiña manter o formato piramidal alén da familiaridade que podería xerar o seu uso durante anos. É así como en 2011 se consolidou o formato do prato a través do modelo *MyPlate* introducido polo USDA na edición de 2010 da súa guía alimentaria (ver Figura 12).

Figura 12. MyPlate.

Fonte: <https://www.choosemyplate.gov>

Presentouse como un formato simplificado que permite captar a atención das consumidoras e que axuda a lembrar con facilidade aqueles alimentos e proporcións aproximadas que se recomenda consumir, mitigando así a confusión que pode chegar a causar na poboación a complexidade das RA e das guías alimentarias. O seu estilo gráfico está estreitamente vinculado coa alimentación ao representar un utensilio comunmente utilizado para comer, resultando familiar ás consumidoras e facilitando así mesmo visualizar a composición material das comidas sobre a propia superficie onde se adoitan realizar: no prato. Ademais, por primeira vez as froitas e verduras superaron en proporción (50% da inxesta total) aos cereais (25%), substituíndoos así na categoría de grupo básico de alimentos que ocupaban estes últimos nos modelos piramidais precedentes. Porén, este novo modelo tampouco estivo exento de controversias, sendo criticado polo confuso e innecesario que resulta a presentación dunha gran sección para as proteínas -sen especificar-, que aglutina tanto legumes como carnes, pero que exclúe cereais e lácteos, tamén fontes importantes de proteínas¹⁹³. Así mesmo, a representación específica dos lácteos en forma de vaso contradíse coas RA máis recentes, que aconsellan limitar o seu consumo¹⁹⁴.

¹⁹³ Críticas recollidas polo *New York Times* na presentación en 2011 desta nova icona alimentaria: <https://www.nytimes.com/2011/06/03/business/03plate.html> [Revisado o 14 de outubro de 2020].

¹⁹⁴ A propia guía da HHS e USDA (2015) recomenda consumilos en formatos desnatados ou baixos en graxa.

Similar ao modelo *MyPlate* do USDA¹⁹⁵, máis formulado como alternativa a este, cómpre salientar *O Prato para Comer Saudable* - abreviado como *Prato de Harvard*-, creado en 2015 polos expertos en nutrición da *Harvard T.H. Chan School of Public Health* e os editores da *Harvard Health Publications*. Trátase dunha guía visual para compoñer comidas saudables e equilibradas, acompañada dunha serie de RA que acompañan a propia icona de xeito sintético, ampliadas na páxina de *The Nutrition Source*¹⁹⁶. Baixo este formato, preténdese facilitar a tradución de coñecementos científicos rigorosos sobre alimentación e nutrición á práctica diaria das consumidoras, facendo fronte á información errónea e confusa que emiten medios de comunicación e entidades de todo tipo con contido académico independente, claro e imparcial, libre da influencia ou o apoio da industria. Traducido a 32 linguas e rexistros lingüísticos, preséntase no seu formato ordinario (ver Figura 13) ou adaptado a un público infantil (ver Figura 14).

Figura 13. Versión en castelán do Prato de Harvard.

¹⁹⁵ Para máis información sobre esta guía visual e as RA asociadas, recoméndase visitar a páxina <https://www.choosemyplate.gov> [Revisado o 14 de outubro de 2020].

¹⁹⁶ Entidade académica presentada como autoridade líder no coñecemento da alimentación e a nutrición, que brinda orientación científica para unha vida saudable. As RA completas asociadas ao *Prato de Harvard* pódense consultar en <https://www.hsph.harvard.edu/nutritionsource/healthy-eating-plate/> [Revisado o 14 de outubro de 2020].

Fonte: https://www.hsph.harvard.edu/nutritionsource/healthy-eating-plate/translations/spanish_spain/¹⁹⁷

Figura 14. Adaptación infantil en castelán do Prato de Harvard.

Fonte: <https://www.hsph.harvard.edu/nutritionsource/el-plato-para-comer-saludable-para-ninos/>¹⁹⁸

Como se pode observar, a representación gráfica do *Prato de Harvard* defire lixeiramente do *MyPlate* do USDA en varios aspectos: a inclusión dos aceites -saudables-, a substitución dos lácteos pola auga -como bebida preferente- na representación do vaso que acompaña o prato, a especificación do carácter saudable das proteínas recomendadas -peixe, aves, legumes e froitos secos-, a recomendación específica de cereais integrais -fronte aos refinados-, a exclusión das patacas e das patacas fritidas da proporción de vexetais recomendados ou a recuperación da recomendación de manter un estilo de vida activo¹⁹⁹. Actualmente, esta guía visual pode considerarse a referencia internacional máis válida polo seu rigor científico e independencia respecto a outros intereses extra-científicos, que adoitan ter maior presenza nas guías nacionais ou doutras institucións -colexios

¹⁹⁷ Dereitos de autor © 2015 Escola de Saúde Pública T.H. Chan de Harvard.

¹⁹⁸ Dereitos de autor © 2015 Escola de Saúde Pública T.H. Chan de Harvard.

¹⁹⁹ Para máis información sobre *O Prato para Comer Saudable* e *O Prato para Comer Saudable para Nenas/os*, recoméndase visitar a páxina de *The Nutrition Source* (Departamento de Nutrición da Escola de Saúde Pública de Harvard): <http://www.thenutritionsource.org> [Revisado o 14 de outubro de 2020].

profesionais, asociacións de nutricionistas ou mesmo entidades vinculadas á propia industria agroalimentaria²⁰⁰.

No Estado español, segundo o anteriormente referido rexistro de guías alimentarias da FAO²⁰¹, a principal referencia é a guía *Come sano y muévete: 12 decisiones saludables* (Calañas, de Cos, López-Nomdedeu, Ortega, Palacios e Vázquez, 2008) publicada dentro da *Estratexia NAOS*²⁰². Lanzada en 2005 no marco da *Estratexia Mundial sobre Réxime Alimentario, Actividade Física e Saúde* (OMS, 2004), NAOS preséntase como unha estratexia de saúde que ten por obxectivo inverter a tendencia crecente da prevalencia da obesidade e as ENT a través do fomento dunha alimentación saudable e da actividade física (AESAN, 2005), así como “unha plataforma onde incluír e impulsar todas aquelas iniciativas que contribúan a acadar o necesario cambio social na promoción dunha alimentación saudable e a prevención do sedentarismo” (Ballesteros, Dal-Re, Pérez-Farinós e Villar, 2007, p. 443), incluíndo “campañas de información, acordos con institucións públicas e privadas, convenios de colaboración voluntaria, programas educativos [e] apoio a iniciativas de promoción da saúde” (p. 443).

²⁰⁰ Varios medios de comunicación españois fixéronse eco das bondades do *Prato de Harvard*, incidindo na súa contribución á superación do modelo piramidal ata o momento predominante, facendo fincapé nas súas vantaxes sobre este, particularmente na súa maior propiedade e rigor científico, pero tamén no seu valor comunicativo á hora de trasladar á poboación RA correctas e claras. Algúns exemplos son as publicacións de La Vanguardia [<https://www.lavanguardia.com/comer/tendencias/20200920/33330/piramide-alimentacion-plato-harvard-como-han-cambiado-pautas-alimentacion-ultimos-anos.html>], The Huffington Post [https://www.huffingtonpost.es/entry/que-es-el-plato-de-harvard_es_5cc338cee4b08e4e3481d3a6] ou La Voz de Galicia [<https://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/gastronomia/2019/02/11/plato-harvard-supera-piramide-alimentaria/00031549876527693354302.htm>] [Revisados o 14 de outubro de 2020].

²⁰¹ Ver <http://www.fao.org/nutrition/education/food-dietary-guidelines/regions/countries/spain/es/> [Revisado o 14 de outubro de 2020].

²⁰² *Estratexia para a Nutrición, Actividade Física e Prevención da Obesidade*. Para máis información, recoméndase visitar a súa páxina: https://www.aesan.gob.es/AECOSAN/web/nutricion/seccion/estrategia_naos.htm [Revisado o 14 de outubro de 2020]. No marco da *Estratexia NAOS* publicáronse tamén outros documentos relevantes na liña das RA, como a guía adaptada á poboación infanto-xuvenil publicada en 2005 titulada *Nutrición saludable de la infancia a la adolescencia. La alimentación de tus niños y niñas* [https://www.observatoriodelainfancia.es/ficherosoia/documentos/3128_d_Alimentacion_niños_niñas_AESAN.pdf] ou a adaptada aos costumes gastronómicos dos seis principais colectivos inmigrantes no Estado español publicada en 2008 e titulada *Una alimentación sana ¡para todos!* [https://www.aesan.gob.es/AECOSAN/docs/documentos/nutricion/alimentacion_sana_para_todos.pdf] [Revisados o 15 de outubro de 2020].

A guía referida (Calañas *et al.*, 2008) ofrece recomendacións non só alimentarias, senón para o mantemento dun estilo de vida saudable. Basicamente, recomenda comer san seguindo a guía visual nomeada *Pirámide Naos* (ver Figura 15), tomar un almorzo completo e variado, realizar un mínimo de 30 minutos de actividade física diaria, practicar algún deporte polo menos tres veces á semana, beber máis auga en vez de refrescos ou outras bebidas azucradas, optar por «pratos de culler», baseando a alimentación nos hidratos de carbono a través do consumo diario de cereais, patacas, legumes, hortalizas e verduras, tomar cinco racións diarias de froitas e verduras, inxerir fibra a través de cereais integrais e outros alimentos de orixe vexetal, comer máis peixe, reducir a inxesta de graxas -especialmente as saturadas e trans- e optar por graxas saudables -insaturadas, omega 3 e 6-, reducir o consumo de sal e manter un peso adecuado de acordo co Índice de Masa Corporal (IMC).

Figura 15. Pirámide Naos.

Fonte:

https://www.aesan.gob.es/AECOSAN/web/nutricion/subseccion/piramide_NAOS.htm

Como se pode apreciar na Figura 15, a guía visual de referencia no Estado español continúa presentándose en forma de pirámide estratificada. A particularidade desta icona en concreto é que a súa

metade esquerda está dedicada ás RA propiamente ditas, mentres que a dereita destínase a recomendacións relacionadas coa actividade física. Así mesmo, fai especial fincapé nun maior consumo de auga e no mantemento dun estilo de vida saudable a través da inclusión dunha figura inferior á base da pirámide.

Sen embargo, en contraste coas actuais RA de referencia internacional -como o *Prato de Harvard*-, a pirámide NAOS presenta algunhas contradicións. Por exemplo, inclúe os lácteos na sección inferior da pirámide, dedicada aos grupos de alimentos básicos ou de consumo diario, cando actualmente se recomenda reducir o seu consumo. Así mesmo, contra a tendencia a diminuír a relevancia dos cereais na composición da dieta en beneficio de froitas e verduras -excluíndo as patacas-, a pirámide NAOS mantén cereais e patacas na base da pirámide, sen especificar ademais a condición recomendada de integrais no caso dos cereais. No segundo chanzo, reservado para os grupos de alimentos que recomenda consumir varias veces á semana, a pirámide NAOS inclúe de maneira indistinta todo tipo de alimentos ricos en proteínas, sexan de orixe vexetal -legumes e froitos secos- ou animais -peixe fresco ou en conserva, ovos e carnes magras e graxas-, incorporando incluso embutidos e outras carnes procesadas, completamente excluídas noutras guías alimentarias e RA de referencia. Outro elemento controvertido desta icona é a inclusión de doces, xeados, refrescos ou *snacks* na cúspide da pirámide -dedicada ao consumo ocasional-, produtos alimenticios cuxo consumo non está recomendado debido á súa alta cantidade de azucres e/ou graxas trans, motivo polo cal resulta cuestionable a súa inclusión nunha guía visual dedicada a trasladar á poboación información sobre os alimentos que se recomenda consumir.

En calquera caso, cómpre salientar como, a pesar da tendencia actual de adoptar o prato como guía visual nas RA de referencia internacional e das críticas e debilidades comunicativas atribuídas ao modelo piramidal, no Estado español continúa prevalecendo a icona da pirámide estratificada. Outro exemplo desta predilección é a *pirámide da alimentación saudable* da *Sociedade Española de Nutrición*

Comunitaria -en adiante SENC- (ver Figura 16) presentada en 2015 e cuxos contidos describen Aranceta-Batrina *et al.* (2016).

Figura 16. Pirámide da Alimentación Saudable da SENC (2015).

Fonte: <https://www.nutricioncomunitaria.org/es/noticia/piramide-de-la-alimentacion-saludable-senc-2015>

Como se pode apreciar, se ben neste caso exclúense os lácteos do grupo de alimentos básicos e se discrimina entre alimentos proteicos máis recomendados -peixe, aves, ovos, legumes e noces- dos menos recomendados -carnes vermellas-, segue a resultar contradictorio coas referencias internacionais o mantemento dos cereais na base da pirámide²⁰³ no canto das froitas e verduras, ou mesmo a inclusión de alimentos cuxo consumo se desaconsella -carne procesada, bolería, doces, *snacks*, etc.- na cúspide, así como de bebidas alcohólicas ou suplementos nutricionais, nunha guía visual destinada a trasladar RA á poboación, aínda que sexa indicando un consumo opcional, ocasional ou moderado -e responsable en adultos, no caso do alcohol, ou individualizada, no dos suplementos-.

²⁰³ Aínda que matiza que o seu consumo sexa acorde ao grao de actividade física.

A adopción desta guía visual foi seguida pola publicación da guía de alimentación saudable da SENC (Aranceta-Batrina, 2018)²⁰⁴, na que se inclúe unha nova pirámide mellorada (ver Figura 17), descrita por Aranceta-Batrina *et al.* (2019).

Figura 17. Pirámide da Alimentación Saudable da SENC (2018).

Fonte: Aranceta-Batrina (2018)

Malia o lixeiro cambio de formato gráfico, os contidos e a súa distribución permanecen inalterados, á excepción da inclusión dunha barra vertical no lateral dereito coa que se fai referencia, moi *grosso modo*, ao grao de sustentabilidade dos distintos grupos de alimentos. Cómpre salientar que en ambas iconas se destina a base da pirámide a outras consideracións complementarias relativas ao mantemento dun estilo de vida saudable, como a práctica de actividade física, o mantemento do equilibrio emocional e dun balance enerxético que permita manter un IMC adecuado, o uso de técnicas culinarias saudables ou a necesidade dunha correcta hidratación a través do consumo de auga²⁰⁵. Así mesmo, suxírese a adopción dunha

²⁰⁴ O primeiro capítulo desta guía está dispoñible en formato dixital en <https://www.nutricioncomunitaria.org/es/noticia/guia-alimentacion-saludable-ap> [Revisado o 15 de outubro de 2020].

²⁰⁵ Con relación a este último aspecto, a SENC tamén presenta unha *pirámide da hidratación saudable* (Aranceta-Batrina *et al.*, 2016; Aranceta-Batrina, 2018; Aranceta-Batrina *et al.*, 2019), na que se establece unha prelación entre as recomendacións de consumo de diferentes bebidas, e en cuxa base se situarían as augas minerais, de manancial ou da billa -de baixo contido salino-, seguidas polas equivalentes

alimentación tradicional, é dicir, “variada, de proximidade, sostible, equilibrada, confortable, en compañía e con tempo” (Aranceta-Batrina, 2018, p. 25).

Con todo, en 2019 a *Sociedade Española de Medicina de Familia e Comunitaria* (semFYC) propuxo un conxunto de recomendacións de revisión sobre a pirámide alimentaria tradicionalmente empregada no Estado español (ver Figura 18). Entre estas,

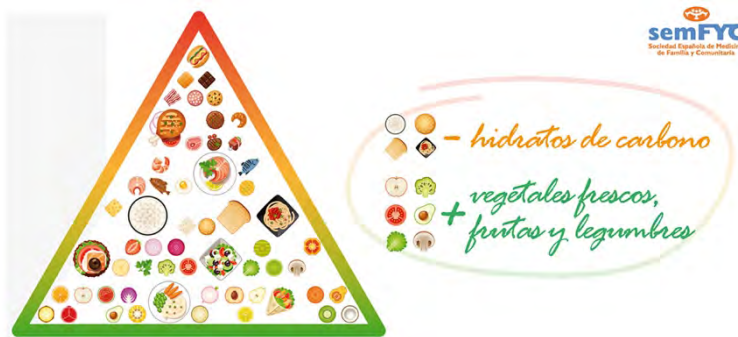
o elemento clave e indispensable é a localización na base dos vexetais frescos, como fundamento dunha alimentación saudable, a consumir en todas as comidas do día, así como a redución nas recomendacións do consumo de alimentos ricos en hidratos de carbono, de calquera orixe, non só azucres (semFYC, 2019).

Deste xeito, salienta o consumo de froitas, verduras e hortalizas por riba de calquera outro grupo de alimentos como mellor estratexia para previr ENT, recomendación avalada pola OMS e polas guías alimentarias independentes de referencia internacional. Así mesmo, destaca a necesidade de excluír o alcohol da guía alimentaria, así como de promover a redución do consumo de alimentos azucrados. En síntese, as propostas da semFYC para a modificación das pirámides alimentarias oríéntanse a:

1. Suprimir o consumo de alcohol en calquera cantidade e forma.
2. Reducir aínda máis o consumo de azucres.
3. Reducir o consumo de lácteos a unha ración diaria.
4. Cesar o consumo sistemático de complementos vitamínicos e alimentos enriquecidos entre a poboación sa.

pero con maior contido salino e bebidas sen azucre -té, café, infusións, refrescos-, seguidas de bebidas con contido calórico -zumes naturais de froitas e verduras, lácteos ou substitutos, cervexa sen alcohol ou té, café e infusión con azucre- e coroando a pirámide os refrescos edulcorados e os zumes comerciais. Resulta canto menos sorprendente -por contraste coas outras pirámides da SENC- que nesta icona se desaconselle explicitamente o consumo de alcohol, “incluso en pequenas cantidades” (Aranceta-Batrina *et al.*, 2016, p. 18).

Figura 18. Revisión da semFYC da pirámide alimentaria (2019).

Fonte: <https://www.semfyec.es/cambio-en-la-piramide-alimenticia-los-vegetales-frescos-en-la-base-y-reduccion-del-consumo-de-hidratos-de-carbono/>

Así mesmo, divulgadores da nutrición e a dietética como Sánchez-García (2016) critican o mantemento da pirámide alimentaria como guía visual de referencia por distintos motivos. Un deles é a mensaxe de prelación duns alimentos sobre outros que suxire a pirámide segundo a súa importancia, situando na base -canto menos na versión tradicional- os cereais en vez “aqueles alimentos que poderían relacionarse coa prevención de doenzas” (p. 76), é dicir, froitas, verduras e hortalizas. Segundo o autor “o abuso de pan, cereais refinados ou derivados ultra-procesados destes alimentos poden achegar un exceso de quilocalorías baleiras e contribuír a unha dieta menos saudable” (p. 77), alén de xa representar un dos grupos de alimentos máis consumidos -incluso en exceso- no Estado español, polo que considera innecesario fomentar o seu consumo. Ademais, critica a representación gráfica dos cereais, con gran presenza de procesados e escasa de grans integrais. Outro aspecto criticado é que a forma de división da pirámide pode dar a entender “que cada piso é totalmente necesario” (p. 78) ou que “os chanzos non son intercambiables e posúen propiedades completamente diferentes” (p. 78), cando unha dieta saudable pode selo eliminando, por exemplo, os lácteos. Por último, o autor censura a presenza de alimentos insáns, como o viño, a cervexa, os doces, os *snacks* e as carnes procesadas, xa que “a súa mera presenza se utiliza de reclamo para xustificar a súa conveniencia ou o feito de que poden ser unha elección dentro dunha dieta equilibrada” (p. 80). En canto ás bebidas alcohólicas incide en que “somos dos poucos países

do mundo que as inclúe, a pesar de que hai una colección de máis de 100 guías nacionais en todo o planeta” (p. 80-81), ante o que sentencia que “é una irresponsabilidade fomentar o consumo de calquera cantidade de alcohol” (p. 81-82).

En definitiva, o autor cuestiona o uso da pirámide polas inducións a erro que a reviste -incluso admitindo as melloras introducidas pola SENC en 2015-, e recomenda facer uso de alternativas máis innovadoras, como o *Prato de Harvard*, icona máis equilibrada, fácil de entender e que non inclúe alimentos non recomendados, sendo así “moito máis coherente co obxectivo de fomentar aqueles alimentos sans ou bos” (Sánchez-García, 2016, p. 84). Sen ben recoñece a dificultade de trasladar RA á poboación sinalada pola FAO e OMS, reivindica que as guías alimentarias deben ser canto menos fáciles de interpretar e efectivas, así como transparentes e honestas en canto aos conflitos de interese que interveñen na súa elaboración.

Como alternativa ao uso das pirámides alimentarias no contexto español, de “relativo éxito na súa implantación e seguimento por parte da poboación” (Del Pozo *et al.*, 2012, p. 90), destaca a orixinal icona do *mercado saudable dos alimentos* presentada pola FEN en 2011 dirixida á poboación adulta, con senllas adaptacións para o público infante-xuvenil e persoas maiores (ver Figura 19).

Figura 19. Mercados Saudables dos Alimentos da FEN.

Fonte: Valero, Rodríguez, Ruíz, Ávila e Varela (2018). Na figura represéntase a icona orientada á poboación adulta (posición central), infanto-xuvenil (esquerda) e maior (dereita).

Seguindo a lóxica de representar as RA sobre un elemento cotiá vinculado ao consumo de alimentos -como no caso do prato-, esta guía visual presenta os diferentes grupos de alimentos como se estivesen dispostos nos estantes dun comercio tradicional, ocupando as súas correspondentes proporcións da superficie da figura gráfica en función das cantidades de consumo recomendadas. Se ben este formato resulta moito máis claro, intuitivo e doado de comprender, situando os alimentos básicos nunha posición preeminente dentro da figura, así como fácil de trasladar ás prácticas de consumo cotiá, segue a arrastrar algunhas das contradicións xa mencionadas con relación ás referencias internacional: excesivo peso de cereais e lácteos, escaso espazo para legumes en comparación coas proteínas de procedencia animal ou a inclusión na icona de graxas insás, doces e embutidos ou mesmo de bebidas fermentadas -viño e cervexa-²⁰⁶.

Outro icona de relativa recente aparición no Estado español é o *semáforo nutricional*, moi ligada á industria agroalimentaria e á gran distribución, ao aparecer no etiquetado frontal dos produtos alimenticios procesados e envasados, ofrecendo información sinxela e básica ás consumidoras sobre a súa composición nutricional. Malia que nas etiquetas deste tipo de produtos xa se viña facendo uso de diferentes sistemas por cores que advertían sobre a maior ou menor presenza na composición dos produtos de elementos nutricionais a evitar -graxas, graxas saturadas, azucres e sal-, no 2018 o Ministerio de Sanidade anunciou a implantación no estado Español do sistema *NutriScore*²⁰⁷ (ver Figura 20), que se espera se termine de materializar en 2021 e que xa ven sendo empregado noutros países como Francia -dende 2017- ou Bélxica -dende 2019-. O anuncio coincidiu coa introdución doutro semáforo nutricional por parte de cinco grandes corporacións da agroindustria -Mondelez, Nestlé, PepsiCo, Coca-Cola e Unilever- nos

²⁰⁶ Para máis información sobre esta guía visual, recoméndase visitar a páxina da FEN, que inclúe unha sección con RA para unha *vida saudable*, así como outra de *publicacións* desta institución, incluíndo novas guías alimentarias: <https://www.fen.org.es> [Revisado o 16 de outubro de 2020].

²⁰⁷ Ver https://elpais.com/sociedad/2018/11/12/actualidad/1542039559_595446.html [Revisado o 20 de outubro de 2020].

seus produtos en distintos países europeos -entre eles España-, o cal levantou críticas e suspicacias por parte de organizacións de consumidoras e entidades do campo da nutrición²⁰⁸. Porén, malia contar cun fundamento científico solvente que o avala (Galan, Babio e Salas-Salvadó, 2019), o sistema *NutriScore* tampouco estivo exento de polémica, levantando controversia sobre a clasificación de determinados produtos ou polo previsible branqueamento dos produtos procesados e ultraprocesados²⁰⁹, a evitar segundo a maior parte de guías alimentarias. En calquera caso, cómpre matizar que se trata dun sistema de información sintética que unicamente serve para comparar dous produtos alimenticios equiparables e/ou permutables, e que sempre se recomenda optar preferentemente por produtos frescos e de proximidade (Galan *et al.*, 2019).

Figura 20. NutriScore.

Fonte: Galan *et al.* (2019).

Por último, entre os documentos de referencia para as RA no Estado español, cómpre destacar o *Libro Branco da Nutrición en España* (FEN, 2013), o *Libro Branco da Nutrición Infantil en España* (Rivero *et al.*, 2015) e o recentemente publicado *Libro Branco de Nutrición das persoas maiores en España* (García e Varela, 2019). No primeiro, cun carácter máis xeral, ofrécese unha panorámica detallada do estado da saúde nutricional da poboación española, análises dos diferentes grupos de nutrientes -lípidos, proteínas, hidratos de carbono, vitaminas, minerais, etc.-, outros compoñentes da dieta -incluíndo alcohol e tabaco- e as respectivas recomendacións con respecto ao seu

²⁰⁸ Ver https://elpais.com/sociedad/2018/11/07/actualidad/1541607428_947724.html e https://elpais.com/elpais/2018/11/13/buenavida/1542132354_229696.html [Revisado o 20 de outubro de 2020].

²⁰⁹ Ver https://elcomidista.elpais.com/elcomidista/2020/07/27/articulo/1595861417_286035.html

consumo, un repaso das diferentes guías alimentarias españolas²¹⁰, unha revisión dos hábitos alimentarios e os seus cambios recentes, unha relación das patoloxías asociadas á dieta e a súa situación no contexto español, o papel das institucións educativas, hospitalarias, xeriátricas, etc. e da hostalaría, así como distintas abordaxes á nutrición dende a perspectiva da educación, da comunicación e a información ou da investigación.

Por outra banda, resulta mester sinalar a existencia dalgunhas RA baseadas en modelos tradicionais de dieta propias de rexións xeográficas amplas, como son a *dieta nórdica*²¹¹, a *dieta atlántica*²¹² ou a *dieta mediterránea* -en adiante DM-. Con relación a esta última, recoñecida pola UNESCO como *Patrimonio Cultural Inmaterial da Humanidade* -proclamada en 2010 e inscrita en 2013- e considerada tradicional no contexto español²¹³, a FEN (2013) destaca que “non é só un patrón alimentario que ten unha acumulada evidencia na prevención de enfermidades crónicas” (p. 221), senón que

representa un estilo de vida [...] que engloba, ademais da combinación de alimentos, elementos culturais e de estilo de vida do proceso de selección, procesamento e consumo, como son a priorización dos alimentos frescos, locais, e estacionais; das actividades culinarias e da socialización nas comidas, da actividade física regular, do descanso en forma de sesta, e toda unha maneira de vivir que forma parte da herdanza cultural dos países mediterráneos (p. 221).

A nivel estritamente alimentario, tamén segundo a FEN (2013), a DM caracterízase por

un protagonismo dos produtos vexetais (froitas, verduras, cereais, froitos secos e legumes); o consumo de aceite de oliva como principal fonte de graxa dietética; unha inxesta frecuente pero moderada de viño coas comidas; o consumo de peixe

²¹⁰ Segundo a FEN (2013), as guías alimentarias españolas deberían incluír a “moderación no consumo de carne, particularmente de vacún e porcino”, a “elección do aceite de oliva en lugar doutros aceites ou graxas de adición”, o “mantemento e promoción do consumo de froitas, verduras e peixe”, a elección de lácteos “total ou parcialmente desnatados”, o incremento “da inxesta de alimentos ricos en hidratos de carbono complexos” e a redución do “consumo de azucre e doces” e o mantemento da “tradición gastronómica e a variedade en pratos e receitas, así como o consumo moderado de viño” (p. 215).

²¹¹ Para máis información sobre a dieta nórdica recoméndase visitar a sección dedicada a esta no portal do consello de cooperación internacional e interministerial dos países nórdicos: <https://www.norden.org/en/news/nordic-nutrition-recommendations-2022-join-work> [Revisado o 19 de outubro de 2020].

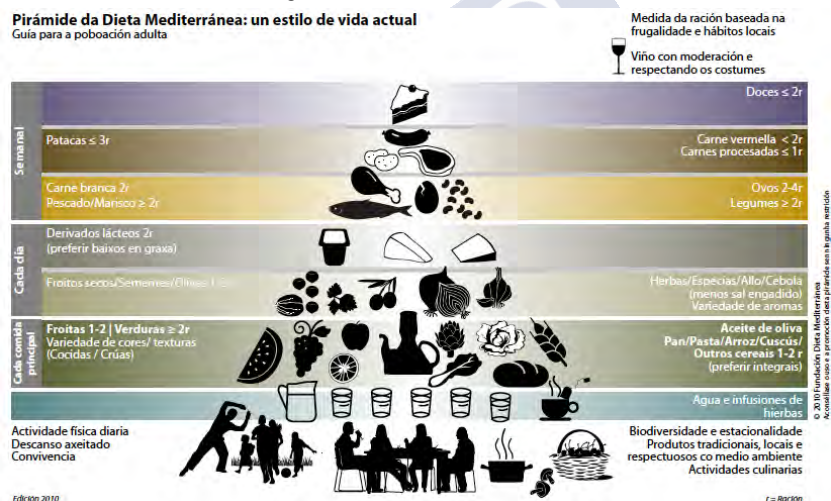
²¹² Sobre a dieta atlántica profúndase no epígrafe 6.2.

²¹³ Ver <https://ich.unesco.org/en/RL/mediterranean-diet-00884> [Revisado o 19 de outubro de 2020].

fresco; a inxesta moderada de produtos lácteos (sobre todo queixo e iogur baixo en graxa), carnes brancas e ovos e un baixo consumo en frecuencia e cantidades de carnes vermellas e embutidos (p. 221).

Recomendada pola OMS (Renzella *et al.*, 2018) e por guías nacionais como a estadounidense (HHS e USDA, 2015) como patrón alimentario saudable de referencia internacional, a FAO tamén a recoñece como un modelo sustentable de dieta (Burlingame e Dernini, 2011). No estado Español é promovida pola *Fundación Dieta Mediterránea*²¹⁴, que publicou en 2010 unha guía visual propia en forma de pirámide (ver Figura 21) acompañada dun decálogo para o seguimento da DM²¹⁵.

Figura 21. Pirámide da DM.

Fonte: <https://dietamediterranea.com/nutricion-saludable-ejercicio-fisico/>

O MAPA tamén promove activamente a adopción da DM por parte da poboación española, divulgándoa a través da súa propia pirámide da

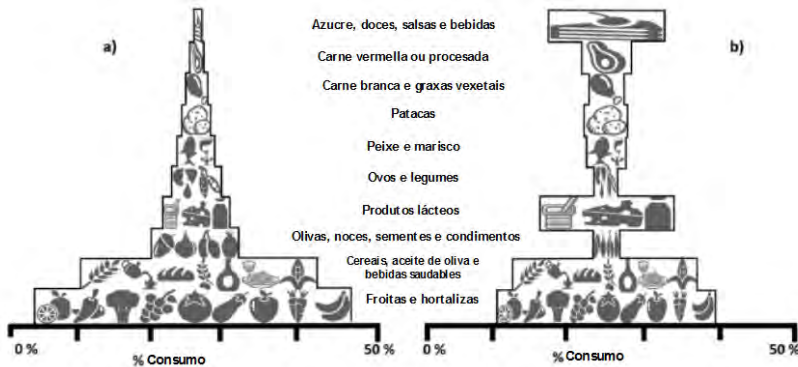
²¹⁴ Para máis información sobre esta entidade, recoméndase visitar a súa páxina: <https://dietamediterranea.com> [Revisado o 19 de outubro de 2020].

²¹⁵ Ver <https://dietamediterranea.com/nutricion-saludable-ejercicio-fisico/> [Revisado o 19 de outubro de 2020].

DM, do mesmo decálogo xa mencionado e do desenvolvemento de diferentes campañas educativas e comunicativas²¹⁶.

Con todo, como xa se destacou anteriormente, os patróns de consumo da sociedade española téñense afastado dos da DM nas últimas décadas, adoptando como resultado patróns menos saudables e sustentables, máis próximos á dieta occidental globalizada (Blas *et al.*, 2019) (ver Figura 22).

Figura 22. Comparación da dieta e a súa porcentaxe de consumo final entre a dieta mediterránea recomendada (a) e o consumo actual de alimentos nos fogares españois (b).

Fonte: Blas *et al.* (2019).

Antes de finalizar este epígrafe, cómpre subliñar precisamente a estreita relación existente entre as dietas saudables e a súa sustentabilidade en termos ambientais, atribuída, entre outros patróns alimentarios, á DM (Serra-Majem, 2010; Burlingame e Dernini, 2011; Blas *et al.*, 2019; Dernini *et al.*, 2019). Desta relación emerxe a noción de *dietas sustentables*, cuxa definición actual foi consensuada no simposio internacional *Biodiversidade e dietas sustentables: Unidos contra a fame*, celebrado o ano 2010 en Roma e organizado pola FAO e Biodiversity International. Segundo a FAO, esta é unha perspectiva

²¹⁶ Para máis información, recoméndase visitar a sección sobre a DM do MAPA: https://www.alimentosdespana.es/es/estrategia-alimentos-espana/dieta_mediterranea/ [Revisado o 19 de outubro de 2020].

complexa, que supera o estritamente nutricional para incluír tamén as dimensións ambiental, económica e sociocultural:

As Dietas Sustentables son aquelas que xeran un impacto ambiental reducido e que contribúen á [SAN] e á vida saudable das xeracións actuais e futuras. As dietas sustentables protexen e respectan a biodiversidade e os ecosistemas, son culturalmente aceptables, accesibles, economicamente xustas e *asequibles*; nutricionalmente adecuadas, inocuas e saudables; mentres optimizan os recursos naturais e humanos (FAO, 2012b, p. 7).

Así, alén de aproximarse a nocións nutricionais e de promoción da saúde máis comprensivas e que engloban de xeito interdependente a saúde dos ecosistemas, dos animais, das plantas e doutros organismos vivos, como podan ser a de *saúde ambiental* (Naoufal, Anzou e Sauvé, 2011) ou a máis recente de *One Health*²¹⁷ (Black e Butler, 2014; Cleaveland, Borner e Gislason, 2014), e de incluír así mesmo as dimensións da SegA e do dereito á alimentación manexadas pola FAO nese momento, este enfoque incorpora de maneira central na dieta a dimensión da sustentabilidade. A FAO e a OMS (2019) reafirman esta perspectiva vencellada entre a dieta, a saúde humana e a dos ecosistemas coa noción de *dietas sustentables e saudables*, que definen como “patróns dietéticos que promoven todas as dimensións da saúde e benestar das persoas [e] exercen unha baixa presión e impacto ambiental” (p. 9). De igual modo, esta noción tamén incorpora os aspectos económicos e socioculturais: “son accesibles, *asequibles*, seguras e equitativas; e son culturalmente aceptables” (p. 9). Neste sentido, con esta concepción da dieta asúmense os seguintes fins:

lograr un crecemento e desenvolvemento óptimos de todas as persoas e apoiar o funcionamento e o benestar físico, mental e social en todas as etapas da vida para as xeracións presentes e futuras; contribuír a previr todas as formas de malnutrición (p.e. desnutrición, deficiencia de micronutrientes, sobrepeso e

²¹⁷ *Unha saúde* na súa versión orixinal en inglés. Trátase dun enfoque multisectorial adoptado pola OMS en colaboración coa FAO e a Organización Mundial de Sanidade Animal (OIE) para abordar a inocuidade dos alimentos, o control dos riscos asociados ás zoonoses e a resistencia aos antibióticos. Fai referencia á íntima conexión entre a saúde humana, a saúde animal e vexetal e a saúde dos ecosistemas, en particular a través da cadea alimentaria, pero tamén con relación aos impactos das prácticas de produción agroalimentaria sobre os ecosistemas, a cría de animais e o cultivo de vexetais. Para máis información: <https://www.who.int/features/qa/one-health/es/> e <https://www.oie.int/es/para-los-periodistas/una-sola-salud/> [Revisado o 19 de outubro de 2020].

obesidade); reducir o risco de [ENT] relacionadas coa dieta; e apoiar a preservación da biodiversidade e a saúde planetaria (FAO e OMS, 2019, p. 7).

Ditos fins tradúcense á súa vez en 16 principios guías, mediante os cales se abordan os aspectos sanitarios, ambientais e socioculturais das dietas sustentables e saudables (FAO e OMS, 2019).

Nesta liña, se ben as RA e as guías alimentarias centráronse tradicionalmente no ámbito estritamente nutricional e na promoción de hábitos e estilos de vida saudables (Pérez-Rodrigo e Aranceta-Bartrina, 2019), ou mesmo na redución da morbilidade e mortalidade asociada á dieta (Jones, Vogliano e Burlingame, 2019), nesta última década tamén estiveron a incorporar os emerxentes enfoques de sustentabilidade (Dernini, 2019).

González-Fischer e Garnett (2018) avalían a súa inclusión en guías nacionais como as de Alemaña, Brasil, Suecia ou Qatar. Tamén recollen exemplos de países como Australia e os Estados Unidos, nos que, malia ter lugar un importante debate sobre a incorporación da dimensión da sustentabilidade nas súas guías alimentarias oficiais, esta foi finalmente descartada. Así mesmo, recollen exemplos da inclusión deste enfoque en guías «case oficiais», é dicir, “guías nacionais que non son políticas oficiais pero consideran o impacto ambiental das dietas e foron elaboradas por institucións ou mediante procesos que reciben algún tipo de apoio ou aprobación por parte do goberno” (p. 42), como no caso dos Países Baixos, Estonia, Reino Unido e Francia ou das recomendacións nórdicas sobre nutrición²¹⁸.

Jones *et al.* (2019), realizando unha análise análoga, aínda que coinciden con González-Fischer e Garnett (2018) en que “só un puñado de países teñen directrices que promoven especificamente dietas e sistemas alimentarios que sexan saudables e sustentables” (Jones *et al.*, 2019, p. 161), e en que algunhas guías “incorporaron con éxito consideracións de sustentabilidade, mentres que outras intentaron a súa inclusión pero se encontraron coa oposición da industria e outros grupos” (p. 161), identifican ata 13 países nos que en cadansúas guías alimentarias se inclúen de xeito explícito elementos propios das dietas

²¹⁸ En referencia ás RA asociadas á *dieta nórdica* anteriormente mencionada.

sustentables²¹⁹: Australia, Brasil, Canadá, China, Estonia, Francia, Alemaña, Países Baixos, Qatar, Serra Leona, Suecia, Reino Unido e Estados Unidos.

González-Fischer e Garnett (2018) inclúen tamén a análise de guías non oficiais, como a do proxecto *LiveWell* do *Fondo Mundial para a Natureza* (WWF) no Reino Unido, ampliado posteriormente a outros países europeos -Suecia, Francia e España- co nome *LiveWell for LIFE*, que “aínda que non ten un status oficial, [...] ten resultado decisivo para introducir as dietas sustentables na axenda política europea” (p. 59). Outro exemplo que salientan é o informe titulado *Changing what we eat – A call for research & action on widespread adoption of sustainable healthy eating* (Garnett, 2014) da *Rede de Investigación sobre o Clima e a Alimentación* (FCRN²²⁰). Por último, González-Fischer e Garnett (2018) destacan tamén a *dobre pirámide Barilla* (ver Figura 23), publicada en 2015 polo *Centro Barilla de Alimentos e Nutrición* (BCFN²²¹). Como indican os autores,

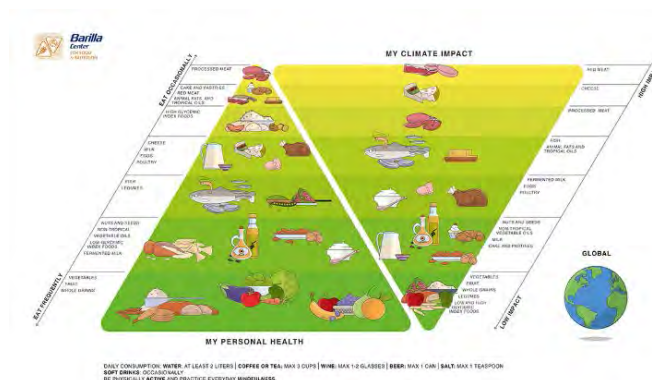
O modelo consta de dúas pirámides. A primeira é a pirámide alimentaria familiar, baseada nos principios da dieta mediterránea. A segunda está invertida e reclasifica os alimentos en función do seu impacto ambiental, situando os alimentos máis nocivos para o medio ambiente na parte superior (p. 60).

Figura 23. Dobre pirámide Barilla.

²¹⁹ Segundo Jones *et al.* (2019), algúns destes elementos identificados son: a diversidade dietética de alimentos integrais, as dietas baseadas en vexetais, a redución do consumo de carne vermella e da carne procesada, a moderación do consumo de lácteos e as súas alternativas, promover o consumo sustentable de marisco, limitar os alimentos procesados ricos en graxas e azucres, a conservación da auga e a promoción do seu consumo, promover a compra de produtos locais, normas para o tratamento ético dos animais ou a redución do desperdicio alimentario.

²²⁰ Polas súas siglas en inglés: *Food Climate Research Network*. Para máis información sobre esta rede británica de investigación, recoméndase visitar a súa páxina: <https://www.fcrn.org.uk> [Revisado o 19 de outubro de 2020].

²²¹ Polas súas siglas en inglés: *Barilla Center for Food & Nutrition*. Para máis información sobre este centro de investigación creado por un grupo empresarial da agroindustria, mais de carácter independente, recoméndase visitar a súa páxina: <https://www.barillacfn.com/en/> [Revisado o 19 de outubro de 2020].

Fonte: https://www.barillacfn.com/en/dissemination/double_pyramid/

Deste xeito, ao igual que acontecía coa guía visual mellorada da SENC (Aranceta-Batrina, 2018), preséntase unha correlación inversa entre o as implicacións nutricionais e ambientais dos grupos de alimentos: “os alimentos que deben consumirse en abundancia por motivos de saúde son os que xeran o impacto ambiental máis baixo, mentres que os que deben consumirse con moderación por motivos de saúde tamén deberían limitarse por razóns ambientais” (González-Fischer e Garnett, 2018, p. 60). Se ben en moitos casos esta relación simplificada se cumpre de xeito directo, “a correspondencia non sempre é perfecta” (p. 60), pois algúns grupos de alimentos non se sitúan en niveis equivalentes en ambas pirámides. A diferenza do que acontece no caso da icona da SENC (2018), no que o indicador de sustentabilidade é moi simplificado, neste caso empregouse a pegada ecolóxica, a pegada de carbono e a pegada hídrica como indicadores de referencia.

Con todo, existen outros exemplos da inclusión da dimensión da sustentabilidade ambiental en guías alimentarias. Un deles é a *guía FINUT²²² de estilos de vida saudable* (Gil et al., 2015) (ver Figura 24). Esta guía de alcance iberoamericano presenta “unha nova pirámide tridimensional dos alimentos e estilos de vida activos saudables nun medio ambiente sustentable” (p. 2315). Trátase dun “tetraedro cuxas

²²² Fundación Iberoamericana de Nutrición. Para máis información, recoméndase visitar a súa páxina: <https://www.finut.org> [Revisado o 19 de outubro de 2020].

tres caras laterais se corresponden aos binomios alimentación e nutrición, actividade física e descanso, e educación e hixiene” (p. 2313). Á súa vez, “cada cara lateral está dividida en dous triángulos” (p. 2313) rectángulos. Deste xeito, a dimensión da sustentabilidade, transversal aos tres binomios, recóllese na metade esquerda de cada triángulo equilátero que conforma cada unha das caras do tetraedro.

Figura 24. Tetraedro de estilos de vida saudables da FINUT.

Fonte: Gil *et al.* (2015). Composición propia.

Como se pode apreciar, o triángulo central corresponde ao binomio *alimentación e nutrición*, cuxa metade dereita presenta RA “para unha dieta saudable, variada e equilibrada” (Gil *et al.*, 2015, p. 2316), mentres que a esquerda fai “énfase nos bos hábitos alimentarios que favorecen a sustentabilidade do medio ambiente e a vida saudable” (p. 2317), introducindo nocións como as de *biodiversidade*, *benestar animal* ou *agricultura e gandería sostible*, así como recomendacións como *consumir produtos locais e de tempada* ou de *comercio xusto*. No triángulo da esquerda represéntase o binomio *actividade física e descanso*. A súa metade dereita recolle recomendacións neste sentido, mentres que a esquerda “inclúe todos os aspectos da actividade física e o descanso relacionadas co medio ambiente e a sustentabilidade” (p. 2319), aludindo por exemplo á preferencia polo *transporte* e o *lecer activo*. Por último, o triángulo da dereita alberga o binomio *educación e hixiene*. Na súa metade dereita móstranse “os aspectos máis importantes relacionados coa educación e a hixiene que, en conxunción coas outras dúas caras, contribúen a unha saúde mellor” (p. 2319),

incluíndo a conservación e manipulación adecuada dos alimentos. A esquerda “fai fincapé na maneira na que deberíamos contribuír á sustentabilidade do medio ambiente” (p. 2320), incluíndo consideracións relacionadas co consumo de auga e enerxía, a mobilidade e a xestión de residuos.

Por outra banda, as xa referidas guías da SENC inclúen tamén a dimensión da sustentabilidade. Ben é certo que, no caso da primeira edición aquí citada (Aranceta-Batrina *et al.*, 2017), a integración do enfoque de sustentabilidade resulta exígua e explicitamente relegada a unhas *consideracións complementarias* á marxe do corpo principal da guía, de carácter puramente nutricional. De feito, estas consideracións acerca da sustentabilidade limítanse a: remitir ao *Decálogo para a alimentación e a nutrición sustentable dentro da comunidade* (Serra-Majem, Aranceta-Bartrina, Ortiz-Andrellucchi, Ruano-Rodriguez, González-Padilla e Dernini, 2019) proclamado en 2016 xunto con outras entidades no marco da *Declaración de Gran Canaria 2016*²²³; apelar á redución da emisión de GEI a través da redución das cantidades de alimentos consumidos e en particular do consumo de carne, bebidas alcohólicas, azucre e doces; ou enxalzar os beneficios ambientais - redución das emisións, do uso do solo, do consumo enerxético e de auga- asociados á adherencia á DM; para culminar recorrendo ás manidas 3R aplicadas aos hábitos alimentarios: “Reducir o malgasto de alimentos, Reutilizar as sobras con seguridade e Reciclar adecuadamente” (p. 35).

En cambio, na súa edición máis actual (Aranceta-Batrina, 2018) adóptase un enfoque máis sistémico e acorde á definición de dietas sustentables da FAO (2012b). Concretamente, sinálase que, se ben “as eleccións de alimentos que conforman os patróns dietéticos afectan á demanda de produción de produtos agrícolas, [...]” (Aranceta-Batrina *et al.*, 2019, p. 2), hai que considerar que “os sistemas agrícolas son parte dun sistema alimentario máis amplo que inclúe a produción, o

²²³ Iniciativa promovida, entre outras entidades, pola Academia Española de Nutrición (AEN), a Fundación para a Investigación Nutricional (FIN), a Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, a Fundación Internacional Dieta Mediterránea ou a propia SENC. Para máis información, recoméndase visitar a páxina <https://www.ulpgc.es/noticia/cientificos-ulpgc-participan-elaboracion-del-decalogo-alimentacion-sostenible> [Revisado o 20 de outubro de 2020].

procesamento, a fabricación de alimentos e a distribución aos consumidores” (p. 2), polo que “os sistemas alimentarios sustentables son fundamentais para acadar dietas saudables e sustentables” (p. 2). Así mesmo, tómasse de novo como referencia a DM en tanto que dieta saudable, sustentable, culturalmente aceptada e economicamente accesible, considerándoa un “un patrón dietético culturalmente sensato e *asequible* para moitas persoas no país” (p. 7). Ademais, recoñécese a sustentabilidade alimentaria como “unha das columnas vertebrais das recomendacións” (p. 12), dedicando un capítulo da guía especificamente a este aspecto da dieta, así como incorporando o antedito decálogo:

1. Selecciona e consume alimentos orixe local. Escolle produtos do seu propio territorio e dispoñibles en mercados locais.
2. Consume preferentemente alimentos de tempada. Son máis saudables, económicos e sostibles.
3. Recupera os alimentos e receitas locais tradicionais. Son parte da nosa cultura e conforman a nosa identidade.
4. Aprende a comprar e cocinar en compañía doutros. É máis divertido e enriquecedor. E podemos aprender uns dos outros.
5. Planifica os menús e listas da compra. Procura reducir o desperdicio de alimentos e reciclar adecuadamente no fogar e na comunidade.
6. Prioriza os alimentos de orixe vexetal. Limita o consumo de carne, carne procesada e produtos lácteos. A túa saúde e a do planeta agradecerano.
7. A biodiversidade acuática e terrestre é fundamental e debemos promoverla para asegurar a súa continuidade. É responsabilidade de todos.
8. Interésate en se as prácticas agrícolas, gandeiras e pesqueiras que proporcionan os alimentos que adquires e consumes son sustentables.
9. Goza da compañía e do pracer da comida, sempre con equilibrio e moderación. Reduce o tamaño das porcións.
10. Goza da dieta mediterránea. É un dos mellores exemplos de alimentación e nutrición saudable e sustentable.

(Serra-Majem *et al.*, 2019, p. 256)

Nesta mesma liña, o devandito *prato de Harvard* tamén incorpora a dimensión da sustentabilidade dende un enfoque complexo e sistémico. Na xa referida páxina de *The Nutrition Source* na que se presenta esta guía alimentaria, inclúese unha sección específica sobre

dita dimensión²²⁴, na que se ofrece información acerca do que se considera unha dieta sustentable e sobre os impactos ambientais da produción agroalimentaria, así como se establece unha relación directa e interdependente entre as dietas saudables e os sistemas alimentarios sustentables. Dentro desta sección, incorpora dous apartados. Nun deles, titulado *Food Waste*, abórdase a cuestión da perda e o desperdicio alimentario²²⁵, mentres que no outro, titulado *Plate and the Planet*, explórase como “as dietas humanas vinculan inextricablemente a saúde e a sustentabilidade ambiental, e teñen o potencial de nutrir ambas”²²⁶.

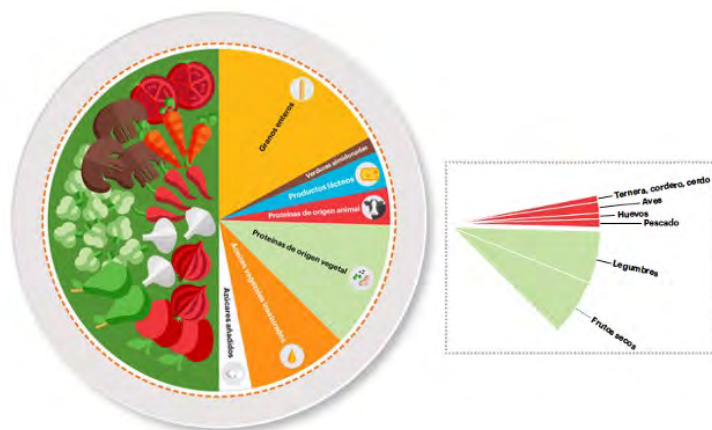
Neste sentido, *The Nutrition Source* apela ao informe da comisión EAT-Lancet (2019) titulado *Alimentos, Planeta, Saúde*. Este informe refírese ás dietas sustentables como *dieta de saúde planetaria*, termo empregado “para resaltar o papel fundamental que desempeñan as dietas para vincular a saúde humana e a sustentabilidade ambiental, e a necesidade de integrar estas axendas, decotío separadas, nunha axenda global común para a transformación do sistema alimentario para acadar os ODS e o Acordo de París” (p. 7). Para ilustrar esta noción, preséntase a guía visual nomeada *prato de saúde planetaria* (ver Figura 25), moi similar en formato ao *prato de Harvard*, pero que outorga un maior peso á dimensión da sustentabilidade ambiental, sen deixar de manter as RA máis actualizadas en base á evidencia científica dispoñible, presentadas dun xeito rigoroso e detallado ao tempo que comprensible e intuitivo.

²²⁴ Ver <https://www.hsph.harvard.edu/nutritionsource/sustainability/> [Revisado o 19 de outubro de 2020].

²²⁵ Ver <https://www.hsph.harvard.edu/nutritionsource/sustainability/food-waste/> [Revisado o 20 de outubro de 2020].

²²⁶ Ver <https://www.hsph.harvard.edu/nutritionsource/sustainability/plate-and-planet/> [Revisado o 20 de outubro de 2020].

Figura 25. Prato de Saúde Planetaria.

Fonte: EAT-Lancet (2019).

Para finalizar, se ben profundarase en maior medida nas dimensións e implicacións das dietas sustentables máis adiante²²⁷, cómpre destacar en particular aquí a relación estreita e interdependente que existe entre as dietas e os sistemas agroalimentarios que as provén de alimentos, particularmente notable dende o punto de vista da sustentabilidade.

Como xa se xustificou, ao abordar as cuestións relativas á dieta “cómpre considerar elementos que van máis alá da dieta *stricto-sensu*” (Meybeck e Gitz, 2017, p. 3). Neste sentido, dende o punto de vista amplo da dieta aquí adoptado, e en tanto que “os hábitos alimentarios son unha parte integrada da totalidade cultural” (Contreras, 1992, 101), é mester “ter en conta o conxunto de sistemas culturais” (p. 101) relacionados coa dieta, e entre eles o *técnico-económico-ambiental*, é dicir, “o modo segundo o cal o sistema cultural se adapta ao seu hábitat e extrae, transforma, distribúe e consume o alimento” (p. 101). Isto é, o sistema agroalimentario. Dende esta perspectiva, non ten sentido considerar a dieta se non é dun xeito intimamente entretelado con este. Como apuntan Meybeck e Gitz (2017), “as dietas son tanto un resultado como un motor dos sistemas alimentarios” (p. 2).

²²⁷ Concretamente, no subepígrafe 4.3.

A análise crítica da dieta cobra así especial relevancia pola súa centralidade sociocultural, pero sobre todo polo estreito vínculo e a constante interacción desta cos sistemas agroalimentarios que a abastecen e, polo tanto, con todas as implicacións socioambientais asociadas. O HLPE (2017) dedicou precisamente un dos seus informes anuais a revisar en profundidade esta estreita relación.

Dende esta perspectiva, de acordo con Meybeck e Gitz (2017), a adopción das dietas sustentables deberá ser necesariamente compasada coa configuración de sistemas agroalimentarios acordes que as abastezan, así como funcionar de estímulo e apoio para a súa implantación e consolidación. De feito, os autores indican que as dietas sustentables non poden ter lugar, nin a curto nin a longo prazo, sen sistemas agroalimentarios tamén sustentables. Non obstante, como sinalan os autores, a definición de dieta sustentable da FAO (2012b) que se toma comunmente como referencia non incorpora esta perspectiva, polo que propoñen outra máis comprensiva en relación coa concepción de sistema agroalimentario sustentable introducida pola HLPE (2014)²²⁸:

Unha dieta sustentable é unha dieta que contribúe ao bo estado nutricional e á boa saúde a longo prazo do individuo/comunidade, e que contribúe aos sistemas alimentarios sustentables, e é posible grazas a eles, contribuíndo así á [SAN] a longo prazo (Meybeck e Gitz, 2017, p. 3).

A construción social da dieta preséntase así como un escenario de grande potencial para a transformación de estilos de vida cara modelos baseados na sustentabilidade social e ambiental. Desta maneira, a dieta devén un eixe de transformación social de primeira orde, pero unicamente cando esta é considerada de xeito holístico e indisolublemente vencellada aos sistemas sociais, económicos, culturais, etc. que a condicionan e nos que a configuración social da dieta tamén incide, en particular aos sistemas agroalimentarios dos que depende a provisión de alimentos. En definitiva, se ben a análise da dieta nos outorga unha mirada ampla e complexa da realidade alimentaria, cómpre ampliar e problematizar aínda máis o enfoque para incluír todos aqueles elementos e implicacións que compoñen os

²²⁸ Esta noción é abordada no subepígrafe 4.3.

sistemas macrosociais dedicados ao abastecemento de alimentos, así como a lóxica e as estruturas que os rexen. É dicir, precísase considerar os sistemas e os réximes agroalimentarios.

3. SISTEMA E RÉXIME AGROALIMENTARIO: UNHA HISTORIA DE COEVOLUCIÓN E DESAXUSTES

Nosotros no podemos ser ellos, los de enfrente, los que entienden la vida por un botín sangriento: como los tiburones, voracidad y diente, panteras deseosas de un mundo siempre hambriento (Miguel Hernández, 1938, *El hambre*)

Como se avanzou no primeiro epígrafe, a provisión de alimentos, como satisfactor fundamental da necesidade básica de subsistencia (Max-Neef, 1994), condicionou significativamente o desenvolvemento biolóxico e cultural humano. Como indican Contreras e Gracia (2005), “no esencial, a evolución do comportamento humano tense realizado mediante interaccións entre os comportamentos alimentarios, a contorna ecolóxica e as institucións culturais” (p. 6). Así mesmo, “en reciprocidade, dito comportamento inflúe na anatomía, a fisioloxía e, incluso, na evolución do organismo humano” (p. 6). Resulta particularmente patente este condicionamento alimentario na evolución das dimensións sociais, económicas, culturais e políticas desenvolvidas ao longo da historia pola nosa especie, dado que “a supervivencia dun grupo depende en boa parte da satisfacción das súas necesidades alimentarias, de aí que sexa normal que a procura de comida constitúa un dos aspectos máis diversos e comúns de calquera cultura” (Contreras e Gracia, 2005, p. 9), mais tamén dos que máis inflúen no seu devir.

Neste sentido, determinados cambios fundamentais no modelo de aproveitamento dos recursos para a provisión de alimentos, así como certas innovacións asociadas a esta, chegaron mesmo a propiciar profundas transformacións no propio paradigma civilizatorio. Cómpre salientar particularmente neste sentido as diferentes *revolucións agrarias e agrícolas*²²⁹ acontecidas ao longo da historia humana.

²²⁹ Aínda que recorrentemente se faga un uso equivalente dos termos *agrario* e *agrícola*, o certo é que non son sinónimos. O primeiro fai referencia a todo o relativo ás actividades de produción alimentaria

O exemplo por antonomasia é o desenvolvemento gradual da agricultura e a gandería en substitución da recolección de plantas silvestres e a caza de animais salvaxes²³⁰ como medios predominantes de provisión de alimentos, dando lugar á que se pode considerar como a primeira revolución agraria da historia, que marcou o paso do paleolítico ao neolítico²³¹. Esta propiciou a aparición dos primeiros asentamentos humanos de certa densidade e permanencia, a través da adopción do sedentarismo que permitían, á vez que exixían, as actividades agrarias (Harari, 2016). Deste xeito, a transformación no modelo de provisión de alimentos constituiría un elemento crucial para a emerxencia das congregacións humanas sedentarias, primeiro no crecente fértil²³² e posteriormente noutras áreas do planeta, principalmente naquelas nas que o ser humano atopou especies susceptibles de ser domesticadas (Harari, 2016) ou ben “en zonas ecoloxicamente idóneas para a práctica da agricultura -por exemplo, chairas aluviais periodicamente fertilizadas polas enchentes dos ríos-” (Moro, 2009, p. 6).

Así, “a agricultura xurdiu de maneira independente en varios lugares do mundo hai 10.000 ou 12.000 anos” (Toledo e Barrera-Bassols, 2008, p. 21). Estímase que comezou a desenvolverse no

practicadas no campo ou agro, é dicir, nos espazos -terrestres- rurais en contraposición aos urbanos. O dominio do agrario comprende polo tanto o agropecuario -agricultura e gandería-, pero tamén a caza, a recolección ou os aproveitamentos forestais, entre outras actividades. En cambio, o segundo refírese exclusivamente ao relativo á agricultura. Deste xeito, as revolucións agrarias engloban aquelas transformacións globais na produción agroalimentaria, afectando á tenencia e uso das terras e os recursos produtivos, ao modelo de xestión da produción, ás relacións entre a agricultura e outras actividades como a gandería ou a silvicultura, etc., mentres que as revolucións agrícolas se refiren principalmente á introdución de innovacións tecnolóxicas ou no manexo dos cultivos na agricultura.

²³⁰ Segundo Moro (2009), “previamente á aparición da actividade agrícola e gandeira, o ser humano e os seus antepasados basearon a súa alimentación nunha actividade de caza e recolección sumamente variada: a recollida de vexetais, de marisco nas zonas costeiras, a caza de pequenos animais e o aproveitamento das preas deixadas polos grandes carnívoros” (p. 4), e dun xeito máis recente -hai arredor de 200 mil anos- “a caza cooperativa de grandes mamíferos” (p. 4). Así mesmo, as especies predecesoras ao *homo sapiens* proveían a súa dieta fundamentalmente de froitas e baías (Marcé-Nogué, Püschel, Daasch e Kaiser, 2020).

²³¹ Como recorda Moro (2009), “a transición á agricultura prodúcese acompañada dun importante cambio nas ferramentas de pedra: a pedra *tallada* da paso á pedra *pulida*. A diferenciación entre ambas técnicas de fabricación é o criterio que permite diferenciar as dúas grandes etapas da Prehistoria: *paleolítico* e *neolítico*” (p. 4).

²³² Área que comprende, en forma de media lúa, os territorios comprendidos entre a desembocadura do río Nilo, no nordeste de África, a rexión costeira do Levante e Mesopotamia, é dicir, a conca fluvial conformada polos ríos Tigris e Éufrates, en Oriente Medio.

crecente fértil a partir de aproximadamente o 9500/9000 a.C., propiciándose máis tarde de xeito autónomo noutras rexións, como o norte da actual China -7000 a.C.-, Nova Guinea -6000 a.C.-, América Central -4.500 a.C.-, os Andes -3500 a.C.-, o Sahel -3000 a.C.- ou a conca do Mississippi en América do Norte -2000 a.C.- (Harari, 2016)²³³. A partir destes núcleos focais -especialmente dos catro primeiros-, as prácticas agrarias expandiríanse progresivamente a outras rexións limítrofes ata converter a agricultura e a gandería nos principais medios de provisión de alimentos a nivel planetario (Moro, 2009; Harari, 2016).

Así mesmo, dentro dese dilatado proceso²³⁴, foise incorporando progresivamente a cría e o cultivo de novas especies animais e vexetais para o seu aproveitamento alimentario²³⁵, aínda que tamén para novos usos, como a confección téxtil, a construción de refuxios, o transporte, o tiro para a labranza, o manexo de rabaños ou o control de pragas. Estes cambios modificarían para sempre o xeito de ocupar o territorio e influír nos ecosistemas por parte da especie humana²³⁶, disparando o crecemento da poboación e acelerando tamén a súa evolución cultural cara novas formas de organización social, económica e política propiciadas pola congregación en núcleos urbanos cada vez maiores,

²³³ A datación do inicio do desenvolvemento agrícola nas diferentes rexións varía dependendo da fonte consultada.

²³⁴ Como apunta Moro (2009), “a aparición das actividades agrícolas é o resultado dun longo proceso de relacións ecolóxicas cambiantes entre os grupos humanos e as especies salvaxes de plantas e animais que se achaban presentes en cada territorio” (p. 5).

²³⁵ Segundo Harari (2016), “máis do 90 por cento das calorías que alimentan a humanidade proceden do puñado de plantas que os nosos antepasados domesticaron entre 9500 e 3500 a.C.: trigo, arroz, millo, patacas, millo miúdo e cebada” (p. 96). Así mesmo, apuntan Toledo e Barrera-Bassols (2008) que “durante esta revolución neolítica ou agrícola se xeraron non só unha enorme variedade de especies de plantas e animais domesticados [...], senón tamén a aparición de novas variedades e razas que, no seu conxunto, produciron un aumento notable da biodiversidade” (p. 21), “novos organismos que xurdiron grazas á intervención humana [e que] poden ser considerados unha nova contribución á diversidade actual do mundo” (p. 21).

²³⁶ Toledo e Barrera-Bassols (2008) afirman que “existe unha gran variedade de paisaxes arredor do mundo que son produto da revolución agrícola, os cales inclúen modificacións realizadas a bosques, selvas, pradarias, desertos e semidesertos” (p. 22), incluíndo “toda unha gama de modificacións sobre a estrutura, o funcionamento e o devir dos ecosistemas” (p. 22).

permitindo así mesmo a aparición das primeiras sociedades agrícolas e, posteriormente, das civilizacións da Antigüidade²³⁷.

Xurdiron así mesmo ao longo da historia e por todo o planeta “unha enorme variedade de *sociedades campesiñas*” (Moro, 2009, p. 7) que “transformaron (consciente ou inconscientemente) os ecosistemas próximos na súa actividade agrícola e gandeira” (p. 7), e que, “ao mesmo tempo, [...] evolucionaron en relación con ditos ecosistemas” (p. 7). Así, a través de procesos de adaptación e coevolución das distintas comunidades humanas co medio biofísico onde se estableceron, fóronse adoptando prácticas agrarias diferenciadas, que transformaron as paisaxes e a composición orixinal dos distintos ecosistemas en interacción bidireccional coas evolucións socioculturais, á súa vez condicionadas pola contorna natural²³⁸ -xunto con moitos outros factores económicos, políticos, conxunturais, etc.-. Deste xeito, a unha escala relativamente local -ou mesmo nalgúns casos rexional-, as prácticas agrarias fóronse adaptando ás particularidades de cada territorio, dos ecosistemas sobre os que se desenvolvían e dos grupos humanos que os manexaban e que se abastecían deles, permitindo a aparición dunha vasta diversidade de modos de vida campesiños que terminaron por conformar ao longo do tempo os chamados *agroecosistemas*.

Pódense entender estes como unha “construción social produto da coevolución do home coa natureza” (Sevilla, 2006a, p. 222). É dicir, sistemas compostos polas condicións ecolóxicas orixinais dun territorio e a acción humana desenvolvida sobre o mesmo para a obtención de alimentos mediante prácticas agrarias de diversa índole, configurando “unidades dotadas dunha estrutura (social e ecolóxica), unha función e un equilibrio determinados” (Sevilla, 2006a, p. 222). Moro (2009) defíneos como o “complexo conxunto dun ecosistema transformado -

²³⁷ Segundo Harari (2016), “o esforzo vinculado á agricultura tivo consecuencias transcendentais” (p. 120), constituíndo “o fundamento de sistemas políticos e sociais a gran escala” (p. 120-121): cidades-Estado, reinos, imperios, etc.

²³⁸ Como apuntan Medina e Aguilar (2019), a *antropoloxía ecolóxica* investiga precisamente “as formas en que unha sociedade configura a súa contorna e os modos posteriores en que esta relación configura culturalmente (e transforma) a vida social, económica ou política” (p. 133).

artificializado²³⁹- para usos agrarios, xunto coa poboación humana que o habita, os seus usos e as súas costumes en relación con dito ecosistema particular” (p. 7). Trátase polo tanto do resultado da “apropiación [dos ecosistemas] por parte do home para obter acceso ao consumo dos recursos existentes [...], mantendo os mecanismos de renovación tanto bióticos como sociais” (p. 222).

Deste xeito, “a evolución no tempo do ecosistema e da sociedade agraria que interactúa con el non poden entenderse por separado” (Moro, 2009, p. 7), senón como unha “coevolución entre as sociedades humanas e os ecosistemas naturais” (p. 7). Como apunta Sevilla (2006a), “o coñecemento local xerado da interacción home-natureza en cada agroecosistema supón a acumulación histórica de formas específicas de manexo e polo tanto de solucións endóxeas produto da coevolución social e ecolóxica” (p. 236). Así mesmo, a evolución dos propios agroecosistemas deu lugar á aparición de “novas variedades animais e vexetais” (Moro, 2009, p. 7), con “innumerables exemplos de especies e variedades tradicionais poderosamente adaptadas ao solo e ao clima de cada agroecosistema particular” (p. 8), así como “métodos de cultivo, modos de vida, tradicións e valores, estreitamente vinculados ás características dos ecosistemas de partida” (p. 7-8), configurando así espazos agrarios e “modos de aproveitamento agrícola, gandeiro e forestal fortemente vinculados ás especificidades de cada rexión” (p. 8).

Asemade, xa na Antigüidade conformáronse os primeiros sistemas agrarios a gran escala, como o desenvolvido baixo o Imperio Romano, caracterizado pola rotación de cultivos, o barbeito e a práctica simbiótica da agricultura e a gandería²⁴⁰, pero tamén por “unha sorte de «división do traballo» no que a cada lugar lle corresponde desempeñar unha determinada función no conxunto” (p. 13), introducindo deste

²³⁹ Como apuntan González de Molina *et al.* (2020), “estes ecosistemas son manipulados e artificializados polo ser humano para captar e converter a enerxía solar nalgũa forma particular de biomasa que poda ser utilizada como alimento, medicina, fibra ou combustible” (p. 3), pero que, “en comparación cos ecosistemas, que aínda conservan a súa capacidade para autosustentarse, autorrepararse e autorreproducirse, os agroecosistemas son inestables e requiren enerxía, materiais e información externos” (p. 3).

²⁴⁰ Nesta, os excrementos do gando “fertilizan o solo e deste xeito contribúen a transferir nutrientes [...] que compensan os extraídos polas colleitas e evitan así el esgotamento do terreo” (Moro, 2009, p. 12).

xeito o monocultivo -fundamentalmente de trigo- nalgunhas rexións, provocando “unha drástica redución da biodiversidade de moitos agroecosistemas” (p. 13).

Na Idade Media, a relevancia do eido agrario para o feudalismo sumada ás condicións especialmente benévolas para a práctica da agricultura durante o chamado *óptimo medieval*²⁴¹ propiciaron unha serie de revolucións agrícolas, especialmente no centro e norte de Europa, tanto dende o punto de vista técnico como do manexo da produción: uso de carros e novos arados, cultivo de forraxe e uso da gadaña, estabulación do gando, mellores técnicas de tiro con animais, rotacións de cultivo máis eficientes, etc. Isto provocaría unha explosión demográfica entre os séculos XI e XIII, e consecuentemente “unha ocupación crecente de terras marxinais, pouco fértiles, e [...] unha progresiva degradación do ecosistema cultivado” (Moro, 2009, p. 15), desembocando finalmente en episodios de fame e epidemias que reduciron de novo a poboación.

No caso da Península Ibérica, coexistiron “comunidades campesiñas autosuficientes cun uso diversificado da terra e formas de explotación comunais” (Moro, 2009, p. 15) na súa parte máis setentrional, co establecemento dunha “agricultura intensiva baseada en complexos sistemas de regadío” (p. 15) nos territorios baixo dominio andalusí, como expresión da importación das achegas da revolución agrícola arabomusulmana desenvolvida entre os séculos VIII e XIII, que introduciu importantes innovacións en irrigación, novos cultivos e novas institucións relativas á propiedade da terra e os dereitos sobre a colleita (Watson, 1974; Glick, 1977; Idrisi, 2005). Esta dualidade, xunto aos efectos dos “asentamentos campesiños nos territorios conquistados [polos reinos cristiáns] no seu avance cara o sur” (Moro, 2009, p. 15) influiría notoriamente na distribución xeográfica da estrutura da propiedade da terra ata a actualidade. Por outra banda, “as condicións ecolóxicas e as relacións sociais imperantes na Península

²⁴¹ Período climático extraordinariamente cálido no Atlántico Norte acontecido durante a Idade Media (concretamente, nos séculos X-XIII), como parte dunha serie de anomalías climáticas que, secasí, non supuxeron un ascenso da temperatura media a nivel global (Bradley, Huges e Díaz, 2003). Atribúese a estas circunstancias particulares a mellora das condicións para o desenvolvemento da agricultura no centro e norte europeo durante este mesmo período.

[fixeron] moi difícil a utilización dos avances agrícola medievais” (p. 15) da Europa atlántica, polo que foi “necesario esperar ao século XIX” (p. 16) para que neste territorio se introducisen “plenamente métodos que levaban séculos empregándose noutras partes de Europa” (p. 16), condicionando a súa evolución histórica no eido agrario, con relevantes repercusións no seu desenvolvemento social, económico, cultural e político.

Durante a Modernidade, o colonialismo e o capitalismo mercantilista despregado polas potencias coloniais propiciaría o desenvolvemento agrario nos territorios colonizados, na medida no que “o dominio europeo forzaría ás rexións colonizadas a especializarse na produción de mercancías de orixe agrario: alimentos e fibras téxtiles” (Moro, 2009, p. 19). Deste xeito, “a enorme transferencia de recursos que se produce da colonia á metrópole constituirá a premisa para a primeira acumulación de capital en Europa” (p. 19). Asociada a esta dinámica de espolio, alén da introdución de determinados produtos e hábitos de consumo asociados entre a poboación das metrópoles -orixinalmente distintivos, como o azucre, o té, o café ou o cacao, ou considerados básicos, como a pataca, o millo, o tomate ou o pemento-, destaca o impulso unha nova vaga de comercio escravista, que se caracterizou fundamentalmente polo desprazamento forzoso de poboación africana cara as explotacións agrarias das colonias americanas. É desta maneira que, a través do tráfico de man de obra escravizada e o espolio dos recursos e ecosistemas das rexións colonizadas para a produción agraria, “as periferias desempeñan un papel decisivo na acumulación de capital que se desenvolve entre os séculos XVI e XVIII, e que proporciona a base para o nacemento do capitalismo industrial a finais de ese último século” (p. 20).

Así mesmo, a importancia primordial outorgada á produción agrícola e á propiedade da terra por parte das correntes fisiócratas en Francia (Domínguez, 2004), así como a promoción da reforma agraria como concreción política do pensamento ilustrado -especialmente relevante entre o reformismo ilustrado español do século XVIII (García Sanz e Sanz Fernández, 1996)-, terían unha notable influencia no desenvolvemento do pensamento liberal, así como nas políticas

económicas e a propia concepción do desenvolvemento na Contemporaneidade²⁴². Neste mesmo sentido, adóitase identificar o proceso de cercado e privatización das terras comunais²⁴³ acontecido durante os séculos XVIII e XIX no Reino Unido, emulado noutros estados europeos -Francia, Prusia, Austria ou o Milanesado- (Fernández-Casadevante e Morán, 2016), así como unha serie de innovacións agrícolas desenvolvidas dende finais do século XII en Inglaterra (Garrahou, 1994), como xermolo da Revolución Industrial e dun incipiente capitalismo de carácter tamén industrial (Moro, 2009).

No desenvolvemento desta nova era industrial, as innovacións tecnolóxicas no eido da locomoción e o uso masivo de novas fontes de enerxía e de fertilización dos solos, propiciaron a aparición de novas formas de produción agraria, que permitiron “un incremento da *producción* e a *produtividade* agrícola” (Moro, 2009, p. 21) sustentado na mecanización das tarefas agrícolas e no uso de fertilizantes externos aos agroecosistemas, así como a produción agraria a gran escala en territorios vastos, como as chairas dos Estados Unidos, o Canadá ou a Arxentina, para abastecer un mercado mundial emerxente. Desta maneira, este novo escenario de produción agraria alentou, en tanto que o precisaba para desenvolverse, a adopción de novas rutas e medios de transporte de mercadorías a longa distancia por terra e auga -ferrocarril, buques a vapor, etc.-, así como a aparición de novas industrias complementarias, como a da extracción e fabricación de fertilizantes.

Neste contexto, un exemplo de innovación tecnolóxica do eido agrario destacable pola súa controvertida contribución á historia humana contemporánea é a invención do arame de púas para o cercado de terras para a gandería. Este dispositivo tecnolóxico, que en principio se podería chegar a considerar eticamente neutro malia que a súa propia concepción estivese baseada no dano físico como inhibidor do libre movemento, terminou por se converter nun elemento crucial para a colonización -ou conquista- do oeste norteamericano durante o século

²⁴² De feito, segundo Domínguez (2004), as ideas fisiócratas, encabezadas por François Quesnay, encóntranse en certa medida reflectidas aínda na actualidade no enfoque da Economía Ecolóxica, confrontándose á Economía dos Recursos Naturais e Ambientais, de tradición neoclásica, que arraiga os seus supostos nas ideas da economía clásica representada por Adam Smith.

²⁴³ Coñecido como *enclosure* (cerco), no seu termo orixinal en inglés.

XIX. De igual xeito, tivo tamén unha grande repercusión en todo o planeta tras a súa posterior exportación e adaptación, especialmente no século XX, para usos de concentración e control do espazo con fins bélicos, represivos, xenocidas, fronteirizos, etc. (Netz, 2015).

En conxunto, todas estas innovacións foron tecendo os vimbios da grande revolución agraria acontecida no século XX, que transformaría -e continúa a transformar- dun xeito estrutural e radical os medios -e os fins- de apropiación do territorio e dos recursos para producir alimentos, culminando o proceso de industrialización do sector agrario principiado canda a Revolución Industrial. Referímonos ás chamadas revolucións verdes, que abordaremos de seguido.

En todo caso, a evolución distintiva das innovacións adoptadas ao longo de toda a historia polos diferentes grupos e sociedades humanas nos eidos da produción, distribución e consumo de alimentos foi configurando o que actualmente se entende por *sistemas alimentarios* ou *agroalimentarios*²⁴⁴.

De xeito básico, “os sistemas alimentarios refírense á forma en que se producen, se transforman, se poñen a disposición das persoas e se consumen os alimentos” (Gamboa, Kovacic, Di Masso, Mingorría, Gomiero, Rivera-Ferre e Giampietro, 2016, p. 1). Porén, na literatura existe unha grande diversidade de concepcións e perspectivas sobre esta noción na literatura, observable nas “moitas definicións non equivalentes de alimentos e sistemas alimentarios” (p. 1), na consecuente “ampla variedade de políticas que responden a diferentes obxectivos asociados á calidade, cantidade, sustentabilidade, produtividade, rendibilidade, etc.” (p. 1), e na “multiplicidade de actores involucrados na produción, distribución e consumo de alimentos e na xestión dos sistemas alimentarios” (p. 1). Por este

²⁴⁴ Dependendo da fonte consultada, emprégase unha ou outra expresión para referirse ao mesmo concepto. Se ben a de *sistema alimentario* é moi recorrente, especialmente cando se trata de traducións do inglés, lingua no que é máis usual empregar o termo *food system* no canto do tamén empregado *agrifood system*, aquí empregaremos preferentemente a expresión *sistema agroalimentario*, dado que responde mellor á complexidade da realidade á que se está a referir, así como porque salienta en maior grao a relevancia e interdependencia existente entre os *sistemas agrarios* e o conxunto sistémico no que se organiza a alimentación humana.

motivo, Gamboa *et al.* (2016) ofrécennos unha “conceptualización útil” (p. 2) do termo:

un sistema alimentario pódese definir como unha cadea de actividades, que van dende a produción no campo ata o consumo, con especial énfase no procesamento, a comercialización e as múltiples transformacións dos alimentos que estas actividades involucran. O sistema alimentario vincula tres aspectos diferentes da vida: (1) biolóxico, é dicir, os procesos vivos utilizados para producir alimentos e a súa sustentabilidade ecolóxica; (2) económico e político, é dicir, o poder e o control que os diferentes grupos exercen sobre as diferentes partes do sistema; e (3) sociais, é dicir, as relacións persoais, os valores comunitarios e as tradicións culturais que afectan ao uso dos alimentos polas persoas (p. 2).

Segundo o HLPE (2014), a noción de sistema agroalimentario “reúne todos os elementos (medio ambiente, persoas, insumos, procesos, infraestruturas, institucións, etc.) e actividades relacionados coa produción, a elaboración, a distribución, a preparación e o consumo de alimentos, así como os produtos destas actividades, incluídos os resultados socioeconómicos e ambientais” (p. 33). Deste xeito, “defínese como a suma de todos os diferentes elementos e actividades que dan lugar á produción e ao consumo de alimentos e das súas interrelacións” (p. 33). Para Contreras e Gracia (2005), é precisamente “o carácter complexo das relacións interdependentes que están asociadas a cada unha de estas tres fases (produción, distribución e consumo) [o que en si mesmo] constitúe o sistema alimentario” (p. 43). Así mesmo, este sistema está estreitamente vinculado con -e mutuamente influenciado por- outros sistemas, como o enerxético ou o do transporte. De igual modo, “os sistemas alimentarios [...] reciben a influencia de factores económicos, sociais e ambientais (e as interaccións entre estes)” (HLPE, 2014, p. 33), ao tempo que “os sistemas alimentarios inflúen nos factores económicos, sociais e ambientais” (p. 33).

Campanhola e Pandey (2019) destacan, neste sentido, a relevancia para os sistemas agroalimentarios dos tres *factores de produción*

proprios dos enfoques clásicos da economía *-terra*²⁴⁵, *traballo*²⁴⁶ e *capital*²⁴⁷-, aos que cabería engadir un cuarto factor procedente das perspectivas económicas baseadas no coñecemento -o *capital humano*²⁴⁸-, así como o papel que xogan as institucións en cumprimento das súas funcións, en particular no referente aos “dereitos sobre a terra e o acceso a mercados e servizos” (p. 306). A innovación tecnolóxica é outro factor que interactúa constantemente co resto, contribuíndo ao seu desenvolvemento e ao da súa xestión, ao tempo que é estimulado por estes. Sen menoscabo, claro está, da notable incidencia que sobre os sistemas agroalimentarios poden ter outros factores externos de diversa índole: ambientais, políticos, sociais, culturais, etc.

En calquera caso, como apunta o HLPE (2020), a concepción dos sistemas agroalimentarios

recoñece a complexidade das relacións entre os sistemas que soportan a produción de alimentos²⁴⁹, as cadeas de subministro alimentario²⁵⁰, as contornas

²⁴⁵ O factor *terra* “comprende calquera recurso natural relacionado con ela, utilizado para producir bens e servizos” (Campahola e Pandey, 2019, p. 306), é dicir “materias primas para a produción” (p. 306), e que poden ser ou non renovables. Máis en concreto, refírese “á dispoñibilidade e potencial produtivo da base de recursos naturais para a produción agrícola” (p. 306).

²⁴⁶ Refírese “á man de obra agrícola, que inclúe a quen ten un emprego a tempo completo ou parcial, sexa de subsistencia ou comercial” (Campahola e Pandey, 2019, p. 306), pero tamén a todo o resto de traballadoras ao longo de toda a cadea agroalimentaria.

²⁴⁷ “Calquera activo utilizado para a produción agrícola” (Campahola e Pandey, 2019, p. 306), incluíndo elementos como “instalacións de rego, invernadoiros, tractores e outra maquinaria agraria, aloxamento de animais, estanques de acuicultura, embarcacións de pesca e maquinaria e infraestrutura de talla” (p. 306).

²⁴⁸ En referencia “ao coñecemento, talentos, destrezas, habilidades, experiencia, intelixencia, adestramento, xuízo, sabedoría e emprendemento que posúen colectivamente os individuos dunha poboación” (Campahola e Pandey, 2019, p. 306).

²⁴⁹ É dicir, “os ecosistemas, os sistemas humanos, enerxéticos, económicos e os de saúde, que achegan insumos esenciais ao sistema alimentario” (HLPE, 2020, p. 11).

²⁵⁰ “Tamén coñecidas como redes de produción e distribución de alimentos [...], son unha compoñente importante dos sistemas alimentarios e inclúen todas as etapas e axentes [...] dende a produción ata o comercio, a transformación e a venda ao por menor, o consumo e a eliminación de residuos” (HLPE, 2020, p. 11). Á súa vez, “as cadeas de subministro de alimentos baséanse no soporte dos sistemas ecolóxicos, humanos, enerxéticos e económicos para producir e distribuír alimentos, ao mesmo tempo que proporcionan medios de vida a quen traballa en diversos puntos do continuo da produción e a distribución” (p. 12).

alimentarias²⁵¹, os comportamentos dos consumidores a nivel individual²⁵², as dietas²⁵³, e as consecuencias, sexan nutricionais ou máis amplas, que retroalimentan o sistema (p. 11)

Alén disto, os vínculos entre os distintos elementos que configuran os sistemas agroalimentarios “xeran bucles de retroalimentación que conforman os *impulsores de cambio* do [propio] sistema alimentario” (HLPE, 2020, p. 12). Deste xeito, o marco conceptual que ofrece este concepto “capta as formas nas que os impulsores de cambio complexos a unha escala máis ampla afectan ao funcionamento dos [propios] sistemas alimentarios, decotío con incerteza e consecuencias imprevistas que retroalimentan o sistema” (p. 12)²⁵⁴. O HLPE (2020) agrupa “os principais impulsores de cambios no sistema alimentario en seis grandes categorías” (p. 12): *biofísicos e ambientais; tecnolóxicos e de innovación; económicos e de mercado; políticos e institucionais; socioculturais; e demográficos*. Trátase, polo tanto, dunha “realidade dinámica que, facendo chegar os alimentos dende a súa orixe ata os consumidores, non parou de transformarse [sobre todo] nos últimos anos” (Contreras e Gracia, 2005, p. 43). Así, como apuntan Campanhola e Pandey (2019), actualmente “moitos destes sistemas están experimentando rápidos cambios estruturais e funcionais que abarcan múltiples localizacións xeográficas e se estenden a lugares afastados” (p. 305).

²⁵¹ En referencia “ás condicións físicas, económicas, socioculturais e políticas que determinan o acceso, a *asequibilidade*, a seguridade e as preferencias alimentarias” (HLPE, 2020, p. 12), que “adoitan solaparse coas cadeas de subministro de alimentos, os comportamentos dos consumidores e as dietas” (p. 12).

²⁵² Que, segundo o HLPE (2020), “responden á contorna alimentaria e consisten nunha toma individual de conciencia e de decisións sobre onde e que alimentos adquirir, preparar e comer” (p. 12), conformando así “as dietas en termos de cantidade, calidade, diversidade, seguridade e adecuación dos alimentos” (p. 12).

²⁵³ O HLPE (2020) salienta que as dietas “moldean os resultados que afectan a outros sistemas, como os impactos nutricionais sobre as poboacións que afectan aos sistemas de saúde, así como o impacto climático das dietas que afecta aos ecosistemas” (p. 12).

²⁵⁴ Para ilustrar a complexidade e dinamismo dos sistemas agroalimentarios a través da interacción entre os elementos e os impulsores de cambio que o configuran, o HLPE (2020) pon como exemplo o caso do xeito no que as empresas privadas, a industria ou os marcos legais inflúen na conformación das contornas alimentarias, que á súa vez “poden ser as principais impulsoras da mala saúde e a degradación ambiental” (p. 12), e como “á súa vez, a degradación ambiental (resultante de dietas insostibles) pode exacerbar os impactos negativos na saúde, por exemplo, a través do cambio climático e a contaminación agrícola” (p. 12).

Trátase así mesmo dunha realidade diversa, posto que existen múltiples modelos de sistema agroalimentario. Como sinalan Campanhola e Pandey (2019), estes “operan en diferentes paisaxes, respondendo ás condicións agroecosistémicas predominantes²⁵⁵ e son fortemente moldeados polas forzas do mercado aos que están expostos” (p. 305). Ademais, “dependen do acceso aos consumidores, o seu poder adquisitivo e as súas preferencias” (p. 305). En definitiva, os sistemas agroalimentarios “adáptanse en resposta a contextos cambiantes, como a dispoñibilidade de recursos, os custos dos insumos, a contorna política e institucional e as preferencias dos consumidores” (p. 305). Segundo Contreras e Gracia (2005):

En xeral, as diferencias entre os sistemas alimentarios [...] están estreitamente vinculadas ás diferencias que existen nas formas de abastecemento, preparación e conservación dos alimentos, nas agriculturas locais (ausencia ou presenza de certos cultivos), na organización da produción (presencia de maior ou menor porcentaxe de persoas dedicadas ao campo, pastoreo, industria, servizos), nas formas de distribución (centralizada ou non), nos tipos de transaccións (agasallo, intercambio, mercado), así como no grao de industrialización, mecanización e transportes que desenvolve cada sociedade (p. 43).

Neste sentido, apuntan Medina e Aguilar (2019) que cada sistema agroalimentario local “sempre encarna territorio, recursos naturais e paisaxes, biodiversidade, produción, distribución e consumo, todo iso relacionado con funcións e valores sociais e culturais establecidos, empregos e ocupacións, organización do tempo, así como aspectos de saúde nutricional e benestar” (p. 134). Preséntanse deste xeito como “unha rede complexa de aspectos culturais interdependentes” (p. 135), “da produción ao prato, incluíndo a distribución, a venda, as técnicas de cocción, a alimentación e o comportamento do consumidor” (p. 135), incidindo polo tanto tamén de xeito directo en cada construción local da dieta.

Así mesmo, e en función dos devanditos factores de produción, Campanhola e Pandey (2019) identifican tres modelos amplos de sistema agroalimentario: “*sistemas extensivos* (intensivos en terra),

²⁵⁵ Na versión orixinal en inglés expresa «prevalent agroecological conditions», mais optouse por traducir por *agroecosistémicas* e non por *agroecolóxicas* por unha cuestión de coherencia conceptual e terminolóxica, así como para evitar posibles confusións entre ambas nocións abordadas nesta tese.

sistemas intensivos en man de obra e sistemas intensivos en capital” (p. 307). Cada un destes modelos, malia definirse en función da súa concreción produtiva, implican tamén “unha oferta de insumos e un mercado característicos” (p. 307), así como “patróns de consumo asociados” (p. 307).

Así, os primeiros “tenden a ter unha colleita de biomasa baixa e son típicos de áreas de baixa aptitude agrícola e hábitats naturais” (Campanhola e Pandey, 2019, p. 308), e “xeralmente proporcionan subsistencia, pero tamén poden servir a mercados distantes e especializados” (p. 308). No caso dos segundos, “tenden a darse en áreas menos ricas onde os custos laborais son baixos e o investimento de capital é relativamente limitada” (p. 308). Adoitan situarse en “zonas bastante produtivas (en ausencia de sobreexplotación), debido á tendencia histórica natural da xente a establecerse en zonas de alta produtividade” (p. 308). Neste tipo de sistema “o aumento da man de obra é a principal forma de intensificación; a mecanización é limitada e as explotacións adoitan ser pequenas” (p. 308). Así mesmo, “normalmente subministran agricultura de subsistencia, pero xeralmente hai un excedente de produción que alimenta mercados de varios tipos segundo o contexto e o produto” (p. 308): fundamentalmente mercados locais informais no caso dos produtos básicos, e mercados máis formais e internacionais no dos produtos especializados. Por último, o terceiro modelo predomina “nos países de ingresos altos e están a medrar rapidamente nos países de ingresos medios” (p. 308), así como nalgúns casos moi puntuais en países de baixos ingresos. Neste caso, a produtividade increméntase con maquinaria, melloras do solo, infraestruturas e especialización, dando lugar a altos rendementos en espazos relativamente reducidos. Estes sistemas “están altamente orientados ao mercado e responden rapidamente á demanda creada polo consumo urbano” (p. 308), dirixindo así mesmo os alimentos producidos á comercialización internacional.

En calquera caso, como indican Campanhola e Pandey (2019), estes modelos son arquetipos “e moitos sistemas encóntranse entre estes extremos, decotío en transición dun ao outro, ou fóra deles, onde ningún

dos factores de produción predomina” (p. 308). Así mesmo, os sistemas agroalimentarios pódense desagregar á súa vez en diferentes subsistemas, tanto terrestres -agricultura, gandería e silvicultura- como acuáticos -pesca e acuicultura- (ver Táboa 8).

Táboa 8. Exemplos de modelos produtivos asociados a sistemas agroalimentarios típicos, en transición ou fóra dos modelos arquetípicos.

Sistemas	Subsistemas terrestres			Subsistemas acuáticos	
	Agricultura	Gandería	Silvicultura	Pesca	Acuicultura
Extensivos (intensivos en terra)	Agricultura nómade e sistemas de barbeito	Pastoreo	Xestión de áreas protexidas, recolección de mel e caza	Pesca de altura	Acuicultura de mangle de baixos insumos, viveiros de peces en estanques
Extensivos e intensivos en man de obra	Agro-silvicultura	Sistemas mixtos de produción silvo-pastoral e agro-gandeira			
Intensivos en man de obra	Minifundio, a miúdo integrado con gandería e/ou acuicultura	Pequenas explotacións, e miúdo integradas coa agricultura	Produción de carbón vexetal	Pesca fluvial ou lacustre con redes; pesca costeira artesá	Acuicultura integrada en sistemas de pequenos produtores
Intensivos en man de obra e en capital	Horticultura e produción de sementes				
Intensivos en capital	Horticultura europea e monocultivos de regadío	Gandería intensiva	Plantacións forestais comerciais	Pesca de arrastre en zonas económicas exclusivas	Acuicultura industrial en tanques
Extensivo e intensivo en capital		Gandería extensiva e ranchos americanos		Pesca de arrastre en alta mar	

Elaboración propia. Fonte: Campanhola e Pandey (2019). As filas destacadas en gris corresponden a sistemas en transición ou non aliñados cos modelos arquetípicos.

Porén, na actualidade, “en certa medida, a maioría, por non dicir todos, os sistemas alimentarios están interconectados e a suma deles constitúe «un sistema alimentario mundial»” (HLPE, 2014, p. 33). Ademais, malia as notables diferencias entre os distintos modelos e as súas correspondentes implicacións socioambientais, o HLPE (2020) salienta que o de sistema agroalimentario

é un concepto «descritivo», é dicir, que a súa definición non é normativa e non implica que o desempeño dun sistema alimentario sexa necesariamente bo ou que xere resultados adecuados en relación coa [SegA], así como unha serie doutros resultados socioeconómicos e ambientais²⁵⁶ (HLPE, 2014, p. 33).

Do mesmo xeito, cando se alude á noción de *cadea agroalimentaria*²⁵⁷ faise tamén dun xeito netamente descritivo, referíndose simplemente ás relacións e os fluxos de bens e servizos entre os diferentes elos, sectores de actividade e axentes implicados no sistema agroalimentario. Dun xeito simplificado, a súa representación adoita ter un carácter lineal e reducirse aos elos da produción, a transformación, a distribución, a loxística -nomeadamente o almacenamento- e a comercialización de alimentos (Ver Figura 26).

Figura 26. Representación gráfica simplificada da cadea agroalimentaria.

Fonte: <https://www.mapa.gob.es/>

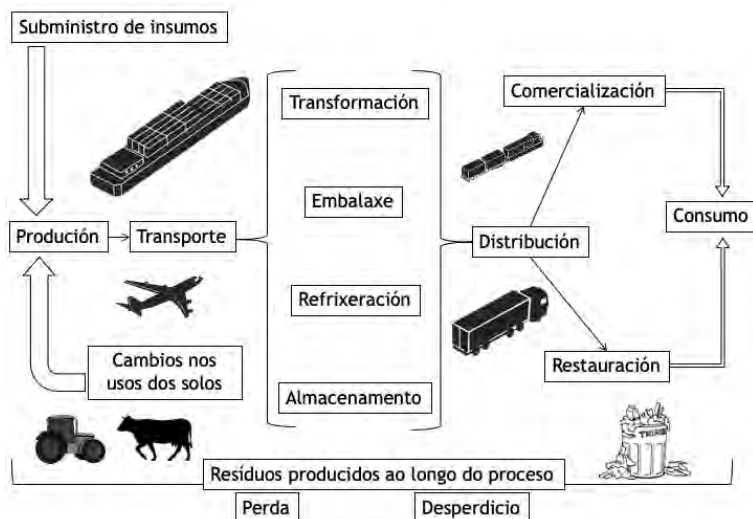
Porén, existen outros elos, como a provisión de insumos, outros aspectos da loxística -por exemplo, a fabricación e uso de métodos de conservación-, a hostalaría e a restauración, o consumo -doméstico ou en espazos de restauración, privada ou colectiva- ou a xestión de

²⁵⁶ De feito, como apuntan Campanhola e Pandey (2019), “non todos os sistemas teñen éxito” (p. 305), pois “a escaseza e a degradación de recursos, o cambio climático, as enfermidades, a volatilidade do mercado e os conflitos actúan como disruptores, exacerbando a presión sobre os recursos e o sufrimento humano” (p. 305).

²⁵⁷ Tamén chamada *cadea alimentaria* ou, xenericamente, *cadea de valor*, a través da cal circulan bens -*commodities*-, neste caso alimentos, e servizos asociados.

residuos, que tamén son relevantes e deben ser considerados para comprender a cadea agroalimentaria cunha maior complexidade (ver Figura 27).

Figura 27. Representación gráfica expandida da cadea agroalimentaria.

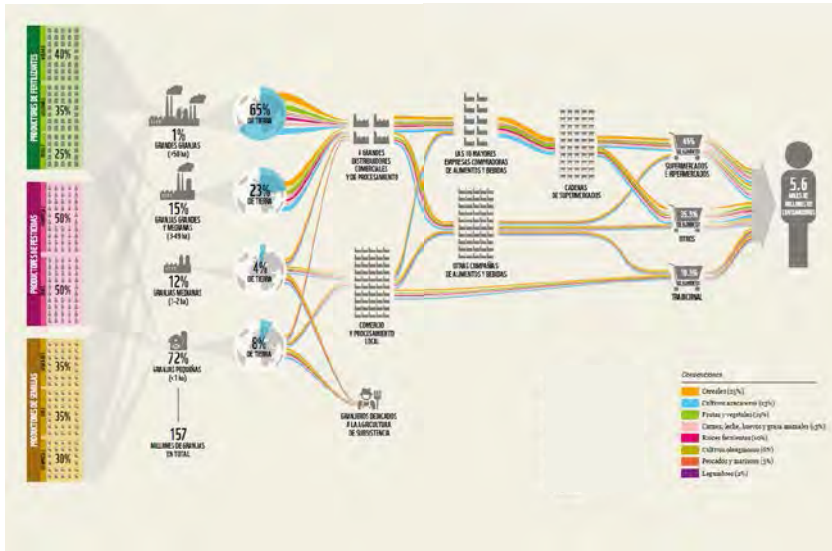
Elaboración propia.

Así mesmo, cada elo pode albergar diferentes sectores e modelos distintos de manexo, xestión e organización da actividade desempeñada, coas súas correspondentes implicacións a nivel social, económico ou ambiental. Como xa se apuntou, existe unha ampla diversidade de modelos de produción alimentaria, pero tamén sucede o propio noutros elos da cadea²⁵⁸. Igualmente, existe unha grande variedade de axentes operando en cada un destes elos, con diferente capacidade de manobra, de control dos recursos produtivos, de cota de mercado, de captación e emisión de fluxos de mercadorías ou de

²⁵⁸ Por poñer algúns exemplos: a transformación pode ser artesanal ou industrial; o elo da comercialización comprende dende o pequeno comercio minorista e o comercio informal ata as grandes superficies de comercialización alimentaria -supermercados, hipermercados, etc.-, mais tamén inclúe o sector da hostalería e a restauración e a súa diversidade; e o consumo pode darse tanto na esfera individual/familiar, como a través da compra pública para abastecer equipamentos e servizos como escolas, hospitais, residencias, etc.

influencia sobre outros axentes e elos. En definitiva, con diferente grao de *poder* dentro da cadea agroalimentaria (ver Figura 28).

Figura 28. Representación gráfica da complexidade da cadea agroalimentaria na actualidade, cos seus distintos elos, tipos de axentes e fluxos de bens.

Fonte: WWF (2016).

Como sinala o HLPE (2020), na actualidade:

As cadeas de subministro de alimentos son cada vez máis complexas e caracterízanse pola especialización dos sistemas de produción e distribución. A medida que os alimentos adoitan pasar da produción ao consumo, as correntes de pagos por alimentos básicos adoitan moverse na dirección oposta, mentres que os fondos de investimento flúen cara cada etapa das cadeas de subministro de maneira complexa (HLPE, 2020, p. 11-12)

Neste mesmo sentido, Díaz-Méndez e García-Espejo (2014), sinalan que “ao final da década dos noventa se entra nunha nova etapa marcada pola crecente complexidade da cadea agroalimentaria” (p. 20), a través dunha

impactante transformación dun sector que pasa dunha produción local e tradicional, rexentada por pequenos produtores e dirixida a un consumidor próximo e un produtor coñecedor da contorna, a unha nova forma de organización produtiva plenamente integrada en novas formas de

comercialización e que distancia a produtores e consumidores e introduce novos axentes na cadea agroalimentaria (p. 20)

En todo caso, ante dito carácter descritivo da noción de sistema agroalimentario, as ferramentas metodolóxicas asociadas ao marco do *Metabolismo Social*²⁵⁹, como a *Contabilidade de Fluxos de Materiais e Enerxía* (González de Molina *et al.*, 2020), poden resultar de especial utilidade ao ser aplicadas ao sector agrario. Baixo o marco particular do *Metabolismo Agrario*²⁶⁰, estas ferramentas permiten analizar “o intercambio de enerxía, materiais e información que realizan os agroecosistemas coa súa contorna socioecolóxica” (p. 3). Deste xeito, poden ser aplicadas tanto para avaliar o metabolismo dos agroecosistemas (Soto, Infante-Amate, Guzmán, Cid, Aguilera, García e González de Molina, 2016) como dos sistemas agroalimentarios no seu conxunto (Infante-Amate, Aguilera e González de Molina, 2014)²⁶¹.

Así mesmo, os sistemas agroalimentarios tamén poden ser categorizados dende un punto de vista histórico, contraponendo os sistemas agroalimentarios *tradicionais* -ou *campesiños*- aos *modernos* -ou *industrializados*-; en base á súa escala, dende o ámbito *local* ao *global*; ou mesmo facendo uso de “criterios vinculados ás relacións entre a produción e o consumo, é dicir, a distinción entre produtores e consumidores, a parte do consumo producida «de xeito interno» e o

²⁵⁹ O Metabolismo Social pode definirse como “a forma en que as sociedades humanas organizan os seus intercambios de enerxía e materiais coa súa contorna natural” (p. 2). Como marco, comprende o “conxunto de teorías e ferramentas metodolóxicas que permiten analizar o comportamento biofísico dunha sociedade” (González de Molina *et al.*, 2020, p. 2), e que “proporciona información valiosa para avaliar a sustentabilidade ambiental dunha sociedade” (p. 2) e das “relacións dos seres humanos coa súa contorna física, é dicir, cos fluxos de enerxía, materiais e información” (p. 2). Trátase polo tanto dunha “ferramenta analítica aplicada ás relacións socioecolóxicas, calquera que sexa a súa escala ou alcance territorial” (p. 3). Para profundar neste marco, recoméndase recorrer a Toledo (2013).

²⁶⁰ Segundo Guzmán, González de Molina, Aguilera, Soto, Infante e García-Ruiz (2017), o Metabolismo Agrario “é unha metodoloxía de avaliación da sustentabilidade agraria” (p. 5), que “xorde de aplicar o enfoque do *Social Metabolism* con criterios agroecolóxicos á agricultura” (p. 6), e que se “focaliza na reprodución dos elementos de fondo do agroecosistema, mediante a avaliación da cantidade, a calidade e a interrelación dos fluxos de enerxía e materiais que son necesarios para o óptimo mantemento de ditos elementos” (p. 5-6). Polo tanto, como apuntan González de Molina *et al.* (2020) “refírese á apropiación de biomasa por parte dos membros da sociedade mediante a xestión dos agroecosistemas presentes na terra” (p. 3).

²⁶¹ Así, pode ser “aplicado a distintas escalas (cultivo, finca, local, nacional), en análises sincrónicas, comparando agroecosistemas con manexo ecolóxico e convencional; e diacrónicas, centradas na transición da agricultura tradicional á industrial” (Guzmán *et al.*, 2017, p. 8).

lugar de onde proceden os alimentos” (HLPE, 2014, p. 33) (ver Táboa 9).

Táboa 9. Comparación entre o modelo tradicional e o moderno de sistema agroalimentario.

	Sistema agroalimentario tradicional	Sistema agroalimentario moderno
Produción	Pequena escala/limitada	Gran escala/altamente especializada
	Base local excepto para artigos de luxo	Deslocalizada/global
	Proporción alta de poboación dedicada á agricultura	Maior parte da poboación sen vínculo coa produción alimentaria
Distribución	Eminentemente local	Internacional/global
	Intercambio determinado polo parentesco e outras redes sociais	Acceso determinado polo diñeiro e o mercado
Consumo	Oscilacións entre a abundancia e a carencia dependendo das colleitas e as estacións	Alimentos sempre accesibles segundo prezo, independentemente das estacións
	Elección limitada e dependente do nivel de renda e o status	Elección ampla se se pode pagar
	Desigualdades nutricionais dentro das sociedades	Desigualdades nutricionais entre e dentro das sociedades

Fonte: Contreras e Gracia (2005).

Seguindo este mesmo marco comparativo, moitas das fontes consultadas adoitan contraponer os sistemas agroalimentarios campesiños cos de carácter industrial. Como sinalan Toledo e Barrera-Bassols (2008), “no mundo contemporáneo é posible diferenciar dous modos arquetípicos de apropiación dos ecosistemas: o modo agrario, tradicional ou campesiño, e o modo agroindustrial, occidental ou «moderno»” (p. 43):

Mentres que o primeiro realiza unha apropiación a pequena escala, con altos niveis de diversidade, autosuficiencia e produtividade ecolóxica e baseada no uso da enerxía solar e biolóxica, o segundo funciona sobre escalas medianas e grandes, presenta índices moi altos de produtividade do traballo, pero moi baixos de diversidade e autosuficiencia, e ten como fonte principal os combustibles fósiles [...], os cales utiliza directa ou indirectamente en diversas tecnoloxías

(máquinas, aparatos eléctricos, fertilizantes, pesticidas e outros deseños)” (p. 44).

En todo caso, malia adoptar un criterio histórico para comparar ditos modelos²⁶², non se pode caer na recorrente tentativa de considerar que existe unha relación evolutiva lineal entre ambos. De feito, como sinala Van der Ploeg (2010), se ben frecuentemente “o fenómeno campesiño ten sido relegado a lugares remotos na historia e a periferia” (p. 39), “ao campesiñado non se lle pode explicar a través dunha mera referencia ao pasado; encóntrase arraigado nas realidades de hoxe e, polo tanto, non se pode explicar senón a través das relacións e contradicións que caracterizan o presente” (p. 15). Así mesmo, non se trata dunha realidade exclusiva dos países periféricos, pois tamén ten unha importante presenza e relevancia en países centrais, particularmente en Europa²⁶³. Trátase, como se presenta deseguido, dunha realidade sumamente actual, dinámica, diversa e de alcance planetario.

Deste modo, como apuntan Montagut e Gascón (2014), se ben “todo indicaba que a tecnificación agraria e a lóxica de funcionamento capitalista debería rematar co modelo de produción campesiño” (p. 55), pois “tanto o pensamento capitalista como o marxista ortodoxo consideraban a desaparición do campesiño como un proceso irreversible e necesario para o desenvolvemento agrario”²⁶⁴ (p. 55), nos anos setenta empezaron a evidenciarse “as limitacións da industrialización da agricultura” (p. 56), como a “a diminución dos rendementos por esgotamento dos recursos naturais sobreexplotados coas novas tecnoloxías” (p. 56), así como “as externalidades que

²⁶² Criterio histórico que se xustifica na orixe temporal e, polo tanto, a antigüidade de cada un dos dous modelos. Como sinalan Toledo e Barrera-Bassols (2008), o modo campesiño “orixinouse hai 10.000 anos, cando os seres humanos aprenderon a domesticar e a cultivar plantas e animais” (p. 43), mentres que o industrial “apareceu hai apenas uns douscentos anos, e é expresión e resultado da «revolución industrial e científica»” (p. 44).

²⁶³ Neste sentido, Van der Ploeg (2010) apunta que, aínda que a diferentes niveis, “os agricultores europeos vense enfrontados, ao igual que os campesiños africanos e latinoamericanos, ás ameazas propias da presión sobre a agricultura” (p. 70), así como tamén “sofren dunha gama de vellas e novas relacións de dependencia” (p. 70).

²⁶⁴ Montagut e Gascón (2014) sinalan neste sentido algunhas “voces discrepantes” (p. 56), como poden ser as de Kropotkin, do narodnismo ruso, de Chayanov ou de Ivan Illich, que, secasí, “foron pouco significativas e marxinaadas en ambos bloques” (p. 56). Para profundar sobre estas voces discolas ás ideoloxías dominantes na segunda metade do século XX, recoméndase recorrer a Sevilla (2006a).

xeraba: contaminación, destrución de recursos xenéticos e ecosistemas, aumento da desigualdade rural, dependencia de enerxías non renovables, danos á saúde, etc.” (p. 56). Así, “novas vías de investigación multidisciplinar” (p. 56) comezaron a revalorizar a agricultura campesiña como “un sector dificilmente medible polos sistemas de contabilidade dominantes” (p. 56), que a subestimaban fronte á agricultura industrializada, ignorando que, “ademais do seu papel como produtor de alimentos, o campesiñado xeraba outras utilidades esenciais para a vida humana que non se reflectían nos sistemas de contabilidade convencionais” (p. 56).

Toledo e Barrera-Bassols (2008) coinciden nesta lectura, entendendo que “aínda que a maior parte da literatura sobre o tema tende a sobredimensionar a superioridade tecnolóxica do modo agroindustrial, expresado case exclusivamente na súa gran produtividade [...] que permite o incremento dos rendementos” (p. 44), dende “unha abordaxe socio-ecolóxica” (p. 45) pódense identificar outros “atributos contrastantes entre estes dous modos” (p. 45), como son “a escala, a autosuficiencia, o tipo de forza de traballo, os sistemas de coñecemento e a cosmovisión ademais da fonte de enerxía e a produtividade ecolóxica e do traballo” (p. 45). Deste xeito, “acádase unha análise destes dous modos historicamente conformados e altamente contrastantes, e unha visión máis obxectiva do fenómeno de modernización agroindustrial das áreas rurais” (p. 45).

Neste sentido, Montagut e Gascón (2014) apuntan que, de feito, “cando a comparación entre agricultura campesiña e industrial se facía en base a fluxos enerxéticos, a campesiña aparecía como a máis eficiente” (p. 56). Deste modo, salientan “un dos elementos diferenciadores entre os dous ideotipos” (p. 56) que consideran especialmente notable, que é que, a diferenza do industrializado, “o modelo campesiño tende a ser un sistema pechado en nutrientes e enerxía” (p. 57) grazas á “combinación dunha produción diversificada e dun uso intensivo de man de obra” (p. 57), permitindo unha explotación tendente a manter “o equilibrio de nutrientes do solo sen (o con poucas) achegas externas” (p. 57) e a “combater de forma natural as pragas” (p. 57). Por contra, “o modelo agroindustrial, que especializa

a produción e se basea na mecanización do campo, caracterízase por ser un modelo aberto” (p. 57-58). Isto significa que “require incorporar grandes cantidades de insumos industriais [...] e combustible” (p. 58) externos, é dicir, “que non se xeran no ciclo produtivo” (p. 58), o que fai que “os restos da colleita ou do proceso metabólico animal” (p. 58) se convertan en refugallos e non se aproveiten mediante a súa reincorporación ao ciclo produtivo. Outro elemento que os autores salientan é “a preferencia de mercados: mentres que o modelo agroindustrial ten vocación exportadora [...], o modelo campesiño se adapta ás necesidades domésticas (autoconsumo), locais e rexionais (circuitos curtos de comercialización)” (p. 58).

Dende o punto de vista do Metabolismo Agrario, tamén se pode comparar o manexo dos sistemas campesiños e industriais en base á xestión do fluxo de enerxía e nutrientes que teñen lugar nos agroecosistemas manexados:

Nos agroecosistemas xestionados tradicionalmente, esta achega de enerxía e materiais adicionais provén de fontes biolóxicas: traballo humano e traballo animal. A dependencia da terra mantense en sentido estrito. Nos agroecosistemas xestionados industrialmente, a enerxía e os materiais adicionais [...] proveñen do uso directo e indirecto de combustibles fósiles, así como de minerais metálicos e non metálicos. En tales sistemas, a maior parte da enerxía xerada como biomasa diríxese fóra do sistema en forma de alimentos ou fibra, así como residuos de cultivos. A estes últimos non se lles permite permanecer dentro do sistema e isto contribúe a importantes procesos internos. Por tanto, tamén é necesario importar unha gran cantidade de biomasa doutros agroecosistemas para asegurar a reprodución (González de Molina *et al.*, 2020, p. 3-4).

Dun xeito máis simplificado mais moi ilustrativo, o ETC Group (2017) contrapón ambos modelos coas nocións de *rede campesiña alimentaria* e *cadea alimentaria agroindustrial*. Coa primeira fai referencia a “produtores de pequena escala, moitas veces familias encabezadas por mulleres, que inclúen agricultores, pastores e criadores de gando; cazadores, colleiteiros, pescadores e produtores urbanos e periurbanos” (p. 8). Isto “non só inclúe a aqueles que controlan os seus propios recursos produtivos, senón tamén a aqueles que traballan para outros para producir e prover alimentos, pero que foron desposuídos da súa terra” (p. 8). Apúntase que “«campesiño» ás veces implica «indíxena», pero é importante recoñecer que os pobos indíxenas teñen

as súas propias formas de definirse e definir os seus modos de vida e os seus sistemas de alimentación” (p. 9).

Por contra, coa expresión «cadea alimentaria agroindustrial» faise referencia á “secuencia lineal de elos que van dende os insumos para a produción ata o que se consume nos fogares” (ETC Group, p. 10), e que a grandes trazos incluíría: “xenética vexetal e animal, agrotóxicos (praguicidas e fertilizantes), medicina veterinaria, e maquinaria agrícola; transporte e almacenamento, procesado, empaketado, venda a granel, venda minorista e finalmente a entrega aos fogares ou restaurantes” (p. 10). Como principal diferenza entre ambos modelos, apúntase que se ben “os campesiños non poden entenderse fóra dos seus contextos culturais e ecolóxicos, os elos da cadea [...] deben entenderse dentro da economía global de mercado, incrustados nun sistema dominante que inclúe a banqueiros, especuladores, reguladores e políticos” (p. 10). Deste xeito, a cadea agroindustrial estaría a controlar as políticas alimentarias, mentres que con respecto aos campesiños matízase que “non son sempre auto-suficientes e que algunhas veces compran comida da cadea agroalimentaria, e que a cadea ás veces interactúa coa produción campesiña” (p. 8).

Dende unha perspectiva máis detallada, Toledo e Barrera-Bassols (2008) identifican dúas expresións distinguíbles do modelo agroindustrial que comparan co modelo campesiño. Por unha banda, a agricultura industrial propiamente dita, “que domina nos países desenvolvidos e se basea nas empresas de enfoque comercial e o uso de enormes cantidades de insumos, paquetes tecnolóxicos, mecanización, introdución de variedades xenéticas melloradas e o uso extensivo de recursos enerxéticos non renovables” (p. 48-49). Pola outra, “as prácticas agrícolas da chamada Revolución Verde que manteñen a mesma lóxica [...], pero que se concentra na agricultura de irrigación nas terras baixas no Terceiro Mundo” (p. 49). Así, ambos “comparten características en canto á simplificación e estandarización de cultivos” (p. 49), e se contraponen aos “sistemas agrícolas tradicionais, [...] de alta complexidade, cuxas principais características son a diversidade de cultivos, o uso de moi baixos insumos externos, gran traballo manual e

o uso de tecnoloxías adaptadas *in-situ* orientadas á conservación dos recursos locais” (p. 49).

Nesta mesma liña, Van der Ploeg (2010) distingue entre a agricultura empresarial e a capitalista a gran escala, contraponendo ambas á agricultura campesiña, da que salienta o seu “uso sostido de capital ecolóxico” (p. 20), a defensa e mellora do propio sustento, a multifuncionalidade, o seu carácter familiar e/ou comunitario e a finalidade combinada da produción, que serve tanto para a propia reprodución familiar e produtiva como para a venda de excedentes no mercado. En contraste, coa categoría de empresarial fai referencia a un tipo de agricultura que “se desenvolve principalmente (aínda que non exclusivamente) en base a capital financeiro e industrial (comprendendo crédito, insumos e tecnoloxías industriais)” (Van der Ploeg, 2010, p. 20) e que se orienta necesariamente a “unha expansión continua, esencialmente a través da ampliación de escala” (p. 20) para subsistir. Como sinala o autor, “o empresario agrícola desenvolve unha empresa agrícola, completamente integrada aos mercados” (p. 39) e caracterizada “por un elevado grao de mercantiización” (p. 39-40), cunha administración da finca ao modo empresarial, é dicir, seguindo “a lóxica do mercado” (p. 40). Así, este tipo de agricultura constrúese en base a “relacións de dependencia cos mercados” (p. 20) e supón “unha industrialización do proceso laboral” (p. 20). Pola súa banda, a agricultura capitalista a gran escala “comprende unha vasta rede de empresas agrarias en movemento continuo onde a man de obra [...] depende de obreiros asalariados” (p. 20). Este modelo, apunta o autor, “condiciona cada vez máis os segmentos importantes dos mercados de alimentos e produtos agrícolas” (p. 20).

Así, se ben se adoita identificar cada un dos tres modelos en base a consideracións de tamaño e escala da produción agrícola, segundo o autor, a diferenza máis salientable realmente radica nos modos de ordenar os aspectos sociais e materiais en cada unha delas, así como no xeito no que se relacionan coas outras dúas categorías. Así, “estes diferentes modos de ordenación afectan profundamente á magnitude do *valor agregado* e á súa redistribución, do mesmo modo que á *natureza*, a *calidade* e a *sustentabilidade* do proceso de produción, así como aos

alimentos resultantes” (Van der Ploeg, 2010, p. 22). Porén, matiza que, se ben as diferencias entre as tres “son múltiples e moitas veces bastante articuladas”²⁶⁵, non existen liñas de demarcación ben delimitadas” (p. 22), razón pola cal “existe bastante superposición e ambigüidade” (p. 22).

Por este motivo, en todo caso a comparativa entre os dous principais arquetipos de sistema agroalimentario -o campesiño e agroindustrial-²⁶⁶ “non implica a existencia de dous modelos agrícolas puros” (Montagut e Gascón, 2014, p. 57), senón que “se tratan, máis ben, de ideotipos: a inmensa maioría dos produtores ocupan múltiples tons de grises existentes entre ambos modelos” (p. 57) e “incluso non permanecen nunha situación estática, senón que se «modernizan» e «recampesinizan» conxunturalmente segundo as oportunidades e riscos do contexto” (p. 57). Deste xeito, non se poden entender ambos modelos como dúas realidades distanciadas ou separadas de maneira estanca, senón como coexistentes e incluso profundamente entrelazadas.

En calquera caso, para comprender en profundidade as características particulares e as múltiples implicacións socioambientais de cada un dos modelos -o campesiño e o agroindustrial-, cómpre presentar ambos por separado e dun xeito máis detallado.

²⁶⁵ Como exemplo, o propio Van der Ploeg (2010) sinala as conexións entre os tres modos e a sociedade en xeral, nas que se distingue dous patróns dominantes: dunha banda, “a construción e reprodución de *circuitos breves e descentralizados* que vinculan a produción e consumo de alimentos” (p. 23) propio do modo campesiño, e pola outra, o carácter “sumamente centralizado, [...] composto por grandes empresas procesadoras e comercializadoras de alimentos que cada vez máis funcionan a escala mundial” (p. 23) compartido polos outros dous.

²⁶⁶ Para profundar máis nesta comparativa, Montagut e Gascón (2016) ofrecen unha táboa na que presentan de xeito exhaustivo as principais diferencias entre ambos modelos, en base ás súas características produtivas, as súas implicacións no eido da sustentabilidade ambiental, as súas estratexias económicas e políticas, e aspectos relacionados co coñecemento dos ecosistemas e os diferentes mecanismos de innovación. Martínez-Castillo (2008) tamén presenta a comparación entre ambos os dous en base a parámetros como a enerxía, a escala, os obxectivos, a forza de traballo, a diversidade, a produtividade, os refugallo, o coñecemento e a cosmovisión.

3.1. Sistemas agroalimentarios tradicionais ou campesiños.

Un mundo con campesiños é un mundo moito mellor que sen eles (Jan Douwe van der Ploeg, 2010)

Con relación ao primeiro, Moro (2009) presenta a grandes trazos algunhas “*lógicas de funcionamento* características das sociedades campesiñas” (p. 9). A primeira delas é a súa estabilidade económica, baseada no carácter familiar das unidades de explotación agrícola, a existencia dunha “*cultura tradicional* específica intimamente ligada ás formas de vida das pequenas explotacións rurais” (p. 10), o sometemento a axentes externos que ostentan o poder político ou o control dos recursos produtivos -señores feudais, terratenentes, caciques, Estados, corporacións, etc.-, a posesión dunha “serie de institucións, enraizadas na tradición e que son substancialmente diferentes das que imperan nas sociedades capitalistas” (p. 10), como os dereitos de uso e propiedade dos recursos produtivos -terras, apeiros, etc.- ou o uso colectivo das terras particulares en barbeito para o gando, ou mesmo “mecanismos niveladores que limitan a desigualdade de riqueza e a formación de capital” (p. 10). Outros elementos relevantes nas sociedades campesiñas son os mercados locais, espazos de venda de excedente pero tamén de socialización e cohesión comunitaria. Tamén a organización dos espazos de cultivo e outros usos do solo, destinados á horta, plantación de cereal e leguminosas, barbeito asociado ao pastoreo e o aproveitamento de montes e bosques, tanto para a caza e a recolección de froitos, como polas súas funcións ecolóxicas beneficiosas para a produción campesiña.

Neste mesmo sentido, Van der Ploeg (2010) describe o que considera os aspectos centrais da *condición campesiña*:

(1) a loita pola autonomía que ten lugar (2) nun contexto caracterizado por relacións de dependencia, marxinación e privación. Vai en busca de, e materialízase como, (3) a creación e o desenvolvemento dunha base de recursos controlada e administrada polo campesiño, que á súa vez permite (4) aquelas formas de coprodución do home e a natureza que (5) interactúan co mercado, (6) permiten a supervivencia e outras perspectivas e (7) retroalimentan e fortalecen a base dos recursos, melloran o proceso de coprodución, amplían a autonomía e así (8) diminúen a dependencia. En función das particularidades da conxuntura socioeconómica imperante, tanto a supervivencia como o desenvolvemento da propia base de recursos pode ser (9) fortalecida a través da participación noutras

actividades non agrícolas. Por último, (10) encóntranse patróns de cooperación que regulan e fortalecen estas interrelacións (p. 49-50).

En base a esta concepción, este autor salienta algúns dos elementos máis relevantes da antedita condición. O primeiro deles é o de *coprodución*, que fai referencia “á interacción continua e á transformación mutua do ser humano e a natureza” (Van der Ploeg, 2010, p. 50), asociado polo tanto á noción de coevolución xa presentada. Neste sentido, “a interacción coa natureza [...] proporciona formas específicas ao social” (p. 51), como “o carácter artesanal do proceso de produción, o lugar central que ocupa a destreza do produtor e o predominio de granxas familiares” (p. 51), dando lugar así mesmo a “formas endóxeas de desenvolvemento” (p. 51)²⁶⁷. Este elemento dota ao modelo campesiño dun carácter dinámico, posto que “a agricultura campesiña se encontra lonxe de estar estancada e intrinsecamente atrasada” (p. 52), como se lle tendeu a atribuír dende enfoques académicos e políticos modernos, tanto de corte liberal como marxista, ao longo do século XX²⁶⁸. Así mesmo, a coprodución “refírese sempre a dous procesos nitidamente entretrecidos: un de produción e outro de reprodución” (p. 52)

Neste sentido, o segundo elemento destacado por Van der Ploeg (2010) é “a construción e o mantemento dunha *base de recursos autocontrolada* [...], condición crucial e indispensable para a coprodución” (p. 52). Esta, ademais, permite ao campesiñado “un grao de liberdade en canto ao intercambio económico” (p. 52), xa que “os recursos non só se converten nunha gama de bens e servizos, senón [que] á vez se reproducen como recursos” (p. 52). Isto permite un nivel maior de autonomía das familias campesiñas con respecto ás vicisitudes do mercado e as súas conxunturas, traducíndose polo tanto nun factor de *emancipación*.

²⁶⁷ Segundo Van der Ploeg (2010), “a agricultura, a gandería, a horticultura, a silvicultura, a caza e a pesca, pero tamén a ulterior transformación de produtos noutros máis elaborados [...], como tamén fenómenos novos como o agroturismo, todos constitúen expresións de coprodución” (p. 51).

²⁶⁸ Enfoques que comparten unha “visión evolucionista do desenvolvemento agrario [...] predominante ata os anos setenta” (Montagut e Gascón, 2014, p. 55). Sevilla (2006a) ofrece unha crítica exhaustiva de ditos enfoques e da súa adopción por diferentes disciplinas sociolóxicas ao longo do século XX.

Segundo este mesmo autor, ambos elementos combinados dan lugar a “un proceso de traballo específico, que, para as persoas involucradas, non é unha repetición de tarefas e subtarefas interminable” (Van der Ploeg, 2010, p. 53), senón que, máis alá diso, “é o lugar onde se encontra o home coa natureza e onde os diferentes ciclos se integran nunha totalidade coherente” (p. 53), pero tamén “o sitio onde ocorre a aprendizaxe o onde se deseñan maneiras novidosas de facer as cousas” (p. 53). Deste xeito, “o proceso de produción agrícola é un proceso social a través do cal non soamente se constrúen produtos finais” (p. 53), senón que “os actores involucrados tamén constrúen, reconstrúen e desenvolven unha combinación de recursos axustada con precisión e ben equilibrada” (p. 53), de modo que xeran “un *estilo agrícola* e o articulan dunha maneira especial co mundo externo” (p. 53). Así mesmo, “o proceso de traballo é [tamén] *un campo de loita social* moi importante para o campesiñado” (p. 54), así como “un dos sitios onde se constrúe progreso” (p. 54). Loita social que, alén das formas máis comúns de mobilización social e política, “se pode ver no arduo esforzo por mellorar os recursos dispoñibles, facendo pequenos axustes que xuntos contribúen á creación dun maior benestar, mellores ingresos e perspectivas máis promisorias” (p. 54). Neste sentido, como apunta o autor, “a *cooperación* frecuentemente é un mecanismo clave” (p. 54).

Outro elemento destacado con respecto á condición campesiña son “as *relacións específicas* establecidas cos mercados” (Van der Ploeg, 2010, p. 54), e en xeral con calquera axente externo, ordenadas “dunha maneira que lles permite unha máxima flexibilidade, mobilidade e liberdade” (p. 54) a través dunha “contracción ou expansión no momento considerado necesario” (p. 54). Estas “relacións co mundo externo [...] constrúense, mantéñense e modifícanse de acordo aos repertorios culturais locais” (p. 54).

O seguinte elemento destacado por Van der Ploeg (2010) é a *supervivencia*, en referencia “á reprodución e [...] ao melloramento da existencia” (p. 58) e, metaforicamente, “á «unidade simbiótica» [...] da unidade produtiva e a unidade de consumo implicada no campesiñado” (p. 58). A natureza, o nivel e a propia noción de supervivencia

campesíña varía segundo o contexto: se ben nunhas situacións “a autosuficiencia implica que a produción, antes que nada e sobre todo, é para satisfacer as necesidades nutricionais da familia” (p. 58), noutras “refírese ao nivel de ingreso obtido” (p. 58) ou “á capacidade de cumprir cos requirimentos impostos polos bancos, grupos agroindustriais e o Estado”²⁶⁹ (p. 58).

Porén, alén da supervivencia, o campesiñado tamén procura o *fortalecemento da base de recursos*. Isto “pode acontecer como unha ampliación [...], pero frecuentemente materialízase como un melloramento cualitativo dos recursos dispoñibles ou como unha redefinición da súa composición”²⁷⁰ (Van der Ploeg, 2010, p. 59). Así mesmo, este fortalecemento tamén pode ter lugar a través da creación de patrimonio, o intercambio de material xenético -sementes, variedades, razas de gando, etc.- entre redes sociais extensas ou na defensa do control sobre os recursos produtivos -terra, auga, etc.- por medio da acción colectiva. Polo tanto, “non só trata dos recursos como tal, senón tamén das relacións e redes que rexen a súa mobilización, uso e valoración” (p. 59).

Outros dous elementos fundamentais da condición campesiña intimamente relacionados son a procura da *redución da dependencia* e a de *acadar maior autonomía*. Particularmente no contexto das “actuais economías globalizadas” (Van der Ploeg, 2010, p. 60), nas que os “termos de intercambio desiguais [...] van empeorando” (p. 60), e onde “grazas ao mecanismo do proceso xeral de acumulación de capital, (re)introdúcense constantemente relacións de dependencia e niveis correspondentes de privación á condición campesiña” (p. 60), as anteditas estratexias de supervivencia e de fortalecemento da base de recursos constitúen elementos clave para reducir a dependencia. Deste xeito, segundo o autor, en esencia “o campesiñado basicamente representa un *constante esforzo para acadar autonomía*” (p. 60). Esta

²⁶⁹ Como apunta Van der Ploeg (2010), “o autoabastecemento pode ser unha expresión de supervivencia, pero non necesariamente a única” (p. 58-59), posto que “os campesiños se adaptan a conxunturas particulares e así as especificidades de supervivencia se adaptan tamén a elas” (p. 59).

²⁷⁰ “A calidade da terra, gando, variedades de plantas, man de obra, sistemas de rego, edificacións, instrumentos, etc. mellórase, permitindo así resultados produtivos máis elevados” (Van der Ploeg, 2010, p. 59).

loita pola autonomía pode darse a través da mobilización social e política, a través das redes de cooperación ou mesmo no propio manexo produtivo, “a través de moitas decisións sobre a cría do gando, a selección de semente, irrigación e inserción de man de obra” (p. 61).

Por último, os dous derradeiros elementos definitorios da condición campesiña destacados por Van der Ploeg (2010) son a *pluriactividade* e os *patróns de cooperación*. Con relación ao primeiro, o autor sinala que “os campesiños se dedican cada vez máis a diversas actividades [...] para completar os seus ingresos, pero tamén para obter fondos que lles permita investir na agricultura [...] ou alimentar á familia” (p. 61-62). Deste xeito, “pódese evitar a dependencia de circuítos bancarios e prestamistas” (p. 62), pois “en termos xerais, os niveis de ingreso familiar son máis elevados en fincas pluriactivas” (p. 63). En canto ao segundo, apunta o autor que as formas de cooperación xorden particularmente no “enfrentamento dunha contorna hostil” (p. 63) e materialízanse en formas de xestión campesiña dos recursos produtivos ou “en patróns de intercambio socialmente regulados” (p. 63), así como en formas de cooperación adaptadas aos distintos contextos e circunstancias. Exemplo disto son os intercambios de sementes, os grupos de estudo ou as “institucións que ordenan e regulan a cooperación dentro da agricultura campesiña” (p. 64): comunidades campesiñas, cooperativas, os baldíos do norte portugués -equivalentes ás comunidades de montes en Galicia²⁷¹-, etc. Nestas expresións da “necesidade institucionalizada de cooperación, case sempre existe un equilibrio ben coidado entre o individual e o colectivo” (p. 64), pois “os intereses e as perspectivas individuais deféndense a través da cooperación” (p. 64) e é a través destas que “a loita pola autonomía va máis alá do nivel da unidade agrícola individual” (p. 64).

De xeito “imbricado nesta condición campesiña” (p. 49), Van der Ploeg (2010) define tamén o *modo campesiño de explotación agrícola*, é dicir, “as maneiras múltiples e coherentes nas que os campesiños van ordenando activamente o proceso de produción agrícola” (p. 49).

²⁷¹ Como se recolle magnificamente no documental *En todas as mans*, estreado en 2015 baixo a dirección de Diana Toucedo e producido pola cooperativa Trespés. Máis información na páxina desta cooperativa [<http://trespes.org/mans-details.html>] e na páxina de Facebook do documental [<https://www.facebook.com/entodasasmans>].

Segundo o autor, este “basicamente se orienta á busca e consecuente *creación de valor agregado e emprego produtivo*” (p. 77), e presenta seis características fundamentais:

1. *A produción e a xeración do maior valor agregado posible*: “enfróntanse contornas hostís xerando unha produción independente de ingresos utilizando basicamente [...] recursos autocreados e autoxestionados” (p. 74);
2. *Carácter frecuentemente limitado da base dispoñible de recursos*, que se ve ademais reducida “coa reprodución entre xeracións que maiormente leva a unha distribución entre varios fillos” (p. 74), pero tamén a través da “usurpación de terra por outros, o roubo de auga, a exclusión e os obstáculos considerables no acceso a servizos” (p. 75). Esta “escaseza (relativa) de recursos dispoñibles implica que a eficiencia técnica [...] e o cambio técnico intanxible [...] cheguen a ser de suma importancia” (p. 75);
3. *Produción intensiva en man de obra*: “na composición cuantitativa da base dos recursos, a man de obra será relativamente abundante” (p. 76), particularmente “en comparación da dispoñibilidade de terra, animais e outros recursos físicos”²⁷² (p. 76). As necesidades puntuais de intensificación en man de obra adóitanse suplir a través de relacións de reciprocidade, mais tamén a través do mercado laboral;
4. *Unidade orgánica dos recursos sociais e materiais en mans -e baixo o control- das persoas involucradas no proceso laboral*. Neste sentido, “as regras que rexen as interrelacións entre os actores involucrados, e que definen as súas relacións cos recursos implicados, derívanse tipicamente de repertorios culturais locais” (p. 76) e non polas lóxicas de mercado;
5. *Lugar central da man de obra*, da que dependen criticamente “os niveis de intensidade e desenvolvemento ulterior” (p. 76), estreitamente relacionados tamén coa “importancia de

²⁷² Neste sentido, o modo de produción campesiño alíñase co segundo modelo de sistema agroalimentario definido por Campanhola e Pandey (2019).

investimentos laborais²⁷³ [...], a natureza das tecnoloxías aplicadas [...] e a produción de novidades campesiñas” (p. 76). Isto supón que é o propio campesiñado o encargado de implementar melloras técnicas e de xerar innovacións agrarias adaptadas;

6. *Especificidade das relacións entre unidade de produción campesiña e os mercados*: “o modo campesiño de explotación agrícola tipicamente baséase, e abarca, unha reprodución relativamente autónoma” (p. 76), e só parcialmente mercantilizada. Deste xeito, “representa un distanciamento institucionalizado da agricultura con respecto aos mercados, non só, pero si especialmente, no lado dos insumos” (p. 83). Isto conséguese a través da preferencia pola produción e reprodución de recursos fronte á súa adquisición comercial, do alargamento da vida útil dos artefactos comprados ou autoproducidos, da preferencia pola reciprocidade fronte ás transaccións mercantís, do financiamento destas transaccións - cando son necesarias- en base a aforros antes que a crédito, do uso do capital familiar, da produción autónoma de innovacións técnicas adaptadas, da transferencia interxeracional de unidades agrícolas e recursos produtivos, ou do baseamento da agricultura nos servizos ecosistémicos en lugar de nos insumos artificiais.

Para Moro (2009), “a maior parte das prácticas de manexo tradicionais campesiñas caracterízanse por unha diversidade de produtos relativamente elevada -o policultivo- e pola procura de sinerxías ou interaccións positivas entre as diferentes especies de animais e plantas” (p. 8), sexa na fertilización dos solos²⁷⁴, na optimización de recursos mediante asociacións²⁷⁵, no control de pragas²⁷⁶, etc. Deste xeito, “na maior parte dos casos, os

²⁷³ Como “terrazas, sistemas de rego, edificacións, gando mellorado e coidadosamente seleccionado, etc.” (Van der Ploeg, 2010, p. 76).

²⁷⁴ Moro (2009) pon como exemplo “o cultivo de leguminosas para nitroxenar o solo” (p. 8).

²⁷⁵ Como “as combinacións de plantas que permiten maximizar a radiación solar aproveitada, ou cuxas raíces exploran diferentes partes do solo” (Moro, 2009, p. 8).

²⁷⁶ A través da propia “diversidade dos cultivos e o aproveitamento das relacións naturais entre depredador e presa” (Moro, 2009, p. 8).

agroecosistemas campesiños non requiren achegas externas de materia nin enerxía” (p. 8), pois “toda ela procede da luz solar e do traballo humano e animal” (p. 8-9). Ou como indica Van der Ploeg (2010), “a agricultura campesiña [...] basicamente depende do uso sostido de capital ecolóxico” (p. 20) e, aínda que non de xeito exclusivo, “baséase principalmente [...] nun fluxo relativamente autónomo de recursos producidos e reproducidos dentro da propia unidade agrícola” (p. 57). Así mesmo, sinala que “unha das características principais [da agricultura campesiña] é a multifuncionalidade” (p. 20).

O IAASTD²⁷⁷ (2009) define -e enxalza- o *principio de multifuncionalidade agrícola* do seguinte xeito:

Por definición, o principio de multifuncionalidade na agricultura refírese á agricultura que proporciona produtos alimenticios para os consumidores, medios de vida e ingresos para os produtores e unha gama de bens e servizos públicos e privados para os cidadáns e o medio ambiente, incluídas as funcións do ecosistema (p. 23)

Este principio confróntase coa “especialización existente no sistema agroalimentario mundial, [que] xunto cos investimentos e políticas gobernamentais na produción e o comercio, levaron a considerar a agricultura como unha actividade exclusivamente económica, medida en termos monetarios baseados en produtos básicos” (IASSTD, 2009, p. 23). Neste sentido, o IAASTD (2009) sinala:

O concepto de multifuncionalidade reconece a agricultura como unha actividade de múltiples produtos que produce non só produtos básicos (alimentos, pensos, fibras, agrocombustibles, produtos medicinais e ornamentais), senón tamén produtos non básicos como servizos ambientais, valores paisaxísticos e herdanzas culturais (p. 18).

Outra característica especialmente salientable dos sistemas agrarios campesiños é a súa tradicional reposición da fertilidade e o

²⁷⁷ Siglas do *International Assessment of Agricultural Knowledge, Science and Technology for Development*, proxecto colaborativo internacional impulsado en 2002 polo BM e apoiado polo UNDP, a FAO, o Programa das NNUU para o Medio Ambiente -en adiante UNEP-, a UNESCO, a OMS e o Foro Mundial polo Medio Ambiente, para avaliar a relevancia, a calidade e a eficacia dos coñecementos, a ciencia e a tecnoloxía agrícolas, así como a efectividade das políticas e acordos institucionais dos sectores público e privado.

mantemento das capacidades dos solos, elementos fundamentais para permitir o sostemento da produtividade, o desenvolvemento agrario e a sustentabilidade dos sistemas agroalimentarios (Garrabou e González de Molina, 2010).

Para Toledo e Barrera-Bassols (2008), “un trazo fundamental do uso tradicional da natureza é o da apropiación a pequena escala, o cal resulta doutro trazo tamén común a este sector” (p. 45-46) xa apuntado: “o uso exclusivo da enerxía solar (músculo humano ou animal, vento, auga e biomasa)” (p. 46). Ademais, “engádese o feito de que o obxectivo final da produción baixo este modo é a reprodución da propia unidade produtiva (alén dun excedente producido baixo diferentes circunstancias), o cal a mantén a unha escala de minifundio” (p. 46). Así mesmo, á marxe da práctica estritamente agrícola, “a apropiación a pequena escala tradúcese en rabaños pouco numerosos (gandería e pastoreo) ou nunha extracción limitada de produtos forestais ou pesqueiros” (p. 46), e polo tanto nunha limitada presión sobre os ecosistemas explotados.

Outro elemento que salientan Toledo e Barrera-Bassols (2008) con relación ao modelo campesiño é “o estreito vínculo entre a diversidade biolóxica, cultural e agrícola [...] e destas coas «rexións tradicionais» do planeta, é dicir aquelas onde predomina unha poboación rural de carácter campesiño (e de pastores, cazadores e pescadores artesanais)” (p. 29) e “que non foron transformadas polos fenómenos da modernización agraria” (p. 41)²⁷⁸. Segundo os autores, “estas sociedades tradicionais poden considerarse herdeiras dun longo liñaxe cultural, incluíndo formas moi antigas, pero igualmente vixentes, de coñecer e manexar a biodiversidade tanto silvestre como domesticada” (p. 41).

Cómpre salientar neste sentido a relevancia dos pobos indíxenas, que segundo Toledo e Barrera-Bassols (2008) “representan entre o 80-

²⁷⁸ Segundo Toledo e Barrera-Bassols (2008), “existe unha correlación entre estas tres expresións da diversidade” (p. 60) que “revela que os países situados na franxa intertropical, posúen a maioría de linguas e especies endémicas” (p. 60), así como “os principais centros de dispersión de plantas e animais domesticados” (p. 60). Así mesmo, “actualmente aínda unha porción notables dos seus habitantes rurais conserva as prácticas de manexo, selección e preservación da diversidade xenética das especies e variedades domesticadas” (p. 60).

90% da diversidade cultural do planeta” (p. 51) e habitan “practicamente cada un dos principais biomas da Terra e especialmente [...] os ecosistemas terrestres e acuáticos menos perturbados” (p. 51). Estes pobos, “tamén chamados pobos tribais, aborixes ou autóctonos, minorías nacionais ou primeiros poboadores” (p. 51)²⁷⁹, “ocupan unha porción substancial de bosques tropicais e boreais, montañas, pradarias (sabanas), tundras e desertos dos menos perturbados do planeta, xunto con grandes áreas das costas e ribeiras do mundo” (p. 52). Deste xeito, para os autores resulta evidente “a importancia dos territorios indíxenas para a conservación da biodiversidade” (p. 52), que se concreta no «axioma biocultural» resultado da “moi alta correspondencia que existe entre as áreas de maior biodiversidade do planeta e os territorios indíxenas” (p. 53).

Ao respecto da destacada diversidade agrícola -ou *agro-biodiversidade*- característica do modelo campesiño, Toledo e Barrera-Bassols (2008) apuntan que “dentro de cada especie domesticada é posible distinguir centos e incluso miles de variedades de razas” (p. 38-39), cada unha das cales “constitúe un deseño xenético que responde a condicións ecolóxicas específicas²⁸⁰ [...] e necesidades do consumo humano²⁸¹” (p. 39), “son o produto dun fino coñecemento ecolóxico das condicións locais²⁸² [...] de quen mantén e manexa estas variedades e razas” (p. 39) e “á súa vez son a consecuencia de creacións de innumerables culturas locais ao longo do espazo e o tempo” (p. 39). Trátase polo tanto dunha “diversificación xenética de carácter humano” (p. 39) que “implica necesariamente a selección e manexo do material xenético de plantas e animais” (p. 39), xerando “deseños xenéticos chamados variedades locais ou nativas” (p. 40), altamente adaptadas aos seus agroecosistemas de orixe.

²⁷⁹ Tamén chamados *primeiras nacións* no Canadá (Affaires Autochtones et du Développement du Nord Canadien, 2013).

²⁸⁰ A saber, “diversos rangos de humidade, temperatura, ciclos ou ritmos naturais, limiares climáticos ou de solos” (Toledo e Barrera-Bassols, 2008, p. 39).

²⁸¹ Isto é “tamaño, color, sabor, aroma, manexabilidade, dispoñibilidade espacial e temporal, valor nutricional ou artesanal, etc.” (Toledo e Barrera-Bassols, 2008, p. 39).

²⁸² “Incluindo micro-climas e variacións mínimas de solo e relevo, ritmos e ciclos naturais, interaccións de organismos, eventos regulares e eventuais, etc.” (Toledo e Barrera-Bassols, 2008, p. 39).

Segundo Peirón (2009), o alto grao de agro-biodiversidade das prácticas agrarias campesiñas entrañan múltiples beneficios, como a preservación da saúde e fertilidade dos solos, o freo á expansión de pragas e enfermidades, a adaptación das especies e variedades locais ás condicións climáticas de cada territorio -o que reduce, por exemplo, a necesidade de regadío-, o aumento da riqueza culinaria e gastronómica, e mesmo a redución da dependencia dos mercados por parte do propio campesiñado a través da reprodución autónoma dos recursos fitoxenéticos. Para Toledo e Barrera-Bassols (2008), “o valor estratéxico do mantemento e ampliación da diversidade xenética dos principais cultivos e animais domesticados radica en que ditos procesos contribúen a asegurar a subsistencia local (e especialmente a [SegA]) no mediano e longo prazo” (p. 40). Igualmente supón “un mecanismo de flexibilidade fronte á cambiante complexidade do ambiente e é a expresión [...] [da] resiliencia” (p. 40), pois “mantén a materia prima necesaria para que as especies utilizadas fagan fronte a parasitos e patóxenos diversos, así como ás cambiantes condicións ambientais [...], socioeconómicas e culturais” (p. 40).

Así mesmo, a diversidade agrícola pode apreciarse tamén a nivel de finca produtiva, pois o manexo desta “pode ser [mediante] un sistema de monocultivo ou de policultivo” (Toledo e Barrera-Bassols, 2008, p. 39), ou incluso “a través dos sistemas de cultivo nas escalas rexionais, nacionais e globais” (p. 39), que poden estar máis ou menos diversificados tanto en especies e variedades cultivadas, como en prácticas agrarias. Entre estas opcións, como xa vimos, os sistemas agroalimentarios campesiños adoitan priorizar o policultivo e os sistemas agrarios diversificados, tanto en uso de especies e variedades, como en tipos de cultivos e outras formas de explotación agraria -gandería, silvicultura, etc.- ou nas actividades desenvolvidas -pluriactividade- e funcións asociadas ás súas prácticas -multifuncionalidade-.

Autores como Gliessman (2002) levan décadas documentando tecnoloxías, manexos e prácticas agrarias campesiñas concretas que presentan as características anteriormente descritas, como é o caso dos

agroecosistemas tropicais das *chinampas*²⁸³, propios dalgunhas comunidades e pobos indíxenas do centro e sueste mexicano. Neste mesmo sentido, un exemplo clásico de policultivo campesiño é o da *milpa* (Gliessman, 2002), asociación básica e tradicional de cultivos “fundamental para a autosuficiencia alimentaria das familias campesiñas” (González-Jácome e Reyes-Montes, 2014, p. 35) en diferentes rexións mexicanas -e mesoamericanas en xeral-, e que en esencia consiste no cultivo combinado de millo, feixóns e cabaza. Esta práctica permite un mellor aproveitamento dos recursos -enerxía solar, auga, solo, nutrientes-, así como a obtención dunha maior cantidade e variedade de alimentos, incluíndo unha ampla gama de plantas silvestres comestible que adoita medrar preto ou entre a propia milpa (González-Jácome e Reyes-Montes, 2014)²⁸⁴.

Nesta liña, Toledo e Barrera-Bassols (2008) identifican tres modelos tradicionais de agoecosistemas que “destacan de maneira especial a escala mundial: a agricultura hidráulica²⁸⁵, as terrazas²⁸⁶ e os

²⁸³ Unidades de produción comunitaria de subsistencia -e eventual venda de excedente- conformadas por: “unha franxa externa de vexetación consistente principalmente en especies de segundo crecemento presentes naturalmente na rexión” (Gliessman, García e Amador, 1981, p. 177) que “serven simultaneamente como cortaventos, fonte de depredadores naturais e parasitos para o control biolóxico, así como fonte de leña e materiais de construción” (p. 177), pero que ao tempo cumpren tamén a función de “reservas biolóxicas ou bancos de xermoplasma para parte da gran diversidade de plantas e animais normalmente presentes nos ecosistemas tropicais” (p. 177), así como para a práctica de manexos agrosilviculturais; unha parte interior formada por “estanques que serven como conca de todas as escorras da unidade de produción e colectan os nutrientes disoltos e sedimentos de solo e materia orgánica” (p. 177), así como pequenos canais que os unen, nos que se desenvolve flora e fauna acuática; e arredor dos estanques e canais, “plataformas elevadas [...] para a produción intensiva de vexetais” (p. 178), as *chinampas* propiamente ditas. “O solo das chinampas enriquecese constantemente con materia orgánica producida polo abundante crecemento das plantas acuáticas así como polos sedimentos do fondo dos embalses” (p. 178), pero tamén son abonados cos excrementos de “animais criados en pequenos currais, como porcos, galiñas ou patos, alimentados co excedente ou desperdicio dos produtos das chinampas” (p. 178) para mellorar a súa produtividade. Este é un exemplo claro que incorpora gran parte dos elementos característicos do modelo produtivo campesiño.

²⁸⁴ Robin (2013) recolle unha testemuña moi ilustrativa de man dun campesiño mixteco que explica en que consiste o sistema da milpa, a súa adaptación climática, a súa multifuncionalidade e o manexo que el mesmo practica, baseado na adaptación agroecosistémica e o aproveitamento dos recursos endóxenos, permitindo deste xeito “practicar unha agricultura sostible” (p. 266) e autosuficiente.

²⁸⁵ Categoría que agrupa as chinampas mexicanas e outras expresións agrarias análogas desenvolvidas en diferentes partes do mundo, aínda que “especialmente en América tropical” (Toledo e Barrera-Bassols, 2008, p. 22), nomeadamente Guatemala, Belice, Venezuela, Colombia, Ecuador, Bolivia ou Perú.

²⁸⁶ Segundo os propios autores, “os máis antigos sistemas utilizados para o manexo de procesos xeomórficos, de solos e auga en paisaxes de relevo escarpado e con grandes pendentes arredor do mundo”

bosques e selvas manexados como sistemas agroforestais nas rexións intertropicais²⁸⁷” (p. 22). Todas estas formas campesiñas de adaptación e apropiación dos ecosistemas son, segundo os autores, expresións da *diversidade biocultural* que caracteriza o modelo agrario ou campesiño, en tanto que “no seu conxunto conforman o complexo biolóxico-cultural orixinado historicamente e que é produto de miles de anos de interacción entre as culturas e os seus ambientes naturais” (p. 25). Trátanse, polo tanto, do resultado do “proceso de carácter simbiótico ou coevolutivo [que] se levou a cabo grazas á habilidade da mente humana para aproveitar as particularidades e singularidades de cada paisaxe da contorna local, en función das necesidades [...] dos diferentes grupos humanos” (p. 25), dando lugar ao que os autores denominan *outras ecoloxías*, coñecementos tradicionais profundos e complexos sobre o manexo dos agroecosistemas locais, acadados de xeito empírico, e acumulados e transmitidos a través de incontables xeracións.

Cómpre recoñecer por tanto o vasto coñecemento que o campesiñado atesora sobre os agroecosistemas e as súas particularidades tras xeracións de coevolución, historicamente ignorado ou incluso menosprezado polas ciencias e políticas agrarias modernas máis convencionais:

Aínda que hoxe se recoñece que o campesiño posúe amplos coñecementos sobre entomoloxía, botánica, solos, agronomía, con tecnoloxías e prácticas agrícolas máis sensibles á contorna natural e social, o desenvolvemento convencional ignora o coñecemento campesiño, os seus estudos presentan unha limitación, onde practicamente abordan ao suxeito separándoo das súas connotacións ecolóxicas e ignoran as relacións que o «universo campesiño» establece co mundo natural (Martínez-Castillo, 2008, p. 8).

(Toledo e Barrera-Bassols, 2008, p. 23) e que “permitiron e facilitado o desenvolvemento de numerosas civilizacións en cada continente” (p. 23). Os autores identifican catro tipos principais a nivel mundial: “(a) terrazas en terreos montañosos ou escarpados que poden ter ou non canles de irrigación [...], (b) terrazas sobre terreos húmidos [...], (c) terrazas de escorras en zonas áridas e semiáridas, e (d) as terrazas do noroeste de Europa” (p. 23).

²⁸⁷ Agroecosistema consistente na “conversión de bosques naturais a bosques humanizados” (Toledo e Barrera-Bassols, 2008, p. 23), que “implica cambios na composición orixinal dos bosques a fin de crear «xardíns forestais» a través do manexo das especies arbóreas e a introdución de herbas e arbustos útiles como os cultivos comerciais (café, cacao, canela, especias, caucho, pementa, vainilla)” (p. 23). Deste xeito, “constitúe unha maneira de reconstruír os bosques naturais mediante o cultivo e coexistencia de plantas silvestres e cultivadas, co fin de manter as características estruturais e os procesos ecolóxicos dos bosques naturais, a beneficio das comunidades locais e mantendo certa diversidade biolóxica” (p. 23).

Neste sentido, Toledo e Barrera-Bassols (2008) salientan que é precisamente nestes saberes campesiños locais, entendidos como “«conciencias históricas comunitarias»” (p. 27), “onde se acha a memoria, ou o que aínda queda dela, da especie humana” (p. 27). Concíbenos como unha *tradición intelectual* -e unha *ecoloxía*- distinta á occidental, moderna, industrial e científica, que engloba “outras modalidades de relación coa natureza que, orixinadas hai varios miles de anos, se encontran aínda presentes no mundo contemporáneo” (p. 65), pois “por resistencia ou por marxinación, lograron resistir ou evitar a expansión cultural e tecnolóxica do mundo industrial” (p. 65-66). Este *coñecemento tradicional campesiño* concrétese nas “formas como os produtores tradicionais perciben, conciben e conceptualizan os recursos, paisaxes ou ecosistemas dos que dependen para subsistir” (p. 70), en tanto que “no contexto dunha economía de subsistencia, este coñecemento da natureza se converte nunha compoñente decisiva no deseño e implantación de estratexias de supervivencia baseadas no uso múltiple dos recursos naturais” (p. 70). Trátase dun coñecemento de transmisión fundamentalmente oral que constitúe “a dobre expresión dunha certa sabedoría (persoal ou individual e comunitaria ou colectiva)” (p. 71), así como “a síntese histórica e especial volta realidade na mente dun produtor ou un conxunto de produtores” (p. 71), en forma de “*memoria diversificada* onde cada individuo do grupo social ou cultural detén unha parte ou fracción do saber total” (p. 71). Así mesmo, constitúe “un repertorio de coñecemento ecolóxico que xeralmente é local, colectivo, diacrónico e holístico” (p. 71), o cal resulta particularmente patente no caso dos pobos indíxenas e os seus “sistemas cognitivos sobre os [...] recursos naturais circundantes[,] que son transmitidos de xeración en xeración” (p. 71).

Por último, é mester destacar de novo “a natureza contraditoria da condición campesiña” apuntada por Van der Ploeg (2010, p. 12), que se materializa tamén no carácter conflitivo do campesiñado con relación aos procesos de acumulación capitalista e de sobreexplotación e degradación de recursos e servizos ecosistémicos. Neste sentido, debe salientarse o papel central e activo do campesiñado na defensa dos ecosistemas e dos bens comúns dos que dependen os seus modos de vida fronte ás ameazas de proxectos de desenvolvemento de toda

índole: extractivistas, agroindustriais, de construción de infraestruturas para o transporte ou a xeración de enerxía, de expansión urbana, etc. (Martínez-Alier, 2005; Soto, Herrera, González de Molina e Ortega, 2007).

En definitiva, pódese afirmar que o modo campesiño constitúe “un xeito de explotar os agrosistemas [...] ecoloxicamente sustentable, economicamente eficaz e socialmente apropiado” (Montagut e Gascón, 2014, p. 57).

3.2.Sistemas agroalimentarios modernos ou agroindustriais.

Pola súa banda, a modernización agraria caracterizouse principalmente polo “xurdimento da agricultura industrializada ou «moderna» como oposta á agricultura tradicional” (Sevilla, 2006a, p. 159) ou campesiña, a “consecuencia da substitución paulatina da reposición interna da enerxía e os materiais utilizados pola apropiación de materiais e enerxía do exterior elaborados industrialmente” (p. 159), así como a través da “substitución de tecnoloxías campesiñas [...] polo uso do tractor e a colleitadora coas tecnoloxías guiadas por principios científicos” (p. 159). Sevilla (2006a) define o sistema agroalimentario de carácter industrial do seguinte modo:

Conxunto de elementos así como os seus fluxos de materiais, enerxía e información que interactúan nas distintas fases da produción dun ben que, como resultante do traballo no sector agrario, se ven sometidos a unha coordinación vertical imperativa por parte dos sectores industrial e comercial; con isto, o produto agrario transfórmase en *input* principal dos seus procesos subministradores, transformadores e distribuidores e a natureza do manexo dos recursos naturais vese controlada polos sectores industrial e comercial apropiándose dos procesos de produción e reprodución do coñecemento, desenvolvemento tecnolóxico e traballo sobre os que descansaba a coevolución histórica do home coa natureza (p. 161).

Deste xeito, como apuntan Toledo e Barrera-Bassols (2008), a conversión da agricultura tradicional á industrial

obedeceu á lóxica do capitalismo a escala mundial que requiría da integración das áreas rurais á economía de mercado, a substitución do traballo por capital, e o incremento da produtividade para satisfacer a unha crecente poboación urbana

non ligada á produción rural ou primaria e unha nova industria en pleno despegue (p. 68-69).

Sevilla (2006a) presenta esta transición como a “transformación da agricultura en *agrobusiness*” (p. 159), o que entrañou o incremento da dependencia do sector agrícola das dinámicas propias do mercado e a industria, a través de diferentes mecanismos, como a venda de insumos industriais externos ou a integración vertical das explotacións agrarias, a través de novas relacións contractuais. Deste modo, como apuntan Contreras e Gracia (2005),

na actualidade, os sistemas alimentarios réxense cada vez máis polas esixencias marcadas polos ciclos propios da economía capitalista de gran escala, mundial, os cales supuxeron, entre outras cousas, a intensificación da produción agrícola, a orientación da política da oferta e a demanda en torno a determinados alimentos, a concentración do negocio en empresas de carácter multinacional, a ampliación e especialización da distribución alimentaria a través dunhas redes comerciais cada vez máis onnipresentes e, en definitiva, a mundialización ou *globalización* [...] da economía e, con ela, tamén da alimentación (p. 44).

Así, se ben este proceso tivo lugar cunha maior intensidade durante a segunda metade do século XX -unha vez finalizadas as dúas guerras mundiais-, cómpre salientar algúns dos seus antecedentes máis relevantes. Alén da súa antedita orixe remota no marco da Revolución Industrial e nas revolucións e reformas agrarias acontecidas entre os séculos XVII e XX (Garrahou, 1994), Moro (2009) apunta ao *fordismo*²⁸⁸ como un dos principais motores da transformación do modelo agrario, dado que “en relación con este sistema de produción industrial, danse a partir dos anos vinte profundas transformacións no medio rural estadounidense [que] posteriormente [...] se estenderán a outros lugares do mundo” (p. 22). Neste sentido, o autor apunta que o desenvolvemento da industria do motor propiciou unha “mecanización agrícola, baseada na forza do motor de explosión” (p. 22), en substitución da forza de tiro animal, para incrementar a produtividade. Isto comportou, segundo Moro (2009), dúas consecuencias directas.

²⁸⁸ “Sistema de relacións laborais posto en funcionamento a partir de 1914 nas industrias automobilísticas estadounidenses dirixidas por Henry Ford” (Moro, 2009, p. 22) e que consistía basicamente nunha “organización do traballo baseada na cadea de montaxe, e unha aposta pola elevación do poder adquisitivo dos traballadores, co obxectivo de acadar unha produción en masa para un consumo de masas” (p. 22).

Por unha banda, “a «liberación» dos terreos usados tradicionalmente para producir forrage para o gando de tiro, e que pasan a destinarse ao cultivo de cereal” (p. 22), provocando “a sobreproducción, o descenso dos prezos, a quebra das explotacións menos produtivas e o éxodo rural” (p. 22). Pola outra, a “crecente dependencia dos agricultores con respecto aos insumos” (p. 22), tanto en maquinaria como en fertilizantes, “posto que ao abandonar o gando de tiro se perde tamén a fonte principal de obtención de esterco” (p. 23). Así, as explotacións agrarias tradicionais fóronse introducindo “na lóxica da acumulación capitalista: producir para o mercado ao máis baixo custo posible” (p. 23).

Así, a conformación do *capitalismo agrario*, que aconteceu durante os séculos XIX e XX -especialmente neste último-, tivo como trazo fundamental a crecente “centralidade do mercado como institución de coordinación da actividade agraria” (Garrabou, 2006, p. 16), cuxa lóxica “acabou por se impoñer na maior parte das explotacións, e deixou nunha posición cada vez máis marxinal a orientación ao autoabastecemento que fora dominante noutras etapas históricas e converteu en norma a estratexia de producir para vender” (p. 16), malia que o campesiñado se vese cada vez máis na necesidade de “recorrer ao mercado para a obtención dunha parte da subsistencia” (p. 16). Este proceso, apunta Garrabou (2006), “só foi posible na medida en que a produción encontraba fácil saída grazas á expansión da demanda interna vinculada ao proceso de urbanización e aos intensos procesos de especialización agraria” (p. 16), así como “ao desenvolvemento dunha demanda internacional de produtos agrarios” (p. 16-17).

En todo caso, é “a partir da segunda guerra mundial, [que] a industrialización, a modernización agraria e o éxodo rural, unido á necesidade de man de obra nas cidades impulsarán a reestruturación agroalimentaria” (Calle *et al.*, 2012, p. 465), que consistiu fundamentalmente na adopción dun “modo de manexo industrial baseado na mecanización, o uso de agroquímicos e de sementes comerciais orientado a producir alimentos en masa a prezos baixos” (p. 465). Así mesmo, produciuse unha ruptura entre os contextos urbanos e rurais, en tanto que “a medida que aumenta [...] a dependencia dos

fluxos de enerxía, materiais e alimentos da cidade” (p. 465), os mecanismos de mercado fixeron que se consolidase “o poder do urbano, quedando o rural e agrario subordinado” (p. 465).

Para De Schutter (2014), a industrialización da agricultura, concretada como veremos deseguido na chamada Revolución Verde, “foi un intento de responder ao desafío [da SegA] tal como se presentaba nese momento, velando por que os aumentos da produtividade agrícola estiveran á par do crecemento da poboación e o cambio de dieta facilitado por maiores ingresos” (p. 5). Para dito fin, combinouse “o uso de variedades de plantas de alto rendemento e maior rego, a mecanización da produción agrícola e o uso de fertilizantes e praguicidas nitroxenados” (p. 5). Deste xeito, e “grazas ao apoio do Estado mediante subsidios e comercialización, isto permitiu aumentar o volume de produción dos principais cereais (en particular o millo, o trigo e o arroz) e a soia” (p. 5).

Fernández-Durán e González-Reyes (2018a) sinalan que o aumento da produtividade agrícola logrado ao longo do século XX acadouse a través da “mecanización, a utilización masiva de insumos de síntese (fertilizantes e pesticidas provenientes de combustibles fósiles), o incremento do regadío e da extensión agraria, e o desenvolvemento de variedades híbridas (homoxéneas e moi produtivas usando pesticidas e abonos)” (p. 441-442). A tal efecto, implantáronse monocultivos extensos e desenvolveuse unha agricultura petrodependente, baseada nunha crecente homoxeneización dos cultivos e das prácticas agrarias, así como na intensificación e mercantilización da agricultura. Os autores sintetizan dito proceso a través de tres grandes bloques de políticas estreitamente vencelladas: a *revolución verde*, a *globalización do mercado agropecuario* e a *consolidación do réxime alimentario corporativo*.

O primeiro deles -a *Revolución Verde*²⁸⁹, en adiante RV-, segundo a narrativa oficial, sitúa a súa xénese no Programa Mexicano de

²⁸⁹ Sinala Patel (2012b) que este termo “foi acuñado por William Gaud [...] nunha reunión da *Society for International Development* en [Washington] DC en 1968, na que describiu o que sucedera como resultado da financiación filantrópica e estadounidense para fertilizantes, rego, sementes híbridas

Agricultura impulsado pola Fundación Rockefeller en 1941 e iniciado en 1943 para a mellora do cultivo de trigo e millo en México, a través da exportación a este país de sementes híbridas, abonos e pesticidas químicos e o modelo agroindustrial estadounidense (Patel, 2012b; Robin, 2013), na procura de esperables “beneficios tanto económicos como políticos”²⁹⁰ (Ceccon, 2008, p. 22). Os notables resultados foron difundidos xunto coa Fundación Ford e, co apoio do goberno estadounidense, exportados a outros países, agregando outros cultivos como o arroz, valéndolle ao chamado *pai da RV*, Norman Borlaug, o Nobel da Paz en 1970 (Ceccon, 2008, Patel, 2012b). Tras a experiencia pioneira en México e a súa expansión internacional, “acadáronse colleitas récord en moitos países que adoptaron a nova tecnoloxía” (Patel, 2012b, p. 6), como no caso de Paquistán, India ou Filipinas. Deste xeito, “a produción de alimentos superou exitosamente o crecemento da poboación” (p. 6), posto que mentres que “a poboación mundial aumentou nun 110% entre 1950 e 1990[,] [...] a produción mundial de cereais aumentou nun 174% no mesmo período” (p. 6).

De feito, como apunta a FAO (2017), “a produción agrícola creceu máis do triplo entre 1969²⁹¹ e 2015, debido en parte ás tecnoloxías da [RV] que melloraron a produtividade, e á expansión significativa do uso da terra, a auga e outros recursos naturais para fins agrícolas” (p. 20). Grazas a esta grande produtividade, “a [RV] pasou a ter moitos adeptos” (Ceccon, 2008, p. 22). Sen embargo, apunta Patel (2012b) que, “malia a elevada retórica de alimentar ao mundo que asistiu á [RV] entón e agora, os datos actuais sobre a fame suxiren unha historia diferente” (p. 6)²⁹². Neste sentido, pregúntase Robin (2013) se “as súas

melloradas, apoio estatal e crédito” (p. 5). Robin (2013) cita textualmente o discurso de Gaud: “Estes resultados obtidos no dominio da agricultura constitúen o punto de partida dunha nova revolución. Non se trata dunha revolución vermella violenta, como a dos Soviets, nin dunha revolución branca, como a do Sah de Irán. Chámoa a revolución verde” (p. 223).

²⁹⁰ Efectivamente, “a hibridación, principalmente do millo, abriu un novo e significativo espazo para a acumulación de capital no melloramento de plantas e vendas de sementes para Estados Unidos” (Ceccon, 2008, p. 22).

²⁹¹ Como sinala Picado (2014), algunhas concepcións da RV sitúan o comezo do seu auxe en 1968, “mentres que outros achegamentos [como os aquí referenciados] demandan a súa extensión temporal ata a posguerra, a Segunda Guerra Mundial e incluso as décadas finais do século XIX” (p. 491).

²⁹² Como xa vimos ao longo do primeiro epígrafe.

«variedades melloradas» permitiron reducir a fame no mundo ou, polo contrario, contribuíron á súa progresión” (p. 226).

En calquera caso, segundo Fernández-Durán e González-Reyes (2018a), a RV supuxo “a substitución da tracción animal pola mecánica, así como a introdución dos novos insumos de síntese” (p. 443), permitindo “aforrar costes (man de obra) e terra (a antes dedicada ao alimento do gando de tiro ou ao barbeito), que poido ser destinada a novos cultivos” (p. 443). Deste xeito, a RV é “considerada como un cambio radical nas prácticas agrícolas ata entón utilizadas” (Cecon, 2008, p. 22) e así mesmo “definida como un proceso de modernización da agricultura, onde o coñecemento tecnolóxico suplantou ao coñecemento empírico determinado pola experiencia práctica do agricultor” (p. 22). Nesa tesitura, “os agricultores pasaron a empregar un conxunto de innovacións técnicas sen precedentes, entre elas os agrotóxicos, os fertilizantes inorgánicos e, sobre todo, as máquinas agrícolas” (p. 22).

Fernández-Durán e González-Reyes (2018a) destacan neste sentido o uso de fertilizantes minerais como os fosfatos, o potasio e os nitratos, estes últimos extraídos das minas chilenas en primeira instancia e posteriormente producidos de xeito sintético, expandíndose o seu uso tras a Primeira Guerra Mundial. Tamén foi relevante, sobre todo a partir da Segunda Guerra Mundial, o desenvolvemento de “pesticidas a partir dos produtos petroquímicos” (p. 443)²⁹³. Deste xeito, o uso dos insumos sintéticos -tanto abonos como pesticidas- expandiuse e xeneralizouse por todo o mundo ao longo da segunda metade do século XX.

Para Holt-Giménez e Shattuck (2011), a RV caracterizouse fundamentalmente pola “expansión global da agricultura industrial” (p. 110) a través da “transferencia de excedentes agrícolas dos Estados Unidos ao Sur en forma de axuda alimentaria” (p. 110) e a inxección de

²⁹³ Altieri e Holt-Giménez (2016) salientan a relevancia do fin da Segunda Guerra Mundial para o desenvolvemento da RV, en tanto que tras a finalización do conflito bélico, os Estados Unidos “converteron as súas «espadas en arados» transformando grandes reservas de nitrato e veneno usados durante a guerra en fertilizantes e pesticidas, e restaurando as fábricas de armamento co fin de construír novas—e grandes—máquinas agrícolas” (s.p.).

“variedades de alto rendimento duns poucos cereais (trigo, millo, arroz) xunto co uso intensivo de fertilizantes, praguicidas, irrigación e maquinaria subvencionados nas economías agrícolas do Sur Global” (p. 110). Así mesmo, Moro (2009) destaca “o desenvolvemento dun novo *sistema alimentario* baseado na transformación masiva do gran en carne” (p. 23) e “na introdución masiva [...] [da] soia” (p. 23), así como “a conquista dos mercados estranxeiros” (p. 23) grazas a un “alto grao de intervención do Estado” (p. 23), particularmente en referencia ao “apoio estatal ás grandes explotacións estadounidenses” (p. 23) mantido ata a actualidade.

Neste sentido, Holt-Giménez (2009a) salienta que este proceso foi promovido a través de “cincuenta anos de reformas [...] que subsidiaron e regularon a agricultura, permitindo que a [RV] propagase por todo o planeta o modelo capitalista da agricultura industrial” (p. 74), principalmente en América, Europa, Asia meridional e o sueste asiático, en grande parte como estratexia política anti-soviética no contexto da Guerra Fría (Patel, 2012b). Neste sentido, sobresaí o papel xa apuntado desempeñado por gobernos como o dos Estados Unidos, políticas agrarias nacionais e supranacionais como a Política Agraria Común europea -en adiante PAC- e institucións filantrópicas como as fundacións Ford e Rockefeller para a promoción da RV (Ceccon, 2008; Patel, 2012b; Holt-Giménez e Altieri, 2013; Robin, 2013), función máis tarde asumida, potenciada e expandida a nivel global polas institucións de *Bretton Woods*²⁹⁴, a OMC e a Fundación Bill e Melinda Gates (Holt-Giménez e Altieri, 2013). Para Van der Ploeg (2010),

O actual proceso de industrialización da produción e do consumo de alimentos exprésase, e se leva adiante, mediante unha axenda ben definida: globalización, liberalización, unha distribución completa de [OMX], e a afirmación de que o mundo ao día de hoxe dispón máis que nunca de alimento seguro, son elementos clave daquela axenda. Igualmente, afirmase que esta mesma axenda comprende perspectivas prometedoras para os campesiños pobres de Terceiro Mundo. En

²⁹⁴ En referencia aos Acordos de Bretton Woods, emanados da Conferencia Monetaria e Financeira das NNUU celebrada nun complexo hoteleiro homónimo na localidade de Carroll (New Hampshire, Estados Unidos) en 1944, e na que se promoveu a creación das dúas institucións financeiras máis relevantes a escala internacional: o BM e o FMI.

realidade, a «axenda industrializadora» formula que non existe outra alternativa que unha industrialización ulterior (p. 27).

Deste xeito, o modelo agroindustrial deveu hexemónico a nivel global, entendendo a noción de *hexemonía* en termos gramscianos²⁹⁵. De feito, como apunta Van der Ploeg (2010), o modelo industrializado “busca explicitamente a hexemonía” (p. 30). Neste sentido, para Toledo e Barrera-Bassols (2008) a RV representou a máxima expresión e a consolidación do modelo da agricultura industrializada. Así mesmo, salientan o papel destacado que a investigación científica desempeñou no seu desenvolvemento:

cara a década dos cincuenta, todas as baterías da investigación científica sobre o uso dos recursos naturais estaban basicamente enfocadas cara a busca de variedades xeneticamente melloradas, a produción de agroquímicos e o deseño de maquinarias agrícolas movidas por enerxía fósil (p. 69).

Con todo, apuntan Toledo e Barrera-Bassols (2008) que “a transformación do modo tradicional, agrario ou campesiño en modo agroindustrial ou moderno [...] non implica só un notable incremento dos excedentes produtivos” (p. 45), senón que “tamén desencadeou profundos impactos sociais, económicos, culturais e ecolóxicos”²⁹⁶ (p. 45). Entre estes, os autores destacan

a expulsión de millóns de produtores tradicionais, concentración da propiedade agraria, iniquidade económica, destrución de culturas (formas de coñecemento e visións do mundo) e especialmente, sobreexplotación de solos, auga e enerxía, redución da biodiversidade, contaminación por agroquímicos e modificación de procesos ecolóxicos a escalas local, rexional e global (p. 45).

Como indican Cuéllar e Sevilla (2013) neste sentido, “a agricultura industrializada [...] incorporou tecnoloxías altamente contaminantes (praguicidas, abonos químicos...), desenvolveu prácticas de igual

²⁹⁵ No pensamento de Gramsci a hexemonía non é unha cuestión de maioría cuantitativa, senón que ten un carácter político e tamén cultural, é dicir, de visión ou representación do mundo. Desta maneira, se ben o sistema agroindustrial non chega a devir no modelo maioritario a nivel planetario en termos de abastecemento alimentario da poboación -xa que, como veremos deseguido, o modelo campesiño seguiu alimentando a gran parte da humanidade malia o avance da industrialización agraria-, si que o fixo en termos estruturais e, sobre todo, culturais/ideolóxicos. É dicir, o modelo agroindustrial constituíu a base dun emerxente sistema agroalimentario globalizado, que deveu hexemónico tanto a través da configuración das políticas agrarias e comerciais nacionais e supranacionais, como no relato institucional, mediático e incluso académico.

²⁹⁶ Como veremos detalladamente no seguinte epígrafe.

capacidade destrutiva (queima de residuos de colleitas, labraduras profundas e reiterativas...), e uniformizou a súa materia prima básica (sementes e razas animais)” (p. 15), exercendo “un efecto devastador, a través do deterioro que os agroquímicos e os seus modos de manexo exercen no aire, auga, terra e biodiversidade” (p. 15).

Nesta liña, apunta De Schutter (2014) que “centrarse exclusivamente no aumento da produción agrícola [...] tivo graves consecuencias no medio ambiente” (p. 5):

levou a un incremento dos monocultivos e en consecuencia, a unha perda considerable da biodiversidade agrícola, así como a unha aceleración da erosión do solo. O uso excesivo de fertilizantes químicos contaminou a auga doce, aumentando o seu contido de fósforo, que se traduciu nun incremento estimado do ingreso de fósforo nos océanos duns 10 millóns de toneladas anuais. A contaminación da auga por fosfato e nitróxeno é a principal causa da eutrofización, o aumento dos procesos naturais de fertilización debido á actividade humana que acelera o crecemento de algas que absorben o osíxeno disolvido necesario para manter as poboacións de peces (De Schutter, 2014, p. 5).

Con todo, segundo Robin (2013) “contrariamente ao que quereda facernos crer a industria química” (p. 202), o que permitiu obter ditos resultados espectaculares en termos de produtividade non foi en si “o sistema agroindustrial senón, sobre todo, o sistema de prezos garantidos e remuneradores” (p. 202) das políticas agrarias públicas de subsidios, promovidas a nivel global polos Estados Unidos para propiciar a expansión da RV. No caso europeo concretáronse na PAC, adoptada a finais dos anos cincuenta por unha incipiente Comunidade Económica Europea (CEE), a través da cal Estados Unidos “pretendía sacar bo proveito da reconstrución de Europa para vender as súas máquinas agrícolas e pesticidas químicos” (p. 202).

Sexa como for, a autora lamenta que, malia os propósitos declarados da RV, “o modelo agroindustrial que dende hai medio século se promove sen descanso non logrou «alimentar o mundo»” (Robin, 2013, p. 15), senón que, lonxe diso, os datos publicados anualmente pola FAO sobre a fame e a inseguridade alimentaria revelan que, pese ao aumento bruto da produción agroalimentaria, a desnutrición e as

doenzas asociadas continúan a estar lonxe de remitir²⁹⁷. A este respecto, a autora recolle as palabras do “presidente do Instituto do Milenio”²⁹⁸ (p. 193) nunha conversa mantida entre ambos: “o actual modelo agrícola baséase na [RV] que xa non é apropiada (e, ademais, nunca o foi) para resolver os problemas fundamentais da fame, da pobreza e do medio ambiente” (p. 194), e que ademais “ocasionou moitos problemas sociais: millóns de campesiños perderon as súas terras e os ingresos agrícolas diminuíron debido á sobreproducción” (p. 194).

É neste sentido que, fronte ao relato oficial, Patel (2012b) considera a RV un auténtico fracaso, pois non trouxo consigo a prometida fin da fame, en grande medida porque, “no mellor dos casos, ignorou aos pobres das zonas rurais e, no peor, exacerbou a súa difícil situación” (p. 18). O autor sinala que se ben os actuais partidarios da RV exaltan o argumento do apoio aos pequenos agricultores, entre “as motivacións orixinais da RV” (p. 18) a loita contra a pobreza rural foi unha preocupación secundaria fronte ao aumento da produción e do rendemento. Así mesmo, Patel (2012b) denuncia como a RV profundou na fenda de xénero xa existente, invisibilizando ás mulleres rurais, desvalorizando o seu coñecemento agrícola, depositando nelas unha maior carga física á hora de manter as actividades de subsistencia e reprodución social, e expoñéndoo en maior medida aos efectos nocivos para a saúde do uso de pesticidas. Alén diso, “as reivindicacións sobre os méritos da [RV] obedecen a unha estreita definición de produtividade agrícola na que as preocupacións pola sustentabilidade están esencialmente ausentes” (p. 29), polo que o autor sentencia que “a miopía ambiental é unha característica sistémica da RV” (p. 29).

Pola súa banda, Shiva (2003) rexeita conceder á RV sequera o mérito de ter aumentado a produción global de alimentos, pois considéranos directamente unha falacia:

²⁹⁷ Como xa observamos no subepígrafe 1.1.5.

²⁹⁸ En referencia a Hans Herren, presidente do Millennium Institute, ONG dedicada ao asesoramento de gobernos, tomadores de decisións e actores da sociedade civil á hora de abordar os retos de desenvolvemento sostible asociados aos ODM e, posteriormente, aos ODS, e a promoción dunha sociedade mundial sostible, equitativa e pacífica. Máis información na súa páxina: <https://www.millennium-institute.org> [Revisado o 30 de novembro de 2020].

A agricultura industrial non produciu máis comida. Destruíu fontes de comida diversa e roubou alimentos doutras especies para achegar maiores cantidades de produtos específicos ao mercado, utilizando no proceso enormes cantidades de combustibles fósiles, de auga e de produtos químicos tóxicos. [...] O aumento nos «rendementos» dos cultivos producidos industrialmente está baseado, por tanto, no roubo de comida a outras especies e ás persoas pobres da contorna rural do Terceiro Mundo. Por iso, a medida que se produce e se comercializa máis gran a escala mundial, hai máis xente que pasa fame no Terceiro Mundo. Os mercados globais teñen máis artigos cos que comerciar porque se lles roubou alimentos á natureza e ás persoas pobres (p. 24).

Peirón (2009), aínda que concede que “a agricultura intensiva incrementou espectacularmente a produtividade” (p. 4), apunta que esta “hoxe é recoñecida como a principal causa da erosión xenética (perda de biodiversidade)” (p. 4), ao tempo que está a provocar “unha perda na capacidade da terra para dar froito, e unha total dependencia dos produtos, prezos e decisións da agroindustria multinacional, ademais do inherente empobrecemento da agrodiversidade” (p. 4). A causa disto, alerta que, se ben “polo momento a produción se mantén grazas á continua achega de abonos e pesticidas sintéticos, [...] o ritmo de incremento na produtividade se está a frear” (p. 4-5)²⁹⁹, o cal, sumado ao incremento demográfico, pon en serio risco a SegA planetaria nun futuro próximo.

Neste sentido, para Fernández-Durán e González-Reyes (2018a) “a RV supuxo a perda da visión integral do proceso agropecuario ao fixarse só na produción de alimento” (p. 443), abandonando desta maneira o carácter multifuncional e simbiótico do modelo agrícola campesiño, disociando e intensificando tanto a agricultura como a gandería. A causa disto, “incrementouse a demanda de fertilizantes de síntese e a perda de materia orgánica no solo, á vez que os excrementos da gandería intensiva se converteron en contaminantes” (p. 443), perdéndose asemade os ecosistemas vencellados á gandería extensiva tradicional³⁰⁰. Alén disto, o incremento dos gastos de produción propiciou “a concentración oligopólica do sector” (p. 443) ao volver ao

²⁹⁹ A propia FAO (2017) tamén alerta sobre este extremo e os seus riscos asociados.

³⁰⁰ Velado-Alonso, Morales-Castilla e Gómez-Sal (2020) abundan nesta relación entre as formas tradicionais de gandería, nomeadamente na cría e uso de razas autóctonas, coa evolución dos ecosistemas onde esta se practica.

campesiñado “dependente de insumos externos” (p. 421), ao tempo que a “supeditación do coñecemento campesiño á ciencia moderna” (p. 421) provocou “unha ruptura da relación íntima entre o mundo rural e a agricultura” (p. 421). Nesta liña, apunta Moro (2009) que todas estas transformacións no eido agrario trouxeron consigo

o xurdimento e desenvolvemento de dúas poderosas industrias: a industria dos insumos —maquinaria, fertilizantes, pesticidas— e a industria alimentaria. A agricultura queda atrapada así entre estas dúas ramas industriais. Crecentemente dependente dos insumos dende o punto de vista económico e técnico, e crecentemente condicionado pola industria alimentaria —que, como, cuanto e cando producir, e a que prezo vender—, o agricultor ou a agricultora convértese en asalariados de feito da industria, pero asumen todos os riscos económicos da explotación. Obviamente, isto constitúe un elemento importante para explicar a desaparición de centenaes de miles de explotacións de pequeno e mediano tamaño (p. 23).

Consecuentemente, “o desenvolvemento da agricultura industrial orientada ao mercado global debilitou a agricultura campesiña e aumentou o poder dos grandes terratenentes” (Holt-Giménez e Shattuck, 2011, p. 110), expulsando ao campesiñado cara as terras menos produtivas e os barrios marxinais das urbes en expansión. Como sinalan Holt-Giménez e Altieri (2013), a RV “atraeu a millóns de pequenos agricultores, moitos dos cales foron expulsados da agricultura por agricultores máis grandes, mellor capitalizados, ou foron á quebra despois de que as súas terras se volveran estériles e os créditos do subsidio desapareceran” (p. 67).

Neste sentido, Robin (2013) defende que “na súa inmensa maioría, os campesiños non son responsables dos danos causados polo modelo agroindustrial, senón que son as súas primeiras vítimas” (p. 197-198), en tanto que se ben “son quen verteron masivamente velenos agrícolas nos seus campos, [...] ata hai pouco non sabían ata que punto eran tóxicos estes produtos, o que explica que sexan moitos os que hoxe padecen doenzas crónicas graves” (p. 198) asociadas á súa exposición continuada a estes, confiados nas recomendacións dos poderes públicos e outros axentes de extensión agraria. Deste xeito, “presionados por todos os intermediarios da industria química (cooperativas e sindicatos agrícolas, responsables políticos), os campesiños convertéronse en

«explotadores agrícolas»” (p. 204-205), ao tempo que “unha palabra se converteu nunha obsesión en todos os campos: o rendemento” (p. 205). A súa procura constante provocou “a especialización extrema das producións e o divorcio entre os cultivos e a gandería” (p. 205), fenómenos reforzados polo “sistema selectivo de prezos garantidos e [...] as subvencións concedidas só a *determinados* produtos” (p. 205), condicionando así “a actividade dos «produtores», convertidos en subministradores de materias primas aos grandes grupos agroindustriais que en adiante controlan todo o proceso de transformación e de distribución dos produtos agrícolas” (p. 205-206). Así, finalmente,

quen saíu gañando son os grandes explotadores (completamente integrados nun modelo agrícola capitalista) grazas ás súas relacións privilexiadas cos industriais da agroindustria, xa sexan os que interveñen no proceso previo (os fabricantes de abonos) ou no posterior (os monopolios que controlan a transformación e distribución dos alimentos) (p. 198-199).

En síntese, para Van der Ploeg (2010) “a industrialización representa unha desconexión definitiva entre a produción e o consumo” (p. 26), así como “un afastamento incesante da «integridade»” (p. 26), nun “proceso de desintegración e recomposición en tres capas” (p. 26). En primeiro lugar, “á produción agrícola se lla «afasta» dos ecosistemas locais” (p. 26) a través da “superposición de factores de crecemento artificiais por riba da natureza” (p. 26). Así mesmo, “o proceso de produción agrícola [...], que antes se caracterizaba pola súa organicidade, descomponse en elementos e tarefas illadas que se volven a combinar mediante complexas divisións de man de obra, espazo e tempo, controladas de maneira centralizada” (p. 26). Por último, o autor sinala “a desintegración e recomposición dos produtos alimentarios” (p. 26), ao dividirse os procesos de produción primaria e posterior transformación dos alimentos en diferentes elos e axentes dunha cadea agroalimentaria cada vez máis complexa.

Como apuntan Díaz-Méndez e García-Espejo (2014):

Ao longo do proceso de industrialización da agricultura o produtor foi perdendo protagonismo e capacidade de decisión, trasladándose o poder cara os elos finais da cadea e deixando en mans dos canles de distribución alimentaria unha boa parte das decisións sobre que, como e para quen producir (p. 21).

Así mesmo, “algunhas partes da cadea de comercialización, sobre todo as que teñen maior valor engadido, cambiaron de mans e fixeron derivar as formas tradicionais de organizar a cadea cara formas de organización industriais” (Díaz-Méndez e García-Espejo, 2014, p. 21).

Por último, cabe salientar o desenvolvemento a partir dos anos noventa dunha “nova e segunda RV” (Patel, 2012b, p. 6), desta vez baseada fundamentalmente no desenvolvemento e uso agrario dos OMX (Ceccon, 2008; Holt-Giménez e Shattuck, 2011) e despregada principalmente en África (Patel, 2012b; Robin, 2013). Esta nova RV “conserva as mesmas bases xenéticas patentadas que a [RV] orixinal, pero engadiu tecnoloxías transxénicas³⁰¹, mercados globais, preocupacións medioambientais e un papel de liderado para o sector privado” (Holt-Giménez e Altieri, 2013, p. 66). Ao igual que na primeira RV, a segunda tamén conta cun importante apoio gubernamental, institucional e filantrópico, se ben “a Fundación Bill e Melinda Gates³⁰² é agora a nova iniciativa filantrópica da [RV]” (Holt-Giménez e Altieri, 2013, p. 66). Así mesmo, o propio ex-Secretario Xeral das NNUU Kofi Annan lanzou en 2004 un “chamamento oficial a emprender unha [RV] en África” (Robin, 2013, p. 232), co pretexto de que este continente aínda non coñecera unha RV propia e co fin declarado de contribuír a acadar os ODM.

Neste sentido, Ceccon (2008) sinala que “malia as diferencias substanciais en metodoloxía e tecnoloxía biolóxica, ambas revolucións foron lanzadas coa ideoloxizada misión de acabar coa fame, o cal foi, e continua sendo, empregada reiteradamente para a súa defensa e xustificación” (p. 21). Non obstante, como xa vimos anteriormente, “o

³⁰¹ Ceccon (2008) refírese a esta nova RV como “a revolución xenética que uniría á biotecnoloxía coa enxeñaría xenética, promovendo deste xeito transformacións significativas na produtividade da agricultura mundial” (p. 21). Así, se “a primeira [RV] tiña como principal soporte a selección xenética de novas variedades de cultivo de alto rendemento, asociada á explotación intensiva permitida polo rego e o uso masivo de fertilizantes químicos, pesticidas, herbicidas, tractores e outra maquinaria pesada”, a segunda RV “ten como principal aspecto a creación de [OMX] [...] creados en laboratorio con certas técnicas que consisten na transferencia, dun organismo a outro, dun xene responsable dunha determinada característica, manipulando a súa estrutura natural e modificando así o seu xenoma” (p. 21).

³⁰² Entidade con estreitos vínculos cunha das empresas máis importantes a nivel mundial do sector dos agroquímicos e a biotecnoloxía, como era Monsanto (Robin, 2013), actualmente absorbida pola corporación químico-farmacéutica Bayer. En calquera caso, a Fundación Rockefeller non deixou de apoiar esta segunda RV, e xunto coa Fundación Gates constitúen os dous principais donantes da Alianza para unha Revolución Verde en África (AGRA) (Robin, 2013).

aumento na produción de alimentos *per se* non asegura a súa distribución global e equitativa” (p. 21), alén de que “o problema da fame ten vertentes adicionais de maior complexidade asociadas á economía real do mercado” (p. 21), como “a intermediación na distribución e na comercialización” (p. 21) ou “a falta de poder adquisitivo de una gran proporción da poboación mundial que lles impide o acceso libre ao mercado de alimentos” (p. 21).

En todo caso, como apunta Patel (2012b), “a [RV] foi unha solución a un problema enmarcado pola xeopolítica e as ideoloxías de principios do século XX” (p. 4) e, canto menos en parte, unha estratexia dos Estados Unidos para socavar o bloque socialista e os seus eventuais avances xeopolíticos durante a Guerra Fría. Porén, se ben “o marco cambiou no século XXI, razón pola cal a Nova Revolución Verde parece distinta da primeira [...] as preocupacións subxacentes sobre o control, a xestión e a propiedade seguen a ser as mesmas” (p. 4).

De aí que Patel (2012b) saliente entre os efectos visibles desta nova RV a exponencial concentración de poder en mans das corporacións privadas relacionadas coa agroindustria dos insumos, acadada en grande medida a través da “ampla difusión do capitalismo de mercado” (p. 41) e a consecuente mercantilización da agricultura nos países periféricos -particularmente en África nesta ocasión-, co inestimable apoio de axencias de cooperación occidentais e proxectos de asociación público-privada, mais tamén por parte de certas ONG pro-mercado e fundacións filantrópicas. Outros fenómenos que o autor asocia estreitamente a esta segunda RV son: o drástico aumento do acaparamento de terras -por corporacións pero tamén por outros Estados- favorecido pola liberalización e internacionalización do mercado de terras a través dos acordos de libre comercio; o continuísmo na exclusión das mulleres rurais por consideralas menos produtivas cos homes á hora de xerar rendemento agrario pola súa falta de acceso a insumos agrícolas, o cal representaría un factor de risco de desnutrición para as súas familias, como sinala o autor que ten chegado a afirmar

abertamente a Fundación Gates³⁰³; e, por último, a falta de perspectiva nutricional da que continúa a adoecer esta nova RV, centrada no aumento cuantitativo da produción e nas demandas de mercado, mais completamente allea aos inxentes problemas da desnutrición e malnutrición persistentes en todo o mundo:

Unha das formas en que a [RV] socavou a nutrición humana foi mediante o desprazamento de cultivos alimentarios ricos en nutrientes por cultivos básicos. Os cultivos tradicionais ricos en micronutrientes, como as legumes, as verduras e as froitas, foron substituídos por cereais que teñen un valor nutricional moito menor (Patel, 2012b, p. 47).

Neste mesmo sentido, Ceccon (2008) sinala algunhas das consecuencias e riscos socioambientais desta nova RV, en gran medida compartidas coa anterior. En canto ás consecuencias, refírese concretamente á alta dependencia dun insumo tan volátil economicamente -e cunha relevante función na xeopolítica global- como é o petróleo; ao incremento exponencial da importación de agrotóxicos por parte dos países periféricos ao tempo que neles medran tamén as pragas, “parecendo haber unha relación directa entre o consumo destes produtos e o xurdimento [das propias] pragas” (p. 24); a un aumento relativo do consumo de fertilizantes inmensamente maior co da produtividade; á erosión e esterilización dos solos agrícolas polo “uso indiscriminado de agrotóxicos e fertilizantes químicos” (p. 24), “reducindo ao mínimo a actividade microbiana e a fauna do solo” (p. 24) e transformando así os solos “en simples substratos de sustentación de plantas que esixen técnicas artificiais cada vez máis caras” (p. 24); á “contaminación das augas subterráneas -principalmente con nitratos- e o enriquecemento das augas superficiais, tanto continentais [...] como costeiras, [...] ocasionando fortes trastornos no equilibrio biolóxico” (p. 24); á “compactación do solo polas máquinas agrícolas” (p. 24), que, sumado ao uso de pesticidas, destruíu a fauna que “axudaba a controlar outros seres vivos que podían causar dano aos cultivos” (p. 24); e ás

³⁰³ Sen cuestionar as causas estruturais da propia fenda na capacidade de acceso a recursos produtivos, mercados, etc., “síntoma dunha desigualdade de poder que mantén a máis mulleres faméntas ca homes, ás mulleres máis pobres cos homes, con acceso diferencial á terra [...] e á educación” (Patel, 2012b, p. 46)

repercusións sobre a saúde humana do uso de agrotóxicos, “sexa por contacto directo ou por inxestión” (p. 25) dos alimentos cultivados.

A nivel socioeconómico, Ceccon (2008) salienta os impactos negativos sobre a maior parte do campesiñado, especialmente nos países periféricos: “soldos miserables, desemprego e migración” (p. 25) para os traballadores rurais; “aumento nas débedas para a obtención de insumos e aumento da pobreza” (p. 25) para os pequenos propietarios; e, en xeral, “recrudescemento das desigualdades no que respecta aos ingresos” (p. 25). Neste sentido, sinala a autora que a modernización non só supuxo a substitución das técnicas agrarias tradicionais polas industriais, senón que o seu significado é moito máis complexo, pois “ao [...] tempo que ocorre o progreso técnico na agricultura, a organización da produción vaise modificando, principalmente no que se refire ás relacións sociais de produción” (p. 25):

No proceso de modernización, os pequenos produtores [...] van sendo expropiados das súas propiedades, dando lugar a modelos organizativos con moldes empresariais. Baixo estes, a composición e utilización do traballo modifícase, intensificando o uso de xornaleiros eventuais pagados a traballo feito. Neste tipo de produción, o capital impónse subordinando as demais relacións de produción (Ceccon, 2008, p. 25).

En canto aos riscos, Ceccon (2008) destaca o “alto grao de uniformidade xenética” (p. 25) froito dos esforzos de selección de especies e variedades animais e vexetais en base á súa produtividade, o cal “as fai vulnerables ás enfermidades e ás pragas mentres que as especies nativas non o son, porque posúen unha alta diversidade xenética” (p. 25). Porén, esta diversidade estase a perder a causa da erosión xenética, volvendo os sistemas agrarios máis vulnerables ás ameazas biolóxicas, mais supoñendo tamén unha “redución continua da variedade de alimentos consumidos pola xente” (p. 26), facéndonos máis dependentes dun número cada vez máis reducido de cultivos e razas, o que implica un grave risco para a SegA³⁰⁴. Ao mesmo tempo, “os gobernos e as empresas dos países capitalistas avanzados estimularon a adopción da lexislación dos dereitos legais dos creadores

³⁰⁴ De feito, como sinalan a autora, a uniformidade xenética e a dependencia que esta supón xa ten provocado vagas de fame con centenaes de miles de mortos por desnutrición, como no caso da Irlanda do século XIX pola crise do cultivo da pataca, ou na India de mediados do século XX co trigo.

de novas variedades [...], o que implica recoñecer os dereitos de propiedade privada sobre o xermoplasma das plantas” (p. 26) e das razas gandeiras, moitas delas identificadas nos países periféricos e que non son senón froito de séculos de melloras campesiñas a través do proceso de coevolución dos agroecosistemas. Deste xeito, o control da riqueza xenética en forma de xermoplasma transfírese dos pobos campesiños e os países periféricos cara ás corporacións transnacionais e os países centrais -particularmente os Estados Unidos, máis tamén “Xapón, Reino Unido, Rusia e outros países industrializados” (p. 27)-, nunha nova forma de espolio neocolonial que Shiva (2001) cualifica como *biopiratería*. É, en definitiva, unha nova cara do proceso de acumulación capitalista:

Do mesmo modo que as terras comunais foron tomadas por aqueles que se volveron donos da produción, as grandes empresas estarían promovendo o uso de certas tecnoloxías para adquirir privilexios e crear novos monopolios. Por medio do control do desenvolvemento tecnolóxico, elas estarían creando mecanismos que, combinados coas leis de propiedade intelectual, aumentarían o poder dos monopolios establecidos e xerarían outros, agora sobre as formas da vida. Así como a acumulación primitiva fixo uso da usurpación da terra dos campesiños, hoxe o control sobre as formas de vida estaría en camiño de volverse un privilexio dunhas poucas empresas (Ceccon, 2008, p. 28).

En síntese, Shiva (2007) concibe a agricultura industrializada impulsada polas RV como unha forma de guerra contra os ecosistemas e os pobos, entendéndoa como a imposición dunha agricultura de base químico-industrial -agora tamén biotecnolóxica- por parte dos Estados Unidos e o BM, coa cal se produce rendementos máis baixos, enbedamento, pobreza, violencia, éxodo rural, migración, suicidios masivos de campesiños arruinados, mortes e contaminación a causa dos pesticidas, secas pola redución de biomasa, desertificación e perda da biodiversidade tradicional dos cultivos.

O segundo dos tres bloques de políticas salientados por Fernández-Duran e González-Reyes (2018) é a *globalización do mercado agropecuario*. Delgado (2010) entende a globalización como a “estratexia do capital para organizar as operacións que levan á súa revalorización, a escala planetaria” (p. 33). Para Moro (2009), “é a extensión e consolidación do sistema capitalista a escala planetaria” (p.

31) mediante a que non só “coloniza novos ámbitos xeográficos” (p. 31), senón tamén “novos dominios que previamente non estaban incorporados á súa lóxica, é dicir non eran mercancías”³⁰⁵ (p. 31). Neste mesmo sentido, para Toledo e Barrera-Bassols (2008) “é un proceso esencialmente económico que amplía e profunda as interrelacións e interdependencias das sociedades e os estados ao longo do mundo a unha velocidade cada vez maior” (p. 190), nunha expansión crecente en referencia “á amplitude xeográfica das interdependencias” (p. 190), mais tamén nun afondamento no que “atinxe ao incremento na intensidade e frecuencia das interaccións” (p. 190). En todo caso, para McMichael (2016) constitúe “un *mecanismo de reestruturación* antes que un resultado inevitable (como decotío se ten asumido no discurso social-científico e popular)” (p. 15). Neste proceso, cómpre salientar como polos globalizadores “tres rexións estratéxicas: Norteamérica, Europa e o Este de Asia” (Barrera-Bassols, 2008, p. 190). Así mesmo, o autor apunta que “os principais axentes da globalización son as corporacións ou empresas de carácter transnacional” (p. 190).

Así, neste contexto de globalización, a evolución do sistema agroalimentario, segundo Delgado (2010), “está ligada aos imperativos do crecemento e a acumulación dentro do sistema económico vixente” (p. 33), manifestándose a grandes trazos do seguinte xeito:

os procesos de produción, distribución e consumo alimentario intégranse por encima das fronteiras estatais; de modo que as formas de xestión das organizacións empresariais que modulan a dinámica do sector contemplan agora o acceso, tanto aos recursos como aos mercados, a escala mundial (global) (Delgado, 2010, p. 33).

Porén, o propio autor matiza que “non se trata só dunha extensión cuantitativa das relacións mercantís, senón, sobre todo dun cambio cualitativo nos modos de organización condicionado en grande medida polo protagonismo que agora adquire o capital financeiro” (Delgado, 2010, p. 33-34), o cal “fai posible a concentración, expansión, e reorganización das corporacións agroalimentarias, modula o

³⁰⁵ Moro (2009) pon como exemplo o caso das sementes, “que co desenvolvemento das variedades de alto rendemento -híbridas e transxénicas entre outras- deixan de ser seleccionadas de entre a colleita anterior e pasan a adquirirse no mercado -maioritariamente a grandes empresas multinacionais-” (p. 31-32).

funcionamento do sector dende criterios de «racionalización» construídos baixo o imperativo da «creación de valor» financeiro” (p. 34) e estimula “a eliminación de restricións para a localización, o aprovisionamento, a produción, a distribución e o consumo agroalimentario” (p.34).

Confórmase así o actual *sistema agroalimentario globalizado*, é dicir, un “sistema de produción, circulación e distribución de alimentos integrado na economía-mundo” (Delgado, 2017, p. 13), que afunde as súas raíces nas propias orixes remotas do capitalismo: a expansión colonial europea durante a Modernidade, na que, como imposición por medio da conquista e o exercicio de poder, “os territorios e os pobos do Sur foron dedicados á produción de alimentos e minerais para abastecer as necesidades do crecemento e a acumulación de capital nos centros da economía-mundo” (p. 21). Dende entón, segundo o autor, “a agricultura e a alimentación foron elementos clave nas formas de dominio asociadas á evolución da división internacional do traballo” (p. 21).

Porén, Fernández-Duran e González-Reyes (2018) sitúan a orixe concreta da globalización agroalimentaria actual no fin da Segunda Guerra Mundial, desenvolvéndose nas décadas posteriores, como xa vimos, dun xeito intimamente asociado á RV, a través dunha “serie de políticas agrarias keynesianas (cuxo maior exemplo foi a [...] PAC) destinadas a abaratar a alimentación (sen importar a calidade) ao tempo que se reestruturaba e despoboaba o campo en favor da cidade” (p. 443-444). Deste xeito, reduciuse “o custo de reprodución da forza de traballo” (p. 444), dotando “de novos brazos aos sectores industriais e, sobre todo, de servizos” (p. 444), particularmente nos países centrais. Así, “as necesidades de importacións de produtos agropecuarios dende o Centro foron en aumento” (p. 444), de xeito que se “ocuparon grandes cantidades de solo noutros territorios dedicadas a monocultivos de exportación para poder satisfacer as necesidades en aumento do seu modelo alimentario” (p. 444).

Así mesmo, estes autores sinalan que “o keynesianismo agrario tamén permitiu ás empresas agropecuarias do Centro controlar os mercados internacionais” (Fernández-Duran e González-Reyes, 2018,

p. 444), inundando “os países periféricos de grans subvencionados a prezos por debaixo do seu custo de produción” (p. 444), provocando *dumping*. A este control do mercado mundial contribuíron especialmente “as políticas impostas polo BM, o FMI, a OMC e os TLC, especialmente a partir do acordo sobre agricultura de 1994 na OMC” (p. 444), forzando políticas agrarias nacionais que incluían a eliminación de prezos garantidos e aranceis nos países periféricos - mentres se toleraban nos países centrais³⁰⁶- a cambio da re-negociación da débeda externa, liberalizando mercados agrícolas, privatizando recursos e bens comúns e ata perseguindo legalmente a reprodución xenética das colleitas -sementes- mediante o uso de patentes. Desta maneira, obrigouse na práctica aos países periféricos “a especializarse na produción de materias primas [...] agrarias” (p. 444), de escaso valor no mercado internacional, provocando así a súa perda de SobA e autosuficiencia, o cal os levou a maiores graos de endebedamento e dependencia económica, a través da necesaria importación de insumos agrarios e alimentos básicos que deixaron de producir, e incluso chegando a “dependen nos casos máis extremos da axuda alimentaria do Centro suxeita a criterios políticos” (p. 445).

Isto acadouse, como expresa Delgado (2017), a través da imposición de “políticas de axuste estrutural que implican o desmantelamento das agriculturas locais e a quebra da autosuficiencia e a [SegA], redefinida agora como abastecemento dende os mercados globais, aumentando progresivamente a dependencia alimentaria” (p. 21-22). Desta maneira, “as áreas rurais do Sur [...] «intégranse» nas cadeas globais, reconstruíndose como *plataformas agroexportadoras* dende as que abastecer [...] os mercados do Norte” (p. 22).

Pola súa banda, Moro (2009) indica que “as transformacións no comercio mundial impulsadas pola OMC forzaron a unha reestruturación das axudas públicas á agricultura nos países do centro, especialmente na [UE]” (p. 37). Porén, esta institución “clasifica as medidas de intervención estatal en función da súa compatibilidade ou

³⁰⁶ Como sinala Moro (2009), “a competitividade internacional dos produtos estadounidenses e especialmente europeos existe só grazas á batería de axudas que reciben as explotacións” (p. 37-38), que “en moitos casos, constitúen máis da metade dos seus ingresos totais” (p. 38).

incompatibilidade cos seus principios” (p. 37). Segundo o autor, esta clasificación da OMC segundo que tipo de axudas tolera “constitúe [...] unha xogada dirixida polos países do centro para manter -por non dicir incrementar- o seu proteccionismo agrícola [...] e ao mesmo tempo abrir os mercados periféricos ás exportacións occidentais” (p. 37).

En suma, pódese afirmar que o sistema agroalimentario globalizado se configura en torno a dinámicas económicas e de política internacional intrinsecamente inxustas, así como sobre relacións de *intercambio ecoloxicamente desigual* (Martínez-Alier, 2005), posto que as actividades extractivas, produtivas e distributivas que o sustentan implican dinámicas de depredación ambiental, empobrecemento e inseguridade alimentaria sobre os países, territorios e poboacións periféricas para satisfacer as demandas asociadas ás dietas adoptadas pola poboación en situación de privilexio dos países e territorios centrais:

os mercados globalizados conectan a poboacións cun poder adquisitivo sumamente dispar, no contexto de recursos finitos. A razón pola cal poden dedicarse grandes superficies de terras de labranza á produción de alimento para gando para satisfacer o consumo excesivo de carne en sociedades prósperas, [...] é que os consumidores de países ricos dispoñen dos recursos que lles permitirán manter o seu estilo de vida. Do mesmo modo, hai unha correlación entre a gran cantidade de refugallo da venda ao por menor e do consumo nos países ricos e o feito de que, a medida que os ingresos aumentan, a proporción do presuposto familiar asignada á alimentación diminúe. [...] a expansión do comercio tamén deu lugar a que o consumo de bens suntuarios nas partes máis ricas do mundo compita coa satisfacción das necesidades básicas dos pobres (De Schutter, 2014, p. 12).

Así mesmo, a banda da expansión e consolidación do mercado agroalimentario a escala global, outro mecanismo particularmente relevante na globalización agroalimentaria é o da liberalización. Nun dos seus informes como relator especial, Ziegler (2001b) recolle e comparte a perspectiva de moitas ONG que “afirman que a globalización e a liberalización do comercio internacional foron desastrosas para a [SegA] e o dereito á alimentación” (p. 16). Nesta liña, argumentan que “a liberalización da agricultura, que tivo lugar

principalmente nos países en desenvolvemento (en boa medida no marco de programas de axuste estrutural [...]), fixo aumentar a fame e a malnutrición en vez de mellorar a [SegA]” (p. 16-17). O propio Ziegler (2008) destacaríase posteriormente “tres aspectos deste proceso xeral de privatización e liberalización [que] producen consecuencias catastróficas para o dereito á alimentación” (p. 11). Estes son “a privatización das institucións e servizos públicos, a liberalización do comercio agrícola e o modelo de reforma agraria baseado no mercado” (p. 11). Todo isto ocasiona impactos especialmente patentes sobre as pequenas explotacións de agricultura familiar ou campesiña, poñendo en risco a SegA en moitos territorios, tal como describe o propio Ziegler (2001b):

a produción local por pequenos agricultores é a mellor forma de velar pola [SegA] a nivel dos fogares nos países en desenvolvemento, xa que fai aumentar a dispoñibilidade de alimentos e proporciona ingresos e emprego. A agricultura en pequena escala pode ser a única forma de gañarse a vida en moitos países en desenvolvemento onde son poucas as demais formas de emprego. [...] as pequenas explotacións agrícolas non son anticuadas, improdutivas e ineficientes, senón que poden ser máis produtivas e máis eficientes e contribuír máis ao desenvolvemento económico que a agricultura industrializada en gran escala. Sen embargo, a liberalización do comercio agrícola en todo o mundo está dando como resultado unha concentración cada vez maior da produción agrícola, o que beneficia á agricultura en gran escala e ás empresas transnacionais. Isto é especialmente válido no caso dos países en desenvolvemento, pero afecta tamén ás explotacións familiares nos países desenvolvidos a medida que a liberalización empurra á súa agricultura cara á industrialización (incluído o maior uso da biotecnoloxía) e a concentración (incluído o control da cadea alimentaria polas empresas). A concentración separa a produción dos centros de consumo e a afasta da [SegA] local (p. 17-18).

Neste sentido, Moro (2009) apunta que “a consecuencia inmediata da liberalización do comercio agroalimentario foi a *obriga* para os países periféricos de facer *descender* os seus niveis de protección á agricultura, baseados maioritariamente nos aranceis³⁰⁷” (p. 36). Estes países “non poden permitirse as formas de proteccionismo agrícola vixentes en Europa e en Estados Unidos, baseadas en enormes subvencións directas e indirectas” (p. 36), o cal, sumado a que “os

³⁰⁷ “Medida fiscal que, ademais de protexer un mercado interior, proporciona ingresos para o Estado que a aplica” (Moro, 2009, p. 36).

niveis de protección *global* dos países periféricos á súa agricultura descenden a niveis moi por debaixo dos vixentes no centro” (p. 36) a causa da presión da OMC, conduce a “unha *crecente asimetría* nos intercambios comerciais” (p. 36) que “está na base do crecente *déficit alimentario* dos países periféricos” (p. 36). Así mesmo, segundo o autor, “a liberalización do comercio mundial reforzou tamén a tendencia á concentración do capital no sector agroalimentario” (p. 36), permitindo a conformación de auténticos emporios corporativos transnacionais asociados ao sistema agroalimentario.

Pola súa banda, Van der Ploeg (2010) alerta que “globalización e liberalización (e os desprazamentos asociados na división internacional da produción agrícola) introducirán novas formas de desactivación³⁰⁸ [...] que estarán directamente desencadeadas polos agricultores involucrados” (p. 29). Neste sentido, “especialmente dentro da agricultura empresarial a desactivación chega a ser unha resposta «lóxica»” (p. 29), sobre todo “cando os niveis dos prezos baixan tanto que a rendibilidade chega a ser unha ilusión” (p. 29).

Así mesmo, Toledo e Barrera-Bassols (2008) advirten que, “sendo un proceso fundamentalmente homoxeneizador, a globalización ten consecuencias inmediatas no político, o social, o cultural, [...] o ecolóxico e o biolóxico” (p. 190), sendo “cada vez máis un factor que ameaza toda expresión de diversidade, heteroxeneidade e variedade, e en especial a biocultural” (p. 190).

En síntese, Sevilla (2006a) salienta algúns elementos cruciais no proceso de globalización do sistema agroalimentario que se retroalimentan mutuamente:

- O potente impulso das dinámicas de concentración de poder que permiten o auxe de xigantescas corporacións

³⁰⁸ Para Van der Ploeg (2010), o proceso de *desactivación* “implica que os niveis de produción agrícola se deteñen voluntariamente ou incluso se reducen” (p. 28), cando “os recursos implicados en agricultura [...] se orientan e se invisten noutros sectores e actividades económicas” (p. 28), ou cando a man de obra se afasta, temporal ou definitivamente, da agricultura, dando lugar a procesos de *desagriculturización*. Estes poden darse pola reorientación económica dunha sociedade -industrialización, terciarización-, pola expansión das áreas urbanas e suburbanas, pola construción de infraestruturas e instalacións, ou por determinadas políticas estatais ou rexionais, no caso da existencia de entidades supranacionais con competencias relevantes, como é o caso da UE.

transnacionais vinculadas á produción e o subministro de insumos agrarios, á transformación e á distribución agroalimentaria a gran escala.

- O papel determinante de institucións globais de control económico como o BM, o FMI e a OMC na modificación das políticas agrarias nacionais dun gran número de países - particularmente periféricos-, así como de ferramentas de ordenamento agrario rexional, como a PAC na UE.
- A universalización dun modelo de desenvolvemento dominado pola ideoloxía neoliberal, unha fe cega no crecemento ilimitado e a imposición das regras de funcionamento dun mercado internacional en continua expansión, tanto no plano xeográfico como na apropiación de distintos ámbitos de satisfacción das necesidades humanas mediante procesos de privatización.
- Outros factores de grande relevancia, como son as profundas transformacións na división internacional do traballo, a potente tendencia á homoxeneización produtiva, cultural e da dieta a nivel global, ou o aumento no grao de interdependencia dos diferentes sistemas agroalimentarios nacionais e locais.

Así, a través do multidimensional proceso de globalización, tivo lugar segundo Delgado (2010), unha “reestruturación do complexo agroalimentario” (p. 34), dando lugar a un réxime

caracterizado pola eliminación de trabas e rixideces que podan obstaculizar os procesos de crecemento e acumulación asociados aos negocios relacionados co aprovisionamento alimentario, e no que as formas organizativas se orientan cara complexas estruturas, mallas ou redes globais asociadas a unha cadea alimentaria crecentemente fragmentada en actividades, establecementos e procesos diferenciados (p. 34).

Trátase, segundo o autor dun “complexo armazón que ten como obxectivo promover os intereses globais dun grupo cada vez máis reducido de grandes corporacións transnacionais que de maneira crecente impulsan e gobernan os diferentes elos da cadea agroalimentaria globalizada” (Delgado, 2010, p. 34). Para Holt-Giménez (2009a), trátase dun réxime que “se caracteriza, *inter alia*, pola concentración monopolista mundial dos sectores de insumos, procesamento e venda ao detalle de alimentos; as cadeas mundiais de

abastecemento de carne, pensos e agrocombustibles; e o incremento das sementes modificadas xeneticamente e patentadas” (p. 73). Así mesmo, este réxime está estreitamente vinculado ao

modelo económico dominante, centrado na ganancia máxima para un puñado de xigantescos grupos económicos, que impón o malgasto e un consumo desenfreando e irracional por parte dunha minoría da poboación mundial, por un lado, e a privación do máis elemental á maioría, polo outro (Teitelbaum, 2000, p. 37).

É así, como apuntan Fernández-Durán e González-Reyes (2018a), que os procesos de modernización e globalización dos sistemas agroalimentarios aquí abordados tenderon a estruturarse nun *réxime agroalimentario hexemónico*, actualmente dominado polas corporacións privadas dedicadas principalmente á provisión de insumos, á transformación e elaboración de produtos alimenticios e á gran distribución organizada. Porén, para abordar con maior profundidade as características do actual réxime agroalimentario, cómpre esclarecer previamente a que fai referencia esta noción e que relación mantén coa xa abordada de sistema agroalimentario.

3.3. Réximes agroalimentarios: do imperialismo á hexemonía das corporacións

Como apunta Delgado (2017), a de *réxime (agro)alimentario*³⁰⁹ é unha noción formulada por Harried Friedman en 1987 e desenvolvida en 1989 xunto a Philip McMichael, e que fai referencia ás “reglas e modos de organización da produción, circulación e distribución de alimentos vinculados ás dinámicas [...] específicas de acumulación de capital en cada ciclo ou fase do sistema” (p. 13-14), e que “sosteen formas particulares de exercicio do poder, a partir do control dos circuítos alimentarios a escala mundial” (p. 14). Fai referencia por tanto ás “estruturas globais, gobernadas por regras, que manexan a produción

³⁰⁹ Coa noción de *réxime alimentario* ou *agroalimentario* acontece o mesmo que xa se anotou no caso da de *sistema alimentario* ou *agroalimentario*. Ambas formas -alimentario e agroalimentario- son empregadas indistintamente, pois se ben cabería asignarlle matices distintivos, o uso da primeira responde en grande medida á influencia das expresións en inglés *food system* e *food regime*, mentres que as fontes hispanas adoitan optar polo termo *agroalimentario*, máis específico e que salienta o papel particular desempeñado pola produción agraria na alimentación.

e o consumo nunha escala mundial” (Holt-Giménez, 2009a, p. 73). Trataríase así do xeito no que se están a rexer os sistemas agroalimentarios a nivel planetario, é dicir, “os modos de organización e os procesos de acumulación seguidos polo sistema no seu conxunto” (Delgado, 2010). Cómpre incidir en que esta é unha noción que relaciona dun xeito estreito o sistema agroalimentario coa propia lóxica do capitalismo, pois “un réxime alimentario é a articulación dun conxunto de regulacións e de institucións que permiten que sexa posible e estable a acumulación de capital na agricultura” (Otero, 2013, p. 51).

Así mesmo, segundo o propio McMichael (2009), “a análise do réxime alimentario xurdiu para explicar o papel estratéxico da agricultura e a alimentación na construción da economía capitalista mundial” (p. 139). A través desta noción, identifícanse “períodos estables de acumulación de capital asociados con configuracións particulares de poder xeopolítico, condicionados por formas de produción agrícola e relacións de consumo dentro e entre os espazos nacionais” (p. 139). É dicir, como expresa Otero (2013), “é unha dinámica temporalmente específica na economía global dos alimentos” (p. 53). Cuestiónanse así, ou canto menos problematízanse, “as representacións lineais da modernización agrícola, subliñando o papel fundamental dos alimentos na economía política global e conceptualizando as contradicións históricas clave nos réximes alimentarios particulares que producen crises, transformación e transición” (McMichael, 2009, p. 140), que, a súa vez, dividen e acoutan os distintos réximes, marcando o finamento dun e a xénese do que o sucede. Achégase, así mesmo, “unha perspectiva estruturada á comprensión do papel da agricultura e a alimentación na acumulación de capital no tempo e o espazo” (p. 140), salientando amais “a dimensión agroalimentaria da xeopolítica” (p. 140). En suma, este enfoque analítico céntrase nos “modos nos que as formas de acumulación de capital na agricultura constitúen acordos de poder global, expresados a través dos patróns de circulación dos alimentos” (p. 140), así como nas regras emerxentes “no proceso de formación de relacións de produción e consumo” (p. 25), como “resultado dunha tensión social e institucional e de negociación acerca da provisión de alimentos e o conseguente exercicio de poder” (p. 25). Tensión que se

concreta nas “relacións históricas entre a construción do Estado, a colonización da terra-fronteira, circuitos de alimentos, agroindustrialización, formación de patróns de consumo, estratexia transnacional corporativa, contramovimentos agrarios e alimentarios, e máis” (McMichael, 2016, p. 28-29).

Desta maneira, se ben formalmente esta noción “define unha orde capitalista mundial gobernada por regras que estruturan a produción e o consumo de alimentos nunha escala global” (McMichael, 2016, p. 23), substantivamente refírese “á proxección do poder vía circuitos de alimentos que xorden de relacións históricas específicas de produción e acumulación de capital” (p. 23), pero tamén á “estruturación política do capitalismo mundial, e a organización da agricultura para prover traballo e/ou consumidores de tal xeito que [...] melloren os beneficios comerciais” (p. 23). Por isto, o autor chega a afirmar que “o propio capitalismo é un réxime alimentario, na medida na que a súa reprodución depende do aprovisionamento de alimentos necesarios para a reprodución (económica) da forza de traballo” (p. 39), entrañando así mesmo “a conversión da agricultura e os alimentos en relacións mercantís (de *commodities*)” (p. 39), é dicir, bens orientados principalmente ao comercio e ao lucro no canto de á satisfacción das necesidades humanas.

Deste xeito, McMichael (2009, 2016) define tres grandes réximes agroalimentarios configurados na historia contemporánea³¹⁰ como “formas históricas do exercicio do poder a través dunha ideoloxía lexitimadora” (McMichael, 2016, p. 23), que se corresponden coas “conxunturas xeopolíticas-económicas dominadas polo Estado británico (1870-1930), Estados Unidos (1950-1970) e o poder Corporativo e Financeiro (1980-2000)” (p. 23-24). Desta maneira,

a orde político-económica das relacións alimentarias internacionais dende finais do século XIX expresou tres momentos identificables, que foron

³¹⁰ Aínda que o propio McMichael (2016) recoñece que “é tentador estender o concepto de réxime alimentario cara atrás, entre o s. XIX e a era colonial” (p. 41), afirma que “os períodos máis temperáns, nos que a colonización europea converteu partes do mundo non europeo para exportar monocultivos provendo aos estados metropolitanos [...], foron no mellor dos casos antecedentes do réxime alimentario” (p. 43), posto que “o réxime alimentario implica a suxeición a circuitos internacionais de produtos alimentarios rexidos polo prezo de mercado dominante” (p. 43).

institucionalizados en formas de regulamentación gobernadas polos obxectivos estratéxicos das potencias dominantes que definen estes momentos e que son lexitimados por ideoloxías dominantes [...]: multilateralidade do libre comercio británico, cooperación internacional norteamericana, desenvolvemento e libre empresa, ademais da supremacía do comercio libre e da [OMC] (p. 40).

O primeiro réxime agroalimentario, de carácter imperial ou *colonial-diaspórico*³¹¹ (McMichael, 2009), “combinou a importación de produtos tropicais coloniais cara Europa, con importacións de grans básicos e gando das súas colonias aprovisionando ás clases industriais emerxentes [...] e [...] reforzando ao Reino Unido como «taller do mundo»” (McMichael, 2016, p. 19), posto que “permitiu que o capital abaratase os alimentos-salarios para a súa forza de traballo” (p. 46). Con este propósito, o imperio británico complementou “a agricultura de monocultivo imposta nas colonias ocupadas” (p. 19) -“comprometendo os seus sistemas alimentarios e recursos ecolóxicos” (McMichael, 2009, p. 141)- con novos “asentamentos que explotaron fronteiras de solo virxe no Novo Mundo” (McMichael, 2016, p. 19) a través da figura do colono-agricultor. Cómpre salientar tamén “o establecemento de sectores agrícolas comerciais nos Estados-colonia emerxentes (principalmente Estados Unidos, Canadá e Australia) [que] modelaron o «desenvolvemento» do século XIX como unha dinámica articulada entre os sectores nacionais agrícolas e industriais” (p. 19). Desta maneira, “a complementariedade entre alimentos de zonas temperadas e tropicais” (p. 46) permitiu “a consolidación do imperio británico de libre comercio, [...] deseñado para reforzar a acumulación e o poder do comercio británico no emerxente mercado mundial” (p. 46).

Porén, este modelo entrou en crise co “esgotamento da fronteira agrícola, e unha depresión económica xeral seguida da Segunda Guerra Mundial” (McMichael, 2016, p. 65), estimulando “un desprazamento cara unha forma de acumulación máis intensiva centrada na industria de alimentos norteamericana, e a súa agricultura de exportación orientada ao cinto agropecuario” (p. 65-66).

³¹¹ Segundo McMichael (2016), a cualificación de «diaspórico» emprégase en referencia específica aos “campesiños migrantes cara unha nova fronteira da economía mundial” (p. 30), colonos que, practicando a agricultura nas novas terras colonizadas, xogaron un papel particularmente relevante na expansión do réxime alimentario e do emerxente capitalismo industrial.

Así, o segundo réxime, catalogado como *mercantil-industrial* (McMichael, 2009), desenvolvido no escenario posterior ás guerras mundiais, “canalizou os fluxos de (sobreproducción de) alimentos dende Estados Unidos cara o seu imperio informal de Estados poscoloniais” (McMichael, 2016, p. 19), no marco dos “perímetros estratéxicos da Guerra Fría” (McMichael, 2009 p. 141). Os excedentes alimentarios estadounidenses acadábanse a través de programas agrícolas nos que se sostíñan os prezos artificialmente “mediante subsidios dende o Estado” (McMichael, 2016, p. 19), derivando “nun programa de axuda de comida barata que subsidiaba os salarios no sector da manufactura en certos países do Terceiro Mundo, o cal aseguraba a lealdade anticomunista e os mercados imperiais” (p. 19). Neste sentido, apunta Otero (2013) que este réxime alimentario estivo fundamentalmente caracterizado pola concorrencia do fordismo e o keynesianismo, que permitiron tanto aumentar a produtividade como reducir o malestar social, e deron lugar a “un réxime de acumulación que se enfocaba máis que todo nas economías nacionais, na produción e o consumo masivo e o Estado do benestar” (p. 54). Así mesmo, como resultado da influencia dos Estados Unidos, “os «Estados en desenvolvemento» internalizaron o modelo de agroindustrialización nacional, adoptando tecnoloxías da [RV] e instituíndo a reforma agraria para amortecer o malestar campesiño e expandir as relacións de mercado nas áreas rurais” (McMichael, 2009 p. 141). Asemade, a iniciativa privada no eido agrario -os chamados agronegocios- foi establecendo “vínculos transnacionais entre sectores agrícolas nacionais” (McMichael, 2016, p. 19), subdividíndose “nunha serie de agriculturas especializadas vinculadas ás cadeas globais de oferta” (p. 20), como é caso do “complexo transnacional de proteína animal, que vincula grans/carbohidratos, soia/proteínas e engorde estabulado” (McMichael, 2009 p. 141). En síntese, este segundo réxime combinou a universalización do modelo estadounidense de desenvolvemento económico a través do despregue do «proxecto de desenvolvemento»³¹² no marco histórico da descolonización formal, coa emerxencia dunha

³¹² “Iniciativa orquestrada politicamente [polos Estados Unidos] tras a Segunda Guerra Mundial, que incorpora estados poscoloniais nun campo de poder imperial para lexitimar e expandir os mercados capitalistas como vehículo de crecemento económico «nacional» e a modernidade” (McMichael, 2009, p. 141).

«nova división internacional do traballo»³¹³ no eido agrario en torno a “complexos transnacionais de produtos primarios” (McMichael, 2016, p. 20).

Nesta ocasión, “a crise alimentaria [...] de comezos de 1970 separou a cooperación dos alimentos públicos e humanitarios das vendas comerciais ou concesionarias, abrindo a porta cara un realineamento da [SegA] co aprovisionamento pola vía do mercado” (McMichael, 2016, p. 66). Para Otero (2013), o “terceiro réxime alimentario xurdiu despois da crise do fordismo en Estados Unidos” (p. 54), que os levou “a intentar estender a acumulación de capital máis alá das fronteiras nacionais cara unha escala global” (p. 54). Propiciouse así unha “reestruturación mercantil” (McMichael, 2016, p. 66) centrada na “intensificación do rol de Estados Unidos” (p. 66) e unha “nova «división do traballo» na agricultura, formada arredor dos complexos de *commodity*, integrando as relacións de produción e de consumo” (p. 66), e deste xeito “abrindo a fenda cara un réxime privado de comercio global administrado por corporacións transnacionais” (p. 66). En definitiva, a división entre o segundo o e terceiro réxime agroalimentario -a diferenza do anterior cambio de réxime- pode entenderse máis como unha transición que como unha ruptura, transformación dos fundamentos do modelo ou transferencia da hexemonía global entre diferentes potencias político-económicas.

Así mesmo, continuando co enfoque comparado, McMichael (2016) sinala que “a distinción entre os dous primeiros [réximes] está no rol instrumental dos alimentos para asegurar a hexemonía global” (p. 15), pois se ben no primeiro “o proxecto británico de «taller do mundo» vinculou as fortunas dun capitalismo industrial emerxente para expandir por todo o mundo zonas proveedoras de alimentos baratos” (p. 15), no segundo “Estados Unidos despregou axuda alimentaria para crear alianzas, mercados e oportunidades para o seu modelo

³¹³ Previamente, “a división internacional do traballo [...] definiu o sistema colonial” (McMichael, 2016, p. 26), profundando e acelerando “o comercio entre nacións como unha regra implícita que en última instancia apuntalaba o réxime alimentario” (p. 26).

agroindustrial intensivo” (p. 16)³¹⁴. En cambio, segundo o autor, “a hexemonía do mercado define o terceiro réxime alimentario e o seu rol nun amplo proxecto neoliberal dedicado a asegurar os circuitos transnacionais de diñeiro e mercadorías (incluídos os alimentos)” (p. 16), desprazando “aos pequenos propietarios agrícolas cara á forza laboral informal dispoñible para o capital global” (p. 16). Desta maneira,

mentres que os dous primeiros réximes xiraron en torno dun Estado hexemónico (primeiro Gran Bretaña e logo Estados Unidos) apoiado por unha moeda internacional e a forza militar, o terceiro réxime proxeitou a hexemonía corporativa apoiada polas finanzas internacionais e as normas multilaterais (p. 94).

Non obstante, Otero (2013) apunta que “non se trata simplemente de que o «Principio fundamental», co movemento do segundo ao terceiro réxime alimentario, se teña desprazado do Estado cara o mercado” (p. 56), pois “o Estado continúa tendo un papel central, incluso se cambiou para favorecer o predominio das agroempresas multinacionais [...] na produción e distribución de alimentos” (p. 56). A este respecto, o autor apunta que “baixo o neoliberalismo, o aparato estatal, en efecto, contraeu e recortou programas sociais” (p. 56), mais “continúa sendo un actor central á hora de facilitar o dominio das grandes agroempresas” (p. 56).

En todo caso, McMichael (2016) sinala que se ben “ao longo dos tres réximes, o denominador común foron os alimentos baratos” (p. 45), en cada un deles estes tiveron “funcións que varían, incluíndo diminución nos custos salariais, o melloramento de salarios reais, a pacificación dos traballadores, a apropiación dos recursos alimentarios, creación de dependencia, liquidación de débedas, debilitamento de pequenos produtores” (p. 45), etc. A este respecto, Otero (2013) matiza que coa transición do segundo ao terceiro réxime, pasouse “dunha era

³¹⁴ Ou dito doutro xeito, mentres que “o énfase na redución dos custos laborais na manufactura europea de finais do século XIX con alimentos baratos provenientes das colonias e dos Estados-colonia significou un réxime de «acumulación extensiva»” (McMichael, 2016, p. 27), pola súa banda, “a industrialización da agricultura como parte dun modelo «Fordista» de consumo capitalista no que a acumulación dependía da masa producida e procesada de alimentos” (p. 27-28) desenvolvea a mediados do século XX deu lugar a “un novo réxime de «acumulación intensiva»” (p. 27).

de sobreproducción e prezos baixos a outra de sobreproducción e volatilidade nos prezos” (p. 51-52).

Alén diso, “mentres que as primeiras dúas ordes mundiais foron gobernadas polos principios de liberdade de comercio e axuda para o desenvolvemento (xunto coa liberdade de empresa), respectivamente, o último sistema de comercio foi gobernado por principios neoliberais que adoptan ambas liberdades” (p. 18), aínda que “aplicados de forma desigual” (McMichael, 2016, p. 18):

no caso da agricultura corporativa no Norte global, estes retiveron subsidios significativos [...] en desmedro dos agricultores do Sur global para quen se eliminaron as proteccións ás importacións, e no caso dos agronegocios (predominantemente do norte), que gozaron de mobilidade global (p. 18-19).

Deste xeito, McMichael (2016) sinala que, se ben “cada réxime ten o seu propio perfil institucional” (p. 21), os “elementos de réximes anteriores permanecen no novo réxime dunha maneira reformulada” (p. 21). Así,

o réxime alimentario corporativo combinou elementos de cada un dos réximes previos, restaurando o principio do mercado mundial por medio dun nexo contraditorio entre o proteccionismo da agricultura do norte e a liberalización dos produtores e dos mercados de alimentos no sur (p. 21).

Por isto, McMichael (2016) entende “cada episodio de réxime alimentario” (p. 40) como “unha parte sucesiva dunha conxuntura histórica en evolución (a idade da agricultura industrial)” (p. 40), aínda que reflectindo o equilibrio de “forzas políticas e socioecolóxicas que estruturan as relacións internacionais agroalimentarias do momento” (p. 40). Por isto, o réxime agroalimentario actual debe entenderse como a suma da herdanza dos réximes precedentes máis o

contexto de «desnacionalización» no que os Estados enfrontaban prospectos de transformación dende dentro coa re-estruturación agroalimentaria a escala global e dende fóra en [...] novos principios multilaterais que se debatían na Ronda de

Uruguai (1986-1994) do Acordo Xeral sobre Tarifas e Comercio (AXTC)³¹⁵ (McMichael, 2016, p. 14).

Neste contexto, “as estratexias globais das corporacións transnacionais [...] estaban a substituír o comercio administrado pola regulación nacional” (McMichael, 2016, p. 14). Asemade, “a cadea global de mercancías subministraba froitas e vexetais o ano enteiro dende diferentes rexións do mundo estacionalmente diferenciadas” (p. 14-15), unha cadea crecentemente organizada “por agronegocios especializados en agroinsumos, contratos de plantación e cultivos, e procesamento e distribución” (p. 15). Así mesmo, “a expansión das dietas occidentais implicaron un comercio xeneralizado de grans” (p. 15) para abastecer unha gandería cada vez máis intensiva e industrializada capaz de satisfacer a demanda crecente de carne. Outros elementos novidosos que contribuíron a definir este novo réxime foron a financiarización de todas as actividades agroalimentarias, a introdución de innovacións tecnolóxicas -como as de modificación xenética- que reforzan o poder crecente das corporacións agroindustriais transnacionais, a profundización no endebedamento e empobrecemento -relativo e/ou absoluto-, no desposuimento e na dependencia das pequenas produtoras e dos países periféricos a través de sistemas inxustos de gobernanza e de regulación do comercio internacional, “a transnacionalización dos circuítos alimentarios” (McMichael, 2016, p. 80) e unha nova división internacional do traballo agrícola, que extremou aínda máis os desequilibrios xa existentes entre centros e periferias.

Deste xeito, o terceiro réxime agroalimentario, de carácter eminentemente *corporativo* -ou *neoliberal*³¹⁶, como prefire nomealo Otero (2013)-, segundo McMichael (2016) emerxente durante a década

³¹⁵ Xermolo da OMC, que segundo McMichael (2016) “institucionalizou un principio organizativo aceptado universalmente (liberalización do comercio e da empresa), con forzas legais (e económicas) por detrás das adopcións dos Estados membros, e malia as observacións das evidentes asimetrías entre o norte e o sur” (p. 45).

³¹⁶ Para Otero (2013), “o neoliberalismo consiste na postura ideolóxica e as prácticas que propoñen que a mellor forma de lograr o benestar humano se da mediante a liberación das liberdades e as destrezas empresariais individuais dentro dun marco institucional que se caracterice por sólidos dereitos de propiedade privada, mercados libres e libre comercio” (p. 53). Segundo o autor, dito discurso é “hexemónico dende os anos oitenta, ata o grao de converterse no sentido común a partir do cal se interpreta, se vive e se entende o mundo” (p. 53).

dos oitenta e noventa mais aínda vixente na actualidade, profundou nos procesos xa iniciados polo réxime anterior, “incorporando novas rexións nas cadeas de produción [...], consolidando as cadeas diferenciadas de provisión nunha «revolución do supermercado»³¹⁷ [...] e subdividindo os alimentos [...] para atender tipos de dietas bifurcadas” (p. 20) entre “os consumidores privilexiados de froitas frescas, verduras e peixe” (p. 20) -e sobre todo, cada vez máis, carne e alimentos procesados-, dun lado, e os “habitantes de barrios marxinais desprazados a medida que os pequenos agricultores abandonan a terra” (p. 20), do outro, particularmente nos países periféricos, “onde o consumo de trigo, millo, arroz, sorgo ou millo miúdo proporciona o 54% das calorías totais” (Fritz, 2012).

Porén, Holt-Giménez e Altieri (2013) entenden que en realidade “a construción do réxime corporativo alimentario comezou na década de 1960 coa [RV]” (p. 65), afianzándose, iso si, nos anos oitenta a través das “políticas de axuste estrutural do [BM] e do [FMI] [...], privatizando as axencias estatais, eliminando as barreiras aos fluxos de capital do Norte e inundando de gran subsidiado o Sur Global” (p. 65-66), así como mediante os “acordos de libre comercio da década de 1990 e a [OMC]” (p. 66). En todo caso, McMichael (2016) coincide en salientar que, neste novo réxime, “o comercio de alimentos [...] foi deseñado por políticas de axuste estrutural e por acordos de comercio bilateral (TLC) e multilateral (OMC) en paralelo co sistema do dólar” (p. 31).

A este respecto, Otero (2013) destaca “tres dos factores dinámicos claves do réxime neoliberal dos alimentos” (p. 52). Estes son “o Estado e a neorregulación³¹⁸” (p. 52) que “provén o contexto político lexislativo e administrativo” (p. 52), “as agroempresas multinacionais

³¹⁷ García e Rivera-Ferré (2006; 2007) abordan este acentuado proceso de expansión das grandes cadeas de distribución alimentaria, isto é, as empresas que concentran o comercio polo miúdo e almacenista a través de grandes superficies -supermercados, hipermercados, cadeas de desconto ou autoservicio, etc.- e centrais de compra, así como o seu grao de implantación tanto en Europa -con especial atención no caso do Estado español-, como no resto do mundo.

³¹⁸ Otero (2013) emprega intencionadamente o termo *neorregularización* en lugar do maiormente empregado *desregularización* para resaltar o papel exercido polos Estados na consolidación da hexemonía neoliberal a través do forte apoio e cobertura legal ás corporacións agroalimentarias e ás novas tecnoloxías e prácticas desenvolvidas.

[...] que o impulsan” (p. 52) e a biotecnoloxía como “forma tecnolóxica principal escollida para aumentar o rendemento”³¹⁹ (p. 52). Neste sentido, malia que as empresas multinacionais sexan os “axentes económicos dominantes” (p. 55) deste réxime e as súas principais beneficiarias, o autor salienta o papel esencial que desempeñan os Estados, que seguen a constituír actores clave, “especialmente en países capitalistas avanzados, á hora de manter os subsidios para as súas agriculturas” (p. 55), pero tamén porque contribúen a construír politicamente os mercados globais a través da OMC. Isto se debe, segundo o autor, a que “o «mercado» non existe como abstracción” (p. 56), senón que “está constituído en grande parte por Estados que tamén despregan unhas mínimas regras do xogo do mercado e lexislan” (p. 56) para propiciar escenarios favorables ás grandes empresas. Así, o Estado “promove a mellor regulación, unha serie de acordos internacionais e de lexislación nacional que impón a axenda neoliberal” (p. 56).

Neste liña, McMichael (2016) afirma que “o réxime alimentario corporativo está representado pola estruturación da orde alimentaria mundial ao estilo da OMC” (p. 34), baseado “en última instancia na influencia dos gobernos de Estados Unidos e a Unión Europea coas corporacións agroalimentarias” (p. 34). Así, este réxime vincúlase estreitamente coa “lóxica normativa da liberalización [...], aínda a pesar de que a norma foi aplicada desigualmente” (p. 34) -como xa se ten mencionado -, dando como resultado “a construción política da división internacional do traballo agrícola” (p. 35), lexitimándoa e profundando nos desequilibrios centro-periferia. Desta maneira, esta nova división -baseada na dos réximes previos- institucionalizaría ás potencias do norte -norteamericanas e europeas, fundamentalmente- como exportadoras de “alimentos excedentarios (gran, produtos lácteos, produtos procesados da carne e produtos de millo-soia) a través das regras de libre comercio da OMC aplicadas desigualmente” (p. 35), permitindo “os seus subsidios agrícolas e [...] as proteccións contra importacións do Sur cara Estados Unidos e a Unión Europea” (p. 35).

³¹⁹ Otero (2013) entende a biotecnoloxía como “a continuación do paradigma agrícola moderno, que comezou coa revolución petroquímica, mecánica e de sementes híbridas na década dos trinta do século XX” (p. 52), continuando e acentuando a RV.

Propiciouse deste xeito “o establecemento de mercados globais de alimentos baratos” (McMichael, 2016, p. 35), por unha banda “mediante a explotación da forza de traballo barata para a agroexportación no Sur global” (p. 35), e pola outra a través do “abaratamento artificial, a través de prácticas de dumping, das explotacións alimentarias do norte” (p. 35). En todo caso, neste escenario, os “pequenos propietarios, particularmente no sur, enfrontáronse a políticas e protocolos que favorecían as agroexportacións intensivas en capital en detrimento das súas terras e operacións agrícolas, profundando patróns históricos de desposuimento” (p. 35). Así, pódese afirmar que outro dos aspectos centrais do réxime corporativo actual é, precisamente, “o amplo desposuimento da agricultura familiar e a precarización do traballo a unha escala mundial” (p. 74), profundando na privación de acceso aos recursos básicos, na inseguridade alimentaria e na violación do dereito á alimentación³²⁰.

En esencia, segundo Holt-Giménez e Shattuck (2011),

o réxime é mantido firmemente no seu lugar polas institucións financeiras e de desenvolvemento internacionais dominadas polo Norte (por exemplo, o FMI, a OMC, o Banco Mundial), así como polos principais monopolios agroalimentarios (por exemplo, Cargill, Monsanto, ADM, Tyson, Carrefour, Tesco, Wal-Mart), as políticas agrícolas do G-8 (a *Farm Bill* dos Estados Unidos e a [PAC] da UE) e o gran capital filantrópico (por exemplo, a Fundación Bill e Melinda Gates) (p. 119).

Dito doutro xeito, Holt-Giménez e Altieri (2013) apuntan que, no seu conxunto, o actual réxime agroalimentario “componse de ministerios gobernamentais do sistema alimentario mundial, institucións globais, monopolios agroalimentarios, universidades con terras cedidas polo estado, comités de expertos e grandes filántropos que xeran as tecnoloxías e o discurso e fan cumprir as «regras» do réxime” (p. 65), en referencia aos acordos de libre comercio ou políticas

³²⁰ Tal como sinala Elver (2018) nun dos seus informes sobre o dereito á alimentación, no que aborda a situación das traballadoras agrícolas, é dicir, “toda persoa contratada para traballar na agricultura, independentemente do seu tipo de contrato ou mecanismo de pagamento” (p. 2), incluíndo “os traballadores de plantacións, invernadoiros, campos de cultivo, hortas, centros de embalaxe e envasado, matadoiros e instalacións gandeiras” (p. 2), que representan no seu conxunto un terzo da forza de traballo mundial.

agrarias públicas baseadas en subsidios, como a *Farm Bill*³²¹ estadounidense ou a PAC europea.

Con relación a esta última, cabe considerar o contexto da súa creación en 1962 (Fritz, 2012), nunha incipiente CEE, como parte do proxecto de reconstrución europea tras a devastación das dúas guerras mundiais e nun momento nos que os países signatarios do Tratado de Roma de 1957 -así como o resto de países europeos- “segúan sendo moi deficitarios de alimentos básicos, como leite, cereais, materias graxas vexetais ou azucre, parte dos cales os importaban de Estados Unidos, Arxentina ou Australia” (Robin, 2013, p. 201). Como lembra Robin (2013), a PAC tiña entre os seus fins constitutivos “aumentar a produtividade do traballo na agricultura, garantir a seguridade dos aprovisionamentos agroalimentarios, asegurar á poboación agrícola un nivel de vida xusto, estabilizar os mercados e garantir uns prezos razoables aos consumidores” (p. 201). Para facer isto posible, estableceuse un sistema de libre circulación interna de mercadorías entre os países membro, protección fronte ás importacións do resto do mundo e prezos comúns garantidos para os chamados “«produtos estratéxicos» (cereais, azucre, produtos lácteos, carne bovina e materias graxas vexetais)” (p. 201). Cómpre recoñecer que, neste sentido, a PAC demostrou resultar moi eficiente, posto que volveu Europa excedentaria destes produtos en menos dunha década.

Actualmente, a PAC representa a principal política da UE, canto menos na proporción de orzamento comunitario asignado³²² (Fritz, 2012). Ao longo das décadas de construción comunitaria europea, como apunta López-García no prólogo da obra de Fritz (2012), a PAC contribuíu enormemente ao desenvolvemento do modelo agrícola da RV e á explosión da gandería intensiva industrializada nos países membro, provocando importantes desaxustes socioambientais nestes, máis xerando igualmente relevantes impactos negativos sobre os

³²¹ Lei Agrícola dos Estados Unidos, renovada quinquenalmente e que constitúe a principal ferramenta gobernamental en cuestións agroalimentarias. Para máis información, recoméndase visitar a páxina da USDA dedicada á Farm Bill: <https://www.usda.gov/farmbill> [Revisado o 30 de novembro de 2020].

³²² Así mesmo, a PAC é considerada unha das políticas clave da UE, tal como se presenta na páxina da Comisión Europea: https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/key-policies/common-agricultural-policy_es [Revisado o 10 de decembro de 2020].

sistemas agroalimentarios dos países periféricos do sur global, a causa do dumping provocado pola exportación de alimentos excedentarios por debaixo do custo de produción grazas ás subvencións e ao proteccionismo practicado. Deste xeito, a UE consolidouse como “gran potencia mundial no que se refire ao comercio agrario” (p. 13), constituíndo “o maior exportador de alimentos elaborados, o segundo maior exportador de produtos lácteos e de porco e o terceiro maior exportador de aves de curral e de trigo” (p. 13). Así mesmo, “constitúe tamén un gran importador de produtos agrarios, en particular de produtos destinados a alimentación animal [...] ocupando millóns de hectáreas de terras agrícolas no estranxeiro que non poden ser utilizadas para producir alimentos para os mercados locais” (p. 13-14). Deste xeito, a UE deveu un dos actores globais máis relevantes no actual escenario agroalimentario, cunha gran influencia tanto para a economía planetaria como para a de moitos países periféricos que dependen das exportacións de produtos especializados e a importación de alimentos básicos para tratar de acadar a SegA dentro das súas fronteiras -moitas veces de xeito infrutuoso-, tal como lles foi recomendado polas receitas neoliberais, ou mesmo imposto a través dos programas de axuste estrutural por parte das entidades supranacionais de gobernanza xa referidas.

Así, Fritz (2012) recolle as implicacións da PAC no marco do réxime agroalimentario corporativo, co cal comparte en grande medida un mesmo marco lóxico. Por unha banda, na propia UE, con relación ao desigual reparto dos fondos, que prexudica claramente ás pequenas produtoras en beneficio das grandes explotacións industrializadas, as empresas transformadoras e agroexportadoras e as grandes cadeas de distribución alimentaria. Pola outra, a escala global, en referencia ás súas relevantes repercusións para os sistemas agroalimentarios dos países periféricos, a través da xeración de relacións de dependencia con respecto ás importacións de produtos alimentarios básicos procedentes de Europa, e do déficit alimentario e a consecuente inseguridade alimentaria provocada polo dumping e a forzada especialización e orientación á exportación dos seus sistemas agrarios, coa inestimable asistencia das devanditas e gravosas condicións impostas nos TLC e os acordos da OMC. Por último, o acaparamento de terras en América do

Sur para a produción masiva de soia destinada á alimentación dunha cabana gandeira industrializada, sobredimensionada e orientada en grande medida á exportación de carne, leite e outros subprodutos animais.

Desta maneira, como apunta Delgado (2017),

o réxime alimentario corporativo, na súa primeira parte, ata o ano 2000, supuxo, por un lado, a consolidación da agricultura como unha compoñente das estratexias das corporacións globais e, polo outro, o fortalecemento do dominio das agriculturas subvencionadas do Norte (EEUU e a UE) nos mercados mundiais (p. 21).

Porén, segundo o autor, o réxime corporativo “encóntrase inmerso, desde principios do século XXI, nun proceso de reestruturación que persigue a busca de novas fronteiras para a acumulación de capital” (p. 14). Estaría a facer fundamentalmente a través de tres dinámicas: “a expansión dos fondos de investimento no ámbito do alimentario, a emerxencia de constelacións de poder arredor da apropiación e o uso múltiple da biomasa e os cambios na xeografía do réxime alimentario” (p. 14). Da primeira, o autor destaca a suxeición do prezo dos alimentos a prácticas especulativas baseadas na creación artificial de “burbullas financeiras das que obter beneficios” (p. 14) -provocando distorsións nos prezos e, consecuentemente, crises alimentarias como a de 2007-2008-, a inclusión dos alimentos e os recursos produtivos agrarios nos mercados de futuro³²³ ou a financiarización das corporacións agroalimentarias³²⁴.

Da segunda, Delgado (2017) salienta a “gran expansión dos agronegocios” (p. 17), a “forte aceleración e extrema concentración de riqueza e de poder corporativo, construído a costa dos sistemas alimentarios locais” (p. 17), “unha maior integración vertical e control

³²³ Aos que se acaba de sumar a auga, que comezou a cotizar nos mercados de futuro a finais de 2020, completando así a financiarización e mercantilización dos bens fundamentais necesarios para realizar o dereito á alimentación, en base aos OX nº 12 e 15, tal como denuncia Alejandro Tena no Diario Público: <https://www.publico.es/sociedad/agua-cotiza-wall-street-paso-derecho-humano-convierta-mercancia.html> [Revisado o 11 de decembro de 2020].

³²⁴ Otero (2013) apunta que o de *financiarización* “é un termo utilizado en discusións sobre o capitalismo financeiro na época neoliberal, a partir dos anos oitenta do século XX” (p. p. 52) e que “supón que o apañamento financeiro tende a restar valor ao capital (*equity*) e os mercados financeiros tenden a dominar a economía industrial e a agrícola tradicionais, invadidas pola lóxica especulativa” (p. 52).

dos diferentes elos da cadea alimentaria” (p. 17) e “a creación de constelacións empresariais -corporacións vinculadas en redes- que atravesan diversos sectores (agroalimentario, química, combustibles, farmacéutica, biotecnoloxía, nutrición e ciencias da saúde)” (p. 17). Todo isto supón, segundo afirma o autor, “un salto cualitativo na procura de novas fronteiras para a acumulación utilizando a capacidade reprodutiva do planeta como fonte de materiais industriais e enerxía” (p. 17), facendo uso para iso “de tecnoloxías como a enxeñeira xenética, a bioloxía sintética e a nanotecnoloxía” (p. 17). Así mesmo, preséntanse esta dinámica baixo “unha «aura» verde dende a que se promete contribuír a resolver os problemas de escaseza enerxética, quecemento global e crise alimentaria” (p. 17), tratando de enmascarar así a “intensificación no acaparamento de recursos a gran escala que afectará sobre todo á natureza e os pobos do Sur, onde se encontran os maiores depósitos de materia vivinte” (p. 17), fortalecendo a agricultura a gran escala e contribuíndo de maneira aínda máis pronunciada “ao cambio climático e á erosión dos sistemas campesiños” (p. 19).

Con respecto á terceira dinámica, Delgado (2017) denuncia que se está a acometer unha nova neocolonización da periferia global, a través do acaparamento de terras que afecta unha superficie de “máis de 200 millóns de hectáreas [...] en terras de África, América Latina e Asia” (p. 22-23) e a imposición nestes territorios dunha

agricultura de exportación non tradicional, intensiva, que apoia o seu funcionamento na extracción, o uso e a degradación dos chamados «bens fondo» ou *stocks* de materiais dispoñibles na contorna, entrañando a apropiación e o deterioro dunha parte importante do seu patrimonio natural e social (p. 22).

Deste xeito, profúndase no “carácter extractivista destas economías, á vez que se fai cada vez máis inviable [...] a reprodución social do campesiñado, estendéndose e agravándose as formas de «acumulación por desposesión» e a dependencia e a inseguridade alimentaria dos pobos do Sur” (Delgado, 2017, p. 23).

Así, nun contexto dominado pola hexemonía do terceiro réxime agroalimentario, e máis particularmente na súa segunda fase de desenvolvemento, se ben non deixa de ser certo que os “os sistemas políticos e de gobernanza interactúan cos sistemas alimentarios de

xeitos complexos e iterativos” (HLPE, 2020, p. 12), cómpre considerar especialmente o papel e a incidencia doutros actores particularmente relevantes e que condicionan enormemente a organización e as dinámicas que se dan tanto no sistema agroalimentario global como nos diferentes sistemas agroalimentarios locais e nacionais. Neste sentido, destacan particularmente, como vimos, os grandes conglomerados empresariais que operan nuns sectores económicos vinculados ao sistema agroalimentario cada vez máis concentrados. Segundo Ziegler (2008), esta “concentración produciu enormes empresas transnacionais que monopolizan a cadea alimentaria, dende a produción, comercio e transformación ata a comercialización e venda ao por menor de alimentos, o cal reduce as opcións dos agricultores e os consumidores” (p. 18).

Deste xeito, esta tendencia reflíctese claramente no eido da produción agrícola. Neste sentido, un recente estudo da *International Land Coalition* -en adiante ILC- e Oxfam (2020) alerta sobre o aumento global da desigualdade con relación aos dereitos sobre a terra e no inxusta distribución dos beneficios derivados do seu traballo. Segundo se indica neste informe, “o 1% das explotacións máis grandes manexan máis do 70% das terras agrícolas do mundo, e están integradas no sistema alimentario corporativo” (p. 10). Ademais, “a pesar de que as pautas varían considerablemente dunha rexión a outra, desde 1980 en todas as rexións a concentración de terras foi aumentando significativamente (América do Norte, Europa, Asia e o Pacífico) ou se inverteu unha tendencia decrecente (África e América Latina)” (p. 10), revelando así o carácter global desta deriva. Así mesmo, a nivel xeral, “o 10% máis rico das poboacións rurais controla o 60% do valor das terras agrícolas, mentres que o 50% máis pobre, que polo xeral depende máis da agricultura, controla só o 3%” (p. 10). Esta desigualdade con respecto á terra é complexa e multidimensional, resultando central e intimamente vinculada a outras desigualdades e inxustizas -políticas, sociais, de xénero, interxeracionais, étnicas, ambientais, territoriais, etc.-, así como a múltiples crises e tendencias globais, como a inseguridade alimentaria, a crise de saúde global, a crise climática e ambiental, o desemprego e as migracións masivas ou as crises políticas relacionadas coa descomposición democrática.

Con todo, o propio informe reconece que os datos ofrecidos son canto menos conservadores e subestiman unha concentración da terra que consideran aínda maior, pois no estudo realizado non se incluíu a cantidade de terra “controlada ou explotada [directamente] por entidades empresariais e fondos de investimentos, malia que as súas operacións impliquen claramente intereses importantes na terra nos distintos países” (ILC e Oxfam, 2020, p. 11), mediante formas de control da terra que non requiren necesariamente a súa propiedade. Refírese, por exemplo, á «agricultura por contrato», que “pode incorporar a terra ás cadeas de subministro, creando novas dependencias e perpetuando os modelos extractivos” (p. 11). Deste xeito, o informe evidencia, por unha banda, que “hai unha crecente concentración da propiedade a nivel corporativo e control a través do sector agroalimentario, o que inflúe no xeito no que se utiliza a terra” (p. 11), e polo outro, que a mercantilización e a finanaciación dos sistemas agroalimentarios e dos recursos produtivos “pode cambiar considerablemente o modo no que [a terra] se controla e se usa” (p. 11). En suma, o informe resume a tendencia no control da terra no contexto do réxime agroalimentario actual do seguinte xeito:

No sector agroalimentario, a organización corporativa está vinculada aos modos industriais de produción primaria, que buscan vantaxes de escala. Ademais, mediante a integración horizontal e vertical, estes actores controlan grandes seccións das cadeas de valor específicas, decotío dende as sementes ata a venda ao por menor, pasando polos insumos, o que lles permite exercer un control significativo sobre a terra para obter o máximo valor, o que contribúe indirectamente á desigualdade da terra (ILC e Oxfam, 2020, p. 11)

Nun informe baseado en datos de FAOSTAT, GRAIN (2014a) chegaba a conclusións similares, denunciando como “a terra se está a concentrar cada vez máis en mans dos ricos e poderosos, non na de campesiños e indíxenas” (p. 2). Ademais, esta concentración entraña a implantación de monocultivos industriais en base un grupo reducido de cultivos, entre os que destaca especialmente, polo seu rápido incremento en superficie cultivada, a soia, a palma aceiteira, a colza e a cana de azucre. Así mesmo, as terras concentradas en grandes fincas “xeralmente consumen máis recursos, controlan as mellores terras, obteñen a maior parte da auga de rego e infraestrutura, obteñen a

maioría do crédito financeiro e da asistencia técnica, e son aqueles para os que se deseñan a maioría dos insumos modernos” (p. 13).

Como expoñen Fernández-Duran e González-Reyes (2018), foi fundamentalmente o capital financeiro quen “fixo posible a concentración e a expansión das corporacións agroalimentarias e o seu control sobre da terra” (p. 445) marcando “o funcionamento do sector cara a procura de rendibilidades maiores” (p. 422). E así mesmo, isto foi posible debido ao “crecente poder de negociación que obtiveron as grandes empresas grazas ao manexo de grandes volumes de mercancías e marxes moi acoutados” (p. 445), mais tamén “pola especulación nos mercados financeiros cos alimentos [...] polas propias empresas alimentarias” (p. 445).

Así mesmo, o réxime agroalimentario hexemónico cristalizou igualmente na concentración monopolística das corporacións transnacionais en torno a tres sectores que controlan o conxunto da cadea agroalimentaria: a produción e provisión de insumos, a industria da transformación alimentaria -incluíndo a loxística e o transporte global-, e a distribución e comercialización de alimentos. Segundo Otero (2013), a trazos xerais, estes monopolios estarían a extraer as súas “ganancias a través do acaparamento, a especulación e a financiarización” (p. 52), aínda que, de acordo con Delgado (2017), cada sector presenta certas particularidades neste sentido.

Con relación ao sector dos insumos agrarios, Delgado (2017) apunta que “as grandes corporacións procuran megafusións, acordos e vinculacións como nunca antes, nunha batalla por quen gobernará non só os mercados senón tamén as novas tecnoloxías e o control dixital e [por satélite] da agricultura e a [SegA] mundial” (p. 17), empregando agora como pretexto lexitimador o desenvolvemento da chamada «agricultura climaticamente intelixente», “presentada dende o sistema como fundamental para controlar a fame e o caos climático e propiciar un crecemento sostible” (p. 17). Neste sentido, apunta Scanlan (2013) que estas empresas non dubidan en proxectar publicamente as súas supostas contribucións en aras da sustentabilidade e a loita contra a fame a través da biotecnoloxía e a globalización alimentaria, nunha auto-reivindicada práctica da responsabilidade social corporativa e que

é en realidade non é, segundo o autor, senón o exercicio dun lavado verde de imaxe -*greenwashing*-, baseado así mesmo nos argumentos de produtividade e eficiencia herdados da RV -*grainwashing*³²⁵-.

Así, deste sector, cómpre considerar por unha banda ás corporacións cuxa actividade xira en torno á provisión de sementes, fertilizantes e agroquímicos, dunha banda, e ás especializadas en maquinaria e equipamentos agrarios, pola outra. Así, no caso das primeiras, Delgado (2017) salienta a absorción da controvertida empresa de biotecnoloxía e agroquímicos norteamericana Monsanto³²⁶ pola corporación alemá Bayer en 2016, converténdose esta última “na maior empresa global de sementes e agrotóxicos, ademais de ser unha das maiores farmacéuticas” (p. 17-18) do mundo. A esta operación súmase “a fusión, tamén en 2016, das dúas primeiras empresas de fertilizantes no mercado global, Agrium e PotashCorp” (p. 18), e “a compra de Syngenta (sementes e agrotóxicos) por ChemChina (agrotóxicos)” (p. 18) ou a “fusión entre Dow Chemical e Dupont” (p. 18), ambas en 2017. Como resultado destes movementos, segundo o autor, “tres empresas, Bayer, ChemChina e Dupont-Dow, dominan o 75% dos mercados globais de sementes e agrotóxicos” (p. 18). Outras grandes corporacións relevantes no sector que tamén realizaron movementos orientados á concentración foron a corporación alemá BASF, especializada en biotecnoloxía e dixitalización, así como o conglomerado norteamericano Cargill, unha das maiores empresas de capital privado -que non cotiza en bolsa- a nivel planetario, que aínda que mantén estreitas relacións comerciais con algunhas das anteriores (Patel, 2007), adopta unha estratexia de negocio máis orientada á expansión multisectorial, pois alén de ser un dos xigantes da agroindustria dos cereais e aprovisionador global de pensos para alimentación animal -fundamentalmente para gandería intensiva-, tamén se dedica á transformación alimentaria e a provisión de *commodities* para a industria de procesado alimentario, entre outras actividades en múltiples sectores máis ou menos relacionados co

³²⁵ Termo proposto por Scanlan (2013) en referencia ás prácticas de lavado de imaxe das corporacións agroalimentaria en base aos argumentos baseados no incremento da produtividade e os volumes de cereais producidos aducidos polos partidarios da RV nas súas distintas fases e manifestacións.

³²⁶ Con relación a esta corporación e as súas controvertidas prácticas, recoméndase a lectura de Robin (2008).

sistema agroalimentario: servizos financeiros, seguros, enerxía, aceiro, transporte, fertilizantes, etc. No sector da maquinaria e os equipamentos, tres empresas, “encabezadas por John Deere, controlan máis do 75% do mercado mundial e deseñan máquinas para robotizar o traballo agrícola” (Delgado, 2017, p. 18), desenvolvendo a chamada «agricultura dixital» ou «de precisión», que combina o *big data* co uso de avións non tripulados -*drons*- e satélites comerciais para xestionar a información e automatizar as respostas ás condicións climáticas e dos solos ou o xurdimento de pragas e malezas nos cultivos³²⁷.

En segundo lugar, no elo da transformación ou procesado de alimentos, Delgado (2017) apunta que “a creación e utilización de marcas foi unha vía fundamental utilizada dende as megacorporacións para acaparar os mercados e poñer as cadeas de valor ao seu servizo” (p. 19), así como “un mecanismo de apropiación de riqueza e de poder sen necesidade de xestionar directamente os procesos produtivos” (p. 19). Patel (2007) relata algunhas das prácticas e estratexias eticamente reprobables que levan a cabo as grandes corporacións de procesado e distribución global de produtos alimenticios para atesorar maior poder nun mercado cada vez máis concentrado. Así mesmo, Delgado (2017) apunta que, para poder manter a tendencia de crecemento e concentración a través dun mercado altamente competitivo, estas corporacións destinan “cantidades cada vez máis importantes en publicidade, patrocinio, deseño de novos produtos, etc.” (p. 19), recortando por outro lado o orzamento destinado ás “condicións e os ingredientes asociados á elaboración industrial de alimentos” (p. 19), o cal se traduce nun “amplo espectro de abusos laborais e ambientais” (p. 19), en base a cuxa externalización se constrúe “a «eficiencia» das corporacións que controlan a fabricación de alimentos globalizados” (p. 19).

³²⁷ Para profundar sobre estas novas formas de agricultura, o uso de *tecnoloxías disruptivas* e as súas implicacións a nivel social, económico, laboral e ambiental, ou con relación á seguridade e aos riscos, a propiedade e a xestión dos datos, a transparencia, a SegA, o control corporativo, etc., recoméndase consultar o informe recentemente publicado por Amigos de la Tierra (2020a) titulado *El futuro de la agricultura: del control de los datos a la soberanía alimentaria*. Neste mesmo sentido, Gkisakis (2020) ofrece unha crítica ao enfoque tecnocéntrico representado por este tipo de propostas de base dixital e biotecnolóxica.

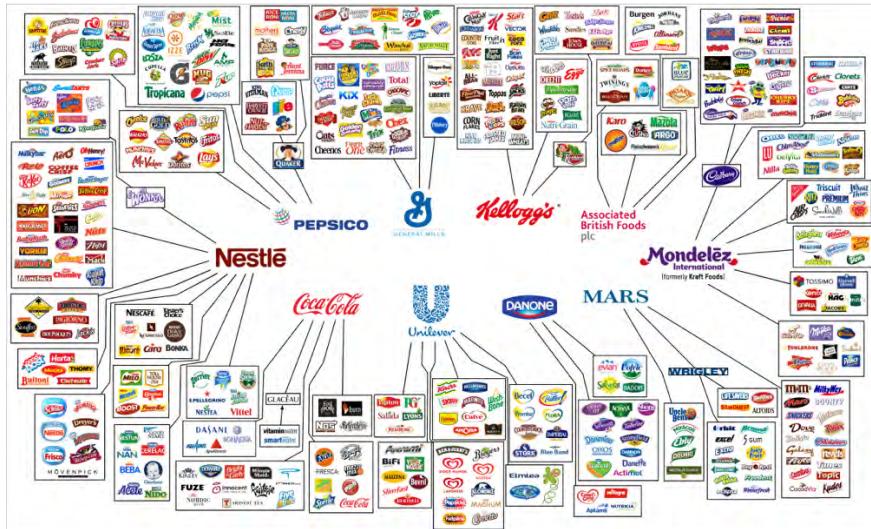
Con relación a ditos abusos e prácticas eticamente cuestionables destas corporacións, a organización internacional Oxfam, a través da súa campaña *Behind the Brands*³²⁸ desenvolvida entre 2013 e 2016, monitorizou as 10 corporacións de alimentación e bebidas máis poderosas do planeta e que concentran a maior parte das marcas comerciais e o mercado de produtos alimentarios procesados (ver Figura 29). O fin desta campaña era tratar de incrementar a transparencia e a rendición de contas destas compañías, procurando exercer presión deste xeito sobre elas e alentalas a adoptar prácticas máis honestas e éticas a nivel social e ambiental. Ordenadas polo seu volume de negocio, as empresas avaliadas foron: Nestlé, Pepsico, Unilever, Mondélez (Kraft), Coca-Cola, Mars, Danone, Associated British Foods (ABF), General Mills e Kellogg's (Oxfam, 2013)³²⁹. A monitorización e avaliación destas prácticas levouse a cabo a través dun rexistro de logros *-scorecard-* no que se puntuaron a estas empresas e as súas marcas con relación a temas nos que se tiñan detectado déficits ou mesmo prácticas que vulneraban os DDHH: a transparencia a nivel corporativo, a situación das traballadoras agrarias e das produtoras a pequena escala na cadea agroalimentaria -e das mulleres en particular-, os dereitos de acceso e uso sustentable da terra e da auga, e a redución da emisións de GEI e a contribución á adaptación das explotacións agrarias ao cambio climático³³⁰.

³²⁸ *Detrás das Marcas*, en inglés. Máis información sobre a campaña en <https://www.behindthebrands.org> [Revisado o 11 de decembro de 2020].

³²⁹ No informe inicial desta campaña, Hoffman (2013) apunta que estas empresas “xeran en conxunto uns ingresos de máis de 1.100 millóns de dólares ao día e dan traballo a millóns de persoas, de maneira directa e indirecta, no cultivo, procesamento, distribución e venda dos seus produtos” (p. 5). Así mesmo, afirma que “na actualidade, estas empresas forman parte dunha industria valorada en billóns de dólares, maior incluso que o sector da enerxía, e que representa aproximadamente un 10 por cento da economía mundial” (p. 5).

³³⁰ Os resultados desta avaliación, medidos en función de indicadores relativos á toma de conciencia, coñecemento, compromiso e xestión da cadea agroalimentaria por parte das corporacións monitorizadas, así como a súa evolución entre 2013 e 2016, poden ser consultados na páxina da campaña: <https://www.behindthebrands.org/company-scorecard/> [Revisado o 11 de decembro de 2020].

Figura 29. Concentración das marcas comerciais de produtos alimenticios entre as 10 maiores corporacións de transformación e distribución global de produtos procesados.

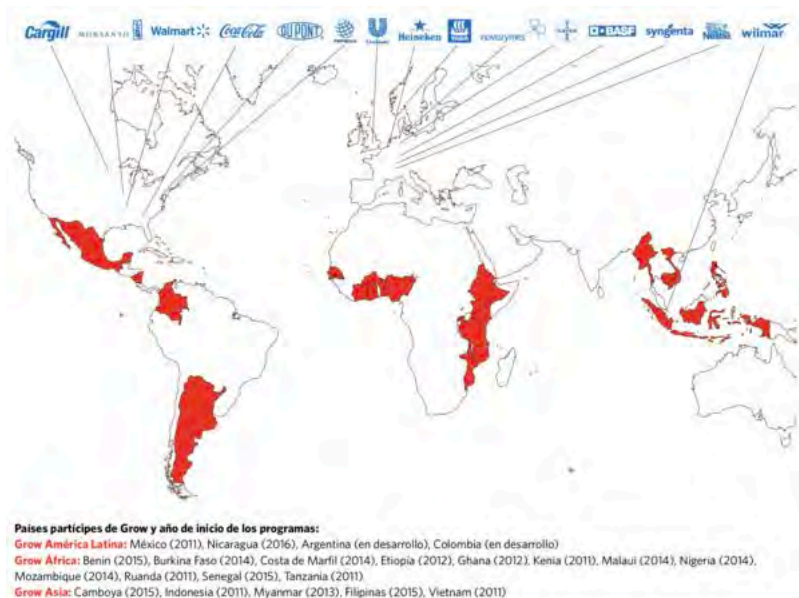
Fonte: Hoffman (2013)

Segundo denuncia GRAIN (2017), moitas das corporacións agroalimentarias aquí sinaladas participan da asociación público-privada Grow³³¹, a cal forma parte da iniciativa «Nova visión para a Agricultura» promovida polo Foro Económico Mundial en 2009. Segundo GRAIN (2017), Grow está conformada polas principais compañías do sector agroalimentario -fundamentalmente estadounidenses e europeas- e orientada a fomentar o desenvolvemento da industrialización agraria en América Latina, Asia e África (ver figura 30). Para cada un destes continentes Grow despregou programas rexionais específicos: Grow América Latina, Grow Asia e Grow África³³².

³³¹ Segundo GRAIN (2017), trátase dunha “iniciativa controlada por corporacións, pero é financiada por gobernos” (p. 5).

³³² Para máis información sobre os programas rexionais, pódense consultar as páxinas dos programas asiático e africano: <https://www.growasia.org> e <https://www.growafrica.com> [Revisado o 11 de decembro de 2020]. A páxina do programa latinoamericano non foi localizada.

Figura 30. Países e corporacións participantes nos programas continentais da iniciativa Grow.

Fonte: GRAIN (2017).

Por último, con relación ao eido da distribución e comercialización alimentaria, Delgado (2017) apunta que “os xigantes do sector se converteron nalgúns dos máis importantes actores da economía mundial, con enormes impactos sobre produtores, provedores e consumidores” (p. 19), en tanto que as grandes cadeas que o dominan “controlan porcentaxes de comercialización de alimentos que nos países industrializados está por riba do 80%” (p. 19). Deste xeito, “o predominio destes oligopolios globais de compra está condicionando de maneira crecente o tipo e a calidade dos alimentos que consumimos, o seu custo monetario, e como e onde se producen, se manipulan e se venden” (p. 19), polo que actualmente son estes “grandes imperios alimentarios” (p. 19) quen deciden sobre as principais cuestións agroalimentarias, o que “reforza á súa vez os patróns de gran escala co que funcionan os demais elos do sistema agroalimentario globalizado” (p. 19).

Neste sentido, autores como Montagut e Vivas (2007) recollen a conformación e consolidación destes oligopolios da comercialización alimentaria, tanto a través de superficies de venda polo miúdo, como supermercados, hipermercados, cadeas de desconto e autoservicio, etc., como mediante o comercio almacenista, é dicir, as centrais de compra e cadeas de subministro á restauración. Así mesmo, dan conta da súa lóxica comercial, formatos, funcionamento, alcance, peso económico e os impactos actuais -laborais, sociais, culturais, económicos, políticos, ambientais, etc.- derivados do modelo de produción, distribución e consumo que establecen e promoven. En virtude de todo isto, García e Rivera-Ferré (2006; 2007) refírense a este conxunto oligopólico como a *gran distribución organizada* -en adiante GDO-. Mediante esta expresión denuncian a situación de *oligoposonio* e *monoposonia* -equivalentes a oligopolio e monopolio pero en referencia á compradende a que opera e impón condicións cada vez máis abusivas a provedores, a través do gran poder que lles confire aglutinar a maior cota de mercado e constituír, polo tanto, a principal porta de acceso ao consumo de alimentos na actualidade, facendo que toda a cadea de produción e transformación de alimentos se supedite á súa vontade. Patel (2007) exprésao do seguinte xeito:

Dalgunha maneira, terminamos nun mundo con algúns compradores e vendedores corporativos. O proceso de envío, procesamento e transporte de alimentos en camións a través de distancias esixe unha gran cantidade de capital; necesitas ser rico para xogar a este xogo. Tamén é un xogo que ten economías de escala. Isto significa que canto máis grande é unha empresa e canto máis transporte e loxística fai, máis barato lle resulta estar no negocio. Despois de todo, non existen empresas familiares de distribución internacional de alimentos. Os peces pequenos foron devorados polos Leviatáns da distribución e o subministro. E cando a cantidade de empresas que controlan as portas de entrada dende os agricultores aos consumidores é pequena, isto lles da poder de mercado tanto sobre as persoas que cultivan os alimentos como sobre as persoas que os consumen (p. 25-26).

A propia FAO (2017) tamén alerta sobre esta realidade:

Os cambios nos canais de distribución e venda impactan de maneira significativa a cadea de valor. Os supermercados requiren alimentos procesados industrialmente, o que entraña a creación de grandes plantas automatizadas para o procesado de produtos estandarizados, que á súa vez aumenta a produción

primaria e a consolidación de terreos agrarios. Por tanto, as cadeas de valor caracterízanse cada vez máis pola coordinación vertical –e en ocasións a integración– das instalacións de produción primaria, procesado e distribución, a automatización do procesado a gran escala, unha maior intensidade de capital e coñecementos, e a concentración do sector agroalimentario en mans dun número máis reducido de axentes (p. 36).

Desta maneira, como apuntan Díaz-Méndez e García-Espejo (2014), estamos asistindo á “walmartization³³³ da alimentación” (p 29), un modelo que proporciona “comida barata pero social e economicamente cara, que non resolve os problemas alimentarios actuais e ademais xera inxustiza social” (p. 29). A FAO (2017) engade neste sentido a seguinte consideración:

Aínda que si xeran oportunidades de emprego formal, as cadeas de valor fan máis difícil o labor dos pequenos agricultores, para quen as cuestións de financiación, acceso ao mercado e transporte, así como toda a normativa relacionada coa calidade, a trazabilidade e a certificación, supoñen un obstáculo para a súa participación en cadeas de valor integradas. Moitos pequenos agricultores pasaron a ser xornaleiros sen terras ou emigraron á cidade en busca de emprego, acelerando aínda máis a urbanización (p. 36).

Neste sentido, Montagut e Vivas (2007) recollen como este modelo de distribución e comercialización de alimentos ten causado estragos no comercio local, na viabilidade das pequenas explotacións agrarias e na capacidade de toma de decisión das consumidoras nos países centrais, a causa da crecente concentración da cota de mercado e do poder de influencia sobre a cadea agroalimentaria dunhas poucas corporacións da GDO cada vez máis hexemónicas, como Wal-Mart, Carrefour, Royal Ahold, Metro ou Tesco (García e Rivera-Ferre, 2006)³³⁴. Así mesmo, este modelo ten experimentado tamén unha forte expansión nos países periféricos, onde a súa presenza ata o momento era anecdótica, tal

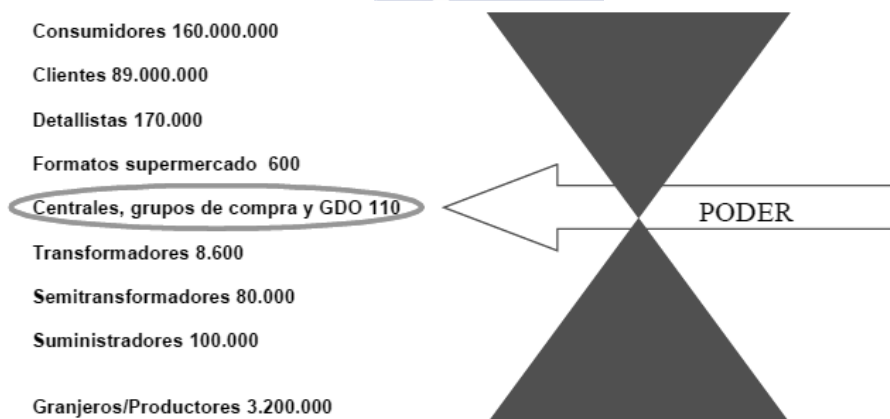
³³³ En referencia á cadea de comercialización alimentaria estadounidense Wal-Mart, empresa que encabeza o ranking das compañías dominantes da GDO a escala global.

³³⁴ Neste sentido, IDEAS (2006) ofrece un ranking das que eran en 2005/2006 as 10 grandes distribuidoras polo miúdo a nivel mundial, así como as cadeas de comercialización agrupadas por algunhas delas. Nesta orde e indicando o seu país de orixe malia ter cada vez un maior carácter multinacional, as principais corporacións globais da GDO daquelas eran: Wal-Mart (Estados Unidos), Carrefour (Francia), Tesco (Reino Unido), Kroger (Estados Unidos), Royal Ahold (Países Baixos), Costco (Estados Unidos), Rewe (Alemaña), Lidl (Alemaña), Aldi (Alemaña) e Walgreens (Estados Unidos).

como xa recollían García e Rivera-Ferre (2006) nos casos de América do Sur, o sueste asiático, a India ou África.

Segundo Patel (2007), todo isto é posible en grande medida porque “nalgúñas etapas da cadea que une o campo ao prato, o poder se concentra en moi poucas mans” (Patel, 2007, p. 25). Neste sentido, o autor emprega a metáfora do funil, o pescozo de botella ou a figura do reloxo de area, a través do cal presenta graficamente como as cadeas agroalimentarias globalizadas presentan unha concentración do poder nas súas etapas intermedias, onde un número de axentes moito menor que noutros elos concentra o mercado; no caso europeo, isto acontece principalmente nas centrais, grupos de compra e a GDO, tal como tamén recollen García e Rivera-Ferré (2006) (ver Figura 31).

Figura 31. Reloxo de area da concentración de poder na cadea agroalimentaria.

Fonte: García e Rivera-Ferré (2006).

Así mesmo, este poder corporativo exprésase tamén, segundo Patel (2007), da seguinte forma:

Os xigantes do sistema alimentario corporativo son o suficientemente grandes como para non ter que seguir as regras. Poden inclinar o campo de xogo. [...] en lugares como a [OMC], estas corporacións exercen presión aos gobernos para acadar unha contorna económica propicia para as súas actividades. Os acordos comerciais son unha das moitas rutas a través das cales os gobernos axudan ás corporacións da cintura do reloxo de area do sistema alimentario. Tamén hai outro soporte dispoñible. Se un investimento no estranxeiro parece un pouco

arriscado, unha axencia de crédito á exportación financiada con fondos públicos ou quizás o [BM] poden axudar a asumir o risco directamente, ou persuadir a un país para que subscriba o risco el mesmo. Se un país se nega a aceptar un produto en particular por motivos de saúde, seguridade ou medio ambiente, pódese aplicar presión diplomática directa (Patel, 2007, p. 27-28)

En síntese, como sinalan Fernández-Duran e González-Reyes (2018a), no contexto do actual réxime agroalimentario hexemónico, “o sistema forza polos dous lados da cadea: a produción e o consumo” (p. 445). Dunha banda, “o campesiñado que non pode axustarse á demanda [...] queda fóra do mercado coa única alternativa do desarraigo, a proletarización e a fame” (p. 445-446), tendo como consecuencia a consolidación nos países centrais dunha “agricultura sen campesiños/as, altamente industrializada, que utiliza man de obra inmigrante en condicións de hiperexplotación” (p. 446), mentres que nos periféricos “se produce o suicidio de centos de miles de campesiños/as ao non poder afrontar as débedas ás que lles obrigou” (p. 446) o propio sistema agroindustrial. Pola outra, o pequeno comercio termina por sucumbir ante a incapacidade de competir fronte ás empresas da GDO que reteñen “o groso do beneficio” (p. 446), ao tempo que “as grandes corporacións determinan o tipo e a calidade dos alimentos, o seu custo e onde se producen ou elaboran baixo a única guía do beneficio monetario” (p. 446), provocando un deterioro das condicións laborais, a perda de autonomía de produtoras e consumidoras e unha maior vulnerabilidade fronte riscos alimentarios e sanitarios.

Por todos os motivos aquí presentados, para Ziegler (2006b), a actual concentración corporativa dos sistemas agroalimentarios supón dunha *neo-feudalización do mundo*. Para describila, o autor emprega a terminoloxía de *imperios da vergonza*, ou incluso a de “novos señores feudais” (p. 33), en referencia ás grandes corporacións agroalimentarias transnacionais e, en xeral, “as sociedades transcontinentais privadas da industria, a banca, os servizos e o comercio” (p. 33), que “exercen un poder planetario” (p. 33) e que “organizan a escaseza [de alimentos] a conciencia, de acordo coa lóxica do máximo beneficio” (p. 34). Para tal propósito, segundo autor, recorren ao uso das “patentes sobre seres vivos, plantas e animais xeneticamente modificados [ou] a

privatización de fontes de auga” (p. 35), entre outras estratexias, canto menos, eticamente reprobables polas consecuencias directas sobre o campesiñado -falta de acceso a recursos básicos e produtivos, endebemento, empobrecemento, privación, desnutrición, malnutrición, vagas de suicidios, desprazamentos e migración, etc.-, recollidas e documentadas polo autor, así como por outros como Patel (2007) ou Shiva (2007). Esta última lamenta, neste sentido, que “a disfuncionalidade da agricultura baixo a globalización levou aos campesiños a pagar o prezo coas súas propias vidas” (p. 29).

Nesta liña, Van der Ploeg (2010) refírese a este “modo de ordenación dominante” (p. 13) como *Imperio* ou *imperios alimentarios*, noción que “funciona como un dispositivo heurístico para a caracterización da nova «superestrutura» dos mercados globalizantes” (p. 14) que “reordena cada vez máis grandes áreas do mundo social e natural, someténdoo a novas formas de control centralizado e apropiación masiva” (p. 14). Así, o autor enténdoo “como un modo de ordenación específica que tende a ser dominante” (p. 23) e que “abarca unha ampla gama de manifestacións específicas: grupos de industrias agrícolas, grandes revendedores, aparatos estatais, pero tamén leis, modelos científicos, tecnoloxías, etc.” (p. 23). Estes imperios alimentarios, que en conxunto conforman o réxime agroalimentario actual, segundo o autor, “comparten varias características, como o expansionismo, o control xerárquico e a creación de novas ordenacións, materiais e simbólicas”³³⁵ (p. 14), con múltiples efectos negativos a nivel ambiental, social e cultural, como as distintas manifestacións da condición de marxinalidade -desemprego, empobrecemento, fame e outras formas de privación, etc.- ou a “degradación xeral da paisaxe, da biodiversidade, dos medios de subsistencia rurais, dos procesos laborais e da calidade dos alimentos” (p. 15). Deste xeito, “implica unha degradación da natureza, dos agricultores, dos alimentos e da cultura” (p. 34) e “as propias formas de produción e organización que se introducen, resultan ser altamente fráxiles e apenas adecuadas para

³³⁵ Segundo Van der Ploeg (2010), “existe unha conquista imperial con respecto á integridade dos alimentos, a pericia da agricultura, a dinámica da natureza, e os recursos e as perspectivas de moitos produtores” (p. 14), levando a cabo a “destrución continua e o re-ensamblaxe sucesivo de moitas interrelacións e conexións que caracterizan as áreas da agricultura, os alimentos e a natureza” (p. 14-15).

afrontar as propias condicións intrínsecas da globalización e a liberalización” (p. 34).

Así mesmo, cómpre considerar que non se trata dun “fenómeno emerxente e internamente diferenciado” (Van der Ploeg, 2010, p. 23), senón que “é o *entretecido* e o *fortalecemento mutuo* dunha ampla gama de diferentes elementos, relacións, intereses e patróns” (p. 23) que “se relaciona cada vez máis de maneira *coercitiva* coa sociedade” (p. 23). Esta noción é tamén aplicable aos mercados agroalimentarios, que en caso algún “son gobernados por unha «man invisible» que xurde do encontro de forzas anónimas de oferta e demanda, senón, incluso especialmente, por intervencións políticas e regulacións, como por operacións estratéxicas de grupos agroindustriais” (p. 70-71). O autor sinala que un dos procesos clave deste fenómeno é “a creación de *desconexións*” (p. 24): entre produción e consumo, entre a produción agrícola e os ecosistemas locais e as sociedades rexionais, etc. Isto prodúcese fundamentalmente porque o “Imperio fomenta e reproduce a agricultura capitalista[,] especialmente dentro da actual conxuntura” (p. 32), así como “se basea fortemente na agricultura empresarial e a través de varios mecanismos somete á agricultura [...] a unha «presión externa»” (p. 32) que leva aos empresarios agrícolas a “unha loita desapiadada a fin de conquistar o maior espazo posible e [...] desfacerse tanto doutros empresarios como dos campesiños” (p. 32)³³⁶. Porén, “a agricultura campesiña encóntrase tamén sometida ao Imperio [...] a través doutros mecanismos” (p. 32), se ben neste caso, como veremos ao final deste epígrafe, “o campesiñado resístese, ás veces de maneira aberta e masiva, pero sobre todo de maneira disimulada e intanxible, conseguindo escaparse das presións” (p. 32) do réxime.

³³⁶ Para profundar sobre a concentración corporativa do réxime agroalimentario actual, recoméndase consultar o *Agrifood Atlas* publicado en 2017 pola fundación Heinrich Böll, a fundación Rosa Luxemburg e Friends of the Earth Europe, dispoñible en: <https://www.tierra.org/wp-content/uploads/2017/10/Atlas-de-la-comida-EN.pdf> [Revisado o 4 de marzo de 2021].

3.4.O sistema agroalimentario español: unhas pinceladas da súa traxectoria e composición actual

A nivel español, González de Molina *et al.* (2020) salientan os elementos principais do desenvolvemento do modelo agroindustrial dende o punto de vista do Metabolismo Agrario. Neste sentido, a industrialización agraria no Estado español caracterizouse por unha marcada especialización da produción agrícola que, sen embargo, non comportou o incremento de produtividade esperado:

a industrialización en realidade non conduciu a maiores rendementos por unidade de área se consideramos a capacidade xeral dos agroecosistemas para producir biomasa. [...] O que realmente ocorreu [...] foi que os esforzos de produción se concentraron nun puñado de plantas, e a biomasa se trasladou enfocándose nas partes socialmente útiles das plantas; este fenómeno tivo maiores repercusións que o aumento dos rendementos por unidade de superficie e cultivo (p. 39).

Neste sentido, a maior especialización nos “cultivos máis comerciais e orientados á exportación (cultivos hortícolas sobre todo) [que] incorporan cantidades de auga, así como demandas de auga, moi superiores a outros cultivos como os cereais” (p. 39), supuxo un “uso crecente dos recursos hídricos nun país eminentemente semiárido” (p. 39). Porén, o cultivo de cereais tamén experimentou un incremento notable, esencialmente “ligado á especialización gandeira na segunda metade do século XX” (p. 51)³³⁷.

Foi precisamente con relación a esta última actividade, que constituíra “un elemento central para a reprodución da agricultura orgánica tradicional, brindando servicios tan esenciais como o abono, a tracción para traballos máis pesados, o transporte ou o subministro de alimentos e materias primas indispensables” (González de Molina *et al.*,

³³⁷ Como apuntan González de Molina *et al.* (2020), “os dous cereais que creceron máis foron a cebada e o millo, os cales se utilizan principalmente para a alimentación animal. De feito, a cebada substituíu ao trigo como cereal principal dende 1980, aínda que nas últimas décadas se utilizou tamén unha proporción crecente de trigo para a alimentación animal. Do mesmo modo, cereais como o centeo destinado ao consumo humano e que adoitaba estar no corazón da agricultura orgánica española volvéronse marxinais, ao igual que no caso das legumes” (p. 51).

p. 51), que o sistema agroalimentario español experimentou unha das súas transformacións máis drásticas:

En conxunto, a gandería española cambiou radicalmente ao longo do século XX, pasando dunha gandería de base orgánica, estreitamente vinculada ao territorio, a unha gandería de carácter industrial, na súa maioría estabulada, sen terra e, polo tanto, moito máis dependente dos pensos, os insumos industriais e o comercio internacional. Este cambio produciu un notable crecemento do total de rabaños, de 54 millóns de cabezas a 838 millóns de cabezas³³⁸, con importantes transformacións na súa composición, destino dos produtos e servizos, xestión e alimentación (p. 54).

Como consecuencia, apuntan os autores, “este enorme aumento [...] tería impactos ambientais considerables, especialmente os xerados pola gandería intensiva e o aumento das emisións de GEI” (p. 55). Así mesmo destacan o empobrecemento da agrobiodiversidade neste eido, tanto con relación á composición do gando como aos seus usos. González de Molina *et al.* (2020) sinalan neste sentido catro conxuntos de transformacións de especial relevancia:

1. A substitución da tracción animal no tiro e no transporte pola mecanización e os motores de combustión interna, volvendo marxinal a cría de gando equino: cabalos, mulas, asnos, etc.³³⁹
2. “A perda de importancia relativa da gandería tradicional” (p. 56), fundamentalmente gando ovino e caprino, “mellor adaptado ás condicións da terra e do clima”³⁴⁰ (p. 56), fronte a un moderado crecemento do peso relativo do gando bovino. Este último sufriu así mesmo “grandes cambios [...] relacionados coas razas, a especialización e a alimentación” (p. 56): alén do abandono dos os seus usos para tiro, labranza,

³³⁸ Segundo os propios autores, este crecemento tivo lugar principalmente a partir dos anos sesenta, unha vez superado o estancamento provocado pola guerra civil e o período de autarquía franquista, que detivera drasticamente o proceso de reforma, modernización, mecanización, intensificación e desenvolvemento do capitalismo agrario que se viña producindo durante as tres primeiras décadas do século XX, unha vez superada a *crise finisecular* –para profundar, recoméndase consultar Barciela (1996) e Robledo (1996)–. Así mesmo, é precisamente a partir dos anos sesenta que se inicia a industrialización da agricultura e a gandería española segundo os estándares da RV.

³³⁹ Aguilera, Guzmán, González de Molina, Soto e Infante-Amate (2019) profundan neste proceso de mecanización agraria ao longo do século XX e a súa continuidade nos inicios do XXI, así como nos seus efectos sobre o incremento da pegada de carbono asociada ao sistema agroalimentario español.

³⁴⁰ Particularmente da chamada *península Ibérica seca*, que comprende os territorios con clima mediterráneo -litoral ou continental- e semiárido, da cal Galicia non forma parte.

carga e transporte, substituíuse a diversificación dos seus usos pola especialización territorial en produción de carne ou leite, ao tempo que se «melloraron» as razas para maximizar a produción³⁴¹, se estabularon os animais e se pasaron a alimentar con pensos compostos.

3. O incremento do peso relativo e a estandarización das razas de gando porcino, converténdose nunha “actividade altamente industrializada que ofrece carne a prezos accesibles” (p. 57). Baixo este modelo de xestión, os porcos “críanse en grandes explotacións intensivas, estabúlanse de xeito permanente, reciben pensos compostos e sofren frecuentes tratamentos veterinarios” (p. 57).
4. A intensificación e estabulación permanente das aves de curral, “dedicadas á produción de carne e ovos, con ciclos de reprodución cada vez máis curtos e alimentadas con grans e concentrados” (p. 57), cando tradicionalmente tiñan sido alimentadas no ámbito familiar “con residuos orgánicos domésticos ou con cultivos” (p. 57). Pola súa banda, os coellos, “antano o produto cinexético máis popular, convertéronse en animais de granxa” (p. 57).

En suma, segundo os autores,

estas transformacións reflicten a reorientación da gandería española ao longo do proceso de industrialización a partir dun uso multifuncional dos animais, típico da agricultura orgánica tradicional (provedores de alimentos, forza de traballo, esterco e materias primas como la, graxas, peles, etc.) a unha gandería centrada na produción de alimentos principalmente para o consumo humano (González de Molina *et al.*, 2020, p. 57).

Deste xeito, “a gandería volveuse cada vez máis central no conxunto da agricultura española” (González de Molina *et al.*, 2020, p. 58). Actualmente, segundo datos de FAOSTAT³⁴², dos 15 produtos alimentarios con maior volume de produción en España, tres son de orixe gandeiro: o leite fresco de vaca, en cuarta posición, só por detrás

³⁴¹ Segundo os autores, “o que queda da gandería extensiva é hoxe o refuxio das razas gandeiras tradicionais” (González de Molina *et al.*, 2020, p. 65).

³⁴² Portal da FAO que ofrece acceso libre aos datos mundiais sobre alimentación e agricultura. Accesible en <http://www.fao.org/faostat/es> [Revisado o 27 de novembro de 2020].

das olivas, a cebada e o trigo; a carne de porco, en sétima posición; e a carne de polo, en 14ª posición³⁴³. Así mesmo, dende 2010 o Estado español sitúase como o cuarto produtor de carne do porco a nivel mundial, por detrás da China, os Estados Unidos e Brasil, sendo o terceiro en exportacións de carne fresca e o cuarto de procesada. Tamén é o terceiro produtor mundial de carne de coello dende 1992, só por detrás da China e Francia, e o segundo na súa exportación dende 2010.

Alén diso, se ben ata os anos sesenta a alimentación do gando dependía fundamentalmente dos pastos e dos residuos das colleitas, “en 2008, o 48% da alimentación animal proviña de cultivos primarios³⁴⁴ e o 15% de importacións netas” (González de Molina *et al.*, 2020, p. 57), ao tempo que “unha gran parte da superficie agrícola utilizada era abandonada [e] os pastos estaban infrautilizados”³⁴⁵ (p. 57). Así, “o modelo industrial permitiu innegablemente que a produción gandeira orientada ao mercado medrase ata un punto que sería impensable na agricultura orgánica tradicional” (González de Molina *et al.*, p. 61). Porén, “este crecemento produciuse a costa dunha ruptura case completa de lazos entre o gando e a terra, así como tamén unha perda case total da multifuncionalidade tradicional” (p. 61), pois “o modelo industrial gandeiro é unicamente compatible coa agricultura industrializada que se apoia en insumos industriais” (p. 58).

Deste xeito, a industrialización agrogandeira, sumada á crecente mercantilización, especialización e orientación ao comercio internacional da produción agraria no seu conxunto, fixo que o sistema

³⁴³ Como sinalan González de Molina *et al.* (2020), se ben o gando en xeral no seu conxunto “creceu un 75% entre 1965 e 2008, as aves de curral (354%) e os porcos (452%) medraron máis debido á crecente demanda interna de carne de baixo prezo [...] e mesmo á exportación” (p. 61).

³⁴⁴ É dicir, cultivos expresamente destinados á alimentación do gando, fundamentalmente cereais e forraxes.

³⁴⁵ Como apuntan González de Molina *et al.* (2020), “o gando medrou a un ritmo moito maior que a dispoñibilidade doméstica de alimento para animais [...]” (p. 58), de xeito que “os niveis de extracción doméstica demostraron ser insuficientes para manter a taxa de crecemento do gando e as súas necesidades alimentarias, explicando a necesidade de recorrer ás importacións de pensos” (p. 58). Así mesmo, Guzmán *et al.* (2017) sinalan que, paralelamente á intensificación e especialización da agricultura española “naqueles produtos con maior demanda na Unión Europea (aceite de oliva, froitas e hortalizas)” (p. 9), “abandonáronse as terras menos produtivas (xeralmente terras de cultivo de gran dedicadas ao uso de pensos e pastos), mentres que as importacións de pensos de alto contido proteínico se dispararon” (p. 9). Así, actualmente -segundo datos do MAPA de 2017-, “practicamente a metade dos consumos intermedios [en referencia á fase da produción agraria] corresponden a pensos para a gandería, materia na que España é dependente del exterior” (COAG, 2020).

agroalimentario español adoptase cada vez en maior medida o modelo agroindustrial da RV, entrañando múltiples efectos adversos.

Guzmán *et al.* (2017) salientan a este respecto a ineficiencia enerxética da agricultura industrializada española, cun incremento de consumo enerxético externo -insumos industriais³⁴⁶ e biomasa importada³⁴⁷- superior ao aumento da produtividade, mais tamén os déficits na propia xestión interna da biomasa derivados da intensificación e o abandono dos mecanismos de reposición interna. Tamén destacan impactos relevantes sobre os elementos de fondo da agricultura -solos, auga e biodiversidade-, que “non se circunscriben só ao territorio español, senón que son parcialmente exportados” (p. 15) a causa da globalización que acompaña á industrialización agraria³⁴⁸. Algúns destes impactos son: a ruptura dos ciclos internos de carbono e nitróxeno; “a eutrofización dos cursos de auga superficiais e subterráneos” (p. 14), precisamente provocada pola lixiviación de nitratos derivada da “importación de fluxos externos de nitróxeno” (p. 14) en “substitución dos fluxos [...] xerados no territorio a través da fixación biolóxica e dos bucles internos de biomasa” (p. 13-14), o cal sinalan que “representa ademais un risco recoñecido para a saúde humana e a biodiversidade” (p. 14); e, finalmente, unha serie de elementos multicausais que se engaden como ameaza sobre a biodiversidade, como son a simplificación da paisaxe ou o uso de praguicidas.

A nivel agroecosistémico, “a industrialización da agricultura española provocou usos do solo cada vez máis segregados e a perda de sinerxías produtivas baseadas na integración agrosilvopastoral” (González de Molina *et al.*, 2020, p. 62), provocando “a ruptura do equilibrio ecosistémico anterior” (p. 63). Deste xeito, “a tendencia á especialización e intensificación da produción [...] do modelo de crecemento da agricultura española [...] tendeu a impor usos

³⁴⁶ Praguicidas, tracción, rego, fertilizantes minerais, etc.

³⁴⁷ Principalmente pensos para a alimentación do gando.

³⁴⁸ Soler (2020) presentan dous casos nos que o sistema agroalimentario español, no contexto da globalización e o réxime corporativo, está a provocar graves impactos socioambientais en África. Concretamente, trátase de casos de acaparamento de terras por parte de empresas españolas para a produción e importación sandías e melóns dende o Senegal e tomates para procesar e transformar en salsa dende Nixeria.

especializados da terra no territorio en función das demandas do mercado, a aptitude do solo ou a dotación de recursos naturais, especialmente a auga” (p. 63), resultando na “perda de xeodiversidade e heteroxeneidade espacial” (p. 63), así como nunha alteración dos “fluxos de enerxía e materiais, antes máis locais e contidos, [que] acabaron por ser globalizados e de orixe fósil” (p. 63). Así mesmo, a especialización produtiva provocou a nivel de finca

unha forte tendencia a suprimir as asociacións de cultivos e policultivos; a simplificación das rotacións e a súa posterior supresión; a práctica eliminación dos barbeitos ou a súa substancial redución; e o fomento de alternativas de cultivo rexidas polas demandas do mercado (González de Molina *et al.*, 2020, p. 63).

Deste xeito, “a agricultura pasou da heteroxeneidade de cultivos e plantas [...] a monocultivos” (González de Molina *et al.*, 2020, p. 63), implicando “reducións significativas da diversidade xenética, estrutural e funcional” (p. 63), que acompañado dun abandono case total do cultivo de leguminosas, que “levou a unha redución do fluxo de nitróxeno procedente da fixación simbiótica” (p. 63), provocou a redución da “capacidade dos agroecosistemas de substitución autónoma da fertilidade” (p. 63). Así mesmo, a selección de especies e variedades agrícolas máis produtivas, con maior cantidade de partes colleitables e de maior valor comercial, sumado á especialización dos cultivos segundo a demanda do mercado en detrimento da multifuncionalidade, levou ao “abandono de variedades de sementes mellor adaptadas ás condicións do solo e do clima e que [...] requirían menos nutrientes” (p. 65). Produciuse así un aumento significativo da demanda relativa de fertilizantes externos, en primeira instancia minerais e, posteriormente, cada vez máis de carácter químico.

En síntese, o proceso de industrialización, mercantilización e globalización do sistema agroalimentario español supuxo un incremento da dependencia dos insumos externos -enerxía, tracción mecánica, irrigación, fertilizantes, pesticidas, invernadoiros, etc.- e dos impactos e externalidades xerados, así como un decrecemento da súa multifuncionalidade e taxa de reposición da fertilidade dos solos. Pero tamén unha diminución do emprego agrícola, dos ingresos relativos e da poboación dedicada aos traballos agrarios nos contextos rurais,

xerando *desagrarización*, falta de relevo xeracional e, en última instancia, despoboamento rural. Todo isto redundou, en definitiva, nunha perda da capacidade reprodutiva do propio sistema, ameazando “non só a saúde ambiental dos agroecosistemas, senón tamén a viabilidade da actividade agrícola tal e como a coñecemos hoxe en día” (González de Molina *et al.*, 2020, p. 148).

Con relación a isto, ao igual que acontece a nivel global (ILC e Oxfam, 2020), a COAG (2020) pon de relevo que a tendencia de crecente concentración e desigualdade na propiedade, uso e/ou control da terra como recurso esencial da produción agraria, así nos beneficios obtidos do seu manexo, tamén está a ter lugar no contexto español. Neste sentido, indica que o 6,6% dos titulares das explotacións agrarias son empresas, e que estas “obteñen o 42% do valor da produción” (p. 7) en termos económicos. Así mesmo, se a estas se suman os 78.000 titulares físicos que obteñen maiores rendementos económicos, conxuntamente acaparan o 72% de dito valor, mentres que “os 582.000 agricultores dos estratos inferiores” (p. 7) se estarían a repartir o 3% do mesmo. Resulta por tanto obvio o enorme desequilibrio existente tamén no Estado español no referido ao rendemento económico obtido a través das actividades agrarias, cunha grande fenda entre empresas e grandes propietarias dunha banda, e pequenas produtoras pola outra.

Nesta orde, Infante-Ámate *et al.* (2014) apuntan que

Entre 1960 e 2010, o número de explotacións caeu a unha terceira parte³⁴⁹, a poboación rural pasou de 14,89 millóns a 5,97 millóns e de representar case a metade da poboación total a supoñer o 12,76%. A poboación activa agraria caeu de 4,70 millóns a pouco máis de 800 mil³⁵⁰, de copar o 40% de todos os ocupados a pouco máis do 4%. A superficie agrícola caeu de 20,15 millóns a 17,22. En suma, o medio rural español perdeu a relevancia relativa que tivo, a súa achega

³⁴⁹ Actualmente, no Estado español hai arredor de 1 millón de explotacións agrarias, segundo datos do MAPA presentados pola COAG (2020).

³⁵⁰ Actualmente esta cifra se situaría entre os 712.000 segundo o MAPA -datos correspondentes a 2016- e os 750.000 segundo a EPA (COAG, 2020). Destes, arredor de 330.000 son, segundo COAG (2020), “empresarios agrarios profesionais independentes” (p. 7), das cales 265.000 serían “persoas físicas dadas de alta no réxime de autónomos da Seguridade Social” (p. 79), sendo os 65.000 restantes “sociedades cuxo obxecto social principal é a produción primaria” (p. 7). En todo caso, cómpre considerar que a idade media dos titulares físicos de explotacións agrarias é de 60 anos (COAG, 2020), polo que a cifra da poboación activa agraria podería descender aínda máis nos próximos anos de non ter lugar un relevo xeracional.

relativa ao PIB é cada vez menos significativa, os empregados agrarios caeron en picado e as zonas rurais despoboáronse (p. 7-8).

A consecuencia de todo isto, nas últimas décadas produciuse no Estado español unha ruptura social co mundo agrario, que pode percibirse de maneira canto menos significativa no seguinte dato: malia ser a PAC, como vimos, o principal instrumento que rexe os sistemas agroalimentarios no contexto europeo, ata un 78% dos españois afirma non saber de que se trata (Real Instituto Elcano, 2018).

Ante este panorama, González de Molina *et al.* (2020) pregúntanse “se a destrución de empregos e explotacións agrícolas que leva ao despoboamento continuo do noso campo pode non representar, de feito, un obstáculo para a necesaria transición cara a unha agricultura sostible” (p. 148), ao que responden que, en tanto que o modelo agroindustrial hexemónico “debilita a provisión de servizos ecosistémicos que son esenciais para que toda actividade económica sexa sostible” (p. 148), en efecto, “a continuidade da actual disposición institucional do sector agrícola pon en perigo o futuro da agricultura sostible” (p. 148).

En todo caso, como apuntan Infante-Ámate *et al.* (2014), ao igual que sucedeu a nivel global, no Estado español “a industrialización non só afectou á agricultura senón que alterou radicalmente toda a cadea alimentaria” (p. 1). Neste sentido destacan “a proliferación de transportes de longa distancia e a baixo prezo [que] permitiu desligar as actividades de produción e consumo de alimentos” (p. 2), e que “requiriu máis insumos para garantir a conservación e calidade dos alimentos en forma de frío industrial, envases e embalaxes” (p. 2), ou que “boa parte dos alimentos consumidos son procesados pola industria alimentaria e a súa venda ten lugar en canais de distribución e venda cada vez máis complexos” (p. 2).

En canto aos transportes, Infante-Ámate *et al.* (2014) sinalan o gran incremento das importacións de alimentos e insumos agrarios, especialmente pensos para a gandería, principalmente soia e millo procedentes de Estados Unidos, Brasil e Arxentina. Neste sentido apuntan que se ben case o 90% do volume das importacións en 1985

procedían de América, en 2010 o volume total teríase practicamente triplicado e as súas procedencias diversificado, aínda que as importacións americanas aínda representaban o 50%, seguidas en relevancia polas procedentes de Europa e Asia³⁵¹. Así mesmo, apuntan que “o 78% das t-km importadas se realiza por mar e o 20% por estrada” (p. 10), mentres que “o avión e o ferrocarril teñen unha importancia relativa escasa” (p. 10). Porén, salientan que o cambio realmente significativo en termos de custos enerxéticos produciuse no transporte interno de mercancías- das que as alimentarias representaban máis dun terzo en 2010-, dado que este se executa principalmente con camións, cun “custo por tonelada transportada moi superior ao de outros tipos de transporte como os barcos ou o ferrocarril” (p. 10). Consecuentemente, este tipo de transporte sextuplicouse entre 1969 e 2010, disparando tanto o parque deste tipo de vehículos como o consumo de combustibles no transporte, chegando a representar “un 40% do consumo de enerxía final en España” (p. 10) na primeira década do século XXI.

En canto á industria da transformación e procesado alimentario, Infante-Ámate *et al.* (2014) indican que, tras un primeiro aumento dende os anos sesenta, rexistrouse unha redución do número total de industrias agroalimentarias dende 1980 ata 2010, principalmente debido á desaparición das industrias tradicionais como muíños, *almazaras*³⁵² e lagares, precisamente a causa do propio proceso industrializador, mediante o cal “un número menor de industrias son capaces de procesar unha cantidade moito maior de produto” (p. 11), noutro claro exemplo de concentración do sector.

En canto á distribución e a comercialización³⁵³, “no caso do mercado español, nos últimos 25 anos as cinco principais distribuidoras duplicaron a súa cota de mercado, que hoxe ronda o 60%” (Delgado,

³⁵¹ Porén, o volume de exportacións é aínda superior ao das importacións, pois “en 2019 España exportou produtos agroalimentarios por valor de 53.180 Millóns € fronte a unhas importacións de 38.964 Millóns €” (COAG, 2020, p. 11), sendo a UE o principal socio comercial, absorbendo o 71,7% das exportacións agroalimentarias españolas, e Francia, Alemaña, Italia, China, Estados Unidos e Xapón, nesta orde, os principais destinatarios. En canto aos países de procedencia das importacións, destacan, nesta orde, Francia -cun 25,9% de cota de mercado-, Alemaña, Países Baixos, Portugal e Brasil.

³⁵² Prensas de aceite.

³⁵³ Segundo datos do MAPA presentados pola COAG (2020), este sector é o que presenta un maior peso en termos de contratación, pois estaría a empregar a máis dun millón dos 2,6 millóns de traballadoras que actualmente desempeñan a súa actividade laboral no conxunto do sistema agroalimentario español.

2017, p. 19). Máis concretamente, García e Rivera-Ferre (2006) sinalan a consolidación da hexemonía no Estado español destas empresas do GDO a través dos chamados «canais dinámicos», “é dicir, a distribución en autoservicio (súper, híper e discount)” (p. 1), que acumulaban xa daquelas en conxunto o 81,9% das vendas de alimentación por valor, concentrando as cinco principais empresas³⁵⁴ ata o 55,5% da cota de mercado. A estas, sumaríanse outras empresas da GDO e centrais de compra como IFA ou Euromadi, representando estas últimas o 20% de cota de mercado.

Segundo Martín-Cerdeño (2019), actualmente os supermercados acaparan o 60,1% do total do gasto de alimentación no fogar no Estado español, ao que habería que sumar o 13,3% dos hipermercados, ratificando así a tendencia cara á hexemonía das superficies da GDO fronte outros formatos máis tradicionais, como o comercio especializado -17,3%-, o autoconsumo -2,1%-, as feiras periódicas -0,9%-, ou os economatos e cooperativas -0,3%-. Pola súa banda, o MAPA (2020a) ofrece datos que avalan a hexemonía actual dos canais de compra alimentaria vinculados á GDO no Estado español, que no seu conxunto acapararían o 76,8% do volume total do consumo doméstico de alimentos. Neste sentido, destaca particularmente como superficie o supermercado -cun 48,2%- sobre as tendas de desconto -15,4%- e o hipermercado -13,2%-. En contraste, as tendas tradicionais quedarían reducidas a un 13,3% da cota de mercado. Porén, esta concentración do volume de compra polos chamados canais dinámicos da GDO sería menor no caso dos alimentos frescos, alcanzando só o 56,6% do volume de vendas destes produtos, espazo onde o comercio tradicional consegue manter aínda certa relevancia -29,9%-. Porén, no resto de alimentos -non frescos-, a cota dos canais dinámicos ascende ata o 90,2%, reducindo o comercio tradicional a un residual 2,5%.

Sen embargo, aínda que pode que o Estado español aínda vaia á zaga doutros países da contorna no que á concentración do mercado do comercio de alimentos ao por menor se refire, en canto á distribución da cota de mercado entre os principais operadores da GDO presenta o

³⁵⁴ Tratábase, concretamente, nesta orde, de Carrefour, Mercadona, Eroski, Auchan-Alcampo e El Corte Inglés.

caso máis extremo de concentración nun único operador³⁵⁵. Así, segundo Reyes (2016), en 2015 as cinco principais corporacións por volume de venda entre os canais dinámicos eran, nesta orde, Mercadona -16,2%-, DIA -13,4%-, Eroski -8,6%-, Carrefour -8%- e Lidl -4,2%-. Neste mesmo sentido, as principais centrais de compra ocupaban, respectivamente o 14,1% -IFA- e o 13,5% -Euromadi-. No entanto, para 2018 o primeiro operador -Mercadona- xa tería consolidado a súa hexemonía, cun 24,1% da cota de mercado, incrementándoa ata un 24,7% para 2020 -con picos de ata máis do 26% en 2019-, seguida de lonxe por Carrefour -8,6%-, Lidl -6,3% e DIA -5,5%-, segundo os últimos datos publicados por Kantar Wold Panel³⁵⁶.

Faise patente, polo tanto, que a tendencia global á concentración do mercado agroalimentario propia do actual réxime corporativo é igualmente relevante en todos os sectores asociados á cadea agroalimentaria no Estado español. Así mesmo, “o auxe do comercio en grandes superficies, a crecente industria de procesamento ou as masivas importacións de bens e servizos” (Infante-Ámate *et al.*, 2014, p. 14), estimularon “outro dos grandes cambios do sector nas últimas décadas: o envasado e o embalaxe” (p. 14), provocando que para 2010 se consumisen no Estado español “2,1 Mt de envases de vidro para fins alimentarios, 1,5 millóns de envases de plásticos e 1,5 millóns de papel/cartón” (p. 14).

En suma, o proceso de industrialización, globalización e mercantilización do sistema agroalimentario español, en mutuo condicionamento e retroalimentación co proceso de occidentalización e degradación da dieta³⁵⁷, acabou por provocar unha forte concentración de todos os elos da cadea en mans de grandes oligopolios corporativos, reducindo así a capacidade de manobra e toma de decisións tanto de produtoras como de consumidoras, e polo tanto, da súa autonomía e

³⁵⁵ Neste sentido, recoméndase consultar a análise do sector publicada Victor M. Osorio en marzo de 2018 no xornal Expansion: <https://www.expansion.com/empresas/distribucion/2018/05/26/5b09830de5fdeabf1b8b4655.html> [Revisado o 13 de febreiro de 2021].

³⁵⁶ Kantar Wold Panel é unha axencia consultora global sobre estudos de mercado. Os datos aquí indicados, datados do 13 de setembro de 2020, foron consultados na súa páxina: <https://www.kantar.com/campaigns/grocery-market-share> [Revisado o 13 de febreiro de 2021].

³⁵⁷ Abordado no epígrafe 1.2.

SobA. Así mesmo, produciu unha fenda social profunda entre unha parte importante da poboación e un mundo agrario en claro declive, fenda que -salvo excepcións territoriais e contextuais- afastou e alienou o consumo de alimentos da súa produción. Deste xeito, pódense apreciar na evolución do sistema agroalimentario español as mesmas tendencias globais de industrialización dos sistemas agroalimentarios e de implantación hexemónica do réxime agroalimentario corporativo ou neoliberal, aínda que dun xeito condicionado en grande medida por acontecementos históricos que marcaron drasticamente o devir do Estado español no eido agroalimentario, como foron a guerra civil e a autarquía franquista, mais tamén pola súa condición de territorio periférico dentro do contexto da UE, tanto en termos xeográficos como -sobre todo- económicos.

3.5.A crise do réxime agroalimentario corporativo: unha fenda para o campesiñado e a sustentabilidade dos sistemas agroalimentarios

A pesar de todo, e malia a aparente solidez hexemónica do réxime agroalimentario actual, Otero (2013) sinala que a “crise global inflacionista dos prezos dos alimentos en 2008” (p. 51) revelou “as contradicións deste réxime” (p. 51), permitindo entrever as súas costuras. Holt-Giménez (2009a) engade que dita crise foi “un reflexo do ecoloxicamente vulnerable, socialmente inxusto e economicamente volátil que é o réxime alimentario corporativo” (p. 78). Neste sentido, Otero (2013) apunta que o choque que se estaría a producir entre “un pequeno grupo de axentes económicos con intereses variados e antagónicos” (p. 52) podería estar mesmo “na raíz da crise” (p. 52). En concreto, o autor sinala que crise do prezo dos alimentos de finais da primeira década do século XXI “foi xerada, en primeira instancia, pola presenza de novos actores económicos centrados no valor de cambio, e non tanto no valor de uso dos alimentos” (p. 68), como é o caso do “capital financeiro nos mercados de futuros agrícolas” (p. 68). Pero ademais, o autor apunta que tamén “contribuíron centralmente á crise as políticas estatais dos países de capitalismo avanzado” (p. 68), posto que,

orientadas por cálculos de xeopolítica da dependencia no petróleo e a enerxía, as políticas públicas estadounidenses e da [UE] encamiñadas á expansión da produción de biocombustibles cambiaron o uso das terras utilizadas ata ese momento para a produción de alimentos (p. 68).

Desta maneira, para Otero (2013), esta crise revelou o “punto crítico de antagonismo que xurde coa agricultura dominada polo capital” (p. 68), que é precisamente a disputa crecente entre diferentes axentes económicos, tanto con respecto aos Estados e organizacións supranacionais con capacidade para incidir no sistema agroalimentario global a través da súa axenda política -como é o caso da UE-, como as distintas corporacións que concentran cada vez máis os elos da cadea agroalimentaria, nunha loita feroz pola hexemonía e o control monopolista dos mercados. Porén, malia que estes choques cada vez máis intensos se estean a dar entre os grandes axentes do réxime agroalimentario, quen sofre as consecuencias directas desta belixerancia son fundamentalmente as clases populares, sexan estas urbanas ou rurais, mais particularmente as campesiñas e as traballadoras agrarias -e en maior medida nas periferias globais-, cuxas formas de subsistencia están estreitamente ligadas ao devir dos sistemas e os mercados agrolimentarios.

Emporiso, apunta McMichael (2016) que, se ben “mediante a especialización de cultivos e centralización do agronegocio nas décadas de intervención, os alimentos baratos sistematicamente socavaron aos pequenos propietarios [...]” (p. 38), este feito precipitou tamén “a emerxencia dun movemento campesiño contestatario” (p. 38). Deste xeito, o propio “réxime alimentario do capital xeneralizou unha crise agraria de masivas proporcións” (p. 38), terminando por alentar en reacción “un movemento crecente por estabilizar o campo, proxectos de planeta e avances de [SobA] contra novas agresións á cultura agrícola e a diversidade dende as «cadeas de valor» e o acaparamento de terras” (p. 38).

En referencia a isto, Otero (2013) salienta que en tanto que o “terceiro réxime alimentario está baseado [...] nun proxecto político global” (p. 54), a súa “tensión central xace entre a globalización da agricultura empresarial e os movementos de oposición informados e

baseados en principios de [SobA] e nun enfoque nacional para a agricultura” (p. 54). Neste sentido, Otero (2013) indica que LVC “é a organización social de base máis importante, cuxa loita se sitúa na escala transnacional” (p. 55), máis tamén sinala que “as loitas das organizacións que son parte de [LVC] están firmemente arraigadas na escala nacional” (p. 55), dando lugar así a formas de resistencia capaces de articularse nos actuais escenarios globalizados ao tempo que traballan activamente en prol da relocalización e a reconstrución dos sistemas agroalimentarios nos seus países.

Cómpre sinalar a este respecto que, como recorda McMichael (2016) en acordo con Friedmann (2005), nas transicións entre réximes agroalimentarios, os movementos sociais teñen actuado como motores das súas crises, transicións e transformacións. McMichael (2016) tamén salienta “o papel clave de obreiros e campesiños na formación de réximes alimentarios” (p. 29). No caso do primeiro -«colonial-diaspórico»-, “a incorformidade da clase obreira e a migración” (p. 29) contribuíron significativamente á disposición de colonos dispostos a establecerse nas colonias e practicar agricultura de fronteira, expandindo así a rede comercial imperial. Pola súa banda, o segundo réxime -«mercantil-industrial»-, “foi construído sobre a base do apoio agrícola e os programas proteccionistas dende o Estado que alimentaban a agroindustrialización” (p. 29), socialmente demandados como resposta á crise agroalimentaria e social provocada pola *gran poeira*³⁵⁸ dos anos trinta nos Estados Unidos, que se viu sumar aos efectos da gran depresión económica provocada polo *Crac do 29*.

Así mesmo, para Friedmann (2005), no actual réxime corporativo, isto pódese apreciar no desenvolvemento do «capitalismo verde», resultado da “apropiación selectiva das demandas dos movementos ambientalistas e incluíndo cuestións promovidas por activistas do

³⁵⁸ Orixinalmente nomeado en inglés *dust bowl* (literalmente, *cunca de po*), trátase dun desastre ecolóxico acontecido nos anos trinta nas chairas do oeste norteamericano -principalmente nos estados de Oklahoma, Kansas, Colorado, Novo México e Texas-, provocado por un período de seca e anos de uso intensivo do solo para a agricultura e gandería, degradando o vasto ecosistema de pradarias preexistente nesta rexión, e que propiciou o levantamento polo vento de grandes nubes de po e area que desertificaron grandes extensións de territorio e provocaron o endebedamento e éxodo masivo das familias agrícolas. Os efectos sociais desta crise foron maxistralmente recollidos na obra *As uvas da ira*, escrita por John Steinbeck en 1939.

comercio xusto, a saúde do consumidor e o benestar animal” (p. 229). En cambio, McMichael (2016) fai fincapé na “tensión entre o modelo agroalimentario exportador [...] e a orientación ao mercado local da maioría de agricultores do mundo” (p. 36), así como na que ten lugar “entre formas transnacionais de integración das rexións produtoras e consumidoras definidas crecentemente polos alimentos estandarizados [...] e sistemas alimentarios bio-rexionais ou locais que reducen a distancia entre produtores e consumidores” (p. 36). Neste sentido, salienta o xurdimento de movementos antagonistas ao propio réxime corporativo, que “desvelan a crise cada vez máis profunda da agricultura industrial” (p. 20) e que eventualmente poderían acelerar o seu desgaste e colapso para iniciar a transición cara un novo marco agroalimentario, en referencia explícita “ao movemento pola [SobA] e o seu chamamento para a redución progresiva dos sistemas alimentarios en favor do control democrático [...] e prácticas ecolóxicas” (p. 36), avogando pola “relocalización do sistema de réxime alimentario como a solución non só para a tensión propia [...] [deste] senón para a cuestión da supervivencia socio-ecolóxica na era postagroindustrial” (p. 36). Así, “movementos como a [...], Slow Food, a Agricultura Apoiada pola Comunidade e os produtores ecolóxicos a pequena escala expanden a súa base social sobre a fundamento da democracia, a ecoloxía e a calidade” (McMichael, 2009, p. 142), e que, “xa sexa inspirados por visións sociais alternativas ou por esixencias políticas (e ecolóxicas) [...] contribúen ao esgotamento da liberalización agrícola ao estilo da OMC” (p. 142).

A este respecto, Holt-Giménez (2009a) reivindica que ante o panorama de crise sistémica provocada polo réxime agroalimentario corporativo, “precísase un cambio de réxime” (p. 79), o cal, segundo afirma este autor, non poderá ser acometido “mediante reformas dende dentro do propio réxime” (p. 79). Por isto, considera que “para acabar coa fame e estabilizar a agricultura, débense cambiar radicalmente as prácticas, as normas e as institucións que configuran o actual sistema alimentario mundial” (p. 79). Así, estima que o principal desafío para os anteditos movementos alimentarios consiste precisamente “en afrontar os problemas inmediatos de fame, malnutrición, inseguridade alimentaria e degradación ambiental, sen por iso deixar de traballar

incesantemente a favor dos cambios estruturais necesarios para acadar sistemas alimentarios sustentables e equitativos” (p. 79). Neste sentido, se ben considera que “a primeira tarefa foi amplamente asumida, e se manifesta na enorme diversidade de experiencias, proxectos e organizacións que brotan por todas partes” (p. 79), no que respecta á segunda, “o cambio estrutural, é un proxecto moito máis difícil que require contrarrestar a privatización das esferas gobernamental e pública por parte dos grandes filántropos e das transnacionais agroalimentarias, e reverter as tendencias cara a monopolización” (p. 79). Por todo isto, a transición cara un novo réxime baseado na relocalización dos sistemas agroalimentarios, a equidade, a SobA e a sustentabilidade ambiental “esixe movementos sociais suficientemente audaces, vigorosos e imaxinativos como para arrebatarse a vontade política do puño dos monopolios agroalimentarios que hoxe controlan os alimentos” (p. 79), *re-politizando os sistemas agroalimentarios*³⁵⁹ e rachando coa hexemonía neoliberal que se impón globalmente e se naturaliza como a única opción válida posible. Con este fin, apunta o autor, cómpre “forxar alianzas poderosas e saber diferenciar o cambio superficial do cambio estrutural” (p. 79).

Dende esta perspectiva, cómpre indicar que, afortunadamente, malia a consolidación dos sistemas agroalimentarios industrializados e globalizados e a pesar da hexemonía do réxime agroalimentario corporativo-neoliberal imperante e dos seus embates en forma de acaparamento de terras e recursos, espolio e crises agroalimentarias, o campesiñado continúa a resistir no mundo actual, facendo mostra da súa distintiva capacidade de resiliencia ante contextos sumamente adversos e hostís. Así, como afirman Fernández-Durán e González-Reyes (2018), “a agricultura campesiña sobrevive” (p. 450), aseveración que os autores sustentan en seis consideracións especialmente relevantes.

En primeiro lugar, a nivel global, “a maioría das explotacións son pequenas” (Fernández-Durán e González-Reyes, 2018, p. 450). Segundo os autores, “o 92% das explotacións agrarias pódense

³⁵⁹ Como rezaba o lema do VII Congreso Internacional de Agroecoloxía, celebrado o 2018 en Córdoba, e do cal o autor desta tese foi membro do Comité Organizador durante unha das súas estadias predoutorais. Máis información sobre este evento: <http://www.osala-agroecologia.org/vii-congreso-internacional-de-agroecologia/> [Revisado o 20 de decembro de 2020].

considerar pequenas (cunha media de 2,2 ha)”³⁶⁰ (p. 450), mentres que “só en 9 países (todos europeos) as pequenas granxas son unha minoría”³⁶¹ (p. 450). Coincídese así cos datos presentados pola ILC e Oxfam (2020), en cuxo informe indícase que actualmente 2500 millóns de persoas continúan a dedicarse á agricultura a pequena escala en todo o mundo, “na súa maioría pobos indíxenas e comunidades locais” (p. 55). Fernández-Durán e González-Reyes (2018), distribúen dita cantidade total entre os “1300-2000 millóns de persoas nos mundos campesiños autóctonos ou pouco modernizados, e 300-500 millóns nos mundos indíxenas” (p. 450). Tanto unhas como as outras estarían situadas en grande medida “nas franxas intertropicais, onde existe tamén unha maior diversidade cultural comunitaria e ecosistémica, unindo unha vez máis maiores graos de autonomía colectiva cunha relación máis harmónica coa contorna” (p. 451). Porén, segundo GRAIN (2014a), se ben “máis do 90% das e os agricultores do mundo son campesiños e indíxenas” (p. 1), estes apenas “controlan menos dun cuarto da terra agrícola mundial” (p. 1), xa que malia representar unha ampla maioría en canto a número de produtoras e de fincas produtivas, a proporción das fincas consideradas pequenas redúcese ao 24,7% en termos de superficie, o cal da conta da situación de marxinalidade á que está sometido actualmente o campesiñado debido ao xa referido proceso de concentración de terras reportado tanto por GRAIN (2014a) como pola ILC e Oxfam (2020).

En segundo lugar, malia que resulte contraintuitivo, tras décadas de industrialización agraria, “o uso de insumos de síntese e de maquinaria é minoritario” (Fernández-Durán e González-Reyes, 2018, p. 450), xa que “entre a poboación campesiña, só o 30-40% utiliza de xeito regular ou esporádica as tecnoloxías da [RV]” (p. 450), a cal

³⁶⁰ Segundo GRAIN (2014) en base a datos extraídos de FAOSTAT, o 92,3% do número total de fincas agrícolas a nivel mundial son consideradas pequenas -cunha extensión menor a 2,2 ha de media-. Cómpre considerar que no caso de América do Norte unha finca considérase pequena cando ten unha superficie menor de 67,6 ha, sendo con moita diferenza a rexión co límite máis elevado para esta consideración, seguida de lonxe por América Latina e o Caribe, na que o límite se sitúa nas 9,7 ha. Por contra, no resto de rexións do planeta, entre as que se inclúe Europa, o límite sitúase nunha superficie igual ou inferior a 2,2 ha, resultando particularmente salientable neste sentido o caso da India, onde o límite sitúase nas 0,6 ha.

³⁶¹ Concretamente: Bélxica, Dinamarca, Finlandia, Francia, Alemaña, Irlanda, Luxemburgo, os Países Baixos e Noruega (GRAIN, 2014).

ademais emprega “só o 20% do petróleo o 30% de auga usados en agricultura” (p. 450). A isto engádese que, aínda hoxe, “dos/as 1300-2000 millóns de campesiños/as do mundo, 350 dispón de tracción animal e 1000 usa só útiles manuais” (p. 450).

A terceira é que “parte do campesiñado aínda controla a súas sementes” (Fernández-Durán e González-Reyes, 2018, p. 450), o cal supón unha salvagarda da reprodución social, a agrobiodiversidade e o patrimonio xenético e cultural campesiño, redundando directamente na súa autonomía e SobA, mais tamén na capacidade de resiliencia do sistema agroalimentario global no seu conxunto. Neste sentido, os autores salientan que “as mulleres son as principais protagonistas” (p. 451) deste cometido na agricultura campesiña, en tanto que son as que maioritariamente producen os alimentos, así como tamén son as que principalmente realizan as tarefas de selección e custodia das sementes, malia posuír unicamente o 2% das terras cultivadas (GRAIN, 2014a).

A cuarta consideración de Fernández-Durán e González-Reyes (2018) é que “a produción puramente industrial de alimentos é minoritaria” (p. 450) a pesar de que ocupa a maior parte de superficie cultivable. Segundo GRAIN (2014a), o 75,3% de superficie agrícola está sendo acaparada polo 7,7% de fincas consideradas de gran tamaño, o cal é consistente coa tendencia presentada no informe da ILC e Oxfam (2020). Porén, segundo recollen Fernández-Durán e González-Reyes (2018), “a principios do século XXI, [a agricultura industrial] supuxo o 30-50% do abastecemento mundial, usando o 70-80% da terra cultivable” (p. 450), fronte aos sistemas campesiños tradicionais, que coa superficie restante “abasteceron ao 30-35% da poboación mundial” (p. 450)³⁶². Segundo GRAIN (2014a), malia a privación de terras, o campesiñado seguiría actualmente a «alimentar o mundo», pois existe consenso entre as institucións das NNUU³⁶³ e o Relator Especial para o Dereito á Alimentación -daquelas, De Schutter- en considerar que “a agricultura campesiña produce ata o 80% do alimento nos países non industrializados” (p. 11). Isto débese, en parte, a que “as fincas

³⁶² Alén do autoconsumo que, como xa vimos, se practica no modo campesiño.

³⁶³ En referencia ao Programa das Nacións Unidas para o Medio Ambiental -en adiante PNUMA-, o Fondo Internacional de Desenvolvemento Agrícola -en adiante FIDA- e a FAO.

pequenas tenden a ser máis produtivas que as grandes” (p. 11), xa que “priorizan a produción de alimentos” (p. 11) e “tenden a centrarse no mercado local e nacional e nas súas propias familias” (p. 11). En cambio, “as grandes fincas empresariais [...] tenden a producir materias primas e se centran nos cultivos de exportación, moitos dos cales non son para a alimentación humana”³⁶⁴ (p. 11).

En quinto lugar, a maior parte do comercio alimentario -entre o 85% e o 90%- prodúcese a escala local, incluíndo o autoconsumo, polo que, a pesar do mercado global xerado e os importantes impactos socio-ambientais atribuídos, o comercio internacional de alimentos mediante a importación-exportación representaría unicamente unha pequena porcentaxe da satisfacción total das necesidades alimentarias a escala planetaria. Neste sentido, o ETC Group (2017) apunta que 2500 millóns de persoas -fundamentalmente nos países periféricos- “obteñen parte ou a totalidade dos seus alimentos do pequeno comercio local ou de vendedores informais que se fornecen directamente de campesiños” (p. 14). Ademais, sinala que canto menos o “77% dos cultivos alimentarios e a produción gandeira se consumen [...] dentro do país no que se produciron e a maioría destes alimentos se producen dentro da rede campesiña” (p. 14), coa única excepción neste sentido dos países da OCDE.

Por último, Fernández-Durán e González-Reyes (2018a) destacan o carácter multifuncional dos sistemas campesiños, sinalando que estes estarían a achegar a principios de século arredor do 70% dos medicamentos. Así mesmo, GAIN (2014a) sinala que as formas de agricultura a pequena escala, propias do modo campesiño, “son moito mellores na produción e utilización da biodiversidade, no mantemento da paisaxe, a contribución ás economías locais, [na] provisión de oportunidades de traballo e promovendo a cohesión social, por non mencionar a súa real e potencial contribución a reverter a crise climática” (p. 14).

Pola súa banda, Toledo e Barrera-Bassols (2008) apuntan que

³⁶⁴ Incluindo “cultivos para alimento animal, biocombustibles, produtos da madeira e outros cultivos non alimenticios” (GRAIN, 2014, p. 11).

na actualidade, malia os agudos procesos de urbanización e de industrialización da produción primaria [...], aínda se encontran extensas rexións do mundo, especialmente nas zonas tropicais, onde miles de comunidades tradicionais continúan realizando prácticas que certifican un uso prudente da biodiversidade de cada un dos ecosistemas existentes (p. 26-27).

Van der Ploeg (2010) salienta que dúas quintas partes da humanidade aínda segue a ser campesiña, polo que “os campesiños desempeñan un papel esencial nas sociedades modernas e [...] existen millóns de persoas que non teñen máis alternativa que esa vida” (p. 13). Neste sentido, apunta que “entre eles hai millóns de agricultores europeos que son moito máis campesiños do que nós sabemos ou queremos admitir” (p. 12). Así mesmo, segundo o autor, “aproximadamente o 85% da produción de alimentos a nivel mundial canalízase a través de circuitos curtos e descentralizados” (p. 24). Datos como estes ou os manexados por Toledo e Barrera-Bassols (2008) ao respecto a cantidade absoluta e relativa de produtores a pequena escala que aínda subsisten en moitos países, “indican que esa porción da humanidade fornece aínda de volumes importantes de alimentos, materias primas, auga e outros satisfactores ao resto do mundo” (p. 48).

Así, se ben “a súa presenza relaciónase frecuentemente de maneira positiva coa calidade da vida no campo, coa calidade do noso alimento e coa necesidade de utilizar a auga, a enerxía e a terra fértil, de maneira sustentable e efectiva” (Van der Ploeg, 2010, p. 13), tamén é certo que, constantemente, o “Imperio e o campesiñado, onde sexa, entran en contradicións e enfrontamentos multifacéticos e multidimensionais” (Van der Ploeg, 2010, p. 13). Así, tal como apuntaba McMichael (2016), estamos probablemente asistindo a un período de transición, transformación ou cambio de réxime agroalimentario, no que a crise derivada das contradicións internas do propio réxime e o pulo dos movementos alimentarios e campesiños, tanto en contornas urbanas como rurais de todo o planeta, estarían a constituír os principais elementos catalizadores. Neste escenario, a supervivencia do campesiñado a través de décadas de industrialización e mercantilización agroalimentaria, cumpre un papel clave como elemento que conecta os valores emerxentes para a construción dun novo réxime coa práctica de formas de agricultura acordes a estes.

Neste sentido, Fernández-Durán e González-Reyes (2018) destacan as tres razóns polas cales consideran que a agricultura campesiña sobrevive. A primeira é porque “a lóxica da agricultura campesiña e familiar é distinta á industrial, xa que busca a supervivencia da produción” (p. 451), o cal lle outorga “máis resiliencia que a lóxica do máximo beneficio” (p. 451). A segunda é que a pesar de que “a agricultura tradicional sexa menos eficiente na produtividade medida en diñeiro por hectárea de monocultivo, na produción de alimentos, ao basearse no policultivo, é claramente superior” (p. 451). E a terceira é precisamente porque “foi desprazada aos terreos marxinais” (p. 451), motivo polo cal quedou nas marxes do proceso globalizador e homoxeneizador dos réximes agroalimentarios. E é dende as marxes -e das disfuncionalidades- dos réximes agroalimentarios hexemónicos que xorden os xermolos das transformacións máis profundas e da configuración de novos réximes.

Para concluír este epígrafe, o ETC Group (2017) contrapón de xeito sintético unha serie de elementos que apuntan, dunha banda, á relevancia que o modelo campesiño aínda representa no mundo actual, tanto en relación co número de persoas que o practican como en canto á súa capacidade de producir, autoabastecerse e prover alimentos a outras persoas, e pola outra, á ineficiencia, as contradicións e os impactos que provoca o modelo agroindustrial propio do réxime corporativo hexemónico, sobre os que se profundará no seguinte epígrafe.

Deste xeito, dun lado sinálase que arredor dun 70% da poboación mundial -entre 4500 e 5500 millóns de persoas dos 7500 millóns de habitantes actuais do planeta- “acude á rede alimentaria campesiña para obter a maior parte ou todos os seus alimentos” (ETC Group, 2017, p. 12). Inclúense aquí á práctica totalidade da poboación rural mundial, que ronda os 3500 millóns de persoas, tanto dos países periféricos como as “decenas de millóns de campesiños no Norte global” (p. 12); os “aproximadamente mil millóns de produtores urbanos de alimentos (en hortas, estanques e currais)” (p. 12), de particular relevancia nos contextos urbanos e periurbanos en crecemento demográfico exponencial nos países periféricos (FAO, 2019c); “a maioría dos 800

millóns de persoas en todo o mundo que dependen das pesqueiras en pequena escala para o seu sustento” (ETC Group, 2017, p. 12); e outros centos de millóns de persoas “que recorren regularmente á rede campesiña en tempos de escaseza” (p. 12). Así mesmo, segundo indica o ETC Group (2017), “a rede campesiña non só provee comida ao 70% da xente, senón que produce o 70% dos alimentos dispoñibles para consumo humano (medidos en calorías e en peso)” (p. 14), provendo de alimentos nutritivos e saudables a colectivos vulnerables á inseguridade alimentaria, principalmente nos países periféricos. Para isto, a agricultura campesiña estaría a empregar unicamente o 25% das terras agrícolas a nivel global, cuns niveis baixos de consumo de enerxía fósil -arredor do 10% do total- e auga –“non más do 20% da [...] que demanda a totalidade da produción agrícola” (p. 17), cunha practicamente nula erosión dos solos ou deforestación.

En contraste, a alimentación do 30% restante das habitantes do planeta -entre 1800 e 2800 millóns de persoas- estaría a depender actualmente dos sistemas agroindustriais, que utilizan “máis do 75% da terra agrícola do mundo” (ETC Group, 2017, p. 17) e consumen “polo menos o 90% dos combustibles fósiles que se usan na agricultura” (p. 17) e o 80% de auga doce, destruindo no proceso 75.000 millóns de toneladas anuais de solos arables e tallando outras tantas hectáreas de bosques e outras superficies forestais. Segundo o ETC Group (2017), esta baixa eficiencia explícase en parte porque, do total das calorías en forma de alimentos producidos mediante cultivos baixo o modelo agroindustrial, só o 24% se destina directamente á alimentación humana. Do 76% restante, un 44% destas calorías destínase á alimentación de gando -das cales só un 12% se converterán finalmente en alimentación humana en forma de carne ou leite-, un 9% oríentase á produción de biocombustibles e outros produtos non alimentarios, un 15% pérdese a través dos elos da cadea e outro 8% desperdiciase no ámbito do consumo. Alén diso, sinálase que, debido a que, dunha banda, parte das calorías producidas baixo este modelo son nocivas para a saúde, e pola outra, “os habitantes rurais -que son case a metade do mundo, no Sur global- reciben o peor dos comestibles procesados” (p.

15)³⁶⁵, unha parte significativa das calorías producidas baixo este modelo non estarían a nutrir adecuadamente ás persoas que as consumen, afectando especialmente aos colectivos máis vulnerables á inseguridade alimentaria.

Así mesmo, xunto a estas diferencias fundamentais, o ETC Group (2017) revisa de xeito comparado as achegas de ambos modelos con relación a outros elementos de contraste, sintetizados na Táboa 10.

Táboa 10. Comparación entre as achegas dos modelos campesiño e agroindustrial.

	Campesiño	Agroindustrial
Diversidade xenética agrícola (xestión)	7000 especies 2,1 millóns de variedades (mercados locais, intercambios e agasallos)	137 especies ³⁶⁶ 100.000 variedades (control monopolista)
Diversidade xenética gandeira (xestión)	34 especies domesticadas 8774 razas pouco comúns e a maioría das razas comerciais actuais (640 millóns de campesiños con gandería de curral, 190 millóns de pastores e 1000 millóns de produtoras urbanas)	Case exclusivamente 5 especies 100 razas comerciais (control da cría e a reprodución concentrado por poucas corporacións)
Métodos de atención á saúde do gando	Adaptación e diversidade xenética Especies e variedades inmunes a doenzas infecciosas e resistentes a climas extremos Prácticas etno-veterinarias a partir de recursos locais	Uniformidade xenética das variedades comerciais Industria fármaco-veterinaria Uso abusivo de antibióticos Orixe do 60% das zoonoses Industria da clonación animal en cernes
Pesca e piscicultura	Pesca artesanal 800 millóns de campesiños pescadores 15.000 especies de auga doce e 20.000 de salgada 25% da captura mariña total Fonte fundamental de proteína para 3000 millóns de persoas	Pesca intensiva 600 especies mariñas e 500 en piscifactorías ³⁶⁷ 91% das pesqueiras oceánicas sobreexplotadas ou en explotación máxima 25% da captura total é ilegal ou non rexistrada 28 países concentran o 40% da captura pesqueira mundial

³⁶⁵ A quen se suman moitas persoas que, tanto en contornas urbanas como rurais, teñen dificultades de acceso a alimentos saudables e nutritivos, debido aos xa referidos desertos e pantanos alimentarios, tanto en países centrais como periféricos.

³⁶⁶ Das que “unicamente 16 representan [o] 86% da produción global de alimentos” (ETC Group, 2017, p. 19).

³⁶⁷ Porén, o “40% da captura está composta só por 23 especies” (ETC Group, 2017, p. 25). Así mesmo, “a produción acuícola é dominada por só 25 especies” (p. 25).

		10 empresas concentran o 25% do mercado mundial
Diversidade alimentaria	Orientada á SegA e á nutrición Procura de características que facilitan o procesado e o almacenamento Diversificación e asociacións Policultivos	Redución de especies cultivadas Perda do 75% da diversidade Uniformación para o mercado Perda de calidades nutricionais Monocultivos
Insumos agrícolas	Insumos locais Variedades e razas locais Case o 90% das sementes: reservas propias ou troque Esterco do gando Control biolóxico de pragas	Mercado global concentrado en tres grandes corporacións transnacionais que controlan o 60% do mercado global de sementes e o 71% do de agrotóxicos
Bosques e recursos forestais	Dependencia de arredor de 80.000 especies forestais 2700 millóns de persoas cociñan con leña Coidado e uso multifuncional dos bosques: madeira, combustible, alimentos, téxtiles, ferramentas	Deforestación para o monocultivos: palma aceiteira, cereais e sola para a gandería industrial, etc. Talla comercial de madeiras e deforestación de bosques e selvas tropicais
Solos	Menos da metade do campesiñado emprega fertilizantes sintéticos En maior medida: esterco, restos das colleitas e microorganismos dos solos para fixar nitróxeno Estratexias de protección: cortaventos de árbores, asociación de cultivos, sistemas mixtos agropecuarios, etc.	Consumo da maior parte de fertilizantes sintéticos Responsable da perda de 75.000 toneladas de solo ao ano 80% dos fertilizantes -e da superficie agrícola- destínanse ao cultivo de alimento para gando
Polinizadores e microfauna	Protexe e benefíciase dos máis de 20.000 especies de insectos, aves e morcegos que polinizan ao menos o 75% dos principais cultivos alimentarios	Destrúe polinizadores naturais co abuso de agrotóxicos: dependencia de colmeas comerciais e perda de produtividade Técnicas de edición xenética para esterilizar cultivos e que non requiran polinización Abuso de fertilizantes e pesticidas sintéticos e antibióticos en gando dana os solos e cadeas tróficas, destruindo microbios e outra microfauna beneficiosa
Recursos hídricos	Estratexias para o uso eficiente de auga: colleita de auga de chuvia, rotación de cultivos Menor filtración de nitratos	Consume a maior parte do uso agrícola da auga mediante irrigación, cría de gando e procesado de alimentos Pegada hídrica da gandería e dos produtos elaborados moito maior que a dos cultivos vexetais de consumo humano Globalización da pegada hídrica

Energía	Menor uso de enerxía para producir alimentos	Gran cantidade de enerxía fósil para fabricar fertilizantes e pesticidas sintéticos Responsable do 85-90% das emisións de GEI asociadas aos sistemas agroalimentarios
Métodos de conservación	Técnicas de conservación: secado, afumado, salgadura, encurtido, fermentado, conxelado, etc. Estratexias de fermentación que conservan vitaminas e minerais Procesos artesanais para enriquecer e conservar alimentos	Procesado de alimentos para incrementar o valor económico (supón o 75% das vendas) Uso de aditivos artificiais: impactos nocivos na saúde Procesado industrial: socava mercados locais, reduce agrobioidiversidade, estimula alimentación insá e a obesidade Plásticos (envasado, embalaxe, etc.): contaminación oceánica
Perda e desperdicio alimentario	Perda significativa de alimentos por carencias nos sistemas de almacenamento e transporte Porción relevante regresa aos solos ou alimenta o gando Desperdicio menor de alimentos nos fogares dos países periféricos	Perda de entre o 33% e o 50% dos alimentos nos elos de procesado, transporte e almacenamento Sobreoferta e consumo excesivo: sobrepeso e obesidade Desperdicio inxente de alimentos nos fogares dos países centrais
Diversidade cultural	Inherente á agricultura e garante da estabilidade ambiental Saberes sobre a produción, o consumo e a relación cos ecosistemas Asociada á agrobioidiversidade Defensa da autonomía e singularidade de modos de vida	Obstáculo para o mercado Negación doutros modos de relación cos ecosistemas Provoca a perda da diversidade de linguas e culturas Acapara territorios e ignora as complexas relacións entre comunidades e contornas Homoxeneiza modos de vida, produción e consumo á marxe de condicións climáticas, socioeconómicas e culturais
Modos de vida, sustento e DDHH	Máis oportunidades e maiores ingresos para traballadoras 2600 millóns de persoas dedicadas actividades relacionadas coa agricultura, a pesca ou o pastoreo	Eliminación da agricultura familiar, concentración en grandes fincas que empregan a 50 millóns de traballadoras Éxodo rural e migración de familias campesiñas Exposición de campesiñas e traballadoras a graves riscos de saúde por contacto con praguicidas: causa 220 mil mortes anuais Robotización agrícola Explotación laboral ao longo da cadea agroalimentaria, incluíndo condicións de escravitude e explotación infantil Violencia contra campesiñas e traballadoras

Innovación	Gran capacidade de adaptación a condicións cambiantes	Sometemento ao interese económico
------------	---	-----------------------------------

Fonte: ETC Group (2017). Elaboración propia.

En resumo, ao longo deste epígrafe revisáronse as diferencias substanciais entre os principais modelos de sistema agroalimentario -o campesiño e o agroindustrial-, así como a evolución dos réximes agroalimentarios ata a consolidación do réxime corporativo-neoliberal actualmente hexemónico. Porén, malia esta hexemonía global -actualmente en crise-, o modelo campesiño conseguiu subsistir, mantendo aínda unha grande relevancia para a SegA, particularmente nos países periféricos. Deste xeito, o campesiñado constitúe hoxe unha salvagarda da diversidade agraria, tanto biolóxica como cultural, e da reprodución social e a SegA para as poboacións máis vulnerables, mais tamén unha reserva de prácticas e saberes tradicionais que poden sustentar o deseño de sistemas e réximes agroalimentarios máis equitativos, sustentables e resilientes, alternativos aos actualmente dominantes. Así mesmo, cómpre salientar o papel fundamental que están a xogar os movementos alimentarios -e o movemento campesiño en particular- no escenario de crise do réxime corporativo-neoliberal, propiciando rupturas con este e solidificando as bases para a construción de sistemas agroalimentarios alternativos e a configuración dun novo réxime global, baseado na relocalización e acurtamento dos canais de comercialización -e das cadeas agroalimentarias, por extensión-, a xustiza social e a equidade, as prácticas ecolóxicas e a sustentabilidade, a democratización dos sistemas agroalimentarios e a descentralización do poder, e, en definitiva, a procura da realización universal do DAA e a SegA a través da consolidación da SobA.

Con todo, no seguinte epígrafe profúndase nos distintos impactos que o sistema agroindustrial e o réxime corporativo actualmente hexemónicos aínda están a provocar a nivel global, así como no significativo papel que ambos desempeñan na perentoria crise socioambiental na que a humanidade se encontra dende hai décadas, para seguidamente abordar as alternativas propostas para afrontar esta crise e a función que nestas pode desempeñar a configuración de dietas e sistemas agroalimentarios sustentables.

4. A ALIMENTACIÓN NA ENCRUCILLADA: DA CRISE SOCIOAMBIENTAL Á TRANSICIÓN ECOSOCIAL

Todos os lugares do mundo están abarrotados de torres de arrefecido e parques de estacionamento, agronegocios e megacidades. Pero agora que o desenvolvemento está terminando -a Terra era o planeta equivocado para esta clase de construción- os proxectos de crecemento se están transformando rapidamente en ruínas, en lixo, entre as que temos que aprender a vivir (Iván Illich, 1996)

Como foi argumentado no epígrafe anterior, o sistema agroalimentario global está maiormente regulado na actualidade por un réxime agroalimentario hexemónico de carácter corporativo ou neoliberal. Porén, este réxime non é senón unha das manifestacións ou concrecións dun *modelo de desenvolvemento* imperante. Segundo Boas e Gans-Morse (2009),

un modelo implica un conxunto de teorías económicas que vinculan políticas dispares nunha receita coherente para o crecemento ou a modernización; prescricións para o papel adecuado de actores clave como os sindicatos, a empresa privada e o estado; e un proxecto explicitamente político para levar a cabo estas prescricións e asegurar que os actores actúen segundo as regras do xogo (p. 144).

En definitiva, trátase dun marco amplo de proxecto planetario que orienta as políticas e regula os distintos aspectos estruturais da organización social humana -afectando tamén aos culturais- en base a unha perspectiva ideolóxica específica. O actual marco globalizado está dominado polo neoliberalismo, doutrina político-económica hexemónica tras o fin da Guerra Fría. A grandes trazos, este pensamento, que emerxe na súa forma actual³⁶⁸ nos anos setenta en oposición á forte regulación do socialismo de Estado e como alternativa ao keynesianismo dominante no bloque occidental dende a Segunda Guerra Mundial ata a crise de 1973, avoga a grandes trazos por unha desregulación e liberalización forte do mercado, así como por unha

³⁶⁸ Cómpre non confundir co uso do termo *neoliberalismo* acuñado nos anos trinta pola almana Escola de Friburgo -en particular por Alexander Rüstow- para aludir a unha nova forma máis moderada de liberalismo con respecto ao *laissez-faire* do liberalismo clásico e caracterizada polo énfase nos valores humanistas. Tamén denominado *ordoliberalismo*, acabaría dando lugar á corrente da *economía social de mercado* ou *capitalismo social*, unha terceira vía entre o capitalismo e o socialismo con gran influencia na Europa occidental, que cristalizaría posteriormente na conformación das políticas do Estado do Benestar (Boas e Gans-Morse, 2009).

redución do papel do Estado, reducíndoo a unha función meramente represiva ante as expresións de descontento social. Tras a desintegración da Unión Soviética a finais dos oitenta, este marco ideolóxico impulsado pola Escola de Chicago e o economista Milton Friedman no plano académico, así como polos gobernos de Margaret Thatcher -no Reino Unido- e Ronald Reagan -nos Estados Unidos- no político, deveu hexemónico³⁶⁹ a escala global na última década do século XX e continúa séndoo nas dúas primeiras do XXI, autoerixíndose como o último estadio de evolución político-económica do ser humano, concepción feita explícita no *There is No Alternative* de Thatcher (Rivas, 2020) ou no *Fin da Historia* de Fukuyama (1992). A súa expansión e consolidación noutros contextos xeográficos, en ocasións impondo as súas receitas de reforma económica de xeito violento, como é o caso paradigmático da ditadura chilena de Pinochet, é definida por Klein (2011) como a imposición internacional do «capitalismo do desastre», asociando o neoliberalismo con formas contemporáneas de autoritarismo neoconservador.

Porén, dun xeito máis específico, Boas e Gans-Morse (2009) identifican “ao menos catro formas distintas e potencialmente superpostas de como se usa o neoliberalismo no estudo da economía política: para denotar un conxunto de políticas de reforma económica, un modelo de desenvolvemento, unha ideoloxía normativa e un paradigma académico” (2009, p. 143). A primeira acepción refírese a políticas como a liberalización económica “mediante a eliminación de controles de prezos, a desregulación dos mercados de capitais e a redución das barreiras comerciais” (p. 143); a redución do papel económico do Estado, “sobre todo mediante a privatización de empresas estatais” (p. 143); ou as relacionadas coa “austeridade fiscal e a estabilización macroeconómica, incluído o control estrito da oferta monetaria, a eliminación dos déficits orzamentarios e a redución dos subsidios governamentais” (p. 143). A segunda refírese ao modelo de desenvolvemento neoliberal como “unha estratexia de desenvolvemento integral con implicacións económicas, sociais e políticas” (p. 144), que, en contraste co modelo precedente -o estatal-,

³⁶⁹ De novo, empregamos a concepción gramsciana de hexemonía.

implica “roles políticos moi diferentes para o traballo, o capital e o estado” (p. 144), supoñendo polo tanto “unha reestruturación das relacións Estado-sociedade” (p. 144). A terceira fai referencia á ideoloxía neoliberal como o conxunto de “ideas normativas sobre o papel apropiado dos individuos fronte ás colectividades e unha concepción particular da liberdade como un valor social xeral” (p. 144), avogando pola restrición do papel regulador do Estado á mínima expresión e a maximización da liberdade individual, atribuíndo ao mercado a función de mediar nas relacións entre individuos. Por último, a cuarta acepción caracteriza o neoliberalismo como un paradigma académico, “estritamente relacionado coa teoría económica neoclásica” (p. 144) e consistente “en supostos positivos sobre como operan os mercados” (p. 144), como o que considera a predeterminación do comportamento dos individuos en base a regras universais, como a maximización da utilidade e das ganancias como conduta racional e eficiente no marco do mercado, recollida na concepción abstracta do *homo æconomicus* propia deste paradigma académico.

En todo caso, aquí adoptamos unha concepción holística que integra estas catro formas de concibir o neoliberalismo como realidades intrinsecamente vencelladas. No entanto, ben é certo que, con relación á análise da súa influencia sobre os sistemas agroalimentarios, facemos especial fincapé no enfoque do modelo de desenvolvemento, en tanto que desde esta perspectiva se explica mellor a cristalización do neoliberalismo no réxime agroalimentario actual. Secasí, trátase tamén de desvelar como o neoliberalismo en tanto que ideoloxía hexemónica é actualmente tanxible a nivel político e institucional, e se evidencia, como veremos, tanto nos discursos e declaracións como no enfoque das políticas e acordos internacionais adoptados. Identificar como este marco ideolóxico inflúe a este nivel resulta fundamental, posto que, como apuntan Proulx e Sauvé (2007), “a visión do desenvolvemento social que adoptan os nosos dirixentes [...] inflúe nas decisións estratéxicas do Estado; e estas [...] determinan todas as leis, todos os programas, [...] todo o que é permitido ou posible, e tamén todo o que non o está” (p. 8). É dicir, o modelo de desenvolvemento adoptado non será senón o xeito a través do cal se institucionalizan determinadas

visións do mundo, así como os intereses particulares dos actores con maior capacidade de toma de decisión e influencia.

Resulta deste xeito relevante asociar a análise dos sistemas agroalimentarios co modelo de desenvolvemento baixo o que estes están construídos e regulados, para desvelar así o que hai de ideolóxico, e polo tanto permutable, na súa configuración, particularmente nun momento da historia no que a humanidade se atopa nunha *gran encrucillada* (Prats, Herrero e Torrego, 2016), na que as eleccións que se adoptan -ou se deixan de adoptar- poden chegar a poñer en risco a supervivencia mesma -e as condicións de vida- de gran parte da poboación planetaria.

Ante isto, cómpre revisar tamén as propostas alternativas a este marco hexemónico de pensamento e concepción da organización social humana, que se presentan para afrontar a actual crise socioambiental e axustar os modos de vida ás esixencias ambientais que impoñen os propios límites biofísicos do planeta, así como ás esixencias sociais derivadas do respecto universal e inescusable aos DDHH. Así mesmo, cabe considerar os modelos de sistemas agroalimentarios e de dieta que se suxiren adoptar en consonancia. Así, neste epígrafe revisamos algunhas destas propostas orientadas á promoción de dietas e sistemas agroalimentarios sustentables que nos últimos anos están impregnando os discursos académicos e institucionais -e nalgúns casos tamén as políticas-, baixo diferentes formas e enfoques. Porén, resulta pertinente tamén recoñecer a existencia de proposicións de alternativas de desenvolvemento que dende o eido da micropolítica -ou a través da *infrapolítica* (Scott, 2003)- se están a formular, concretar e articular a distintas escalas. Trátase de voces díscolas que reivindicán outros mundos posibles e experiencias que ensaian outros modelos de desenvolvemento social, propoñendo e adoptando construcións da dieta e configuracións dos sistemas agroalimentarios diametralmente distintas ás dominantes.

En calquera caso, antes de presentar os modelos propostos para afrontar a actual crise, é preciso partir en primeiro lugar da situación na que nos encontramos actualmente e do recoñecemento dos desaxustes socioambientais que o modelo de desenvolvemento vixente provoca,

particularmente a través da dieta e do sistema agroalimentario dominante. Con ambas abordaxes, trátase de esbozar nas seguintes páxinas baixo que circunstancias se formula esta tese, nun escenario mundial marcado por unha profunda crise socioambiental e unha cada vez máis inaprazable transición ecosocial.

4.1. Dieta e sistema agroalimentario na crise socioambiental

Ao longo da segunda metade do século XX, particularmente a partir dos anos setenta, diferentes voces procedentes do mundo académico -mais tamén dende o ecoloxismo social e político- foron alertando do que actualmente é unha realidade consensuada: a humanidade está a experimentar unha emerxencia ambiental sen precedentes. En 1992, máis de 1700 científicas independentes, incluíndo a maioría das galardoadas co premio Nobel con vida e congregadas pola asociación norteamericana *Union of Concerned Scientists*, publicaron a *Advertencia dos Científicos do Mundo á Humanidade*, na que “reclamaron á humanidade que frease a destrución ambiental” (Ripple *et al.*, 2017, p. 1026). Alertaban que “os seres humanos estaban en rumbo de colisión co mundo natural” (p. 1026), e expresaban a súa preocupación particular sobre unha serie de procesos que entrañaban “danos actuais, inminentes e potenciais sobre o planeta Terra” (p. 1026). Referíanse concretamente á “destrución da capa de ozono, a dispoñibilidade de auga doce, o colapso da pesca mariña, o incremento de zonas mortas nos océanos, a perda de masa forestal, a destrución de biodiversidade, o cambio climático e o crecemento continuado da poboación” (p. 1026). Consecuentemente, salientaban “a urxente necesidade de cambios fundamentais para evitar as consecuencias que podería carrexarnos [...] [dito] rumbo” (p. 1026).

Tras 25 anos, “coa excepción da estabilización da capa de ozono, a humanidade non só fracasou en abordar os principais desafíos ambientais enunciados senón que, de forma alarmante, na maioría deles estamos moito peor que entón” (Ripple *et al.*, 2017, p. 1026), sumando a maiores “un novo episodio de extinción masiva de especies” (p. 1026). Por isto, no 25º aniversario da primeira advertencia, máis de 15.000 membros da comunidade científica de 184 países asinaron un

Segundo Aviso á Humanidade, subscribindo a primeira advertencia e alertando sobre a aceleración e agravamento dos anteditos procesos de deterioro ambiental, así como do risco que estes entrañan para o futuro da humanidade, facendo fincapé na súa orixe antrópica e, concretamente, nun consumo material excesivo e desigual, “tanto xeográfica como demograficamente” (p. 1026).

Apúntase así á ineludible dimensión social da crise ambiental actual, que radica no seu carácter antropoxénico, mais tamén nas desiguais responsabilidades nas súas causas e no sufrimento diferenciado dos seus impactos, profundando aínda máis nos graves desequilibrios sociais xa existentes e contribuíndo así mesmo á vulneración de dereitos fundamentais dun grande número de persoas no planeta. Por este motivo, salientamos o carácter socioambiental desta profunda e complexa crise, que alén de ser multidimensional, maniféstase a través de diferentes procesos de degradación das condicións de vida, tanto a nivel ecosistémico como socioeconómico, sanitario, político ou cultural. Así, neste subepígrafe caracterízase a crise socioambiental a través de diferentes lecturas existentes sobre esta e das súas diferentes dimensións, para presentar a continuación as implicacións que con relación a esta entrañan as formas actualmente hexemónicas de dieta e de sistema agroalimentario, tanto dende o punto de vista dos impactos que se lles asocian, como na ameaza que ditos impactos supoñen para a súa propia viabilidade, así como para a SegA e o DAA.

Deste xeito, en primeiro lugar, cómpre sinalar que estamos a experimentar unha crise moi profunda e de longo percorrido: as súas consecuencias poderán ter efectos que perduren durante séculos ou milleiros de anos. Así, a diferenza das diferentes crises agudas ou puntuais -sexan ecolóxicas, económicas, sanitarias, alimentarias, etc.-, esta ten un carácter crónico e en moitos aspectos pode que incluso irreversible, e a súa gravidade é tal que pode poñer en serio risco as actuais sociedades humanas e mesmo a propia viabilidade da vida tal e como a coñecemos no planeta. Outra característica esencial desta crise é o seu carácter global: se ben pode presentar manifestacións concretas a nivel local ou rexional, no seu conxunto afecta á totalidade do planeta,

sen excepcións; aínda que, como veremos, con responsabilidades e padecementos diferenciados das consecuencias. Por último, cómpre sinalar que non se trata dunha crise inesperada ou imprevista; non se ignoraba nin se presentou de súpeto: leva décadas sendo anunciada.

Neste último sentido, como sinalan Caride e Meira (2001), a actual crise socioambiental viña sendo apercibida dende xa hai case seis decenios. Así, apuntan que nos anos sesenta e setenta do século XX produciuse un “espertar da conciencia ecolóxica mundial” (p. 21), identificando como o principal precursor desta a publicación da obra *Primavera Silenciosa* (Carson, 1962), na que se advertían e acreditaban cientificamente os riscos ambientais e para a saúde humana de certas prácticas no uso de produtos químicos, nomeadamente con relación ao uso de pesticidas na agricultura. Tras esta obra pioneira³⁷⁰, comezaron a proliferar denuncias fundamentadas dos riscos ambientais derivados das actividades humanas, procedentes tanto do ámbito científico como sociopolítico –“colectivos ecoloxistas, movementos sociais, partidos políticos, etc.” (Caride e Meira, 2001, p. 21)-, a través da “elaboración e difusión dun número considerable de estudos e informes coincidentes en que a Humanidade, por distintos motivos (demográficos, económicos, tecnolóxicos, xeopolíticos, etc.), está alterando significativamente o medio ambiente planetario” (p. 21), así como en “que este impacto anticipa un futuro constrinxido por consecuencias traumáticas para a civilización ou a propia vida” (p. 21). A modo de exemplo, salientáanse achegas como as do economista Kenneth Boulding, que reivindicou a “necesidade de considerar o sistema económico no marco dun sistema planetario pechado e, polo tanto, fisicamente limitado” (p. 22); as do entomólogo Paul R. Ehrlich, que actualizou “as formulacións malthusianas” (p. 22), apuntando “ao crecemento demográfico como factor crítico dun posible colapso ambiental” (p. 22); ou a do matemático e economista Georgescu-Roegen, que estableceu “as bases dunha «economía ecolóxica»” (p. 22). Deste último autor cómpre salientar a súa aplicación da *segunda lei da*

³⁷⁰ Segundo Toledo e Barrera-Bassols (2008), esta obra iniciou “a chispa do que despois sería un grande incendio: daba inicio a todo un alude de críticas sobre os efectos ambientais da nova tecnoloxía agraria” (p. 69).

*termodinámica*³⁷¹ á análise económica, mediante a cal apunta que, ao igual que sucede coa enerxía, na economía nada se produce nin se consume en realidade, unicamente se transforma, convertendo no proceso recursos naturais en desperdicios e contaminación.

Neste sentido, 1972 foi un ano especialmente prolífico, resultando clave na alerta da emerxente crise ambiental. Destaca a publicación de *Unha soa Terra* (Ward e Dubós, 1972), “un dos primeiros informes de síntese sobre o estado ambiental do Planeta” (Caride e Meira, 2001, p. 22) ou a publicación do *Informe Founex*³⁷², que, aínda que se presentase o ano anterior, foi “redactado para a Conferencia de Estocolmo de 1972, mostrando unha estreita dependencia entre os problemas medioambientais e o desenvolvemento: contaminación química e biolóxica, esgotamento dos recursos, perturbación do medio físico, deterioro social, etc.” (p. 22). Así mesmo, destaca particularmente, por ter acadado “unha maior resonancia pública e científica” (p. 22), a publicación do informe titulado *Os límites do crecemento*³⁷³ (Meadows, Meadows, Randers e Behrens, 1972), elaborado por un equipo do *Massachusetts Institute of Technology* (MIT) por encargo do Club de Roma. Este informe presentou un “diagnóstico prospectivo, que aspira a ser comprensivo dos distintos problemas que ameazan ao medio ambiente e da súa correlación con factores económicos” (Caride e Meira, 2001, p. 22). Entre as súas conclusións incluíu a

posibilidade dun colapso civilizatorio na primeira metade do século XXI como resultado da superposición de crecementos exponenciais en distintos parámetros do sistema (poboación, emisións de CO₂ e outros contaminantes, incrementos no consumo enerxético e de minerais...) ata exceder a capacidade dun mundo físico finito para satisfacer as necesidades da poboación humana e para absorber os impactos sobre os principais compoñentes e ciclos da biosfera, orixinados pola acumulación dos refugallos sólidos, líquidos e gasosos producidos (Caride e Meira, 2001, p. 22).

Deste xeito, neste informe púxose en entretido o mito do crecemento ilimitado e definíronse por primeira vez os límites planetarios que se prognosticaba ían ser superados dentro da seguinte

³⁷¹ Tamén coñecida como lei da entropía, forma parte da teoría física da termodinámica.

³⁷² Recollido posteriormente polo PNUMA (1981).

³⁷³ Tamén coñecido como *Informe Meadows*, en referencia ao apelido da súa autora principal.

centuria, anticipando, como apuntan Prats *et al.* (2016), “os escenarios de previsible crise ecosocial global cara aos que a humanidade se está precipitando” (p. 3), así como alertando da “necesidade de adoptar con urxencia profundas transformacións nos patróns de desenvolvemento vixentes” (p. 3). Vinte anos despois, nun novo encargo do Club de Roma para o mesmo equipo do MIT (Meadows, Meadows e Randers, 1992), nunha “réplica do estudo de 1972” (Caride e Meira, 2001, p. 23), “con información acumulada en dúas décadas de detida observación do estado do Planeta” (p. 23), chegouse a unha conclusión inquietante: xa se “superaran os límites físicos do Planeta” (p. 23).

Nesta liña, Rockström *et al.* (2009a; 2009b) trazan os *límites biofísicos planetarios*, que “definen o espazo operativo seguro para a humanidade con respecto ao sistema da Terra e están asociados cos subsistemas ou procesos biofísicos do planeta” (Rockström *et al.*, 2009b, p. 472). Segundo os autores, estes límites non deben ser excedidos se se pretenden evitar consecuencias ambientais desastrosas, abruptas, irreversibles e, ata certo punto, incertas, posto que “existe unha incerteza significativa sobre canto tempo leva causar un cambio ambiental perigoso ou desencadear outras reaccións que reducen drasticamente a capacidade do sistema da Terra, ou de subsistemas importantes, para volver a niveis seguros” (p. 474). En tanto que sistema extremadamente complexo, a Terra ten certa capacidade de absorción das alteracións nun ou varios subsistemas. Porén, “moitos subsistemas da Terra reaccionan de maneira non lineal, a miúdo abrupta, e son particularmente sensibles en torno aos niveis de limiar de certas variables clave” (p. 472). Así mesmo, superar certos límites nalgúns dos subsistemas pode producir transformacións profundas nestes -e mesmo noutros subsistemas-, entrañando “consecuencias prexudiciais ou incluso potencialmente desastrosas para os seres humanos” (p. 472). Neste sentido, os autores salientan a relación estreita de interdependencia entre diferentes procesos e límites identificados, pois “aínda que os límites planetarios se describen en termos de cantidades individuais e procesos separados, os límites están estreitamente relacionados” (p. 474) e “se se traspasa un límite, outros límites tamén corren un grave risco” (p. 474).

Deste xeito, Rockström *et al.* (2009b) identifican nove “procesos do sistema terrestre e os limiares asociados que, se se cruzan, poderían xerar un cambio ambiental inaceptable” (p. 472) e para os cales cómpre establecer límites planetarios que non deben ser desbordados. Estes procesos son, nomeadamente, o cambio climático, a taxa de perda de biodiversidade, a interferencia nos ciclos do nitróxeno e do fósforo, o esgotamento do ozono estratosférico, a acidificación oceánica, o uso global de auga doce, os cambios no uso da terra, a contaminación química³⁷⁴ e a carga atmosférica de aerosois (Ver Figura 32). Para cada un destes procesos Rockström *et al.* (2009a; 2009b) establecen variables de control, parámetros e indicadores cuantitativos para situar os límites planetarios ou a entrada en zonas de incerteza, o seu estado actual comparado cos valores pre-industriais e o coñecemento científico do que se dispón actualmente sobre estes³⁷⁵.

³⁷⁴ En referencia, por exemplo, á “cantidade emitida ou a concentración de contaminantes orgánicos persistentes, plásticos, disruptores endócrinos, metais pesados e refugallo nucleares no medio ambiente global, ou os efectos destes no ecosistema e no funcionamento do sistema da Terra” (Rockström *et al.*, 2009a).

³⁷⁵ Nos casos da contaminación química e da carga atmosférica de aerosois reconécese un coñecemento aínda insuficiente para situar os seus respectivos límites planetarios.

Figura 32. Límites e procesos planetarios.

Fonte: WWF (2014). O círculo verde central “representa o espazo operativo seguro proposto para nove sistemas planetarios” (Rockström *et al.*, 2009b, p. 472), mentres que “as cuñas vermellas representan unha estimación da posición actual de cada variable” (p. 472).

Como se pode observar na Figura 32, tres dos nove procesos xa terían excedido os límites planetarios establecidos a finais da primeira década do século XX: na taxa de perda de biodiversidade, no cambio climático e na interferencia humana no ciclo do nitróxeno. Porén, nese momento os autores xa prevían que era posible que a humanidade pronto se acercase tamén “aos límites do uso global da auga doce, os cambios no uso da terra, a acidificación dos océanos e a interferencia no ciclo global do fósforo” (Rockström *et al.*, 2009b, p. 473).

Nunha revisión posterior, Steffen *et al.* (2015) redefinen o modelo dos límites planetarios, engadindo unha zona intermedia de incerteza, na que os riscos ambientais son crecentes, situada entre o límite planetario, por baixo do cal se sitúa o «espazo operativo seguro», e dunha segunda fronteira superior, a partir da cal os riscos ambientais graves son considerados certamente altos (Ver Figura 33).

Figura 33. Redefinición dos límites e procesos planetarios.

Fonte: Steffen *et al.* (2015). Tradução livre. Segundo indicam os autores, “o limite planetário situa-se no círculo marcado interior” (p. 6), mentres que o exterior sinala a fronteira entre a zona de incerteza e a de risco alto.

Outros cambios salientables nesta revisión son a integración da análise da heteroxeneidade rexional, a redefinición dalgúns dos procesos do sistema da Terra e a actualización da cuantificación de gran parte dos indicadores.

Deste xeito, indícase que cinco dos nove procesos -e os seus respectivos límites planetarios- “teñen escalas operativas rexionais sólidas” (Steffen *et al.*, 2015, p. 2), sexa a nivel de bioma³⁷⁶, conca hidrográfica ou rexión xeográfica -a nivel continental ou sub-continental-. Concretamente, trátase da “integridade da biosfera, os fluxos bioxeoquímicos [...], os cambios nos usos da terra, o uso de auga doce e a carga atmosférica de aerosois” (p. 2). Porén, os autores apuntan que “os cambios nas variables de control a nivel sub-global poden

³⁷⁶ Áreas territoriais de gran dimensión caracterizadas polas súas características ecosistémicas, incluíndo os aspectos climáticos e bióticos. Pode tratarse de “biomas terrestres, grandes ecosistemas de auga doce ou grandes ecosistemas mariños como a unidade sub-global máis grande” (*Steffen et al.*, 2015, p. 3).

influír no funcionamento a nivel do sistema terrestre” (p. 2), salientando que este “enfoque a nivel sub-global se basea na necesidade de considerar este nivel para comprender o funcionamento do sistema terrestre no seu conxunto” (p. 3). Deste xeito, “evitar a transgresión dos límites sub-globais contribuiría por conseguinte a un resultado agregado dentro dun espazo operativo seguro a nivel planetario” (p. 2). Así, en tres dos procesos definidos as dinámicas sub-globais resultan críticas para o conxunto planetario: os fluxos bioxeoquímicos, os cambios no uso da terra e o uso da auga doce. Ademais, dous dos nove límites non poden ser definidos a nivel global: a carga atmosférica de aerosois -pola súa alta variación rexional- e a introdución de entidades novas -ao non contar actualmente cunha variable específica de control definida-.

As principais novidades con respecto á redefinición dos procesos son: a modificación do proceso anteriormente denominado «taxa de perda de biodiversidade» polo nova denominación de «integridade da biosfera», que incorpora “un enfoque de dous compoñentes, que aborda dous papeis clave da biosfera no sistema terrestre” (Steffen *et al.*, 2015, p. 5): a diversidade xenética³⁷⁷ e diversidade funcional³⁷⁸; a nova designación máis xenérica de «fluxos bioxeoquímicos» para referirse aos ciclos do nitróxeno e do fósforo, mais abarcando “a influencia humana sobre os fluxos bioxeoquímicos en xeral”³⁷⁹ (p. 6); a eliminación do termo «global» na denominación do proceso «uso da auga doce», ao introducir un novo nivel de análise a escala de concas hidrográficas; a nova concepción do proceso «cambios no uso da terra», agora centrado máis especificamente nos “procesos bioxeofísicos nos

³⁷⁷ En referencia ao “papel do material xeneticamente único como o «banco de información» que, en última instancia, determina o potencial da vida para continuar co-evolucionando coa compoñente abiótica do sistema terrestre da maneira máis resistente posible” (Steffen *et al.*, 2015, p. 5). Neste sentido, “a diversidade xenética proporciona a capacidade a longo prazo da biosfera para persistir e adaptarse aos cambios abióticos bruscos e graduais” (p. 5).

³⁷⁸ En referencia ao “papel da biosfera no funcionamento do sistema terrestre a través do valor, alcance, distribución e abundancia relativa dos trazos funcionais dos organismos presentes nun ecosistema ou bioma” (Steffen *et al.*, 2015, p. 5).

³⁷⁹ Como apuntan Steffen *et al.* (2015), se ben “o ciclo do carbono está cuberto polo límite do cambio climático, outros elementos, como o silicio [...], tamén son importantes para o funcionamento do sistema terrestre” (p. 6). Así mesmo, “hai cada vez máis evidencias de que as proporcións dos elementos no ambiente poden ter impactos sobre a biodiversidade terrestre e mariña” (p. 6). En todo caso, pola súa relevancia para o sistema terrestre, este modelo céntrase especificamente nos límites planetarios referidos aos ciclos do nitróxeno e do fósforo.

sistemas terrestres que regulan directamente o clima” (p. 7), modificando a súa variable dende “a cantidade de terras de cultivo á cantidade de cuberta forestal restante, xa que os tres principais biomas forestais (tropical, temperado e boreal) desempeñan un papel máis importante no axuste superficie terrestre-clima que outros biomas” (p. 7); e por último, a modificación do proceso antes chamado «contaminación química» pola nova concepción de «introdución de novas entidades».

Estas últimas son definidas como “novas sustancias, novas formas de sustancias existentes e formas de vida modificadas que teñen o potencial de [ocasionar] efectos xeofísicos e/ou biolóxicos non desexados” (Steffen *et al.*, 2015, p. 7), e cuxa introdución antrópica no ambiente é “motivo de preocupación a nivel mundial en tanto que estas entidades amosan (i) persistencia, (ii) mobilidade a través de escalas coas conseguíntes distribucións xeneralizadas, e (iii) impactos potenciais en procesos ou subsistemas vitais do sistema terrestre” (p. 7)³⁸⁰. Aínda que os autores recoñecen que “aínda non existe unha análise agregada a nivel mundial da contaminación química [e menos aínda para o conxunto de novas entidades] no que basear unha variable de control ou un valor límite” (p. 8), cómpre considerar que “existe unha ameaza potencial por parte das novas entidades para perturbar o funcionamento do sistema da Terra” (p. 8), polo que “a sociedade necesita aprender a mitigar estes riscos descoñecidos e xestionar os produtos químicos baixo condicións de incerteza” (p. 8).

Con relación á actualización da cuantificación dos indicadores, como se pode observar na Figura 33, catro dos procesos superan xa o límite planetario: o cambio climático, que mantén os parámetros previstos por Rockström *et al.* (2009a; 2009b), mais que segundo o novo modelo de Steffen *et al.* (2015) se sitúa dentro da zona de incerteza e risco crecente; a integridade da biosfera, en particular no referido á

³⁸⁰ Estas novas entidades inclúen “sustancias químicas e outros novos tipos de materiais ou organismos modificados [...] non coñecidos previamente polo sistema da Terra” (Steffen *et al.*, 2015, p. 7) -por exemplo, micro-plásticos ou OMX-, “así como elementos naturais (por exemplo, metais pesados) mobilizados por actividades antropoxénicas” (p. 7). Un exemplo ben coñecido é “a liberación de CFC (clorofluorocarbonos), que son sustancias químicas sintéticas moi útiles que se pensaba que eran inofensivas pero que tiveron impactos dramáticos e inesperados na capa de ozono estratosférico” (p. 7).

perda de diversidade xenética, que supera con creces o límite superior da zona de incerteza, entrañando un risco alto; os fluxos bioxeoquímicos, sobre todo no caso nitróxeno, pero ao que, co novo enfoque de análise rexional -especialmente das conchas hidrográficas-, se suma tamén o ciclo do fósforo, proveniente fundamentalmente do uso de fertilizantes agrarios³⁸¹; e o cambio nos usos da terra, que coa nova concepción deste proceso supera claramente o correspondente límite planetario para situarse na zona de incerteza, debido fundamentalmente á deforestación dos bosques tropicais –que presentan “unha retroalimentación substancial sobre o clima a través de cambios na evapotranspiración cando se converten en sistemas non forestais” (p. 7)- e boreais -afectando “ao albedo da superficie terrestre e, polo tanto, ao intercambio de enerxía rexional” (p. 7).

En calquera caso, *Steffen et al.* (2015) consideran que dous procesos concretos, o cambio climático e a integridade da biosfera, resultan fundamentais para a situación do planeta, ao tratarse de “fenómenos emerxentes a nivel de sistema altamente integrados e conectados a todos os outros” (p. 8): por unha banda, “están regulados polos outros límites e, pola outra [...], proporcionan os sistemas globais de nivel planetario dentro dos que operan os outros procesos” (p. 8). Alén diso, “grandes cambios no clima ou na integridade da biosfera probablemente, por si mesmos, empurren o sistema da Terra fóra do estado Holocénico”³⁸² (p. 8). Os autores establecen deste xeito unha xerarquía entre estes dous procesos fundamentais e o resto de procesos, nos que o cruzamento dos seus límites “non conduce por si mesmo a un novo estado do sistema da Terra” (p. 8), aínda que si poden “afectar seriamente ao benestar humano e [...] predispoñer a transgresión” (p. 8) dun ou de ambos límites centrais. En todo caso, os autores salientan o feito de que “a Terra é un sistema único, complexo e integrado, é dicir, os límites operan como un conxunto interdependente” (p. 8), o cal “ten

³⁸¹ Segundo *Steffen et al.* (2015), “as observacións apuntan a unas poucas rexións agrícolas con taxas de aplicación de P [fósforo] moi altas como os principais contribuíntes á transgresión deste límite” (p. 6).

³⁸² Como lembran *Steffen et al.* (2015), “as transicións entre períodos de tempo na historia da Terra a miúdo foron delimitadas por cambios substanciais no clima, na biosfera ou en ambos” (p. 8). En particular, o Holoceno comprende o último período xeolóxico da Terra dende a última glaciación, un período interglaciar de bonanza cun “rango incrivelmente estreito de variación climática” (Rockström e Klum, 2015, p. 32), que durante aproximadamente 11.700 anos propiciou o desenvolvemento da agricultura e das sociedades humanas, dende as primeiras culturas agrarias neolíticas ata a actualidade.

profundas implicacións para a sustentabilidade global, porque resalta a necesidade de abordar múltiples procesos ambientais que interactúan simultaneamente” (p. 8).

Dun xeito máis sintético, Caride e Meira (2001) identifican os que consideran os catro principais procesos de deterioro ambiental que están a precipitar a actual crise. O primeiro deles é o

esgotamento progresivo dos recursos non renovables (principalmente minerais metálicos e fontes de enerxía de orixe fósil) e diminución dos recursos renovables, ao ser explotados a un ritmo maior que a súa taxa de renovación natural (principalmente as masas forestais, os solos aptos para o aproveitamento agrícola, os bancos de pesca e as reservas de auga potable), xeralmente coa intención de responder a necesidades produtivas e demográficas en continua expansión (p. 26).

O segundo destes procesos é a

ruptura de ciclos bioquímicos e ecolóxicos afectados polo impacto contaminante que sobre o solo, o aire e as masas de auga (doce e salgada) provocan os refugalloos asociados á actividade industrial, a produción agrícola, a concentración da poboación en grandes núcleos urbanos e os usos enerxéticos dominantes (Caride e Meira, 2001, p. 27).

O terceiro comprende as

graves perturbacións climáticas e atmosféricas (entre as que se inclúen o efecto invernadoiro, a degradación da capa de ozono ou a chuvia ácida), asociadas á emisión de gases nocivos e de partículas en suspensión, como resultado da actividade agropecuaria intensiva e do consumo masivo de combustibles fósiles para o transporte e a industria, con efectos incertos sobre a temperatura media do Planeta e dos océanos, a distribución e o equilibrio de grandes biomas ou ecorrexións terrestres, a aparición de fenómenos meteorolóxicos catastróficos, a fusión das masas de xeo e neve polares e continentais perpetuas, o anegamento de amplas zonas costeiras, a extensión das zonas desérticas e o agravamento dos procesos erosivos, etc. (Caride e Meira, 2011, p. 28).

E por último, o cuarto proceso refírese á

perda de biodiversidade específica e xenética, ocasionada pola deforestación intensiva das principais masas arbóreas do Planeta –as selvas húmidas e os bosques boreais–, pola presión humana sobre espazos naturais virxes, pola selección e monocultivo de aquelas variedades de plantas e animais máis rendibles para a industria química e alimentaria, reforzados polos patróns imperantes no comercio internacional (Caride e Meira, 2011, p. 28).

Deste xeito, segundo apuntan Caride e Meira (2001) sobre este último proceso, “modifícase a estrutura e o funcionamento dos ecosistemas, incrementase a vulnerabilidade a pragas e enfermidades, etc.” (p. 29), propiciando e agudizando a *sexta extinción masiva* (Teyssèdre, 2004; Kolbert, 2015; WWF, 2016; Billé, Cury, Loreau e Maris, 2017), caracterizada pola súa orixe antrópica (Ceballos *et al.*, 2015; Ripple *et al.*, 2017).

Táboa 11. Correspondencia entre os procesos de deterioro ambiental, os procesos biofísicos planetarios e a súa posterior redefinición.

Procesos de deterioro ambiental	Procesos biofísicos planetarios	Procesos biofísicos planetarios redefinidos
Esgotamento de recursos non renovables e diminución dos renovables	Uso global de auga doce	Uso da auga doce
	Cambios no uso da terra	Cambios no uso da terra
Ruptura de ciclos bioquímicos e ecolóxicos	Acidificación oceánica	Acidificación oceánica
	Interferencia nos ciclos do nitróxeno e do fósforo	Fluxos bioxeoquímicos (ciclos de fósforo e nitróxeno)
	Contaminación química	Introdución de entidades novas
Graves perturbacións climáticas e atmosféricas	Cambio climático	Cambio climático
	Esgotamento do ozono estratosférico	Esgotamento do ozono estratosférico
	Carga atmosférica de aerosois	Carga atmosférica de aerosois
Perda de biodiversidade	Perda de biodiversidade	Integridade da biosfera (diversidade xenética e funcional)

Fonte: Caride e Meira (2001), Rockström *et al.* (2009a; 2009b) e Steffen *et al.* (2015). Elaboración propia.

Así mesmo, Caride e Meira (2001) salientan o carácter esencialmente antropoxénico da crise ambiental actual no seu conxunto:

En contraste con alteracións ambientais rexistradas en etapas precedentes da historia natural da Terra, de signo evolutivo ou catastrófico, o cambio ambiental que envolve os destinos da Humanidade é continxente non só á súa propia existencia, senón tamén ás motivacións que esta encontra na expansión produtiva e demográfica (cada vez máis esixente na dispoñibilidade de materias primas, alimentos, enerxía, espazo, etc.) que ten a súa orixe na Revolución Industrial, a expansión urbana e a lóxica mercantilista (p. 26).

Nesta liña, para comprender mellor este carácter antropoxénico e a dimensión social da actual crise ambiental, resulta especialmente ilustrativo o concepto de *metabolismo urbano-agro-industrial* empregado por Fernández-Durán (2011). Mediante este, percíbese o sistema económico, o modelo de produción, distribución e consumo -incluíndo o sistema agroalimentario, mais non só-, así como o modelo de desenvolvemento asociado, como un enorme organismo colectivo consumidor de recursos –auga, minerais, alimentos, biomasa e enerxía- e xerador de residuos e de todo tipo de impactos ambientais e sociais. Segundo este autor, o sistema urbano-agro-industrial do que formamos parte actualmente, o capitalismo que nas últimas décadas acabou de adquirir un carácter global impoñéndose sobre outros tipos de «metabolismos», medrou e disparou os seus índices de consumo e xeración de residuos ata o punto de “chocar cos límites xeofísicos e biolóxicos planetarios” (p. 11), provocando “impactos moi perniciosos en sectores claves para o mantemento da vida: a auga potable, a terra fértil, as pesqueiras oceánicas, os bosques, a diversidade biolóxica e a atmosfera planetaria” (p. 11), superando así a capacidade de carga da biosfera e degradando irreversiblemente o sustento ecolóxico e xeofísico da vida no planeta. Para entender mellor como funciona o metabolismo do actual modelo de desenvolvemento, e o motivo polo que provoca desaxustes socioambientais tan graves, o propio autor ofrece a seguinte explicación:

o metabolismo do capitalismo global non se pode entender sen un consumo crecente de recursos de todo tipo (*inputs* biofísicos), en concreto materiais e enerxía que son extraídos do medio natural, ocasionando importantes impactos sobre a contorna, para ser posteriormente procesados por un sistema tecnolóxico e organizativo (por así dicilo, o capital produtivo), co concurso fundamental do traballo humano (de índole asalariada ou dependente), xerando unha produción que en parte é acumulada na forma de *stock* construído (edificios, infraestruturas, etc.), ao tempo que produce tamén mercancías de toda índole destinadas ao consumo. Pero á súa vez, ambos procesos xeran importantes residuos ou emisións de moi diversa natureza (*outputs* biofísicos) que son voltos a lanzar ao medio natural (Fernández-Durán, 2011, p. 13).

Así, a “consecuencia do despregamento do sistema urbano-agro-industrial a escala global, que se da xunto cun incremento da poboación mundial sen parangón histórico” (Fernández-Durán, 2011, p. 9), a

dimensión do metabolismo capitalista e os desequilibrios provocados por este terían chegado actualmente a un punto de tal incidencia sobre o planeta que, segundo o autor, se tería provocado a entrada deste nunha nova era xeolóxica: o *Antropoceno*. Segundo Frémeaux, Kalinowski e Lalucq (2016), en realidade este é un “termo proposto por Paul Crutzen, químico e meteorólogo premiado co Nobel polos seus traballos sobre a capa de ozono” (p. 25) e que “significa que a especie humana se converteu na principal forza de transformación xeolóxica da Terra” (p. 25), introducindo ao planeta nunha nova era xeolóxica que, segundo Crutzen (2002), tería comezado “hai máis de tres séculos” (Frémeux *et al.*, p. 25). Como apunta Taibo (2017), “para Paul Crutzen, unha vez concluído o Holoceno, que se iniciou hai 11.500 anos, na década de 1780 -cando Watt perfeccionou a máquina de vapor- abriuse camiño unha nova etapa na historia do planeta” (p. 23), ao amparo da cal o ser humano “quedou convertido nunha xenuína forza xeolóxica que viu a alterar o clima e permitiu que non só sexamos grandes depredadores senón, tamén, grandes dilapidadores de recursos” (p. 23). Así, o paso do Holoceno ao Antropoceno teríase dado paulatinamente dende “mediados do século XVIII coa revolución industrial, cando aprendemos a explotar os combustibles fósiles como unha fonte de enerxía nova, barata e eficaz” (Rockström e Klum, 2015, p. 33), pasando polo período da «gran aceleración» de “mediados da década de 1950” (p. 37), a partir do cal “os impactos das actividades da humanidade creceron a niveis perigosos” (p. 37), acelerando exponencialmente o paso ao Antropoceno ata actualidade, momento no que, como vimos, a actividade humana está levando a exceder varios dos límites planetarios identificados, incluso nos procesos biofísicos máis decisivos. Así, para Rockström *et al.* (2009b), a noción de Antropoceno fai referencia a “unha nova era [...] na que as accións humanas convertéronse no principal motor do cambio ambiental global” (p. 472), poñendo en risco a estabilidade e bonanza ambiental propias do Holoceno, que propiciaron o desenvolvemento da civilización humana e que, sen a presión exercida polos propios humanos, podería ter durado aínda “durante ao menos varios miles de anos” (p. 472). Porén, “o impacto das actividades humanas imponse agora ao conxunto dos factores naturais e suscita a modificación do

clima do planeta e dos grandes equilibrios da biosfera” (Frémeaux *et al.*, 2016, p. 25). Así, malia que existen voces críticas coa propia concepción do Antropoceno, que a consideran máis unha formulación política que estritamente científica (Finney e Edwards, 2016), esta resulta particularmente útil tanto para describir o alcance e os niveis de risco propios da crise ambiental actual, como para salientar o seu carácter esencialmente antrópico.

Porén, cómpre matizar que, de acordo con Fernández-Durán (2011), máis que a humanidade en si, o principal motor do Antropoceno é “o capitalismo urbano-agro-industrial [que] se converteu xa na principal forza xeomorfolóxica planetaria” (p. 17), posto que “o actual sistema [...] pon en movemento cada ano unha tonelaxe de materias primas moi superior a calquera forza xeolóxica” (p. 16), proceso que “se acelerou dende os anos cincuenta e [...] aínda máis intensamente dende os anos oitenta” (p. 16)³⁸³. Isto produciuse en grande medida, segundo o autor, a causa da dimensión metropolitana da expansión territorial do sistema urbano-agro-industrial, do proceso de crecente urbanización e da exponencial expansión do transporte motorizado, todo grazas á “utilización masiva do petróleo como enerxía clave que impulsa o metabolismo” (p. 18) de dito sistema.

Neste mesmo sentido, cómpre considerar tamén que, con relación á xeración de impactos e á contribución aos procesos biofísicos de deterioro ambiental por parte das actividades humanas, como apunta Fernández-Durán (2011), “non é toda a especie humana a que así actúa, senón unha parte cada vez máis importante da mesma que se ve impulsada e condicionada por un sistema, o actual capitalismo global, fortemente estratificado e con moi diferentes responsabilidades e impactos das súas distintas sociedades e individuos” (p. 9-10)³⁸⁴. Así mesmo, os impactos ambientais provocados principalmente por unha parte da humanidade -e en particular por estratos sociais e axentes

³⁸³ De aí que Fernández-Durán e González-Reyes (2018a) máis que o de antropoceno, consideren máis apropiado empregar o termo «capitaloceno», posto que “a maioría da historia da humanidade non foi a da depredación da natureza” (p. 522), senón máis ben “foi o capitalismo o que implicou un cambio cualitativo e estrutural na relación coa contorna, e os combustibles fósiles os que permitiron que este se expresase ata configurar unha nova era xeolóxica” (p. 522).

³⁸⁴ Esta última consideración coincide cos fundamentos do principio de *responsabilidades comúns pero diferenciadas* recollido na Declaración do Río sobre o Medio Ambiente e o Desenvolvemento de 1992.

públicos e privados concretos- tamén se sofren dun modo moi desigual, posto que “se recrúan nos espazos periféricos e semiperiféricos, mentres que se conteñen nos espazos centrais, como resultado das relacións de poder mundial” (Fernández-Durán, 2011, p. 15). Este reparto altamente desigual de responsabilidades e do sufrimento dos impactos é explicado polo autor do seguinte xeito:

o capitalismo global adopta unha configuración xeográfica de Estados e rexións metropolitanas «gañadoras», é dicir, acumuladoras de capital e atraentes de poboación, así como sobreconsumidoras de recursos (directos e indirectos) e sobreexeradoras de residuos; mentres que outros Estados e rexións se configuran como espazos «perdedores», de onde se extraen cada vez máis os recursos (con fortes impactos medioambientais), os capitais e a poboación, actuando ademais crecentemente como sumidoiros dos residuos do sistema urbano-agro-industrial a escala mundial, xunto cos mares, os océanos e a atmosfera planetaria. E iso é así por unha división internacional do traballo e unha especialización funcional dos territorios que foi imposta [...]. Así, os territorios centrais especialízanse nas actividades de maior valor engadido, a través da terciarización crecente das súas economías, mentres que os territorios semiperiféricos e periféricos o fan cada vez máis nos procesos industriais, sobre todo naqueles de menor valor engadido, e principalmente en actividades de carácter extractivo. Nos territorios centrais predominan pois as funcións [...] de menor impacto ambiental relativo; mentres que nos territorios semiperiféricos e periféricos se desenvolven en xeral as actividades industriais máis contaminantes (Fernández-Durán, 2011, p. 15-16).

Steffen *et al.* (2015) comparten esta mesma perspectiva:

Os niveis actuais dos procesos [...] e as transgresións de límites que xa se produciron son causados de xeito desigual por diferentes sociedades humanas e diferentes grupos sociais. Os beneficios para a riqueza que supuxeron estas transgresións tamén se distribúen de xeito desigual social e xeograficamente. É doado prever que a distribución desigual de causalidade e beneficios continuará, e seguramente hai que abordar estes diferenciais para que un estado do sistema da Terra similar ao Holoceno poida lexitimarse e manterse con éxito (p. 8)

Coinciden así estas interpretacións da dimensión social da crise ambiental coa perspectiva xa mencionada de *intercambio ecoloxicamente desigual* defendida por Martínez-Alier (2005), que se basea no recoñecemento de que as actividades extractivas, produtivas e distributivas que sustentan un crecemento económico xeográfica e socialmente dispar tamén entrañan dinámicas territorialmente desiguais de destrución e depredación ambiental. Dende este enfoque, denúnciase

que o capitalismo, dentro da súa lóxica de acumulación e crecemento ilimitado e exponencial, precisa de novos territorios e recursos, así como de acelerar os tempos de produción, o cal provoca unha sobreexplotación de recursos naturais que se intensifica particularmente nos territorios periféricos -sobre todo- mediante a imposición de políticas neoliberais e extractivistas en forma paquetes de reforma, como os promovidos a través do FMI, vinculados a mecanismos de presión internacional, como a débeda externa dos países periféricos. Este mecanismo, en conxugación cos TLC, o actual marco de regulacións da OMC e as prácticas ilexítimas de comercio internacional desenvolvidas polas economías máis opulentas -como o xa mencionado *dumping*-, xera unha dinámica de círculo vicioso que continúa afondando nas débedas contraídas por ditos países e reforzando a posición das economías centrais -e das corporacións transnacionais- no desequilibrio económico e xeopolítico global, no que “a sobreexplotación de recursos naturais se intensifica cando a relación de intercambio empeora para as economías extractivas que teñen que encarar pagos da débeda externa e financiar as importacións necesarias” (p. 276) para abastecer á súa poboación. Deste xeito, segundo o propio autor, este enfoque

destaca a pobreza e a falta de poder político da rexión exportadora, a falta de opcións en canto á exportación de bens de menor impacto local, insiste na non internalización das externalidades nos prezos das exportacións, e a non aplicación do principio de precaución en produtos de exportación producidos con tecnoloxías non probadas (p. 275).

Así, Martínez-Alier (2005) fai fincapé nas descompensadas dinámicas de distribución xeográfica da explotación de recursos e uso dos servizos ambientais, así como da xestión de residuos xerados polas distintas actividades humanas, e que comportan, alén da contribución á degradación ambiental global, repercusións nocivas sobre ecosistemas concretos e sobre os grupos humanos que deles dependen, principalmente nos países, rexións e territorios periféricos³⁸⁵, que adoitan ser os economicamente máis empobrecidos. Ademais, “na súa forma actual, a globalización agrava os estragos ambientais provocados

³⁸⁵ Isto inclúe tamén as relacións ecoloxicamente desiguais que se dan entre os distintos territorios dentro dun Estado, entre os metropolitanos e os periféricos, entre contornas urbanas e rurais.

polo modo de desenvolvemento dominante” (Frémeaux *et al.*, 2016, p. 39), posto que “a globalización das cadeas de aprovisionamento e produción [...] permite ás multinacionais localizar a súa produción alí onde os custos son máis baixos e [...] onde a protección do medio ambiente é menor” (p. 40). Así mesmo, outro dos efectos desta desigual e imposta división internacional do traballo e especialización funcional dos territorios (Fernández-Durán, 2011) é a perda de resiliencia e o aumento da vulnerabilidade destes últimos fronte ás adversidades económicas e ecolóxicas. Así, “as melloras da produtividade son partilladas entre os consumidores, o capital e o traballo³⁸⁶, mais os estragos sociais e ambientais atanguen sobre todo ás poboacións que viven nos territorios afectados” (Frémeaux *et al.*, 2016, p. 48).

Por este motivo, dado que o auxe de Occidente estivo baseado “nun intercambio ecolóxico moi desigual [...] e [que] este movemento continúa hoxe de moitas formas, por exemplo co acaparamento de terras” (Frémeaux *et al.*, 2016, p. 52), sinálase que “os países do sur teñen na actualidade o dobre dereito á rectificación económica dunha parte crecente dos recursos físicos do planeta” (p. 52). Cómpre non esquecer neste sentido que o mecanismo da débeda externa e a depredación dos recursos e ecosistemas dos países periféricos é unha herdanza do colonialismo practicado polas potencias europeas entre os séculos XVI e XIX, seguido polo neocolonialismo exercido durante os séculos XX e XXI polo conxunto dos países centrais e as corporacións transnacionais. Desta maneira, como apunta Fernández-Durán (2011):

O «Norte» do planeta viu adquirindo unha enorme débeda ecolóxica cos espazos do «Sur» do mundo, sen a cal é imposible entender o «desenvolvemento» dos espazos centrais do capitalismo global. Unha débeda acumulada ao longo de séculos de espolio de recursos, danos ambientais non reparados, ocupación gratuíta ou mal pagada de espazo ambiental para depositar residuos, perdas de soberanía alimentaria, vertido de contaminantes e ata impacto climático en marcha, cuxos principais responsables están tamén no «Norte»” (p. 66).

Así, como contrapunto á débeda externa, en moitos casos cualificada de inxusta ou odiosa (King, 2006), no Cumio da Terra de Río de Janeiro de 1992 propúxose o concepto de *débeda ecolóxica*,

³⁸⁶ Lease, entre os beneficiados deste intercambio desigual, os habitantes máis ou menos acomodados dos países e territorios centrais, máis as oligarquías locais de países e territorios periféricos.

como “achega realizada por parte dos movementos populares do Sur” (Russi, Kucharz e Barcena, 2006, p. 159). Trátase da “débeda acumulada polos países do Norte cara os países do Sur por dúas razóns” (p. 159). A primeira reside nas “exportacións de produtos primarios a prezos moi baixos, é dicir, sen incluír os danos ambientais producidos no lugar da extracción e do procesamento, nin a contaminación en escala global” (p. 159), as chamadas externalidades (Martínez-Alier, 2005; Fernández-Durán, 2011). A segunda, na “ocupación gratuíta ou moi barata de espazo ambiental -a atmosfera, a auga, a terra- ao depositar os residuos produtivos” (Russi *et al.*, 2006, p. 159). Segundo os autores, esta débeda “orixinouse durante o colonialismo e sigue a ser xerada cada día” (p. 159), e fundaméntase conceptualmente “na idea de xustiza ambiental xa que[,] se todos os habitantes do planeta teñen dereito á mesma cantidade de recursos e á mesma porción de espazo ambiental, os que usan máis recursos ou ocupan máis espazo teñen unha débeda cara os outros” (p. 159). Trátase, polo tanto, de recoñecer e poñer en evidencia a magnitude e as graves consecuencias socioambientais causadas polo espolio de recursos ao que foron e son sometidos os territorios e países periféricos para satisfacer as demandas dos mercados internacionais, controlados polas grandes corporacións transnacionais e as potencias globais do centro, aínda que tamén cada vez máis, como apunta Fernández-Durán (2011), por “novos actores emerxentes que empezan a actuar como subcentros capitalistas, [...] reclamando e obtendo espazo ambiental global, pois desbordaron xa a biocapacidade dos seus propios territorios” (p. 66). Ou como apuntan Russi *et al.* (2006):

é un instrumento conceptual sintético e eficaz para falar da inxustiza nas relacións Norte-Sur e tentar obter o recoñecemento do desequilibrio no uso dos recursos naturais e na contaminación producida, a prevención, é dicir, unha serie de políticas ambientais e económicas que impidan a produción de nova débeda, a reparación, monetaria e política, a compensación (na medida do posible) da débeda xa creada e a abolición da débeda externa (p. 168)³⁸⁷.

³⁸⁷ Russi *et al.* (2006) afondan sobre esta noción e a súa conceptualización, presentan as súas dimensións e implicacións, abordan as dificultades da súa cuantificación e salientan a súa utilidade, cuestionando quen debe a quen e problematizando a insidiosa débeda externa e a relación de inxusto desequilibrio ambiental que motiva a reivindicación da débeda ecolóxica.

Desta maneira, outro concepto especialmente útil neste sentido é o de *pegada ecolóxica*, proposto a mediados da década dos noventa por Rees e Wackernagel (2001) como “unha ferramenta contable que nos permite estimar os requirimentos en termos de consumo de recursos e asimilación de refugallos dunha determinada poboación ou economía, expresados en áreas de terras produtivas” (p. 26). Para Frémeaux *et al.* (2016), “este indicador ten a vantaxe de ser sinxelo e influínte, sobre todo cando se expresa en número de planetas” (p. 73). Deste xeito, “para que a pegada dunha poboación sexa sustentable, cómpre que non supere a capacidade da Terra de rexenerarse (ou biocapacidade, é dicir, a súa capacidade para producir recursos, mais tamén de absorber residuos)” (p. 73). Para Fernández-Durán (2011) a utilidade da pegada ecolóxica reside en que “permite captar na súa verdadeira magnitude e desigualdade o impacto ambiental” (p. 63). En palabras deste autor, a pegada ecolóxica “indica os requirimentos territoriais totais do metabolismo socioeconómico dos sistemas urbano-agro-industriais mundiais” (p. 63), analizando para iso “a capacidade ecolóxica das diferentes cubertas de solo e a súa capacidade bioloxicamente produtiva” (p. 63), a *biocapacidade*, por unha banda, e “os fluxos de materiais e enerxía consumidos por unha poboación e actividade económica determinada, así como os residuos que xera” (p. 63), pola outra, traducindo os resultados “á súa expresión territorial; é dicir, á superficie de terra e mar necesarios para producir ditos recursos e absorber os seus residuos” (p. 63). Así, “se a pegada ecolóxica dun sistema urbano-agro-industrial determinado é superior á biocapacidade do seu territorio, estaríamos nun caso de déficit ecolóxico” (p. 63), que é habitualmente afrontado ben coa “sobreexplotación dos seus propios recursos” (p. 63), comprometendo os que lles corresponderían ás xeracións futuras, ou ben importando biocapacidade doutros territorios, fundamentalmente a través das dinámicas de intercambio ecoloxicamente desigual. Neste sentido, Prats *et al.* (2016) sinalan que “a pegada ecolóxica [...], a biocapacidade [...] e a extralimitación ecolóxica [ou débeda ecolóxica] [...] constitúen indicadores físicos do máximo interese á hora de avaliar o impacto, a capacidade de carga e o balance ecolóxico inducidos pola acción humana (per cápita, nun territorio ou global)” (p. 36).

Deste modo, a escala global, segundo Fernández-Durán (2011), “a superación da biocapacidade planetaria dase xa dende finais dos oitenta”³⁸⁸ (p. 64), polo que “o sistema urbano-agro-industrial global estaría medrando (temporalmente) por riba da biocapacidade planetaria, esgotando cada vez máis intensamente a base de recursos sobre a que se sustenta” (p. 65). Porén, matiza o autor, “non todos os territorios nin os sectores sociais consumen a mesma biocapacidade” (p. 65). Así, “os espazos centrais, en concreto os seus núcleos urbano-metropolitanos, e sobre todo as súas clases medias e especialmente as súas elites, son os que máis absorben e malgastan biocapacidade, e normalmente a importan (cada vez máis) do resto do mundo” (p. 65).

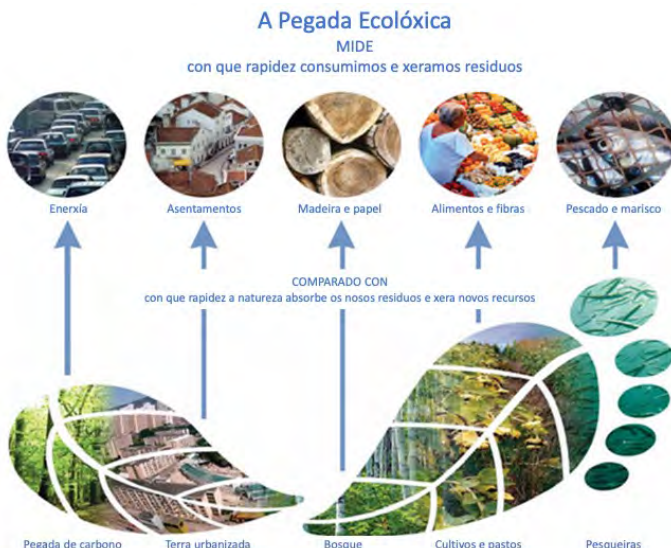
Asociada a esta ferramenta, e dende a súa fundación en 2003, a *Global Footprint Network*³⁸⁹ promove a nivel internacional o uso e as aplicacións da pegada ecolóxica como indicador para medir a incidencia ambiental diferenciada. Segundo presenta esta rede, o que basicamente mide a pegada ecolóxica é a cantidade de terra e auga bioloxicamente produtiva que require ou demanda un individuo, sociedade ou actividade para producir os recursos que consume e para absorber os refugalloos que xera. Deste xeito, inclúense no cálculo tanto recursos consumidos, en forma de enerxía, alimentos, materiais ou infraestruturas, como o uso de servizos ecosistémicos que absorben os refugalloos destes consumos, fundamentalmente en forma de pegada de carbono³⁹⁰, así como as superficies produtivas implicadas: terras de cultivo, de pastoreo, pesqueiras, áreas urbanizadas ou forestais (Ver Figura 34).

³⁸⁸ Incluso con anterioridade, como veremos deseguido.

³⁸⁹ Rede global da pegada ecolóxica, en inglés. Para máis información, recoméndase visitar a súa páxina: <https://www.footprintnetwork.org> [Revisado o 19 de xaneiro de 2021].

³⁹⁰ Cálculo das emisións de CO₂equivalente -é dicir, da suma do conxunto de GEI en magnitudes equiparadas ás do CO₂, considerado o GEI de referencia- dun individuo, organización, país, actividade, etc. en función das “estimacións de emisións segundo o consumo [...] que teñen en conta as emisións territoriais habituais das importacións e exportacións” (PNUMA, 2019a, p. V), e que ofrece “unha mellor perspectiva sobre a función do consumo, o comercio e os vínculos entre países” (p. V) có cálculo de emisións internas ou xeradas estritamente no territorio de cada país.

Figura 34. Representación visual da Pegada Ecolóxica.

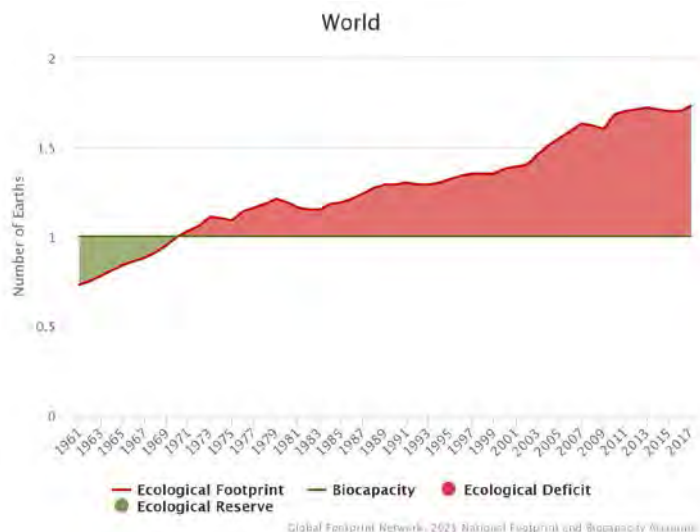

Fonte: <https://www.footprintnetwork.org>. Tradución propia.

As medicións exprésanse en hectáreas globais -en adiante gha- de superficie terrestre e mariña, gha per cápita -cando se trata da pegada dunha sociedade- ou en número de planetas necesarios para manter diferentes niveis de consumo. Neste último sentido, en función da pegada ecolóxica media da humanidade en termos globais, precisaríamos 1,73 planetas Terra³⁹¹ para cubrir os actuais niveis de consumo, o cal da conta da medida na que as actividades humanas exceden os límites planetarios. Este exceso con respecto á biocapacidade do planeta veríase dando dende 1970, momento dende o cal se tería comezado a sobreexplotar os recursos e sumidoiros dispoñibles por riba da capacidade de rexeneración planetaria (Ver Figura 35).

³⁹¹ Segundo os datos para 2017 da Global Footprint Network, dispoñibles en <https://data.footprintnetwork.org/> [Revisado o 20 de xaneiro de 2021].

Figura 35. Pegada Ecolóxica global expresada en número de planetas.

Fonte: <https://data.footprintnetwork.org/> [Revisado o 20 de xaneiro de 2021].

Porén, como apuntaba Fernández-Durán (2011), a pegada ecolóxica presenta unha grande disparidade tanto nivel rexional como nacional³⁹², alén das notables diferenzas existentes a nivel social dentro dun mesmo país en función de factores como o lugar de residencia, o estrato social ou os estilos de vida. Así, a nivel rexional, se ben Asia Oriental presenta a maior pegada ecolóxica en termos absolutos (~6.305 millóns de gha), seguida por América do Norte (~2.903 millóns) e Asia Meridional (~1.997 millóns), se comparamos a gha per cápita -é dicir, a gha de cada rexión dividida polo seu número de habitantes-, América do Norte presenta os niveis máis elevados (8,04 gha per cápita), seguida por Oceanía (7,11)³⁹³ e Europa (4,74)³⁹⁴. A nivel nacional, pódese observar unha tendencia similar, pois mentres no

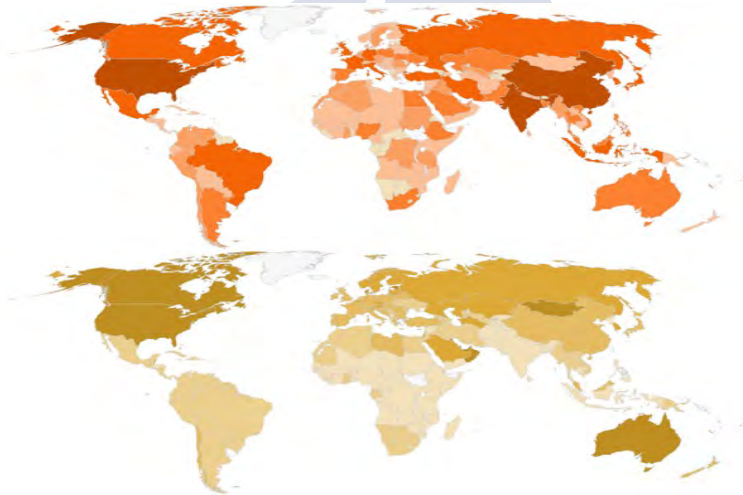
³⁹² Como recollen os datos para 2017 ofrecidos pola Global Footprint Network, dispoñíbles en <https://data.footprintnetwork.org/> [Revisado o 20 de xaneiro de 2021] e que empregamos a continuación para ilustrar os desequilibrios internacionais con relación á pegada ecolóxica.

³⁹³ Ou 7,27 gha per cápita se computamos unicamente Australia e Nova Zelandia, pois o resto de estados insulares de Oceanía presentan gha per cápita moito menor. Por exemplo, o conxunto de países insulares que conforman o arquipélago da Melanesia presentan un índice de 2,81 gha per cápita, incluíndo a Papúa Nova-Guinea, cun índice aínda menor (1,82).

³⁹⁴ Con lixeiras diferenzas entre Europa Oriental (5,03), Occidental (4,88), Setentrional (4,79) e Meridional (4,08).

gha absoluto China presenta os maiores índices (~5.352 millóns), seguido polos Estados Unidos (~2.607 millóns), a India (~1.600 millóns) e Rusia (~788 millóns), en termos relativos segundo a poboación de cada país, os que presentan índices máis elevados son Qatar (14,72 gha per cápita), Luxemburgo (12,79), os Emiratos Árabes Unidos (8,95) e Bahrein (8,66), mentres que os Estados Unidos (8,04), Rusia (5,48), a China (3,71) e sobre todo a India (1,19) presentan cifras relativas máis baixas debido á súa dimensión demográfica. Pola súa banda, o Estado español presenta unha pegada ecolóxica de máis de 186 millóns de gha en termos absolutos e de 4,03 gha per cápita, situándose por baixo da media europea (4,74), arredor da dos países da súa contorna -Europa Meridional- (4,08) e por riba da media global (2,77) (Ver Figura 36).

Figura 36. Distribución internacional da pegada ecolóxica total e per cápita.

Fonte: <https://data.footprintnetwork.org/> [Revisado o 20 de xaneiro de 2021].

Arriba: distribución da pegada ecolóxica total calculada en gha. Abaixo: distribución da pegada ecolóxica per cápita calculada en gha per cápita. Unha maior intensidade na coloración representa un maior índice en ambas medidas.

Como se pode apreciar na Figura 36, a trazos xerais, as grandes economías globais, tanto da OCDE como actores emerxentes como China, India, Rusia ou Brasil, presentan unha pegada ecolóxica total alta en comparación co resto de países. En cambio, cando esta é calculada en función da poboación de cada país, a distribución varía, e

se ben países industrializados do centro como Estados Unidos, Canadá ou Australia -e en menor medida outros actores globais como Rusia-, permanecen en niveis altos, outras grandes potencias perden peso relativo debido á súa dimensión demográfica -o caso da China, do Brasil ou da India-, mentres que outros países de menor peso demográfico destacan neste índice polos seus altos niveis de consumo ou polo seu baixo peso demográfico, como acontece especialmente no ámbito do Golfo Pérsico ou no caso particular de Mongolia.

Con respecto ao uso do número de planetas como medida para expresar a pegada ecolóxica, tamén se pode establecer unha comparación por países, coincidindo en grande medida, salvo algunha excepción, coa relación de países que se establece coa pegada ecolóxica per cápita. Así, de universalizar a pegada ecolóxica de países como Qatar, Luxemburgo, os Emiratos Árabes Unidos ou Bahrein, precisaríanse 9,2, 8, 5,6 e 5,4 planetas, respectivamente. No caso oposto, coa pegada ecolóxica de países como Eritrea, Iemen, Burundi ou Haití, precisaríanse entre 0,3 e 0,4 planetas, se ben se trata de casos que presentan importantes carencias de acceso aos recursos máis básicos para gran parte da súa poboación. No caso das grandes economías globais, destacan neste índice Canadá (5,05 planetas), Estados Unidos (5,03) ou Australia (4,55), nun extremo, e a India (0,75), no oposto. Pola súa banda, no caso do Estado español precisaríanse 2,52 planetas para universalizar o seu estilo de vida, por baixo da media europea (2,97) e próximo á media dos países da súa contorna (2,55), aínda que superior á media global (1,73).

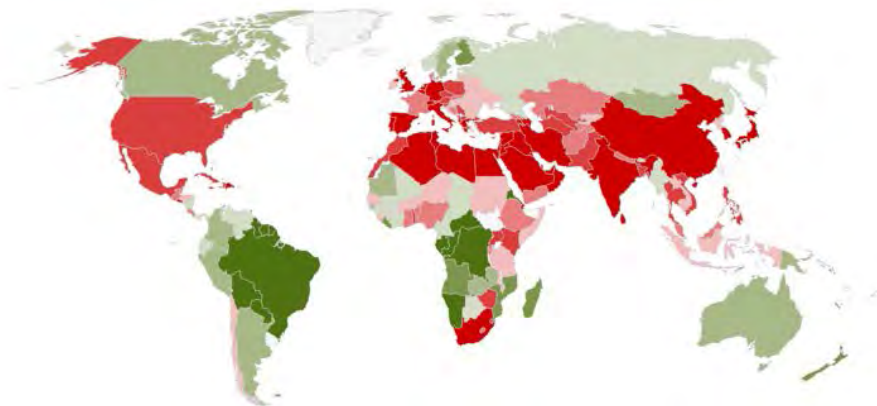
Así mesmo, a pegada ecolóxica dunha sociedade tamén pode ser comparada coa biocapacidade do correspondente territorio, sexa a escala global ou nacional. Deste xeito, pódese estimar tamén o déficit ou o superávit que se produce cando a pegada ecolóxica supera ou non, respectivamente, a biocapacidade correspondente. Esta medida obtense restando a pegada ecolóxica per cápita dunha sociedade á biocapacidade per cápita do respectivo territorio. Así, o actual déficit de biocapacidade global é de 1,2 gha. Cando esta medida se aplica a escala nacional, pódese dilucidar que países son debedores e cales acredores de biocapacidade, o cal pode resultar útil para contribuír a

calcular as relacións de débeda ecolóxica. Neste sentido, pódese apreciar como países como Rusia, coa cuarta maior pegada ecolóxica en termos absolutos a nivel mundial, presenta superávit grazas á grande biocapacidade do seu vasto territorio. Ou como Canadá, co sexto índice de pegada per cápita máis alto do planeta (8,1 gha), tamén presenta superávit grazas á súa alta taxa de biocapacidade per cápita (14,98 gha), a máis elevada dos países da OCDE e só por detrás da Guíana Francesa, Surinam, Guíana, Gabón e Bolivia. Por contra, os países cun maior déficit son Singapur, Israel, Barbados, Bahrein e os Emiratos Árabes Unidos, debido á súa alta pegada ecolóxica per cápita -especialmente nos dous últimos casos- con relación á súa biocapacidade per cápita -particularmente baixa no caso dos tres primeiros-. Neste sentido, Luxemburgo, Bélxica, Xapón e os Países Baixos presentan os maiores déficits dos países da OCDE.

Cómpre salientar casos destacados de grandes potencias económicas, como o Brasil, que presenta un amplo superávit grazas á súa enorme biocapacidade³⁹⁵; a China, que malia ter a segunda maior biocapacidade nacional mundial, presenta un déficit neste sentido a causa da súa xigantesca pegada ecolóxica; ou os Estados Unidos, cun déficit de biocapacidade aínda maior co da China, malia ser o terceiro país cunha maior biocapacidade total, por diante de Rusia. Pola súa banda, o Estado español presenta un déficit de biocapacidade, ao igual que acontece na maior parte do continente europeo, salvo nos casos de Noruega, Letonia, Estonia, Suecia e, sobre todo, Finlandia, que presenta o maior superávit a nivel europeo (Ver Figura 37).

³⁹⁵ Brasil presenta, de lonxe, a maior biocapacidade nacional a escala planetaria, superando incluso a de rexións enteiras nada desdeñables neste sentido, como América do Norte, Asia Oriental ou o propio continente africano no seu conxunto.

Figura 37. Distribución internacional do déficit/superávit de biocapacidade.

Fonte: <https://data.footprintnetwork.org/> [Revisado o 20 de xaneiro de 2021]. A maior intensidade nos tons das cores indica unha maior magnitude no déficit - vermello- e no superávit -verde- de biocapacidade dos países.

Deste xeito, pódese percibir o dobre desequilibrio global que se xera, por unha banda, a través da disposición de biocapacidade dentro dos territorios nacionais, e pola outra, mediante o tamaño da pegada ecolóxica das sociedades de cada país. En canto a primeira, máis da metade da biocapacidade mundial -o 53,2%- está concentrada nos territorios de seis países: Brasil, China, Estados Unidos, Rusia, India e Canadá. En canto á segunda, tres países concentran o 45,3% da pegada ecolóxica global -China, Estados Unidos e India-, o 54,7% sumando tamén a Rusia, Xapón e Brasil.

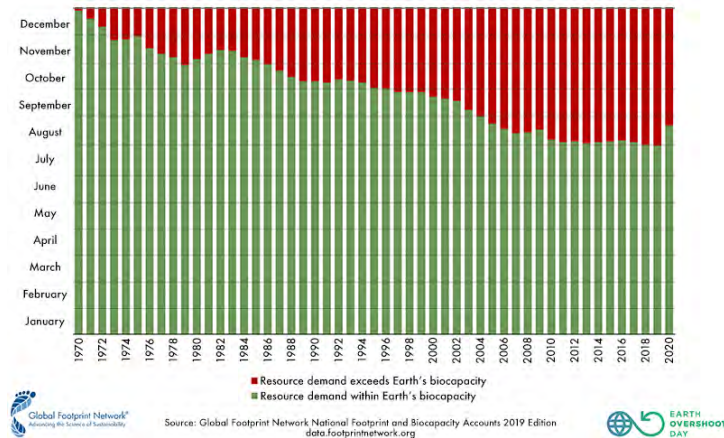
Así mesmo, entre as ferramentas online que esta rede ofrece de maneira aberta inclúese tamén unha calculadora da pegada ecolóxica³⁹⁶, que permite coñecer a grandes trazos este índice e o número de planetas correspondentes aos hábitos e prácticas cotiás a nivel individual, así como o día de sobrexiro persoal. O día de sobrexiro ou sobrecapacidade da Terra³⁹⁷ designa o día do ano no que a pegada ecolóxica global excede anticipadamente a biocapacidade da Terra correspondente para dito ano. O primeiro día de sobrexiro foi establecido no 29 de decembro de 1970. O correspondente ao ano 2020 foi o 22 de agosto. Salvo

³⁹⁶ Accesible en <https://www.footprintcalculator.org/> [Revisado o 19 de xaneiro de 2021].

³⁹⁷ *Earth Overshoot Day*, na súa forma orixinal inglés.

excepcións -como a provocada pola crise de 2008 ou pola actual crise sanitaria da COVID-19- este día se ten anticipado cada vez máis no calendario, o que indica o aumento do déficit ecolóxico global (Ver Figura 38).

Figura 38. Rexistros histórico do día de sobrexiro global.

Fonte: <https://www.overshootday.org> [Revisado o 20 de xaneiro de 2021].

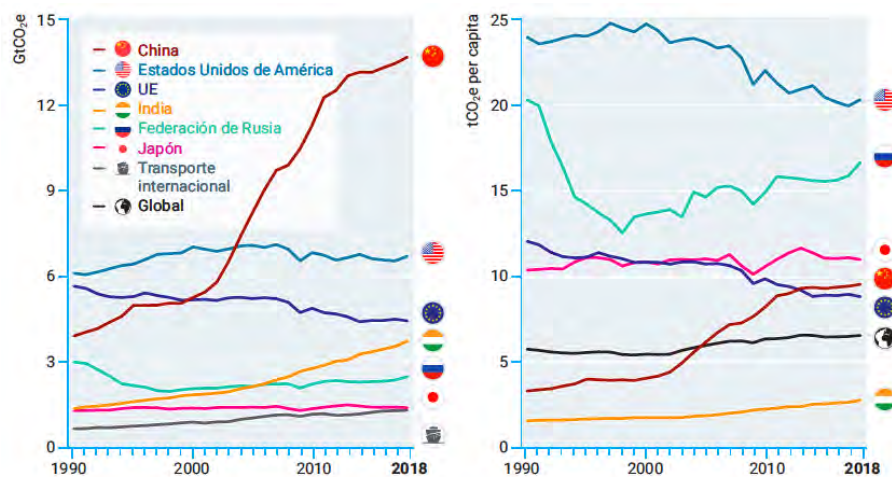
De xeito análogo á medida do número de planetas, o día de sobrexiro tamén presenta variacións a escala nacional en función da pegada ecolóxica de cada país. Así, o día de sobrexiro correspondente ao Estado español para o ano 2021 sitúase no 25 de maio, aproximadamente tres meses antes que o do conxunto planetario, mentres que as diferentes datas nacionais de sobrexiro no 2021 comprenden dende o 9 de febreiro de Qatar ata o 27 de decembro de San Tomé e Príncipe³⁹⁸.

Coincidindo con esta lectura de responsabilidade desigual nas causas dos procesos planetarios de deterioro ambiental, mais particularmente con relación á pegada de carbono, á emisión de GEI e, consecuentemente, á contribución ao cambio climático, o PNUMA (2019a) advirte, por unha banda, que ditas emisións “van en aumento a pesar das advertencias dos científicos e dos compromisos políticos” (p.

³⁹⁸ Para máis información sobre este indicador de impacto ambiental, recoméndase visitar a páxina específica ofrecida pola Global Footprint Network en colaboración con outras entidades: <https://www.overshootday.org> [Revisado o 19 de xaneiro de 2021].

V), e, pola outra, sinala que estas se reparten dun xeito moi desequilibrado, dado que “os membros do G20³⁹⁹ están detrás de case o 75% das emisións mundiais de GEI” (p. VI), dentro dos cales unicamente a China, os Estados Unidos, a UE e a India xa xeran en conxunto o 55% destas en termos absolutos (ver Figura 39).

Figura 39. Principais emisores de GEI, en termos absolutos e per cápita.

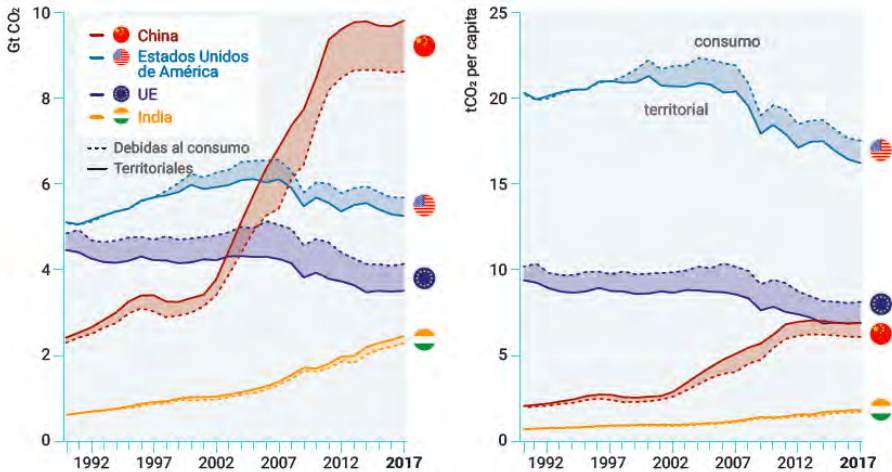
Fonte: PNUMA (2019a).

Como se pode observar na Figura 39, ao igual que acontece coa pegada ecolóxica, a clasificación dos países segundo as emisións de GEI atribuídas varía segundo se compute en termos absolutos ou per cápita, de xeito que se ben China é actualmente de lonxe o principal emisor mundial de GEI en termos absolutos, cando se calcula en termos relativos -en función do peso demográfico do país-, son os Estados Unidos, seguidos de Rusia e do Xapón, quen encabeza o *ranking* dos principais países emisores. Do mesmo xeito, as proporcións de GEI atribuíbles a cada actor global, e mesmo a orde da súa clasificación, tamén varía segundo se computen as emisións en termos territoriais -é dicir, onde estas se producen-, ou mediante a pegada de carbono -en

³⁹⁹ Grupo dos 19 países máis a UE que representan as 20 economías máis grandes do mundo. Para máis información: <https://www.g20.org> [Revisado o 31 de xaneiro de 2021].

función do lugar de consumo dos bens e servizos cuxa produción ou provisión xera ditas emisións- (Ver Figura 40).

Figura 40. Emisións territoriais e de consumo -tanto totais como per cápita- dos catro principais emisores de GEI en termos absolutos.

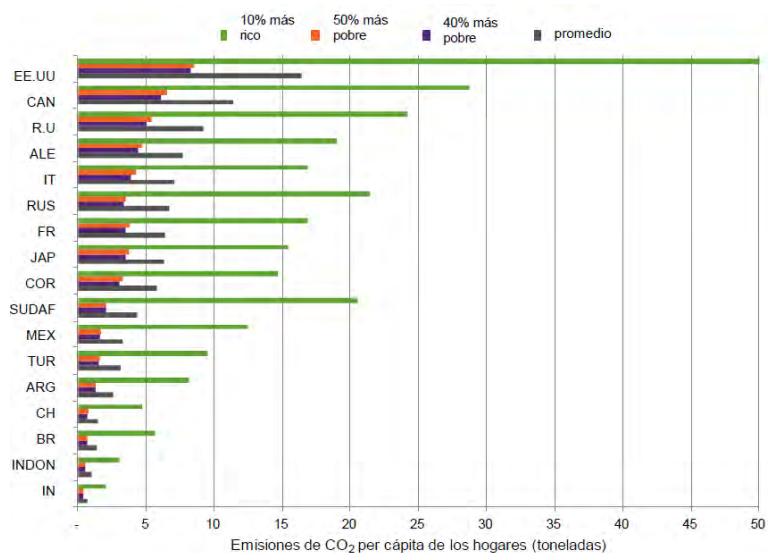

Fonte: PNUMA (2019a).

Pode observarse aquí como, se ben as emisións territoriais per cápita da China son lixeiramente superiores ás da UE, cando se calculan en función do consumo per cápita -é dicir, co cálculo da pegada de carbono asociada ao consumo-, a UE supera á China cunha diferenza moito máis notable. Así mesmo, dende a perspectiva do consumo, a contribución per cápita dos Estados Unidos revélase como aínda maior. Deste xeito, o cálculo da pegada de carbono dos diferentes países -ou comunidades de países, no caso da UE- da conta da externalización das emisións de GEI asociadas aos estilos de vida e modelos de consumo das diferentes sociedades, e, polo tanto, da súa contribución proporcional real ao fenómeno global do cambio climático. Porén, Oxfam (2015) matiza que estes desequilibrios na responsabilidade das emisións de GEI asociadas ao consumo non se dan só entre países, senón tamén en función da posición socioeconómica da poboación, xa que, segundo apuntan de xeito aproximado, o 10% máis rico da poboación do planeta está detrás de arredor do 49% de pegada de carbono global, mentres que o 50% máis pobre só xera o 10% das emisións. En conxunto, ambos eixos de desigualdade provocan que as

diferencias na responsabilidade das emisións entre as persoas máis ricas dos países máis ricos e a poboación máis pobre dos países cunha riqueza per cápita menor sexan abismais (Ver Figura 41).

Figura 41. Emisións asociadas aos hábitos de consumo per cápita en países do G20.

Fonte: Oxfam (2015).

Ademais, estas diferencias continúan a acentuarse, como sinala Oxfam (2020) ao revisar estes datos cinco anos despois, pois o 10% máis rico da poboación mundial está xa detrás do 52% das emisións acumuladas entre 1990 e 2015, mentres que o 50% máis pobre unicamente do 7%, unha porcentaxe incluso inferior á que provoca en exclusiva o 1% máis rico, responsable do 15% das emisións acumuladas. Así mesmo, apunta que o 10% máis rico é responsable do do 46% do incremento total das emisións de GEI entre 1990 e 2015 -e do 37% se o reducimos ao 5% máis rico-, mentres que o 50% máis pobre só contribuíu a acentuar este aumento nun 6%.⁴⁰⁰

⁴⁰⁰ A modo de compendio do aquí exposto, resulta particularmente relevante o estudo realizado por Wood, Stadler, Simas, Bulavskaya, Giljum, Lutter e Tukker (2018), no que analizan a evolución entre 1995 e 2001 da crecente externalización dos impactos ambientais do consumo a través do comercio internacional, incluíndo o uso de materiais, da auga, da enerxía, da terra e tamén as emisións de GEI, cunha notable preeminencia da OCDE sobre o resto de países no que a exportación de externalidades ambientais se refire.

En resumo, na actual crise protagonizada por procesos de degradación ambiental de carácter fundamentalmente antrópico e cuxo impacto adquiriu por primeira vez na historia unha escala global -alén das súas concrecións locais e dos impactos xerados en ecosistemas e territorios específicos-, resulta doado percibir a existencia dunha distribución da responsabilidade nas súas causas social e xeograficamente dispar, en tanto que determinadas sociedades, e dentro delas determinados sectores sociais, contribuíron en maior medida á súa orixe e contribúen aínda actualmente ao seu agravamento. Así mesmo, nesta lectura socioambiental da crise, resulta tamén particularmente relevante considerar a profunda desigualdade asociada ao sufrimento das consecuencias desta degradación das bases biofísicas da vida e de do desenvolvemento das sociedades humanas.

Neste sentido, outras nocións ineludibles para a comprensión da dimensión social da crise ambiental son as de *ecodependencia* e *interdependencia*. Dende un enfoque ecofeminista⁴⁰¹, enténdense ambos conceptos como “trazos constitutivos da esencia humana” (Herrero, 2013, p. 278), en oposición ao “modelo de pensamento acuñado na sociedade occidental durante a Modernidade” (p. 281), que segundo a autora “se desenvolveu en oposición ás bases materiais que sosteñen a vida” (p. 281) e que, ao construírse “sobre cimentos patriarcais, antropocéntricos e capitalistas” (p. 281), fixo que as nosas sociedades actuais poñan “en risco os equilibrios ecolóxicos que permiten a vida humana (e a doutras especies)” (p. 281). Coas nocións que aquí se presentan, salientáanse as “ineludibles dependencias [...] que cada individuo ten da natureza e doutras persoas” (p. 281). Por unha banda, “obtemos o que precisamos para estar vivos da natureza: alimento, auga, acubillo, enerxía, minerais...” (p. 281) e de aí que os seres humanos sexamos inevitablemente ecodependentes. Pola outra, “cada ser humano presenta unha profunda dependencia doutros seres

⁴⁰¹ Segundo a propia Herrero (2013), o ecofeminismo “é unha corrente de pensamento e un movemento social que explora os encontros e sinerxías entre ecoloxismo e feminismo” (p. 280), que naceu nos anos 70 e que “aborda a problemática das relacións entre as persoas e coa natureza dende visións moi diferentes” (p. 280), polo que resulta máis apropiado falar de ecofeminismos, en plural. En todo caso, no seu conxunto, estes “desenvolven unha mirada crítica sobre o actual modelo social, económico e cultural e propoñen unha mirada diferente sobre a realidade cotiá e a política, visibilizando e dando valor a elementos, prácticas e suxeitos que foron designados polo pensamento hexemónico como inferiores e que, sendo absolutamente cruciais para a existencia humana, foron invisibilizados” (p. 280).

humanos” (p. 281) durante toda a súa vida, mais especialmente naqueles momentos nos que “as persoas non poderíamos sobrevivir se non fose porque outras dedican tempo e enerxía a coidar dos nosos corpos” (p. 281), como a infancia, a senectude, a convalecencia, etc., polo que a interdependencia deriva da vulnerabilidade intrínseca do ser humano como individuo. Nas sociedades patriarcais -como as occidentais entre moitas outras-, este rol de coidado atribuíuse fundamentalmente ás mulleres a través da imposición da división sexual do traballo.

Porén, como sinala Herrero (2013), “o sistema económico capitalista e todo o armazón cultural que o acompaña desenvóléronse en contradición coas dúas dependencias materiais que permiten a vida” (p. 282), ao estar baseados “nunha crenza perigosa para o futuro dos seres humanos: a dunha falsa autonomía, tanto da natureza como do resto das persoas” (p. 282); dende a cal, apunta a autora, “ignorán a existencia de límites físicos no planeta e ocultan e menosprezan os tempos necesarios para a reprodución social cotiá” (p. 282). Estas crenzas, sumadas ás “ficcións derivadas de certas conviccións tecnocientíficas ou do etnocentrismo occidental” (p. 282), estarían a dificultar a auto-percepción das persoas “como eco e interdependentes, ocultando, por tanto, a consciencia da propia consistencia humana” (p. 282). Segundo apunta autora, ditas crenzas estarían baseadas no dualismo propio das visións antropocéntricas e androcéntricas, que dividen e xerarquizan o ser humano sobre a natureza e os homes sobre as mulleres, e que se ben afunden as súas orixes en períodos anteriores da historia humana, se terían consolidado na Modernidade, lexitimando a través “das visións da ciencia moderna e da economía capitalista” (p. 284) o que a autora denomina «ideoloxías do dominio»⁴⁰².

⁴⁰² Herrero (2013) sinala que, no caso do dualismo antropocentrista, “esta separación, que afunde as súas raíces no pensamento clásico e na cosmovisión xudeu-cristiá, encontra acomodo e continuidade na física moderna” (p. 285), salientando a asunción desta visión no pensamento de figuras tan influentes para o pensamento moderno como Newton, Bacon ou Descartes. Así mesmo, se ben a ciencia posteriormente superaría estas visións, “o imaxinario colectivo continúa sutilmente vetado pola lóxica da dominación sobre a natureza” (p. 286), o cal se reflicte na fe cega no progreso instalada tanto a nivel social como institucional, dando lugar a posturas que, o ben desdeñan a urxencia da crise socioambiental, ou ben confían cegamente en que “a ciencia e a técnica serán capaces de resolver todos as deterioracións que elas mesmas crean” (p. 286-287).

Como apunta Riechmann (2012a) neste sentido, en tanto que seres vivos, os seres humanos somos completamente dependentes dos ecosistemas que habitamos, e por extensión do conxunto da biosfera da que formamos parte. Pero tamén, en tanto que seres sociais, somos profundamente dependentes dos nosos conxéneres. En ambos sentidos, a idea de autosuficiencia do ser humano promovida pola cosmovisión capitalista e exacerbada polo pensamento neoliberal resulta errónea, pois oculta a vulnerabilidade e a fragilidade dos individuos fronte as adversidades, así como o sustento nos soportes ambientais e sociais que tanto individuos como sociedades precisan para desenvolverse: os recursos naturais e servizos ecosistémicos, dunha banda, e os coidados, pola outra, constitúen a base material e relacional da existencia humana. Por este motivo, fronte “a ideoloxía individualista liberal que goza de hexemonía en Occidente” (p. 27), o autor afirma que “somos, de maneira radical, *seres dependentes* [...] doutros seres humanos [...] [pero] tamén de miríadas doutros seres vivos, dentro da densa trama da vida que organizamos conceptualmente en ecosistemas” (p. 27).

Nesta liña, Fernández-Durán e González-Reyes (2018b) engaden que “as sociedades necesitan das funcións ecosistémicas e do coidado físico e emocional dos seus integrantes para a súa reprodución” (p. 167), ambos os dous factores invisibilizados e “nunha forte crise como consecuencia do conflito profundo e en aumento entre a lóxica do capital e a da vida” (p. 167). Así, en canto á ecodependencia, sinalan que “a biodiversidade, a través das funcións ecosistémicas, é o principal sustento da existencia humana” (p. 167), para a cal ademais “non hai substitución posible” (p. 167), posto que ditas funcións “prestan servicios indispensables como a fotosíntese, a regulación do clima, o acceso a aire e auga limpos, a polinización, a edafoxénese, o control da erosión, a beleza, o abastecemento de recursos naturais e minerais, etc.” (p. 167). Por este motivo, o deterioro dos ecosistemas e a extinción das especies que exercen funcións relevantes dentro destes -como os insectos polinizadores- poden levar ao colapso dos propios ecosistemas, o cal “non só supón a desaparición de funcións ecosistémicas, senón tamén a diminución da resiliencia dos sistemas vivos” (p. 167), entre eles os humanos.

En canto á interdependencia, Fernández-Durán e González-Reyes (2018b) salientan que “a reprodución social require de toda unha serie de tarefas de coidados” (p. 168) -individuais, sociais e ecosistémicos-, que son “consecuencia inevitable da materialidade da vida e de que vivimos en corpos vulnerables” (p. 168). Por isto, “os coidados son imprescindibles para o sostemento da vida” (p. 168), polo que “sempre existiu unha economía dos coidados en paralelo aos outros formatos económicos” (p. 168), protagonizada fundamentalmente polas mulleres a causa da división sexual do traballo inherente ao patriarcado e tradicionalmente restrinxida ao ámbito doméstico. Porén, ao longo do século XX, produciuse “unha externalización parcial das labores de coidados dende os fogares cara o mercado [...] e o Estado” (p. 169), no caso deste último a través dos servizos sociais que conformaron o chamado Estado do Benestar. Nesa tesitura, a desarticulación do sector público co avance do neoliberalismo, a disolución sociocomunitaria a consecuencia dos procesos de urbanización ou o aumento da poboación dependente -por exemplo, a causa do envellecemento da poboación-, entre outros factores, entre os que destaca a sobrecarga de traballo que recae sobre as mulleres tras a súa incorporación ao mercado laboral mentres se lles seguiu cargando coa maior parte dos traballos de coidados, provocou “unha crise dos coidados” (p. 168), terminando consecuentemente por xerar “unha crise da sostibilidade das sociedades humanas” (p. 168).

Deste xeito, en canto as condicións dos ecosistemas habitados e/ou da provisión de coidados se degradan, aumenta proporcionalmente a vulnerabilidade das persoas e das sociedades. Así, cómpre salientar que as consecuencias da actual crise socioambiental veñen a ampliar e intensificar o sufrimento humano xa provocado polas implicacións ecolóxicas e socioeconómicas do intercambio ecoloxicamente desigual sobre os territorios e os seus habitantes. Deste xeito, mediante os impactos e procesos de degradación ambiental agregados a nivel global, contribúese a violar sistematicamente os DDHH, deteriorando as condicións de vida dunha grande parte da humanidade, en particular daquelas persoas e colectivos que se encontran en situacións de maior exposición e vulnerabilidade, tanto por cuestións xeográficas e de degradación dos ecosistemas dos territorios que habitan, como a causa

da pobreza, da exclusión, da marxinação ou, en xeral, da carencia de provisión de coidados necesarios para unha existencia digna.

Pénsese, por exemplo, nos riscos e impactos asociados ás consecuencias do cambio climático, que se sofren de xeito desigual dependendo da exposición ás ameazas derivadas a tenor da situación xeográfica e outros condicionantes de carácter biofísico⁴⁰³, pero tamén en función dos factores de vulnerabilidade que incorren nun territorio, colectivo, comunidade ou poboación -en definitiva, das persoas e os ecosistemas das áreas que habitan-, e que poden ser, entre outros, físicos -ocupación do territorio, infraestruturas, etc.-, sociais, económicos, políticos, asociados á discriminación e á exclusión social, motivacionais-actitudinais, psicolóxicos ou vinculados a unha falta de acceso á información e aos coñecementos apropiados para facer fronte a ditos impactos (Puigdueta, 2016; González-Gaudiano, 2017; González-Gaudiano, Bello, Maldonado, Cruz e Méndez, 2019; Maldonado-González, Cruz-Sánchez, Bello-Benavides e González-Gaudiano, 2019). Ademais, as consecuencias do cambio climático están a propiciar que aumente aínda máis a desigualdade económica preexistente (Diffenbaugh e Burke, 2019), contribuindo consecuentemente a profundar na desigual distribución de ditos factores de vulnerabilidade, a través dos procesos identificados baixo a noción de inxustiza climática (Dalla Nora, Serantes e Sato, 2017).

Así, a vulnerabilidade dos territorios, das persoas e das poboacións, en moitas ocasións directamente ocasionada polas relacións e dinámicas de intercambio ecoloxicamente desigual, engádese como factor agravante, incrementando deste xeito a profunda desigualdade social que caracteriza e agrava a actual crise socioambiental. En síntese:

A utopía da modernidade está chocando cos límites do vivible; límites que son [...] externos, asociados a un marco vital que é obxectivamente limitado; e internos, asociados coa satisfacción digna das necesidades de todos os seres humanos. O choque cos límites do vivible é xa, para gran parte da humanidade,

⁴⁰³ O *New York Times* publicou recentemente unha cartografía dixital global na que se presenta a distribución dos principais riscos derivados do cambio climático por área xeográfica, ofrecendo unha breve análise da vulnerabilidade por países ante ditos riscos. Pódese consultar en: <https://www.nytimes.com/interactive/2021/01/28/opinion/climate-change-risks-by-country.html> [Revisado o 29 de xaneiro de 2021].

fonte de sufrimento, de incerteza, de angustia e de inseguridade (González-Gaudiano e Meira, 2020, p. 170).

En conxunto, faise patente a relevancia da dimensión social na actual crise ambiental en diferentes aspectos: a súa orixe antropoxénica, as profundas diferencias con relación ás responsabilidades sobre as súas causas, o desequilibrio existente no acceso e uso de recursos e servizos ambientais, o agravamento dos desaxustes socioeconómicos e ambientais xa existentes no seo das sociedades humanas, a inexorable ecodependencia e interdependencia destas, e o particular sufrimento das consecuencias da crise por parte das persoas, colectivos e poboacións máis vulnerables. É por todos estes motivos que nos referimos á actual situación de crise co adxectivo composto socioambiental, salientando dese xeito a dimensión social inherente á degradación ambiental en curso e ao desbordamento dos límites planetarios.

Neste sentido, tras este amplo inciso e volvendo á noción de Antropoceno, segundo Elhacham, Ben-Uri, Grozovski, Bar-On e Milo (2020), o ano 2020 marca o punto de inflexión no que “a masa antropoxénica⁴⁰⁴, que recentemente se duplicou aproximadamente cada 20 anos, superará toda a biomasa viva global” (p. 442), contabilizada no seu peso en seco. Se tamén se computan os refugallos masivos antropoxénicos, este punto de inflexión anticipouse ao ano 2013, mentres que se se compara co peso húmido da biomasa, “espérase que sexa superada pola masa antropoxénica para a década de 2030, con $(2031 \pm 9 \text{ anos})$ ou sen $(2037 \pm 10 \text{ anos})$ a inclusión de refugallos” (p. 443)⁴⁰⁵. En calquera caso, estamos a vivir nun momento histórico no que os elementos artificiais de orixe antrópico están a superar en peso á suma de seres vivos do planeta, incluíndo aos propios seres humanos

⁴⁰⁴ Definida como “a masa incrustada en obxectos sólidos inanimados fabricados por seres humanos (que non foron demolidos ou retirados do servizo, o que definimos como «refugallos masivos antropoxénicos»)” (Elhacham *et al.*, 2020, p. 442). Así, “a masa antropoxénica divídese en subgrupos, que constitúen obxectos feitos polos humanos [...]: formigón, agregados, ladrillos, asfalto, metais e «outros» compoñentes (madeira utilizada para o papel e a industria, vidro e plástico)” (p. 443), sendo con diferenza o formigón e os agregados -por exemplo, as gravas- os que representan unha maior proporción da masa total.

⁴⁰⁵ Pódese visualizar unha presentación sintética do traballo de Elhacham *et al.* (2020) en <https://anthropomass.org> [Revisado o 28 de decembro de 2020].

e os organismos vivos manexados por estes por medio da agricultura, a gandería, a silvicultura, a piscicultura, etc.

Así, outro elemento que, segundo Fernández-Durán (2011), caracteriza o Antropoceno é a descomunal cantidade de residuos sólidos, líquidos e gasosos xerados pola actividade humana no marco do metabolismo urbano-agro-industrial, que medrou de xeito exponencial,

sobre todo porque na segunda metade do século XX, e especialmente nas súas últimas décadas, entramos de cheo nunha civilización consumista baseada no «usar e tirar», o que dificultou aínda máis o peche dos ciclos de materiais e agravou as consecuencias da contaminación (p 24).

Fernández-Durán (2011) tamén identifica como característica propia do Antropoceno a sobreexplotación, contaminación, acaparamento e mercantilización da auga doce dispoñible no planeta, fundamental para o desenvolvemento da vida humana -e de moitas outras formas de vida-, e cuxo consumo se multiplicou de xeito exponencial⁴⁰⁶ debido fundamentalmente “á intensificación dos procesos industriais e especialmente á agricultura industrializada⁴⁰⁷, así como a consumos crecentemente suntuarios de parte das poboacións urbano-metropolitanas” (p. 32). Cómpre aquí incluír “a crecente eutrofización e contaminación de moitos lagos e embalses, ademais dun impacto en ascenso nos mares interiores e nas zonas litorais con presión urbano-industrial e turística”⁴⁰⁸ (p. 33).

Así mesmo, Fernández-Durán (2011) asocia o Antropoceno con procesos globais de gran alcance e que entrañan graves riscos para a vida no planeta, considerados fundamentais dende o enfoque dos límites planetarios (Steffen *et al.*, 2015). Isto é: o cambio climático,

⁴⁰⁶ Nun incremento “dúas veces e media maior que o [...] da poboación global” (Fernández-Durán, 2011, p. 32).

⁴⁰⁷ Que é, ademais, “cada vez máis responsable do seu deterioro” (Fernández-Durán, 2011, p. 32), a causa do uso de nutrientes químicos sintéticos, que “xunto coa toxicidade de herbicidas e pesticidas, están ocasionando un moi serio deterioro das augas superficiais e subterráneas” (p. 33).

⁴⁰⁸ Aquí Fernández-Durán (2011) fai referencia específica ao mar “Adriático, o Báltico, o Mar Negro [que] son xa mares altamente contaminados, pero tamén en menor medida o Mar Vermello, o Golfo Pérsico, o Mar Amarelo e o Mar do Xapón. E por suposto o Mediterráneo e o Golfo de México, onde desemboca o Mississippi con toda a carga contaminante da agricultura industrializada do Mid-West estadounidense” (p. 33).

posto que o autor considera que o metabolismo urbano-agro-industrial é “o principal responsable da transformación do clima” (Fernández-Durán, 2011, p. 39); e a perturbación da biosfera, entendida “como suma de todos os hábitats onde se desenvolve a vida” (p. 47), vinculando estreitamente a sexta extinción masiva co paso do Holoceno ao Antropoceno, ao ser ocasionada principalmente pola “intensificación da utilización de recursos en teoría renovables mediante a industrialización masiva” (p. 48), cuxo funcionamento opera “baixo a lóxica do mercado” (p. 48) e está baseada “no imperativo do crecemento continuo e a aplicación de tecnoloxías que serían impensables sen o consumo masivo de combustibles fósiles, moi especialmente do petróleo” (p. 48), poñendo como exemplos concretos o desenvolvemento da RV e a expansión da fronteira agraria, a sobreexplotación e deforestación masiva dos bosques ou a práctica da pesca industrializada.

Con todo, nun escenario de aceleración da historia do planeta provocada pola acción humana, Frémeaux *et al.* (2016) apuntan que os propios impactos xerados durante o Antropoceno poden levar precisamente ao seu fin prematuro en tanto que era xeolóxica: “cálculase que [este] se sitúa entre os anos 2050 e 2150, e ameazará a perennidade da especie humana” (p. 25). Segundo Fernández-Durán e González-Reyes (2018a) o sistema urbano-agro-industrial está abocado a un colapso que “é inevitable por múltiples razóns” (p. 32). Alén dos xa referidos procesos planetarios de cambio climático e perda de biodiversidade, os autores sinalan que “o detonante do colapso civilizatorio está a ser o final dos combustibles fósiles abundantes” (p. 32). Como explican os autores, “o sostemento da grande e crecente complexidade do sistema urbano-agro-industrial require dun gran fluxo de enerxía de alta calidade” (p. 32), pero “isto é cada vez máis difícil como consecuencia de estar alcanzando os picos de extracción dos combustibles fósiles” (p. 32). Como apuntan, “o pico de extracción dun recurso é o momento a partir do cal o fluxo que se pode obter alcanza o máximo e comeza a descender” (p. 32), o cal estaría tamén a acontecer no caso de distintos elementos básicos, como o fósforo e o cobre, pero tamén a terra fértil e a auga. Así, tras unha primeira etapa na que calquera recurso non renovable se explota de maneira sinxela e

eficiente, chégase ao «pico da sustancia», a partir do cal “a capacidade de extracción empeza a declinar” (p. 91) e o recurso “conséguese en cantidades decrecentes, é de peor calidade (posto que primeiro se explotan os mellores) e máis difícil de conseguir (xa que ao principio se elixen os emprazamentos de máis fácil extracción e de maior tamaño, e ademais a sustancia cada vez é máis difícil de sacar)” (p. 91). Así, “unha vez excedido o pico, o que resta é unha dispoñibilidade decrecente, de peor calidade, e máis difícil técnica, financeira e enerxeticamente” (p. 91), pero tamén “máis contaminante e que polo tanto require de máis medidas paliativas” (p. 91)⁴⁰⁹.

Neste sentido, Fernández-Durán e González-Reyes (2018b) sinalan que “o petróleo convencional dispoñible xa está declinando, e en breve seguiranlle o carbón e o gas” (p. 90), ante o cal, segundo os autores, “as renovables, as enerxías nucleares, os combustibles non convencionais, incluso a combinación de todas estas fontes, é impotente” (p. 90), pois “as características do cru (alta densidade enerxética, múltiples usos, fácil transporte e almacenaxe, dispoñibilidade permanente e alta TRE⁴¹⁰) o volven insubstituíble” (p. 90). Por este motivo, afirman que “o declive na extracción do petróleo marca por si só unha radical reconfiguración socioeconómica, na que as sociedades terán que volver a empregar moitos esforzos en obter enerxía” (p. 90). De xeito máis detallado, os autores analizan “as cantidades dispoñibles dos tres principais combustibles fósiles (petróleo, gas natural e carbón) nos seus formatos convencionais⁴¹¹” (p. 90), caracterizados pola súa “alta

⁴⁰⁹ O momento no que se produce dito pico está tamén influído por factores “políticos (axudas públicas, inestabilidade, aposta polo reciclaxe no caso dos minerais), económicos (investimentos), sociais (resistencia á explotación), ambientais (falta doutros elementos necesarios para a extracción), xeolóxicos (descenso de lei nas minas) ou tecnolóxicos (melloras na maquinaria)” (Fernández-Durán e González-Reyes, 2018b, p. 92).

⁴¹⁰ Taxa de Retorno Enerxético. Isto é o “cociente entre a enerxía obtida e a enerxía investida para iso” (Fernández-Durán e González-Reyes, 2018b, p. 103). Como apuntan os propios autores, “é unha medida indirecta da enerxía, é dicir, da cantidade de enerxía dunha determinada fonte que pode ser aproveitada para facer traballo útil” (p. 103).

⁴¹¹ En contraposición aos non convencionais, é dicir, “aqueles combustibles fósiles que teñen menos prestacións enerxéticas pola súa calidade, polo seu custoso procesado ou pola dificultade de extracción” (Fernández-Durán e González-Reyes, 2018b, p. 90), incluíndo “o petróleo e gas de augas profundas (máis de 500 m), ultra-profundas (máis de 1.500 m) e de rexións árticas, as áreas petrolíferas ou áreas bituminosas [...], os petróleos extrapesados, o gas e o petróleo en rocas pouco porosas como os xisto ou as lousas [...], os combustibles sintéticos derivados da conversión de gas a líquidos [...] e de carbón a líquidos [...], o

calidade, fácil acceso e maior homoxeneidade” (p. 91) e que “foron practicamente os únicos extraídos durante o século XX” (p. 91).

Deste xeito, Fernández-Durán e González-Reyes (2018b) alertan que o pico global do petróleo convencional xa se tería acadado nas últimas décadas -sitúano concretamente en 2005-, mentres que a escala nacional se tería traspasado para 2016 en canto menos “33 dos 50 países extractores” (p. 93), dende Estados Unidos, en 1970, ata Kuwait, en 2013, e unicamente en tres casos -Canadá, Kazhakhstán e Iraq- pódese afirmar que isto non tería acontecido aínda. A causa disto, “os petróleos non convencionais cada vez supoñen unha maior porcentaxe do petróleo consumido” (p. 94). Porén, “é posible que en 2015 se producise o pico de todos os tipos de petróleo” (p. 96) -incluíndo os non convencionais-, “aínda que o proceso podería alargarse ata 2024” (p. 96). Así mesmo, os autores sinalan que, a nivel de consumo per cápita, o pico se tería acadado en 2013, mentres que en función da “enerxía neta do petróleo, considerando que hai petróleos de distintas calidades e facilidades de extracción, [...] o ano de inicio da declinación terminal da enerxía neta [tamén] podería ter acontecido xa” (p. 96)⁴¹².

Así mesmo, e pese a que “a explotación do gas natural é máis eficiente ca do petróleo” (Fernández-Durán e González-Reyes, 2018b, p. 99), este “probablemente alcanzará o seu teito en 2020-2039” (p. 99). Ademais, “o gas é máis complicado de transportar a grandes distancias” (p. 100), posto que precisa circular por gasodutos, ou, alternativamente, “se pode licuar, ser transportado por mar e regasificado, pero esta opción é cara económica e enerxeticamente” (p. 100), o cal o convirte nun recurso de consumo principalmente rexional. Isto, sumado a que “as reservas de gas están máis concentradas en menos xacementos e países cas de petróleo” (p. 100), provoca que o gas non supoña unha alternativa real a escala global, pero tamén que o seu pico se alcance en diferentes momentos nas diferentes rexións xeográficas. Así, se ben “o

queróxeno [...], os hidratos ou clatratos de metano, o metano de leito de carbón [...], a gasificación subterránea de carbón [...], o coque e os líquidos combustibles de gas natural” (p. 90-91) ou “os agrocarburentes” (p. 91).

⁴¹² No seu blog titulado *The Oil Crash* (<https://crashoil.blogspot.com>) [Revisado o 11 de xaneiro de 2021]), o físico e matemático Antonio Turiel afonda profusamente e de xeito experto na cuestión do pico do petróleo ou *peak oil*, que a nivel global, e pese ás novas tecnoloxías empregadas para explotar o petróleo non convencional -como a da fractura hidráulica ou *fracking*-, sitúa no pasado mes de decembro de 2018.

gas convencional xa está declinando en Europa e Norteamérica” (p. 100), estímase que “na OPEP⁴¹³ o pico acontecerá arredor de 2050” (p. 100). En canto ao carbón, prevese que sexa a fonte de enerxía fósil convencional que máis lentamente decaia, aínda que resulta máis complicado situar o seu pico, xa que “a información sobre as reservas é a máis deficiente dos tres combustibles fósiles” (p. 100-101). Con todo, “prognostícase que o pico en masa do carbón se producirá en 2025-2040, probablemente máis preto da primeira data” (p. 101), aínda que “a taxa de descenso do carbón será máis lenta ca do resto de combustibles fósiles, pois a súa extracción é menos intensiva en enerxía e tecnoloxía” (p. 101), se ben é a fonte menos eficiente e máis contaminante -a nivel atmosférico- das tres principais enerxías fósiles. A todo isto, cómpre engadir que, como sinalan os autores, todos os picos de extracción dos combustibles fósiles están interrelacionados, se ben o do petróleo é o que máis pode influír no resto. Así, segundo afirman os autores, “o cénit combinado de todos os combustibles fósiles producirase en 2020-2038, probablemente máis cerca dos primeiros anos que dos últimos” (p. 102).

Ante esta situación, e malia os discursos tecnooptimistas do crecemento verde, “non hai ningunha fonte enerxética alternativa, en solitario ou en combinación, que poda substituír con iguais prestacións ao petróleo convencional e, moito menos, ao conxunto dos combustibles fósiles” (Fernández-Durán e González-Reyes, 2018b, p. 107). Así, aínda que “as reservas que quedan de combustibles non convencionais son enormes, notablemente maiores que as dos convencionais” (p. 124) e malia que “existe capacidade tecnolóxica para aproveitar moitos deles” (p. 124), estes presentan importantes limitacións, como “a menor densidade enerxética, a reducida TRE e a dependencia doutros recursos para a súa extracción e/ou procesamento” (p. 124), implicando así altos costes que fan que a súa explotación a longo prazo non resulte rendible; alén, claro está, dos impactos ambientais e accidentes máis graves e frecuentes que estes poden

⁴¹³ Organización de Países Exportadores de Petróleo, formada actualmente por algunhas das *petromonarquías* do Golfo Pérsico -Arabia Saudí, Emiratos Árabes Unidos e Kuwait-, máis países de Oriente Medio -Iraq e Irán-, África -Alxeria, Angola, Gabón, Nixeria, Libia, República Democrática do Congo-, e América Latina -Venezuela-, sendo ex-membros Ecuador, Indonesia e Qatar.

ocasionar, derivados de formas de extracción máis agresivas, como no caso da fractura hidráulica, a explotación das areas bituminosas e dos petróleos extrapesados, ou da extracción de gas e petróleo do xisto e a lousa.

Así mesmo, aos anteditos picos na provisión enerxética do sistema actual, cómpre sumar tamén o do uranio, que, segundo Fernández-Durán e González-Reyes (2018b), é probable que se houbera producido arredor de 2015⁴¹⁴. Isto, sumado a que se trata dunha fonte de enerxía dependente do petróleo en “todos os procesos que constitúen o sistema nuclear, salvo os que acontecen no reactor” (p. 138) -extracción, procesado e transporte do uranio, construción e desmantelamento de centrais, xestión de residuos-, implica que a enerxía nuclear tampouco debeña nunha alternativa viable, alén de todos os problemas e riscos ambientais e de seguridade asociados á xestión dos residuos nucleares e aos eventuais -e desastrosos- accidentes, como o sucedido en Fukushima (Xapón) en 2011⁴¹⁵. Así mesmo, a recorrentemente aprazada promesa do desenvolvemento dos reactores de cuarta xeración ou da tecnoloxía de fusión, que supostamente solucionarían en grande medida moitos dos problemas e limitacións actuais da enerxía nuclear, parecen presentar serios problemas técnicos para ser levados á práctica, canto menos dentro da marxe temporal previa á escaseza dos combustibles fósiles, de necesario concurso para a súa implementación (Fernández-Durán e González-Reyes, 2018b; Turiel, 2020).

Pola súa banda, o hidróxeno, posible alternativa “para substituír ao petróleo na automoción” (Fernández-Durán e González-Reyes, 2018b, p. 123), tamén presenta importantes limitacións. En primeiro lugar, porque “non é unha fonte de enerxía, senón un vector enerxético, como a electricidade, polo que se precisa o investimento de enerxía para xeralo” (p. 123). Ademais, presenta importantes dificultades de almacenamento e transporte, e “require unha nova infraestrutura para

⁴¹⁴ Ou en 2016 segundo Turiel (2020).

⁴¹⁵ Lectura que comparte Turiel (2020), pois alén de seguir sendo a fonte de enerxía non renovable de menor uso tras sete décadas de desenvolvemento tecnolóxico -representando só o 4,4% de toda a enerxía primaria global, por detrás do petróleo, cun 34,2%, o carbón, cun 27,6%, e o gas, cun 23,4%-, presenta un TRE baixo -sendo rendible só mediante subvencións públicas, particularmente na construción e desmantelamento das centrais- e unha limitación intrínseca á produción de enerxía eléctrica -o que impide o seu aproveitamento en moitos usos industriais, de automoción, maquinaria, etc.-.

ser un substituto real, cos investimentos que iso implica” (p. 124), máxime pola súa alta volatilidade, a complexidade das instalacións que precisa para o seu manexo seguro e pola necesidade de empregar materiais específicos e custosos.

Con relación ás enerxías renovables -en referencia fundamentalmente á enerxía solar, a eólica, a hidráulica e a da biomasa, pero tamén a outras como a xeotérmica ou a mareomotriz-, Fernández-Durán e González-Reyes (2018b) destacan, entre outras limitacións, a súa irregularidade -malia a combinación de distintas fontes, melloras tecnolóxicas e estratexias de almacenamento de enerxía-, as propias dificultades de almacenamento -convencional, como as baterías, ou alternativo- ou a súa potencia limitada “para manter os niveis de consumo actuais dos espazos centrais e moito menos facelos universais” (p. 110). No caso da biomasa, pese a que “sortea gran parte da irregularidade e dos problemas de almacenamento” (p. 110) das outras fontes renovables, e malia que “ten sido a fonte de enerxía calorífica básica da humanidade ao longo da historia, o é agora para millóns de persoas e o volverá a ser [probablemente] no futuro [...] non é un substituto posible dos combustibles fósiles nas escalas actuais” (p. 110). Ademais, presenta unha serie de inconvenientes que abordaremos máis adiante. A todo isto, cómpre engadir que “as renovables, no seu formato industrial, son unha extensión dos combustibles fósiles máis que fontes enerxéticas autónomas” (p. 114), pois “requiren da minería e o procesado de determinados compostos” (p. 114), “mover a maquinaria pesada, imprescindible na construción dos grandes muíños eólicos e as presas, así como no seu mantemento” (p. 114), a instalación de infraestruturas básicas, como redes de distribución ou estradas de acceso, a fabricación e transporte de pezas e compoñentes de alta tecnoloxía diseminada por todo o planeta, etc., todo para o cal depende fundamentalmente do petróleo. A isto súmanse tamén os altísimos e ineludibles “investimentos para unha transición dun sistema enerxético baseado nos combustibles fósiles a outro centrado nas renovables” (p. 115) en termos económicos, enerxéticos, temporais, etc., “partindo dun uso case residual” (p. 115) aínda na actualidade en comparación coas fontes de enerxía fósil. Así mesmo, cómpre considerar tamén “as afeccións ambientais das renovables” (p. 119), tanto en termos

territoriais⁴¹⁶, como nas emisións de GEI asociadas a todo o ciclo de vida destas tecnoloxías ou “a liberación de compostos tóxicos na súa fabricación” (p. 119). En todo caso, os autores recoñecen que estas fontes de enerxía serán, indefectiblemente, as dun futuro sen abundancia de enerxía fósil, se ben precisarán ir acompañadas necesariamente dunha drástica redución dos niveis actuais de consumo.

Aquí é cando entran tamén en xogo os picos previstos para certos materiais que resultan clave para acometer a antedita transición:

A rede eléctrica basease no cobre; as mellores baterías, litio, níquel, platino, cadmio, lantano, manganeso e cobalto; as pilas de combustible de hidróxeno, platino; os paneis fotovoltaicos, cobre, telurio, cadmio, indio, xermanio, arsénico e galio; os aerogeradores máis avanzados, neodimio, cobalto, disprosio e samario; as turbinas de altas prestacións cobalto, neodimio e vanadio; ou as LED usan indio, samario, itrio e galio. Ademais, os requirimentos materiais son en grandes cantidades (Fernández-Durán e González-Reyes, 2018b, p. 118)⁴¹⁷.

Así, ao igual que sucede coas fontes de enerxía, prevese tamén a proximidade dos picos de extracción “doutros materiais básicos para o funcionamento social” (Fernández-Durán e González-Reyes, 2018b, p. 143), como son os recursos minerais, pero tamén a auga e terra fértil. Por unha banda, numerosos materiais metálicos e outros elementos “atravesaron xa o seu cénit de extracción ou están preto” (p. 143). Isto percíbese, por exemplo, no “descenso da lei das minas” (p. 143), observable en elementos como o ouro, o níquel, o uranio, o chumbo, o zinc, a prata, a bauxita ou o cobre, mais tamén en que “as minas que van quedando son nas que os elementos buscados están en estruturas químicas máis difíciles de romper” (p. 143), incrementando así os costes enerxéticos e económicos da súa extracción, na cal, ademais, “se empregan medios cada vez máis agresivos coa contorna” (p. 143).

⁴¹⁶ Son múltiples os casos a nivel global de conflitos socioambientais provocados pola instalación de infraestruturas para a xeración de enerxías renovables, particularmente no caso da construción de presas hidroeléctricas, coa consecuente inundación de vales ou grandes extensións de conchas fluviais, ou da instalación de parques eólicos. Moitos destes conflitos, así como outros relacionados con todo tipo de impactos sobre ecosistemas, territorios e comunidades, son recollidos a nivel mundial no Atlas de Xustiza Ambiental (<https://ejatlas.org> [Revisado o 12 de xaneiro de 2021]), presentado por Temper, del Bene e Martínez-Alier (2015).

⁴¹⁷ Fernández-Durán e González-Reyes (2018b) ofrecen nunha táboa os “picos de extracción e uso” (p. 144) de diferentes materiais, incluíndo os necesarios para unha eventual transición enerxética nos termos previstos actualmente dentro do marco lóxico capitalista.

Como sinalan Rockström e Klum (2015), “nos próximos 50 anos, o mundo podería quedarse sen moitos metais importantes, incluídos prata, oro, chumbo, zinc, estaño, cobre e níquel” (p. 101). Porén, “tamén é posible que esteamos chegando ao límite das fontes económicas doutros recursos críticos, como [...] o fósforo e os metais de terras raras⁴¹⁸” (p. 101). Así mesmo, “a medida que as materias primas [...] se volven máis difíciles de encontrar e extraer, as industrias veranse obrigadas a dedicar máis enerxía á explotación de recursos de menor calidade que son ambientalmente máis sucios” (p. 101), se ben é certo que a produción e consumo actual destes materiais xa é de por si insostible polos seus impactos sobre a biosfera e o sistema climático. Secasí, aínda que a reciclaxe é unha opción factible no caso de gran parte dos metais, actualmente aínda é residual⁴¹⁹ e a explosión de novas tecnoloxías e a fabricación e popularización global de dispositivos asociados a estas contribuíu a disparar enormemente o consumo -e polo tanto, as extraccións- deste tipo de recursos, xerando serios impactos socioambientais, tanto nos territorios de extracción dos materiais, como naqueles onde se xestionan, dun xeito ou outro, os residuos xerados tras vida útil dos dispositivos, e mesmo provocando conflitos armados locais⁴²⁰ ou xeopolíticos a escala rexional e global relacionados coa explotación ou comercialización destes recursos⁴²¹.

No caso do fósforo, Rockström e Klum (2015) apuntan que, nun contexto de hexemonía da agricultura industrializada, a súa escaseza “podería ameazar a produción agrícola e a seguridade alimentaria para miles de millóns de persoas” (p. 108), xa que “a agricultura moderna

⁴¹⁸ Con terras raras faise referencia a un grupo de 17 elementos químicos que resultan pouco comúns de encontrar concentrados ou nunha forma pura no medio natural, algúns dos cales son empregados, entre outras aplicacións, como compostos na fabricación de dispositivos relacionados con novas tecnoloxías, entre elas as relacionadas coa produción ou almacenamento de enerxías alternativas. A súa extracción, da cal China posúe a hexemonía global, presenta serios riscos e impactos ambientais e sobre a saúde humana (Rockström e Klum, 2015).

⁴¹⁹ Para Fernández-Durán e González-Reyes (2018b), a reciclaxe “case non se está a levar a cabo porque non existe unha política pública apropiada, porque os aparatos non están deseñados para a recuperación dos seus compoñentes, pero sobre todo, porque o sistema necesita acumular materiais de forma constante” (p. 148). Porén, cómpre considerar tamén que “a materia se vai degradando progresivamente” (p. 148), polo que a reciclaxe tampouco pode constituír unha alternativa a longo prazo.

⁴²⁰ Como no caso da República Democrática do Congo con respecto á extracción do tántalo empregado na fabricación de teléfonos móbiles (Rockström e Klum, 2015).

⁴²¹ Como os protagonizados por China no seu papel de actor hexemónico no mercado global de terras raras (Rockström e Klum, 2015).

depende dun subministro constante de fertilizantes fosfatados producidos mediante a minería de rochas fosfatadas” (p. 108). Deste xeito, “o fósforo impón un límite físico ineludible ao sostén da agricultura industrial, da cal depende grande parte da alimentación mundial” (Fernández-Durán e González-Reyes, 2018b, p. 146). Así, segundo Rockström e Klum (2015), o seu pico de extracción está cerca ou incluso xa se podería ter superado⁴²². En todo caso, “o fósforo é un recurso esgotable sen substitutos, o que significa que a escaseza se producirá tarde ou cedo” (p. 108). E se ben pode ser reciclado, isto “adoita ser difícil e custoso” (p. 108), polo que a maior parte “termina acumulándose nos leitos de sedimentos no fondo dos nosos sistemas mariños costeiros e de auga doce” (p. 108) a través da erosión e as escorras, provocando procesos de eutrofización, a aparición de “zonas mortas masivas en lagos e océanos” (p. 109) e a superación dun dos límites biofísicos planetarios (Steffen *et al.*, 2015) a causa do seu uso agrícola excesivo en determinadas áreas do planeta, ao tempo que “en moitas partes do mundo, xa existe unha escaseza de fósforo para fertilizar os campos” (Rockström e Klum, 2015, p. 108), particularmente nos territorios periféricos, incluíndo paradoxalmente África, “o maior exportador mundial de roca fosfórica” (p. 108).

Por outra banda, Fernández-Durán e González-Reyes (2018b) incorporan a auga doce e a terra fértil entre os recursos que corren risco de esgotarse proximamente. En canto á primeira, sinalan o esgotamento dos acuíferos, tanto os non renovables -auga fósil- como os que “se poden recargar coas precipitacións, que son a maioría” (p. 149), pero que cuxa reposición “foise retardando por varios factores antropoxénicos: compactación e impermeabilización do solo, modificación dos cursos de auga, cambio climático, etc.” (p. 149), aos que se suma a súa sobreexplotación, “especialmente nos países con maior volume de regadío” (p. 149). Ademais, á escaseza, cómpre sumar a súa perda de calidade a causa da incidencia da agricultura industrial ou dos vertidos. Así mesmo, a propia escaseza enerxética tamén pode entrañar dificultades de acceso aos recursos hídricos mediante bombeo ou desalgado. En canto á terra fértil, os autores sinalan a ameaza que

⁴²² Fernández-Durán e González-Reyes (2018b) sitúano entre 1989 e 2031/2034, dependendo da fonte consultada.

supoñen para os solos “os graves problemas de erosión que se están a producir en todo o planeta” (p. 150), causados polo monocultivo, a explotación intensiva ou a falta de reposición orgánica -substituída por fertilizantes químicos, que contribúen á súa acidificación e deterioran a súa estrutura e a súa capacidade de retención hídrica ou de albergar formas de vida, principalmente microfauna-, pero tamén pola irrigación -que incrementa a súa salinidade- ou o uso de agrotóxicos -que rompe os seus equilibrios biolóxicos- (Fernández-Durán e González-Reyes, 2018a), aos que se suma o labrado excesivo, que compacta o solo e rompe a súa estrutura mineral e biolóxica.

En síntese, segundo a perspectiva formulada por Fernández-Durán e González-Reyes (2018b), “a era fósil estase a rematar, producíndose unha quebra enerxética arredor de 2030” (p. 141), polo que, “no futuro, haberá menos enerxía dispoñible e [necesariamente] provirá de fontes máis diversas e renovables” (p. 141), debido ao cal as sociedades humanas se verán forzadas a reducir de xeito drástico os seus niveis de complexidade e, polo tanto, de consumo. Consecuentemente, a crise socioambiental actual esixe reformular o modelo de desenvolvemento cando menos en dous aspectos: a superación dos límites planetarios a causa das actividades humanas e o fin da dispoñibilidade abundante de recursos enerxéticos e materiais

Con relación ao exposto ata o momento neste subepígrafe, un concepto que se está a empregar cada vez con maior frecuencia para caracterizar a actual crise socioambiental, tanto en ámbitos académicos como nos do ecoloxismo social e político, é o de *colapso*⁴²³. Diamond (2006) defíneo como o “drástico descenso do tamaño da poboación humana e/ou a complexidade política, económica e social ao longo dun territorio considerable e durante un período de tempo prolongado” (p. 13). Trátase, polo tanto, dunha forma extrema de declive⁴²⁴ de formas

⁴²³ Ata o punto que se podería chegar a falar da emerxencia da corrente transdisciplinar da «colapsoloxía» (Servigne e Stevens, 2015, 2020), é dicir, “o estudo das catástrofes ambientais e a súa interdependencia mundial” (Rivas, 2020, p. 117), ou máis concretamente do colapso da actual civilización industrial causada polos impactos antropoxénicos e das súas causas, procesos e consecuencias previsibles.

⁴²⁴ Diamond (2006) distingue así o colapso de formas máis leves de declive, como “os auxes e decadencias secundarios correntes ou as reestruturacións políticas, económicas e sociais menores dunha sociedade determinada; a conquista dunha sociedade por parte doutra sociedade veciña, ou o seu declive

complexas e consolidadas de organización social de certa entidade: culturas, civilizacións, estados, sistemas, etc. Neste sentido, o autor compara a situación global actual con casos de colapsos experimentados por sociedades do pasado⁴²⁵ a causa do esgotamento de recursos ou do deterioro ambiental do territorio habitado, nunha sorte de “suicidio ecolóxico impremeditado -ecocidio-” (p. 14). Así, o autor clasifica “os procesos a través dos cales as sociedades do pasado se debilitaron a si mesmas porque deterioraron o seu medio ambiente [...] en oito categorías” (p. 14):

deforestación e destrución do hábitat, problemas do solo (erosión, salinización e perda da fertilidade do solo), problemas de xestión da auga, abuso da caza, pesca excesiva, consecuencias da introdución de novas especies sobre as especies autóctonas, crecemento da poboación humana e aumento do impacto per cápita das persoas (p. 14).

Resulta significativo advertir que entre os colapsos acontecidos no pasado analizados por Diamond (2006) existe certa tendencia común que garda unha estreita relación e incluso certo paralelismo coa relación do sistema agroalimentario hexemónico a escala global e a crise socioambiental actual:

O aumento de poboación obrigaba ás persoas a adoptar medios de produción agrícola intensivos⁴²⁶ (como o regadío, a duplicación de colleitas ou o cultivo en terrazas) e a estender a agricultura das terras óptimas escollidas en primeiro lugar cara terras menos rendibles co fin de alimentar ao crecente número de bocas famentas⁴²⁷. As prácticas non sostibles desembocaban no deterioro medioambiental dun ou máis dos oito tipos que acabamos de enumerar⁴²⁸, o cal significaba que había que abandonar de novo as terras pouco rendibles. Entre as consecuencias para a sociedade encontrábase a escaseza de alimentos, a fame, as guerras entre demasiadas persoas que loitaban por recursos demasiado escasos

vinculado ao auxo do veciño, sen que se altere o tamaño total da poboación ou a complexidade da rexión no seu conxunto; e a substitución ou derrocamento dunha elite gobernante por parte doutra” (p. 13).

⁴²⁵ Como o colapso da sociedade polinesia da Illa de Pascua entre os séculos XV e XVIII ou a da cultura maia na Mesoamérica precolombina, entre outras.

⁴²⁶ Neste sentido, cómpre lembrar que a finalidade -e a xustificación- oficial da RV e da intensificación agroindustrial é precisamente a de paliar as necesidades alimentarias dunha poboación en crecemento.

⁴²⁷ Como coa actual expansión da fronteira agraria a nivel planetario (Fernández-Durán, 2011; Fernández-Durán e González-Reyes, 2018a; WWF, 2016).

⁴²⁸ Como deseguido veremos que está a acontecer na actualidade co sistema agroalimentario hexemónico.

e os derrocamentos das elites gobernantes por parte de masas desilusionadas⁴²⁹. Ao final, a poboación decrecía pola fame, a guerra ou a enfermidade, e a sociedade perdía parte da complexidade política, económica e cultural que tiña alcanzado no seu momento cume (p. 14)⁴³⁰.

Outra lectura rescatable da experiencia destas sociedades é que, entre os factores que o autor considera decisivos para que sucumbisen ou superasen os procesos conducentes ao colapso, lonxe dun determinismo ambiental, resultan particularmente decisivas “as respostas que da a sociedade aos seus problemas” (p. 21), as cales “dependen das súas institucións políticas, económicas e sociais e dos seus valores culturais” (p. 21) e que “inflúen en se a sociedade resolve (ou sequera trata de resolver) os seus problemas” (p. 21). Así, mentres que unhas sociedades colapsaron, outras conseguiron subverter esta situación adoptando os cambios necesarios para tal efecto⁴³¹.

Diamond (2006) revisa tamén casos de sociedades actuais que sufriron recentemente ou potencialmente poden provocar nun futuro próximo colapsos destas características de non resolver os problemas que os están a causar, o cal pode ser indicativo do que pode acontecer tamén a escala global. Neste sentido, apunta que

entre os problemas medioambientais aos que nos enfrontamos hoxe en día encóntranse eses mesmos oito problemas que socavaron ás sociedades do pasado, máis outros catro novos: o cambio climático producido polo ser humano,

⁴²⁹ A este respecto, Fernández-Durán e González-Reyes (2018b) analizan o aumento da conflitividade sociopolítica rexistrado nesta última década, estimulado polas consecuencias da gran recesión de 2008 -que os autores consideran parte da Crise Global que comprende de xeito central a actual crise socioambiental-, concretado, por exemplo, no auxe de autoritarismos, neofascismos e populismos de corte reaccionario, na eclosión das primaveras árabes, nas distintas expresións do movemento indignado en diferentes partes do planeta ou na emerxencia das «loitas antidesenvolvistas», que inclúirían dende “os movementos en torno á xustiza ambiental e climática, o decrecemento [...] e as cidades en transición” (p. 82-83) nos países centrais, ata as resistencias indíxenas e campesiñas “contra o neoextractivismo (minería e agronegocio) e contra o alleamento de bens comúns (auga, terra, biodiversidade)” (p. 83) nos periféricos. Así, malia a incapacidade presentada polas posicións contrahegemónicas para forzar cambios realmente significativos, os autores consideran que “a debilidade das respostas é só cuestión de tempo” (p. 86), pois “o malestar social acabará estalando” (p. 86), aínda que “outra cousa é no sentido que o faga” (p. 86).

⁴³⁰ Se ben a persistencia da fame é un fenómeno xa abordado no primeiro epígrafe, neste revísase tamén de que xeito a actual crise socioambiental pode acentuar os problemas globais de inseguridade alimentaria, así como ocasionar conflitos de distintas gravidade e alcance, como no caso da concorrencia dos impactos do cambio climático en forma de tenaz e prolongada seca como unha das causas de fondo do aumento da conflitividade e posterior guerra civil en Siria (Kelley, Mohtadi, Cane, Seager e Yochanan Kushnir, 2015), alén da conxunción de intereses xeoestratéxicos na rexión.

⁴³¹ Como nos casos de Islandia, da illa de Tikopia -actualmente pertencente ás Illas Salomón-, das terras altas de Nova Guinea ou do Xapón do período Edo ou Tokugawa.

a concentración de produtos químicos tóxicos no medio ambiente, a escaseza de fontes de enerxía e o esgotamento da capacidade fotosintética da terra por parte do ser humano (p. 15).

Con todo, Diamond (2006) considera que, máis que escenarios catastróficos e apocalípticos que supoñan a extinción total da especie humana ou o fin da civilización industrial, é máis probable que o colapso global se presente en forma dun “futuro con niveis de vida significativamente máis baixos, con riscos crónicos máis altos e coa destrución do que hoxe consideramos algúns dos nosos valores esenciais” (p. 15), e que mesmo poda “adoptar formas diversas, como a propagación de doenzas a escala mundial⁴³² ou as guerras desencadeadas en última instancia pola escaseza de recursos ambientais” (p. 15). Trataríase, polo tanto, dunha cronificación e afondamento da sociedade do risco (Beck, 2006), que se reflicte incluso nas análises e preocupacións das elites económicas e políticas globais (World Economic Forum, 2020), entre as que actualmente adquiren unha preponderancia case total os riscos de carácter ambiental, relacionados co cambio climático, os desastres naturais -incluíndo explicitamente os antropoxénicos- ou a perda de biodiversidade.

Contrariamente, Fernández-Durán e González-Reyes (2018b) si que consideran que un colapso caótico e profundo da civilización industrial⁴³³ é a opción máis probable⁴³⁴, incluíndo “fortes crisis económicas e cortes nos mercados, rebelións e caídas de réximes, redución da estratificación social e simplificación das formas de vida, desurbanización, aumento das migracións, e diminución da poboación” (p. 205). Porén, matizan que “a quebra da civilización industrial non

⁴³² A actual pandemia da COVID-19 ou outras crises sanitarias internacionais derivadas de zoonoses ocasionadas pola inferencia humana na biodiversidade e os hábitats naturais poden ser un claro exemplo neste sentido, tal como alertan múltiples autores (p.e. Özdemir, 2020; Córdoba-Aguilar, Ibarra-Cerdeña, Castro-Arellano, Suzan, 2021), organizacións como WWF (Pratesi *et al.*, 2020) ou institucións como a Plataforma Intergobernamental Científico-Normativa sobre Diversidade Biolóxica e Servizos dos Ecosistemas (IPBES, 2020).

⁴³³ Ou en palabras destes mesmos autores, un «decrecemento inxusto», en contraposición a un «decrecemento xusto» que reduza a complexidade da sociedade dunha forma ordenada, o que consideran “a única forma de evitar o colapso caótico do capitalismo global” (Fernández-Durán e González-Reyes, 2018b, p. 203), pero que estiman improbable dentro do actual escenario e relación de forzas económicas e políticas.

⁴³⁴ En consonancia con outros autores que defenden as teses do colapso, como Servigne e Stevens (2015).

acontecerá de forma súbita e total, senón que será un proceso longo, complexo e diferencial, con altibaixos” (p. 205). Deste xeito, afectará primeiro a aqueles elementos -sistemas, territorios, países, poboacións, etc.- máis vulnerables, a partir dos cales “se irá estendendo o proceso mediante múltiples bucles de realimentación positiva que irán producindo irreversibilidades que imposibilitarán a volta atrás no cambio civilizatorio” (p. 206). Así mesmo, e malia considerar exemplos de colapsos de sociedades do pasado como Diamond (2006), estes autores prevén que este “será un colapso dunha dimensión nunca antes vista nas sociedades humanas” (Fernández-Durán e González-Reyes, 2018b, p. 205), baseándose na consideración dunha serie de condicionantes sen precedentes:

- i) As sociedades industriais son as primeiras na historia humana que non dependen de fontes enerxéticas e materiais renovables, o que dificulta enormemente a transición e a recuperación, pois implicará un cambio engadido da matriz enerxética e material. ii) O grao de complexidade social (especialización, interrelación, poboación, información) é moito maior e, en consecuencia, o percorrido de simplificación tamén o será. iii) A centralización dos nodos do sistema (concentración de poder) é cualitativamente inédita. iv) Non só non hai un «fóra» do sistema-mundo, senón que non hai un «fóra» na Terra. Non haberá zonas de refuxio. Ademais, o grao de extra limitación é altísimo (p. 205).

Así mesmo, estes autores ofrecen de xeito detallado unha serie de consecuencias previsibles do colapso da sociedade industrial global, algunhas das cales, sinalan, xa están a suceder: “o fin da enerxía abundante e concentrada, como primeira manifestación da degradación da biosfera” (Fernández-Durán e González-Reyes, 2018b, p. 206); o “derrube monetario-financeiro” (p. 206); unha “desglobalización e decrecemento” (p. 206) forzosos, causados polas dúas consecuencias anteriores, provocando a relocalización da economía; a emerxencia dunha “nova orde xeopolítica” (p. 206) articulada arredor da loita polos recursos e dunha rexionalización das hexemonías económicas, políticas e militares; a quebra do Estado como institución, supoñendo, dependendo do caso, procesos de reconfiguración ou mesmo a súa propia desaparición; a “redución demográfica polas crises alimentaria e sanitaria, e por guerras” (p. 206); o abandono progresivo das áreas urbanas; a “incapacidade de soste a alta tecnoloxía” (p. 206),

entrañando a “perda masiva de información e de coñecementos” (p. 206); un “cambio nos valores dominantes” (p. 206), co “final do mito do progreso e [a] eclosión de novos referentes nos que a sustentabilidade e unha volta a unha concepción máis colectiva da existencia serán elementos centrais, o que non implicará necesariamente maior liberación humana” (p. 206); e en última instancia, a emerxencia de “novas loitas e articulacións sociais que se moverán entre neofascismos ou respostas autoritarias, e coidados da vida ecomunitarios”⁴³⁵ (p. 207).

Nunha liña similar, Taibo (2017), en base a distintas definicións revisadas na literatura relativa á «colapsoloxía», identifica como trazos característicos e definitorios do colapso os seguintes:

un golpe moi forte que trastorna moitas relacións, a irreversibilidade do proceso conseguinte, profundas alteracións no que se refire á satisfacción das *necesidades básicas*, reducións significativas no tamaño da poboación humana, unha xeral perda de complexidade en todos os ámbitos, acompañada dunha crecente fragmentación e de un retroceso dos fluxos centralizadores, a desaparición das institucións previamente existentes e, en fin, a quebra das ideoloxías lexitimadoras, e de moitos dos mecanismos de comunicación, da orde antecesora (p. 31-32).

Así mesmo, Taibo (2017) tamén recolle da literatura especializada as principais e eventuais causas dun colapso a escala global, que non difiren das xa traídas aquí anteriormente, entre as cales destaca especialmente “o cambio climático e o esgotamento das materias primas enerxéticas” (p. 54), ás que suma en segunda instancia, aínda que non por iso cunha menor relevancia, outros factores como

a carestía doutras materias primas, os atentados contra a biodiversidade, os problemas demográficos, o tétrico escenario social, a fame, a escaseza de auga, a extensión das enfermidades, a atávica marxinación das mulleres, a crise financeira, o papel represor dos Estados, unhas tecnoloxías fóra de control, a ampliación da pegada ecolóxica e, en fin, o propio crecemento económico (p. 54).

⁴³⁵ Taibo (2017) explora de xeito máis ampla e pormenorizada estas dúas posibles tendencias sociais e políticas ante o colapso, que van dende distintas formas de «ecofascismo» e outros autoritarismos a respostas alternativas configuradas en torno a propostas de carácter colectivista e solidaria, como os «movementos para a transición ecosocial».

De igual xeito, Taibo (2017) tamén presenta a previsión dunha serie de consecuencias deste colapso, a través dun exercicio que o propio autor honestamente reconece que entraña “unha [...] insorteable dimensión especulativa” (p. 103). Así, entre as súas previsións –moitas delas coincidentes coas consideradas por Fernández-Durán e González-Reyes (2018b)-, Taibo (2017) sinala as características que estima poden definir a sociedade poscolapso: migracións masivas a causa dos impactos do cambio climático cara as latitudes máis extremas, “en busca de condicións climatolóxicas mellores” (p. 106); escaseza e encarecemento da enerxía, “con consecuencias dramáticas sobre toda a economía en forma de cortes nas subministracións de electricidade [...] gas e auga, e de problemas crecentes nos sistemas de saneamento” (p. 106-107), afectando tamén aos sistemas de transporte de persoas e mercancías; problemas para o mantemento dos sistemas tecnolóxicos de “almacenamento, procesamento e distribución de información” (p. 108) como Internet, da que as sociedades opulentas actuais son extremadamente dependentes; “problemas severos en materia de mantemento das institucións políticas, e dos propios Estados e da súa dimensión territorial” (p. 110), incluíndo a “proliferación de Estados falidos, incapaces de dar satisfacción aos cometidos máis elementais” (p. 110) e a fragmentación en “mini Estados que intenten reproducir, en ámbitos reducidos, a lóxica [...] dos Estados tradicionais” (p. 110); incremento da violencia, tanto no ámbito interpersoal e mediante a “extensión da delincuencia e das bandas criminais” (p. 112), como a nivel macro, en “forma de agresións dos Estados do Norte, e dalgunhas das economías emerxentes, en busca de materias primas enerxéticas, de auga e de terras cultivables” (p. 112), ou coa “multiplicación das guerras civís” (p. 112); a desaparición, “ao menos cos seus perfiles actuais, [de] instancias internacionais como [NNUU], o [FMI] ou o [BM]” (p. 112), así como dos procesos de cooperación internacional; “peche masivo de empresas [que] dará pé a un desemprego xeneralizado, a unha probable expansión do traballo a tempo parcial, a salarios cada vez menores e a xornadas laborais extenuantes” (p. 112), diluíndo os restos dos Estados do benestar e dos sistemas de pensións; encarecemento dos produtos básicos e incremento das dificultades de acceso a estes; quebra completa do sistema financeiro e monetario;

desarticulación dos sistemas sanitarios e educativos, con graves consecuencias socio-sanitarias a curto e longo prazo; deterioro das condicións de vida e abandono masivo das aglomeracións urbanas; serias dificultades para a vida nun medio rural con solos erosionados polas prácticas agroindustriais e vulnerables ás novas condicións climáticas, sumado á chegada masiva de habitantes das cidades; e por último, unha redución da poboación ocasionada polos impactos do cambio climático, da crisis económica, da proliferación de enfermidades, do colapso do sistema sanitario e da inseguridade alimentaria.

Para finalizar coas lecturas colapsistas, cómpre sinalar aquí, que, como indica o propio Taibo (2017), a noción de colapso difire da de crise, empregada neste subepígrafe para facer referencia ampla á actual situación planetaria. A diferenza substancial entre ambos conceptos, segundo o autor, baséase no carácter irreversible do colapso, mentres que a crise “remite a unha situación provisional, da que cabe supoñer é posible recuperarse” (p. 41). Se ben a actual superación dos límites planetarios en procesos críticos que poden conducir a escenarios de irreversibilidade sobre a biosfera, como son o cambio climático e a perda masiva de biodiversidade (Panel Intergubernamental das Nacións Unidas para o Cambio Climático [IPCC], 2014a, 2018; Steffen *et al.*, 2015; WWF, 2014, 2016, 2018), suxiren a consideración da probabilidade dun eventual colapso civilizatorio nos termos descritos pola «colapsoloxía», aquí nos decantamos polo uso da noción de crise socioambiental por diferentes motivos.

Por unha banda, é certo que, como acabamos de apuntar, cada vez existe unha maior evidencia empírica que apunta cara a previsible irreversibilidade dos devanditos procesos e a que estes provoquen un colapso ecolóxico planetario nas próximas décadas (Trisos, Merow e Pigot, 2020). Porén, nun escenario de grande incerteza derivada da complexa interacción entre os sistemas planetarios e os das sociedades humanas actuais, pode resultar canto menos aventurado tratar de predicir con precisión como responderán exactamente estas últimas dentro da súa diversidade -xeográfica, cultural, socioeconómica, ideolóxica, etc.-, especialmente en clave das distintas estratexias de

adaptación que se despreguen ante os novos escenarios⁴³⁶. Así, entre algunhas das críticas que se lle formulan á «colapsoloxía»⁴³⁷, sinálase que esta, pese a estar baseada en datos e evidencias empíricas, é unha corrente cun marcado carácter especulativo e interpretativo, tratándose máis dun discurso que procura advertir da gravidade -demostrada- da situación socioambiental actual, a través da posibilidade -probable, máis aínda hipotética- dun colapso civilizatorio, que dun campo de investigación ou disciplina científica propiamente dito sobre o colapso como realidade obxectiva, como parece referir o propio termo «colapsoloxía» (Cravatte, 2019). O propio Taibo (2017) admite que “é imposible identificar con rigor o conxunto de factores que afectan á vulnerabilidade de sistemas complexos” (p. 104) como os humanos, aínda que “outra cousa distinta é que se podan establecer graos de probabilidade que inviten a reflexionar e a actuar” (p. 104). É precisamente aquí onde consideramos que reside o valor de incorporar as lecturas do colapso. Así, pode resultar especialmente útil á hora de comprender o carácter crítico e perentorio da crise socioambiental actual, considerar que na actualidade

estamos no tempo do colapso, do choque entre unha forma de concibir o desenvolvemento e a evolución da humanidade, coa capacidade do contedor terrestre para alimentar, no seu sentido máis material e obxectivo, esas expectativas que están no centro das utopías da modernidade, transformadas polo seu propio éxito aparente nunha distopía que nos ameaza (González-Gaudiano e Meira, 2020, p. 170).

En todo caso, pese a asumir que as previsións colapsistas podan terminar sendo certas, e que a noción de colapso poda resultar comunicativamente efectiva á hora de advertir do carácter extremadamente crítico da situación actual, entendemos que, polo momento, resulta máis prudente e apropiado falar de crise que de colapso, canto menos mentres este último non se teña materializado.

Por outra banda, a noción de crise entraña unha concepción máis ampla, comprensiva e versátil, que permite aglutinar máis lecturas alén das explicitamente colapsistas, en particular aquelas que propoñen

⁴³⁶ Como apuntaba o propio Diamond (2006), precisamente as múltiples respostas sociais posibles ao propio colapso constitúen un factor clave para o seu devir.

⁴³⁷ Como as que se recollen no informe compilado por Louart (2019).

outros horizontes posibles e desexables⁴³⁸. Ademais, cómpre considerar que, se a forza discursiva da noción de colapso reside na súa capacidade de salientar o carácter crítico, urxente e en certo modo irreversible da crise socioambiental, tamén se ten apuntado ao respecto que precisamente por este mesmo motivo pode provocar efectos socialmente contraproducentes, en forma de indefensión aprendida, fatalismo, determinismo, aceptación e consecuente desmobilización (Cravette, 2019). Como expresa Barricarte (2020), isto acontece do mesmo xeito cos discursos do Antropoceno, que xunto aos do colapso configuran o que denomina «pensamento apocalíptico», que non sería senón unha forma de «cosmovisión trágica» ou catastrofismo, fronte ao que propón lecturas «contra-apocalípticas» baseadas en propostas alternativas de futuros desexables. Como apunta Cravette (2019), trátase de atreverse a mirar máis alá e construír novos horizontes máis amplos a través da fenda que se abre nunha situación na que se cuestionan certezas que ata agora eran consideradas inquebrantables.

Por último -e como contrapunto á consideración anterior-, como sinala Taibo (2017), se ben a noción de colapso remite comunmente á de catástrofe, ou incluso a visións apocalípticas que apuntan incluso á extinción da vida humana -ou de gran parte dela-, e malia que á súa propia definición leve implícito un carácter socialmente traumático, a idea de colapso non ten porque ter un carácter necesariamente -ou canto menos absolutamente- negativo. Neste sentido, pode considerarse que a propia civilización industrial e a lóxica capitalista de acumulación e crecemento ilimitado que están en risco de colapsar son xa en si mesmas unha auténtica catástrofe, tanto para a biosfera como para a maior parte da humanidade que sofre as consciencias de estruturas, dinámicas e relacións de poder profundamente inxustas, polo que se pode entender o colapso como a “quebra de impresentables e tradicionais xerarquías, [...] que permite ao tempo un proceso de descentralización do poder que parece lexítimo describir como saudable” (p. 40)⁴³⁹. Así mesmo, a dimensión profundamente etnocéntrica da idea de colapso “remite á

⁴³⁸ En calquera caso, como apunta o propio Taibo (2017), “o que en ocasións se entende por crise do sistema” (p. 41), ou sistémica, como é aquí o caso, “remite nos feitos ao colapso” (p. 41), motivo polo cal non deixamos de incorporar esta lectura colapsista da crise socioambiental, máis non en exclusiva.

⁴³⁹ A este respecto pregúntase Cravette (2019) “como o fin do capitalismo aumentaría os problemas en lugar de diminuílos?” (p. 17).

condición de apousentados habitantes de países do Norte que entenden o que significa toda vez que dan por seguro que os seus lugares de residencia aínda non foron tocados polo colapso” (p. 40), mentres que os países e poboacións periféricas -tanto do Sur como do Norte global⁴⁴⁰- viviron sempre en situacións próximas ás descritas por estas lecturas⁴⁴¹. Desta maneira, o que está en xogo en todo caso son os estilos de vida opulentos e privilexiados que exceden con creces os límites planetarios⁴⁴², externalizando ata o de agora os seus impactos sobre outros territorios e sociedades tradicional e estruturalmente colapsadas. Deste xeito, pódese entender o colapso como o fin anunciado dun sistema económico -o capitalismo- e dun modelo de desenvolvemento -o neoliberal- profundamente inxustos, baseados na acumulación e o crecemento ilimitado, pola súa incapacidade de manterse dentro dos límites planetarios, e no marco dunha crise socioambiental a superar mediante respostas sociais que provean modelos alternativos que se sitúen dentro destes límites ao tempo que garantan condicións de vida dignas e o respecto universal aos DDHH.

En síntese, malia que resulta pertinente ter en consideración lecturas como as do Antropoceno e o colapso á hora de facer fincapé na dimensión e urxencia da actual crise socioambiental, empregaremos nesta tese esta última noción máis xenérica e aberta, e que, lonxe dun determinismo catastrofista, máis tamén de visións inxenuas que minimizan a gravidade da situación ou que confían cegamente no «solucionismo tecnolóxico» (Mozorov, 2015; Rivas, 2020), admite a formulación de horizontes de futuros desexables e camiños alternativos para configurar formas de organización social máis sustentables, xustas

⁴⁴⁰ Incluindo así ao chamado *Cuarto Mundo*, en referencia á poboación en situación de pobreza, exclusión social e desatención pública nos países centrais da economía global.

⁴⁴¹ Coincide así con Cravette (2019) cando afirma que dende esta lectura maiormente etnocéntrica do colapso, “preocupa sobre todo o futuro das clases medias nos países industrializados, é dicir, menos dunha de cada cinco persoas no mundo” (p. 11), polo que se trata do “colapso dos «nosos» estilos de vida o que se pon no centro das preocupacións polos discursos colapsistas” (p. 11), mais que é presentado frecuentemente “como unha análise totalizadora, globalizadora” (p. 11), cando “o que describen xa afectou a unha gran parte da poboación mundial durante moito tempo” (p. 11), en referencia aos países e poboacións periféricas, mentres que “os relatos colapsistas concimen case unicamente ao imaxinario vinculado á contorna urbana das clases medias brancas do hemisferio norte” (p. 12).

⁴⁴² Que son, ademais, privativos e non universalizables, pois “a xeneralización progresiva do modo de vida dos países ricos ao conxunto da humanidade colide cada vez máis violentamente cos límites do planeta” (Frémeaux *et al.*, 2016, p. 39).

e adaptadas ás novas circunstancias de limitacións ecolóxicas severas provocadas por décadas de excesos dunha parte da humanidade.

Con todo, sen ben nocións como as de Antropoceno e colapso -ou incluso mesmo os de crise ou emerxencia- non adoitan encontrar cabida nos discursos institucionais, os organismos internacionais tampouco poden ignorar a situación crítica da actual deriva dos riscos e procesos de degradación ambiental que ameazan as condicións de vida no planeta nin a urxencia de responder de xeito drástico e resolto ante estes. Neste sentido, o PNUMA (2019b), no seu sexto informe *Perspectivas do Medio Ambiente Mundial* (GEO6⁴⁴³), no que presenta unha avaliación da situación global mediante a evidencia científica dispoñible en torno á evolución na dimensión ambiental dos ODS, alerta que “as actividades antropóxeas insostibles realizadas en todo o mundo degradaron os ecosistemas da Terra e socavaron os cimentos ecolóxicos da sociedade” (p. 7), polo que cómpre “adoptar medidas urxentes a unha escala sen precedentes para deter e reverter esa situación e protexer así a saúde humana e ambiental e manter a integridade actual e futura dos ecosistemas mundiais” (p. 7). Así, apunta que “as dinámicas ou tendencias das poboacións humanas (en particular a presión demográfica) e o desenvolvemento económico son os principais impulsores do cambio ambiental” (p. 9), aos que recentemente se sumaron “a rápida urbanización e a aceleración da innovación tecnolóxica” (p. 9). Ademais, tamén matiza que “existen grandes disparidades nas modalidades de consumo e produción que se esconden tras eses factores” (p. 9) e que estes “están estreitamente interrelacionados, son complexos e se reparten por todo o mundo, aínda que de xeito desigual” (p. 9), como xa se apuntou.

Cómpre salientar deste informe o vínculo que traza entre os procesos de degradación ambiental analizados e o seu impacto sobre a saúde humana. Deste xeito, nun exercicio de prospección, clasifica en torno a cinco sistemas socioecolóxicos -atmosfera, terra, auga, océanos e biodiversidade- “o grao de repercusión da actividade humana na saúde do planeta [...], así como o modo no que a saúde do planeta repercute na saúde humana [...], para o período comprendido entre 2030 e 2050”

⁴⁴³ Polas súas siglas en inglés: Global Environment Outlook.

(p. 8). En canto ao primeiro, prevé un grao de repercusión que chega á irreversibilidade a través da contaminación atmosférica e a emisión de GEI, cun nivel de afectación moi alto sobre a saúde humana, considerándoa a “maior causa de morte, enfermidade e desprazamentos en todo o mundo” (p. 8) para dito período. Con relación á terra, aínda que o considera un proceso en certa medida reversible, sinala que a desertificación, a deforestación e a contaminación química poden implicar niveis de afectación entre altos e moi altos sobre a saúde humana a través das dificultades crecentes de acceso á terra e ás fontes de ingresos asociadas. Con respecto á auga, contempla unha situación límite próxima á irreversibilidade a causa da contaminación e dos niveis de extracción superiores aos de recarga das reservas hídricas, supoñendo un nivel moi alto de risco para a saúde, a seguridade e o emprego das persoas⁴⁴⁴. En canto aos océanos, sinala un grao aínda maior de irreversibilidade con relación ao esgotamento das pesqueiras, a contaminación plástica, a acidificación ou á suba do nivel do mar, con niveis moi altos de afectación sobre a saúde humana a través da perda de acceso a proteínas baratas e a ingresos económicos a través da pesca. Por último, con respecto á perda de biodiversidade, proceso que sitúa no maior grao de irreversibilidade, advirte de niveis moi altos de impacto sobre a saúde humana mediante efectos sobre a SegA e a proliferación de zoonoses.

As medidas que propoñe o informe para afrontar esta situación artéllanse fundamentalmente en torno aos seguintes retos:

reducir a degradación da terra, a perda de biodiversidade e a contaminación do aire, a terra e as augas; mellorar a xestión da auga e dos recursos; mitigar o cambio climático e adaptase a el; usar os recursos con eficiencia; abordar a descarbonización, a desvinculación e a desintoxicación; e previr e xestionar os riscos e desastres (PNUMA, 2019b, p. 7).

Porén, reconece que, de non integrar con firmeza estas medidas nas políticas e nas instancias de gobernanza internacional, “se prevé que as tendencias de degradación ambiental continuarán a un ritmo rápido e non se conta con acadar os [ODS] nin os obxectivos ambientais

⁴⁴⁴ Enténdese que a causa da contaminación e falta de acceso a unha auga potable cada vez máis escasa, da falta de dispoñibilidade de auga para abastecer os sistemas de saneamento e da carencia de auga doce para irrigar os cultivos, respectivamente.

convidos internacionalmente” (PNUMA, 2019b, p. 24) en materia de cambio climático, perda de biodiversidade, auga, exceso de nutrientes nos medios acuáticos polas escorras, degradación dos solos ou acidificación dos océanos, xa que “os patróns actuais de consumo, produción e desigualdade non son sostíbles, e se suman a outras presións ambientais graves” (p. 19). En todo caso, sinala que, se ben a adopción de ditas políticas resulta necesaria, tamén é insuficiente, sinalando a necesidade de cambios transformadores e urxentes, así como de enfoques integrados, promovidos tanto a través de acordos internacionais como a escala local, en ámbitos como o educativo, o alimentario, o enerxético, na promoción de modalidades de produción e consumo sustentables, etc.

Como se pode apreciar, aínda partindo duns mesmos feitos obxectivos e dunha análise que considera a gravidade da situación, a lectura institucional é menos drástica cas lecturas antropoxenistas e colapsistas. Porén, aínda que se reviste dun marco que se percibe como inamovible -o réxime económico vixente- e de certo optimismo propositivo malia a situación de risco extremo na que nos atopamos na actualidade, tamén asume certo grao de cautela coas posibilidades de acadar as metas establecidas a tenor das tendencias actuais.

Con todo, e co ánimo de concluír a caracterización da actual crise socioambiental e pasar a concretar o papel particular que na mesma están a xogar os modelos hexemónicos de dieta e sistema agroalimentario, recorreremos á Prats *et al.* (2016) co fin de sintetizar os aspectos principais de dito escenario. A grandes trazos, a idea fundamental a salientar, segundo estes autores, é que estamos a afrontar “un cambio de ciclo histórico no que a crise ecolóxica e a ameaza de colapso social son reais, os seus tempos, críticos, e as medidas adoptadas ata agora, insuficientes” (p. 15), polo que nos situamos ante unha «gran encrucillada», na que as decisións que se adopten e os camiños que se tomen terán repercusións moi profundas e transcendentais para o devir da humanidade a curto, medio e longo prazo. De xeito máis detallado, os autores apuntan que “o desbordamento global dos límites ecolóxicos e dos sistemas de vida a nivel planetario” (p. 17) lle confiren á «cuestión ecolóxica» unha

relevancia crucial, fundamentalmente por tres motivos. Primeiro, porque o que está en xogo é “o deterioro de sistemas ambientais e climáticos que sustentan a vida actual no planeta e, polo tanto, a nosa propia sociedade e as nosas vidas” (p. 17). Segundo, polo carácter estrutural do problema, que radica nos “modelos socioeconómicos e culturais vixentes” (p. 17). E terceiro, pola combinación de prazos extremadamente curtos de reacción e a herdanza de inercias que dificultan modificar a tempo as tendencias que conducen a “alteracións abruptas e irreversibles que poderían afectar catastroficamente ao clima e aos ciclos e ecosistemas que sosteñen a nosa civilización” (p. 17). En suma, advirten que

a alteración dos ecosistemas e ciclos vitais da biosfera, inducida de forma determinante polas lóxicas de crecemento ilimitado e indiscriminado do desenvolvemento humano, adquiriu unha dimensión crecente e global, desborda xa os seus límites de capacidade de carga e xera alteracións que están poñendo en perigo as bases naturais que sustentan as condicións de vida actuais na Terra (p. 33).

Neste sentido, Prats *et al.* (2016) enumeran os que consideran os principais conflitos, interrelacionados e retroalimentados entre si, xerados pola “colisión entre o desenvolvemento humano e a biosfera” (p. 34), e que están a provocar a desestabilización desta última:

1. O “desbordamento (ou déficit) ecolóxico polo desaxuste entre o crecemento dos impactos ecolóxicos inducidos polo desenvolvemento humano (a pegada ecolóxica) e a capacidade de asimilalos polos sistemas de vida do planeta (a biocapacidade)” (p. 34);
2. O “crecente estrés en recursos/servicios ambientais clave (principalmente o petróleo, os alimentos, a auga, certos materiais ou o desbordamento da capacidade de sumidoiro)” (p. 34-35);
3. O “deterioro, nalgúns casos irreversible, dos sistemas que sustentan a biodiversidade” (p. 35), afectando gravemente aos ecosistemas e ciclos vitais, e aproximándose “rapidamente a puntos clave de non retorno” (p. 40) nos que as condicións de vida da humanidade “poden sufrir degradacións substanciais a mediados do presente século” (p. 40);

4. E “a ameaza de que unha crise climática xere alteracións que porían en cuestión o futuro da nosa civilización” (p. 35).

Así mesmo, Prats *et al.* (2016) salientan tamén a dimensión social desta crise, da que destacan a crecente desigualdade a causa das xa referidas dinámicas de acumulación da riqueza ou a vulnerabilidade do capitalismo financiarizado e globalizado ante crises cada vez máis recorrentes, de maior amplitude xeográfica e sectorial, e de consecuencias máis dramáticas sobre as condicións de vida dun número crecente de persoas, así como a dependencia do “crecemento económico e o desenvolvemento dos países enriquecidos [...] á dispoñibilidade de enerxía fósil barata e á extracción de cantidades inxentes de materiais finitos que procedían doutros territorios que foron sistematicamente explotados” (p. 20). Un modelo económico baseado no crecemento ilimitado que, segundo os autores, choca contra os límites dun “planeta finito e fráxil” (p. 20), a costa ademais “de multiplicar as desigualdades e de manter as condicións de vida de amplos sectores da poboación en situacións de pobreza e precariedade inadmisibles” (p. 20).

Neste mesma liña, Prats *et al.* (2016) salientan algunhas cuestións socioeconómicas e políticas de fondo que poden condicionar enormemente os impactos, escenarios e posibilidades de resposta da humanidade ante esta crise nas próximas décadas. En primeiro lugar, destacan as previsións de crecemento demográfico, que segundo as perspectivas suporán que a poboación mundial alcance os 8400 millóns de persoas para 2030 e os 9600 millóns para 2050, cunha estabilización arredor dos 11000 millóns para 2100. A estas, engaden o previsible incremento da pegada ecolóxica global e per cápita, en estreita vinculación coas tendencias de crecemento económico ilimitado propias do actual modelo hexemónico de desenvolvemento, se ben apuntan que os propios impactos ambientais provocados por este poden frear a expansión económica, supoñendo, iso si, “aumentar aínda máis a presión sobre os sistemas de vida xa sometidos a fortísimas presións” (p. 42) e a perda das “fiestas de oportunidade para reconducir de xeito ordenado o desenvolvemento humano cara patróns sostíbeis” (p. 42). Outra cuestión subliñada polos autores é a insuficiencia das políticas e

os acordos internacionais adoptados para tratar de frear os procesos de degradación e evitar o colapso, á que cómpre sumar a falta de compromiso real, alén dos discursos, de axentes globais tan relevantes como son as grandes corporacións privadas. Os autores tamén sinalan as limitacións dos avances tecnolóxicos orientados á ecoeficiencia dos actuais patróns de produción e consumo, que imposibilitan as pretensións de desacoplamento e desmaterialización da economía⁴⁴⁵, insuficientes “para reverter os procesos de desbordamento de impactos inducidos polos mesmos” (p. 45), apuntando así á necesidade perentoria de abordar cambios sistémicos que reduzan drasticamente o metabolismo da economía a nivel global, un cambio de paradigma que choca de pleno coas “lógicas vixentes de crecemento e acumulación ilimitada, indiscriminada e desigual da riqueza” (p. 46).

En último lugar, os autores lamentan “a débil capacidade de resposta dos organismos internacionais para afrontar con decisión as transformacións requiridas pola singularidade e gravidade da extralimitación ecolóxica” (p. 48). Así, sinalan que, malia transcorrer décadas dende as primeiras advertencias acerca do deterioro ambiental de orixe antrópica e dende a creación do PNUMA en 1972, reclamando “a necesidade de abordar con enerxía uns retos ambientais que se adiviñaban de enorme calado” (Prats *et al.*, 2016, p. 47), e a pesar dos puntos álxidos neste eido, como o Cumio de Río ou as distintas convencións adoptadas sobre clima, biodiversidade, etc., “as políticas impulsadas polas institucións internacionais” (p. 47) poden ser consideradas un fracaso, por distintos motivos, entre os que destacan: a “falta de actualización de contidos e competencias no seo das NNUU para abordar as cuestións relacionadas coa extralimitación ecolóxica de forma integral” (p. 47), alén das trabas que implica a súa propia estrutura e modelo de funcionamento; “a prevalencia dos intereses particulares (estatais e corporativos) de curto prazo, con situacións e responsabilidades moi distintas” (p. 47), o que “dificulta enormemente a adopción de acordos con alcance suficiente” (p. 47), en forma de

⁴⁴⁵ Teorías económicas propias do neoliberalismo e das novas formas de capitalismo verde neokeynesiano que prevén que o desenvolvemento tecnolóxico permitirá manter un crecemento ilimitado desvinculando o incremento do PIB dos impactos ambientais asociados, por exemplo, a través da dixitalización da economía.

compromisos vinculantes e “follas de ruta con programas e obxectivos concretos de transformación que deben ser adoptados conxuntamente por países con situacións moi distintas” (p. 47-48); e, por último, o veto imposto ás institucións internacionais por parte do “*establishment* económico e político” (p. 48) para que “as accións programadas para afrontar os problemas ambientais non poñan en cuestión as lóxicas do crecemento e a acumulación de capital nas economías de mercado ou estatalizadas” (p. 48), condicionando así a adopción de todo posible cambio e renunciando “a establecer calquera tipo de límite de impactos que poña en cuestión dito crecemento, cercee a total liberdade de acción dos chamados mercados internacionais ou contraveña os intereses de poderosísimos oligopolios vinculados ás lóxicas produtivistas e consumistas vixentes” (p. 48)⁴⁴⁶.

En definitiva, como apuntan Prats *et al.* (2016), resulta fundamental manter unha perspectiva sistémica e interrelacionada destes procesos, salientando así mesmo a súa “interdependencia crítica e as súas interrelacións co benestar económico e social” (p. 40), pois como argumentan, “non é concibible pensar nunha sociedade saudable nunha contorna de ecosistemas degradados e tampouco é posible rexenerar con diñeiro ou tecnoloxía a deterioración duns sistemas naturais que subministran alimentos, auga e aire limpo imprescindibles para a vida” (p. 40). Deste xeito, coincidimos cos autores ao afirmar que “nos enfrontamos a un problema multidimensional e sistémico” (p. 23), que conxuga “unhas limitacións ecolóxicas claras e alarmantes” (p. 23) coa ineludible obriga ética de abordar as súas dimensións sociais, demográficas, económicas e políticas.

Neste escenario complexo e crítico de crise socioambiental multidimensional, sistémica e que esixe respostas urxentes e

⁴⁴⁶ Neste sentido, Prats *et al.* (2016) poñen como exemplo o Cumio do Clima celebrado o ano 2015 en París (COP21-2015), que supuxo un éxito de convocatoria e no que se adoptou un discurso de «última oportunidade», mais que na práctica, finalmente, non se conseguiron “alcanzar os resultados necesarios en termos de compromisos vinculantes para conseguir limitar o aumento de temperatura por debaixo de 1,5° C a final de século” (p. 48), pois “prevaleceron as visións das nacións/intereses que seguen dando prioridade ás lóxicas do desenvolvemento económico vixente fronte aos riscos globais” (p. 48). Deste xeito, “mentres os acordos das gobernanzas globais se atascan, os grandes intereses económicos multinacionais avanza no afianzamento das súas posicións compoñendo grandes acordos internacionais para construír unha nova arquitectura do comercio mundial” (p. 48), en referencia aos distintos TLC acordados recentemente.

inaprazables, a alimentación e todo o que lle concirne está a xogar un papel central. Como se revisa máis detalladamente deseguido, tanto o sistema agroalimentario global como o modelo hexemónico da dieta constitúen impulsores clave desta crise⁴⁴⁷. Por unha banda, como sinalan Sprignmann *et al.* (2018),

o sistema alimentario mundial é un importante motor do cambio climático, o cambio no uso da terra e a perda de biodiversidade, o esgotamento dos recursos de auga doce e a contaminación dos ecosistemas acuáticos e terrestres mediante as escorras de nitróxeno e fósforo procedente da aplicación de fertilizantes e esterco. Contribuíu a atravesar varios dos «límites planetarios» propostos que intentan definir un espazo operativo seguro para a humanidade nun sistema terrestre estable, en particular os relativos ao cambio climático, a integridade da biosfera e os fluxos bioxeoquímicos relacionados cos ciclos do nitróxeno e o fósforo (p. 562).

Así mesmo, con relación á globalización do modelo de dieta occidental, e dende un enfoque prospectivo, estes autores apuntan:

Se continúan os cambios socioeconómicos cara os patróns de consumo occidentais, é probable que as presións ambientais do sistema alimentario se intensifiquen, e a humanidade podería achegarse pronto aos límites planetarios para o uso mundial de auga doce, o cambio no uso da terra e a acidificación dos océanos. Alén deses límites, os ecosistemas poderían correr o risco de desestabilizarse e perder as funcións de regulación das que dependen as poboacións (Springmann *et al.*, 2018, p. 562).

Deste xeito, Sprignmann *et al.* (2018) identifican e cuantifican impactos ambientais da alimentación directamente vinculados con polo menos cinco dos nove procesos asociados aos límites planetarios definidos por Röckstrom *et al.* (2009a, 2009b) e revisados por Steffen *et al.* (2015): “emisións de [...] GEI relacionadas co cambio climático; uso das terras de cultivo relacionadas co cambio de usos da terra; uso de auga doce de fontes superficiais e subterráneas; e aplicación de

⁴⁴⁷ Ao igual que no caso da Global Footprint Network, a fundación GRACE Communication ofrece unha calculadora para estimar a pegada da nosa dieta, así como información sobre a pegada alimentaria - ambiental, social, sanitaria- do actual sistema agroalimentario e da dieta hexemónica, outros recursos de interese e indicacións para alimentarse dun xeito máis sustentable. Accesible en <https://foodprint.org> [Revisado o 2 de marzo de 2021].

nitróxeno e fósforo relacionados cos fluxos bioxeoquímicos”⁴⁴⁸ (Sprignmann *et al.*, 2018, p. 519). Neste sentido, os autores calculan que

en 2010, o sistema alimentario emitiu aproximadamente o equivalente de 5.200 millóns de toneladas de dióxido de carbono en emisións de GEI en forma de metano e óxido nitroso; [...] tamén ocupou 12,6 millóns de km² de terras de cultivo, utilizou 1.810 km³ de recursos de auga doce de augas superficiais e subterráneas (augas azuis) e aplicou 104 teragramos de nitróxeno [...] e 18 teragramos de fósforo [...] en forma de fertilizante (p. 520).

Así mesmo, en función das tendencias demográficas e económicas actuais e previstas para as próximas décadas, Sprignmann *et al.* (2018) estiman unha evolución á alza destes impactos entre 2010 e 2050, prevendo un aumento de arredor dun 87% na emisión de GEI, dun 67% na demanda de terras de cultivo, dun 65% no uso de auga azul⁴⁴⁹, un 54% na aplicación de fósforo e un 51% na de nitróxeno.

Dende un enfoque máis comprensivo, o IAASTD (2009) alerta dos impactos que as actividades agrarias e o sistema agroalimentario provocan a nivel ambiental, social e sobre a saúde humana en torno a diferentes temas de análise. En primeiro lugar, con relación á produción de biocombustibles, advirte dos seus impactos sobre o prezo dos alimentos, afectando consecuentemente á SegA das poboacións con menores recursos económicos, mais tamén dos seus impactos ambientais, causados polas “grandes demandas adicionais de materias primas agrícolas” (p. 38), que se suplen mediante o uso de “terras máis fráxiles e valiosas desde o punto de vista ecolóxico [...] e esgotando e contaminando os recursos hídricos” (p. 38).

Con respecto ao uso da biotecnoloxía, alerta que a aplicación agraria dos OMX pode supoñer unha ameaza para a saúde humana e para a agrobiodiversidade, pero tamén: devir nunha ferramenta que contribúa á concentración do mercado agroalimentario e á desigualdade social a través dos marcos de propiedade intelectual, o uso de patentes

⁴⁴⁸ Alén da contribución á perda de biodiversidade e á acidificación dos océanos, que Sprignmann *et al.* (2018) non cuantifican no seu estudo, mais que si identifican como estreita ou potencialmente vinculados, respectivamente, aos impactos do sistema agroalimentario.

⁴⁴⁹ Auga doce potable para o ser humano, dispoñible en ríos, lagos e augas subterráneas.

e o subministro de sementes transxénicas indisolublemente asociado a paquetes tecnolóxicos para a intensificación agraria; alterar o equilibrio socio-ecolóxico e produtivo dos agroecosistemas tradicionais; ou poñer en risco a biodiversidade agraria e silvestre a través do fluxo de xenes modificados cando son liberados ao ambiente.

En canto ao cambio climático, o IAASTD (2009) salienta tanto a vulnerabilidade das actividades agrarias, forestais e pesqueiras ante as consecuencias deste fenómeno global pola súa profunda dependencia das condicións climáticas⁴⁵⁰, como a contribución agroalimentaria á emisión global de GEI⁴⁵¹, nunha relación de dependencia bidireccional entre os sistemas agroalimentarios e o sistema climático. Neste sentido, advírtese que “a ameaza do cambio climático pode causar danos irreversibles á base de recursos naturais da que depende a agricultura” (p. 46), así como aos ecosistemas que lle proporcionan servizos esenciais para o seu desenvolvemento⁴⁵², ao tempo que se produce unha “crecente demanda de alimentos, pensos, fibras e combustibles” (p. 46) que provoca o incremento da contribución agroalimentaria á emisión de GEI, así como a presión sobre os ecosistemas, volvéndoos aínda máis vulnerables aos efectos do cambio climático. Apúntase tamén que non todos os sistemas agroalimentarios contribúen na mesma medida, senón que “as emisións máis elevadas de [GEI] procedentes da agricultura se asocian xeralmente aos sistemas agrícolas máis intensivos” (p. 47). Deste xeito, preséntase tamén unha grande descompensación xeográfica, tanto nas contribucións dos sistemas agroalimentarios como na súa exposición e vulnerabilidade ante os efectos do cambio

⁴⁵⁰ Por exemplo, con relación aos seus efectos sobre a produtividade dos cultivos, a dispoñibilidade de auga, os impactos sobre o equilibrio dos ecosistemas, o incremento de fenómenos meteorolóxicos extremos e outros riscos asociados a un cambio abrupto e irreversible do sistema climático.

⁴⁵¹ Mediante a conversión de uso da terra e o seu arado, a deforestación, queima e drenado de turbeiras, o uso de maquinaria agrícola e sistemas mecánicos de irrigación e de secado, a produción e aplicación de fertilizantes e pesticidas sintéticos, a descomposición dos refugallos agrícolas, os procesos dixestivos do gando, o cultivo de arrozais, a sobre-evaporación de solos desprovistos de cobertura vexetal e a alteración dos fluxos radioactivos -o albedo-, ou o aumento das distancias xeográficas e do uso de enerxía para o transporte de alimentos a causa da globalización e a especialización territorial produtiva.

⁴⁵² Como apunta o IAASTD (2009), “a produción agrícola depende do subministro de insumos esenciais dos ecosistemas naturais, como unha cantidade e calidade adecuadas de auga, nutrientes do solo, biodiversidade e dióxido de carbono atmosférico, para o subministro de alimentos, fibra, combustible e produtos básicos para uso e consumo humano (p. 46).

climático⁴⁵³. A nivel social, estes impactos afectan especialmente ás persoas, comunidades e poboacións que, pola súa situación xeográfica, modo de vida, dependencia das anteditas actividades, recursos económicos limitados, etc., son máis vulnerables ante os riscos e impactos do cambio climático, afectando particularmente ás mulleres, a causa das múltiples consecuencias da discriminación por xénero. En definitiva, alértase que, se ben xa se están a rexistrar impactos desastrosos sobre as actividades agrarias debido ás vagas de calor, as secas, o deterioro dos ecosistemas e os estragos de fenómenos meteorolóxicos extremos, especialmente nos países periféricos máis vulnerables, prevese que a tendencia empeore e se estenda a medida que a temperatura media global siga ascendendo e o sistema climático se volva cada vez máis inestable. Todo isto entraña efectos negativos directos e riscos crecentes sobre a SegA dunha parte cada vez máis importante da poboación mundial⁴⁵⁴.

No referido aos efectos adversos do actual sistema agroalimentario sobre a saúde humana, destaca os relacionados coa SegA, tanto no sentido da *food security* -desnutrición, malnutrición, obesidade, doenzas crónicas asociadas a dieta, etc.- como no da *food safety* -contaminantes biolóxicos, químicos ou físicos, así como axentes que afectan á bio-dispoñibilidade de nutrientes⁴⁵⁵-, coas condicións laborais das traballadoras agrarias⁴⁵⁶ ou coa emerxencia e re-emerxencia de doenzas infecciosas asociadas a zoonoses, cuxa incidencia e alcance xeográfico “están influenciadas pola intensificación dos sistemas agrícolas e gandeiros” (IAASTD, 2009, p. 55), entre outros factores. Neste sentido, apúntase que “as poboacións vulnerables, especialmente nas comunidades rurais” (p. 53), están especialmente expostas a ditos riscos para a saúde, o cal pode supoñer, ademais, un elemento limitador

⁴⁵³ O IAASTD (2009) pon como exemplo a África subsahariana, pois é a rexión “que menos contribúe en termos de emisións de GEI e, sen embargo, encóntrase entre as rexións máis vulnerables aos impactos do cambio climático” (p. 47).

⁴⁵⁴ Segundo o IAASTD (2009), “o cambio climático aumentará o estrés por calor e seca en moitos dos celeiros actuais en China, India e Estados Unidos, e máis aínda nas áreas xa estresadas da África subsahariana” (p. 48).

⁴⁵⁵ Incluindo metais pesados, compoñentes químicos dos praguicidas, hormonas, antibióticos, etc.

⁴⁵⁶ Incluindo accidentes con maquinaria e ferramentas agrarias, o uso de agroquímicos e outros axentes tóxicos ou alérxenos, transmisión de enfermidades de orixe animal, “perigos ergonómicos (relacionados con cargas pesadas, traballo repetitivo e equipo inadecuado)” (IAASTD, 2009, p. 55), etc.

para o desempeño agrícola destas poboacións, contribuíndo a empeorar aínda máis o seu acceso á alimentación, a ingresos económicos ou a súa esperanza de vida.

Con relación á xestión dos recursos naturais, o IAASTD (2009) destaca os impactos agrarios sobre os solos, a auga e a biodiversidade, que ademais repercuten directamente sobre a viabilidade da propia produción de alimentos, a través de procesos como: a degradación da terra e o esgotamento dos nutrientes dos solos a causa da deforestación, o sobrepastoreo, a extracción de terra, o abandono ou as prácticas agrícolas inadecuadas; a salinización e acidificación dos solos, polo rego excesivo e posterior evaporación, e pola sobreexplotación e uso de fertilizantes sintéticos, respectivamente; a perda de biodiversidade asociada a funcións agroecosistémicas, tanto sobre a superficie como nos propios solos, a causa da práctica do monocultivo, o uso de agroquímicos, a expansión agraria cara ecosistemas fráxiles, a roza excesiva ou o abandono dos coñecementos e prácticas tradicionais; a redución da dispoñibilidade, calidade e accesibilidade da auga, debido á contaminación difusa da agricultura, “a captura de ríos, a explotación de acuíferos e augas subterráneas, a drenaxe de zonas húmidas e a deforestación” (p. 62); ou a contaminación crecente de aire, auga e terra, “por vertidos de residuos, accidentes químicos, cultivos inadecuados e prácticas de uso da terra que emiten gases de efecto invernadoiro, emisións da industria non regulada, etc.” (p. 62).

Así mesmo, o IAASTD (2009) salienta outros impactos agroalimentarios en aspectos eminentemente sociais como son o comercio e o mercado, os coñecementos tradicionais locais e as innovacións baseadas na comunidade -é dicir, sobre os modos campesiños aínda persistentes-, ou a particular situación das mulleres no sector agrario.

No caso do primeiro, destácase a acentuación da desigualdade e a pobreza rural⁴⁵⁷ debida ao descenso dos prezos das materias primas causado polos termos comerciais impostos ás economías agrarias

⁴⁵⁷ Como sinala o IAASTD (2009), “preto do 70% dos pobres do mundo son rurais e a maioría están implicados na agricultura” (p. 65).

periféricas, xunto á sobreproducción estrutural e ás exportacións subvencionadas dos países occidentais -norteamericanos e europeos-, todo o cal “socavou o desenvolvemento do sector agrícola nos países en desenvolvemento” (IAASTD, 2009, p. 66). Estas relacións comerciais desiguais e distorsionadas no mercado globalizado de alimentos provocan efectos perniciosos sobre a SegA e os ecosistemas dos países periféricos, que adoptan políticas de intensificación agraria⁴⁵⁸ para tratar de facer fronte a un balance comercial desfavorable mediante a exportación de materias primas e a importación masiva de todo tipo de insumos necesarios para tal efecto -agroquímicos, sementes «melloradas», maquinaria, etc.-, co cal non conseguen senón incrementar aínda máis o seu déficit comercial, nun círculo vicioso que fai que “os países en desenvolvemento máis pobres [sexan] os perdedores netos na maioría dos escenarios de liberalización comercial” (p. 65). Así mesmo, salientase tamén a crecente concentración do comercio agroalimentario, “cada vez máis organizado en cadeas globais, dominadas por uns poucos grandes compradores transnacionais (empresas comerciais, procesadores agroalimentarios e empresas implicadas na produción de materias primas⁴⁵⁹)” (p. 66), e nas que as pequenas produtoras primarias perciben unha ínfima parte do prezo final de venda dos seus produtos. Alén diso, apúntase que as “grandes externalidades ambientais” (p. 66) de orixe agroalimentaria⁴⁶⁰ poñen de relevo “o fracaso dos mercados en valorar e interiorizar os prexuízos ambientais e sociais no prezo dos produtos agrícolas e doutros produtos comercializados, ou en proporcionar incentivos para a sustentabilidade” (p. 66).

Con relación aos impactos sobre os coñecementos tradicionais e as economías campesiñas locais, patrimonio sociocultural de inmenso valor para o desenvolvemento de prácticas e tecnoloxías sustentables, particularmente no ámbito agroalimentario -dende a produción ata a construción da dieta-, o IAASTD (2009) destaca: a persistencia de

⁴⁵⁸ Como xa foi sinalado, cun importante papel promotor por parte do BM e o FMI cos seus paquetes de reforma vinculados á negociación da débeda externa.

⁴⁵⁹ Como as provedoras de insumos agrarios.

⁴⁶⁰ Entre as que se inclúe “a perda acelerada de biodiversidade e servizos ecosistémicos como o ciclo e a calidade da auga, o aumento dos custos enerxéticos e as emisións de [GEI] e os impactos ambientais dos pesticidas sintéticos” (IAASTD, 2009, p. 66).

formas de colonialismo que explotan e degradan os recursos naturais e acaparan as terras da poboación local; a perda da multifuncionalidade agraria provocada pola acción de poderosos axentes comerciais que procuran o beneficio económico; a imposición de tecnoloxías esóxenas -alleas ás condicións reais dos agroecosistemas específicos- a través da extensión agraria, guiadas por indicadores de rendemento, mais sen incluír criterios de equidade nin valorar a sustentabilidade social e ambiental das prácticas desenvolvidas polos pobos tradicionais e outros actores locais; apropiación ilexítima do patrimonio bio-cultural campesiño por parte de axentes públicos e privados ao amparo “dos réximes de dereitos de propiedade intelectual” (p. 73), como no caso dos recursos biolóxicos e xenéticos -en forma de xermoplasma-, “desenvolvidos baixo a xestión das comunidades locais e tradicionais” (p. 73); e a supresión dos coñecementos, sabedorías e identidades locais, utilizando incluso “deliberadamente os currículos educativos para suprimir os coñecementos e as identidades tradicionais e locais” (p. 73) entre as xeracións máis novas. Todo isto no marco de asimetrías de poder na formulación dos acordos institucionais, que privilexian modelos convencionais de produción e marxinan os sistemas tradicionais e agroecolóxicos, e dun mundo cada vez máis globalizado, que “trouxo novos riscos, especialmente para os máis vulnerables e mal preparados” (p. 73) fronte a compromisos internacionais, mediados por “burocracias persoais, empresas ou operacións comerciais” (p. 73), que afectan a cuestións tan críticas como “a crecente competencia polos sistemas de augas subterráneas e fluviais entre usuarios locais e non locais” (p. 73) ou “o alienación de terras e a restrición de acceso aos hábitats que sostiveron e alimentaron a xeración de coñecemento das comunidades locais e tradicionais” (p. 73)

En último lugar, o IAASTD (2009) aborda a particular situación das mulleres no eido agrario, que “non só continúan a desempeñar un papel crucial nos sistemas de produción agrícola familiar, senón que tamén representan unha cota crecente do traballo asalariado agrícola” (p. 75). Así, malia recoñecer os avances en equidade de xénero

acadados en moitos ámbitos⁴⁶¹, denúnciase que “a maior parte de mulleres rurais en todo o mundo continúa a afrontar condicións de saúde e traballo deterioradas” (p. 75), alén dun “acceso limitado á educación e ao control dos recursos naturais, incluíndo a titularidade formal da terra, a tecnoloxía e o crédito”⁴⁶² (p. 75), así como condicións de “emprego inseguro e baixos ingresos” (p. 75), debido principalmente a factores como “a crecente demanda de man de obra agrícola flexible e barata, a crecente presión [...] sobre os recursos naturais e a reasignación de recursos económicos en favor das grandes agroempresas” (p. 75). A todo isto, cómpre sumar “o aumento da exposición aos riscos relacionados cos desastres naturais e os cambios ambientais, o empeoramento do acceso á auga e o aumento dos riscos laborais e de saúde” (p. 75), así como o transfondo, da persistente distribución sexual do traballo e a asignación cultural de roles en función do xénero, que reserva ás mulleres tarefas máis vinculadas á reprodución social e familiar que ao traballo produtivo socialmente recoñecido, vinculado á toma de decisións ou ao manexo de recursos tecnolóxicos, reservados para os homes, en maior medida -aínda que non exclusivamente- en países periféricos con menores avances sociais e políticos en materia de igualdade de xénero:

As mulleres e as nenas tenden a realizar tarefas como a semente, transplante, desherbe manual, colleita, recolección de froitas e verduras, cría de gando menor e operacións de poscolleita como a trilla, a selección de sementes e o almacenamento, mentres que o traballo mecanizado (preparación da terra, rego, colleita mecánica e comercialización) é xeralmente unha tarefa masculina. Isto pode aumentar a carga de traballo manual e de tempo das mulleres e as nenas,

⁴⁶¹ Incluído o agroalimentario, ata certo punto e “segundo o sistema agrario, os sistemas xurídicos, as normas culturais e as oportunidades non agrícolas” (IAASTD, 2009, p. 75) ou complementarias á produción agraria dispoñibles nas contornas rurais: venda directa, transformación, agroturismo, etc., en moitos casos asumidas principalmente por mulleres. Porén, isto acontece paralelamente ao “proceso de feminización do traballo asalariado agrícola” (p. 75), que contribuíu á precarización das condicións laborais das traballadoras agrarias, especialmente entre as mulleres e particularmente as migrantes, sumado á fenda de xénero existente no acceso aos postos de administración das empresas agrarias ou mesmo na asunción do rol de empresaria.

⁴⁶² Por limitacións legais ou factores socioculturais. Como apunta o IAASTD (2009), “a falta de control e o menoscabo do dereito á terra con frecuencia implica un acceso restrinxido aos préstamos e á seguridade social, limitan a autonomía e o poder de decisión e, en última instancia, limitan a capacidade para acadar a [SegA]” (p. 76).

tende a manter ás nenas fóra da escola e mantén a súa produtividade por debaixo do seu potencial (p. 75)⁴⁶³.

Deste xeito, como mostra o IAASTD (2009), faise patente a grande fenda de xénero existente no sistema agroalimentario, e que afecta a moitas outras esferas da vida das mulleres rurais, como o acceso á educación, ao ensino superior -e concretamente aos estudos de ciencias agrícolas-, a postos de traballo relacionados coa extensión agraria ou á participación en organizacións rurais e agrarias. Todo isto súmase a que

As mulleres e nenas que participan en actividades agrícolas, principalmente en países en desenvolvemento, adoitan ter menos acceso que os homes á educación, a información e a aprender a utilizar as novas tecnoloxías. Por conseguinte, isto afecta á súa capacidade para tomar decisións informadas sobre a selección de cultivos, a produción de alimentos e a comercialización (p. 77).

Por último, o IAASTD (2009) salienta neste sentido o marcado nesgo de xénero persistente nos estudos agrarios, a pesar das recentes melloras neste aspecto, o cal supón aínda “unha falta de datos suficientes e de investigación en profundidade sobre as prácticas e necesidades específicas das mulleres” (p. 78) no sector. A isto engádese que “as políticas de investigación agraria tenderon a centrarse principalmente no sector agrícola intensivo e os cultivos orientados á exportación” (p. 78), co que “non prestaron suficiente atención aos cultivos alimentarios para o consumo interno, que son esenciais para a [SegA] dos fogares e a protección ambiental” (p. 78), nos cales “as pequenas agricultoras, en particular as mulleres, desempeñan un papel clave na promoción de métodos agrícolas sustentables baseados en coñecementos e prácticas tradicionais (p. 78). Así mesmo, as mulleres rurais, alén de ser particularmente explotadas, discriminadas e ignoradas, debido aos roles de xénero legal e/ou socioculturalmente asignados, son tamén máis vulnerables aos impactos do cambio climático, tanto nos efectos destes sobre as actividades agrarias e a

⁴⁶³ Aínda que cómpre sinalar que, “como resultado da emigración masculina e o desenvolvemento de sistemas agrícolas intensivos en man de obra, a división de xénero nas actividades agrícolas experimentou unha transformación importante e tendeu a volverse máis flexible” (IAASTD, 2009, p. 76), de modo que, “nalgúns países [...], as mulleres están agora a cargo de tarefas que antes só realizaban os homes, como a preparación do solo, a pulverización e a comercialización” (p. 76). Isto, secasí, entraña “novos riscos (por exemplo, riscos para a saúde relacionados co uso non regulado de produtos químicos, especialmente praguicidas) para as nenas e as mulleres” (p. 76).

SegA, como ante as catástrofes provocadas por eventos meteorolóxicos extremos, estando ademais sub-representadas na toma de decisións sobre estes asuntos. Do mesmo xeito, tamén son as máis afectadas por doenzas infecciosas como a malaria, ao igual que as nenas e nenos ao seu cargo, o cal é agravado por uns maiores índices de desnutrición en ambos colectivos, posto que, en moitos contextos, “a distribución de alimentos dentro do fogar a miúdo favorece aos homes”⁴⁶⁴ (p. 78).

Cuéllar, Calle e Gallar (2013) clasifican os impactos que xera o modelo agroalimentario hexemónico e que contribúen en boa medida ás múltiples crises que, segundo as autores, se solapan no contexto actual de crise civilizatoria multidimensional⁴⁶⁵. Trátase de “consecuencias globais ocasionadas por múltiples factores, entre os que destaca, especialmente, o actual modelo de gobernanza internacional da alimentación e as políticas territoriais de desenvolvemento rural” (p. 7), construídas “nun escenario de falta de control e de capacidade de toma de decisións por parte da cidadanía” (p. 9), nas que “produtoras e consumidoras, como cidadanía, estamos sometidas ás regras do mercado permitidas dende as institucións políticas [...], que defenden e promoven este sistema agroalimentario insustentable en todos os ámbitos” (p. 9). Neste sentido, as consecuencias identificadas polos autores son:

- *Ecolóxicas e ambientais*, destacando “a contaminación de solos e augas, a perda de solos fértiles, a redución de biodiversidade cultivada e silvestre, a contaminación xenética por transxénicos, a deforestación ou a ineficiencia enerxética en finca” (p. 7), así como a salientable contribución do sistema agroalimentario globalizado ao cambio climático.
- *Sanitarias*, asociadas aos efectos directos sobre as persoas da aplicación de agrotóxicos e outros métodos agroindustriais, como é o caso da “situación dos e as traballadoras agrarias

⁴⁶⁴ Como tamén recollen Alston e Akhter (2016) ou Botreau e Cohen (2020) con relación ao desigual reparto da inseguridade alimentaria en función do xénero en contextos de carestía provocado polos efectos do cambio climático.

⁴⁶⁵ Coincidindo coa noción de *crise global* empregada por Fernández-Durán e González-Reyes (2018a; 2018b).

expostas a produtos químicos, nos seus predios ou fumigadas impunemente nalgúns países” (p. 7).

- *Socioeconómicas*, provocadas pola “concentración do poder en mans de empresas transnacionais de sementes e insumos agrarios, así como na gran distribución organizada a través dun forte proceso de integración vertical” (p. 7-8), e que se materializan, por exemplo, “en forma de desintegración do tecido social e económico do pequeno comercio en favor das grandes superficies” (p. 8) ou na desaparición “dos sistemas agroalimentarios baseados en mercados locais, subministrados por produtoras locais para abastecer a consumidoras locais, nunha relación próxima e con capacidade de influencia mutua” (p. 8).
- *Territoriais*, principalmente en torno ao despoboamento rural, a causa dun “abandono de aldeas e territorios” (p. 8) vinculado ao desenvolvemento dunha

agricultura sen agricultores, [...] cada vez máis industrializada e en mans de empresas agrícolas con moita tecnificación e pouca man de obra; [...] que explota cada día máis ás persoas campesiñas e agricultoras; as expulsa da agricultura e ata do medio rural; e acapara terras para dietas inxustas (en forma de pensos), para mobilidades insostibles (agrocombustibles) e para procesos de especulación (p. 8).

- *Culturais*, derivadas da “perda de saberes e coñecementos campesiños, de xestión respectuosa da natureza” (p. 8), como é a “perda de cultura rural” (p. 8) nos propios contextos rurais, “a consolidación dunha «desagrarización cultural» definitiva na poboación xeral, que perde os referentes e descoñece [...] a relación intrínseca entre natureza, agricultura, alimentación e ruralidade” (p. 8) ou a acentuación da “perda de cultura alimentaria e gastronómica” (p. 8) e da consecuente degradación da dimensión sociocultural da dieta.
- *Alimentarias*, relacionados coa vulneración do DAA, é dicir, “coa falta de acceso á propia alimentación e a unha alimentación suficiente, inocua, nutritiva e adaptada a criterios culturais

locais, producida dunha maneira ecolóxica en sistemas agroalimentarios locais” (p. 8), incluíndo, por tanto, as crises alimentarias, a fame, as alarmas alimentarias de carácter sanitario -relacionadas coa *food safety*-, a crecente expansión da obesidade, o sobrepeso e outras desordes alimentarias ou das doenzas asociadas á dieta.

Así, no seguinte subepígrafe revísanse algunhas das diferentes implicacións do sistema agroalimentario e da dieta no actual contexto de crise socioambiental, desagregando os impactos, procesos e consecuencias de natureza eminentemente ambiental das de carácter social⁴⁶⁶ por una cuestión meramente operativa, pois entendemos que ambas dimensións da crise están intimamente imbricadas e constitúen un mesmo fenómeno complexo, sistémico e multidimensional⁴⁶⁷.

4.2.Implicacións socioambientais da dieta e os sistemas agroalimentarios

Para abordar con maior detalle as implicacións socioambientais da alimentación, aténdense en primeiro lugar ás de carácter ambiental, que despregamos a continuación organizadas en función da clasificación dos límites planetarios revisada por Steffen *et al.* (2015). Neste sentido, fixamos especialmente a atención nos dous procesos considerados centrais, é dicir, o cambio climático e o deterioro da integridade da biosfera, para revisar deseguido sumariamente o resto de procesos con implicacións agroalimentarias claras segundo Springmann *et al.* (2018), como son a alteración dos fluxos bioxeoquímicos -nomeadamente do fósforo e do nitróxeno-, os cambios nos usos da terra e o uso da auga

⁴⁶⁶ Na categoría de implicacións sociais agrupamos os impactos catalogados por Cuéllar *et al.* (2013) como alimentarios, sanitarios, socioeconómicos, territoriais ou culturais, máis tamén os que teñen un carácter político.

⁴⁶⁷ Deste xeito, cómpre non considerar a categorización dos propios impactos, procesos e consecuencias dunha maneira hermética, senón máis ben como un exercicio de abstracción que nos permite simplificar e presentar dunha maneira operativa realidades que son tamén esencialmente complexas, comunmente solapadas e que presentan fluxos multidireccionais de condicionamento mutuo e retroalimentación, tanto no que respecta ás agrupadas en cadansúas dimensións nas que as clasificamos -de xeito intradimensional- como entre estas -interdimensional-.

doce, se ben referimos tamén brevemente outro proceso co que é posible trazar unha relación directa co sistema agroalimentario, como é a contaminación química comprendida dentro do proceso planetario denominado por Steffen *et al.* (2015) como «introdución de entidades novas». Por último, aténdense as implicacións sociais da alimentación, tamén dunha maneira sucinta, en tanto que gran parte delas xa son abordadas de xeito específico en diferentes epígrafes ao longo deste Referencial Teórico.

Así, en primeiro lugar abordamos a relación bidireccional e complexa existente entre a alimentación e o cambio climático. Malia que se trata dun tema profusamente abordado na literatura científica recente⁴⁶⁸, tratamos cunha maior profundidade este primeiro proceso planetario tanto pola súa relevancia como polo complexo vínculo existente entre o sistema agroalimentario e a dieta con este fenómeno crítico a escala mundial⁴⁶⁹.

Para tal efecto, cómpre recorrer en primeira instancia á principal referencia global no estudo deste fenómeno: o Panel Intergubernamental das NNUU para o Cambio Climático -en adiante IPCC-. Este organismo agrupa a científicas de todo o mundo expertas no campo das ciencias do clima e ten presentado dende a súa creación en 1988 cinco informes de avaliación exhaustivos sobre o estado do coñecemento científico, técnico e socioeconómico dispoñible a nivel global sobre o cambio climático, as súas causas, as consecuencias previstas e as medidas e estratexias de resposta recomendadas, tanto no plano da mitigación como da adaptación⁴⁷⁰. Se ben o IPCC se encontra actualmente inmerso no seu sexto ciclo de avaliación, que culminará coa publicación do correspondente sexto informe entre abril de 2021 e

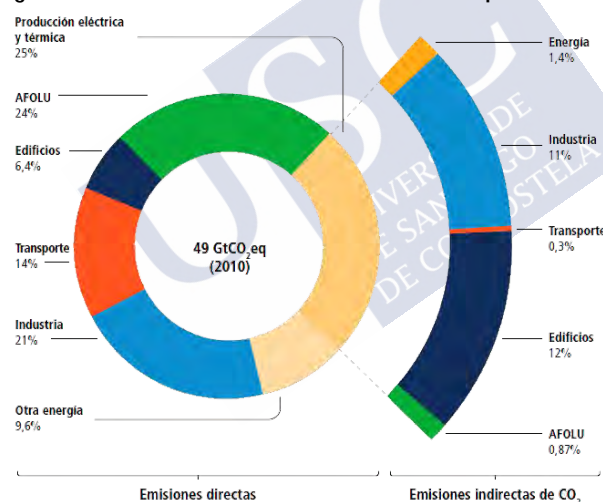
⁴⁶⁸ E que mesmo temos abordado en publicacións previas (Bisquert, Carvalho e Meira, 2018; Carvalho e Bisquert, 2019).

⁴⁶⁹ Ademais de polo vínculo do doutorando con dúas das últimas edicións do proxecto Resclima (Resclima-EDU e Resclima-EDU2), cuxo investigador principal é o director desta tese. Máis información en <http://resclima.info> [Revisado o 31 de xaneiro de 2021].

⁴⁷⁰ Para máis información sobre o IPCC e as súas contribucións, recoméndase visitar a súa páxina: <https://www.ipcc.ch> [Revisado o 31 de xaneiro de 2021].

xuño de 2022, tomamos aquí como referencia o seu quinto -e, polo momento, último- informe de avaliación global (IPCC, 2014b). Neste indícase que arredor dunha cuarta parte -o 24,87%- das emisións globais de GEI de orixe antropoxénica -cuantificadas en 49 xigatoneladas⁴⁷¹ de CO₂equivalente (XtCO₂eq)- proviñan en 2010 da agricultura⁴⁷², a silvicultura e outros usos do solo⁴⁷³ (Ver Figura 42), das que entre o 10% e o 12% se atribúen a actividades estritamente agrarias⁴⁷⁴. Esta proporción ascendería ata ao 11-15% segundo as estimacións de GRAIN (2014b, 2015) ou ao 9-14% segundo Rosenzweig *et al.* (2020) en base aos cálculos actualizados do IPCC (2019) para o período 2007-2016, sobre un total de GEI globais aínda maior -52 XtCO₂eq-.

Figura 42. Distribución das emisións de GEI por sectores.

⁴⁷¹ Unha xigatonelada son mil millóns de toneladas.

⁴⁷² En referencia ao sector agrario no seu conxunto, incluíndo a gandería.

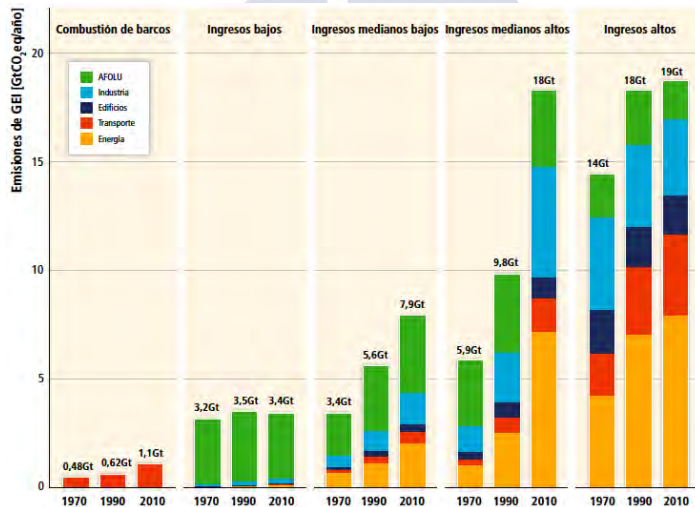
⁴⁷³ Sector identificado baixo o acrónimo AFOLU pola súa forma en inglés: *Agriculture, Forestry and Land Uses*.

⁴⁷⁴ Como apunta o IPCC (2014b), “o fluxo total anual medio de GEI do sector AFOLU foi de entre 10 e 12 XtCO₂eq en 2000-2010, con emisións globais de 5,0 a 5,8 XtCO₂eq/ano procedentes da agricultura de media e arredor de 4,3 a 5,5 XtCO₂eq/ano procedentes da silvicultura e outros usos do solo” (p. 95). A expresión XtCO₂eq/ano significa xigatoneladas de CO₂ equivalente por ano, medida que, como xa apuntamos, se emprega comunmente para cuantificar as emisións conxuntas de GEI equiparadas ás magnitudes de referencia do CO₂.

Fonte: IPCC (2014b).

Cómpre apuntar que esta proporción non é uniforme, nin temporal nin xeograficamente. No primeiro sentido, pódese apreciar unha perda de peso relativo do sector AFOLU -e tamén do sector agrario en si- a medida que se suceden os diferentes informes do IPCC e se incrementan as cifras totais de emisións de GEI rexistradas⁴⁷⁵, mentres que gañan peso relativo outros sectores, principalmente o enerxético e o transporte⁴⁷⁶. No segundo, resulta salientable o distinto peso relativo que presenta o sector AFOLU nos diferentes países agrupados por niveis de ingresos económicos: mentres é minoritario fronte a outras fontes de GEI nas economías de ingresos altos, constitúe practicamente o único sector relevante nos países de ingresos baixos (Ver Figura 43).

Figura 43. Distribución e evolución temporal das emisións de GEI dos diferentes sectores por grupos de países en función dos seus niveis de ingresos.

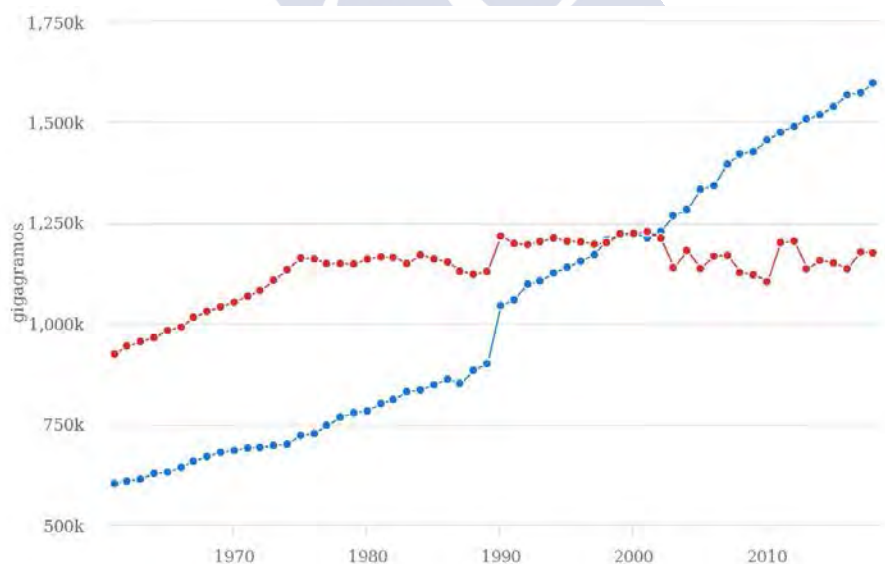
Fonte: IPCC (2014b).

⁴⁷⁵ Dun 30,9% en 2004, do cal corresponde un 17,4% ao sector forestal e un 13,5% ao agrario (IPCC, 2007), a un 24,9% en 2010 (IPCC, 2014b) e un 23% en 2016 (IPCC, 2019) en termos relativos, mais cunha contribución absoluta que se mantén arredor das 10-12 XtCO₂eq/ano (IPCC, 2007; 2014b; 2019). O propio IPCC (2014b) indica neste sentido que “dende o 2000 as emisións de GEI foron en aumento en todos os sectores, excepto no da agricultura, silvicultura e outros usos do solo” (p. 50), o cal explica esta perda de peso proporcional. Aínda así, o sector continúa a ser o segundo en peso relativo, só por detrás do enerxético.

⁴⁷⁶ Dun 26% en 2004 (IPCC, 2007) a un 34,6% en 2010 (IPCC, 2014b) e dun 13,1% en 2004 (IPCC, 2007) a un 14% en 2010 (IPCC, 2014b), respectivamente

Cómpre considerar aquí, secasí, que a atribución das emisións da figura se realiza en termos territoriais -é dicir, alí onde se producen- e non mediante a pegada de carbono atribuída ao consumo final, nos termos presentados polo PNUMA (2019a). Neste sentido, tendo en conta que unha parte crecente do sector agrario dos países periféricos -o de carácter agroindustrial, dunha maior pegada de carbono (IAASTD, 2009)- está principalmente orientada á exportación e o subministro dos mercados globais, nos que o consumo das principais economías ten un peso relativo maior, cabe considerar que a distribución das contribucións do sector AFOLU se decantaría en maior medida cara os países de ingresos medianos-altos e altos se tomásemos como referencia a pegada de carbono, agudizando aínda máis as xa marcadas diferencias con relación á responsabilidade na orixe das emisións. Unha mostra de dita distorsión pode apreciarse na Figura 44.

Figura 44. Evolución temporal das emisións de GEI atribuídas ás actividades agrarias.

Fonte: FAOSTAT. OCDE en vermello e países de baixos ingresos e con déficit de alimentos en azul.

No gráfico pode apreciarse como, tras presentar un marcado crecemento das emisións agrarias ata 1975, a partir dese momento os

países da OCDE as estabilizan, malia o incremento simultáneo da pegada do consumo alimentario asociado á hexemonía da dieta occidental⁴⁷⁷. En cambio, a pesar de ser catalogados como países «con déficit de alimentos» por FAOSTAT⁴⁷⁸, estes presentan en conxunto unha tendencia crecente ata a actualidade nas emisións asociadas ás actividades agrarias, que superaron ás da OCDE co cambio de século. Esta dispar e contraditoria evolución entre conxuntos de países que representan os extremos globais tanto en termos socioeconómicos como nos índices de consumo alimentario da súa poboación, podería atribuírse, canto menos en parte, á expansión global da RV e á externalización da produción de materiais primas -entre elas as alimentarias- e das emisións asociadas dende a OCDE a terceiros países, cuxa produción agroalimentaria está maiormente orientada a abastecer os mercados globais⁴⁷⁹.

Con respecto á distribución dos distintos GEI emitidos, o IPCC (2019) apunta que as actividades do sector AFOLU no seu conxunto supuxeron “arredor do 13% do CO₂, o 44% do metano (CH₄) e o 81% das emisións de óxido nitroso (N₂O) das actividades humanas a nivel mundial durante 2007-2016, representando o 23% [...] do total das emisións antropoxénicas netas de GEI” (p. 10)⁴⁸⁰. Neste sentido, aínda que sexa mediante o manexo de datos menos recentes, o IAASTD (2009) tamén detalla as formas de contribución ás emisións de GEI por parte do sector estritamente agrario, estimándoas naquel momento nun 13,5% do total, principalmente a través dun 47% das de CH₄ e un 58% das de N₂O. Así mesmo, en base a estimacións alternativas, sinala que as emisións asociadas á gandería “por si solas representan o 18% das emisións totais” (p. 47) se se ten en conta toda a cadea de subministro de materias primas, mentres que “o uso da terra, o cambio de uso da terra e a silvicultura contribúen noutro 17,4%, principalmente como dióxido de carbono” (p. 47), apuntando en todo caso que “a maioría das

⁴⁷⁷ Como se expón no epígrafe 1.2.

⁴⁷⁸ A FAO ofrece unha lista de ditos países en <http://www.fao.org/countryprofiles/lifdc/es/> [Revisado o 5 de febreiro de 2021].

⁴⁷⁹ Na liña da análise das externalizacións ambientais da OCDE a través do comercio internacional realizada por Wood *et al.* (2018).

⁴⁸⁰ Segundo o IPCC (2014b), a maior parte das emisións de gases distintos do CO₂ proveñen principalmente do sector agrario, predominando as de N₂O procedentes da fertilización de solos agrícolas e as de CH₄ da fermentación entérica do gando, a xestión do esterco e os arrozais.

emisións de [GEI] [do sector agrario] se deben a cambios no uso da terra e a xestión do solo (40%), a fermentación entérica (27%) e o cultivo de arroz (10%)” (p. 47)⁴⁸¹.

Pola súa banda, Garnett (2011) fai fincapé en que, se ben na etapa de produción agraria “os GEI dominantes son o [...] N₂O dos procesos do solo e gandeiros (esterco, ouriños e aplicacións de fertilizantes nitroxenados) e o [...] CH₄ da dixestión de ruminantes, o cultivo de arroz e os solos anaerobios” (p. s23), cómpre considerar que “tamén contribúen, aínda que en menor medida, as emisións de [...] CO₂ derivadas do consumo de combustibles fósiles para alimentar a maquinaria, para a fabricación de fertilizantes sintéticos e da queima de biomasa” (p. s23). Así mesmo, “o CO₂ resultante do cambio de uso do solo inducido pola agricultura pode aumentar considerablemente os impactos” (p. s23) directamente asociados ás actividades agrarias. Neste sentido, a autora sitúa en torno a un 30% as emisións totais de GEI directamente asociadas ao sector agrario “cando se inclúen as emisións adicionais procedentes do uso de combustible, a produción de fertilizantes e o cambio de uso do solo inducido pola agricultura” (p. s23), das que identifica entre un 6% e un 17% como estritamente atribuíbles a este último. Así, se ben as emisións de CO₂ asociadas á deforestación e outras alteracións análogas dos ecosistemas son habitualmente asignadas por separado ao sector da *silvicultura e outros usos do solo* (FOLU), estas están en grande medida intimamente relacionadas coas actividades agrarias, pois unha parte considerable - aínda que difícil de cuantificar, segundo Garnett (2011)- destas emisións derivan directamente da expansión da fronteira agraria, ao transformar superficies anteriormente forestais para pastos e cultivos agrícolas.

⁴⁸¹ Máis concretamente, o IAASTD (2009) detalla que as emisións agrarias de CO₂ proceden principalmente da conversión e arado dos solos, que “liberan grandes cantidades de carbono almacenado [...] da vexetación e o solo” (p. 46); da deforestación provocada pola expansión da fronteira agraria mediante a conversión das superficies boscosas en zonas para pastos e cultivos, pois “a deforestación e a degradación dos bosques liberan carbono a través da descomposición da biomasa aérea, os incendios de turba e a descomposición dos solos de turba drenados” (p. 46); e dos “combustibles fósiles que se utilizan para alimentar maquinaria agrícola, bombas de rego e para secar grans, [...] así como para a produción de fertilizantes e pesticidas” (p. 46). As de N₂O, das “aplicacións de fertilizantes nitroxenados e de esterco, así como da descomposición de residuos agrícolas” (p. 46). E por último, as de CH₄, principalmente “a través dos procesos dixestivos do gando e da produción de arroz” (p. 46).

No entanto, o IPCC (2019) matiza que “a terra é simultaneamente unha fonte e un sumidoiro de CO₂” (p. 10). Así, “as emisións netas de CO₂ de AFOLU comprenden as emisións e capturas de CO₂ do sector [...], incluídas as do solo forestal, e [...] os sumidoiros de CO₂ nos solos agrícolas”⁴⁸² (IPCC, 2014b, p. 72) mediante o proceso de secuestro biolóxico. Este consiste na “incorporación [...] de sustancias que conteñen carbono, en particular, [...]CO₂, en reservorios terrestres ou mariños”⁴⁸³ (p. 146).

No caso dos terrestres, é especialmente salientable o papel dos bosques, xa que estes constitúen o maior sumidoiro terrestre de carbono. Nas dúas primeiras décadas do s. XXI, o conxunto global dos bosques contribuíron ao secuestro de CO₂ cunha absorción bruta de 15,6 XtCO₂eq/ano (Harris *et al.*, 2021). Neste sentido, destacan particularmente os bosques tropicais, que almacenan o 55% do carbono fixado globalmente por bosques, seguidos polos boreais, cun 32%, e en menor medida os temperados (Pan *et al.*, 2011)⁴⁸⁴. Mostra desta maior relevancia dos primeiros é que, como indican Hubau *et al.* (2020), “os bosques tropicais estruturalmente intactos secuestraron aproximadamente a metade da absorción mundial de carbono terrestre durante a década de 1990 e principios da de 2000, eliminando aproximadamente o 15% das emisións antropoxénicas de dióxido de carbono” (p. 80). Por contra, nas últimas dúas décadas, a deforestación e outras perturbacións dos ecosistemas forestais teñen ocasionado en conxunto 8,1 XtCO₂eq/ano de emisións brutas. A pesar disto, como resultado do balance dos fluxos brutos, os bosques do planeta aínda

⁴⁸² Segundo o IPCC (2019), “estas emisións netas se deben principalmente á deforestación, en parte compensada pola forestación/reforestación, e ás emisións e absorcións doutras actividades de uso da terra” (p. 10), como é o caso das agrarias.

⁴⁸³ Estes últimos directamente relacionados co proceso planetario da acidificación causada polo incremento da concentración de CO₂ nos océanos, que provoca graves impactos sobre ecosistemas mariños como os coralinos, dos que dependen moitas especies.

⁴⁸⁴ Neste sentido, Pan *et al.* (2011) puntualizan que “aínda que os bosques tropicais e os boreais almacenan a maior parte do carbono, existe unha diferenza fundamental nas súas estruturas de carbono: os bosques tropicais teñen o 56% do carbono almacenado na biomasa e o 32% no solo, mentres que os bosques boreais teñen só o 20% en biomasa e o 60% en solo” (p. 989), o cal ten importantes implicacións con relación á magnitude das emisións asociadas á deforestación dos primeiros.

constitúen “un sumidoiro neto de carbono” (Harris *et al.*, 2021, p. 1) dunha magnitude negativa -isto é, favorable- de $-7,6 \text{ XtCO}_2\text{eq/ano}$ ⁴⁸⁵.

Neste sentido, “os bosques tropicais e subtropicais foron os que máis contribuíron aos fluxos forestais brutos mundiais, representando o 78% das emisións brutas [...] e o 55% das absorcións brutas” (p. 2). Porén, os actuais niveis de deforestación e degradación mundial dos bosques pode reducir dito balance neto favorable a nivel global, especialmente a través dos bosques tropicais e subtropicais, que xa de por si presentan un balance neto menor que os temperados e boreais, debido a que, malia presentar os maiores índices brutos de captura de CO_2 , estes non conseguen compensar a cantidade proporcionalmente maior de emisións que entraña a súa deforestación⁴⁸⁶. Deste xeito, faise patente que os bosques tropicais resultan particularmente decisivos, tanto pola súa función ecosistémica na fixación de carbono atmosférico como polo alcance global dos impactos da súa deforestación e degradación, constituíndo o máximo expoñente do “papel dual dos bosques como fontes e sumidoiros no ciclo global do carbono” (Harris *et al.*, 2021, p. 2), dando conta así da especial relevancia do risco global que supón a deforestación e degradación dos bosques das rexións tropicais e subtropicais⁴⁸⁷.

Porén, son precisamente estes os máis afectados por esta ameaza. Neste sentido, a FAO e o PNUMA (2020) indican que “dende 1990, perdéronse uns 420 millóns de hectáreas de bosque a causa do cambio de usos da terra” (p. 9-10). E “malia que a taxa de deforestación diminuíu nos últimos tres decenios” (p. 10), como se sinala neste

⁴⁸⁵ O cálculo das emisións netas anuais dos bosques é resultado de restarlle as absorcións brutas anuais do secuestro de CO_2 ás emisións brutas anuais derivadas da súa deforestación e degradación: $8,1 \text{ XtCO}_2\text{eq/ano} - 15,6 \text{ XtCO}_2\text{eq/ano} = -7,6 \text{ XtCO}_2\text{eq/ano}$.

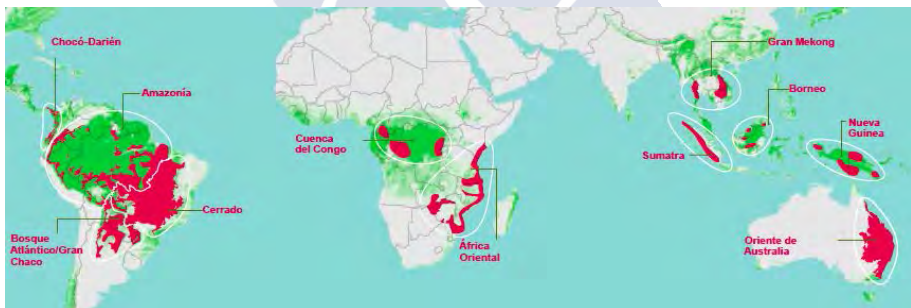
⁴⁸⁶ Os bosques tropicais e subtropicais presentan unhas emisións netas de $-2,35 \text{ XtCO}_2\text{eq/ano}$ -o 30,6% das emisións netas totais-, comparativamente menores que as dos bosques temperados e boreais, que suman entre ambos $-5,2 \text{ XtCO}_2\text{eq/ano}$ -o 69% -, das que $-3,6 \text{ XtCO}_2\text{eq/ano}$ corresponden unicamente aos temperados -o 47%-. Así, os bosques temperados e boreais presentan un balance neto máis favorable debido a que a súa menor contribución bruta en emisións -o 22% entre ambos- está mellor compensada pola súa proporcionalmente relativamente maior contribución ás capturas brutas -o 44%-, fronte as máis descompensadas dos bosques tropicais e subtropicais (Harris *et al.*, 2021).

⁴⁸⁷ Para profundar sobre o estado global dos bosques e a súa interacción con sistemas planetarios como o clima ou a biodiversidade, entre outros, pódese consultar a páxina da plataforma dixital *Global Forest Watch* (GFW), impulsada polo *World Resources Institute* (WRI): <https://www.globalforestwatch.org> [Revisado o 4 de febreiro de 2021]

informe, “entre 2015 e 2020, estímase que a taxa de deforestación foi de 10 millóns de hectáreas ao ano⁴⁸⁸” (p. 10). Isto supón un índice de deforestación neta de 5 Mha/ano ao descontar as 5Mha/ano de reforestación e expansión natural de bosques, que segundo Curtis, Slay, Harris, Tyukavina e Hansen (2018) se mantivo estable nos últimos 15 anos. Porén, as taxas brutas de deforestación, historicamente acaparadas en maior medida polo Brasil, fóronse estendendo “cara os bosques tropicais noutras partes de América Latina e o Sueste Asiático”, (p. 1109), así como, en menor medida, a conca do Congo e África Oriental (Ver Figura 45). Nesta liña, WWF (2018) apunta:

Aínda que a taxa de perda neta de área de bosque se ten desacelerado debido á reforestación e ao establecemento de novas plantacións, así como a políticas e medidas reguladoras para reducir a conversión de bosques, a taxa segue sendo relativamente alta nos bosques tropicais, especialmente en áreas fronteirizas de América del Sur, África subsahariana e o sueste asiático (p. 50).

Figura 45. Distribución xeográfica da deforestación.

Fonte: WWF (2018). En verde, as superficies de bosque. En vermello, as fronteiras de deforestación e degradación proxectada entre 2010 e 2030.

Entre os principais motores de deforestación e outras perturbacións forestais non permanentes, destacan os asociados ao sector agrario. Nese sentido, segundo Curtis *et al.* (2018), máis dun cuarto -o 27%- “da perda mundial de bosques débese á deforestación a través do cambio permanente do uso da terra para a produción de produtos básicos, como carne de vacún, soía, aceite de palma e fibras de madeira” (p. 1108). A esta modificación definitiva do uso do solo cómpre sumar outro 24% de cambio provisional provocado pola agricultura itinerante, “definida como a conversión de bosques e matogueiras de pequena a media escala

⁴⁸⁸ En adelante, Mha/ano.

para a agricultura que máis tarde é abandonada e seguida dun posterior rebrote forestal” (p. 1108). De novo, ditos factores afectan de forma preeminente ás rexións tropicais:

Nos países do sueste asiático de Indonesia e Malaisia, identificamos unha deforestación xeneralizada para a expansión agrícola a través [...] de plantacións de palmeiras de aceite. En toda América Central e do Sur, os bosques convertéronse en campos agrícolas e terras de pastoreo de gando. A agricultura itinerante foi o motor dominante na África subsahariana (p. 1109).

Deste xeito, segundo WWF (2018) e a FAO e o PNUMA (2020), nas rexións tropicais e subtropicais, a agricultura comercial a gran escala⁴⁸⁹ e a agricultura local de subsistencia causaron arredor do 40% e o 33% da conversión de bosques respectivamente na primeira década do s. XXI (Ver Figura 46).

Figura 46. Proporcións das causas de deforestación e degradación forestal.

Fonte: FAO e PNUMA (2020).

Como se pode apreciar nos dous primeiros gráficos da figura, a agricultura comercial -isto é, agroindustrial- é claramente a principal causa de deforestación en América Latina, mentres que esta comparte proporcións similares coa agricultura local ou de subsistencia tanto en África como nas rexións tropicais e subtropicais de Asia. No último

⁴⁸⁹ Segundo a FAO e o PNUMA (2020), “principalmente a cría de gando vacún e o cultivo de soia e aceite de palma” (p. 10).

gráfico, pode apreciarse que, especialmente en África, o pastoreo representa unha proporción significativa, aínda que menor, das causas da degradación forestal, se ben cómpre considerar que grande parte da deforestación en América Latina atribuída á agricultura comercial nos primeiros dous gráficos está relacionada coa práctica da gandería intensiva sobre o terreo, así como co cultivo de soia, forraxes e outros produtos agrícolas destinados a alimentar á gandería industrializada doutras latitudes, como Europa.

Alén dos efectos da deforestación e a degradación forestal, estudos recentes apuntan que o servizo ecosistémico dos bosques tropicais como sumidoiros de carbono acadou o seu pico de saturación na década dos noventa, tras o cal a súa capacidade de capturar CO₂ da atmosfera veuse minorada de maneira asíncrona en función da rexión tropical concreta (Hubau *et al.*, 2020). Alén disto, o IAASTD (2009) agrega que “os cambios no uso da solo teñen afectado negativamente á capacidade neta dos ecosistemas para secuestrar carbono da atmosfera” (p. 47), poñendo como exemplo neste sentido “os pastos e bosques ricos en carbono das zonas temperadas [que] foron reemprazados por cultivos cunha capacidade moito menor de secuestrar carbono” (p. 47). Así mesmo, tamén engade que “é probable que o cambio climático afecte ao ciclo do carbono e algunhas reservas naturais vulnerables de carbono poderían converterse en fontes” (p. 47), como é o caso das turbeiras. Todo isto fai que, tanto a través da deforestación e degradación dos bosques e doutros ecosistemas vinculadas ás prácticas agrarias, como mediante os propios impactos do cambio climático, esteamos a perder de xeito acelerado un dos principais amortecedores da desestabilización do clima global.

Con todo, o secuestro de carbono a través dos bosques pode ser en certo modo complementado pola “eliminación directa de CO₂ da atmosfera mediante cambios de uso do solo, plantacións forestais, reforestacións, restablecemento da vexetación, almacenamento de carbono en vertedoiros, e outras prácticas que enriquecen en carbono os solos agrícolas” (IPCC, 2014b, p. 72). Por este motivo, o IPCC (2014b; 2019) propón medidas de mitigación dende o sector AFOLU relacionadas con este tipo de prácticas, dado que poden contrarrestar,

ata certo punto, as emisións de CO₂ á atmosfera. Porén, a complexidade dos fluxos asociados ao ciclo do carbono entre os sistemas terrestres e o sistema climático (Ver Figura 47), así como “o equilibrio entre estes procesos[,] é una fonte clave de incerteza para determinar o futuro do sumidoiro de carbono terrestre” (IPCC, 2019, p. 10). Por exemplo, o IPCC (2019) indica que “se prevé que o desxeo proxectado do permafrost aumente a perda de carbono do solo” (p. 10), aínda que “o crecemento da vexetación nesas áreas pode compensar en parte esta perda” (p. 10). Sen embargo, o aumento da cobertura forestal nas rexións boreais tamén supón “a diminución de superficie de neve” (p. 14), e polo tanto, do albedo⁴⁹⁰ en inverno. Así, se ben o aumento da cobertura forestal nas rexións tropicais implica un maior arrefecido atmosférico debido á evapotranspiración, “en rexións con cobertura de neve estacional, como a boreal e algunhas [...] temperadas, o aumento da cobertura de árbores e arbustos tamén ten unha influencia de aquecemento invernal debido á redución do albedo superficial” (p. 14), facendo que a efectividade do aumento da superficie forestal nesas latitudes sexa menor que nos trópicos. Por iso, o IAASTD (2009) sinala que “malia o lento aumento dos bosques no hemisferio norte⁴⁹¹, os beneficios xerais en termos de secuestro de carbono se están perdendo debido ao aumento da deforestación nos trópicos” (p. 47), pois a deforestación practicada nestas rexións -incluíndo a inducida polas actividades agrarias- ten un impacto moito maior que as posibles compensacións derivadas das medidas de reforestación adoptadas ou a expansión natural dos bosques en zonas temperadas e boreais. Ademais, o IAASTD (2009) advirte que tamén “existen contrapartidas complexas, por exemplo, cando os bosques son reemprazados pola palma de aceite, que captura carbono pero reduce a biodiversidade” (p. 47), entre outros moitos exemplos nos que plantacións forestais para usos agraolimentarios ou industriais, á diferenza dos bosques silvestres, poden achegar efectos positivos nun dos procesos planetarios

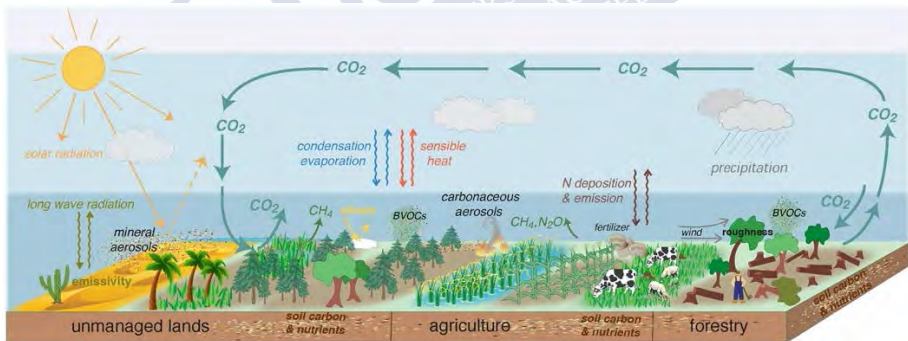
⁴⁹⁰ Segundo o IPCC (2014b), o albedo é a “fracción de radiación solar reflexada por unha superficie ou obxecto” (p. 124). Así, “o albedo dos solos pode adoptar valores altos, como nas superficies cubertas de neve, ou baixos, como nas superficies cubertas de vexetación e os océanos” (p. 124). Así, a menor albedo, maior absorción de radiación solar por parte da superficie terrestre. En cambio, a “diminución da cuberta vexetal tende a aumentar o albedo local, o que provoca un arrefecido da superficie” (IPCC, 2019, p. 14).

⁴⁹¹ En referencia aos bosques temperados e boreais.

fundamentais -o cambio climático- a través de captura de CO_2 , mais entrañan impactos negativos noutro proceso central como é a perda de biodiversidade, así como na erosión e perda de fertilidade dos solos, entre outros efectos socioambientais⁴⁹².

En suma, como apuntan a FAO e o PNUMA (2020), “ao acentuarse os riscos para os sistemas alimentarios polo cambio climático, a función dos bosques de captar e fixar carbono e mitigar o cambio climático é cada vez máis importante para o sector agrícola” (p. 12). Así mesmo, todo isto supón que as actividades do sector AFOLU, e entre elas as agrarias, non só afectan ao sistema climático directamente a través da súa contribución ás emisións de GEI, senón tamén alterando a capacidade de mitigación natural dos ecosistemas terrestres mediante o secuestro de carbono, tanto na propia materia orgánica -principalmente vexetal- como nos solos (Ver Figura 47). Todo isto repercute de xeito negativo sobre os propios sistemas agroalimentarios, nunha relación de retroalimentación bidireccional.

Figura 47. Esquema da interacción entre as actividades do sector AFOLU sobre os ecosistemas e o sistema climático.

Fonte: <https://www.ipcc.ch/srccl/chapter/chapter-2/> [Revisado o 1 de febreiro de 2021].

⁴⁹² Un destes é a proliferación de plantacións de eucaliptos na Península Ibérica, que se ben contribúe ao secuestro de CO_2 , tamén supón unha ameaza para a biodiversidade vexetal e animal, empobrece e erosiona os solos, homoxeneiza as paisaxes, aumenta a vulnerabilidade fronte aos incendios forestais e simplifica as actividades económicas nas contornas rurais, aumentando a dependencia da poboación dun único recurso.

Por outra banda, o cómputo da proporción das emisións totais de GEI resulta aínda maior se temos en consideración o conxunto do sistema agroalimentario: os cambios de usos da terra, a produción e subministro de insumos e a propia produción agraria; mais tamén o transporte e a distribución global, o procesamento, a embalaxe, a refrixeración, o almacenamento, o transporte e a distribución a escala nacional e local, a comercialización, o consumo particular e colectivo - hostalaría e restauración, comedores públicos, etc.- e a xestión dos residuos xerados durante todo o proceso. Todo suma.

Sen embargo, como apuntan Rosenzweig *et al.* (2020), ata o momento “os sistemas alimentarios non se incluíron de xeito eficaz nas directrices do inventario de emisións de [...] GEI do [...] IPCC” (p. 94), posto que “as emisións relacionadas cos alimentos procedentes da agricultura, o transporte, a industria e o consumo dos fogares se informaron tradicionalmente por separado” (p. 94), malia “as conexións fundamentais entre a demanda de alimentos e a produción a nivel de explotación” (p. 94). Por este motivo, os autores consideran que “un enfoque baseado no sistema alimentario podería ser moito máis útil” (p. 94) para comprender a súa incidencia real no cambio climático, mais tamén para adoptar as medidas oportunas tanto a nivel nacional como a través da comunidade internacional. Así, recomendan abordar as implicacións agroalimentarias no cambio climático en tres sentidos: liberando o sector agrario da categoría AFOLU, “de xeito que a contribución do sistema alimentario mundial ás emisións antropoxénicas totais de [GEI] poda calcularse de forma exhaustiva” (p. 94); adoptando un enfoque sistémico, que integre tanto a produción, procesado, almacenamento e transporte de alimentos, como a configuración da dieta e a “redución da perda e o desperdicio” (p. 94); e proporcionando “o marco pertinente para identificar, analizar e abordar as sinerxías e as compensacións entre as diferentes respostas ao cambio climático” (p. 94), en referencia específica ás tensións no uso da terra, entre satisfacer a demanda de alimentos, por unha banda, e contribuír á mitigación do cambio climático a través do secuestro de carbono e a bioenerxía, pola outra.

Neste sentido, o IPCC (2019) apunta que, “se se inclúen as emisións asociadas ás actividades anteriores e posteriores á produción no sistema agroalimentario global⁴⁹³, [...] se estiman entre o 21% e o 37% do total das emisións antropoxénicas netas de GEI” (p. 10). Rosenzweig *et al.* (2020) cualifican de «considerable» esta estimación da contribución global do sistema agroalimentario, especialmente “en comparación co 18-29% da agricultura combinada co cambio no uso da terra para a produción de alimentos” (p. 94), incluíndo a deforestación e a degradación das turbeiras -isto é, o sector AFOLU-, e aínda máis en contraste co arredor do 10-12% que se adoitaba imputar ás actividades estritamente agrarias, é dicir, “dentro da explotación” (p. 95). Así mesmo, presentan estas estimacións de forma desagregada, atribuíndo entre un 9% e un 14% das emisións ás actividades agrarias, entre un 5% e un 14% ás do sector FOLU relacionadas coas anteriores -principalmente, derivadas da deforestación e outros cambios nos usos do solo para a expansión da fronteira agraria- e entre un 5% e un 10% ás actividades previas e posteriores á produción agraria, dende a fabricación e provisión de insumos -fertilizantes, pesticidas, maquinaria, etc.- ata o consumo e a xestión de residuos, pasando por todos os elos da cadea agroalimentaria. Non obstante, recoñecen que, tal como tamén revela o IPCC (2019), outras “moitas fontes de GEI -como o secado de grans, o envasado e as emisións da cadea de subministro- están peor caracterizadas que as que figuran en AFOLU” (Rosenzweig *et al.*, 2020, p. 96), e polo tanto resultan máis difíciles de cuantificar.

A este respecto, Poore e Nemecek (2018) calculan que actualmente o conxunto da cadea agroalimentaria xera aproximadamente 13,7 XtCO₂eq, é dicir, “o 26% das emisións antropoxénicas de GEI” (p. 987), entre as que consideran que “predomina a etapa agraria, que representa o 61% das emisións de GEI dos alimentos (81% incluída a deforestación)” (p. 987), atribuíndo o 18% destas emisións ás actividades da cadea de subministro (Ver Figura 48). Neste sentido,

⁴⁹³ Para o IPCC (2019), o sistema agroalimentario global comprende “todos os elementos (ambiente, persoas, insumos, procesos, infraestruturas, institucións, etc.) e actividades relacionados coa produción, a transformación, a distribución, o procesamento e o consumo de alimentos, así como os efectos destas actividades, incluídas as consecuencias socioeconómicas e ambientais a nivel mundial” (p. 10).

Clark *et al.* (2020) coinciden en que “as emisións de [GEI] do sistema alimentario mundial se deben en grande medida á produción de alimentos e ao despexado de terras para a produción alimentaria” (p. 705), mentres que “as emisións do transporte, procesamento, envasado, venda ao por menor e preparación [...] representan en total unha fracción menor (~17%) das emisións totais do sistema alimentario” (p. 705)⁴⁹⁴. En todo caso, “as emisións totais son maiores ao ter en conta o ciclo de vida completo” (Sandström, Valin, Krisztin, Havlík, Herrero e Kastner, 2018, p. 54) dos alimentos.

Figura 48. Emisións globais de GEI de orixe agroalimentario.

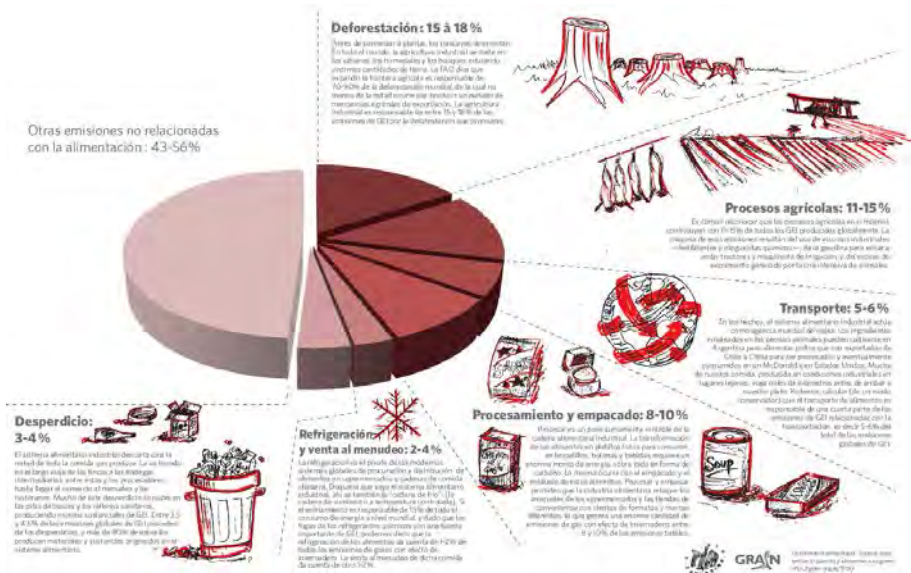
Fonte: Ritchie (2020) en base a datos de Poore e Nemecek (2018). Tradución e adaptación propia.

Pola súa banda, segundo as estimacións da organización GRAIN (2014b; 2015), o peso total das emisións podería ascender ata entre o 44% e o 57% ao computar todas as actividades que compoñen o sistema

⁴⁹⁴ Cómpre advertir aquí que as proporcións que tanto Clark *et al.* (2020) como Poore e Nemecek (2018) asignan ás actividades posprodutivas son sobre as emisións agroalimentarias, mentres que as calculadas por Rosenzweig *et al.* (2020) son sobre o total das emisións antropoxénicas.

agroalimentario industrial globalizado (Ver Figura 49). Cómprese sinalar que se trata dun exercicio de estimación aproximativa, e que polo tanto debe ser tomado con cautela.

Figura 49. Como contribúe o sistema alimentario agroindustrial á crise climática.

Como se pode observar na infografía, GRAIN (2014b; 2015) atribúe entre un 15% e un 18% das emisións totais de GEI á deforestación e á degradación de ecosistemas inducida pola expansión da fronteira agraria, así como outro 11-15% aos procesos estritamente agrarios, incluíndo o uso de insumos industriais -fertilizantes e praguicidas químicos-, os combustibles fósiles para accionar vehículos e maquinaria agrícola e a xestión dos xurros da gandería. Pódese advertir que se trata de proporcións superiores ás atribuídas por Rosenzweig *et al.* (2020) a estas actividades, particularmente nas relacionadas co sector FOLU⁴⁹⁵. En calquera caso, GRAIN (2014b; 2015) estima que sumando ambas as dúas fontes, as emisións de GEI

⁴⁹⁵ Nesta ocasión, en ambos casos as proporcións atribuídas a ditos sectores son sobre o total de emisións GEI antropoxénicas.

directamente asociadas ao sector agrario suporían entre un 26% e un 33%, en consonancia co arredor do 30% estimado por Garnett (2011).

Porén, é nas actividades posprodutivas onde GRAIN (2014b; 2015) incorpora un maior incremento do peso relativo asignado á contribución ás emisións das actividades agroalimentarias con respecto aos cálculos de Rosenzweig *et al.* (2020)⁴⁹⁶, o que fai que a proporción total de emisións atribuídas ao sistema agroalimentario supere amplamente os cálculos do IPCC (2019)⁴⁹⁷. Unha diferenza aínda máis notable ao comparala coas estimacións de Poore e Nemecek (2018)⁴⁹⁸.

Así, con respecto ao sector do transporte -que en conxunto representa un peso relativo do 14% do total das emisións antropoxénicas de GEI (IPCC, 2014b)-, GRAIN (2014b; 2015) estima que a enerxía consumida polo tránsito de alimentos para abastecer os mercados globalizados podería supoñer un 5-6% das emisións globais. Nesta liña, Simón, Copena, Pérez-Neira, Delgado e Soler (2014), malia manexar unha estimación menos elevada, consideran cuantitativamente relevantes “as emisións de GEI procedentes das importacións, entre elas as de alimentos” (p. 2). Concretamente, no caso do Estado español, apuntan que en 2007 “as emisións asociadas á importación de alimentos foron equivalentes ao 11,5% das emisións da agricultura e o 1,1% das emisións totais para o conxunto do país” (p. 2), mostrando unha tendencia crecente dende os 2,94 millóns de toneladas de CO₂ equivalente de 1995 ata os 4,8 de 2007, “un 67% superior respecto ao inicio do período” (p. 7), debido fundamentalmente ao incremento do volume de alimentos importados a longa distancia. E iso sen contar o transporte interior, dentro das fronteiras estatais, que, como xa sinalamos, Infante-Ámate *et al.* (2014) consideran o máis relevante en termos de custos enerxéticos -e, polo tanto, tamén en emisións-.

⁴⁹⁶ Do 5-10% das emisións totais estimadas por Rosenzweig *et al.* (2020) -incluíndo as actividades pre-producción- fronte ao 18-24% estimado por GRAIN (2014b; 2015), computando o transporte, o procesamento e empaquetado, a refrixeración e a venda ao pormenor, e o desperdicio alimentario.

⁴⁹⁷ Co 44-57% de GRAIN (2014b; 2015) fronte ao 21-37% do IPCC (2019).

⁴⁹⁸ Poore e Nemecek (2018) atribúen ás actividades posprodutivas un 18% das emisións de GEI agroalimentarias, que á súa vez supoñen, segundo os autores, o 26% do total das emisións de orixe antropoxénica (Ver Figura 48). Isto significa que estiman as emisións asociadas ao conxunto de actividades de cadea de subministro nun 4,68% das emisións totais, das cales corresponden un 1,04% ao procesado, un 1,56% ao transporte, un 1,3% ao empaquetado e un 0,78% ao comercio minorista.

As emisións provocadas polo desprazamento dos alimentos a grandes distancias e a través dos canais de distribución do comercio internacional adóitaselles asociar coa noción de *alimentos quilométricos*⁴⁹⁹, para salientar un dos efectos adversos da globalización agroalimentaria, na que os alimentos percorren longas distancias como “resultado do predominio dos criterios monetarios de asignación económica sobre os biofísicos, que son ignorados na toma de decisións económicas agroalimentarias” (Simón *et al.*, 2014, p. 3). Como sinalan os autores, orixinalmente esta noción facía referencia ás distancias percorridas polos alimentos dende o seu lugar de orixe ata onde son finalmente consumidos, se ben máis recentemente vinculouse “á contabilidade das emisións de GEI e en concreto ao cálculo da Pegada de Carbono como indicador biofísico de presión ambiental e de sustentabilidade” (p. 3).

Así, a través deste enfoque é posible trazar a distribución das importacións alimentarias en función da súa orixe, o cal tamén da conta dos fluxos de comercio agroalimentario globalizado. Neste sentido, Simón *et al.* (2014) salientan que, no caso español, en 2007 o 60,1% das importacións procedía de América Latina, cando 12 anos antes esta rexión só representaba o 23% destas, incremento liderado principalmente polas importacións dende a Arxentina e o Brasil, fundamentalmente de cereais e pensos “vinculados á produción de carne e produtos de orixe animal” (p. 9). Deste xeito, é posible desagregar a proporción das emisións provocadas polas importacións en función da súa procedencia. Simón *et al.* (2014) sinalan que en 2007 o 78,5% das emisións de GEI asociadas ás importacións españolas de alimentos se concentraba unicamente en dúas rexións de orixe, América Latina, cun 38,7%, e Europa, cun 39,6%. Así mesmo, as emisións pódense desagregar tamén por grupos de alimentos: as emisións atribuídas en 2007 ás importacións españolas de alimentos asóciase principalmente á importación de cereais, pensos para animais e legumes

⁴⁹⁹ Ou coa voz inglesa *food miles* no ámbito internacional.

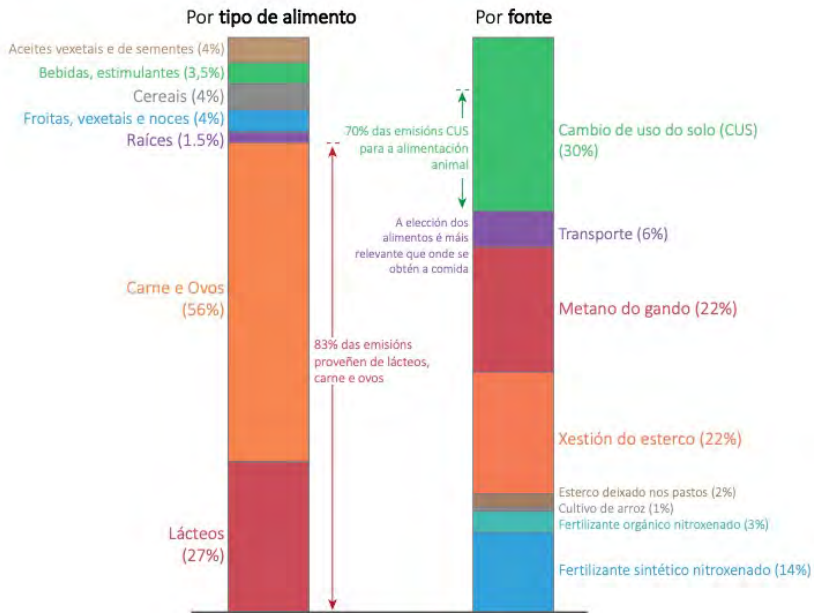
e froitas, sumando “o 66,7% das emisións de GEI (con pesos relativos de 29,3%, 17,3% e 20,1% respectivamente)” (p. 10)⁵⁰⁰.

Sen embargo, malia que outros estudos realizados en diferentes países da OCDE mostran proporcións similares con relación ás emisións asociadas ao transporte de alimentos⁵⁰¹, os seus autores aplican unha lectura moi distinta sobre a súa relevancia. Así, consolidouse unha corrente crítica que desestima a importancia do impacto ambiental das emisións asociadas aos alimentos quilométricos (Weber e Matthews, 2008; Coley, Howard e Winter, 2009; 2011; Sandström *et al.*, 2018; Ritchie, 2020), pois as considera practicamente irrelevantes fronte ás atribuídas á etapa produtiva, onde se producen a maior parte de emisións, particularmente en alimentos como a carne de vacún e outros produtos de orixe animal, que presentan as maiores pegadas de carbono asociadas á súa produción, sobre todo debido ás emisións de CH₄ dos procesos gástricos do gando, mais tamén ás de N₂O da xestión do esterco ou as de CO₂ dos cambios de uso do solo, en maior medida -o 70%- atribuíbles á produción de alimentación animal: soia, cereais, forraxes, etc. (Ver Figura 50).

⁵⁰⁰ Cruzando ambas medicións, Simón *et al.* (2014) salientan que “aproximadamente o 75% das importacións e dos GEI dos cereais e o 87% no caso dos pensos tiveron como lugar de orixe catro países: Arxentina, Francia, Brasil e Estados Unidos” (p. 10). Pola súa banda, “no caso das froitas e legumes, as importacións de Francia, Marrocos, Países Baixos e Bélxica supuxeron o [...] 23,3% das emisións de GEI” (p. 10). Segundo os autores, “trátase de grandes grupos de alimentos que inclúen produtos fundamentais para as nosas dietas pero cuxa produción se podería desenvolver en espazos agrarios peninsulares reducindo o impacto ambiental derivado do seu transporte dende as antípodas xeográficas, diminuíndo a nosa contribución ao cambio climático, e dinamizando zonas rurais aptas para a súa produción, aumentando o nivel de ocupación do espazo rural” (p. 10).

⁵⁰¹ Por exemplo, o 11% das emisións agroalimentarias en Estados Unidos se asocian ao cómputo global do transporte de alimentos, das cales o 4% corresponde ao tramo entre a produción e a venda minorista e un 5% á propia etapa de comercialización. O peso relativo do transporte é variable en función do grupo de alimentos, dende o 6% da carne vermella ata o 18% de froitas, verduras e bebidas non alcohólicas, en grande medida debido á enorme pegada da carne de vacún na súa etapa produtiva (Weber e Matthews, 2008). No caso da UE, o transporte representa de media o 6% da pegada de carbono do consumo de alimentos, se ben esta proporción presenta unha grande diferenza entre países, cun rango que comprende un mínimo do 3% e un máximo do 20% (Sandström *et al.* 2018).

Figura 50. Pegada de carbono das dietas na Unión Europea (por tipo de alimento e por fonte).

Fonte: Ritchie (2020) en base a datos de Sandström *et al.* (2018). Tradución e adaptación propia.

En vista deste menor peso relativo das emisións do transporte de alimentos -e de todos os procesos posteriores á produción en conxunto- fronte á etapa produtiva, dende esta corrente argumentase que é ambientalmente moito máis relevante o que se come que de onde procede, sendo máis efectivo en termos de mitigación renunciar aos alimentos cuxa produción ten asociada unha maior pegada de carbono -os de procedencia animal- que aos alimentos quilométricos procedentes de orixes afastadas. Neste sentido, Sandström *et al.* (2018) -coincidindo con Weber e Matthews (2008) ou Ritchie (2020)- consideran que “o enfoque máis eficiente para reducir as emisións alimentarias é diminuír a cantidade de produtos animais consumidos” (p. 53), pois “consumir menos produtos animais, en particular carne de vacún, é unha forma eficaz de reducir as emisións alimentarias” (p. 54), mentres que “a chamada dieta local que salienta o consumo de alimentos de produción nacional ou local ten menos potencial para

reducir a intensidade de emisión dunha dieta en comparación cunha transición a unha dieta máis baseada en plantas” (p. 53). Así mesmo, outro argumento desta corrente é que ocasiona menos emisións importar alimentos que están fóra de tempada en determinados países - por exemplo, do norte de Europa- que producilos localmente mediante invernadoiros ou almacenalos durante meses mediante refrixeración e outras técnicas de conservación (Carlsson-Kanyama, Ekström e Shanahan, 2003; Hospido, Milà, McLaren, Truninger, Edwards-Jones e Clift, 2009)⁵⁰².

No entanto, se ben é certo que as emisións asociadas ao transporte son substancialmente inferiores ás da etapa produtiva, pódense formular varias obxeccións ás interpretacións que dende esta corrente se fan de tal feito. A primeira, é que se recorre a comparar ambas fontes de emisións de forma contraposta, como se fosen discretas ou incompatibles, cando deberían ser tratadas como fontes entrelazadas e complementarias, en tanto que forman parte dunha mesma realidade imbricada e dificilmente segregable: os impactos do sistema agroalimentario industrializado e globalizado. Así, en vez de priorizar entre recomendar consumir produtos locais ou evitar o consumo de carne e derivados, resultaría máis coherente e efectivo promover a adopción de dietas baseadas en alimentos vexetais que, ademais, sexan producidos localmente, procurando así a mitigación en todas as fontes de emisión prescindibles.

A segunda obxección, con relación ao segundo argumento exposto, é que se parte da base do que en realidade non é senón unha expresión da cultura de consumo e da estandarización da dieta promovida polo actual réxime agroalimentario: a demanda por parte das consumidoras de dispoñibilidade durante todo o ano de toda a gama de alimentos frescos, independentemente da súa estacionalidade natural de produción. Porén, omítese que esta demanda foi orixinalmente estimulada pola propia ampliación da oferta -e non ao contrario- na

⁵⁰² Os exemplos citados remiten concretamente á provisión de tomates -frescos ou enlatados- aos mercados suecos dende o sur de Europa (Carlsson-Kanyama *et al.*, 2003) e de leituga aos mercados do Reino Unido durante os meses máis fríos importándoa dende España (Hospido *et al.*, 2009). En ambos casos indícase que a produción local en invernadoiros -climatizados- entraña máis emisións ca súa importación.

procura dun incremento dos rendementos comerciais⁵⁰³ -no sentido que argumenta Virginie Maris en Billé *et al.* (2017) no caso da pesca⁵⁰⁴-, e non para prover á poboación dunha alimentación adecuada⁵⁰⁵, motivo polo cal a súa existencia non ten unha xustificación inexorable, ou dito doutro xeito, que é perfectamente renunciábel. Hospido *et al.* (2009) incluso apuntan certa artificialidade en dita demanda -procedente máis do sector da restauración que das consumidoras finais-, xa que a maior parte das entrevistadas polos autores mantiñan o hábito da estacionalidade na súa dieta malia a dispoñibilidade de todo tipo de produto fresco durante todo o ano nos mercados. En todo caso, a cuestión da estacionalidade é un elemento que cómpre engadir, e non contraponer, á da procedencia, na procura de dietas cunha menor pegada de carbono, baseadas en alimentos producidos localmente, de tempada e preferentemente de orixe vexetal.

En terceiro lugar, nesta corrente non se adoita considerar as estreitas interconexións, condicionamentos e incentivos que teñen lugar entre os diferentes elementos dos sistemas agroalimentarios. Como xa vimos, no marco do réxime agroalimentario actual, o comercio global de alimentos e insumos agrarios constitúe un forte estímulo para desenvolver determinadas prácticas agrarias. Un exemplo claro é a estreita relación entre o despregue do comercio internacional e o da gandería intensiva industrializada, pois esta última dificilmente sería posible sen o concurso do transporte de alimentos a longas distancias, e máis concretamente sen a importación de inxentes cantidades de

⁵⁰³ Como indican Hospido *et al.* (2009), “para superar a estacionalidade natural da oferta no norte de Europa, a industria adoptou catro estratexias básicas: cultivo protexido para producir fóra de tempada; almacenamento controlado para subministrar fóra de temporada; importación de produtos frescos de países onde é temporada; e consumo de verduras alternativas que están en tempada” (p. 382). Porén, a última sería máis ben a estratexia tradicional de adaptación da dieta á estacionalidade, a cal a industria agroalimentaria procura sortear coas tres primeiras.

⁵⁰⁴ Maris argumenta que, “na actualidade, se hai consumo excesivo e, por tanto, sobreexplotación dos recursos pesqueiros, tamén é debido ao aumento da oferta” (Billé *et al.*, 2017, p. 56). Como exemplo pon o caso da pesca de especies de augas profundas, das que “non podía existir demanda [...] porque os consumidores non sabían nin que existían” (p. 56). Isto pode ampliarse a outros alimentos que non pertencen tradicionalmente ás dietas locais e que foron introducidos nas últimas décadas pola globalización do sistema agroalimentario e, consecuentemente, mediante a homoxeneización da dieta.

⁵⁰⁵ Salvo nos casos daqueles países e territorios que, polas súas condicións biofísicas e limitacións á produción agroalimentaria, precisan importar os alimentos necesarios para garantir o DAA da súa poboación ao longo do ano.

pensos e outros produtos de alimentación animal, que proveñen en boa medida de áreas xeográficas onde se deforestan grandes extensións de bosque e/ou se modifican os usos da terra para implantar monocultivos de cereais, soia, forraxes, etc., intensivos no uso de fertilizantes e pesticidas, e orientados fundamentalmente á exportación comercial. Como apuntan Simón *et al.* (2014), entre as importacións do Estado español, “os grupos de alimentos cunha maior taxa de crecemento son aqueles que gardan unha relación coa produción de carne e produtos de orixe animal, ademais de produtos procesados” (p. 10-13). Os propios autores expoñen esta relación entre a evolución das importacións e a configuración da dieta e dos sistema agroalimentario:

ao menos o 63% dos cereais importados teñen como destino a alimentación do gando (e non de persoas) vinculados á importación de millo e outros cereais utilizados para a gandería procedentes de Brasil, Arxentina e Francia. Se a esta cantidade se lle suman os pensos, o 59,9% das importacións e o 45,26% das emisións de GEI [asociadas á importación de alimentos] están vinculadas directamente coa alimentación da gandería no Estado español. A importancia cuantitativa destes dous grupos pon claramente en evidencia, por unha parte o elevado grao de dependencia do noso modelo alimentario, e por outra, a natureza industrial do modelo de produción gandeira dominante. No mesmo sentido, se á alimentación do gando se lle suma a importación directa de carne, de animais vivos, de produtos lácteos e do peixe, pódese observar claramente como aproximadamente o 70% das importacións de alimentos e GEI están vinculados a dietas ricas en proteína animal propias dos países occidentais (p. 13).

A isto hai que engadir as emisións asociadas á construción de grandes infraestruturas necesarias para o transporte masivo de insumos e alimentos, como portos, estradas, aeroportos, centrais de loxística, a fabricación dos grandes vehículos de carga -camións, trens, barcos, avións- e toda sorte de emisións difusas, dificilmente cuantificables, que non computan á hora de calcular as emisións asociadas ao transporte global de alimentos. En todo caso, coincidimos con Simón *et al.* (2014) ao afirmar que, canto menos, “o transporte asociado á importación de alimentos constitúe unha actividade económica con relevancia ambiental e unha peza clave na sustentabilidade agroalimentaria” (p. 3).

A este respecto, Sandström *et al.* (2018) recoñecen que “a orixe dos alimentos consumidos desempeña un papel importante no cálculo das emisións alimentarias” (p. 52-53), aínda que non sexa directamente debido “ao transporte internacional de alimentos, que en realidade só desempeña un papel menor nas emisións alimentarias globais” (p.53), senón máis ben a todos os impactos indirectos da externalización da produción que dito transporte fai posible. Neste sentido, a maior parte das emisións externalizadas polos países da UE, segundo os autores, están “relacionadas coas emisións de cambio de uso do solo da produción de pensos” (p. 53), que teñen lugar, como vimos, en grande medida a través da deforestación e a degradación dos bosques tropicais e subtropicais. Por este motivo, considerar as implicacións do transporte, “a medida que o comercio internacional desempeña un papel cada vez máis importante no subministro mundial de alimentos” (p. 54), resulta claramente relevante “para mitigar o cambio climático e abordar os vínculos globais subxacentes dos factores impulsores da deforestación” (p. 54).

Desta maneira, pódese considerar unha lectura reduccionista subestimar os impactos do transporte global de alimentos en base unicamente ás súas relativamente menores emisións en comparación con outras etapas da cadea agroalimentaria, ás que, en todo caso, canto menos suman emisións adicionais. A este respecto, Coley *et al.* (2009) recoñecen que “tampouco é o carbono a única maneira de avaliar o impacto” (p. 154), senón que cómpre tamén “ter en conta as implicacións para a biodiversidade e a paisaxe, para o emprego local, para o comercio xusto e para a xustiza social internacional” (p. 154). Nesta liña, Garnett (2011) apunta que, ao cuestionar o enfoque dos alimentos quilométricos, “o risco é que se ignore o papel do transporte na configuración dos desenvolvementos económicos e as normas culturais” (p. s29). Garnett (2011) considera que “as discusións sobre os méritos ou non do aprovisionamento local non poden reducirse simplemente a comparacións de carbono” (p. s29), senón que “tamén debe terse en conta o papel do transporte no fomento das estruturas de

producción e os hábitos de consumo” (p. 29). Algúns exemplos que a autora achega neste sentido son: a permisión de escalas de produción ambientalmente insostibíbles, especialmente na produción animal; o incremento futuro dos fluxos de transporte a medida que as cadeas de subministro continúen globalizándose, o que “conducirá a un crecemento absoluto das emisións” (p. s29), pero tamén a cambios sistémicos e un incremento das infraestruturas -novas ou ampliadas- en cada vez máis territorios do planeta, particularmente nas economías emerxentes; o aumento da dependencia das cadeas de subministro do abastecemento a longa distancia, asociado á prioridade dos menores custos económicos -por exemplo, laborais- sobre os criterios ambientais; os cambios nos usos do solo noutros lugares, en especial nos países periféricos; e a normalización cultural entre as consumidoras da dispoñibilidade constante dunha amplísima gama de alimentos e produtos alimenticios independentemente da tempada ou a localización, incrementando consecuentemente as emisións nas etapas de procesamento, comercialización e xestión de residuos.

É dicir, alén da pegada de carbono, cabe considerar toda unha serie de impactos socioambientais asociados ao comercio globalizado de alimentos, de carácter socioeconómico e sanitario sobre a poboación dos territorios cara onde se externaliza a produción agroalimentaria⁵⁰⁶, político⁵⁰⁷, cultural⁵⁰⁸ ou mesmo ambiental -alén dos estritamente relacionados coa emisión de GEI-, como son a destrución de ecosistemas para a instalación de explotacións agroindustriais, a construción de grandes infraestruturas para a irrigación e a presión hídrica exercida sobre os territorios, a erosión e esgotamento dos solos, etc.

⁵⁰⁶ Como algunhas das que xa vimos anteriormente: empobrecemento e dependencia do campesiñado, condicións laborais inaceptables para o contexto occidental, doenzas asociadas ao uso de agroquímicos, etc.

⁵⁰⁷ Como a concentración dos mercados nas mans dos operadores con capacidade de comerciar a nivel internacional (Patel, 2007).

⁵⁰⁸ Por exemplo, relacionadas coa perda do patrimonio bio-cultural do campesiñado (Toledo e Barrera-Bassols, 2008).

Por último, en termos de adaptación ao cambio climático dende a perspectiva da SegA, a FAO (2015b) alerta que, se ben é esperable un incremento do comercio global de alimentos nas próximas décadas como resposta á súas consecuencias -para subministrar aqueles territorios máis afectados-, “os fenómenos meteorolóxicos extremos máis frecuentes tamén poden repercutir negativamente no comercio ao perturbar o transporte, as cadeas de subministro e a loxística” (p. xi), polo que considera que “o comercio por si mesmo non é unha estratexia de adaptación suficiente” (p. xi), recomendando evitar a dependencia excesiva deste para sortear os riscos dunha esperable maior volatilidade dos mercados e dos prezos dos alimentos.

En suma, máis alá do estrito cómputo de emisións de GEI, a noción de alimentos quilométricos constitúe “unha ferramenta conceptual e metodolóxica que incorpora [a pegada de carbono]⁵⁰⁹ ao debate máis amplo e complexo sobre a necesidade de construír sistemas agroalimentarios sustentables a través da relocalización e reterritorialización tanto da produción como do consumo alimentario” (Simón *et al.*, 2014, p. 3), consideradas como unha “peza clave para a construción de sistemas agroalimentarios alternativos e o deseño de estratexias de desenvolvemento rural sostible” (p. 3).

Noutra orde, sen pretender entrar a detallar por completo as emisións asociadas ao resto de actividades posprodutivas, que presentan proporcións aínda menores cas do transporte, cómpre destacar, sescasí, dúas etapas da cadea agroalimentaria que, pola súa contribución dilapidadora e en grande medida evitable ás emisións agroalimentarias, resultan especialmente salientables.

A primeira é a do empaquetado, que Poore e Nemecek (2018) sitúan como a segunda con maior proporción de emisións dentro das actividades posprodutivas -cun 5% das agroalimentarias e un 1,3% sobre as totais- e que GRAIN (2014b; 2015) considera, de maneira conxunta co procesado, a que maior proporción de emisións achega de

⁵⁰⁹ E, en xeral, “a análise ambiental do transporte dos alimentos [...] en termos de custes ecolóxicos evitables” (Simón *et al.*, p. 3).

entre ditas actividades, cun 8-10%⁵¹⁰. No referido ao empacotado en particular, cómpre destacar o concurso dun dos conxuntos de subproductos máis importantes do petróleo: os plásticos.

No informe *Plastívoros*, publicado recentemente por Amigos de la Tierra e Justicia Alimentaria (2021), indícase que “entre 1950 e 2017 se produciron máis de 9,2 billóns de toneladas de plástico, o que significa máis dunha tonelada por habitante, e a súa produción foi incrementándose exponencialmente: máis da metade se produciu despois de 2005” (p. 2). Este informe revisa a estreita relación entre o plástico, “pedra angular da cultura do usar e tirar, [...] [e] símbolo e motor da sociedade occidental de consumo” (p. 2), que “se converteu nunha das principais ameazas para o medio ambiente e, por conseguinte, para o ser humano” (p. 2), e o actual sistema agroalimentario. Como se apunta no informe, “o plástico contamina e entraña riscos para a saúde en cada unha das fases do seu ciclo de vida, dende a extracción de petróleo e gas ata o refugallo ou tratamento do plástico como residuo” (p. 3), pasando pola súa fabricación e uso, e mantén o seu vínculo co sistema agroalimentario ao longo do mesmo, con múltiples efectos nocivos de carácter ambiental, social, sanitario, etc. Neste sentido, o informe apunta o polimorfismo e a omnipresencia do plástico en todos os elos da cadea agroalimentaria:

en agricultura se utiliza para invernadoiros, túneles de cultivo, mantillas de cobertura e sistemas de rego. Na pesca, o atopamos en redes e noutros sistemas de pesca. No procesado, almacenamento e distribución de alimentos, utilízase en forma de caixas de embalaxe, envoltorios e multitude de equipos industriais; o envasado é unha parte crucial das vendas, a comercialización e o consumo de alimentos. A isto hai que sumarlle o plástico asociado á alimentación nos fogares. Finalmente, tamén encontramos plástico na fase de xestión de residuos (p. 22).

Dende un punto de vista proporcional, os envases, en xeral, representan o uso predominante do plástico, cun 46,15% do total. De xeito desagregado, “os envases alimentarios representan, na media europea, algo máis do 40% de todos os envases plásticos” (Amigos de

⁵¹⁰ Para Poore e Nemecek (2018), ambas actividades suman o 9% das emisións agroalimentarias, é dicir, a metade das consideradas posprodutivas -ou da cadea de subministro- e un 2,34% das emisións antropoxénicas de GEI totais, proporción claramente menor que a estimada por GRAIN (2014b; 2015).

la Tierra e Justicia Alimentaria, 2021, p. 25), o cal, sumado ao 5,71% que representan os usos agrícolas⁵¹¹, fai que “o sector máis demandante de plásticos [sexa] o agroalimentario, que chega a un 25%” (p. 25) dos usos totais. Para entender mellor tal magnitude, o informe apunta que só “en Europa, durante 2018, a industria alimentaria utilizou máis de 1,13 trillóns de artigos de embalaxe” (p. 23), dos que o elemento máis común foi o plástico, destacando principalmente o uso do “polietileno -usado en botellas de bebidas, bolsas e envases alimentarios-” (p. 2).

Con relación ao seu peso nas emisións globais, “a industria do plástico contribúe un 30-40% ás emisións de [...] GEI cada ano” (Amigos de la Tierra e Justicia Alimentaria, 2021, p. 68). Un informe do *Center for International Environmental Law* (CIEL, 2019) analiza as emisións asociadas ao seu ciclo de vida⁵¹² e a súa contribución global á crise climática, que cuantifica en “850 millóns de toneladas métricas de [GEI]”⁵¹³ (p. 3) no 2019, e cunhas estimacións de incremento de 1,34 XtCO₂eq/ano para 2030 e de 2,80 XtCO₂eq/ano para 2050. Así, “para o ano 2050, a acumulación destas emisións de [GEI] provenientes do plástico podería acadar máis de 56 xigatóns, é dicir, entre o 10% e o 13% de todo o presuposto de carbono restante” (p. 1), ameazando seriamente as posibilidades de cumprir o compromiso internacional de manter o incremento da temperatura media global por debaixo dos 1,5°C acordado en 2015 na XXI Conferencia sobre Cambio Climático - en adiante COP 21- celebrada en París ao abeiro da Convención Marco NNUU sobre o Cambio Climático (CMNUCC).

Isto fai que as emisións asociadas aos usos agroalimentarios do plástico -arredor do 25% do total-, principalmente no empaquetado, envasado e embalaxe de alimentos -de en torno ao 18-19%-, deban ser, canto menos, tidas en consideración. Esta é, ademais, outra das caras da profunda petrodependencia do sistema agroalimentario industrializado

⁵¹¹ Como se apunta informe de Amigos de la Tierra e Justicia Alimentaria (2021), “en Europa, a agricultura é o sexto maior usuario de plásticos e utiliza arredor de 6,5 millóns de toneladas do material cada ano en todo o mundo” (p. 23).

⁵¹² Segundo o CIEL (2019), os GEI “emítense en cada etapa do ciclo de vida do plástico: 1) extracción e transporte de combustibles fósiles, 2) refinación e fabricación de plástico, 3) xestión de residuos plásticos, e 4) o impacto continuo do plástico unha vez que chega aos [...] océanos, vías fluviais e paisaxe” (p. 1).

⁵¹³ 0,85 de XtCO₂eq/ano.

“en todas e cada una das súas fases” (Amigos de la Tierra e Justicia Alimentaria, 2021, p. 22), vinculación que resulta canto menos problemática ante a previsión da proximidade do esgotamento deste recurso fósil e non renovable (Fernández-Durán e González Reyes, 2018b).

Con todo, e enlazando coa outra etapa da cadea agroalimentaria aquí destacada pola súa contribución ás emisións de GEI, e que deseguido abordamos, o uso do plástico no envasado de alimentos non supuxo, tal como se ten usualmente defendido, unha solución ao problema do desperdicio de alimentos (Schweitzer *et al.*, 2018). Como apuntan os autores, “os residuos de envases foron en incremento á par que os refugallos alimentarios, polo que se pon en entredito o potencial do envasado para reducir globalmente o malgasto alimentario” (p. 7). Máis ben ao contrario, non fixo senón engadir un problema aínda maior á xestión de residuos agroalimentarios, xa que, como recollen Amigos de la Tierra e Justicia Alimentaria (2021)⁵¹⁴, dos 6.300 millóns de toneladas de residuos plásticos xerados a nivel global ata 2015, só un 9% dos residuos fora reciclado, outro 12% incinerado e “o 79% restante acabou en vertedoiros, no mar ou na contorna natural en forma de lixo disperso” (p. 14). Así, a banda da ameaza crítica para a biodiversidade, os ecosistemas e a saúde humana que supón a contaminación por microplásticos, as emisións asociadas ao tratamento de residuos plásticos xeran tamén un impacto nada desprezable, posto que “ben sexa en vertedoiros, ou a través da incineración ou a reciclaxe, o residuo plástico libera sempre GEI” (p. 70). Entre os distintos modos de xestión, “a incineración, en calquera das súas formas -incluíndo a incineración con recuperación enerxética-, é a opción que máis contribúe ao cambio climático” (p. 70), se ben “o reciclado tamén emite GEI” (p. 70), o que, sumado ás súas múltiples limitacións, leva ao informe a afirmar que este último non supón unha solución real ao problema do plástico. Segundo CIEL (2019) con relación aos envases, “as emisións globais da incineración deste tipo particular de refugallos plásticos totalizaron 16 millóns de toneladas métricas de CO₂eq en 2015” (p. 3). Así mesmo, “o plástico presente na superficie do océano sigue liberando metano e

⁵¹⁴ En base ás estimacións de Geyer, Jambeck e Law (2017).

outros GEI, e [...] estas emisións aumentan a medida que o material se degrada” (p. 70). Ademais, “os microplásticos nos océanos tamén poden interferir coa capacidade do océano para absorber e secuestrar dióxido de carbono” (CIEL, 2019, p. 3) ao “reducir a capacidade do fitoplancto para fixar o carbono a través da fotosíntese” (p. 3).

Todo isto fixo que, fronte á crecente preocupación ante os impactos ambientais asociados aos usos dos plásticos, o Parlamento Europeo aprobouse en 2018 a *Estratexia europea sobre o plástico nunha economía circular* proposta pola Comisión Europea (2018a) e, neste marco, en 2019 a *Directiva europea relativa á redución do impacto de determinados produtos de plástico no medio ambiente* (Unión Europea, 2019), que prohibe os plásticos de un só uso a partir de 2021, entre eles os de uso alimentario.

Porén, malia estes avances, algunhas voces, como García (2020), critican o enfoque fundamentalmente centrado no consumo deste tipo de medidas, argumentando que, en realidade, o aumento da produción de residuos en forma de envases está estreitamente vinculado á crecente concentración do mercado minorista de alimentos por parte da GDO -principalmente, supermercados e hipermercados-, onde priman os alimentos procesados, precociñados e sobreenvasados, en detrimento da venda a granel e dos envases reutilizables, máis propios do comercio tradicional. Así mesmo, a autora apunta que, no contexto actual, o excesivo e crecente uso de envases en alimentación non responde tanto a unha intención de conservación dos propios alimentos⁵¹⁵, senón máis ben a necesidades loxísticas, á mecanización do procesamento, á facilitación do autoservicio, á presentación dos formatos precociñados ou a estratexias de márketing, entre outras. En definitiva, sinala García (2020), “boa parte dos envases asociados con estas prácticas son innecesarios, responden estritamente a necesidades da gran distribución e provocan un incremento exponencial do sobreenvasado” (s.p.). E, consecuentemente, a un aumento dos residuos agroalimentarios, que se suman aos provocados pola perda e desperdicio de alimentos.

⁵¹⁵ Como apuntan Schweitzer *et al.* (2018), “os envases poden axudar a protexer os alimentos e prolongar a súa conservación, pero algunhas prácticas de envasado poden provocar directa ou indirectamente un incremento na produción de residuos tanto de plástico como de alimentos” (p. 4).

Precisamente con relación a estes últimos, Rosenzweig *et al.* (2020) sinalan que “entre o 8% e o 10% das emisións antropoxénicas totais de GEI⁵¹⁶ corresponden á perda e o desperdicio de alimentos, o cal comprende entre o 25% e o 30% da produción mundial de alimentos” (p. 96). Isto inclúe as perdas que se producen “durante a produción, a poscolleita e a transformación” (p. 95-96) e os “alimentos descartados por consumidores e minoristas” (p. 96). A FAO (2013) “estima que cada ano, aproximadamente un terzo de todos os alimentos producidos para o consumo humano no mundo se perde ou desperdicia” (p. 6), o cal “representa unha oportunidade perdida para mellorar a [SegA] mundial, pero tamén para mitigar os impactos ambientais e o uso de recursos das cadeas alimentarias” (p. 6). Segundo Schweitzer *et al.* (2018), “se o refugallo alimentario global fose un país, estaría xusto detrás de EE.UU. e China en termos de emisións de [GEI] anuais” (p. 6), posto que, “sen ter en conta as emisións [...] do cambio de uso do solo⁵¹⁷, a pegada de carbono dos alimentos producidos e non consumidos se estima en 3,3 [XtCO₂eq]” (FAO, 2013, p. 6) para 2007. Desta maneira, segundo Ritchie (2020), “unha cuarta parte das emisións [...] procedentes da produción de alimentos terminan desperdiciándose, xa sexa polas perdas da cadea de subministro ou dos consumidores” (s.p.).

Así, alén das emisións que xera a descomposición dos alimentos convertidos en residuos orgánicos, sexa nos campos ou nos vertedoiros -fundamentalmente en forma de N₂O, máis tamén de CH₄⁵¹⁸-, cómpre engadir que “a perda de alimentos e o descarte de alimentos comestibles [...] crea unha demanda adicional de produción agrícola, o cal aumenta as emisións de GEI e a presión xeral sobre os recursos naturais” (Rosenzweig *et al.*, 2020, p. 96). Desta maneira, Montagut e Gascón (2014) sinalan que “para producir todos eses alimentos non consumidos foi necesario converter en solo agrario máis de oito millóns de km² de

⁵¹⁶ Neste caso, as estimacións de GRAIN (2014b; 2015) son máis moderadas, situándoas nun 3-4% das GEI antropoxénicas totais.

⁵¹⁷ Segundo a propia FAO (2013), se no cálculo se tivesen en conta os cambios de uso do solo, “a avaliación das emisións globais de GEI para a fase de produción de alimentos sería polo menos un 25 por cento máis alta [...] e potencialmente un 40 por cento máis alta” (p. 16).

⁵¹⁸ Segundo Montagut e Gascón (2014), “só as emisións dos recheos sanitarios son unha das maiores fontes antropoxénicas de metano (CH₄), e isto débese especialmente aos residuos de alimentos no seu proceso de descomposición” (p. 72).

bosques e selvas” (p. 65), co incremento das emisións netas que isto supón, tanto debido ao aumento das emisións brutas da deforestación como a perda de capacidade de secuestro de carbono destes sumidoiros. Así mesmo, estes autores apuntan ao desperdicio alimentario como un factor que eleva innecesariamente as xa altas emisións de GEI asociadas á actual sobreproducción, transporte, conservación e distribución dos alimentos de procedencia animal⁵¹⁹. Por último, engaden que, “alén deste gasto innecesario, o requirimento enerxético da agricultura é un factor que fomenta dous fenómenos que xorden coa finalización do petróleo barato: o desenvolvemento dos biocombustibles e a explotación do petróleo non convencional” (p. 71).

Neste sentido, a FAO (2013) apunta que, alén da pegada de carbono, “a pegada hídrica azul (é dicir, o consumo de recursos hídricos superficiais e subterráneos) do malgasto alimentario é de aproximadamente 250 km³” (p. 6), así como tamén “ocupa en vano case 1.400 millóns de hectáreas de terra” (p. 6) -arredor dun terzo da superficie agraria global- e “agrava indebidamente as externalidades negativas que o monocultivo e a expansión da agricultura en áreas silvestres crean sobre a perda de biodiversidade” (p. 6).

Entre as causas deste malgasto, Schweitzer *et al.* (2018) sinalan que “o baixo prezo relativo en Europa dos alimentos crea poucos incentivos económicos para evitar que os consumidores desperdicien comida” (p. 6), ao contrario do que acontece noutras rexións, como a África subsahariana, onde están os países nos que “os cidadáns dedican a porcentaxe máis alta do mundo á alimentación” (p. 6) e que “presentan os niveis máis baixos de malgasto alimentario” (p. 6). Así mesmo, “a tendencia de casas⁵²⁰ cada vez máis pequenas e dunha poboación cada vez máis maior tamén contribúe ao malgasto de alimentos nos fogares” (p. 16). Deste xeito, os autores apuntan que son precisamente os fogares

⁵¹⁹ Segundo a FAO (2013), “os principais contribuíntes á pegada de carbono do desperdicio de alimentos son os cereais (34 por cento do total), seguidos pola carne (21 por cento) e as verduras (21 por cento)” (p. 18). Sen embargo, “os produtos de orixe animal representan en conxunto arredor do 33 por cento da pegada de carbono total, mentres que a súa contribución ao desperdicio de alimentos é só do 15 por cento” (p. 18). Este desequilibrio débese á maior proporción de emisión de GEI que implica a súa produción, alén das asociadas á produción de cereais e leguminosas como a soia, destinada principalmente á alimentación animal.

⁵²⁰ No sentido de unidades familiares.

“os principais produtores de residuos de alimentos, supoñendo un 53% (47 millóns de toneladas) do total destes residuos ao ano na UE-28” (p. 16). No entanto, matizan que “moitas das causas do malgasto se deben ás prácticas do resto da cadea alimentaria” (p. 16), como veremos de seguido.

García (2020) apunta que, se ben decotío se ten posto o foco de atención no comportamento das consumidoras, grande parte do malgasto alimentario en realidade “responde á política de toda a cadea (sector primario, industria alimentaria, distribución), absolutamente condicionada polas grandes plataformas distribuidoras” (s.p.). Como exemplo, a autora sinala que

no sector produtivo, as prácticas especulativas dos supermercados cos alimentos (cancelación de pedidos, cambios de última hora das predicións, inflexibilidade cos criterios estéticos dos produtos, modificacións retroactivas dos contratos de subministro, etc.) provocan excedentes e baixadas de prezo que fan que decote os produtos nin tan só saian dos campos ou dos centros de produción. Este desequilibrio de poder fai que os produtores asuman tanto o peso do malgasto alimentario como os custos, poñendo en perigo a viabilidade da súa actividade (s.p.).

Neste sentido, Schweitzer *et al.* (2018) indican que “as propias prácticas de envasado tamén orixinan o desperdicio de produtos por parte de agricultores e produtores” (p. 10), estimando en nove millóns de toneladas de alimentos os que “se desperdician no sector agrícola cada ano na UE-28” (p. 10), tratándose na maior parte dos casos de alimentos perfectamente comestibles. Así, “no caso dos produtos frescos, os formatos e restricións por tamaños de envases predeterminados introducen criterios sobre que produtos son válidos e preferidos polos distribuidores” (p. 10), ocasionando o rexeitamento dos que non e, deste xeito, “provocando residuos agrícolas” (p. 10). Outros criterios comerciais que provocan malgasto alimentario no sector primario son, segundo os autores, o establecemento de estándares estéticos, formatos de presentación do produto con fins de márketing ou a realización de pedidos “por contrato dun número mínimo de pezas en vez dun peso mínimo” (p. 10). A través de todas estas prácticas, os autores apuntan que “os envases xogan un papel na determinación de estándares de calibrado dos alimentos e polo tanto contribúen ao

desperdicio dos mesmos” (p. 10). A estas causas hai que engadir tamén a presión á baixa nos prezos que exercen os operadores da GDO, que fan uso da súa posición de poder nas negociacións para impoñer as condicións que lle resultan máis lucrativas ou optar por produtos a menores prezos importandos dende lugares con menores custos de produción⁵²¹, o cal desemboca en moitas ocasións en perdas de colleita cando “os prezos ofertados polos intermediarios son tan baixos que ao produtor non lle é economicamente rendible recoller a colleita, e esta termina desperdiciada nos campos [...], ou incluso se abandona a actividade agropecuaria” (Montagut e Gascón, 2014, p. 20).

Desta maneira, por unha banda, pode percibirse a influencia do sector do procesamento e envasado de alimentos -o elo da transformación- sobre as perdas alimentarias ocasionadas ao nivel da produción primaria. Ademais, “o sector do procesado é o segundo máis importante na produción de residuos alimentarios en toda a cadea alimentaria [...], sendo responsable do 19% (17 millóns de toneladas ao ano) do malgasto de alimentos na UE-28” (Schweitzer *et al.*, 2018, p. 12), entre outras causas, debido á “sobreprodución, a loxística, defectos da maquinaria, erros humanos, restos, limpeza, reducida rotación de existencias e esixencias de calidade dos distribuidores” (p. 12). Isto vólvese especialmente patente na produción de comida precociñada ou de preparación rápida, así como en produtos aparentemente frescos pero presentados en formatos sobre-ensados, como as ensaladas embolsadas. Ou dito doutro xeito, nos “novos produtos e tecnoloxías alimentarias que se basean na refrixeración e [que], polo tanto, aumentan a nosa dependencia da refrixeración” (Garnett, 2011, p. s29), facendo aumentar tamén así tanto as emisións asociadas ao consumo enerxético dos refrixeradores industriais e domésticos, como o carácter perecedoiro dos alimentos consumidos fronte aos conservados mediante técnicas tradicionais de menor consumo enerxético: cereais, legumes secas, salgaduras, encurtidos,

⁵²¹ Decote, grazas a uns menores custos dunha man de obra con peores condicións laborais, pola práctica de modelos intensivos altamente produtivos mais tamén de grande impacto sobre os ecosistemas locais e o sistema planetario en xeral, ou mesmo pola aplicación de estándares menos esixentes en termos de control da inocuidade ou *food safety*.

escabeches, afumados, deshidratados, fermentados conservas en botes, etc.⁵²²

En canto á distribución ao por menor, pola outra, os autores salientan que “en Europa este sector está dominado por poucas grandes compañías” (Schweitzer *et al.*, 2018, p. 14), que ademais son “pouco transparentes sobre residuos tanto de envases como de alimentos” (p. 14). Así, se ben se estima que este sector só “xera aproximadamente o 5% dos residuos anuais de alimentos na UE” (p. 14), non é menos certo que é con diferenza o máis influínte no desperdicio de alimento global do sistema agroalimentario, pois algunhas das súas prácticas “poden inducir á produción de residuos ao longo da cadea de distribución” (p. 14). Así, segundo os autores, “estes distribuidores [...] inflúen indirectamente na produción de residuos antes e despois na cadea alimentaria” (p. 14). Por unha banda, como xa se ten sinalado, “porque impoñen estándares de calibre aos produtos” (p. 14), entre outras prácticas que inducen á perda de alimentos no sector produtivo. Pola outra, “mediante prácticas de márketing que fomentan compras excesivas e conducen ao malgasto nos fogares” (p. 14), que é “onde se xeran máis residuos en comparación cos outros elos da cadea alimentaria” (p. 14), pois alén de ser o sector económico cunha maior concentración de mercado dentro da cadea agroalimentaria -e, polo tanto, cunha maior capacidade de decisión e imposición de condicións a outros elos-, “é o sector con máis interacción cos consumidores e influencia sobre eles” (p. 14)⁵²³.

Outros sectores destacados por Schweitzer *et al.* (2018) con relación ao desperdicio alimentario son o dos servizos de restauración

⁵²² Neste sentido, Garnett (2011) apunta que, nos países ricos, como “consecuencia dos estilos de vida que adoptamos, a proporción relativamente baixa dos nosos ingresos que gastamos en alimentos e a nosa actitude en xeral cara o desperdicio [...] en combinación coa nosa preferencia polos alimentos perecedoiros que dependen da refrixeración” (p. s29), actualmente “desperdiciamos alimentos non só malia os nosos refrixeradores, senón case a causa deles” (p. s29).

⁵²³ Como exemplo, Schweitzer *et al.* (2018) sinalan como os formatos dos envases empregados neste sector como instrumento de márketing inducen a compras excesivas por parte das consumidoras, como é o caso dos “envases que agrupan produtos [e] limitan a elección do consumidor, forzándolle a comprar unha maior cantidade de produto” (p. 14), o que resulta particularmente visible nas froitas, verduras e hortalizas frescas vendidas en redes ou bolsas preparadas no canto da venda a granel. Outro exemplo neste sentido son as “promocións (como os «3 por 2») para incrementar a rotación de produtos, que adoitan levar a unha compra excesiva” (p. 15).

e o das administracións locais a través da compra pública. Dos primeiros sinalan que producen un desperdicio alimentario cifrado “nuns 12 millóns de toneladas, o que representa o 12% do total de alimentos malgastados, [...] sendo o terceiro sector con máis residuos” (p. 18), destacando particularmente “os establecementos de comida rápida (fast-food) e os servizos de entrega a domicilio” (p. 18), mais tamén o cátering en eventos, en especial con relación ao uso de envases, xa que, debido ás súas características de usar e tirar, “incrementan o risco de abandono no medio ambiente” (p. 19). Dos segundos, sinalan que “as autoridades públicas son responsables da contratación dos servizos de restauración municipais, como as escolas e outras dependencias municipais” (p. 20), entre os que cada vez máis destacan os servizos de cátering. Así mesmo, as administracións locais tamén xogan un papel particularmente relevante na xestión dos residuos alimentarios, xa que “a maioría dos residuos de envases e de alimentos se recollen nos sistemas de xestión de residuos sólidos municipais” (p. 21), onde a recollida selectiva, a reciclaxe de envases e o aproveitamento da materia orgánica en forma de compostaxe poden marcar diferencias significativas.

Cómpre sinalar que as proporcións do malgasto alimentario empregadas por Schweitzer *et al.* (2018) están baseadas no estudo de Stenmarck, Jensen, Quested e Moates (2016) para a Comisión Europea e o CSA, as cales difiren das presentadas pola FAO (2013) para a contorna europea. Así, os primeiros distribúen as proporcións do malgasto alimentario na seguinte orde: consumo no fogar -53%-, procesamento -19%-, restauración -12%-, produción -11%- e distribución -5%-. En cambio, os datos para Europa da FAO (2013) mostran unha distribución distinta, cun predominio do sector produtivo -cun 37%- por riba do consumo -33%-, seguido do procesamento -12%-, almacenamento poscolleita -10%- e distribución -8%-⁵²⁴. No caso do Estado español, García-Herrero *et al.* (2018) estiman que

⁵²⁴ Hai que ter en conta, secasí, que os primeiros comprenden os países que comprenden a EU-28 -a actual UE máis o recentemente escindido Reino Unido-, mentres que a FAO (2013) computa o conxunto do continente europeo. Isto pode explicar en grande medida as diferencias, máxime cando os datos manexados Stenmarck *et al.* (2016) foron extraídos de FAOSTAT. Ademais, as categorías de distribución tamén difiren, pois a restauración non é computada pola FAO (2013), que en cambio si inclúe as perdas na etapa do almacenamento poscolleita.

aproximadamente un 20% da produción nacional de alimentos se perde ou se desperdicia, sendo as verduras, as froitas e a carne as categorías de alimentos menos eficientes neste sentido. Segundo estes autores, o desperdicio alimentario en España ten lugar principalmente no consumo nos fogares -30%-, seguido das etapas de produción agrícola e a poscolleita, sumando un 38% entre ambas.

En todo caso, a FAO (2013) apunta, como tendencia global visible, que “nas rexións de altos ingresos, os volumes de alimentos perdidos e desperdiciados son maiores nas fases posteriores da cadea alimentaria” (p. 14), ao contrario do que acontece “nas rexións de baixos ingresos, onde se perden e desperdician máis alimentos nas fases iniciais” (p. 14). No caso das primeiras, a FAO (2013) destaca como causas do desperdicio a falta de planificación de compra por parte das consumidoras, “unha preocupación esaxerada sobre as «datas de consumo preferente»” (p. 14) e “os estándares de calidade demasiado restritivos, segundo o tamaño ou a estética” (p. 14) impostos pola fase da distribución. Deste xeito, “nos países de ingresos medios e altos, os alimentos se desperdician en grande medida [...] incluso sendo aínda aptos para o consumo humano” (FAO, 2011b, p. 10), en parte debido ás estritas -e ás veces nesgadas e incoherentes- normas e controis de *food safety*, aos recortes e descartes producidos ao longo da liña de procesamento baixo a lóxica de “«eliminar é máis barato que usar ou reutilizar»” (p. 12) ou debido a erros de produción e deterioración dos formatos de presentación dos produtos alimenticios, ou pola disposición das grandes cantidades e variedades de produtos e marcas nos lineais das grandes superficies para ofrecer sensación de abundancia ás consumidoras, percepción de exuberancia que ao tempo pode promover nas consumidoras actitudes de tolerancia ou normalización sobre o propio desperdicio. No entanto, a propia FAO (2011b) salienta que nos países industrializados tamén se producen grandes cantidades de perdas alimentarias na fase produtiva, nomeadamente “cando a produción excede a demanda” (p. 10) a causa da sobre-produción realizada a modo de salvagarda de eventuais contrariedades -pragas, inclemencias meteorolóxicas, etc.-, mais tamén debido á recolección prematura ou aos estándares estéticos dos

alimentos frescos –“peso, tamaño, forma e aparencia” (p. 11)- impostos pola GDO.

Así mesmo, a distribución rexional da pegada de carbono asociada ao malgasto alimentario está tamén influenciada polo tipo de produtos que se perden e desperdician en cada rexión. Así, naqueles países cun maior consumo -e polo tanto tamén desperdicio- de produtos de procedencia animal -principalmente América do Norte e Oceanía e, en menor medida, Europa-, ou onde a dieta se basea maiormente no consumo de arroz -Asia oriental e meridional-, a pegada de carbono do malgasto alimentario -sumando perda e desperdicio- é relativamente superior que en rexións onde os alimentos predominantes son os tubérculos -como a África subsahariana-. Deste xeito, Asia oriental e meridional presentan as maiores pegadas de carbono relativas ao malgasto alimentario en termos absolutos, se ben cando se calcula en termos relativos en función do seu peso demográfico, son América do Norte e Oceanía, a Asia industrializada -China, Xapón e Corea do Sur- e Europa as que presentan as pegadas de carbono per cápita máis altas, mentres que a Asia meridional -incluíndo a India- e o sueste asiático retroceden posicións, incluso por detrás de América Latina e da macrorexión do Norte de África e a Asia occidental e central (FAO, 2013). Desta maneira, dáse conta da relación existente entre as emisións de GEI asociadas ao desperdicio alimentario e as dietas predominantes nas distintas rexións do planeta.

Dende esta perspectiva da estimación das emisións de GEI asociadas a todo o ciclo de vida dos alimentos, no caso do Estado español, Aguilera *et al.* (2020) calculan que

a pegada total de carbono da alimentación en España, dende a produción de insumos á xestión de residuos, multiplicouse por 3,9 en termos totais e por 2,5 en termos per cápita entre 1960 e 2010, pasando de 1,5 a 3,6 toneladas CO₂eq per cápita ao ano (p. 11).

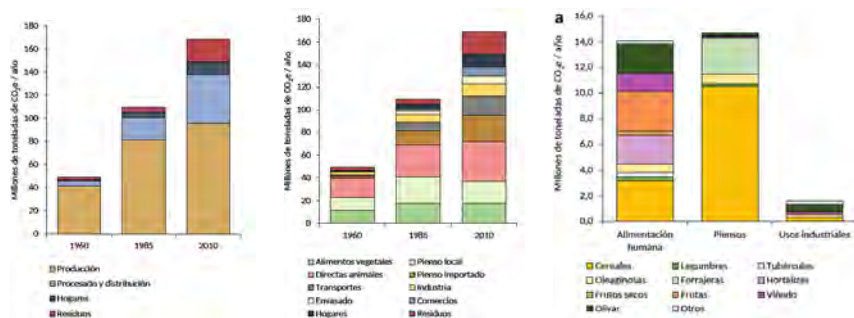
En termos absolutos, “as emisións de GEI da produción vexetal se multiplicaron por 5, pasando de 7 a 34 millóns de toneladas anuais de

CO₂eq”⁵²⁵ (p. 11), ao tempo que “as emisións da produción gandeira se incrementaron nunha orde de magnitude respecto aos niveis de principios do século XX, pasando de 8 a 75 millóns de toneladas anuais de CO₂eq”⁵²⁶ (p. 11). Porén, cómpre matizar que “case a metade (48%) das emisións da produción vexetal están asociadas a produtos de alimentación animal, principalmente cereais e forraxes” (p. 67), mentres que “os produtos vexetais para alimentación humana teñen un papel lixeiramente menor (46%), e se distribúen de maneira máis equitativa entre cereais, froiteiras, oliveiras, hortícolas e viñado” (p. 67). Deste xeito, “a maior parte das emisións derivadas da produción de alimentos consumidos pola poboación española [...] están asociadas a alimentos de orixe animal (81% do total), que representan 1,6 toneladas de CO₂eq per cápita ao ano, fronte a 0,4 toneladas asociadas a alimentos de orixe vexetal” (p. 12), destacando particularmente “a carne de porco e vacún, o leite e o peixe” (p.12). No que respecta ás fases posprodutivas, estas “pasaron do 18% ao 43% de las emisións de GEI asociadas ao sistema agroalimentario español entre 1960 e 2010” (p. 12), destacando “a xestión de residuos e o transporte” (p. 12), con 19,2 e 16,6 millóns de toneladas de CO₂eq respectivamente en 2010 (Ver Figura 51). En canto ás emisións asociadas ao desperdicio alimentario, no Estado español este “é responsable do 27% das emisións totais do sistema agroalimentario” (p. 71).

Figura 51. Distribución da emisións agroalimentarias de GEI no Estado español.

⁵²⁵ Entre estas predominan “as emisións da tracción mecánica, a enerxía e o CH₄ dos embalses do rego, a produción de fertilizantes e o N₂O liberado en solos agrícolas fertilizados” (Aguilera *et al.*, 2020, p. 11).

⁵²⁶ Neste caso, “pasouse dun balance dominado polo metano entérico a outro no que, ademais destas emisións, ten gran peso o manexo de esterco (sobre todo xurros) e especialmente a produción de pensos, tanto locais como importados, estes últimos asociados a importantes emisións por deforestación” (p. 11).

Fonte: Aguilera *et al.* (2020). Nos dous primeiros gráficos represéntase a evolución da distribución das emisións de GEI en función da etapa da cadea agroalimentaria de xeito agregado e desagregado, respectivamente. No terceiro, a distribución das emisións da produción vexetal en función do seu destino.

Precisamente con relación directa á composición da dieta, cómpre incidir en que, como xa se apuntou, non todos os alimentos presentan a mesma pegada de carbono. Así, os alimentos de procedencia animal son os que máis contribúen ás emisións, mentres que o arroz é o alimento de orixe vexetal que emite maiores cantidades de GEI. Como resultado dunha revisión sistemática da literatura sobre estudos de avaliación de ciclo de vida, Clune, Crossin e Verghese (2017) presentan as emisións de GEI asociadas a diferentes grupos de alimentos frescos. Entre estes, destaca claramente, nun extremo, a carne de gando ruminante como a de maior pegada de carbono, seguida por produtos que presentan valores medios, como os lácteos, a carne de gando monogástrico, os peixes e mariscos, os ovos ou o arroz, fronte ás legumes, outros cereais e as froitas e hortalizas cultivadas ao aire libre, que, no extremo oposto, presentan as emisións máis baixas (Ver Táboa 12).

Táboa 12. Medianas das emisións de GEI asociadas a diferentes grupos de alimentos (en quilogramos de CO₂ equivalente por quilogramo de produto).

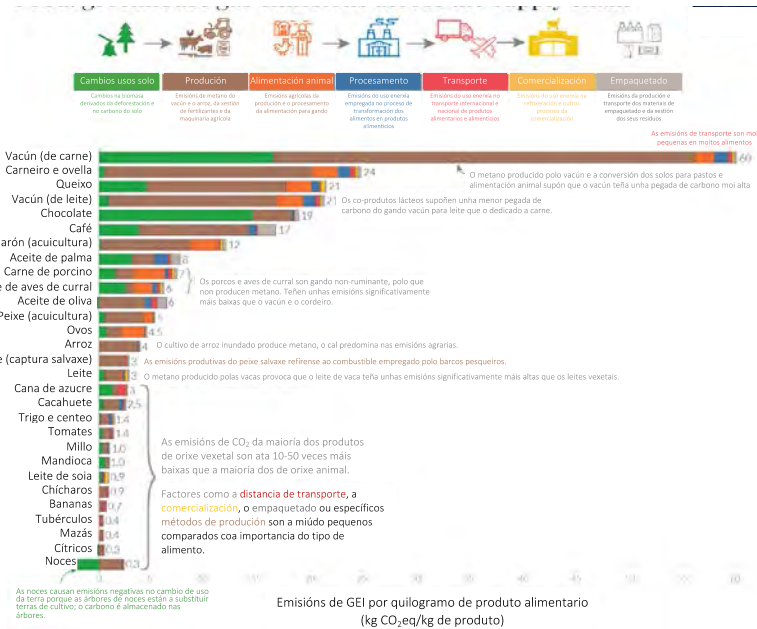
Grupos de alimentos	kgCO ₂ e/kg
Carne de vacún	26.61
Carne de ovino	25.58
Manteiga	9.25
Queixo	8.55
Camaróns e outros crustáceos mariños	7.80

Porco	5.77
Nata/crema	5.64
Polo	3.65
Peixe	3.49
Ovos	3.46
Arroz	2.55
Froitas e hortalizas en invernadoiros climatizados	2.13
Leite	1.29
Froitos secos	1.20
Froitas e hortalizas en invernadoiros pasivos	1.10
Legumes	0.51
Cereais -excepto o arroz-	0.50
Froitas cultivadas ao aire libre	0.42
Verduras cultivadas ao aire libre	0.37

Fonte: Clune *et al.* (2017). Elaboración propia.

Pola súa banda, Poore e Nemecek (2018), na que é considerada por Ritchie (2020) “a maior metanálise dos sistemas alimentarios globais ata a data” (s.p.), desagregan as emisións asociadas a cada grupo de alimentos en función das diferentes fases da cadea agroalimentaria coas que se corresponden (Ver Figura 52).

Figura 52. Emisións de GEI por grupos de alimentos desagregadas en función da súa orixe ao longo da cadea agroalimentaria.

Fonte: Ritchie (2020) en base a datos de Poore e Nemecek (2018). Tradución e adaptación propia.

Malia empregar categorías lixeiramente distintas para clasificar os tipos de alimentos, pódese apreciar unha concordancia xeral entre os resultados de ambas as dúas metaanálises. Así mesmo, Poore e Nemecek (2018) engaden que “a carne, a acuicultura, os ovos e os produtos lácteos consumen ~83% das terras agrícolas do mundo e contribúen con de 56 a 58% das diferentes emisións dos alimentos, malia proporcionar só o 37% das nosas proteínas e o 18% das nosas calorías” (p. 990). Isto desvela dúas evidencias de inoperancia do actual sistema agroalimentario globalizado: a súa ineficiencia en termos enerxéticos e nutricionais, e polo tanto para garantir a SegA e satisfacer o DAA; e a súa profunda inxustiza, pois mentres os índices de inseguridade alimentaria global continúan a manterse intolerablemente altos, destínase unha proporción desmesurada de recursos e se provocan impactos ambientais igualmente desproporcionados para abastecer á

expansión da dieta occidental, rica en proteínas animais, que alén de ser insostible e inxusta, incrementa os problemas de malnutrición por exceso de consumo de, entre outros, produtos de procedencia animal nunha porción cada vez maior da poboación.

Dende o punto de vista da produción, Gerber *et al.* (2013) afirman que, a nivel global e en base a datos de 2005, “cunhas emisións de GEI ao longo das cadeas de subministro estimadas en 7,1 [XtCO₂eq/ano], que representan o 14,5% de todas as emisións inducidas polo ser humano, o sector da gandería contribúe de maneira importante ao cambio climático” (p. 16). As emisións de GEI do sector gandeiro preséntanse principalmente en forma de CH₄ -nun 44%- , mentres que “a porcentaxe restante se distribúe en partes case iguais entre o N₂O (29%) e o CO₂ (27%)” (p. 17). Isto supón o 53% das emisións de N₂O, o 44% das de CH₄ e o 5% das de CO₂ respecto ao total das emisións de GEI antropoxénicas. Estas proceden fundamentalmente de catro procesos: a fermentación entérica dos procesos dixestivos, principalmente dos ruminantes, que xera CH₄; o manexo do esterco, que produce CH₄ e N₂O⁵²⁷; a produción, elaboración e transporte de pensos, que provoca emisións de CO₂ derivadas da expansión da fronteira agraria, os cambios de uso do solo e a deforestación, mais tamén “da utilización de combustibles fósiles para a fabricación de fertilizantes, e da elaboración e o transporte de pensos” (p. 18), así como de N₂O “a partir do uso de fertilizantes (orgánico ou inorgánico) para a produción de pensos e do depósito directo do esterco sobre os pastos ou durante o manexo do esterco e a súa aplicación aos campos de cultivo” (p. 18); e o consumo de enerxía, que provoca emisións de CO₂ asociadas a diferentes actividades ao longo da cadea de subministro gandeiro, como a produción de fertilizantes, o emprego de maquinaria agrícola, a mecanización da produción gandeira, a construción de instalacións e a fabricación de equipos ou a elaboración e transporte de produtos básicos pecuarios.

En canto ás fontes de emisión, Gerber *et al.* (2013) salientan as “provenientes da produción, elaboración e transporte de pensos” (p.

⁵²⁷ Este último como emisión indirecta tras a transformación do nitróxeno liberado á atmosfera en forma de amoníaco (NH₃) durante o seu almacenamento ou manexo.

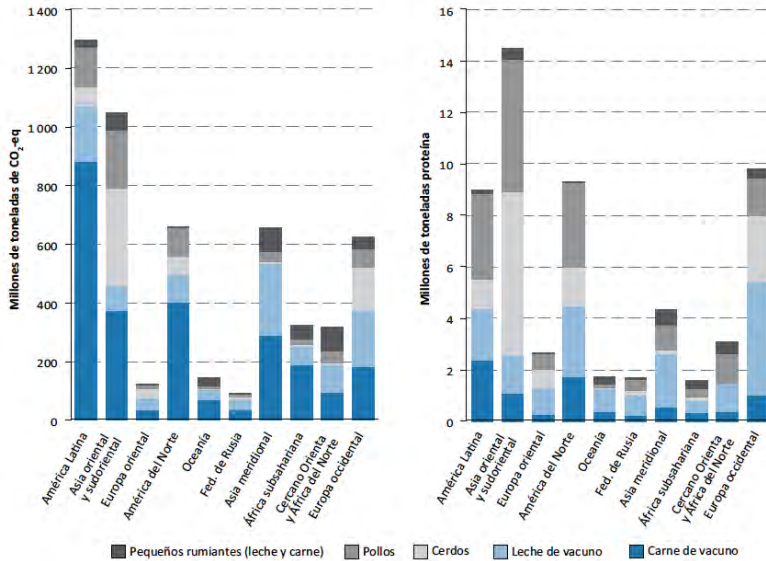
21), que supoñen arredor do 45% das emisións totais do sector, das que case a metade corresponden co N_2O da fertilización dos cultivos e o depósito de esterco nos pastos, mentres que un cuarto se asocia aos cambios de uso do solo e outro tanto á propia produción de pensos -en ambos casos, de CO_2 -. Por outra banda, a fermentación entérica - CH_4 - contribúe nun 40% a total de emisións do sector, das que máis de tres cuartos se atribúen ao gando vacún e o restante a búfalos e pequenos ruminantes, como ovellas e cabras. Outro 10% procede do manexo do esterco -almacenamento e procesamento-, que emite CH_4 e N_2O case a partes iguais. Por último, se ben nesta distribución as emisións atribuídas ao uso de enerxía directa ou indirectamente relacionada coa queima de combustibles fósiles pode parecer residual -non chega ao 2%-, “cando se suma ao longo das cadeas de subministro do sector, o consumo de enerxía contribúe con preto do 20% do total das emisións” (p. 21).

Na distribución por especie gandeira en termos absolutos, “o gando vacún é o principal xerador de emisións do sector con arredor de 4,6 [XtCO₂eq], que representan o 65% das emisións provenientes das actividades pecuarias” (Gerber *et al.*, 2013, p. 17-18), con valores similares entre o vacún de carne e o de leite. O resto de emisións repártense de xeito equilibrado -variando entre un 7% e un 10%- entre a cría de porcos, aves de curral, búfalos e pequenos ruminantes. Dun xeito similar, en canto aos produtos básicos, tamén en termos absolutos, a produción de carne de vacún é a que máis emisións ten asociadas -2,9 XtCO₂eq-, representando “o 41% das emisións totais do sector” (p. 18), seguida polo leite de vaca cun 20% -1,4 XtCO₂eq- e a carne de porco cun 9% -0,7 XtCO₂eq-. O leite e a carne de búfalo, por unha banda, e a carne de polo e os ovos de galiña, pola outra, representan un 8% cada un, mentres que o leite e a carne de pequenos ruminantes outro 6%, quedando o resto repartido entre produtos doutras aves de curral e produtos non comestibles. En termos relativos -emisións por unidade de proteína producida-, a carne de vacún tamén é o produto cunha maior intensidade de emisións, con en torno a 300 kgCO₂eq por quilogramo de proteína, sendo aquí a carne e o leite dos pequenos ruminantes quen ocupa o segundo lugar, con 165 kgCO₂eq e 112 kgCO₂eq

respectivamente, mentres que o leite de vaca, o polo e o porco presentan emisións por debaixo dos 100 kgCO₂eq.

A nivel xeográfico, as emisións asociadas á produción gandeira presentan grandes disparidades rexionais, tanto no volume total como na proporción de participación de cada tipo de gandería. Deste xeito, América Latina presenta o nivel de emisións máis elevado -case 1,3 XtCO₂eq-, debido fundamentalmente á especialización produtiva na carne de vacún, pero nunha medida crecente debido tamén á expansión da fronteira agraria para a produción de pensos. A Asia oriental e sur-oriental é a segunda rexión en volume de emisións -máis de 1 XtCO₂eq-, aínda que neste caso a causa do seu inxente nivel de produción porcina e aviar. As outras tres rexións con importantes contribucións ás emisións gandeiras son América do Norte, Europa occidental e Asia meridional, con máis de 0,6 XtCO₂eq cada unha. Porén, se ben no caso norteamericano o vacún de carne predomina claramente -supón case dous terzos do total-, en Europa occidental este predominio está equilibradamente repartido co vacún de leite, mentres que o porcino ten un peso maior neste segundo caso. No caso de Asia meridional, a súa produción gandeira depende case exclusivamente dos ruminantes -particularmente o vacún-, motivo polo cal presenta emisións equiparables ás occidentais. Non obstante, un maior volume de emisións de GEI non supón necesariamente unha maior produción de alimentos, debido fundamentalmente ás altas emisións do vacún por unidade de proteína producida. Neste sentido, a Asia oriental e sur-oriental sitúase como primeira rexión en produción de proteína animal, mentres que América Latina pasa a situarse baixo América do Norte e Europa occidental, a causa da súa alta dependencia do vacún de carne, ao igual que acontece con Asia meridional, que tamén perde relevancia relativa (Ver Figura 53).

Figura 53. Distribución rexional das emisións de GEI asociadas á gandería e da proteína producida.

Fonte: Gerber *et al.* (2013).

No entanto, de novo cómpre considerar que alén do lugar onde se producen as emisións asociadas a unha actividade, resulta tamén relevante ter en conta onde se consumen finalmente os alimentos resultantes, é dicir, onde se produce a súa demanda. Neste sentido, como sinala Earthsight (2020), “arredor do 25% das emisións [...] dos produtos consumidos en Europa emítense no estranxeiro, aínda que esta “fuga” pode chegar ao 40% e pode aumentar se as emisións domésticas europeas diminúen” (p. 4). A externalización das emisións é particularmente patente no consumo de alimentos de procedencia animal, sobre todo a través da deforestación de bosques tropicais practicada para abastecer a demanda europea, sexa en forma de pensos para alimentar as cabanas gandeiras europeas⁵²⁸ ou a través da importación directa de carne. O informe de Earthsight (2020) pon o foco nas importacións europeas de carne de vacún dende o Brasil, país

⁵²⁸ Como apuntan Montagut e Gascón (2014), “o consumo europeo de carne é responsable directo da labradura dos espazos amazónicos, chaqueños e pampeanos do Cono Sur, onde a fronteira agraria para a produción de soia para a exportación non deixa de medrar” (p. 65).

no que “a deforestación representa case a metade das emisións totais de [...] GEI [...], e a agricultura e a gandería, actividades estreitamente vinculadas á perda de bosques, representa unha cuarta parte adicional” (p. 4), emisións que se reflicten “na pegada de carbono estimada incluída nas importacións europeas de carne de vacún brasileiro” (p. 5). Segundo as estimacións realizadas, “as emisións de carbono incluídas neste comercio varían entre 2,6 millóns de tCO₂eq e 9,6 millóns de tCO₂eq” (p. 5). De xeito desagregado, “os países que consumen as maiores cantidades de emisións incorporadas son: Italia (de 244.440 a 1,1 millóns de tCO₂eq); Países Baixos (de 162.407 a 633.124 tCO₂eq), España (de 94.208 a 451.298 tCO₂eq), Alemaña (de 63.364 a 224.623 tCO₂eq) e o Reino Unido (de 50.031 a 152.294 tCO₂eq)” (p. 5). Do mesmo xeito, Earthsight (2020) apunta que esta pegada de carbono asociada aos impactos das actividades gandeiras destinadas á exportación “se aplica tanto aos países receptores como ás empresas importadoras” (p. 5). Neste sentido, “as emisións integradas estimadas en Europa vinculadas á carne de vacún brasileira concéntranse drasticamente nas importacións de relativamente poucas empresas” (p. 5), xa que “só dúas [...] (Silca e JBS) representan case unha cuarta parte das emisións estimadas, oito [...] son responsables de máis da metade e 27 representan o 80 por cento” (p. 5). Desta maneira, a pegada dalgúns destas empresas é incluso máis alta ca dalgúns dos cinco países receptores que presentan as maiores emisións⁵²⁹.

A este respecto, GRAIN e o *Institute for Agriculture and Trade Policy* (GRAIN e IATP, 2018) alertan sobre a magnitude das emisións, as tendencias de crecemento e o seu choque cos obxectivos de mitigación, a falta de transparencia e a concentración corporativa e xeográfica da produción protagonizada polas grandes corporacións da industria cárnica e láctea, denunciando a súa irresponsabilidade ante a emerxencia climática e a súa influencia sobre as políticas agrarias a escala nacional e internacional. Así, apuntan que “as cinco maiores compañías de cárnicos e lácteos emiten máis [GEI] que ExxonMobil,

⁵²⁹ Concretamente, “a empresa italiana Silca ten unha pegada estimada máis alta (375.000 tCO₂eq) que Alemaña (224.623 tCO₂eq) ou o Reino Unido (152.294 tCO₂e)” (Earthsight, 2020, p. 5), mentres que “o grupo brasileiro JBS (221.538 tCO₂eq), o importador alemán Tonnies Fleisch (199.411 tCO₂eq) e a empresa italiana Bervini Primo (181.660 tCO₂eq) tamén teñen emisións integradas máis altas co Reino Unido” (p. 5).

Shell ou BP” (p. 5), cun total conxunto de 578.3 MtCO₂eq, mentres que agrupando as 20 compañías máis grandes deste sector “emiten máis [GEI] que Alemaña, Canadá, Australia, Reino Unido ou Francia” (p. 6), cun total conxunto de 993 MtCO₂eq. Así, malia que os obxectivos de mitigación derivados do Acordo de París instan á drástica redución das emisións en todos os sectores produtivos para manter o aumento global da temperatura por debaixo de 2°C e co obxectivo de limitalo a 1,5°C, “as máis grandes compañías cárnicas e lácteas seguen comprometidas con niveis de crecemento que van en total contradición” (p. 4) con este propósito, proxectando “un aumento do 30% no consumo mundial de carne per cápita, pasando, dun máximo de 37 kg por persoa en 1999, a 48 kg para 2030” (p. 3) en concordancia coas tendencias á alza actuais. En canto á falta de transparencia, alén de que unicamente catro das 35 maiores compañías ofrecen estimacións fiables das súas emisións, incluso estas son nesgadas, ao externalizar as emisións completas da cadea de subministro, que “xeralmente representan do 80% ao 90% das emisións da industria cárnica e láctea” (p. 6) e sobre as que estas corporacións exercen un grande control mediante a integración vertical⁵³⁰.

En canto á distribución xeográfica, GRAIN e IATP (2018) sinalan que “a maior parte das emisións pola produción de carne e lácteos provén dun pequeno número de países ou rexións” (p. 7), desatacando “as maiores rexións exportadoras de carne e produtos lácteos: Estados Unidos e Canadá; a [...] UE, Brasil e Arxentina; Australia e Nova Zelandia” (p. 7)⁵³¹. En conxunto, representan o “43% do total das emisións mundiais de produción de carne e produtos lácteos, aínda que tan só acollen o 15% da poboación mundial” (p. 7), ademais de ser onde “teñen as súas operacións a maior parte das principais compañías produtoras de carne e de produtos lácteos” (p. 7). Así mesmo, cómpre sinalar a relevancia da China, “actualmente primeiro emisor de [GEI] procedente da produción de carne e produtos lácteos, tras dúas décadas

⁵³⁰ Neste sentido, GRAIN e IATP (2018) defenden que “é imprescindible que as grandes compañías cárnicas e de lácteos sexan consideradas directamente responsables das emisións da cadea de subministro ascendente, e se lles negue a posibilidade de trasladar a responsabilidade (e os custos) aos seus provedores agrícolas ou ao público” (p. 6).

⁵³¹ Denominadas rexións con «excedente de proteínas» ao presentar “un excedente de produción e un alto consumo per cápita de carne e produtos lácteos” (GRAIN e IATP, 2018, p. 7).

de crecemento exponencial no consumo per cápita, alén das importacións procedentes dos países con excedente de proteína” (p. 7), así como o peso crecente do sector lácteo da India. Porén, “o total das súas emisións per cápita por produción de carne e lácteos sigue sendo relativamente baixo en comparación coa dos países con excedente de proteína” (p. 8)⁵³². No relativo á concentración corporativa da produción e as exportacións, salientase que nos Estados Unidos “só catro compañías procesan o 75% da carne de vacún, o 71% da carne de porco e máis da metade do polo” (p. 10) e no Brasil “tres compañías procesan un terzo da produción en masa de carne de vacún do país e unha soa empresa, BRF, procesa un terzo do polo” (p. 10). Na UE, 15 corporacións dominan o sector cárnico, concentración moito máis pronunciada a escala nacional. No Estado español, o grupo Coren sitúase entre as 35 compañías máis grandes a escala global -concretamente, no posto 29-, sendo responsable dunhas emisións estimadas de case 6,7 MtCO₂eq.

No caso do Estado español, cómpre sinalar que, malia ser actualmente o quinto produtor de carne vacún da UE cun 9% da produción total, só por detrás de Francia -18%-, Alemaña -14%-, o Reino Unido -12%- e Italia -10%- (MAPA, 2020b), esta actividade gandeira non é, nin de lonxe, a principal no territorio español, ao igual que acontece a nivel mundial. No caso español, a carne de porco é a que predomina⁵³³ -co 37% do volume e o 42% do valor de produción-, seguida polo leite -34% e 23%- e a carne de polo -14% e 13%-. A carne de vacún só representa o 6% do volume e o 9% do valor da produción gandeira española (MAPA, 2020b). Non obstante, en 2010 o vacún supuña a principal fonte de emisións da produción animal -un 28%-, por diante do porcino -22%-, o leite -18%- e o peixe e os mariscos -14%- (Aguilera *et al.*, 2020).

Con relación á pegada ambiental da gandería e o consumo de produtos de procedencia animal en España, recentemente publicáronse

⁵³² No seu informe, GRAIN e IATP (2018) detallan esta concentración xeográfica da produción en función do tipo de gandería: vacún de carne, porcino, avícola e vacún de leite.

⁵³³ Como xa se indicou, segundo datos de FAOSTAT, España é o cuarto produtor global de carne de porco, “co 3,4% da produción mundial por detrás de China (que por si soa produce o 50% da carne de porco de todo o mundo), EE.UU. (10% da produción mundial) e Alemaña (5,3%)” (Greenpeace, 2018, p. 11).

tres informes que analizan detalladamente a situación actual (Entrentantos, Garúa e Cyclos, 2018; Greenpeace, 2018; Amigos de la Tierra e Basque Centre for Climate Change⁵³⁴, 2020).

Os dous primeiros parten da realización dunha mesma análise, coincidindo en grande medida nas respectivas interpretacións finalmente presentadas. Así, en canto á caracterización da gandería no Estado español, Greenpeace (2018) apunta que, en conxunto, o sector representa “aproximadamente un 35% da produción agraria total e un 1,69% do total do [PIB]” (p. 10). Así mesmo, a industria cárnica converteuse no “primeiro sector exportador da industria agroalimentaria española” (p. 11). Con respecto á súa evolución recente, ambos informes sinalan que, se ben a produción gandeira española experimentou dende os anos sesenta unha pauta global de crecemento, esta diferiu en función do tipo de gandería practicada: mentres a porcina e avícola presentan un crecemento claro e regular - máis acentuado nos últimos anos-, e a bovina un incremento moderado, a evolución dos pequenos ruminantes -ovino e caprino- é máis irregular e incluso regresiva. Segundo Greenpeace (2018), isto resulta preocupante en tanto que se debe a unha “orientación do consumo cara carnes máis industrializadas (polo e, sobre todo, porco)” (p. 13). Neste sentido, Entrentantos *et al.* (2018) salientan a tendencia á industrialización e concentración do sector, particularmente en torno á gandería avícola, láctea e, sobre todo, porcina, no que Greenpeace (2018) identifica como unha clara “aposta pola gandería industrial e un crecemento desmesurado na produción de porcos e aves de curral”⁵³⁵ (p. 10). Como resultado desta intensificación centrada particularmente nas especies monogástricas, “a produción de carne en España está dominada pola carne de porco (61,3% en peso), seguida a unha distancia considerable pola de aves e a de vacún, seguindo un gradiente descendente de intensificación” (Greenpeace, 2018, p. 10). Como contrapartida, este proceso “está expulsando aos pequenos produtores e

⁵³⁴ En adiante, BC3 -siglas empregadas pola propia institución-. Máis información en <https://www.bc3research.org> [Revisado o 23 de febreiro de 2021].

⁵³⁵ Como apunta Greenpeace (2018), “esta situación de incremento exponencial da produción de carne contrasta coa continua desaparición de explotacións de menor tamaño ao longo dos últimos anos, e o crecemento continuado do número de animais por explotación, un dos índices máis claros de concentración e intensificación da produción gandeira, as coñecidas como macrogranxas” (p. 11).

os modelos tradicionais de gandería extensiva” (Entrentantos *et al.*, 2018, p. 2), como é a práctica do pastoreo de pequenos ruminantes⁵³⁶. Alén diso, tamén cómpre destacar “o maior rendemento económico do porcino debido ao procesamento e posterior elaboración de produtos transformados” (Entretantos *et al.*, 2018, p. 21), como embutidos, salgaduras e outras formas de carne procesada -máis desaconsellada a nivel nutricional, ao ser a carne de porco a que en maior medida se destina á transformación en lugar de ao consumo directo de carne fresca.

En canto ao consumo, Entrentantos *et al.* (2018) indican que, malia que “o consumo doméstico de carne e produtos animais se encontra estabilizado e cunha certa tendencia á baixa dende hai uns 15 anos” (p. 3), aínda mantén valores moi elevados. Ademais, actualmente “o consumo de carne está moi ligado ás producións máis intensificadas” (p. 63), fundamentalmente ao porco, e en menor medida ás aves de curral. En canto ao formato dos produtos cárnicos, “os procesados (embutidos etc.), dos que a maioría son de orixe porcino, supoñen un 23% do consumo” (p. 63). No conxunto dos alimentos de procedencia animal, os lácteos predominan cun 63% do peso total consumido, correspondendo ao leite fresco, o produto máis consumido, un 43%, mentres que o consumo de carne supón o 23%, se ben este último entraña o 30% do gasto en alimentación dos fogares. Con todo, resulta particularmente preocupante o “consumo excesivo de carnes vermellas e carnes procesadas” (p. 3), tanto polos seus efectos nocivos para a saúde como pola súa pegada ambiental. No escenario global, “España ocupou o 14º posto en 2013 en canto ao consumo mundial de carne por persoa ao ano e o segundo en Europa, só tras Luxemburgo” (Greenpeace, 2018, p. 6), situándose por encima da media europea e de todos os países da contorna. En calquera caso, só co consumo de carne, a dieta española supera con creces as recomendacións nutricionais de

⁵³⁶ Segundo Greenpeace (2018), “as ganderías de ovino e caprino son fundamentais para o tecido rural, a xestión do territorio, o mantemento de numerosos hábitats en bo estado de conservación e para a dispersión de sementes, conta ademais cunha ampla tradición, cultura, base social e unha grande variedade de razas fronte a unha das ganderías que maiores impactos negativos está tendo sobre o territorio, como é a do porcino industrial” (p. 13).

inxesta de proteínas. En síntese, como panorámica do sector, pódese afirmar que

España é unha potencia mundial na produción de porcino, o consumo aumentou, unha grande parte do sector está orientado á exportación e outra parte da produción cárnica se dirixe cara outras producións industriais. Mentres tanto, as producións máis extensivas enfróntanse a unha progresiva desaparición das súas explotacións fronte a fortes presións para integrarse en cadeas industriais (Entretantos *et al.*, 2018, p. 7).

Con este panorama de base, entre os impactos ambientais da gandería española, cómpre salientar aquí os relativos ao cambio climático. Así, en primeiro lugar, Entretantos *et al.* (2018) advirten do importante nesgo da metodoloxía desenvolvida pola FAO e comunmente empregada para o cálculo das emisións asociadas ao ciclo de vida da gandería⁵³⁷, que sobredimensiona, por unha banda, as emisións dos sistemas gandeiros baseados no pastoreo ao non incluír a fixación de carbono en pastos a través deste tipo de manexo, mais si as vinculadas ás dexeccións dos rabaños en extensivo, mentres que subestima as emisións asociadas á gandería industrial, ao omitir a deferencia de carga entre as “emisións vinculadas á produción e transporte dos alimentos concentrados, aditivos e medicamentos consumidos fronte ao consumo local e baseado en espazos residuais da gandería de pasto” (p. 48), que aproveita solos non aptos para a agricultura para producir alimentos. Así mesmo, denuncian que se está a impoñer a medición por intensidade de emisións por unidade de produción en institucións como a FAO debido a presións da industria, xa que ofrece resultados máis favorables a modalidades gandeiras intensivas que a extensivas como o pastoreo. Con todo, empregando dita metodoloxía de referencia⁵³⁸, estímase que a gandería española “tivo asociadas unhas emisións de 86,4 millóns de toneladas de CO₂eq

⁵³⁷ Denominado *Modelo Global de Avaliación Ambiental da Gandería* -GLEAM, polas súas siglas en inglés-.

⁵³⁸ Cómpre sinalar que, malia as anteditas limitacións, este modelo “contempla unha análise completa do ciclo de vida e ten en consideración emisións que proceden tanto de fontes directas (metabolismo dos ruminantes, emisións dos esterco e xurros, etc.) como de fontes difusas ou indirectas (fertilización de cultivos forraxeiros, cambios de uso de solo, etc.)” (Greenpeace, 2018, p. 17).

en 2015”⁵³⁹ (p. 49), e en base ás previsións de incremento da cabana gandeira e da súa intensificación, prevese un aumento do 7% nos próximos anos. Así mesmo, resulta relevante que o 55-56% destas emisións se asocie á produción de alimentación animal -grans e forraxes-⁵⁴⁰, mentres que só o 27% proceda do CH₄ da fermentación entérica dos ruminantes. Deste xeito, no caso español “as maiores emisións danse no porcino, correspondendo case na súa totalidade á súa alimentación e xurros” (Greenpeace, 2018, p. 17). Ademais, percíbese unha tendencia á “redución constante das emisións orixinadas pola fermentación entérica (ligadas especialmente a especies ruminantes) e o aumento das emisións producidas polo manexo da excreta animal” (p. 17) ou xurros producidos na gandería industrial, principalmente do porcino. A isto, cómpre sumar que, no caso español, unha parte do vacún e a práctica totalidade do ovino e caprino segue manexos extensivos ou mixtos, polo que estes estarían a compensar parcialmente as emisións mediante a fixación de carbono nos pastos⁵⁴¹.

Neste sentido, o terceiro dos referidos informes (Amigos de la Tierra e BC3, 2020), máis centrado na contribución gandeira ao cambio climático, afonda na denuncia da lóxica de análise dominante mediante a cal se asocian os GEI da gandería maioritariamente aos ruminantes manexados mediante modalidades extensivas e se promove a adopción de gandería industrial de especies monogástricas alimentadas con pensos que, paradoxalmente, teñen unha maior pegada de carbono. Ante a narrativa imperante⁵⁴², recomendan: “estimar a cantidade de carbono fósil que se incorpora á atmosfera polo conxunto da actividade gandeira (emisións dentro da granxa e as que se xeran para fabricar,

⁵³⁹ Segundo Greenpeace (2018), “case o dobre que establece o INE para o sector da agricultura, gandería, silvicultura e pesca xuntos, 45 millóns de toneladas de CO₂eq” (p. 17), polo que considera que “a contribución de la gandería española ao cambio climático está totalmente infravalorada” (p. 17).

⁵⁴⁰ Isto é “CO₂ emitido tanto como consecuencia dos cambios de uso do solo provocados pola expansión dos monocultivos de soia, como da produción, procesado e transporte de pensos; e en menor medida N₂O derivado da fertilización de cultivos con xurros e fertilizantes nitrogenados” (Entretantos *et al.*, 2018, p. 49).

⁵⁴¹ Neste sentido, recoméndase consultar o traballo de Manzano-Baena e Salguero-Herrera (2018), no que recollen as contribucións do pastoreo en termos de mitigación e adaptación ao cambio climático, así como outros beneficios ambientais, sociais e económicos, nas áreas rurais mediterráneas. En menor medida, pódese incluír tamén modelos mixtos, como o porco ibérico en extensivo ou o vacún leiteiro dos territorios atlánticos (Amigos de la Tierra e BC3, 2020).

⁵⁴² Compartida, por exemplo, por Poore e Nemecek (2018).

procesar e transportar os seus insumos)” (p. 5); “avalíar os impactos climáticos das distintas especies gandeiras e dos diferentes modelos produtivos” (p. 5), estimando “o uso de combustible fósil da explotación gandeira” (p. 5) e desagregando a produción industrial da extensiva; e “ter en conta que os sistemas de ruminantes de carne (vaca, ovella, cabra) teñen menor intensificación en España que os monogástricos (polo, porco)” (p. 5), así como o menor impacto climático da alimentación dos ruminantes polo seu “uso de herba e recursos pastables non cultivados” (p. 5) e “a cuestión fundamental do secuestro de carbono en terras pastoreadas” (p. 5). Así, alertan do nesgo que entrañan os sistemas de contabilización dos inventarios nacionais de emisión de GEI, en tanto que exclúen unha parte importante das emisións asociadas ao ciclo de vida dos produtos e externalizan ás emisións que se producen en terceiros países dos que proceden, por exemplo, os pensos e forraxes para a alimentación animal, contribuíndo a afianzar o discurso dominante. Neste sentido, estiman que as emisións de CO₂ -e en menor medida de N₂O- asociadas ao ciclo de vida dos produtos da gandería son moito maiores do que se adoita contabilizar, de modo que “coa metodoloxía actual de inventarios nacionais, só un 33% das emisións GEI terían sido reflexadas na categoría de gandería” (p. 16), asignando o resto aos capítulos de agricultura, enerxía ou outros sectores.

Deste xeito, de novo cómpre considerar que non toda a pegada de carbono asociada a un produto se produce no mesmo territorio onde finalmente se consume, cobrando así especial relevancia as importacións. Como apunta Earthsight (2020), España é o cuarto maior importador europeo de carne do Brasil, concentrando un 9% -9466 toneladas- das importacións, só por detrás de Italia -29%- , o Reino Unido -25%- e os Países Baixos -21%-⁵⁴³. Ademais, como xa vimos, presenta a terceira maior pegada de carbono asociada a esta

⁵⁴³ Xunto con Alemaña -8%-, estes cinco países concentran o 92% das importacións europeas de carne de vacún brasileiro.

importación⁵⁴⁴. Porén, ás importacións de carne de vacún brasileiro⁵⁴⁵, sexta orixe das importacións españolas deste produto -primeira de fóra da UE- e que representa un 7% das 125.931,5 toneladas totais importadas segundo o MAPA (2020b), por detrás das procedentes de Polonia -20,9%- , Países Baixos -16,9%- , Alemaña -14,6%- , Irlanda -8,2%- e Italia -7,5%- , cómpre sumar as doutras orixes e as procedentes doutros tipos de gandería -porcino, aves, etc.-, así como outros produtos gandeiros, como os lácteos. Así mesmo, hai que engadir tamén as emisións asociadas aos cereais e pensos importados para abastecer a cabana gandeira española, que como apuntan Simón *et al.* (2014) presentan un peso considerable das emisións de GEI das importacións alimentarias españolas -29,3% e 17,3%, respectivamente- no referido ao seu transporte, ao que cómpre sumar ás aínda maiores asociadas á produción agrícola nos territorios exportadores, entre outros motivos, pola fabricación e uso de fertilizantes e a deforestación causada polos cambios de uso do solo.

Como apunta Greenpeace (2018), unha das principais consecuencias da intensificación da gandería española é precisamente “a crecente dependencia de cultivos forraxeiros e de grans -en clara competencia coa alimentación humana-, fronte a unha drástica redución no aproveitamento de diferentes tipos de pastos (incluíndo restrollos, barbeitos, montes, devesas e espazos forestais), subprodutos e residuos agroalimentarios” (p. 19), orixes tradicionais da alimentación do gando. A causa disto, “en 2015, utilizáronse máis de 25 millóns de toneladas de cereais e case 12 de leguminosas, xunto a máis de 6,5 millóns de toneladas de concentrados de proteaxinosas” (p. 19), todas as cales “se consumen de forma directa ou como pensos e concentrados” (p. 19). Entre estas, 15 millóns de toneladas foron importadas, representando as importacións “o 34% dos cereais e leguminosas con que se alimenta o gando” (p. 19). Concretamente, o 61% do millo e o 92% da soia para

⁵⁴⁴ Este desaxuste no caso español entre o volume de importacións e a súa pegada de carbono débese, segundo Earthsight (2020), fundamentalmente ao peso da deforestación asociada á produción cárnica no estado brasileiro do Mato Grosso, procedencia da cal dependen dous terzos -máis de 6000 toneladas- das importacións españolas.

⁵⁴⁵ Para profundar nas cifras das importacións de carne de vacún dende o Brasil e a súa trazabilidade a través da GDO no Estado español, recoméndase o artigo publicado por Laura Villadiego o 17 de febreiro de 2021 en Climática: <https://www.climatica.lamarea.com/vacuno-deforestacion-amazonia-espana/> [Revisado o 23 de febreiro de 2021].

alimentar o gando foron importados, sendo o Estado español “a principal porta de entrada na UE de soia, na súa grande maioría transxénica, que ven de América do Sur, debido á enorme dependencia da gandería industrial europea de pensos baratos” (p. 19). En resumo, como afirman Entretantos *et al.* (2018),

a problemática derivada da produción e o consumo de carne e produtos animais ten un alcance global, no que España é un país protagonista⁵⁴⁶, tanto polos seus niveis de consumo como polo papel da súa economía nos mercados mundiais do sector, pero, sobre todo, pola magnitude dos problemas que está a xerar no noso país⁵⁴⁷ (p. 3).

En suma, podemos convir que tanto o consumo excesivo de carne e outros alimentos de procedencia animal como as actividades gandeiras, nomeadamente nas súas modalidades produtivas industrializadas, supoñen un importante factor de desequilibrio e insustentabilidade dos sistemas agroalimentarios.

Ante os crecentes impactos ambientais da gandería e do consumo excesivo de alimentos de procedencia animal, Garnett *et al.* (2017) identifican dous grandes enfoques de resposta. En primeiro lugar, un enfoque centrado en minimizar danos ante o considerado inevitable -e tamén desexable- crecemento económico e que avoga por medidas de intensificación e mellora na produción de pensos e cría de gando, mediante a redución da gandería extensiva e o fomento da intensiva, especialmente de especies monogástricas. Este sería, por exemplo, o defendido en Gerber *et al.* (2013) e noutras publicacións vinculadas a determinadas posicións dentro da FAO, institucións públicas e, especialmente, pola industria agrogandeira, que a través da intensificación e a tecnificación consegue maiores cotas de concentración corporativa. Por outro lado, Garnett *et al.* (2017) sinalan a existencia dun enfoque alternativo, máis vinculado a posicións defendidas dende as OSC, particularmente nas de corte ecoloxista e/ou animalista, mais tamén dende centros de investigación e dende a propia

⁵⁴⁶ Sen embargo, isto contrasta coa infrarrepresentación mediática no Estado español sobre o papel da gandería na crise climática (Moreno e Almirón, 2021).

⁵⁴⁷ E tamén noutras partes do mundo, podemos engadir.

FAO, que avoga por comer menos carne ou incluso adoptar dietas libres de produtos de procedencia animal.

En liña co primeiro de ditos enfoques, Gerber *et al.* (2013) sinalan que nas emisións asociadas a cada actividade ou produto gandeiro existen diferencias considerables segundo as “diferentes condicións agroecolóxicas, prácticas de explotación e formas de xestión das cadeas de subministro” (p. 21). Deste xeito, se ben recoñecen o potencial mitigador dos cambios na dieta a través da redución do consumo de alimentos de procedencia animal, que ademais entraña efectos positivos sobre a saúde humana en poboacións con niveis elevados de consumo destes produtos -como veremos deseguido-, os autores salientan as posibilidades de mitigación a través de técnicas e prácticas xa existentes nos sistemas de produción en torno á alimentación animal, o manexo do esterco e o reprodutivo, así como o potencial de retención de carbono nos solos mediante “prácticas melloradas de manexo do pastoreo” (p. 59), que en conxunto pode supoñer a captura global do equivalente a arredor do 8% das emisións de GEI da cadea de subministro gandeiro. O potencial de mitigación mediante este tipo de medidas é, segundo os autores, especialmente salientable naquelas rexións xeográficas onde a intensidade de emisión por unidade de produto e/ou por superficie de terra é elevada. Porén, apuntan que cómpre ter sempre en consideración, secasí, “as preocupacións relativas á [SegA] e á adaptación ao cambio climático” (p. 63), así como “ás consecuencias económicas e sociais das intervencións de mitigación” (p. 63), particularmente naqueles contextos onde a gandería supón unha achega nutricional transcendental para a SegA ou nas que é a principal actividade económica. Deste xeito, as medidas de mitigación na gandería precisarán de adaptacións xeográficas específicas.

Por outra banda, dende o enfoque alternativo centrado na composición da dieta (Garnett *et al.*, 2017), ante impactos ambientais e sanitarios da produción gandeira intensiva e do consumo excesivo de alimentos de procedencia animal, as previsións de crecemento demográfico global para as próximas décadas, a estreita relación entre o tamén previsto aumento da urbanización e dos ingresos económicos nos países considerados emerxentes co incremento da demanda deste

tipo de produtos⁵⁴⁸ e o esperable desaxuste entre o crecemento da demanda xeral de alimentos vinculado a ambos fenómenos sociodemográficos e o estancamento da produtividade agraria global, co correspondente aumento do prezo dos alimentos, Aiking e de Boer (2020) avogan pola necesidade dunha transición en torno ao consumo de proteínas. Os autores fundamentan esta proposición en argumentos de diferente carácter ecolóxico, como a contribución da gandería intensiva á superación de oito dos límites planetarios formulados por Rockström *et al.* (2009b) a través da contaminación e a apropiación de recursos⁵⁴⁹; económico, como o pescozo de botella existente en torno ao control dos recursos -terra, capital, etc.- por parte de corporacións comerciais poderosas vinculadas á distribución alimentaria e ao sector financeiro, ou a competición polos recursos agrarios entre as producións gandeiras intensivas -e a produción subsidiaria de alimentación animal- e outros cultivos para a alimentación humana nun escenario de picos enerxéticos e materiais, de crecente escaseza de auga doce e de degradación dos solos, todo o cal apunta a unha abrupta suba do prezo dos alimentos na próxima década; ou social, como a pobreza alimentaria e a expansión da inseguridade alimentaria tanto nos países periféricos como cada vez máis tamén nos centrais, sexa en forma de desnutrición ou de malnutrición asociada a dietas ricas en alimentos procesados e de procedencia animal, así como a emerxencia de conflitos e fluxos migratorios ligados a cuestións agroalimentarias ou a proliferación de doenzas asociadas á dieta -obesidade, diabetes, certos tipos de cancro, etc.-, mais tamén das zoonoses derivadas da expansión da gandería industrial e o seu uso indiscriminado e crecente de antibióticos.

Neste escenario, segundo Aiking e de Boer (2020), o papel das proteínas e da súa procedencia resulta decisivo, dadas as funcións que

⁵⁴⁸ Como sinalan Aiking e de Boer (2020), “as economías emerxentes están aumentando o seu consumo de carne (China) e lácteos (India) como o fixo Europa Occidental hai medio século” (p. 515).

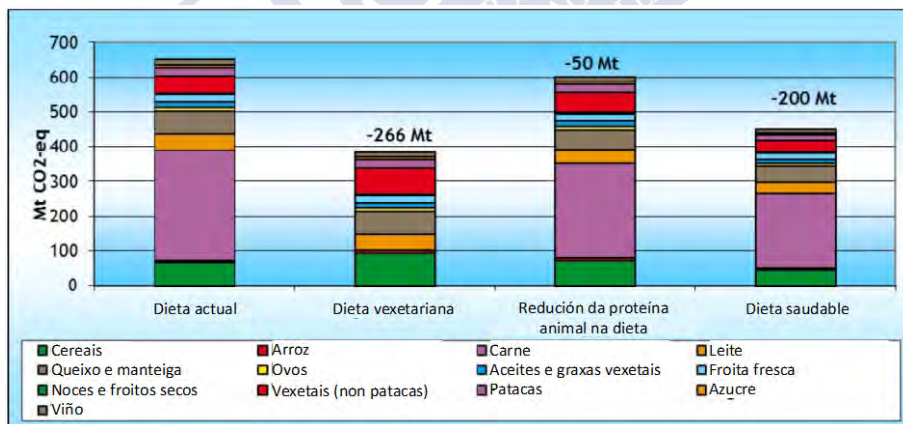
⁵⁴⁹ Segundo Aiking e de Boer (2020), “a perda de biodiversidade, a perturbación do ciclo do nitróxeno, o cambio climático (é dicir, a perturbación do ciclo do carbono), a perturbación do ciclo do fosfato, a acidificación dos océanos, o cambio no uso da terra, o uso da auga doce e o esgotamento do ozono estratosférico” (p. 516), aínda que con especial relevancia no caso dos tres primeiros, “fortemente interrelacionados pola produción de proteínas” (p. 517). Pola súa banda, Bowles, Alexander e Hadjikakou (2019) a relacionan sobre todo co cambio climático, a perturbación dos fluxos bioquímicos e os cambios sobre os sistemas terrestres.

estas desempeñan na desnutrición e a súa prevención ou as implicacións climáticas e ambientais das diferentes formas de produción alimentaria ás que se asocian, coa gandería intensiva e os cultivos forraxeiros que a abastecen como máximos expoñentes no eido dos impactos sobre o ciclo do nitróxeno, a biodiversidade, o clima ou os recursos hídricos. Por todo isto, estes autores propoñen cambios no consumo alimentario que permitan reducir as emisións de GEI mediante a adopción de dietas saudables, económicas e culturalmente aceptables. Isto pasa por reducir o consumo excesivo de proteínas e calorías que ten lugar nos países occidentais -moi por riba dos recomendados-, así como pola diminución do desperdicio alimentario no fogar e “a substitución de produtos de proteína animal (carne e lácteos) por produtos de proteína vexetal (produtos análogos e/ou alimentos integrais como fabas e noces)” (p. 517). A viabilidade desta transición pasa por “reducir as comidas centradas na carne e/ou reemplazalas con comidas baseadas en opcións de proteínas alternativas (por exemplo, legumes, verduras, noces, fungos, algas, subprodutos animais ou insectos)” (p. 518) a diferentes niveis. Así mesmo, segundo os autores, esta transición debe ir acompañada de medidas dirixidas a diminuír o uso de recursos e a contaminación ao longo da cadea agroalimentaria, particularmente na etapa produtiva e con relación específica ao uso de fertilizantes nitróxenos, importante vector de emisións, de ruptura do ciclo do nitróxeno e de perda de biodiversidade nos solos e nos medios acuáticos. Ademais, é tamén “importante asegurar que os cambios recomendados non dependan unicamente das decisións individuais, senón que se convertan nunha parte integral dos procesos sociais e culturais [...] cos que os individuos poidan identificarse” (Aiking e de Boer, 2020, p. 519).

En torno a este enfoque, existe un amplo consenso á hora de afirmar que a adopción de dietas baseadas maiormente en vexetais comporta unha pegada de carbono moito menor que as que teñen unha alta composición de alimentos de procedencia animal, así como outros co-beneficios ambientais, sociais e nutricionais. Por exemplo, Faber *et al.* (2012) sinalan que a redución da inxesta de proteína animal nas dietas europeas pode reducir significativamente as emisións asociadas ao

consumo de alimentos. Así, unha redución do 14% no consumo de alimentos de procedencia animal na composición da dieta suporía unha redución de 50 Mt do total de emisións de GEI asociadas ao consumo alimentario neste territorio, mentres que adoptar unha dieta saudable segundo as recomendacións da FAO e a OMS suporía diminuílas en 200Mt. Así mesmo, a adopción de dietas vexetarianas -mantendo secasí o consumo de lácteos e ovos⁵⁵⁰-, entrañaría un descenso de ata 260Mt (Ver Figura 54). A maior parte desta redución nas emisións produciríase, segundo os autores, na propia UE, debido ao descenso na demanda de produtos gandeiros, pero ata entre un 20% e un 24% se produciría tamén fóra das súas fronteiras. Como medidas complementarias para a redución das emisións asociadas á dieta, os autores salientan a redución do malgasto evitable de alimentos, consumir local e de tempada -evitando importacións- e reducir o uso de enerxía e combustible no transporte, almacenamento e preparación dos alimentos.

Figura 54. Redución potencial das emisións de GEI asociadas á dieta.

Fonte: Faber *et al.* (2012). Tradución e adaptación propia.

Máis recentemente, no último informe SOFI (FAO, FIDA, OMS, PMA e UNICEF, 2020b) analízanse os custos ocultos -ou externalidades negativas- da alimentación, nomeadamente relacionados

⁵⁵⁰ Tamén denominada dieta ovolactovexetariana.

coa saúde e o cambio climático. Compárase para tal efecto “unha dieta básica ou de referencia, que representa os hábitos actuais de consumo de alimentos, e catro hábitos dietéticos saudables alternativos que inclúen consideracións de sustentabilidade” (p. 104). Estas catro dietas alternativas comparten como denominador común a redución dos alimentos de procedencia animal en diferentes graos e formas, axustándose en todo caso “ás recomendacións xerais da Comisión EAT-Lancet sobre dietas saudables a partir de sistemas alimentarios sustentables” (p. 105), en referencia ao informe de EAT-Lancet (2019). Estas son concretamente:

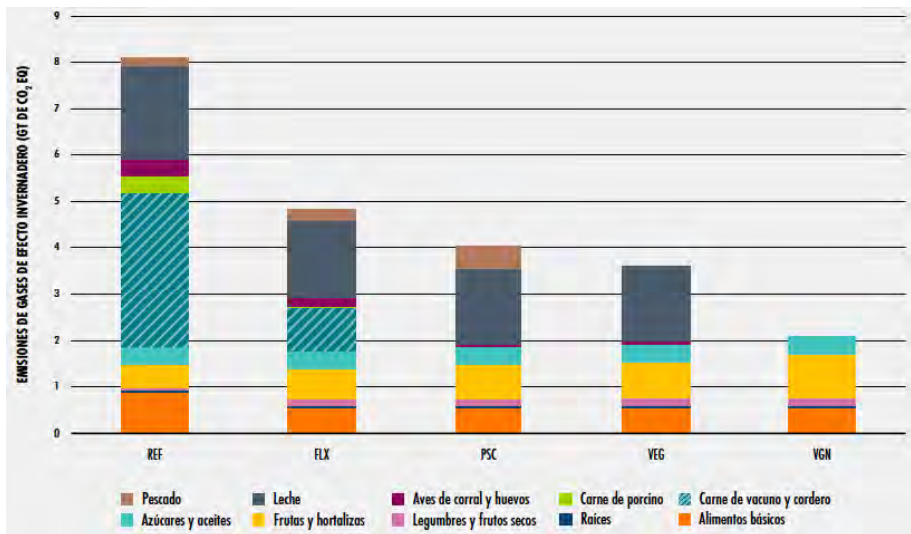
una dieta flexivexetariana (FLX) baseada principalmente en vexetais que contén cantidades pequenas ou moderadas de alimentos de orixe animal; unha dieta a base de peixe (PSC), baseada na acuicultura sustentable, que contén cantidades moderadas de peixe, pero non carne; unha dieta vexetariana (VEG) que inclúe cantidades moderadas de produtos lácteos e ovos, pero non peixe nin carne; e unha dieta vegana (VGN) baseada totalmente en vexetais cun consumo centrado en torno a diversas froitas e hortalizas, cereais integrais e fontes de proteínas vexetais como as legumes e os froitos secos (FAO *et al.*, 2020b, p. 105)⁵⁵¹.

Alén dos notables beneficios para a saúde humana e da considerable redución do custos sanitarios derivados da adopción destas catro dietas, o informe compara estas coa dieta de referencia (REF) en relación coa súa contribución ao cambio climático a través das emisións de GEI previstas para 2030 asociadas a cada unha delas, se ben apunta que tamén cabería considerar outros impactos ambientais relacionados coa utilización da terra fértil, o consumo de enerxía, a pegada hídrica ou a biodiversidade. En todo caso, con relación á pegada de carbono,

⁵⁵¹ Cómpre sinalar que con relación ás dietas seleccionadas, a FAO *et al.* (2020b) advirten que “as catro hipóteses alimenticias alternativas son só exemplos, e poderían desenvolverse outras variacións para realizar unha análise similar” (p. 105). Neste sentido, engaden que “aínda que existe unha variedade de dietas saudables, baseadas en directrices mundiais, que poden deseñarse de xeito que inclúan consideracións de sustentabilidade, non todas as dietas son as máis saudables e adecuadas para todos os grupos de poboación” (p. 105). Especificamente, alerta que “as dietas baseadas unicamente en vexetais poden entrañar grandes riscos relacionados coa insuficiencia de nutrientes” (p. 105). Así, “aínda que a dieta vegana pode ter resultados positivos para a saúde en países cunha ampla oferta alimentaria, acceso a suplementos e abundancia de alimentos sumamente enriquecidos, non é probable que poda poñerse en práctica en moitos países e, en multitude de contextos, non se considera unha dieta aceptable para nenos pequenos e mulleres embarazadas ou lactantes” (p. 105). Isto acontece particularmente naqueles contextos e poboacións que sofren inseguridade alimentaria por falta de acceso á dietas suficientes e saudables. Neste sentido, Castañé e Antón (2017) apuntan que, malia presentar menores índices na redución das emisións e non ser tan saudable como a dieta vegana, a DM pode ser tamén unha opción a considerar.

indícase que a hipótese da dieta REF, que “supón que os hábitos actuais de consumo de alimentos permanecen invariables” (FAO *et al.*, 2020b, p. 116), presenta unhas estimacións de 8,1 XtCO₂eq, é dicir, “o 13% das emisións totais de GEI estimadas para ese ano” (p. 116). En cambio, “a adopción de calquera dos catro hábitos alimenticios saudables alternativos en todo o mundo reduciría as emisións previstas de GEI relacionadas coa dieta nun 41%-74%” (p. 116) (Ver Figura 55).

Figura 55. Comparación das emisións de GEI prevista para 2030 en función do tipo de dieta e segundo a composición de cada unha en grupos de alimentos.

Fonte: FAO *et al.* (2020b).

Con relación aos resultados presentados na Figura 55, a FAO *et al.* (2020b) apuntan que un 77% das emisións de GEI relacionadas coa dieta se atribúen ao “consumo de alimentos de orixe animal en todo o planeta, como a carne de vacún e de cordeiro (41%) e o leite e os produtos lácteos (25%)” (p. 116), razón pola cal as dietas saudables alternativas seleccionadas presentan emisións estimadas considerablemente menores. Pódese afirmar que, polo xeral, “as dietas saudables brindan importantes oportunidades de redución das emisións de GEI en determinados contextos debido ao seu alto contido de alimentos de orixe vexetal” (p. 113), particularmente cando estas inclúen consideracións de sustentabilidade. No entanto, matízase que

non todas as dietas saudables incorporan ditas consideracións e que, de feito, isto é o que acontece coa maioría das directrices dietéticas nacionais. Neste sentido incídese en que “o paso a dietas saudables que tamén inclúan consideracións de sustentabilidade requirirá transformacións substanciais nos sistemas alimentarios, sen que exista unha solución universal para os países” (p. 102). Deste xeito, matízase que a recomendación xeral de reducir a pegada de carbono a través da dieta a través deste tipo de dietas non é aplicable indistintamente en todos países e contextos, especialmente no caso daquelas poboacións en situación de inseguridade alimentaria que precisan incorporar compoñentes da dieta cunha maior pegada de carbono -por exemplo, proteínas e micronutrientes de procedencia animal- para satisfacer debidamente as súas necesidades nutricionais.

Nesta liña, como se desprende do estudo realizado por Kim *et al.* (2020), hai países nos que a composición de referencia da dieta está, de media, por riba da satisfacción das necesidades nutricionais da súa poboación e mesmo das RA⁵⁵², polo que teñen marxe de redución de emisións asociadas á alimentación a través da adopción de diferentes tipos de dietas saudables, mentres que outros precisarían incrementar estas emisións de GEI para poder satisfacer debidamente o DAA entre a súa poboación. Para que os primeiros podan adoptar de xeito viable dietas cunha menor pegada e que os segundos podan garantir a SegA da súa poboación sen adoptar o patrón de dieta occidental, que nin é saudable nin sustentable, os autores suxiren unha gama de ata nove opcións de composición da dieta con diferentes graos de presenza de produtos de procedencia animal: dieta dun día sen carne, dieta de baixo consumo de carne vermella, dieta sen produtos lácteos, dieta sen carne vermella, dieta piscitariana -baseada no consumo de peixe-, dieta ovolactovexetariana, dieta dous terzos vegana -vegana en dúas das tres

⁵⁵² Tendo en conta, claro está, que como recordan Álvarez, Fidalgo, Herrero e Shaw (2020), nestes países tamén hai grandes segmentos de poboación que, por motivos socioeconómicos, non teñen acceso a unha alimentación adecuada e saudable, polo que tamén sofren de inseguridade alimentaria, en moitas ocasións invisibilizada.

comidas diarias-, dieta do elo baixo da cadea alimentaria⁵⁵³ e dieta vegana.

En todo caso, como apunta Garnett (2011) este tipo de medidas deben considerarse como «aplicables con matices» aos países periféricos, xa que, segundo afirma, aínda que reducir os moi altos niveis de consumo per cápita dos países centrais resulta esencial, as traxectorias de crecemento global do consumo de carne⁵⁵⁴ mostran que “unha redución da inxesta de carne no mundo rico por si soa non reducirá o aumento previsto da produción gandeira” (p. s30), debido principalmente ao peso demográfico dos países periféricos, aínda que o seu consumo de carne per cápita se manteña aínda lonxe dos estándares da dieta occidental. Isto supón que “non só as poboacións ricas do mundo terán que reducir o seu consumo de carne e lácteos de maneira moi substancial, senón que, ademais, os pobos do mundo en desenvolvemento poden necesitar moderar o aumento da súa inxesta per cápita” (p. s30). En calquera caso, sinala a autora, este tipo de medidas deberán acompañarse ás necesidades nutricionais da poboación en cada contexto e situación, pois se ben unha dieta cun consumo moderado ou incluso sen consumo de alimentos de orixe animal pode ser considerada beneficiosa en determinadas circunstancias, particularmente nos países centrais e naqueles periféricos nos que a introdución da dieta occidental está a ocasionar graves problemas de malnutrición -sobrepeso, obesidade e doenzas asociadas-, “nos países de ingresos moi baixos, onde o acceso a diversos tipos de alimentos é limitado, [...], os alimentos de orixe animal poden marcar unha diferenza crítica na adecuación nutricional da dieta familiar” (p. s30). Así mesmo, como recollen Garnett *et al.* (2017), algunhas voces poñen tamén o foco “na importancia da produción gandeira como fonte de medios de vida, en particular para os pobres dos

⁵⁵³ A dieta do elo baixo da cadea alimentaria inclúe a substitución do 10% da proteína procedente de animais terrestres pola de insectos, e da dos animais acuáticos por moluscos bivalvos e peixes forraxeiros -anchoas, arenques, sardiñas, etc.-, nun 30% e un 70% respectivamente.

⁵⁵⁴ Segundo Gerber *et al.* (2013), “a combinación de crecemento demográfico, aumento dos ingresos e urbanización formula un desafío sen precedentes aos sistemas alimentarios e agrícolas” (p. 1), en particular porque, “impulsadas pola forte demanda dunha emerxente clase media mundial, as dietas serán máis ricas e cada vez máis diversificadas, e o incremento dos alimentos de orixe animal será particularmente acentuado” (p. 1), prevéndose un aumento dun 73% da demanda de carne e dun 58% da de leite para 2050 con relación aos niveis de 2010.

países de baixos ingresos, pero tamén entre as comunidades rurais do Occidente próspero” (p. 9-10), pois “algúns das persoas máis vulnerables do mundo, incluídos os 200 millóns de pastores do mundo, dependen da cría de animais para o seu sustento” (p. 10), tanto en forma ingresos económicos como polo valor nutricional dos produtos obtidos, entre outros co-beneficios: tracción, fertilizante para cultivos, redución do risco de inseguridade alimentaria e económica, etc.

En resumo, “non todas as dietas saudables son sustentables nin todas as dietas deseñadas con fins de sustentabilidade son sempre saudables ou adecuadas para todos os grupos de poboación” (FAO, 2020b, p. 113). Con todo, cómpre considerar a estreita relación existente entre a composición das dietas e as súas correspondentes contribucións ao cambio climático en forma de emisións de GEI, e o feito de que, en termos xerais, a adopción de dietas saudables ten efectos positivos na mitigación do cambio climático e que, á inversa, a procura da redución das emisións a través da dieta -en particular coa moderación do consumo de carne, e en especial en determinados países e poboacións- contribúe a mellorar a saúde de millóns de persoas (Springmann, Godfray, Rayner e Scarborough, 2016; Hamilton *et al.*, 2021).

Neste sentido, Clark, Springmann, Hill e Tilman (2019) ofrecen unha análise sobre os impactos diferenciados de 15 tipos de alimentos⁵⁵⁵ sobre cinco aspectos, respectivamente, da saúde⁵⁵⁶ -incluíndo a mortalidade e catro formas de morbilidade: diabetes tipo II, accidente cerebro-vascular, enfermidade coronaria e cancro colorrectal- e do ambiente -“emisións de GEI, uso do solo, uso da auga ponderada coa escaseza [...] e dúas formas de contaminación por nutrientes: acidificación e eutrofización” (p. 23357)-. Como conclusión, estes autores sinalan que entre

⁵⁵⁵ “Polo, lácteos, ovos, peixe, froitas, legumes, noces, aceite de oliva [...], patacas, carne vermella procesada, cereais refinados, bebidas azucradas [...], carne vermella non procesada, verduras e cereais integrais” (Clark *et al.*, 2019, p. 23357).

⁵⁵⁶ Segundo Clark *et al.* (2019), “nove dos 15 principais factores de risco de morbilidade global son o resultado da mala calidade da dieta, mentres que as enfermidades asociadas coa mala calidade da dieta, incluídas as cardiopatías coronarias [...], a diabetes tipo II, os accidentes cerebro-vasculares e os cánceres colorrectais, representan case o 40% da mortalidade mundial” (p. 23357).

os alimentos asociados á mellora da saúde (cereais integrais, froitas, verduras, legumes, froitos secos, aceite de oliva e peixe), todos excepto o peixe, presentan os impactos ambientais máis baixos, e o pescado ten impactos notablemente máis baixos que as carnes vermellas e as carnes procesadas (p. 23357).

Contrariamente, “os alimentos asociados cos maiores impactos ambientais negativos -a carne vermella sen procesar e procesada- asóciase sistematicamente cos maiores aumentos do risco de enfermidade” (Clark *et al.*, 2019, p. 23357). En definitiva, “os mesmos cambios na dieta que poderían axudar a reducir o risco de doenzas non transmisibles relacionadas coa dieta tamén poderían axudar a cumprir os obxectivos internacionais de sustentabilidade”⁵⁵⁷ (p. 23361).

Deste mesmo xeito, alén das emisións de GEI, cómpre ter presente tamén outros impactos socioambientais da gandería, e en particular das súas modalidades industrializadas. Neste sentido, Entretantos *et al.* (2018) e Greenpeace (2018) salientan algúns impactos ambientais da gandería industrial no contexto español, como a súa elevada pegada hídrica⁵⁵⁸, tanto en forma de consumo excesivo de auga doce para abeberar ao gando e -sobre todo- para producir a súa alimentación, como pola contaminación de acuíferos e cursos de auga superficiais e subterráneos mediante a xeración e incorrecta xestión de grandes cantidades de xurros ricos en nitratos. Neste sentido, Entretantos *et al.* (2018) estima para o sur europeo “un potencial de redución da pegada hídrica da alimentación dun 30% no caso de adoptar «dietas saudables», e dun 41% para dietas vexetarianas” (p. 53). Así mesmo, tamén se destaca a pegada territorial, é dicir, o uso do solo, posto que “a gandería é a actividade que maior impacto ten no uso mundial de terras” (p. 57), tanto en forma de prados como de terras cultivadas para a alimentación animal, en moitos casos obtidas mediante deforestación ou substituíndo outros cultivos destinados directamente á alimentación humana. En adición, sinálase a contaminación atmosférica, principalmente mediante amoníaco e outros gases, partículas en suspensión e endotoxinas, que provocan unha mala calidade do aire e afeccións

⁵⁵⁷ A única excepción salientable neste estudo son “os alimentos procesados con alto contido de azucres [que] danan a saúde pero poden ter impactos ambientais relativamente baixos” (Clark *et al.*, 2019, p. 23357).

⁵⁵⁸ Particularmente preocupante en áreas xeográficas con estrés hídrico, como é grande parte da Península Ibérica.

respiratorias, así como cancro e outros problemas graves de saúde. Por último, as prácticas da gandería industrial tamén teñen un impacto directo sobre a biodiversidade, tanto agraria, pola selección e simplificación xenética de razas animais e especies vexetais producidas para alimentalas, como silvestre, pola extensión da fronteira agraria sobre bosques e outros ecosistemas, entre outros impactos derivados, como a eutrofización de sistemas acuáticos provocada pola contaminación química provocada polos xurros.

En canto aos impactos sanitarios, alén dos asociados aos propios desequilibrios nutricionais provocados polo exceso de consumo de produtos de procedencia animal, Entretantos *et al.* (2018) e Greenpeace (2018) alertan sobre os graves riscos do abuso do emprego preventivo de antibióticos na gandería industrial⁵⁵⁹, no que o Estado español supera con creces as cifras do resto de países europeos, particularmente no sector do porcino. Por este motivo, España ostenta unha das maiores taxas do mundo en contaminación da auga con este tipo de fármacos, o cal comporta graves problemas, tanto ambientais como de saúde pública, debido ao incremento da resistencia aos antibióticos, pero tamén ao agravamento das zoonoses, das cales a intensificación e expansión das actividades gandeiras xa é por si mesma a súa primeira causa.

Outros impactos de carácter social salientados nestes informes son a perda de postos de emprego e a precarización deste no sector gandeiro, incluíndo “unha perda das condicións de vida (menor renda, maior carga de traballo, maiores custos) nos propietarios das explotacións de menor tamaño” (Greenpeace, 2018, p. 16), situación particularmente difícil para as mulleres. Por último, denúciase o apoio á intensificación gandeira a través da PAC mediante “a concesión de axudas por cabeza de gando” (p. 16), provocando o incremento de tamaño das explotacións ao tempo que o descenso do número de explotacións e de

⁵⁵⁹ “A falta de condicións saudables para os animais, o cada vez maior amoreamento en explotacións industriais, as especies menos adaptadas ao territorio e máis produtivas, entre outras, son un caldo de cultivo óptimo para que aparezan doenzas” (Greenpeace, 2018, p. 13), ante o cal “a gandería industrial recorre ao uso de antibióticos de forma preventiva, o que incrementa de forma exponencial seu uso e o risco de desenvolvemento de bacterias resistentes aos antibióticos, un perigo para a saúde pública e para os propios animais” (p. 14).

persoas dedicadas á gandería, así como consecuentemente “incentivando a estabulación e a sedentarización que implica case sempre o amoreamento dos animais” (p. 16), cos subsecuentes impactos ambientais, de saúde e de dependencia da importación de pensos.

Para profundar nas disfuncións da gandería industrial e nos impactos e conflitos socioambientais que provoca a instalación de macrogranxas sobre un territorio e a poboación que a habita, recoméndase recorrer á obra dirixida por Proulx e Sauvé (2007) sobre o desenvolvemento da industria do porcino no Quebec e as resistencias sociais emerxidas fronte esta. Dende unha perspectiva ampla de saúde ambiental, as autoras ofrecen unha panorámica das profundas implicacións ambientais, sanitarias e sociais -entre outras arestas⁵⁶⁰- que concirnen tanto ás propias produtoras e traballadoras agrarias, como ás poboacións residentes nas áreas directamente afectadas e ao conxunto da sociedade quebequesa

que sofre sen saber o deterioro constante dos ecosistemas agrarios e acuáticos; [que] devén cómplice dun modelo de gandería que trata aos animais como unha simple mercadoría, que banaliza os riscos sanitarios reais adoptando normas de inocuidade «tolerables» dos alimentos así producidos, e que obstaculiza o proxecto colectivo dunha soberanía alimentaria (p. 17).

De entre os impactos ambientais da gandería industrial porcina no caso do Quebec, Proulx e Sauvé (2007) salientan o “deterioro da calidade da auga⁵⁶¹, do ar⁵⁶², da cuberta forestal e dos solos” (p. 82), así como a súa contribución “ao incremento dos [GEI], á manipulación dos seres vivos e á diseminación dos [OXM] que afectan á biodiversidade das plantas e das sementes” (p. 82). No eido da saúde pública lembran que “a calidade do ambiente físico é un determinante do estado da saúde global da poboación” (p. 107), constituíndo a industria porcina “un

⁵⁶⁰ Políticas, económicas, agronómicas e culturais.

⁵⁶¹ Que se volve inapta para o seu consumo e para o mantemento dos ecosistemas acuáticos a causa da contaminación química e biolóxica: aumento por riba dos limiares tolerables dos niveis de nitróxeno e fósforo, outros residuos de pesticidas, fertilizantes e xurros, proliferación de cianobacterias, eutrofización, etc.

⁵⁶² A banda da desagradable emanación de efluvios, fonte de conflito social nas inmediacións ás macrogranxas e que mesmo poden “desencadear reaccións nocivas para o organismo, modificar as funcións olfactivas e entrañar diferentes reaccións fisiolóxicas e psicolóxicas” (p. 89), a contaminación atmosférica destas instalacións tamén inclúe a difusión de compostos orgánicos volátiles, bacterias e outros microorganismos patóxenos, toxinas e alérxenos, amoníaco ou sulfuro de hidróxeno.

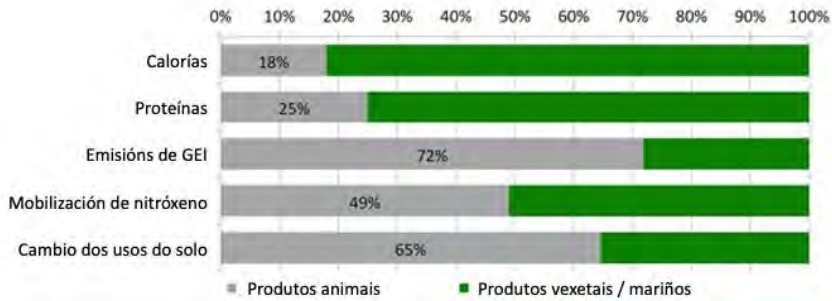
factor particular de deterioro da saúde física e mental das poboacións, das que os primeiros afectados son os mesmos produtores agrícolas” (p. 108), producíndose taxas de mortalidade global máis elevadas no medio rural. Neste sentido, denuncian que “a industrialización da produción porcina contribuíu a degradar a autonomía das granxas familiares e a introducir numerosos contaminantes e residuos no medio” (p. 109), así como frecuentemente “exacerbou as tensións sociais e deteriorou as relacións entre veciños” [...] debilitou a vida comunitaria e desvalorizou o acerbo sociocultural” (p. 109), xerando sinerxías sociosanitarias negativas entre a poboación rural. Así mesmo, resultan particularmente preocupantes as zoonoses provocadas por bacterias, parasitos e virus, transmitidas tanto por vía aérea como polo consumo das augas contaminadas polos xurros, así como o incremento da resistencia aos antibióticos tanto a través do consumo de dita auga como dos propios produtos e subprodutos alimentarios da industria porcina. Por último, entre os impactos sociais, as autoras indican que a industrialización gandeira contribuíu á debilitación das estruturas sociocomunitarias rurais, á xeración de conflitos veciñais, á desaparición das explotacións familiares e á perda de empregos pola concentración da industria e á migración das novas xeracións cara as áreas urbanas pola falta de oportunidades económicas.

A nivel global, Bowles *et al.* (2019) alertan da transgresión de diferentes límites planetarios -cambio climático, fluxos bioquímicos e cambio dos usos do solo⁵⁶³- que a actividade gandeira podería estar a provocar por si mesma, ante o cal “se necesitan con urxencia estratexias para reducir de maneira significativa os impactos ambientais do sector gandeiro” (p. 128). Neste sentido, sinalan que actualmente a gandería, malia achegar unha parte relativamente reducida das calorías e proteínas totais dos alimentos consumidos, é responsable de proporcións moito máis relevantes dos impactos agroalimentarios relacionados con ditos límites planetarios (Ver Figura 56), ocupando

⁵⁶³ Bowles *et al.* (2019) tamén apuntan neste sentido a integridade de biosfera, que non inclúen no seu estudo polas dificultades de cuantificación dos impactos da gandería na transgresión deste límite planetario, aínda que existe “evidencia de que tamén se ve afectada materialmente pola produción gandeira” (p. 129).

deste xeito “unha parte significativa do espazo operativo seguro da humanidade” (p. 134).

Figura 56. Contribución da gandería ao consumo alimentario e aos impactos antropoxénicos da produción global de alimentos.

Fonte: Bowles et al. (2019). Tradución propia.

Ante esta situación, estes autores consideran que as medidas de eficiencia do primeiro enfoque de resposta categorizado por Garnett *et al.* (2017)⁵⁶⁴ poden resultar insuficientes⁵⁶⁵ para reducir os impactos da gandería e adecuala ao marco dun espazo operativo seguro para a humanidade nas próximas décadas. Fronte estas, así como ante ás propostas de regulación a través de mecanismos de mercado -como os impostos aos produtos animais-, salientan alternativas como o “enfoque baseado na escala da gobernanza ambiental” (p. 133), a desenvolver a través de instancias externas ao mercado e co marco dos límites planetarios como guía para o deseño de políticas macroeconómicas. Así mesmo, os autores destacan as achegas potenciais do enfoque baseado na promoción de dietas sustentables e a redución do consumo de carne -segundo enfoque descrito por Garnett *et al.* (2017)-, cuxa consecuente redución da produción gandeira pode vir acompañada pola recuperación de sistemas gandeiros tradicionais, integrados nos sistemas agroalimentarios como forma de aproveitar os refugалlos da

⁵⁶⁴ Bowles *et al.* (2019) consideran estas medidas como propias dun “enfoque neoclásico da sostibilidade” (p. 129), isto é, neoliberal.

⁵⁶⁵ E incluso poden ser contraproducentes, debido ao efecto rebote causado pola aplicación destas medidas dentro dun marco de crecemento económico: unha maior eficiencia na produción estimula un maior consumo que finalmente redunda en maiores impactos mediante o consecuente aumento da produción para dar resposta á demanda.

perda e o desperdicio alimentario, así como dos solos non cultivables nin forestais.

Neste último sentido, ademais das medidas baseadas na dieta orientadas á redución do consumo e da produción -particularmente a industrial⁵⁶⁶- de produtos de procedencia animal, Entretantos *et al.* (2018) e Greenpeace (2018) apuntan á adopción de formas ecolóxicas da gandería acordes “cun nivel de produción que garanta a [SegA] e ao mesmo tempo protexa o clima e a biodiversidade” (Greenpeace, 2018, p. 5), mediante “medidas que permitan deixar de financiar un modelo de agricultura e gandería industrial que é altamente destrutivo e fomenten a produción de alimentos ecolóxicos e locais” (p. 23). Neste sentido, Entretantos *et al.* (2018) indican que a gandería ecolóxica suma á base territorial e á adaptación ao territorio da gandería extensiva outros criterios de sustentabilidade e benestar animal. Esbózase deste xeito un terceiro enfoque estreitamente ligado ao segundo dos definidos por Garnett *et al.* (2017), no que se avoga por, como recomendan Amigos de la Tierra e BC3 (2020), «comer menos carne, comer mellor carne», nomeadamente a procedente de sistemas de produción ligados aos recursos do territorio onde se desenvolve a actividade gandeira -pastos en solos non cultivables, residuos de cultivos, sega de forraxes, etc.- e a sistemas extensivos, de pastoreo e ecolóxicos⁵⁶⁷, como substitución da carne de produción industrial que complemente a necesaria redución xeral do consumo de carne.

Por outra banda, alén das contribucións agroalimentarias ao CC, cómpre considerar tamén os impactos que as propias consecuencias do cambio climático xa provoca e se estima producirá nas vindeiras sobre os sistemas agroalimentarios, a SegA e a realización do DAA. Deste xeito, cómpre considerar a complexa e problemática relación

⁵⁶⁶ Neste sentido, Food & Water Action Europe e Amigos de la Tierra (2020) presentan nun informe os argumentos -ecolóxicos, económicos, sociais, etc.- polos cales consideran que é necesario frear a expansión da gandería industrial en Europa e acometer unha transición radical a modalidades de gandería acordes á configuración de sistemas agroalimentarios sustentables.

⁵⁶⁷ Estes últimos incorporan o valor engadido do secuestro de carbono nos pastos, tal como referencian diferentes estudos para o Estado español (Batalla *et al.*, 2015; Eldesouky, Mesias, Elghannam e Escribano, 2018; Gutiérrez-Peña, Mena, Batalla e Mancilla-Leytón, 2019; Horrillo, Gaspar e Escribano, 2020) e outros territorios con condicións climáticas equiparables (Dass, Houlton, Wang e Warlind, 2018).

bidireccional existente no binomio alimentación-clima (Bisquert, Carvalho e Meira, 2018; Carvalho e Bisquert, 2019).

Precisamente, entre os impactos que o cambio climático provoca con relación ao sistema agroalimentario, destacan as alteracións e ameazas que este entraña para a produción agroatimentaria, e consecuentemente para a SegA, en amplas áreas do planeta. Neste sentido, o IAASTD (2009) salienta impactos xa observados, como “secas máis prolongadas e intensas dende a década de 1970, particularmente nos trópicos e subtrópicos” (p. 47), unha maior intensidade nos “eventos extremos como inundacións, secas e ciclóns tropicais” (p. 47), “un aumento significativo de incendios forestais graves” (p. 47) e un alongamento da tempada de cultivo, mais tamén un decrecemento dos recursos pesqueiros. Entre os impactos futuros proxectados, salienta que, se ben nas latitudes medias e altas -climas temperados e fríos- o rendemento dos cultivos pode beneficiarse a corto prazo e dun xeito limitado dun incremento moderado da temperatura e da maior dispoñibilidade de carbono atmosférico, propiciando “unha expansión cara o norte das áreas de cultivo adecuadas” (p. 48), nas rexións de latitudes baixas -climas subtropicais e tropicais-, incluso aumentos moderados da temperatura poden producir efectos negativos sobre os cultivos, xa visibles en moitos países periféricos, afectando seriamente á SegA das súas poboacións. Alén diso, alerta que “os patróns climáticos cambiantes tamén aumentan a vulnerabilidade dos cultivos a pragas, malezas e plantas invasoras, diminuindo así os rendementos e aumentando as aplicacións de praguicidas” (p. 49), provocando ademais a expansión deste problema cara ás rexións máis frías.

Así mesmo, o IAASTD (2009) tamén prevé un incremento do estrés hídrico -debido á alteración dos patróns das precipitacións- e térmico en importantes rexións produtoras de cereais de América do Norte e Asia oriental e meridional, pero especialmente en áreas xa especialmente afectadas, como a África subsahariana. Do mesmo xeito, prevé un aumento de frecuencia e severidade dos eventos meteorolóxicos extremos “con consecuencias significativas para a produción alimentaria e forestal, e a inseguridade alimentaria” (p. 49),

así como impactos sobre a gandería derivadas do aumento da temperatura, a redución da dispoñibilidade de auga e a proliferación de doenzas infecciosas e transmitidas por vectores. De igual maneira, espérase que o cambio climático afecte tamén severamente aos ecosistemas e hábitats acuáticos, e en consecuencia aos recursos alimentarios que deles dependen, mediante a suba do nivel do mar, a alteración das correntes oceánicas, a acidificación dos océanos e outras afectacións sobre ríos e lagos de auga doce. A erosión do solo e a desertificación é outra ameaza á produción agroalimentaria agravada polo cambio climático. Por último, o IAASTD (2009) prevé un incremento das migracións procedentes das áreas rurais máis afectadas, así como un potencial aumento dos “conflitos e posibles enfrontamentos violentos por terras habitables e recursos naturais, como a auga doce, como resultado do cambio climático” (p. 49)⁵⁶⁸.

Pola súa banda, a FAO (2015b) coincide en grande medida coas lecturas do IAASTD (2009), salientando os impactos do cambio climático sobre “os patróns mundiais de produción de alimentos, con impactos negativos na produtividade dos cultivos esperados nas rexións tropicais e de baixa latitude” (FAO, 2015b, p. 1), “o aumento da escaseza de auga en moitas rexións do mundo [que] presenta un desafío importante para a adaptación climática, a [SegA] e a nutrición” (p. 1) e o subministramento de alimentos, así como a estreita relación que se establece entre os impactos do cambio climático, a pobreza e a inseguridade alimentaria. Como apunta neste informe a FAO (2015b), “máis que calquera outro sector económico importante, a agricultura depende en grande medida das condicións climáticas locais e, polo tanto, se espera que sexa moi sensible aos cambios climáticos que se agardan nas próximas décadas” (p. 2), aos que se suman as presións do crecemento demográfico global previsto, así como os “rápidos aumentos na demanda mundial de produtos agrícolas para alimentos, pensos e combustibles” (p. 2).

Máis en concreto, a FAO (2015b) destaca algunhas cuestións críticas na relación entre o cambio climático e a SegA, poñendo de

⁵⁶⁸ Migracións e conflitos que poden ser, polo tanto, catalogados como de orixe agroalimentaria, tal como se recolle en Bisquert (2016a).

relevo a interdependencia cada vez maior entre múltiples desafíos globais, como a globalización, a sustentabilidade, o cambio climático e o aumento da desigualdade. Especificamente, salientanse os impactos do cambio climático sobre a nutrición e a saúde humana, a dispoñibilidade de auga potable -e auga doce en xeral-, a SegA, o comercio e a pobreza. Da relación entre o clima e a nutrición-saúde, destaca os riscos asociados á produción e o subministro de alimentos, a calidade da auga e as doenzas infecciosas, mais tamén aos trastornos sociais asociados ás migracións e os conflitos, sendo “as poboacións de baixos ingresos e situadas en lugares remotos [...] máis vulnerables aos perigos físicos, a desnutrición, a diarrea e outras enfermidades infecciosas” (p. 10); así mesmo, tamén sinala efectos sobre a calidade nutricional dos alimentos producidos, con concentracións máis baixas de minerais e proteínas e un aumento dos “hidratos de carbono non estruturais (principalmente amidón e azucres)” (p. 11), exacerbando a prevalencia da fame oculta e a obesidade. En canto á auga, destaca a relevancia da súa escaseza como desafío para a adaptación climática, afectando directamente á SegA, á nutrición e á saúde, mais tamén a crecente dependencia dos mercados ao seu prezo, a importancia da regulación pública dos dereitos sobre este recurso para garantir o acceso lexítimo e equitativo e as posibilidades de redución da pegada hídrica a través da dieta, de novo diminuíndo o consumo de alimentos de procedencia animal.

En canto á SegA, a FAO (2015b) pon en cuestión as achegas da biotecnoloxía en clave de mitigación e adaptación, presenta a controversia en torno aos biocombustibles, dada a incerteza sobre o seu efecto de mitigación e a ameaza que supón para a SegA ao competir cos cultivos destinados á alimentación humana, e sinala a tensión en torno á fabricación e uso de fertilizantes nitroxenados, fonte de emisións e outros impactos socioambientais, pero que asocia ao rendemento dos cultivos e á diminución da presión sobre bosques e pastos a través da intensificación. Con relación ao comercio, sinala que o cambio climático “altera fundamentalmente os patróns mundiais de produción de alimentos” (p. 13), afectando particularmente ás rexións de latitude baixa e exacerbando as desigualdades xa existentes entre centros e periferias, atinxindo así mesmo aos patróns do comercio alimentario

global, o cal prevé que se expanda -incrementando as emisións e a orientación á exportación das producións- ao tempo que se volve máis irregular e volátil debido a impactos climáticos sobre a produción e as cadeas de subministro, agudizando as vantaxes comparativas xa existentes con relación á competitividade internacional en beneficio das economías opulentas do norte global. Por último, da relación entre o cambio climático e a pobreza, salienta que “os efectos adversos do clima son maiores entre os pobres dos países en desenvolvemento, quen depende en grande medida dos recursos naturais sensibles ao clima, pero ten a menor capacidade de adaptación para facer fronte aos impactos climáticos” (p. 14), o que é particularmente notorio no eido agroalimentario.

Na mesma liña, Zhao *et al.* (2017) alertan do descenso no rendemento a escala global provocado polo incremento da temperatura en catro cultivos considerados fundamentais en tanto que achegan dous terzos da inxesta calórica humana global: trigo, arroz, millo e soia. Pola súa banda, Mirón (2017) advirte sobre os efectos negativos sobre a calidade e a composición nutricional dos alimentos, a súa salubridade polo incremento de patóxenos e toxinas, e os seus prezos, así como con relación aos impactos sobre a produción gandeira e os recursos pesqueiros e de marisqueo. Medek, Schwartz e Myers (2019) alertan dos efectos da maior concentración de CO₂ na atmosfera sobre a proporción de proteínas en cultivos básicos como arroz, trigo, cebada e pataca, provocando descensos do 7,6%, 7,8%, 14,1% e 6,4% respectivamente, o cal pode supoñer como consecuencia unha diminución da inxesta de proteínas en todo o mundo, mais particularmente en países onde as dietas baseadas en vexetais son maioritarias, agudizando a desigualdade internacional existente en torno á inxesta desta compoñente nutricional básica.

Entre as últimas proxeccións a longo prazo -para 2050- ofrecidas polo *International Food Policy Research Institute's* (IFPRI)⁵⁶⁹ sobre os impactos do cambio climático sobre a agricultura, destaca a diminución dos rendementos dos principais cultivos de entre un 5% e un 7%, un

⁵⁶⁹ Centro internacional de investigación agrícola con sede en Whashington D.C. (Estados Unidos). Máis información en <https://www.ifpri.org> [Revisado o 5 de marzo de 2021].

aumento do 4% na área cultivada e un aumento dos prezos de entre un 10% e un 15%, con importantes repercusións ambientais e sobre a SegA, así como relevantes variacións rexionais (Wiebe, Robinson e Cattaneo, 2019).

Así mesmo, no informe que a FAO (2016b) dedicou especificamente á relación entre cambio climático, agricultura e SegA, destácanse os impactos que este fenómeno global está a ter xa sobre a produción agroalimentaria e a SegA en amplas rexións do planeta, especialmente naquelas nas que xa se padecía previamente pobreza e fame, pero que se están a incrementar, agudizar e expandir xeograficamente co paso do tempo, prevíndose que a partir de 2030 os impactos sexan graves en todas as rexións e particularmente dramáticas para as poboacións máis vulnerables. Como apunta a FAO (2016b),

en moitas rexións, a produción agrícola xa se está a ver afectada negativamente por un aumento e unha maior variabilidade das temperaturas, cambios no nivel e a frecuencia das precipitacións, unha maior frecuencia de períodos sen choiva e secas, a intensificación dos fenómenos meteorolóxicos extremos, o aumento do nivel do mar e a salinización dos terreos de cultivo e da auga doce. A medida que se intensifiquen os efectos do cambio climático sobre a agricultura, será cada vez máis difícil cultivar colleitas, criar animais, xestionar bosques e capturar peces nos mesmos lugares e da mesma maneira que antes (p. 5).

Outros efectos prexudiciais do cambio climático sobre a produción agroalimentaria que salienta a FAO (2016b) son a proliferación e expansión de malas herbas, pragas de insectos, parasitos e outros patóxenos, vagas de calor -estrés térmico- ou o aumento da temperatura e acifidicación dos océanos, así como un incremento da frecuencia e a intensidade das tormentas que danará os mangleirais e a pesca costeira. En canto aos efectos sobre a SegA, o informe destaca os impactos do cambio climático en todas as súas dimensións⁵⁷⁰: sobre a *dispoñibilidade* “a través dos seus efectos cada vez máis adversos sobre o rendemento dos cultivos, as poboacións de peces e a produción e sanidade animal” (p. 10); sobre o *acceso*, pola súa “influencia negativa nos ingresos e medios de vida rurais” (p. 10), xa que “os pobres, entre eles os pequenos agricultores e traballadores agrícolas, son máis

⁵⁷⁰ En base á concepción de SegA establecida no CMA de 1996.

vulnerables ás repercusións” (p. 10) do cambio climático, que menoscaban a súa capacidade de ingresos ao tempo que se prevé un incremento dos prezos dos alimentos asociada á redución da súa dispoñibilidade; sobre a *utilización*, particularmente “na situación nutricional das persoas pobres e vulnerables” (p. 10), a través da escaseza de auga potable, a redución da prestación de coidados, do contido de nutrientes nos alimentos básicos e un aumento do risco de contaminación destes; e sobre a *estabilidade* dos tres anteriores, “a través de cambios na estacionalidade, flutuacións máis acusadas na produtividade ecosistémica, maiores riscos de subministro e unha redución da previsibilidade do subministro” (p. 10).

Neste sentido, no informe de IPCC (2018) sobre o límite no incremento global da temperatura media en 1,5°C sobre os niveis preindustriais fixado como obxectivo no Acordo de París, indícase que superar este limiar e situar o quecemento global nun aumento medio de 2°C provocará maiores reducións netas “nos rendementos de millo, arroz, trigo e potencialmente outros cultivos de cereais, particularmente na África subsahariana, o sueste asiático e América Central e do Sur” (p. 11), así como tamén afectará negativamente á calidade nutricional do arroz e o trigo. Así mesmo, prevese que de acadar dito incremento global de 2°C, producirase unha maior redución da dispoñibilidade de alimentos “no Sahel, África meridional, o Mediterráneo, Europa central e o Amazonas” (p. 11). Porén, se o incremento de temperatura supera os 2°C, espérase que a diminución na produción de trigo, millo e arroz diminúa tanto nas rexións tropicais como nas temperadas.

Sen embargo, como sinalan Clark *et al.* (2020),

incluso se as emisións de combustibles fósiles se detivesen de inmediato, as tendencias actuais nos sistemas alimentarios mundiais impedirían o logro do obxectivo de 1,5°C e, para finais de século, ameazarían o logro do obxectivo de 2°C (p. 705).

Neste sentido, nun dos informes especiais máis recentes do IPCC (2019), dedicado precisamente á relación entre o cambio climático, as transformacións dos sistemas terrestres e a SegA, indícase que “a temperatura media observada do aire na superficie terrestre aumentou considerablemente máis que a temperatura media global da superficie

(terra e océano)” (p. 5), acadando xa un aumento medio de 1,53°C, que contrasta co incremento de 0,87°C da temperatura media global da superficie planetaria. Este quecemento provocou “un aumento da frecuencia, a intensidade e a duración dos eventos relacionados co calor, incluídas as vagas de calor, na maioría das rexións terrestres” (p. 5), así como das secas en rexións como o Mediterráneo, Asia occidental, gran parte de América do sur e de África, e o nordeste asiático. Deste xeito, tamén aumentou “a frecuencia e intensidade das tormentas de po [...] debido ao uso do solo, os cambios na cobertura da terra e a factores relacionados co clima en moitas áreas de solos secos”⁵⁷¹ (p. 6). En xeral,

o cambio climático pode exacerbar os procesos de degradación da terra [...], entre outros a través do aumento da intensidade das choivas, as inundacións, a frecuencia e gravidade das secas, o estrés térmico, os períodos secos, o vento, o aumento do nivel do mar e a acción das ondas, o desxeo do permafrost con resultados modulados pola xestión da terra (p. 6-7).

En todo caso, o IPCC (2019) sinala que “o cambio climático xa afectou á [SegA] debido ao quecemento, os patróns cambiantes das precipitacións e a maior frecuencia dalgúns eventos extremos” (p. 7), afectando particularmente ás latitudes máis baixas, así como a diferentes áreas de solos secos e de alta montaña. En síntese, “o cambio climático crea tensións adicionais na terra, exacerbando os riscos existentes para os medios de vida, a biodiversidade, a saúde humana e a dos ecosistemas, as infraestruturas e os sistemas alimentarios” (p. 15). Así, alerta que se ben os niveis actuais de quecemento global provoca unha diminución do rendemento dos cultivos concentrada en zonas tropicais, os riscos -incluídos os chamados riscos en cascada- aumentan e se expanden exponencialmente a medida que aumenta a temperatura media global, con riscos altos para subministro alimentario cun incremento de 1,5°C e moi altos cun aumento de 2°C. Concretamente, advirte das vulnerabilidade das cadeas agroalimentarias fronte fenómenos meteorolóxicos extremos, a redución da calidade nutricional dos alimentos, a suba dos prezos e un maior risco de fame e inseguridade alimentaria, reducións na produtividade nos cultivos e a

⁵⁷¹ Como acontecera nos anos trinta nos Estados Unidos durante o *dust bowl*, referido no subepígrafe 1.3.5.

gandería, redución da biodiversidade, múltiples ameazas para os medios de subsistencia e unha amplificación das migracións ambientalmente inducidas e dos conflitos⁵⁷².

Pola súa banda, Swinburn *et al.* (2019) destacan os principais efectos do cambio climático sobre a saúde humana. Neste sentido, apuntan que

o principal deles é o aumento da inseguridade alimentaria e a desnutrición entre as poboacións vulnerables en moitos [países de ingresos medios e baixos] debido ás malas colleitas, a redución da produción de alimentos, os fenómenos meteorolóxicos extremos que producen secas e inundacións, o aumento das enfermidades transmitidas polos alimentos e outras doenzas infecciosas, e os disturbios civís (p. 3).

González-Svatetz (2020) tamén salienta o estreito vínculo entre cambio climático, alimentación e saúde:

o cambio climático xera aumento de temperaturas, secas, inundacións, aumento do nivel do mar, tifóns e grandes tormentas que representan graves danos para o planeta. Isto afecta o sistema de produción e consumo de alimentos, xerando menor produtividade, menor dispoñibilidade de alimentos, menor biodiversidade do ecosistema e maiores desigualdades sociais, e actúa sobre a saúde da poboación, producindo graves danos como desnutrición, obesidade, doenzas cardiovasculares, cancro, diabetes e extensión de enfermidades infecciosas (p. 108-109).

En base a isto, este autor considera que “o grande desafío para a saúde humana e para a saúde do planeta é acadar unha dieta saudable nun sistema alimentario sustentable” (González-Svatetz, 2020, p. 109).

Afondando na dimensión social dos impactos do cambio climático sobre os sistemas agroalimentarios, a actual Relatora Especial sobre o Dereito á Alimentación (Elver, 2015) recolle os efectos adversos deste fenómeno global sobre dito dereito, facendo especial fincapé no carácter xeográfico e socioeconómico da vulnerabilidade dos grupos de poboación máis afectados. A Relatora Especial alerta da ameaza que supón para a produción agrícola as previsións dun aumento de

⁵⁷² Neste sentido, Carleton (2017) engade e documenta a relación entre dos danos nos cultivos provocados polo aumento das temperaturas e o aumento da taxa de suicidios na India.

temperatura de entre 2°C e 4 °C para finais deste século, pero que xa estaría a afectar “notablemente a uns 1.000 millóns de pobres no mundo” (p. 4). Así mesmo, salienta a relación bidireccional, mutuamente condicionante e complexa existente entre as actuais prácticas agrícolas e sistemas agroalimentarios e o cambio climático, o cal, en última instancia, “socava o dereito á alimentación, debido ás repercusións desproporcionadas que produce sobre os que menos contribuíron ao quecemento da Terra e que son os máis vulnerables aos seus efectos nocivos” (p. 4), polo que insta a adoptar un enfoque de DDHH á hora de afrontar esta ameaza, para tratar de “superar as inxustizas derivadas do cambio climático” (p. 5). É dicir, as chamadas inxustizas climáticas.

En concreto, Elver (2015) analiza como afecta dito fenómeno a este dereito a través dos elementos do DAA establecidos pola OX nº12 (CESCR, 1999): dispoñibilidade, accesibilidade, adecuación e sostibilidade. Con relación ao primeiro, apunta que “os efectos negativos xerados polo cambio climático sobre a produtividade dos cultivos, a gandería, a pesca e a acuicultura terán un alcance mundial de cara á dispoñibilidade dos alimentos” (Elver, 2015, p. 5), así como que “episodios meteorolóxicos extremos máis frecuentes e intensos complicarán a loxística da distribución de subministracións alimentarias en situacións de emerxencia” (p. 5). Outras ameazas á *dispoñibilidade* alimentaria salientadas pola Relatora Especial son os incrementos de temperatura máis pronunciados a nivel rexional, a elevación do nivel do mar con respecto a zonas costeiras e deltas -territorios “que albergan o 60% da poboación mundial” (p. 6)- ao salinizar as augas subterráneas e consecuentemente danar a produción agrícola, e a suba da temperatura de mares e océanos que, xunto á súa acidificación, afectará negativamente aos recursos pesqueiros.

En canto á *accesibilidade*, Elver (2015) destaca que o previsto incremento dos prezos dos alimentos -a causa dos impactos do cambio climático sobre os cultivos, o crecemento demográfico e o incremento da demanda de cultivos non alimentarios- dificulte a accesibilidade a estes, “en especial no caso das persoas pobres” (p. 7), polo que “os grupos socialmente vulnerables se poden ver obrigados a modificar a

súa alimentación introducindo alimentos menos nutritivos e de menor calidade” (p. 7), reducindo a súa diversidade e aumentando a dependencia a número reducido de produtos básicos. Con relación á *adecuación*, destaca os efectos negativos do cambio sobre “o valor nutritivo dos alimentos e sobre a dispoñibilidade de calorías per cápita” (p. 7), pero tamén de minerais como o cinc, cuxa carencia se asocia a múltiples doenzas. Así mesmo, a Relatora Especial indica que as inundacións poden propiciar enfermidades fúnxicas, mentres que se “intensificará a incidencia de doenzas infecciosas transmitidas por vectores e enfermidades intestinais crónicas” (p. 7). Con maiores temperaturas, a conservación en bo estado dos alimentos tamén suporá un problema engadido. Por último, a *sostibilidade* da realización do DAA verase ameazada particularmente polo incremento pronunciado da carencia de auga, esencial para a SegA, tanto pola hidratación a través do seu consumo directo como para “a produción, a preparación e a elaboración de alimentos e a absorción de nutrientes no corpo humano” (p. 8).

Alén do anterior, Elver (2015) aborda tamén a distribución xeográfica dos impactos, que interseca coa maior vulnerabilidade de determinados segmentos de poboación e os seus medios de vida. En canto á primeira, salienta o destacado impacto do cambio climático sobre a produción de cereal en África, “en especial nas zonas semiáridas” (p. 9), estimándose en consecuencia que o 65% das persoas que padezan fame no mundo en 2050 vivan na África Subsahariana. Outras rexións que tamén se prevé que se vexan gravemente afectadas polo cambio climático -particularmente coa suba da temperatura- son Oriente Medio e o Norte de África, se ben con relación á SegA tamén destaca Asia, América Central, o nordeste do Brasil e certas partes da rexión andina. Con relación ás vulnerabilidades, a Relatora Especial destaca que estas “se reparten de maneira desigual por todo o mundo e dependen, en ultima instancia, da capacidade das comunidades para xestionar o risco e desenvolver a resiliencia” (p. 10), polo que “probablemente o cambio climático golpee con máis forza aos países en desenvolvemento, non só pola súa situación xeográfica, senón tamén polo modo no que as persoas se gañan a vida” (p. 10), salientando a frecuente relación entre pobreza, habitar zonas rurais e a dedicación a

actividades agrarias, pois o cambio climático supón unha ameaza tanto para o auto-abastecemento de alimentos como para a xeración de ingresos e empregos rurais⁵⁷³. Neste sentido, entre os grupos máis vulnerables, Elver (2015) salienta aos pequenos agricultores -especialmente aqueles que practican a agricultura de subsistencia e “habitan nas paraxes máis expostas e marxinais” (p. 11)-; ás mulleres, que malia a “súa condición de traballadoras agrícolas, vendedoras e coidadoras non remuneradas” (p. 12), desempeñando funcións esenciais para a SAN, “seguen a estar desproporcionadamente afectadas polo cambio climático, a pobreza e a malnutrición” (p. 12), así como teñen que afrontar múltiples discriminacións -na propiedade da terra, no acceso a recursos produtivos, no apoio financeiro, na negociación e na toma de decisións- que agudizan a súa vulnerabilidade; e, por último, aos pobos indíxenas, a causa da discriminación e marxinação á que son sometidos, á súa grande dependencia directa dos recursos naturais para o seu sustento e os ecosistemas que habitan -, decotío delicados e “máis vulnerables ao cambio climático e aos desastres naturais”⁵⁷⁴ (p. 13).

Por último, Elver (2015) advirte dalgúns desaxustes provocados polas políticas de mitigación en termos de inxustiza e vulneración de dereitos de poboacións e comunidades vulnerables, nomeadamente cando estas “se basean en recursos que están dedicados actualmente á produción alimentaria” (p. 20), como é o caso dos biocombustibles e a bioenerxía en xeral -asociada ao secuestro agrícola de carbono-, a desviación e retención de auga para producir enerxía hidroeléctrica ou incluso os proxectos vinculados aos mecanismos de compensación de emisións e outras «solucións de mercado». Por todo isto, insta á adopción dun enfoque de DDHH tanto na formulación e desenvolvemento destas políticas como nas de adaptación, nomeadamente no relativo ao sector agroalimentario.

Neste sentido, con relación ás políticas de mitigación, Hasegawa *et al.* (2018) alertan que a aplicación estrita e rexionalmente uniforme das

⁵⁷³ Para profundar sobre os impactos do cambio climático sobre os contextos rurais, recoméndase recorrer a Dasgupta *et al.* (2014).

⁵⁷⁴ “Entre ditos ecosistemas se inclúen as selvas tropicais, as rexións árticas, os desertos, as zonas de baixa altitude e costeiras, as illas de menor tamaño, os prados abertos e as zonas montañosas” (Elver, 2015, p. 13).

medidas para mitigar o cambio climático poderían ter incluso peores consecuencias para a SegA que os propios impactos deste, en especial “nas rexións vulnerables de baixos ingresos como a África subsahariana e o sur de Asia, onde os problemas de [SegA] xa son graves” (p. 699). Como exemplo mencionan a “expansión das plantacións de bioenerxía a unha escala moito maior” (p. 699), que “competiría coas necesidades de terra e auga doce para a produción de alimentos, co conseguinte risco de aumentar a inseguridade alimentaria” (p. 699). Así mesmo, “dado que a produción agrícola é unha fonte primaria de ingresos para moitas persoas nas rexións en desenvolvemento, a mitigación do cambio climático centrada nas actividades agrícolas intensivas en emisións tamén podería exacerbar a pobreza rural”⁵⁷⁵ (p. 699). Deste xeito, lonxe de “restar importancia aos esforzos futuros de mitigación de emisións de GEI” (p. 701), os autores demandan políticas de mitigación axeitadas, como o fomento de sistemas de produción agraria que sexan, á vez, produtivos e resilientes, ou a implementación de políticas complementarias e redes de seguridade social que compensen os impactos das políticas de mitigación sobre as rexións e poboacións máis vulnerables. Así mesmo, recoñecen que certas políticas de mitigación poden ter efectos sinérxicos positivos para a SegA, como os impostos ás carnes vermellas e aos produtos lácteos, que agardan que “reduzan as emisións e melloren a saúde nutricional” (p. 701). En conclusión, salientan a “necesidade de políticas de mitigación coidadosamente deseñadas para a agricultura e o uso dos solos, a fin de asegurar que se podan lograr simultaneamente progresos cara a estabilización climática e a [SegA]” (p. 702).

O exemplo máis claro de contradición entre determinadas políticas de mitigación e a SegA é o fomento do biodiesel e os agrocarburentes como substitutos enerxéticos do petróleo. Valin *et al.* (2015) desvelan as limitacións deste tipo de tecnoloxías para a redución das emisións de GEI no sector do transporte, xa que xeran emisións adicionais a través dos usos indirectos do solo das plantacións de palma de aceite, colza,

⁵⁷⁵ Como apuntan Hasegawa *et al.* (2018), “os sistemas de produción nas rexións con inseguridade alimentaria son decotío menos eficientes con respecto ás emisións e os recursos de GEI que os dos países desenvolvidos” (p. 701), motivo polo cal, sen un enfoque sistémico e de DDHH, poden ser obxecto de medidas de mitigación que poñan aínda máis en risco a SegA da poboación destas rexións.

soia e xirasol en base ao cal se produce o biodiesel⁵⁷⁶. Aínda que o bioetanol en base a millo, trigo, remolacha de azucre, cebada ou cana de azucre presentan menores índices de emisións, Fernandez-Durán e González-Reyes (2018b) tamén sinalan as súas limitacións -xunto coas do biodiesel-, baseadas no seu escaso TRE, que volve estas tecnoloxías incapaces de substituír os niveis actuais de consumo de carburantes de orixe fósil, pois suporía unha enorme pegada hídrica e territorial a través dos cultivos que precisa para tal efecto, competindo ademais cos destinados á alimentación humana. Deste xeito, sinalan os autores, “a pegada ecolóxica dos agrocombustibles é incluso maior que a dos combustibles fósiles” (p. 122), á que cómpre sumar as pegadas socioambientais propias do modelo agroindustrial ás que este tipo de tecnoloxías «alternativas» están asociadas: “perda de soberanía alimentaria, condicións de traballo moi duras [...], «descampesinización», contaminación da auga e do solo, erosión, expansión dos transxénicos, perda de biodiversidade, uso excesivo de recursos (como o fósforo), etc.” (p. 122). Así mesmo, como apuntan Rosenzweig *et al.*, 2020, “os proxectos de bioenerxía e secuestro de carbono⁵⁷⁷, especialmente a gran escala, poderían alentar o «acaparamento de terras» con efectos negativos de compensación nos medios de vida dos pequenos agricultores e a súa [SegA]” (p. 96). Todo isto leva a organizacións como Ecoloxistas en Acción a rexeitar os biocombustibles e a consideralos unha «falsa solución verde»⁵⁷⁸.

Así mesmo, dende un enfoque de DDHH e de xustiza climática (Robinson e Shine, 2018), á disparidade de emisións -e polo tanto de responsabilidades na crise climática- posta de relevo polo PNUMA

⁵⁷⁶ Unha versión sintetizada, revisada e traducida ao castelán deste estudo está dispoñible en <https://www.ecologistasenaccion.org/32840/> [Revisado o 7 de maio de 2021]. Esta, ademais de computar as emisións indirectas polo uso do solo, agrega o cálculo de eficiencia enerxética e emisións de GEI producidas no uso dos diferentes carburantes, o que deixa aínda en peor lugar os biocombustibles como alternativa de mitigación.

⁵⁷⁷ Outra das políticas de mitigación que presenta controversias con relación á SegA, a través da conversión de terras cultivadas das que depende a alimentación da poboación local nos países periféricos en plantacións forestais asociadas a proxectos de compensación de emisións de GEI de corporacións e países centrais. Como contrapunto, existe evidencia do potencial de contribución ao secuestro de carbono das prácticas agrícolas sustentables e adaptadas aos territorios e ás condicións climáticas específicas (Francaviglia, Di Bene, Farina, Salvati e Vicente-Vicente, 2019).

⁵⁷⁸ Ver <https://www.ecologistasenaccion.org/144198/ciberaccion-alegaciones-a-la-directiva-de-energia-renovables/> [Revisado o 7 de maio de 2021].

(2019a), cómpre sumar tamén as desigualdades xeográficas e socioeconómicas asociadas á vulnerabilidade ante os impactos⁵⁷⁹, pero tamén a fenda de adaptación denunciada polo PNUMA (2021) nun informe recentemente publicado. Neste, ofrécese “unha actualización das medidas actuais e os resultados emerxentes en materia de planificación, financiación e aplicación das medidas de adaptación a escala mundial” (p. IV). Segundo este informe, o agrario é o sector con maior frecuencia considerado vulnerable fronte ao cambio climático, reclamando medidas de adaptación capaces de amortecer os impactos provocados por este fenómeno global, se ben estas non resultarán efectivas de non complementarse coa consecución das medidas de mitigación que permitan cumprir cos obxectivos establecidos internacionalmente.

En todo caso, o PNUMA (2021) advirte que, se ben na última década realizáronse grandes avances en materia de adaptación a nivel nacional en todo o mundo, estes son aínda insuficientes para facer fronte aos riscos que supoñen as consecuencias do cambio climático. Así mesmo, advirte que existe unha forte descompensación internacional na financiación das medidas de adaptación adoptadas nos diferentes países, xa que “aínda que os custos de adaptación para os países desenvolvidos son máis elevados en termos absolutos, a carga é maior para os países en desenvolvemento con respecto ao seu produto interno bruto” (p. VI), alén das “capacidades financeiras, técnicas e humanas xeralmente máis limitadas” (p. VI) destes. Ademais, “malia que aumentou a financiación dispoñible para a adaptación ao cambio climático, a fenda financeira en materia de adaptación non está a diminuír” (p. VI). Por outra banda, salientase que, se ben gran parte dos plans de adaptación adoptados a nivel nacional adoitan abordar os riscos climáticos de xeito exhaustivo e teñen en conta a integración intersectorial -ou horizontal- e a participación das partes interesadas -incluíndo a perspectiva de xénero-, tamén presentan lagoas importantes no referido á súa aplicabilidade, á integración dos distintos niveis de

⁵⁷⁹ Para profundar, recoméndase recorrer ao *Global Climate Risk Index* -índice de risco climático global- publicado por Germanwatch (Eckstein, Kunzel e Schäfer, 2021). Un elemento relevante de vulnerabilidade xeográfica é o desprazamento do chamado «cinto de choiva tropical» producido polo cambio climático, o cal se prevé que provoque efectos desiguais -secas, inundacións, etc.- sobre a agricultura e a SegA en diferentes países de latitudes baixas (Mamalakis *et al.*, 2021).

gobernanza -ou vertical- e aos procesos de supervisión e avaliación de resultados. Con todo, o informe advirte do freo para o desenvolvemento destas medidas que supón a actual crise sanitaria da COVID-19 e a consecuente recesión económica, tanto no desprazamento da adaptación de entre as prioridades das axendas políticas, como dos recursos financeiros destinados a tal efecto.

No caso concreto do Estado español, os impactos e riscos máis urxentes asociados ao cambio climático teñen un vínculo directo coa produción agroalimentaria e, potencialmente, coa SegA. Como se recolle nun informe recentemente publicado sobre *Impactos e riscos derivados do cambio climático en España* (Sanz e Galán, 2021), a maior parte dos identificados están relacionados directamente coa realización do DAA, tanto a través da dispoñibilidade de auga para o seu consumo directo, como da escaseza deste recurso e outros impactos sobre a produción agroalimentaria: estrés hídrico e incremento das secas, das inundacións, da eutrofización, da desertificación, da degradación e perda de solo por erosión e diminución da súa materia orgánica, da alteración dos ciclos do nitróxeno e do carbono, dos incendios forestais ou dos desaxustes nos ciclos biolóxicos das especies vexetais e animais, e mesmo de ecosistemas enteiros.

En referencia concreta aos impactos directos sobre o sector agrario, salientase “os cambios fenolóxicos asociados ao desprazamento das estacións, o aumento do estrés hídrico, os danos por calor e por eventos extremos” (Sanz e Galán, 2021, p. 3), así como os efectos dos anteditos impactos «indirectos» sobre solos e recursos hídricos. Concretamente, prevese “un descenso na produción tanto de cultivos herbáceos como leñosos” (p. 4), principalmente de secaño; a “limitación dos recursos hídricos para os cultivos de regadío” (p. 4), en función “de cada tipo de cultivo e da dispoñibilidade de ditos recursos en cada rexión” (p. 4); impactos sobre “a calidade das colleitas ou na competitividade do cultivo” (p. 4), incluíndo o peche de explotacións por perda de produtividade e/ou polo aumento do prezo dos insumos; “afeccións á distribución de patóxenos e enfermidades zoonóticas” (p. 4), a causa da extensión dos hábitats dos vectores e os impactos sobre a fauna auxiliar

que actúa como control biolóxico, así como sobre os polinizadores⁵⁸⁰; o aumento da vulnerabilidade ante os incendios forestais “nos pastos de montaña supra-forestais” (p. 4), en grande medida agudizado polo incremento do mato nas últimas décadas “debido á diminución da carga gandeira” (p. 4) en extensivo; e a limitación de acceso á auga e exposición ao estrés térmico do gando. Con relación ao o medio mariño, destácanse os impactos sobre a súa biodiversidade e os seus ecosistemas -aumento da temperatura, acidificación e perda de osíxeno-, que afectan á pesca a á acuicultura, a través de “cambios na distribución e abundancia de especies de flora e fauna mariña” (p. 4), incluíndo o aumento do risco de extinción dalgunhas delas, ou a presenza de especies invasoras, alterando “a composición e interaccións dentro das comunidades biolóxicas, e na estrutura, dinámica e funcionamento dos ecosistemas, con implicacións para os servizos ecosistémicos mariños, a pesca e a acuicultura” (p. 4).

Por todo isto, Sanz e Galán (2021), identifican entre os riscos máis urxentes a afrontar algúns dos que afectan indirectamente ás actividades agrarias a través dos recursos hídricos e os solos, mais tamén dos que afectan directamente a cultivos e explotacións gandeiras. Con todo, fronte a posibles medidas de adaptación que incrementen a vulnerabilidade agrogandeira no futuro, consideran “fundamental integrar as estratexias de adaptación ao cambio climático con estratexias para reducir a vulnerabilidade a longo prazo” (p. 188)⁵⁸¹. Ampliando xeograficamente o foco, segundo Scown e Nicholas (2020), as políticas agrarias europeas requiren un marco de actuación máis firme para acadar os ODS, posto que o modelo de indicadores actual da PAC e os *Indicadores Agroambientais* de Eurostat⁵⁸² presentan lagoas destacables en cuestións socioambientais moi relevantes para a produción agroalimentaria, incluíndo a procura do cumprimento do ODS 13, referido á acción climática.

⁵⁸⁰ Cómpre sumar aquí os correspondentes prexuízos para o sector apícola.

⁵⁸¹ Neste sentido, nunha edición previa deste informe (Medina-Martín, 2015) recóllense algunhas medidas de adaptación propostas para o sector agrario no Estado español, valorando a súa aplicabilidade e potencial de adaptación.

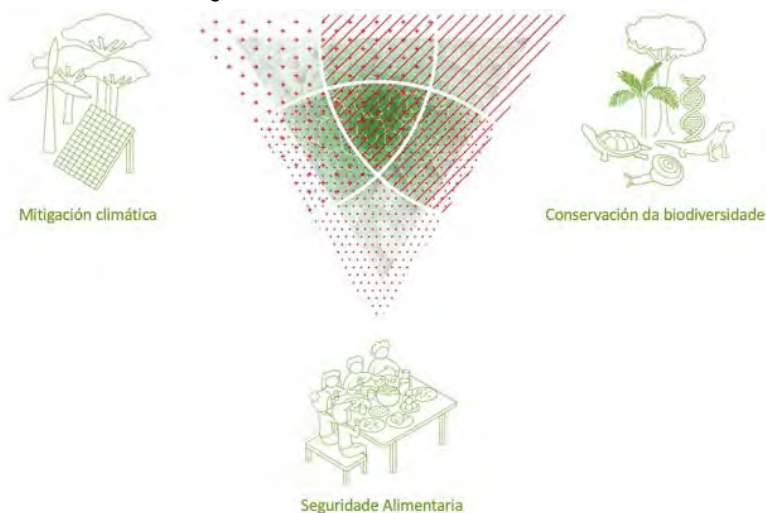
⁵⁸² Ver <https://ec.europa.eu/eurostat/web/agriculture/agri-environmental-indicators> [7 de marzo de 2021].

Con todo, ante o reto que supón o crecemento demográfico previsto para as próximas décadas dende un punto de vista da mitigación e adaptación climática, por unha banda, da SegA, por outra, e tamén en relación coa biodiversidade -que abordamos deseguido en tanto que límite planetario-, un informe recentemente publicado polo Consello Asesor Alemán sobre Cambio Climático⁵⁸³ advirte que, “co cambio climático, a extinción masiva da diversidade biolóxica e un sistema alimentario a miúdo disfuncional, estamos experimentando tres crises globais en colisión que están directamente relacionadas coa forma en que administramos a terra” (WBGU, 2020a, s.p.). Neste sentido, presenta o que denominan o «trilema⁵⁸⁴ do uso da terra» (Ver Figura 57), no que “as diversas demandas que se fan á terra con fins de mitigación do cambio climático, [SegA] e conservación da diversidade biolóxica xa compiten entre si” (WBGU, 2020b, p. 1), e no que “parece que calquera destes desafíos só pode superarse a expensas dos outros dous” (p. 1). Concretamente, no marco deste «trilema», en primeiro lugar, apúntase que “parece que os obxectivos climáticos do Acordo de París só se poden alcanzar se se utilizan máis áreas de terra para extraer dióxido de carbono da atmosfera, o que non só ofrece oportunidades, senón que tamén implica riscos considerables” (WBGU, 2020a, s.p.); en segundo lugar, sinálase a crise do actual sistema agroalimentario, na que “a [SegA] dunha cuarta parte da humanidade está ameazada e outra cuarta parte sofre un consumo excesivo non saudable” (s.p.), mentres que “os efectos externos da agricultura industrial están ameazando os sistemas naturais de sustento da vida” (s.p.); e por último, “a biodiversidade está experimentando unha extinción masiva dramática e inducida polo ser humano en todo o mundo, cuxa escala compárase cos grandes eventos de extinción xeolóxica do pasado” (WBGU, 2020b, p. 1), o cal, ademais, “reduce en grande medida a capacidade dos ecosistemas para contribuír á regulación do clima e á [SegA]” (p. 1). Ademais, “a degradación da terra terá un impacto negativo nos tres aspectos a curto ou longo prazo” (p. 1).

⁵⁸³ WBGU polas súas siglas en alemán. Máis información en <https://www.wbgu.de/en/> [Revisado o 7 de marzo de 2021].

⁵⁸⁴ Dilema triplo.

Figura 57. Trilema do uso da terra.

Fonte: WBGU (2020a). Tradución propia.

Ante esta tesitura, “só se se produce un cambio fundamental na forma en que xestionamos a terra poderemos alcanzar os obxectivos de mitigación do cambio climático, evitar a dramática perda de biodiversidade e facer que o sistema alimentario mundial sexa sustentable” (WBGU, 2020b, p. 1). Para isto, o informe propón cinco estratexias de beneficios múltiples, a promover á súa vez por cinco estratexias de gobernanza, baseadas todas elas na comprensión das interrelacións sistémicas como chave da sustentabilidade global, na interacción fundamentada en sinerxías e multifuncionalidades, e na asunción de responsabilidades solidarias a través da multilateralidade e a gobernanza multiactor, multinivel e intersectorial, tríade complementada por un enfoque integrado da paisaxe caracterizado pola multifuncionalidade, a participación e a reciprocidade das partes interesadas na toma de decisións, un marco transdisciplinario compartido para o seguimento e avaliación, e a xestión adaptativa dos procesos. As primeiras cinco estratexias propostas neste sentido son a restauración dos ecosistemas, a ampliación e mellora dos sistemas de zonas protexidas, a diversificación dos sistemas agrarios, a transformación da dieta e a construción baseada na madeira dende unha perspectiva de bioeconomía responsable. As cinco referidas á

gobernanza son apoiar aos axentes do cambio -persoas, colectivos e institucións pioneiras no uso sustentable da terra-, establecer un marco político para a administración solidaria da terra, abordar a transformación do uso da terra na UE⁵⁸⁵, fortalecer a cooperación e coordinación internacional arredor dos usos da terra, e establecer novas alianzas de cooperación para a transformación mundial do uso da terra.

Neste sentido, mediante a *Declaración de Glasgow* sobre alimentación e clima⁵⁸⁶ aglutínase o compromiso de distintos gobernos subnacionais e locais no liderado do desenvolvemento de políticas alimentarias integradas coas que coordinar os diferentes niveis e áreas das administracións públicas, mediante mecanismos de gobernanza multiactor e multinivel, na procura de sistemas agroalimentarios sustentables, en liña co *Pacto de Milán*, adoptado en 2015 para o desenvolvemento de políticas alimentarias urbanas a nivel municipal e actualmente asinado por 211 cidades e entidades locais de 49 países⁵⁸⁷.

Por outra banda, á estreita e fundamental relación entre alimentación e clima, cómpre sumar as múltiples e moi relevantes implicacións agroalimentarias con relación á biodiversidade, os ecosistemas e os ciclos vitais da biosfera, e que afectan ao segundo límite planetario considerado central (Steffen *et al.*, 2015): o deterioro da integridade da biosfera. Segundo Rockström *et al.* (2009b), “a conversión de ecosistemas naturais en áreas agrícolas” (p. 474) sitúase entre as principais causas da actual perda masiva de biodiversidade. Este é, ademais, un proceso planetario impulsado en grande medida a través doutros procesos alterados tamén polas actividades agroalimentarias. Como apuntan Aiking e de Boer (2020), “a eutrofización, o cambio climático, a acidificación dos océanos, a caza,

⁵⁸⁵ A WBGU (2020b) considera a UE un marco territorial, xurídico e político proclive a testar este tipo de propostas nunha area extensa, alén da súa “responsabilidade internacional particular debido á grande demanda de terras de fóra da UE” (p. 9) para abastecer o sistema agroalimentario europeo. Neste sentido, Amigos da Terra chama á restitución do subministro interno de alimentos na UE, a fin de reducir externalidades como a deforestación dos bosques tropicais, pero tamén en clave de SoBA e xustiza social (Amigos de la Tierra, 2020b).

⁵⁸⁶ Ver <https://es.glasgowdeclaration.org> [Revisado o 7 de marzo de 2021].

⁵⁸⁷ 154 en Europa, 70 en América do Sur, 54 en África, 53 en América Central e do Norte, 20 en Asia occidental e meridional e 19 en Asia oriental. Máis información en <https://www.milanurbanfoodpolicycompact.org> [Revisado o 7 de marzo de 2021].

a pesca, a conversión de terras e o uso de auga doce contribúen á perda de biodiversidade ao unísono” (p. 516).

Billé *et al.* (2017) alertan que, malia as dificultades de medición e as grandes incertezas existentes, é posible afirmar que as actividades antrópicas están a propiciar a sexta grande extinción masiva. Esta diferénciase das anteriores na súa orixe antropoxénica⁵⁸⁸ e por desenvolverse dun xeito moito máis acelerado, pois mentres as anteriores duraron millóns de anos, a actual comezou a propiciarse nos últimos catro séculos⁵⁸⁹.

Fernández-Durán (2011) tamén considera que a sexta extinción e as súas posibles consecuencias xa están en marcha, e advirte da tremenda gravidade deste fenómeno, incluso para a supervivencia do ser humano, xa que “a biodiversidade é a base mesma da vida na Terra, e o principal sustento da nosa existencia, pois sen ela a nosa vida non sería factible” (p. 60). Alén disto, recalca que “non hai substitución posible e ao noso alcance para reconstruír artificialmente a biodiversidade” (p. 61) e que se ben a súa degradación xa está a afectar ciclos vitais como o da auga ou o do carbono, a perda de biodiversidade agudizarase pola “expansión do sistema urbano-agro-industrial” (p. 61) e pola incidencia adicional do cambio climático. Unha das consecuencias concretas é a alteración dos servizos ambientais, “indispensables para a vida e a saúde física e mental (fotosíntese, regulación natural do clima, depuración da auga e do aire, polinización de plantas, edafoxénese [...], control natural da erosión, beleza e equilibrio da contorna, etc.)” (p. 61), pero tamén “para o funcionamento do propio sistema urbano-agro-industrial” (p. 61), mediante a provisión de recursos naturais -materia orgánica, materiais, enerxía, etc.-.

⁵⁸⁸ Segundo Billé *et al.* (2017), “as causas das extincións masivas do pasado son controvertidas nalgúns casos, mais en xeral pensamos que se deben a grandes perturbacións, como cambios importantes no clima, modificacións do nivel dos mares, impactos de obxectos extraterrestres (cometas ou asteroides grandes) ou modificacións da actividade volcánica con derrames masivos que modifican o clima” (p. 62). É dicir, “factores físicos” (p. 62).

⁵⁸⁹ Nomeadamente na súa magnitude e extensión global actual, pois, como matizan Billé *et al.* (2017), as extincións provocadas polos seres humanos comezaron hai decenas de miles de anos, como tamén recolle Harari (2016) con relación á colonización humana de novos territorios durante o paleolítico.

Benton, Bieg, Harwatt, Pudasaini e Wellesley (2021) tamén alertan das preocupantes tendencias actuais de perda de biodiversidade global:

Especialmente nos últimos 50 anos, a biodiversidade veuse gravemente comprometida e alterada a un ritmo sen precedentes. A taxa mundial de extinción de especies é polo menos decenas e posiblemente centos de veces maior que a taxa media dos últimos 10 millóns de anos. Arredor dunha cuarta parte das especies da maioría dos grupos animais e vexetais xa están ameazadas de extinción, e arredor de 1 millón de especies máis se enfrontan á extinción dentro de décadas. En total, a extensión e o estado dos ecosistemas naturais diminuíu de media arredor do 50% en relación cos seus primeiros estados estimados. Desde 1970, o tamaño da poboación de mamíferos, aves, peces, anfibios e réptiles diminuíu nunha media estimada do 68% (p. 5-6).

Nesta mesma liña, alén das elevadas taxas de extinción, Billé *et al.* (2017) tamén lembran que “a biodiversidade non está formada só por especies, senón tamén por ecosistemas e hábitats” (p. 70), que están a ser destruídos tamén a ritmos acelerados. Alén diso, destacan tamén a perda de agrobiodiversidade, isto é “a biodiversidade das especies e variedades cultivadas” (p. 70), que segundo os autores “ten unha importancia particular para o ser humano” (p. 70). Neste sentido, alertan que “estamos a perder variedades intraespecíficas debido á «modernización» e á estandarización da agricultura mundial dende hai varias décadas” (p. 70), e indican que “durante o século XX desapareceu o 75% da diversidade xenética cultivada” (p. 70), incrementando a dependencia dun número cada vez máis reducido e homoxéneo de variedades, provocando unha diminución das reservas xenéticas e poñendo “en perigo a [SegA] de millóns de persoas” (p. 71)⁵⁹⁰.

Entre as cinco grandes causas e mecanismos antrópicos de extinción de especies sinaladas por Billé *et al.* (2017), pódese destacar “a destrución de hábitats provocada polos cambios de uso das terras” (p. 76), como as deforestacións nas rexións tropicais para fins agrarios. Outro destes mecanismos é a “sobreexplotación dos recursos biolóxicos, cuxo exemplo máis representativo hoxe son os caladoiros”

⁵⁹⁰ Neste mesmo sentido, Benton *et al.* (2021) indican que “esta perda de diversidade xenética fai que os sistemas alimentarios [...] sexan menos resistentes ás ameazas, incluídas as pragas, os patóxenos, o clima extremo e o cambio climático, ameazando así a [SegA] mundial” (p. 6).

(p. 76) sobreexplotados pola pesca industrial, e en menor medida a caza no medio terrestre. Por último, outras dúas causas que tamén teñen unha relación directa coas actividades agroalimentarias son a contaminación atmosférica e dos medios acuáticos, por unha banda, e o propio cambio climático, pola outra, cun protagonismo crecente deste último, que mesmo se podería situar a mediados do século XXI como o “primeiro factor de desaparición de especies” (p. 77).

De feito, entre as proxeccións de futuro con respecto á perda de biodiversidade, polo xeral bastante pesimistas para horizontes próximos -2030 e 2050-, aínda que subestiman os efectos da superación deste límite planetario a longo prazo pola “falta de consideración dos problemas de sinerxías e de efectos en cadoiro”⁵⁹¹ (Billé *et al.*, 2017, p. 85), os autores afirman que “está totalmente claro que o cambio climático vai ter un impacto maior na biodiversidade” (p. 84), cunha particular incidencia e relevancia para o conxunto do sistema planetario sobre as especies, hábitats e ecosistemas -tanto terrestres como mariños- das zonas tropicais. Así mesmo, apuntan que

a evolución do comercio internacional e das súas regras vai influír moito na biodiversidade durante o próximo século, do mesmo xeito que os resultados das negociacións climáticas, as políticas agrícolas e as preferencias dos consumidores en diferentes áreas, en particular, nas alimentarias (p. 87).

Neste sentido, Billé *et al.* (2017) salientan a “conexión entre a agricultura e a biodiversidade” (p. 87), cuxas tendencias asociadas previstas -crecemento demográfico, aumento da demanda e do consumo de carne, globalización dos niveis occidentais de desperdicio alimentario, etc.- deixan escasa marxe de manobra para preservar a biodiversidade planetaria. E ao igual que acontece co cambio climático, destacan o carácter bidireccional desta relación, así como as

⁵⁹¹ Como advirten Billé *et al.* (2017), sen adoptar posturas deterministas e catastrofistas que inducen ao fatalismo e á inacción, “non hai que ignorar a posibilidade real de que se produzan cambios radicais cara a estados descoñecidos até o de agora” (p. 85).

“retroaccións negativas da perda de biodiversidade sobre a economía mundial” (p. 86)⁵⁹².

Máis concretamente, en referencia á agricultura industrializada, Fernández-Durán (2011) salienta, por unha banda, os “crecentes impactos ecolóxicos [...] ocasionados pola extensión da «fronteira agraria»” (p. 49), que alén de ter “alterado xa máis do 10% das terras emerxidas mundiais” (p. 49) -en particular as máis fértiles-, tamén tería desprazado á “agricultura de subsistencia (e o pastoreo) cara terras máis marxinais e con orografía máis accidentada, acentuando o impacto ambiental” (p. 49). E pola outra, “os impactos derivados do metabolismo agrario sobre os ecosistemas acuáticos e terrestres” (p. 49), entre outros mediante “a eutrofización de recursos hídricos” (p. 49). Así mesmo, a través do fomento dos monocultivos, teríase “provocado unha importante perda de biodiversidade” (p. 50), creando «desertos verdes» que homoxeneizan e simplifican os sistemas agrarios, “agravado a proliferación de pragas, ao alterar os equilibrios ecolóxicos, facendo necesario unha cada vez maior achega química (pesticidas e herbicidas) para manter a produtividade e ampliando o impacto tóxico sobre os ecosistemas agrarios” (p. 50).

Outro impacto destacado por Fernández-Durán (2011) é “a tala e destrución de bosques” (p. 51) provocada, entre outras causas, pola antedita expansión da fronteira agraria, “máis intensa na segunda metade do século XX no hemisferio sur” (p. 51). Entre “as consecuencias desta perda de masa forestal mundial, e do deterioro desta” (p. 52), o autor salienta “a perda de biodiversidade que supón [...], sobre todo nas selvas tropicais onde se achan os grandes almacéns da biodiversidade planetaria” (p. 52), pero tamén “nos bosques secos e montes baixos tropicais, os máis afectados pola presión agraria [e] o sobrepastoreo” (p. 52), entre outras actividades humanas. Como consecuencia, a perda de bosques provoca “a perda de pluviosidade e

⁵⁹² Para profundar sobre as tendencias e proxeccións de futuro con relación á perda de biodiversidade, Billé *et al.* (2017) recomentan recorrer aos traballos do IPBES, que consideran o equivalente ao IPCC no relativo á biodiversidade e os ecosistemas, pois, como apuntan, o obxectivo desta institución intergubernamental é informar as políticas públicas en base á recompilación do coñecemento científico dispoñible. Este é o caso do seu último informe avaliación global sobre ditas cuestións (IPBES, 2019). Máis información en <https://www.ipbes.net> [Revisado o 10 de marzo de 2021].

de solo fértil, así como o incremento da sequidades do solo e a erosión” (p. 52), ao tempo que a fragmentación dos territorios forestados “empobrece adicionalmente a biodiversidade e dana os ecosistemas forestais, ao non acadar a masa crítica suficientes para o seu mantemento” (p. 53).

Un terceiro aspecto vinculado á alimentación particularmente relevante para a perda de biodiversidade global sinalado por Fernández-Durán (2011) son os impactos nos ecosistemas mariños derivados da sobreexplotación pesqueira, isto é, a causa “da intensificación sen precedentes das capturas que permite a pesca industrializada” (p. 55), particularmente durante a segunda metade do século XX. Segundo o autor, esta estaría a ameazar directa e criticamente á SegA dunha parte importante da poboación mundial, posto que “o peixe é a principal fonte de proteínas para uns 1000 millóns de persoas [...] e para a metade da humanidade é un importante complemento dietético” (p. 53). Neste sentido, apunta que actualmente “o 80% dos caladoiros mundiais de peixes se encontran sobreexplotados (o 50%) ou xa plenamente explotados e colapsados (o 30% restante padece caídas do 90% da súa taxa máxima de extracción)” (p. 54). Así mesmo, tamén advirte que “as previsións son que ao ritmo actual de explotación todas as especies mariñas de peces estean colapsadas para mediados do século XXI” (p. 54). De xeito máis preciso, calcúlase que “en 2048 a meirande parte dos recursos estará nun estado tan catastrófico que provocará o abandono dos principais caladoiros” (Billé *et al.*, 2017, p. 47). Segundo Fernández-Durán (2011), isto débese fundamentalmente ás “novas técnicas altamente depredadoras [...] e barcos cada vez máis grandes que as aplican, sobre todo en alta mar, unha vez esgotados os recursos pesqueiros das plataformas costeiras” (p. 55). Deste xeito, “as flotas altamente tecnoloxizadas dos países centrais, e [...] dos novos actores emerxentes, foron desprazando paulatinamente á pesca artesanal, primeiro nos mares e océanos que bordeaban os territorios centrais, e máis tarde nos do mundo enteiro” (p. 55).

A este respecto, Billé *et al.* (2017) apuntan que se ben “a pesca exerce unha forte presión sobre a biodiversidade mariña” (p. 48), tamén “hai outros factores que son determinantes: a contaminación, o cambio

climático e a acidificación dos océanos debido á absorción dunha parte do dióxido de carbono emitido polos seres humanos, a destrución dos hábitats ou as especies invasoras” (p. 48-49). En calquera caso, “a causa máis determinante é sempre a sobreexplotación” (p. 55), sendo considerada “a primeira presión a escala mundial” (p. 56). Sen embargo, “ese non é o caso dos ecosistemas costeiros, que están máis afectados pola contaminación” (p. 56). Así, estes autores sinalan a contaminación mariña como outra ameaza grave para a biodiversidade, mais tamén para “a saúde das persoas ou mesmo a pesca” (p. 52), en boa medida causada polos os agrotóxicos que se filtran e son levados polos cursos fluviais ata o mar.

Pola súa banda, Montagut e Gascón (2014) salientan os impactos ocasionados polos descartes pesqueiros, é dicir, “o rexeitamento de animais mariños que entran de forma incidental nas artes de pesca e son devoltos ao mar, xeralmente mortos ou feridos” (p. 47), e que para nada se trata de cantidades marxinais, pois poderían supoñer ata un 40% das capturas mundiais, “en boa medida [...] exemplares novos, esenciais para asegurar o proceso reprodutivo” (p. 47). Entre as causas, os autores destacan “determinadas técnicas de pesca [,] como o arrastre [...], moi pouco selectivas” (p. 47-48) e o feito de que boa parte das capturas non sexan comestibles, comercializables, rendibles ou que a súa captura estea prohibida ou legalmente limitada. Porén, inciden nas dúas causas estruturais subxacentes: “o modelo de pesca industrial, e as políticas públicas de control e xestión dos caladoiros” (p. 48). Da primeira destacan o seu carácter intensivo en capital, “o uso dunha avanzada tecnoloxía e barcos de gran calado” (p. 48), o que fai que só sexa “viable se a captura se fai en grandes volumes” (p. 48). Baixo esta modalidade, “o uso de artes de pesca de grandes dimensións leva á captura dunha elevada cantidade de especies que conviven ou se encontran conxunturalmente próximas a aquela que se quere pescar” (p. 48), ao cal se suma a “incapacidade loxística para xestionar e vender as especies capturadas non intencionalmente” (p. 48), decote demasiado diversas e/ou pequenas para que resulte rendible comercializalas⁵⁹³.

⁵⁹³ Ante a pesca industrial e os seus desaxustes, Montagut e Gascón (2014) reivindicán a pesca artesanal, “que utiliza técnicas tradicionais pouco desenvolvidas tecnoloxicamente, barcos pequenos e

Das segundas, as súas contradicións, posto que aínda que, no caso da Política Pesqueira Común da UE, o seu obxectivo sexa “asegurar a sostibilidade dos caladoiros europeos, ao impedir a súa sobreexplotación” (p. 49), moitas veces as normativas e mecanismos de cotas establecidos terminan por xerar o efecto contrario, fomentando que na práctica resulte máis rendible pescar indiscriminadamente e descartar as “pezas non comerciais ou con baixo prezo no mercado, ou sobre as que xa se acadou a cota permitida, ou que non teñen a talla mínima esixida” (p. 49).

Ante o declive resultante dos recursos pesqueiros, Fernández-Durán, (2011) sinala que dende os anos oitenta se está a experimentar unha gran expansión da piscicultura, e “xa na actualidade a metade do peixe que se consume no mundo provén de piscifactorías” (p. 54). Por isto, o autor afirma “que a finais do século XX se estaba a producir unha transición nos mares equivalente á do Neolítico, co desenvolvemento da acuicultura” (p. 54). Porén, isto supón “un forte deterioro da calidade e salubridade do peixe obtido” (p. 56), así como graves impactos ambientais adicionais, como os que se producen a través da “eliminación de mangleirais para establecer granxas mariñas” (p. 57) - fundamentalmente de camaróns-, alterando así “espazos dunha altísima biodiversidade, con grande capacidade para absorber carbono e cun importante valor como «colchón» protector da interface terra-mar” (p. 57)⁵⁹⁴.

Deste xeito, Fernández-Durán (2011) sitúa “a crecente insustentabilidade da agricultura e a pesca industrializada” (p. 57) entre “as causas da acelerada perda e degradación da biodiversidade planetaria” (p. 57), que, xunto á aceleración das invasións biolóxicas de especies exóticas -en grande medida tamén por causas de carácter antrópico- e a selección de especies e plantas mediante a domesticación

traballan con volumes de captura moi inferiores” (p. 48), resultando “moito máis eficiente á hora de [evitar] xerar desperdicio alimentario” (p. 48). Outras características que salientan da pesca artesanal son o uso de artes de pesca selectivas, a comercialización da maior parte das capturas e o autoconsumo das non comercializadas.

⁵⁹⁴ Martínez-Alier (2005) recolle os impactos e conflitos ocasionados pola instalación de granxas de camaróns sobre liñas de costa protexidas por mangleirais, o cal, alén de destruír ecosistemas e hábitats valiosos, incrementa a vulnerabilidade dos territorios e poboacións costeiras ante as consecuencias do cambio climático: suba do nivel do mar, fenómenos meteorolóxicos extremos, erosión da costa, etc.

agraria, terminan por xerar “unha crecente homoxeneización e simplificación intercontinental e interoceánica da flora e a fauna de graves consecuencias para a biosfera” (p. 58), provocando “unha das grandes convulsións históricas da flora e a fauna mundiais” (p. 59), ás que engade “a capacidade de alteración da biodiversidade que teñen os [OXM] que se están a difundir pola industria bioxenética [...] na natureza” (p. 59).

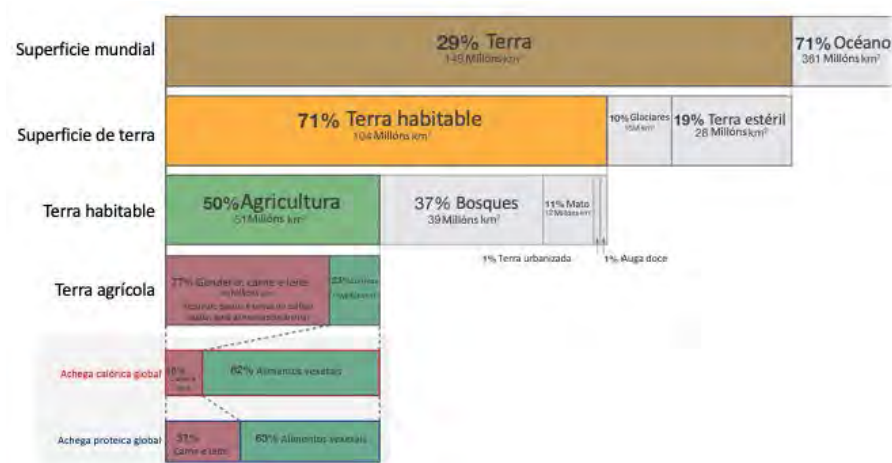
Pola súa banda, Aiking e de Boer (2020) destacan o importante papel que desempeña a gandería industrial na perda de biodiversidade a través da “inmensa área de terra en uso para cultivos forraxeiros (máis de 400 millóns de hectáreas; un terzo de toda a terra cultivable)” (p. 516) ou das “emisións de amoníaco do esterco do gando” (p. 516), pero sobre todo pola substitución das formas vida silvestre polas domesticadas, expulsando as especies salvaxes ás marxes dos territorios humanizados, provocando que actualmente a proporción por peso dos vertebrados terrestres corresponda nun 30% aos seres humanos, nun 65% ao gando e o 5% aos animais salvaxes⁵⁹⁵.

En conxunto, Benton *et al.* (2021) consideran o sistema agroalimentario global como o principal impulsor da aceleración da perda de biodiversidade a nivel mundial, exercendo a súa presión a múltiples escalas -dende o nivel de finca e paisaxe ata a escala rexional e global- e a través de diferentes mecanismos e círculos viciosos asociados ao crecemento económico, a procura do incremento da produtividade, a consolidación do paradigma da comida barata e “a falta de consideración dos verdadeiros custos da produción alimentaria” (p. 10). Por unha banda, “durante os últimos 50 anos, a conversión de ecosistemas naturais para a produción de cultivos ou os pastos foi a causa principal da perda de hábitats” (p. 2), provocando un aumento crecente da pegada territorial da produción agroalimentaria (Ver Figura 58). Así mesmo, a produción intensiva de alimentos altamente dependente de insumos e baseada en prácticas insostibles, como os monocultivos ou a labranza pesada, provocou a redución da “variedade

⁵⁹⁵ Segundo Aiking e de Boer (2020), este desaxuste agudizarase nas próximas décadas debido á “duplicación proxectada da demanda de carne de 229 millóns de toneladas no 2000 a 465 millóns de toneladas no 2050” (p. 516), supoñendo que a proporción de invertebrados salvaxes pase a ser do 1-2% para ese ano.

de paisaxes e hábitats, ameazando ou destruindo a reprodución, alimentación e/ou nidificación de aves, mamíferos, insectos e organismos microbianos, e desprazando a moitas especies de plantas nativas” (p. 2). Alén diso, a través da súa contribución ao cambio climático, o sistema agroalimentario tamén protagoniza a degradación de hábitats e a dispersión das especies cara novas localizacións, provocando a interacción e a competencia entre especies invasoras e autóctonas, e mesmo creando “novas oportunidades para o xurdimento de enfermidade infecciosas” (p. 2).

Figura 58. Pegada territorial da produción agroalimentaria.

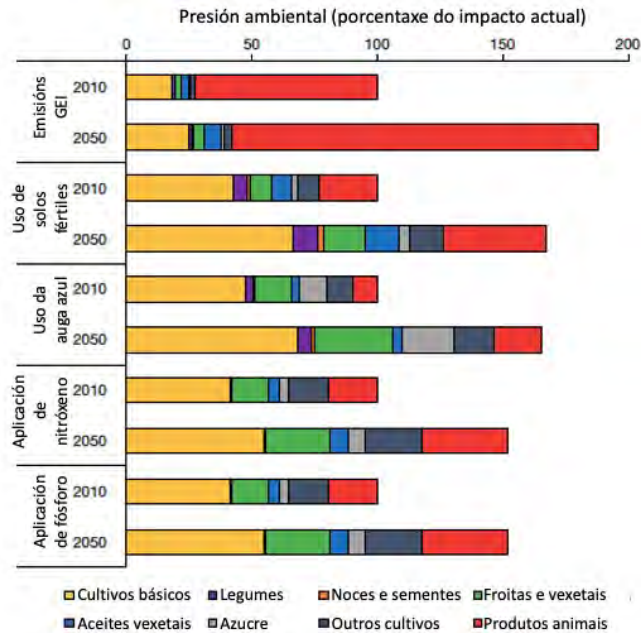
Fonte: Ritchie (2020) en base a datos da FAO. Tradución propia.

Ante este panorama, Benton *et al.* (2021) afirman que “sen unha reforma do noso sistema alimentario, a perda de biodiversidade seguirá acelerándose” (p. 2), ao tempo que “unha maior destrución dos ecosistemas e hábitats ameazará a nosa capacidade de soste as poboacións humanas” (p. 2). Por iso, propoñen incidir sobre tres pancas interdependentes de cambio: os patróns globais de dieta, mediante a adopción de deitas baseadas en vexetais e a redución significativa do desperdicio alimentario; unha maior protección de territorios e ecosistemas ante a conversión e a explotación, así como a restauración dos ecosistemas orixinais; e a promoción de modelos de produción agraria máis respectuosa co medio natural, que coide e apoie a

biodiversidade, “limitando o uso de insumos e substituíndo o monocultivo por prácticas de policultivo” (p. 3).⁵⁹⁶

Unha vez abordados os dous principais procesos planetarios - cambio climático e deterioro da biosfera-, preséntanse deseguido e de xeito sumario outros procesos definidos por Rockström *et al.* (2009a; 2009b) e Steffen *et al.* (2015) respecto aos cales os sistemas agroalimentarios teñen implicacións relevantes, segundo Springmann *et al.* (2018) (Ver Figura 59).

Figura 59. Presións ambientais presentes e futuras (2010-2050) sobre cinco indicadores de impacto ambiental divididas por grupos de alimentos.

⁵⁹⁶ Para profundar nesta aproximación ás implicacións agroalimentarias sobre o proceso planetario do deterioro da integridade da biosfera, recoméndase recorrer a catro fontes que poden considerarse de referencia sobre esta cuestión: os informes Planeta Vivo publicados de xeito bienal por WWF (2014; 2016; 2018; 2020); o antedito informe da avaliación global do IPBES (2019) sobre biodiversidade e servizos ecosistémicos; o informe de avaliación da Comisión de Recursos Xenéticos para a Agricultura e a Alimentación da FAO (2019d) sobre o estado da biodiversidade para a alimentación e a agricultura no mundo; e o informe presentado pola Relatora Especial (Elver, 2020) no que aborda dende unha perspectiva crítica a situación actual dos sistemas alimentarios, as crises alimentarias e o dereito á alimentación, e no que fai mención particular á perda de biodiversidade e a degradación do medio ambiente entre os impactos provocados pola globalización e a mercantilización dos sistemas agroalimentarios.

Fonte: Springmann *et al.* (2018). Tradución propia.

Atendemos en primeiro lugar á alteración dos fluxos bioxeoquímicos -nomeadamente do fósforo e do nitróxeno-, que Rockström *et al.* (2009b) identifican como un dos límites que xa se estaba a transgredir na primeira década do século XXI -xunto co cambio climático e a perda de biodiversidade-, particularmente no caso do nitróxeno, se ben no caso do fósforo tamén se estaba a piques de exceder dito límite, e na posterior revisión de Steffen *et al.* (2015) xa se tería sobradamente superado.

Segundo Rockström *et al.* (2009b), “a agricultura moderna é unha das principais causas de contaminación ambiental, incluído o cambio ambiental a gran escala inducido polo nitróxeno e o fósforo” (p. 474), cuxas cantidades adicionais “son actualmente tan grandes que perturban significativamente os ciclos globais destes dous importantes elementos” (p. 474). Steffen *et al.* (2015) sinalan que “a adición de P ás concas hidrográficas rexionais provén case na súa totalidade de fertilizantes” (p. 6) aplicados nas terras de cultivo, sendo “unhas poucas rexións agrícolas con taxas de aplicación de P moi altas⁵⁹⁷ [...] os principais contribuíntes á transgresión deste límite” (p. 6). A mesma concentración xeográfica acontece tamén no caso do nitróxeno.

Precisamente respecto a este último elemento químico, Rockström *et al.* (2009b) describen o proceso de alteración do seu ciclo do seguinte xeito:

Os procesos humanos -principalmente a fabricación de fertilizantes para a produción de alimentos e o cultivo de leguminosas - converten arredor de 120 millóns de toneladas de N₂ da atmosfera por ano en formas reactivas -que supón máis que os efectos combinados de todos os procesos terrestres da Terra-. Gran parte deste novo nitróxeno reactivo termina no ambiente, contaminando as vías fluviais e as zonas costeiras, acumulándose en sistemas terrestres e engadindo unha serie de gases á atmosfera. Isto erosiona lentamente a resiliencia de subsistemas importantes da Terra. O óxido nitroso, por exemplo, é un dos [GEI]

⁵⁹⁷ Fundamentalmente América do Norte, Europa occidental, a China e a India, e en menor medida, o sur do Brasil, o sueste asiático e Nova Zelandia. No caso do nitróxeno, preséntanse tamén unha distribución xeográfica similar.

máis importantes a banda do CO₂ e, polo tanto, aumenta directamente a intensificación radioactiva (p. 474).

Pola súa banda, como xa vimos, Springmann *et al.* (2018) cuantifican as achegas do sistema agroalimentario a este proceso mediante a aplicación de “104 teragramos de nitróxeno [...] e 18 teragramos de fósforo [...] en forma de fertilizantes” (p. 520) en 2010, estimando un incremento para 2050 dun 51% na aplicación de nitróxeno e dun 54% no caso do fósforo, en base ás previsións de crecemento demográfico e na demanda de alimentos e “en ausencia de cambios tecnolóxicos e outras medidas de mitigación” (p. 520). Así mesmo, indican que a produción de produtos animais entraña maiores niveis de aplicación destes elementos químicos -entre un 20% e un 25% máis- que a dos alimentos de orixe estritamente vexetal destinados ao consumo humano.

Entre as consecuencias desta distorsión antropoxénica dos ciclos do nitróxeno e do fósforo, Rockström *et al.* (2009b) destacan o enturbamento dos sistemas lacustres e mariños, provocando, entre outros efectos, períodos de anoxia⁵⁹⁸, como os acontecidos no Mar Báltico, pero que se poderían dar a escala oceánica ao cruzar “os limiares críticos de entrada de fósforo aos océanos” (p. 474), se ben “os niveis actuais xa superan os limiares críticos para moitos estuarios e sistemas de auga doce” (p. 474). Steffen *et al.* (2015) salientan a “eutrofización xeralizada dos sistemas de auga doce” (p. 6) provocada a nivel rexional pola aplicación agrícola de fósforo mineral a solos erosionables, e polas alteracións biolóxicas provocadas polo exceso de nitróxeno de procedencia agraria nas augas superficiais e subterráneas.

Ante ditas achegas e procesos de degradación ambiental resultantes, Springmann *et al.* (2018) indican que a combinación da adopción de manexos produtivos máis sustentables -menos intensivos-, da redución do desperdicio alimentario e da adopción de dietas máis baseadas en plantas, poderían supoñer reducións considerables na transgresión deste límite planetario, situándose en valores próximos ao

⁵⁹⁸ Falta de oxíxeno nos ecosistemas acuáticos.

espazo seguro no caso do fósforo e afastándose do límite superior da zona de incerteza no do nitróxeno.

Os dous procesos planetarios restantes respecto aos cales Springmann *et al.* (2018) identifican unha clara e relevante implicación do sistema agroalimentario, e que presentamos aquí conxuntamente, son o dos cambios nos usos da terra e o do uso da auga doce.

Respecto ao primeiro, Rockström *et al.* (2009a) apuntan que “o cambio dos sistemas terrestres, impulsado principalmente pola expansión e intensificación da agricultura, contribúe ao cambio ambiental global, co risco de socavar o benestar humano e a sustentabilidade a longo prazo” (p. 17). Como consecuencia,

pode que a humanidade estea a chegar a un punto no que unha maior expansión das terras agrícolas a escala mundial poda ameazar gravemente a diversidade biolóxica e socavar a capacidade reguladora do sistema terrestre (ao afectar ao sistema climático e o ciclo hidrolóxico) (p. 18).

Así mesmo, estes autores alertan que,

aínda que os efectos do cambio do sistema terrestre actúan como unha variable lenta que inflúe noutros límites, como a biodiversidade, a auga e o clima, tamén poden desencadear cambios rápidos a escala continental cando se cruzan os limiares de cobertura terrestre (Rockström *et al.*, 2009a, p. 18).

Neste sentido, ao cruzar determinados límites, pódense activar efectos en cadea que supoñan a transformación de bosques tropicais en sabanas semiáridas ou unha perda de produtividade agroalimentaria dos solos debido á erosión, a urbanización ou a produción de biocombustibles, ocasionando que a produción de alimentos teña que “estenderse a terras marxinais con menores rendementos e un maior risco de degradación” (Rockström *et al.*, 2009a, p. 18).

Steffen *et al.* (2015) salientan particularmente neste sentido a deforestación dos bosques tropicais, dada a súa relevancia substancial sobre “os procesos bioxeofísicos [...] que regulan directamente o intercambio climático de enerxía, auga e *momentum* entre a superficie terrestre e a atmosfera” (p. 8). Segundo estes autores, este límite planetario tamén se tería xa transgredido, situándose na zona de incerteza. A nivel xeográfico, entraña un risco global particularmente

alto as deforestacións que se están a acometer na África subsahariana e no sueste asiático. Sen embargo, Springmann *et al.* (2018) sinalan que, mantendo as tendencias actuais, para 2050 se prevé un incremento do 67% na demanda global de terras de cultivo.

Así mesmo, Phillips *et al.* (2019) lembran que os “organismos do solo, incluídas as miñocas, son unha compoñente clave dos ecosistemas terrestres” (p. 480), e alertan que “o cambio climático e a transformación dos hábitats poden ter serias implicacións para as comunidades de miñocas e para as funcións que brindan” (p. 480), provocando “efectos en cascada sobre outras especies destes ecosistemas” (p. 484). Neste mesmo sentido, Guerra *et al.* (2021) alertan que “cando os organismos do solo comece a desaparecer, os ecosistemas pronto comezarán a ter un rendemento inferior, o que podería obstaculizar as súas funcións vitais para a humanidade” (p. 239). Por este motivo, os autores instan á adopción de estratexias e políticas internacionais e nacionais orientadas a protexer a biodiversidade dos solos e os servizos ecosistémicos que desta depende⁵⁹⁹.

A este respecto, segundo Carreira e Carral (2014), as actividades agrarias xogan papeis ambivalentes, ben orientándose á preservación dos solos, auga e biodiversidade, ou sendo un factor de grande relevancia para a súa degradación. En referencia concreta aos solos, os autores salientan factores como a materia orgánica que conteñen, a súa capacidade de retención da auga ou o papel básico da “fauna invertebrada -bacterias, fungos e miñocas, entre outros- [...] no proceso de formación de poros ou nodos de agregación e descomposición da

⁵⁹⁹ Carreira e Carral (2014) lembran que, alén de ser a agricultura “o principal proceso de xestión do territorio a nivel mundial” (p. 54), “os sistemas agrarios, ou agroecosistemas, son ao mesmo tempo fonte e usuarios de servizos ambientais ou ecosistémicos” (p. 54), dos que dependen para o seu desenvolvemento, pois son “básicos para a supervivencia dos agroecosistemas e para que estes podan cumprir cos obxectivos de fornecer os bens de consumo necesarios para a poboación humana” (p. 55-56), mais que tamén están “intrinsecamente enraizados no territorio e na estrutura da paisaxe” (p. 56), moi condicionada á súa vez polas actividades agrarias. De entre ditos servizos ecosistémicos, os autores salientan os servizos de apoio -recursos xenéticos, solos, ciclos de nutrientes e o da auga-, de regulación -“relacións bióticas e abióticas” (p. 56) como a polinización, o control natural de pragas e doenzas, a purificación e regulación do fluxo hidrolóxico, o secuestro de carbono ou a dilución de sustancias tóxicas, entre outros- e os de carácter socio-cultural -a estreita interacción e condicionamento entre o territorio e a súa diversidade biofísica, e as comunidades humanas e o seu patrimonio cultural-.

materia orgánica, sendo os mediadores na dispoñibilidade de nutrientes no sistema solo-planta” (p. 63). Así mesmo, sinalan os efectos decisivos dos manexos agrarios dos solos nos seus procesos de degradación ou conservación, “reducindo ou favorecendo a erosión e as escorras” (p. 63), así como os beneficios da instalación de infraestruturas ecolóxicas -como sebes ou vexetación rupícola- ou da “estrutura de paisaxe en mosaico” (p. 63), que contrarrestan a erosión e achegan complexidade aos agroecosistemas mediante “diferentes cultivos incorporados nunha matriz de hábitat natural ou seminatural” (p. 66).

Ante todo o exposto, Rockström *et al.* (2009a) propoñen poñer límite á conversión de superficie terrestre en terras de cultivo, e que en todo caso esta teña lugar nos solos máis produtivos, así como contrarrestar “os procesos que conducen á perda de terras produtivas, como a erosión dos solos, a perda de auga de rego e a competencia por usos do solo como o desenvolvemento urbano ou a produción de biocombustibles” (p. 18). Neste sentido, apuntan á necesidade complementaria de “xestionar os procesos relacionados coa demanda” (p. 18), como “a dieta, o consumo de alimentos per cápita, o tamaño da poboación e o desperdicio na cadea de distribución alimentaria” (p. 18). Alén diso, engaden que “os sistemas agrícolas que imitan mellor os procesos naturais (por exemplo, os agroecosistemas complexos) tamén poderían permitir unha extensión deste límite” (p. 18).

Pola súa banda, Poore e Nemecek (2018) achegan os seguintes datos sobre as implicacións agroalimentarias con respecto aos solos, á pegada territorial e ao uso da auga doce:

A produción de alimentos xera ~32% da acidificación terrestre global e ~78% da eutrofización. [...] O sistema agrario actualmente tamén é incrivelmente intensivo en recursos e cubre aproximadamente o 43% da terra libre de xeo e deserto do mundo. Desta terra, ~87% é para alimentos e o 13% é para biocombustibles e cultivos téxtiles ou se destina a usos non alimentarios como a e coiro. Estimamos que dous terzos das extraccións de auga doce son para rego. Sen embargo, o rego devolve menos auga aos ríos e ás augas subterráneas que os usos industriais e municipais e predomina en áreas e épocas do ano con escaseza de auga, o que impulsa do 90 ao 95% do uso mundial de auga ponderado pola escaseza (p. 987)

Así, con relación ao uso da auga doce, Rockström *et al.* (2009a) advirten que a grande manipulación antrópica na alteración do ciclo global da auga doce estaría a afectar á “diversidade biolóxica, á seguridade alimentaria e sanitaria, e ao funcionamento ecolóxico, como o subministro de hábitats para a reprodución de peixes, a retención de carbono e a regulación do clima, socavando a resiliencia dos ecosistemas terrestres e acuáticos” (p. 16) e ameazando “aos medios de vida humanos debido ao deterioro dos recursos hídricos mundiais” (p. 16). Isto tería lugar principalmente a través de tres procesos: a perda da capacidade dos solos para reter a humidade procedente das precipitacións, “debido á degradación do solo e a deforestación, ameazando a produción de biomasa terrestre e o secuestro de carbono” (p. 17); os usos e cambios provocados sobre os volumes e patróns das escorras e cursos de auga, ameazando tanto o subministro de o consumo humano como os ecosistemas acuáticos; a alteración da regulación climática “debido á diminución da retroalimentación da humidade dos fluxos de vapor [...] que afectan aos patróns de precipitación locais e rexionais” (p. 17), a través, por exemplo, da deforestación ou da redución dos caudais dos ríos.

Neste sentido, Carreira e Carral (2014) salientan o papel que cumpre o servizo ecosistémico de retención, pois é “imprescindible para a humidade, porque o 80% da «auga agrícola» procede da choiva que é retida como humidade do solo” (p. 61), sendo regulado “pola cobertura vexetal, pola materia orgánica e a comunidade biolóxica correspondente” (p. 61). Deste xeito, ante o incremento dos “grandes riscos de inundacións e secas” (p. 61) asociados ao cambio climático, dito servizo vólvese aínda máis fundamental se cabe, pois a auga procedente das precipitacións devén “cada vez máis importante como recursos agropecuario en relación coa dispoñibilidade de augas superficiais e subterráneas” (p. 61), que se prevé sexan cada vez máis escasas. A este respecto, apuntan que “o balance de recursos hídricos depende en grande medida do tipo de xestión/explotación” (p. 62), podéndose “reducir entre 30-50% a evaporación da auga do solo” (p. 62) mediante diferentes técnicas de cobertura deste, ou nun 25% mediante a xestión da colleita, alén da “promoción doutros servizos

relacionados co contido de materia orgánica [...] ou [co] abastecemento de hábitat para os invertebrados do solo” (p. 62).

En todo caso, Rockström *et al.* (2009a) alertan que “a presión sobre os recursos globais de auga doce está crescendo rapidamente, principalmente debido ao aumento da demandas de alimentos” (p. 17). Neste sentido, prevén que para 2030 as necesidades hídricas da agricultura, tanto de secaño como de regadío, van precisar aumentar ata nun 50% respectivamente para poder garantir a SegA. Deste xeito, se ben este proceso planetario se sitúa aínda dentro do espazo operativo seguro, este podería verse comprometido “en grande medida para cubrir as demandas humanas de auga necesarias no futuro” (p. 17)⁶⁰⁰.

Deste xeito, á pegada territorial xa presentada, cómpre sumar tamén a importante pegada hídrica do sistema agroalimentario e das diferentes construcións da dieta. Como sinalan Vanham *et al.* (2016), a pegada hídrica “é un indicador do uso directo e indirecto da auga” (p. 98). Entre ditos usos indirectos, inclúense “os recursos hídricos necesarios para producir os alimentos consumidos” (p. 98), polo que é posible calcular as diferentes pegadas hídricas en función do modelo de dieta adoptado. Deste xeito, os autores indican que é posible reducir a pegada hídrica a través da adopción dunha dieta mediterránea saudable -incluíndo un consumo moderado de carne- entre un 19% e un 43%, entre un 28% e un 52% cunha dieta «pesco-vexetariana» e entre un 30% e un 53% cunha vexetariana⁶⁰¹. Pola súa banda, Blas *et al.* (2019), analizando a procedencia e o ciclo de vida dos alimentos e calculando a pegada hídrica completa -incluíndo augas azuis, verdes e grises⁶⁰²-, conclúen que “a dieta mediterránea optimiza os recursos hídricos” (p.

⁶⁰⁰ Precisamente a península ibérica é un dos territorios do planeta con maior risco de superación do límite rexional con relación ao uso da auga doce -isto é, con maior estrés hídrico-, xunto co resto da contorna do Mediterráneo, Oriente Medio, Asia central, meridional e oriental, a África subsahariana e meridional, a costa pacífica de América do Norte, Centroamérica ou Chile (Steffen *et al.*, 2015).

⁶⁰¹ Vanham *et al.* (2016) calculan estes valores de redución da pegada hídrica para cidades da contorna mediterránea. No caso da Europa noroccidental -Reino Unido, Francia e Alemaña-, estas reducións se situarían, respectivamente, en rangos lixeiramente distintos, mais seguindo unha tendencia similar: 11-35% no caso dunha dieta saudable pero con carne, 33-55% nunha dieta piscitariana e 35-55% nunha vexetariana (Vanham, Comero, Gawlik e Bidoglio, 2018).

⁶⁰² Respectivamente: augas superficiais e subterráneas; auga de choiva, almacenada ou aproveitada polos cultivos; e augas cuxa calidade é degradada ou que resulta necesaria para asimilar “a carga de contaminantes xerada en toda a cadea de produción de produtos para lograr os estándares de calidade establecidos nas regulacións ambientais” (Blas *et al.*, 2018, p. 1022).

1028), presentando unha pegada hídrica substancialmente menor cos patróns actuais da dieta occidental, o cal resulta especialmente relevante en territorios semiáridos como os da contorna mediterránea.⁶⁰³

Como último proceso planetario cunha relación directa cos sistemas agroalimentarios, atendemos á contaminación química (Rockström *et al.*, 2009a), que Steffen *et al.* (2015) reformulan como «introdución de entidades novas».

Xa nos anos 60, no seu ensaio titulado *Primaveira Silenciosa*, Carson (1962) alertaba dos perigos do uso masivo de pesticidas e outros produtos químicos empregados na agricultura sobre a saúde das persoas e dos ecosistemas. Neste sentido, Rockström *et al.* (2009a) sinalan que “a contaminación química afecta negativamente á saúde humana e ecosistémica⁶⁰⁴, o cal se ten observado máis claramente a escalas locais e rexionais, pero [que] agora [tamén] é evidente a escala global” (p. 19). Alén diso, este proceso planetario condiciona aos outros, incluíndo os dous básicos, pois “pode influír no límite da biodiversidade ao reducir a abundancia de especies e potencialmente aumentando a vulnerabilidade dos organismos a outras tensións, como o cambio climático” (p. 19). Alén dos contaminantes químicos estritamente considerados, Steffen *et al.* (2015) amplían o espectro deste proceso planetario incorporando tamén “outros novos tipos de materiais de enxeñeira ou organismos [...] non coñecidos previamente no sistema da Terra, así como elementos naturais (por exemplo, metais pesados) mobilizados polas actividades antropoxénicas” (p. 8), aínda que tamén se poden incluír “nanomateriais e polímeros de plástico que se degradan a microplásticos” (p. 8). Malia a grande incerteza sobre os efectos concretos deste tipo de contaminantes a nivel global, os autores advirten que “existe unha ameaza potencial por parte das novas entidades de

⁶⁰³ De xeito análogo ás calculadoras de pegada ecolóxica ofrecida pola Global Footprint Network, e a da pegada da dieta da fundación GRACE Communication, esta última organización tamén ofrece unha calculadora da pegada hídrica, na que se inclúen, entre outros hábitos domésticos, aspectos relacionados coa dieta: <https://www.watercalculator.org/wfc2/esp> [Revisado o 13 de marzo de 2021].

⁶⁰⁴ Segundo Rockström *et al.* (2009a), “as consecuencias prexudiciais poderían ser causadas pola exposición directa a sustancias químicas no medio abiótico -aire, auga ou solo- ou pola bioacumulación ou biomagnificación das cadeas alimentarias, o que podería ter efectos, por exemplo, nos depredadores principais” (p. 19).

perturbar o funcionamento do sistema terrestre e a sociedade debe aprender a mitigar estes riscos descoñecidos” (p. 9).

Montagut e Gascón (2014) poñen o foco nos “residuos tóxicos que xeran os modelos convencionais de produción de alimentos” (p. 73), derivados da forte dependencia da produción agroindustrial “de produtos químicos de síntese elaborados industrialmente” (p. 73), e que “son altamente tóxicos, e a súa produción e uso non está exenta de riscos” (p. 73). Neste sentido, os autores recollen algúns “impactos dos agroquímicos nos agroecosistemas” (p. 74), como: a acumulación ascendente dos tóxicos na cadea trófica que chega ata consumidores terciarios como os seres humanos; os danos sobre a microfauna que habita e permite a recuperación dos solos, aumentando así a dependencia de fertilizantes; e o incremento da virulencia das pragas ao aniquilar aos seus depredadores naturais, propiciando así mesmo unha maior dependencia dos pesticidas. Por último, denuncian efectos da fabricación e uso de agrotóxicos sobre a saúde humana, sexa a través da exposición a estes durante a súa aplicación ou mediante graves accidentes como o de Bophal, na India, acontecido en 1984, que provocou a morte de máis de 16.000 persoas e ocasionou doenzas crónicas noutras 100.000.

Na actualidade, organizacións como Ecoloxistas en Acción denuncian os impactos sobre a saúde das persoas e os ecosistemas do uso agrícola de pesticidas (García e Romano, 2016; García *et al.*, 2018; García, *et al.*, 2020), de herbicidas como o glifosato (Pérez e Hernández, 2020) ou da contaminación microplástica da terra e dos alimentos a través dos usos agrícolas de materiais plásticos -sistema de rego, invernadoiros, túneles, redes e láminas de cobertura-, fertilizantes, fitosanitarios e lodos de depuradoras (Amigos de la Tierra e Justicia Alimentaria, 2021).

Para finalizar esta presentación das implicacións ambientais dos sistemas agroalimentarios e as distintas construcións da dieta, cómpre recorrer en última instancia a González de Molina *et al.* (2020). Estes autores recollen os impactos ambientais da industrialización da agricultura no Estado español, amosando

como os cambios na cantidade e calidade dos fluxos de enerxía e materiais contribuíron ao deterioro da calidade dos elementos de fondo de terra, incluíndo o solo, a biodiversidade, a auga, etc., e que sostén a prestación de servizos agroecosistémicos, entre eles a produción de biomasa (p. 153).

Con respecto ao solo, González de Molina *et al.* (2020) destacan a crecente substitución dos macronutrientes edáficos -nitróxeno, fósforo e potasio- presentes nos solos ou repostos mediante materia orgánica producida nos propios sistemas agrarios por insumos sintéticos externos, así como os efectos negativos da liberación de nitróxeno á atmosfera e aos ecosistemas terrestres e acuáticos, “alentando procesos de eutrofización que resultan nunha perda de biodiversidade e [...] na calidade da auga” (p. 168), así como provocando efectos nocivos sobre a saúde humana. Outro proceso descrito polos autores é a perda do carbono orgánico nos solos agrarios, en grande medida condicionado polos manexos practicados, que condicionan a capacidade de captura e fixación de carbono dos agroecosistemas, e que no caso español se tería reducido drasticamente ao longo do século XX, se ben nas últimas décadas ten experimentado unha recuperación progresiva, mais sen acadar os niveis de principios do século pasado. En canto á biodiversidade, indican que a diversidade biolóxica non agrícola foi un elemento “gravemente danado pola transformación metabólica da agricultura española” (p. 171), a causa, por exemplo, da “contaminación por fertilizantes e pesticidas” (p. 171), a liberación de nitróxeno nos ecosistemas terrestres e acuáticos ou a perda de heteroxeneidade da paisaxe típica da agricultura tradicional, simplificada pola industrialización agrícola.

En último lugar, preséntanse sucintamente a continuación algúns dos impactos sociais máis salientables provocados polo sistema agroalimentario hexemónico a escala global. Aínda que non se aborden aquí en profundidade -xa que xa foron referidos en epígrafes anteriores-, ofrécense deseguido algúns dos máis destacados, co ánimo de ilustrar o carácter socioambiental da actual crise global. Para tal efecto, empregamos a clasificación suxerida por Cuéllar *et al.* (2013).

Deste xeito, en primeiro lugar agrupamos os impactos sanitarios e os considerados por Cuéllar *et al.* (2013) como alimentarios, pois

entendemos que ambas categorías están intimamente imbricadas. Neste sentido, como xa se abordou anteriormente, podemos afirmar que a propia lóxica do sistema agroalimentario global se sitúa tras os graves problemas de saúde e as crises humanitarias relacionadas coa inseguridade alimentaria que sofren actualmente arredor de 690 millóns de persoas no planeta -o 8'9% da poboación mundial- (FAO *et al.*, 2020a), aos que se suman os crecentes desequilibrios nutricionais das máis de 2000 millóns que son presa do sobrepeso e a obesidade (Swinburn *et al.*, 2019), así como o incremento exponencial das doenzas asociadas á dieta. Así mesmo, ás formas máis evidentes de fame, desnutrición e malnutrición, cómpre sumar diferentes manifestacións da chamada fame oculta, que tras unha aparencia de alimentación suficiente, esconde formas sutís de inseguridade alimentaria, como a que describe o ex-Relator Especial das NNUU sobre o Dereito á Alimentación, Olivier de Schutter:

os métodos da [RV] dirixíronse principalmente a incrementar as colleitas de cereais. Agora ben, o arroz, o trigo e o millo son ante todo fontes de hidratos de carbono: conteñen relativamente pouca proteína e só algúns dos demais nutrientes esenciais para una dieta adecuada. De aí que en moitos países en desenvolvemento o cambio de sistemas de cultivos diversificados a sistemas simplificados centrados no cereais contribuíra á malnutrición por falta de micronutrientes (De Schutter, 2010, p. 14).

O propio De Schutter (2011) describe os desaxustes nutricionais provocados pola RV do seguinte xeito:

A produción agrícola aumentou de xeito espectacular nos últimos 40 anos, resultado dunha combinación da selección xenética dos cultivos, o uso intensivo de fertilizantes, a mecanización da produción nas grandes plantacións en novas áreas de cultivo e, nos países que se podían permitir [o investimento], os subsidios agrícolas e as intensas actividades de investigación e desenvolvemento. Sen embargo, houbo un desequilibrio neste proceso. Fomentouse o cultivo dalgúns cereais básicos e da soia, e os subsidios outorgados foron en parte responsables dunha produción e un consumo excesivos. En comparación, fíxose moi pouco por mellorar a dispoñibilidade e accesibilidade de legumes como as lentellas ou os chícharos [...], ou de froitas e verduras, por exemplo, reducindo as perdas despois da colleita e mellorando a comercialización cunha mellor infraestrutura de transporte entre agricultores e consumidores. [...] Este fenómeno asóciase aos cambios na alimentación [...] Globalmente, as dietas fixéronse hipercalóricas e ricas en azucre, sal e graxas

saturadas, xa que moitos alimentos ricos en fibra foron substituídos por alimentos altamente procesados (p. 14).

Deste xeito, tras os déficits alimentarios e nutricionais encontramos, como xa argumentamos, causas estruturais que condicionan enormemente as posibilidades alimentarias de individuos, colectivos e sociedades e, polo tanto, a satisfacción do DAA. Como xa apuntaba o predecesor de De Schutter, a causa da vulneración deste dereito non está tanto na dispoñibilidade global de alimentos como na súa distribución e na accesibilidade a estes (Ziegler, 2001b). Porén, como argumenta Patel (2007), no imaxinario colectivo -institucional, gobernamental e mediaticamente promovido- persiste unha individualización da responsabilidade e da procura de solucións, como acontece no caso da obesidade:

Se a calidade dos alimentos que comemos está determinada polo traballo [...], polos barrios nos que vivimos, os empregos que podemos conseguir e o tempo que pasamos viaxando entre eles, entón poderíamos considerar as dietas pobres como un síntoma dunha falta de control sistémica sobre os nosos espazos e vidas. Non obstante, nos medios de comunicación e no goberno, ese diagnóstico está descartado [...]. En cambio, unha dieta pobre enténdese como obesidade, que á súa vez se considera un fin en si mesmo, simultaneamente síntoma e enfermidade, unha doenza profunda e interna sen necesidade de maior aclaración, porque todos chegamos a ser alfabetizados na arte de ler o corpo individual. Xa se nos suxeriu o significado non só dos alimentos, senón da obesidade. Incentívanos a entender que a obesidade é, ao fin e ao cabo, un fracaso individual, unha incapacidade para lidar coa fargallada de opcións que se nos ofrecen, un déficit de control dos impulsos. A sabedoría convencional ve a obesidade como síntoma dunha facultade de elección empobrecida, nunca como resultado dunha gama de opcións empobrecidas. E isto é porque, en grande medida, a solución ofrecida ao problema social da obesidade foi unha solución individual (p. 419).

Sen embargo, como apuntan Afshin *et al.* (2019) con relación á dimensión estrutural da construción social das dietas,

as políticas dietéticas que se centran en promover a inxesta de compoñentes da dieta para os que a inxesta actual é menor que o nivel óptimo poderían ter un efecto maior que as políticas que só se centran no azucre e as graxas, o que destaca a necesidade de intervencións integrais do sistema alimentario para promover a produción, distribución e consumo destes alimentos en todas as nacións (p. 1968).

Con todo, ante a falta destas últimas, “a evolución do que xa se coñece como a epidemia do século XXI non fai máis que aumentar a distancia entre os obesos-pobres e o resto dos grupos sociais” (Gutiérrez e Díaz-Méndez, 2015, p. 873), de xeito que “a cara da pobreza, en sociedades onde non faltan alimentos, ten máis relación co exceso de comida que coa súa carencia” (p. 873). Este é o caso, como xa vimos, da sociedade española, pois como apuntan os autores, “España supera a media europea en índice de obesidade, xa que unha de cada seis persoas é obesa, con taxas de obesidade infantil entre as máis altas de países da OCDE” (p. 872), presentando así mesmo un claro nesgo socioeconómico: “son os individuos das clases sociais máis baixas [...] os máis afectados por este problema e nos que máis aumentou a obesidade nos últimos anos” (p. 872). Porén, a percepción dos riscos alimentarios non se corresponde coa realidade, xa que a proporción de persoas que consideran a alimentación como un factor de risco para a saúde é menor no Estado español -40%- que na media Europea -48%-, sendo superado pola consideración doutros factores, como a polución -57%-, o sufrimento dunha enfermidade -46%- ou os accidentes de tráfico -46%-, de xeito que “os riscos relacionados coa alimentación non están entre os que xeran maior preocupación entre os españois” (p. 871).

Así mesmo, alén dos impactos de carácter estritamente nutricional, cómpre considerar tamén os impactos sanitarios derivados das propias actividades agrarias, particularmente dende as xa referidas perspectivas da saúde ambiental (Sauvé e Godmaire, 2004; Le Moal, Eilstein e Salines, 2010; Naoufal *et al.*, 2011) e do enfoque institucional de *One Health* (Black e Butler, 2014; Cleaveland, Borner e Gislason, 2014).

Cabe incluír aquí os xa tamén referidos impactos asociados á contaminación -química e biolóxica- atmosférica, terrestre e dos recursos hídricos -así como dos propios alimentos- provocada polas actividades agropecuarias, e que terminan por afectar á saúde humana, sexa por exposición directa, por dispersión no aire ou a través da auga e os alimentos consumidos. Neste sentido, a actual Relatora Especial sobre o Dereito á Alimentación denuncia os efectos altamente nocivos dos usos agroindustriais dos praguicidas, “responsables de 200.000

mortes por intoxicación aguda ao ano, das que o 99% se produce en países en desenvolvemento, onde as normas en materia de saúde, seguridade e medio ambiente son menos estritas e se aplican con menos rigor” (Elver, 2017, p. 3). Porén, como afirma, en todo o planeta “hai poucas persoas que non estean expostas aos praguicidas” (p. 4), pois “a exposición pode producirse a través dos alimentos, a auga, o aire ou o contacto directo cos praguicidas ou cos seus residuos” (p. 4). Ademais, “o risco de contaminación pode persistir durante moitos decenios, e os praguicidas poden seguir acumulándose nas fontes alimentarias” (p. 5). Así, alén das mortes por intoxicacións agudas,

preocupan gravemente os efectos da exposición crónica aos praguicidas perigosos. A exposición a praguicidas vinculouse ao cancro, á enfermidade de Alzheimer e á [...] de Parkinson, a trastornos hormonais, a problemas de desenvolvemento e a esterilidade. Os praguicidas tamén poden ter numerosos efectos neurolóxicos, como perda de memoria ou de coordinación ou redución da capacidade visual ou motriz (p. 5).

Con todo, determinados colectivos corren “un risco substancialmente maior de verse expostos aos praguicidas” (Elver, 2017, p. 6), como son os propios agricultores e traballadores agrícolas, “expostos decotío a praguicidas tóxicos presentes en aerosois ou como consecuencia da deriva dos praguicidas ou o contacto directo con solos ou cultivos tratados, de vertidos accidentais ou de equipos persoais de protección inadecuados” (p. 6), e a súas familias, “posto que estes levan a casa residuos de praguicida na pel, a roupa e os zapatos” (p. 6). Entre estes, son especialmente vulnerables os “nenos que participan en tarefas agrícolas” (p. 6), que “adoitan constituír unha parte considerable da man de obra agrícola nos países en desenvolvemento” (p. 6), así como os “traballadores estacionais e migrantes” (p. 6), xa que “ao poder traballar temporalmente en diversos emprazamentos agrícolas se multiplica o seu risco de exposición” (p. 6) -alén das precarias condicións de traballo e da escasa prevención de riscos laborais-.

Outro colectivo particularmente vulnerable son as comunidades que habitan preto de terreos agrícolas manexados mediante modelos agroindustriais -os chamados *pobos fumigados* (Rulli, 2009; Barri,

2010; Ávila, 2014; Sández, 2016)⁶⁰⁵-, pois “a pulverización aérea de praguicidas resulta particularmente perigosa, xa que os produtos químicos poden desprazarse ás zonas próximas mediante un proceso de deriva” (Elver, 2017, p. 7). Isto inclúe as escolas e comunidades educativas rurais situadas nas proximidades das explotacións agroindustriais, as chamadas *escolas fumigadas*, cuxa vulnerabilidade ante o uso indiscriminado de praguicidas foi denunciado polo sindicato do ensino da rexión arxentina de Entre Ríos AGMER⁶⁰⁶. Neste mesmo sentido, e a causa do acaparamento “de terras pertencentes a comunidades indíxenas e minoritarias” (Elver, 2017, p. 7) por parte das agroempresas que practican a agricultura intensiva, altamente dependente do uso de praguicidas-, estas comunidades tamén son un especialmente vulnerables, xa que “se poden ver forzadas a vivir en condicións de marxinalidade xunto a esas explotacións, quedando así expostas regularmente ás derivas de praguicidas” (p. 7). Como consecuencia, “con frecuencia se observa que as fontes de alimentos tradicionais dos pobos indíxenas conteñen altos niveles de praguicidas” (p. 7)⁶⁰⁷.

Outros colectivos particularmente vulnerables identificados por Elver (2017) son as mulleres embarazadas e os nenos, tanto polas súas condicións físicas como pola transmisión de afeccións durante a xestación, e os consumidores, xa que “adoitan encontrarse residuos de praguicidas en fontes de alimentos tanto animais como vexetais” (p. 9). Concretamente, “a alta exposición acumulativa dos consumidores aos praguicidas resulta particularmente preocupante, sobre todo no caso dos praguicidas lipofílicos, que se adhiren á graxa e se bioacumulan no

⁶⁰⁵ Esta dramática situación foi levada ao cinema en 2018 polo director Fernando E. Solanas coa súa película documental titulada *Viaje a los pueblos fumigados*.

⁶⁰⁶ Ver <https://agmer.org.ar/index/34311-escuelas-fumigadas-agmer-vuelve-a-exigir-una-intervencion-activa-de-la-justicia/> [Revisado o 14 de marzo de 2021]. Sobre esta cuestión, recoméndase a lectura do artigo de Florencia Tuchin publicado a principios de 2020 en El País: https://elpais.com/elpais/2020/01/10/planeta_futuro/1578659137_361121.html [Revisado o 14 de marzo de 2021].

⁶⁰⁷ Isto sucede incluso en comunidades moi afastadas dos lugares de aplicación destes agrotóxicos, como no Ártico, “xa que os produtos químicos viaxan cara ao norte mediante o transporte a longa distancia no medio ambiente, na auga e o vento, bioacumulándose e biomagnificándose en alimentos tradicionais [dos pobos árticos] como os peces e os mamíferos mariños” (Elver, 2017, p. 7-8), detectándose praguicidas perigosos en poboacións indíxenas desta rexión, presentando estas “unha incidencia de cancro e outras doenzas superior á media” (p. 8).

corpo” (p. 9). No seu conxunto, os praguicidas chegan aos consumidores finais tanto a través das froitas e verduras directamente tratadas, como a través da bioacumulación en animais de granxa a través dos pensos ou coa aplicación de insecticidas sobre os propios animais, mais tamén mediante a súa acumulación e magnificación a través das cadeas tróficas mariñas e da auga potable.

Como xa vimos, aos praguicidas cómpre sumar tamén, entre outros, os impactos na saúde dos usos agrícolas dos fertilizantes sintéticos, dos microplásticos e outras nanopartículas, das bacterias, toxinas e outros patóxenos liberados ao ambiente pola gandería industrial ou do seu uso abusivo de antibióticos, que xera unha crecente resistencia aos mesmos entre a poboación. Ademais, cabe destacar o incremento do risco de propagación de zoonoses derivadas da destrución de hábitats e a perda de biodiversidade, mais tamén da intensificación gandeira e agrícola, tal como denuncia WWF (Pratesi *et al.*, 2020).

Pasando ao plano socioeconómico, hai que destacar como a interacción do sistema agroalimentario hegemónico a escala global co sistema de produción industrial, o comercio global e as lóxicas do sistema económico dominante, é dicir, a través do desenvolvemento do actual réxime agroalimentario de carácter corporativo ou neoliberal, ten propiciado graves desaxustes a escala planetaria en aspectos como o reparto da riqueza, o acceso aos recursos e servizos ecosistémicos ou a distribución internacional do traballo.

Neste sentido, o acaparamento de terras e recursos por parte de corporacións e gobernos (Frémeaux *et al.*, 2016; Delgado, 2017; Elver, 2020), a biopiratería (Shiva, 2001), a imposición dos manexos agroindustriais en detrimento das prácticas tradicionais campesiñas mediante paquetes tecnolóxicos vinculados a subvencións agrarias ou tratados comerciais, ou o endebedamento do campesiñado e o seu

consecuente empobrecemento e dependencia⁶⁰⁸, son estratexias usuais da lóxica de depredación do agronegocio globalizado.

Os conflitos xerados polo desabastecemento e a suba do prezo dos alimentos, ou o incremento sen precedentes dos fluxos migratorios dos contextos rurais ás cada vez máis abarrotadas urbes ou dos países periféricos cara os centrais, son, como xa vimos, algunhas das consecuencias de ditos desaxustes e estratexias (Bisquert, 2016a). Deste xeito, afóndase nos impactos territoriais do sistema agroalimentario globalizado, que reforza a tendencia crecente cara a urbanización da poboación planetaria (ONU, 2019), transformando os territorios rurais en «desertos verdes» homoxeneizados, desnaturalizados e deshumanizados, en mans dun cada vez menor número de propietarios e axentes, integrados verticalmente baixo a dirección dos intereses corporativos duns poucos conglomerados transnacionais (Van der Ploeg, 2010; GRAIN, 2014a; Chemnitz, Luig e Schimpf, 2017; ILC e Oxfam, 2020).

Neste sentido, no plano político asistimos a unha tendencia crecente de concentración global do poder en cada vez menos e maiores corporacións transnacionais relacionadas co subministro de insumos agrarios -como Bayer, Dupont-Dow, ChemChina, BASF ou Cargill- (Patel, 2007; Delgado, 2017), coa transformación alimentaria -como Nestlé, Pepsico, Unilever, Mondélez, Kraft, Coca-Cola, Mars, Danone, ABF, General Mills ou Kellogg's- (Oxfam, 2013) ou coa GDO -como Walmart, Carrefour, Tesco ou Mercadona- (IDEAS, 2006; Reyes, 2016), así como un incremento da súa influencia sobre as políticas agroalimentarias nacionais e internacionais mediante *lobbies*, TLC e outras estratexias de presión política, ao que cómpre sumar o papel desempeñado por institucións supranacionais como o BM, o FMI o a OMC, liberalizando o sector agrario a través de plans de reforma asociados a partidas de financiación ou negociacións da débeda externa.

Todo isto provoca grandes carencias de democracia e soberanía alimentaria, pois socava a capacidade de toma de decisións relacionadas

⁶⁰⁸ Que se sitúan entre as causas principais das vagas de suicidios entre a poboación rural acontecidas en distintas partes do planeta (Ziegler, 2006b; Patel, 2007; Shiva, 2007; Fernández-Duran e González-Reyes, 2018a).

cos sistemas agroalimentarios por parte de gobernos⁶⁰⁹, produtoras, consumidoras e da cidadanía en xeral, grazas ao efecto funil, do pescozo de botella ou do reloxo de area descrito por Patel (2007)⁶¹⁰. Así mesmo, esta concentración tamén permite un forte control sobre os prezos e os beneficios económicos no sector agroalimentario, fortalecendo o poder amasado polos axentes que o dominan nunha retroalimentación continua. O descenso dos ingresos rurais é así mesmo unha das causas dos actuais problemas de viabilidade e reprodución social das actividades agrarias, así como da destrución de emprego agrario, dificultando o relevo xeracional e impulsando o despoboamento e a «desagrarización» dos fogares rurais (González de Molina *et al.*, 2020).

En suma, dende o punto de vista político, á actual situación crítica de superación dos límites planetarios súmase o desafío da procura de formas de gobernanza planetaria que, ao tempo que coordinen a acción global urxente para manter ou devolver os procesos planetarios ao espazo operativo seguro definido por Rosckström *et al.* (2009a, 2009b), velen por valores como a democracia, os DDHH, a liberdade e a equidade (Biermann, 2012), e que no eido agroalimentario cristalizan en valores como a multifuncionalidade e a SobA como “base para superar os principios neoliberais da gobernanza ambiental no mundo actual” (McMichael, 2011, p. 811). Así, co propósito de iniciar unha transición cara horizontes viables, sustentables e xustos, e para non deixar o futuro en mans das transnacionais e as institucións internacionais e nacionais que seguen as súas pautas, Herrero *et al.* (2012) instan á emancipación, á solidariedade e á cooperación a todos os niveis, dende o individual ao colectivo, e dende o local ao global.

Por último, no plano cultural, Toledo e Barrera-Bassols (2008) apuntan que:

A traxedia provocada pola agricultura industrial non só se mide pola contaminación xerada polos agroquímicos que utiliza (fertilizantes, funguicidas,

⁶⁰⁹ Ou máis ben se pode dicir, como sinala Rivas (2020), que “gran parte das institucións e gobernos aparecen como subalternos dun capitalismo impaciente, ecocida e suicida á vez” (p. 21).

⁶¹⁰ A crise sanitaria da Covid-19 estaría a agudizar aínda máis esta tendencia de concentración do mercado -e da dieta-, tal como alerta Ángel Calle nun artigo publicado en abril de 2020 en El Salto: <https://www.elsaltodiario.com/coronavirus/pandemias-globales-contribucion-embudo-agroalimentario-extremadua#comentarios> [Revisado o 14 de marzo de 2021].

herbicidas, insecticidas), pola radical transformación dos hábitats orixinais convertidos en *pisos de fábricas* para os monótonos cultivos dunha soa especie, polo desperdicio continuo de auga, solos e enerxía, pola erosión da diversidade xenética a consecuencia do uso dunhas cantas variedades melloradas, polo incremento do risco a causa dos organismos transxénicos, ou pola xeración de alimentos perigosos e insáns; senón tamén se distingue [...] por un impacto cultural de incalculables consecuencias: a destrución da memoria tradicional representada polos saberes acumulados durante uns 10.000 anos de interacción entre a sociedade humana e a natureza (p. 195-196).

Isto, alén da inconmensurable perda de patrimonio e diversidade cultural que supón a escala global, entraña tamén unha seria ameaza para a resiliencia da produción agroalimentaria e, en última instancia, para a SegA planetaria, a causa da erosión xenética e a perda acelerada de agrobiodiversidade, que volve á agricultura e a gandería moito máis vulnerables a todo tipo de ameazas. Neste sentido, cobran especial relevancia acordos internacionais como o *Convenio sobre a Diversidade Biolóxica* (ONU, 1992a), que vela polo patrimonio biolóxico e xenético planetario, incluíndo a agrobiodiversidade; o *Tratado Internacional sobre os Recursos Fitoxenéticos para a Alimentación e a Agricultura* (FAO, 2009c), que reconece os dereitos campesiños ás sementes, ao saber e a práctica da agricultura tradicional e á diversidade biolóxica, en prol da garantía da SegA e o uso sostible dos recursos xenéticos; e a *Declaración das NNUU sobre os Dereitos dos Pobos Indíxenas* (ONU, 2007), na que se lles reconece o dereito á tenencia, uso, desenvolvemento e control das terras, territorios e recursos tradicionalmente posuídos, ocupados ou utilizados; á conservación e protección ambiental e da capacidade produtiva das súas terras, territorios e recursos; á práctica e revitalización das súas tradicións e costumes culturais e ao mantemento, control, protección e desenvolvemento do seu patrimonio cultural, os seus coñecementos tradicionais, as súas expresións culturais tradicionais e as manifestacións das súas ciencias, tecnoloxías e culturas, incluíndo os recursos xenéticos, as sementes e o coñecemento das propiedades da fauna e da flora; e ao goce dos seus propios medios de subsistencia e desenvolvemento, así como á práctica libre de todas as súas actividades económicas tradicionais, entre as que necesariamente se inclúen as de carácter alimentario. Porén, como vimos, na práctica estes dereitos son

sistematicamente vulnerados e o patrimonio cultural e xenético ameazado en todo o mundo polo desenvolvemento e expansión do sistema agroalimentario industrializado e globalizado, que intensifica, homoxeneiza e patenta formas de vida co fin de aumentar os beneficios lucrativos.

Os impactos culturais son tamén visibles na esfera do consumo, a través da consolidación da sociedade de consumo (Gutiérrez e Díaz-Méndez, 2015) e a implantación da cultura do consumo e o consumismo (Bisquert e Vargas, 2018). Así, a consecuencia da desafección alimentaria e da degradación cultural da dieta a través da estandarización e mercantilización do consumo, actualmente

nas cidades predomina un tipo de consumidor que decide que comer fundamentalmente en base a prezos e calidades, segundo criterios e rendas individuais dentro dunha diversidade cultural postmoderna limitada ao mercado, sendo polo tanto máis manipulable pola ausencia de arraigo territorial á alimentación (Couceiro *et al.*, 2016, p. 33-34).

En definitiva, non por situalos en último lugar os impactos culturais son menos relevantes, pois inciden directamente sobre as capacidades e ferramentas que ten a humanidade para afrontar un futuro incerto e cheo de ameazas:

Na súa compulsión polo progreso e o cambio, o mundo moderno tivo que pagar un custo altísimo, porque a o seu principal mecanismo de creación de oportunidades, a rendibilidade económica como factor para incrementar a produtividade e a eficiencia, encóntrase fincado nunha dobre explotación: a social e a natural. Pero ademais, para establecer as novas bases do mundo actual, a civilización industrial tivo que destruír experiencias de moi longo alento. A acumulación desta supresión permanente da memoria histórica, individual e colectiva, da especie é a que lle impide xustamente superar as súas propias contradicións. Sen capacidade para encontrar as solucións [...] a modernidade industrial se acha cada vez máis nunha canella sen saída (Toledo e Barrera-Bassols, 2008, p. 203).

En suma, de acordo con Delgado (2017), podemos concluír que todos os impactos nocivos do sistema agroalimentario hexemónico aquí descritos teñen un carácter estrutural, pois derivan precisamente da dimensión global, a natureza industrial e a submisión ás lóxicas de crecemento ilimitado e de procura do beneficio económico privado

propias do réxime agroalimentario e o modelo de desenvolvemento hexemónico. Para Van der Ploeg (2010) todos estes impactos son expresións dunha “«crise agroambiental» [que] nace no momento no que a agricultura chega a organizarse e desenvolverse mediante unha destrución sistemática dos ecosistemas nos que se basea ou cada vez máis contamina o ambiente en sentido máis amplo” (p. 33). Esta, acompañada de crises agrarias clásicas, é dicir “entre a organización da produción agrícola e a os intereses e expectativas das persoas directamente involucradas nela” (p. 32), e de cada vez máis frecuentes crises de SegA, tanto no sentido de *food security* -fame e outras formas de inseguridade alimentaria- como no de *food safety* -alarmas alimentarias de carácter sanitario-, estarían a propiciar “unha crise agraria multifacética e internacionalizada” (p. 33). Esta caracterizaríase pola simultaneidade das anteditas crises⁶¹¹ e o seu carácter global, complexo, tendente á retroalimentación e en continuo afondamento.

Así, concordamos con Aguirre (2020) cando afirma que

hoxe a crisis da alimentación se presenta como estrutural (alcanza simultaneamente a produción, a distribución e o consumo), paradoxal (habendo alimentos para todos, existen 900 millóns de persoas desnutridas [...]) e terminal (a contaminación probablemente teña superado as capacidades auto-depuradoras do ecosistema global)” (p. 38).

Así, con relación á produción, a autora apunta que “soportamos una crisis de calidade” (Aguirre, 2020, p. 38), en alusión á composición nutricional dos alimentos cos que se abastecen as actuais dietas e que entrañan un “exceso de hidratos de carbono, graxas e azucres con situación crítica nalgúns micro-nutrientes, como vitaminas, ferro e calcio” (p. 38), pero tamén “de sustentabilidade” (p. 38), pois “se se continua o modelo extractivo de agricultura química, gandaría farmacolóxica e pesca depredadora, o deterioro do medio ambiente impedirá a produción futura” (p. 38). Con relación á distribución, realizada “a través de mecanismos de mercado” (p. 38), a autora afirma que “hai unha crise de equidade, pois os alimentos non van onde se

⁶¹¹ Isto significa que “se trata da calidade dos alimentos e a seguridade do seu abastecemento” (Van der Ploeg, 2010, p. 34) -crises de SegA-, pero tamén “concirne á sustentabilidade da produción agrícola e se encontra asociada cunha grave negación das aspiracións de emancipación das persoas involucradas na produción primaria” (p. 34) -crises agrarias-.

necesitan senón onde se poden pagar, con consecuencias nefastas como son o consumo por exceso e por defecto, ambos insalubres” (p. 38). No relativo ao consumo, afirma que “soportamos unha crisis de comensalidade, xa que a comida industrializada conspira contra a identidade” (p. 38), dado que “a norma do noso tempo é comer sos, produtos descoñecidos, en envase individual e a todas horas” (p. 38). En suma, considera a crise alimentaria como “produto e produtora de relacións sociais e [...] [con] consecuencias sanitarias, pero tamén ecolóxicas, sociais, políticas y demográficas” (p. 38). Por iso, en tanto que “esta crisis é social e, como tal, humana, produto da maneira como fixemos as cosas” (p. 39), conclúe que “dentro de certos límites, é posible actuar para revertela” (p. 39) e que “aínda esteamos a tempo de producir con sustentabilidade, distribuír con equidade e consumir en comensalidade” (p. 39).

Deste xeito, a continuación abordamos as diferentes propostas, dende as hexemónicas ou institucionais ás máis alternativas, para afrontar a crise global a través da transformación das dietas e dos sistemas agroalimentarios, pois como apuntan Gerten *et al.* (2020), mediante a adopción de patróns de produción e consumo sustentables de alimentos é posible responder ao crecemento demográfico previsto para as próximas décadas, garantindo a SegA e o acceso universal a unha alimentación adecuada, ao tempo que se respectan os límites planetarios e se mantén á humanidade e o planeta dentro do espazo operativo seguro. Todo isto dentro dun escenario global de crecente fragilidade e incerteza, que presenta un abano de futuribles que abarca dende a fatalista consideración do colapso e inviabilidade dos sistemas agroalimentarios e o retorno forzado ás sociedades de cazadores-recolectores e formas paleolíticas de organización social (Gowdy, 2020), os saltos cara adiante propios do «tecnoptimismo» ou «solucionismo tecnolóxico» (Mozorov, 2015; Rivas, 2020) ou a conformación de sociedades postindustriais de tipo agrario ou campesiño, transformando radicalmente os actuais sistemas agroalimentarios mediante a simplificación, re-localización, a ruralización e a re-agrarización das sociedades humanas (Bradford, 2019). En calquera caso, o fin último é o de evitar un inminente -aínda que polo xeral aínda ignorado ou subestimado- colapso civilizatorio

resultado da complexa e multidimensional crise global actual, ante a cal as accións emprendidas e obxectivos e metas establecidas ata o momento a nivel institucional deviñeron ineficaces, polo que se precisarán respostas realistas, audaces e drásticas (Bradshaw *et al.*, 2021).

4.3. Dietas e sistemas agroalimentarios para a transición ecosocial

Pero -repítolle- non nos dan medo as ruínas, porque levamos un mundo novo nos nosos corazóns. Ese mundo está medrando neste instante (Buenavetura Durruti, 1936)

Como describimos no anterior subepígrafe, estamos a vivir un episodio histórico fortemente marcado por unha profunda crise ambiental de alcance mundial provocada polas actividades humanas, mais tamén caracterizado por unha evidencia crecente das consecuencias globais -actuais e previsibles- dos impactos antrópicos sobre os ecosistemas e o sistema planetario no seu conxunto, a consecuencia dunha traxectoria iniciada coa Revolución Industrial e acentuada exponencialmente durante o pasado século e as primeiras décadas do actual:

A pegada humana ten acadado niveis inimaxinables e ritmos inesperados durante o século XX: poboación, economía, uso da enerxía, output e contaminación industrial medraron dunha maneira sorprendente, o cal impactou severamente os procesos xerais e o equilibrio da ecoloxía planetaria (Toledo e Barrera-Bassols, 2008, p. 202).

Así mesmo, argumentamos o carácter crítico, multidimensional e complexo desta crise, que alén da súa natureza esencialmente ambiental -isto é, da relación dos seres humanos coa biosfera-, presenta unha relevante dimensión social. Con relación a este carácter crítico e complexo, Caride e Meira (2001) engaden que

os problemas ambientais [...], lonxe de constituír unha suma inconexa, desarticulada e territorialmente localizada de procesos de degradación do medio físico-natural, constitúen un conglomerado de procesos interrelacionados, cuxo comportamento sinérxico, hiper-complexo e mutante -a medio e longo prazo-

sitúan á especie humana ante un cambio global de consecuencias imprevisibles (p. 35-36).

Así mesmo, polo seu carácter estrutural, a crise socioambiental actual pode ser interpretada como a propia crise ou esgotamento do sistema económico -o capitalismo global de mercado- e do modelo de desenvolvemento -neoliberal- vixentes. Ou incluso, cun alcance máis profundo, como a quebra de determinados valores centrais da propia Modernidade en tanto que proxecto civilizatorio, como o progreso ou o desenvolvemento (Caride e Meira, 2001). Os propios Caride e Meira (2020) exprésano do seguinte xeito:

A crise socio-ambiental, diagnosticada como un desaxuste sistémico entre os vínculos que establecen os seres humanos coa biosfera, entrou nunha fase decisiva, indo do desasosiego ao exceso, da incerteza ao colapso. Nela, a civilización se enfronta a un choque traumático cos límites do Planeta, que se manifesta -ao menos- nunha dobre perspectiva: dun lado, na dificultade para dispoñer dos recursos suficientes para unha vida digna de todos os seus habitantes no marco dos estilos de vida impostos polo capitalismo; doutro, na incapacidade da Biosfera para absorber os impactos do metabolismo socioeconómico, nos modos de producir e consumir, sen que se alteren os seus equilibrios básicos (p. 22).

Neste sentido, a propia noción de crise “encerra un grande potencial transformador, ao permitir identificar as contradicións que se xeran no «funcionamento normal» da orde establecida [...] ata constituír crises cada vez máis profundas: crises de civilización” (Caride e Meira, 2001, p. 39). Deste xeito, contrariamente ás previsións deterministas de Fukuyama (1992) ou dos colapsistas máis catastrofistas, a crise socioambiental global abre a porta á formulación de diferentes transicións -ou transformacións- posibles, condicionadas polo choque contra os límites da biosfera, por unha banda, e pola esixencia de satisfacción universal das necesidades fundamentais e dos DDHH, pola outra, así como pola procura de modelos viables situados entre ambos factores limitantes. Como apuntaba Illich (1996):

Estamos no limiar dunha aínda inadvertida transición dunha conciencia política baseada no progreso, o crecemento e o desenvolvemento -enraizada nos sonos da Ilustración- a outra conciencia aínda sen nome, definida por controis que aseguran un «sistema sustentable» de satisfacción de necesidades (p. 172).

Neste sentido, neste subepígrafe exploramos algunhas destas definicións de sustentabilidade que se formulan para transitar cara horizontes de futuro viables -e desexables-, así como o papel que nos mesmos poden desempeñar determinados modelos de dieta e de sistema agroalimentario. Non sen antes, secasí, contextualizar histórica e conceptualmente a consideración da situación de crise global acadada nas décadas anteriores e posteriores ao cambio de milenio como marco dende o cal emerxen as diferentes proposicións aquí analizadas.

A este respecto, pódese afirmar que o século XX foi o da expansión e consolidación global do capitalismo -fose de mercado ou de estado-, pero tamén, ao mesmo tempo, o do desencadeamento da súa propia crise sistémica, ao chocar a súa lóxica de acumulación e crecemento ilimitado contra os límites dun planeta finito, situándose a xénese remota desta crise nas propias “expansións demográficas e materiais asociadas á Primeira Revolución Industrial, a mediados do século XIX, para acelerarse definitiva e exponencialmente coa Segunda Revolución Industrial nos anos cincuenta do século pasado” (Caride e Meira, 2020, p. 25).

Neste sentido, tras décadas de reconstrución posbélica, políticas keynesianas⁶¹² e crecemento económico entusiasta, no que Fernández-Durán (2011) viu nomear como “os «Trinta Gloriosos» nos países centrais (1945-1975)” (p. 67), e tras algunhas experiencias previas de preservación de “áreas de gran valor natural e pouco alteradas [...] nun contexto de forte industrialización e militarización” (p. 67) dende finais do século XIX e a posterior reactivación do conservacionismo coa creación en 1948 da Unión Internacional para a Conservación da Natureza (UICN) por parte da UNESCO⁶¹³, non é ata os anos sesenta e

⁶¹² Como apuntan Caride e Meira (2001), “coas teorías keynesianas, a economía capitalista asume que para manter taxas de crecemento continuadas é necesario estimular o consumo alén do que sería suficiente para dar cobertura ás necesidades básicas da poboación: un capital que necesita reproducirse continuamente require un consumo tamén crecente de bens e de servizos” (p. 104). Isto se consegue, por unha banda, creando “as condicións que permitan á demanda absorber ese incremento” (p. 104), mellorando “a capacidade adquisitiva do proletariado e das clases medias” (p. 105), e pola outra, “estimulando as demandas do consumo” (p. 105), dando “lugar -a partir dos anos cincuenta- á aparición en Occidente das chamadas «sociedades do benestar», que son tamén, e inseparablemente, «sociedades de consumo»” (p. 105), xerando consecuentemente as bases do “consumo expansivo e ilimitado” (p. 105) que chega ata os nosos días.

⁶¹³ Para máis información, ver <https://www.iucn.org/es> [Revisado o 16 de marzo de 2021].

setenta que, da man dun ecoloxismo incipiente e dunha parte da comunidade científica, comeza a emerxer a conciencia sobre o alcance dos impactos ambientais provocados polas actividades humanas, así como da propia existencia de límites planetarios. Nese mesmo momento cristaliza o preocupante diagnóstico de que precisamente “a aceleración socio-económica iniciada ao final da II Guerra Mundial nos levase, como civilización, a chocar cos límites biofísicos do planeta e a súa capacidade para soportar un crecemento progresivo e infinito” (Caride e Meira, 2020, p. 23).

Neste contexto, como xa vimos no subepígrafe 4.1, comezaron a proliferar denuncias, estudos e informes que desvelan a relevancia crítica dos impactos e disfuncións ambientais xeradas polo crecemento económico (Tamames, 1980) e da “expansión da sociedade industrial” (Fernández-Durán, 2011, p. 68). Este é o caso do xa citado informe sobre *Os límites do crecemento* (Meadows *et al.*, 1972), que puxo de relevo “a imposibilidade do crecemento infinito nun ecosistema finito como a biosfera” (Fernández-Durán, 2011, p. 70).

Porén, como sinalan Herrero *et al.* (2012), en primeira instancia este informe non conseguiu obter a transcendencia esperada⁶¹⁴. Por contra, ante a constatación e preocupación crecente polas consecuencias dos impactos ambientais, apareceron “os primeiros intentos institucionais de creación de organismos e regulacións para afrontalos, con medidas de «final de tubaxe»” (Fernández-Durán, 2011, p. 68). Estas supoñen, segundo Caride e Meira (2001), unha resposta reduccionista á profunda crise global en cernes, enfocadas en “certos problemas ambientais, territorialmente acoutados e cunha incidencia

⁶¹⁴ Por unha banda, “dende os poderes económicos e políticos as preocupacións fan máis ben en dirección contraria” (Herrero *et al.*, 2012, p. 9), é dicir, en poñer fin ao keynesianismo e impulsar o neoliberalismo, polo que “as conclusións del Informe [...] eran totalmente inoportunas, cando o que se pretendía precisamente era unha fuxida cara adiante (p. 9). Pola outra, “tampouco fixo maior fortuna entre as filas da esquerda e a maior parte das correntes de pensamento alternativo da época” (p. 9), posto que nese momento “as principais doutrinas anticapitalistas [...] tiñan como horizonte utópico sociedades da abundancia” (p. 9) e o “progreso económico e social sen límites da humanidade” (p. 10). Como excepcións, rescátase a corrente «eco-libertaria» encabezada no Estado español por autores como Joan Martínez Alier ou José Manuel Naredo, promotores da economía ecolóxica e a ecoloxía política, e do marxismo crítico, como Manuel Sacristán, “grande precursor da conxunción entre socialismo e ecoloxismo” (p. 10). Como apuntan os autores, “ambas correntes tenderon a converxer nas décadas posteriores, sendo a base do ecoloxismo social (dende o ámbito máis teórico ao máis activista) que chegou aos nosos días” (p. 10).

que se circunscribe a determinados puntos críticos do Mundo” (p. 24)⁶¹⁵, sen contemplar “as causas últimas ou a conexión entre problemas aparentemente illados” (p. 24), nin “a prevención e as súas utilidades para afrontar os danos ecolóxicos” (p. 24).

Neste mesmo marco temporal celébrase “a primeira conferencia internacional sobre a problemática ambiental, a conferencia das NNUU en Estocolmo, en 1972, baixo o título «Medio ambiente humano»” (Fernández-Durán, 2011, p. 69). Como apunta este autor, esta ten lugar “nun contexto de importantes tensións Centro-Periferia, así como en pleno conflito da Guerra Fría” (p. 69), motivo polo cal “o discurso que sae do encontro está marcado por ambos feitos” (p. 69). Deste, pódese salientar o debate xerado en torno ao desenvolvemento e o auxe da teoría de que a protección ambiental tiña que vir irremediamente dada polo propio desenvolvemento e a loita contra a pobreza nos países periféricos⁶¹⁶, “que non era outra cousa que máis crecemento das cifras do PIB” (p. 69).

Ademais do uso hexemónico do PIB como «medida de desenvolvemento», neste mesmo sentido, e cunha estreita relación coas teses da continxencia económica dominante, esgrimiuse como base argumental a *Curva ambiental de Kuznets* (Kuznets, 1955), “a cal establece que a relación entre o nivel de ingreso per cápita e o deterioro da calidade do medio ambiente se representa por una curva con forma de U invertida” (Catalán, 2014, p. 19). Isto supón “que baixos niveis de ingreso están correlacionados cun crecente deterioro no medio ambiente, pero despois dun certo punto de inflexión do ingreso per cápita, a relación entre as dúas variables vólvese negativa” (p. 19). Desta maneira, suxírese que o impacto ambiental dunha sociedade é “máis forte nas primeiras etapas do «desenvolvemento» para ir descendendo posteriormente conforme a sociedade vai crecendo en renda per cápita” (Fernández-Durán, 2011, p. 73). Catalán (2014) sinala que esta concepción presenta grandes limitacións, pois non considera

⁶¹⁵ Fundamentalmente, como indica Fernández-Durán (2011), “nos espazos urbano-metropolitanos” (p. 68).

⁶¹⁶ Coñecida como «teses da continxencia económica», que presupón “que os países en desenvolvemento precisan crecer economicamente para mellorar a calidade do seu ambiente” (Walter, 2009, p. 3).

outros factores e variables relevantes que condicionan a sustentabilidade dun país alén dos ingresos per cápita, así como ignora as externalizacións dos procesos que xeran maior degradación ambiental “de países de maior ingreso cara países que non aplican unha regulación estrita en materia ambiental” (p. 34). Por isto, Fernández-Durán (2011) a cataloga como “un exercicio de mistificación e cinismo, pois non considera que os impactos ambientais das «sociedades desenvolvidas» se exportan cara ao resto do mundo” (p. 73).

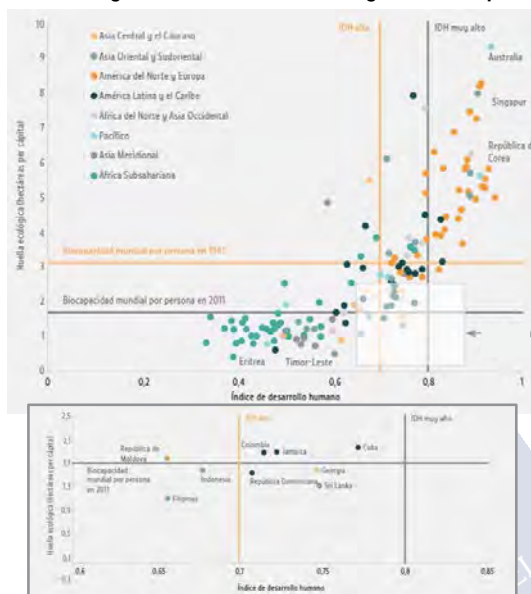
Neste sentido, Teitelbaum (2000) lembra que “o desenvolvemento económico non é sinónimo de desenvolvemento humano” (p. 11), senón que, de feito, o crecemento económico exponencial acadado durante a segunda metade do século XX, e particularmente nas súas últimas décadas a través do proceso de globalización neoliberal, tivo lugar precisamente acompañado de -ou máis ben asociado a- unha “regresión en materia de desenvolvemento humano” (p. 11) en moitos países, nomeadamente os periféricos.

Con todo, pódese desvelar a falacia da curva de Kuznets recorrendo a índices que introducen outras consideracións sociais alén das meramente económicas, así como tendo en conta os impactos provocados polo consumo e os estilos de vida a unha escala global e non só na contorna inmediata. Neste sentido, a conxunción do *Índice de Desenvolvemento Humano* (IDH)⁶¹⁷ coa pegada ecolóxica, mostra que, como apunta o PNUD (2019; 2020), esta última se magnifica a medida que aumenta o grao de desenvolvemento de cada país. Desta maneira, como indica a UNESCO (2017), “os países que obteñen mellores resultados no [IDH], medido en termos de educación, nivel de vida e sanidade, son moito máis proclives a ter unha pegada ecolóxica considerablemente máis grande” (p. 25) (Ver Figura 60), o cal apunta, por unha banda, a que o crecemento económico non conduce *per se* á sustentabilidade, e pola outra, á necesidade dun cambio estrutural no sistema económico, xa que o actual impide mellorar o benestar humano

⁶¹⁷ Índice introducido polo Programa das NNUU para o Desenvolvemento (PNUD, 1990) para a medición internacional do desenvolvemento humano, e que, alén dos ingresos per cápita -axustados mediante o coeficiente de Gini, que mide a desigualdade dentro dunha sociedade-, considera indicadores de saúde -como a esperanza de vida ao nacer- e de educación -como a alfabetización ou a escolarización-.

dentro dos límites biofísicos do planeta (Cumming e von Cramon-Taubadel, 2018).

Figura 60. Pegada ecolóxica total segundo IDH por país.

Fuente: UNESCO (2017).

A este respecto, Aguado (2020), en prol da “construción dun novo imaxinario sociocultural que nos axude a deixar atrás a hexemonía do PIB e do consumo, [...] centrado na xustiza e na sustentabilidade á hora de avaliar o benestar dun modo compatible cos límites ecolóxicos do planeta” (p. 13), insta a “explorar novas estratexias de medición do benestar que avalíen unha vida boa das persoas mediante índices plurais, xustos e sustentables que non estean atados ao enfoque crematístico ata agora imperante” (p. 12). Neste sentido, apunta que unicamente dous se adecúan a ditas condicións: o *Índice do Planeta Feliz* -en adiante, HPI⁶¹⁸- e o *Índice de Desenvolvemento Sostible* -en adiante SDI⁶¹⁹-. Segundo o autor, o HPI ten como propósito “medir a eficiencia ecolóxica coa cal as nacións son capaces de xerar vidas

⁶¹⁸ Polas súas siglas en inglés: *Happy Planet Index*. Máis información en <http://happyplanetindex.org> [Revisado o 16 de marzo de 2021].

⁶¹⁹ Polas súas siglas en inglés: *Sustainable Development Index*. Máis información en <https://www.sustainabledevelopmentindex.org> [Revisado o 16 de marzo de 2021].

longas e satisfactorias” (p. 13), avaliando para tal efecto “a esperanza de vida, a satisfacción subxectiva coa vida e a pegada ecolóxica” (p. 13), integrando un axuste de corrección en base á desigualdade interna de cada país. Pola súa banda, o SDI “avalía a eficiencia ecolóxica das nacións na consecución do desenvolvemento humano” (p. 13), calculando “para cada país o seu IDH [...] polo seu «ecological overshoot» (exceso ecolóxico) [...] a través de dous indicadores de impacto ambiental: as emisións de CO₂ e a pegada material” (p. 13), sendo “calibrados ambos en termos de consumo *per cápita* e representados con relación aos límites planetarios” (p. 13). Deste xeito, o autor considera que estes dous índices “logran avaliar o benestar humano dende unha óptica socio-ecolóxica e sustentable que, a diferenza do resto de propostas existentes [...], si sería universalizable nun planeta finito, pois respecta os limiares de seguridade da biosfera” (p. 13)⁶²⁰.

Así mesmo, un dos resultados máis salientables da Conferencia de Estocolmo foi a creación do PNUMA en 1974, co cal se iniciaría, segundo Fernández-Durán (2011), “o desenvolvemento dunha crecente burocracia internacional, así como estatal e privada [...], dedicada ao tratamento da problemática ambiental” (p. 69). Iso si, matiza o autor, “dentro [...] da lóxica do modelo de crecemento e acumulación constante, afianzándose aínda máis as medidas e regulacións de «final de tubaxe»” (p. 69). Porén, como expoñemos deseguido, isto non foi así nos inicios da singradura desta institución, na que esta presentaba unha orientación distinta, aínda que posteriormente sería reconducida ao rego das correntes hexemónicas.

Precisamente neste tránsito entre os anos setenta e oitenta aparecen diferentes enfoques sobre como incorporar a crecente preocupación polos impactos ambientais -e nalgúns casos a conciencia sobre os límites da biosfera- ao desenvolvemento humano nas súas diferentes

⁶²⁰ A este respecto, Aguado (2020) apunta que, se ben o PNUD (2020) tamén “propón un axuste do IDH baseado en considerar as emisións de CO₂ e a pegada material per cápita”, nomeado *Índice de Desenvolvemento Humano axustado por Presións Planetarias* (IDHP), o autor considera que este “non chega a avaliar [...] o benestar humano dunha maneira sustentable” (p. 13), xa que “o tímido axuste ambiental aplicado non penaliza suficientemente o enorme impacto ecolóxico que teñen as nacións máis desenvolvidas” (p. 13), sendo os países que ocupan os primeiros postos “países ricos con pautas insostibles que non son xeneralizables nun planeta finito” (p. 13).

expresións. De fondo, o que realmente se discute é o propio modelo de desenvolvemento, ou incluso, nocións tan ligadas ao campo semántico herdado do proxecto ilustrado como a de «progreso» ou a do propio «desenvolvemento», sendo este último, como apuntan Caride e Meira (2001), “unha das experiencias que mellor representa á modernidade na súa versión antropolóxica” (p. 110). Deste xeito, “o paradigma hexemónico do crecemento, apoiado na suposta racionalidade do mercado e nas capacidades previsoras ou reparadoras do saber científico e tecnolóxico, aparece nas últimas décadas confrontado cos ideais de equidade e sustentabilidade” (p. 108).

Os propios Caride e Meira (2001) profundan no fundamento e evolución das nocións de progreso e desenvolvemento, que malia o seu orixe ilustrado, pronto foron adoptadas e adaptadas polo liberalismo clásico dos séculos XVIII e XIX⁶²¹. Neste sentido, os autores revisan como “a sociedade que instaura a Revolución Industrial converterá o progreso nun mito secularizado, moldeándoo e adaptándoo aos seus propios intereses, do mesmo modo que acabará acontecendo co desenvolvemento” (p. 98). Desta maneira, términase por levar á contradición a primeira destas nocións:

o pensamento ilustrado «orixinal», que entendía o progreso como unha mellora continuada da condición humana, dará paso a unha situación crítica, cargada de evidencias sobre as ameazas que se cernen sobre a Humanidade, ata o punto de asociar as propostas implícitas ou explícitas do seu proxecto «vital» á degradación desa mesma vida que pretende enxalzar ou mellorar (p. 108).

No caso do desenvolvemento, entendido como “un proceso deliberado e gradual de cambios económicos, culturais, sociais, demográficos, etc., supostamente orientados a satisfacer intereses e expectativas ligadas á felicidade das persoas e ás súas oportunidades vitais” (Caride e Meira, 2001, p. 110), as súas diferentes interpretacións, acepcións e adxectivacións, así como as consecuentes implicacións, cobrarán aínda maior relevancia e profusión, grazas á grande

⁶²¹ Neste sentido, Caride e Meira (2001) refírense concretamente á gran influencia de autores como Adam Smith, David Ricardo ou John Stuart Mill, e da súa “interpretación do crecemento económico e as súas conexións coa Natureza” (p. 99), na que se valora “o progreso ou a riqueza como produto dunha Natureza infinita e ilimitada” (p. 99), sobre pensamento -liberal- contemporáneo e nos distintos modelos de desenvolvemento configurados tras a Revolución Industrial.

maleabilidade, ambigüidade, polivalencia e o carácter suxerinte do propio concepto “para alimentar expectativas relativas ao aumento do «nivel de vida» e, máis xenericamente, da súa «calidade»” (p. 111). Así, “sendo un concepto que pronto transcende a relativa neutralidade das palabras, a ampliación dos seus significados terminolóxicos derivará cara a súa consideración como un dos problemas contemporáneos máis apremantes” (p. 111). Deste xeito, co termo desenvolvemento resultará

factible denotar diferentes metas respecto da calidade da vida e o benestar social: nas metamorfoses do capitalismo, a loita do terceiro mundo pola descolonización, a reparación dos desequilibrios Norte-Sur, a preservación do medio ambiente, a conquista da equidade social ou a satisfacción xeneralizada das necesidades básicas (p. 112).

Neste sentido, segundo Caride e Meira (2001), pode entenderse o desenvolvemento como “unha construción social e histórica na que conflúen posturas confrontadas sobre a natureza e orientación que adquiren as transformación sociais, nas súas dimensións materiais e ideais” (p. 113). A este respecto, os autores destacan as que son, a grandes trazos, as súas dúas principais formas de concreción:

- como un expoñente das prácticas teórico-rationais, xerenciais e estratéxicas que adoptaron e adoptan moitos dos Plans ou Programas de Acción que se implementan en realidades deficitarias, cun claro talante intervencionista ou reparador; o desenvolvemento convértese nun fin en si mesmo, garante dunha maior eficiencia económica, social e política (p. 113);
- cun sentido alternativo [...], como un proceso sociopolítico favorecedor de cambios estruturais profundos, decididamente liberadores e igualitarios respecto dos dereitos de todas as persoas e pobos, dun sentido democrático da vida pública e dunha convivencia pacificadora; [...] acorde cun ordenamento local-global máis diagonal, xusto e harmónico. [...] formulacións que salientan o carácter innovador que han de adquirir os programas de acción para a emancipación de pobos privados da súa identidade, favorecedores da plena realización das súas potencialidades latentes e endóxeas, congruentes co respecto aos dereitos cívicos e sociais, incidentes na progresiva redución dos desaxustes económicos e dos seus impactos na distribución da riqueza ou no medio ambiente, etc. [...] un amplo elenco de iniciativas que [...] converxen na vontade de incrementar a democracia próxima aos suxeitos e en dar resposta efectiva ás súas necesidades vitais, posta tamén a conciencia e a urxencia no desexo de habilitar una ética máis consecuente coa solidariedade e o mantemento da biodiversidade do Planeta (p. 113-114).

En todo caso, Caride e Meira (2001) alertan da relación ambivalente coa noción de crecemento económico que subxace á propia concepción de desenvolvemento empregada en grande parte dos discursos políticos e institucionais aínda vixentes: “o desenvolvemento (coas súas múltiples variantes terminolóxicas), ampliación do que ata hai poucas décadas era simple «crecemento» ou «progreso», ocultará boa parte do seu nesgo economicista con contidos que pretenden caracterizalo como unha práctica social integradora” (p. 112). Desta maneira, como apuntan os autores,

cada vez máis, o desenvolvemento afianza a súa identidade como un mito da ética e a estética das sociedades modernas [...], que os Organismos Internacionais lexitiman outorgándolle un significativo papel na acción política, tratando de aproximar o quefacer humano á felicidade; e, con ela, a máis e mellor benestar colectivo, axustando as expectativas de diversas xeracións -presentes e futuras- ás marxes que impón un ecosistema global finito, degradado e esgotable (p. 112).

Deste xeito, neste preciso momento histórico no que “triunfan as teses políticas que restauran o liberalismo, e con el moitos dos credos económicos que enxalzaron a apropiación dos recursos da Natureza en función do benestar humano, chegando incluso a rexeitar que exista contradición entre ambiente e crecemento”⁶²² (Caride e Meira, 2001, p. 109), fráguanse os diferentes enfoques que procuran conxugar o desenvolvemento humano coas necesarias transformacións, de maior ou menor calado, para que este poda ter lugar sen detrimento do marco biofísico do que, irremediabilmente, depende a súa propia existencia. Como apuntan os autores, cómpre salientar o feito de que entre ditos enfoques “existan notables discrepancias na interpretación da magnitude do «problema» e na atribución de responsabilidades a persoas e a actuacións determinadas” (p. 108), mais sobre todo “cando se realizan propostas sobre as solucións ou os cambios que é preciso emprender” (p. 108).

Neste sentido, Fernández-Duran (2011) destaca “a acuñación do termo «ecodesenvolvemento» por parte do PNUMA” (p. 70), asociada a “un importante auxe do movemento ecoloxista, que marcaría [...] o

⁶²² En referencia ao auxe do neoliberalismo e á consolidación do correspondente modelo de desenvolvemento a escala global.

debate e a axenda política en temas ambientais” (p. 70), e que “o secretario de Estado de EE.UU., Kissinger, chegaría a vetar” (p. 70) posteriormente. Este concepto, baseado nunha perspectiva crítica da noción hexemónica de desenvolvemento, dos mecanismos de mercado, das relacións Centro-Periferia e da desigual distribución da riqueza como principais vectores de presión ambiental -e de inseguridade alimentaria-, foi dado a coñecer na *Declaración de Cocoyoc* (PNUMA, 1981), emanada do simposio sobre *Modelos de Utilización de Recursos, Medio Ambiente e Estratexias de Desenvolvemento* organizado en 1974 polo PNUMA e a Conferencia das NNUU para o Comercio e o Desenvolvemento (UNCTAD) na localidade mexicana de Yautepec.

Nesta declaración ponse de relevo a necesidade de definir novos propósitos globais para o desenvolvemento, orientados á satisfacción das necesidades e á realización dos DDHH, cuestionando a idea de crecemento cando este non responde ou mesmo obstrúe ditos obxectivos⁶²³. Así mesmo, introduce a noción de *límites internos*, relacionados coa satisfacción das necesidades humanas, e de *límites externos*, en alusión aos da biosfera á hora de proporcionar recursos e absorber impactos, destacando a necesaria conxunción simultánea da superación irrenunciable dos primeiros para os países e poboacións empobrecidas e privadas da satisfacción das necesidades máis fundamentais, coa procura de “estratexias de desenvolvemento para os países opulentos, que lles axuden, no seu propio interese, a establecer pautas de vida máis humanas, menos explotadoras da natureza, dos demais e deles mesmos” (PNUMA, 1981, p. 135) con relación aos segundos. Así mesmo, insta a “unha redistribución máis xusta dos recursos para satisfacer as necesidades básicas” (p. 136) e a “unha descentralización da economía mundial e [...] nacional co obxecto de aumentar o sentido de participación” (p. 136).

En concreto, ínstase a fomentar “en todos os países novas concepcións de estilos de desenvolvemento” (PNUMA, 1981, p. 139), que inclúan “outras pautas posibles de consumo, mellores tecnoloxías,

⁶²³ Esta declaración critica duramente a propia idea autotélica de crecemento dominante: “o proceso de crecemento que beneficia unicamente ás minorías máis prósperas e mantén ou aumenta as disparidades entre países e dentro deles, non pode considerarse «desenvolvemento». É explotación” (PNUMA, 1981, p. 134).

estratexias para o uso da terra e o establecemento dos marcos institucionais e dos requisitos de ensino necesarios para levalos á práctica” (p. 139). Neste sentido, apunta que as “tecnoloxías non contaminantes e de baixo nivel de desperdicio deben substituír de inmediato ás que degradan a pureza do ambiente” (p. 140), así como que “se poderían desenvolver sistemas de asentamentos humanos máis harmónicos para evitar que as zonas metropolitanas sigan conxestionándose máis e evitar a marxinación cada vez maior das zonas rurais” (p. 140). Para tal efecto, alenta a promover “que a xente aprenda por si mesma, practicamente, a facer o mellor uso posible dos recursos específicos do ecosistema no que vive, a desenvolver as tecnoloxías apropiadas e a organizarse e educarse para este fin” (p. 140).

En definitiva, como apunta Gutiérrez-Bastida (2013), a Declaración de Cocoyoc “supuxo un duro manifesto a favor dun desenvolvemento centrado no ser humano e nas súas necesidades” (p. 82), denunciando así mesmo a dificultade de satisfacer estas nun escenario de distribución desigual da riqueza e de gran presión ambiental sobre a biosfera. Así, “o novo paradigma do codesenvolvemento aparecía na escena da política mundial como alternativa á problemática medioambiental e á do desenvolvemento” (p. 84), situando “as medidas correctoras para solucionar os problemas ambientais exactamente no contexto das demandas totais para unha redistribución dos recursos: xestión global dos recursos globais, transferencias de países ricos aos pobres, acceso equitativo aos recursos e uso global do común” (p. 84). Isto confrontábase claramente “ás normas económicas liberais de libre cambio e aos incentivos e mecanismos do mercado” (p. 84) en auxe nese momento.

Por este motivo, como xa apuntamos, dito paradigma foi rexeitado pola administración estadounidense, da man de Henry Kissinger, que demandou ao PNUMA unha invalidación da declaración e do propio concepto, urxindo a iniciar outro proceso de discusión para integrar a cuestión ambiental dentro da política económica dominante, proponendo substituír a noción de codesenvolvemento pola menos comprometida de *desenvolvemento sostible*, xa manexada daquelas na

contorna do BM⁶²⁴ e baseada na idea de *crecemento auto-sostido* de Walt W. Rostow, que non cuestionaba o crecemento nin recoñecía os límites planetarios, e que se baseaba na premisa de que todo país, para acadar as cotas de benestar dos países occidentais, tiña que seguir unha liña de crecemento progresivo ata acadar niveis de riqueza suficientes para distribuíla socialmente (Naredo, 2004; Gutiérrez-Bastida, 2013). Como reflexiona Naredo (2004), tanto tiña “sostido (*sustained*) ou sostible (*sustainable*), tratábase de seguir promovendo o desenvolvemento tal e como o viña entendendo a comunidade dos economistas” (p. 9).

Deste xeito, procúrase un enfoque menos problemático co contexto de “xiro cara o capitalismo (financeiro) globalizado e neoliberal [que tivo lugar] a partir dos anos oitenta” (Fernández-Durán, 2011, p. 71). A clave para que este novo paradigma tivese fortuna era non cuestionar a idea de crecemento económico. Con estes vimbios, a Comisión Mundial de Medio Ambiente e Desenvolvemento -en adiante CMMAD-, creada en 1983 pola Asemblea Xeral das NNUU a instancias do PNUMA, proporcionou en 1987 a primeira definición canónica da noción de desenvolvemento sostible -en adiante DS- no informe titulado *O noso futuro común*⁶²⁵ (CMMAD, 1989):

O [DS] é o desenvolvemento que satisfai ás necesidades da xeración presente sen comprometer a capacidade das xeracións futuras para satisfacer as súas propias necesidades. Encerra en si dous conceptos fundamentais: o concepto de necesidades, en particular as necesidades esenciais dos pobres, ás que se lles debería outorgar prioridade preponderante, e a idea das limitacións impostas polo estado da tecnoloxía e a organización social impostas sobre a capacidade do medio ambiente para satisfacer as necesidades presentes e futuras (CMMAD, 1989; citado en Gutiérrez-Bastida, 2013).

Para Gutiérrez-Bastida (2013), a relevancia deste informe reside en tres factores. Primeiro, porque é un “documento de alto perfil” (p. 125) elaborado por mandato da ONU, “que mobilizou o interese público e

⁶²⁴ Ver <http://documents1.worldbank.org/curated/en/564981468330339588/pdf/Sustainable-development-the-global-imperative-the-Fairfield-Osborn-memorial-lecture-by-A-W-Clausen-President-of-the-World-Bank.pdf> [Revisado o 16 de abril de 2021].

⁶²⁵ Como indica Gutiérrez-Bastida (2013), “tamén coñecido como *Informe Brundtland* (en honor á súa presidenta, Go Harlem Brundtland, tres veces primeira ministra de Noruega e directora xeral da OMS ao longo da súa carreira)” (p. 125).

político polo medio ambiente” (p. 125), que incluíu “audiencias públicas con representantes gobernamentais, con científicos, industria, ONGs e persoas interesadas” (p. 125) e que “contou coa colaboración de paneis de expertos en temas clave” (p. 125). Segundo, porque supuxo a institucionalización definitiva da “articulación entre medio ambiente e desenvolvemento” (p. 125), poñendo o acento “nas preocupacións ambientais, nun contexto de estratexia global de desenvolvemento” (p. 125). E terceiro, porque definiu un “sistema de principios e normas que eran a base dos esforzos internacionais cara o [DS]” (p. 126), iso si, animando “a utilizar o liberalismo na orde económica internacional” (p. 126), aínda que cun certo carácter keynesiano e de intervencionismo estatal ou institucional na regulación do mercado, malia o neoliberalismo puxante.

Así mesmo, Gutiérrez-Bastida (2013) sinala que “esta definición se centra nas necesidades do ser humano tendo en conta a dimensión temporal, xa que reconece os intereses (ou incluso os dereitos) das xeracións futuras” (p. 126). Caride e Meira (2001) salientan a relevancia desta dimensión, en tanto que “estamos a actuar irresponsablemente ao crear problemas cuxas consecuencias negativas serán experimentadas polas xeracións futuras, e ás que dende o presente se están a limitar ou cernar nas súas opcións para exercer e defender dereitos que hoxe consideramos fundamentais” (p. 41). Desta maneira, apuntan que “a idea dunha solidariedade diacrónica acabará ocupando un lugar relevante nas políticas ambientais [...] xa na década dos oitenta” (p. 41). Consecuentemente, os autores destacan que

a idea de [DS], incorporada nos anos noventa ao discurso ambientalista [...] reforzou o valor ético e sociopolítico de dito concepto, aínda cando a moral occidental, de base kantiana, teña graves problemas para contemplar como suxeitos de dereitos aos non-nacidos (p. 41).

Por contra, como advirte Fernández-Durán (2011), “unha vez máis ocultábase o distinto carácter das «necesidades» das xeracións presentes, entre os países centrais e periféricos, e dentro de cada territorio” (p. 73). Ademais, “non se formulaba en absoluto a necesaria solidariedade e xustiza social e ambiental entre as persoas dunha mesma

xeración a escala global e estatal, senón que estas se formulaban nuns termos moi difusos cara un futuro distante” (p. 73).

Por outra banda, malia que aparentemente o concepto de DS parece compartir trazos comúns coa noción de codesenvolvemento, como por exemplo na referencia aos límites ambientais, as fronteiras que perfila a definición de DS non son absolutas, isto é, vinculadas á capacidade obxectiva da biosfera, senón que se presentan condicionadas polo «estado da tecnoloxía e a organización social». Isto significa que os límites ao crecemento non son entendidos como inmutables, senón que se prevé que poidan ser ampliados mediante melloras e innovacións tecnolóxicas e sociais. Neste sentido, “o informe Brundtland non consideraba en absoluto a previsible escaseza de petróleo no futuro” (Fernández-Durán, 2011, p. 72) nin os límites do crecemento xa trazados por Meadows *et al.* (1972), senón que máis ben se centra en defender a necesidade dunha nova era de crecemento sostido -iso si, tamén sostible-.

Nesta perspectiva pódese apreciar certo halo de tecnoptimismo, ou do que Rivas (2020) describe como “superstición do «solucionismo tecnolóxico»” (p. 29), fundamentado na esperanza nun posible desacoplamento entre o crecemento económico e os impactos ambientais mediante tecnoloxías e procesos que incrementen a eficiencia produtiva, o que en teoría explicaría a relativa redución dos impactos ambientais nos países centrais e o seu incremento nos periféricos, pero que en realidade está a esconder en grande medida a deslocalización destes impactos e da pegada ecolóxica a través do comercio internacional (Wood *et al.*, 2018). Ante esta terxiversación, Rivas (2020) expresa “o desasosiego de percibir que a milagrería tecnolóxica pode ir ao par dun brutal proceso de descivilización” (p. 97), isto é, do incremento das desigualdades e das múltiples consecuencias provocadas polo choque contra os límites planetarios.

Neste mesmo sentido, resulta destacable a adopción neste informe das teses da continxencia económica, vinculando “directamente o deterioro ambiental á pobreza, ao tempo que se resaltaba que o «desenvolvemento» no Norte estaba permitindo resolver mellor os problemas ambientais [...], animando ao Sur Global a seguir pola

mesma senda” (Fernández-Durán, 2011, p. 73). Deste xeito, alén de responsabilizar sutilmente ao Sur Global [...] da crise ambiental” (p. 73), en base ás súas taxas de pobreza e superpoboación, suxeríase “que non se podía resolver a pobreza e o subdesenvolvemento sen unha «nova era de crecemento» en beneficio de todos” (p. 73). Dende esta perspectiva, “o crecemento, que debe ser sostido nos países desenvolvidos, e que ha de acelerarse nos «subdesenvolvidos», enténdese como unha condición imprescindible para derivar, unha vez satisfeitas as «necesidades básicas», recursos para a conservación do medio ambiente” (Caride e Meira, 2001, p. 46). Deste xeito, “esta lóxica económica identifica a pobreza coa degradación ambiental e á riqueza coa preservación do medio” (p. 46), nunha “visión maniquea [na que] son os países máis desenvolvidos os que máis invisten en xestión e mellora da contorna, e son os pobres os que menos poden facelo” (p. 46), pasando por alto evidentemente “o desequilibrio no peso ambiental -a pegada ecolóxica- que os habitantes das súas respectivas realidades teñen na xeración [global] da problemática medioambiental” (p. 46).

Nesta mesma liña, outra idea subxacente á concepción do DS é a da universalización do modelo de desenvolvemento hexemónico. Porén, esta pretensión, alén de ser paternalista e de supoñer unha seria ameaza para a diversidade cultural planetaria, agrega a ameaza ambiental da “xeneralización dun modelo social que demostrou grande capacidade de alteración e degradación dos equilibrios ecolóxicos a nivel local e global” (Caride e Meira, 2001, p. 46).

Deste xeito, o DS integra cinco ideas entrelazadas que chocan diametralmente co enfoque do codesenvolvemento. Primeiro, a asimilación ambivalente das nocións DS e crecemento económico sostido, isto é, ilimitado. Segundo, a falta de consideración dos límites planetarios ou da biosfera como fronteira absoluta e unicamente transgredible a costa da externalización dos impactos cara outros territorios e poboacións -periféricas-, ou mesmo hipotecando o futuro e a satisfacción de necesidades das xeracións vindeiras. Terceiro, a fe cega no crecemento económico e nas innovacións -nomeadamente tecnolóxicas- como solucións aos problemas ambientais e de desenvolvemento. Cuarto, a consideración da pobreza -e non da

riqueza- como causa do deterioro ambiental, ou o que é o mesmo, a asunción da tese da continxencia económica. E por último, a crenza na viabilidade e a aposta pola universalización do modelo de desenvolvemento hexemónico, exportando ás periferias os estándares culturais, económicos e de consumo dos países centrais.

Con todo, Gutiérrez-Bastida (2013) indica que

a ambigüidade final na definición do termo provocou distintos efectos. Por unha parte, favorece que sexa aceptada pola maioría dos axentes sociais, económicos, medioambientalistas, tecnolóxicos, gobernamentais... de maneira que se converteu nun referente, nunha icona e incluso nun tótem no ámbito internacional. Pola outra, permitiu que un amplo espectro de axentes, con intereses moi diferentes, se apropiase de el, o cal provoca frecuentemente usos adulterados e ata perversos (p. 126).

Neste sentido, Fernández-Durán (2011) concorda en que “o termo era suficientemente ambiguo como para contentar a todo o mundo” (p. 72), xa que coa noción de DS se “pretendía tender unha ponte entre as formulacións desenvolvistas e as conservacionistas⁶²⁶, tentando conectar ambos extremos” (p. 72). Así, este autor coincide con Naredo (2004), cando afirma que precisamente esta ambigüidade foi a clave do seu éxito, xa que o que se fixo foi “enunciar un desexo [...] xeral [...] sen precisar moito o seu contido nin o modo de levalo á práctica” (p. 7).

Como contrapartida, o DS acusa unha “falta de resultados inherente á ambigüidade que esixe o uso meramente retórico do termo” (Naredo, 2004, p. 7). Máis concretamente, o autor sinala que

a maior parte da indefinición vixente procede do empeño de conciliar o crecemento (ou desenvolvemento) económico coa idea de sostibilidade, cando cada un destes dous conceptos se refiren a niveis de abstracción e sistemas de razoamentos diferentes: as nocións de crecemento (e de desenvolvemento) económico encontran a súa definición nos agregados monetarios homoxéneos de produción e os seus derivados que segrega a idea usual de sistema económico, mentres que a preocupación pola sustentabilidade recae sobre procesos físicos singulares e heteroxéneos. En efecto, a idea de crecemento (ou desenvolvemento) económico coa que hoxe traballan os economistas, encóntrase

⁶²⁶ Ou como recolle Naredo (2004) “para tender unha ponte sobre o golfo que separa aos *desenvolvistas* dos *ambientalistas*” (p. 9).

desvinculada do mundo físico e non ten xa outro significado concreto e susceptible de medirse que o referido ao aumento dos agregados de Renda ou Produto Nacional (p. 12).

Ademais, como sinala o Fernández-Durán (2011), o concepto de DS en si “era un oxímoro” [...], unha contradición *in terminis*” (p. 72), alén de que “o substantivo «desenvolvemento» (o, mellor dito, «crecemento») se impuña claramente sobre o cualificativo «sostible»” (p. 72). Neste sentido, Caride e Meira (2020) refírense ao DS como o “ovo que o cuco do neoliberalismo puxo no niño [...] para salvagardar un dos seus dogmas máis nocivos desde o punto de vista social e ecolóxico: que non hai desenvolvemento e benestar sen crecemento (da produción, do consumo, do capital, dos beneficios, do PIB)” (p. 27). Deste xeito, dende este enfoque, “manter e, incluso, aumentar o ritmo de crecemento «sostible» ao longo do tempo continúa a ser a meta” (p. 26). En definitiva, “parece que o que máis contribuíu a soste a nova idea da *sostibilidade* foron as vellas ideas do *crecemento* e o *desenvolvemento* económico, que tras a avalancha crítica dos setenta necesitaban ser apuntaladas” (Naredo, 2004, p. 9).

Neste sentido, Caride e Meira (2001) sinalan que “a capacidade de adaptación do mercado e da economía aos principios do [DS] ou ás esixencias medioambientais parece non ter uns límites precisos” (p. 70). De feito, escudándose nesta indefinición, dende enfoques neoliberais da sostibilidade deféndese “que máis respecto á Natureza non ten por que supoñer facer fronte á cultura do progreso, nin a máis negocios, a máis industria e a máis mercado” (p. 70-71). Ou mesmo argumentase que “a propia Natureza, o «verde» e o «ecolóxico», pode, e incluso debe, ser obxecto dun «novo» mercado, favorecedor de nacentes factores de produción ou de rexeneración das estratexias empresariais ao uso” (p. 71).

Así, “a lectura do obxectivo da sostibilidade que se pode facer dende a idea usual de sistema económico, é unha lectura que se circumscribe loxicamente ao campo do monetario” (Naredo, 2004, p. 13). Desta maneira, se ben a nivel gráfico o DS adóitase representar como tres esferas iguais nas que economía, sociedade e ambiente se interrelacionan entre si dando lugar ao DS na súa tripla intersección, na

realidade o que sucede con este enfoque é que existe unha preponderancia do obxectivo do crecemento económico sobre a consideración das súas implicacións socioambientais, que son xestionadas e supeditadas pola economía -fundamentalmente de mercado, dende o prisma neoliberal predominante-. En cambio, dende o punto de vista da Ecoloxía, a distribución conceptual destas esferas debería ser radicalmente distinta, en tanto que o sistema económico non é senón unha expresión -entre outras- do sistema social, ao tempo que este está enmarcado polos límites ambientais do sistema planetario, en función das relacións de ecodependencia xa referidas (Ver Figura 61).

Figura 61. Representación gráfica do enfoque de DS -na teoría e na práctica- e da relación dos sistemas humanos e ambientais dende o punto de vista da Ecoloxía.

Elaboración propia. Na primeira figura represéntase a relación entre as esferas económica, social e ambiental en cuxa conxunción se sitúa o DS na súa concepción teórica. Na segunda, a preponderancia real que se outorga ao crecemento económico sobre a consideración dos seus impactos socioambientais. Na terceira, a relación de inclusión e dependencia entre sistemas humanos e ambientais dende o punto de vista da Ecoloxía.

En calquera caso, o enfoque do DS termina por consolidarse na escena internacional, obtendo a súa «coroación» definitiva en 1992 no Cumio da Terra de Río de Janeiro⁶²⁷ (Fernández-Durán, 2011), na que “aparecen con forza os vínculos entre medio ambiente e desenvolvemento e, como consecuencia, a necesidade de construír modelos e procesos de [DS]” (Gutiérrez-Bastida, 2013, p. 141). Como sinala Fernández-Durán (2011), este cumio tivo lugar nun momento

⁶²⁷ Oficialmente, Conferencia de NNUU sobre o Medio Ambiente e o Desenvolvemento.

clave “no que EE.UU. se afianzaba como a única superpotencia nun mundo xa unipolar” (p. 73) e “no que se afianzaba un capitalismo cada día máis globalizado controlado por grandes corporacións transnacionais” (p. 73)⁶²⁸. Como produto deste cumio, aprobouse a *Declaración sobre Medio Ambiente e Desenvolvemento*, tamén chamada *Declaración de Río* (ONU, 1992b), que Gutiérrez-Bastida (2013) considera que “constitúe o punto de partida oficial para o concepto de [DS]” (p. 141), configurándose a través de 27 principios que “reafirmaban a necesidade dun desenvolvemento social e ecoloxicamente sostible” (p. 141).

Outro documento salientable emanado deste cumio é a *Axenda 21* (ONU, 1992c), que pretendía “ser unha guía do [DS] cun nivel de concreción moi alto” (Gutiérrez-Bastida, 2013, p. 141), integrando “directrices bastantes exhaustivas para o tratamento de políticas, planificacións e estratexias encamiñadas ao [DS]” (p. 141). Porén, segundo o autor, este documento termina por propoñer “as mesmas receitas do neoliberalismo” (p. 141), como o fomento do DS a través da liberalización do comercio e a financiación dos países periféricos para facer fronte á débeda externa, promovendo políticas que conxugan crecemento económico a través orientación á exportación -o que implica, en última instancia, intervir nas súas economías e xerar aínda maior débeda- coa protección do medio ambiente. Fernández-Durán (2011) coincide con esta apreciación e sinala que, se ben “o espírito do [DS] empapaba toda a súa retórica” (p. 74), tamén “se deixaba claro [...] que este só se conseguiría liberalizando e profundando no comercio mundial, entre outras medidas de corte neoliberal” (p. 74).

Deste xeito, afianzouse e lexitimouse internacionalmente ao DS como “forma de acabar coa pobreza e resolver a crise ambiental a través do crecemento” (Fernández-Durán, 2011, p. 74), posto que

a partir de Río todo se facía en nome do [DS] ou lexitimado pola súa potencia de sedución en sociedades de consumo adormecidas [...] ás que lles parecía

⁶²⁸ Así mesmo, como tamén sinala Fernández-Durán (2011), o cumio celebrouse no “momento de auxe das ONG, que irromperan con forza nos anos oitenta” (p. 73), e que se congregaron nun gran foro paralelo, o Foro Global.

estupendo que se camiñase cara a sostibilidade sen modificar as súas pautas de vida ou, incluso, afondando máis nelas (p. 76).

Como consecuencia, segundo Fernández-Durán (2011), “o mercado ía ser o gran triunfador á sombra do acontecido en Río en 1992” (p. 77), dando inicio ao que o autor cualifica como “a década da Globalización Feliz” (p. 77), é dicir, “a dos anos dourados do capitalismo financeiro globalizado, tamén no campo ambiental” (p. 77). Nesta década dos noventa, “as políticas globalizadoras e neoliberais impóñense no mundo enteiro” (p. 77) e “o capital financeiro e as grandes corporacións van reinar cada vez con menos trabas políticas, sociais e, por suposto, ambientais, a pesar do [DS] que se nos prometeu en Río” (p. 77). Destaca aquí particularmente a crecente desregulación e flexibilización ambiental practicada en todo o planeta -incluso en países do centro e na propia UE-, así como o papel desempeñado polo FMI e o BM sobre as políticas nacionais dos países periféricos, principalmente en América Latina e África, e posteriormente tamén no sueste asiático. Tamén é salientable nesta década a creación en 1995 da OMC, cuxas “actividades van reforzar as dinámicas do capitalismo global mediante a mundialización do comercio e o investimento, a través da crecente eliminación de trabas estatais á súa expansión” (p. 79-80), entre elas as de carácter ambiental. E o mesmo acontece cos TLC establecidos entre países centrais e periféricos, “que fomentan políticas e dinámicas parecidas, e que se están a activar especialmente nestes anos do século XXI” (p. 80).

En definitiva, o enfoque do DS non supuxo senón unha consolidación e lexitimación dos enfoques de crecemento ilimitado herdados do capitalismo keynesiano despregado na segunda metade do s. XX e afianzados polo neoliberalismo puxante das últimas décadas dese mesmo século. Como exemplo de posterior cristalización e institucionalización deste estreito vínculo entre esta perspectiva e o DS, pódese apreciar como a idea de crecemento económico sostido aparece ata en seis ocasións ao longo da declaración da Axenda 2030 (ONU, 2015b), alén de constituír a idea central da formulación do ODS 8, nunha referencia explícita ao crecemento económico como obxectivo. Concretamente, na Axenda 2030 especificáase:

Aspiramos a un mundo no que cada país goce dun crecemento económico sostido, inclusivo e sostible [...]; un mundo no que a democracia, a boa gobernanza e o estado de dereito, xunto cun entorno nacional e internacional propicio, sexan os elementos esenciais do [DS], incluídos o crecemento económico sostido e inclusivo, o desenvolvemento social, a protección do medio ambiente e a erradicación da pobreza e a fame (ONU, 2015b, p. 4).

Noutra pasaxe, salientase a vinculación e a interdependencia do DS e outros fins asociados co crecemento económico sostido:

O [DS] parte da base de que a erradicación da pobreza en todas as súas formas e dimensións, a loita contra a desigualdade dentro dos países e entre eles, a preservación do planeta, a creación dun crecemento económico sostido, inclusivo e sostible e o fomento da inclusión social están vinculados entre si e son interdependentes (ONU, 2015b, p. 5).

E unha vez máis, reitérase que “o crecemento económico sostido, inclusivo e sostible é esencial para lograr a prosperidade” (ONU, 2015b, p. 9).

Como se pode apreciar, a esencia do crecemento sostido impregna tanto a concepción do DS como as súas concrecións posteriores - Axenda 21, Axenda 2030, ODS-. Sen embargo, como apunta Harari (2016), “a crenza do capitalismo no crecemento económico perpetuo vai en contra de case todo o que coñecemos acerca do universo” (p. 346). Alén diso, como denuncia Rivas (2020), “a idea de desenvolvemento ou crecemento sostíbel é xa un tópico publicitario [...], unha mercadotecnia verde na que son especialmente agresivas algunhas das empresas que se apropián de recursos naturais ou producen estragos irreversíbeis” (p. 20). Deste xeito, como sinala Naredo (2004), “o termo [DS] está a servir para manter nos países industrializados a fe no crecemento e facendo as veces de abeiro para escapar á problemática ecolóxica e ás connotacións éticas que tal crecemento implica” (p. 10).

Ante isto, o propio Naredo (2004) considera que

habería que baixar do pedestal que hoxe ocupa a propia idea do crecemento económico como algo globalmente desexable e irrenunciable e advertir que a sustentabilidade non será froito da eficiencia e do desenvolvemento económico, senón que implica sobre todo decisións sobre a equidade actual e interxeracional (p. 10).

Afortunadamente, neste sentido o autor sinala que “fronte á tendencia aínda imperante entre políticos e economistas a asumir acriticamente a meta do crecemento (ou desenvolvemento) económico, acúsase tamén a aparición recente dalgúns textos marcadamente críticos e clarificadores do propósito de moda do [DS]” (Naredo, 2004, p. 10). Deste xeito, o autor destaca as voces vinculadas á Economía Ecolóxica, que “advirten que o tratamento das cuestións ambientais e da propia idea de sustentabilidade, require non só retocar, senón ampliar e reformular a idea usual de sistema económico” (p. 14), sinalando así mesmo as limitacións inherentes á “interpretación que se fai da sustentabilidade dende a noción usual de sistema económico” (p. 14), en referencia ao carácter heteroxéneo -isto é, complexo- do «capital natural», insubstituíble por calquera forma de capital de orixe antrópico; á “irreversibilidade propia dos principais procesos de deterioro (destrución de ecosistemas, solo fértil, extinción de especies, esgotamento de depósitos minerais, cambios climáticos, etc.)” (p. 14); ou á “imposibilidade física dun sistema que arranxe internamente o deterioro ocasionado polo seu propio funcionamento” (p. 14), o cal descarta “a posibilidade de estender a escala planetaria a idea de que a calidade do medio ambiente estea chamada a mellorar a partir de certos niveis de produción e de renda que permitan investir máis en melloras ambientais” (p. 14).

A este respecto, Naredo (2004) apunta a existencia de dúas nocións ou interpretacións da sustentabilidade, unha débil e unha forte. A primeira, “formulada dende a racionalidade propia da economía estándar” (p. 14), corresponderíase cos enfoques neoliberais da sostibilidade, o crecemento sostido, as teses da continxencia económica, as correccións mediante mecanismos de mercado, o tecnoptimismo, o marco do DS e as súas concrecións posteriores. En definitiva, co que Cuéllar e Sevilla (2013) catalogan como “discurso tecnocrático da sostibilidade” (p. 19), propio de organismos internacionais como o FMI, o BM ou a OMC, e que “lonxe do que aparentemente parece, propugnaba a potenciación da globalización do modelo neoliberal e a extensión do modo industrial de uso dos recursos naturais ao conxunto do planeta” (p. 19). Nesta liña, como apuntan Caride e Meira (2001):

A receita da CMMAD para avanzar cara un modelo de [DS] non cuestiona a premisa de que é preciso resolver os desaxustes ambientais e do desenvolvemento nas marxes do mercado. Se ben as finalidades últimas son garantir a equidade intra e interxeracional ou a satisfacción das necesidades básicas de todos sen degradar irreversiblemente as bases ecolóxicas da vida, o abano de solucións que propón é perfectamente compatible coas teses «brandas» -neoliberais- na interpretación do [DS]: revitalización do crecemento económico en todo o Planeta; introdución de cambios «cualitativos» no crecemento dos países desenvolvidos, principalmente nos instrumentos económicos para «internalizar» os custos ambientais; e levar a cabo un efectivo control demográfico, principalmente nos países subdesenvolvidos” (Caride e Meira, 2001, p. 75).

A interpretación forte, “formulada dende a racionalidade desa economía da física que é a termodinámica e desa economía da natureza que é a ecoloxía” (Naredo, 2004, p. 14), entre outras disciplinas e campos de investigación e acción social, “preocúpase directamente pola saúde dos ecosistemas nos que se insire a vida e a economía” (p. 14-15), aínda que “sen ignorar a incidencia que sobre os procesos do mundo físico ten o razoamento monetario” (p. 15). Dende esta perspectiva, a sustentabilidade concrétase poñendo en tela de xuízo os diferentes sistemas -sociais, económicos, produtivos, etc.- con relación ao seu consumo de recursos e emisión de residuos -o seu metabolismo-, comprendendo na súa análise non só o plano local e o curto prazo, senón tamén a escala planetaria e a longo prazo, así como a consideración das externalidades, sexan exportadas territorialmente ou aprazadas no tempo.

Deste xeito, dende as interpretacións débiles da sustentabilidade procúranse correccións dentro das marxes do mercado para evitar efectos indesexables sobre o ambiente, entendendo a natureza como un recurso a explotar e que o capital natural pode ser substituído por capital económico e tecnolóxico, e considerando que o desenvolvemento -como sinónimo de crecemento- é intrinsecamente favorable para o ambiente, en base á curva de Kuznets e ás teses de continxencia económica, argumentando que os países desenvolvidos -isto é, opulentos- son os que máis invisten na súa conservación, mentres que a pobreza xera degradación ambiental. Por contra, dende as interpretacións fortes enténdese que son necesarios cambios radicais no

modelo económico e de sociedade para avanzar cara a sustentabilidade e a equidade intra- e interxeracional, considerando que a natureza ten outros valores alén dos económicos -como fonte de recursos-, e estimando que o crecemento económico non é necesariamente positivo para a preservación ambiental nin para a mellora das condicións de vida das persoas, pois é precisamente a riqueza a causante da degradación ambiental, en boa medida a través da externalización dos impactos.

Con respecto ao tipo de medidas propostas, as interpretacións débiles confían no progreso da ciencia e a tecnoloxía -tecnooptimismo- para compensar os efectos indesexados -mais considerados inevitables- do crecemento económico, así como nos mecanismos de mercado - oferta e demanda- ou de control estatal do mesmo -taxas, incentivos, etc.- e en cambios culturais e no comportamento individual supostamente racional, mais sempre dentro do marco socioeconómico vixente. Pola súa banda, as interpretacións fortes avogan por transformacións políticas e económicas estruturais, profundas e rupturistas co modelo actual de desenvolvemento, pola extensión de cambios profundos nos estilos de vida, pola «democracia radical» (Calle, 2011), a descentralización económica e na toma de decisións, e o afrontamento da crise ambiental dun xeito indisolublemente vinculado á procura da equidade e a xustiza social.

Estas interpretacións da sustentabilidade encontran resonancia na clasificación realizada por Caride e Meira (2001) dos “dous grandes patróns de racionalización teórica” (p. 67), coas súas respectivas concrecións prácticas, que se presentan como alternativas ante a crise ambiental: a *ambientalista* e a *ecoloxista*. De partida, os autores sinalan que “ambos modelos teñen un substrato común” (p. 67), a crise ambiental, “unha ameaza real ante a cal é imprescindible e urxente articular respostas que eviten o deterioro de sistemas básicos para a vida” (p. 67). Sen embargo, ambos enfoques “discrepan en dúas cuestións fundamentais: por unha banda, na análise das causas últimas da crise e, consecuentemente, nas estratexias correctoras que deberían adoptarse; pola outra, na profundidade e natureza dos cambios (socioeconómicos, culturais, políticos, etc.) que é preciso emprender” (p. 68).

Desta maneira, Caride e Meira (2001) presentan de xeito dicotómico ambos modelos de alternativa á crise socioambiental⁶²⁹. Por unha banda, a ambientalista, “hexemónica na actualidade, asume a posibilidade de superala dentro das marxes que ofrece o mercado, cos instrumentos desenvolvidos pola teoría económica neoclásica e co apoio dun aparato científico e tecnolóxico cada vez máis sofisticado” (p. 54). Dende esta perspectiva, “o crecemento sostido, lonxe de ser unha ameaza para o medio ambiente, permanece como principio inmutable na lóxica do sistema” (p.54). Por isto, os autores consideran que “o ambientalismo non é unha alternativa global, posto que se preocupa «só» de racionalizar e mellorar as accións do home sobre a Natureza para mellorar a súa conservación ou para rexenerala” (p. 68), pero non aborda as causas últimas e os procesos impulsores da crise.

Por outra banda, a corrente ecoloxista, de carácter contra-hexemónico,

postula recuperar os elementos cualitativos contidos no ideal de progreso, reducir drasticamente os consumos de materiais e de enerxía adoptando formas de produción e modelos sociais sustentables (descentralizados, comunitarios, autosuficientes...), redistribuír con maior xustiza os beneficios e os custos ambientais inevitables para dar cobertura ás necesidades humanas máis básicas e estabilizar o crecemento demográfico da poboación mundial (Caride e Meira, 2001, p. 54).

Como denotan Caride e Meira (2001), se ben “a semántica do vocábulo «ambientalista» é significativamente máis neutral en termos ideolóxicos e/ou políticos” (p. 69) ca de «ecoloxista», isto é coherente coa “neutralidade que [...] constitúe unha das principais características do modelo de racionalización da crise [...] que define” (p. 69) o ambientalismo. Deste xeito, “dentro do ambientalismo podemos incluír opcións do discurso social como «proteccionismo» ou «conservacionismo», mentres que baixo a denominación de ecoloxismo caben opcións como o «eco-socialismo», a «ecoloxía política» ou a «ecoloxía popular»” (Caride e Meira, 2001, p. 68)

⁶²⁹ En todo caso, Caride e Meira (2001) matizan que se trata de “modelos teóricos, dos que é difícil encontrar manifestacións puras na realidade” (p. 68), se ben resultan “útiles para discernir a lóxica subxacente a determinadas prácticas sociais, culturais, económicas, tecnolóxicas e educativas” (p. 68).

Deste xeito, na corrente ambientalista alíñanse “diferentes actores institucionais ou fácticos do quefacer político, tanto nos escenarios nacionais como internacionais ([BM], [FMI], etc.), nun espectro ideolóxico que abarca dende as teses neoliberais máis intransixentes ata as posturas socialdemócratas menos ortodoxas” (Caride e Meira, 2001, p. 69). Neste sentido, os autores sinalan que este “incipiente interese do «mercado» ou de determinados Estados polas cuestións ecolóxicas” (p. 69) responde fundamentalmente á preocupación sobre “as consecuencias que os procesos de deterioro ambiental ou de progresivo esgotamento de recursos (minerais, enerxéticos, biomasa vexetal, etc.) podan ter sobre a expansión e a viabilidade do sistema económico vixente” (p.69). Consecuentemente, dende esta perspectiva, “os valedores teóricos e estratéxicos do mercado entenden que o «problema» se pode resolver nas marxes da racionalidade económica dominante” (p. 69-70), sexa mediante os propios “mecanismos que rexén o funcionamento do mercado” (p. 70) ou a través de “modificacións nos instrumentos de xestión económica, dirixidas principalmente a «internalizar» os custos ambientais” (p. 70). En definitiva, o ambientalismo entraña un “carácter eminentemente tecnocrático e [...] [un] sometemento ao credo ideolóxico que despoxa á actividade económica de calquera connotación política ou moral” (p. 71). Así, dende esta lóxica, segundo os autores,

non son os obxectivos e os fundamentos da economía de mercado os que se poñen en cuestión, senón os procedementos e instrumentos aos que recorre; de aí que as súas preocupacións se centren [...] en conseguir integrar os desaxustes ecolóxicos nas marxes da racionalidade técnica que sustenta e lexítima ao propio mercado (p. 71).

Os propios Caride e Meira (2001) salientan algunhas das concrecións deste enfoque:

- Maior preocupación polos impactos derivados das actividades económicas, aos que se orientan en maior medida as medidas correctoras -medidas de «final de tubaxe»-, que polas “limitacións inherentes á dispoñibilidade de recursos” (p. 71) -picos de enerxía, materiais, auga, solos fértiles, etc.-, sendo “consideradas como un problema relativamente menor, cando non inexistente” (p. 71);

- Cuantificación e integración “na linguaxe que utiliza a economía positiva [dos] custos ambientais presentes ou futuros da produción” (p. 73), asignando valor económico e a lóxica da oferta e a demanda e do balance custo-beneficio ás externalidades ambientais -danos, custos e riscos- que recaen “sobre terceiros [...], sobre pobos enteiros e, nalgúns casos, sobre a colectividade mundial” (p. 73), de xeito que o mercado sexa “capaz de internalizar ou, en circunstancias favorables, evitar os custos ambientais” (p. 73) mediante diferentes estratexias: investimento na investigación científica e o desenvolvemento de tecnoloxías máis eficientes, “incentivos económicos positivos (subvencións, desgravacións e exencións fiscais, créditos brandos, etc.) e negativos (taxas por contaminar [...], canons para gravar o prezo dos produtos contaminantes, multas, etc.) para estimular o comportamento pro ambiental dos axentes económicos” (p. 72); normativas ambientais e incentivos públicos en prácticas empresariais responsables, e “asignación de prezo aos recursos máis vulnerables” (p. 72) -auga, aire, solo, subsolo, paisaxe-;
- Tecnooptimismo ou solucionismo tecnolóxico: “confianza no coñecemento científico e nas capacidades da tecnoloxía para crear «substitutivos» a medida que sexan necesarios, alentando a convicción de poder incrementar a eficiencia nos procesos de produción” (p. 72), deseñando “tecnoloxías que necesiten cada vez menos materiais e menos enerxía para fabricar bens ou facilitar servizos” (p. 72);
- Neomalthusianismo baseado na desigualdade global: “espérase deter ou, polo menos, frear o incremento exponencial da poboación mundial con programas de control de natalidade, dirixidos case exclusivamente aos poboadores do Terceiro Mundo” (p. 72);
- Teoría do goteo e da continxencia económica: distribución da riqueza e conservación ambiental como “resultado «automático» do crecemento económico e da racionalidade global del mercado” (p. 72);

- Teorías postmaterialistas: “promover a terciarización da economía co obxecto de desmaterializar a reprodución do capital e reducir [...] o gasto de recursos e a emisión de contaminantes que resultan da fabricación de bens industriais” (p. 77), isto é, co fin de “ecoloxizar o mercado ao desenvolver actividades económicas para satisfacer necesidades «non materiais», e que, polo menos aparentemente, serían menos esixentes en insumos de materiais e de enerxía” (p. 77): lecer, cultura, turismo, educación, formación, etc.⁶³⁰;
- E, por último, “a concienciación e a formación dos cidadáns como unha estratexia complementaria de intervención que [...] encaixa perfectamente nas pautas de racionalidade que rexen no paradigma de mercado” (p. 78), concretamente “aquela que permite aos suxeitos comportarse máis racionalmente nas súas actividades, sobre todo cando actúan como consumidores e [...] como produtores” (p. 79), desprazando en última instancia “cara o cidadán individual a responsabilidade de non actuar correctamente⁶³¹ e de provocar, coa súa inconsciencia, os problemas ecolóxicos que nos ameazan” (p. 79)⁶³².

Por último, cómpre sinalar dende a corrente ambientalista enténdese a intervención do Estado “fundamentalmente como unha acción instrumental, destinada a facilitar que o mercado internalice [...] os custos ambientais e os evite [...], e non como unha forma de trasladar a cuestión ecolóxica á esfera política” (Caride e Meira, 2001, p. 75). Desta maneira, “a cuestión ambiental resólvese ou preténdese resolver á marxe de consideracións políticas de maior calado” (p. 75). Neste sentido, os autores sinalan que “xa sexa por pragmatismo, por

⁶³⁰ E, máis recentemente, todas as actividades relacionadas coa hiper-dixitalización económica e social, no que xa se ten acuñado como Cuarta Revolución Industrial (Schwab, 2016).

⁶³¹ Por exemplo, “de non comprar os produtos ecoloxicamente máis inocuos, de non seleccionar convenientemente os residuos domésticos que produce, de non facer un consumo eficiente de enerxía, de provocar incendios con condutas irresponsables, de ser pouco coidadoso cando visita un espazo natural, etc.” (Caride e Meira, 2001, p. 79).

⁶³² A este respecto, Caride e Meira (2001) apuntan que “este enfoque é plenamente coherente coa lóxica do mercado: os individuos incrementarán a racionalidade do sistema económico se os seus comportamentos individuais dentro del están mellor informados e se basean nun coñecemento máis preciso de como funciona o medio ambiente” (p. 79). Deste xeito, “a formación do consumidor encaixa perfectamente neste modelo” (p. 79), pois “a razón á que se aspira que responda [...] é, [...] fundamentalmente, a razón do mercado” (p. 79).

convicción ou por imperativos económicos ou sociopolíticos, pode observarse como nas distintas estratexias globais fronte á crise ambiental” (p. 75) -emanadas dende o sistema das NNUU ou outras institucións de gobernanza supranacional, como a UE- “cingúronse ás directrices do mercado como escenario tanxible para calquera solución” (p. 75).

Por contra, a corrente ecoloxista proxéctase como unha alternativa contrahexemónica, rupturista e crítica⁶³³:

Fronte a certas ambigüidades e inconsistencias que se desvelan nos posicionamentos ambientalistas, particularmente na súa tentativa de conciliar o desenvolvemento capitalista cunha cultura da sustentabilidade e unha ética de corte medioambiental, as opcións «ecoloxistas» -con maior ou menor radicalidade- puxeron de relevo como o modelo neoliberal de mercado, lonxe de configurarse como un escenario idóneo para superar a crise ambiental, é reincidente en aspectos que cuestionan o marco racional que o fundamenta e sostén (Caride e Meira, 2001, p. 80).

Neste sentido, dun xeito máis específico, dende o enfoque ecoloxista considérase esgotado o actual sistema socioeconómico e o modelo de desenvolvemento hexemónico, en tanto que: “non é capaz de satisfacer as necesidades básicas da poboación” (Caride e Meira, 2001, p. 80); “provoca rupturas e desestabiliza os equilibrios demográficos” (p. 80); “ameaza e dana a saúde humana, deteriorando irreversiblemente o medio ambiente” (p. 80); “destrúe e esgota os recursos renovables e non renovables” (p. 80); e “xera situacións de crecente violencia e inseguridade”. Ante isto, dende esta perspectiva considérase que non só “as medidas correctoras que se adoptan dende dentro do sistema, con frecuencia de carácter técnico ou limitadas a aspectos subsidiarios, resultan insuficientes ou insolventes para afrontar os problemas ambientais” (p. 80), senón que

os procesos de degradación ecolóxica e social aceleran o seu ritmo de destrución a medida que se impoñen e xeneralizan as teses do neoliberalismo, que se

⁶³³ Caride e Meira (2001) matizan que do ecoloxismo contemporáneo cómpre destacar “a diversidade do movemento” (p. 88) e que a súa “crítica á modernidade non o é tanto ao proxecto humanista e liberador orixinal, como á perversión e interpretación unidimensional que del se fixo nas sociedades industriais avanzadas” (p. 88).

desregulan as actividades económicas no mercado global e que os Estados perden progresivamente capacidade de control (p. 80).

Deste xeito, as críticas que se formulan dende o enfoque ecoloxista ao paradigma dominante do mercado “concéntranse na súa lóxica irracional e ambientalmente insostible”⁶³⁴ (Caride e Meira, 2001, p. 80). Así, fronte á “consecución do máximo beneficio como principio reitor da sociedade de mercado” (p. 81) e a percepción da “natureza como recurso a explotar” (p. 81), dende esta corrente denúnciase “a ruptura ambiental ou a desigualdade que xorde da progresiva dualización da sociedade mundial” (p. 81), considerándoas “o resultado inelutable dun mercado que [...] ou ben ignora en realidade os impactos negativos que provoca, ou ben os reduce a disfuncións que se resolven con meros axustes normativos e tecnolóxicos” (p. 81). Nesta liña, os autores recollen catro principios básicos formulados dende esta perspectiva:

1. A imposibilidade dun “crecemento cuantitativo e indefinido das magnitudes económicas no marco dunha Biosfera fisicamente acoutada”⁶³⁵ (p. 81), en función da limitación de carga, produción e absorción do planeta, motivo polo cal resulta “totalmente irracional pretender que se podan xerar indefinidamente recursos a partir dunha contorna fisicamente limitada”⁶³⁶, ou que se poda incrementar indefinidamente a emisión de contaminantes sen provocar cambios substanciais nos procesos que fan habitable a Biosfera” (p. 84).
2. A inexistente correlación entre “o crecemento económico e o desenvolvemento tecnolóxico” (p. 81) coa “resolución da problemática ambiental” (p. 81) e a consecución dun

⁶³⁴ Como recollen Caride e Meira (2001), dende a corrente ecoloxista argumentábase que non “se pode esperar un comportamento ambientalmente racional [...] dun sistema que se basea na competencia e na acción egoísta dos axentes que operan no mercado” (p. 85), posto que “a defensa dos intereses propios e a procura da maximización dos beneficios por cada axente económico en particular se contraponen ao interese xeral e á protección do medio ambiente” (p. 85). Así mesmo, “o ben común [...] é dificilmente internalizable e defendible dende a lóxica do mercado” (p. 85).

⁶³⁵ Neste sentido, Otero *et al.* (2020) recollen a evidencia científica sobre a incompatibilidade do crecemento económico coa conservación da biodiversidade, ao tempo que denuncian a súa ineficacia á hora de proporcionar benestar social ao conxunto da poboación.

⁶³⁶ Ante isto, ao contrario que a lóxica ambientalista, que “tenta incorporar o medio ambiente á economía” (Caride e Meira, 2001, p. 84), dende a ecoloxista considérase que “é necesario restablecer a vinculación estreita que existe entre sistema económico e sistema natural, sendo aquel, en realidade, un subsistema que se integra neste e que depende da contorna bio-física para existir” (p. 84) (Ver Figura 61).

“desenvolvemento humano máis xusto e equitativo” (p. 81); é dicir, “entre máis riqueza e/ou máis produción, mellor medio ambiente e maior xeneralización do benestar” (p. 81)⁶³⁷.

3. A imposibilidade de “responder á crise ecolóxica (nin á crise do desenvolvemento⁶³⁸) cos instrumentos da economía de mercado” (p. 81), xa que “as respostas meramente técnicas e normativas ignoran as raíces profundas da crisis ecolóxica” (p. 81).
4. O feito de que “a complexidade e as dimensións implicadas na xénese e nas manifestacións da crise ecolóxica impiden que poda ser resolta só con cambios marxinais nas esferas económica e tecnolóxica” (p. 81), de modo que

calquera alternativa viable de cambio deberá pasar por reformular en profundidade os supostos éticos (avanzar dende unha moral antropocéntrica cara morais biocéntricas ou ecocéntricas), económicos (limitar e redistribuír o crecemento), sociais (potenciar a participación real das comunidades nas decisións que afectan ao medio ambiente e ao desenvolvemento), culturais (cambiar os estilos de vida baseados no consumo crecente de bens e servizos por unha «cultura da escaseza» na que se reformule a noción de necesidade), tecnolóxicos (implementar tecnoloxías máis eficientes e menos custosas) e políticos (situar as cuestións do medio ambiente e do desenvolvemento por diante dos imperativos do mercado e reforzar a toma de decisións democráticas a nivel mundial) (p. 81-82).

Neste sentido, se ben ambas correntes coinciden en recoñecer “na expansión demográfica un factor limitante” (Caride e Meira, 2001, p. 82), o enfoque ecoloxista “incide no inxusto reparto *per cápita* dos recursos naturais e da riqueza e en que unha política de migracións aperturista no Norte podería servir para reequilibrar estas desigualdades” (p. 82-83). Así mesmo, se ben non rexeita de plano o desenvolvemento tecnolóxico, “insiste en que as tecnoloxías, ademais de eficientes e non agresivas co medio ambiente, deben ser baratas, fáciles de transferir ao Terceiro Mundo e posibilitadoras de formas de produción o máis descentralizadas posibles” (p. 83). E, por último, en

⁶³⁷ A este respecto, indícase que “non existe evidencia histórica, nin cálculo racional algún, que avale que o paradigma do mercado poda garantir un reparto equitativo dos custos e beneficios que resultan do aproveitamento dos recursos ambientais” (p. 85).

⁶³⁸ Ver Teitelbaum (2000).

canto ao desenvolvemento económico dos países periféricos, considera que este “non debe facerse seguindo o modelo occidental do mercado” (p. 83), alén de que “ha de ir acompañado dunha redución significativa da produción e o consumo *per cápita* nos países máis desenvolvidos como única forma viable para repartir os custos e os beneficios ambientais” (p. 83). Deste xeito, cuestiónase “o automatismo implícito nos discursos económicos e políticos hexemónicos, a tenor dos cales os países subdesenvolvidos deben crecer seguindo as mesmas pautas que os máis industrializados, mentres estes incrementan tamén a súa riqueza” (p. 87), pois isto “suporía multiplicar por factores insostibles as taxas actuais de consumo de recursos e de produción de residuos” (p. 87) e consecuentemente “só conduciría ao desastre ecolóxico e social” (p. 87).

En definitiva, o trazo máis salientable desta corrente é a consideración simultánea das dimensións ecolóxicas, pero tamén sociais, políticas, culturais, etc., da actual crise socioambiental. Así, considérase que “a crise ecolóxica non pode resolverse á marxe [...] da crise, tamén, do desenvolvemento” (Caride e Meira, 2001, p. 86), en función de, canto menos, as seguintes consideracións: “a problemática ambiental non se pode contemplar segregada da historia colonial e poscolonial de explotación e dominación económica e política que a determinaron” (p. 86); “é necesario aclarar e desvelar as relacións entre a problemática ambiental no Terceiro Mundo e o rol dos países do Primeiro Mundo na súa creación” (p. 86); “a maior parte das sociedades precapitalistas que subsisten na periferia do sistema teñen unha economía a pequena escala, en estreita dependencia e equilibrio coas condicións ecolóxicas da súa contorna” (p. 86); e por último, “o impacto do capitalismo nas sociedades periféricas provoca desaxustes que limitan o seu acceso aos recursos e ao poder” (p. 86), xa que “alteran os mercados de traballo locais, inducen procesos de deslocalización, imponen regras de mercado sobre prácticas tradicionais, potencian a economía extractiva a corto prazo, estimulan a corrupción, etc.” (p. 86). En síntese, “sustentabilidade e equidade son ou deben ser horizontes utópicos compatibles” (p. 87).

Por último, desde esta corrente rexéitanse a individualización do problema, da súa responsabilidade e das posibles vías de respostas que se enxalzan dende o ambientalismo, cuestionándose a racionalidade do *homo economicus* suposta nos

enfoques destinados a fomentar un estilo de consumo ecoloxicamente responsable e a actuar sobre a conciencia dos individuos para que o seu comportamento, sobre todo como consumidores e [...] como produtores, sexa máis racional e [...] contribúa á racionalidade do sistema no seu conxunto (Caride e Meira, 2001, p. 88).

A este respecto, “dende a perspectiva ecoloxista, este tipo de formulacións ignoran os problemas que enfrontan as persoas para desentrañar a complexidade escondida nos actos cotiás de produción e consumo que realizan” (p. 88), así como que “o mercado contemporáneo prospera grazas ao dispendio masivo de recursos, que non obedece ao imperativo de satisfacer necesidades básicas [...], senón que opera estimulando e sobreestimulando novas necesidades a través da manipulación emocional do desexo” (p. 88-89)⁶³⁹.

Coincidindo en grande medida coas categorías de sustentabilidade débil e forte definidas por Naredo (2004) e das correntes ambientalista e ecoloxista de Caride e Meira (2001), na obra colectiva coordinada por Kothari, Salleh, Escobar, Demaria e Acosta (2019), emulación do *Diccionario do Desenvolvemento* coordinado case un cuarto de século antes por Sachs (1996), mais adaptada ao escenario do posdesenvolvemento en cernes, profúndase nesta categorización dicotómica entre as que se catalogan como *solucións reformistas* e *alternativas transformadoras*.

Por unha banda, nunha linguaxe metafórica, Kothari *et al.* (2019) asocian as “solucións reformistas ás crisis globais” (p. 39) ao que consideran o “fantasma do desenvolvemento reencarnándose de infinitas maneiras, mentres as miopes solucións á crise propostas por quen detén o poder intentan manter o *statu quo* hoxe vixente entre o Norte e o Sur” (p. 39), mediante “os mecanismos de mercado, a

⁶³⁹ Sobre a xenealoxía e a relevancia da noción *homo economicus* para entender como pretende integrar a subxectividade a economía global de mercado, véxase o extraordinario terceiro capítulo da obra sobre a *Economía do Rosco* de Raworth (2017).

xoeenxeñería e a agricultura climaticamente intelixente, a cuestión demográfica, a economía verde, a enxeñaría reprodutiva e o transhumanismo” (p. 39), se ben “o tema primordial é o tan afamado xesto político do «desenvolvemento sostible»” (p. 39). Neste sentido, e coincidindo coas lectura anteriores da sustentabilidade débil e o ambientalismo, os autores sinalan que

nin as análises de [NNUU] nin as gobernamentais incluíron nunca unha crítica ás forzas sociais estruturais que favorecen a degradación ecolóxica. As formulacións sempre se centraron en converter ao crecemento económico e ao desenvolvemento en «sostibles e inclusivos» mediante tecnoloxías adecuadas, mecanismos de mercado e reformas políticas institucionais (p. 39-40).

Deste xeito, Kothari *et al.* (2019) denuncian como “este mantra da sostibilidade foi rapidamente asimilado polo capitalismo, que logo o baleirou do seu contido ecolóxico” (p. 40). Baixo esta lóxica proliferaron propostas de corte keynesiano, como “a bioeconomía, a [RV] para África, a promoción da economía circular tanto na China como en Europa, e a Axenda 2030 para o [DS]” (p. 40), do mesmo xeito que emerxeu “unha suposta ecoloxización da teoría económica neoclásica chamada «economía ambiental»” (p. 40), baseada na “convicción en que o crecemento se pode desvincular ou desacoplar da natureza mediante a desmaterialización e a descontaminación a través do que se define como «ecoeficiencia»” (p. 40). Porén, como indican os autores, na práctica, “a produción se «desmaterializou» só en termos relativos, utilizando menos enerxía e materiais por unidade de PIB; pero non reduciu os volumes totais ou absolutos de enerxía e materiais, que é o que importa para a sustentabilidade” (p. 41), co paradoxo de que “os únicos períodos de desmaterialización absoluta coincidiron con recesións económicas” (p. 41). Así mesmo, “a «eficiencia económica» non alcanza a respectar os límites biofísicos, tanto da natureza e os seus recursos, como da capacidade de asimilación dos ecosistemas ou os límites planetarios” (p. 41).

Neste sentido, Kothari *et al.* (2019) sinalan as deficiencias deste “modelo internacional de capitalismo verde” (p. 41): a falta de análise das “raíces estruturais da pobreza, a insostibilidade e a violencia multidimensional [...] historicamente asentadas no poder estatal, os monopolios empresariais, o neocolonialismo e as institucións

patriarcais” (p. 41); o insuficiente énfase “na gobernanza democrática directa coa toma transparente de decisións por parte da cidadanía e as comunidades autoconscientes” (p. 41); o énfase permanente “no crecemento económico como impulsor do desenvolvemento, en contradición cos límites biofísicos e coa arbitraria adopción do PIB como indicador de progreso” (p. 41); unha “dependencia permanente da globalización económica como estratexia económica fundamental” (p. 41), socavando a loita pola autosuficiencia e a autonomía dos pobos; a “submisión permanente ao capital privado” (p. 41) e a “reticencia a democratizar o mercado mediante o control dos traballadores-produtores e das comunidades” (p. 41); a consideración da ciencia e da tecnoloxía “como panaceas sociais, que ignoran os seus límites e impactos, e marxinan «outros» coñecementos” (p. 41); a desresgulación do consumismo e a carencia de estratexias para “reverter a desproporcionada contaminación xerada polo Norte global” (p. 41); ou o crecente número e influencia de “estruturas neoliberais de gobernanza global fundamentadas en valores de xestión tecnocrática por parte de burocracias estatais e multilaterais” (p. 41). Ante estas limitacións, os autores afirman que “se non se da unha transformación sociocultural fundamental, a innovación tecnolóxica e na xestión non nos axudará a saír das crises” (p. 42).

Fronte a estas, Kothari *et al.* (2019) compilan “toda unha gama de nocións e prácticas complementarias que prefiguran alternativas radicais e sistémicas” (p. 42). Neste sentido, mentres que “algunhas destas recuperan ou fan unha reinterpretación creativa de arraigadas cosmovisións indíxenas, outras proveñen de recentes movementos sociais e outras reconsideran antigas tradicións filosóficas e relixiosas” (p. 42). En conxunto, “estas perspectivas configuran un «pluriverso»; un mundo no que caben moitos mundos, como sosteñen os zapatistas de Chiapas” (p. 42), e que aspiran a “coexistir con dignidade e en paz, sen sufrir menoscabo, explotación e miseria” (p. 42). Desta maneira, ás múltiples expresións culturais de sustentabilidade de arredor do planeta, súmanse “visións políticas como o ecosocialismo e a ecoloxía profunda” (p. 43) con “puntos de converxencia coas antigas ideas de comunalismo” (p. 43), e que “coexisten con conceptos contemporáneos

como o decrecemento e o ecofeminismo” (p. 43). Así mesmo, engaden os autores,

pese a que moitas articulacións pluriversais crean sinerxías entre elas, a diferenza da ideoloxía universalista do [DS], non poden verse reducidas a unha política global xestionada por unhas [NNUU] ou outro réxime mundial de gobernanza, como tampouco por réximes rexionais ou estatais (p. 43).

Como xa se fixo patente, “as alternativas transformadoras se diferencian en moitos aspectos das solucións ortodoxas ou reformistas” (Kothari *et al.*, 2019, 44), nomeadamente ao “ir á raíz dos problemas” (p. 44); ao “cuestionar todo aquilo [...] identificado como os trazos esenciais do discurso desenvolvista” (p. 44) -o crecemento económico, a retórica do progreso, a racionalidade instrumental, os mercados, a universalidade, o antropocentrismo, o sexismo, etc.-; e ao “basearse nunha ética radicalmente diferente á que sustenta ao sistema actual” (p. 44) e asentada en “valores fundamentados nunha lóxica relacional” (p. 44), como a diversidade -pluriversidade-, a autonomía, a autosuficiencia, a solidariedade, a reciprocidade, o procomún, a ética colectiva, a comunión coa natureza, a interdependencia, a simplicidade, a suficiencia, a inclusividade, a dignidade, a xustiza e a equidade. Deste xeito, fórmulanse alternativas baseadas na sustentabilidade ecolóxica, a integridade, a resiliencia, o benestar social, a xustiza, a democracia directa, a democratización económica, a diversidade cultural e a democracia do coñecemento.

Recapitulando, e co ánimo de concretar, pódense identificar formulacións específicas de cada unha das dúas perspectivas da sustentabilidade -débil *versus* forte- ou correntes -ambientalista/reformista *versus* ecoloxista/transformadora-.

Deste xeito, pola banda ambientalista pódense salientar todas as derivacións do DS, como son os propios ODS (ONU, 2015b)⁶⁴⁰, así como formulacións alternativas mediante o emprego de diferentes

⁶⁴⁰ Con relación aos ODS podemos incluso encontrar posicións que se moven entre a corrente ambientalista e a ecoloxista, como o traballo desenvolvido por OSC enmarcado na folia de ruta da Axenda 2030, aínda que, secasí, cunha mirada crítica e procurando achegar estas formulacións a estratexias máis transformadoras, como é o caso da Coordinadora de ONG para el Desarrollo de España *et al.* (2018). Máis información en <https://futuroencomun.net> [Revisado o 24 de marzo de 2021].

eufemismos, como o de *Economía Verde* (PNUMA, 2011a) ou o de *Crecemento Verde* (OCDE, 2011), fundamentados na previsión de desacoplar o crecemento económico do uso de recursos naturais e dos impactos ambientais (PNUMA, 2011b)⁶⁴¹. Así mesmo, cómpre incluír aquí formulacións de pactos institucionais máis recentes, como o *Green New Deal* nos Estados Unidos ou o *Pacto Verde Europeo* na UE (Comisión Europea, 2019; Daly, Vetesse, Pollin, Burton e Sommerville, 2019; Rifkin, 2019; Pérez, 2021), ou propostas políticas máis específicas, como a de *Economía Circular* (Comisión Europea, 2017; 2018a; 2018b; 2019) ou a de *Infraestrutura Verde* (AEMA⁶⁴², 2011).

No eido agroalimentario, pódense identificar con esta corrente novas concrecións «sostibles» da RV, do modelo agroindustrial e do actual réxime agroalimentario, asumidos en moitos casos polas institucións internacionais de referencia⁶⁴³, como a *Intensificación Agrícola Sostible* (FAO, 2011a), as hipertecnoloxizadas *Agricultura Intelixente, de precisión ou dixital* (Delgado, 2017; Amigos da Terra, 2020a; Gkisakis, 2020), paraugas lexitimadores (Delgado, 2017) como a *Agricultura Climaticamente Intelixente*⁶⁴⁴ (Lipper, McCarthy, Zilberman, Asfaw e Branca, 2018), ou incluso formas híbridas e cooptadas polo mercado de formulacións orixinalmente ecoloxistas, como a *Agricultura Ecolóxica* institucionalmente regulada (Parlamento Europeo, 2018) e derivados como a *Agricultura Ecolóxica Intelixente* que Rifkin (2019) asocia ao *Green New Deal*. Destacan tamén neste sentido políticas institucionais, como a estratexia europea *Da Granxa á*

⁶⁴¹ Teoría contestada mediante evidencias empíricas por Hickel e Kallis (2019), mediante as que demostran que tanto a posibilidade de crecemento económico continuado como as previsións de desacoplamento carecen de fundamento científico.

⁶⁴² Axencia Europea do Medio Ambiente. Máis información en <https://www.eea.europa.eu/es> [Revisado o 22 de marzo de 2021].

⁶⁴³ Como se pode observar, por exemplo, no enfoque de alimentación e agricultura sostibles que a FAO presenta nunha sección específica da súa páxina: <http://www.fao.org/sustainability/es/> [Revisado o 25 de marzo de 2021].

⁶⁴⁴ Máis información na sección da páxina da FAO sobre Agricultura Climaticamente Intelixente [<http://www.fao.org/climate-smart-agriculture/es/>] e na da Alianza Global para a Agricultura Climaticamente Intelixente [<http://www.fao.org/gacsa>] [Revisados o 23 de marzo de 2021].

Mesa -en adiante F2F⁶⁴⁵- (Comisión Europea, 2020a; 2020b) ou a súa concreción a través da inclusión de criterios de sostibilidade na PAC⁶⁴⁶.

Pola banda da corrente ecoloxista, pódense destacar as formulacións da *Economía Ecolóxica* e da *Ecoloxía Política* como disciplinas científicas e do *Ecoloxismo Político, Social e Popular* como expresións ideolóxicas cristalizadas en diferentes marcos e praxes de acción e mediante distintas linguaxes de valoración (Martínez-Alier, 2005), así como doutras correntes do ecoloxismo, como o *Eco-socialismo* (Riechmann, 2012b; Casal-Lodeiro, 2015) ou o *Eco-feminismo* (Mies e Shiva, 1998; Puleo, 2011; 2017; Herrero, 2012; 2013). Nesta liña, cómpre salientar as posicións que cuestionan abertamente o crecemento económico como provedor de benestar social e sustentabilidade ambiental e que apostan por abandonar este paradigma hexemónico de diferentes xeitos, como o *Decreemento* (Latouche, 2006; Taibo, 2009; Doldán, 2013; Casal-Lodeiro, 2015), a *Vía da Simplicidade* (Trainer, 2017) ou o *Movemento en Transición* (Hopkins, 2008; Pardellas, Iglesias e Meira, 2017)⁶⁴⁷. Cabe incluír aquí tamén o desenvolvemento de formas alternativas de democratización económica (Shiva, 2006; Calle, 2019), como a *Economía Social e Solidaria* -ou transformadora- (Herrero *et al.*, 2012; RIPEES, 2015; Coraggio, 2016; Gómez e Gómez-Álvarez, 2016; Chaves e Monzón, 2018)⁶⁴⁸, a *Economía Feminista e do Coidado* (Puleo, 2011; Herrero, 2014) ou a *Economía Colaborativa* (Cañigüeral, 2014), así como de axuste aos límites internos e externos -ou planetarios (Rockström *et al.*, 2009a; 2009b; Steffen *et al.*, 2015)- xa esbozados na Declaración de

⁶⁴⁵ Pola súa denominación orixinal en inglés, *Farm to Fork*. Máis información en https://ec.europa.eu/food/farm2fork_en e https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal/actions-being-taken-eu/farm-fork_es [Revisado o 31 de marzo de 2021].

⁶⁴⁶ Ver https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/sustainability_es [Revisado o 31 de marzo de 2021].

⁶⁴⁷ Para profundar no movemento das comunidades e iniciativas en transición, recoméndase visitar a páxina de *Transition Network*: <https://transitionnetwork.org> [Revisado o 24 de marzo de 2021].

⁶⁴⁸ Neste eido cómpre salientar a existencia dun vasto tecido global de redes rexionais, estatais e territoriais que se articulan en torno á *Rede Intercontinental de Promoción da Economía Social Solidaria* (RIPEES). No Estado español, este movemento artículase na *Rede de Redes de Economía Alternativa e Solidaria* (REAS). Máis información en <http://www.ripees.org/> e <https://www.reasred.org> [Revisados o 24 de marzo de 2021].

Cocoyoc (PNUMA, 1981), como é a alegórica *Economía do Rosco*⁶⁴⁹ (Raworth, 2012; 2017; Dearing *et al.*, 2014). Neste mesmo sentido, como relevo do esquecido *ecodesenvolvemento* e como marco paradigmático alternativo ao DS, preséntase a *Cultura da Sustentabilidade* (Herrero, Cembranos e Pascual, 2011; Puleo, Tapia, Torres e Velasco, 2015; Vargas, Barba e Díaz, 2015; Bisquert e Vargas, 2018), que ademais das anteriores formulacións ligadas á corrente ecoloxista, tamén bebe das achegas doutras fontes culturais, como é o caso do *Ben Vivir* das sociedades andinas⁶⁵⁰ (Unceta, Acosta e Martínez, 2014; Unceta, 2015), do “*ubuntu*, que nos recorda o valor sudafricano da reciprocidade humana” (Kothari *et al.*, 2019, p. 43), ou do “*swaraj*, da India, centrado na autosuficiencia e o autogoberno” (p. 43), descolonizando (De Sousa Santos, 2010) e rexeitando o etnocentrismo do modelo de desenvolvemento hexemónico (Vargas, 2019).

A nivel agroalimentario, existen diferentes expresións que poden ser enmarcadas dentro desta corrente, dende formulacións vinculadas á Ecoloxía Profunda como a *Permacultura* (Holmgren, 2017; Krebs e Bach, 2018) que inspira -canto menos en parte- ao Movemento en Transición (Del Río, 2012), pasando pola *Agricultura Rexenerativa* (Duncan, Carolan e Wiskerke, 2021)⁶⁵¹ ata concrecións colectivas orientadas á transición ou á transformación social, como a *Agricultura Sostida pola Comunidade* (Proulx e Sauvé, 2007; European CSA Research Group, 2016; Álvarez *et al.*, 2020), as *redes alimentarias alternativas* (Jarosz, 2008; Maye e Kirwan, 2010, Tregear, 2011; Goodman *et al.*, 2012; López-García, 2015 Edwards, 2016; Corsi *et al.* 2018) e os *movementos alimentarios* (Holt-Giménez, 2009a)⁶⁵². Porén, entre todas as propostas desta corrente, destaca particularmente a *Agroecoloxía*, tanto pola súa concepción sistémica como polo seu

⁶⁴⁹ *Doughnut economics* na versión orixinal en inglés. Para profundar nesta proposta de economía alternativa, recoméndase visitar a páxina da creadora deste concepto, Kate Raworth [<https://www.kateraworth.com>], e do *Doughnut Economics Action Lab* [<https://doughnuteconomics.org>] [Revisados o 24 de marzo de 2021].

⁶⁵⁰ *Sumak Kawsay* en quechua ou *Suma Qamaña* en aimará (Unceta *et al.*, 2014).

⁶⁵¹ Máis información na páxina da comunidade ibérica de agricultura rexenerativa: [<https://www.agriculturaregenerativa.es/>] [Revisado o 13 de abril de 2021].

⁶⁵² Presentados no subepígrafe 1.6.

carácter marcadamente transformador, e que abordamos en profundidade no seguinte epígrafe deste Referencial Teórico.⁶⁵³

En síntese, ante o actual escenario de crise, dende ambas perspectivas da sustentabilidade (Naredo, 2004) ou correntes (Caride e Meira, 2001; Kothari *et al.*, 2019), fórmulanse lecturas dispares sobre a propia situación, así como, consecuentemente, estratexias diverxentes para afrontala ou tratar de superala. En calquera caso, a noción de transición é recorrente en ambas as dúas categorías, diferindo en cada unha no sentido de tránsito -cara que estado das cousas se aspira a transitar- e nas formas de levalo a cabo -elementos fundamentais, calado das transformacións, axentes protagonistas, formas de promovela, etc.-.

Neste sentido, pola banda da corrente ambientalista cómpre salientar os enfoques institucionais da *transición ecolóxica*, que, segundo Caride e Meira (2020), refiren “máis a un proceso constituínte e institucionalizado que a un cambio de rumbo radical” (p. 29), é dicir, máis “ao que é posible; non ao necesario” (p. 29). Para estes autores, este enfoque institucional da transición ecolóxica representa

unha evolución na gobernanza -entendida como afrontamento- dos problemas ambientais que afectan a unha determinada sociedade, como sucede en Francia coa creación do Ministère de la Transition Écologique et Solidaire, ou en España coa creación dun Ministerio para a Transición Ecolóxica e o Reto Demográfico (p. 30).

Así mesmo, engaden Caride e Meira (2020), a nivel conceptual, este enfoque institucional -e ambientalista- da transición ecolóxica, procura “a converxencia cun modelo de «desenvolvemento sostible»” (p. 30), mediante a adopción de “medidas orientadas á xestión eficiente de residuos, a preservación do solo, a loita contra a contaminación [...], a produción e xestión enerxética renovable, ou a progresiva reordenación do territorio e do hábitat cara estruturas ecolóxica e socialmente máis saudables” (p. 30).

⁶⁵³ Kothari *et al.* (2019) ofrecen unha relación exhaustiva e diversa de exemplos concretos de formulacións de distinta índole agrupados en cada unha das dúas categorías descritas -incluíndo os xa referidos aquí-, presentado cada un delas en detalle.

Nunha liña similar, a modo de recomendacións científicas para o deseño e posta en práctica de políticas⁶⁵⁴, Ripple *et al.* (2017) ofrecen 13 “exemplos de accións diferentes e efectivas que a humanidade pode tomar para a transición á sustentabilidade” (p. 1028), incidindo fundamentalmente en medidas de conservación, protección -ante ameazas ilegais como a caza furtiva⁶⁵⁵- e intervención -mantemento, restauración, etc.- en hábitats e ecosistemas, na redución da natalidade e o control demográfico, en instrumentos e mecanismos de mercado -investimento, desinvestimento, etc.- e medidas públicas correctoras -taxas, impostos e incentivos- orientadas a reducir a pegada ambiental e a desigualdade, e na aposta por tecnoloxías verdes e máis eficientes, así como no fomento de cambios no comportamento individual en tanto que consumidoras -por exemplo, na redución do desperdicio alimentario e na construción da dieta-, mais sen abordar cuestións estruturais nin sistémicas, sempre en base a unha “sólida comprensión dos instrumentos políticos, os mercados e outros condutores” (p. 1026-1028) do marco dun sistema económico e un modelo de desenvolvemento que non se entra a cuestionar.

Porén, este enfoque institucional da transición ecolóxica presenta grandes lagoas na atención á dimensión social da crise, así como profundas contradicións intrínsecas que se cristalizan en conflitos avivados pola reacción de determinados sectores económicos e sociolaborais⁶⁵⁶ ante as medidas públicas correctoras orientadas á transición enerxética para descarbonizar a economía, e particularmente dos sectores “dependentes do uso dos combustibles fósiles e a súa substitución por outros sectores e tecnoloxías ambientalmente sostibles” (Nieto-Sáinz, Sánchez e Lobato, 2020, p. 117). Como paliativo, emerxen formulacións como a de *Transición Xusta*, cunha xa dilatada traxectoria conceptual en diferentes documentos, axencias -como a Organización Internacional do Traballo (OIT)- e marcos

⁶⁵⁴ Neste sentido de asesoramento científico, pódese destacar o papel desempeñado pola rede global de investigación e innovación en sustentabilidade *Future Earth*. Máis información en <https://futureearth.org> [Revisado o 24 de marzo de 2021].

⁶⁵⁵ Sen ningunha alusión ás ameazas asociadas a industrias que operan -ao menos aparente ou parcialmente- dentro do marco legal establecido.

⁶⁵⁶ Particularmente aqueles que dependen de actividades baseadas nas fontes de enerxía fósil e que producen grandes cantidades de emisións directas de GEI, como a minaría -particularmente de carbón-, a produción eléctrica, as industrias electrointensivas ou mesmo o sector do transporte.

estratéxicos do sistema das NNUU, pero que recobrou protagonismo recentemente da man das reivindicacións sindicais, chegando a institucionalizarse tamén a escala nacional (Instituto para la Transición Justa, 2020)⁶⁵⁷. Basicamente, este enfoque “consiste en actuar nos procesos transicionais facilitando iniciativas de desenvolvemento e emprego para promover as oportunidades, e acompañando ás persoas con protección social, formación e traballo decente para mitigar os efectos adversos potenciais” (Nieto-Sáinz *et al.*, 2020, p. 117) da propia transición. En todo caso, séguese a tratar dun enfoque baseado no marco do DS e do crecemento «verde» como vía para a xeración de empregos e de benestar social.

Sen embargo, como afirma Herrero (2013),

tendo en conta o profundo e acelerado cambio climático, o esgotamento da enerxía fósil barata e dos materiais, a pegada ecolóxica desbocada, o afondamento nas desigualdades sociais, a desresponsabilización do estado e a sociedade do coidado das persoas en situación máis vulnerable, o aumento da represión, o auxe dos fascismos... parece inxenuo pensar na factibilidade dunha saída baseada en meras reformas, por máis ousadas que poidan parecer (p. 282).

Deste xeito, como sinala Calle (2013):

A cuestión é, polo tanto, en que medida as elites se enrocarán e forzarán unha *transición dolorosa*. Ou en que medida novas emerxencias nos levarán a novos «estados sociais», cara unha sustentabilidade extensa (social e ambiental), da man de novas expresións de democracia que caracterizarían unha *transición humana* (p. 154).

Neste sentido, Calle (2013) apunta a existencia de formulacións alternativas de transición que poden ser adscritas ao marco interpretativo e propositivo ecoloxista ou da sustentabilidade forte. O autor refírese a estas como *transicións humanas*, caracterizadas por “un crecente protagonismo social” (p. 162) e baseadas na politización das necesidades e dos coidados, na cooperación social como fonte doutras “formas de encontro, de manexo sustentable dos recursos, de coidado e proposición de bens comúns” (p. 163), na política «dende abaixo» na

⁶⁵⁷ O propio Ministerio para a Transición Ecolóxica e o Reto Demográfico ofrece na súa páxina unha sección con información e documentación sobre a Transición Xusta: <https://www.miteco.gob.es/es/transicion-justa/> [Revisado o 25 de marzo de 2021].

procura de autonomía e resiliencia ante as ameazas socioambientais, e na provisión de “paraugas sociais, redes sociais ou institucións derivadas de políticas públicas, que sirvan de crítica ou acompañamento para fortalecer o protagonismo social” (p. 163). Precisamente como motor destas transicións, o autor salienta os imaxinarios sociais, as redes críticas e os novos movementos globais que actualmente están a xerar novos ciclos de mobilización, novos cultivos sociais e novos espazos para a «poliemancipación» cidadá a través de distintas e variadas formas de democracia radical.

A este respecto, pola banda da corrente ecoloxista, cómpre destacar as propostas de *transición* -ou *transformación*⁶⁵⁸ - *ecosocial*, orientadas á superación do capitalismo e á construción de sociedades poscrecemento ou poscapitalistas (Carpintero e Riechmann, 2013; Riechmann e Carpintero, 2014; Prats *et al.*, 2016; González-Reyes *et al.*, 2019; Riechmann, Carpintero e Matarán, 2019). Inclúese aquí a procura dun decrecemento xusto (Herrero *et al.*, 2011), adaptando a economía á satisfacción de necesidades e aos límites da biosfera da que depende, reducindo drasticamente o consumo enerxético e de materiais, limitando e relocando a produción, distribuíndo xusta e equitativamente a riqueza, minorando as velocidades do produtivismo capitalista e adoptando a lentitude dos tempos da biosfera e das relacións humanas, recuperando a dimensión comunitaria, recoñecendo e poñendo en valor -e en práctica- os saberes e faceres tradicionalmente asociados á feminidade, e aprendendo así mesmo dos saberes das sociedades sustentables, isto é, “sociedades rurais, indíxenas e non occidentais” (p. 307) ou hexemónicas⁶⁵⁹.

⁶⁵⁸ Nesta corrente, é común ver como se empregan os termos *transición* e *transformación ecosocial* de xeito equivalente, pois se ben a nivel conceptual resulta máis acaído falar dun proceso de *transición*, entendido como “cambios que van alén de meras variacións marxinais ou incrementais no estado de cousas precedente” (Carpintero e Riechmann, 2013, p. 49) e que entraña transformacións “importantes da estrutura socioeconómica (produción, consumo, tecnoloxía) e a forma na que se establecen as relacións económica-natureza nesa sociedade” (p. 49), faise tamén uso do termo *transformación* en referencia ao mesmo proceso -por exemplo, en González-Reyes (2018)-, facendo fincapé así no carácter rupturista, sistémico e radical -no sentido de profundidade- dos cambios a acometer, fronte a outras transicións de menor ambición transformadora -como as de corte ambientalista ou reformista antes referidas-.

⁶⁵⁹ Cómpre lembrar que dentro das propias sociedades occidentais tamén continúan a existir culturas periféricas ou contrahexemónicas, que resisten con maior ou menor éxito á expansión hexemónica da cultura occidental globalizada.

Rivas (2020) eloxia este enfoque do ecoloxismo social “que non só cuestiona a tapadeira en que se converteu o «crecemento sostíbel», e mesmo a «transición ecolóxica», senón que tamén practica a coraxe lúcida de defender un modelo de austeridade e «decrecemento sostíbel»” (Rivas, 2020, p. 21). Trátase, segundo o autor, dunha “proposta de benestar alternativo” (p. 21) que implica “novas formas de abundancia” (p. 21), mais non no sentido tradicionalmente atribuído nas sociedades opulentas, senón co significado de “abundancia creativa, abundancia solidaria, abundancia nas relacións, abundancia nos coidados, abundancia no intercambio de saberes, abundancia no tempo libre, abundancia no apoio mutuo, abundancia erótica...” (p. 21-22). En definitiva, “novas formas de abundancia compatíbel co retorno á natureza, non como unha nostalxia adámica senón como unha revolución posíbel ao norte do futuro” (p. 22). E é que, como apunta Aguado (2020), a noción de benestar debe conter unha importante dimensión de sustentabilidade ambiental, pois “o benestar humano e a integridade ecolóxica son [...] dúas caras dunha mesma moeda, e [...] non pode haber a longo prazo prosperidade e calidade de vida para os seres humanos sen uns ecosistemas sans e ben conservados” (p. 13).

Con todo, Carpintero e Riechmann (2013) indican que existe unha ampla pluralidade de diferentes transicións posibles, se ben en todo caso, máis alá dos cambios técnicos e cosméticos propios do ambientalismo, pasan necesariamente por unha mudanza de sistema e de múltiples aspectos estruturais, “tanto no referente ao modelo de produción e consumo (enerxía, alimentación, industria, etc.), como ás relacións sociais (laborais, de coidados, interxeracionais, etc.)” (p. 47). Alén diso, recordan que “*pensar as transicións* debe ser forzosamente diferente cando se formule no caso dos países «ricos», ou cando reflexionamos sobre o mesmo proceso no resto do mundo (tamén moi diverso, por suposto)” (p. 48)⁶⁶⁰.

⁶⁶⁰ Como sinala Aguado (2020), “mentres que para os países máis pobres o principal camiño cara unha vida boa requirirá de melloras nos aspectos sociais, para os países máis ricos o principal desafío está [...] en reducir os enormes niveis de impacto ambiental que as súas economías e modos de vida xeran” (p. 13).

Así, co fin de satisfacer as necesidades humanas e procurar benestar⁶⁶¹, e ante a inviabilidade ambiental de afondar no crecemento económico sostido e a imprudencia de confiar cegamente no solucionismo tecnolóxico e na -improbable- mellora ilimitada da eficiencia, Carpintero e Riechmann (2013) consideran a redistribución como a mellor estratexia para afrontar a ineludible transición. Segundo os autores, trátase de “estratexias encamiñadas a obrigar aos países e clases máis podentes a reducir a súa presión e apropiación sobre a enerxía, os materiais e a xeración de residuos” (p. 76), de modo que “se podan liberar recursos e espazo ambiental para que unha parte considerable da poboación mundial puidese aproveitalos e, simplemente, vivir” (p. 76), procurando a satisfacción de necesidades e a mellora de benestar para o conxunto da humanidade. Baixo esta premisa, estes autores esbozan os que consideran “os principios xerais de actuación que poderían guiar o novo modelo nun escenario de transición socioeconómica e ecolóxica” (p. 76): “renovabilidade nas fontes enerxéticas” (p. 76); “peche de ciclos de materiais nos procesos produtivos” (p. 76); “suficiencia, redistribución e autocontención⁶⁶² con regulación democrática” (p. 76); e “principio de precaución” (p. 77). En xeral, “a idea de fondo en canto á sustentabilidade é regular racionalmente o metabolismo entre natureza e sociedade” (p. 77), e esta se pode despregar en

tres ideas clave moi interrelacionadas para pensar cabalmente a transición de sistema: a idea de límite (relacionada coa sustentabilidade), a idea de igualdade (que nos permite pensar que sociedades máis igualitarias serán sociedades con maior nivel de benestar), e a de democracia económica (p. 78).

Así mesmo, Carpintero e Riechmann (2013) concretan esta proposta en catro obxectivos ou indicadores para guiar a transición, particularmente nos países centrais: a diminución da pegada ecolóxica; “a redución do Índice de Gini que mide a desigualdade na distribución da renda e a riqueza” (p. 79); “a redución e o reparto de todo o tempo

⁶⁶¹ Entendendo este alén da posesión de bens materiais, incluíndo a disposición de tempo e o goce de relacións sociais satisfactorias, nunha “noción de benestar que entronca con propostas de tradicións diversas e que teñen que ver co logro dunha verdadeira «vida boa», e do florecemento humano” (Carpintero e Riechmann, 2013, p. 71).

⁶⁶² Autocontención entendida como un proxecto de sociedade e non restrinxida á moderación individual do consumo (Carpintero e Riechmann, 2013).

de traballo necesario para o funcionamento da sociedade” (p. 79); e “o mantemento dun solo de gasto social, por debaixo do cal ningunha sociedade debería descender” (p. 79), dotando dos recursos necesarios ás “políticas públicas relacionadas coas necesidades sociais garantidas como dereitos con independencia do nivel de renda dos individuos” (p. 79). Os autores desagregan estes principios e obxectivos en propostas de políticas económicas concretas para a transición en torno ás tres dimensións clave -sustentabilidade, igualdade e democracia económica-, incluíndo, entre outras, políticas para a xestión do uso dos recursos e para a xestión de residuos baseadas na redución e a reutilización, un modelo alimentario baseado na Agroecoloxía, unha ordenación e planificación do territorio baixo criterios de sustentabilidade e igualdade, un sistema fiscal e uns servizos públicos robustos, e a construción de formas de democracia económica baseadas na experiencia da economía social e solidaria e das cooperativas autoxestionadas.

En definitiva, como afirman noutra obra os mesmos autores (Riechmann e Carpintero, 2014), xa non basta con cambios graduais dentro do marco económico, institucional e de desenvolvemento neoliberal actual, nin tampouco serve recuperar políticas keynesianas de procura do benestar mediante unha maior redistribución da riqueza ligada ao crecemento económico. Segundo os autores, ambas opcións de carácter capitalista resultan xa inviables, incluíndo o preconizado e enaltecido *Green New Deal* ou a eufemística «economía verde», por múltiples razóns que refiren tanto á situación actual de superación dos límites planetarios como á propia lóxica de inevitable e continuado crecemento inherente ao propio capitalismo. En síntese, os autores consideran tanto o neoliberalismo como o «ecokeynesianismo» como unha fuxida cara adiante que, aínda que no caso do segundo sexa a menor velocidade, en última instancia resulta tamén insostible.

Propóñense, polo tanto, transicións que apuntan a un cambio radical de paradigma catalizado a través de formulacións críticas e construtivas, así como alternativas políticas e económicas, que “abarcen dende o local ata o global, dende instrumentos e aspectos moi concretos ata reflexións xerais e abstractas, dende cuestións socio-institucionais

ata aspectos psicolóxicos e individuais” (Naredo, 2013, p. 129), entrañando unha ruptura co marco sociocultural e unha emancipación cognitiva con respecto aos esquemas ideolóxicos do sistema económico e o modelo de desenvolvemento hexemónicos, orientadas a alterar en consecuencia o marco institucional e normativo vixente, transcendendo “a mitoloxía do desenvolvemento” (p. 130) e restablecendo

a verdadeira razón de ser da xestión económica, facendo que o obxectivo que presida a reconversión do actual metabolismo económico sexa a mellora conxunta da calidade de vida e do seu ambiente, e non o mero aumento de certos saldos ou agregados monetarios (p. 131).

Como indican Kothari *et al.* (2019), “nunha época de transición como a actual, a crítica e a acción requiren de novas narrativas, combinadas con solucións materiais prácticas” (p. 38), xa que “facer máis do mesmo, aínda que mellor, non é suficiente” (p. 38). Por isto, “hoxe están a xurdir alternativas dende as marxes políticas; tanto dende a periferia colonial como na mesma periferia interior do capitalismo” (p. 38).

Deste xeito, como apunta o propio Naredo (2013), “acelérase [...] a produción de alternativas que parecen inviables dende a lóxica do paradigma dominante pero que se mostran plausibles no marco doutros paradigmas en formación” (p. 139), pois “a interacción entre a gravidade dos problemas, a mobilización social e a formulación de propostas pode facer máis permeables as instancias lexitimadoras e os mecanismos de defensa do statu quo posibilitando o que en principio parecía imposible” (p. 139).

Así, como apuntan Atutxa e Zubero (2019), se ben “non cabe dúbida que a neoliberalización do capitalismo prexudicou [...] a nosa capacidade de imaxinar unha posible alternativa sistémica” (p. 55), afortunadamente “a acción colectiva non desapareceu” (p. 55). É máis, “non só sobreviven e se manteñen, senón que emerxen con forza e incesantemente iniciativas colectivas que, apoiadas en valores como a solidariedade e a reciprocidade, loitan pola consecución dunha maior xustiza social e ecolóxica” (p. 55). En todo caso, segundo os autores, “a transición ecosocial debe pensarse como un proceso posible que require

da convicción e acción de cada vez un número maior de persoas” (p. 55).

Pola súa banda, Gutiérrez-Bastida (2019) salienta a relevancia, no actual escenario antropocénico e de crise civilizatoria, da promoción dunha “nova ética ecosocial considerada clave para transitar en dirección a un porvir ecoloxicamente equilibrado e socialmente xusto” (p. 99) e que, “apoiada nos principios de ecoddependencia e interdependencia da existencia do ser humano” (p. 99), sexa quen de guiar “a superación dos problemas ecosociais do século XXI e o tránsito cara outro futuro posible” (p. 99). O autor entende dita ética como “un proxecto global, de autorrealización persoal e de construción social [...] que transforma a nosa relación coa biosfera, cos outros seres vivos e cos da nosa mesma especie” (p. 105). Deste xeito, a ética ecosocial constrúese sobre características básicas como: o recoñecemento do valor intrínseco de todo ser vivo, situando a propia vida e a súa sustentabilidade como centro de pensamento e acción, salientando así a reciprocidade e dependencia do ser humano coa natureza e os seus conxéneres; a reivindicación da satisfacción das necesidades humanas “nun contexto de xustiza social, onde a distribución de bens e servizos se faga de maneira xusta, equitativa e democrática” (p. 106); o recoñecemento dos límites planetarios e a determinación de soste-la vida mediante o “axuste e autorregulación da actividade humana na biosfera” (p. 107); e a orientación á acción, en tanto que “proceso dinámico e aberto, en construción permanente, que formula retos e abre fiestras ao cambio” (p. 107) a través dun “progreso sostido de toma de decisións que permiten novas e mellores maneiras de obrar, de determinacións que se transforman en accións” (p. 107).

A este respecto, Herrero (2013) salienta a necesidade -e a dificultade- de definir colectivamente eses novos marcos éticos, políticos e culturais mediante o afondamento democrático:

Para lograr unha transición cara outro modelo, é indispensable establecer consensos sobre que é o que non funciona ben nas nosas sociedades, como chegamos a esta situación e como poderíamos cambiar. E non é algo sinxelo porque esixe darlle a volta a algunhas pezas que cimentan o noso almacén cultural e que forzan a mirar a realidade cunhas lentes que a distorsionan (p. 279).

Para afrontar tal reto, Herrero (2013) insta a cambiar de lentes, para o que o ecofeminismo achega ferramentas oportunas para voltear o marco cultural dende o ineludible cometido do decrecemento por imperativo dos límites planetarios, o recoñecemento e valoración das fortes e estreitas relacións de ecodependencia e interdependencia, o imperativo ético do reparto da riqueza nun escenario de recursos cada vez máis limitados e “a vontade de construír sociedades nas que mereza a pena vivir” (p. 300), poñendo para tal efecto a vida, en todas as súas expresións -a humana e a doutras especies, a Biosfera e os ecosistemas, as bases materiais que a fan posible, as relacións de reciprocidade e apoio mutuo, as emocións, etc.-, no centro das aspiracións e esforzos colectivos.

Así mesmo, outro aspecto recorrente e relevante entre as formulacións ecoloxistas da transición é a importancia central que se lle outorga aos bens comúns⁶⁶³ (Ávarez-Cantalapiedra, 2013; Alonso *et al.*, 2017; Atutxa e Zubero, 2019; Calle, 2019), retomando un elemento cun profundo arraigo histórico, tanto en múltiples expresións culturais de regulación económica por todo o planeta, como nas discusións económico-políticas sobre os modelos de sociedade e a comparación entre o Estado, o mercado e as comunidades como institucións provisoras de satisfactores e reguladoras do uso dos recursos (Ostrom, 2000). Para Atutxa e Zubero (2019),

como alternativa ao público-estatal e o privado-mercantil, o paradigma do común conta cos elementos definitorios suficientes para analizar, dende unha mesma e transversal perspectiva, prácticas aparentemente afastadas que actúan en infinidade de ámbitos imaxinables a favor dunha maior xustiza social e ecolóxica. Posibilita o recoñecemento mutuo de prácticas heteroxéneas que dende a acción colectiva e cooperativa local comparten un mesmo horizonte en resposta a problemáticas que adquiren unha dimensión global (p. 56).

Pola súa banda, Calle (2019) salienta a relevancia dos novos comúns, que entrañan unha grande diversidade de prácticas e ámbitos de actuación:

⁶⁶³ Segundo Riechmann e Carpintero (2014), os bens comúns comprenden a terra, os ecosistemas, a atmosfera, os océanos, os ríos, os bosques, etc., mais tamén todas as formas de vida que con eles interactúan, así como produtos do traballo e a creatividade humana -ideas, coñecementos, imaxes, códigos-, os afectos e as relacións sociais.

Novos comúns son os vellos comunais que aínda persisten manexando colectivamente territorios (bosques, devesas, concas hidrográficas) ou bens naturais (auga, biodiversidade, bancos de pesca). E son tamén novas iniciativas en temas como alimentación, enerxía, educación, servizos ou transporte que se comprometen, dende unha práctica de xestión compartida, con economías ecolóxicas, de coidados, comunitarias ou de corte social e solidario (p. 103).

Neste sentido, Calle (2019) describe os novos comúns como

procesos sociais que coidan da reprodución de bens naturais (físicos, ciclos de vida) ou bens cooperativos (culturais, espazos para compartir e cooperar) mediante unha organización de lazos sociais que apuntan a comunidades de destino, dotándose de regras para que determinados bens sigan reproducíndose e estando dispoñibles para esa comunidade ou para unha comunidade máis ampla (p. 108).

Trátase, así mesmo, segundo Calle (2019), de

procesos que nitidamente apostan por unha democratización, por garantir certos dereitos de uso en torno a bens, por un proceso que vai máis alá da agregación e xera lazos sociais, por unha aposta que revirte cara ao exterior en reclamacións de xustiza social e sustentabilidade (p. 109).

Deste xeito, segundo o autor, non encaixarían plenamente coas iniciativas comunais históricas descritas por Ostrom (2010), senón que “introducen matices e actualizan propostas en tempos de ruptura civilizatoria” (Calle, 2019, p. 108), pois aos recursos físicos engaden os culturais e relacionais, así como “responden, polo xeral, a prácticas de democratización dende abaixo[...] máis que a ideas de orde e autarquía local” (p. 108), xeran dereitos mediante a súa práctica, practican a autoxestión ao tempo que, en moitos casos, se abren a procesos de co-xestión coas administracións públicas, e se perfilan como “novos satisfactores que atenden integralmente necesidades básicas (materiais, afectivas, expresivas e de relación sustentable coa natureza)” (p. 108). Sen embargo, tamén

comparten trazos fundamentais das iniciativas de comúns enfocadas cara o sostemento de sociedades locais e bens naturais: definen límites, establecen concretamente que bens naturais ou cooperativos queren reproducir, constrúen regras e vixían o proceso colectivamente, teñen un propósito de aniñarse cara arriba [...], buscando non alterar os [seus] principios nas súas articulacións con outros proxectos ou nos seus saltos de escala (cara arriba e cara os lados, cara outras formas de economías máis sustentables presentes nos territorios) (p. 109).

Neste mesmo sentido, Calle (2019) tamén salienta que, transgredindo a perspectiva eurocéntrica, estes novos comúns “teñen unha importancia e uns vimbios culturais máis significativos en territorios considerados periféricos pola economía globalizada” (p. 109), nos pobos e comunidades indíxenas e campesiños de procedencias diversas: o rural mexicano, as culturas andinas e as mingas suramericanas, a África sub-sahariana, a India ou os quilombos do Brasil, entre outras.

En todo caso, “o común caracterízase polo seu potencial transversalizador” (Atutxa e Zubero, 2019, p. 57), de modo que “iniciativas de características similares, a priori situadas en ámbitos de moi diversa índole, [...] son capaces de recoñecerse nunha empresa común” (p. 57), isto é, “a procura dunha maior autonomía humana e unha maior xustiza social e ecolóxica” (p. 57). A isto os autores engaden que “fronte á gran incerteza sobre a evolución que terán as institucións actuais, o común é xa un conglomerado de prácticas instituíntes válido para producir transformacións nos espazos do público, o privado e o social” (p. 59).

A este respecto, Álvarez-Cantalapiedra (2013) apunta:

A defensa dos comúns faise máis urxente ante a profundidade da crise ecolóxico-social. Afrontar en serio esta crise implica conceder unha centralidade que non goza na organización socioeconómica actual o coidado da vida humana e a sustentabilidade ecolóxica. A satisfacción das necesidades humanas a través de procesos que se podan manter no tempo sen interrupción e diminución de calidade, isto é, o coidado da vida de forma sostible, require transitar dende unha economía centrada no lucro e o interese privado a outra baseada na procura do ben común (p. 188).

Así, segundo Atutxa e Zubero (2019), “a idea do común convértese nunha das posibles maneiras de (auto) organización e mutuo recoñecemento de prácticas que xa mostran outras formas de facer e de vivir nas diversas rexións do planeta” (p. 55). Neste sentido, dende o punto de vista dos autores, “o común envolve todas aquelas actividades (auto) transformativas producidas por suxeitos que, mediante a acción conxunta, son capaces de crear novas institucións en constante cambio para a procura de maiores cotas de autonomía humana” (p. 55-56),

mediante a cal dirixirnos “a escenarios dunha maior xustiza social e ecolóxica; á transición ecosocial” (p. 56), xa que “na súa dimensión normativa como a procura de autonomía humana ou a defensa da xustiza social e económica, os comúns son prácticas que intrinsecamente contribúen á [...] idea de suficiencia e autocontención” (p. 61).

Faise patente, por tanto, que levar a cabo esta transición require, como sinala Álvarez-Cantalapiedra (2013), “moita innovación e experimentación social” (p. 188). Afortunadamente, o autor destaca a sorprendente “cantidade e calidade das propostas que circulan da man de organizacións ecoloxistas, feministas e movementos alternativos na actualidade” (p. 188). Porén, tamén advirte que “a transición, ademais de moita innovación social e acumulación de forzas, esixe tamén ter claro a meta perseguida, o proxecto de sociedade ao que se aspira” (p. 189), sen o cal, guiadas polo pragmatismo e as esixencias do inmediato, as distintas propostas poden terminar por afastarse do fin fundamental, dos horizontes comúns, ou abandonar as posibilidades que presenten maiores dificultades de acometer, malia que podan ser as máis acaídas para transitar cara modelos sustentables e xustos de sociedade.

En todo caso, Atutxa e Zubero (2019) sinalan que “a transición a sociedades social e ecoloxicamente máis xustas é sempre unha opción política e fronte a este feito, a praxe instituínte común pode xogar un papel decisivo” (p. 61), pois é un elemento que entronca con elementos clave da transición ecosocial tales como a socialización dos medios de produción, o fortalecemento das comunidades locais, a autonomía e a diversidade humana, o decrecemento e a procura de condicións dignas de vida dentro dos límites planetarios e a descentralización do poder mediante a autoxestión colectiva e democrática. E para tal efecto,

resulta crítico crear novas institucións sociais en cuxo proceso as prácticas participativas locais teñen o potencial, non só de incluír á cidadanía na toma de decisións e na reapropiación dos medios de produción, senón tamén de que estas últimas estean embebidas dunha ética secular común (p. 61-62).

En síntese, para o propósito de trocar os valores propios da fe no crecemento e o consumismo por outros alternativos co fin de acometer unha transformación sistémica coa que realmente poder reverter a crise

socioambiental abandonando o modelo de desenvolvemento que a provoca e agudiza, as iniciativas que traballan en torno a noción do común presentan un grande potencial, xa que, “dende a práctica, os comúns propician os comportamentos auto-contidos e a suficiencia” (Atutxa e Zubero, 2019, p. 72), así como “mostran que unha vida boa e digna pode ser desacoplada do continuo crecemento económico” (p. 72).

Todas estas propostas coinciden en grande medida coas respostas emerxentes de reconstrución social en escenarios poscolapso previstas por Fernandez-Durán e González-Reyes (2018b), que terán que disputar, segundo os autores, a lexitimidade social ás novas formas de fascismo -como os ecofascismos- e autoritarismo en auxe para sentar os cimentos da construción de futuras «sociedades ecomunitarias», baseadas na no-violencia, a dispersión do poder en organizacións non estatais -loais, comunitarias, autoxestionadas- e a sustentabilidade como principio orientador das políticas, entre outros aspectos. Ou cos que Taibo (2017) cualifica como “*movementos pola transición ecosocial*” (p. 125), que xiran en torno ao “renacemento, interconectado, de formas de propiedade colectiva que constitúan unha resposta, tanto á situación actual como á propia do colapso” (p. 126) e que esbozan os perfís dun proxecto de futuro alternativo en eidos como a enerxía, a mobilidade, o uso das materias primas e da tecnoloxía, as relacións económicas e sociais, a sanidade, a educación, a política -en torno á autoxestión e a democracia directa-, o coñecemento, a ocupación do territorio e a relación coa terra e a produción agroalimentaria, apostando por procesos de desurbanización, rerrualización e reagrarización.

Como síntese, Riechmann e Carpintero (2014) insisten na necesidade de considerar a pluralidade de transicións posibles, adaptadas ás diferentes condicións económicas e culturais, aspirando a unha federación de diversidades e experiencias locais e rexionais en torno a unhas liñas xerais sobre o cambio sistémico e cultural e a unha economía ao servizo das persoas e do coidado do planeta, e non sometida ao imperativo do crecemento material.

Táboa 13. Comparativa da perspectiva débil da sustentabilidade ou ambientalista fronte a perspectiva forte da sustentabilidade ou ecoloxista.

Perspectiva débil da sustentabilidade - Ambientalista - Reformista	Perspectiva forte da sustentabilidade - Ecoloxista - Transformadora
Crecemento con medidas correctoras dentro das marxes da racionalidade económica dominante	Decrecemento e outras propostas rupturistas coa lóxica económica hexemónica
Economía Positiva -neoclásica- Neoliberalismo Ecokeynesianismo	Economía Ecolóxica Ecoloxía Política Economía Social e Solidaria Economía Feminista e do Coidado Economía Colaborativa Economía do Rosco
Tecnoptimismo / Solucionismo tecnolóxico	Transformacións estruturais e sistémicas
Espectro ideolóxico amplo, do neoliberalismo á posicións socialdemócratas -e incluso marxistas-	Diferentes correntes do ecoloxismo: ecoloxismo político, social e popular, eco-socialismo, eco-feminismo, etc.
Desenvolvemento Sostible	Ecodesenvolvemento, Cultura da Sustentabilidade
Green New Deal, Pacto Verde Europeo, Crecemento/Economía Verde, Economía Circular, Infraestrutura Verde	Decrecemento, Ben Vivir, Movemento en Transición, Economía Social e Solidaria
Mecanismos de mercado e/ou intervencionismo público Democracia Representativa ou Participativa	Comúns e Novos Comúns Democracia Económica Democracia Radical
Intensificación Agrícola Sostible, Agricultura Intelixente, de precisión ou dixital, Agricultura Climaticamente Intelixente, Agricultura Ecolóxica institucionalizada e Intelixente	Permacultura, Agricultura Rexenerativa, redes alimentarias alternativas, movementos alimentarios, Agroecoloxía
Transición Ecolóxica (Xusta)	Transición/Transformación Ecosocial

Fonte: Caride e Meira (2001), Naredo (2004) e Kothari *et al.* (2019). Elaboración propia.

Se ben resulta patente que o enfoque desta tese se sitúa claramente na perspectiva forte da sustentabilidade, á hora de discernir entre os

diferentes modelos de transición e entender mellor o alcance e implicacións das súas propostas nun contexto de crise -ou incluso de colapso- socioambiental, resulta moi suxerente a análise comparada que ofrecen González-Reyes *et al.* (2019). Nesta, contrastan dous escenarios de futuro para a década entrante, asociados respectivamente ás previsións atribuídas ás propostas do *Green New Deal* e do *Decrecemento*⁶⁶⁴, tomando como punto referencia comparativa un terceiro escenario de tipo *Business as Usual* -isto é, “unha continuación suave das dinámicas xa en marcha” (p. 5)-, e enmarcando dita análise no caso específico do Estado español.

De xeito descritivo, a do *Green New Deal* suporía, segundo González-Reyes *et al.* (2019), “unha estratexia institucional para levar a cabo un movemento dobre” (p. 5), a saber: “unha modernización ecolóxica de alta tecnoloxía que estimulase sectores económicos como o das enerxías renovables industriais, as TIC ou a eficiencia enerxética [...] para dar lugar a unha descarbonización rápida” (p. 5), por unha banda, e “a reconstrución dun Estado social forte que liderase dita transformación e constrúise un marco de xogo nekeynesiano no que desenvolvea” (p. 5), pola outra. Así mesmo, os autores matizan que non se trataría dunha estratexia finalista, “senón que tería como obxectivo abrir a porta de transformacións sociais e económicas ulteriores máis fondas” (p. 5). Neste sentido, apuntan que “se trata dunha proposta que, se ben sigue enmarcándose na lóxica económica capitalista e a lóxica institucional dunha democracia parlamentaria, asume un horizonte de reforma posneoliberal” (p. 19), concretándose nun “incremento substancial da presión fiscal progresiva, un aumento da marxe de endebedamento público, e das ferramentas do Estado para impulsar a política industrial, así como un reparto da renda nacional máis favorable ás rendas do traballo” (p. 19), dando lugar así a “condicións socioeconómicas e políticas para un incremento substancial da ambición climática e ecolóxica, na que o Estado pode ter un papel máis protagonista, e no que a xustiza social aumentaría” (p. 19).

⁶⁶⁴ Pode entenderse que cada un dos escenarios analizados representa, en certa medida, cada unha das correntes ou perspectivas da sustentabilidade aquí descritas.

Porén, González-Reyes *et al.* (2019) sinalan que, ao igual que o escenario *business as usual*, o *Green New Deal* non contempla “un cambio substancial no funcionamento do mercado capitalista” (p. 26), nin modifica “de maneira importante o papel social do Estado” (p. 26), do mesmo xeito que tampouco considera “a existencia de restricións substantivas na dispoñibilidade de materiais e enerxía á hora de emprender os desenvolvementos industriais necesarios para as transicións” (p. 26) a afrontar na década entrante.

En cambio, o *Decrecremento* parte, segundo González-Reyes *et al.* (2019), do suposto básico de que “só un sistema socioeconómico non capitalista pode articular sociedades que respecten os límites do planeta” (p. 26). Neste sentido, considérase “necesaria, desexable e inevitable unha redución robusta do consumo de enerxía e materiais nas sociedades contemporáneas” (p. 5), a cal “ten que realizarse con criterios de xustiza e favorecer a construción de autonomía social” (p. 5), implicando así mesmo “a construción de economías máis rurais, locais e destecnoloxizadas” (p. 5). Deste xeito, procúrase “unha transformación económica que se enmarcaría nunha transformación política profunda que camiñase na dirección de romper a nosa dependencia total do mercado e do Estado, apostando pola *desalarización* e pola construción de autonomía política e material” (p. 5), entrañando así “unha transformación social que transvase horas de traballo asalariadas cara proxectos autoxestionados” (p. 26). Así mesmo, matizan que neste escenario a procura da autonomía “non se circunscribe unicamente ao plano económico-social, senón que tamén abarca o político” (p. 27), apuntando á “necesidade dunha politización colectiva que permita construír e fortalecer espazos de toma de decisións e resolución de conflitos á marxe dos estatais” (p. 27), sen que isto supoña, secasí, “a disolución de toda institucionalidade no seo do social” (p. 27), posto que “o seu horizonte de chegada sería a construción dunha institucionalidade autónoma, descentrada e federalista” (p. 27)⁶⁶⁵.

⁶⁶⁵ González-Reyes *et al.* (2019) apuntan que, no marco temporal da súa análise, “non ten sentido considerar unha disolución do Estado nin unha desmercantilización total da sociedade” (p. 26), polo que apuntan máis ben a un “proceso gradual de mobilización social que faría que a autoxestión no político e no económico gañase cada vez máis espazo” (p. 26).

En todo caso, a principal idea forza deste enfoque “é que o tempo das políticas de crecemento económico quedou atrás” (González-Reyes *et al.*, 2019, p. 27), pois “calquera escenario de activación económica implica un aumento das emisións” (p. 27), así como afondar na perda masiva de biodiversidade, na disfunción dos ecosistemas e na redución de dispoñibilidade das principais fontes de enerxía e materiais - incluíndo precisamente os esenciais para o desenvolvemento tecnolóxico de nova fontes de enerxía e da mobilidade-. Desta maneira, considérase que “non existe marxe material e enerxético para outro período de crecemento sostido e que, ademais, todos os pasos que avancemos nesa dirección nos colocarán nunha situación moito peor á hora de pensar sociedades verdadeiramente vivibles” (p. 27). Consecuentemente, neste escenario contéplase “un contexto de forte redución no consumo material e enerxético que entrañe unha redución da escala metabólica da nosa economía, unha rexeneración dos ecosistemas e unha limitación forte das emisións” (p. 28), sen esquecer a existencia dunha “forte desigualdade no reparto da riqueza, [...] que debe combaterse e terse en conta á hora de pensar nunha proposta de decrecemento” (p. 28), polo que “unha política socialmente xusta, emancipadora e ecoloxicamente consciente, ten que pasar [necesariamente] por un forte decrecemento dos sectores enriquecidos das nosas sociedades” (p. 28). Así mesmo, considérase tamén “unha redución da internacionalización da economía e [...] unha forte relocalización” (p. 28), así como “unha redución xeral da actividade económica” (p. 28), sen impedir, secasí, o crecemento de sectores favorables á sustentabilidade, priorizando as actividades “de pequena escala, autoxestionadas, e non dependentes de materiais e procesos produtivos non renovables” (p. 28).

Con todo, da análise realizada, González-Reyes *et al.* (2019) salientan en primeira instancia que “un escenario de *business as usual* só pode conducirnos a máis do mesmo: a unha aceleración da crise” (p. 13), polo que consideran que “estamos na obriga de explorar vías alternativas á dinámica da sociedade industrial capitalista” (p. 13). Neste sentido, sentencian que “o modelo socioeconómico vixente é incompatible coa sustentabilidade” (p. 46), dado que

a riqueza que se xera entraña unha hipoteca autodestrutiva no ecolóxico que impide a súa viabilidade, pois estamos nunha situación de emerxencia ambiental. Disto derívase que a continuidade socioeconómica, que as cousas sigan o seu curso, non é unha opción. Tamén que calquera transformación que permita alumear sociedades sustentables na próxima década irá acompañada de cambios sociais e políticos profundamente disruptivos (p. 46).

A partir desta consideración, González-Reyes *et al.* (2019) comparan como se conciben dende cada un dos enfoques propositivos analizados os diferentes procesos de relevancia para a actual situación, como o cambio climático, o esgotamento das fontes convencionais de enerxía e dos materiais, a cada vez menor dispoñibilidade de auga doce ou a perda de biodiversidade, así como as formulacións de liñas de acción que dende cada unha delas se enuncian para sectores como a enerxía, o urbanismo e a vivenda, o transporte, a xestión dos residuos, a agricultura e a gandería, a minería, o turismo, as TIC, a xestión forestal e doutros ecosistemas clave, a industria ou os coidados. Como resultado da modelización dos escenarios, os autores sintetizan a comparativa arredor de catro elementos: a mitigación do cambio climático, a estrutura produtiva, o emprego e as resistencias ao cambio.

Con respecto ao primeiro, salientan que se ben o *Green New Deal* “avanza na dirección correcta” (González-Reyes *et al.*, 2019, p. 51), faino dun xeito insuficiente e incompatible coa xustiza climática global, mentres que o *Decrecemento* “logra alcanzar un nivel de redución de emisións necesario e climaticamente xusto en termos globais” (p. 51). Do segundo apuntan que, se ben o segundo escenario resulta máis disruptivo, un *Green New Deal* “de placas solares, coche eléctrico e sociedade de consumo sostible é inviable” (p. 51), precisando poñer en cuestión “a tríade coche-avión-carne” (p. 51) para que este escenario poda aspirar a ser sustentable. No eido laboral, se ben é certo que o primeiro escenario “ofrece oportunidades importantes para unha expansión do emprego compatible cunha redución substancial das emisións” (p. 51) e que, por contra, no segundo “a ambición na redución de emisións iría ligada a unha perda neta de emprego se non se modifica de xeito substancial o mercado de traballo” (p. 51), os autores sinalan que tamén é certo que no caso do *Decrecemento* “se abren novos espazos para construír sociedades autónomas non capitalistas e, nese

sentido, cunha potencialidade para a sustentabilidade, a xustiza e a liberdade notable” (p. 51). Por último, apuntan que “ambos escenarios van enfrontar restricións similares na súa tradución práctica” (p. 51) - particularmente o segundo-, en forma de “resistencias ao cambio dos intereses creados e das lóxicas estruturais que hoxe gobernan a sociedade moderna” (p. 51), se ben “póndese abrir máis oportunidades políticas para o seu desenvolvemento conforme avance a crise socioecolóxica” (p. 51), tamén particularmente no caso do *Decrecemento*. En todo caso, os autores advirten que “parece moi pouco probable que unha única tendencia sexa capaz de impoñerse hexemonicamente e marcar o paso da traxectoria do sistema socioeconómico” (p. 45), en tanto que

non é previsible que ningún deles consiga implementarse de maneira ininterrompida, pois no contexto da crise global multidimensional que atravesamos, que se traduce nunha inestabilidade política constante e unha forte axitación social, cabe esperar importantes bandazos nas políticas públicas e nas iniciativas dos diversos actores sociais (sindicatos, empresariado, movementos sociais e outros grupos sociais) (p. 45).

Ora ben, dentro do escenario de crise descrito e na disxuntiva entre perspectivas da sustentabilidade, correntes e enfoques de transición cara modelos sustentables de sociedade, cómpre considerar que función poden desempeñar as dietas e os sistemas agroalimentarios, tendo en conta o relevante papel que estes xogan na crise socioambiental, tanto no referido á súa contribución aos impactos socioambientais, como no que concirne á súa vulnerabilidade ante as súas consecuencias, co correspondente risco para a SegA e a realización do DAA, pero tamén co potencial transformador que este mesmo protagonismo na crise lle confire. Dito doutro xeito, trátase de bosquexar o papel que a alimentación pode xogar na «gran encrucillada» (Prats *et al.*, 2016) na que se encontra actualmente a humanidade.

Neste sentido, como xa avanzamos⁶⁶⁶, a adopción e promoción de dietas saudables vencelladas a sistemas agroalimentarios sustentables pode constituír un elemento clave para as anteditas transicións (HLPE, 2014; 2017; Meybeck e Gitz, 2017; Willet *et al.*, 2019), dado que, como

⁶⁶⁶ No segundo epígrafe.

tamén abordamos no anterior subepígrafe, a construción da dieta entraña un grande potencial para a redución dos impactos ambientais, particularmente cando esta é abordada tendo en consideración o conxunto do sistema agroalimentario (Rosenzweig *et al.*, 2020).

Algúns exemplos relevantes da recente incorporación da sustentabilidade como dimensión prioritaria na abordaxe da alimentación a nivel académico e institucional, superando os tradicionais enfoques estritamente nutricionais e vinculando estreitamente o carácter saudable e sustentable de determinadas construcións da dieta (Tilman e Clark, 2014), son, entre outros: o informe publicado pola comisión EAT-Lancet sobre *alimentación, planeta e saúde* (Willet *et al.*, 2019; EAT-Lancet, 2019); a publicación dos 16 principios guía para as dietas sustentables e saudables por parte da FAO e a OMS (2019); o informe publicado polo WRI sobre a configuración dunha alimentación sustentable para manter unha poboación de 10.000 millóns de persoas para 2050 sen destruír o planeta, mediante a adopción de dietas sustentables e melloras na produción agroalimentaria (Searchinger, Waite, Hanson e Ranganathan, 2019); o informe da británica *Royal Society for the encouragement of Arts, Manufactures and Commerce* (RSA, 2019) que vincula as dietas saudables co desenvolvemento dunha agricultura sustentable e un mundo rural vivo; o posicionamento da *Society for Nutrition Education and Behaviour* (Rose, Heller e Roberto, 2019) sobre a importancia de incluír a sustentabilidade ambiental nas guías alimentarias; o recoñecemento por parte do HLPE (2020) da sustentabilidade como dimensión fundamental da SAN; a prolífica literatura científica sobre as dietas sustentables (Jones *et al.*, 2016; Burlingame e Dernini, 2019; Ferranti, Berry e Anderson, 2019); ou a xa referida inclusión da dimensión da sustentabilidade en diferentes guías e recomendacións alimentarias (González-Fischer e Garnett, 2018; Aranceta-Bartrina e Pérez-Rodrigo, 2019; Dernini, 2019; Jones *et al.*, 2019).

Esta profusión responde, en grande medida, como apuntan Johnston, Fanzo e Cogill (2014), a que “hai unha necesidade urxente de desenvolver e promover estratexias innovadoras para comprender,

medir e promover as dietas e sistemas alimentarios sustentables” (Johnston et al., 2014, p. 420). Para isto, “é crucial repensar cuantitativa e cualitativamente como son producidos, procesados, comercializados e consumidos os alimentos” (p. 420). Neste sentido, estes autores articulan os principais determinantes das dietas sustentables en torno a cinco categorías -agrarios, sanitarios, ambientais, económicos e socioculturais-, compostos á súa vez por factores e procesos interrelacionados, apuntando así á complexidade e á interdependencia e condicionamento mutuo entre ditas categorías, xa que “cando os factores ou procesos se modifican nunha categoría determinante, ditos cambios afectan a outras categorías determinantes e, á súa vez, ao nivel de «sustentabilidade» dunha dieta” (p. 418). Así, á complexidade e multidimensionalidade propia da construción da dieta⁶⁶⁷, súmanse outras consideracións e elementos para que esta poda considerarse sustentable. Consecuentemente, “os determinantes dunha dieta saudable, ambientalmente adecuada, asequible, accesible e culturalmente apropiada son numerosos e complexos” (p. 423). Os autores o explican do seguinte xeito:

Os alimentos que consumen os seres humanos se ven afectados por unha grande cantidade de factores interrelacionados, que inclúen a dispoñibilidade, a accesibilidade e a elección dos alimentos, que á súa vez están influenciados pola xeografía, a demografía, os ingresos dispoñibles, o nivel socioeconómico, a urbanización, a globalización, a relixión e a cultura, o *marketing* e a actitude do consumidor. As dietas sustentables consideran [ademais] como o sistema alimentario inflúe na saúde e nos impactos ambientais e viceversa. Para comprender unha dieta sustentable, débense considerar os determinantes e efectos agrícolas, ambientais, socioculturais e económicos dos alimentos consumidos, así como o valor nutricional (p. 421).

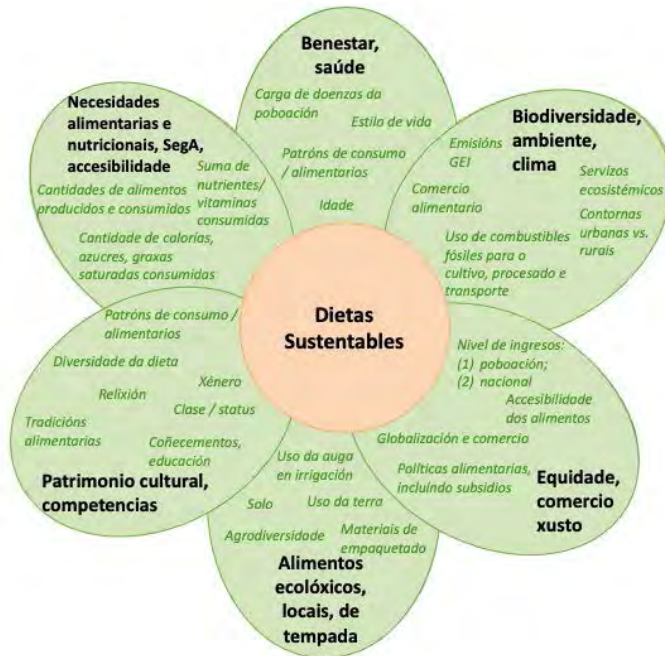
Así mesmo, Johtson *et al.* (2014) concretan a configuración das dietas sustentables en función de seis compoñentes clave, baseadas na xa referida definición da FAO (2012b)⁶⁶⁸: necesidades alimentarias e nutricionais, SegA e accesibilidade; benestar e saúde; biodiversidade, ambiente e clima; equidade e comercio xusto; alimentos ecolóxicos,

⁶⁶⁷ Como abordamos no segundo epígrafe.

⁶⁶⁸ Presentada tamén no segundo epígrafe.

locais e de tempada; e patrimonio cultural e competencias alimentarias (Ver Figura 62).

Figura 62. Componentes clave dunha dieta sustentable.

Fonte: Johnston *et al.*, 2014. Tradución propia.

A ditos elementos, poderíase engadir unha sétima compoñente de democratización centrada na horizontalidade das relacións entre axentes e elos da cadea agroalimentaria, unha distribución equitativa de beneficios, unha asunción equilibrada de responsabilidades con relación á sustentabilidade da dieta e dos sistemas agroalimentarios, e, en definitiva, unha maior autonomía individual e colectiva mediante a participación e a toma de decisións nos procesos e políticas agroalimentarias mediante mecanismos de gobernanza multiactor, aspectos cara os que apunta a dimensión da axencia introducida polo HLPE (2020) con respecto á SAN, así como as reivindicacións de SobA por parte do movemento campesiño e outros movementos alimentarios⁶⁶⁹. Do mesmo xeito, á compoñente de equidade e comercio

⁶⁶⁹ Presentadas no subepígrafe 1.6.

xusto -que podería catalogarse como de xustiza alimentaria- cabe agregarlle de maneira explícita o enfoque de dereitos, particularmente en referencia aos elos e axentes máis febles ou con menor influencia na cadea alimentaria -consumidoras, produtoras/campesiñas, traballadoras agrarias, na transformación, comercialización, etc.- e en especial á aquelas persoas e colectivos especialmente vulnerables á inseguridade alimentaria en todas as súas formas. Con ambas as dúas matizacións vincularíase de xeito estreito a concepción das dietas sustentables coas formulacións da Soba.

Nesta liña, como xa vimos, actualmente son xa múltiples as guías e recomendacións alimentarias, os organismos supranacionais, as redes de investigación e institucións académicas⁶⁷⁰ e as organizacións, iniciativas e movementos sociais⁶⁷¹ que avogan pola adopción de dietas sustentables para reducir a pegada ecolóxica -e social- da alimentación, presentando deste xeito unha grande diversidade de enfoques e aproximacións a dito concepto. Así, por exemplo, adóitase atribuír dita condición tanto a estilos alimentarios baseados en vexetais, nomeadamente as do espectro do vexetarianismo (Sabaté e Jehi, 2018; Niederle e Schubert, 2020), como a determinadas dietas cun arraigo cultural histórico en certas rexións do planeta, como é o caso da DM (Dernini *et al.*, 2019; Serra-Majem e Ortiz, 2020), polos seus “beneficios para a saúde e a nutrición, baixo impacto ambiental e riqueza en biodiversidade, altos valores socioculturais dos alimentos e beneficios económicos locais positivos” (Aranceta-Batrina *et al.*, 2019, p. 2), mais tamén pola súa contribución á configuración de sistemas agroalimentarios sustentables (Berry, 2019). De igual xeito, circunscribíense tamén aquí, evidentemente, estilos alimentarios que teñen por finalidade intrínseca e explícita a redución da pegada ecolóxica, como é a xa referida dieta climatariana (ECODES, 2016; Oxfam Intermón, 2019), a «eco-alimentación»⁶⁷² (Sauvé, Naoufal e

⁶⁷⁰ Un exemplo neste sentido é a iniciativa *Menus for Change* e a rede colaborativa de investigación, educación e innovación homónima, impulsadas por *The Culinary Institute of America* e a *Harvard T.H. Chan School of Public Health* arredor das dietas saudables e sustentables. Ver <https://www.menusofchange.org> e <https://www.moccollaborative.org> [Revisado o 29 de marzo de 2021].

⁶⁷¹ Por exemplo, o xa referenciado movemento *Slow Food* ou mesmo a *Global Footprint Network* (<https://www.overshootday.org/solutions/food/> [Revisado o 29 de marzo de 2021]).

⁶⁷² Máis información en <http://www.eco-alimentation.uqam.ca> [Revisado o 31 de marzo de 2021].

Auzou, 2013) ou outras formas de alimentación sustentable baseadas no consumo de alimentos frescos, de produción ecolóxica (Kahl, Strassner, Bügel, Lairon e Paoletti, 2019), campesiña e/ou familiar, local, de tempada, distribuídos a través de canais curtos de comercialización ou do pequeno comercio (Mauleón e Rivera, 2009). En calquera caso, todas elas poden achegarse máis ou menos á consideración de dieta sustentable, sexa con relación á definición da FAO (2012b), en función da integración das compoñentes descritas por Johtson *et al.* (2014), ou incluso sumando a dimensión aquí proposta en clave de axencia -en liña coa proposta do HLPE (2020)- ou a matización da dimensión de xustiza alimentaria coa inclusión explícita dun enfoque de dereitos.

Sen embargo, estas propostas e recomendacións de adopción de dietas sustentables están aínda lonxe de conseguir unha implantación social ampla, se ben os datos dispoñibles mostran certa progresión nalgúns cuestións discretas. A nivel europeo, o eurobarómetro especial sobre cambio climático (TNS Political & Social, 2017) sitúa o consumo de alimentos locais e de tempada -cando resulta posible- como a terceira resposta individual con maior adhesión entre a cidadanía europea para contribuír a afrontar o cambio climático -41% das enquisadas-, só por detrás de reducir e separar os residuos para o seu reciclado -71%- e de reducir o consumo de artigos refugables, como as bolsas de plástico ou a embalaxe excesiva⁶⁷³ -56%-. Porén, outros factores como a redución do consumo de alimentos de orixe animal ou a preferencia por alimentos producidos mediante manexos ecolóxicos nin tan só son contemplados (Bisquert, Carvalho e Meira, 2018; Carvalho e Bisquert, 2019). Así mesmo, no eurobarómetro especial dedicado á inocuidade alimentaria -*food safety*- (Kantar, 2019) sitúanse as consideracións ambientais -agrupadas con outras de carácter ético ou vinculadas á crenzas relixiosas- como un factor de decisión na compra de alimentos relativamente pouco relevante -19% das enquisadas-, moi por detrás de factores como a procedencia dos alimentos -53%-, o prezo -51%-, a inocuidade -50%, o sabor -49%- ou a composición nutricional -44%-.

⁶⁷³ Aspecto tamén relacionado coas dietas sustentables.

A nivel español, segundo o eurobarómetro especial sobre cambio climático (TNS Political & Social, 2017), a preferencia pola compra de alimentos locais e de tempada ten unha adhesión do 32%, inferior á xa indicada media europea -41%- e moi lonxe das proporcións presentadas por países como Suecia -63%-, Eslovenia -62%- o Austria -58%-. Pola súa banda, na última dunha serie de tres demoscopias sobre a resposta da sociedade española ante o cambio climático realizadas polo grupo de investigación SEPA-Interea (Meira, 2013), sinálase que a elección de froitas e verduras de produción nacional -52,8%- e de produtos de agricultura ou gandería ecolóxica -18,8%- ocupan a sétima e octava posición respectivamente entre os comportamentos proambientais realizados asiduamente -sempre ou con moita ou bastante frecuencia-recoñecidos polas enquisadas para facer fronte ao cambio climático, se ben o hábito de levar a propia bolsa para facer a compra -evitando así o uso de bolsas plásticas refugables- ocupa o segundo posto en nivel de adhesión, cun 74,1%. No entanto, unha demoscopia máis recente (Meira, 2021) mostra que as enquisadas declaran unha maior asunción destes comportamentos con relación ao consumo alimentario, situándose de novo o uso de bolsas propias en segundo lugar, cun 91,2% de enquisadas que declaran facelo sempre ou con moita ou bastante frecuencia, mais ascendendo en postos e adhesión relativa o consumo de verduras e froitas producidas no país -no quinto posto cun 86,2%- e a compra de alimentos ecolóxicos -no sexto posto cun 49,9%-, así como evitar consumir carne -no sétimo posto, cun 43,3%-, cando en 2012 a redución do consumo de carne só era declarada por un 16,9% (Meira, 2013). No referido ao apoio ás medidas formuladas por algúns municipios, o fomento do consumo de alimentos producidos localmente era en 2012, cun 85,6% de adhesión, a máis valorada polas persoas enquisadas (Meira, 2013), mentres que en 2020 (Meira, 2021), a limitación do consumo de alimentos estranxeiros cando existen alternativas locais ocupa o segundo posto no grao de acordo coas políticas e medidas de resposta ao cambio climático enmarcadas en diferentes niveis da administración, mais cun maior apoio entre as enquisadas, situándose nun 88,5%.

Como se pode apreciar, ao igual que sucede a nivel europeo, no ámbito español a procedencia dos alimentos tamén aparece como un

factor decisivo, tanto no consumo alimentario como na adhesión ás medidas e políticas fronte o cambio climático. No entanto, se ben o consumo de alimentos producidos localmente é un elemento comprendido dentro do marco das dietas sustentables, dito factor non sempre obedece a criterios de sustentabilidade. Neste sentido, no caso do Estado español, na 41ª edición do barómetro do Real Instituto Elcano (2020), o interese pola procedencia á hora de consumir -alimentos, máis non só⁶⁷⁴- responde de xeito moi minoritario a preocupacións vinculadas á ecoloxía e á sustentabilidade en xeral -6% das enquisadas-, ao medio ambiente do país de orixe -7%- ou ás emisións xeradas polo transporte -5%-. Por contra, se ben é certo que se rexistra unha relativa maior preocupación polas condicións laborais do país de orixe⁶⁷⁵ -26%-, as razóns maioritarias para a compra de produto local responden máis ben a outras cuestións, como a calidade do produto ou o patriotismo do consumo -76%-. Neste mesmo barómetro, apúntase tamén que a cuestión das altas emisións de GEI asociadas á gandería “é ignorada e non ten ningún efecto nos hábitos alimentarios dos españois” (p. 28), pois se ben un 30% das persoas enquisadas afirma ter reducido o seu consumo de carne, só un 5% fíxoo por reducir a súa pegada de carbono, unicamente un 2% por outras razóns vinculadas á sustentabilidade da gandería en aspectos relacionados coa ecoloxía -consumo de recursos, auga, deforestación, etc.-, outro 2% por cuestións relacionadas coa calidade dos alimentos asociadas ao tipo de alimentación do gando ou ao uso excesivo de antibióticos, e un 4% por motivos éticos relacionados co benestar animal. As principais motivacións -19%- teñen un carácter nutricional ou asociado á saúde, sen esquecer que un 69% das persoas enquisadas reconece non ter reducido o seu consumo de carne.

Por último, dende o punto de vista da percepción do risco, na última demoscopia realizada sobre as respostas da sociedade española ante o cambio climático (Meira, 2021) indícase que o 72,3% das persoas enquisadas percibe o cambio climático como unha ameaza que pode

⁶⁷⁴ Pregúntase por mercar en xeral, mais poñendo como exemplos concretos “roupa ou froita” (Real Instituto Elcano, 2020, p. 28).

⁶⁷⁵ En referencia á explotación laboral e infantil, os baixos salarios a inseguridade, etc., sendo tamén un aspecto vinculado á configuración de dietas sustentables no sentido da xustiza alimentaria.

afectar «moito» ou «bastante» á súa alimentación, situando este aspecto da esfera persoal incluso por diante da saúde -70,9%-, a seguridade física -58.5%- ou a súa economía -57,7%-. Porén, só un 1,3% declarar querer dispoñer de máis información sobre a relación existente entre os alimentos e o cambio climático, aínda que tamén é certo que é o único sector específico que aparece entre as respostas das enquisadas ante unha pregunta aberta, máis orientadas a temas xerais como os efectos, as solucións ou as causas do cambio climático.

Agora ben, malia que nos referidos estudos se identifiquen unicamente certos aspectos discretos asociados ás dietas sustentables, estes ofrecen unha idea aproximada da súa crecente, mais aínda relativamente escasa, implantación social na nosa contorna, dado que, se ben ditos aspectos poden ser os que maior calado social estean a obter, outras dimensións das dietas sustentables nin tan só adoitan ser tidas en consideración, e menos aínda son comprendidas de xeito integral no seu carácter complexo e multidimensional. Por outra banda, cómpre considerar que a concepción das dietas sustentables que impregna as propostas e recomendacións está maiormente fundamentada en investigacións desenvolvidas en países de altos ingresos, sobre todo da Europa occidental, polo que pode presentar dificultades de adaptabilidade noutros contextos, particularmente nos países periféricos (Jones *et al.*, 2016). Así mesmo, pódese afirmar que grande parte da literatura consultada sobre dietas sustentables se enmarca claramente na corrente ambientalista, o que se percibe tanto na moi recorrente e acrítica alusión aos ODS como marco ou guía orientadora das investigacións e formulacións de propostas, como na consideración do desenvolvemento económico como obxectivo intrínseco, entre outros aspectos que denotan a asunción dunha perspectiva débil da sustentabilidade, no sentido aquí descrito.

A este respecto, pódese salientar particularmente que se trata dun enfoque esencialmente centrado no consumo, e aínda que nalgúns casos tamén se apunta á introdución de cambios no eido agrario, faise en termos de adopción de melloras técnicas de manexo (Searchinger *et al.*, 2019), de despregue de enfoques «verdes» do modelo agroindustrial, como o da intensificación agrícola sostible (EAT-Lancet, 2019; Willet

et al., 2019), ou de intervencións públicas para regular o mercado ou promover unha cuarta RV baseada na produción sostible de alimentos e nunha «economía verde e xusta» (RSA, 2019). Porén, non se alude a cambios estruturais e profundos nos sistemas agroalimentarios, e menos aínda do réxime hexemónico que os regula ou do marco socioeconómico no que se desenvolven. Esta abordaxe reformista implica unha serie de limitacións, que se concretan, por exemplo, no fracaso de distintos países á hora de integrar as dietas sustentables nas súas RA “debido á presión dos fortes *lobbies* da industria alimentaria, especialmente dos sectores industriais da carne, os lácteos, o azucre e os alimentos e bebidas ultraprocesadas” (Swinburn *et al.*, 2019, p. 2), de xeito que actualmente

só uns poucos países [...] teñen desenvolvido guías alimentarias que promoven dietas e patróns de consumo ambientalmente sustentables que garanten a [SegA], melloran a calidade da dieta, a saúde e o benestar humano, a equidade social e responden aos desafíos do cambio climático (p. 2).

Neste sentido, Gold, Kunz e Reiner (2016) salientan as resistencias das grandes empresas agroalimentarias a introducir decididamente a dimensión da sustentabilidade nas cadeas de subministro alimentario, optando en cambio por accións simbólicas e estratexias de comunicación como a elaboración de informes en torno á sostibilidade ou outras estratexias comerciais baseadas no lavado verde - *greenwashing*-. Deste xeito, pode considerarse incluso que é o propio marco do réxime agroalimentario e do modelo de desenvolvemento quen impón, en última instancia, as restricións á hora de promover as dietas sustentables. Así pois, o obxectivo da xeneralización das dietas sustentables, ao igual que acontece coa erradicación da fame e a satisfacción da SegA (Fernández-Aller *et al.*, 2018), requirirá dunha transformación estrutural e radical dos actuais sistemas agroalimentarios e dunha ruptura co réxime agroalimentario e o modelo de desenvolvemento hexemónicos, poñendo no centro das políticas públicas a sustentabilidade ambiental e a equidade social, e non supeditadas, como ata o de agora, aos fins do beneficio privado e o crecemento económico. Porén, tamén no eido da sustentabilidade alimentaria, a través dos compromisos internacionais e as políticas institucionais, séguense a propoñer solucións que operan dentro do

marco dos devanditos réxime e modelo, que, como apuntan os autores, “se ten desvelado a todas luces insostible e xerador de grandes desigualdades (p. 218).

En definitiva, dende este enfoque ambientalista das dietas sustentables procúrase fundamentalmente modificar os comportamentos alimentarios da poboación, propoñendo incluso para tal efecto estratexias de mercadotecnia (Ranganathan *et al.*, 2016) e apelando ás responsabilidades individuais, mais sen cuestionar, polo xeral, os sistemas e o réxime agroalimentario como marcos estruturais que condicionan -alén dos factores socioculturais específicos (Medina e Aguilar, 2019)- as marxes e capacidades de decisión, así como as posibilidades reais de adopción de dietas autenticamente sustentables, abarcando todas as súas dimensións. A este respecto, Lang e Mason (2019) sinalan as debilidades deste tipo de abordaxes centrados no comportamento individual, completamente insuficientes para acometer os necesarios e urxentes cambios radicais nas dietas e nos sistemas agroalimentarios cara os que apunta a evidencia científica⁶⁷⁶.

Neste sentido, no informe *Cambio Global en España 2020/50* sobre consumo y estilos de vida (Heras e Peirón, 2012) identifícase certo rexeitamento social a esta “individualización da responsabilidade ou a [tamén nomeada] responsabilidade do cambio na esfera privada” (p. 79), que incluso chega a identificarse cun sentimento de culpa e que activa discursos evasivos baseados na incapacidade de incidencia individual -indefensión aprendida-, na falta dunha asunción proporcional de responsabilidades por parte dos diferentes axentes implicados -administracións públicas, empresas, etc.- e nunha negativa a asumir renuncias e sacrificios que non son compartidos polo conxunto da cidadanía nin polos actores públicos e privados máis relevantes, reflectindo en definitiva unha falta de empoderamento e de sentido de responsabilidade, así como “ecofatiga ante as mensaxes proambientais ou de consumo sostible, [...] fatalismo cara o sistema e a sociedade de consumo, [...] relativismo moral respecto ás necesidades e os límites e a concepción do consumo sostible como unha opción moral individual” (p. 83). Deste xeito, evidéncianse os límites das que dende a psicoloxía

⁶⁷⁶ Como xa vimos no anterior subepígrafe.

ambiental se describen como as visións unitarias do cambio de hábitos, centradas no cambio comportamental mais sen atender aos marcos contextuais (Vidal, 2012). Fronte a estas, as visións integrais salientan a relevancia dos contextos, que é “onde se «constrúen» socialmente os nosos valores, crenzas, actitudes, coñecementos e normas persoais” (p. 199), mais tamén do “empoderamento ou o fortalecemento dos grupos e comunidades, [que] facilita a acción no sentido político e de toma de consciencia desa actuación, ademais da construción de identidade social e colectiva que desta se deriva” (p. 199).

Neste sentido, resulta moi ilustrativa a clasificación que ofrece Calle (2019) en torno á abordaxe da dieta que se pode facer dende diferentes -e ás veces complementarias- estratexias -máis esóxenas ou endóxenas- de cambio social cara o procomún, ofrecendo algúns exemplos para cada unha delas. Así, dende o enfoque da xestión -pública-, pódese soste o dereito á alimentación, limitar o poder da GDO ou prohibir o uso de pesticidas e transxénicos. A través da co-xestión entre as administracións e a sociedade civil, os movementos sociais e/ou a cidadanía, pódese promover a compra pública con criterios ecosociais e de xénero, os mercados locais ou o abastecemento integrado en políticas urbanas-rurais. E por último, dende a autoxestión, individual ou colectiva, pódense adoptar cambios persoais de dieta, construír redes directas de produción e consumo ou promover sistemas participativos de garantía para a produción primaria.

Nesta liña, como sinalan Swinburn *et al* (2019):

O compromiso das persoas, comunidades e grupos diversos é crucial para lograr estes cambios. Os comportamentos persoais están fortemente influenciados por ambientes obesoxénicos, alimentariamente inseguros e que promoven emisións de [GEI]. Non obstante, as persoas poden actuar como axentes de cambio nos seus roles como representantes electos, empregadores, pais, clientes e cidadáns, e influír nas normas sociais e as políticas institucionais dos lugares de traballo, as escolas, comercios minoristas de alimentos e as comunidades [...]. A través dos sistemas e institucións, as persoas son tomadoras de decisións que poden votar, defender e comunicar as súas preferencias con outras tomadoras de decisións sobre as políticas e accións necesarias [...]. As accións colectivas poden xerar o impulso para o cambio. [...] a influencia colectiva dos individuos, as organizacións da sociedade civil e a poboación pode estimular a reorientación

dos sistemas humanos para promover a saúde, a equidade, a prosperidade económica e a sustentabilidade (p. 2).

Para superar un enfoque limitado ás medidas estéticas e ao comportamento individual das consumidoras, Meybeck e Gitz (2017) sinalan que o despregue das dietas sustentables precisa dunha abordaxe integral dos sistemas agroalimentarios, incorporando, alén da dimensión ambiental, as implicacións sociais e económicas que entraña a construción da dieta ao longo de todos os elos da cadea agroalimentaria, incluíndo a situación socioeconómica das produtoras, a supervivencia do comercio local e tradicional ante o comercio global e a GDO, as condicións laborais das traballadoras -agrarias e doutros elos cadea-, as discriminacións de xénero, a distribución do poder entre os axentes involucrados ou a cuestión dos prezos -como garantir a asequibilidade dos alimentos saudables e sustentables ao tempo que os ingresos suficientes das produtoras, e en xeral “a sustentabilidade social ao longo da cadea alimentaria” (p. 6)-. Porén, “a maioría dos estudos sobre a sustentabilidade das dietas céntranse só nos impactos ambientais⁶⁷⁷, ou os combinan cos efectos na saúde” (p. 5), mentres que “os impactos económicos ou sociais das dietas xeralmente non se consideran” (p. 5).

Neste sentido, Harper, Shepon, Ohad e Berry (2019) reclaman a necesidade de políticas públicas concretas que non actúen unicamente na promoción das dietas sustentables entre a cidadanía, senón que tamén regulen decidida e coherentemente os sistemas agroalimentarios para acompañar e facer viable os cambios que se instan a adoptar a nivel social, e non unicamente en termos de sustentabilidade, senón tamén para garantir a SegA da poboación, tanto a nivel nacional como global, ante os crecentes retos socioambientais que se presentan no actual escenario de crise.

En calquera caso, Meybeck e Gitz (2017) indican que

abordar os sistemas alimentarios adoptando a perspectiva das dietas pode achegar coñecementos operativos sobre a cuestión da evolución dos sistemas

⁶⁷⁷ E incluso non en todos, pois como sinalan Meybeck e Gitz (2017), a atención se adoita restrinxir ás emisións de GEI, aos cambios nos usos do solo e ao uso da auga doce, mentres que os impactos sobre a biodiversidade, e nomeadamente a agrobiodiversidade, tenden a ser ignorados.

alimentarios cara a sustentabilidade. A(s) dieta(s) poden ser un bo punto de entrada para ver que se pode facer individual e colectivamente para mellorar os sistemas alimentarios (e as marxes de manobra) (p. 2).

No entanto, segundo estes autores, é mester comprender de xeito integral todas as dimensións das dietas sustentables, así como as súas múltiples e bidireccionais relacións e dinámicas de condicionamento mutuo cos sistemas agroalimentarios, considerando a súa articulación, e polo tanto o alcance dos impactos, a nivel local e global:

As dietas sustentables están limitadas e habilitadas polo sistema alimentario. O estado do sistema alimentario condiciona o espazo das dietas posibles, e polo tanto condiciona a posibilidade de elixir dietas sustentables, dado o espectro dispoñible de opcións e incentivos de consumo, e que estas dietas estean dispoñibles á escala adecuada (Meybeck e Gitz, 2017, p. 8).

Así mesmo, no sentido contrario, como apuntan os autores, alén doutros factores -ambientais, económicos, sociais, etc.-, os sistemas agroalimentarios están formados, en primeira instancia, “pola suma de todas as dietas” (Meybeck e Gitz, 2017, p. 8). Deste xeito, “a existencia de dietas insostibles, o seu predominio e influencia no mercado, é en si mesma unha limitación á aparición de dietas sustentables a escala” (p. 8). De feito, como indican os autores, “actualmente estamos máis ben, globalmente, nun círculo non virtuoso, polo cal a evolución das dietas [...] son moldeadas por e contribúen a un sistema alimentario cada vez máis insostible” (p. 8). Esta interrelación está actualmente en constante expansión, acadando un marco global no que coexisten unha ampla diversidade de dietas e sistemas agroalimentarios que se influencian e condicionan mutua e constantemente, iso si, a través de relacións e dinámicas asimétricas.

Deste xeito, segundo Meybeck e Gitz (2019), “as dietas sustentables son tanto un obxectivo como un medio esencial, un impulsor clave, para lograr a transformación dos sistemas alimentarios, necesario para acadar [os sistemas agroalimentarios sustentables]” (p. 116). Así, “a sustentabilidade da dieta podería caracterizarse pola súa contribución á sustentabilidade do sistema alimentario” (p. 116). Baixo un enfoque holístico e complexo, enténdense por tanto a construción das dietas sustentables non só como un fin en si mesmo, senón tamén

como un elemento explicitamente transformador dos sistemas agroalimentarios cara a modelos máis sustentables, pero que deben ser consideradas no marco dos propios sistemas agroalimentarios dos que forman parte integral e que as condicionan enormemente, pero que así mesmo aspiran a transformar. Así, se ben, “moitos impulsores das opcións de consumo de alimentos encóntranse dentro dos sistemas alimentarios” (p. 115), os autores apuntan que

na medida en que as dietas sustentables son tanto un obxectivo como un impulsor dos sistemas alimentarios sustentables, comprender os impulsores das eleccións alimentarias é de suma importancia para deseñar formas de mellorar a sustentabilidade tanto das dietas como dos sistemas alimentarios (p. 115).

Neste sentido, os autores remiten á definición de sistema agroalimentario sustentable ofrecida polo HLPE (2014), baseada na idea de solidariedade diacrónica propia da concepción do DS: “un sistema alimentario que garante a [SAN] para todos de xeito que as bases económicas, sociais e ambientais para xerar [SAN] das xeracións futuras non se vexan comprometidas”⁶⁷⁸ (p. 34). Así mesmo, os autores poñen de relevo a importancia dos parámetros ambientais, económicos, sociais e culturais cos que as dietas influen sobre os sistemas agroalimentarios, así como a dos relacionados coa composición nutricional, a calidade, a orixe ou o modo de produción dos alimentos cos que os sistemas agroalimentarios acoutan as opcións de consumo e, por conseguinte, a configuración das dietas. Porén, matizan que se ben “a sustentabilidade das dietas e dos sistemas alimentarios depende en grande medida a unha da outra” (Meybeck e Gitz, 2019, p. 116), as relacións entre ambas non son simétricas ou homotéticas, pois a existencia dun “sistema alimentario sustentable é condición *sine qua non* para as dietas sustentables” (p. 116). En calquera caso, os autores salientan que na actualidade as posibilidades de transformación dos sistemas agroalimentarios son considerables, tanto nun sentido como no contrario:

Existen riscos crecentes de que os patróns de consumo insostibles ameacen a sustentabilidade dos sistemas e tamén máis oportunidades para os patróns e

⁶⁷⁸ Nótase a evidente analoxía coa definición de DS da CMMAD (1989).

opcións de consumo sustentables para impulsar os patróns de produción máis sustentables (p. 117).

Pola súa banda, Swinburn *et al.* (2019) definen os sistemas agroalimentarios sustentables como aqueles que “promoven os resultados mundiais da saúde humana, saúde ecolóxica, a equidade social e a prosperidade económica[, e que] teñen un baixo impacto ambiental, apoian a biodiversidade, contribúen á [SAN] e apoian ás culturas e tradicións alimentarias locais” (p. 5). Nesta definición pode apreciarse que, alén dunha aproximación complexa e multidimensional á concepción dos sistemas agroalimentarios sustentables e da consideración do alcance global das súas implicacións, persiste unha perspectiva débil da sustentabilidade que contén de xeito intrínseco a noción de crecemento como meta na idea de «prosperidade económica». Sen embargo, os autores introducen aquí outro elemento relevante para a comprensión sistémica dos sistemas agroalimentarios sustentables: a dimensión cultural. Neste sentido, Trichopoulou (2019) salienta a súa relevancia:

Os alimentos tradicionais locais son unha compoñente importante para unha dieta sustentable en moitas zonas do mundo e, por conseguinte, para un sistema alimentario sustentable, que inclúe a preservación dos coñecementos agrícolas tradicionais, as variedades locais de cultivos e animais, e as formas nativas de organización sociocultural. O mantemento e, cando sexa necesario, a recuperación dos cultivos locais e dos sistemas alimentarios tradicionais é fundamental para a conservación da biodiversidade (Trichopoulou, 2019, p. 200).

Pola súa banda, Campanhola e Pandey (2019), na obra colectiva que coordinan para a FAO sobre alimentación e agricultura sustentable, recollen a noción de DS da CMMAD (1989) como marco de referencia para a súa concepción de sistema agroalimentario sustentable. Con todo, malia situarse claramente nunha perspectiva ambientalista, os autores apuntan que a sustentabilidade dos sistemas agroalimentarios “debe considerarse no contexto da finitude dos recursos e o funcionamento dos ecosistemas locais e globais” (Campanhola e Pandey, 2019, p. 302), recoñecendo explicitamente a existencia -e superación- dos límites planetarios e, incluso, a transición ao Antropoceno que os impactos dos sistema agroalimentario

industrializado contribuíu a desencadear. En calquera caso, avogan abertamente polo enfoque da intensificación agrícola sostible, ofrecendo unha serie de orientacións políticas para configurar sistemas agroalimentarios sustentables en torno aos cinco principios definidos pola FAO (2014b) a este respecto: a mellora da eficiencia dos recursos no eido da produción agraria, mediante a administración dos “fluxos de enerxía, materiais e información nos sistemas agroalimentarios” (Campanhola e Pandey, 2019, p. 403); a conservación, protección e mellora dos recursos naturais; a protección e mellora dos medios de vida rurais, a equidade e o benestar social, a través da optimización dos beneficios e da súa distribución; a mellora da resiliencia das persoas, comunidades e ecosistemas mediante a xestión de riscos; e a concorrencia de institucións e mecanismos de gobernanza responsables e efectivos

Neste sentido, Robin (2013) sinala a tendencia crecente no seo das organizacións do sistema das NNUU de manifestar a urxencia dunha transición cara un novo modelo agroalimentario sustentable a escala global, mostrando, segundo a autora,

unha toma de conciencia cada vez maior da necesidade de revisar de arriba abaixo o modo de produción de alimentos para poder garantir a [SegA], pero tamén remediar as múltiples facetas da crise ecolóxica [...] que ameazan a supervivencia da humanidade (p. 191)⁶⁷⁹.

Así mesmo, dende estas fontes institucionais de referencia, deféndese que “a mellor maneira de abordar a política de [SAN] é no marco dun sistema alimentario sustentable [...] [e] baseado no dereito á alimentación” (HLPE, 2020, p. xv).

En suma, se ben a fronteira entre as diferentes aproximacións ás dietas e sistemas agroalimentarios resulta difusa e solapada, a diverxencia fundamental, secasí, está na concreción práctica desta retórica cada vez máis compartida, tanto por organismos e institucións internacionais que encabezan posicións aliñadas coa corrente

⁶⁷⁹ A propia FAO é un exemplo claro desta tendencia. Na sección da súa páxina dedicada aos sistemas agroalimentarios, a FAO presenta a súa perspectiva de sistema agroalimentario sostible e ofrece unha grande cantidade de recursos ao respecto: <http://www.fao.org/food-systems/es/> [Revisado o 29 de marzo de 2021].

ambientalista, como polas autoras, entidades e movementos que avogan polas formulacións máis transformadoras da corrente ecoloxista.

Deste xeito, malia que a consideración global da sustentabilidade das dietas e dos sistemas agroalimentarios é indubidablemente preceptiva para o enfoque ecoloxista -en tanto que dende esta se abordan as cuestións socioambientais da alimentación dende un prisma estrutural e crítico-, non é en absoluto exclusiva deste, pois tamén é adoptada por posicións e políticas de carácter claramente ambientalista. Exemplo disto é a xa referida Estratexia F2F (Comisión Europea, 2020a; 2020b) asociada ao Pacto Verde Europeo, que ten por obxectivo, como reza o seu subtítulo, a transición a un sistema agroalimentario xusto, san e respectuoso co ambiente, a través de medidas amplas e a longo prazo en torno á produción agroalimentaria, a transformación, a distribución, o consumo e a perda e desperdicio alimentario, comprendendo o conxunto dos elos da cadea agroalimentaria dende un enfoque de sustentabilidade, SegA e peche de ciclos -en liña coa economía circular-. Pódese afirmar que se trata dunha estratexia que adopta un mirada complexa, sistémica e multidimensional, que aborda de xeito simultáneo e interconectado a promoción de sistemas agroalimentarios e dietas sustentables, aínda que, como resulta patente tanto no discurso empregado como nas medidas concretas propostas, se formule claramente dende unha perspectiva débil da sustentabilidade.

Así, dende a súa formulación reformista, esta estratexia ten provocado reaccións de diversa índole: dende o rexeitamento por parte das organizacións agrarias aliñadas na defensa da agricultura convencional -agroindustrial-, ata, pola banda oposta, unha certa aceptación, aínda que con reservas, por parte “de entidades e movementos ecoloxistas, do sector da produción ecolóxica, a [SobA] e a agroecoloxía” (Redacción Ae, 2020, p. 48). Neste sentido, un conxunto de académicas europeas da contorna da SobA e a Agroecoloxía emitiron unha resposta colectiva na que, se ben recoñecen e aprecian os importantes avances introducidos pola estratexia F2F, tamén expresan as súas preocupacións e críticas sobre o seu enfoque xeral e as medidas concretas previstas comprendidas nesta, que consideran insuficientes “para garantir sistemas alimentarios diversos,

sustentables e xustos para todos e todas na UE” (p. 49), ao enmarcarse no paradigma obsoleto do crecemento económico -verde-. Este documento⁶⁸⁰ constitúe unha excelente aproximación ao contraste, no referido ás dietas e os sistemas agroalimentarios sustentables, entre a perspectiva crítica da corrente ecoloxista e ás formulacións ambientalistas materializadas na Estratexia F2F, coas que comparten puntos en común mais tamén diferencias substanciais.

En termos xerais, nesta resposta colectiva valóranse positivamente cuestións presentes na Estratexia F2F como: o enfoque complexo de sistema agroalimentario adoptado; a inclusión de obxectivos relacionados coa redución do uso agrario de pesticidas, fertilizantes químicos e antibióticos, así como coa promoción da agricultura orgánica e de manexos do solo que favorezan o secuestro de carbono; a consideración do ambiente alimentario ao abordar cuestións relacionadas coa dieta; a promoción de cadeas de subministro máis curtas e menos dependentes do transporte a longa distancia e dos cultivos insostibles que actualmente abastecen á industria gandeira intensiva; a consideración das externalidades ambientais do sistema agroalimentario europeo; ou o fortalecemento de redes territoriais, ecosistemas e economías locais. Iso si, criticáase que se siga considerando o alimento como unha mercadoría e non como un ben común⁶⁸¹ e insístese na existencia de desigualdades sociais e territoriais dentro do contexto europeo que deben ser tidas en consideración. Máis en concreto, abórdanse criticamente aspectos da Estratexia F2F relacionados coa produción, o papel das cidades, o eido do consumo alimentario, a comercialización, a gobernanza, a cooperación internacional e os foros internacionais, ou a investigación e a innovación.

En canto á produción, salientase a falta dunha abordaxe estrutural dos desafíos de sustentabilidade actuais, así como de recoñecemento da

⁶⁸⁰ Disponible en <https://foodgovernance.files.wordpress.com/2020/06/f2f-strategy-commentary-castellano-2.pdf> [Revisado o 3 de abril de 2021].

⁶⁸¹ Ao contrario da concepción dos alimentos como bens comúns que defenden Vivero-Pol *et al.* (2018), así como o grupo de conselleiros científicos principais da Comisión Europea nun informe recentemente publicado sobre a transición cara sistemas agroalimentarios sustentables a través do mecanismo de asesoramento científico desta institución europea (Group of Chief Scientific Advisors, 2020).

diversidade de sistemas agroalimentarios e modelos de produción existentes en Europa, de entre os cales o agroindustrial é, de lonxe, o principal responsable das cuestións de insostibilidade abordadas pola Estratexia F2F -uso de pesticidas e antibióticos, exceso de fertilización, perda de biodiversidade, explotación laboral e promoción de dietas pouco saudables-. Este nesgo, segundo a resposta crítica das académicas, restrinxe a capacidade da Estratexia F2F para apoiar adecuadamente ás pequenas produtoras e ás campesiñas -que deberían ser o núcleo da transición a sistemas agroalimentarios sustentables-, en lugar de apostar, como fai, por modelos como a agricultura de precisión ou dixitalizada, ou polo crecente papel do sector financeiro no canto das políticas públicas, que en conxunto acaban por contribuír a unha maior concentración do sector agrario, o cal tamén se reflicte no enfoque de inclusión da dimensión da sustentabilidade adoptado na reforma da PAC para a UE post-2020⁶⁸².

Así mesmo, criticase a falta de medidas dirixidas a abordar a crecente concentración da terra, o aumento do seu prezo e as barreiras -de acceso aos recursos produtivos, formativos, aos mercados, etc.- que atopan as pequenas produtoras e as persoas novas que procuran desenvolver a súa actividade económica no sector agrícola. Neste sentido, destácase a falta de interese da Estratexia F2F polos sistemas agroalimentarios alternativos -aliñados cos obxectivos da propia estratexia-, ao estar fortemente orientada cara a cadea agroalimentaria globalizada. Apúntase tamén que, malia aceptar a relevancia das variedades de sementes adaptadas tradicional e localmente na construción de sistemas agroalimentarios sustentables, a Estratexia F2F non reconece o papel fundamental que desempeñan as agricultoras na xestión da agrobiodiversidade a través da amplificación da biodiversidade cultivada e que redunda no aumento da capacidade de adaptación ao cambio climático e na capacidade subministrar dietas sustentables⁶⁸³. Outros aspectos criticados no eido produtivo están relacionados cunha atención deficitaria dos dereitos laborais das

⁶⁸² Ver https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/sustainability/sustainable-cap_es [Revisado o 3 de abril de 2021].

⁶⁸³ Apúntase incluso que se estaría a contravir o xa referido Artigo 9 do Tratado internacional sobre os recursos fitoxenéticos para a alimentación e a agricultura (FAO, 2009c).

traballadoras agrarias e a súa particular situación de vulnerabilidade - particularmente en determinados colectivos, como as migrantes e as mulleres-; coa falta de medidas concretas para reducir e desintensificar a gandería industrial e para promover no seu lugar sistemas gandeiros e pastorais extensivos e sustentables, vinculados aos territorios e á relocalización das cadeas agroalimentarias; e, por último, co limitado enfoque en torno á pesca, centrado na xestión do stock e da acuicultura, pero que non atende a problemas como a sobrepesca ou a excesiva captura secundaria -de especies non permitidas ou susceptibles de ser pescadas-.

Con relación ao papel das cidades, critícase a falta de consideración da relación entre os procesos de urbanización e a xestión dos recursos agrícolas en áreas urbanas e periurbanas. No que respecta ao eido do consumo, se ben se recoñece a relevancia dos ambientes alimentarios - como os obesoxénicos-, non se propoñen medidas para transformalos profundamente de xeito que favorezan a adopción de dietas saudables e sustentables ou para garantir accesibilidade a estas das familias de baixos ingresos, nin tampouco se presta suficiente atención ás múltiples restricións estruturais que condicionan as posibilidades de elección das consumidoras, senón que se centra en estratexias de información ao consumidor, etiquetado, marketing e publicidade, así como en incentivos fiscais que poden acabar favorecendo á agricultura orgánica industrial ou empresarial -en lugar da desenvolvida polas pequenas agricultoras-. Así mesmo, non se recoñece o papel da cidadanía na construción dos sistemas agroalimentarios alén do seu rol como consumidoras, descartando a natureza política de ditos sistemas, así como calquera posible avance cara a democracia alimentaria e a SobA. En canto ao comercio, apúntase que non se aborda debidamente o papel da UE en tanto que importador e exportador principal de alimentos a nivel internacional e a súa consecuente capacidade para inducir cambios a escala global en termos de sustentabilidade, SegA e xustiza social, así como tampouco se valora o efecto distorsionador que producen os subsidios da PAC nos mercados a través da exportación de alimentos. Por último, critícase a falta dun enfoque democrático nos mecanismos de gobernanza propostos na Estratexia F2F, a desacertada consideración dos obxectivos de cooperación internacional e dos foros

multilaterais tomados como referencia, e o enfoque abertamente técnico das medidas de investigación e innovación previstas, que exclúen tanto á investigación en ciencias sociais e humanidades como ás distintas formas de innovación social, cruciais para comprender e impulsar as transformacións sociais necesarias para acadar sistemas agroalimentarios xustos e sustentables.

En definitiva, pódese salientar como a crítica principal deste documento, ou a que canto menos sintetiza todas as anteriores, a falta de recoñecemento por parte da Estratexia F2F do papel e o potencial da Agroecoloxía para a transición cara a sustentabilidade dos sistemas agroalimentarios europeos, malia o amplo recoñecemento científico -cunha grande cantidade de evidencia consolidada que apunta cara unha necesaria acción inmediata-, social -por unha crecente cantidade de agricultoras, movementos sociais e organizacións internacionais- e institucional -como veremos deseguido- que esta recibe, pois, como afirman, resulta clave para a integración dos principios ecolóxicos no deseño e a xestión dos sistemas agrícolas -e agroalimentarios-, alén do propio manexo produtivo.

Ante estas perspectivas discordantes, cómpre preguntarse que significa realmente construír ou transitar cara sistemas agroalimentarios sans, xustos e sustentables, que implicacións entrañan alén da retórica e como se configuran na práctica. Para tal efecto, resultan particularmente suxestivas achegas como as de Chancelor (2019) en defensa das pequenas produtoras que practican manexos sustentables e o papel que poderían desempeñar na transición cara modelos máis sustentables, xustos e democráticos dos sistemas agroalimentarios europeos a través dunha reforma profunda da PAC que as favorecese. Neste mesmo sentido, cómpre salientar tamén o informe do *Science Advice for Policy by European Academies* (SAPEA, 2020), no que se presentan as principais achegas das ciencias sociais na procura dun sistema agoralimentario sustentable para a UE, rompendo co tradicional predominio das ciencias naturais e tecnolóxicas no asesoramento científico neste eido, “centrado principalmente en mellorar a eficiencia e a produtividade dentro do sistema agroalimentario” (Davies, 2020, p. 27). Dito informe salienta, entre moitas outras cuestións orientadas á

construción dun sistema agroalimentario autenticamente sustentable, xusto e inclusivo, o maior alcance das transformacións de carácter colectivo sobre as centradas no individuo, a importancia da participación e a gobernanza multiactor, multinivel e interterritorial, a necesidade de explorar o potencial de políticas e enfoques alternativos xa existentes -como as desenvolvidas no marco do xa referido Pacto de Política Alimentaria Urbana de Milán- e o destacado papel desempeñado pola sociedade civil, as ONG, os movementos sociais, os colectivos e iniciativas de base social e as investigadoras como axentes de cambio na construción de alternativas agroalimentarias.

En base ás achegas do Group of Chief Scientific Advisors (2020) e do SAPEA (2020), Duncan, Rivera-Ferre e Claeys (2020) salientan o enfoque da SobA como forma de asegurar o DAA, a SAN e a solidariedade territorial, así como para apoiar a Agroecoloxía como marco de articulación de políticas de transición a sistemas agroalimentarios sans, xustos e sustentables cun enfoque de dereitos.

Nesta liña, o SAPEA (2019) destaca políticas xa existentes que adoptan este marco, tanto a nivel nacional, como é o caso dos plans lanzados polo goberno francés baixo as denominacións de *Projet Agro-Écologique*⁶⁸⁴ e o máis holístico *Programme National de l'Alimentation*^{685 686}, como nos niveis subnacionais de goberno, como acontece a través dos consellos municipais de políticas alimentarias -incluíndo o das administracións locais adheridas ao devandito Pacto de Milán- ou das redes de cidades e comunidades que se articulan “para abordar os desafíos dos sistemas alimentarios” (p. 84), como é o caso da *Rede de Cidades pola Agroecoloxía*⁶⁸⁷ no Estado español (Herrera, López e Alonso, 2017). Entre moitas outras liñas de traballo, esta rede lidera dende 2018 a campaña *Alimentación Saudable e Sustentable para*

⁶⁸⁴ Ver <https://agriculture.gouv.fr/le-projet-agro-ecologique-en-12-cles> [Revisado o 5 de abril de 2021].

⁶⁸⁵ Sobre a súa concepción, ver <https://www.gouvernement.fr/action/la-loi-d-avenir-pour-l-agriculture-l-alimentation-et-la-foret>. Sobre o seu estado actual, ver <https://agriculture.gouv.fr/programme-national-pour-l-alimentation-2019-2023-territoires-en-action> [Revisados o 5 de abril de 2021].

⁶⁸⁶ Outro país que desenvolveu un plan nacional agroecolóxico foi o Brasil. Ver <http://www.agroecologia.gov.br/plano> [Revisado o 7 de abril de 2021].

⁶⁸⁷ Ver <https://www.ciudadesagroecologicas.eu> [Revisado o 5 de abril de 2021].

todo o mundo, baseada na promoción e democratización das dietas sustentables dende un enfoque agroecolóxico e do dereito a unha alimentación saudable e sustentable⁶⁸⁸. Outro caso similar de gobernanza subnacional en rede referido polo SAPEA (2019), aínda que non adopte explicitamente o marco da Agroecoloxía mais si o das dietas e os sistemas agroalimentarios sustentables, é o da británica *Sustainable Food Places Network* -antes *Sustainable Food Cities Network*-⁶⁸⁹.

Así mesmo, cómpre salientar neste sentido organismos internacionais que apuntan á Agroecoloxía como marco de referencia para acometer as necesarias transicións cara sistemas agroalimentarios sustentables. Este é o caso do Panel de Expertos en Sistemas Alimentarios Sustentables (IPES-Food⁶⁹⁰), que avoga por un cambio de paradigma dende a agricultura industrial a sistemas agroecolóxicos diversificados (IPES-Food, 2016), pola adopción dunha política alimentaria común europea nesta liña para a construción de sistemas agroalimentarios sustentables na UE (IPES-Food, 2019), e por unha transformación radical dos sistemas agroalimentarios a longo prazo -co horizonte posto en 2045-, baseada na diversidade, a Agroecoloxía e os DDHH, a transformación das estruturas de goberno e dos sistemas de gobernanza alimentaria, a reorientación da financiación e das políticas económicas públicas e un especial protagonismo da sociedade civil no liderado da transición (IPES-Food e ETC Group, 2021).

Neste mesma liña, o HLPE (2019), no seu 14º informe, “estuda a natureza dos enfoques agroecolóxicos e outros enfoques innovadores e a súa posible contribución á formulación de modos de transición cara sistemas alimentarios sustentables que melloren a [SAN]” (p. 14), concluíndo que

as estratexias e a planificación para aplicar enfoques agroecolóxicos en diferentes ámbitos (local, territorial, nacional, rexional e mundial) poden axudar a lograr esta transformación fundamental dos sistemas alimentarios establecendo obxectivos a longo prazo, garantindo a coherencia entre as políticas dos

⁶⁸⁸ Ver <http://www.alimentacionessalud.info> [Revisado o 5 de abril de 2021].

⁶⁸⁹ Ver <https://www.sustainablefoodplaces.org> [Revisado o 5 de abril de 2021].

⁶⁹⁰ Polas súas siglas en ingles: International Panel of Experts on Sustainable Food Systems. Máis información en <http://www.ipes-food.org> [Revisado o 5 de abril de 2021]

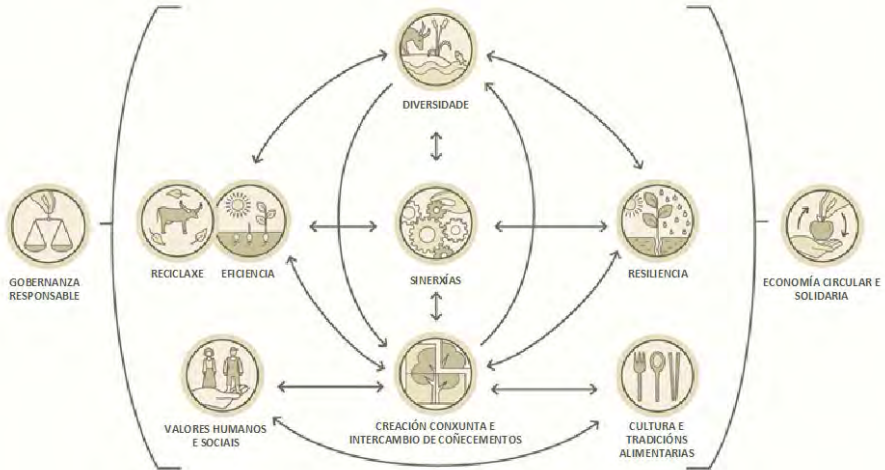
diferentes sectores (agricultura, comercio, saúde, xénero, educación, enerxía e medio ambiente) e facendo participar a todos os actores pertinentes por medio de procesos de consulta de múltiples partes interesadas (p. 23).

Esta crecente corrente social, académica e institucional de adopción da Agroecoloxía como marco para a transición cara a sistemas agroalimentarios sustentables é incluso recoñecida e asumida pola propia FAO, como se pode apreciar na inclusión dunha sección específica no seu portal dedicada á creación dun centro dixital de coñecementos sobre Agroecoloxía⁶⁹¹, onde presenta, alén dunha salientable compilación de recursos, ferramentas e documentación ao respecto, os que considera os 10 elementos clave da Agroecoloxía, como guía para a transición cara sistemas agroalimentarios sustentables⁶⁹². A FAO (2018b) agrupa estes 10 elementos, interrelacionados e interdependentes, entre os “que describen as características comúns dos sistemas agroecolóxicos, as prácticas básicas e os criterios de innovación” (p. 2), isto é, a *diversidade*, as *sinerxías*, a *eficiencia*, a *resiliencia*, a *reciclaxe* e a *creación conxunta e o intercambio de coñecementos*; os “que poñen de manifesto aspectos contextuais” (p. 2), como son os *valores humanos e sociais*, por unha banda, e a *cultura e as tradicións alimentarias*, pola outra; e os a que abordan a configuración dunha contorna favorable, como a *economía circular e solidaria* e, por último, a *gobernanza responsable* (Ver Figura 63).

⁶⁹¹ Ver <http://www.fao.org/agroecology/es/> [Revisado o 5 de abril de 2021].

⁶⁹² A FAO (2018b) entende a Agroecoloxía como “parte integrante da visión común da FAO para unha alimentación e unha agricultura sustentables” (p. 1).

Figura 63. Esquema dos 10 elementos da Agroecoloxía da FAO en interacción.

Fonte: FAO (2018b). Tradución propia.

Pódese salientar incluso a adopción deste enfoque por parte de *think tanks* ambientalistas como o *Instituto de Desenvolvemento Sostible e Relacións Internacionais* (IDDRI⁶⁹³), que presenta a Agroecoloxía como marco para modelizar un sistema agroalimentario sustentable europeo en base á agricultura multifuncional e á adopción de dietas saudables, considerando as implicacións nutricionais, ambientais, socioeconómicas, políticas e sobre a SegA global deste escenario, co horizonte no 2050 pero que pasa por activar o proceso de transición nos próximos 10 anos (Poux e Aubert, 2018).

Por último, cómpre tamén destacar estudos que dende o ámbito académico presentan a axenda agroecolóxica -procedente de movementos sociais, campesiños e académicos- como alternativa fronte a outras de corte neoliberal e corporativo, como a bioeconomía ou a intensificación sostible, na transición europea cara un emerxente réxime agroalimentario que pivota en torno á sustentabilidade ambiental (Levidow, 2015); que formulan metodoloxías participativas para o deseño e a xestión de transicións agroecolóxicas a nivel local a través

⁶⁹³ Siglas do seu nome orixinal en francés: *Institut du développement durable et des relations internationales*. Máis información en <https://www.iddri.org/fr> [Revisado o 5 de abril de 2021].

do desenvolvemento dunha agricultura territorial baseada na biodiversidade (Duru, Therond e Fares, 2015); ou mesmo que defenden o potencial económico -en clave de xeración de emprego e de ingresos para as agricultoras- e para a necesaria transformación da agricultura europea que presenta a Agroecoloxía (Van der Ploeg *et al.*, 2019), fundamentando teoricamente as súas vantaxes fronte á agricultura convencional e industrial en base a indicadores de produción, valor engadido, ingresos en finca -e a súa estabilidade fronte a volatilidade dos prezos nos mercados-, xeración de emprego agrícola e de externalidades ambientais positivas, revisando as evidencias empíricas achadas neste sentido en diferentes países europeos -Países Baixos, Dinamarca, Francia, Valonia, Alemaña, Suíza, Italia, Polonia, Irlanda, Reino Unido, España, Portugal e Austria-, e destacando como conclusión os beneficios adicionais do fortalecemento económico da produción agroecolóxica a través da construción de redes colaborativas para o procesamento e a comercialización local e da cooperación entre os movementos sociais e as administracións públicas para o desenvolvemento de políticas agrícolas adecuadas, a menor dependencia dos subsidios en comparación coa agricultura convencional e industrializada, e, en definitiva,

o enorme potencial e as oportunidades radicais que o «xiro agroecolóxico» de Europa, decotío silencioso, ofrece aos agricultores e que podería (e debería) ser a base para a futura transformación das políticas agrícolas europeas, posto que a agroecoloxía non só permite unha produción máis sustentable de alimentos máis saudables, senón que tamén mellora considerablemente os ingresos dos agricultores (p. 46).

Deste xeito, como recollen González-Reyes *et al.* (2020), a Agroecoloxía constitúe o marco de referencia para a transición ecosocial no sector agrario -a transición agroecolóxica-, tanto para o escenario do *Green New Deal* como no do *Decrecemento*.

Por unha banda, o primeiro escenario entende esta transición como a expansión das “lóxicas que hoxe se circunscriben ao ámbito da agricultura e gandería ecolóxicas ao conxunto do sector primario produtor de alimentos” (González-Reyes *et al.*, 2020, p. 24) como xeito de acadar maior SobA e independencia enerxética, loitar contra o cambio climático ou previr os problemas asociados ao pico do fósforo.

Dende esta perspectiva, dita transición “require unha reforma agroecolóxica da PAC [e] inclúe un tratamento sostible de recursos como solos e augas [...], apostas por técnicas agroecolóxicas [...] e un fomento explícito dos canais curtos de comercialización [...] ligado a pautas de consumo sustentables” (p. 24). Así mesmo, se ben non concibe “a desmaquinización do sector agrícola, o polo menos non dun modo total” (p. 24), prevé a electrificación da maquinaria ou o uso de biocombustible ecolóxico certificado, sen descartar “o incremento da tracción animal en pequenas explotacións familiares” (p. 24). Por último, segundo os autores, dende esta perspectiva concíbese a transición agroecolóxica como un acicate para crear emprego no campo⁶⁹⁴.

Pola súa banda, o segundo escenario considera a “creación dun metabolismo agrícola” (González-Reyes *et al.*, 2020, p. 31) e unha consecuente “forte revitalización do mundo rural [...] baixo parámetros agroecolóxicos” (p. 31), implicando

unha xestión ecolóxica do territorio, unha asociación entre a agricultura e a gandería (que pivotaría en grande parte arredor da gandería extensiva), unha produción en base cooperativa e comunitaria, unha forte expropiación e reapropiación da terra para uso comunal, e unha articulación en base a circuitos curtos (p. 31).

Dende esta perspectiva, a transición agroecolóxica ten como obxectivo principal acadar a SobA e a autonomía material, complementadas por “un novo tecido produtivo artesanal” (González-Reyes *et al.*, 2020, p. 31) orientado a responder ás necesidades de reprodución da vida dun xeito politicamente autónomo e mediante “unha produción e consumo locais de todo o relacionado coa alimentación (abonos, mecanismos de control de pragas, sementes, ferramentas, terra, auga, etc.)” (p. 32). Así mesmo, os autores sinalan que este enfoque da transición implica “un nivel de confrontación importante coas políticas da PAC e as súas redes de control burocrático” (p. 32), co sector da produción agroindustrial e co actual réxime de tenencia da terra, promovendo “procesos de expropiación colectiva da

⁶⁹⁴ A RSA (2019) presenta un claro exemplo de transición agroecolóxica baixo o escenario do *Green New Deal*.

terra e de autoxestión” (p. 32), a creación de novos comúns e a “recuperación e creación de novos territorios mancomunados” (p. 32), erradicando o monocultivo -especialmente o orientado á exportación-, limitando os latifundios mediante unha reforma parcelaria e o “retorno a unha lóxica reprodutiva” (p. 32) propia dos sistemas agroalimentarios campesiños, permitindo “construír economías a pequena escala que, sen os requirimentos hoxe asociados ás grandes industrias alimentarias, podan ser a base dunha [SobA] real” (p. 32). No referente ao manexo agrario, avógase por un retorno ao secaño naqueles territorios cun estrés hídrico agudizado polo cambio climático, pola redución do “uso dos agrocarburos nunha maquinaria en recesión” (p. 32), substituída pola “tracción animal e o traballo humano como imperativos para desfosilizar o sector” (p. 32), polo “desmantelamento das formas de automatización produtiva” (p. 32) e polo retorno ao sistema tradicional de fertilización natural baseado nas sinerxías gandería-agricultura e o aproveitamento dos residuos orgánicos -compostaxe-. Por último, esta transición viría acompañada polas transformacións das dietas articuladas “arredor do consumo de produtos frescos, de proximidade e de tempada” (p. 32), así como dunha importante “redución no consumo de proteínas de orixe animal” (p. 32).

Pódese apreciar como o carácter difuso dos límites existentes entre os enfoques ambientalista e ecoloxista en torno ás dietas e os sistemas agroalimentarios sustentables se traslada tamén á concepción e aplicación do marco da Agroecoloxía. Isto é debido principalmente ao proceso de cooptación desenvolvido por parte do réxime agroalimentario corporativo (Holt-Giménez e Altieri, 2013), “incorporando selectivamente aspectos técnicos da agroecoloxía que non cuestionan a política da [RV]” (p. 67), subordinándoa ao modelo agroindustrial, “despoxándoa do seu contido político” (p. 67) e “relegándoa ás marxes da ciencia e a nichos de mercado no réxime corporativo alimentario” (p. 67), a través dun «dualismo funcional» co que se pretende “converter aos pequenos agricultores e á agroecoloxía nun medio (en lugar de barreira) para a expansión da agricultura industrial” (p. 69). En síntese, segundo os autores, “os agroecólogos enfróntanse a decisións importantes entre versións reformistas e radicais da agroecoloxía” (p. 65), nas que “a primeira versión intenta

cooptar a agroecoloxía á Revolución Verde [e] a segunda sitúa a agroecoloxía dentro dun movemento campesiño politicamente transformador que busca a [SobA]” (p. 65). Neste mesmo sentido, cómpre salientar o proceso de institucionalización da Agroecoloxía encabezada pola FAO, iniciada coa celebración do *Simposio Internacional sobre Agroecoloxía para a Seguridade Alimentaria e Nutrición*⁶⁹⁵ en 2014 (Giraldo e Rosset, 2016), que tamén está a ter lugar a escala nacional en países como Francia (Bellon e Ollivier, 2018), e que adapta os preceptos da Agroecoloxía ás perspectivas, fins e políticas propias dende un punto de vista habitualmente moito máis reformista que as formulacións agroecolóxicas orixinais. Ambos procesos agregan unha tensión complexa entre as fórmulas transformadoras orixinais da Agroecoloxía, a súa absorción conceptual por parte do réxime agroalimentario dominante e a súa institucionalización a través das políticas públicas e os organismos de gobernanza internacional, que tanto pode supoñer unha ameaza de diseminación e debilitación das formulacións a través de adaptacións reformistas, como unha oportunidade para escalar as propostas agroecolóxicas a ámbitos máis amplos e socialmente determinantes. A cuestión está en se se adopta a Agroecoloxía como unha «caixa de ferramentas» útil para os propósitos do réxime agrario hexemónico ou se se consegue situar como unha «axenda transformadora» para guiar a transición cara sistemas agroalimentarios sustentables (Levidow, 2015).

En todo caso, como advirte McMichael (2009),

a análise do réxime alimentario é clave para comprender a división fundamental entre a agroindustrialización ambientalmente catastrófica e as prácticas agroecolóxicas alternativas que está chegando a un punto crítico agora que nos enfrontamos a un limiar histórico gobernado polo pico do petróleo, o pico do solo, o cambio climático e a malnutrición (p. 141).

Neste sentido, e para comprender mellor a perspectiva forte da sustentabilidade xenuína da Agroecoloxía fronte aos discursos e políticas reformistas xurridas a través da súa cooptación e institucionalización, e fronte a estratexias para reverdecer o réxime

⁶⁹⁵ Ver <http://www.fao.org/about/meetings/afns/es/> [Revisado o 5 de abril de 2021].

agroalimentario neoliberal e o sistema agroalimentario industrializado e globalizado mediante formulacións propostas dende a perspectiva débil da sustentabilidade, como a bioeconomía e a intensificación agrícola sostible (Levidow, 2015), no seguinte epígrafe abórdase con maior detemento que é e que pode ofrecer o campo transdisciplinar da Agroecoloxía como marco de referencia para afrontar a crise socioambiental e abordar a transición ecosocial a través da (re)construción de dietas saudables e a configuración de sistemas agroalimentarios realmente sustentables, xustos, equitativos, democráticos e baseados nun enfoque de DDHH que integre a satisfacción da SAN e a realización universal do DAA, a xustiza alimentaria e a SobA.

5. AGROECOLOXÍA: UN CAMPO TRANSDISCIPLINAR PARA AFRONTAR A CRISE SOCIOAMBIENTAL A TRAVÉS DA (RE)CONSTRUCCIÓN DA DIETA E A TRANSFORMACIÓN DOS SISTEMAS AGROALIMENTARIOS

Agroecoloxía como ciencia

Agroecoloxía como práctica

Agroecoloxía como movemento social

Precisamos ás tres para crear o ímpeto para a transformación dos sistemas alimentarios (Steve Gliessman, 2018)

Como acabamos de ver, a Agroecoloxía está a recibir unha crecente atención académica e institucional nos últimos anos. Como afirman Giraldo e Rosset (2015), “pasou de ser ignorada, menosprezada, e excluída por parte das grandes institucións que gobernan a agricultura no mundo, a ser recoñecida como unha das alternativas posibles para enfrontar as graves crises ocasionadas polo modelo da [RV]” (p. 15). Se ben, como abordamos a continuación, trátase dun campo cunha dilatada traxectoria tanto no eido da investigación (Wezel e Soldat, 2009) como nos da práctica agraria e a da acción social (Wezel *et al.*, 2009), ata esta última década fora invisibilizada no ámbito institucional en beneficio do modelo de industrialización agraria da RV. Como apuntan Giraldo e Rosset (2015),

durante os últimos 40 anos tivo que desafiar todas as estruturas de poder en todos os espazos, incluíndo, por suposto, o conglomerado de institucións que durante

décadas promocionaron a agricultura industrial como a panacea que aliviaría ao mundo dos dolores da fame e a pobreza no campo (p. 15).

Así mesmo, como apuntan Holt-Giménez e Altieri (2013), “aínda que a agroecoloxía se estendeu amplamente mediante os esforzos das ONGs, os movementos campesiños e proxectos universitarios, segue a ser marxinal para os plans de desenvolvemento agrícola oficiais” (p. 67). Deste xeito, malia esta posición marxinalizada e contrahexemónica, a Agroecoloxía subsistiu e se desenvolveu - particularmente en América Latina e outros territorios periféricos, aínda que tamén en determinados contextos dos países centrais- da man dos movementos campesiños e outros movementos sociais, de múltiples ONG e OSC, así como dunha parte da academia que insistiu nos seus beneficios e potencialidades, tanto dende o punto de vista agronómico e ambiental, como en tanto que ferramenta para reverter a fame a garantir a SegA en todo o planeta (Altieri e Nicholls, 2010).

Porén, como dixemos, a partir desta segunda década do s. XXI a Agroecoloxía comezou a recibir unha maior atención e recoñecemento dende ámbitos institucionais. Precisamente con respecto á procura da SegA e da garantía universal do dereito á alimentación, de Schutter (2010) dedicou un dos seus informes como Relator Especial á Agroecoloxía. Neste, sinalaba que “a agricultura debe reorientarse fundamentalmente cara modos de produción que sexan socialmente xustos e máis sustentables dende o punto de vista do medio ambiente” (p. 3), apuntando concretamente que

a agroecoloxía é un modo de desenvolvemento agrícola que non só presenta fortes conexións conceptuais co dereito á alimentación senón que, ademais, ten demostrado que da resultados para avanzar rapidamente cara a concreción dese dereito humano para moitos grupos vulnerables en varios países e contornas (De Schutter, 2010, p. 1).

Neste sentido, en dito informe, De Schutter (2010) afirma que para facer efectivo o dereito á alimentación, resulta necesario desenvolver sistemas agroalimentarios que permitan cumprir canto menos tres obxectivos:

1. “garantir a dispoñibilidade de alimentos para todos, é dicir, a oferta debe adaptarse ás necesidades do mundo” (p. 4);

2. “desenvolverse de modo tal que aumenten os ingresos dos pequenos agricultores” (p. 5);
3. e “non [...] poñer en perigo a súa capacidade para satisfacer as necesidades futuras” (p. 5).

Neste sentido, segundo De Schutter (2010), a Agroecoloxía contribúe a facer efectivo o dereito á alimentación a través de cinco dimensións: a dispoñibilidade, a accesibilidade, a adecuación, a sustentabilidade e a participación das produtoras.

Con relación á *dispoñibilidade*, entre as achegas da Agroecoloxía, o autor destaca a importancia do mantemento e a introdución da biodiversidade, en forma de “diversidade de cultivos, gando, agroforestería, peces, polinizadores, insectos, biota dos solos” (De Schutter, 2010, p. 8), etc., no manexo dos agroecosistemas como elemento clave na súa produtividade e sustentabilidade. Tamén salienta neste sentido a xestión integrada de nutrientes, combinando a adición de fontes orgánicas e inorgánicas coa redución da súa perda por erosión mediante técnicas de coidado dos solos e da súa composición. Así mesmo resalta a práctica da agrosilvicultura -especialmente con árbores fixadoras de nitróxeno-, a captación e xestión eficiente da auga -particularmente en zonas áridas ou semiáridas- ou a integración de gando, animais acuáticos -peces, crustáceos- e da acción autónoma de animais salvaxes considerados *aliados* no manexo dos agroecosistemas. O ex-Relator Especial indica que este conxunto de técnicas contribúe a mellorar significativamente os rendementos das explotacións ao tempo que conservan recursos, reducen a dependencia de insumos externos e melloran a provisión de servizos ambientais esenciais para o correcto equilibrio dos agroecosistemas.

En canto á *accesibilidade*, De Schutter (2010) presenta as contribucións da Agroecoloxía en dous sentidos. Por unha banda, na redución dos custos derivados da adquisición de fertilizantes sintéticos grazas á mellora da fertilidade das explotacións agrícolas mediante o uso de medios orgánicos propios ou de manexos que favorecen a fixación de nitróxeno nos solos, como a agrosilvicultura ou o cultivo de leguminosas. Isto implica unha menor dependencia das produtoras respecto de insumos externos, subvencións, intermediarios e

prestamistas, así como unha menor exposición á volatilidade do mercado de insumos, o cal implica unha menor necesidade de recorrer ao endebedamento por parte das produtoras. Isto permite que as agricultoras máis pobres podan destinar os recursos familiares a satisfacer outras necesidades esenciais, relacionadas coa saúde, a educación, etc. Por outra banda, na creación de emprego e o aumento de ingresos entre a poboación das zonas rurais, especialmente dos países periféricos, debido ao uso intensivo de man de obra que require a posta en marcha das explotacións agroecolóxicas, ademais do feito de que as contornas laborais sexan substancialmente mellores en comparación coas explotacións agroindustriais -ambientes máis agradables, ausencia de tóxicos, etc.-. A isto, o autor engade a creación indirecta de empregos no sector manufacturero pola necesidade de fabricar equipos sinxelos adaptados ás “técnicas de agricultura de conservación como o cultivo sen labradura e o sementado directo” (p. 13).

No que respecta á *adecuación*, De Schutter (2010), pon o foco de novo na propia diversidade de cultivos que precisan os manexos agroecolóxicos, o que se traduce nunha “producción de nutrientes máis diversificada” (p. 14). A isto agrega a recuperación e produción de cultivos e variedades autóctonas, o cal, xunto coa práctica da agricultura urbana e periurbana, “pode ser fundamental para o sustento durante períodos de escaseza” (p. 14). Así mesmo, a isto engádese que a práctica agroecolóxica da recuperación e reprodución do patrimonio xenético tradicional permite a provisión de alimentos culturalmente aceptables e apropiados para as construcións locais da dieta, así como cultivos mellor adaptados aos agroecosistemas locais.

No que atinxe á *sustentabilidade*, De Schutter (2010) restrínxese á cuestión climática, salientando en termos de adaptación a capacidade de resiliencia fronte ao cambio climático e os fenómenos meteorolóxicos extremos derivados, grazas á capacidade de amortecemento que posibilita a diversidade biolóxica fomentada pola práctica agroecolóxica nos agroecosistemas, así como polo uso de “métodos agroecolóxicos sinxelos (como diques ou muros de pedra, abono verde, rotación de cultivos e incorporación de cuberta de

restrollos, foxos, terrazas, barreiras, leguminosas, árbores, arado en paralelo á pendente, renuncia á queima, cercas vivas e cultivo sen labradura)” (p. 15). Así mesmo, o ex-Relator Especial destaca a maior capacidade de facer fronte ás secas e inundacións cada vez máis recorrentes e severas grazas á mellor composición dos solos fomentada polos manexos agroecolóxicos fronte aos agroindustriais. No mesmo sentido, apunta que a antedita promoción da biodiversidade é unha excelente estratexia de resistencia ante pragas, especies invasoras e enfermidades estimuladas polos cambios nas condicións climáticas. En termos de mitigación, destaca a redución do consumo de enerxía e da dependencia dos combustibles fósiles, grazas ao menor uso de maquinaria pesada, fertilizantes sintéticos e outros insumos, así como á captura de carbono a través dos sumidoiros de materia orgánica dos solos e do uso da biomasa resultante dos cultivos como fertilizante na propia finca, nunha lóxica do peche de ciclos.

A última dimensión referida por De Schutter (2010) é a da *participación das produtoras*, que considera “vital para o éxito das prácticas agroecolóxicas” (p. 16). Sobre este aspecto, indica que a Agroecoloxía ata o momento ten sido fundamentalmente promovida por organizacións comunitarias e ONG, destacando así mesmo o papel das escolas rurais, os movementos de agricultores e as redes de colaboración entre campesiños. Nesta liña, o ex-Relator Especial pon de relevo o papel desempeñado polas escolas rurais para agricultores, que contribúen a reducir considerablemente o uso de praguicidas e outros insumos, así como á auto-organización, á aprendizaxe continua e ao empoderamento dos agricultores, a través de visitas a fincas xa manexadas con técnicas agroecolóxicas, procesos de investigación e desenvolvemento, o asesoramento técnico ou a realización de obradoiros sobre prácticas agroecolóxicas. Por último, destaca o papel que pode xogar o Estado na promoción da Agroecoloxía mediante o apoio a actividades de extensión agraria enmarcadas neste paradigma, reforzando espazos para a participación das produtoras no desenvolvemento deste tipo de actividades como axentes activas e non unicamente como receptoras⁶⁹⁶.

⁶⁹⁶ No epígrafe 5.3 incídese sobre as políticas públicas relativas á Agroecoloxía.

Neste mesmo sentido, De Schutter (2014), no seu informe final sobre o papel transformador do dereito á alimentación, manifesta que “debe formularse un novo paradigma centrado no benestar, a resiliencia e a sustentabilidade, que substitúa o paradigma orientado á produtividade, para poder apoiar mellor a realización plena do [DAA]” (p. 14). A este respecto, e ante a ameaza que supón a crise climática, no eido da produción sustentable de alimentos, o ex-Relator Especial sinala que “se require urxentemente un cambio a modalidades de produción baseadas na agroecoloxía” (p. 9).

Desta maneira, De Schutter (2014) salienta que “como medio de mellorar a capacidade de recuperación e a sustentabilidade dos sistemas alimentarios, a agroecoloxía conta actualmente co respaldo dun número cada vez maior de expertos dentro da comunidade científica” (p. 9). Neste sentido, destaca diferentes beneficios ambientais, sociais e para a saúde das persoas atribuídos á Agroecoloxía. Por unha banda, apunta que esta “comprende diversas técnicas agronómicas, incluídos os cultivos intercalados, o reciclado do esterco e os refugallos dos alimentos para convertelos en fertilizantes, e a agrosilvicultura, que reducen o uso de insumos externos e aproveitan ao máximo a eficacia dos recursos” (p. 9). Por outra, sinala que “contribúe a dietas máis variadas para as comunidades que producen os seus propios alimentos, o que mellora a nutrición” (p. 10). Así mesmo, “reduce o custo da explotación agrícola reducindo ao mínimo o uso de insumos custosos, [e] mellora os medios de vida dos fogares agrícolas, en particular os máis pobres” (p. 10). Por último, o ex-Relator Especial indica que a Agroecoloxía promove o desenvolvemento rural, en tanto que “abarca un gran volume de coñecementos e en xeral require unha gran densidade de man de obra” (p. 10), polo que en consecuencia “crea oportunidades de emprego nas zonas rurais” (p. 10).

Así mesmo, a sucesora de De Schutter e actual Relatora Especial sobre o dereito á alimentación, Elver (2015), presentou a Agroecoloxía como unha alternativa á agricultura industrial. A este respecto, no marco do círculo vicioso entre os impactos do sistema agroalimentario industrializado sobre o fenómeno global do cambio climático e dos

efectos deste sobre a SegA e o dereito á alimentación⁶⁹⁷, e ante a importancia de “que as políticas de adaptación se centren en garantir o dereito á alimentación tanto para as xeracións presentes como para as futuras a través de prácticas agrícolas sustentables” (p. 24), deixando “atrás as prácticas agrícolas industrializadas” (p. 24), a Relatora Especial enxalza á Agroecoloxía como “un enfoque ecolóxico que integra o desenvolvemento agrícola cos ecosistemas pertinentes” (p. 24) e que “se centra en manter unha agricultura produtiva que sosteña os rendementos e optimice o uso dos recursos locais ao tempo que minimiza as repercusións ambientais e socioeconómicas negativas das tecnoloxías modernas” (p. 24). Neste sentido, salienta compoñentes da Agroecoloxía como a reciclaxe de nutrientes e enerxía, a integración dos cultivos e o gando ou a mellora das interaccións e a produtividade de todo o sistema no canto de enfocarse no monocultivo de especies concretas, así como a renuncia ao uso de insumos sintéticos - fertilizantes e praguicidas-, dos OMX ou do abuso dos medicamentos veterinarios; xusto á inversa do modelo agroindustrial.

Tendo en conta estas características, Elver (2015) destaca as vantaxes que presenta a Agroecoloxía con relación á calidade do solo, á saúde vexetal e á biodiversidade. Neste sentido, sinala que “os pequenos agricultores e as prácticas agroecolóxicas desempeñan un papel fundamental na conservación da diversidade de cultivos e o desenvolvemento de variedades de plantas adaptadas a diferentes condicións climáticas, incluída a seca” (p. 25) e outros fenómenos meteorolóxicos extremos. Con relación a isto, salienta a relevancia do uso das variedades tradicionais e da práctica do policultivo, grazas aos cales “os agricultores conseguiron ser máis resistentes ante os efectos do cambio climático e máis independentes dos produtores de sementes comerciais” (p. 25), evitando tamén deste xeito “o uso dos custosos insumos químicos que se requiren para as sementes híbridas modernas” (p. 25). Nesta liña, a Relatora Especial pon de relevo a maior resiliencia dos cultivos e explotacións agrarias desenvolvidas endoxenamente no ámbito local e que “demostraron ser moi adaptables e robustos porque foron tratados durante xeracións especificamente para facer fronte a

⁶⁹⁷ Abordado no subepígrafe 4.2.

difíciles condicións ecolóxicas e sociais” (p. 25), destacando incluso unha maior resistencia ante fenómenos extremos como os furacáns, sufrindo menos danos e recuperándose con maior rapidez que as explotacións convencionais.

Así mesmo, outra “das vantaxes da agroecoloxía é que combina o coñecemento local coa tecnoloxía innovadora” (Elver, 2015, p. 26), de xeito que “o cambio que se propugna se fundamenta nas habilidades e as experiencias dos pequenos agricultores do planeta” (p. 26), particularmente de contornas xeográficas con climas rigorosos, posto que estes “desenvolveron un coñecemento e unhas habilidades tradicionais que facilitan a resiliencia e a sustentabilidade” (p. 26).

En definitiva, Elver (2015) afirma que a Agroecoloxía ten demostrado ser unha alternativa exitosa, sendo “especialmente beneficiosa para as necesidades das comunidades pobres rurais” (p. 26), posto que “é unha actividade intensiva en man de obra, se leva a cabo con maior eficacia sobre pequenas parcelas de terra e se basea nos insumos producidos a nivel local” (p. 26), reducindo así “a dependencia do acceso aos insumos externos e dos subsidios” (p. 26). Neste sentido, “é particularmente vantaxosa para grupos vulnerables como os pequenos agricultores, as mulleres e os pobos indíxenas” (p. 26). Ademais, as explotacións agroecolóxicas teñen mostrado un rendemento crecente ao tempo que “unha maior resiliencia ante as pautas meteorolóxicas irregulares” (p. 26), e o seu desempeño mellora mediante a cooperación e o apoio mutuo, é dicir, co “uso de políticas de desenvolvemento agrícola, redes de agricultores e intercambios de información[,] en lugar de recorrer a fertilizantes químicos e maquinaria pesada” (p. 26). Así mesmo, a Relatora Especial indica que a Agroecoloxía é beneficiosa tanto para os países periféricos como para os centrais, onde contribúe a reducir a pegada ecolóxica dos sistemas agroalimentarios.

Porén, a Relatora Especial lamenta que

a pesar da dispoñibilidade de boas prácticas amplamente avaladas, moitos gobernos, organismos de desenvolvemento, donantes e encargados da formulación de políticas se seguen a centrar en solucións a gran escala de altos insumos que marxinan aos pequenos agricultores debido aos prexuízos políticos,

as normas comerciais e as políticas existentes que limitan a capacidade dos gobernos de apoiar aos pequenos agricultores e as prácticas agroecolóxicas a través do investimento, a financiación da investigación e as solucións xurídicas á tenencia da terra (Elver, 2015, p. 27).

A este respecto, Elver (2015) advirte que para garantir a SegA, como xa vimos, non chega con aumentar a produción agroalimentaria, polo que resulta contradictorio que a agroindustria estea a percibir cada vez máis investimentos co obxectivo de combater a fame e a pobreza nun contexto de cambio climático. Así mesmo, recolle as críticas que varias ONG e organizacións campesiñas fan sobre formulacións como a *agricultura climaticamente intelixente* promovida pola FAO⁶⁹⁸, e que se fundamentan na “falta de criterios para avaliar a sustentabilidade” (p. 27), na “ausencia dun concepto de dereito á alimentación” (p. 27), na súa “concepción limitada da resiliencia” (p. 27), no seu “deficiente enfoque sobre a mitigación do cambio climático” (p. 27) e na falta de “recoñecemento da responsabilidade histórica dos países desenvolvidos con relación á produción de emisións de [GEI]” (p. 27). Ademais, advírtese que a “falta de claridade en torno ao concepto de agricultura climaticamente intelixente” (p. 27) acaba por ofrecer “certa marxe para proseguir con determinadas prácticas prexudiciais dende un punto de vista social e ambiental” (p. 27-28) baixo unha falsa aparencia de sustentabilidade.

Por último, Elver (2015) conclúe reivindicando “a necesidade de fomentar as formulacións agroecolóxicas con relación á [SegA]” (p. 29) e promover a transición da agricultura industrial a enfoques transformadores como o agroecolóxico. Por este motivo, recomenda a institucións de investigación científica e gobernos incrementar “de maneira significativa as dotacións orzamentarias á agroecoloxía a fin de demostrar que é posible alimentar ao mundo sen acabar co medio ambiente e a mesmo tempo reducir o efecto adverso do cambio climático” (p. 31).

Transcorridos cinco anos no cargo, nun informe profundamente crítico coas tendencias actuais dos sistemas agroalimentarios, a propia Elver (2020) reafírmase na súa demanda dun maior investimento en

⁶⁹⁸ Ver subepígrafe 4.3.

“metodoloxías máis responsables e sustentables dentro dos sistemas alimentarios, como a agroecoloxía” (p. 21), para poder así “prescindir da agricultura industrial, que constitúe a causa principal da emerxencia climática, e ao mesmo tempo promover unhas prácticas transformadoras, resilientes e sustentables” (p. 21). Neste sentido, a Relatora Especial insiste en que

a agroecoloxía evita o uso de axentes bioquímicos e praguicidas perigosos; favorece o movemento partidario dos alimentos locais; protexe aos pequenos agricultores, sobre todo ás mulleres, e aos pequenos pescadores; respecta os [DDHH]; fomenta a democracia alimentaria e o coñecemento e a cultura tradicionais; mantén a sustentabilidade do medio ambiente, e favorece unha dieta saudable (p. 21).

Así mesmo, como xa avanzamos, a propia FAO sumouse tamén ao recoñecemento institucional do enfoque agroecolóxico, particularmente tras o xa citado simposio celebrado en 2014 en Roma sobre as achegas da Agroecoloxía á SAN. No libro de actas deste evento (FAO, 2015c) recóllense as achegas dun nutrido e relevante conxunto de “actores clave representando aos gobernos, á sociedade civil, á ciencia e a academia, ao sector privado e ao sistema da ONU [que] se reuniron para compartir as súas experiencias en agroecoloxía” (p. 402). Os contidos xiraron arredor de cuestións como: os principios da Agroecoloxía con relación á SegA, aos servizos ecosistémicos, aos sistemas de produción dos pequenos agricultores ou aos procesos sociais e agroecolóxicos de xestión da paisaxe; as aproximacións ecolóxicas relacionadas coas técnicas de cultivo e os seus impactos positivos sobre os solos e a súa biota, os polinizadores e a biodiversidade en xeral, ou mediante a redución da demanda de insumos externos; as sinerxías que a Agroecoloxía presenta con relación á xestión da escaseza de auga, a xestión dos ecosistemas boscosos mediante manexos agroforestais, a integración agrogandeira, a resiliencia ante o cambio climático ou a SegA; as implicacións socioeconómicas en torno á organización e procesos sociais para escalar a Agroecoloxía, a súa relación coa economía dos ecosistemas e da biodiversidade, coa promoción da saúde humana e coa súa contribución aos ingresos agrarios e á demanda de man de obra nos contextos rurais; e a presentación de casos prácticos

de aplicación da Agroecoloxía en diferentes contextos e espazos xeográficos. Como conclusión, salientouse que

como o demostra unha base empírica sólida e crecente, a agroecoloxía é capaz de proporcionar múltiples beneficios ás persoas e ao ambiente. A agroecoloxía fortalece a [SAN], ao tempo que mantén ecosistemas saudables que son a base da produción agrícola. Ao restaurar paisaxes degradadas, a agroecoloxía axuda a producir alimentos onde máis se necesitan. Ao centrarse en maximizar os servizos ecosistémicos e a biodiversidade que a natureza proporciona gratuitamente, a agroecoloxía se axusta á realidade dos pequenos produtores. Ademais, a forte énfase nas interaccións sociais empodera aos agricultores e ás comunidades, creando oportunidades para medios de vida rurais viables. Como os efectos do cambio climático xa son unha realidade, a agroecoloxía pode desempeñar un papel clave na adaptación, aumentando a resiliencia das persoas máis pobres e vulnerables que viven nas zonas rurais dos países en desenvolvemento (p. 401).

En base a estas consideracións, neste documento (FAO, 2015c) recoméndase:

- Continuar co diálogo rexional e nacional sobre a Agroecoloxía e a SAN entre a FAO, a sociedade civil e outras partes interesadas.
- Continuar fortalecendo a base empírica da Agroecoloxía mediante enfoques interdisciplinarios, a abordaxe da complexidade e a conxugación do coñecemento científico e tradicional en procesos de coprodución de aprendizaxes e innovacións entre investigadoras e produtoras.
- Crear e fortalecer redes de apoio agroecolóxicas, como as que desenvolven os movementos sociais ou mediante metodoloxías como a de *Campesíño a Campesíño*⁶⁹⁹, establecendo novas redes entre agricultoras e investigadoras para apoiar e empoderar ás pequenas produtoras, desenvolver os coñecementos tradicionais locais e orientar a investigación e a innovación á mellora dos medios de vida rurais e á construción de sistemas agroalimentarios sustentables, incluíndo para tal

⁶⁹⁹ Metodoloxía de proceso social desenvolvida polo movemento agroecolóxico cubano liderado pola Asociación Nacional de Agricultores Pequenos (ANAP), integrante do movemento internacional LVC (Rosset, Machín, Roque e Ávila, 2011).

efecto enfoques educativos participativos e experienciais arredor da Agroecoloxía.

- Despregar políticas de apoio para proporcionar unha contorna propicia para o desenvolvemento da Agroecoloxía, a agricultura familiar a pequena escala e a agrobiodiversidade, protexendo os dereitos de acceso a esta última por parte das pequenas produtoras, conservándoa a través de medidas complementarias *in-situ* e *ex-situ*, internalizando os impactos ambientais nos custos de produción para situar en pe de igualdade a Agroecoloxía con respecto á agricultura industrial, ofrecendo incentivos para promover a protección e mellora dos servizos ecosistémicos mediante prácticas agrarias adecuadas, reforzando o vínculo entre as políticas agrarias e nutricionais ou fomentando os circuitos curtos de comercialización e os sistemas agroalimentarios locais.
- Investir en Agroecoloxía “para abordar os desafíos actuais e futuros que afrontan os sistemas alimentarios globais” (p. 405), particularmente a través dos orzamentos públicos -xa que a Agroecoloxía é menos proclive a recibir fondos privados que a agricultura industrial-, proporcionando ás produtoras medios para practicar a diversificación e a transición á Agroecoloxía, así como apoiando os sistemas participativos de garantía ou a provisión de produtos e insumos necesarios para a práctica agrícola. Neste sentido, considérase “a agroecoloxía como unha «bo investimento» para os agricultores, o ambiente e a sociedade en xeral” (p. 406).

En definitiva, conclúese que “a agroecoloxía brinda un enfoque orientado á acción para desenvolver sistemas alimentarios alternativos” (FAO, 2015c, p. 406). Deste xeito, coincide con Fernández-Aller *et al.* (2018) cando afirman que, como veremos deseguido,

a agroecoloxía [...] xoga un papel clave no cambio do modelo agroalimentario, non só como un método alternativo de produción de alimentos senón como un enfoque integral, que aproveita os coñecementos locais, promove a xustiza social, respecta identidades e culturas e garante a sustentabilidade do ámbito rural (p. 218).

Nesta liña, posteriormente a FAO (2018b) definiría a Agroecoloxía como

un enfoque integrado que aplica simultaneamente conceptos e principios ecolóxicos e sociais ao deseño e a xestión dos sistemas alimentarios e agrícolas. O seu obxectivo é optimizar as interaccións entre as plantas, os animais, os seres humanos e o medio ambiente, tendo en conta, ao mesmo tempo, os aspectos sociais que deben abordarse para lograr un sistema alimentario xusto e sustentable (p. 1).

Así mesmo, a FAO (2018b) salienta algúns trazos distintivos da Agroecoloxía con respecto a outros enfoques, como o feito de estar baseada “en procesos territoriais e que parten dende a base, o que axuda a dar solucións contextualizadas a problemas locais” (p. 2), así como que as innovacións agroecolóxicas se fundamenten “na creación conxunta de coñecementos combinando a ciencia cos coñecementos tradicionais, prácticos e locais dos produtores” (p. 2), o cal contribúe a mellorar “a súa autonomía e capacidade de adaptación” (p. 2) e a empoderar “aos produtores e as comunidades como axentes clave do cambio” (p. 2). Mais, sobre todo, porque “en lugar de facer axustes nas prácticas de sistemas agrícolas insostibles, a agroecoloxía procura transformar os sistemas alimentarios e agrícolas abordando as causas profundas dos problemas de forma integrada e achegando solucións holísticas e a longo prazo” (p. 2).

Sen embargo, nesta deriva institucional cara o recoñecemento da Agroecoloxía como alternativa para a construción de sistemas agroalimentarios sans, xustos e sustentables, a ONU presenta unha posición ambivalente. Así, aínda que nunha resolución sobre o dereito á alimentación (ONU, 2016a) observase “a necesidade de seguir examinando diversos conceptos, como a «[SobA]», e a súa relación coa [SegA] e o dereito á alimentación” (p. 8) ou se destacase o fomento do investimento “en programas, prácticas e políticas para aplicar en maior escala métodos agroecolóxicos” (p. 3) co fin de “erradicar a fame e a pobreza, en particular nos países en desenvolvemento” (p. 3), simultaneamente, nunha resolución sobre desenvolvemento agrícola e [SAN], a ONU (2016b) adoptaba un discurso máis difuso e aliñado cos enfoques ambientalistas e «neoprodutivistas» (Levidow, 2015) sobre a transición a sistemas agroalimentarios sustentables. Nesta resolución,

malia que se destacan elementos característicos da Agroecoloxía -mais sen nomeala explicitamente-, como o recoñecemento da “necesidade de manter os procesos ecolóxicos naturais que sustentan uns sistemas de produción de alimentos sostibles e eficientes [que] favorecen a [SegA]” (ONU 2016b, p. 7), tamén se reproducen discursos neoprodutivistas propios do réxime agroalimentario hexemónico ao destacar “a necesidade de aumentar a produción e a produtividade agrícolas sostibles a nivel mundial” (p. 7), poñendo así o foco sobre a dispoñibilidade global de alimentos, sen cuestionar os desaxustes socioeconómicos provocados polo sistema agroalimentario industrializado global como causa da inseguridade alimentaria e da insustentabilidade do modelo.

En sentido contrario, e xa por último, cómpre salientar o xa referido recoñecemento aberto e explícito dos enfoques agroecolóxicos por parte do HLPE (2019), que destaca que “a agroecoloxía é un concepto dinámico que nos últimos anos cobrou importancia no discurso científico, agrícola e político” (p. 15). Neste sentido, afirma que a Agroecoloxía

se promove cada vez máis como método capaz de contribuír á transformación dos sistemas alimentarios mediante a aplicación de principios ecolóxicos á agricultura e o uso rexenerativo dos recursos naturais e os servizos ecosistémicos, atendendo ao mesmo tempo á necesidade de contar con sistemas alimentarios socialmente equitativos nos que as persoas podan elixir o que comen, así como o modo e o lugar de produción dos alimentos (p. 15).

Deste xeito, o HLPE (2019) sinala que “a agroecoloxía abarca unha ciencia, unha serie de prácticas e un movemento social” (p. 15) e que “evoluciona nos últimos decenios ampliando o seu alcance e pasando de centrarse nos campos e explotacións a incluír o conxunto dos sistemas agrícolas e alimentarios” (p. 15), constituíndo actualmente, como veremos deseguido, “un ámbito interdisciplinario que integra todas as dimensións (ecolóxica, sociocultural, tecnolóxica, económica e política) dos sistemas alimentarios dende a produción ata o consumo” (p. 15).

En definitiva, como afirman Holt-Giménez e Altieri (2013), “a agroecoloxía ten un papel fundamental que desempeñar no futuro dos

nosos sistemas alimentarios” (p. 70). Por este motivo, como apunta Levidow (2015), os enfoques agroecolóxicos teñen espertado un crecente interese nos últimos anos, ata o punto que “a agroecoloxía se converteu nunha nova palabra popular de moda” (p. 84), mais tamén aberta á disputa conceptual entre diferentes correntes en liza. Deste xeito, dependendo da perspectiva tomada como referencia, “as formulacións agroecolóxicas poden desempeñar diversos roles fronte ao réxime alimentario corporativo” (p. 84). Por unha banda, os métodos agroecolóxicos de manexo agrícola “teñen sido incorporados nun programa de intensificación sostible, contribuíndo potencialmente a un incipiente réxime alimentario corporativo-ambiental” (p. 84), a través do xa referido proceso de cooptación. Por contra, tras superar un enfoque inicial limitado ás prácticas agrarias e incorporar o deseño e desenvolvemento de sistemas agroalimentarios sustentables, “grupos de agricultores e [...] OSC promoveron conxuntamente a agroecoloxía como unha axenda transformadora” (p. 84), articulando os aspectos ecolóxicos cos sociopolíticos e vinculando a Agroecoloxía coa Soba “como dobre base para a acción colectiva” (p. 84). Así, “os partidarios máis ambiciosos da agroecoloxía buscan desprazar o poder corporativo sobre os recursos e os mercados” (p. 84), en tanto que, “como movemento social, a agroecoloxía se basea na propiedade e a responsabilidade compartida polos recursos naturais, incluíndo a terra, as sementes, a gandería, a auga e o coñecemento” (p. 84); isto é, dos “bens comúns globais” (p. 84). E, para tal efecto, precísanse transformacións políticas radicais.

Neste sentido, Giraldo e Rosset (2016) sitúan á “agroecología nunha disxuntiva: ceder ante a cooptación e captura, ou aproveitar a apertura das oportunidades políticas para avanzar na transformación do modelo agroextractivista hexemónico” (p. 15). Deste xeito, se ben matizan que “as institucións non son monolíticas, e existen debates internos, o panorama podería verse como unha loita que ten como protagonistas a dous bandos” (p. 15). Por unha banda, o “conformado polas institucións oficiais dos gobernos, axencias internacionais e empresarios privados” (p. 15). Dende esta perspectiva, considérase “que a agroecoloxía representa unha opción máis que debe apoiarse, pero combinada con outros enfoques como [...] a intensificación

sustentable, a agricultura climaticamente intelixente e os [OMX]” (p. 16), como se desprende da versión oficial -gubernamental e institucional- das conclusións do referido simposio da FAO (2015d). Pola outra, “o dos distintos movementos sociais [que] defenden a agroecoloxía como a única opción viable para transformar radicalmente o sistema agroalimentario imperante” (p. 15). Así, en resposta á perspectiva institucional, que basicamente “reduce a agroecoloxía a un conxunto de ecotecnias que deben integrarse á caixa de ferramentas do modelo de produción alimentaria industrial, os movementos sociais manifestáronse durante o Foro Internacional de Agroecoloxía” (p. 16) realizado en Selingé -Malí- en 2015, definindo o seu propio enfoque agroecolóxico -eminentemente político e popular- e trazando unha axenda transformadora fronte ao convencemento de “que a agroecoloxía está en perigo de cooptación” (p. 16-17), en tanto que “o sistema alimentario industrial busca maquillarse mediante un discurso verde” (p. 17). Dende este enfoque, polo tanto, rexéitase “equiparar a agroecoloxía coa produción industrial de monocultivos de alimentos «orgánicos», e os outros enfoques que ven promovendo a mesma FAO” (p. 17). En definitiva, os autores apuntan que “asistimos a unha disputa entre dúas formas radicalmente distintas de concibir a agroecoloxía, unha, estreitamente técnica, cientificista e institucional, e a outra, a dos pobos, profundamente política[,] que avoga pola xustiza distributiva e a reformulación total do sistema alimentario” (p. 17).

A este respecto, Holt-Giménez e Altieri (2013) advirten que se “a agroecoloxía é cooptada pola tendencia reformista da [RV], é probable que se fortaleza o réxime alimentario corporativo, se debiliten os contramovementos e se volvan pouco probables as reformas substantivas ao réxime alimentario corporativo” (p. 70). En cambio, “se os agroecólogos constrúen alianzas estratéxicas coas loitas radicais pola [SobA], o contramovemento ao réxime alimentario corporativo podería fortalecerse” (p. 70), de xeito que xerase “unha considerable vontade política para a reforma transformadora dos nosos sistemas alimentarios” (p. 70). Ante esta encrucillada, como opinan os autores, “os medios de subsistencia dos pequenos agricultores, a eliminación da fame, a restauración da agrobiodiversidade e a resistencia dos

agroecosistemas do planeta, estarían mellor servidos baixo este [segundo] escenario” (p. 70).

Tras esta introdución, na que revisamos o crecente recoñecemento no ámbito do sistema das NNUU do potencial da Agroecoloxía para facer efectivo o dereito á alimentación no mundo e transitar cara sistemas agroalimentarios sustentables, procédese a presentar máis detalladamente que é exactamente a Agroecoloxía, de onde procede, cales son as súas principais definicións e dimensións, así como os seus elementos e nocións máis relevantes, a súa potencial contribución na transición ecosocial e a súa materialización como movemento social. Deste xeito, nos seguintes subepígrafes aténdense estas cuestións, revisando en primeiro lugar os antecedentes da Agroecoloxía, tanto dende o punto de vista epistemolóxico como da praxe agraria e dos movementos sociais vinculados a esta. A continuación, revísanse as distintas concepcións existentes da Agroecoloxía, facendo fincapé na súa distinción respecto á noción de agricultura ecolóxica, biolóxica ou orgánica, dada a recorrente confusión terminolóxica e conceptual. Deseguido, explóranse as distintas dimensións da Agroecoloxía, para comprender máis en profundidade cada unha delas a través dalgúns conceptos clave que cómpre considerar. Tras isto, profúndase na súa dimensión política, en tanto que estratexia para a transición cara sistemas agroalimentarios xustos e sustentables, e nomeadamente a través da súa concreción como movemento social, analizando a súa traxectoria e presenza dende o nivel global ao nacional.

5.1. Antecedentes epistemolóxicos e praxeolóxicos

Y este campesino es como otros tantos que ya no existen, pero siguen ahí, latiendo, porque siguen vivos en lo que tanto trabajaron, cobijaron y esperaron con sus manos: en los sembrados, en los árboles y las cercas, en la misma tierra, en la misma lluvia (María Sánchez, 2020)

Como apunta a FAO (2018b), “a agroecoloxía non é un invento novo” (p. 1), xa que “pode encontrarse nas publicacións científicas dende a década de 1920” (p. 1), materializándose así mesmo “nas prácticas dos agricultores familiares, nos movementos sociais populares

en favor da sustentabilidade e [moi posteriormente] nas políticas públicas de distintos países de todo o mundo” (p. 1).

A este respecto, Doré e Bellon (2019) revisan as achegas de seis autores de principios do século XX -a maior parte de orixe europeo- que identifican como os predecesores científicos do campo da Agroecoloxía, como o agrónomo ruso Basil Bensin, que consideran o pioneiro e “promotor do termo «agroecoloxía»” (p. 16), que definiu en 1940 como a “ecoloxía aplicada da agricultura” (p. 16), fórmula que encontraría ecos en definicións posteriores⁷⁰⁰. Así mesmo, os autores sinalan que “Bensin é un precursor das evolucións futuras da agroecoloxía a tres niveis diferentes” (p. 16). En primeiro lugar, coa súa “dimensión ecolóxica forte” (p. 16) dos cultivos agrícolas, que deviría medio século despois na xa referida noción de «agroecosistema», achegando á ciencia de Agroecoloxía a súa característica “visión sistémica” (p. 17). En segundo lugar, en tanto que Bensin introduciu “as bases dun programa de investigación en agroecoloxía cun enfoque interdisciplinar” (p. 17) tamén característico dos enfoques agroecolóxicos contemporáneos. E por último, considerándoa como “unha ciencia comprometida, ao servizo de sistemas produtivos máis xustos, propoñendo aos agricultores solucións accesibles e pouco custosas para aumentar a súa produción, e referindo aos contextos locais en vez de a solucións *passe-partout*” (p. 19), é dicir, universais.

Así mesmo, Doré e Bellon (2019) tamén salientan as achegas de autores como Girolamo Azzi e Juan Papadakis, que aínda sen empregar o termo Agroecoloxía, profundaron nas aproximacións ecolóxicas e nunha “visión integrada das relacións dos cultivos co seu medio, baixo a acción e o efecto das prácticas agrícolas” (p. 19). De Azzi destacan que foi o “iniciador dunha «ecoloxía agraria» [...] integradora de disciplinas” (p. 19), coa súa visión de produtividade como “relativa a un equilibrio entre os produtos resultantes da agricultura e os recursos dispoñibles nunha rexión dada” (p. 20). Alén diso, atribúenlle as primeiras referencias ás “nocións de autonomía evocadas en certas

⁷⁰⁰ Doré e Bellon (2019) destacan neste sentido a Stéphan Henin en 1971, que definiu a agronomía como a “ecoloxía aplicada á agricultura e á ordenación do medio” (p. 16), mais tamén pódese percibir a influencia sobre a definición da Agroecoloxía de Francis *et al.* (2003), que a describiron como «a ecoloxía do sistema alimentario», sendo actualmente unha das definicións canónicas comunmente referidas.

correntes da agroecoloxía actual” (p. 20). De Papadakis salientan o desenvolvemento dunha “visión «integral» da ecoloxía agrícola” (p. 21) e a introdución da “noción de rendemento relativo” (p. 21), así como a defensa da “necesidade de construír un punto de vista ecolóxico global sobre a produción agrícola” (p. 21), considerando “o medio como un todo indivisible” (p. 21). En todo caso, o legado de ambos autores foi o “afondamento dun enfoque sistémico da agricultura sobre as bases de Bensin” (p. 22).

Outro autor sinalado por Doré e Bellon (2019) é o zoólogo alemán Wolfgang Tischler, que contribuíu á Agroecoloxía en ámbitos como o “control biolóxico de pragas por conservación, é dicir favorecendo as especies que se alimentan das pragas ou que as parasitan” (p. 23), precedendo ás “regulacións biolóxicas das poboacións de inimigos dos cultivos en alternativa ao uso de produtos fitosanitarios de síntese” (p. 23) da Agroecoloxía contemporánea. Tamén salientan as achegas do agrónomo estadounidense de orixe alemán Karl Klages, que explorou a “interface entre a xeografía e a ecoloxía aplicada á agricultura” (p. 23), isto é, “a xeografía ecolóxica dos cultivos” (p. 23), o cal contribuíu a unha mellor comprensión “do efecto global dos factores económicos, políticos, sociais e culturais sobre a diversidade e o reparto das plantas cultivadas” (p. 23), incluíndo a consideración do clima como “factor causante da localización dos centros de cultivo e, en consecuencia, dos centros de poboación humana” (p. 24), mais tamén da “importancia dos factores culturais e sociais na comprensión da distribución das especies e variedades cultivadas” (p. 24). Por último, do etnobotánico mexicano Efraím Hernández Xolocotzi destacan os seus estudos das culturas campesiñas e a súa promoción “dun enfoque antropolóxico e etnoecolóxico das agriculturas tradicionais” (p. 25), así como da combinación das “achegas da ecoloxía científica cos saberes empíricos locais” (p. 25), considerando que “os procesos interculturais fundan a construción de coñecementos en agroecoloxía” (p. 25). Deste xeito, este autor achegou “unha visión íntegra das dimensións sociais, económicas, culturais, políticas, éticas, ecolóxicas e tecnolóxicas” (p. 25) como “alternativa á orientación agrícola [...] en favor da modernización da agricultura e da [RV], na que as bases ecolóxicas desapareceron en proveito dos argumentos económicos” (p. 25). Deste xeito, Hernández

Xolocotzi “sentou as bases de programas de traballo apoiados nas colaboracións entre disciplinas e cos agricultores, e sobre os seus enfoques ecosistémicos, valorando así os coñecementos locais” (p. 26).

En suma, Doré e Bellon (2019) sinalan que estes predecesores da Agroecoloxía actual comparten “unha visión sistémica, privilexiando a interdisciplinariedade e os enfoques comparativos” (p. 26), así como “unha posición de investigador e de educador comprometido coa evolución das agriculturas alternativas á evolución maioritaria do século XX, caracterizada por unha especialización agrícola, unha ampliación das explotacións, unha motorización e unha artificialización das maneiras de producir” (p. 26)

Así mesmo, Doré e Bellon (2019) tamén salientan algúns autores máis recentes que protagonizaron a renovación e a amplificación da Agroecoloxía a partir dos anos oitenta, en resposta á imposición hexemónica dos discursos e prácticas da RV a nivel global. Neste contexto, o campo da Agroecoloxía reaparece principalmente “dentro do medio académico en América do Norte e do Sur” (p. 27), aínda que non unicamente, emerxendo

non soamente para atenuar os efectos negativos de certas prácticas agrícolas sobre o ambiente, senón tamén para imaxinar e soste propostas alternativas para o desenvolvemento [...] fundadas en enfoques e marcos conceptuais que promoven o estudo e a mellora do funcionamento dos agroecosistemas para facelos máis sustentables (p. 27).

Así, dentro da diversidade de voces que puñan o acento en distintas dimensións, o seu conxunto contribuíu a amplificar o marco da Agroecoloxía. Neste sentido, Doré e Bellon (2019) destacan en primeiro lugar ao agrónomo chileno Miguel Altieri, “un dos autores de referencia máis coñecidos e entre os máis citados” (p. 28), sendo a obra coordinada titulada *Agroecoloxía: bases científicas dunha agricultura alternativa* (Altieri, 1983) a que o deu a coñecer. Esta obra “ofrece orientacións para deseñar tecnoloxías apropiadas [...] e agroecosistemas sustentables sobre bases ecolóxicas” (Doré e Bellon, 2019, p. 29), así como “os fundamentos teóricos da agroecoloxía” (p. 29), presentando “modelos e técnicas que anticiparon un bo número de prácticas aínda hoxe consideradas como agroecolóxicas: policultivos e

cultivos intercalados, silvicultura, plantas de cobertura, abonos orgánicos, sistemas de arado mínimo” (p. 29); así como “exemplos de agriculturas tradicionais” (p. 29) africanas, latinoamericanas e asiáticas. Tamén abordou cuestións como “a xestión ecolóxica das pragas, doenzas e adventicias” (p. 29), “as bases e os procesos e [...] a utilidade do concepto de agroecosistema” (p. 29), ou “a noción de transición” (p. 29) como “a traxectoria para desenvolver sistemas e tecnoloxías diversificadas e máis autónomas” (p. 29). Así mesmo, os autores apuntan que nunha edición posterior, Altieri (1999) abordaría tamén as dimensións socio-económicas, que xunto aos principios ecolóxicos “serven de base ao deseño e á xestión de agroecosistemas sustentables” (Doré e Bellon, 2019, p. 29). Así mesmo, salientan desta obra os cinco principios agroecolóxicos que Altieri (1983) propuxo inicialmente dende un punto de vista estritamente agrícola: “aumentar a acumulación de materia orgánica e a reciclaxe dos elementos minerais” (Doré e Bellon, 2019, p. 29); “favorecer a actividade biolóxica dos solos” (p. 29); “favorecer os mecanismos de regulación natural das poboacións de adventicias, de insectos e de axentes patóxenos” (p. 30); “minimizar as perdas de recursos (solos, auga, recursos xenéticos)” (p. 30); e “aumentar a biodiversidade nos agroecosistemas, e as sinerxías entre as súas compoñentes” (p. 30)⁷⁰¹. Entre a súa actividade, os autores salientan que Altieri contribuíu á creación do Consorcio Latinoamericano sobre Agroecoloxía e Desenvolvemento (CLADES) en 1989 e á creación, xunto a Clara Nicholls, da Sociedade Científica Latinoamericana de Agroecoloxía (SOCLA) en 2007⁷⁰², “vertente científica [...] do movemento agroecolóxico latinoamericano” (p. 30).

Outro autor relevante destacado por Doré e Bellon (2019) é o agrónomo estadounidense Charles Francis, “interesado nos sistemas de policultivo e nas mesturas de especies dentro dunha mesma finca cultivada” (p. 31), ao que engadiu a súa atención “ás rotacións longas de cultivos, ao deseño de fincas e á súa integración rexional e comunitaria, mais tamén aos métodos de investigación e de formación participativos” (p. 31). Destacan particularmente as súas achegas “sobre

⁷⁰¹ Como apuntan Doré e Bellon (2019), en edicións posteriores, Altieri (1999) engadiría o rol dos animais e as dimensións sociais.

⁷⁰² Ver <https://www.soclaglobal.com> [Revisado o 9 de abril de 2021].

a formación en agroecoloxía” (p. 32) e a súa concepción deste campo publicada nun artigo colectivo no que o redefine a través da xa citada «ecoloxía do sistema alimentario» (Francis *et al.*, 2003).

Doré e Bellon (2019) tamén salientan as achegas do botánico, biólogo e ecólogo estadounidense Stephen Gliessman, que acumula unha dilatada “experiencia na investigación, o ensino e a produción en agroecoloxía” (p. 32), e cuxos focos de atención xiraron arredor de cuestións diversas como a agricultura en rexións tropicais e temperadas, “en explotacións pequenas e grandes” (p. 32), baixo manexos de “agricultura tradicional, ecolóxica e convencional” (p. 32), sobre “actividades prácticas e académicas” (p. 32) ou o traballo coas “asociacións sen ánimo de lucro e as empresas” (p. 32), mais centrándose particularmente na Etnobotánica. Así mesmo, foi o “fundador e director do programa de agroecoloxía da Universidade de California en Santa Cruz (UCSC), un dos primeiros do mundo, hoxe nomeado CASF (Centro pola Agroecoloxía e os Sistemas Alimentarios Sustentables)”⁷⁰³ (p. 32). Así mesmo, alén de ter sido “profesor de agroecoloxía” (p. 33), é o “cofundador da Rede Comunitaria de Agroecoloxía (CAN)”⁷⁰⁴, cuxo fin é axudar ás comunidades rurais [...] a desenvolver a súa autonomía e prácticas sustentables” (p. 33). Os autores salientan a que consideran “a súa obra pedagóxica de referencia” (p. 33), titulada *Agroecoloxía: a ecoloxía dos sistemas alimentarios sustentables* (Gliessman, 2015), e o seu desempeño como “coeditor da revista *Agroecology and Sustainable Food Systems*”⁷⁰⁵ (Doré e Bellon, 2019, p. 33), mais tamén a súa participación no “panel de expertos internacionais IPES-Food, copresidido por Olivier de Schutter” (p. 33). Finalmente, os autores salientan que Gliessman “combina unha inquiredanza pedagóxica cunha exploración en profundidade das raíces e da evolución contemporánea da agroecoloxía, revisando as súas definicións, esquematizando as súas metas de transición e afondando na súa orientacións cara os sistemas alimentarios” (p. 33).

⁷⁰³ Ver <https://casfs.ucsc.edu> [Revisado o 9 de abril de 2021].

⁷⁰⁴ Ver <https://canunite.org/es/> [Revisado o 9 de abril de 2021].

⁷⁰⁵ Actualmente editor principal da revista. Ver <https://www.tandfonline.com/toc/wjsa21/current> [Revisado o 9 de abril de 2021].

Outro autor referido por Doré e Bellon (2019), aínda “que non proveña do mundo académico” (p. 35) é o agricultor biodinámico Pierre Rabhi, do cal destacan as súas contribucións á introdución dunha dimensión ética -e incluso espiritual- da agroecoloxía, que considera como unha “ética da vida” (p. 35), máis que unha “simple alternativa agronómica” (p. 35) -isto é, “unha responsabilidade fundada na elevación, a virtude e o altruísmo” (p. 35)-, ligada a unha “dimensión profunda” (p. 35) da ecoloxía e aos “valores humanistas” (p. 35). Con todo, tamén promove unha práctica agrícola baseada nos “deseños que preservan a integridade dos recursos, dentro de pequenas estruturas orientadas cara a autonomía, favorecendo a reciclaxe así como unha produción cualitativa e localizada” (p. 36). En calquera caso, os autores destacan que este autor “aspira a encarnar un agroecoloxismo que sería unha conjugación harmoniosa entre saberes, prácticas e políticas, orientada cara outro camiño de coñecemento” (p. 36).

En último lugar, cómpre salientar a un dos autores máis influentes da Agroecoloxía no Estado español, referido tamén por Doré e Bellon (2019): o agrónomo e sociólogo Eduardo Sevilla Guzmán, fundador do Instituto de Socioloxía e Estudos Campesiños (ISEC) da Universidad de Córdoba⁷⁰⁶ e director dende 1991 do programa de doutoramento en Agroecoloxía, Socioloxía e Desenvolvemento Rural Sostible, así como “codirector dun programa de mestrado correspondente, centrado en América Latina, desenvolvido pola Universidad Internacional de Andalucía dende 1996” (p. 34). Da súa obra, os autores destacan “as experiencias de integración dos traballadores agrícolas xornaleiros andaluces que promoveu, a través de sistemas asociativos de auto-emprego” (p. 34), mediante a adopción dunha “perspectiva orixinal dentro do pensamento alternativo, introducindo un enfoque transdisciplinar que reivindica, ao lado da ciencia, o rol dos saberes locais dos campesiños, e os contidos históricos que poden derivarse das loitas populares” (p. 34). Deste autor, destacan tamén a súa descrición da “traxectoria recente da agroecoloxía en tres etapas” (p. 34): a primeira, “nos anos oitenta, como un movemento de resistencia e de construción campesiña fronte ao imperio das multinacionais” (p. 34); a

⁷⁰⁶ Ver <http://www.osala-agroecologia.org> [Revisado o 9 de abril de 2021].

segunda, “nos anos noventa, como unha etapa de hibridación tecnolóxica e de proposición socioeconómica fundada nun diálogo de saberes, coa construción dun modelo alternativo ao sistema agroalimentario industrializado” (p. 34); e a terceira, “nos anos 2000, como unha etapa de construción e de liberación sociocultural e política, articulada cos movementos sociais e presentando a súa alternativa á modernidade capitalista” (p. 34). Estas tres etapas precederían, como apuntan os autores, a “unha nova fase de institucionalización e de recomposición da agroecoloxía aínda en vigor, pero que o autor non menciona” (p. 34), e que, como vimos, se ven desenvolvendo nesta última década. En todo caso, tamén se destaca do autor a introdución dunha “dimensión sociopolítica, fundada nas teorías do desenvolvemento rural” (p. 34)

En síntese, Doré e Bellon (2019) salientan que “agroecoloxía contemporánea foi [...] levada ao rango dunha ambición elevada: un programa, elaborado e afinado ao longo de cerca de medio século, que supera longamente a simple evolución técnica” (p. 36). Dos autores contemporáneos aquí referidos destacan que todos presentan “unha traxectoria internacional, a miúdo conectada coa América Latina” (p. 36) e que ademais de estar “moi comprometidos no plano das ideas” (p. 36), tamén están “plenamente implicados na formación e ás veces na práctica, poñendo a proba as súas teorías coas súas propias mans” (p. 36). Con relación ao seu vínculo cos predecesores anteriormente referidos, os autores achan “continuidades evidentes: compromiso coas agriculturas alternativas, enfoques sistémicos, atención aos procesos ecolóxicos, valoración dos saberes locais, interdisciplinariedade, enfoques territorializados, apertura ás dimensións económicas, sociais e políticas...” (p. 37), aínda que sobre todo “a vontade de transformar as agriculturas [...] sobre unha identificación de pancas similares” (p. 37). Porén, tamén identifican diferencias entre ambas épocas: con relación “aos avances dos coñecementos científicos” (p. 37), xa que evidentemente “o corpus de teorías e coñecementos a disposición” (p. 37) era distinto en cada momento; mais tamén en canto á “elección das formas do seu compromiso político” (p. 37) coa Agroecoloxía, pois no segundo período, ao contrario do primeiro, “a implicación da investigación e da formación se acompaña decotío dun vínculo máis

marcado coas organizacións campesiñas e cos movementos sociais” (p. 37). Como apuntan os autores, isto levará a Wezel *et al.* (2009) “a considerar a agroecoloxía como ciencia, como práctica e como movemento social” (Doré e Bellon, 2019, p. 37), como veremos deseguido. Neste sentido, os autores apuntan que a evolución e combinación de todas estas visións e contribucións parciais levaron á configuración da Agroecoloxía mediante unha “construción por enriquecementos sucesivos” (p. 37), dando lugar a múltiples concepcións históricas (Ver Táboa 14).

Táboa 14. Evolución conceptual da Agroecoloxía contemporánea.

Período	Trazo principal	Autores	Concepción
Década 1980	Fundamentos da Agroecoloxía; crítica dos efectos da modernización agrícola; atención centrada nos manexos e técnicas agrícolas	Altieri (1983), Gliessman (1990)	Conxunto de métodos e prácticas baseadas nunha revisión dos vínculos entre a agricultura e os ecosistemas con fin de conservar os recursos naturais
Década 1990	Noción de agroecosistema	Thomas e Kevan (1993), Gliessman (1995), Altieri (1999)	Aplicación dos conceptos e principios da ecoloxía ao deseño e a xestión de agroecosistemas sustentables
Década 2000	Abordaxe do conxunto do sistema agroalimentario	Francis <i>et al.</i> (2003)	Estudo integral da ecoloxía do sistema agroalimentario no seu conxunto, substrato científico do DS orientado ao longo prazo, sen xerarquía entre as dimensións económicas, sociais, culturais e ambientais
Década 2010	Postura máis radical no desenvolvemento de alternativas ao poder político e económico que impide a transformación dos	Sevilla (2006a), Gliessman (2018a)	Xestión ecolóxica dos recursos naturais a través de formas de acción social colectiva que presentan alternativas á crise civilizatoria actual;

	sistemas agroalimentarios		integración da investigación, da educación, da acción e do cambio que achega sustentabilidade a todas as compoñentes do sistema agroalimentario: ecolóxico, económico e social
--	---------------------------	--	--

Fonte: Doré e Bellon (2019). Tradución e adaptación propia.

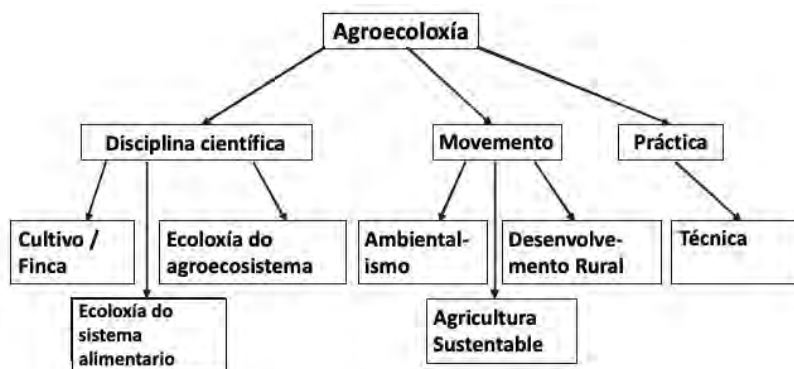
Deste xeito, como sinalan Llerena e Espinet (2017), “a evolución histórica do termo «agroecoloxía» deu lugar a [...] multitude de conceptos” (p. 20), e en consecuencia “actualmente non existe un consenso sobre o que significa o termo «agroecoloxía»” (p. 19). Así, esta “multiplicidade de significados reflicte unha realidade complexa na que converxen intereses, prácticas e disciplinas diferentes, propia dun campo emerxente” (p. 19). Dáse conta así da diversidade histórica, xeográfica, conceptual e ata metodolóxica xa referida por Wezel *et al.* (2009).

Neste sentido, a nivel histórico⁷⁰⁷, “aínda que a agroecoloxía inicialmente se ocupaba principalmente dos aspectos da produción e protección dos cultivos, nas últimas décadas están cobrando importancia novas dimensións como as cuestións ambientais, sociais, económicas, éticas e de desenvolvemento” (Wezel *et al.*, 2009, p. 503). Así, estes autores -ao igual que reproducen posteriormente Doré e Bellon (2019)- dividen a evolución histórica da Agroecoloxía en dúas etapas principais: a que denominan «a idade antiga da Agroecoloxía», entre as décadas dos anos trinta e sesenta, e a da «expansión da Agroecoloxía», entre os setenta e os inicios do século XXI. A este respecto, se ben na primeira esta desenvólvese unicamente no ámbito científico, “a partir da década de 1970 a agroecoloxía continuou sendo definida como unha disciplina científica, mais tamén emerxeu gradualmente como un movemento e como un conxunto de prácticas a

⁷⁰⁷ A este respecto, Wezel *et al.* (2009) ofrecen unha revisión dos principais traballos da historia da Agroecoloxía, dende 1928 co antes referido Bensin ata os máis contemporáneos de Gliessman (2015) -cuxa primeira edición data de 2007- ou Warner (2007) na primeira década do século XX. Esta revisión será posteriormente ampliada precisamente por Gliessman (2015) na terceira edición da súa obra.

partir da década de 1980”⁷⁰⁸ (Wezel *et al.*, 2009, p. 505), desenvolvéndose así diferentes ramas a partir dese momento. Por isto, a nivel conceptual, Wezel *et al.* (2009) afirman que a Agroecoloxía pode ser entendida tanto como unha disciplina científica, como un movemento social ou como un conxunto de prácticas agrícolas (Ver Figura 64).

Figura 64. Manifestacións actuais da Agroecoloxía.

Fonte: Wezel *et al.* (2009). Tradución propia. Nota: o uso do termo «ambientalismo» aquí fai referencia aos diversos movementos ambientalistas/ecoloxistas emerxidos nos anos sesenta, e non especificamente á corrente ambientalista descrita no subepígrafe 4.3.

Neste sentido, a nivel xeográfico, Wezel *et al.* (2009) describen as diferentes perspectivas da Agroecoloxía que se adoptaron maioritariamente en países como os Estados Unidos, o Brasil, Alemaña ou Francia, tendendo en cada un deles máis cara unha ou varias destas concepcións, así como presentando distintas concrecións particulares de cada unha destas. En todo caso, apunta que “en moitos países se fai un uso combinado do termo «agroecoloxía» como movemento, como ciencia e como práctica, e na maioría das situacións están fortemente entrelazadas” (p. 511). Deste xeito, “a agroecoloxía alenta aos agricultores e aos extensionistas [agrarios] a participar no deseño de novos sistemas, e tamén a contribuír aos movementos sociais” (p. 511). Como apuntan os autores, “nestas situacións, a miúdo hai un vínculo

⁷⁰⁸ Máis concretamente, Wezel *et al.* (2009) sinalan que “tras os movementos ambientais na década de 1960 que foron en contra da agricultura industrial, a agroecoloxía evolucionou e fomentou os movementos agroecolóxicos na década de 1990” (p. 503). Así mesmo, “a agroecoloxía como práctica agrícola xurdiu na década de 1980, e a miúdo entrelazouse cos movementos” (p. 503) sociais referidos.

entre unha visión política (o movemento), unha aplicación tecnolóxica (as prácticas) para acadar os obxectivos, e unha forma de producir o coñecemento (a ciencia)” (p. 511).

Así mesmo, os distintos enfoques históricos e conceptuais tamén derivaron en diverxencias metodolóxicas, que se perciben, entre outros aspectos, nas “escalas e dimensións das investigacións agroecolóxicas” (Wezel *et al.*, 2009, p. 503), persistindo actualmente tres enfoques maioritarios neste sentido: “(1) investigacións a escala de cultivo e finca, (2) investigacións a escala de agroecosistemas e explotacións, e (3) investigacións que abarcan todo o sistema alimentario” (p. 503).

Por último cómpre sinalar que, se ben no ámbito científico adóitase situar a súa xénese no “encontro entre a agronomía e a ecoloxía” (Llerena e Espinet, 2017, p. 20), tamén contribuíron en grande medida á súa evolución e configuración actual diferentes disciplinas das ciencias sociais, como a Socioloxía, a Economía, a Antropoloxía ou a Historia, así como correntes específicas, como a Economía Ecolóxica, a Ecoloxía Política ou os Estudos Campesiños (Sevilla, 2006a). Así mesmo, pódese tamén identificar unha grande influencia, sobre todo con relación á dimensión política da Agroecoloxía, por parte de distintas correntes de pensamento e praxe política, tanto nos precedentes remotos das diferentes manifestacións do Pensamento Social Agrario, como o marxismo heterodoxo do narodnismo ruso, o anarquismo agrario de Kropotkin e Bakunin, a posterior Agronomía Social de Chayanov (Sevilla, 2006a; 2011) ou os diferentes movementos agrarios e loitas campesiñas históricas (Soto *et al.*, 2007), como por parte de movementos sociais máis contemporáneos, como o ecoloxista -cunha grande relevancia do ecoloxismo popular (Martínez-Alier, 2005)-, os actuais movementos campesiños, parte do sindicalismo agrario e cada vez máis tamén por formulacións máis recentes como o Decrecemento, o Ecofeminismo ou o Ecosocialismo. Do mesmo xeito, cómpre apuntar que as culturas campesiñas e indíxenas son un referente clave e unha fonte de primeira orde do corpus de coñecemento agroecolóxico. Por todo isto, pode concibirse a Agroecoloxía como un “pensamento pluriépistemolóxico que articula os contidos históricos das loitas liberadoras e os saberes locais sobre o

manexo dos recursos naturais cos da ciencia” (Sevilla, 2006a, p. 11), ou, como indican Llerena e Espinet (2017), “como unha transdisciplina de base pluriépistemolóxica” (p. 25), en función da conxunción dun enfoque científico interdisciplinar coa concorrencia doutros saberes, transcendendo o marco estrito do coñecemento científico “para dialogar co coñecemento campestre, indíxena, e as loitas sociais para o deseño de sistemas alimentarios sustentables” (p. 24).

A este respecto, Toledo e Barrera-Bassols (2008) sinalan que

situada en franca contraposición á agricultura industrializada, a agroecoloxía busca construír os fundamentos e métodos científicos dunha «agricultura alternativa» [...], empeñada en aplicar os principios da ciencia ecolóxica ao deseño e manexo de agrosistemas sustentables [...] Esta busca de sistemas sustentables, fan da agroecoloxía unha disciplina de síntese onde converxen elementos da agronomía, a ecoloxía, a economía e a socioloxía [...] A agroecoloxía contempla tamén o recoñecemento e a valoración das experiencias dos produtores locais e especialmente daqueles cunha larga presenza histórica. [...] a agroecoloxía reconece na investigación participativa un principio fundamental. O «diálogo de saberes» vólvese entón un obxectivo fundamental da investigación agroecolóxica (Toledo e Barrera-Bassols, 2008, p. 196).

En todo caso, dada a existencia de múltiples definicións, aproximacións e concrecións da Agroecoloxía como marco de referencia tomado nesta tese, a continuación abordamos máis detalladamente algunhas das que consideramos máis relevantes na actualidade, así como algunhas apreciacións complementarias que cómpre considerar para tratar de definir, como recomendan Wezel *et al.* (2009), o enfoque de Agroecoloxía adoptado nesta tese.

5.2. Concepcións da Agroecoloxía

Como vimos no subepígrafe anterior, a evolución histórica e o carácter multi ou interdisciplinar, así como pluriépistemolóxico e transdisciplinar, da Agroecoloxía dotou a esta dunha miríade de concepcións, diversidade que se veu acentuada pola concorrencia de enfoques, correntes, actores -académicos, institucionais, agrarios, profesionais, sociais, etc.- e, consecuentemente, interpretacións da mesma. Como apuntan Doré e Bellon (2019):

O uso do termo «agroecoloxía» superou o círculo dos especialistas en agricultura, e o seu emprego corrente fai a miúdo referencia a un cambio de modelo agrícola. [...] O uso dese termo travesa así mesmo as fronteiras xeográficas. [...] Mais tamén travesa as fronteiras profesionais e sociais, pois este é utilizado polos agricultores, que o ven como unha nova maneira de producir; polos cidadáns e os actores políticos, que se apropian del como modelo de evolución da agricultura dentro da sociedade, en tanto que vector de emancipación; pero tamén polos investigadores, que á vez perfilan o marco e o fan obxecto de investigación (p. 9).

Neste sentido, os autores inciden en que “non hai unha agroecoloxía, senón máis ben un panel de situacións históricas, xeográficas, institucionais e sociais, dentro das cales a palabra é empregada con sentidos diferentes” (Doré e Bellon, 2019, p. 10), dando lugar así a “diferentes perspectivas agroecolóxicas ou «agroecoloxías»” (Méndez, Bacon e Cohen, 2013, p. 3), en plural.

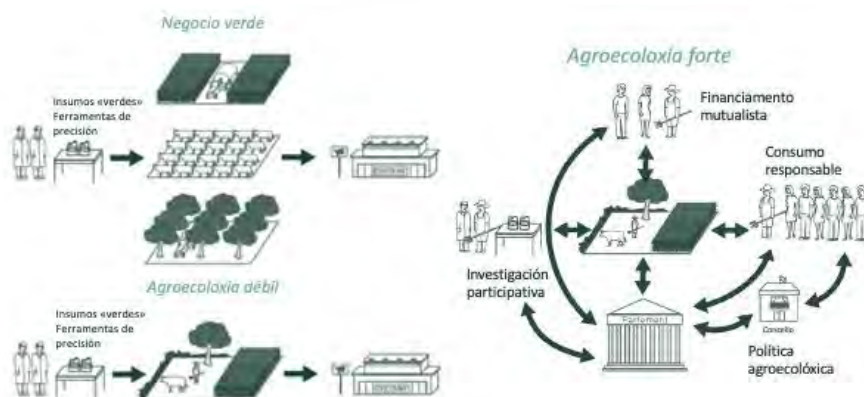
A este respecto, dun xeito simplificado e dicotómico, Calame (2016) distingue entre unha «Agroecoloxía débil» e unha «Agroecoloxía forte», en analoxía explícita coas interpretacións débiles e fortes da sustentabilidade xa presentadas⁷⁰⁹. Por unha banda, a acepción débil fai referencia a “un novo modelo agrícola a escala da explotación, sen cuestionar o modelo de organización socioeconómica do sector e cuxos protagonistas seguen sendo os profesionais (agricultores técnicos, cooperativas, empresas agroalimentarias) e organismos de investigación” (p. 96), desentendéndose así da crítica socioeconómica e confiando plenamente en solucións baseadas na innovación técnica e do mercado. Pola outra, a acepción forte “reivindica unha renovación do sistema alimentario no seu conxunto que inclúa as relacións económicas e sociais entre os produtores e as demais partes interesadas do sector, consumidores e autoridades públicas” (p. 96), interesándose así, entre outras cuestións, “na

⁷⁰⁹ Cómpre non confundir coas categorías de Agroecoloxía forte e branda ou suave -*soft*- empregadas por Dalgaard, Hutchings e Porter (2003), que malia empregar unha terminoloxía similar, presentan un sentido distinto -e incluso oposto- ao empregado por Calame (2016). Neste caso con Agroecoloxía forte Dalgaard *et al.* (2003) refírense a unha Agroecoloxía *puramente científica* ou practicada dende as disciplinas que consideran máis *fortes* -as ciencias naturais e a Economía- mediante metodoloxías nas que o investigador é un mero observador e a un nivel de cultivos ou de finca, confrontándoa a unha Agroecoloxía branda, atribuída a disciplinas como a Socioloxía e a métodos nos que os investigadores interactúan cos agricultores e en marcos espaciais máis amplos, como a nivel de explotación ou mesmo a escala rexional.

distribución do valor engadido dentro do sector, no dereito territorial, nas innovacións sociais nas relacións entre produtores e consumidores, [ou] nas normas que rexen a demanda pública” (p. 96).

En todo caso, Calame (2016) apunta que ambas acepcións -aínda que particularmente a segunda- se opoñen ao enfoque do «negocio verde» -*Green Bussines*-, que pretende “manter o modelo da agricultura industrial, mais aposta pola innovación técnica e as ferramentas do mercado para facer que a agricultura sexa economicamente competitiva e ecoloxicamente virtuosa” (p. 93). Ante este, a Agroecoloxía débil “recoñece a necesidade duna profunda reforma da agricultura industrial, en particular mediante o restablecemento nas explotacións dos agrosistemas que utilizan os peches dos ciclos biolóxicos (carbono, nitróxeno) para reducir a importación de praguicidas” (p. 93), mais sen interpelar “nin á organización da investigación nin á [...] do mercado” (p. 93). Pola súa banda, a Agroecoloxía forte vai máis alá, reclamando “unha reforma xeral do sistema alimentario para facelo máis sustentable” (p. 93), considerando dita transformación como “a condición para o éxito dos cambios de práctica agronómica” (p. 93), promovendo así mesmo “unha investigación participativa, a figura do consumidor responsable -o «consum-actor»-, unha financiación mutualista da agricultura asociando aos *consum-actores* [e unhas] políticas agrícolas públicas renovadas” (Ver Figura 65).

Figura 65. Representación gráfica das acepcións débil e forte da Agroecoloxía fronte ao negocio verde.

Fonte: Calame (2016). Tradución propia.

Pola súa banda, Méndez *et al.* (2013) apuntan que, no ámbito científico e académico, se ben “existe unha ampla diversidade de interpretacións e aplicacións do enfoque agroecolóxico” (p. 5), se pode distinguir entre “dúas perspectivas dominantes” (p. 5). Así, “a primeira tende a aplicar exclusivamente a agroecoloxía como marco para reforzar, ampliar ou desenvolver a investigación científica, firmemente arraigada na tradición occidental e as ciencias naturais” (p. 5). Neste sentido, os autores apuntan que “estes enfoques agroecolóxicos representan esforzos importantes para avanzar nos achados sobre procesos agronómicos e ecolóxicos, e para mellorar a xestión de fincas e paisaxes” (p. 6), mais deixan “as cuestións sociais e culturais do sistema agroalimentario dominante na súa maioría sen examinar, e non logra involucrar á literatura científica social máis ampla sobre os sistemas alimentarios como parte da súa análise” (p. 6). En contraste, a segunda segue “un camiño que afonda simultaneamente na investigación conceptual dentro de subcampos específicos, ao tempo que amplía e redefine unha perspectiva agroecolóxica máis ampla” (p. 6), isto é, relacionándose “coas ciencias sociais e coas cuestións máis amplas do sistema agroalimentario” (p. 6).

Neste sentido, o HLPE (2019) sinala que, se ben “inicialmente a ciencia agroecolóxica centrouse en comprender as prácticas agrícolas empregadas sobre o terreo que utilizan poucos insumos externos e manexan altos niveis de agrobiodiversidade” (p. 15), entre outras cuestións directamente asociadas ao ámbito produtivo, “este foco inicial de atención foise ampliando ata abarcar procesos a escala do territorio, que comprenden a súa ecoloxía e, máis recentemente, a ecoloxía política e das ciencias sociais, relacionada co desenvolvemento de sistemas alimentarios equitativos e sustentables” (p. 15).

Para ilustrar a antedita diversidade de enfoques, interpretacións e aplicacións dentro destes, Doré e Bellon (2019) remiten á compilación realizada pola iniciativa *Agroecology Info Pool*⁷¹⁰ impulsada pola

⁷¹⁰ Na súa páxina ofrécese unha interesante compilación de información, casos estudados e recursos sobre Agroecoloxía. Ver <https://www.agroecology-pool.org/> [Revisado o 9 de abril de 2021].

fundación suíza Biovision, que recolle máis de 20 definicións de Agroecoloxía de diferentes autoras e institucións⁷¹¹. Como síntese, dende esta iniciativa apúntase que a miúdo a Agroecoloxía se presenta como unha solución integrada para reconciliar os dous grandes retos que afronta actualmente o sistema agroalimentario, isto é, alimentar a unha crecente poboación planetaria e conservar os recursos naturais, así como afrontar procesos globais como o cambio climático, a perda de biodiversidade, os cambios nos usos do solo ou outras cuestións de carácter socio-laboral e sanitarias, desenvolvendo en definitiva un enfoque amplo da sustentabilidade do sistema agroalimentario. Como resultado da revisión das definicións compiladas, ofrécese un conxunto de principios e prácticas asociadas, adoptadas con diferentes combinacións para a mellora da resiliencia e a sustentabilidade dos sistemas agroalimentarios, incluíndo as consideradas nos distintos enfoques agroecolóxicos. En todo caso, como fundamento común, apúntase que a maior parte dos enfoques comparten unha serie de elementos:

- O obxectivo xeral de fortalecer a sustentabilidade e garantir a SegA.
- A concepción da Agroecoloxía como un enfoque holístico, isto é, integrado, que considera o conxunto de elementos, sectores e actores que concorren no sistema agroalimentario.
- A consideración das tres facetas da Agroecoloxía: como ciencia, como conxunto de prácticas e como movemento social.
- Un enfoque baseado en principios da Ecoloxía, aplicando conceptos, principios e coñecementos ecolóxicos á produción agraria.
- Un enfoque a longo prazo con relación aos impactos e implicacións dos sistemas agroalimentarios.
- Un enfoque transdisciplinar, integrando, alén de diferentes disciplinas e correntes científicas, procesos sociais, políticos e económicos, e actores non científicos, como as agricultoras.

⁷¹¹ Ver <https://www.agroecology-pool.org/agroecology/definitions/> [Revisado o 9 de abril de 2021].

- Un enfoque transformativo, que alén de melloras marxinais, propón novos modelos de sistemas agroalimentarios que requiren un cambio de paradigma.
- Un enfoque intensivo en coñecementos como alternativa aos intensivos en insumos externos, requirindo un coñecemento profundo, en base á conxunción entre ciencia e os saberes -e faceres- locais, do funcionamento dos agroecosistemas e dos sistemas agroalimentarios.
- Un enfoque localmente adaptado e flexible en lugar dun conxunto fixo e universal de receitas, adaptando as prácticas a desenvolver á contorna ambiental e ao contexto socioeconómico e cultural.⁷¹²

Neste sentido, resulta interesante observar a definición manexada polo HLPE (2019) en tanto que organismo internacional de asesoramento experto de referencia:

A agroecoloxía é unha ciencia interdisciplinaria que combina diferentes disciplinas científicas para buscar solucións a problemas do mundo real, traballando en colaboración con múltiples partes interesadas e tendo en conta os seus coñecementos locais e valores culturais, de maneira reflexiva e iterativa, fomentando a aprendizaxe conxunta entre investigadoras e profesionais, así como a difusión horizontal do coñecemento duns agricultores a outros ou entre uns actores e outros ao longo da cadea alimentaria (p. 15).

Así mesmo, no anteriormente referido simposio internacional da FAO sobre Agroecoloxía para a SAN salientáronse tres definicións de Agroecoloxía que se toman actualmente como referencia⁷¹³. A primeira é a xa referida definición de Francis *et al.* (2003), que describen a Agroecoloxía como “o estudo integrador da ecoloxía de todo o sistema alimentario, abarcando as dimensións ecolóxicas, económicas e sociais” (Francis *et al.*, 2003, p. 100). A segunda é de Gliessman (2015), que a define como “a ciencia de aplicar conceptos e principios ecolóxicos ao deseño e xestión dos sistemas alimentario sustentables” (p. 345). E a terceira de Dalgaard, *et al.* (2003), que se refiren á

⁷¹² Esta síntese foi extraída de <https://www.agroecology-pool.org/agroecology/> [Revisado o 10 de abril de 2021].

⁷¹³ Ver <http://www.fao.org/about/meetings/afns/about-the-symposium/es/> [Revisado o 10 de abril de 2021].

Agroecoloxía como “unha disciplina integradora que inclúe elementos da agronomía, a ecoloxía, a socioloxía e a economía” (p. 39) e que estuda “as interaccións entre plantas, animais, seres humanos e ambiente dentro dos sistemas agrícolas” (p. 42). Como se pode apreciar, esta última, a diferenza das dúas primeiras, presenta un enfoque máis reduccionista, posto que limita o marco de análise aos sistemas agrícolas e non integra os sistemas agroalimentarios no seu conxunto. Por contra, a segunda definición entraña claramente, alén da perspectiva holística e sistémica que comparte coa primeira, unha orientación transformadora cara a sustentabilidade dos sistemas agroalimentarios.

Neste último sentido, Sevilla (2006a) define a Agroecoloxía como o “manexo ecolóxico dos recursos naturais a través de formas de acción social colectiva para o establecemento de sistemas de control participativo e democrático” (p. 223) nos elos da produción e a distribución de alimentos. A este respecto, o autor apunta que

a estratexia teórica e metodolóxica así elaborada terá [...], por unha banda, unha natureza sistémica e un enfoque holístico, xa que tales formas de manexo terán que frear selectivamente o desenvolvemento actual das forzas produtivas para conter as formas degradantes de produción e consumo que xeraron a crise ecolóxica e, pola outra banda, tal necesario manexo ecolóxico dos recursos naturais, terá igualmente, unha forte dimensión local como portadora dun potencial endógeno, que, a través do coñecemento campesiño [...], permita a potenciación da biodiversidade ecolóxica e sociocultural e o deseño de sistemas de agricultura sustentable (p. 223)

Nesta liña, González de Molina e Guzmán (2016) apuntan que “a Agroecoloxía é máis que unha disciplina científica que promove solucións técnicas aos problemas de insustentabilidade” (p. 115), dado que “a innovación tecnolóxica por si soa, sen cambios substanciais de natureza económica e social, non é suficiente para acadar a sustentabilidade agraria” (p. 115). Dende esta perspectiva, Sevilla e Martínez-Alier (2006b) sinalan que as anteditas “formas de acción social colectiva [...] presentan alternativas á actual crise de modernidade, mediante propostas de desenvolvemento participativo dende os ámbitos da produción e a circulación alternativa dos seus produtos” (p. 71). Mediante estas búscase “establecer formas de produción e consumo que contribúan a encarar a crise ecolóxica e

social, e con iso restaurar o curso alterado da coevolución social e ecolóxica” (p. 71), a través de estratexias sistémicas que consideran “a finca, a organización comunitaria e o resto dos marcos de relación das sociedades rurais articulados en torno á dimensión local” (p. 71), así como do desenvolvemento de agriculturas alternativas e “o deseño participativo de métodos de desenvolvemento endógeno para o establecemento de dinámicas de transformación cara sociedades sustentables” (p. 72).

Respecto a isto, Gliessman e Ferguson (2020) matizan que, actualmente,

a agroecoloxía converteuse en moito máis que en prácticas agrícolas novas ou melloradas e que nunha xestión sustentable dos recursos naturais. É a ecoloxía de todo o sistema alimentario, dende o campo de cultivo ata a mesa, dende as persoas que cultivan e procesan os nosos alimentos ata as persoas que os consumen, dende as zonas urbanas ata as rurais, dende as políticas agrícolas ata as políticas alimentarias, e dende as locais ata as mundiais (p. 1).

Por isto, Gliessman e Ferguson (2020) afirman que “a agroecoloxía é un campo amplo que debe integrar a ciencia, a práctica e os movementos que conducen ao cambio social en todas as partes do sistema alimentario” (p. 1). Neste sentido, Gliessman (2018a) apunta que esta esixencia levou a definir a Agroecoloxía como “a integración da investigación, a educación, a acción e o cambio que achega sustentabilidade a todas as partes do sistema alimentario” (p. 599). Así mesmo, engade o autor, “é transdisciplinaria porque valora todas as formas de coñecemento e experiencia no cambio do sistema alimentario” (p. 599), e tamén “é participativa no sentido de que require a participación de todos os interesados, dende a granxa ata a mesa e todos os que están en medio” (p. 599). Ademais, “está orientada á acción porque confronta as estruturas de poder económico e político do actual sistema alimentario industrial con estruturas sociais e políticas alternativas” (p. 599). E por último, o autor apunta que a Agroecoloxía “se basea no pensamento ecolóxico, onde se require una comprensión holística e sistémica da sustentabilidade do sistema alimentario” (p. 599).

Outras apreciacións salientables na mesma liña son, por exemplo, as que achega Toledo (2019). Por unha banda, apunta que “a agroecoloxía é un incipiente ámbito de coñecemento que ofrece solucións aos graves problemas ambientais e de produción de alimentos ocasionados en todo o mundo pola agricultura moderna ou industrializada e a agroindustria” (p. 163), constituíndo ademais unha “forma de pensamento crítico” (p. 163) que impugna tanto os desaxustes ambientais como as desigualdades sociais. Por outra, sinala que “é unha disciplina híbrida, porque combina coñecementos provenientes das ciencias naturais e sociais” (p. 163), pero que tamén “adopta un enfoque multidisciplinario na liña da ciencia posnormal” (p. 163). Deste xeito, “procura ser non só un coñecemento aplicado senón tamén un exemplo de investigación participativa” (p. 163). Neste sentido, o autor destaca como principal innovación epistemolóxica da Agroecoloxía “o diálogo intercultural” (p. 164), moi próximo á «ecoloxía de saberes» defendida por De Sousa Santos (2010). A través deste enfoque, “os investigadores identifican as formas de coñecemento preservadas nas mentes dos agricultores tradicionais” (Toledo, 2019, p. 164), en tanto que “este coñecemento local, tradicional ou indíxena, constitúe unha memoria ou sabedoría biocultural, transmitida oralmente a través de centos de xeracións” (p. 164), un “coñecemento non científico [que] foi utilizado polos pobos indíxenas durante miles de anos para producir alimentos e outras materias primas” (p. 164).

Deste xeito, como apunta Toledo (2019), “debido a que os agroecólogos recoñecen as cosmovisións, os coñecementos e as prácticas tradicionais como base para a innovación científica e tecnolóxica, a agroecoloxía pon en práctica os conceptos de diálogo intercultural e de coprodución do coñecemento” (p. 164-165). Por último, o autor indica que “os agroecólogos traballan principalmente, pero non exclusivamente, con pequenos agricultores, comunidades campesiñas e pobos indíxenas na mellora dos sistemas alimentarios, a xustiza agraria e a emancipación dos pobos rurais” (p. 165), en tanto que “para superar a crise do moderno mundo industrial e tecnocrático, necesitamos sistemas de produción de alimentos que sexan compatibles co medio ambiente, as culturas rurais e a saúde humana” (p. 165). Desta maneira, en suma, a Agroecoloxía adopta “un enfoque transcultural,

participativo e orientado á acción” (p. 164), de xeito que Agroecoloxía devén nun “instrumento político, científico, tecnolóxico, intercultural e social fundamental, que afronta as crises ecolóxicas e sociais do mundo contemporáneo, e aspira a alcanzar unha modernidade postindustrial e alternativa” (p. 165).

É neste sentido que González de Molina e Guzmán (2016) afirman que “a Agroecoloxía é un enfoque transdisciplinar que xurdiu para dar resposta aos crecentes problemas de insustentabilidade derivados do proceso de industrialización da agricultura e de globalización do sistema agroalimentario” (p. 105). A este respecto, Moro (2009) sinala que “esta disciplina posúe á vez unha natureza académica e política” (p. 7), e incluso afirma que a Agroecoloxía

xorde como cuestionamento da agronomía, a socioloxía rural, a ecoloxía... procedente das universidades occidentais (principalmente das estadounidenses); e tamén como crítica a unha forma de modernización agraria baseada na mecanización e o uso masivo de fertilizantes sintéticos e de produtos agrotóxicos (p. 7).

Neste mesma liña, resulta moi esclarecedora a perspectiva ofrecida por Gkissakis (2020), para quen “a agroecoloxía [...] proporciona un enfoque holístico para o deseño e a construción de sistemas alimentarios xenuinamente sustentables” (s.p.), xa que “non procura simplemente solucións temporais que melloren parcialmente o comportamento ambiental e a produtividade dos sistemas alimentarios” (s.p.), senón que “representa sobre todo un cambio de paradigma sistémico cara unha completa harmonización cos procesos ecolóxicos, o uso de escasos insumos externos, a biodiversidade e o cultivo do coñecemento agrícola” (s.p.). Neste sentido, este autor destaca que “o importante do deseño agroecolóxico dos sistemas alimentarios é que fai fincapé na experimentación participativa e independente, e non na dependencia da tecnoloxía e os provedores externos” (s.p.). Desta maneira, “resulta obvio que calquera solución tecnolóxica pode constituír un elemento complementario aos procesos de innovación agroecolóxica” (s.p.), mais “sempre e cando o desenvolvemento de ferramentas innovadoras inclúa un sistema de planificación entre pares e a participación dos usuarios ao alcance dunha economía dos comúns” (s.p.).

En definitiva, dende esta perspectiva, que aquí compartimos, a Agroecoloxía preséntase, como defenden Méndez *et al.* (2013), como un enfoque multidimensional, transformador, transdisciplinar, participativo e orientado á acción, que se caracteriza por orixinarse a partir “dunha interpretación predominantemente ecolóxica e agronómica do campo a principios da década de 1970” (p. 7-8), para evolucionar progresivamente “cara un enfoque baseado na investigación transdisciplinaria e participativa a través do compromiso con científicos sociais, comunidades agrícolas e sistemas de coñecemento non científico” (p. 8), incorporar “unha crítica do papel das estruturas político-económicas predominantes na construción do actual sistema agroalimentario” (p. 8) e “contribuír directamente a redirixir os actuais sistemas agroalimentarios cara a sustentabilidade” (p. 8). Así mesmo, segundo os autores, este enfoque transformador da Agroecoloxía “seguiu desenvolvendo un enfoque máis holístico da ciencia e da práctica da agroecoloxía en estreito diálogo coas críticas ao desenvolvemento rural formuladas por académicos, profesionais e movementos sociais” (p. 12), cunha particular relevancia da chamada Agroecoloxía Política -que abordamos con maior profundidade no seguinte subepígrafe-, en tanto que salienta “unha análise multi-escalar para articular os fenómenos locais sociais e ecolóxicos ás forzas rexionais e globais” (p. 12), revelando “as relacións de poder que reñen os recursos naturais” (p. 12) e que impiden o seu acceso “aos agricultores, debido á súa clase, xénero ou posición étnica” (p. 12). Trátase, en definitiva, dunha “agroecoloxía politicamente implicada [que] considera os complexos desafíos, tanto sociais como ecolóxicos, aos que se enfrontan os pequenos agricultores na transición cara á sustentabilidade” (p. 12), conectando “a práctica agroecolóxica, a distribución equitativa de recursos e a autodeterminación” (p. 12) agrícola a través da SobA. Baixo esta perspectiva, “a agroecoloxía, a través do seu desenvolvemento paralelo como movemento científico e social, é un sitio idóneo para construír agroecoloxías relevantes que aborden as relacións de poder asimétricas” (p. 13).

O propio HLPE (2019) recolle entre as súas apreciacións este enfoque sistémico, holístico, pluriépistemolóxico e orientado á acción colectiva e transformadora da Agroecoloxía:

Un enfoque agroecolóxico dos sistemas alimentarios sustentables defínese como aquel que favorece o uso de procesos naturais, limita a utilización de insumos externos, promove ciclos pechados con externalidades negativas mínimas e subliña a importancia do coñecemento local e dos procesos participativos que xeran coñecementos e prácticas a través da experiencia, así como dos métodos científicos, e a necesidade de facer fronte ás desigualdades sociais. Isto incide profundamente na forma de organizar a investigación, a educación e a extensión. Un enfoque agroecolóxico dos sistemas alimentarios sustentables reconece que os sistemas agroalimentarios van acompañados dos sistemas socioecolóxicos dende o momento da produción dos alimentos ata o momento do seu consumo, con todo o que ten lugar entre un momento e o outro. Trátase dunha ciencia agroecolóxica, de prácticas agroecolóxicas e dun movemento social agroecolóxico, así como da súa integración holística, para lograr a [SAN] (p. 16).

A modo de síntese, e para terminar de concretar o enfoque agroecolóxico aquí tomado como referencia, Llerena e Espinet (2017) ofrecen unha definición moi completa e comprensiva da Agroecoloxía, entendéndoa como

unha transdisciplina pluriepistemolóxica sistémica, construída a partir da orientación ecolóxica da agronomía e tecnoloxías agropecuarias e forestais nun concepto produtivo de agroecosistema que busca animar unha praxe na poboación que deseñe, investigue e leve adiante sistemas de produción de alimentos sustentables. Integra, tamén, ciencias sociais para comprender as concepcións, necesidades e configuracións económicas, sociais, políticas e culturais deseñe e animar, deseñar, investigar e, tamén, levar adiante a distribución, a transformación e o consumo. Integra, así mesmo, saberes indíxenas, campesiños e locais non científicos, e promove a súa revalorización (p. 76).

A este respecto, Llerena e Espinet (2017) salientan o “diálogo de saberes [que] a fai pluriepistemolóxica e a converte en ferramenta de transformación política e cultural para superar, xunto a outras, o momento histórico do capitalismo e o mercantilismo e mecanicismo asociados” (p. 76). Así mesmo, destacan o énfase na “recuperación do dereito á participación en todo o sistema alimentario de toda a poboación” (p. 76), dende un prisma moi vinculado á SobA, “para contribuír á configuración dun modelo socioeconómico que se basee nesta diversidade, parta da participación emancipadora da poboación desempoderada do planeta e impulse unhas condicións de existencia sustentables e socialmente xustas” (p. 76).

En todo caso, os diferentes enfoques e perspectivas da Agroecoloxía concrétnanse á súa vez na selección e definición dunha serie de principios guía considerados fundamentais, tanto para as prácticas agrícolas como para o deseño de sistemas agroalimentarios máis amplos, baseados en calquera caso nos xa referidos cinco principios da Agroecoloxía propostos por Altieri (1983), ampliados posteriormente polo propio autor cun sexto principio (Altieri, 1999) e centrados fundamentalmente nos aspectos ecolóxicos dos agroecosistemas, pero que evolucionarían nas seguintes décadas da man da propia evolución do campo e polas achegas dos movementos sociais, incluíndo cada vez máis aspectos sociais, culturais, económicos e políticos. Neste sentido, a xa referida iniciativa *Agroecology Info Pool* ofrece unha presentación comparativa⁷¹⁴ entre os anteditos seis principios históricos de Altieri (1983, 1999), compilados por Nicholls, Altieri e Vázquez (2016), e os propostos por diferentes institucións, incluíndo os tamén referidos 10 elementos da Agroecoloxía da FAO (2018b), as características clave da produción agroecolóxica diversificada achegadas polo IPES-Food (2016) ou os principios formulados pola CIDSE⁷¹⁵ (2018), asociados ás diferentes dimensións da Agroecoloxía⁷¹⁶, e os propostos pola propia Biovision (2019), vinculados ás dimensións que esta fundación propón para os sistemas agroalimentarios sustentables.

Pola súa banda Wezel *et al.* (2020), dende unha perspectiva integradora, ofrecen unha revisión exhaustiva dos principios agroecolóxicos na literatura e da súa evolución dentro do campo, “considerando as tres manifestacións da agroecoloxía como unha ciencia, un conxunto de prácticas e un movemento social” (p. 1) e comparándoos así mesmo cos 10 elementos da FAO (2018b), elaborando e examinando “unha lista consolidada de principios no contexto da presentación de vías de transición cara sistemas alimentarios máis sustentables” (p. 1) no marco do proceso de

⁷¹⁴ Dita presentación comparativa de principios está dispoñible en https://www.agroecology-pool.org/wp-content/uploads/2018/10/List_Principles.pdf [Revisado o 12 de abril de 2021].

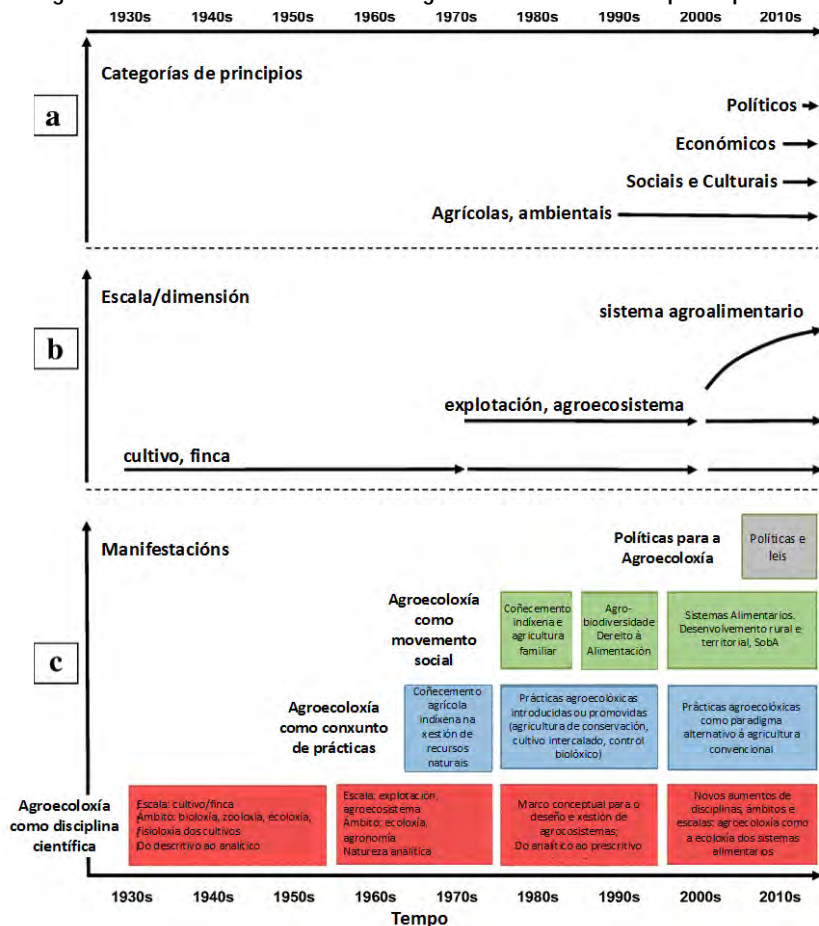
⁷¹⁵ Siglas da organización internacional de axencias católicas -fundamentalmente europeas e norteamericanas- para o desenvolvemento *Coopération Internationale pour le Développement et la Solidarité*. Ver: <https://www.cidse.org/es/> [Revisado o 12 de abril de 2021].

⁷¹⁶ Que abordamos no seguinte subepígrafe.

preparación do informe do HLPE (2019), no que se “consolidou a literatura existente sobre principios agroecolóxicos nunha lista sucinta de 13 declaracións” (Wezel *et al.*, 2020, p. 4). Desta maneira, os autores indican que a través da evolución e a expansión da Agroecoloxía, “produciuse unha ampliación dos temas tratados xunto coas diferentes manifestacións da agroecoloxía” (p. 4), inicialmente de carácter fundamentalmente ecolóxico e agrícola, para posteriormente integrar tamén aspectos socioeconómicos, culturais e políticos “como resultado da actividade dos movementos sociais que utilizan a agroecoloxía como base clave do seu traballo” (p. 4), dando lugar así a “un crecente número e diversidade de principios” (p. 4) (Ver Figura 66). Deste xeito, “na literatura científica pódense encontrar varios conxuntos diferentes de principios agroecolóxicos” (p. 4) que

contéñen tanto aspectos normativos que afirman valores (p. ex., os sistemas alimentarios deben ser equitativos) como aspectos causais, como no uso científico, que explican as relacións (p. ex., é probable que os sistemas agrícolas máis biodiversos sexan máis resistentes), e se aplican a diferentes escalas (p. ex., finca, explotación, paisaxe ou sistema alimentario completo) ou a diferentes dimensións dos sistemas alimentarios, como a produción ou a gobernanza (p. 4).

Figura 66. Evolución histórica da Agroecoloxía e os seus principios.

Fonte: Wezel *et al.* (2020). Tradución propia.

Como síntese dos resultados máis comunmente compartidos desta evolución, Wezel *et al.* (2020) comparan os 10 elementos da FAO (2018b) cos 13 principios consolidados da literatura polo HLPE (2019) (Ver Táboa 15), apuntando que todos eles teñen implicacións máis ou menos directas en favor da SAN, así como poden contribuír a promover transicións cara sistemas agroalimentarios sustentables, en base ao marco da vía para a transición de Gliessman (2016), que expoñemos máis adiante.

Táboa 15. Comparación entre os 13 principios consolidados do HLPE (2019) e os de elementos da FAO (2018b).

Principio (HLPE, 2019)	Escala	Elemento (FAO, 2018b)
Reciclaixe. Utilizar preferentemente recursos renovables locais e pechar na medida do posible os ciclos de recursos de nutrientes e biomasa	F E	Reciclaixe
Redución de insumos. Reducir ou eliminar a dependencia dos insumos adquiridos e aumentar a autosuficiencia	E SA	Eficiencia
Saúde do solo. Asegurar e mellorar a saúde e o funcionamento do solo para mellorar o crecemento das plantas, especialmente mediante a xestión da materia orgánica e o aumento da actividade biolóxica do solo	F	Reflectido en Diversidade, Sinerxías e Resiliencia
Sanidade animal. Garantir a saúde e o benestar dos animais	F E	Reflectido en Resiliencia
Biodiversidade. Manter e mellorar a diversidade de especies, a diversidade funcional e os recursos xenéticos e, dese modo, manter a diversidade biolóxica xeral dos agroecosistemas no tempo e o espazo a escala de finca, explotación e paisaxe	F E	Parte de diversidade
Sinerxía. Mellorar a interacción ecolóxica positiva, a sinerxía, a integración e a complementariedade entre os elementos dos agroecosistemas: animais, cultivos, árbores, solo e auga	F E	Sinerxías
Diversificación económica. Diversificar os ingresos agrícolas asegurando que os pequenos agricultores teñan maior independencia financeira e oportunidades de valor engadido, ao tempo que lles permite responder á demanda dos consumidores	E SA	Parte de diversidade e de Economía Circular e Solidaria
Creación conxunta de coñecemento. Mellorar a creación conxunta e o intercambio horizontal de coñecementos, incluída a innovación local e científica, especialmente mediante o intercambio entre agricultores	E SA	Creación conxunta e intercambio de coñecementos
Valores sociais e dietas. Construír sistemas alimentarios baseados na cultura, a identidade, a tradición, a equidade social e de xénero das comunidades locais que proporcionen dietas saudables, diversificadas, de tempada e culturalmente apropiadas	E SA	Valores Humanos e Sociais Cultura e Tradicións Alimentarias
Xustiza. Apoiar medios de vida dignos e estables para todos os axentes que participan nos sistemas alimentarios, especialmente os produtores de alimentos a pequena escala, sobre a base do comercio	E SA	Parte de Valores Humanos e Sociais

xusto, o emprego xusto e o trato xusto dos dereitos de propiedade intelectual		
Conectividade. Garantir a proximidade e a confianza entre produtoras e consumidoras mediante a promoción de redes de distribución xustas e curtas, e mediante a reintrodución dos sistemas alimentarios nas economías locais	E	Parte de Economía Circular e Solidaria
Gobernanza da terra e os recursos naturais. Fortalecer e mellorar as disposicións institucionais, recoñecendo e apoiando aos agricultores familiares, os pequenos agricultores e os campesiños como xestores sustentables dos recursos naturais e xenéticos	E SA	Gobernanza Responsable
Participación. Fomentar a organización social e unha maior participación dos produtores e consumidores de alimentos na toma de decisións para apoiar a gobernanza descentralizada e a xestión local adaptativa dos sistemas agroalimentarios	SA	Parte de Valores Humanos e Sociais

Fonte: Wezel *et al.* (2020). Tradución e adaptación propia. Na columna de escala - de aplicación dos principios-, F equivale a finca *-field-*, E a explotación *-farm-* e SA a Sistema Agroalimentario *-food system-*.

A este respecto, Méndez *et al.* (2013) salientan os puntos en común existentes entre os principios agroecolóxicos -nomeadamente os máis asociados aos enfoques transdisciplinares e participativos da ciencia agroecolóxica- e os enfoques metodolóxicos da Investigación Acción Participativa -en adiante IAP-, destacando neste sentido: a implicación de produtoras, consumidoras, comunidades, institucións, administracións públicas, activistas, organizacións sociais e outros axentes para empoderar á xente; o deseño endógeno de sistemas agroalimentarios axustados aos contextos locais; o carácter sistémico e holístico; a formulación de estratexias a longo prazo; ou a promoción de procesos orientados a diversificar a (agro)biodiversidade, as paisaxes e as institucións sociais. Entre todos eles, “o principio de recoñecer, aprender e involucrar á diversidade social e ecolóxica é un dos máis importantes para vincular a investigación participativa cunha agroecoloxía orientada á acción” (p. 11)

Para finalizar este subpígrafe, unha vez definido o enfoque, os principios reitores e o marco epistemolóxico, praxeolóxico e mesmo axiolóxico da Agroecoloxía aquí adoptado como referencia, cómpre atender a unha última cuestión de carácter puramente aclaratorio. Neste sentido, con relación á multiplicidade de prácticas alternativas que se

adoitan cualificar como sustentables e/ou agroecolóxicas e a confusión derivada dun uso ás veces indiscriminado ou ambivalente dos diferentes cualificativos, resulta mester distinguir entre conceptos que se adoitan mesturar ou empregar de forma equivalente ou, canto menos, pouco precisa.

En primeiro lugar, como apunta o HLPE (2019), cómpre distinguir nitidamente entre os xa referidos diferentes enfoques actualmente en liza, promovidos por diferentes correntes para a transición cara sistemas agroalimentarios sustentables, e que poden agruparse en dúas categorías principais. Por unha banda, os vinculados ás perspectivas débiles da sustentabilidade, isto é, os “enfoques de intensificación sostible dos sistemas de produción e outros enfoques conexos” (p. 17), incluíndo aquí, por exemplo, a xa referida agricultura climaticamente intelixente⁷¹⁷, e que, segundo o HLPE (2019), “implican transicións graduais cara sistemas alimentarios sustentables” (p. 17), partindo “da premisa de que, para afrontar retos futuros, a produtividade por unidade de terra debe incrementarse de maneira sostible” (p. 17). Pola outra, os máis transformadores “enfoques agroecolóxicos e outros enfoques conexos” (p. 17), incluíndo aquí, por exemplo, prácticas como a agricultura ecolóxica, a agrosilvicultura e a permacultura, e poñendo “o acento na redución de insumos e o fomento da diversidade xunto a unha transformación social e política centrada en mellorar a saúde ecolóxica e humana” (p. 17) e abordando así mesmo “as cuestións de equidade e gobernanza” (p. 17). En todo caso, o HLPE (2019) apunta que “a agroecoloxía se practica e se promove de distintas formas adaptadas á contorna local por parte de numerosos agricultores e outros actores dos sistemas alimentarios de todo o mundo” (p. 16), e que, así mesmo,

non existe ningún conxunto definitivo de prácticas que poda etiquetarse como agroecolóxicas, nin límites claros e consensuados entre o que se considera agroecolóxico e o que non. Se acaso, as prácticas agrícolas poden clasificarse ao longo dun espectro e cualificarse como máis ou menos agroecolóxicas dependendo de ata que punto se apliquen os principios agroecolóxicos localmente. Na práctica, isto se traduce en ata que punto: i) se basean en procesos

⁷¹⁷ Precisamente neste sentido, Pimbert (2015) revisa criticamente as diferencias fundamentais entre a Agroecoloxía e a agricultura climaticamente intelixente, destacando particularmente os elementos máis transformadores da primeira e os dispares valores que presentan cada unha fronte aos marcos de valores convencionais.

ecolóxicos en contraposición ao emprego de insumos adquiridos; ii) son equitativas e respectuosas co medio ambiente e están localmente adaptadas e controladas; iii) adoptan un enfoque sistémico que abarca a xestión das interaccións entre compoñentes, en lugar de centrarse unicamente en tecnoloxías específicas (p. 15).

Neste sentido, Nicholls *et al.* (2016) ofrecen unha comparativa entre diferentes prácticas consideradas agroecolóxicas -aplicación de compost, cobertura vexetal e/ou esterco verde, acolchados, rotación de cultivos, control biolóxico de pragas, uso de flores insectarias, cercas vivas, cultivos intercalados, silvicultura e integración animal- en función dos seis principios da práctica agroecolóxica propostos por Altieri (1983; 1999), cumprindo cada unha delas en diferente medida cun maior ou menor número de principios.

Nesta liña, segundo García *et al.* (2020),

a agroecoloxía formula formas de manexo baseadas á vez en modernos coñecementos científicos e nos aspectos positivos que nos achega o coñecemento tradicional campesiño. Esta proposta basease no aproveitamento dos recursos locais e a biodiversidade, integrando agricultura, gandería, pesca e silvicultura. Propón o incremento da diversidade de vexetais e animais utilizados en cada finca, a recuperación das razas e variedades locais, e a diversificación de paisaxes como vía para maximizar a eficiencia produtiva e ecolóxica dos agrosistemas (p. 32).

Pola súa banda, Wezel *et al.* (2014) realizan unha revisión, unha clasificación por categorías e escalas de aplicación e unha avaliación das prácticas agroecolóxicas identificadas en áreas temperadas, distinguindo 15 consideradas como tales, se ben oito delas, segundo os autores, precisarían dun redeseño baseado na diversificación. Así mesmo, sinalan que algunhas xa están amplamente integradas nos usos agrícolas actuais, como a fertilización orgánica, a fertilización fraccionada, a labranza reducida, o rego por goteo, o control biolóxico de pragas ou a selección de determinadas variedades, mentres que outras aínda presentarían unha adopción minoritaria, como o uso de biofertilizantes, de praguicidas naturais, a selección e rotación de cultivos, os cultivos intercalados e os superpostos, a agrosilvicultura con árbores maderables, froiteiras ou de noces, o uso de plantas alelopáticas, o sementado directo sobre cultivos de cobertura vivos ou

con acolchado, e a integración de elementos da paisaxe seminatural na finca e na explotación ou a súa xestión a escala da paisaxe. En conxunto, os autores definen as prácticas agroecolóxicas como “prácticas agrícolas destinadas a producir cantidades significativas de alimentos, que valorizan da mellor maneira posible os procesos ecolóxicos e os servizos ecosistémicos ao integralos como elementos fundamentais no desenvolvemento das prácticas” (p. 3). Deste xeito, trátase de prácticas que “contribúen a mellorar a sustentabilidade dos agroecosistemas” (p. 3), baseándose -e potenciando- para tal efecto nos anteditos procesos, e en particular “o ciclo dos nutrientes, a fixación biolóxica de N, a regulación natural das pragas, a conservación do solo e da auga, a conservación da biodiversidade e o secuestro de carbono” (p. 3). Como apuntan os autores, algunhas destas prácticas teñen xa unha longa tradición en diferentes rexións do mundo, mentres que outras son innovacións máis recentes.

Neste sentido, Doré e Bellon (2019) ofrecen unha mostra da diversidade que presentan as distintas formas de poñer en práctica a Agroecoloxía sobre o terreo, presentando algúns exemplos salientables a nivel internacional de experiencias promovidas ou desenvolvidas por diferentes actores e en distintos contextos, dando conta dos seus puntos en común e diferencias máis significativas -na relación coa ciencia, nas finalidades perseguidas, no nivel de consideración da complexidade das implicacións e relacións sistémicas das prácticas agrarias, na atención aos modos de xeneralización de ditas prácticas ou no papel atribuído ás políticas públicas-, presentando así unha cartografía plural na que a Agroecoloxía é promovida por diferentes tipos de axentes -institucionais, gobernamentais, ONG, SOC, movementos sociais e campesiños, etc.-, cristaliza en diferentes gradientes en marcos legais e políticos nacionais duns poucos países -mais de todos os continentes- e se configura arredor dunha diversidade de sistemas de produción agroecolóxica con diferentes aplicacións prácticas dunha serie de principios xerais comúns. A este respecto, os autores advirten que a profusión de cualificativos existente en torno a estas prácticas agrarias alternativas

é a miúdo fonte de competencia entre modelos técnicos e entre actores que as desenvolven (a miúdo actores económicos de gran alcance), co risco dunha

cooptación do termo «agroecoloxía» por formas de agricultura que non comparten máis que un ou dous dos seus principios (p. 82).

Ante esta situación, Doré e Bellon (2019) sinalan que “os promotores da agroecoloxía teñen un dobre posicionamento” (p. 84):

Por unha banda, seleccionando colaboracións con certas alternativas agrícolas (agricultura ecolóxica mais tamén a silvicultura, a permacultura...). E pola outra, coa toma de posicións críticas con relación a certas formas de agricultura (agricultura e intensificación sostibles, [...] agricultura climaticamente intelixente...) que a miúdo se aproveitan do éxito da agroecoloxía e non dubidan en adoptar o nome (p. 84).

A este respecto, os autores advirten concretamente da confusa relación existente entre a agricultura ecolóxica⁷¹⁸ e a Agroecoloxía, apuntando que a miúdo os defensores da primeira “a conciben como un modelo culminado” (Doré e Bellon, 2019, p. 82) da segunda, mentres que autores de referencia do campo da Agroecoloxía critican abertamente esta asimilación. Así, se ben ambas comparten un substrato común orixinado nos anos setenta e oitenta, cando os marcos e discursos da agricultura ecolóxica, como o representado pola IFOAM⁷¹⁹, “referíanse explicitamente á agroecoloxía” (p. 82), a agricultura ecolóxica institucionalizaríase rapidamente, pasando a guiarse polo marco internacionalmente recoñecido do *Codex Alimentarius*⁷²⁰. Neste sentido, os autores apuntan que as principais críticas que se fan dende o campo da Agroecoloxía ás dinámicas da agricultura ecolóxica gardan relación coa súa industrialización e convencionalización, aludindo á asunción de “prácticas próximas á agricultura convencional” (p. 83), como a “especialización das explotacións, [a] comercialización en circuitos longos, etc., cunha simple conformación aos pregos de condicións fundados sobre o control administrativo, [mais] sen vínculo cos principios sobre os que se constituíu a agricultura ecolóxica”⁷²¹. Deste xeito, como apunta Calame

⁷¹⁸ Tamén nomeada agricultura biolóxica ou orgánica, dependendo do marco xeográfico.

⁷¹⁹ Siglas da *International Federation of Organic Agriculture Movements*, organización internacional fundada en 1972 que representa a agricultura ecolóxica a nivel global. Ver: <https://www.ifoam.bio> [Revisado o 12 de abril de 2021].

⁷²⁰ Ver <http://www.fao.org/fao-who-codexalimentarius/home/es/> [Revisado o 13 de abril de 2021].

⁷²¹ Como denuncian neste sentido, entre outros, Bastian e Waquil (2020) no caso do Brasil ou Ramos, Guzmán e González de Molina (2017) no de Andalucía.

(2016), actualmente, “en comparación coa idea orixinal, esta, ás veces para desgusto dos seus promotores históricos, céntrase esencialmente na prohibición dos produtos químicos de síntese” (p. 92), mais “non prohibe as malas condicións sociais nin as malas prácticas agronómicas” (p. 92).

En xeral, Doré e Bellon (2019) sinalan que as relacións entre agricultura ecolóxica e Agroecoloxía “non son exclusivas nin inclusivas” (p. 83), xa que nin a segunda é a ciencia da primeira, como se ten afirmado, nin a Agroecoloxía se reduce a unha forma de práctica agraria, aínda que en determinados contextos esta continúe a ser unha referencia importante para a agricultura ecolóxica a este respecto. Neste sentido sinalan que, se ben “recoñecendo a autonomía relativa de cada unha entre elas” (p. 84), ambas comparten certos enfoques de práctica agraria, como a idea do peche de ciclos bioxeoquímicos nos sistemas produtivos, a valorización da biodiversidade, o apoio nos procesos biolóxicos para “preservar ou restaurar a fertilidade dos solos ou para controlar as doenzas e pragas” (p. 84), promover as traxectorias de transición cara sistemas agrícolas sustentables, fomentar o intercambio entre diferentes formas de coñecemento e “repensar as relacións entre produtores, consumidores e cidadáns” (p. 84), se ben en todos estes aspectos a Agroecoloxía ten demostrado ser sobradamente moito máis expeditiva.

A nivel de práctica agrícola, Bradford (2019) distingue claramente entre as de carácter agroecolóxico e as vinculadas á agricultura ecolóxica. Das primeiras sinala que consisten en “aplicar conceptos ecolóxicos ao deseño e a práctica agrícola” (p. 54), particularmente en torno aos fluxos de enerxía e materiais, para xestionar da mellor maneira posible os agroecosistemas. Neste sentido, destaca a diversidade como “compoñente crítica da agricultura a múltiples escalas” (p. 54) -finca, explotación, paisaxe-, tanto no relativo ás especies como ás funcións ecolóxicas destas -biodiversidade específica e funcional-. Das segundas, se ben o autor recoñece que “moitas das leccións da agroecoloxía se practican en sistemas de agricultura ecolóxica e afíns” (p. 55), tamén sinala que presentan un carácter máis legal ou regulador, en tanto que se emprega como termo para o

etiquetado de alimentos producidos baixo certas condicións estipuladas. Así, o autor salienta que, “debido a que os agricultores orgánicos non poden aplicar fertilizantes e pesticidas sintéticos, tenden a adoptar prácticas saudables como cultivos de cobertura e rotacións de cultivos” (p. 56), mais isto non evita que tamén practiquen outras consideradas prexudiciais, como “o uso excesivo da labranza para o control de malezas” (p. 56), ao non aplicar o enfoque holístico e ecosistémico das prácticas agroecolóxicas.

Así, como advirte Robin (2013), “a agricultura biolóxica non é obrigatoriamente a agroecoloxía” (p. 391), posto que “a etiqueta bio non é unha garantía dunha práctica agroecolóxica, como moito é o recoñecemento oficial de que non se teñen utilizado produtos nocivos, é dicir, pesticidas e abonos químicos” (p. 392). Por iso, segundo a autora, “esta etiqueta non di nada de como se teñen producido os alimentos” (p. 392). De feito, en moitos casos, “polo demais non hai diferenza algunha co modo de produción convencional que practica noutras partes a empresa agroindustrial: monocultivo, explotación intensiva de recursos naturais e de man de obra” (p. 392). Ante isto, sentencia que “sigue sendo un modelo intensivo que non ten nada que ver coa agroecoloxía” (p. 393), diante do que invita a “estar vixiantes para non fomentar a desviación da agricultura biolóxica a beneficio dos «produtores de fame» que tratan de posicionarse neste prometedor segmento de mercado” (p. 393).

Esta crítica é concretada por Soler e Calle (2010) nos seguintes termos:

Presentada inicialmente como alternativa produtiva para a crise agrogandeira, a produción ecolóxica foi consolidando a súa orientación mercantil inseríndose en canais convencionais ou reproducindo as pautas de organización intersectorial dominantes no sistema agroalimentario global. [...] A produción ecolóxica como nicho de mercado na globalización que atende necesidades de diferenciación social, saúde e culto ao corpo aparece unida a unha agricultura e gandería de substitución de insumos [...] onde dominan as grandes explotacións e a agricultura baixo contrato, manténdose a subordinación e dependencia respecto a outros segmentos da cadea. Reprodúcese así no mundo do ecolóxico a división internacional do traballo que mantén nunha posición subordinada a produtores e territorios[,] especialmente os historicamente periféricos [...] e se limitan as potencialidades que inicialmente se lle outorgaran á produción ecolóxica como

motor para un novo desenvolvemento rural. Os límites da produción ecolóxica como alternativa para o medio rural aparecen en directa conexión coas canles de comercialización dominados por grandes corporacións onde dominan criterios de rendibilidade económica quedando a atención de necesidades básicas supeditada ao mecanismo de prezos (p. 263).

Así, dende correntes da Agroecoloxía forte formúlanse críticas á concepción da agricultura ecolóxica hexemónica, institucionalizada e cooptada polo mercado capitalista, que non faría senón reproducir as estruturas de poder e o marco de relacións comerciais deste, ante o que consideran que as iniciativas agroecolóxicas deben permanecer alerta para non caer en dito proceso de absorción e asimilación. Dende un punto de vista máis amplo, Caride e Meira (2001) tamén critican as formas cooptadas dos principios ecolóxicos pola economía de mercado:

O sistema produtivo xa non crea bens ou servizos para satisfacer necesidades - físicas ou psíquicas- da poboación e mellorar o seu benestar, senón que crea e recrea novas necesidades para manter e incrementar indefinidamente o seu rendemento. A aparición dun «mercado de consumo verde», para o cal é necesario un «consumidor verde», responde á mesma lóxica capitalista de reprodución e diversificación do capital. Esta modalidade de consumo, supostamente máis sostible, é só outra forma cultural que adquire a oferta e a demanda; o seu obxectivo non é reducir o volume total de materiais, de enerxía ou de residuos que se producen, é dicir, o nivel de consumo, senón crear un novo estilo de consumo que, ademais, resulta perfectamente compatible con outros. O «mercado verde» é outro sector en expansión máis, que nin pode nin aspira a suplantarse ao «mercado»; o «consumidor verde», por imperativo da realidade, é un consumidor máis (p. 89).

Dun xeito máis específico, Sevilla (2012) identifica os principais elementos de convencionalización dos alimentos ecolóxicos. Por unha banda, a redución das consideracións produtivas nas regulacións á substitución do tipo de insumos aplicados en finca, sen cuestionar a dependencia das redes comerciais e das industrias convencionais de insumos, nin integrar outros aspectos agroecosistémicos na práctica agraria, senón máis ben promovendo o monocultivo, a homoxeneidade e a especialización, reforzando así ás grandes explotacións. Por outra, a subxugación da produción ecolóxica á transformación industrial e á distribución comercial convencional, mediante a cal reforzan a súa cota de mercado e o seu poder as grandes corporacións do réxime agroalimentario hexemónico. E por último, o modelo de certificación

por auditoría ou terceira parte mediante “unha visita anual realizada por unha persoa con capacitación técnica acreditada” (p. 53) baixo “pago dunha taxa anual que da dereito a ser examinados e a utilizar o selo ecolóxico” (p. 53), e que, “xa sexa realizada por entidades públicas ou por organismos privados de certificación” (p. 53), impón “á produción ecolóxica a lóxica da actividade agraria como un proceso máis dentro da cadea que industrializa a alimentación” (p. 53), provocando en consecuencia a especialización das explotacións, o abandono de sistemas de manexo integral e preventivo en favor do uso de insumos certificados, a distanciación produción-consumo e a desincentivación do desenvolvemento de especificidades locais, así como procesos locais de evolución, adaptación e mellora (Ver Táboa 16).

Táboa 16. Características da convencionalización da agricultura ecolóxica.

Sector	Características
Agricultura e gandería	Orientación ao mercado con criterios empresariais
	Produción homoxénea e en masa
	Baixa diversidade produtiva
	Uso de sementes comerciais e certificadas ecolóxicas
	Substitución do insumo
	Relacións laborais asalariadas
	Certificación por auditoría externa
Industrias de insumos	Agricultura e gandería de substitución de insumos
	Tendencia á concentración empresarial e abastecementos internacionais
Industria da transformación alimentaria	Produción industrial en masa e estandarizada
	Certificación por auditoría externa
	Creación de marcas
	Tendencia á concentración empresarial e abastecementos internacionais
Distribución comercial	Formas comerciais convencionais como supermercados, establecementos de descontos, hipermercados...
	Dominio de empresas multinacionais da distribución comercial alimentaria
	Marcas brancas ecolóxicas
	Esixencias de abastecemento constantes de grandes volumes, estandarizados, certificados e a baixos prezos

Fonte: Sevilla (2012). Tradución propia.

Para ilustrar estas posicións críticas, pódense observar as definicións ofrecidas por dúas das referencias internacionais máis relevantes no referido á agricultura ecolóxica. Por unha banda, a

ofrecida pola IFOAM destaca os principios de saúde, ecoloxía, xustiza e coidado como raíces desta práctica agrícola⁷²², que define como «un sistema de produción que sostén a saúde dos solos, os ecosistemas e as persoas», que «se basea en procesos ecolóxicos, a biodiversidade e os ciclos adaptados ás condicións locais, máis que no uso de insumos con efectos adversos», e que «combina tradición, innovación e ciencia para beneficiar ao medio ambiente compartido e promover relacións xustas e unha boa calidade de vida para todos os involucrados»⁷²³. Como se observa, nesta definición pódense apreciar, *grosso modo*, aínda que dun xeito máis impreciso e limitado, grande parte dos trazos fundamentais menos transgresores da Agroecoloxía. Sen embargo, se nos fixamos na concreción xurídica que regula a agricultura ecolóxica, por exemplo, no contexto europeo, estes trazos dilúense aínda máis. Así, segundo o Regulamento 2018/848 do Parlamento Europeo e do Consello de 30 de maio de 2018 sobre produción ecolóxica e etiquetado dos produtos ecolóxicos na UE, no seu primeiro artigo:

A produción ecolóxica é un sistema xeral de xestión agrícola e produción de alimentos que combina as mellores prácticas en materia de medio ambiente e clima, un elevado nivel de biodiversidade, a conservación dos recursos naturais e a aplicación de normas esixentes sobre benestar animal e sobre produción que responden á demanda, expresada por un crecente número de consumidores, de produtos obtidos a partir de sustancias e procesos naturais. Así pois, a produción ecolóxica desempeña un papel social dobre aprovisionando, por un lado, un mercado específico que responde a unha demanda de produtos ecolóxicos por parte dos consumidores e, polo outro, proporcionando ao público bens que contribúen á protección do medio ambiente, ao benestar animal e ao desenvolvemento rural (p. 1).

Nesta definición xa resulta máis complicado distinguir o enfoque sistémico e holístico da Agroecoloxía, e menos aínda o carácter crítico co marco das relacións de mercado dominantes dos enfoques máis transformadores, xa que alude explicitamente á creación dun nicho

⁷²² Ver <https://www.ifoam.bio/why-organic/shaping-agriculture/four-principles-organic> [Revisado o 13 de abril de 2021].

⁷²³ Fragmentos extraídos da definición proporcionada por IFOAM na súa páxina. Ver <https://www.ifoam.bio/why-organic/organic-landmarks/definition-organic> [Revisado o 13 de abril de 2021].

mercado para satisfacer á demanda dun tipo de consumo que representa, como indica Lozano (2009), un signo de distinción ou prestixio, se ben quizais actualmente non tanto “en termos de status económico” (p. 326) -aínda que tamén-, senón máis ben baseado “nos coñecementos, na capacidade de saber distinguir e valorar as características deses produtos” (p. 326).

Neste sentido, Migliorini e Wezel (2017) ofrecen unha análise comparada dos principios converxentes e diverxentes que caracterizan a agricultura ecolóxica e a Agroecoloxía, tomando como referencia, por unha banda, os xa referidos principios agrocolóxicos, e pola outra, “os principios e prácticas definidos e descritos nas regulacións de agricultura orgánica da UE” (p. 1) e as normas da IFOAM. Os autores comparan o tres modelos en torno ás prácticas produtivas e a cuestións relacionadas co sistema agroalimentario. En xeral, os autores sinalan que, “no que se refire aos principios, a regulación orgánica da UE se centra principalmente na restrición dos insumos externos e a limitación dos insumos químicos” (p. 16), mentres que “os principios da IFOAM son moi amplos e máis completos, e inclúen unha visión holística da sustentabilidade” (p. 16). Neste sentido, os autores apuntan que “as regulacións da UE son máis [ben] un desenvolvemento tecnocrático de regulacións nas que os principios holísticos son só de importancia secundaria” (p. 9). Pola súa banda, a Agroecología presenta, como xa vimos, “un conxunto definido de principios para a xestión ecolóxica dos sistemas agroalimentarios e tamén inclúe algúns principios socioeconómicos” (p. 16).

En canto ás concrecións prácticas, Migliorini e Wezel (2017) identifican certos puntos en común, particularmente con relación ao uso de determinadas técnicas agrícolas, mais tamén distinguen diferencias substanciais, nomeadamente con relación ás formas de fertilización e control de pragas, doenzas e malezas; á procedencia dos insumos e a consideración das relacións agroecosistémicas; á xestión dos recursos xenéticos, sementes⁷²⁴ e razas gandeiras; aos propios manexos

⁷²⁴ Como apuntan Migliorini e Wezel (2017), “debido a que a produción e venda de sementes é unha actividade controlada especificamente polas empresas [...], os agricultores orgánicos teñen máis obstáculos para acceder a especies orgánicas e variedades adaptadas localmente debido ás regulacións oficiais [...], á certificación orgánica e ás limitacións dos mercados que os agricultores agroecolóxicos” (p. 13).

gandeiros; ás normas para o procesado de alimentos; aos sistemas de certificación e etiquetaxe⁷²⁵; ou á consideración dos aspectos socioeconómicos dos sistemas agroalimentarios, que non son atendidos en absoluto na regulación da UE da agricultura ecolóxica, mentres que son centrais no caso da Agroecoloxía “para abordar un marco transformador do sistema alimentario” (p. 15), incluíndo cuestións de equidade, xustiza social, SAN, produción e intercambio de coñecementos, xénero, condicións laborais ou economía solidaria, se ben “existe un debate aberto entre unha axenda conformista e unha transformadora” (p. 15).

En calquera caso, en opinión dos autores,

tanto a agroecoloxía como a agricultura orgánica ofrecen contribucións prometedoras para o desenvolvemento futuro da produción agrícola e os sistemas alimentarios sustentables, especialmente se os seus principios e prácticas converxen nun enfoque transformador e iso impide a convencionalización dos sistemas agroalimentarios (Migliorini e Wezel, 2017, p. 1).

Sen embargo, a diferenza da agricultura ecolóxica, como salienta Sevilla (2006b),

a Agroecoloxía utiliza un enfoque integral no que as variables sociais ocupan un papel moi relevante xa que aínda que parta da dimensión técnica (artificialización ecocompatible da natureza para obter alimentos) e o seu primeiro nivel de análise sexa a finca; dende ela, preténdese entender as múltiples formas de dependencia que o funcionamento actual da política, a economía e a sociedade xera sobre os agricultores. Pero ademais, a Agroecoloxía considera como central a matriz comunitaria na que se insire o agricultor; é dicir a matriz sociocultural que dota dunha praxe intelectual e política á súa identidade local e á súa rede de relacións sociais. A Agroecoloxía pretende pois, que os procesos de transición en finca de agricultura convencional a agricultura ecolóxica se desenvolvan neste contexto sociocultural e político e que supoñan propostas colectivas que transformen as formas de dependencia anteriormente sinaladas (p. 14).

⁷²⁵ Neste sentido, o modelo de agricultura ecolóxica da UE baséase en sistemas de certificación con auditorías externas que se restrinxen a fiscalizar anualmente o cumprimento estrito das regulacións establecidas, mentres que dende a Agroecoloxía estanse a promover Sistemas Participativos de Garantía - presentados no subepígrafe 5.3- como alternativas horizontais, integradoras e transformadoras, e que teñen en consideración aspectos agronómicos, socioeconómicos e políticos máis amplos. A IFOAM integra ambos modelos.

Neste sentido, para Fernández-Aller *et al.* (2018),

a agroecoloxía xoga un papel clave no cambio do modelo agroalimentario, non só como un método alternativo de produción de alimentos senón como un enfoque integral, que aproveita os coñecementos locais, promove a xustiza social, respecta identidades e culturas e garante a sustentabilidade do ámbito rural (p. 218).

Para este fin, como apuntan González de Molina e Guzmán (2016), “a escalas territoriais máis amplas (rexión, país, etc.) non é suficiente con dispoñer dun amplo arsenal de coñecementos e propostas de manexo, mentres que os aspectos sociais e políticos adquiren un papel determinante” (p. 111). Desta maneira, a Agroecoloxía ofrece un marco sistémico, holístico e transformador que transcende en moitos aspectos o da agricultura ecolóxica: nas consideracións ecolóxicas dos manexos agrarios e das relacións agroecosistémicas; nunha maior amplitude de aspectos e un maior grao de esixencia con respecto ao cumprimento dos principios vinculados á produción agraria ca normativa regulada pola agricultura ecolóxica certificada; no uso e control campesiño das sementes e dos recursos xenéticos; no mantemento e recuperación dos trazos culturais e as variedades locais; na crítica e a proposición de alternativas ao sistema agroalimentario hexemónico; no establecemento de canais curtos de comercialización e relacións de confianza como alternativa á GDO; nunha maior participación e horizontalidade entre os axentes da cadea agroalimentaria, cun papel protagonista das produtoras e consumidoras; na dinamización comunitaria e o desenvolvemento rural; na democratización das tomas de decisións e dos procesos; na promoción do DAA e a SobA; no respecto dos dereitos e dunhas condicións laborais dignas, etc. Neste sentido, cómpre considerar a relevancia diferencial dos valores agroecolóxicos, tanto individuais como relacionais -dignidade, inclusión, equidade, xustiza, horizontalidade, autonomía, etc.-, desenvolvidos a través das súas “prácticas sociais e as dimensións colectivas” (Doré e Bellon, 2019, p. 95), salientando particularmente a igualdade de xénero e a xustiza social, alimentaria e ambiental.

En definitiva, a Agroecoloxía preséntase como un marco amplo, complexo, sistémico e baseado nas relacións ecolóxicas da agricultura e os agroecosistemas, máis tamén, cada vez máis, como un enfoque

transdisciplinar, participativo, transformador e orientado á acción, que considera centrais os aspectos sociais, económicos, políticos e culturais dos sistemas agroalimentarios para transitar cara modelos sustentables e xustos. Así mesmo, como vimos, exprésase mediante tres manifestacións -como ciencia, como práctica e como movemento social-, concibidas dende unha perspectiva holística como expresións articuladas dunha mesma realidade. Dentro desta complexidade, e como un dos elementos conceptuais centrais da Agroecoloxía, aténdese a continuación á súa concreción en torno ás dimensións nas que comunmente se adoita desagregar, e que nos serven como marco para presentar algúns dos elementos que consideramos clave na súa concreción, así como para salientar as súas principais achegas á cada vez máis inaprazable transición cara modelos xustos e sustentables.

5.3. As dimensións da Agroecoloxía e outros elementos clave

Como apuntan Llerena e Espinet (2017), foron Sevilla, Guzmán e González de Molina (2000) quen, “partindo da súa definición da agroecoloxía articulada e complexa” (Llerena e Espinet, 2007, p. 32), propuxeran inicialmente as tres dimensións complementarias - ecolóxica, socioeconómica e política- que “permiten analizar de maneira complexa o fenómeno da agroecoloxía” (p. 32) e que, como apunta Toledo (2019), actualmente son comunmente identificadas polos especialistas neste campo, correspondéndose en grande medida coas xa referidas tres manifestacións da Agroecoloxía: “a investigación científica ecolóxica e agrícola, as prácticas agrícolas empíricas, e a necesidade de desenvolver un enfoque con e para os movementos sociais” (p. 163). Tras incorporar a dimensión cultural, algunhas veces acompañando á socioeconómica (Sevilla e Soler, 2010) e outras á política (Cuéllar e Sevilla, 2013), consolidáronse estas tres dimensións que, no seu conxunto, representan un dos elementos principais sobre os que se articulan as investigacións e propostas agroecolóxicas.

Neste sentido, Sevilla e Soler (2010) relacionan estas tres dimensións coas raíces epistemolóxicas, tanto científicas como sociais -“contidos históricos de loitas emancipadoras e coñecemento local, campesiño e indíxena” (p. 196)- da Agroecoloxía, consideradas dende

un enfoque complexo, sistémico, transdisciplinar e pluriepistemolóxico. Deste xeito, presentan a primeira dimensión, a *ecolóxica e técnico-productiva*, “centrada no deseño dos agroecosistemas, sendo a ecoloxía o marco científico de referencia que, en diálogo co coñecemento tradicional campesiño e indíxena, propón a redefinición dos fundamentos técnicos da agronomía, a veterinaria e as ciencias forestais” (p. 196). Pola súa banda, a dimensión *sociocultural e económica* caracterízase “por un forte contido endógeno, prioritariamente a través da análise sociolóxica e antropolóxica das comunidades campesiñas e rurais, as estratexias produtivas e os procesos de desenvolvemento rural prioritarios, aínda que non exclusivamente, a través de técnicas de [IAP]” (p. 196). Por último, apuntan que a dimensión *política* “se traduce na implicación práctica na construción de alternativas á globalización agroalimentaria mediante o apoio e acompañamento de accións colectivas, tanto produtivas, de comercialización como de loita política” (p. 196).

Posteriormente, Cuéllar e Sevilla (2013) clasificarían estas tres dimensións do seguinte xeito:

- a) a dimensión técnico produtiva, que inclúe aqueles elementos e factores relacionados coa produción agraria, vinculados a principios ecolóxicos;
- b) a dimensión socioeconómica, que incorpora todos os elementos sociais e económicos presentes nos procesos de produción, circulación e consumo de produtos de orixe agraria, así como as formas organizativas asociadas aos distintos sistemas agroalimentarios de base ecolóxica;
- c) a dimensión política e cultural, que envolve ás outras, xa que contén as relacións de poder e os niveles de autonomía que os procesos agroalimentarios permiten ou favorecen nos territorios; estando moi ligada ao grao de potenciación ou respecto dos trazos culturais propios de cada territorio no desenvolvemento do sistema de produción, circulación e consumo de produtos de orixe agraria (p. 23-24).

Pola súa banda, Llerena e Espinet (2017) achegan “unha proposta que modifica lixeiramente o sistema de dimensións da agroecoloxía” (p. 74) establecida por Sevilla *et al.* (2000) e desenvolvida posteriormente por Sevilla e Soler (2010) e Cuéllar e Sevilla (2013). Nesta proposta modificada, Llerena e Espinet (2017) amplían de tres a cinco o número de dimensións agroecolóxicas, distinguindo para tal efecto “a política, a cultural e a tecnolóxica” (p. 75), poñendo así unha

maior énfase nas dimensións de carácter social. Neste sentido, a dimensión ecolóxica e técnico-productiva de Sevilla e Soler (2010) divídese, por unha banda, nunha dimensión ecolóxico-ambiental de carácter máis puramente científico, ligada á ecoloxía e á agronomía, máis tamén coa concorrencia das ciencias sociais, onde se abordan cuestións como a xestión dos agroecosistemas, “o deseño de sistemas alimentarios sustentables no ámbito da produción” (Llerena e Espinet, 2017, p. 71) ou a procura do peche dos “ciclos dos materiais e a enerxía” (p. 71) en prol da súa renovabilidade e sustentabilidade. E, pola outra, nunha dimensión tecnolóxica dende a que se aborda concretamente o papel da tecnoloxía no ámbito do sistema agroalimentario, que segundo apuntan os autores, “debe someterse aos límites biofísicos [e] debe ser culturalmente adecuada e socialmente xusta” (p. 72). Así mesmo, sinalan que dende esta nova dimensión proposta tamén se revisa “a tecnoloxía como traballo humano” (p. 72), reorientándose “cara a reprodución e os coidados” (p. 72) e contrarrestando a alienación hoxe asociada ao traballos manuais, incluíndo os comprendidos nos diferentes elos da cadea agroalimentaria -produción, transformación, distribución, etc.-.

En canto á dimensión socioeconómica, Llerena e Espinet (2017) destacan a promoción dun “sistema socioeconómico que se deseña a partir das necesidades das poboacións, hoxe vulnerables e marxinadas polo capitalismo e o patriarcado” (p. 72) e no que “a participación do campesiñado é imprescindible” (p. 72). A este respecto, salientase a concorrencia da Economía Ecolóxica, o impulso dun “desenvolvemento rural baseado na xustiza e o poder do campesiñado” (p. 73), a promoción dun “sistema alimentario que reverta os efectos perversos da [RV] [...] no medio ambiente, o campesiñado, especialmente entre as mulleres, e tamén ao longo do sistema alimentario” (p. 73) e, en definitiva, a configuración dunha nova forma “de desenvolvemento endógeno de tipo poscapitalista que [...] se pode entender como posdesenvolvemento” (p. 73). Pola súa banda, dende a segregada dimensión cultural ponse en tela de xuízo “o modelo de desenvolvemento [...] baseado no etnocentrismo occidental e o androcentrismo, así como no crecemento económico” (p. 73), propoñendo “unha revisión crítica dos preceptos da ciencia occidental

[e] un diálogo de saberes de epistemoloxías diferentes, que evite a dominación da visión tecno-científica sobre a sabedoría campesiña, indíxena e local” (p. 73). Deste xeito, “a agroecoloxía rescata as tradicións culturais e promove unha sociedade baseada na diversidade cultural” (p. 73) dende un enfoque acorde coa «descolonización do saber» de De Sousa Santos (2010). Así mesmo, nesta dimensión cultural préstase unha especial atención á perspectiva de xénero, que segundo apuntan Llerena e Espinet (2017) “é imprescindible na agroecoloxía” (p. 73), dado que, por unha banda, “sobre un dos xéneros (o feminino) descansaron con dureza as transformacións da agricultura que empurraron á humanidade á situación de emerxencia actual” (p. 73), e pola outra, porque son as mulleres as “que no campo sosteñen a gran maior parte das respostas agroecolóxicas” (p. 73).

Por último, nesta proposta modificada de Llerena e Espinet (2017), a dimensión política da Agroecoloxía propónse como unha revisión radical e “de superación da [RV] como paradigma e como agresión aos pobos campesiños” (p. 74), de xeito asociado a “outras loitas políticas pola ecoxustiza” (p. 74), promovendo así un escenario postcapitalista coa concorrencia de propostas máis amplas como o Ecosocialismo ou o Ecofeminismo. Neste sentido, destácase o papel dos movementos sociais como “unha das raíces da agroecoloxía” (p. 74) en tanto que “promoven ao longo de todo o sistema transformacións na maneira de consumir, producir, cociñar ou comercializar, e se opoñen activamente á mercantilización do alimento ou á súa concepción como mercadoría no seo da OMC” (p. 74), constituíndo “un actor político que intenta unir campo e cidade, produción e consumo nunha loita por unha sociedade máis xusta, máis sustentable e contraria á actual tendencia neoliberal” (p. 74).

Neste subepígrafe abordamos e concretamos estas dimensións, a través das cales revisamos algúns conceptos clave asociados á Agroecoloxía. Para tal efecto, ao igual que Llerena e Espinet (2017), desagregamos a dimensión cultural das dúas dimensións coas que a vinculan Sevilla e Soler (2010) e Cuéllar e Sevilla (2013) respectivamente, entendendo que esta ten a suficiente entidade e

relevancia para ser considerada por separado, particularmente dende a perspectiva desta tese⁷²⁶.

Neste sentido, cómpre apuntar aquí que, en base á xa referida definición de Gliessman (2018a) da Agroecoloxía como “a integración da investigación, a educación, a acción e o cambio que achega sustentabilidade a todas as partes do sistema alimentario” (p. 599), pódese desprender a emerxencia dunha dimensión educativa, aínda por consolidar, pero que xa comezou a ser explorada, por exemplo, por Llerena e Espinet (2017) no ámbito escolar ou por Portugal, Corrêa, Andrade, Rosário e Sorrentino (2017) con relación á Educación Ambiental, e que nesta tese pretendemos desenvolver no marco do ámbito non regrado e, así mesmo, precisamente ligada ao campo da Educación Ambiental⁷²⁷, tratándoa de definir como unha quinta *dimensión socioeducativa* que emerxería sobre todo da confluencia entre as dimensións cultural e política, mais cun estreito vínculo cos elementos, análises e propostas das outras dúas dimensións (Ver Figura 67). Coincidimos así con Llerena e Espinet (2017) cando afirman, con respecto á Agroecoloxía, que

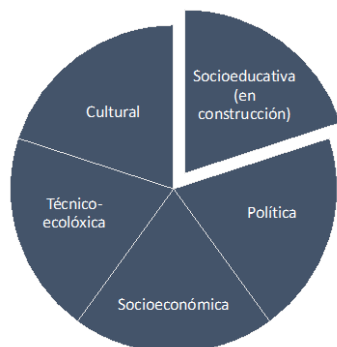
este campo de investigación, acción, participación, traballo, reflexión, construción cultural e loita constitúe [...] un referente emerxente dinámico, socialmente vivo e culturalmente diverso para a educación, especialmente para a educación para a sustentabilidade⁷²⁸ (p. 78).

⁷²⁶ Non así coa dimensión tecnolóxica proposta tamén por Llerena e Espinet (2017), que mantemos agrupada coa dimensión ecolóxica, ao considerar que dende a conxunción de ambas nunha dimensión técnico-ecolóxica se poden abordar as cuestións de sustentabilidade ambiental vinculadas a todo o sistema agroalimentario, e non só ao elo produtivo, mentres que as cuestións referidas ao traballo poden atenderse dende a dimensión socioeconómica e a cultural, sen esquecer que non se trata de compartimentos estancos, senón de abordaxes intimamente entrelazadas a unha realidade complexa e multidimensional.

⁷²⁷ Cuestión que abordamos no epígrafe 7 deste Referencial Teórico e que así mesmo exploramos no Referencial Empírico desta tese.

⁷²⁸ É dicir, para a Educación Ambiental, pois, como apuntamos no epígrafe 7.2, a Educación para a Sustentabilidade non é senón un dos seus enfoques ou concrecións actuais.

Figura 67. Nova proposta modificada das dimensións da Agroecoloxía.

Elaboración propia.

Así, con respecto á *dimensión técnico-ecolóxica*, podemos salientar tanto as achegas da Agroecoloxía no deseño e na xestión sustentable dos agroecosistemas e dos sistemas agroalimentarios, como no eido das técnicas que, no marco das prácticas agroecolóxicas, contribúen a reducir a pegada ecolóxica, mais tamén a incrementar a resiliencia dos agroecosistemas e dos sistemas agroalimentarios no seu conxunto, procurando en todo caso en última instancia garantir a SAN e satisfacer o DAA. Como apuntan Llerena e Espinet (2017), dende esta dimensión, “a agroecoloxía somete a tecnoloxía aos límites bioxeofísicos planetarios para o deseño de sistema alimentarios sustentables que non os superen, mellorando así a calidade de vida humana no planeta e [...] [tamén] para o resto dos seres vivos” (p. 76).

Deste xeito, entre os principais conceptos a salientar aquí, Sevilla e Soler (2010) sinalan que “esta dimensión da Agroecoloxía adopta o *agroecosistema* como unidade de análise[,] xa que iso permite aplicar os conceptos e principios que achega a Ecoloxía para o deseño de sistemas sustentables de produción de alimentos” (p. 197). Este concepto, xa definido no terceiro epígrafe xunto co de *coevolución*, ligados ambos aos *sistemas agroalimentarios campesiños*, constitúen, segundo Moro (2009), “as principais ferramentas teóricas da Agroecoloxía” (p. 7). Nesta liña, segundo Gliessman (2015), todo o campo da Agroecoloxía derivaría a partir deste concepto central, o cal “proporciona un marco co que analizar os sistemas de produción alimentaria como un todo, incluíndo os seus complexos conxuntos de

entradas e saídas e as interconexións das súas partes compoñentes” (p. 21). Baixo esta perspectiva, é posible estudar a sustentabilidade dos diferentes agroecosistemas, que se acadaría a través da redución da dependencia de insumos externos e de fontes non renovables, do desenvolvemento e mantemento de “ciclos de nutrientes o máis «pechados» posible” (p. 27), do aproveitamento dos mecanismo de regulación natural contra pragas baseados no aumento da diversidade e, en definitiva, incorporando “as calidades do ecosistema natural de resiliencia, produtividade e equilibrio” (p. 27), garantindo así “o mantemento do equilibrio dinámico necesario para establecer unha base ecolóxica para a sustentabilidade” (p. 27).

Deste xeito, outro concepto relevante dende o punto de vista desta dimensión agroecolóxica é o de *agrobiodiversidade*, biodiversidade agraria ou biodiversidade cultivada, que xa se ten referido anteriormente, e que para Leyva e Lores (2012) “é o indicador de maior importancia para a sustentabilidade xeral dos agroecosistemas” (p. 110), xa que

reflicte na súa relación directa ou indirecta, os cambios que ocorren a favor ou en contra da sustentabilidade, a súa riqueza natural actual e futura, [e] é seguridade económica, alimentaria, de produción, de negociación e [SegA] para as xeracións presentes e futuras (p. 110).

Porén, Gliessman (2015) apunta que, para lograr a meta da sustentabilidade dos agroecosistemas, non se pode reducir a análise á escala de finca ou explotación, senón que cómpre considerar o contexto espacial e ecolóxico máis amplo da *paisaxe*, marco no que os agroecosistemas interaccionan entre si, así como con outras actividades e dinámicas antrópicas e cos ecosistemas naturais, provocándose mutuamente impactos positivos ou negativos. Entra así en xogo outro concepto relevante para esta dimensión e que tamén foi xa abordado, o de *multifuncionalidade*, que segundo o autor non se aplicaría unicamente aos agroecosistemas e paisaxes rurais, senón que incorporaría tamén as funcións das áreas urbanas⁷²⁹ e a dos servizos

⁷²⁹ Como indica Gliessman (2015), “as cidades poden apoiar tanto á produción agrícola a pequena escala como ás comunidades naturais [-ecosistemas-] dentro dos seus límites, e as formas en que interactúan cos sistemas agrícolas e naturais que as rodean son cruciais para considerar na procura da sustentabilidade” (p. 30).

ecosistémicos naturais, que poden ser mesturados simbioticamente e apoiados cos agroecosistémicos, beneficiándose mutuamente, ou ser alienados, “co risco de danar a ambos” (Gliessman, 2015, p. 30).

Desta maneira, dende o enfoque interdisciplinar e holístico da Agroecoloxía, o estudo dos agroecosistemas non se reduce unicamente a un marco de análise das relacións e dinámicas bioxeofísicas entre as prácticas agrarias e os ecosistemas nas que se insiren e no que concorren exclusivamente ciencias naturais e tecnolóxicas como a Ecoloxía e a Agronomía, senón que tamén participan ciencias sociais como a Historia, a Antropoloxía ou a Socioloxía a través de disciplinas como a Etnobotánica, desenvolvida, entre outros, por agroecólogos como o propio Gliessman (2015), xa que, como apunta este autor, precisamente “a manipulación humana e a alteración dos ecosistemas co fin de establecer a produción agraria fai que os agroecosistemas sexan moi diferentes dos ecosistemas naturais” (p. 26), diferindo en aspectos clave como os fluxos enerxéticos e de nutrientes, os mecanismos de regulación -“debido á simplificación do ambiente e á redución das interaccións tróficas” (p. 26)- ou a resiliencia dos propios sistemas, moito menor nos agroecosistemas “debido á súa reducida diversidade estrutural e funcional” (p. 26), provocada pola artificialización realizada en maior o menor grao dependendo do tipo de prácticas agrarias, o contexto socioeconómico e cultural e a súa interacción cos ecosistemas onde se desenvolven.

Neste sentido, Sevilla e Soler (2010) indican que “a maneira na que cada grupo étnico alterou, e altera, a estrutura e dinámica de cada ecosistema supón a introdución dunha nova diversidade -a humana- ao deixar no manexo o selo da súa propia identidade cultural” (p. 197), polo que se podería falar de *etnoagroecosistemas*. Baixo este punto de vista, como xa vimos, “a estrutura interna dos agroecosistemas resulta ser unha construción social, produto da coevolución dos seres humanos coa natureza” (p. 197), de xeito que “a coevolución social e ecolóxica desenvolvida nos agroecosistemas é o resultado dunha interacción, no sentido de evolución integrada, entre cultura e medio ambiente” (p. 197). Deste xeito, xa que “nalgúns casos a apropiación da natureza foi ecoloxicamente equilibrada” (p. 197), mentres que “noutros se

produciron diversas formas de degradación comprometendo a subsistencia” (p. 197), dende a Agroecoloxía preténdese “aprehender daquelas experiencias nas que a especie humana desenvolveu sistemas de adaptación que lle permitiron levar adiante unhas formas equilibradas de reprodución social e ecolóxica” (p. 197). Deste xeito, como apuntan os autores, a diferenza doutras aproximacións científicas máis convencionais ás prácticas agrarias, “a especificidade do enfoque técnico produtivo da Agroecoloxía fundaméntase nunha epistemoloxía crítica que encontra as súas raíces nas formas de coñecemento campesiño” (p. 197).

Así mesmo, o propio Gliessman (2015) sinala que, dende un punto de vista máis estendido, “o pensamento agroecostémico incorpora [tamén] sistemas sociais, como as estruturas dentro das cales os seres humanos como consumidores de alimentos organizan a súa distribución a través de mercados e outros medios” (p. 21), é dicir, ampliando a escala de análise da sustentabilidade dos agroecosistemas á súa contextualización nos sistemas agroalimentarios dos que forman parte.

Un último concepto relevante a salientar dende o punto de vista desta dimensión é o de *metabolismo agrario* (Guzmán *et al.*, 2017; González de Molina *et al.*, 2020), tamén xa definido no terceiro epígrafe, e que incorpora unha mirada complexa para analizar o grao de sustentabilidade tanto das prácticas agrarias como dos sistemas agroalimentarios en xeral a través dos fluxos de materiais e enerxía.

En definitiva, dende esta dimensión técnico-ecolóxica analízase o grao de sustentabilidade -nas súas múltiples expresións- de prácticas, técnicas, manexos, agroecosistemas e sistemas agroalimentarios existentes, e así mesmo propóñense, en base á experiencia histórica das prácticas e sistemas campesiños ou en forma de innovacións de base agroecolóxica, fórmulas para o deseño, desenvolvemento e xestión de todos os anteditos elementos en procura de modelos máis sustentables. Neste sentido, como apuntan Isaac *et al.* (2019),

a ciencia da agroecoloxía baséase en múltiples disciplinas para avaliar como a diversidade nas explotacións inflúe sobre múltiples funcións agroecolóxicas que interactúan entre si, incluídas as respostas dos cultivos ao cambio climático; o secuestro de carbono e [a redución das] contribucións agrícolas ás emisións

antropoxénicas de [GEI]; o ciclo bioxeoquímico e da auga; a conservación da biodiversidade e o aprovisionamento de hábitats; e o mantemento das interaccións tróficas complexas; así como a mellora da [SegA] e os medios de vida dos agricultores (p. 8).

Con respecto ao proceso planetario central relacionado coa perda masiva de biodiversidade, Billé *et al.* (2017) salientan o traballo de Paillard, Treyer e Dorin (2014), no que, no marco de escenarios de futuro sobre como alimentar á humanidade en 2050, presentan “unha hipótese alternativa baseada á vez no control do crecemento da demanda alimentaria e no cambio de modelo na agricultura cara á agroecoloxía” (Billé *et al.*, 2017, p. 88). Así mesmo, Tscharnkte *et al.* (2012) destacan o potencial da «intensificación agroecolóxica» para contribuír á conservación de biodiversidade e, simultaneamente, á SegA global. Do mesmo xeito, prácticas gandeiras tradicionais como a transhumancia preséntanse como ferramentas para a conservación da biodiversidade e a xeración de distintos servizos ecosistémicos (Hevia e González, 2017).

En canto ao outro proceso planetario fundamental, o cambio climático, o IPCC (2019) inclúe a Agroecoloxía entre as “solucións que contribúen á adaptación ao cambio climático e á súa mitigación, ao tempo que contribúen á loita contra a desertificación” (p. 22), así como tamén entre os exemplos de xestión sustentable da terra, é dicir,

a administración e o uso dos recursos da terra, incluídos os solos, a auga, os animais e as plantas, para satisfacer as necesidades humanas cambiantes, garantindo ao mesmo tempo o potencial produtivo a longo prazo destes recursos e o mantemento das súas funcións ambientais (p. 24).

O potencial de mitigación das prácticas agroecolóxicas fronte á agricultura industrial é explorado por Lin *et al.* (2012), que destacan que, alén de consumir unha menor cantidade de enerxía e emitir menos GEI, as técnicas de manexo agroecolóxicas presentan un maior potencial para o sequestro de carbono, apuntando que as devanditas reducións se acadan, principalmente, a través da diminución no uso de materiais e fluxos que afectan á emisión de GEI -por exemplo, na fertilización dos solos-, mediante a redución dos fluxos relacionados coa xestión da produción gandeira e dos pastos, e coa limitación do

transporte dos insumos agrícolas e dos alimentos producidos mediante a énfase nos sistemas agroalimentarios locais.

Neste sentido, Ecoloxistas en Acción (2019), nun informe sobre as implicacións agroalimentarias na emerxencia climática, presenta a Agroecoloxía como un enfoque amplo, sistémico e multidimensional para abordar os retos climáticos e “construír modelos sustentables e resilientes” (p. 33). Deste xeito, ante a grande dependencia da agricultura industrial dos fertilizantes químicos “que producen a perda masiva de materia orgánica dos solos e a acumulación de [GEI] (CO₂ e NO₂) na atmosfera” (p. 33), así como “a necesidade continua de aumentar o agronegocio [que] propiciou a destrución de ecosistemas que antes arrefecían o planeta” (p. 33), a Agroecoloxía presenta un “enfoque integral da agricultura adaptado a cada territorio e cultura, mais baseado sempre en principios como o coidado do solo e a biodiversidade, a reciclaxe de nutrientes, a conservación da enerxía e a redución de insumos” (p. 34), o que fai que teña un consumo moito menor de enerxía e, polo tanto, emisións de GEI tamén menores. Así mesmo, as prácticas agroecolóxicas de fertilización do solo, como os abonos verdes, a incorporación de materia orgánica ou o uso integrado do esterco do gando e o compost, favorecen “a súa estrutura, a retención de auga, a dispoñibilidade de nutrientes e a biodiversidade edáfica” (p. 34), axudando a fixar carbono e a reducir as emisións netas.

Así mesmo, segundo este informe, a Agroecoloxía promove modelos de consumo baseados “en produtos frescos e locais, adaptados á cultura e ás características de cada territorio intercambiados co mínimo posible de intermediarios mediante venda directa, mercados campesiños ou comercio local” (Ecoloxistas en Acción, 2019, p. 34), así como dietas moito menos ricas en carne e produtos animais, fomentando complementariamente “unha produción baseada no uso dos pastos e na integración do gando nos agroecosistemas a través dun manexo agroecolóxico” (p. 35), de xeito que a menor cantidade de carne e produtos animais que se consume sexa de maior calidade, teña asociada unha pegada de carbono menor e incluso achegue outros

beneficios socioambientais mediante o aproveitamento de terras non cultivables⁷³⁰.

Dende o punto de vista da adaptación, Altieri, Nicholls, Henao e Lana (2015) salientan o potencial das medidas agroecolóxicas máis radicais para fortalecer a resiliencia de agricultoras e comunidades rurais, en referencia á diversificación dos agroecosistemas mediante policultivos ou o desenvolvemento de sistemas agroforestais a través da práctica da agrosilvicultura e de sistemas mixtos agrogandeiros, mediante os cales se realiza unha xestión orgánica dos solos, se empregan técnicas de conservación e recolección da auga e se proporciona unha mellora xeral da agrobiodiversidade. Neste sentido, entre as “estratexias agroecolóxicas que reducen a vulnerabilidade á variabilidade climática” (p. 869), destacan os sistemas agrícolas tradicionais, en tanto que “depositarios dunha riqueza de principios e medidas que poden axudar aos sistemas agrícolas modernos a ser máis resistentes aos extremos climáticos” (p. 869). Así mesmo, salientan que “os agroecosistemas son máis resilientes cando se insiren nunha matriz de paisaxe complexa, con xermoplasma local adaptado despregado en sistemas de cultivo diversificados xestionados con solos ricos en materia orgánica e técnicas de recolección e conservación da auga” (p. 869).

Neste sentido afondan traballos como o de Leippert, Darmaun, Bernoux e Mpheshea (2020) ou o de Weigelt *et al.* (2020), que amplían a análise e a batería de propostas tamén cara a resiliencia do sistemas agroalimentarios no seu conxunto. Pola súa banda, o PNUMA (2021) considera a Agroecoloxía entre as medidas de adaptación ao cambio climático baseadas na natureza, en particular ante fenómenos extremos de seca e precipitacións intensas, que a súa vez provocan inundacións e erosión dos solos.

⁷³⁰ Neste sentido, a Plataforma por la Ganadería Extensiva y el Pastoralismo recolle e difunde na súa páxina diferentes informes e estudos que abordan, entre outros beneficios socioambientais, os impactos positivos destas modalidades gandeiras con relación ao cambio climático, incluíndo os xa referidos de Amigos da Terra e o BC3 (2020) e de Aguilera *et al.* (2020), así como o editado pola propia plataforma en colaboración coa fundación Entretantos (Herrera, 2020). Máis información en <http://www.ganaderiaextensiva.org> [Revisado o 14 de abril de 2021].

A nivel europeo, Aubert, Schwoob e Poux (2019) exploran o potencial da Agroecoloxía para descarbonizar o sector agrícola e acadar a neutralidade de carbono para 2050, situando este obxectivo de mitigación na “perspectiva máis ampla da transición cara un sistema alimentario sustentable, tendo en conta os desafíos da saúde humana, a conservación dos recursos naturais e a diversidade biolóxica, e a adaptación ao cambio climático” (p. 1). Aguilera *et al.* (2020) destacan que, no ámbito da conca mediterránea -a rexión europea onde a agricultura é máis vulnerable aos efectos do cambio climático-, o enfoque sistémico e holístico da Agroecoloxía, “que permite a recuperación e avaliación dos coñecementos tradicionais e a co-creación de novos coñecementos locais para aumentar a resiliencia” (p. 1), ao tempo que favorece “a reconexión da produción e o consumo de alimentos, asociada coa recuperación da [DM] adaptada localmente [e] baseada en grande medida en plantas” (p. 1), ofrece estratexias de adaptación salientables, tanto no eido agrícola como no gandeiro. Entre as primeiras, destaca o manexo da biodiversidade para reducir a vulnerabilidade ante as pragas, o incremento da materia orgánica do solo mediante cultivos de cobertura e variedades mellor adaptadas, ou a redución da dependencia dos combustibles fósiles a través dos insumos químicos. Entre as segundas, manexos extensivos como a transhumancia, a diversificación e uso de razas locais⁷³¹, ou a xestión local de pastos e forraxes, axustando a carga gandeira para previr o abandono rural e a intensificación das explotacións, e practicando a agrosilvicultura e a prevención de incendios a través do pastoreo. Neste sentido, Damianidis *et al.* (2020) salientan o potencial dos sistemas agroforestais na prevención do crecente número e virulencia de incendios forestais na Europa mediterránea, protexendo así os ecosistemas mediante a xestión integrada de vexetación leñosa, cultivos agrícolas e gandería extensiva.

A nivel estatal, Gonzálvez, Cifre, Raigón e Gómez (2018) presentan unha diagnose de prácticas agroecolóxicas identificadas como medidas de adaptación ao cambio climático. Consisten, entre

⁷³¹ Velado-Alonso, Morales-Castilla e Gómez-Salon (2020) ofrecen unha diagnose en profundidade respecto á situación das razas autóctonas no Estado español e ás implicacións socioambientais da agrobiodiversidade gandeira asociada a formas tradicionais de manexo.

outras, na mellora da reciclaxe de nutrientes en finca ou explotación a través do compost, o manexo da biota do solo, a labradura reducida e de conservación, o sementado directo, a optimización da rotación e as asociacións de cultivo, o uso dos cultivos de cobertura, ou o desenvolvemento de sistemas agroforestais. Así mesmo, Calafat, Cifre e Llobera (2019) revisan a situación dos sistemas alimentarios agroecolóxicos no Estado español e o papel que estes desempeñan ante o cambio climático, tanto en termos de mitigación como de adaptación e anticipación, comparándoos cos existentes en países da contorna como Italia e Francia. Neste sentido, os autores afirman que “só un sistema alimentario de base agroecolóxica será capaz de ter un papel destacado na mitigación e adaptación ao [cambio climático]” (p. 25), grazas ás prácticas sustentables dos pequenos produtores agroecolóxicos, á posta en práctica dos principios de anticipación e resiliencia, á diversificación de cultivos en función da demanda local e ao manexo eficiente dos ciclos.

En canto á *dimensión socioeconómica*, Sevilla e Soler (2010) indican que “xunto á apropiación correcta da natureza, a Agroecoloxía persigue mellorar a calidade de vida dentro dos sistemas socioculturais autóctonos logrando ademais, unha maior equidade” (p. 199). A Agroecoloxía concíbese, dende esta dimensión, como unha “estratexia para obter un maior grao de benestar da poboación a través de estruturas participativas” (p. 199). Deste xeito, “a Agroecoloxía propón, en coherencia coa Economía Ecolóxica, [...] impulsar novas formas de produción e consumo alleas á lóxica da acumulación e centradas na atención de necesidades básicas” (p. 200).

Neste sentido, dende esta dimensión agroecolóxica formúlanse críticas en profundidade ás nocións de crecemento económico e desenvolvemento, que se interpretan como procesos social e ecoloxicamente destrutivos, confrontándose deste xeito á ciencia económica convencional ou hexemónica -isto é, neoliberal- e ás súas lóxicas reducionistas, mecanicistas, produtivistas, extractivistas, acumulativas, antropocéntricas e etnocéntricas. Ante esta, tómase ao campesiñado, os seus sistemas agroalimentarios e os seus modos de vida, dentro da súa diversidade, como o principal referente

socioeconómico para construír sistemas agroalimentarios sustentables, dado que

as comunidades campesiñas desenvolveron formas de manexo dos recursos naturais, con elevados graos de autonomía do mercado, criterios de cohesión social e solidariedade, guiadas por unha racionalidade ecolóxica que respecta os límites da natureza e nas que o traballo humano se orienta a garantir e manter a capacidade produtiva do agroecosistema do que depende o seu modo de vida (Sevilla e Soler, 2010, p. 204)⁷³².

Porén, cómpre considerar que, como sinalan os propios Sevilla e Soler (2010),

a estabilidade das formas de produción e vida campesiñas e rurais dependen dunha inserción estable nun sistema agroalimentario onde o equilibrio de poder non subordine a produción agrogandeira aos sectores industriais e de distribución comercial, en contraposición co modelo dominante na globalización (p. 205).

Deste xeito, esta dimensión amplía o foco de atención das relacións socioeconómicas ao ámbito dos sistemas agroalimentarios, tanto locais como a escala nacional, rexional e global, así como na proposición de modelos alternativos baseados na innovación social:

tanto a praxe como o obxecto de estudo da Agroecoloxía ampliouse nos últimos anos cara o sistema agroalimentario no seu conxunto, cobrando cada vez maior importancia a análise das relacións intersectoriais e especialmente a articulación entre a produción e o consumo a través de redes sociais [...] e canles curtas de comercialización en mercados locais [...] Deste xeito, a praxe socioeconómica da Agroecoloxía avanza na construción de sistemas agroalimentarios alternativos que se caracterizan por reequilibrar as relacións de poder entre produción e consumo, acercando a agricultores e gandeiros aos espazos de consumo, establecendo relacións cooperativas equilibradas e negociadas cos consumidores sobre bases comúns que transcenden as exclusivamente mercantís, actualizando así valores historicamente vinculados ao campesiñado

⁷³² Cómpre matizar que, como apuntan Sevilla e Soler (2010), “non se trata de idealizar o campesiñado” (p. 204), xa que “as comunidades campesiñas non están exentas de conflitos sociais e xerarquías internas, sendo as máis evidentes as de xénero” (p. 213), nin “tampouco o están de xerar coas súas formas de manexo deterioro ecolóxico” (213). Trátase “de recoñecer e recuperar os aspectos positivos tanto sociopolíticos como ambientais de cara a desenvolver propostas alternativas de desenvolvemento rural dende un enfoque agroecolóxico” (p. 204), e neste sentido “existen trazos da súa cultura e formas de manexos de enorme interese para enfrontar tanto a crise social como a crisis ecolóxica actual” (p. 213).

na construción de sociedades máis xustas e sustentables no contexto actual da globalización (Sevilla e Soler, 2010, p. 205).

Co ánimo de clarificar e delimitar esta dimensión, Dumont, Vanloqueren, Stassart e Baret (2016) revisan os principios socioeconómicos da Agroecoloxía identificados na literatura científica e política -dos movementos sociais⁷³³- para tratar definir unha primeira lista aglutinadora que, tratando de emular o que os principios históricos de Altieri (1983, 1999) representan para a dimensión técnico-ecolóxica, se articula en torno a 13 principios comúns:

1. *Equidade ambiental*, “tendo en conta as externalidades ambientais negativas en cada opción económica” (p. 28);
2. *Independencia económica* das produtoras e organizacións agrarias, (re)tomando o “o control das decisións económicas e técnicas” (p. 28) relativas á produción agroalimentaria;
3. *Acceso aos mercados e autonomía* respecto a estes por parte “dos agricultores e de todas as estruturas colectivas de produción ou transformación” (p. 28);
4. *Sustentabilidade e adaptabilidade* “das organizacións agrarias derivadas principalmente da súa inclusión nunha rede de agricultores, consumidores, asesores técnicos e científicos” (p. 28);
5. *Diversidade e intercambio de coñecemento*, sexa tradicional, empírico ou científico;
6. *Equidade social* “entre todos os actores en todos os niveis do sistema alimentario” (p. 28);
7. *Colaboración entre produtoras e consumidoras*, “caracterizada pola existencia, formal ou non, dun contrato social” (p. 28) entre estes;
8. *Proximidade xeográfica* entre os actores “nas distintas fases de produción, transformación e consumo” (p. 28);
9. *Desenvolvemento rural e conservación do tecido social rural*, a través da colaboración entre produtoras e consumidoras nos

⁷³³ Non só os vinculados á Agroecoloxía, senón tamén outras correntes próximas a esta, como “aqueles movementos agrícolas que son alternativos á agricultura convencional, o comercio xusto, o movemento cooperativo e o movemento de economía social e solidaria” (p. 26).

sistemas agroalimentarios locais para fortalecer as comunidades e a cohesión social;

10. *Organización compartida* entre os actores involucrados na cadea agroalimentaria;
11. *Distribución limitada de beneficios*, empregados “para alcanzar un obxectivo social e non só para maximizar o rendemento do capital investido” (p. 28);
12. *Gobernanza democrática* e horizontal na toma de decisións e na xestión dos recursos;
13. *Aplicación conxunta dos principios na concreción práctica*.

Con relación a este último, tras a revisión da aplicación dos principios identificados a través do estudo de casos prácticos, Dumont *et al.* (2016) sinalan que: un mesmo principio xeral “identificado na literatura” (p. 44), na práctica “pode tomar diversas formas, ás veces radicalmente diferentes, dentro dunha mesma organización ou entre diferentes organizacións” (p. 44); estas diversas formas tamén presentan diferentes graos de solidez; e “a aplicación dun mesmo principio xustifícase de maneira diferente por cada organización” (p. 44). En calquera caso, apuntan os autores, o carácter amplo destes principios permite unha diversidade de traxectorias na construción de sistemas agroalimentarios xustos e sustentables.

Tanto a ampliación desta dimensión como a diversidade de iniciativas sociais e traxectorias, responde, como apuntan Sevilla e Soler (2010), “a unha praxe cada vez máis sólida de creación de mercados alternativos [...] onde a creación de mecanismos horizontais e cooperativos de confianza [...] teñen un papel fundamental” (p. 205).

Neste sentido, dende a dimensión socioeconómica da Agroecoloxía salientáanse formas de innovación social e económica que traballan en prol da construción de sistemas agroalimentarios locais de base agroecolóxica que, como no caso das iniciativas quebequesas de «ecoalimentación» analizadas por Sauvé *et al.* (2013), procuran construír colectivamente “un modo de produción, de distribución e de consumo de alimentos sans (diversificados e seguros), que respecta os procesos ecolóxicos e se preocupa pola equidade das relacións sociais” (p. X), e

que así mesmo “permite sintetizar [...] as dimensións ecolóxica, sanitaria, social, ética, política, económica, etc.” (p. X).

A este respecto, cómpre retomar aquí o concepto de *redes alimentarias alternativas*, xa abordado no subepígrafe 1.6. Con relación a estas, dende un punto de vista crítico, Goodman *et al.* (2012) apuntan que se caracterizan pola reflexividade, a auto-conciencia e o sentido crítico, os coñecementos e as aprendizaxes compartidas, e a práctica da alteridade a través do desenvolvemento de economías alternativas ao sistema capitalista hexemónico “con diferentes lóxicas e sistemas operativos de valor” (p. 9), pero que, á vez, “dependen dos mercados capitalistas para a súa reprodución material e social” (p. 9). Corsi *et al.* (2018) sinalan que estas redes “adoitan presentarse como diferentes -e a miúdo explicitamente en oposición- á organización «convencional» da cadea alimentaria” (p. 4), aínda que en opinión dos autores cómpre “superar a dicotomía «alternativo-convencional», para centrarse mellor nos múltiples mundos alimentarios superpostos” (p. 4), debido a que “as categorías simbólicas, as prácticas sociais e as formas organizativas son constantemente imprecisas” (p. 5). Así, se ben definen estas redes de xeito xenérico como “un amplo grupo de prácticas que abordan o abastecemento de alimentos de forma diferente ao sistema agroalimentario dominante” (p. 10) e que “adoitan tomar a forma de experiencias de base que aspiran a reorganizar o sistema alimentario a través de liñas éticas, políticas, morais e de saúde” (p. 10), puntualizan que “non existe unha definición compartida” (p. 10) e que “a literatura se centra en diferentes fenómenos e consecuentemente usa diferentes criterios” (p. 10) para definilas.

Neste sentido, Tregear (2011) defende que as manifestacións reais destas redes son moi diversas, así como “as bases sobre as cales se consideran «alternativas»” (p. 423): a estrutura da canle de comercialización e a relación entre produtoras e consumidoras, o modelo de gobernanza e financiación, as relacións comerciais que se establecen, as características dos produtos que se intercambian, os obxectivos e motivacións dos axentes implicados, etc. Por este motivo, considera que é preferible distinguir entre distintos tipos de redes antes que asignar características comúns a unha realidade heteroxénea. En

calquera caso, tanto Jarosz (2008) como Corsi *et al.* (2018) conveñen en identificar unha serie de criterios definitorios para caracterizalas (Ver Táboa 17).

Táboa 17. Criterios definitorios das redes alimentarias alternativas.

Jarosz (2008)	Corsi <i>et al.</i> (2018)
Distancias curtas entre produtoras e consumidoras, xeográficas e relacionais	A relación entre produtoras e consumidoras non é meramente comercial
Pequenas explotacións que empregan métodos de produción orgánicos, holísticos e ambientalmente respectuosos	Os produtos teñen valores simbólicos especiais para as consumidoras vinculados ao seu orixe ou tipo de comercio
Lugares de compra: cooperativas, mercados de produtoras, agricultura sostida pola comunidade, comedores escolares	A cadea alimentaria é curta e implica relacións persoais entre produtoras e consumidoras
Compromiso coas dimensións sociais, económicas e ambientais da produción, distribución e consumo sostible de alimentos	

Fonte: Jarosz (2009) e Corsi *et al.* (2018). Elaboración propia.

A modo de clasificación, Binimelis e Descombes (2010) recollen a diferenciación entre redes alimentarias fortes e débiles proposta por Follet (2009), segunda a cal as primeiras “xiran en torno do produto e se centran nos seus aspectos de protección do medio e a calidade do produto alimentario” (Binimelis e Descombes, 2010, p. 16), mentres que as segundas se centran máis nos procesos, sendo, polo tanto, “máis inclusivas en incorporar outros aspectos como os estándares laborais, o benestar animal ou o concepto de comunidade rural ou de escala das explotacións” (p. 16).

Ante o risco de indefinición, López-García (2015) explora as redes alimentarias alternativas cun carácter explicitamente agroecolóxico, que describe como «formas económicas para a transición social e ecolóxica» e como «experimentos sociais para unha economía non capitalista». Estas concrétanse, por unha banda, na construción dunha “*economía dos intercambios xustos*” (p. 13), mediante a cal se procura garantir os ingresos das produtoras e a remuneración adecuada do seu traballo “sen explotación humana nin dos agroecosistemas, en

condicións de traballo dignas” (p. 13), ao tempo que se provén alimentos ás consumidoras “a un prezo xusto e accesible, non mediado pola obtención de beneficios senón por uns custos de produción axustados” (p. 13). Baixo esta lóxica económica operarían, por exemplo, “as cooperativas de produtores e consumidores, moitos dos modelos de cooperativas e asociacións de produtores/as, [...] ou a grande maioría dos grupos de consumo ou mercados [agroecolóxicos] de produtores/as que hai nos nosos territorios” (p. 13-14). Pola outra, na configuración dunha “*economía dos valores de uso*” (p. 14), establecendo “asociacións directas entre produción e consumo” (p. 14), compartindo “o risco das producións agrarias” (p. 14) e mesmo “nalgúns casos tamén a propiedade sobre os medios de produción” (p. 14), estratexias a través das que “a circulación dos alimentos non se regula a través dos prezos de mercado, senón a través de criterios colectivos nos que unha comunidade determinada define o valor de soste a actividade agraria [...] e a provisión de alimentos para as persoas consumidoras asociadas” (p. 14), pasando “dun esquema de compra-venda a outro de organización colectiva da circulación dos alimentos” (p. 14). Esta sería a lóxica seguida polos modelos de agricultura sostida pola comunidade.

A propia FAO, en colaboración co *Institut National de la Recherche Agronomique* (FAO e INRA, 2018), aborda a diversidade de redes e mercados creados para comercializar de produtos agroecolóxicos, presentando casos de diferentes países do mundo, caracterizados fundamentalmente polas relacións directas entre actores involucrados, nos que se diversifican as canles de comercialización cun maior protagonismo das produtoras e se dinamizan economías onde non só se valoran os produtos, senón tamén as tradicións culturais, as ideas asociadas, o enfoque adoptado ou o intercambio de coñecemento. Matízase que estes mercados operan tanto dentro do marco das regulacións e estándares institucionais dos alimentos ecolóxicos, como á marxe destes, polo que resulta clave unha definición local axustada do que comprende a consideración de «agroecolóxico» dos produtos comercializados. En todo caso, destácase o carácter comunitario das redes establecidas, dando lugar a un reparto máis equitativo dos beneficios como resultado da adopción dunha perspectiva holística da

Agroecoloxía que, xunto ao equilibrio dos ecosistemas, atende ás interdependencias sociais, económicas e comunitarias. Así mesmo, como elementos comúns destas redes, destácase que: responden a necesidades comunitarias -apoio á mocidade e a sistemas agroalimentarios indíxenas ou tradicionais, accesibilidade das consumidoras urbanas a alimentos agroecolóxicos e saudables ou acceso das pequenas agriculturas aos mercados-; as produtoras e consumidoras participan activamente, tanto nos diferentes elos ou funcións dos sistemas agroalimentarios, como nos procesos de toma de decisións; e considérase a eficiencia destas redes dun xeito multifacético, non só no plano económico, senón tamén na procura do equilibrio das dimensións ambientais, sociais e culturais.

Pola súa banda, Calafat *et al.* (2019) abordan o concepto de *sistema alimentario local*. En contraposición aos sistemas agroalimentarios globalizados, preséntase como “aquel definido territorialmente, no que as técnicas agronómicas e de transformación teñen o seu fundamento na produción ecolóxica, o que garante alimentos sans e seguros para a poboación” (p. 25). Así mesmo, apuntan que “a produción destes alimentos se diseña conforme á demanda territorial de proximidade, e se comercializan en canal curto ou directo de distribución, o que significa que se acurtan tanto as distancias loxísticas percorridas, como o número de intermediarios que operan” (p. 25).

Neste sentido, Calafat *et al.* (2019) sinalan que os sistemas alimentarios locais de carácter agroecolóxico “forman parte dun proceso en forte crecemento en todo o mundo, tanto teórico como práctico, e [...] son unha estratexia ascendente de cambio de modelo de alimentación” (p. 51), presentando unha ampla diversidade de tipos en constante e rápida evolución. Deste xeito, os autores ofrecen unha taxonomía dos tipos máis relevantes destes *sistemas alimentarios agroecolóxicos* actualmente existentes no Estado español, recoñecendo “seis categorías [...] con diferentes niveis de complexidade” (p. 52), presentadas nunha “orde cronolóxica/evolutiva” (p. 54):

1. *Agricultura Sostida pola Comunidade* -en adiante ASC-: son “sistemas centrados nun agricultor/a que produce, con subministro estable e vínculos directos cun grupo fidelizado de

- consumidores, diferentes alimentos, principalmente hortalizas, froitas e con frecuencia outros alimentos como ovos ou produtos artesanais” (p. 52). Segundo os autores, son procesos que teñen lugar xeralmente en “zonas rurais ou periurbanas” (p. 52);
2. *Grupos de Consumo* -en adiante GdC-: “modalidade centrada no consumo, con longo percorrido en España, xeralmente propio de zonas urbanas, e que orixinalmente se establecía cun grupo de persoas para consumir unha ampla diversidade de produtos” (p. 52), pero que “foi evolucionando no tempo” (p. 52), se ben, polo xeral, “a diferencia da anterior categoría, non se asumen compromisos fixos cos produtores [e] funciónase a pedidos variables” (p. 52);
 3. *Redes Agroecolóxicas*: “sistema avanzado, máis complexo, no que se traman fluxos entre diferentes produtores/as de forma individual ou agrupada, con consumidores/as [tamén] de forma individual ou agrupada” (p. 52), tendo habitualmente un ámbito comarcal ou provincial, coordinando “diferentes iniciativas de consumo e produción” (p. 52);
 4. *Supermercados cooperativos*: “estrutura na que a centralidade é dos consumidores organizados, localizados no medio urbano, para conseguir maior diversidade de alimentos” (p. 53), e que alén das socias, abren “o consumo a outras persoas non asociadas” (p. 53), guiándose en todo caso por valores agroecolóxicos, da SobA e “do cooperativismo de consumo” (p. 53);
 5. *Políticas públicas*: “estratexias públicas para favorecer sistemas agroalimentarios agroecolóxicos” (p. 53), polo momento de ámbito eminentemente municipal, resultando “claves no desenvolvemento de potenciais estratexias para favorecer a transición agroecolóxica⁷³⁴” (p. 53);
 6. *Redes público-sociais*: “procesos de transición agroecolóxica nos que se equilibran e coordinan as iniciativas públicas coas sociais e de consumo e produción asociada ou cooperativa” (p. 53), acadando un maior nivel de complexidade “con achegas,

⁷³⁴ Como se desenvolve no seguinte subepígrafe.

integración e construción a partir das iniciativas das anteriores categorías” (p. 53), a través dun “enfoque multiactor, con colaboracións en rede de maior extensión, diversidade e complexidade” (p. 53), e requirindo “unha converxencia equilibrada entre políticas municipais diversificadas e movementos de prosumo⁷³⁵ preexistentes, xerando sinerxías de amplificación das ondas de transición agroecolóxica” (p. 53).

A estas, Calafat *et al.* (2019) engaden unha sétima categoría emerxente de carácter *biorexional*, aínda por terminar de definir na práctica -se ben presentan varios exemplos pioneiros de concreción en diferentes territorios-, e que consiste en “integracións territoriais e competencialmente máis amplas, asimilables ao que se poden considerar procesos biorexionais de articulación da oferta e a demanda de produtos agroecolóxicos” (p. 54), e que se configuran en “estruturas que superan as competencias dos municipios, e requiren concertacións intermunicipais, e competencias rexionais, implicando as políticas de Desenvolvemento Rural, ademais da participación e articulación de redes agroecolóxicas rur-urbanas de maior extensión territorial” (p. 54). Neste sentido, os autores sinalan que están a emerxer conceptos como os de *biodistrito*, *ecodistrito* ou *ecorexión*, que se refiren a

organizacións territoriais multiactor, público-privado, coas que se articulan e dinamiza mercados de proximidade así como outras estratexias de dinamización agroecolóxica, aumentando a produción e consumo dun modo coordinado, axustando a oferta e a demanda localmente, programando cultivos en función da demanda interna e mellorando as marxes dos operadores, contendo o custo para os consumidores finais respecto ás producións ecolóxicas en mercados convencionais (p. 24).

En calquera caso, Calafat *et al.* (2019) sinalan que se trata de categorías dinámicas, aínda por consolidar, pois se ben a Agroecoloxía ten un maior percorrido, “os conceptos de sistemas alimentarios apenas se inician na primeira década do século, e aínda máis os relativos a sistemas territoriais, que están nun estado creativo, magmático, activo e fluído” (p. 25).

⁷³⁵ O termo «prosumo» fai referencia a un tipo de consumo proactivo e procede do acrónimo en inglés *prosumer*, resultante da unión de *producer* -produtor- e *consumer* -consumidor-.

Con respecto a esta dimensión territorial da construción de sistemas agroalimentarios de carácter agroecolóxico, Vicente-Almazán, Herrera e Escobar (2019) exploran o concepto de *sistemas alimentarios territorializados* -en adiante SAT⁷³⁶-, a través do cal identifican un conxunto de “iniciativas cun alto valor transformador, pero que na actualidade arrastran problemas de fragmentación e falta de articulación, reducindo a súa capacidade para escalar a súa actividade e replicarse” (p. 9). En todo caso, apuntan que estas “iniciativas que traballan pola construción de sistemas alimentarios máis xustos, vinculados aos territorios e a súa cultura, que buscan una gobernanza máis inclusiva e se preocupan pola saúde das persoas” (p. 11), constitúen “un importante movemento que cuestiona o sistema establecido e o seu funcionamento” (p. 11), avogando por unha “transición cara sistemas alimentarios locais” (p. 11). Para definir o concepto de SAT, as autoras remiten a Rastoin (2016), que o presenta como un “conxunto de ramas agroalimentarias conformes a criterios de [DS], localizadas nun espazo xeográfico de dimensión rexional e coordinadas para unha gobernanza territorial” (p. 13), e que pivotan en torno a unha tripla proximidade, en “oposición ás ramas largas da mundialización agroalimentaria” (p. 13): entre os produtos agrícolas e a ecosfera, entre a agricultura e as industrias alimentarias, e entre a demanda de alimentos e unha produción local abundante e variada. Deste xeito, pódese considerar que, a grandes trazos, os SAT comparten grande parte das súas características definitorias coas dos sistemas agroalimentarios de corte explicitamente agroecolóxico. De feito, o enfoque da análise de Vicente-Almazán *et al.* (2019) baséase abertamente “nos principios que definen a [SobA], a Economía Social e Solidaria e o Ecofeminismo” (p. 14), así como nas catro dimensións da Agroecoloxía aquí descritas: unha social que inclúe cuestións de saúde, educación, traballo e economía; unha ambiental que aborda a xestión dos recursos naturais e a biodiversidade, así como da enerxía e dos residuos; unha cultural que observa a conservación do patrimonio alimentario e cultural; e unha política que integra procesos de cooperación e gobernanza.

⁷³⁶ Non confundir co acrónimo do Sindicato Andaluz de Trabajadores (SAT). Para evitalo, referímonos a este último sempre precedido do artigo determinado singular: o SAT, do SAT, etc.

Neste sentido de relocalización ou reterritorialización dos sistemas agroalimentarios, cómpre salientar o traballo desenvolvido pola cooperativa Germinando no desenvolvemento de programas de investigación e implementación de SAT⁷³⁷, como: a radiografía do sector produtivo agroecolóxico da Comunidade de Madrid realizada por Del Valle e Jiménez (2019); o asesoramento técnico na estratexia municipal de alimentación saudable e sustentable *Madrid Alimenta*⁷³⁸, no marco do xa referido Pacto de Milán e da tamén devandita Rede de Cidades pola Agroecoloxía; o apoio á dinamización do *Mar de Alimentación*, dentro proxecto europeo *MARES de Madrid*, para a creación dunha cooperativa de segundo grao de produtoras hortícolas ecolóxicas da Comunidade de Madrid mediante a cal coordinar a oferta conxunta e crear o centro loxístico *Madrid KM0*, apoiando a xeración de canles curtas de distribución⁷³⁹; ou a súa participación no proxecto multiactor *AgroecologiCAM*, liderado polo Instituto Madrileño de Investigación y Desarrollo Rural, Agrario y Alimentario (iMiDRA), para a recuperación agroecolóxica do sistema agrario da Comunidade de Madrid⁷⁴⁰.

Nesta liña de desenvolvemento de sistemas agroalimentarios agroecolóxicos a escala biorrexional, particularmente en torno a contextos urbanos, teñen proliferado nos últimos anos iniciativas e proxectos similares noutros territorios do Estado español. Neste sentido, a Fundación Daniel y Nina Carasso (AOConsulting, DÉFIS-Montpellier SupAgro e CERAi, 2019) ofrece unha compilación de experiencias de SAT en torno a 22 proxectos desenvolvidos en Francia e España⁷⁴¹.

Así mesmo, dende esta perspectiva territorial, aparece tamén a noción de *Regional Food Hub* -centro rexional loxístico ou de acopio-, que é definido por Barham *et al.* (2012) como

⁷³⁷ Ver <https://germinando.es/que-hacemos/agroecologia-y-territorio/> [Revisado o 17 de abril de 2021].

⁷³⁸ Ver <https://diario.madrid.es/madridalimenta/> [Revisado o 17 de abril de 2021].

⁷³⁹ Ver <https://maresmadrid.es/alimentacion/> [Revisado o 17 de abril de 2021].

⁷⁴⁰ Máis información en <https://agroecologicam.org> [Revisado o 17 de abril de 2021].

⁷⁴¹ Ver <http://fundacioncarasso.org/aprendizajes/sat> [Revisado o 17 de abril de 2021].

unha empresa ou organización que xestiona activamente a agregación, distribución e comercialización de produtos alimentarios de orixe identificado principalmente de produtores locais e rexionais para fortalecer a súa capacidade de satisfacer a demanda maiorista, minorista e institucional (p. 4).

Este elemento, dende o enfoque débil da Agroecoloxía, é considerado como un mecanismo clave “para crear subministros grandes, consistentes e fiables de alimentos producidos principalmente a nivel local ou rexional” (Barham *et al.*, 2012, p. 12), operando “no lado da oferta cos produtores en áreas como as prácticas de produción sustentable, a planificación da produción, a extensión da tempada, o envasado, a marca, a certificación e a inocuidade” (p. 12), e á vez facilitando o acceso dos seus produtos “a clientes maioristas, como compradores para servizos alimentarios institucionais e comercios minoristas” (p. 12). Deste xeito, máis que pola súa forma xurídica ou modelo de xestión, este mecanismo defínese fundamentalmente por “como as súas funcións e resultados afectan aos produtores e ás comunidades máis amplas ás que serven” (p. 12), caracterizándose por considerar “aos produtores como socios comerciais valiosos en lugar de provedores intercambiáveis” (p. 12), priorizando aos pequenos e medianos produtores, cos que se colabora estreitamente mediante asistencia técnica e con “estratexias de diferenciación de produtos para asegurar que os produtores obteñan un bo prezo polos seus produtos” (p. 12), mais tamén aspirando a xerar “impactos económicos, sociais e ambientais positivos dentro das súas comunidades” (p. 12).

A este respecto, mais dende un enfoque agroecolóxico máis forte, Blay-Palmer, Landman, Knezevic e Hayhurst (2013) salientan o carácter transformador e provedor de resiliencia para as comunidades dos *food hubs* de carácter sustentable, mentres que Manikas, Malindretos e Moschuris (2019) destacan o seu papel na promoción de manexos agrícolas sustentables entre os pequenos produtores mediante a xeración de canles alternativas e sustentables de distribución e creación de valor. Entre as nove experiencias de SAT identificadas por AOConsulting, DÉFIS-Montpellier SupAgro e CERAI (2019) no Estado español, tres delas incorporan estes centros loxísticos ou de acopio nos seus deseños: a *Estratexia Alimentaria de Valladolid e alfoz*, promovida polo Concello de Valladolid, a Fundación Entretantos e o

Grupo de Investigación de Energía, Economía y Dinámica de Sistemas (GEEDS) da Universidade de Valladolid; o *Sistema de Alimentación Sustentable* desenvolvido polo Concello de Pamplona-Iruña para prover as escolas infantís de alimentos saudables e sustentables producidos rexionalmente; e o proxecto de diagnóstico e cooperación para a promoción de dietas saudables e sustentables *Alimentando Córdoba*, desenvolvido no marco do Pacto de Milán en alianza entre o Concello de Córdoba, VSF-Justicia Alimentaria Global e o ISEC, involucrando a actores do eido empresarial e social como Mercacórdoba S.A., a Asociación de Comerciantes e Hosteleros Eco Córdoba, a Asociación Ecomercado e a Alianza pola [SobA] de Córdoba (ASACO)⁷⁴².

Deste xeito, outro elemento cada vez máis presente nas análises e propostas socioeconómicas no marco de Agroecoloxía son os *sistemas alimentarios agroecolóxicos en contextos rur-urbanos ou de cidade-rexión*, posto que, segundo Vaarst *et al.* (2018) poñen de relevo “a necesidade de diversificación e zonificación das paisaxes rurais e urbanas, de planificar a estacionalidade nun contexto de sistema agroalimentario e de producir a escala” (p. 686). Neste sentido, “a organización social, a construción comunitaria, a aprendizaxe común e a creación de coñecementos son cruciais para os sistemas alimentarios agroecolóxicos contextualizados” (p. 686), así como contar cos “apoios de estruturas gobernamentais e institucionais apropiadas” (p. 686). En calquera caso, a súa formulación require analizar “críticamente os fluxos recíprocos e as múltiples conexións ambientais, sociais e de gobernanza necesarias para unha transformación agroecolóxica do sistema alimentario” (p. 689). Neste sentido, para definir o carácter agroecolóxico dun sistema agroalimentario, os autores recorren a Gliessman (2015), que apunta cinco elementos importantes a considerar a este respecto: o carácter biorexional da produción e o consumo de alimentos; o acurtamento da cadea agroalimentaria; a interdependencia e a relación estreita entre actores -produtoras e consumidoras, mais

⁷⁴² A diagnose do sistema agroalimentario local cordobés realizada para este proxecto, así como dos procesos seguidos para o seu desenvolvemento (Gallar e Vara, 2017), é un excelente exemplo de análise de sistema agroalimentario baixo un punto de vista territorial, dende a dimensión socioeconómica e cun enfoque transformador da Agroecoloxía.

tamén intermediarias, como distribuidoras e minoristas-; a existencia de oportunidades para o intercambio de coñecementos e información entre todas as participantes do sistema agroalimentario; e o reparto equitativo de beneficios e cargas entre estas. Outras características importantes que orientan a configuración destes sistemas son, segundo Vaarst *et al.* (2018), a minimización de insumos externos, o peche de ciclos e a reciclaxe de recursos, a complexidade, a multifuncionalidade, a integración, a resiliencia, a contextualización, a equidade, a SAN, a axencia dos actores involucrados, a gobernanza, a planificación e a SobA. De xeito máis concreto, os autores sinalan que

un sistema alimentario agroecolóxico nun contexto de cidade-rexión consistirá nunha complexa rede de sistemas alimentarios máis pequenos, por exemplo, nos que intervirán as ASC, a agricultura urbana e periurbana e unha serie de cadeas de subministro e niveis de organización diferentes, que interactúan e se superpoñen internamente, así como coas paisaxes e sistemas alimentarios circundantes (p. 696).

Deste xeito, os sistemas agroalimentarios agroecolóxicos poden presentar alternativas sólidas e viables aos sistemas agroalimentarios globalizados, “contribuíndo á circulación económica e de recursos locais, e [á construción de] sistemas alimentarios inclusivos e equitativos” (Vaarst *et al.*, 2018, p. 697), ao facer fincapé “nas interaccións sociais, agroecolóxicas e ecolóxicas estreitamente entrelazadas, [...] en termos de redes que implican tanto aos agricultores como aos non agricultores” (p. 697).

Nesta liña, a FAO tamén reconece e apoia as estratexias e accións arredor da alimentación urbana vinculadas ao desenvolvemento dos SAT⁷⁴³, e mesmo promove, xunto coa Fundación RUAF⁷⁴⁴, un programa para promover sistemas agroalimentarios sustentables en rexións urbanas de todo o planeta⁷⁴⁵.

Neste mesmo sentido, Brisebois (2017) analiza as “redes agroalimentarias alternativas, sostidas por iniciativas que queren facer

⁷⁴³ Ver <http://www.fao.org/urban-food-actions/es/> [Revisado o 17 de abril de 2021].

⁷⁴⁴ Organización orientada á promoción da agricultura e dos sistemas agroalimentarios urbanos sustentables. Máis información en <https://ruaf.org> [Revisado o 17 de abril de 2021].

⁷⁴⁵ Ver <http://www.fao.org/in-action/food-for-cities-programme/en/> [Revisado o 17 de abril de 2021].

máis sustentable o sistema alimentario” (p. 4), e que, dende contextos urbanos, configuran sistemas alternativos a través de “diversas iniciativas innovadoras promovidas por actores do eido comunitario, do emprendemento social, ONG, institucións ou cidadáns comprometidos [...] co obxectivo de reducir o impacto ambiental do sector agroalimentario e convertelo nun vector de xustiza social” (p. 4). Deste xeito, “creadas como reacción ao sistema convencional ou para ser complementarias a este [...], estas iniciativas son portadoras dunha vocación socioecolóxica e forman, a escala rexional, sistemas agroalimentarios alternativos” (p. 5). Así, constitúen “innovacións sociais que brindan respostas multidimensionais aos impactos -sociais e ambientais, entre outros- da globalización económica” (p. 5), xerando “espazos para a expresión de valores, metas e motivacións que non poderían florecer no marco do sistema económico convencional” (p. 5), devindo consecuentemente en “«axentes de cambio social» [...] que crean nichos para o impulso de transformacións máis radicais” (p. 5) en todos os elos da cadea agroalimentaria mediante a construción colectiva de circuitos curtos de comercialización, non só en termos xeográficos senón tamén nas relacións entre axentes implicados. En todo caso, promoven unha relocalización dos sistemas agroalimentarios, na que destaca “o papel que xogan os territorios urbanos na «planificación alimentaria» ao integrar as cuestións alimentarias nas políticas municipais” (p. 5), xa que, segundo a autora, “debido a que contan coa maioría da poboación nos seus territorios e ao feito de que desempeñan un papel clave na procura de novos modos de vida ecolóxicos, as cidades están en primeiro plano dos cambios nos sistemas alimentarios” (p. 5). Dentro do grande número e diversidade de iniciativas deste tipo identificadas por Brisebois (2017) na urbe quebequesa de Montreal, destaca a proliferación de proxectos de agricultura urbana, máis tamén modelos de ASC, mercados de barrio ou grupos de intercambio de alimentos, cristalizando incluso en políticas municipais concretadas nun plan de desenvolvemento dun sistema alimentario xusto e sustentable a escala local cun enfoque participativo e multiactor⁷⁴⁶.

⁷⁴⁶ Esta análise foi replicada e adaptada dun xeito máis concreto nos barrios máis orientais de Montreal, caracterizados por constituír desertos alimentarios (Florent, 2017), así como dun xeito territorialmente ampliado a toda a provincia do Quebec (Brisebois e Audet, 2018).

Precisamente con respecto á agricultura urbana, e sen saír do contexto montrealés, Duchemin (2013) explora múltiples expresións deste fenómeno, que, alén de constituír espazos de lecer e socialización ou medios para proporcionar unha provisión complementaria de alimentos frescos ás habitantes urbanas -particularmente relevante en contextos urbanos economicamente deprimidos e que constitúen desertos e/ou pantanos alimentarios-, poden devir en espazos para construción de SobA e para facer efectivo o dereito á cidade, en tanto que re-apropiación colectiva ou comunitaria dos espazos urbanos, no sentido defendido por Durand (2017) ou Fernández-Casadevante e Martínez (2017), así como escenarios para desenvolver lecturas críticas do sistema agroalimentario hexemónico e articular alternativas a este, como indica Brisebois (2017). Neste sentido, destacan particularmente o modelo das hortas colectivas -ou comunitarias⁷⁴⁷-, “compostas duna única parcela, traballada conxuntamente por un grupo de membros” (Duchemin, 2013, p. 44), así como o das hortas compartidas, de iniciativa cidadá apoiada por programas municipais e baseadas en principios de “participación, apertura ao público, creación de vínculos sociais e respecto do medio ambiente” (p. 55). No contexto español, Casadevante e Morán (2016) tamén vinculan a práctica da agricultura urbana coa dinamización social e a emerxencia doutras innovacións sociais agroecolóxicas, cunha relevancia destacada das experiencias de hortas comunitarias desenvolvidas polos movementos sociais e como elemento de especial importancia na configuración dos sistemas agroalimentarios urbanos.

Outro fenómeno emerxente no marco do desenvolvemento territorial sustentable de carácter agroecolóxico é a creación de *parques agrarios*, figura de protección territorial que constitúe, segundo Yacamán e Zazo (2015), un elemento clave para preservar o espazo agrario periurbano, así como para a transición cara novos modelos de gobernanza territorial e alimentaria dende un enfoque multifuncional, democratizador das relacións da cadea agroalimentaria, de SobA e de

⁷⁴⁷ No sentido que se lle asocia no noso contexto (Casadevante e Morán, 2016; Richter, 2017), e non no que Duchemin (2013) recolle que se lle atribúe no contexto montrealés aos *jardins communautaires*, de xestión municipal.

vinculación entre os mundos rural e urbano, e que xorde fundamentalmente

ante a necesidade de dinamizar un sector agrario en declive que sofre os problemas derivados da proximidade xeográfica á cidade e ante a ameaza de que os seus espazos agrícolas sexan fragmentados ou transformados como consecuencia da expansión urbana e industrial, coa conseguinte perda da súa capacidade produtiva e [a] transformación da paisaxe agraria (p. 13).

Deste xeito, alén de constituír unha ferramenta para a dinamización agroecolóxica dos sistemas agroalimentarios urbanos e periurbanos en clave socioeconómica, entraña tamén unha importante compoñente cultural, en tanto que preserva e potencia o valor patrimonial dos espazos agrarios históricos ameazados polos procesos de urbanización e a globalización dos sistemas agroalimentarios, mais tamén porque contribúe a reparar o castigado vínculo entre as áreas e poboacións rurais e urbanas. Así mesmo, cumpre tamén unha función agroecosistémica, ao protexer e poñer de relevo a importancia de preservar os solos agrarios fértiles, a miúdo solapados coas áreas de expansión urbana, debido ás dinámicas históricas de asentamento nas proximidades dos territorios máis aptos para a práctica agrícola⁷⁴⁸.

Con todo, alén da cuestión territorial, cómpre salientar dentro desta dimensión o concepto de *circuitos curtos de comercialización* -ou canles curtas de comercialización- -en adiante CCC-, como concreción das prácticas das xa referidas redes alimentarias alternativas. Segundo Sevilla (2012), os CCC “constitúen unha peza clave destas redes alimentarias emerxentes que se presentan como alternativa ao modelo agroalimentario globalizado” (p. 46). Como apuntan Soler e Pérez-Neira (2013a), precisamente “dado o contexto agroalimentario globalizado actual, onde a distribución comercial é unha peza clave desta armazón xerárquica, [...] os [CCC] alimentarios son unha peza clave na construción de sistemas agroalimentarios alternativos” (p. 70). Igualmente, como sinalan Soler e Calle (2010), “a rearticulación da produción e o consumo baixo criterios de proximidade, confianza e sustentabilidade a través de [CCC] identifícase como peza clave para

⁷⁴⁸ Neste sentido traballa a plataforma estatal InterVegas, que promove, entre outros obxectivos, a protección e dinamización dos solos agrarios vivos e fértiles. Máis información en <https://intervegas.org> [Revisado o 17 de abril de 2021].

os agricultores familiares e, por tanto, para o desenvolvemento rural” (p. 262-263), posto que a súa configuración está “moi unida [...] á procura de alternativas para as producións agrogandeiras máis vulnerables ante os procesos de globalización alimentaria” (p. 263). Queda patente por tanto o carácter estratéxico -ou «clave»- dos CCC atribuído nas referencias citadas⁷⁴⁹. Así mesmo, con relación aos aspectos territoriais anteriormente abordados, os CCC tamén contribúen a fortalecer formas de agricultura periurbana, como salientan Yacamán *et al.* (2019) que acontece nos casos de Madrid e Barcelona.

Agora ben, a nivel conceptual, Soler e Calle (2010) sinalan que os CCC teñen sido tradicionalmente “definidos de maneira difusa” (p. 262) na literatura, fundamentalmente en torno á “lonxitude das canles de comercialización” (Sevilla, 2012, p. 46). Dende esta perspectiva, propia da Economía da Empresa, “a distinción entre canles curtas e longas de distribución, é exclusivamente cuestión do número de intermediarios que operan na articulación entre produción e consumo” (p. 46). Dito doutro xeito, nesta perspectiva, “o concepto de circuitos «longos» ou «curtos» de comercialización non se refire á distancia física entre produtor e consumidor, senón ao número de intermediarios entre a produción e o consumo” (Binimelis e Descombes, 2010, p. 16), caracterizándose os segundos “pola presenza dun único intermediario como máximo” (p. 16), ou mesmo ningún no caso da venda directa.

Deste xeito, cómpre matizar que esta concepción non presupón nin a proximidade espacial e a relocalización da cadea agroalimentaria, nin modelos produtivos e de distribución de pequenas dimensións, nin a exclusión de “alimentos producidos seguindo técnicas fortemente industrializadas, grandes explotacións ou que utilizan man de obra en condicións [...] precarias” (Binimelis e Descombes, 2010, p. 16), nin “a promoción dun sistema máis sustentable ou socialmente máis xusto, nin tampouco necesariamente a solución aos problemas derivados da agricultura produtivista” (p. 12). De feito, como apunta Sevilla (2012),

⁷⁴⁹ O propio MAPA -daquelas Ministerio de Agricultura, Alimentación e Medio Ambiente- interesouse polos CCC e encargou en 2013 realizar un estudo sobre o seu desenvolvemento a escala internacional e estatal. Ver <https://www.mapa.gob.es/es/alimentacion/temas/desperdicio/Canales.aspx> [Revisado o 30 de abril de 2021].

“o «acurtamento» da canle entendido exclusivamente como a redución do número de intermediarios entre produción e consumo foi unha estratexia xeneralizada da grande distribución comercial alimentaria na globalización” (p. 47), a través da cal, como xa vimos, “as grandes empresas de distribución comercial consolidan o seu poder estratéxico” (p. 47) dentro do réxime agroalimentario hexemónico.

Dende esta perspectiva, de tradición anglosaxoa, os CCC clasifícanse en torno a tres categorías: a venda directa ou «cara a cara»; a «proximidade espacial», “incluíndo todo tipo de alimentos producidos e distribuídos en rexións específicas onde os consumidores son reclamados pola alusión ao local do produto” (Sevilla, 2012, p. 48); e os circuitos «espacialmente estendidos», nos que “o «acurtamento» da canle se produce non só en termos de distancia física senón [tamén en termos] organizativos e culturais a través da información, a confianza e os valores compartidos en torno á calidade rexional ou o ecolóxico ou natural” (Soler e Calle, 2010, p. 262). Neste sentido, como apunta Sevilla (2012), as categorías anteriores “serían expresión da dimensión [da] «estrutura organizacional»” (p. 49) dos CCC, mentres que “tomando como referencia a dimensión [das] «convencións e normas específicas de calidade»[,] aparecería unha gama de tipos entre as canles curtas vinculados a «lugares de produción e produtores» con especial referencia ao artesanal, local e rexional e os vinculados a «bioprocesos»[,] é dicir[,] ao natural e/ou ecolóxico” (p. 49). Porén, como sinala o autor, dende esta concepción, na que “o aspecto fundamental é a «proximidade cultural», é dicir, a proximidade relacional” (p. 49), a “definición e tipoloxía de canles curtas de comercialización é tan ampla que non discrimina as canles de comercialización convencionais” (p. 49).

Así, como sinalan Soler e Calle (2010), dende este enfoque, os CCC “son entendidos como estratexias para reter un maior valor engadido por parte de agricultores e gandeiros asumíndose implicitamente como incuestionable o mecanismo individual e competitivo de asignación do mercado mediante prezos” (p. 264), e onde “o mercado aparece [así mesmo] como unha institución

incuestionable polos axentes onde tan só a política pública pode mediar” (p. 264), mentres que

o consumidor é mirado como individuo que interactúa nun mercado movido exclusiva ou prioritariamente por motivacións individuais complexas (calidade, confianza, sabores, coidado ambiental...) onde a confianza a través da información, a transparencia e a proximidade ao produtor xoga un papel central (p. 264)

Como apunta Sevilla (2012) neste sentido, “a maior parte das análises anglosaxoas teñen unha mirada cargada de valores individualistas e economicistas” (p. 55), dende a cal os CCC “se reducen a estratexias de captación de valor engadido por parte dos produtores e xeración de utilidade a través do mercado para os consumidores, sendo entendidos uns e outros en termos esencialmente individuais” (p. 55). Así, “a principal crítica a realizar a este enfoque e tipoloxía é o limitado do cuestionamento das relacións de poder dentro do sistema agroalimentario” (p. 49). É neste sentido que emerxe unha mirada crítica ou alternativa, máis aliñada coa Agroecoloxía, dende a cal “o número de intermediarios non é a característica fundamental nin prioritaria na definición dun canal «curto»” (p. 47), senón que

o que [...] define un [CCC] ou [...] o definitorio do «acurtamento» da cadea é o cuestionamento e a redefinición práctica e activa das relacións de poder dentro do sistema agroalimentario a favor simultaneamente de produtores/as alimentarios (agricultores/as, gandeiros/as, pequenos elaboradores ligados á terra) e consumidores/as (p. 49).

Así, alén de facer referencia á relocalización dos sistemas agroalimentarios e á redución do número de intermediarios participantes na cadea agroalimentaria, faise especial fincapé na “proximidade entre produción e consumo, máis alá da proximidade física, para construír alianzas entre ambos elos da cadea” (López-García, 2015, p. 57), mediante as que “favorecer un modelo agroalimentario de alimentos de calidade e sustentables, que dinamiza as nosas economías rurais e pretende asegurar ingresos dignos para os produtores no noso medio rural” (p. 57). Deste xeito, os CCC “constrúense sobre un reequilibrio do poder dentro da cadea alimentaria” (p. 57). Neste sentido, Sevilla (2012) apunta que se trata “de empoderar e aproximar a agricultores e gandeiros por un lado e

consumidores polo outro” (p. 65), pois “a clave das canles de comercialización alternativas está na redefinición das relacións de poder a favor dos elos máis débiles na globalización: quen traballa a terra e quen come” (p. 65).

Nesta liña, “as novas redes alimentarias non aparecen orientadas a atender exclusivamente necesidades dos produtores senón tamén a atender novas demandas sociais en torno á alimentación” (Soler e Calle, 2010, p. 264), isto é, “novos satisfactores [...] das necesidades básicas [...] que cobran vigor como resposta a descontentos alimentarios que crean innovacións sociais [...] a miúdo vinculadas a novos movementos sociais” (p. 264). Así, tanto produtoras como consumidoras procuran “formas de atender estas necesidades que os liberen das canles convencionais e que respondan a criterios de calidade e seguridade alternativos aos xerados no mercado e en cuxa definición poden participar de forma máis directa e activa” (Sevilla, 2012, p. 55) a través da “cooperación e a organización colectiva como estratexia de acceso á comida e/ou ao sustento” (p. 55), respectivamente. Así, “máis alá das certificacións de terceira parte e os estándares oficiais de calidade” (López-García, 2015, p. 57), os CCC “baséanse na comunicación directa entre produción e consumo, o coñecemento mutuo e a transparencia, para que xuntos, produción e consumo, podamos definir que é a calidade, a sustentabilidade e a xustiza social” (p. 57).

Deste xeito, segundo López-García (2015), “a confianza no sistema agroalimentario [...] vólvese a traer ao local como unha vía para reconstruír modelos agroalimentarios sustentables e equitativos” (p. 57). Así mesmo, “a proximidade entre produción e consumo permite que se reasigne o valor dos alimentos na nosa sociedade, incorporando problemáticas sociais e ecolóxicas, así como o valor dos servizos que xeran os ecosistemas ligados á actividade agraria” (p. 57), permitindo “restituír a capacidade dos sectores da produción e o consumo para decidir o valor dunhas producións ou outras ou de determinados manexos, alén do prezo asignado polo mercado” (p. 57), así como “decidir que se produce e como se produce” (p. 57). De aí que os CCC, a través da asunción de criterios sociais e do fortalecemento das

economías locais, devesían, segundo o autor, en “estratexias centrais para a defensa da [SobA]” (p. 57).

Xorden así “*resistencias* ou expresións alternativas” (Soler e Calle, 2010, p. 265) que despregan estratexias de consumo reflexivo e/ou construtivo, sendo estas “as que marcan a diferenza nas novas redes alimentarias que impulsan [CCC]” (p. 265). A través das primeiras, inclúense “elementos de activación ética, sobre a base integral de criterios sociais, medioambientais, de saúde, como poden ser o comercio xusto, os produtos ecolóxicos ou a compra en mercados locais” (p. 265), mentres que, mediante as segundas, “se propón desenvolver unha acción colectiva consciente que xera unha innovación alimentaria” (p. 265), de xeito que “o consumo se mostra como proceso político á vez que aparece un consumo politizado da man de consumidores críticos” (p. 265).

Deste modo, como apunta Sevilla (2012), esta mirada alternativa “restrinxe en moita maior medida a tipoloxía de canles comerciais a considerar” (p. 49). Neste sentido, como advirte o autor, “os [CCC] que constitúen unha verdadeira alternativa alimentaria para agricultores e gandeiros así como para consumidores teñen que escapar dos riscos da convencionalización que ameazan a moitas das propostas de alternativas alimentarias” (p. 49). Así, as tipoloxías de CCC acordes con este enfoque “adoitan basearse nun número reducido de criterios ou dimensións” (p. 55).

Neste sentido, Binimelis e Descombes (2010) presentan unha serie de “criterios que permiten caracterizar diferentes modelos de [CCC]” (p. 19), así como “avaliar as vantaxes, os inconvenientes e a relevancia (p. 19) de cada modelo. Estes son: a *proximidade*, tanto espacial -relocalización- como entre os elos da produción e consumo -resocialización dos procesos, limitando o número de intermediarios-; a *relación*, ou coñecemento directo e persoal entre os actores da cadea agroalimentaria, como “ferramenta que, baseada na cooperación, confianza e reciprocidade[,] fortalece as relacións comunitarias” (p. 20); a *información*, relacionado coa “promoción de espazos de coñecemento e educación sobre o sistema agroalimentario, que permitan tomar decisións de maneira autónoma e responsable” (p. 21);

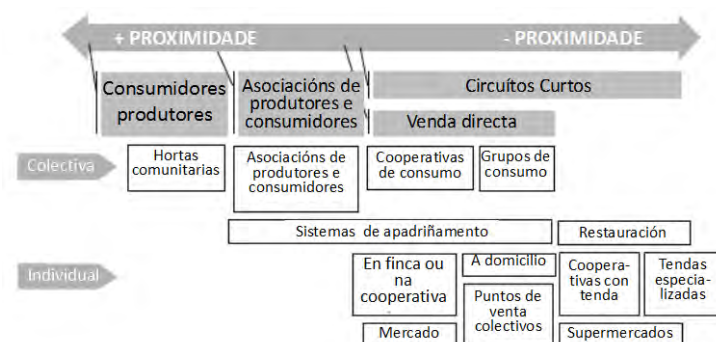
a *participación*, en referencia á “capacidade da xente a participar de forma directa na gobernanza e a xestión das múltiples compoñentes do sistema alimentario, e democratizalo” (p. 22); a *xustiza e sustentabilidade económica*, facilitando “que as fincas agrarias sexan economicamente rendibles e capaces de dotar dun nivel de vida adecuado aos traballadores, as súas familias e á comunidade en xeral” (p. 23), e apoiando “proxectos baseados na pequena ou mediana escala e as explotacións familiares, moito máis febles e susceptibles de quedar á marxe a causa das leis de mercado e es economías de escala” (p. 23), mais tamén promovendo que os CCC sexan así mesmo “xustos para os consumidores finais, de maneira que a compra de produtos ecolóxicos, locais e de venda directa non supoña un elemento de marxinalización dos consumidores coas rendas máis baixas” (p. 23); a *inclusividade e sustentabilidade social*, en referencia “á capacidade do modelo de CCC de ser inclusivo cara as persoas que potencialmente poden tomar parte” (p. 23), con relación á accesibilidade e flexibilidade de funcionamento para “manter os produtores e os consumidores dentro do esquema sen que iso supoña un sobreesforzo moi grande ou moitas tarefas ou horas de traballo engadidas” (p. 24); a *sustentabilidade ambiental*, enfocado tanto ás prácticas produtivas como ás canles e dinámicas de distribución -distancias, uso de embalaxes, homoxeneización de produtos, disposición a granel, etc.-; e a *diversidade/variedade*, en referencia “á dispoñibilidade dunha diversidade de artigos que faga que os consumidores poidan proveirse dunha boa parte dos produtos de consumo básico a través deste modelo” (p. 24), sempre tendo en conta que este criterio pode entrar en conflito co de proximidade espacial ou outras cuestións de carácter ambiental, como a tempada.

En calquera caso, Binimelis e Descombes (2010) apuntan que “os [CCC] ofrecen potencialmente a capacidade de ter maior control sobre estes criterios, á vez que poden constituír un punto de partida para a educación e a formación cara modelos agrícolas e alimentarios máis xustos e sustentables”⁷⁵⁰ (p. 16). Así mesmo, en base á relación con estes criterios, os autores distinguen distintos “modelos de experiencias de CCC” (p. 27). Neste sentido, ofrecen unha tipoloxía “utilizando

⁷⁵⁰ Como defendemos no epígrafe 7.6 e analizamos no Referencial Empírico.

como criterio principal o da proximidade entre produción e consumo, entendida tanto dende o punto de vista da relocalización como dende a resocialización” (p. 27), se ben apuntan que os modelos identificados “representan modelos «ideais»” (p. 27), mentres que na práctica “moi a miúdo atopamos experiencias mixtas” (p. 27) (Ver Figura 68).

Figura 68. Esquema sistemático da tipoloxía dos CCC segundo o criterio de proximidade.

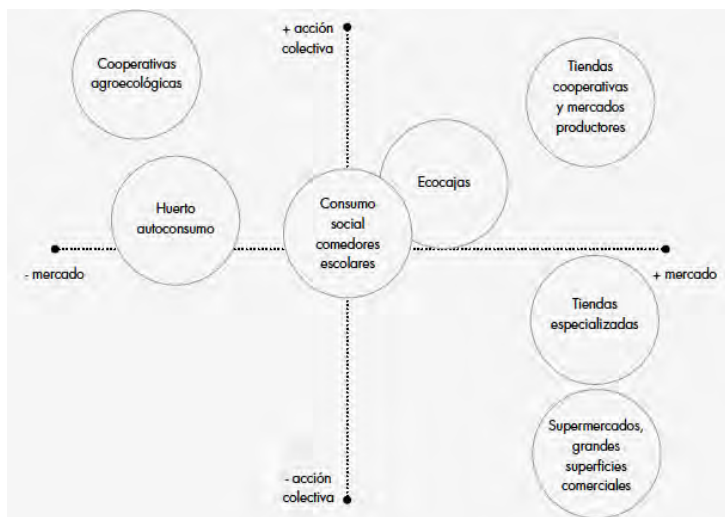

Fonte: Binimelis e Descombes (2010). Tradución propia. Como apuntan os autores, “os apartados *colectiva* e *individual* refírense ao sistema de venda aos consumidores finais, é dicir, se estes actúan individual ou colectivamente” (p. 27).

Pola súa banda, Soler e Calle (2010) clasifican os tipos de CCC en función “do grao de acción colectiva e de integración nos mecanismos de mercado (prezos e cantidades)” (Sevilla, 2012, p. 55). Deste xeito,

por unha banda, considérase a relación de intercambio que se constrúe e, polo tanto, o tipo de mercado que se xera. Pola outra, [...] o tipo e intensidade de cooperación e interacción colectiva que implica participar en dita rede ou canle e, consecuentemente, o tipo e intensidade de vínculos humanos ou relacións persoais que xeran estas redes como proceso de aprendizaxe (Soler e Calle, 2010, p. 266) (Ver Figura 69).

Figura 69. Tipoloxías de CCC segundo grao de acción colectiva e de integración nos mecanismos de mercado.

Fonte: Soler e Calle (2010).

En todo caso, pódese apreciar como os tipos ou modelos de CCC clasificados en función dos criterios de Binimelis e Descombes (2010) e de Soler e Calle (2010) coinciden en moitos casos, así como con parte dos comprendidos na taxonomía de *sistemas alimentarios agroecolóxicos* ofrecida por Calafat *et al.* (2019). Como apunta López-García (2015), dentro desta diversidade, “cada modelo ofrece vantaxes e desvantaxes” (p. 59), de modo que “distintas formas, formatos e canles comerciais nos permitirán adaptar as redes de distribución a distintos formatos de consumo, pero tamén a distintos tipos de producións e perfiles de produtores” (p. 59). Na Táboa 18 recolleemos os modelos identificados, respectivamente, por Binimelis e Descombes (2010), Soler e Calle (2010) e López-García (2015).

Táboa 18. Tipos ou modelos de CCC.

Binimelis e Descombes (2010)	Soler e Calle (2010)	López-García (2015)
Tendas especializadas	Tendas especializadas	Pequeno comercio de alimentación
Cooperativas de consumidores		Cooperativas e asociacións de consumo

Cooperativas de consumidores con tenda	Tendas asociativas ou cooperativas (modelo FACPE)	
Cooperativas de produtores e consumidores	Cooperativas agroecolóxicas de produción, distribución e consumo	
Cooperativas de produtores / puntos colectivos de venda		Novas formas organizativas da produción
Hortas comunitarias	Hortas urbanas de autoconsumo	
Restauración (pública ou privada)	Consumo social en comedores escolares	Consumo social: restauración colectiva e comedores escolares
		Hostalaría e restauración
Sistema de apadriñamento ⁷⁵¹		
Supermercados ecolóxicos		
Venda directa a domicilio ou a grupos de consumo	Venda directa de caixas de froitas e verduras ou «ecocaixas»	Reparto a domicilio
Venda directa en finca		Venda a pe de finca
Venda directa en mercado		Mercados de rúa ou de produtores

Fonte: Binimelis e Descombes (2010), Soler e Calle (2010) e López- García (2015).
Elaboración propia.

Así, preséntase unha ampla diversidade de tipos de CCC en función das “distintas formas organizativas, as cales coinciden na creación dun espazo de encontro e satisfacción simultánea das múltiples aspiracións en xogo” (Soler e Pérez-Neira, 2013a, p. 71), tanto pola parte da produción como do consumo. Deste xeito, “cada canle necesita dar respostas concretas polo menos a catro contradicións fundamentais (aínda que non as únicas) entre produción e consumo alimentario: a periodicidade, a diversidade produtiva, as cantidades e os intercambios monetarios” (p. 71).

⁷⁵¹ Modelo asociado á gandería ecolóxica, consistente no compromiso por parte dunha persoa ou grupo para «apadriñar» un animal -pagando por adiantado unha cantidade fixa-, recibindo a cambio o produto obtido durante un tempo acordado, facilitando así o lanzamento de novos proxectos produtivos gandeiros baixo formas agroecolóxicas, que, polo xeral, requiren dun investimento inicial importante.

A este respecto, Sevilla (2012) apunta que, tras as moi diversas formas organizativas que presentan os CCC, tamén “se esconden complexas dialécticas e procesos” (p. 65), que amplían e profundan aínda máis nesta diversidade. Neste sentido, o autor aborda a tripla dialéctica que emerxe na construción dos CCC arredor das dimensións cultural, organizativa e material.

A dialéctica cultural “fai referencia ao mundo dos valores e cosmovisións que impulsan a construción destas canles alternativas” (p. 58) e, en síntese, “desenvólvese nunha continua tensión entre a racionalidade economicista dominante e as racionalidades alternativas” (p. 58), presentando así conflitos dicotómicos en torno a aspectos como: a finalidade económica dos axentes involucrados, entre o beneficio - racionalidade empresarial- e a satisfacción de necesidades básicas - racionalidade cidadá-; as motivacións das consumidoras, ben sexan posmodernas e individualistas ou éticas, sociais e políticas; e a dimensión da iniciativa, entre a busca do crecemento ou da estabilidade.

A dialéctica organizativa “concretase en polo menos cinco procesos ou contradicións na forma concreta de funcionamento das canles” (Sevilla, 2012, p. 61): entre formas xerárquicas e estruturas verticais, por unha banda, e formas horizontais e cooperativas, pola outra; en torno á xeración de confianza entre produtoras e consumidoras, ben mediante certificación por terceira parte, marcas ou selos, ben a través de sistemas de confianza ou certificación participativa; entre a aceptación dos mecanismos de mercado de prezos e cantidades ou o establecemento de mecanismos alternativos mediante acordos sociais ou incluso formas non monetarias; entre manter o contacto directo entre produtoras e consumidoras, implicando un maior esforzo e a xeración de estruturas, ou, alternativamente, funcionar a través de axentes intermediarios; e por último, entre restrinxir a dispoñibilidade de produtos ás producións propias ou ampliála con produtos alleos, cuestión relacionada “co choque que se produce entre as demandas de diversidade da dieta e as posibilidades locais de abastecemento de alimentos en determinadas épocas do ano (p. 64).

Finalmente, a dialéctica material “concrétase en tres procesos ou conflitos principais na construción das canles de comercialización”

(Sevilla, 2012, p. 64). A primeira, precisamente, está relacionada coa estacionalidade e a as restricións dos agroecosistemas locais fronte as demandas de diversidade das dietas. A segunda, coa proximidade e o afastamento, tanto físico, como cultural e relacional. E a terceira, cos sistemas de manexos en finca e na elaboración de alimentos, “entre os manexos campesiños e artesanais da biodiversidade a pequena escala e os sistemas de manexo máis tecnificados e industriais que permiten [...] flexibilizar a estacionalidade” (p. 64).

Desta maneira, en función de todas estas tensións dialécticas, Sevilla (2012) afonda na diversidade existente entre os CCC, “non só en canto a formas organizativas e técnicas de venda, senón [tamén] en canto aos procesos sociais internos que os impulsan e que se traducen en implicacións socioeconómicas, ecolóxicas e territoriais moi diversas” (p. 66). En todo caso, e sen que se trate dunha enunciación de criterios de inclusión e exclusión, senón máis ben unha guía normativa ou de carácter orientador cara á que tender, o autor apunta que “dende o enfoque da Agroecoloxía se valoran positivamente aquelas canles coas seguintes características” (p. 66):

1. a orientación a atender necesidades básicas;
2. baseados en motivacións sociais e políticas por parte do consumo máis alá das individualistas;
3. que buscan a estabilidade e non o crecemento seguindo unha racionalidade campesiña, ecolóxica e cidadá;
4. que xeran formas de organización horizontais, cooperativas, participativas e autoxestionadas que cuestionen os distintos mecanismos de xeración de dominio comezando polos clásicos de clase, etnia e sexo[,] e sen esquecer a dicotomía urbano-rural;
5. baseados en mecanismos horizontais e participativos de confianza;
6. a distribución propia e próxima de alimentos;
7. que fomentan o máximo posible a venda directa;
8. que buscan mecanismos de asignación e distribución alternativos ao mercado e baseados na equidade e a atención de necesidades básicas;
9. que respectan a estacionalidade e as restricións dos agroecosistemas locais o máximo posible;
10. que fomentan a proximidade física, cultural e relacional entre produtores e consumidores;
11. unidos a sistemas de manexo e elaboración de alimentos tradicionais, campesiños e sustentables baseados no manexo da biodiversidade e o coñecemento campesiño, autónomos respecto aos mercados (p. 66).

Por outra banda, con relación ao quinto punto da anterior enumeración, outro elemento relevante tamén abordado dende a dimensión socioeconómica da Agroecoloxía é o dos *Sistemas Participativos de Garantía* -en adiante SPG-, como alternativa á certificación mediante auditorías externas propia da agricultura ecolóxica regulada (Cuéllar, 2010; Cuéllar-Padilla e Ganuza-Fernández, 2018). Segundo Cuéllar (2010), trátase de procedementos para xerar confianza que, precisamente, “rompen coa lóxica oficial establecida da certificación por terceira parte” (p. 285), que constitúe, como apunta a autora, “un proceso cuxo obxectivo é, exclusivamente, verificar unha cuestión de «calidade» ambiental baixo un prisma industrial” (p. 287). Neste sentido, a autora sinala que, a diferenza de como se pretende, “a regulación oficial para o sector ecolóxico non é neutra, senón que leva asociada unha serie de implicacións en canto ao modo de entender a produción ecolóxica europea moi determinadas” (p. 287), e que potencian tendencias como: a simplificación do concepto de agroecosistema, entendida como unha cadea lineal de produción orientada “a un nicho de mercado concreto” (p. 287) e non como un modo de manexo integral; a redución da concepción de produto ecolóxico á minimización de riscos para a saúde ou de contaminación, ignorando cuestións agroecosistémicas como o equilibrio coa contorna, a (agro)biodiversidade, o peche de ciclos, a conservación de recursos e da fertilidade dos solos, etc.; ou a simplificación e encarecemento das esixencias de produción ecolóxica, mediante a fiscalización da compra e uso “de insumos certificados ou garantidos oficialmente” (p. 287) -sementes, fertilizantes, praguicidas, etc.-, prexudicando ás pequenas produtoras e os manexos diversificados, e favorecendo “ás producións que traballan baixo unha lóxica industrial e economicista da agricultura (monocultivos, mercados alleos, intermediarios)” (p. 287), así como baixo “unha lóxica de produto-cliente-nicho de mercado” (p. 287). En definitiva, segundo a autora

os procesos de cientifización, industrialización e mercantilización aplicados á confianza na produción ecolóxica, alleos aos coñecementos locais previos e aos modos endóxenos de articulación social e de manexo dos recursos naturais, están a xerar unha homoxeneización a escala europea e [...] un proceso de ecocidio cultural en moitos casos irreversible (p. 288).

En cambio, os SPG baséanse en mecanismos cooperativos e participativos emanados de redes de produtoras e consumidoras que, mediante o seu desenvolvemento, transforman as necesidades en torno á credibilidade e a confianza do sector “en procesos colectivos de aprendizaxe mutua, de articulación e, en definitiva, de desenvolvemento rural local” (p. 285). Deste xeito, “as principais responsables da garantía son as propias persoas produtoras e consumidoras dispostas a implicarse a nivel local/comarcal” (p. 288), sendo “a base deste mecanismo [...] o control social continuo, é dicir, o coñecemento mutuo das persoas membro do grupo” (p. 288). Así, alén do “respecto ás normas establecidas colectivamente” (p. 289), de base agroecolóxica e máis sistémicas e amplas cas da certificación da agricultura ecolóxica, engádense elementos como: “o sentido de pertenza ao grupo, co que se comparten unha serie de valores” (p. 289); “a motivación respecto aos obxectivos establecidos polo grupo, en termos de saúde, de respecto ao medio ambiente ou de cambio social local” (p. 289); e “as relacións de interdependencia [...] en base a construcións conxuntas de relacións de apoio mutuo en cuestións como a comercialización, o intercambio de insumos, etc.” (p. 289). Así mesmo, alén das relacións internas, procúrase “establecer unha serie de mecanismos sistematizados que permitan extrapolar esta garantía fóra do grupo e poder xerar confianza en persoas externas” (p. 289), dispoñendo para tal efecto “unha serie de estruturas operativas e de procedementos” (p. 289). De xeito sintético, “o proceso de garantía participativa pasa por dous niveis de verificación” (p. 289): os grupos de visita, conformados por persoas pertencentes ao grupo e convidadas externas para que coñezan o procedemento e o avalen, que visitan as producións e elaboran informes de avaliación dos manexos; e as comisións de calidade, que avalían os informes e os comparan cos de anos precedentes e co seu coñecemento persoal das explotacións. Ambas estruturas están conformadas por persoas electas en asemblea xeral.

Con relación a estes procedementos, Cuéllar-Padilla e Ganuza-Fernández (2018) salientan que “xeran numerosos impactos positivos nos territorios relacionados co empoderamento dos produtores (e consumidores) locais e o impulso dos sistemas agroalimentarios

localizados” (p. 1), polo que non se consideran meros substitutos dos sistemas de certificación por terceira parte. En realidade, constitúen un enfoque diametralmente oposto. Os SPG “propoñen unha visión diferente da relación dentro dos sistemas alimentarios, unha visión da súa integración territorial, e un modelo de gobernanza diferente para manexar o seu funcionamento” (p. 12), en tanto que “a confianza emerxe do diálogo social, e a democracia radical determina a toma de decisións e o desenvolvemento de capacidades” (p. 12), mentres que a horizontalidade facilita a participación e a implicación de produtoras e consumidoras. En definitiva, os SPG confrontan politicamente, e non só procesualmente, os sistemas de certificación oficial. No entanto, é certo que, se ben os SPG contribúen significativamente á construción de comunidade e ao empoderamento colectivo, tamén requiren unha dedicación moito maior de tempo e esforzo, así como maiores requirimentos de compromiso e responsabilidade de todas as partes implicadas. Fronte a estas esixencias, os sistemas de certificación oficial presentan facilidades para produtoras e consumidoras, implicando, iso si, “unha lóxica agroalimentaria individualista e antidemocrática” (p. 13). En definitiva, “os SPG encaixan ben dentro de marcos político-sociais que ven os alimentos como un ben común e o fomento da confianza en si mesma [tamén] como unha cuestión común” (p. 13), como é o caso dos CCC, aínda que, “polo contrario, a implementación dos SPG é bastante difícil, e [...] non se poden utilizar en situacións nas que as partes interesadas non participan no desenvolvemento metodolóxico e a [propia] implementación” (p. 13).

Neste último sentido, López-Cifuentes, Vogl e Cuéllar-Padilla (2018), tras analizar identificar e analizar diferentes casos de SPG en activo no Estado español, salientan que a concreción práctica deste modelo responde principalmente a motivacións de apoio mutuo e construción de comunidade, apuntando que, a diferenza do que sucede noutros contextos xeográficos a escala internacional, no caso español os SPG xorden por iniciativa das propias produtoras que se organizan *motu proprio* e de maneira autónoma -e non da man de entidades impulsoras como ONG, organizacións agrarias, etc.-, se ben moitas delas mantéñense paralelamente dentro do sistema oficial de certificación, considerando os SPG máis como unha ferramenta de

transformación social. Por contra, os SPG españois afrontan desafíos como a dificultade de implicar máis ás consumidoras, a carencia de recoñecemento lexislativo e apoio por parte das autoridades, e a dependencia do traballo voluntario, así como o alto nivel de descoñecemento sobre os SPG a nivel social, particularmente entre as consumidoras, o que fai que o recoñecemento social e institucional se considere o principal reto a afrontar para mellorar a súa lexitimidade, mais sempre baixo risco de cooptación, xerarquización e burocratización, así como de perda da súa característica compoñente radicalmente democrática e socialmente transformadora.

Por último, cabe sinalar outras nocións intimamente relacionadas con esta dimensión socioeconómica da Agroecoloxía, como son as xa referidas do Comercio Xusto, da Economía Social e Solidaria e do Cooperativismo, tanto no eido da produción, como do consumo -ou de ambos á vez-, sexa en forma de cooperativas agrarias, de traballo asociado, de consumo e usuarios ou de explotación comunitaria da terra (Villar *et al.*, 2006).

No que respecta á *dimensión cultural*, Llerena e Espinet (2017) apuntan que

a agroecoloxía impulsa a superación do etnocentrismo occidental e o androcentrismo, baseados no mecanicismo, a través dun diálogo entre saberes de epistemoloxías diferentes, acollendo diferentes tipos de sabedorías, sobre todo as das culturas locais que mostraron a súa sustentabilidade por máis tempo e que a agroecoloxía debe axudar a rescatar, ademais de adoptar unha perspectiva de xénero que permita superar o patriarcado (p. 77).

Deste xeito, por unha banda, Sevilla e Soler (2010) salientan que baixo esta perspectiva subxace unha proposta de *recampesinización*, fundamentada “na superación do etnocentrismo occidental da man da crítica ao desenvolvemento como estratexia de dominación ecolóxica, sociocultural, económica e política” (p. 199), nesgo que, segundo os autores “implica unha mirada [...] cara outras formas culturais de organización socioeconómica e política onde a civilización occidental se concibe como «superior» e polo tanto lexitimada para impoñerse de forma xeneralizada” (p. 201). Máis concretamente,

a mirada occidental cara os sistemas de manexo e as institucións económicas e políticas campesiñas, nesgada polo etnocentrismo [...], implica o desprezo cara formas culturais distintas, así como a cegueira cara aspectos positivos e relevantes da cultura campesiña como a inclusión económica, a estabilidade sociocultural e o equilibrio ecolóxico (201)

Ante isto, Sevilla e Soler (2010) sinalan que “a Agroecoloxía propón rescatar os valores, saberes e institucións campesiñas que mostraron a súa eficacia na conservación dos recursos naturais, a atención das necesidades básicas e a equidade social” (p. 200). Neste sentido, recoñécense os saberes campesiños sobre a xestión sustentable dos agroecosistemas⁷⁵², en tanto que foron consolidados durante múltiples xeracións de coevolución agroalimentaria cos contextos específicos onde se desenvolveron, mais tamén polo seu propósito implícito de devir resilientes, minimizando os riscos económicos e ambientais, e asegurar a reprodución social e a das bases materiais e produtivas agrarias. Entre estes sistemas agroalimentarios periféricos ou tradicionais de base ecolóxica, entendidos “como raíz histórica da Agroecoloxía” (p. 203), inclúese

dende os grupos indíxenas que conservan a súa cosmovisión como guía das súas tecnoloxías; ata os agricultores modernos que[,] forzados polo mercado[,] baixan os seus custos reducindo inputs externos, e adoptando con iso comportamentos produtivos propios do campesiñado histórico; pasando polos campesiños que realizan un manexo, en grande medida, ecolóxico, ao manter as súas tecnoloxías tradicionais illadas da dependencia do mercado e da [súa] forma de consumir e producir (p. 203).

Baixo este prisma, recoñécense “agriculturas de base ecolóxica campesiñas e/ou locais alá onde aparezan focos de agricultura que utilizan o coñecemento local para resolver os problemas de manexo sen a utilización (ou minimizando) as enerxías non renovables (petróleo fundamentalmente) e os agroquímicos” (Sevilla e Soler, 2010, p. 203).

Así mesmo, é tamén un exercicio do conservación do acervo sociocultural que dota dun sentido profundo á propia relación das persoas e comunidades co territorio e a paisaxe, particularmente

⁷⁵² O propio IPCC reconece a importancia dos coñecementos indíxenas e locais no deseño de medidas de mitigación e adaptación baseadas na xestión da terra e os recursos naturais. Ver <https://www.ipcc.ch/srccl/faqs/faqs-chapter-7/> [Revisado o 20 de abril de 2021].

naquelas áreas rurais que sofren agudos procesos de envellecemento demográfico e despoboamento, ou naquelas onde, por causa da expansión da modernidade urbana e/ou (agro)industrial, se están a perder as prácticas agrarias campesiñas e todas as formas de vida e de entender o mundo asociadas. Como explica Sánchez (2020) no seu espléndido traballo de sociolingüística rural⁷⁵³,

non só de campos, pedras, ríos, árbores, casas, lindes e cancelas están feitos os nosos medios rurais. As nosas vilas e as nosas aldeas non deixan de ser un retrato vivo de quen as habitamos. Non podemos esquecer nunca a palabra: a falada, a silenciada, a recordada, a calada, a enterrada, a esquecida, a cantada...; a palabra a punto de nacer ou de extinguirse. A palabra e todo o que significa e entraña, non só para a fala e a lingua (p. 35).

Deste xeito, valorízanse os saberes campesiños moito alén dunha visión utilitarista -aínda que lexítima e necesaria- de procura da sustentabilidade agroalimentaria. No entanto, conservar e reproducir a riqueza que a diversidade de expresións socioculturais campesiñas alberga devén indispensable para salvagardar tamén as prácticas e formas de relación agroecosistémica que permitan (re)construír sistemas agroalimentarios sustentables e arraigados no territorio:

As mans que preparan a terra non só implican decisión, empeño, atención e movemento. Nelas, ademais do substrato e as sementes, gárdanse multitude de palabras ligadas a unha forma de vida que sobrevive a pesar de todo no noso territorio. Unha maneira de entender o medio tendo sempre en conta os demais elementos e formando parte del como un máis: como o clima, os animais, os apeiros, a auga, o mesmo estrato que os envolve e os rodea, todo o que á vez pode ser favorable ou volverse en contra (Sánchez, 2020, p. 75-76).

Nesta liña, para López-García (2015), esta dimensión agroecolóxica “céntrase na revalorización dos recursos locais (materia orgánica, coñecementos dos agricultores, variedades de cultivo e razas gandeiras tradicionais, paisaxe...)” (p. 31), así como “na posta en valor dos recursos naturais e as culturas locais” (p. 31). Dito doutro xeito, a Agroecoloxía pon especial énfase na valorización, conservación e promoción do patrimonio tradicional local ante a crecente homoxeneización cultural acelerada pola globalización e como motor

⁷⁵³ Proxecto de compilación de léxico rural tradicional que se amplía, abríndose á participación dixital, en <https://almáciga.es> [Revisado o 24 de abril de 2021].

de transición cara sistemas agroalimentarios e modelos de desenvolvemento rural sustentables.

Porén, como apuntan Llerena e Espinet (2017), “esa recuperación de formas culturais non é exclusivamente unha recuperación do pasado” (p. 63), senón tamén “unha necesidade de innovación sociocultural en formas de participación, de incidencia social do campesiñado e tamén das consumidoras” (p. 63), de onde “deben xurdir formas endóxeas (locais) de organización adecuada ás condicións históricas determinadas de cada comunidade e sociedade” (p. 63). Neste sentido, a consideración das achegas campesiñas por parte da dimensión cultural da Agroecoloxía oríentase alén do estritamente técnico-productivo, en tanto que “a estabilidade e capacidade de resistencia campesiña están relacionadas con criterios sociais que unen a satisfacción individual co benestar colectivo da comunidade”⁷⁵⁴ (Sevilla e Soler, 2010, p. 204), e que concordan coas lecturas e propostas agroecolóxicas no plano socioeconómico. Por tanto, o que se pretende non é unicamente compilar e atesourar “unha memoria de prácticas antigas, senón activar sistemas culturais alternativos” (Llerena e Espinet, 2017, p. 63), contribuíndo así “á transformación social, á evolución das institucións sociais, ao cambio social e cultural” (p. 63).

Desta maneira, nesta dimensión cultural concrétese o xa referido carácter pluriépistemolóxico, transdisciplinar e transcultural da Agroecoloxía, en liña coa decolonización do saber defendida por De Sousa Santos (2010). En coherencia con dito carácter, “a Agroecoloxía propón [...] un desenvolvemento rural de base campesiña para encarar a crise ecolóxica e social actual que entronca con iniciativas de desenvolvemento rural alternativo vinculadas a procesos de recampesinización” (Sevilla e Soler, 2010, p. 205).

A este respecto, Espluga *et al.* (2019) sinalan que, para superar as políticas de desenvolvemento rural convencionais, os “modelos agroalimentarios alternativos baseados na agroecoloxía e a [SobA]” (p. 108) apostan por “activar dúas dinámicas fundamentais, a recuperación de coñecemento ecolóxico tradicional e a articulación de redes

⁷⁵⁴ Como vimos no subepígrafe 3.1.

alimentarias alternativas” (p. 108), a través das cales se poñen en valor as identidades locais, constituíndo ferramentas para transitar cara a sustentabilidade e contrarrestar o crecente despoboamento rural, particularmente cando se conta con apoio institucional. Máis concretamente, os autores apuntan que ditas propostas alternativas permiten “pensar e poñer en marcha procesos de transición cara a sustentabilidade a nivel local, cuxo éxito depende da recuperación de saberes locais e da xeración de identidades colectivas arredor de proxectos agroecolóxicos” (p. 126). Dende esta perspectiva, apuntan que

o desenvolvemento dunha modernidade alternativa dende a agroecoloxía, conectada cos trazos campesiños que aínda sobreviven no medio rural postindustrial, aparecería como unha proposta ligada a [CCC] e redes alimentarias alternativas; a novos manexos agrarios dende unha lóxica agroecolóxica; ou á reconstrución de conceptos de calidade axustados á cultura propia e alternativos aos criterios de mercado (p. 126).

Desta maneira, o *coñecemento (agro)ecolóxico tradicional* -en adiante CET- constitúe un elemento central desta dimensión agroecolóxica. Para Guerrero, Pereira, Ravera e Jiménez-Aceituno (2019), esta noción “refírese a un conxunto acumulativo de coñecementos, prácticas e crenzas sobre a relación dun grupo cultural e o seu agroecosistema, que evolucionaron mediante procesos de adaptación e foron transmitidos a través de xeracións por transmisión cultural” (p. 2). Trátase así dun concepto intimamente ligado ao de agrobiodiversidade, a través do cal se interpreta a retroalimentación interdependente e a coevolución entre os ecosistemas locais e as distintas prácticas culturais mediadas polas diferentes formas de manexo e xestión dos primeiros para a provisión de alimentos desenvolvidas nos contextos xeográficos e socioculturais específicos. Superando o nesgo desenvolvista cara a idea de «tradicional», que a vincula con nocións de antigüidade, ineficiencia, estancamento, anacronismo ou obsolescencia, a perspectiva agroecolóxica do CET o presenta como “un conxunto de coñecementos dinámico e en constante evolución que podería complementar o coñecemento científico e as técnicas modernas” (p. 2), aplicándose “de maneira innovadora nos sistemas agroalimentarios para proporcionar solucións tanto dentro

como fóra das comunidades que posúen dito coñecemento tradicional” (p. 2). Deste xeito, en base ás diferentes formas de CET, “as prácticas agroecolóxicas poden ser o fundamento de certas innovacións socio-ecolóxicas, é dicir, innovacións considerando a interdependencia dos sistemas sociais e ecolóxicos [...] e co obxectivo de propoñer alternativas ao actual sistema agroalimentario uniforme dominante” (p. 2).

Entre estas contribucións do CET á construción de sistemas agroalimentarios sustentables mediante transformacións en todos os elos da cadea agraolimentaria, dende a produción ata o consumo, e tras analizar diferentes iniciativas que traballan no contexto español baixo esta lóxica, Guerrero *et al.* (2019) salientan o potencial que entraña reinventar o patrimonio cultural mediante a conxugación de innovación e tradición, volvendo fluídos os límites entre ambas nocións, de xeito que “o coñecemento transformador hibrida e adapta diferentes formas de coñecemento para que sexan relevantes no contexto dos desafíos actuais” (p. 16). Deste xeito, mediante iniciativas baseadas na recuperación e promoción innovadora do CET impáctase favorablemente en cuestións como: o fomento da inclusión social, a través, por exemplo, da adopción do enfoque de xénero ou da inclusión de persoas e colectivos vulnerables ou marxinalizados; a conservación e promoción da agrobiodiversidade mediante o coñecemento e manexo de variedades locais, cobrando especial relevancia como medida de adaptación ao cambio climático; a diversificación e recuperación das dietas tradicionais e a redución do desperdicio alimentario con formas de cociñado que aproveitan mellor alimentos consumidos en base á estacionalidade e á dispoñibilidade local -a coñecida como *cociña de aproveitamento*-; o acurtamento das canles de comercialización, a valorización de “novos produtos de variedades locais, minimizando á vez os alimentos quilométricos e empoderando aos produtores locais” (p. 17); ou a inclusión innovadora de alimentos substitutivos “para reducir o alto consumo de proteínas animais e os seus efectos negativos relacionados para a saúde humana e planetaria” (p. 17), como no caso das algas. En definitiva, dende a perspectiva agroecolóxica, preséntase o CET como “unha forma de innovación” (p. 17), salientando que “a novidade non significa rexeitar a tradición” (p. 17) e recoñecendo “o

coñecemento potencialmente transformador que provén das prácticas tradicionais, que poden reconfigurarse para que sexan pertinentes nun contexto orientado cara o futuro” (p. 17), no que o CET desempeña unha importante función “para permitir posibles transformacións cara sistemas agroalimentarios máis sustentables” (p. 17), particularmente cando este tipo de innovacións participan “en todas as etapas do sistema agroalimentario, dende a finca ata a mesa, para ter un impacto sistémico” (p. 17).

Así, para Espluga *et al.* (2019),

a recuperación de coñecemento agroecolóxico tradicional non consiste só en retomar o cultivo de certas variedades antigas, senón tamén en mobilizar todo un coñecemento colectivo vinculado ao manexo e uso de ditos produtos que, inserido nun proceso agroecolóxico de dimensión territorial, contribuirá a potenciar vínculos sociais (ou capital social) e permitirá facer emerxer unhas identidades colectivas indispensables para o desenvolvemento dos proxectos (p. 126).

Neste sentido de conxugación de elementos tradicionais e innovadores, Calvet-Mir *et al.* (2018) presentan a plataforma CONECT-e⁷⁵⁵ como unha forma de contribución dos CET á transición agroecolóxica a través espazos dixitais participativos e construídos baixo o paradigma dos bens comúns. Precisamente neste sentido, Reyes-García, Benyei e Calvet-Mir (2018) exploran modelos de gobernanza arredor de CET baixo o marco dos comúns, entendendo que o coñecemento “se pode gobernar como un ben común, é dicir, como un recurso utilizado por un grupo de persoas que desenvolveron un conxunto de regras para xestionar os dilemas sociais derivados do uso colectivo dos recursos” (p. 173), contrariamente á crecente tendencia de mercantilización e privatización dos coñecementos e da agrobiodiversidade mediante o uso de patentes desenvolvida no marco do actual réxime agroalimentario hexemónico, nun proceso que Shiva (2001) cualifica como «biopiratería». Esta consideración do CET como ben común enmárcase nunha perspectiva máis ampla de comprensión dos alimentos como tales e non como mercadorías (De Schutter, Mattei, Vivero-Pol e Ferrando, 2018; Vivero-Pol, 2018), así como dos sistemas

⁷⁵⁵ Ver <https://conecte.es/index.php/es/> [Revisado o 21 de abril de 2021].

agroalimentarios como espazos a desmercantilizar mediante prácticas e políticas democratizadoras que entenden estes sistemas e os elementos que os compoñen -auga, solos, traballo, infraestruturas agroalimentarias, paisaxes, etc.- tamén como bens comúns a defender e rescatar do control das corporacións transnacionais (Pettenati, Toldo e Ferrando, 2018).

Nesta liña, Aceituno-Mata *et al.* (2017) defenden como tal tamén a agrobiodiversidade, en tanto que “as variedades tradicionais ou variedades locais son bens comunais, xa que foron creadas e mantidas polas comunidades campesiñas” (p. 1), e “non se poden entender só polos seus caracteres biolóxicos, tanto xenotípicos ou fenotípicos, senón que tamén están definidas pola información cultural, transmitida de xeración en xeración, que fixo posible a selección e mellora para adaptar estas variedades ao ambiente, uso e manexo local” (p. 1). En base a isto, sinalan que cómpre considerar que “as variedades tradicionais son ao mesmo tempo patrimonio material (as sementes ou outros propágulos) e inmaterial (o coñecemento tradicional asociado ao seu uso e manexo)” (p. 1). É neste sentido que Pardo de Santayana, Morales, Aceituno-Mata e Molina (2014) compilan un inventario dos coñecementos tradicionais vinculados á biodiversidade no Estado español.

Deste xeito, a idea dos *comúns*, e a do comunitario como espazo para a construción colectiva de sistemas agroalimentarios sustentables, devén noutro trazo salientable dende a dimensión cultural da Agroecoloxía⁷⁵⁶, máis que é extensible a todas as súas dimensións. Como apuntan Vara e Gallar (2017), “os manexos comunais coas súas lóxicas e institucións de cooperación comunitarias encóntranse na base dos procesos cara a [SobA]” (p. 183), a través de “procesos de cooperación e simbiose [...] que se dan en distintos ámbitos, dimensións e escalas para dar resposta a necesidades diversas” (p. 183), e concretamente “tanto no ámbito do ecolóxico como no social, tanto nas dimensións ecolóxica-productiva, na socioeconómica e na político-cultural, tanto en escalas micro como en marcos máis amplos” (p. 183).

⁷⁵⁶ Como xa se avanzou no subepígrafe 4.3.

Por outra banda, como apuntan Llerena e Espinet (2017), a *perspectiva de xénero* é outro elemento fundamental desta dimensión agroecolóxica -aínda que tamén da dimensión política-, que aprema a romper coa distribución sexual do traballo propia do patriarcado a través do desenvolvemento da cultura da sustentabilidade, e insta aos varóns a “que se sumen ás tarefas de reprodución, neste caso relacionadas coa alimentación” (p. 65). Neste sentido, indican que “a agroecoloxía reorienta o traballo humano cara a reprodución e coidados, nunha cultura material que realice -en vez de alienalas-, ás traballadores/as e resto de cidadás na construción do seu sistema alimentario” (p. 76). Porén, como recollen que se ten afirmado, “a agroecoloxía non asume dende o principio explícita e conscientemente a perspectiva de xénero” (p. 66), e se ben é certo “que a [SobA] descansa nas mulleres, e que os proxectos agroecolóxicos si impulsan [cada vez máis] a perspectiva ecofeminista” (p. 66), tamén o é que “non todas as persoas ou organizacións do campo que promoven a agroecoloxía como técnica ou movemento, nin todas/os as/os investigadores/as, adoptaron este enfoque” (p. 66), polo que considera que cómpre apostar decidida e explicitamente “por unha agroecoloxía que si considera a perspectiva de xénero como propia, próxima ao ecofeminismo” (p. 66).

Neste sentido, pódese salientar a emerxencia dunha potente corrente ecofeminista no seo da Agroecoloxía⁷⁵⁷, que cuestiona as relacións de poder e subordinacións que teñen lugar nos sistemas agroalimentarios, e que tamén se poden dar tanto nas culturas campesiñas e nas novas fincas agroecolóxicas, como no eido do consumo e nos procesos e dinámicas sociais dentro das propias iniciativas colectivas e redes alternativas (Álvarez e Begiristain, 2019). Desta construción dunha *Agroecoloxía feminista* (García-Roces, Rivera e Soler, 2018) -tamén denominada *Agroecofeminismo*- a través da simbiose deste campo coas lecturas e propostas do Ecofeminismo e da

⁷⁵⁷ Como se puido constatar no VIII Congreso Internacional de Agroecoloxía, celebrado en formato online en xullo de 2020, no que se dedicou un espazo central da programación á Agroecoloxía feminista -ver <https://economiaecoloxica.webs.uvigo.es/nova.php?id=88> [Revisado o 21 de abril de 2021], tal como se recolle tamén no seu Libro de Actas (Simón, Pérez-Neira e Copena, 2020), nomeadamente no quinto capítulo dedicado a *Feminismos e agroecoloxía*.

Economía Feminista⁷⁵⁸, cómpre destacar o traballo de autoras pioneiras como Silipandri (2010), visibilizando as mulleres como suxeito político dos movementos sociais agroecolóxicos, Silipandri e Zuluaga (2014), coordinando as achegas de diferentes autoras arredor do enfoque de xénero na Agroecoloxía, e Zuluaga, Catacora-Vargas e Silipandri (2018), recollendo experiencias e reflexións en torno á Agroecoloxía dende o Feminismo no contexto latinoamericano.

Nesta liña, Soler e Pérez-Neira (2013b) propoñen unha *recampesinización ecofeminista* para superar os tres nesgos da mirada occidental -antropocentrismo, etnocentrismo e androcenismo- e resaltan que “a maridaxe entre a agroecoloxía e o ecofeminismo nos achega unha nova mirada que permite deconstruír estes nesgos para construír alternativas alimentarias sustentables” (p. 131). A este respecto, afirman que “a recampesinización ten que ser ecofeminista para colocar o coidado da vida no centro das súas motivacións e as súas accións xerando relacións e vínculos de respecto e xustiza entre as persoas e, en especial, entre mulleres e homes” (p. 141).

En torno á mirada ecofeminista da Agroecoloxía no Estado español, cómpre salientar, entre moitas outras achegas, os números especiais dedicados a esta perspectiva por publicacións de divulgación destacadas do campo, como *Soberanía Alimentaria Biodiversidad y Culturas*⁷⁵⁹ ou *AE Revista Agroecológica de Divulgación*⁷⁶⁰, o *feminario* e os *foros feministas* organizados pola Universidad Rural Paulo Freire⁷⁶¹, o traballo desenvolvido polo colectivo de mulleres rurais vascas *Etxaldeko Emakumeak*⁷⁶² e pola ONG navarra *Mugarik Gabe Nafarroa*⁷⁶³, ou a campaña *SOS-Campesinado*, un proceso de

⁷⁵⁸ Ver, por exemplo, o traballo desenvolvido pola cooperativa Germinando nesta liña en <https://www.soberaniaalimentaria.info/numeros-publicados/64-numero-33/594-cooperativa-germinando> [Revisado o 21 de abril de 2021].

⁷⁵⁹ Ver <https://www.soberaniaalimentaria.info/numeros-publicados/64-numero-33/582-portada-33> e <https://www.soberaniaalimentaria.info/numeros-publicados/72-numero-37/718-portada-37> [Revisados o 21 de abril de 2021].

⁷⁶⁰ Ver <https://revista-ae.es/editorial-ae-43-8m-ecofeminismos-agroecologia/> [Revisado o 21 de abril de 2021].

⁷⁶¹ Ver <https://www.universidadruralsr.com/cátedra-de-dinamización-social/género-y-feminismo/feminario/> [Revisado o 21 de abril de 2021].

⁷⁶² Ver <https://etxaldeko-emakumeak.elikaherria.eus/es/> e <https://www.elikaherria.eus/analisis-de-las-leyes-desde-una-perspectiva-campesina-y-feminista/?lang=es> [Revisados o 21 de abril de 2021].

⁷⁶³ Ver <http://mugarikgabenafarroa.org/soberaniaalimentaria/> [Revisado o 21 de abril de 2021].

mobilización e acción colectiva en liña impulsada por mulleres vinculadas á Agroecoloxía de diferentes partes do Estado, secundada por máis de 700 entidades e colectivos e desenvolvida en defensa do dereito á alimentación e das economías campesiñas durante o Estado de Alarma decretado en 2020 pola emerxencia sanitaria da COVID-19⁷⁶⁴.

Por último, tamén a cabalo entre a dimensión cultural e a política - que abordamos deseguido-, dentro da diversidade de enfoques metodolóxicos adoptados no ámbito da investigación agroecolóxica, e en coherencia co seu carácter pluriepistemolóxico, transdisciplinar, participativo e orientado á acción (Méndez *et al.*, 2013), cómpre salientar a relevancia de certa tradición académica en torno ao enfoque da *investigación activista, militante e participativa* (Méndez, Caswell, Gliessman e Cohen, 2017; Cuéllar e Sevilla, 2018; López-García e Cúellar-Padilla, 2018), tanto no xa referido traballo de co-creación de coñecemento co campesiñado, como no acompañamento e apoio á construción de redes alimentarias alternativas e outras formas innovación social e de acción colectiva para a construción de sistemas agroalimentarios sustentables (Guzmán, López, Román e Alonso, 2013; Peredo e Barrera, 2018), como se aborda máis en detalle no Referencial Metodolóxico.

En último lugar, a *dimensión política* da Agroecoloxía emerxe, en esencia, segundo Sevilla e Soler (2010), da “articulación dun conxunto de experiencias produtivas mediante proxectos políticos que pretenden a nivelación das desigualdades xeradas no proceso histórico” (p. 205). Con relación á relevancia desta dimensión, os autores afirman incluso que “toda intervención agroecolóxica que non consegue diminuír as desigualdades sociais do grupo social no que traballa non satisfai os requisitos da Agroecoloxía” (p. 205). Así mesmo, vinculan estreitamente esta dimensión coa anterior dimensión cultural, en tanto que a estratexia de transformación agroecolóxica, alén da perspectiva histórica, debe incorporar o coñecemento local, “é dicir, o endógeno especificamente xerado ao longo do proceso histórico que nos leva a repensar os nefastos estilos de desenvolvemento, especialmente no

⁷⁶⁴ Ver <https://www.soberaniaalimentaria.info/otros-documentos/luchas/737-sos-campesinado>
[Revisado o 21 de abril de 2021].

ámbito rural” (p. 205). Desta maneira, Sevilla e Soler (2010) sinalan que a proposta agroecolóxica para a transformación rural se basea, en primeiro lugar, “no descubrimento, na sistematización, na análise e potenciación dos elementos de resistencia locais fronte ao proceso de modernización” (p. 206), e en base a isto, no deseño participativo de “estratexias endóxeas de cambio, definidas a partir da propia identidade local do etnoagroecosistema concreto no que se insiran” (p. 206). Neste sentido, os autores apuntan que esta dimensión política se alíña coas formas de expresión do *ecoloxismo popular* definido por Martínez-Alier (2005), entendidas como a “defensa dos etnoagroecosistemas a través de distintas formas de conflitividade campesiña e cidadá ante os distintos tipos de agresión da «modernidade»” (p. 206), a través da intervención, “dende moi distintas instancias, na distribución actual de poder para tratar de modificala” (p. 206).

Deste xeito, aos obxectivos de sustentabilidade e de acceso aos medios de vida por parte do campesiñado, a dimensión política da Agroecoloxía incorpora o desenvolvemento de procesos de carácter participativo e democrático que procuran a mellora dos medios vida a través de “accións de transformación social e política” (Sevilla e Soler, 2010, p. 206) desenvolvidas dende redes de organización social orientadas á consecución dunha “transformación alimentaria sustentable” (p. 206), que, partindo de concepcións políticas e culturais propias, tratan de incidir a unha maior escala mediante relacións de diálogo e integración comunitaria, así como coa súa concorrencia en espazos de participación de carácter político ou profesional. Desta maneira, trátase de incidir sobre as política agrarias para reverter as actuais dinámicas de dominación e exclusión propias do réxime agroalimentario hexemónico. É a través desta deriva como se explica “que as redes produtivas xeradas cheguen a culminar en formas de acción social colectiva pretendendo adquirir a natureza de movementos sociais” (p. 206), como veremos deseguido, que forman parte á súa vez de movementos máis amplos e complexos asociados á transformación do Estado e da orde económica hexemónica a través da democracia directa e da loita pola autonomía (Leff, 2002).

Así mesmo, dende esta perspectiva, Llerena e Espinet (2017) sinalan que “a agroecoloxía impulsa as loitas políticas pola ecouxustiza, especialmente dende os movementos sociais, para o impulso dunha diversidade de propostas [...] que transformen a maneira de consumir, producir, cociñar ou comercializar, descartando a mercantilización do alimento” (p. 77). Segundo López-García (2015), esta dimensión “sitúase nunha perspectiva de incidencia nos espazos de toma de decisións no sistema agroalimentario, do nivel local ao global, de cara a cuestionar políticas que podan dificultar os proxectos locais de sustentabilidade, e a impulsar outras que lles podan abrir espazo” (p. 31), contemplando a este efecto “alianzas con outros grupos sociais arredor do agroalimentario” (p. 31) e situándose “nunha perspectiva global, a través do concepto de [SobA]” (p. 31), como veremos deseguido.

Desta maneira, a dimensión política da Agroecoloxía concrétese na denominada *Agroecoloxía Política*, mediante a cal, segundo Calle, Gallar e Candón (2013b), preténdese “revisar e relacionar os enfoques de cambio social, dende o persoal e micro ata o institucional e macro, que reflexionan sobre condicións ou modelos para unha transición agroecolóxica” (p. 246). Deste xeito, os autores enténdena como “a análise e a actuación sobre as condicións sociais, as redes e os conflitos que resulta do apoio cara un cambio social agroecolóxico” (p. 250), caracterizando este último como “unha democratización extensa das nosas relacións socioculturais con vistas a acadar un *metabolismo social* [...] sustentable” (p. 250). Trátase, en definitiva, “dunha problematización política dos conflitos sociais e medioambientais asociados ao manexo de recursos naturais e á construción de sistemas agroalimentarios sustentables no noso afán de dar satisfacción ás necesidades básicas dos seres humanos” (p. 250). Como recoñecen os autores, esta perspectiva política da Agroecoloxía “bebe das achegas da economía e a ecoloxía política, en tanto problematiza a circulación económica e o metabolismo (asociado) das sociedades contemporáneas” (p. 250), e propón “modos de integración asentados en formas de facer circular e distribuír recursos dende unha axencia e unha institucionalidade” (p. 250) alternativa. Neste sentido, “a agroecoloxía política incide, na súa mirada e na súa praxe, sobre os

procesos de cooperación social que constrúen estilos alimentarios (pautas e redes de produción, distribución, consumo) equitativos e sustentables: la democratización alimentaria en definitiva” (p. 250). Deste xeito, apuntan os autores, “a agroecoloxía política ocupárase [...] de entender e acompañar a emerxencia de expresións de economía social que reproducen bens ambientais e bens cooperativos no conxunto do sistema agroalimentario, por oposición ás economías depredadoras, como é o caso do capitalismo” (p. 250-251).

Como argumenta González de Molina (2013) dende a perspectiva da Ecoloxía Política, existe unha estreita relación entre a configuración dos agroecosistemas, en tanto que construcións socioecolóxicas, e as relacións de poder -é dicir, as relacións políticas-, motivo polo cal a Agroecoloxía Política desempeña unha función esencial na transición agroecolóxica a este nivel, mais particularmente cando se amplía o enfoque ao marco dos sistemas agroalimentarios, tanto locais como globais, onde se desenvolven as experiencias agroecolóxicas e onde as relacións de poder e o carácter político da Agroecoloxía vólvese aínda máis evidente e relevante.

Esta perspectiva, predominante en América Latina segundo Toledo (2019), é entendida polo autor “como unha práctica agroecolóxica que recoñece que a sustentabilidade agrícola non pode lograrse simplemente mediante innovacións tecnolóxicas de natureza ambiental ou agronómica, senón mediante un imprescindible cambio institucional nas relacións de poder, é dicir, tendo en conta factores sociais, culturais, agrícolas e políticos” (p. 164). Neste sentido, Toledo e Barrera-Bassols (2017) abordan o papel da investigación agroecolóxica con relación á sustentabilidade agraria, e o seu compromiso coa redución das desigualdades, a marxinalidade e a explotación. Tamén con relación á reversión do grave deterioro ambiental, en tanto que conceptualmente, como xa vimos, a Agroecoloxía “inclúe a actividade da investigación científica ecolóxica e agrícola, as prácticas empíricas aplicadas á agricultura e o obxectivo nuclear de numerosos movementos sociais rurais” (p. 1). Estas tres manifestacións retroalimentanse dando lugar a “procesos altamente complexos que xeran múltiples sinerxías a diferentes escalas e ritmos” (p. 10) como “resultado de interaccións

entre a investigación científica, a innovación tecnolóxica e a acción e o activismo social, político e cultural” (p. 10), a través das cales “a investigación científica no só estimula a innovación tecnolóxica ou a acción social e política, senón que a acción social transmite e impulsa a produción científica e tecnolóxica en novas vías” (p. 10).

En definitiva, resulta evidente o papel protagonista que cobran os movementos sociais no campo da Agroecoloxía, particularmente a través desta dimensión política. A este respecto, segundo Sevilla e Soler (2010), “a contribución dos movementos sociais á Agroecoloxía podería ser esquematizada a través do que podería denominarse como «as formas de conciencia» agroecolóxica” (p. 206), a saber:

a *conciencia de especie* (fronte á explotación ecolóxica interxeracional ou, noutras palabras, os recursos naturais non son a herdanza aos nosos fillos, senón o préstamo dos nosos netos), a *conciencia de clase* (fronte á explotación económica intraxeracional), [a] *conciencia de identidade* (fronte á discriminación étnica), [a] *conciencia de xénero* (fronte á discriminación da muller) e a *conciencia de explotación xeracional* (fronte á discriminación dos maiores e a explotación ou marxinação dos nenos) (p. 206-207).

Conceptualízase así a Agroecoloxía como unha resposta frontal ao réxime agroalimentario hexemónico e ás estruturas de poder global, configuradas en torno á articulación transnacional dos Estados -FMI, BM, OMC- e das corporacións privadas, e dos seus discursos débiles -neoliberais- da sustentabilidade. Neste sentido, segundo Sevilla e Soler (2010), os movementos sociais “adoptan unha acción global [...] que toma forma nas estruturas sociais agrarias e alimentarias en accións de articulación [...] cos actores sociais implicados nas formas de agricultura de base ecolóxica” (p. 207).

Deste xeito, como xa vimos, os movementos sociais realizaron importantes achegas conceptuais ao desenvolvemento do campo, así como á evolución da construción do dereito á alimentación, incluíndo elementos tan fundamentais para esta dimensión política da Agroecoloxía como os xa referidos de SobA -da man de movementos emerxidos do Sur Global como LVC- e Xustiza Alimentaria -formulada polos movementos alimentarios máis propios do Norte, como as redes alimentarias alternativas-.

Neste mesmo sentido, impúlsase a construción dunha *democracia alimentaria*, entendida como un proceso social e político ante o “totalitarismo alimentario” (Shiva, 2003, p. 31) do réxime corporativo hexemónico, ao cal “se lle pode poñer freo por medio de grandes mobilizacións cidadás a favor da democratización do sistema alimentario” (p. 32), sendo este propósito “a nova prioridade en cuestións de democracia e [DDHH]” (p. 32), así como “en cuestións de sustentabilidade ecolóxica e xustiza social” (p. 32). Máis concretamente, Yacamán (2017) sinala que se trata da resposta á “necesidade de transformar o sistema agroalimentario local-rexional de abaixo-arriba” (p. 168), isto é, dende a organización e a participación colectiva da cidadanía, de modo que todas as partes involucradas teñan igualdade de oportunidades efectivas de decidir sobre o propio sistema agroalimentario, así como coñecemento sobre as formas alternativas relevantes para o seu deseño e desenvolvemento. Deste xeito, a clave para acadar a democracia alimentaria é a participación directa, como xa sucede en “espazos de resistencia e cooperación nos que se está a traballar para gobernar e transformar as relacións en torno á agricultura e a alimentación” (p. 169), como son as referidas redes alimentarias alternativas ou os tamén apuntados consellos de política alimentaria - *food policy councils*-, a través dos que se está a lograr a creación de “comunidades efectivas no plano operativo, ao reunir unha ampla representación dos axentes da cadea agroalimentaria que abarcan dende o sector público [e] a sociedade civil ao sector privado, para resolver de forma consensuada as cuestións en torno á alimentación” (p. 169), baixo o “obxectivo de deseñar a política alimentaria baseada nos pilares da gobernanza multinivel e multiaxente na escala local-rexional” (p. 169).

Neste sentido, Calle, Soler e Rivera-Ferre (2011), tras explorar os estreitos vínculos existentes entre as agroecoloxías emerxentes e as novas formas participativas e organizativas de democracia radical, apuntan que a democratización extensa dos sistemas agroalimentarios, mais tamén de todos os aspectos e estruturas sociais, políticas, culturais e económicas que os envolven, tanto a nivel local como global, é unha condición necesaria para a construción da SobA, ou canto menos, un elemento central da súa realización. Así mesmo, tamén o é para a SegA

e o DAA, pois dentro do paraugas da democracia alimentaria -en íntima conexión coa noción de Xustiza Alimentaria- estase a afondar en cuestións de democratización da accesibilidade de toda a poboación a alimentos frescos, saudables e nutritivos, producidos localmente e baixo manexos sustentables, e non unicamente a «produtos comestibles» -ultraprocesados, de escaso valor nutricional, pouco saudables, de produción industrial, etc.-. Trátase de romper co elitismo cara o que se orienta a visión de rendibilización dun nicho de mercado diferenciado propio do modelo capitalista de agricultura ecolóxica certificada, mais tamén co asistencialismo das axudas de emerxencia social e da beneficencia, os bonos de comida para adquirir alimentos en grandes superficies, os comedores sociais e os bancos de alimentos, e apostar por alternativas baseados nos dereitos sociais, na capacidade de decisión e no empoderamento a través dun reparto máis xusto da riqueza mediante modelos como a *Renda Básica das Iguais*⁷⁶⁵, mecanismos autoxestionados, xustos e solidarios de produción, distribución e consumo, hortas e cociñas comunitarias, ASC, etc. (Álvarez *et al.*, 2020).

Sen ánimo de afondar de novo en conceptos xa definidos como o de SobA e Xustiza Alimentaria⁷⁶⁶, cómpre salientar aquí a relevancia central da SobA nesta dimensión política, en tanto que ambas, SobA e Agroecoloxía, “recoñecen o sistema agroalimentario industrial globalizado como o responsable da fame, da inseguridade alimentaria, da pobreza rural e de grande parte da crise ecolóxica” (Cuéllar e Sevilla, 2013, p. 25), e así mesmo “constitúense en respostas e formas de visibilización de alternativas máis democráticas, horizontais e destinadas á satisfacción das necesidades básicas” (p. 25), de xeito que “mostran tanto a irracionalidade da actual forma de produción e consumo hexemónica” (p. 25), por unha banda, “como a posibilidade real de xerar maneiras máis xustas e equitativas, socialmente; máis autónomas e apropiadas, culturalmente; e máis sustentables e rexenerativas, ecoloxicamente” (p. 25), pola outra. Neste mesmo sentido, tanto a SobA como a Agroecoloxía “expoñen a necesidade de

⁷⁶⁵ Máis información en <https://rentabasicadelasiguales.coordinacionbaladre.org> e <http://www.rentabasica.net> [Revisado o 24 de abril de 2021].

⁷⁶⁶ Ver subepígrafe 1.6.

relocalizar a cadea agroalimentaria para, ao facelo, xerar un cambio nas estruturas de poder da mesma” (p. 25); traballan “con diagnósticos sólidos sobre as causas da fame e a malnutrición no mundo, os problemas ecolóxicos e ambientais do planeta, e a inequidade existente” (p. 25); e “formulan a necesidade de que sexan as produtoras [...], así como as consumidoras [...], quen recupere o control do proceso e a capacidade de tomar decisións” (p. 25-26).

Así mesmo, dende esta perspectiva converxente entre a SobA, en tanto que “concepto teórico político” (Cuéllar e Sevilla, 2013, p. 25), e a Agroecoloxía, “como paradigma científico transformador” (p. 25), salientáanse o papel central dos movementos sociais como principal axente impulsor da transformación, mais tamén como catalizador da propia evolución da investigación científica agroecolóxica, dado que

a construción de novos coñecementos e modos mediante o diálogo de saberes [...] supón que sexan os movementos sociais, afectados polas problemáticas que se pretenden resolver, os principais protagonistas dos procesos de investigación agroecolóxica [...] e, polo tanto, dos resultados, conceptos e propostas que resultan dela (p. 26).

Neste sentido, Cuéllar e Sevilla (2013) fan fincapé nesta estreita relación, afirmando que “a SobA só pode ser alcanzada a través dun modelo produtivo agroecolóxico” (p. 26) indisolublemente “ligado a un modelo agroalimentario coherente con aspectos socioeconómicos básicos, tales como a relocalización da produción e o consumo de alimentos, e o desenvolvemento de mercados locais” (p. 26), constituíndo as propostas de SobA “o corolario de todo o cambio de modelo agroalimentario que se viu analizando e construindo dende a Agroecoloxía, a nivel tanto teórico como metodolóxico” (p. 27). Deste xeito, esta última “ofrece á SobA as ferramentas metodolóxicas prácticas coas que xerar procesos de transición socioeconómica e ideolóxica, cara o paradigma da SobA, que require cambios profundos no modelo hexemónico de produción, transformación, distribución, consumo e xestión de residuos” (p. 27), así como tamén os fundamentos empíricos para lexitimalos.

Desta maneira, como apunta López-García (2009), “a Agroecoloxía e a SobA están a permitir construír un movemento social

que une a moi diversos actores sociais en torno a un pacto social pola agricultura social, local e sustentable, e por un mundo rural vivo” (p. 38). Un movemento en constante evolución, que “medra a grande velocidade e supón un interesante espazo de encontro entre outros movementos e organizacións sociais, que encontran [...] formas de ancorarse no cotiá e nos territorios, arredor dunha actividade tan central como a alimentación” (p 38).

Precisamente como resultado desta evolución e do carácter dinámico e diverso dos movementos sociais asociados á Agroecoloxía e á SobA, Gutiérrez-Escobar (2019) sinala que o propio concepto de SobA tamén evolucionou dende a súa formulación en 1996, particularmente a través dos debates desenvolvidos no marco de LVC en torno a diferentes temas de discusión, como no caso da súa relación co paradigma da autonomía, entendido tanto como dereito dos pobos e nacións ao autogoberno e á autodeterminación dos seus sistemas agroalimentarios, como nun sentido de «autonomía alimentaria» en tanto que “requisito previo á SobA, para salientar o carácter baseado no lugar da produción de alimentos, as formas non liberais de toma de decisións democráticas e a autonomía respecto ás institucións estatais” (p. 440). Neste sentido, un dos debates emerxentes xira en torno ao “tema de como ampliar o movemento da SobA” (p. 440), sen que nese proceso de expansión deixe de ser “resiliente dende o punto de vista ambiental, socioeconómico e político ante o cambio climático e o poder corporativo” (p. 440), así como “sen perder a diversidade e a autonomía das iniciativas locais pola SobA” (p. 44).

Expresado doutro xeito, trátase do debate en torno ao *salto de escala* que xorde ao analizar “o valor e o potencial de transformación social -e política- das redes alimentarias alternativas” (López-García, 2015, p. 15-16), poñendo “enriba da mesa a necesidade de propostas pensadas para cambios masivos” (p. 16), amplificando os *cultivos sociais* (Calle *et al.*, 2012; Calle, 2013) e as *innovacións sociais* (Calle *et al.*, 2013a), constituídos polas iniciativas colectivas locais pioneiras, mediante a formulación e o desenvolvemento de formas socioeconómicas substancialmente distintas ás practicadas dende posicións “«á defensiva», limitadas a espazos marxinais” (López-

García, 2015, p. 16). Trátase, polo tanto, de dilucidar a maneira máis apropiada de xeneralizar as prácticas alternativas, mediante propostas que permitan medrar cuantitativamente, axustadas “a un escenario de proxectos masivos e nos que se dará unha moito maior riqueza de proxectos de economías alternativas e solidarias” (p. 16), mais supoñendo así mesmo “un importante salto cualitativo tamén na articulación entre proxectos autoxestionarios [...] e na construción de espazos sociais que dean sentido aos proxectos comúns de autonomías locais” (p. 16). En calquera caso, o debate xira en torno a como facer que as propostas socioeconómicas e políticas da Agroecoloxía sexan viables “para un salto de escala, sen perder o seu potencial transformador e profundando nos seus trazos non-capitalistas” (p. 16).

Como afirman González de Molina e Guzmán (2016) neste sentido:

é necesario xerar estratexias e ferramentas para conseguir un cambio de escala (*upscaling Agroecology*) que permita dar un salto cualitativo e cuantitativo a partir das numerosas experiencias locais que xa existen [...] mediante a creación de *sistemas agroalimentarios locais de base agroecolóxica*, que conecten e xeren sinerxías entre estas experiencias locais e que permitan crear marcos institucionais alternativos e favorables a súa consolidación, xa sexa co apoio das Administracións Públicas ou sen elas (p. 115).

Na definición deste salto de escala, Calle (2019) distingue entre “escalar «cara arriba» e «cara aos lados»” (p. 119). Por unha banda, o escalado horizontal -ou *outscaling*- “a partir dunha experiencia concreta” (p. 119), consiste “no impulso dunha maior implantación territorial e unha maior conexión con outras iniciativas económicas (monetarizadas ou non) que se sitúan próximas, no xeográfico e no temático, á experiencia dada” (p. 119). Pola outra, o escalado vertical -ou *upscaling*- implica “o desenvolvemento de lexitimidades, institucións e axendas capaces de transformar as nosas economías en planos macrosociais” (p. 119). Isto conseguiríase fundamentalmente, segundo o autor, a través de “dúas formas de reticularización segundo o obxectivo perseguido” (p. 119): mediante «aniñamento», isto é, “a creación de estruturas superiores [...] que seguen a manter principios de reparto do poder e de sustentabilidade, aínda que adaptados a unha dimensión representativa” (p. 119), mais “onde sempre as decisións estratéxicas contan coa lexitimidade das experiencias que se dan por

abaixo” (p. 119); ou por «replicación», é dicir, a creación de institucións similares pero autónomas en contextos distintos, coa debida adaptación ás súas particularidades.

Pola súa banda, Guerrero *et al.* (2019) amplían esta concepción, apuntando que “os procesos de escalado poden agruparse” (p. 14) en tres tipos: “*scaling deep* (cambios de valores e mentes), *scaling out* (expansión dos impactos ou replicación) e *scaling up* (modificación das regras, normas e lexislación)” (p. 14).

Neste sentido, Nicol (2020) entende o *scaling out* como “unha forma horizontal de escalado, que aumenta o número de persoas ou comunidades afectadas ou involucradas e amplía o alcance xeográfico a través da replicación ou a difusión” (p. 3), sendo o fomento de capacidades unha das principais estratexias a través da cal “os enfoques ou principios se comparten e adaptan a novos contextos mediante plataformas de intercambio de coñecementos e aprendizaxe” (p. 3). Guerrero *et al.* (2019) sinalan tres dimensións que facilitan este escalado horizontal: a conexión entre as innovacións e as tradicións e a cultura; a aceptación das innovacións por parte das comunidades locais; e novas estratexias de comunicación social que permitan chegar a máis persoas.

Así mesmo, Nicol (2020) define o *scaling up* como “unha forma vertical de ampliación, baseada no entendemento de que moitos problemas socioecolóxicos están arraigados no dereito, as políticas e as institucións e que as transformacións requiren un cambio institucional” (p. 3), político e lexislativo, sendo polo tanto a principal estratexia “o cambio normativo e xurídico, así como as correntes de recursos e a ampliación da capacidade institucional” (p. 3), de maneira que as iniciativas alternativas dispoñan dun maior acomodo institucional e normativo para poder ser replicadas. Sen embargo, como indican Guerrero *et al.* (2019), “a lexislación e as estruturas administrativas existentes no sistema agroalimentario actual obstaculizan o éxito destas iniciativas” (p. 15), particularmente no caso daquelas “que desafían activamente o *statu quo* e propoñen novas normas e leis para facilitar o seu traballo” (p. 15). Neste sentido, as autoras apuntan que a oposición institucional e das autoridades políticas a integrar no marco legal os

valores que impulsan estas iniciativas pode terminar por debilitalas e volvelas vulnerables á cooptación por parte dos enfoques convencionais.

Por último, Nicol (2020) indica que o *scaling deep* está máis centrado nos aspectos culturais e as transformacións máis profundas nas percepcións, os discursos, as relacións sociais e a configuración e dinámicas das comunidades, etc., estando as principais estratexias vinculadas a formas de educación transformadora e á creación de redes e comunidades para a posta en práctica de alternativas. Deste xeito, apuntan Guerreiro *et al.* (2019), “as iniciativas agroalimentarias poden desafiar e enriquecer as narrativas actuais dos sistemas agroalimentarios sustentables” (p. 14) manexadas a nivel institucional, e así mesmo “impulsar conxuntamente a articulación de novas meta-narrativas e valores que abren camiños de transformación cara sustentabilidade” (p. 14). Porén, apuntan que o cambio de valores resulta insuficiente se non se abordan transformacións estruturais que faciliten ás persoas o consumo de alimentos sustentables, así como que contrarresten a cooptación exercida por parte das grandes empresas e as institucións reguladoras que buscan exercer o seu control sobre o que entenden como un nicho de mercado emerxente. En todo caso, como recorda Nicol (2020), a procura do escalado de transformacións profundas e duradeiras precisa contemplar conxuntamente os tres tipos de procesos.

Na procura da concreción destas aspiracións, Altieri e Nicholls (2012) exploran como escalar ou amplificar as prácticas agroecolóxicas a nivel técnico-productivo, para, en base á “miríade de estilos agrícolas de base ecolóxica desenvolvidos por [...] pequenos agricultores, agricultores familiares e pobos indíxenas” (p. 1), poder avanzar cara un “paradigma de desenvolvemento agrícola alternativo, [...] que alente formas de agricultura máis ecolóxicas, biodiversas, resilientes, sustentables e socialmente xustas” (p. 1). Neste sentido, Nicholls e Altieri (2018) identifican os principais escollos e desafíos desta amplificación no monopolio estrutural e o control político-económico do réxime agroalimentario corporativo, así como na crecente fenda entre os discursos sociopolíticos e as prácticas agroecolóxicas na finca,

precisándose promover unha “acción colectiva para traducir os principios agroecolóxicos en estratexias prácticas para a xestión do solo, a auga e a biodiversidade para mellorar a produción e a resiliencia” (p. 1172). A este respecto, propoñen estratexias xa probadas en torno á reactivación dos sistemas agrarios tradicionais, en tanto que modelos de sustentabilidade e resiliencia, por unha banda, e o apoio a proxectos pioneiros -«faros agroecolóxicos»- que irradien principios e prácticas agroecolóxicas nas súas comunidades locais, pola outra, debéndose complementar ambas con apoio institucional -políticas adecuadas, mercados xustos, alianzas entre investigadoras e produtoras, etc.- para “guiar a reconfiguración de territorios enteiros baixo a xestión agroecolóxica” (p. 1189).

Na mesma liña, López-García *et al.* (2018a) analizan o papel que poden desempeñar os actores convencionais -como “o pequeno comercio tradicional e os pequenos produtores agroalimentarios” (p. 101)- no salto de escala dos sistemas agroalimentarios alternativos, conformando modelos híbridos que combinan trazos alternativos e convencionais, particularmente reforzados “nos territorios máis afastados dos contextos metropolitanos e, polo tanto, dos grandes centros de consumo e dos movementos alimentarios alternativos” (p. 123). Estes presentan, secasí, características contraditorias á hora de “xerar transicións cara a sustentabilidade nos sistemas agroalimentarios” (p. 123), pois se ben teñen un grande potencial baseado na súa implantación territorial e á súa maior capacidade de distribución dos produtos locais e alternativos, tamén presentan limitacións asociadas á súa falta de articulación con redes multi-actor, o seu illamento con respecto a todo tipo de institucións alimentarias -tanto públicas como alternativas- e “a concentración dos seus discursos en torno aos denominados localismos defensivos, dende un enfoque pechado e debilmente vinculado con procesos de transición socio-ecolóxica” (p. 123).

Esta preocupación pola amplificación ou o salto de escala da Agroecoloxía tamén é obxecto de análises e baterías de propostas tanto por parte de organizacións internacionais cun enfoque global, como Oxfam-Solidarité (Parmentier, 2014), como por iniciativas locais cun

enfoque máis territorial, como a cooperativa agroecolóxica catalana l'Aresta (Martín, Homs e Flores-Pons, 2017). Así mesmo, como apuntan Otero-Rozas, Ravera e García-Llorente (2019), a propia FAO impulsou en 2018 unha iniciativa denominada *Scaling up Agroecology*, orientada ao estudo do potencial, así como dos retos e oportunidades, da amplificación da Agroecoloxía para “para contribuír á axenda 2030 e aos [...] ODS” (p. 2), e que se articula en torno a tres áreas de traballo: coñecementos e innovacións para a xestión sustentable dos agroecosistemas; procesos políticos para a transformación dos sistemas agroalimentarios; e a construción de “conexións sociais e institucionais para un cambio transformador que promova o diálogo e a colaboración entre axentes” (p. 2), coa concorrencia estratéxica das axencias e organismos das NNUU, os gobernos e os actores non estatais, nomeadamente organizacións de produtoras e/ou consumidoras, sociedade civil, institucións de investigación e o sector privado⁷⁶⁷.

Pola súa banda, Doré e Bellon (2019) destacan tres pancas para amplificar a Agroecoloxía: a súa inserción no ámbito educativo e formativo en todos os niveis, mais especialmente nos ciclos de formación profesional e as titulacións superiores relacionadas co sector agroalimentario, ou mesmo mediante a promoción de institucións educativas alternativas, como os centros de formación e universidades campesiñas ou o xa referido método «campesíño a campesíño»; o activismo e compromiso cidadán, superando o mero papel consumidor e participando nas redes alimentarias alternativas e os movementos sociais agroecolóxicos; e o respaldo das institucións internacionais, como o recoñecemento de organismos como o IAASTD, o IPCC ou o HLPE, máis tamén por entidades supranacionais como a UE e organizacións como a FAO, que medrou significativamente na última década, lexitimando e difundindo internacionalmente a Agroecoloxía, mais co risco de cooptación e de promoción de modelos universalizadores e prescriptivos que chocan frontalmente cos principios agroecolóxicos de diversidade e adaptación local.

Desta maneira, o debate sobre a amplificación da Agroecoloxía apunta directamente á concorrencia das *políticas públicas* na súa

⁷⁶⁷ Ver <http://www.fao.org/3/i9049es/i9049es.pdf> [Revisado o 24 de abril de 2021].

promoción e consolidación mediante a súa institucionalización e integración nas políticas alimentarias e agrarias, na liña recomendada por De Schutter (2010). Porén, como apuntan Otero-Rozas *et al.* (2019),

aínda que organizacións internacionais para a agricultura e a alimentación, como a FAO, teñan recoñecido a agroecoloxía como a única opción para alimentar ao mundo dentro dos límites planetarios, a agroecoloxía sigue a estar ausente o insuficientemente representada en políticas públicas internacionais como a Política de Desenvolvemento Rural da [PAC] da UE (p. 9-10).

Con todo, se ben esta institucionalización agroecolóxica está a ter unha maior profusión entre os organismos internacionais, por unha banda, e as administracións locais da man das xa referidas políticas municipais asociadas ao Pacto de Milán ou dos municipios adheridos á Rede de Cidades pola Agroecoloxía no Estado español (Herrera *et al.*, 2017), pola outra, tamén existen países que están a adoptar políticas de certo carácter agroecolóxico a escala nacional.

Neste sentido, Ajates, Thomas e Chang (2018) analizan a integración do enfoque agroecolóxico nas políticas agrarias nacionais do Reino Unido e Francia, destacando as tensións que aparecen en torno á hibridación dos principios agroecolóxicos a través do seu encaixe ou «tradución» no marco das políticas públicas. Pola súa banda, Doré e Bellon (2019), alén de ofrecer unha relación de países que integran explicitamente a Agroecoloxía nos seus marcos legais e políticos ou nos que, subsidiariamente, ditos marcos están indirectamente orientados pola Agroecoloxía⁷⁶⁸, analizan e comparan o seu encaixe en diferentes políticas públicas, ofrecendo un contraste entre: o enfoque relativamente débil -particularmente na dimensión socioeconómica- do caso francés, derivado da pugna entre diferentes correntes políticas, a sucesión de gobernos de distinto signo e o feble soporte do marco europeo, por unha banda; e a perspectiva adoptada en países como Brasil e Cuba, pola outra, no primeiro caso como institucionalización das propostas e prácticas dos movementos sociais agroecolóxicos e pola

⁷⁶⁸ Entres primeiros encóntranse fundamentalmente países latinoamericanos -Arxentina, Bolivia, Brasil, Colombia, Costa Rica, Cuba, Ecuador, Guatemala, Panamá, Paraguay e Venezuela- e Francia, mentres que entre os segundos figuran países de diferentes contextos rexionais e tan diversos como Alemaña, Austria, Camboxa, Chile, China, Corea do Sur, Costa de Marfil, Dinamarca, El Salvador, Italia, Luxemburgo, México, Nicaragua, Perú ou Suíza.

reforma agraria -destacando o MST-⁷⁶⁹, no segundo como elemento central de reconversión económica do país durante o «período especial» dos anos noventa para facer fronte ao bloqueo comercial exercido dende 1962 polos Estados Unidos, e que supuxo un cambio sistémico de modelo agroalimentario en base aos manexos agroecolóxicos practicados por pequenas agricultoras familiares e campeciñas, axentes principais dunha transición agroecolóxica singular, como recollen Altieri e Funes-Monzote (2013) ou Santiago-Muñoz (2014; 2015).

En todo caso, na maior parte dos contextos, como apuntan Otero *et al.* (2019),

a agroecoloxía implica confrontar a realidade política e económica do actual sistema agroalimentario, polo que os cambios nas políticas e a gobernanza probablemente só se logren a través da presión popular por alianzas entre agricultores e outros actores urbanos e rurais, xunto con organizacións de xustiza alimentaria (p. 10).

Precisamente neste sentido, a última noción a destacar aquí con relación á dimensión política da Agroecoloxía é a de *transición (social) agroecolóxica*, que, como apuntan Calle *et al.* (2013a), implica “a análise, dende unha Agroecoloxía política, daquelas condicións sociais e ecolóxicas que impulsan un cambio social agroecolóxico e dos actores e conflitos que inciden nelas” (p. 81-82), a través da consideración do sistema agroalimentario no seu conxunto. Isto é,

dende por que os axentes sociais producen, comercializan e consumen dunha maneira, ata que innovacións sociais son facilitadas por redes alternativas (campeciños, mercados locais, consumidores) ou políticas públicas, pasando por cuestións acerca de como se reproduce a biodiversidade e se contribúe a pechar

⁷⁶⁹ Sen ben, como sinalan Calle *et al.* (2013b) con relación á *Política Nacional de Agroecoloxía e Producción Orgánica* adoptada en 2012 no Brasil (ver <http://agroecologia.gov.br/biblioteca/decreto-nº-7794-de-20-de-agosto-de-2012> [Revisado o 25 de abril de 2021] e aos marcos políticos establecidos en distintos países latinoamericanos -incluíndo Bolivia ou Ecuador-, estes non adoptaron as formulacións transformadoras da Agroecoloxía, senón que máis ben tenderon “a impulsar unha inserción na globalización alimentaria baixo o desenvolvemento dun capitalismo verde, orientando fundamentalmente á exportación” (p. 258), desprazando e subordinando as propostas de SobA, reforma agraria, construción de sistemas agroalimentarios locais ou extensión agroecolóxica participativa “á lóxica das empresas transnacionais” (p. 258). Deste xeito, mentres que as agroecoloxías emerxentes “aumentan a súa extensión e as súas innovacións, grazas á maior difusión e cooperación abaixo arriba [...] o sistema agroalimentario séguese a construír dende lóxicas insustentables e de arriba cara abaixo” (p. 258).

circuitos materiais e enerxéticos que faciliten un metabolismo sustentable (p. 82).

A este respecto, segundo Calle *et al.* (2013a), resultan esenciais

as achegas que nos mostran como innovacións e recuperacións de prácticas de sustentabilidade teñen a súa base en estratexias de cooperación social que van de abaixo (estilos de produción agroecolóxicos, circuitos de proximidade, vínculos comunitarios) cara arriba (sistemas agroalimentarios, redes sociais) (p. 82).

En definitiva, trátase de “abordar a cuestión de como crear, en todas as dimensións de análise do sistema agroalimentarios, unha cultura da sustentabilidade [...] que promova procesos de cooperación social de abaixo cara arriba” (p. 82-83), mediante tres vectores clave de transición -a promoción de dinámicas socioculturais de cooperación social, a participación social e a xestión sustentable dos bens comúns- e en torno “a tres grandes dimensións nas que se funde o ecolóxico e o social en aras de dita transición” (p. 83): a *microsociocultural*, que inclúe dende as dimensións persoais do cambio ata as dinámicas de cooperación; a *sociopolítica*, que inclúe as institucións sociais e públicas; e a *ecoestrutural*, “relativa aos circuitos de manexo de recursos naturais e das tecnoloxías asociadas que posibilitan ditos circuitos, incluíndo os manexos de unidades produtivas” (p. 83). A este respecto, en Calle *et al.* (2013b) distinguen catro dimensións: *persoais*, incluíndo aspectos de conciencia, credibilidade e motivacións dos actores involucrados; *microsociais*, en referencia ás redes de cooperación social e apoio mutuo; *eco-estruturais*, cuxo fin é o peche de circuitos “materiais, enerxéticos, sociais, económicos [e] de circulación de variedades locais” (p. 256) mediante solucións endóxeas e a configuración de CCC; e *meso e macrosociais*, que inclúe “dende redes de cooperación social ata a constitución de institucións sociais ou a presión e xestión de políticas públicas realmente participativas e con axendas abertas aos procesos de agroecoloxía emerxente” (p. 256).

Neste sentido, como apunta Tiftonell (2019), “transitar cara unha produción de alimentos sustentable a través dos principios da agroecoloxía implica non unha transición, senón varias transicións

simultáneas, a diferentes escalas, niveis e dimensións; de índole social, biolóxica, económica, cultural, institucional [e] política” (p. 231), nas que ademais concorren os diferentes enfoques ou «escolas» da Agroecoloxía, “dende as máis ecolóxicas ás máis socio-políticas” (p. 231). En todo caso, segundo o autor,

o tránsito cara a agroecoloxía implica unha transición técnico-productiva a nivel dos subsistemas da explotación, unha transición socio-ecolóxica a nivel da familia rural, a súa comunidade e a súa paisaxe, e unha transición político-institucional a nivel de territorios, rexións e países (p. 231).

Pola súa banda, López-García e Cuéllar-Padilla (2018) apuntan que

a transición agroecolóxica ha de entenderse [...] como un proceso aberto no que os suxeitos van transitando vías propias, non definidas a priori, nas que a orientación agroecolóxica pode ser observable nalgúns detalles das estratexias despregadas -formas de acción social colectiva, discursos, prácticas de manexo agrario, estratexias de circulación dos alimentos- e non noutros (p. 102).

Deste xeito, non se concibe a transición social agroecolóxica en tanto que proceso pechado, unívoco e unidireccional, onde unicamente caben actores e iniciativas xenuinamente agroecolóxicas, senón como un conxunto de dinámicas híbridas, complexas e conflitivas, onde conflúen, interactúan e se retroalimentan factores e actores diversos, con características que poden ser máis alternativas ou convencionais. Segundo estes autores, isto acontece porque

os suxeitos teñen as súas propias condicións e contradicións, que lles levan a desenvolver estratexias de adaptación ao contexto, decotío adoptando indistintamente e de xeito combinado elementos convencionais e alternativos no seu proxecto de acadar a viabilidade social e económica dentro de redes ou sistemas alimentarios alternativos (López-García e Cuéllar-Padilla, 2018, p. 101).

Deste xeito, como apuntan López-García e Cuéllar-Padilla (2018), os «actores híbridos» “poden xogar un papel importante nos procesos de transición, xa que son [...] os que en último termo ampliarán a base social dos procesos de transición” (p. 101), mediante o establecemento de “pontes e alianzas entre actores convencionais e outros dun perfil máis agroecolóxico” (p. 101).

En todo caso, Calle *et al.* (2013b) consideran que son “as tradicións disidentes xunto coas innovacións emerxentes en agroecoloxía” (p. 252) as que sinalan “o camiño (epistemolóxico e práctico) para unha proposta global de transición (social) agroecolóxica” (p. 252). Porén, estes autores realizan unha ampla revisión da literatura na que recollen unha ampla

diversidade de enfoques [que] pode ser entendida como distintos ángulos de observación dun fenómeno, o da transición agroecolóxica, atendendo fundamentalmente a cuestións socioterritoriais (cultura, ecosistemas)[.] de escala (macro, meso, micro, persoal) e de onde situar o impulso para tecer dita transición (manexos produtivos, cooperativismo, redes de produción e consumo, movementos sociais e institucións públicas) (p. 255).

Deste xeito, en base á conxugación desta diversidade de análises, propostas e puntos de vista, pode abordarse “a cuestión do cambio social agroecolóxico dende unha perspectiva integral” (Calle *et al.*, 2013b, p. 253), isto é, dende unha óptica

social e técnica; cultural e medioambiental; reflexiva e construtora dunha metodoloxía aplicable; formulando a interrelación de diferentes escalas de análise: micro e macro; multi-axentes e aberta á inclusión e vinculación dos actores sociais que poden propiciar un cambio agroecolóxico; dende a transición en finca ao metabolismo social no seu conxunto, pasando pola articulación de procesos sinérxicos que se abran a escenarios favorables de cambio ou que identifiquen barreiras (p. 253).

En suma, para Calle *et al.* (2013b), “a transición (social) agroecolóxica é unha mesa de catro patas na que asentar unha [SobA]” (p. 256), debendo operar as catro en equilibrio e mediante sinerxías, incluíndo os cambios individuais ou de conciencia, os manexos produtivos, a recreación de CCC e, por último, a creación de institucións sociais e a presión sobre as públicas. Porén, advirten que “ante as dificultades para encontrar resonancia nun Estado que tende á homoxeneización e á imposición de dinámicas verticais” (p. 258), as propostas de transición deben proceder e ser lexitimadas e protagonizadas dende abaixo, a través dunha Agroecoloxía emerxente, ante o risco de cooptación institucional que conduza á “recreación dun insustentable capitalismo verde ou [ao] establecemento de nichos de mercado para un 20% da poboación adiñeirada” (p. 257), como indican

que está acontecer tanto nos países do centro mediante o control crecente das multinacionais, como nos periféricos a través dos mercados globais e dun “(neo)desenvolvismo que se revela atractor de capitais pero que non revirte [...] dinámicas de insustentabilidade social [...] e [...] ambiental” (p. 257-258).

Neste sentido, López-García *et al.* (2018b) indican que a “promoción de procesos de transición agroecolóxica dende as administracións públicas presenta riscos de convencionalización e cooptación” (p. 33), debido fundamentalmente á “vaguidade co que se aplican tanto a agroecoloxía como os enfoques participativos” (p. 34) dende estas instancias. Neste sentido, se ben recentemente “asistimos a un número relevante de administracións locais do Estado español que implementan proxectos, acciones e procesos en nome da agroecoloxía, especialmente en relación cun marco social e político favorable á innovación en política pública para a sustentabilidade” (p. 34), e aínda recoñecendo que estas experiencias “abren a posibilidade de construír plans estratéxicos ou de acción, dende unha perspectiva participativa e agroecolóxica” (p. 34), constitúen “unha ferramenta profundamente innovadora na política local” (p. 34) e que este cambio na sensibilidade institucional resulta “necesario para un verdadeiro salto de escala da agroecoloxía” (p. 34), os autores advirten que “o marco no que se desenvolve a dialéctica entre organizacións sociais e institucións está definido por intentos de cooptación por parte dalgúns actores, especialmente de ámbito global, con amplo poder en moi distintos ámbitos” (p. 34). Isto concrétase, tanto a nivel teórico como metodolóxico, na exclusión de “aspectos centrais do proceso agroecolóxico, especialmente aqueles relacionados coa equidade no acceso a unha alimentación sustentable e de calidade, ou a certos procesos ecolóxicos que envolven á cadea alimentaria” (p. 34). Ante esta tendencia de cooptación e convencionalización, os autores indican que “a implicación efectiva e horizontal das organizacións sociais na co-produción de políticas públicas, así como unha perspectiva integral de sistema agroalimentario, poderían ser elementos que permitirían previr e compensar estes riscos, a través de procesos participativos” (p. 34).

Así mesmo, cómpre considerar que “a aplicación práctica dos enfoques agroecolóxicos se mostra atravesada por diferentes eixos de tensión” (López-García e Cuéllar-Padilla, 2018, p. 100), presentando “importantes diferencias nas formas de aplicar unha mesma formulación en contextos do Sur e do Norte globais” (p. 100), así como entre contextos rurais e urbanos, xerando “traxectorias e estratexias ben diferentes, que tratan de operativizar conceptos aínda non completamente desenvolvidos, como o de transición agroecolóxica” (p. 100). Neste sentido, na tensión Norte-Sur global pódese apreciar como nos países periféricos nocións como «campesiñado» ou «agricultura familiar» son realidades máis palpables que nos centrais, onde está máis consolidada a agricultura empresarial. Así mesmo, mentres que o Sur global destaca pola “existencia de actores sociais e políticos fortes e moi afíns aos enfoques agroecolóxicos” (p. 101), no Norte, “os procesos de transición agroecolóxica trátanse de construír [...] coa participación, xunto con actores moi vinculados aos movementos agroecolóxicos, doutros actores profundamente convencionais” (p. 102) ou mesmo “con actores alternativos non agrarios [...], vinculados co consumo alimentario ou cos movementos sociais urbanos” (p. 102). No eixo urbano-rural, destacan tamén as tensións relacionadas cos “suxeitos da transición agroecolóxica” (p. 102), pois mentres os procesos rurais “se centran nun enfoque colectivo ou comunitario, e se apoian en organizacións fortes, estruturadas e ben definidas” (p. 102) -sobre todo en contextos latinoamericanos-, no ámbito urbano “o concepto de «comunidade» perde sentido ou mostra un sentido moito máis laxo” (p. 102). A existencia destas diverxencias, ás que se suman outras relacionadas cos tempos, coa diversidade de actores implicados e coa súa natureza e circunstancias, da lugar a unha diversidade de escenarios que require de “estratexias metodolóxicas moi diferentes en cada caso” (p. 102), facendo emerxer así novas hibridacións da transición social agroecolóxica.

En calquera caso, Álvarez e Begiristain (2019) defenden que o enfoque agroecofeminista deberá tomar un papel protagonista nas transicións sociais agroecolóxicas para que estas sexan realmente transformadoras e inclusivas, aínda que, polo momento, “nas iniciativas agroecolóxicas [...] a análise feminista nos contextos de partida e a

inclusión do feminismo como aspecto prioritario nos proxectos está ausente de maneira notable” (p. 133). Como apuntan as autoras, se ben se podería presupoñer que este tipo de alternativas con enfoque crítico terían xa incorporado completamente esta perspectiva, “a realidade móstranos que, a día de hoxe, ben por ausencia de visión ou por falta de ferramentas para a súa aplicación, isto aínda non ocorre” (p. 133), polo que cómpre integrar de xeito central algunhas cuestións clave para incorporar o feminismo a estas transicións, como a análise crítica da división sexual do traballo -o produtivo e o reprodutivo- en torno ao sistema agroalimentario, a consideración dos tempos como dereito, a deconstrución dos roles, privilexios e lóxicas masculinas, ou a reconsideración das políticas públicas baixo este prisma.

En suma, e dende un punto de vista comprensivo, Gliessman (2015; 2016) ofrece un modelo de proceso de transición agroecolóxica en cinco niveis, a modo de folla de ruta para avanzar na transformación do sistema agroalimentario global. Se ben nun inicio este modelo restrinxíase ao nivel técnico-produtivo -aínda que cunha importante dimensión cultural- da conversión agraria a sistemas produtivos sustentables (Gliessman, 2002), posteriormente o autor engadiría tamén os aspectos socioeconómicos e políticos para a transición e a transformación dos sistemas agroalimentarios globais (Gliessman, 2015), culminando un enfoque que incluso é recollido pola FAO (2015c) na introdución que fai este autor no libro de actas do xa referido simposio organizado por esta institución arredor da Agroecoloxía (Ver Táboa 19).

Táboa 19. Niveis da transición agroecolóxica de Gliessman.

Carácter	Ámbito	Nivel		Concreción
Conversión	Finca	1	Aumentar a eficiencia das prácticas industriais e convencionais para reducir o uso e consumo de insumos custosos, escasos o prexudiciais para o medio ambiente	Agricultura de precisión
		2	Substituír os insumos e prácticas industriais/convencionais por insumos e prácticas alternativas	Agricultura ecolóxica
		3	Redeseñar o agroecosistema para que funcione sobre a base dun novo conxunto de procesos ecolóxicos	Agroecoloxía técnico-productiva

Transición	Sistema Agroalimentario	4	Restablecer unha conexión máis directa entre quen cultiva a comida e quen a consume	Agroecoloxía socio-económica e cultural
Transformación		5	Construír un novo sistema alimentario global, baseado na equidade, a participación, a democracia e a xustiza, que alén de sustentable, axude a restaurar e protexer os sistemas de soporte vital da Terra	Agroecoloxía política

Fonte: Gliessman (2015; 2016) e FAO (2015c). Elaboración propia.

Como apuntan Gliessman e Ferguson (2020), a investigación pode e debe contribuír á transición agroecolóxica. Con todo, se ben as investigacións nos dous primeiros niveis foron prolíficas nas décadas anteriores e aínda ocupan a maior parte das publicacións agronómicas, actualmente non son unha prioridade para Agroecoloxía, que debe enfocarse preferentemente no terceiro, cuarto e quinto nivel da transición mediante enfoques inter e transdisciplinares, sistémicos e orientados ao cambio, abordando o redeseño integral dos sistemas produtivos baixo o enfoque agroecolóxico, a creación de mercados alternativos baseados nas relacións de confianza e que promovan a equidade e a solidariedade entre as diferentes partes dos sistemas agroalimentarios e, en definitiva, “o profundo cambio transformador que se precisa en todas as partes do sistema alimentario para lograr a sustentabilidade ecolóxica, económica, social e cultural” (p. 1).

Como último apunte, cabe sinalar que, entre a recente profusión de sistemas e ferramentas de criterios e indicadores para avaliar o grao de «desempeño agroecolóxico», de SobA ou de transición agroecolóxica por parte dos diferentes tipos de iniciativas, proxectos, programas ou políticas (Begiristain, 2018a; 2018b; Pomar, Duran, Gamboa, Binimelis e Tendero, 2018; Vicente-Almazán *et al.*, 2019; Mottet *et al.*, 2020), a xa referida iniciativa *Agroecology Infopool* de Biovisión ofrece unha ferramenta de valoración do carácter transformador de proxectos e políticas⁷⁷⁰ baseada precisamente no marco analítico dos cinco niveis de transición de Gliessman (2016) combinado cos dez elementos da Agroecoloxía da FAO (2018b) (Ver Figura 70).

⁷⁷⁰ Ver <https://biovision-act.herokuapp.com/> [Revisado o 23 de abril de 2021].

Figura 70. Comparación entre os cinco niveis da transición agroecolóxica de Gliessman (2015) e os dez elementos da Agroecoloxía (FAO, 2018b).

Fonte: <https://www.agroecology-pool.org/methodology/> [Revisado o 23 de abril de 2021]. Tradución propia.

En suma, como abordamos a continuación, a Agroecoloxía devén nun marco guía fundamental para a transición cara sistemas agroalimentarios sustentables, mais tamén, dende unha perspectiva máis ampla, cara a urxente transición ecosocial e a sustentabilidade socioecolóxica en xeral (Otero-Rozas *et al.*, 2019).

5.4.A Agroecoloxía e a transición ecosocial cara sistemas agroalimentarios sustentables

Como xa avanzamos no subepígrafe 4.3, a Agroecoloxía, baixo diferentes concepcións, constitúe un enfoque protagonista nos escenarios para a transición ecosocial previstos para esta década, tanto dende formulacións afíns á perspectiva débil da sustentabilidade -como o *Green New Deal*-, como dende propostas propias da perspectiva forte

-como o Decrecemento⁷⁷¹- (Ecologistas en Acción, 2019). Así mesmo, como tamén avanzamos na introdución e ao longo do presente epígrafe, os principios, elementos e manifestacións da Agroecoloxía están a adquirir unha prominencia cada vez maior nos discursos científicos, agrarios e políticos con relación á súa relevancia central na transición cara sistemas agroalimentarios sustentables (Wezel *et al.*, 2020).

Con relación á primeira apreciación, Calame (2016) explora a relevancia da Agroecoloxía, e particularmente da súa dimensión socioeconómica e das súas propostas políticas, no seo dos movementos para unha transición ecolóxica e social, en tanto que a alimentación é un dos ámbitos fundamentais -xunto á vivenda, a mobilidade, a produción manufacturera e a vida cultural e simbólica- sobre os que, segundo o autor, pivota dita transición e que cómpre abordar a través dos seus tres pilares ecolóxicos: a sobriedade no consumo, a eficacia agronómica e o uso de recursos renovables. Así mesmo, este autor sinala que as innovacións socioeconómicas e políticas que achega a Agroecoloxía mediante a construción colectiva e participativa de alternativas, dota de novos sentidos sociais e simbólicos aos modos de vida que se precisan configurar a través da transición ecosocial, compensando a perda de gratificación material acadada a través do consumo cunha maior abundancia e densidade das relacións sociais, o enriquecemento dos contextos comunitarios e “unha redistribución da capacidade de iniciativa no seo da sociedade” (p. 121) mediante enfoques de axencia e participación.

No mesmo sentido, segundo Otero-Rozas *et al.* (2019), “dentro da transición cara a sustentabilidade socioecolóxica, os principios e prácticas da agroecoloxía están a proporcionar coñecementos” (p. 10) clave no ámbito ambiental, social e económico, destacando concretamente: as relacións sinérxicas entre os agroecosistemas e as paisaxes; a aplicación da Economía Solidaria aos sistemas agroalimentarios e o seu potencial tanto para o sostén económico de

⁷⁷¹ A relación entre Agroecoloxía e Decrecemento é especificamente explorada por González de Molina e Infante-Amate (2010), que consideran, por unha banda, que “a Agroecoloxía é un instrumento indispensable para facer posible o decrecemento sustentable do sistema agroalimentario” (p. 113), e pola outra, que “o decrecemento sustentable debe ser o obxectivo prioritario de calquera estratexia agroecolóxica” (p. 113).

pequenas agricultoras e minoristas periurbanas como para a transformación da alimentación urbana e “a restauración das relacións entre áreas rurais e urbanas” (p. 10); ou as estratexias para a promoción de cambios nas dietas, a superación de barreiras financeiras e a configuración de dinámicas de socialización colectiva en torno a canles diversas e complementarias para contribuír conxuntamente á transición agroecolóxica. Así mesmo, sempre que “o potencial transformador da agroecoloxía manteña a súa independencia respecto aos grandes actores do mercado” (p. 10), esta gardará o seu potencial para

recordar e re-narrar o pasado, o presente e dar forma ao futuro das comunidades; re-significar aos campesiños e a sociobiodiversidade abrindo espazos para as mulleres, as persoas racializadas, indíxenas, urbanas e LGBT+; para transformar gradualmente as culturas cara o recoñecemento de formas plurais de saber e facer; e en xeral para co-producir a interconexión entre os seres humanos e a natureza (p. 10).

Así mesmo, Timmermann e Félix (2015) fan fincapé nas achegas da Agroecoloxía no ámbito sociolaboral, en tanto que consideran que contribúe á fomentar a «xustiza contributiva»⁷⁷² mediante a resignificación do traballo agrario, cun maior recoñecemento do labor das produtoras e tamén un maior protagonismo e autodeterminación na toma de decisións que afectan aos sistemas agroalimentarios por parte destas, o cal ademais volve máis atractivas as ocupacións agrarias para as novas xeracións, contribuíndo á reprodución social da agricultura familiar.

Con relación ao crecente recoñecemento do papel da Agroecoloxía na transición cara sistemas agroalimentarios sustentables, o HLPE (2019) dedica a súa primeira recomendación aos responsables da toma de decisións á promoción dos enfoques agroecolóxicos para impulsar a transformación dos sistemas agroalimentarios, instando a “todas as partes interesadas relacionadas cos sistemas alimentarios (incluídos os

⁷⁷² Timmermann e Félix (2015) defínena como “o que se espera e pode chegar a xente en termos de traballo” (p. 526). Isto entraña, segundo os autores, por unha banda, “responsabilidades colectivas para facilitar contextos de traballo e formación que permitan a produtividade e a participación” (p. 527), e pola outra, “responsabilidades individuais, como facer o que nos corresponde para manter as institucións sociais nas que confiamos” (p. 527), polo que “a xustiza contributiva esixe que tanto as tarefas tediosas como o traballo significativo se distribúa equitativamente entre individuos capaces sen discriminación indefendible” (p. 527).

Estados, as autoridades locais, as organizacións intergubernamentais, a sociedade civil e o sector privado, os centros de investigación e as institucións académicas)” (p. 24) a aprender dos enfoques agroecolóxicos para desenvolver formas concretas de impulsar as anteditas transicións. Para tal efecto, concretamente recoméndase: “ter en conta e valorar a diversidade dos sistemas agroalimentarios e dos seus contextos nas diferentes escalas á hora de deseñar as vías de transición” (p. 24); avaliar os sistemas agroalimentarios considerando “as repercusións ambientais, sociais e económicas da produción e o consumo de alimentos” (p. 24); “recoñecer a importancia de mellorar a pegada ecolóxica dos sistemas alimentarios como principio operacional para a transición cara sistemas alimentarios sustentables” (p. 24), estimulando un consumo apropiado e que apoie prácticas agroalimentarias “que manteñan ou melloren o capital natural en lugar de esgotalo” (p. 24); e, por último, “estimular a integración da ciencia transdisciplinaria e os coñecementos locais [...] en procesos de innovación participativos que transformen os sistemas alimentarios” (p. 24).

Neste mesmo sentido, Gliessman (2018b) destaca dous informes do IPES-Food (2017a; 2017b) que, segundo afirma, “sinalan os elementos do cambio transformador que debe acontecer” (Gliessman, 2018b, p. 475) nos sistemas agroalimentarios “para poñernos no camiño cara a sustentabilidade” (p. 475), salientando o traballo desta organización que o autor considera “líder no movemento mundial para o cambio do sistema alimentario” (p. 475).

Do primeiro informe, Gliessman (2018b) salienta os “cinco puntos clave que se poden utilizar para construír sistemas alimentarios máis saudables, e as medidas que se poden tomar colectivamente para acelerar o cambio” (p. 475) neste sentido. Concretamente, as cinco pancas para a transición a sistemas agroalimentarios saudables propostas polo IPES-Food (2017a) en base ao modelo agroecolóxico oríéntanse a abordar conxuntamente “os déficits de conciencia pública, evidencia científica e vontade política [...] e proporcionar unha nova base para acción” (p. 78), consistindo especificamente en: promover a reflexión sobre os sistemas agroalimentarios a todos os niveis,

desvelando os seus impactos sistémicos, considerados na súa totalidade e a escala global, para “valorar adecuadamente as prioridades, os riscos e as compensacións que sustentan os nosos sistemas alimentarios” (p. 78), xogando un papel clave as prácticas educativas e os espazos de participación das iniciativas agroecolóxicas; realinear a investigación científica cos principios de interese e ben público, mediante enfoques interdisciplinarios e orientados á procura de solucións sistémicas, así como unha financiación pública que asegure a súa independencia con respecto aos intereses do capital privado; poñer en valor as alternativas, documentando, estudando e valorando os sistemas agroalimentarios alternativos; adoptar o principio de precaución ante os impactos multifactoriais -ambientais, económicos, sociais, etc.- dos sistemas agroalimentarios sobre a saúde humana; e definir políticas alimentarias integradas nun marco de gobernanza participativa mediante enfoques intersectoriais e multiactor.

Neste sentido de transición a un sistema agrolimentario máis saudable, entre as medidas para reducir a exposición da poboación aos praguicidas a través da alimentación que se recollen no último informe de Ecoloxistas en Acción sobre esta cuestión (García *et al.*, 2020), recoméndase especificamente “transformar o insostible sistema agrario industrializado a un sistema agroecolóxico” (p. 32), en tanto que, como vimos, a Agroecoloxía procura, entre outras prácticas, “a substitución dos praguicidas por un manexo adecuado e por preparados naturais realizados a partir das plantas locais” (p. 32). A este respecto, Elver (2017) presenta a Agroecoloxía como alternativa ao uso de praguicidas, xa que non se limita a substituír os produtos químicos por substitutivos de base biolóxica, senón que ademais “promove as prácticas agrícolas adaptadas ás contornas locais e estimula as interaccións biolóxicas beneficiosas entre distintas plantas e especies para lograr un solo san e fertilidade a longo prazo” (p. 22-23), de modo que alén de reducir a dependencia de insumos externos, tamén diminúe a vulnerabilidade dos cultivos ante pragas e doenzas a través de prácticas que fomentan a agrobiodiversidade e protexen os solos da erosión. Deste xeito, a Agroecoloxía promove ao mesmo tempo sistemas produtivos economicamente viables para as pequenas agricultoras e a provisión de alimentos saudables e libres de tóxicos para as consumidoras.

Do segundo informe, Gliessman (2018b) destaca a proposición de medidas para abordar as causas profundas da concentración corporativa dos sistemas agroalimentarios, como a democratización tecnolóxica mediante fórmulas de acceso libre e aberto, a diversificación e descentralización da innovación e a xeración de coñecemento localmente contextualizado e aplicable, por unha banda; e a construción de CCC e outros modelos innovadores de distribución e intercambio, así como iniciativas de Economía Solidaria, para sortear, alterar e desconsolidar as cadeas agroalimentarias hexemónicas, polo outro.

Con respecto á democratización do coñecemento e a innovación, Pimbert (2017) destaca as achegas do enfoque agroecolóxico na confrontación da “investigación de arriba cara abaixo e a hexemonía do cientifismo, así como a actual privatización da investigación e mercantilización do coñecemento” (p. 261), así como a promoción dun cambio de paradigma caracterizado polo traspaso do control sobre as prioridades científicas dende as corporacións privadas á cidadanía, outorgando unha maior “axencia e poder de toma de decisións aos campesiños, pobos indíxenas, traballadores da alimentación, pastores e cidadáns-consumidores” (p. 261). Isto concrétase, por unha banda, na configuración de redes horizontais de investigación que integran a campesiñas e outras cidadás que co-producen activamente coñecementos dende un enfoque autoxestionado e orientado á aprendizaxe e á acción autónoma a través de procesos de IAP e de educación crítica. Pola outra, na democratización e transformación da “investigación pública para servir mellor ao ben común e non a intereses económicos” (p. 262), con especial énfase nas “innovacións institucionais, pedagóxicas e metodolóxicas que permiten a participación e a axencia cidadá ao longo de todo o ciclo de investigación” (p. 262).

En conxunto, Gliessman (2018b) apunta que “a forza de ambos informes radica na maneira en que ofrecen oportunidades e recomendacións realistas para o cambio” (p. 476) e en que, en base ao xa citado informe do IPES-Food (2016), “afondan [...] en compoñentes máis amplas e complexas dos sistemas alimentarios que con demasiada

frecuencia se considera que están fóra do ámbito da agroecoloxía” (Gliessman, 2018b, 476).

Así mesmo, no xa referido centro de coñecementos sobre Agroecoloxía da FAO recóllense un conxunto de publicacións que precisamente abordan as achegas das formulacións agroecolóxicas á transición cara sistemas agroalimentarios máis xustos e sustentables. Este é o caso da recente obra de Anderson, Bruil, Chappell, Kiss e Pimbert (2021), na que se aborda en profundidade -entre outras cuestións asociadas ao enfoque transformador da Agroecoloxía- as concepcións, implicacións e interaccións dos procesos de escalado, transición e transformación agroecolóxica. Ou tamén da compilación das contribucións de 40 expertos no campo realizada por Haerlin e Herren (2020), nas que se revisan os avances acadados dende a publicación do informe do IAASTD (2009) na crítica dos sistemas agroalimentarios hexemónicos e na formulación de propostas para un cambio de paradigma arredor da transformación dos sistemas agroalimentarios.

En todo caso, como sinala Hilmi (2018), “nos procesos de transición é fundamental a creación de novas conexións e patróns que conecten ás persoas, as institucións e os recursos que ata entón estaban illados” (p. 68-69), para o cal “o diálogo local e a consulta democrática toman toda a súa importancia” (p. 69), posto que as transicións efectivas se caracterizan precisamente por ser “multicapa, multinivel, multiactor, multidimensionais e multietapa” (p. 68). Neste sentido, as administracións públicas poden desempeñar unha función destacada na gobernanza e na dinamización das transicións de base agroecolóxica para a construción de sistemas agroalimentarios sustentables, tanto a través da formulación de políticas mediante enfoques participativos, apoiando e contando coas iniciativas sociais agroecolóxicas xa existentes para contribuír ao seu escalado vertical e horizontal, como mediante a financiación da investigación agroecolóxica dende enfoques transdisciplinares, participativos e orientados á acción.

Porén, como sinalan Miles, DeLongue e Carlisle (2017), contrariamente ás recomendacións de Gliessman e Ferguson (2020), ata o momento, a financiación pública deste campo tense orientado

fundamentalmente -canto menos nos Estados Unidos- aos dous primeiros niveis da transición definidos por Gliemann (2015; 2016), excluindo polo xeral á investigación centrada nos tres niveis superiores, isto é, “a investigación máis prometedora” (Miles *et al.*, 2017, p. 861), en tanto que mostra “o maior potencial para transformar a sustentabilidade dos recursos naturais, a saúde humana e o benestar” (p. 861). Máis concretamente, as autoras sinalan que a maior parte da financiación “se destinou a proxectos centrados en mitigar os problemas individuais asociados cun sistema agrícola fortemente centrado no monocultivo convencional” (p. 861), tendo como obxectivo a mellora da eficiencia dos manexos convencionais a nivel de finca -nivel 1-, e, en menor medida, ao estudo “de pesticidas biolóxicos que podan substituír aos [...] convencionais, de insumos de materia orgánica que podan reempazar aos fertilizantes sintéticos, e da labranza de conservación que poda reempazar aos sistemas de labranza pesada” (p. 861) -nivel 2-. Por contra, a investigación “que ten como obxectivo deseñar estratexicamente sistemas de agricultura agroecolóxica que aborden os problemas de raíz” (p. 861) -nivel 3- e a “investigación socio-ecolóxica que traballa para conectar mellor aos produtores cos consumidores a través de políticas, negocios ou apoios sociais” (p. 861) -nivel 4-, que resulta “necesaria para facilitar a adopción con éxito de prácticas agrícolas máis sustentables e equitativas a maior escala” (p. 861), recibiron respectivamente unha proporción moito menor de fondos públicos. Por último, a financiación de investigacións orientadas á transformación dos sistemas agroalimentarios nacionais e globais, necesaria para abordar a transición cara modelos sustentables -nivel 5-, é segundo as autoras “particularmente rara”⁷⁷³ (p. 862).

Ante isto, Miles *et al.* (2017) demandan a adopción dunha “nova axenda de investigación para o futuro que teña como obxectivo transformar o sistema alimentario cara a sustentabilidade ecolóxica, a resiliencia, a participación comunitaria e a equidade social” (p. 861), invertendo a xerarquía de prioridades de investigación e priorizando as que inclúen un enfoque agroecolóxico integral, sistémico, transdisciplinario e transformador -niveis 3 a 5 da transición-.

⁷⁷³ No sentido de excepcional ou escasa.

Así mesmo, se ben o crecente recoñecemento institucional da Agroecoloxía como marco orientador das transicións cara a sustentabilidade dos sistemas agroalimentarios é identificada por Doré e Bellón (2019), entre outros, como unha panca para amplificación agroecolóxica, cómpre considerar tamén que, como se sinalou no anterior subepígrafe,

a aplicación do enfoque agroecolóxico dende as institucións foi sinalada como un proceso que presenta riscos de convencionalización e cooptación para o enfoque agroecolóxico, que poden entrañar a redución [do seu potencial] para xerar procesos de sustentabilidade para os sistemas alimentarios (López-García *et al.*, 2018b, p. 34).

Ante estes obstáculos á transición agroecolóxica e á súa ulterior contribución á transición ecosocial e á construción de sistemas agroalimentarios sustentables, e na procura de alternativas que manteñan un equilibrio entre as aspiracións de amplificación e a conservación do carácter transformador da Agroecoloxía, López-García *et al.* (2018b) presentan a *Dinamización Local Agroecolóxica* - en adiante DLAe- “como unha estratexia para promover a transición agroecolóxica e a soberanía local a través dun conxunto de métodos e ferramentas para promover a resiliencia e o empoderamento das comunidades locais, incorporando os enfoques participativo e territorial” (p. 35). Neste sentido, este enfoque práctico da Agroecoloxía “mobiliza as redes de actores, recursos e capacidades das comunidades locais a través da reactivación da actividade agraria sustentable” (p. 35), promovendo “o protagonismo do sector agrario, a articulación multi-actor, a educación agroecolóxica, o [CET], e as redes alimentarias alternativas” (p. 35). Para tal efecto, este enfoque mestura “metodoloxías de [IAP] con outros métodos de investigación e desenvolvemento comunitario, de cara a fortalecer a capacidade das comunidades locais de construír proxectos de transición agroecolóxica apropiados, integrais, inclusivos e territorializados” (p. 35). En resumidas contas, trátase de “aplicar as perspectivas da educación popular á promoción da transición agroecolóxica” (p. 35), promovendo “o empoderamento das comunidades locais a través de procesos de aprendizaxe colectiva, nos que estas se implican na investigación, pasando de ser obxecto a suxeito” (p. 35). Neste sentido, na DLAe

cobran especial relevancia as redes muti-actor “á hora de abrir espazos (foros híbridos) nos que as innovacións xeradas polos tecidos sociais locais poden impactar e transformar os réximes socio-técnicos dominantes” p- 35), reconfigurando así mesmo “os roles de distintos actores nos sistemas agroalimentarios locais” (p. 35). Así, dende esta perspectiva, “a articulación dialéctica entre administracións locais, academia e organizacións sociais” (p. 35) constitúe un elemento central na construción de “saltos de escala nas transicións agroecolóxicas” (p. 35), se ben esta non está exenta de conflitos e contradicións, particularmente a partir da concepción da Agroecoloxía que manexan os distintos axentes involucrados.

Nesta mesma liña, Pomar-León *et al.* (2016) definen o DLAE como “unha proposta práctica de ámbito local para construír un sistema agroalimentario sustentable mediante a promoción da [SobA], a cohesión territorial e social, a reprodución social das comunidades locais e a conservación dos ecosistemas” (p. 6), situando “no centro das estratexias de desenvolvemento local a necesidade de construír redes alimentarias alternativas” (p. 6) orientadas á “reactivación da produción agropecuaria, o protagonismo do campesiñado, o [CET] e o fortalecemento dos mercados locais e os [CCC]” (p. 2), e reforzando así mesmo o dereito e a capacidade na toma de decisións sobre os bens comúns -alimentación, terra, auga, sementes- por parte das comunidades. Deste xeito, o DLAE preséntase como “unha resposta ao anhelos de radicalidade democrática que están a expresar sectores cada vez máis amplos da sociedade” (p. 6), construíndo “a nivel local respostas aos desequilibrios que xeran o sistema agroalimentario industrial e as políticas de desenvolvemento económico convencionais” (p. 6). Para tal efecto, deséñanse e dinamízanse metodoloxías de IAP, sobre as que xira o uso doutras técnicas, métodos e estratexias, “para abrir procesos de acción-reflexión-acción dende a lóxica de facer ciencia coa xente, e situar o protagonismo nas comunidades locais” (p. 7), articulándose nun “proceso con distintas fases para avanzar cara a Transición Agroecolóxica” (p. 8): unha preparación preliminar do proceso por parte das persoas ou entidades promotoras; a realización dunha diagnose participativa; unha planificación tamén participativa en base á diagnose realizada; a consecuente posta en práctica colectiva das

accións acordadas; e unha última fase de avaliación conxunta, a partir da cal se valora a continuidade do proceso iniciado.

Os propios López-García *et al.* (2018b) analizan dous casos de procesos participativos que empregan a metodoloxía do DLAE na “construción de plans estratéxicos para a sustentabilidade de sistemas alimentarios localizados” (p. 35) desenvolvidos no Estado español: o proxecto titulado «Alimentem Collserola», implementado no Parque Natural barcelonés homónimo; e a xa referida *Estratexia Alimentaria de Valladolid e alfoz*, titulada «Alimenta Valladolid». Así mesmo, están a proliferar múltiples procesos de DLAE en diferentes partes do Estado, como por exemplo os tres casos analizados por López-García *et al.* (2021) nos que se empregou esta metodoloxía “para impulsar transicións cara a sustentabilidade en grupos de agricultores convencionais de regadío no termo municipal de Valencia” (p. 2); ou a investigación participativa baixo o enfoque do DLAE impulsada por Sánchez-Taboada (2018) en Allariz. Neste sentido, o curso de postgrao en DLAE da Universitat Oberta de Catalunya⁷⁷⁴ está a constituir un claro impulsor desta metodoloxía no ámbito xeográfico español. Así mesmo, o traballo desenvolvido polo laboratorio agrícola participativo *Agrolab Madrid*⁷⁷⁵ en prol da transición agroecolóxica mediante a reactivación das áreas rurais e periurbanas da Comunidade de Madrid adopta un enfoque de desenvolvemento rural local mediante os «laboratorios vivos» cun enfoque próximo ao da DLAE, pero máis centrado no eido produtivo (García-Llorente *et al.*, 2019).

Para finalizar este subepígrafe, unha vez referida sucintamente a relevancia das achegas da Agroecoloxía para a transición ecosocial e a construción de sistemas agroalimentarios sustentables, así como presentadas algunhas formas de contribuír ás mesmas a través de enfoques máis participativos e horizontais tanto dende o ámbito da investigación como da intervención social a escala local, cabe destacar como os impactos da actual crise sanitaria da COVID-19 sobre o funcionamento dos sistemas agroalimentarios vixentes, e en particular

⁷⁷⁴ Ver https://www.uab.cat/web/postgrado/diplomatura-de-postgrado-en-dinamizacion-local-agroecologica/informacion-general-1206597472083.html/param1-3258_es/ [Revisado o 25 de abril de 2021].

⁷⁷⁵ Ver <https://agrolabmadrid.com> [Revisado o 25 de abril de 2021].

sobre a situación económica das pequenas produtoras campesiñas e sobre a garantía da SegA e a realización do DAA, xunto coas súas múltiples conexións coa crise socioambiental na que se enmarca, puxeron de relevo a urxencia de acometer as anteditas transicións. Neste sentido, tanto dende o ámbito das políticas públicas de carácter agroecolóxico⁷⁷⁶ como dende os movementos e as iniciativas sociais agroecolóxicas⁷⁷⁷ púxose o foco na necesidade de acelerar e fortalecer os procesos de transición cara sistemas agroalimentarios locais e sustentables a través dun enfoque agroecolóxico.

A este respecto, e como xa se foi apuntando, a manifestación da Agroecoloxía como movemento social xoga un papel crucial na transición social agroecolóxica e, por extensión, na construción de sistemas agroalimentarios sustentables. Nos seguintes subepígrafos abordamos máis concretamente esta expresión social da Agroecoloxía Política, incluíndo así mesmo as concrecións da dimensión socioeconómica que se materializan en formas alternativas de organización colectiva mediante a que se articulan redes alternativas alimentarias e CCC que traballan e se entretecen na configuración conxunta de sistemas agroalimentarios locais e rexionais, sen perder de vista o fin último de transformar o sistema agroalimentario global, acabando coa hexemonía do actual réxime corporativo.

5.5. Agroecoloxía como movemento social

Techo, tierra, trabajo, pan, salud, educación, independencia, democracia, libertad, justicia y paz. [...] Estas son, hoy, nuestras exigencias. (EZLN, 1996).

O agroecolóxico é un movemento social emerxente, mais que tamén presenta unha dimensión, alcance e traxectoria relevantes. Como sinala Toledo (2019), “o número de movementos sociais e políticos que reivindicán á agroecoloxía como o seu obxectivo principal foi medrando a un ritmo crecente” (p. 163) nas últimas décadas. Neste sentido, Sevilla e Martínez-Alier (2006a) apuntan que “o antagonismo

⁷⁷⁶ Ver <https://www.ciudadesagroecologicas.eu/la-alimentacion-local-de-calidad-y-sostenible-seguridad-frente-a-los-riesgos-sanitarios-globales/> [Revisado o 25 de abril de 2021].

⁷⁷⁷ Ver, por exemplo, <https://directa.cat/es-el-moment-dacelerar-la-transicio-a-sistemas-alimentaris-locales-i-sostenibles> [Revisado o 25 de abril de 2021].

agroecolóxico á globalización neoliberal [...] é un fenómeno global” (p. 472), que se concreta en movementos “nacidos da resistencia local ás multinacionais das sementes, á degradación dos ecosistemas e ás ameazas aos medios de vida debido á modernización agrícola” (p. 472), así como da oposición “ás exportacións subvencionadas de excedentes agrícolas dos EE.UU. e a UE” (p. 472). Deste xeito, os autores presentan o movemento agroecolóxico como “un movemento mundial de disidencia formado por unha rede de redes” (p. 472).

Segundo indica o HLPE (2019), “os movementos sociais vinculados á agroecoloxía xurdiron a miúdo como resposta ás crises agrarias e foron da man doutras iniciativas máis amplas destinadas a iniciar un cambio xeneralizado na agricultura e os sistemas alimentarios” (p. 15). Deste xeito,

a agroecoloxía converteuse no marco político xeral no que moitos movementos sociais e organizacións de campesiños de todo o mundo fan valer os seus dereitos colectivos e defenden unha diversidade de sistemas agrícolas e alimentarios adaptados á contorna local e practicados maioritariamente por produtores de alimentos en pequena escala (p. 15).

Esta diversidade de movementos sociais coinciden así mesmo en destacar “a necesidade de establecer unha forte conexión entre a agroecoloxía, o dereito á alimentación e a [SobA]” (HLPE, 2019, p. 15) e, dende esta perspectiva compartida, “fan da agroecoloxía unha batalla política, que esixe que as persoas desafíen e transformen as estruturas de poder da sociedade” (p. 15).

Neste mesmo sentido, Wezel *et al.* (2020) apuntan que “os movementos sociais propoñen a agroecoloxía como solución a crises modernas como o cambio climático e a desnutrición, en contraste co modelo agrícola industrial dominante baseado no uso de insumos externos” (p. 2). Así, o seu obxectivo fundamental compartido “é transformar a agricultura para construír sistemas alimentarios localmente relevantes que fortalezan a viabilidade económica das áreas rurais sobre a base de [CCC] e unha produción de alimentos xusta e segura” (p. 2). Para tal efecto apoian “diversas formas de produción de alimentos a pequena escala e de agricultura familiar, a agricultores e comunidades rurais, á [SobA], ao coñecemento local, á xustiza social,

á identidade e cultura local, e aos dereitos indíxenas a sementes e razas” (p. 2).

Pola súa banda, De Benito, Morales e Simón (2018) sinalan que “cada vez máis voces se erguen contra o sistema alimentario, crecentemente globalizado, que concentra poder e se sustenta en dinámicas de opresión cara quen está na base da produción de alimentos” (p. 133). Como resultado da congregación destas voces críticas, emerxen “movementos agroecolóxicos cunha bagaxe teórica dende a que sustentan o cuestionamento do sistema agroalimentario e ás relacións de dominación da cidade sobre o territorio” (p. 133), e que ao mesmo tempo acompañan “dunha experimentación de prácticas que recompoñen as condicións materiais de existencia dende a agroecoloxía e o comunitario” (p. 133), facendo da propia Agroecoloxía

un marco dende o que construír novas relacións urbano-rurais baseadas na solidariedade e na xustiza social, aplicando os principios da ecoloxía aos sistemas produtivos agrarios, e perseguindo un acceso máis xusto aos alimentos e aos medios de produción por parte de toda a poboación e de todos os territorios (p. 103).

Esa relevancia do plano construtivo ou propositivo, baseado nunha análise crítica, no seo do movemento agroecolóxico é expresada por De Benito *et al.* (2018) da seguinte maneira:

Os movementos agroecolóxicos son conscientes da insustentabilidade do modelo dominante e as súas críticas dirixidas contra o sistema alimentario tradúcense en propostas para xerar alternativas coas que se estreiten lazos entre produción e consumo. Son propostas que mostran xeitos de organizar canles alternativas e se esforzan por facer viables proxectos agroecolóxicos de pequena escala (p. 137).

En todo caso, estas mesmas autoras puntualizan que “ao falar de movemento non estamos dando por feito a existencia dunha articulación formal e organizada dentro das diferentes correntes que o compoñen” (De Benito *et al.*, 2018, p. 134), senón máis ben dun “espectro de iniciativas que trata de construír mediante a ferramenta da agroecoloxía sistemas de produción, distribución e consumo de alimentos que superen os problemas vinculados ao sistema alimentario capitalista” (p. 134).

Precisamente esta diversidade de manifestacións de acción social e política colectiva vinculada á Agroecoloxía leva a Wezel *et al.* (2009) a preguntarse que é exactamente un movemento agroecolóxico, dado que ata o momento, segundo os autores, “non é posible responder claramente a isto debido á ampla variedade destes movementos, como ilustran os casos dos diferentes países” (p. 511). Neste sentido, os autores apuntan que, a trazos xerais, “un movemento agroecolóxico pode ser un grupo de agricultores que traballan pola seguridade alimentaria, a soberanía e a autonomía” (p. 511). Así mesmo, fixándose no caso brasileiro, tamén “podería ser un movemento máis político da poboación local para o desenvolvemento rural” (p. 511). Ou, volvendo a mirada cara os Estados Unidos, “pode ser un movemento de grupos de agricultores para ampliar a agricultura alternativa a través de asociacións sociais para responder mellor aos desafíos ecolóxicos e ambientais dentro de sistemas de produción agrícola relativamente especializados” (p. 511). En todo caso, segundo os autores, “estes movementos están claramente orientados á acción e, en xeral, responden a obxectivos comúns máis elevados, como o [DS] e a agricultura sustentable” (p. 511).

A este respecto, De Benito *et al.* (2018) sinalan que “o movemento agroecolóxico se configurou dende os seus inicios nun permanente proceso de negociación e conflito entre os movementos sociais, organizacións campesiñas e ecoloxistas internacionais, o mercado alimentario hexemónico e as institucións públicas” (p. 134). Neste sentido, Wezel *et al.* (2009) indican que “grande parte do traballo dos primeiros proxectos que hoxe poderíamos chamar «un movemento agroecolóxico» en realidade non usaba o termo en absoluto, e a miúdo estaban dentro do marco de actividades ambientais máis amplas” (p. 511), xa que, como xa apuntamos, “nas décadas de 1960, 1970 e 1980 o termo agroecoloxía polo xeral non era usado para describir un movemento” (p. 506), senón que se refería sobre todo á unha disciplina científica e a un conxunto de prácticas agrarias. Deste xeito, como apuntan os autores e abordamos deseguido, non é ata “a década de 1990, especialmente nos Estados Unidos e América Latina, cando a palabra comezou a utilizarse para expresar unha nova forma de considerar a agricultura e as súas relacións coa sociedade” (p. 506), para terminar

por consolidar, xa coa entrada do novo milenio, ao movemento social agroecolóxico como unha das tres manifestacións da Agroecoloxía, no sentido definido por Gliessman (2018).

Deste xeito, segundo apuntan De Benito *et al.* (2018), previamente á aparición dos movementos agroecolóxicos propiamente ditos,

as loitas históricas polo acceso á terra e aos medios de produción forxaron unha parte do imaxinario colectivo en busca da emancipación social, que aínda hoxe segue a despreparar resistencias fronte a un modelo que dismantela os sistemas campesiños e comunais (p. 134).⁷⁷⁸

De xeito máis recente, estas autoras tamén destacan como antecedente dos actuais movementos agroecolóxicos

a aproximación dende o movemento ecoloxista e alterconsumista que deu pe á creación dun tecido de [GdC] e de cooperativas agroecolóxicas, cun marcado carácter anticapitalista, e orientadas cara a superación de moitas das contradicións sociais, económicas e ecolóxicas do modelo alimentario industrial (Benito *et al.*, 2018, p. 134).

En todo caso, como apuntan Sevilla e Martínez (2006a), e como abordamos a continuación, na xénese do movemento agroecolóxico “os actores principais non son os agricultores orgánicos posmodernos neo-rurais (como poderían existir nos Estados Unidos e Europa), senón os voceiros de grandes poboacións rurais, ás veces campesiños, ás veces traballadores sen terra” (p. 472), principalmente de América Latina, aínda que con resonancias noutras rexións periféricas do mundo globalizado.

Neste sentido, a procura das orixes do movemento agroecolóxico remítenos directamente ao chamado movemento campesiño. Dito movemento asóciase en grande medida co que Van der Ploeg (2010) define como proceso de *recampesinización*, que, “en esencia, é un termo moderno para definir a *loita pola autonomía e a subsistencia dentro dun contexto de privación e dependencia*” (p. 27) vinculada á propia condición campesiña. Dito proceso, que “ocorre tanto en Europa como en países do Terceiro Mundo” (p.28), segundo o autor, “implica

⁷⁷⁸ Como expoñen Soto *et al.* (2007) en clave de conflitos ambientais históricos que protagonizou o campesiñado, ou Martínez-Alier (2005) con relación ao ecoloxismo popular e as súas formas de resistencia ante as agresións socioambientais.

un movemento dobre” (p. 27). Por unha banda, cuantitativo, “mediante un fluxo dende afora ou a través de, por exemplo, unha reconversión de agricultores empresariais cara agricultores campesiños, o número de campesiños incrementa” (p. 27). Pola outra, “comporta un movemento cualitativo: crece a autonomía, mentres que a lóxica que rexe a organización e o desenvolvemento das actividades produtivas se afasta cada vez máis dos mercados” (p. 27-28). Como apunta o autor, “os campesiñados de hoxe constitúen moitas «multitudes», das que xurde resistencia, novidades, alternativas e novos campos de acción” (p. 16). Incluso “simplemente estando aí, [...] recórdannos constantemente que o campo, a agricultura e o procesamento de alimentos non teñen que estar ordenados necesariamente como parte do Imperio” (p. 16) -isto é, do actual réxime corporativo-, brindando neste sentido “unha crítica real e frecuentemente moi visible do mundo de hoxe e como está organizado” (p. 16).

Neste mesma liña, Rosset e Martínez-Torres (2012) sinalan que, nos inicios do século XXI, as zonas rurais do mundo enteiro constitúen «territorios en disputa» nos que concorren “diferentes actores con intereses opostos” (p. 1). Por unha banda, “o capital financeiro, as empresas transnacionais e o sector privado nacional” (p. 1), que “están a re-territorializar espazos con recursos naturais abundantes a través de megaproectos como represas [...] e monocultivos” (p. 1), e que, “axudados por políticas e leis económicas neoliberais, xeraron o crecente problema do acaparamento de terras en moitos países do sur” (p. 1). Na banda oposta, “as organizacións e movementos sociais dos pobos rurais, é dicir, os campesiños, os agricultores familiares, os pobos indíxenas, os traballadores rurais e os sen terra comprometidos coas ocupacións de terras, as mulleres rurais e outros” (p. 1), que “utilizan cada vez máis a agroecoloxía [...] como unha ferramenta na contestación, defensa, (re)configuración e transformación de espazos rurais disputados en territorios campesiños nun proceso que foi denominado recampesinización” (p. 1).

Neste sentido, Rosset e Martínez-Torres (2012) apuntan que “as disputas territoriais se levan a cabo en todas as dimensións posibles: económica, social, política, cultural, teórica e ideolóxica” (p. 3); e que

“no caso das zonas rurais, isto da lugar a disputas entre os movementos sociais populares e o agronegocio, cos seus aliados gobernamentais” (p. 3), tanto no plano material como inmaterial.

No plano material da disputa polos territorios, Rosset e Martínez-Torres (2012) inclúen “a loita polo acceso, control, uso e configuración da terra e o territorio físico consistente en comunidades, infraestruturas, solo, auga, biodiversidade, aire, montañas, vales, chairas, ríos e costas” (p. 3), opoñendo, a grandes trazos, un modelo de paisaxe disposta como un “mosaico de fincas campesiñas diversificadas entremezcladas con bosques administrados pola comunidade” (p. 3), fronte a “unha rexión desprovista de familias, árbores ou outra biodiversidade dedicada a enormes monocultivos de exportación baseados no traballo asalariado” (p. 3).

O plano inmaterial, intimamente ligado ao primeiro, refire ao terreo das ideas e das construcións teóricas -e por extensión, das ideoloxías-, xirando a disputa en torno á “formulación e defensa de conceptos, teorías, paradigmas e explicacións” (Rosset e Martínez-Torres (2012, p. 3), é dicir, arredor do “poder de interpretar e determinar a definición e o contido dos conceptos” (p. 3). Deste xeito, contrapóñense: por unha banda, “o agronegocio e a súa infraestrutura de apoio ideolóxico e financeiro no [BM], os gobernos, os bancos, os *think-tanks* e as universidades de elite, así como as axencias de publicidade e os especialistas en medios de comunicación” (p. 3), que xeran e difunden a “linguaxe da eficiencia, a produtividade, as economías de escala, a liberalización do comercio, os mercados libres e a necesidade de alimentar ao mundo” (p. 3), consolidando consensos sociais amplos “para obter o control sobre os territorios e (re)configuralos para as necesidades da agricultura industrial e a obtención de beneficios” (p. 3); e pola outra, os movementos sociais rurais, que responden con argumentos “baseados nos beneficios da produción agroecolóxica familiar diversificada en termos de alimentación do mundo con alimentos locais saudables” (p. 3), mais tamén en torno a “unha boa administración do medio rural, a preservación do patrimonio cultural e o modo de vida campesiño [...] e a promoción da resiliencia ante o cambio climático” (p. 3), criticando abertamente “ao agronegocio e á

agricultura industrial por producir alimentos pouco saudables e xerar desigualdade, [GEI], fame, devastación ambiental, contaminación por [OMX], envelenamento por pesticidas e a destrución [...] de culturas e medios de vida rurais” (p. 3-4). A través desta disputa dialéctica, os movementos campesiños

buscan (re)construír un consenso na sociedade para a defensa dos territorios [...] campesiños e indíxenas contra o acaparamento corporativo de terras, construír apoio para as ocupacións de terras por campesiños sen terra, e cambiar as políticas públicas cara a [SobA], baseadas na reforma agraria, os mercados locais e a agricultura ecolóxica (p. 4).

Neste sentido, Rosset e Martínez-Torres (2012) apuntan que “a agroecoloxía está a desempeñar un papel cada vez máis central para estes movementos sociais” (p. 4), en tanto que os dota de argumentos solidamente cimentados para a crítica ao modelo corporativo agroindustrial, así como para defenderse ante as súas estratexias máis sutís de cooptación, como os sistemas de etiquetaxe -ecolóxico, libre de OMX, etc.-, “forzando aos movementos sociais a trazar distincións cada vez máis finas e políticas entre a auténtica agroecoloxía e o lavado verde corporativo” (p. 4). Deste xeito, dende esta perspectiva da recampesinización, desenvolvida particularmente no contexto latinoamericano, os movementos campesiños promoven e implementan “a agroecoloxía dun xeito moito máis abertamente politizada e ideolóxica que outros actores no ámbito das prácticas agrícolas alternativas, como [ONG], investigadores, axencias gobernamentais e empresas privadas” (p. 4).

Porén, se ben este enfoque da recampesinización é moito máis palpable nos contextos rurais de determinadas rexións do Sur global, non se trata dun fenómeno exclusivo destas. Neste sentido, Nelson e Stock (2016) exploran o proceso de recampesinización nos Estados Unidos, onde, “incluso no estado agrícola maiormente industrializado de Kansas [...] hai fendas inesperadas dentro da agricultura neoliberalizada onde os agricultores industriais poden exercer e producir autonomía” (p. 83), reconsiderando as relacións agroecosistémicas e diversificando a xeración de ingresos mediante a pluriactividade; en definitiva, presentando “prácticas de principios campesiños e polo tanto un proceso de recampesinización” (p. 83)

incipiente que ofrece certa “esperanza para a reparación social e ecolóxica” (p. 83).

Holt-Giménez (2013) tamén analiza estes tipo de procesos no Norte global, “onde as e os agricultores (quen constitúe menos do 2% da poboación) uníronse aos traballadores alimentarios e aos consumidores nunha loita conxunta para cambiar o sistema alimentario” (p. 30-31), despregando estratexias comúns “sobre xustiza alimentaria, desmantelamento do racismo, así como estratexias para obter alimentos saudables producidos localmente de maneira sustentable” (p. 31), que, segundo o autor, “emerxen tan poderosas como as forzas progresistas que dirixen ao cambio” (p. 30-31).

En definitiva, a recampesinización non constitúe unicamente unha dinámica técnico-productiva, socioeconómica ou cultural vinculada á recuperación ou á reprodución social dos modos campesiños de produción alimentaria e organización socioeconómica, senón que constitúe en si mesmo un enfoque de acción colectiva, e polo tanto, un movemento social e político que se está a desenvolver, aínda que baixo diferentes formas e intensidades, tanto nos países periféricos como nos centrais. Deste xeito, este «marco de recampesinización» é entendido por Calle *et al.* (2013b) como

un proceso de defensa e construción de autonomía dende parte do medio rural cuns principios liberadores que tenden cara maiores cotas de sustentabilidade, e que se replican (ou máis ben se reaplican) na construción colectiva por parte dos diferentes axentes de sistemas agroalimentarios locais (p. 259).

Neste sentido, dende os actuais movementos agroecolóxicos rescátanse os «principios campesiños», é dicir, as súas “prácticas sociais e produtivas” (Calle *et al.*, 2013b, p. 259), para “extraer aprendizaxes e tendencias para a construción de procesos noutros espazos e contextos sociais, así recoñecer formas de resistencia e contrahexemonía” (p. 259-260).

En calquera caso, Sevilla e Martínez-Alier (2006b) sitúan a emerxencia internacional da Agroecoloxía como movemento social nas dúas últimas décadas do século XX, nun contexto de eclosión de movementos e procesos de antagonismo á globalización e á expansión

do neoliberalismo, tanto nos países do centro como das periferias globais. Como xa se avanzou, segundo os autores, ditos “antagonismos á globalización neoliberal [...] foron xurdindo como resistencia local á crecente degradación dos ecosistemas (coa ameaza que iso significa para a supervivencia do campesiñado) que está a xerar a modernización agraria actual” (p. 72). Así mesmo, sinalan que estas

formas de acción social colectiva [...] se enfrontan tamén ás políticas de subsidio á exportación dos excedentes agrarios; e están baseadas na articulación do coñecemento local, campesiño e indíxena sobre o funcionamento dos sistemas agrarios, con innovacións de manexo de natureza medioambiental (p. 72).

Deste xeito, fronte ao estereotipo existente no Norte global sobre este movemento como unha corrente postmoderna liderada por “agroecólogos neo-rurais ecoloxistas” (Sevilla e Martínez-Alier, 2006b, p. 72) presentes nos países enriquecidos occidentais - nomeadamente Estados Unidos e algúns países europeos-, o certo é que na xénese e desenvolvemento do movemento agroecolóxico destacan, pola súa influencia e relevancia, actores cun marcado carácter rural e cunha forte identidade campesiña, xornaleira agrícola e/ou indíxena, conformados no antedito marco histórico en América Latina, fundamentalmente. Concretamente cómpre salientar dous movementos sociais que Ziegler (2001a) destaca con relación á promoción da reforma agraria e dos que, segundo afirma, “debe prestarse especial atención ás solucións innovadoras” (p. 31) que presentan, referíndose especificamente ás achegadas polo “*Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra* (MST) no Brasil e polo *Movimiento Zapatista* no Estado de Chiapas, en México” (p. 31).

No caso do xa referido MST⁷⁷⁹, orixinado a finais dos anos setenta, formalizado a principios dos oitenta e considerado por Sevilla e Martínez-Alier (2006a) como “o movemento pola reforma agraria máis potente do mundo” (p. 479), Corrêa e Sorrentino (2017) sinalan que non terminaría de consolidar formalmente a Agroecoloxía dentro das súas “bases de loita política e das prácticas produtivas” (p. 141) ata a celebración do seu “IV Congreso Nacional, en agosto do ano 2000” (p. 141), pasando a ser dende ese momento “o principal enfoque do

⁷⁷⁹ Preentado no subepígrafe 1.6.

proxecto de transformación social” (p. 141) deste movemento campeño. Porén, esta formalización só viría confirmar a adopción implícita previa desta perspectiva, “aliñada coa bandeira filosófica da Reforma Agraria Popular” (p. 141) defendida polo MST dende a súa orixe, dende a cal se avoga, entre outras aspiracións, por “eliminar a pobreza no medio rural” (p. 141), “combater a desigualdade social e a degradación da natureza que ten as súas raíces na estrutura da propiedade e de produción no campo” (p. 141), “preservar a biodiversidade vexetal, animal e cultural” (p. 141), ou garantir o traballo, a educación, a distribución da renda, a mellora das condicións de vida e, en definitiva, a SobA, para todas as persoas, a través da produción de alimentos de calidade e o desenvolvemento de mercados locais. Deste xeito, ao longo das dúas primeiras décadas do século XXI, o MST afondaría nesta relación preexistente entre o enfoque agroecolóxico e a aspiración política da reforma agraria, promovendo a actual proliferación de experiencias agroecolóxicas en asentamentos rurais (Borsatto e Souza-Esquerdo, 2019) e a celebración de foros e xornadas arredor da Agroecoloxía⁷⁸⁰, cuxa primeira edición é sinalada pola FAO como un fito rexional do desenvolvemento do dereito á alimentación⁷⁸¹.

No caso do *neozapatismo* ou *ecozapatismo* desenvolvido polo *Exército Zapatista de Liberación Nacional* (EZLN)⁷⁸², emerxido entre a poboación indíxena do estado mexicano de Chiapas no 1994 como rebelión ante a implantación do TLC de América do Norte entre Canadá, Estados Unidos e México -coñecido como NAFTA, polas súas siglas en inglés⁷⁸³-, a súa relación co ecoloxismo popular e a Agroecoloxía xa foi advertida por Toledo (1999), sendo considerado por Sevilla e Martínez-Alier (2006a) “o actor social clave, xunto ao

⁷⁸⁰ Ver <https://jornadadeagroecologia.org.br/o-que-e-a-jornada/> [Revisado o 27 de abril de 2021].

⁷⁸¹ Ver <http://www.fao.org/right-to-food-timeline/regional-milestones/es#12> [Revisado o 27 de abril de 2021].

⁷⁸² Organizado en primeira instancia como movemento armado de resistencia indíxena e inspiración marxista-libertaria, dende a súa desmilitarización definitiva en 2006 constitúe un movemento político de marcado carácter rural, campeño e indíxena, así como un referente para os movementos de oposición á globalización neoliberal dende diferentes posicións anticapitalistas en todo o mundo. Máis información en <https://ezln.org.mx> [Revisado o 27 de abril de 2021].

⁷⁸³ *North American Free Trade Agreement*. Ver <http://www.naftanow.org> [Revisado o 27 de abril de 2021].

MST, na configuración da praxe e o discurso rural antagónico” (p. 473). Cómpre destacar neste sentido algunhas das súas achegas máis relevantes aos movementos contrahexemónicos, en xeral, e ao agroecolóxico en particular. Segundo Sevilla e Martínez-Alier (2006b), o neozapatismo supuxo, por unha banda, “unha reacción contra os ataques á agricultura campesiña mexicana” (p. 74), mais tamén, pola outra, “un verdadeiro acicate na converxencia e coordinación dos movementos que cuestionan a globalización económica e o neoliberalismo a escala mundial, así como na progresiva consolidación dun novo discurso antagonista” (p. 74). A nivel organizativo, o desenvolvemento dunha estratexia de «comunicación autónoma» levou a este movemento a entrar en contacto e colaborar cos incipientes movementos antiglobalización que por aquel entón se estaban a artellar en diferentes partes do mundo en contra das políticas desenvolvidas polo FMI e o BM. Esta estratexia xerou “un proceso de confluencia con todos os grupos excluídos polo sistema socioeconómico modernizador” (p. 75) mediante “redes de disidencia á opresión socioeconómica e cultural” (p. 75) que se consolidarían nas décadas seguintes en alianzas rexionais e globais de oposición política e social aos TLC e, en xeral, aos avances na consolidación da hexemonía global do neoliberalismo. Estes *novos movementos globais* terán unha pegada fundamental na configuración e desenvolvemento do movemento social agroecolóxico, tanto no plano discursivo como no da práctica social colectiva (Calle, 2009; Calle *et al.*, 2012).

Deste xeito, segundo Sevilla e Martínez-Alier (2006b), o neozapatismo introduciu nestes movementos o seu discurso de diversidade sociocultural intimamente vinculada á biodiversidade, integrando como actores globais á “enorme diversidade de suxeitos, territorios, recursos, tradicións e realidades que compoñen o complexo mundo de finais de século” (p.74). Así mesmo, incorporou outros elementos como: unha perspectiva histórica anticolonialista; o foco de antagonismo na globalización económica neoliberal e a súa concreción, os TLC; a loita contra a exclusión e a defensa do recoñecemento das diferencias; e a esixencia dunha democracia real e libre de inxerencias externas -(neo)colonialismo e (neo)imperialismo- e internas - corrupción e terxiversación da participación-. En síntese, as súas

principais achegas poden resumirse mediante dúas máximas neozapatistas: «*queremos un mundo onde caiban todos os mundos*», en referencia ao valor intrínseco da diversidade; e «*os que manden o fagan obedecendo*», con relación ás formas de democracia radical que practican e promoven. As dimensións cultural e política da Agroecoloxía nútrense en grande medida destas perspectivas.

En calquera caso, a nivel xeral, Sevilla e Martínez-Alier (2006a) sitúan a orixe remota do movemento global agroecolóxico na confluencia dos chamados «sindicatos campesiños revolucionarios» acontecida a principios dos anos oitenta, e particularmente en 1981 coa celebración da *Xuntanza Continental de Reforma Agraria e Movements Campesiños*, na que converxeron en Managua “as diferentes organizacións latinoamericanas (cunha pequena representación europea)”⁷⁸⁴ (p. 473), na que estas “tomaron conciencia das semellanzas tanto nos seus medios de loita como na súa evolución ideolóxica” (p. 473), e de cuxa interacción xurdiría a configuración do Movemento Continental Campesiño en América Latina. Este movemento consolidárase definitivamente o 1994 en Lima coa creación da *Coordinadora Latinoamericana de Organizaciones del Campo* (CLOC)⁷⁸⁵, que pasaría a representar aos movementos campesiños de América Latina e o Caribe.

Da primeira xuntanza internacional en Managua, Sevilla e Martínez-Alier (2006b) salientan que “se produce, por primeira vez, un contacto entre o MST (como protoorganización) e o SOC con outros grupos rurais” (p. 73), que posteriormente se transformaría, “na primeira metade dos anos oitenta, nunha interacción que se intensifica despois nos noventa, xa no contexto de existencia de experiencias produtivas de natureza agroecolóxica” (p. 74). Simultaneamente, “naqueles anos, produciuse a creación dos primeiros comités europeos de apoio ao neozapatismo mexicano, primeiro, e ao MST, despois, que nacen na contorna do SOC” (p. 73).

⁷⁸⁴ Nomeadamente do andaluz Sindicato Obrero del Campo -en adiante, SOC-, actualmente integrado no SAT.

⁷⁸⁵ Máis información en <http://www.cloc-viacampesina.net> [Revisado o 27 de abril de 2021].

Desta maneira, vaise conformando un movemento agroecolóxico internacional, cunha especial implantación en América Latina, en estreito vínculo coa cristalización nesta mesma rexión dun movemento internacional emerxente, máis amplo e non estritamente agrario, de oposición á globalización e ás políticas comerciais impulsadas polos Estados Unidos en todo o continente americano, mediante as que pretenden establecer unha área americana de libre comercio, que se concreta na liberalización e desregulación dos mercados e na retirada de impostos e aranceis ás importacións, de xeito que as corporacións multinacionais poidan ter libre acceso á explotación indiscriminada dos recursos naturais, ao tempo que se incrementan as xa referidas e perniciosas prácticas de *dumping*.

Como sinalan Sevilla e Martínez-Alier (2006b), ligadas á emerxencia deste movemento, proliferan en América Latina nas últimas décadas estratexias produtivas e socioeconómicas de carácter agroecolóxico cunha forte identidade sociocultural, reproducindo nas marxes e fendas do modelo agroindustrial propostas alternativas baseadas na recuperación, adaptación e mellora das prácticas tradicionais campesiñas e no desenvolvemento de innovacións sociais. Emerxen así, por exemplo, mercados de produtoras -como as *ferias francas* arxentinas (Sevilla e Martínez-Alier, 2006a) ou os *tianguis* mexicanos (Escalona, 2013)-, diferentes formas de agroecoloxía urbana, procesos de formación de técnicas e produtoras ou redes de custodia de sementes. Estas iniciativas esténdense por toda América Latina, dende México ata o Cono Sur, pasando por América Central e as rexións andinas⁷⁸⁶ e amazónicas, máis cunha especial presenza “no Brasil meridional, nos estados de Paraná, Santa Caterina e Rio Grande do Sul; e na súa prolongación, por Misiones ata a rexión histórica do Gran Chaco, dende o norte arxentino e Paraguai ata o sur de Bolivia” (p. 78). Estas artículanse á súa vez a través redes e organizacións

⁷⁸⁶ Desta área xeográfica Sevilla e Martínez-Alier (2006b) salientan o traballo desenvolvido pola ONG PRATEC no Perú e polo *Centro de Investigación Agroecología Universidade Cochabamba* (AGRUCO) da Universidade de San Simón de Cochabamba en Bolivia, na “recuperación e sistematización das formas de manexo andino dos recursos naturais” (p. 81) e “rescatando a agroecoloxía campesiña dos Andes” (p. 81). Máis información, respectivamente, en <https://pratec.org/> e <http://www.umss.edu.bo/index.php/centro-de-investigacion-agroecologia-universidad-cochabamba-agruco/> [Revisado o 27 de abril de 2021].

campesiñas e/ou ONG, así como mediante espazos de coordinación rexional, como o *Movemento Agroecolóxico de América Latina e o Caribe* -en adiante MAELA-, creado en 1992⁷⁸⁷, que constitúe, segundo os autores, tanto en forma como en prácticas e discursos, unha auténtica expresión de internacionalismo campesiño.

Ten lugar así o que Altieri e Toledo (2011) cualifican de «revolución agroecolóxica en América Latina», caracterizada polo impulso de enfoques e tecnoloxías combinadas da ciencia agroecolóxica e dos sistemas de coñecemento campesiños e indíxenas a través de iniciativas de base promovidas por un “número considerable de campesiños, [ONG] e algunhas institucións gobernamentais e académicas” (p. 587), e que demostran “mellorar a [SegA] á vez que conservan os recursos naturais e empoderan ás organizacións e movementos campesiños locais, rexionais e nacionais” (p. 587). Os autores enmarcan esta «revolución» nun ámbito xeográfico cunha gran relevancia do sector agrario e nun contexto de conflito entre forzas globais e endóxeas que representan modelos diverxentes en torno á definición da importancia e a función de dito sector. Por unha banda,

un sector agrario especializado e competitivo orientado á exportación que fai unha importante contribución ás economías nacionais, ao tempo que presenta distintos problemas económicos, ambientais e sociais, incluídos os efectos negativos na saúde pública, a integridade dos ecosistemas, a calidade dos alimentos e, en moitos casos, a interrupción dos medios de vida rurais tradicionais, ao tempo que se acelera o endebedamento entre miles de agricultores (p. 593).

Este modelo, segundo Altieri e Toledo (2011), estaría a impulsar a industrialización e globalización do sector, cada vez máis centrado nos cultivos orientados á exportación para alimentación animal e para satisfacer a crecente demanda da produción de biocombustibles. Por outra banda, o modelo representando por “un sector campesiño ou de pequena explotación cunha poboación estimada duns 65 millóns de habitantes, entre eles 40-55 millóns de indíxenas que falan uns 725 idiomas” (p. 593), conformando “un grupo moi heteroxéneo tanto cultural como ecoloxicamente” (p. 594) que estaría a producir a través

⁷⁸⁷ Máis información en <https://maela-agroecologia.org> [Revisado o 27 de abril de 2021].

de diferentes formas de manexo -tanto tradicionais e agroecolóxicas como agroindustriais- e prover a través de diferentes canles comerciais -de locais a internacionais- a maior parte dos alimentos de primeira necesidade consumidos na rexión.

Neste escenario, Altieri e Toledo (2011) apuntan que nas últimas décadas “a expansión da agroecoloxía en América Latina iniciou un interesante proceso de innovación cognitiva, tecnolóxica e sociopolítica” (p. 597) no que “o novo paradigma científico e tecnolóxico agroecolóxico se constrúe en constante reciprocidade cos movementos sociais e os procesos políticos” (p. 597), desenvolvendo innovacións endóxeas coa participación directa das campesiñas en procesos horizontais nos que se xeran tecnoloxías específicas adaptadas a cada situación particular. Neste sentido, os autores salientan particularmente as innovacións epistemolóxicas desta «revolución agroecolóxica», baseadas na integración dos “procesos naturais e sociais unindo a ecoloxía política, a economía ecolóxica e a etnoecoloxía entre as disciplinas híbridas” (p. 598); na adopción dun “enfoque holístico [...] que integra os avances e métodos de varios campos de coñecemento en torno ao concepto de agroecosistema” (p. 598); na concepción auto-reflexiva da Agroecoloxía, que entraña o rexeitamento da neutralidade e “a crítica do paradigma agrícola convencional” (p. 598); no recoñecemento e valoración do saber e as tradicións locais, “xerando un diálogo cos actores locais a través da investigación participativa que conduce a unha creación constante de novos coñecementos” (p. 598); na adopción dunha “visión a longo prazo que contrasta fortemente coa visión atomista e a corto prazo da agronomía convencional” (p. 598); e na integración dunha ética socioecolóxica orientada á creación de sistemas agroalimentarios sustentables e socialmente xustos.

Con estes vimbios, Altieri e Toledo (2011) revisan a traxectoria dos movementos agroecolóxicos nos que consideran «os cinco polos de innovación agroecolóxica en América Latina», isto é, áreas xeográficas salientables “onde se afianzou a revolución agroecolóxica” (p. 598): Brasil, Cuba, América Central, os Andes e México.

Do Brasil destacan a importante función desempeñada pola rede AS-PTA⁷⁸⁸ na “difusión de información agroecolóxica entre ONG, organizacións de produtoras e estudantes de agricultura en todo o país” (Altieri e Toledo, 2011, p. 598); a formación dunha xeración de agroecólogas dedicadas á docencia e á investigación, e que mesmo chegaron a postos gobernamentais onde desenvolveron políticas públicas de desenvolvemento agroecolóxico; a incorporación da Agroecoloxía nos plans de estudo das universidades públicas e na financiación federal e estatal de proxectos educativos e de investigación; a creación da *Associação Brasileira de Agroecologia* (ABA)⁷⁸⁹, clave para a articulación de agricultoras, técnicas e ONG en congresos e reunións de ámbito nacional e estatal; ou o lanzamento da *Articulação Nacional de Agroecologia* (ANA)⁷⁹⁰ como “instrumento estratéxico para a coordinación de esforzos entre organizacións campestres, institucións académicas e persoas do ámbito das ONG” (p. 599). Mais sobre todo salientan a confluencia entre a Agroecoloxía e “as principais organizacións políticas rurais do Brasil como a *Confederação Nacional dos Trabalhadores na Agricultura* (CONTAG)⁷⁹¹, a *Federação dos Trabalhadores na Agricultura Familiar* (FETRAF)⁷⁹² e o [MST]” (p. 599).

De Cuba Altieri e Toledo (2011) salientan o xa referido “proceso de transformación social, tecnolóxico, enerxético e do sistema alimentario como resposta á crise provocada polo colapso da Unión Soviética” (p. 600), desenvolvido durante o chamado «período especial» para acadar a [SobA] como estratexia nacional ante o bloqueo estadounidense, mediante a cal a “agricultura sustentable, a agricultura orgánica, as hortas urbanas, as fincas máis pequenas, a tracción animal e o control biolóxico de pragas pasaron a formar parte da nova agricultura cubana” (p. 600). Neste sentido destacan o papel da *Asociación Cubana de Técnicos Agrícolas y Forestales* (ACTAF)⁷⁹³ na

⁷⁸⁸ Siglas da asociación *Assessoria e Serviços Projetos em uma Agricultura Alternativa*. Ver <https://aspta.org.br> [Revisado o 27 de abril de 2021].

⁷⁸⁹ Ver <https://aba-agroecologia.org.br> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁷⁹⁰ Ver <https://agroecologia.org.br> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁷⁹¹ Ver <http://www.contag.org.br> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁷⁹² Ver <https://contrafbrasil.org.br> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁷⁹³ Ver <http://www.actaf.co.cu> [Revisado o 28 de abril de 2021].

capacitación, extensión e investigación orientadas á promoción da Agroecoloxía, pero sobre todo o das preto de 100.000 familias que compoñen a *Asociación Nacional de Pequeños Agricultores* (ANAP)⁷⁹⁴, e que consideran a “alma da revolución agroecolóxica cubana” (p. 600), que levou a que “o campesiñado cubano apoiado en estratexias agroecolóxicas exhiba hoxe os índices máis altos de produtividade, sustentabilidade e resiliencia da rexión” (p. 601).

De América Central, Altieri e Toledo (2011) destacan que Guatemala foi o primeiro lugar desta rexión onde se desenvolveu -a finas dos oitenta- un proceso de innovación agroecolóxica no sentido contemporáneo, a través do intercambio de coñecemento con agricultoras mexicanas, dando lugar á xa referida metodoloxía *Campesino a Campesino*, que foi posteriormente promovida pola *Unión Nacional de Agricultores y Ganaderos de Nicaragua* (ANAG)⁷⁹⁵ durante a época sandinista. Neste sentido, destacan a importancia clave da figura do «campesino promotor» en Nicaragua, Guatemala e Honduras na capacitación e estimulación autónoma doutras campesiñas para a adopción de prácticas agroecolóxicas nunha sorte de «pedagogía campesiña».

Da rexión andina salientan a “enorme presenza dun campesiñado de profundas raíces históricas, un legado agrícola prehispanico e un nivel activo de resistencia política por parte dos movementos indíxenas” (Altieri e Toledo, 2011, p. 602) que fan de países como Perú, Ecuador e Bolivia “un excelente escenario para o desenvolvemento da agroecoloxía” (p. 602). A este respecto, salientan precisamente o papel dos movementos rurais que “operan a través de redes descentralizadas” (p. 602) artelladas en torno a “comunidades, cooperativas e organizacións campesiñas que encontraron na agroecoloxía un novo paradigma para a recreación da agricultura andina nativa” (p. 603), e que mesmo conseguiron introducir a Agroecoloxía como un dos catro obxectivos centrais no mandato do presidente Evo Morales en Bolivia. Así mesmo, dende os anos oitenta “un importante grupo de

⁷⁹⁴ Ver <http://www.revista.anap.cu> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁷⁹⁵ Organización que, segundo Altieri e Toledo (2011), malia estar orixinalmente orientada polos principios da agricultura convencional, foi introducindo progresivamente os principios e métodos agroecolóxicos Ver <http://unag.org.ni> [Revisado o 28 de abril de 2021].

investigadores, técnicos e promotores de varias ONG e institucións académicas estiveron promovendo a recreación da agricultura campesiña andina, mantendo a cosmovisión tradicional mais utilizando elementos científicos da agroecoloxía” (p. 603), nun contexto xeográfico e orográfico onde a adaptación cultural dos agroecosistemas xoga un papel particularmente relevante. Nesta liña destacan as achegas dos referidos AGRUCO e PRATEC, a función desempeñada por múltiples ONG e axencias estatais na recuperación dos sistemas agrarios tradicionais baseados no uso de terrazas e complexos métodos de irrigación, ou a emerxencia de asociacións de pequenas agricultoras como a *Asociación de Organizaciones de Productores Ecológicos de Bolivia* (AOPEB)⁷⁹⁶ ou a *Asociación de Productores Ecológicos do Perú* (ANPE)⁷⁹⁷.

Por último, Altieri e Toledo (2011) salientan as comunidades rurais sustentables existentes en México, país que consideran un caso único en termos agrarios debido ao legado histórico das súas reformas agrarias en forma de distintos tipos de propiedade social, como os *ejidos* e as *comunidades*, reguladas de xeito consuetudinario e baseadas nun uso comunitario e equitativo da terra. Este é, segundo os autores, xunto á diversidade e arraigo dos trazos culturais, un aspecto moi relevante “para comprender a transcendencia social, cultural e política dos proxectos agroecolóxicos en México” (p. 604), que “non se reducen á agricultura, senón que implican sistemas socioecolóxicos de xestión dos recursos naturais, incluídos os bosques, a restauración de terras degradadas e a conservación da agrobiodiversidad” (p. 604). Neste sentido, destacan o control comunitario sobre áreas forestais e a produción ecolóxica dunha ampla diversidade de produtos, madeireiros ou non, como o promovido pola *Unión Nacional de Organizaciones de Forestería Comunal* (UNOFOC)⁷⁹⁸. Outras entidades destacadas polos autores neste país pola súa actividade ligada á Agroecoloxía son o *Centro de Desarrollo Integral Campesino de la Mixteca* (CEDICAM), ONG indíxena orientada á restauración da conca fluvial mediante a reforestación, a conservación de solos e auga e a diversificación de

⁷⁹⁶ Ver <https://www.aopeb.org> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁷⁹⁷ Ver <https://www.anpeperu.org> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁷⁹⁸ Ver <https://unofoc.es.tl/>

cultivos, ou a *Coordinadora Nacional de Organizaciones Cafetaleras* (CNOOC), que articula ás organizacións rexionais e cooperativas de produtoras de café, maioritariamente indíxenas e que desenvolven manexos sustentables de produción agroforestal.

Así mesmo, as dinámicas desenvolvidas en América Latina encontran tamén resonancias a escala global, cunha particular relevancia en Estados Unidos, Canadá, algúns países europeos e outros de carácter periférico, como Malaisia, India ou Filipinas, a través dunha confluencia de correntes e grupos sociais, artellados en «redes antagonistas» de oposición ao modelo de globalización sometido aos intereses e beneficios das corporacións multinacionais e gobernada tansnacionalmente por organismos como o BM, o FMI e a OMC, que impoñen de xeito coactivo, como xa vimos, políticas económicas que benefician abertamente a grandes empresas cuxas actividades entrañan graves impactos socioambientais (Sevilla e Martínez-Alier, 2006a; 2006b).

Deste xeito, ao igual que no caso latinoamericano, emerxeron tamén por todo o planeta “experiencias produtivas que mostran o xurdimento dun novo modelo de xestión dos recursos naturais, baseado no coñecemento local e a súa fusión con tecnoloxías modernas” (Sevilla e Martínez-Alier, 2006a, p. 476) e que “recrean, nalgúns aspectos, formas históricas de organización socioeconómica ligadas á identidade sociocultural” (p. 476) de cada lugar. Trátase de formas de «disidencia produtiva» á modernización agraria, e que se reproducen tanto de man de movementos sociais e contraculturais postmodernos, como en «illas premodernas» que persisten en espazos periféricos aínda non completamente alterados pola expansión da modernización agraria, particularmente en áreas rurais de países periféricos ou mesmo das chamadas «economías emerxentes», onde a presenza de pobos indíxenas e campesiños “confirma a presenza de modelos civilizatorios distintos dos que se orixinaron en Europa” (Sevilla e Martínez-Alier, 2006b, p. 82) e que, como apuntan os autores, “non constitúen arcaísmos inmaculados, senón sínteses contemporáneas ou formas de resistencia dos diversos encontros que tiveron lugar nos últimos séculos

entre a forza expansiva de Occidente e as forzas aínda vixentes dos «pobos sen historia»” (p. 82).

Nesta eclosión internacional, Sevilla e Martínez-Alier (2006a) destacan os movementos en defensa da conservación da agrobiodiversidade e das variedades tradicionais de cultivos desenvolvidas polo campesiñado emerxido en países como a India ante as prácticas de *biopiratería agrícola* asociadas á expansión da RV, exercidas por multinacionais das sementes como Monsanto ou Cargill, principalmente a través do uso de patentes e dereitos de propiedade intelectual, así como da introdución dos OMX e os paquetes tecnolóxicos asociados -fertilizantes, pesticidas, etc.-⁷⁹⁹. Neste sentido, precisamente na India apareceron movementos en defensa das sementes tradicionais locais como o *Beej Bachao Andolan*⁸⁰⁰ no norte ou o *Karnataka Rajya Raitha Sangha*⁸⁰¹ no sur, entre outros similares en diferentes partes do país. Cómpre destacar a este respecto a rede *Navdanya*⁸⁰², que aglutina campesiñas, ambientalistas, científicas e persoas preocupadas pola conservación da biodiversidade agraria, e que traballa “en diferentes partes do país para recoller e almacenar variedades de cultivos, avaliar e seleccionar as que teñen un bo rendemento, e fomentar a súa reutilización nos campos” (p. 477) a través de procesos participativos protagonizados polas propias campesiñas involucradas.

O funcionamento desta rede enmárcase na proposta de análise e acción sociopolítica da «Democracia da Terra» de Shiva (2006), categoría baixo a que a autora aglutina unha serie de ideas, procesos e prácticas que procuran un modelo de interrelación global que respecte e potencie a diversidade local e que redistribúa o poder para que a

⁷⁹⁹ Loitas que se manteñen vivas na actualidade, como no caso das recentes mobilizacións na India contra a promulgación de novas leis e as políticas agrarias de corte neoliberal desenvolvidas marco das medidas ante a pandemia da COVID-19. Ver <https://soberaniaalimentaria.info/otros-documentos/luchas/826-las-protestas-agrarias-en-la-india-contr-la-nueva-legislacion-neoliberalhttps://soberaniaalimentaria.info/otros-documentos/luchas/826-las-protestas-agrarias-en-la-india-contr-la-nueva-legislacion-neoliberal> [Revisado o 27 de abril de 2021].

⁸⁰⁰ Máis información <https://www.localfutures.org/programs/global-to-local/planet-local/beej-bachao-andolan/> [Revisado o 27 de abril de 2021].

⁸⁰¹ Ver <https://www.nonviolence.wri-irg.org/en/resources/2018/karnataka-rajya-raitha-sangha-and-amrita-bhoomi-continuing-struggle-sovereignty> [Revisado o 27 de abril de 2021].

⁸⁰² Máis información en <http://www.navdanya.org> [Revisado o 27 de abril de 2021].

capacidade e responsabilidade de toma de decisión e xestión dos recursos se asuma de xeito descentralizado polas comunidades locais de todo o planeta, baixo un modelo de interacción cos ecosistemas baseado no respecto dos límites e na garantía da reprodución socioambiental para todos os seres humanos en igualdade de condicións. Segundo a propia autora, trátase dun “movemento político emerxente de defensa da paz, a xustiza e a sustentabilidade” (p. 9), que formula “alternativas á suicida economía globalizada de libre mercado” (p. 10), e que confronta á biopiratería, ás privatizacións ou á globalización neoliberal, avogando pola recuperación de prácticas agrarias campesiñas e o desenvolvemento de «economías vivas», isto é, “procesos e espazos nos que se comparten equitativamente os recursos da Terra para satisfacer as [...] necesidades de comida e auga e para crear medios significativos de vida” (p. 13).

Nesta liña, o propio De Schutter (2010) salienta o papel desempeñado no desenvolvemento e expansión das prácticas agroecolóxicas por parte dos movementos campesiños globais e rexionais, destacando en particular

as redes de colaboración entre campesiños como [LVC] e a Red de AgriCulturas (anteriormente LEISA)⁸⁰³, a nivel mundial; a Rede de Organizacións Campesiñas y Produtores Agrícolas da África Occidental⁸⁰⁴ [...], o Foro de Agricultores de África Oriental e Meridional⁸⁰⁵ [...] e a rede de Xestión Participativa do Uso Ecolóxico da Terra⁸⁰⁶ [...] en África, a rede MASIPAG⁸⁰⁷ [...] en Filipinas, ou a organización [AS-PTA] e o [MST] no Brasil (p. 16).

Precisamente dentro desta tendencia emerxente e confluyente a nivel global, a principios dos anos noventa comezou a articularse a xa referida LVC⁸⁰⁸, a modo de federación internacional que aglutina movementos e organizacións campesiñas de todo planeta, e que

⁸⁰³ Ver <https://www.leisa-al.org/web/index.php> [Revisado o 27 de abril de 2021].

⁸⁰⁴ *Réseau des Organisations Paysannes et des Producteurs Agricoles de l'Afrique de l'Ouest* (ROPPA). Ver <https://www.roppa-afrique.org> [Revisado o 27 de abril de 2021].

⁸⁰⁵ *Eastern & Southern Africa Farmers' Forum* (ESAFF). Ver <https://esaff.org/index-php/> [Revisado o 27 de abril de 2021].

⁸⁰⁶ *Participatory Ecological Land Use Management* (PELUM). Ver <https://www.pelum.net/> [Revisado o 27 de abril de 2021].

⁸⁰⁷ *Magsasaka en Siyentista Tungo ng Pag-sa Unlad Agrikultura*. Ver <https://masipag.org> [Revisado o 27 de abril de 2021].

⁸⁰⁸ Presentada no subepígrafe 1.6.

constitúe hoxe o principal referente global do movemento social campesiño (Desmarais, 2007; 2012). Porén, alén da súa fundación en 1993, esta confluencia global afunde as súas orixes nos anos oitenta, cando os seus membros fundadores participaron en diálogos e intercambios con diferentes entidades e colectivos, conducindo á creación de movementos rexionais que constituirían o xermolo da futura LVC, como a Coordinadora Campesíña Europea (CPE), a Asociación de Organizacións Agrarias Centroamericanas (ASOCODE) ou a xa referida CLOC⁸⁰⁹.

Máis recentemente, na declaración emanada do Foro Internacional de Agroecoloxía celebrado en 2015 no Centro de Nyéléni en Sélingué (Malí), LVC (2015) presentaría unha perspectiva propia e conxunta da Agroecoloxía como elemento crucial para a construción da [SobA], así como unha serie de estratexias para promovelas e protexelas dos xa referidos intentos de cooptación. Neste sentido, LVC concibe a Agroecoloxía “como unha forma clave de resistencia a un sistema económico que antepón a ganancia á vida” (s.p.), e que “nun marco de [SobA] nos ofrece transitar unha senda colectiva para saír” [...] das múltiples crises provocadas polo sistema agroalimentario industrial, que consideran debe ser transformado a través da construción de sistemas agroalimentarios locais que xeren “novos vínculos urbanos e rurais baseados na produción alimentaria xenuinamente agroecolóxica por parte dos campesiños, pescadores artesanais, pastores, pobos indíxenas, agricultores urbanos, etc.” (s.p.). Neste sentido, LVC rexeita que a Agroecoloxía sexa convertida nunha simple ferramenta máis do modelo agroindustrial, posto que precisamente a entende como “a alternativa esencial a ese modelo e como o medio para transformar a maneira en que producimos e consumimos os alimentos” (s.p.).

Así mesmo, nesta declaración, LVC (2015) expón os seus piares e principios comúns da Agroecoloxía, baseados na idea de que “a agroecoloxía é un modo de vivir” (s.p.) e non “unha mera proposta de tecnoloxías ou prácticas de produción” (s.p.), que ademais non poden ser aplicadas de igual xeito nos distintos territorios, xa que a

⁸⁰⁹ Ver o resumo histórico da configuración de LVC ofrecido por Desmarais en <http://base.d-ph.info/fr/fiches/dph/fiche-dph-8766.html> [Revisado o 27 de abril de 2021].

Agroecoloxía se practica de xeitos moi diferentes segundo os contextos e culturais locais, en base a uns valores comúns compartidos e a “principios ecolóxicos como a preservación da vida do solo, a reciclaxe dos nutrientes, a xestión dinámica da biodiversidade e a conservación da enerxía en todas as escalas” (s.p.). Así, entre os piares fundamentais da Agroecoloxía, destácanse: os *territorios*, que pertencen lexítimamente aos pobos e comunidades que os habitan, aos cales se lles debe recoñecer a súa autonomía e autodeterminación; os *dereitos colectivos e o acceso aos bens comúns*, regulado mediante sistemas consuetudinarios a conservar e reforzar; a *diversidade de saberes e coñecementos*, a desenvolver mediante o diálogo de saberes e procesos de aprendizaxe horizontais e entre iguais, baseados na educación popular, así como en formas de investigación afíns; ou o *equilibrio coa natureza e co resto de seres humanos*, respectando cosmovisións e formas de espiritualidade coherentes con este principio, e rexeitando a mercantilización de todas as formas de vida. Así mesmo, a modo de principios, salientase: as *familias, comunidades, colectivos, organizacións e movementos* como espazos onde se desenvolve a Agroecoloxía; a *autoxestión* e a *acción colectiva* como as formas para “escalar a agroecoloxía, construír sistemas alimentarios locais e desafiar o control corporativo do noso sistema alimentario” (s.p.); a *solidariedade* entre pobos e entre poboacións urbanas e rurais como elemento imprescindible; a *autonomía* para reverter o control dos mercados e promover a autogobernanza comunitaria; a adopción dos principios da Economía Solidaria e da ética da produción e o consumo responsable; a *promoción dos CCC* en clave de xustiza e solidariedade entre as partes sobre os riscos e beneficios compartidos; o *carácter político, transformador e desafiante da Agroecoloxía* fronte as estruturas de poder; a consideración particular das *capacidades e achegas das mulleres*, así como das discriminacións que sofren, garantindo “a distribución equitativa de poder, tarefas, toma de decisións e remuneración” (s.p.); e a *facilitación á mocidade* de espazos radicais para a transformación socioecolóxica, promovendo a reprodución social da Agroecoloxía e o dinamismo social e territorial para prover de oportunidades á xente nova que habita o rural.

Estes piares e principios concrétanse en estratexias, que LVC (2015) articula en torno á promoción das formas de produción agroecolóxicas mediante políticas apropiadas, ao intercambio de saberes, ao recoñecemento do papel central das mulleres, ao desenvolvemento das economías e os mercados locais, á divulgación das propostas agroecolóxicas, ao establecemento de alianzas, á protección da biodiversidade e os recursos xenéticos, á mitigación e a adaptación ao cambio climático ou á denuncia e a loita fronte á cooptación e apropiación corporativa e institucional da Agroecoloxía.

Con todo, malia que se pode considerar á LVC como o actor máis relevante a nivel global na articulación dos movementos campesiños e agroecolóxicos, cabe considerar que estes están conformados por unha grande diversidade de actores que actúan en moi diferentes ámbitos e escenarios arredor de todo o planeta, así como baixo distintas formas de organización, unha diversidade que incluso desborda o marco global inclusivo que representa LVC. En todo caso, como apuntan Holt-Giménez e Aliteri (2013),

conforme as redes locais en defensa das prácticas agroecolóxicas se fusionan cos movementos agrarios transnacionais para a [SobA], xeran unha enorme presión social -a presión necesaria para inclinar a balanza da vontade política a favor da [SobA] e a agroecoloxía (p. 68).

No entanto, segundo apuntan estes autores, “esta converxencia enfróntase a divisións históricas entre as organizacións de agricultores de base agraria e as redes de agroecoloxía baseadas en ONG” (Holt-Giménez e Altieri, 2013, p. 68-69), sendo estas últimas as máis propensas a ser cooptadas “por enfoques técnicos e apolíticos sobre desenvolvemento agrícola” (p. 69), o que levou aos “practicantes veteranos da agroecoloxía a pedir un cambio no comportamento e as prioridades das ONG, das axendas orientadas pola tecnoloxía, ás estratexias que apoian organizacións políticas dirixidas por agricultores” (p. 69).

Precisamente neste sentido, Holt-Giménez (2009b) identifica dúas grandes correntes con orixes e tradicións políticas e institucionais distintas e relacións ás veces contraditorias: a conformada por organizacións campesiñas e federacións como LVC; e a configurada

por pequenas agricultoras que traballan con ONG en torno ao desenvolvemento dunha agricultura sustentable. Nesta liña, Holt-Giménez e Aliteri (2013) distinguen entre unha corrente radical e outra progresista da Agroecoloxía, estando a primeira centrada “nas reformas estruturais dos mercados e os réximes de propiedade e nas demandas de clase, a redistribución das terras, a auga e os recursos, é dicir, a [SobA]” (p. 69), composta fundamentalmente polos movementos sociais campesiños; e a segunda, máis limitada á promoción de “alternativas prácticas aos alimentos agroindustriais, tales como a agricultura agroecolóxica sustentable e orgánica” (p. 69), constituída en maior medida por ONG e actores do ámbito académico. Como apuntan os autores, a primeira “é rexeitada polo réxime alimentario en favor da agroecoloxía des-politizada e baseada nos proxectos” (p. 69) que representa a segunda e que, pola súa visión menos crítica e a súa dependencia da financiación externa, “facilmente se subsume baixo as axendas da RV” (p. 69). Así mesmo, cómpre considerar tamén neste sentido a existencia dunha miríade de colectivos e grupos campesiños e agroecolóxicos autónomos e atomizados que non forman parte nin das estruturas organizativas que compoñen LVC, nin tampouco traballan da man de ONG, senón que se organizan local ou territorialmente por conta propia.

En todo caso, segundo Holt-Giménez (2009b), ante as sucesivas crises e ofensivas neoliberais mediante a promoción de novas formas de RV, a tendencia global apunta cara unha confluencia cada vez maior das diferentes correntes campesiñas e agroecolóxicas. Neste sentido, Holt-Giménez e Aliteri (2013) sinalan que cada vez son máis frecuentes as chamadas a establecer alianzas estratéxicas entre diferentes actores e correntes, con tal de evitar “a cooptación política e financeira por parte dos proxectos reformistas do réxime alimentario” (p. 69).

Para contextualizar a un nivel xeográfico máis concreto con relación a esta tese, cabe sinalar que actualmente a nivel europeo existe un importante movemento agroecolóxico, que se expresa tanto a través da actividade de diferentes organizacións e sindicatos campesiños, proxectos, institucións académicas, ONG, asociacións e redes orientadas á promoción da Agroecoloxía, como mediante iniciativas

sociais que practican e desenvolven formas alternativas de produción e organización da distribución agroalimentaria a través de CCC a escala local, sen esquecer as crecentes experiencias de políticas públicas que, principalmente a escala municipal, promoven a transición cara sistemas agroalimentarios sustentables de base agroecolóxica.

Neste sentido, alén das organizacións campesiñas e sindicatos agrarios agrupados na xa referida coordinadora europea de LVC -a ECVC⁸¹⁰- ou da tamén presentada asociación internacional de asesoramento científico IPES-Food, pódense salientar tamén as achegas de *Agroecology Europe*⁸¹¹, asociación europea para a promoción da Agroecoloxía que, xunto á súa rede xuvenil -a *Agroecology Europe Youth Network*⁸¹²-, presentou recentemente unha cartografía de iniciativas agroecolóxicas resultante dunha investigación realizada sobre o estado actual da Agroecoloxía en 11 países europeos⁸¹³ (Agroecology Europe, 2020).

Neste documento analízanse iniciativas seleccionadas de cada país, incluíndo: proxectos e actividades que poñen en práctica a Agroecoloxía; plataformas e organizacións que compilan información sobre esta; programas e cursos universitarios, así como cursos e actividades educativas e de formación promovidas por institucións diversas; e movementos sociais que a promoven. En xeral, indícase que “o termo «agroecoloxía» é interpretado de maneira diferente en cada país dependendo do contexto e a cultura” (Agroecology Europe, 2020, p. 230), presentando incluso diferencias a nivel rexional no seo dalgúns países. Con frecuencia “asóciase cos termos «orgánico» e «sustentable» ou a un ámbito máis restrinxido da agroecoloxía” (p. 230), en referencia a determinadas prácticas produtivas, mentres que nos ámbitos máis asociados á manifestación da Agroecoloxía como movemento social atribúeselle “un significado máis amplo cun enfoque de pensamento e práctica sistémica, incluídos os aspectos sociais” (p. 230). Así mesmo,

⁸¹⁰ Que se poden consultar en <https://www.eurovia.org/es/sobre-ecvc/nuestros-miembros/> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁸¹¹ Ver <https://www.agroecology-europe.org> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁸¹² Ver <https://www.agroecology-europe.org/agroecology-europe-youth-network/> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁸¹³ Albania, Austria, Bélxica, Croacia, Francia, Hungría, Irlanda, Serbia, España, Suecia e o Reino Unido.

nalgúns casos identifícase a súa orixe no ámbito académico, mentres que noutros se sitúa nos movementos sociais⁸¹⁴. Neste sentido, conclúese que a forma de considerar “a agroecoloxía depende estritamente do contexto onde se desenvolve, polo que cada iniciativa debe adaptarse ao seu contexto sociopolítico” (p. 230).

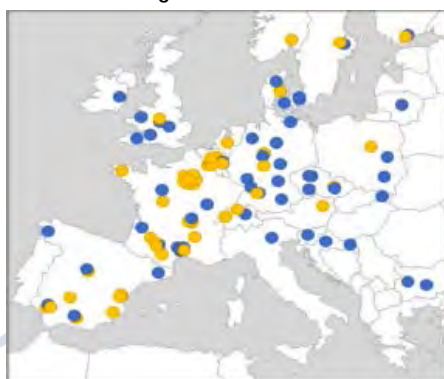
En conxunto, apúntase que este concepto aínda “non é amplamente recoñecido polo público en xeral nin a nivel político” (Agroecology Europe, 2020, p. 230), e adóitase percibir “como un mercado de alimentos alternativo” (p. 230) ou incluso como uns estándares mínimos relacionados con medidas agroambientais, subsidios orgánicos ou benestar animal. Por contra, nalgúns países é empregado como slogan político ou incluso está integrado nas políticas públicas - como en Francia e no Reino Unido-. En calquera caso, percíbese un recoñecemento cada vez maior da noción de Agroecoloxía “entre os cidadáns e os responsables políticos na maioría dos países estudados [...], así como entre os agricultores que deciden adoptar prácticas de baixos insumos ou orgánicas” (p. 230). No entanto, con relación ás prácticas produtivas agrocolóxicas, identifícanse limitacións relacionadas coa “falta de valoración económica a curto prazo, apoio político e coñecementos prácticos” (p. 230), e polo xeral “considéranse e percíbense como prácticas orgánicas” (p. 230), quedando aínda “moito camiño por recorrer para incluír aspectos políticos, sociais e culturais no ámbito agrario” (p. 230). Por último, detéctase unha carencia de opcións formativas para as agricultoras, así como de procesos de investigación participativa, dando lugar a “unha fenda entre as necesidades dos agricultores e os coñecementos agroecolóxicos” (p. 230). Neste sentido, sinálase que “aínda que hai varios exemplos de institutos de investigación que inclúen a agroecoloxía entre os seus planes de estudos e cursos” (p. 230), ao igual que acontece en Estados Unidos, “os fondos para a investigación agroecolóxica son aínda moi limitados en cantidade e tempo” (p. 230).

Neste último sentido, Nicot, Bellon, Loconto e Ollivier (2018) ofrecen unha cartografía das redes de investigación e formación existentes a nivel europeo e que “están a difundir as súas visións da

⁸¹⁴ No caso do Estado español, predomina a segunda perspectiva en senllas disxuntivas.

agroecoloxía” (p. 539), identificando un total de 103 entidades -50 de formación e 53 de investigación (Ver Figura 71)-, vinculadas a universidades -en 50 casos-, institutos e unidades de investigación -24-, asociacións e movementos sociais -9-, proxectos produtivos -5-, axencias estatais -3- e compañías privadas -2-. Preséntase así unha diversidade de actores que “da unha idea da influencia da agroecoloxía en toda Europa” (p. 540), e que inclúe a concorrencia de sectores políticos, académicos, económicos e sociais.

Figura 71. Cartografía europea das entidades de investigación e formación agroecolóxica.

Fonte: Nicot *et al.* (2018). En azul, entidades de investigación. En amarelo, entidades de formación.

A este respecto, pódese salientar a recente implementación do proxecto BOND⁸¹⁵, no que participaron 17 universidades e entidades vinculadas ao ámbito agrario de 12 países⁸¹⁶, involucrando a 320 agricultoras de toda Europa, para identificar, mediante metodoloxías participativas, as limitacións ao desenvolvemento dos procesos de acción colectiva no sector agroalimentario existentes no contexto europeo. Neste mesmo sentido, cómpre sinalar tamén o recente lanzamento do proxecto AE4EU para a construción dunha rede europea sobre Agroecoloxía e transición cara sistemas agroalimentarios

⁸¹⁵ Forma abreviada de *Bringing Organizations & Network Development to higher levels in the Farming sector in Europe*. Máis información en <https://www.bondproject.eu/> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁸¹⁶ Do Estado español participaron os xa referidos ISEC, o SLG e a sección valenciana da COAG.

sustentables, participado por 12 socios europeos, incluída á Universidade de Santiago de Compostela⁸¹⁷.

Cabe destacar tamén a promoción da Agroecoloxía desempeñada por seccións europeas de organizacións ecoloxistas internacionais como Amigos da Terra, avogando pola construción dun novo sistema agroalimentario europeo de base agroecolóxica (Friends of the Earth Europe, 2014) e integrando o enfoque de SobA na súa liña de traballo en torno a cuestións agroalimentarias⁸¹⁸. Así mesmo, resulta tamén salientable o traballo desenvolvido pola rede internacional de ASC Urgenci⁸¹⁹, conformada por redes nacionais como a quebequesa Équiterre⁸²⁰, a belga GASAP⁸²¹, a francesa Miramap⁸²², a alemá Solidarische Landwirtschaft⁸²³ ou a británica UKCSA Network⁸²⁴, e que levou a cabo unha análise exhaustiva do desenvolvemento desta modalidade particular de rede alimentaria alternativa en 21 países europeos (European CSA Research Group, 2016).

A nivel de políticas agroalimentarias urbanas, cómpre destacar que entre as 211 cidades adheridas ao Pacto de Milán, 104 son europeas. Así mesmo, a rede europea de cidades *Eurocities* inclúe entre as súas liñas de traballo unha dedicada á construción de sistemas agroalimentarios sustentables⁸²⁵. A este respecto, chegouse a formular incluso a proposta de construción dunha rede europea de cidades pola Agroecoloxía, *Agroecocities European Network*, promovida de xeito conxunto á xa referida Rede de Cidades pola Agroecoloxía existente no Estado español dende 2017 (Herrera *et al.*, 2017). No entanto, se ben durante ese ano esta proposta supuxo a coordinación de representantes

⁸¹⁷ Máis información en <https://viacampesina.org/en/agroecology-europes-new-challenge/> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁸¹⁸ Ver <https://friendsoftheearth.eu/food-farming-and-nature/food-and-farming/> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁸¹⁹ Máis información en <http://urgenci.net> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁸²⁰ Ver <https://www.equiterre.org/> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁸²¹ Siglas de *Groupes d'achat solidaires de l'Agriculture paysanne*. Ver <https://gasap.be/> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁸²² Acrónimo de *Mouvement interrégional des Amap*. Ver <http://miramap.org> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁸²³ Ver <https://www.solidarische-landwirtschaft.org/startseite> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁸²⁴ Siglas de *United Kingdom Community Supported Agriculture Network*. Ver <https://communitysupportedagriculture.org.uk/> [Revisado o 28 de abril de 2021].

⁸²⁵ Ver <https://eurocities.eu/goals/food-systems/> [Revisado o 28 de abril de 2021].

de cidades como “Bruxas, Gante, Friburgo, Zaragoza e Valencia e organizacións representativas das cidades como *Liverpool Food People* e o Consello de Alimentos de Bristol” (López, Alonso, Herrera, Mérida e Pérez, 2017), finalmente parece que esta non se terminou de materializar⁸²⁶.

No que respecta ao Estado español, o movemento agroecolóxico mostra tamén unha importante presenza e raizame, se ben cunha maior tradición e implantación en determinados territorios. Neste sentido, González de Molina e Guzmán (2016) sitúan a eclosión da Agroecoloxía como movemento social no Estado español -e mesmo a nivel europeo- na Andalucía dos anos oitenta do pasado século, en torno aos xa referidos ISEC -no ámbito académico- e SOC -no do sindicalismo agrario-. Segundo Sevilla e Martínez-Alier (2006b), é precisamente no “movemento social rural nucleado en torno ao SOC onde aparece a agroecoloxía campesiña en Europa” (p. 72), en tanto que era “no sur, en Andalucía, en zonas semiperiféricas onde aínda existían vestixios do coñecemento tradicional ou onde a «modernización» agraria fora máis recente” (p. 72). Mais tamén, como sinalan, porque o contexto era propicio para a aparición dun movemento social campesiño forte e contestatario:

Andalucía contaba, a finais dos anos oitenta, cunha realidade na que se conxugaban situacións propias dunha modernización agraria incompleta, coa etapa final dun movemento campesiño, protagonizado por xornaleiros ou obreiros do campo de inusitada potencia e capacidade de loita. Era o resultado do descontento que a mecanización case completa das faenas estaba a provocar entre uns traballadores do campo que, ao coincidir cunha forte crise industrial, non tiñan apenas oportunidades de emprego alternativo (p. 72).

É nese escenario, como sinalan Sevilla e Martínez-Alier (2006b), que unha parte do SOC, na procura de “novas alternativas que superasen as tradicionais reivindicacións da terra” (p. 72), se achegaría “aos postulados dos denominados novos movementos sociais, en xeral, e do movemento ecoloxista, en particular”⁸²⁷ (p. 72), comezando así

⁸²⁶ Se ben esta iniciativa mantivo certa actividade en RRSS nos anos posteriores (ver <https://www.facebook.com/agroecocities>), a súa páxina (<http://agroecocities.eu/>) xa non está operativa actualmente [Revisados o 29 de abril de 2021].

⁸²⁷ Esta confluencia entre o os movementos campesiño e ecoloxista en Andalucía dos anos oitenta é amplamente explorada por Herrera, Soto e González de Molina (2010).

mesmo a despregar prácticas análogas ás do MST no Brasil, como as ocupacións de terras, sustentadas pola presión sindical e os apoios efectivos “dos sectores mas progresistas da Igrexa e a Universidade, así como das institucións socioeconómicas e culturais da súa contorna” (p. 73). Destaca neste sentido o caso particular do ISEC, que, como sinalan os autores, “colaborou co SOC dende a súa fundación en 1978, chegando a establecer unha sistematización das formas de manexo que a fracción de xornaleiros-ecoloxistas realizaba nas novas experiencias produtivas que ía xerando a través da súa nova forma de loita” (p. 73).

Neste sentido, segundo González de Molina e Guzmán (2016), este centro de investigación, creado en 1978 no marco da corrente dos Estudos Campesiños e da Socioloxía Rural, “pronto desbordou o estreito marco da disciplina para converterse nun espazo de encontro entre sociólogos, antropólogos, economistas e historiadores en torno ao estudo do campesiñado e [...] da conflitiva realidade do campo andaluz” (p. 108). Porén, sinalan os autores, “o ISEC non se caracterizou só por ser un lugar de encontro interdisciplinar senón tamén por manter un forte compromiso cos movementos sociais e a transformación social de Andalucía” (p. 108), de xeito que “a práctica académica reforzou a colaboración co propio movemento xornaleiro que viña producíndose dende os seus inicios, sendo este o trazo quizais máis decisivo para o xurdimento da Agroecoloxía” (p. 108) no contexto andaluz e español. Este compromiso concretouse a través dun “proceso de acompañamento e asesoramento técnico” (p. 108), mais tamén coa participación directa das investigadoras do ISEC nas propias “assembleas de xornaleiros, colaborando con eles no diagnóstico da situación do campo andaluz e na análise das políticas agrarias” (p. 108), así como participando activamente “en accións de protesta como folgas de fame, peches e cortes de vías públicas, ocupacións de fincas e en marchas reivindicativas da reforma agraria” (p. 108). Do mesmo xeito, aparecería tamén como trazo distintivo do ISEC “a progresiva vinculación tanto académica como militante co movemento ecoloxista” (p. 108), que xa naquel momento constituía “un amplo campo para a reivindicación e protesta en torno aos danos ambientais que o crecemento económico traía consigo tamén en España” (p. 108).

Así mesmo, González de Molina e Guzmán (2016) sinalan que “esta forte orientación sociopolítica” (p. 106), que constitúe “o selo distintivo da corrente agroecolóxica nacida en Andalucía” (p. 106), xeraría unha configuración pouco usual en Europa, facendo que no caso andaluz existise “certa semellanza con procesos sociais que se estaban a dar en América Latina” (p. 106). Estas circunstancias de orixe acabarían por definir “o perfil eminentemente social que caracterizou dende o comezo ao pensamento agroecolóxico en España e lle permitiu contribuír a consolidar esa orientación social e eminentemente práctica que sempre tivo a Agroecoloxía” (p. 106).

Neste sentido, o ISEC mantería dende entón unha importante cooperación académica e de intercambio de saberes con actores latinoamericanos -académicos, campesiños, sociopolíticos, etc.-, mediante a organización de cursos e seminarios, a participación en reunións institucionais de ámbito internacional ou o impulso e a creación de títulos universitarios -fundamentalmente de doutoramento e mestrado-, contribuindo significativamente á formación de futuros e relevantes activistas, investigadoras e practicantes da Agroecoloxía, tanto españolas como latinoamericanas. Ademais, esta “cooperación con outros movementos e experiencias latinoamericanas facilitou o xurdimento dunha ONG centrada na cooperación (Asociación Andaluza por la Solidaridad y la Paz, ASPA)⁸²⁸ que tamén desempeñaría un papel relevante nos primeiros pasos da Agroecoloxía en España” (p. 108).

En suma, como afirman González de Molina e Guzmán (2016),

o forte nesgo social e político que tivo a Agroecoloxía en Andalucía dende o mesmo comezo da súa andaina, constituíu unha contribución moi relevante para o desenvolvemento agroecolóxico en España e, ao mesmo tempo, en América Latina e acabou sendo un dos piares fundamentais da súa propia definición como enfoque científico⁸²⁹ (p. 106).

⁸²⁸ Ver <https://aspa-andalucia.org> [Revisado o 29 de abril de 2021].

⁸²⁹ En referencia a que, como xa vimos, “hoxe é recoñecido entre os agroecólogos que a dimensión práctica e o forte compromiso cos movementos sociais constitúen un elemento que está na base mesma da Agroecoloxía” (González de Molina e Guzmán, 2016, p. 106).

Froito desta confluencia de actores e da consolidación desta corrente transformadora, así como do propósito do ISEC de “construír unha proposta campesinista que dese saída á situación do campo andaluz” (González de Molina e Guzmán, 2016, p. 109), así como de “acompañar ás cooperativas de xornaleiros na transición agroecolóxica en finca mediante o deseño participativo de tecnoloxías orgánicas e o desenvolvemento de mercados alternativos locais” (p. 109), constituíronse as primeiras cooperativas que adoptaron prácticas de manexo ecolóxico -*Tierra y Libertad*, *La Verde* e *El Romeral*-, iniciando procesos de transición agroecolóxica que o ISEC acompañou mediante asesoramento e metodoloxías innovadoras de IAP. Porén, dende un punto de vista socialmente transformador, considerábase que a Agroecoloxía non debía proporcionar unicamente “solucións técnico-agronómicas a escala de finca” (p. 111), senón que, ademais, “debía elaborar tamén estratexias de carácter institucional para promocionar a agricultura orgánica [...] con criterios agroecolóxicos” (p. 111). No entanto, “a diferenza do que acontecía en América Latina, onde a puxanza dos movementos sociais facía posible creación e mantemento de sistemas agroalimentarios alternativos, en España a situación era ben distinta” (p. 111): a poboación agrícola era “xa unha minoría incluso en zonas rurais e a súa economía dependía cada vez menos dos ingresos obtidos coa venda dos seus produtos” (p. 111), ao tempo que “os fortes lazos de identidade comunitaria se atenuaran ou desapareceran practicamente” (p. 111). Ademais, a maior parte da produción ecolóxica de alimentos estíbale a dirixir xa cara a exportación “a través de empresas de distribución internacionais do sector orgánico” (p. 113), polo que para impulsar unha transición agroecolóxica do sistema agroalimentario resultaba “imperativo dinamizar o desenvolvemento do mercado interno” (p. 113), potenciando “a agrupación dunha oferta excesivamente atomizada que subministraba escasos volumes [...], de forma descontinua e con prezos anormalmente altos” (p. 113), por unha banda, e reforzando e fidelizando “aos consumidores que coñecían as vantaxes dos alimentos ecolóxicos e os consumían con algunha frecuencia” (p. 114), pola outra, mais sobre todo fomentando os CCC como a “ferramenta idónea [...] para conseguilo” (p. 114), apoiando a formación e consolidación de “asociacións de produtores e

consumidores e [...] iniciativas de mercados locais” (p. 114). Deste xeito, tras as primeiras experiencias produtivas, creáronse tamén as primeiras “asociacións de produtores e consumidores de alimentos ecolóxicos en cidades próximas, como *Almocafre* en Córdoba⁸³⁰ e *La Brevia* en Málaga, que consolidaron un movemento incipiente de apoio aos produtores locais ecolóxicos” (p. 109) que se constituiría na Federación Andaluza de Cooperativas de Consumidores y Productores Ecológicos (FACPE)⁸³¹.

A este respecto, Agroecology Europe (2020) recolle na súa análise da situación da Agroecoloxía no Estado español esta traxectoria inicial, salientando o feito de que fose precisamente na Andalucía dos anos oitenta o primeiro lugar de Europa en emerxer a Agroecoloxía no sentido contemporáneo, nun contexto caracterizado pola supervivencia das prácticas campesiñas, que mantiveron sistemas e manexos tradicionais ante a crecente intensificación agraria, así como a aparición de “iniciativas pioneiras que adoptaron o modelo de agricultura ecolóxica” (p. 162) e a formación dos primeiros GdC. Así mesmo, destaca o papel protagonista da colaboración entre o ISEC⁸³² e o SOC nestas orixes e a posterior evolución, constituíndo “unha das claves que mellor explican o compromiso militante da academia e a súa decisiva contribución a xurdimento da agroecoloxía” (p. 162) como movemento social no Estado español. De feito, salientase que “estas confluencias, tan inhabituais no contexto da época, permitiron sentar as bases dunha alternativa para a sustentabilidade social e ambiental nun momento crítico, cando os efectos da industrialización da actividade agraria e a crisis económica internacional comezaban a sentirse” (p. 162). Tras estes primeiros pasos da Agroecoloxía no Estado español, o informe sinala que, “durante as décadas seguintes, os proxectos de produción e consumo agroecolóxicos se multiplicaron, nun proceso apoiado por algunhas organizacións agrarias e ambientais e ONG” (p. 162), as cales “articularon as primeiras loitas contra os transxénicos e os [TLC] e participaron nas reunións internacionais de [LVC], onde asumiron a

⁸³⁰ Fundada en 1994, constituída como sociedade cooperativa no 2000 e actualmente en funcionamento. Máis información en <http://www.almocafre.com/wp/>. [Revisado o 29 de abril de 2021].

⁸³¹ Máis información en <https://www.facpe.org> [Revisado o 29 de abril de 2021].

⁸³² Institución cuxas características e achegas son analizadas neste informe en tanto que constitúe, aínda hoxe, o principal referente da Agroecoloxía no ámbito científico e académico no Estado español.

responsabilidade de difundir a mensaxe da SobA” (p. 162-163). Así mesmo, salienta o contexto da “crise financeira de 2008, os recortes nos dereitos sociais e o aumento das desigualdades económicas” (p. 163) como un punto de inflexión nesta evolución, en tanto que provocou “unha crise de lexitimidade democrática das institucións que configurou un novo escenario de conflito social e inestabilidade política” (p. 163), no que “a intensidade das mobilizacións cidadás ([...]15M, PAH, Mareas, etc.) estimulou o xurdimento de numerosos grupos urbanos (grupos de consumo, hortas urbanas, etc.) e neo-rurais ([...] mozas/os que regresan ao campo para emprender proxectos produtivos)” (p. 163), dando un maior pulo -cuantitativo e cualitativo- ao movemento agroecolóxico xa existente no país.

Tras esta aproximación xeral á conformación e traxectoria da Agroecoloxía e do movemento social asociado no Estado español, Agroecology Europe (2020) ofrece unha radiografía xeral da súa situación actual, que non é senón a consecuencia das súas particulares orixes e da súa posterior deriva. Polo xeral, e como trazo distintivo, o informe destaca que, precisamente, “a agroecoloxía en España adoita ser entendida como un movemento social de base, en defensa dos principios da [SobA], cunha clara demanda de xustiza social e un importante contido político” (p. 163). Neste sentido, o informe ofrece unha aproximación a través de diferentes ámbitos de concreción: a produción, o consumo e as políticas públicas.

Dende o punto de vista da produción, Agroecology Europe (2020) salienta que os novos proxectos “encontran na agroecoloxía unha alternativa ao modelo neoliberal” (p. 163). Porén, se ben estes “intentan afrontar a situación xeneralizada de precariedade asumindo unha considerable sobrecarga de traballo” (p. 163), atopan na súa dispersión territorial unha importante limitación á súa eventual articulación. Neste sentido, o informe sinala a carencia dunha única organización propia que aglutine ás produtoras agroecolóxicas “para defender os seus intereses a escala estatal” (p. 163) e que tivese suficiente “capacidade para representalos nas mesas de negociación” (p. 163) ou “para ter un impacto político nas institucións” (p. 163). Como vimos, a diferenza doutros países, no Estado español coexisten varias organizacións

agrarias que forman parte de LVC, unha de ámbito estatal -a COAG- e outras dun ámbito territorial máis acoutado -o SAT en Andalucía, EHNE no País Vasco e Navarra e o SLG en Galicia-, así como outras que, sen estar baixo o paraugas desta federación internacional, tamén adoptan de xeito máis ou menos explícito a Agroecoloxía e a SobA nos seus discursos e liñas de acción. Neste ámbito de articulación da práctica produtiva, o informe analiza polo miúdo as principais características e achegas de iniciativas como o SPG valenciano *Ecollaures*⁸³³ ou mesmo do propio SLG.

Dende o punto de vista do consumo, Agroecology Europe (2020) apunta que, “desde o ano 2000, os [GdC] estiveron involucrados nun importante proceso de expansión” (p. 163) e que, actualmente, aínda “seguen a ser a forma máis común de [CCC]” (p. 163). Porén, sinala que, para superar as súas limitacións intrínsecas -asociadas á dependencia dun traballo voluntario esixente-, “nalgúns casos intentouse profesionalizar a xestión e seguir o exemplo das cooperativas de consumo pioneiras” (p. 163), que, tras máis de vinte anos de traxectoria, “lograron consolidarse e medrar co tempo” (p. 163). No caso das experiencias de ASC, apunta que aínda “seguen a ser moi minoritarias en España” (p. 163), tal como recolle tamén Urgenci no seu informe sobre a situación deste modelo nos distintos países europeos (European CSA Research Group, 2016). Como innovación máis recente no eido do consumo, apúntase que nalgúns cidades están a aparecer novas fórmulas de CCC como os supermercados cooperativos.

Dende o punto de vista político, Agroecology Europe (2020) destaca que o auxe do municipalismo que tivo lugar durante a pasada década no Estado español supuxo “unha oportunidade única para o desenvolvemento da agroecoloxía a escala local (mercados locais, comedores escolares, estratexias alimentarias, etc.)” (p. 163), implicando a orientación dunha “parte significativa dos recursos, coñecementos e enerxía dos movementos sociais cara a prestación de asesoramento técnico á institucións” (p. 163). Neste sentido, o informe

⁸³³ Máis información en <https://spgecollaures.org> [Revisado o 30 de abril de 2021]

analiza o papel desempeñado pola Fundación Entretantos⁸³⁴ na promoción da conformación da xa referida *Rede de Ciudades pola Agroecoloxía*, mais tamén na promoción de espazos de participación e empoderamento social campesiño, como o colectivo agroecofeminista *Ganaderas en Red*⁸³⁵ ou a tamén referida *Plataforma por la Ganadería Extensiva y el Pastoralismo*, entre outras liñas de actuación.

O informe de Agroecology Europe (2020) tamén atende á distribución xeográfica do desenvolvemento da Agroecoloxía, que no caso español se concentra particularmente en territorios “como Cataluña, o País Vasco, Valencia, Andalucía e Madrid” (p. 164) e, en menor medida, Castela-A Mancha e Castela e León. Este desequilibrio territorial o atribúe a factores que condicionan dito desenvolvemento xerando “un contexto máis ou menos favorable para o cambio” (p. 164), como “a concentración dunha poboación máis nova, o desenvolvemento industrial e económico, a presenza e consolidación de movementos sociais, a tradición asociativa, a estrutura agraria ou a traxectoria histórica e política” (p. 164), identificando ás posibilidades de “confluencia de movementos sociais activos, experiencias consolidadas de consumo agroecolóxico e o apoio das institucións” (p. 164) como o factor máis decisivo neste sentido.

Así mesmo, o informe revisa tamén a consolidación da Agroecoloxía en diferentes aspectos, como o da conciencia cidadá, a toma de decisións, o papel dos movementos sociais, as prácticas agroecolóxicas e os mercados alternativos e canles de distribución locais.

Do primeiro salienta que “a crecente preocupación social polo ambiente e os alimentos saudables foi aproveitada polas canles de distribución convencionais para abastecer este novo nicho de mercado” (Agroecology Europe, 2020, p.164), apropiándose “de conceptos agroecolóxicos como a produción local ou a sustentabilidade” (p. 164) e fomentando “a confusión que lles permite aumentar os beneficios da industria dos alimentos ecolóxicos certificados” (p. 164), aproveitando

⁸³⁴ Máis información en <https://www.entretantos.org> [Revisado o 30 de abril de 2021].

⁸³⁵ Máis información en <http://www.ganaderasenred.org> [Revisado o 30 de abril de 2021].

a carencia de “coñecementos necesarios para distinguir as formas de produción ou a orixe dos alimentos” (p. 164) dunha sociedade “maioritariamente urbana, afectada pola crise económica e desconectada da realidade rural e agraria” (p. 164), que “prioriza os prezos ou a comodidade de acceso” (p. 164) sobre outros criterios. Sen embargo, malia que estas formas acríicas de consumo ecolóxico son as máis abundantes, apúntase que, dende o movemento social agroecolóxico

se están a realizar esforzos para incorporar un punto de vista de xustiza social para contrarrestar esta tendencia e aumentar o poder transformador que se pode exercer a través do desenvolvemento dunha nova cultura do consumo máis consciente, solidaria e responsable (p. 164).

Precisamente en torno á divulgación e difusión dos principios, valores e prácticas da Agroecoloxía e a [SobA] entre a cidadanía, o informe salienta e analiza en detalle as achegas da xa amentada revista *Soberanía Alimentaria, Biodiversidad y Culturas*, referente imprescindible a nivel comunicativo do movemento social agroecolóxico no Estado español.

A nivel da toma de decisións, destácanse as políticas públicas agroecolóxicas desenvolvidas en municipios demograficamente relevantes, como Zaragoza, Valencia, Madrid ou Barcelona, así como o deseño de “novas estratexias de alimentación urbana cunha participación social significativa” (Agroecology Europe, 2020, p. 164) e avances concretos “na contratación pública (principalmente en comedores escolares), a concienciación sobre o consumo e os CCC” (p. 164)⁸³⁶. No entanto, as limitacións das competencias municipais apuntan á necesidade da concorrencia de niveis superiores da administración -Deputacións, CCAA e Estado- para propiciar un salto de escala que reforce os mercados agroecolóxicos locais, particularmente con relación ao necesario reequilibrio territorial da actual concentración da oferta -en zonas rurais- e a demanda -en áreas urbanas-. Porén, malia algunhas excepcións, como as deputacións de

⁸³⁶ Como apunta García-García (2018), o despregue deste tipo de políticas alimentarias municipais con enfoque agroecolóxico -en referencia particular ao caso de Valencia, onde se conformou un Consello Alimentario Municipal e se definiu unha Estratexia Agroalimentaria con horizonte no 2025- constitúen un elemento estratéxico para avanzar na realización do dereito á alimentación.

Córdoba e Valencia, o Consello Insular das Illas Baleares ou o goberno canario, “a falta de apoio das institucións rexionais é [precisamente] un dos principais límites do salto de escala da agroecoloxía” (p. 165), sen contar a total falta de incidencia nas políticas agrarias a nivel estatal, “que é onde o *lobby* agroindustrial ten maior influencia” (p. 165) e que seguen “a beneficiar aos métodos intensivos e a prexudicar ao modelo agroecolóxico” (p. 165).

Ao respecto das políticas alimentarias municipais, López, Alonso e Herrera (2018) sinalan que

o apoio e a colaboración dende os movementos sociais resultou [...] un elemento clave na implementación das políticas alimentarias, de cara a achegar ideas e experiencia, ou a achegar a capacidade de emprendemento necesaria para xerar nova actividade económica. A iniciativa da sociedade civil tamén foi recoñecida como o principal vector de innovación, así como o principal apoio para a estabilidade a longo prazo da axenda alimentaria urbana. Neste sentido, recoñécese o papel primordial da cooperación con organizacións sociais vivas e articuladas, capaces de achegar á vez enfoques teóricos e ferramentas e propostas prácticas (p. 46).

Precisamente con relación aos movementos sociais, Agroecology Europe (2020) salienta que “en España hai moitos pequenos grupos de persoas traballando pola agroecoloxía cunha visión aberta, participativa, descentralizada e horizontal para acadar a [SobA], dando lugar a interesantes iniciativas” (p. 166). Neste sentido, destaca espazos de articulación destas iniciativas como a *Red de Semillas Resembrando e Intercambiando*⁸³⁷, a xa referida *Plataforma por la Ganadería Extensiva y el Pastoralismo*, as distintas alianzas pola [SobA] como a xa amentada *ASACO*, a tamén referida *Red Intervegas* para a protección e a recuperación dos solos fértiles, ou o proxecto europeo de innovación para o mantemento de sistemas agrarios de alto valor natural *HNV-Link* promovido pola *Fundación Entretantos*⁸³⁸. Así mesmo, con relación ao punto anterior, destácase que “nalgunhas rexións, os movementos sociais agroecolóxicos lograron, tras moitos anos de loita, políticas públicas favorables á agroecoloxía” (p. 166). Sen embargo, o informe

⁸³⁷ Máis información en <https://www.redsemillas.info> [Revisado o 30 de abril de 2021].

⁸³⁸ Máis información en <http://hmvlink.entretantos.org/un-proyecto2020/> [Revisado o 30 de abril de 2021].

tamén apunta certas limitacións destes movementos, como o seu carácter eminentemente urbano e a súa consecuente desconexión co mundo rural e falta de consideración das necesidades das produtoras, ou “os desacordos e tensións entre a produción e o consumo, e os prexuízos cara outros colectivos menos ideoloxizados” (p. 166), que non fan senón incrementar “a distancia e a desconfianza cara as institucións ou a agricultura convencional” (p. 166), dificultando a súa adhesión ao movemento. En calquera caso, destaca que, polo momento, “as alianzas máis estratéxicas e consolidadas do movemento agroecolóxico son as establecidas coas redes de economía social e solidaria e co movemento feminista” (p. 166).

En canto ás prácticas produtivas, o informe sinala a escaseza de “institucións que ofrezan asesoramento técnico especializado para a produción agroecolóxica” (Agroecology Europe, 2020, p. 166), polo que frecuentemente “se adoita recorrer á autoaprendizaxe a través da experimentación, consulta con outros produtores, lectura, internet, etc.” (p. 166), salientando así a relevancia que adquire “a transmisión horizontal e informal de coñecementos e información” (p. 166) a través de redes e outros espazos de participación e coordinación. Porén, existen algunhas excepcións. Neste sentido, o informe analiza a función desempeñada pola *Escola de Pastors de Catalunya*⁸³⁹ na formación de novas xeracións de campesiñas que apostan por dedicarse á gandería extensiva cun enfoque agroecolóxico. Precisamente con relación a esta práctica produtiva, sinálase a carencia de “integración entre a agricultura e a gandería” (p. 166), polo que para moitas fincas agrícolas resulta “necesario transportar esterco dende as explotacións gandeiras máis próximas, ou recorrer a empresas especializadas na produción de fertilizantes orgánicos” (p. 166-167), se ben, “nos últimos anos, algunhas fincas comezaron a experimentar co abono verde e o cultivo de microorganismos para mellorar a fertilidade do solo” (p. 167).

No que respecta aos mercados alternativos e outras canles locais de distribución, Agroecology Europe (2020), en base a datos de 2015, sinala que, malia que o Estado español chegou a ser “o país europeo coa maior superficie de produción ecolóxica certificada” (p. 167), a maior

⁸³⁹ Máis información en <https://escoladepastorsdecatalunya.cat> [Revisado o 30 de abril de 2021].

parte está concentrada no 3% das explotacións, mentres que, como xa apuntamos, a maioría da produción se destinaba á exportación. En cambio, “o consumo anual per cápita de alimentos ecolóxicos representa menos do 1% do gasto alimentario familiar total” (p. 167), dos que entre o 35% e o 50% das vendas totais se realizan a través de CCC. O informe atribúe este desequilibrio entre produción e consumo á existencia “dunha matriz cultural e dunha estrutura produtiva desfavorable para a agroecoloxía” (p. 167), se ben tamén observa “un crecemento dos mercados de produtos locais e da venda directa, así como de iniciativas que buscan xerar confianza achegando a produción e o consumo, como os [SPG]” (p. 167).

Non obstante, Hoberg (2020) ofrece unha perspectiva distinta sobre a situación da comercialización dos produtos da agricultura ecolóxica no Estado español no último lustro, froito dun forte cambio nas tendencias que se deu precisamente a partir de 2015/2016, momento no cal

a grande maioría de empresas da grande distribución apostou en serio polos alimentos ecolóxicos, as empresas especializadas do sector [...] necesitaban capital para ampliar a súa actividade e todo isto entrañou unha situación de cambios de propiedade das empresas do sector e unha certa concentración (p. 11).

Esta tendencia crecente á mercantilización, concentración e convencionalización do sector situou ao Estado español no décimo posto en consumo de alimentos ecolóxicos na clasificación internacional da IFOAM, superando por primeira vez as importacións ás exportacións neste sector, e pasando a ser o comercio convencional -a GDO- a principal canle de venta minorista destes produtos, cun 45% da cota de mercado, mentres que o comercio especializado pasa a representar o 38% das vendas, quedando os CCC dentro dunha categoría difusa de «outros» que en conxunto unicamente supón o 17%.

Con relación ao ámbito produtivo, Van der Ploeg *et al.* (2019) salientan a crecente relevancia da agricultura e a gandería ecolóxica no Estado español. Por unha banda, sinalan que actualmente “representa máis de 2 millóns de hectáreas, case o 9% do total de terras agrícolas” (p. 56), das cales o 52% “se utiliza para a produción gandeira e o resto

se cultiva, dividido aproximadamente en partes iguais entre cultivos herbáceos e permanentes” (p. 56), o que contribúe “a reducir considerablemente o uso de insumos externos e [...] a manter a calidade dos agroecosistemas do interior de España” (p. 56). Neste sentido, apuntan que “a agricultura agroecolóxica e orgánica fai unha gran contribución ao mantemento da agricultura en áreas agrícolas «marxinais»” (p. 56), que “teñen un valor ecolóxico e paisaxístico moi elevado, que manteñen uns agricultores moi dependentes das subvencións e cuxos cultivos [...] non son economicamente viables cando se cultivan de forma convencional” (p. 56), polo que o desenvolvemento de prácticas agrarias sustentables contribúe tamén a “evitar o abandono de terras e o despoboamento rural” (p. 56). A este respecto, segundo estes autores, esta actividade representa “unha alternativa económica viable para moitos agricultores e gandeiros” (p. 56), dado que “a demanda interna de alimentos orgánicos seguiu crescendo, incluso durante o recente período de crise económica” (p. 56).

Non obstante, máis alá de percibir nestas tendencias xerais -que varían substancialmente ao analízalas polo miúdo- un eventual proceso de recampesinización consistente na adopción cada vez maior de manexos agrícolas máis sustentables -no sentido manexado por Nelson e Stock (2016)-, cabe considerar, como apuntan Pérez-Neira e Vázquez-Meréns (2009) que, se ben “a adopción de prácticas máis respectuosas co medio ambiente, proposta da agricultura ecolóxica, alivia, sen dúbida, a cuestión ambiental, ao afastarse de agrotóxicos e fertilizantes químicos, causantes da maioría da contaminación a nivel do predio” (p. 285-286), estas non supoñen máis que “un programa de mínimos” (p. 286) baseado na limitación do uso de determinados produtos químicos, pero que non evita que parte destas experiencias sigan “a mesma lóxica de monocultivo da agricultura convencional” (p. 286). Neste sentido, os autores consideran que a agricultura ecolóxica constitúe por si mesmo un enfoque insuficiente, xa que, “ademais de poder chegar a ser nalgúns casos unha alternativa pouco consistente a nivel produtivo en termos de sustentabilidade, pode selo aínda menos cando estudamos a distribución” (p. 286). Así, os autores advirten ante experiencias que

lonxe de pretender imitar o funcionamento dos ecosistemas, están baseadas nunha substitución de insumos (non químicos), sendo altamente dependentes

destes e da enerxía fósil, tanto para a produción como para a distribución (xeralmente exportación), sobre todo coa incorporación das grandes transnacionais da alimentación ao decatarse do importante «nicho de mercado» que supón a agricultura ecolóxica para a poboación de alto poder adquisitivo (a elite social) (p. 286).

Neste sentido, Pérez-Neira e Vázquez-Meréns (2009) sinalan tamén que, no eido socioeconómico, a agricultura ecolóxica “non establece ningún tipo de criterio” (p. 286), podendo un alimento “estar certificado como ecolóxico e ser producido baixo as mesmas formas de dominación e explotación capitalista-patriarcal que son encubertas e lexitimadas polas institucións” (p. 286). Ante isto, dende un enfoque agroecolóxico crítico e transformador, como xa vimos, “os problemas da insustentabilidade da agricultura non poden ser explicados unicamente dende unha perspectiva produtiva, senón que [...] ten que incluír necesariamente o consumo, as institucións, as políticas, etc., a súa interrelación e [a] asunción de responsabilidades compartidas” (p. 290). Desta maneira, “o consumo, como acto cotián, pode ser entendido como acto político [...] que favorece e configura un modelo ou outro” (p. 290). Póñense así de relevo “cuestións tan fundamentais como pode ser cuestionarse a dieta en si mesma polas [súas] implicacións sociais, económicas e ambientais” (p. 290), mais tamén “a necesidade de consolidar modelos onde a alimentación non sexa unha mercadoría privilexio do intercambio mercantil” (p. 290).

Neste sentido cómpre dedicar especial atención aos actores sociais que se articulan dende os anos noventa no que Calle (2009) define como *redes agroecolóxicas*, e que son expresións dos anteditos *novos movementos globais* articulados en torno á oposición á globalización neoliberal. Estas redes son, así mesmo, a cristalización da procura de alternativas na construción de «novos espazos de autonomía» que Van der Ploeg (2009) apunta que os novos movementos sociais están a desenvolver “tanto na esfera do consumo como da produción” (p. 19), e que se fundamentan “en novas e orixinais conexións que escapan do control e influencia dos imperios alimentarios” (p. 19). Segundo Calle (2009), trátase de *redes sociais críticas* que “auto-organizan micro-mundos sociais, diversos pero frecuentemente entrelazados «subterraneamente» a través de conflitos que se comparten e nos que se

problematiza como vivimos, dende que valores, para satisfacer que necesidades” (p. 218), etc., e que desempeñan un “papel histórico como ferramentas para a construción doutras «gramáticas» de democracia” (p. 218), formulando e poñendo en práctica “outros contidos, outros dereitos, outras esferas de decisión, outras formas de vincularnos e incidir no social” (p. 218).

Estas, segundo Calle *et al.* (2013b), implican *coproducións* que afondan na “*democratización extensa* das relacións sociais que amparan o sistema agroalimentario no seu conxunto” (p. 263), promovendo “expresións de *democracia radical*: horizontal, inclusiva, deliberativa e que problematiza conxuntamente satisfactores materiais, expresivos, afectivos e de relación coa natureza” (p. 263). Deste xeito, constitúen tamén *innovacións sociais*, en tanto que son “recreacións de novas formas de facer, pensar e sentir, criticamente, o sistema agroalimentario no seu conxunto” (p. 262) e desenvolven “estilos alimentarios emerxentes de novo cuño” (p. 262). En definitiva, para estes autores, estas expresións de cooperación social emerxente son “unha base á vez que un feito intrínseco aos procesos de transición agroecolóxica” (p. 262), posto que, precisamente,

estas formas de agroecoloxía emerxente, nun contexto favorable de circuitos curtos e tecnoloxías endóxeas, son as que poden producir unha maior motivación para a implicación no cambio social agroecolóxico por ser garantes dunha seguridade e confianza na satisfacción de necesidades básicas: acceso a recursos produtivos ou económicos; redes de apoio e de intercambio que faciliten unha produción diversificada dende manexos agroecolóxicos, de menor dependencia ou custo económico; resiliencia social ante adversidades naturais ou [...] derivadas de imperios agroalimentarios; maior autonomía en xeral na toma de decisións; posibilidade de deseñar colectivamente estratexias comerciais ou innovacións sociais ou tecnolóxicas; afianzamento dun sistema produtivo sustentable que concede máis marxe de manobra a produtores (e incluso a consumidores), etc. (p. 262-263).

Segundo Calle (2009) estes modelos de articulación colectiva en torno á Agroecoloxía -ou do *novo cooperativismo agroecolóxico*- “son espazos de grande compromiso” (p. 222), aínda que con diferentes graos a tenor da súa ampla diversidade, nos que participar “significa asegurar o sostemento económico [...], produtivo [...] e político” (p. 222) do propio colectivo e das persoas implicadas, baseándose para tal

efecto nunha organización de proximidade, horizontal e “dende unha desmercantilización [...] na satisfacción das [...] necesidades básicas” (p. 222).

Neste sentido, Calle *et al.* (2012) analizan esta emerxencia de “respostas en clave de transformación do sistema agroalimentario” (p. 460) que combinan “propostas e protestas” (p. 460), posto que

á marxe de estratexias individuais que xeran novos nichos de consumo, algúns ligados a estilos de vida «alternativos» (o mercado de produtos orgánicos é unha expresión diso), existen tamén estratexias de acción colectiva que propoñen, non só outro consumo, [senón] tamén outro cambio de paradigma de produción, alcanzando o cuestionamento á totalidade do sistema agroalimentario, e tamén ás institucións políticas que o apoian (p. 460).

Calle *et al.* (2012) distinguen a este respecto “unha tipoloxía de estratexias de consumidores dispostos a cambiar de pautas de compra, ás veces de estilos de vida, ben por vontade propia, ben por influencia do consumismo e que obedece a diferentes motivacións” (p. 470). Entre estas identifican tipos de consumo «*á moda*» -vinculado a certas identidades colectivas e tribos sociais-, «*defensivo*» -asociado a razóns económicas ou a reaccións e estratexias conxunturais ante alarmas alimentarias-, «*alternativo*» -asociados aos *bourgeois bohèmes* que xeran novos nichos de mercado por motivos de saúde ou ambientais-, «*reflexivo*» -“activación ética, pero individual, dentro do mercado sobre a base integral de criterios sociais, medioambientais, de saúde, como poden ser o comercio xusto, os produtos ecolóxicos ou a compra en mercados locais” (p. 470)-, e «*construtivos*» -que implica o “desenvolvemento dunha acción colectiva que xera unha resistencia agroalimentaria” (p. 470).

Con relación á estratexia de consumos construtivos, entre ditas «resistenciais agroalimentarias» que apostan por outras formas de alimentarse “organizadas colectivamente” (Calle *et al.*, 2012, p. 472), os autores identifican “tres grandes tipoloxías, á vez fortemente imbricadas (organizativamente, discursivamente) entre si” (p. 460), das cales as dúas primeiras se corresponden claramente coas dimensións socioeconómica e cultural da Agroecoloxía, mentres que a terceira se

situaría dun xeito máis inequívoco na súa dimensión política, se ben todas elas comparten enfoques, estratexias e espazos de interacción.

En primeiro lugar, Calle *et al.* (2012) describen os «novos estilos agroalimentarios» con enfoque agroecolóxico, formas alternativas de práctica agraria “desenvolvida dende o mundo rural” (p. 460) que “recuperan e recrean manexos dos agroetnoecosistemas sobre a base da proximidade e o saber local [...] para facer fronte a unha mundialización que os exclúe” (p. 473), pero que tamén operan e inciden “no sistema agroalimentario na súa totalidade” (p. 460) a través da comercialización local. Desenvólvense “guiados por valores e fins distintos aos imperantes no modelo globalizado [e vinculados á SobA,] e implican formas de manexo agrario, estruturas de comercialización, así como relacións entre os distintos axentes e actividades alternativas” (p. 477). Representan, polo tanto,

un modo específico de articular unha práctica de produción, transformación, distribución e consumo alimentario, resultando central, por unha banda, a interrelación sistémica entre todos os axentes que participan na función alimentaria e, pola outra, a coherencia entre os valores culturais e a praxe da función alimentaria (p. 473).

Dentro desta categoría, os autores inclúen experiencias emanadas do sindicalismo agrario alternativo, como a iniciativa de Agricultura de Responsabilidade Compartida (ARCo) desenvolvida pola COAG⁸⁴⁰, a creación da devandita FACPE ou o traballo desempeñado no País Vasco e Navarra polo sindicato EHNE.

En segundo lugar, Calle *et al.* (2012) presentan os «novos cultivos sociais», nos que “consumidores e produtores se organizan en cooperativas ou asociacións, xeralmente incluíndo ao mundo urbano” (p. 460) e practicando “unha politización do consumo a través [...] de formas de economía solidaria e ecolóxica como criterio para a satisfacción alimentaria” (p. 460). Nestas destaca “a busca de procesos de autoxestión en torno á alimentación” (p. 472), así como de “espazos de socialización para a satisfacción directa de necesidades básicas” (p. 473), construíndo en torno á acción colectiva contextos “de

⁸⁴⁰ Ver <http://www.coag.org/arco> [Revisado o 29 de abril de 2021].

recuperación e desmercantilización de vínculos sociais” (p. 473). Dentro desta categoría, os autores salientan as “cooperativas agroecolóxicas de produción, distribución e consumo de alimentos” (p. 480), experiencias colectivas que “dende unha crítica ao actual sistema agroalimentario expresada na pouca marxe de decisión e control sobre a alimentación que teñen as persoas e nos desequilibrios que provocan a lóxica da produción industrial e os procesos de mercantilización” (p. 480), organízanse para “construír relacións sociais e económicas dende a proximidade, a cotiandade e a autoxestión en clave de realización de necesidades básicas definidas colectivamente” (p. 480) a través doutro “modelo de xestión da alimentación baseado na cooperación social, a participación, a democracia «dende abaixo» e en fluxos non mercantís” (p. 480). Saliéntase que estas cooperativas se basean “nun compromiso adquirido por todos os cooperativistas: unha xestión conxunta e unha corresponsabilidade, tanto na produción como no consumo” (p. 481). Así mesmo,

como iniciativas sociais, propoñen unha práctica da democracia apostando pola horizontalidade na toma de decisións (assembleas, decisións por consenso), por un funcionamento en pequenos grupos (comisións, grupos de consumo, grupos de produción) e por unha comunicación cotiá e retroalimentación cíclica [...], con efecto multiplicador e participante (p. 480-481).

Nesta liña, Calle *et al.* (2012) nomean algunhas das cooperativas que daquelas practicaban un modelo “de produción, distribución e consumo unitario, nun marco agroecolóxico e con enfoque autoxestionario e horizontal” (p. 481) -entre as que actualmente seguen en funcionamento baixo o mesmo modelo cando menos algunhas delas-: *La Acequia*⁸⁴¹ e *La Rehuerta*⁸⁴² -Córdoba-, *Hortigas*⁸⁴³ -Granada-, *Terratrèmol* -Alicante-, *Uztaro Kooperativa* -Guipúzcoa-, *Surco a Surco*⁸⁴⁴ - Madrid, Toledo-, *Tomate Gorriak* -Pamplona- ou *Bajo el Asfalto está la Huerta*⁸⁴⁵ -Madrid, Guadalajara e Valladolid-.

⁸⁴¹ Ver <https://laacequia.org> [Revisado o 16 de abril de 2021].

⁸⁴² Ver <https://www.facebook.com/larehuertacordoba/> [Revisado o 16 de abril de 2021].

⁸⁴³ Ver <https://hortigas.es> [Revisado o 16 de abril de 2021].

⁸⁴⁴ Ver <https://blogs.sindominio.net/surcoasurco/> [Revisado o 16 de abril de 2021].

⁸⁴⁵ Ver <https://bah.ourproject.org/> [Revisado o 16 de abril de 2021].

Por último, Calle *et al.* (2012) inclúen nesta categorización aos «novos movementos globais», “redes de crítica alimentaria e do ecoloxismo social” (p. 472), que, “no marco das protestas «antiglobalización», e dende narrativas de democracia radical (construción horizontal, cooperativa, deliberativa, dende abaixo)” (p. 460), se articulan en torno a

iniciativas (espazos de reflexión, protestas, redes de comercialización) dentro do ecoloxismo político ou das redes de consumo que, situadas nesa óptica máis pública e movimentista, reaccionan ao proceso de mundialización económica a través da crítica e a posta en marcha de alternativas ao sistema agroalimentario «globalizado» (p. 460).

Nas iniciativas aquí comprendidas, segundo Calle *et al.* (2012), “a democratización do mundo concrétese na necesidade de democratizar o sistema agroalimentario, creando redes e espazos de protesta que visibilizan formas agroecolóxicas de produción” (p. 472). Baixo esta perspectiva, “como resultado da implantación internacional de movementos como [LVC], o termo «[SobA]» acabou converténdose nun referente das propostas [...] das chamadas “redes anti-globalización” (p. 472). A escala estatal, dentro desta “cara pública ou de protesta do ciclo dos novos movementos globais” (p. 474), destacan como exemplo as “redes alternativas de consumo (Xarxa de Consum Solidari⁸⁴⁶, Ideas⁸⁴⁷, etc.) e do movemento ecoloxista (Ecologistas en Acción⁸⁴⁸, Greenpeace⁸⁴⁹, plataformas ecoloxistas locais⁸⁵⁰, etc.)” (p. 474). Así mesmo, salientan a emerxencia de “espazos de interrelación con sectores de agricultores críticos coa globalización alimentaria” (p. 475), como a Plataforma Rural, foro social composto por unha vintena de organizacións -sindicatos agrícolas, organizacións rurais, ONG, redes sociais e organizacións de consumidoras e de distribución

⁸⁴⁶ Ver <https://xarxaconsum.org/ca/> [Revisado o 16 de abril de 2021].

⁸⁴⁷ Ver <https://ideas.coop> [Revisado o 16 de abril de 2021].

⁸⁴⁸ Organización que, como apuntan Calle *et al.* (2012), conta cunha área de traballo específica sobre Agroecoloxía. Ver <https://www.ecologistasenaccion.org/areas-de-accion/agroecologia/> [Revisado o 16 de abril de 2021].

⁸⁴⁹ Que como xa vimos anteriormente, tamén traballa cuestións relacionadas coa sustentabilidade alimentaria, e máis concretamente, como apuntan Calle *et al.* (2012), “apostando por unha agricultura e gandería ecolóxicas” (p. 474). Ver <https://es.greenpeace.org/es/> [revisado o 16 de abril de 2021].

⁸⁵⁰ Calle *et al.* (2012) destacan particularmente neste sentido as plataformas locais organizadas en contra da introdución dos OMX en diferentes territorios do Estado e que mesmo lograron a declaración institucional de Zonas Libres de Transxénicos en varias CCAA e decenas de municipios.

alternativa- que celebraba bianualmente os encontros *Por un Mundo Rural Vivo*, nos que se debatía e compartían experiencias en torno á Agroecoloxía e á SobA.

Deste xeito, a través destas tres tipoloxías concrétanse as dúas tendencias, respectivamente orientadas á *transformación* e á *transición*, coas que Holt-Giménez (2009a) divide os movementos alimentarios⁸⁵¹, correspondéndose, en función das prácticas -aínda que non necesariamente da orientación e dos discursos-, a primeira tendencia cos *novos movementos globais* referidos por Calle *et al.* (2012), e a segunda tanto cos *novos estilos agroalimentarios* como cos *novos cultivos sociais*. Deste xeito, segundo as apreciacións de Holt-Giménez (2009a), estas dúas últimas tipoloxías presentan, debido ao seu peso social, un maior potencial para balancear as transicións a sistemas agroalimentarios sustentables cara as posicións máis transformadoras da Agroecoloxía. En todo caso, isto dependerá en última instancia das orientacións que adopten e promovan, así como das alianzas que podan establecerse entre estas e os novos movementos globais de aberta orientación transformadora, sempre baixo a presión que en sentido contrario exerce a cooptación e a “apropiación capitalista debido ao proceso de xentificación que contribúe a polarizar algunhas prácticas de consumo” (Saralegui e Costanzo, 2019, p. 8) nos contextos urbanos.

Así mesmo, pódese apreciar como este segundo grupo de categorías se solapa ou mesmo se complementa en grande medida coas xa presentadas no subepígrafe anterior en torno ás iniciativas e redes alimentarias alternativas, os CCC, os sistema alimentarios agroecolóxicos ou os SAT (Binimelis e Descombes, 2010; Soler e Calle, 2010; Sevilla, 2012; López-García, 2015; Brisebois, 2017; Calafat *et al.*, 2019; Vicente-Almazán *et al.*, 2019). En conxunto, as iniciativas agrupadas baixo todas estas nocións e categorías forman parte das contribucións do movemento agroecolóxico á construción de “redes agroalimentarias alternativas, a partir tanto da creación de novas relacións entre diferentes actores sociais (produtores, consumidores, institucións), como da acción que trata de desindustrializar a alimentación, cualificándoa como «ben común» e non como mera

⁸⁵¹ Presentadas no subepígrafe 1.6.

mercancía” (Saralegui Costanzo, 2019, p. 11). Agrúpanse aquí, polo tanto, as “novas redes creadas entre produtores, consumidores e outros actores que xeran alternativas ao modelo industrial estandarizado das cadeas de abastecemento” (p. 12) mediante a proposta e desenvolvemento de novas canles e formas de cooperación en torno á distribución e consumo de alimentos dende un enfoque agroecolóxico. Para referirnos a todas elas dun xeito xenérico empregaremos a partir de agora a etiqueta *iniciativas agroecolóxicas*.

Son precisamente este tipo de iniciativas colectivas orientadas á transición e comprendidas dentro das anteditas categorizacións as que nos interesan particularmente no marco desta tese, en tanto que coincidimos con Holt-Giménez (2009a) ao considerar que estas presentan un maior potencial de implantación social e, en última instancia, de propiciar cambios socioculturais profundos e cotiás, así como, a través de alianzas cos actores aglutinados na tendencia orientada á transformación, promover cambios estruturais radicais nos sistemas agroalimentarios a través da transición social agroecolóxica e os saltos de escala, en todos o seus sentidos. Non se desconsidera en absoluto aquí, secasí, as imprescindibles achegas que en todas as dimensións da Agroecoloxía, na súa promoción e na transición a sistemas agroalimentarios xustos e sustentables, están a desenvolver actores tan diversos e relevantes como:

- Sindicatos e organizacións campesiñas con enfoque agroecolóxico, federadas ou non en LVC, que defenden os dereitos das produtoras, promoven manexos agroecolóxicos e tratan de incidir no ámbito político mediante campañas e accións colectivas, dende o local ata o global;
- Redes e plataformas aglutinadoras que dispoñen foros de intercambio de coñecementos e experiencias, que unen a diferentes actores en torno a causas concretas -rexeitamento aos OMX, protección dos solos ou do patrimonio agrario, promoción de certos manexos agroecolóxicos, do agroecofeminismo, etc.- ou que articulan iniciativas agroecolóxicas a nivel rexional para formular procesos de

transición agroecolóxica⁸⁵² ou a municipios en torno á promoción da Agroecoloxía en diferentes ámbitos e mediante distintas estratexias, incluíndo tanto á referida *Rede de Cidades pola Agroecoloxía* como a *Red Terrae*⁸⁵³;

- ONG que, como CERAI⁸⁵⁴, promoven a Agroecoloxía e a SobA a través da cooperación internacional, mais tamén no propio Estado español mediante a educación transformadora ou a DLAE, ámbito no que tamén cómpre salientar o traballo desenvolvido por cooperativas como Arran de Terra⁸⁵⁵;
- Fundacións e outras entidades privadas sen ánimo de lucro que promoven ou desenvolven proxectos de investigación, formación, educación e dinamización social en torno á agroecoloxía e/ou a alimentación sustentable, como Fuhem⁸⁵⁶, a Fundación Entretantos, a Fundación Daniel y Nina Carasso⁸⁵⁷ ou a Sociedade Española de Agricultura Ecolóxica e Agroecoloxía (SEAE)⁸⁵⁸;
- Asociacións e organizacións ecoloxistas que integran a promoción da Agroecoloxía e a SobA entre as súas liñas de análise e incidencia, como Justicia Alimentaria, Ecoloxistas en Acción⁸⁵⁹, Greenpeace ou Amigos de la Tierra⁸⁶⁰;
- Administracións locais que adoptan estratexias alimentarias⁸⁶¹ e políticas públicas orientadas á transición cara sistemas agroalimentarios sustentables de base ecolóxica, adheridas ou

⁸⁵² Como a plataforma Madrid Agroecolóxico. Ver <http://madridagroecologico.org/> [Revisado o 1 de maio de 2021].

⁸⁵³ Asociación Intermunicipal que dende 2010 se articula en torno á Dinamización de Iniciativas Locais Agroecolóxicas -incluíndo CCC-, a disposición de bancos de terras e de recursos comunitarios, a agrocompostaxe e a formación e asesoría técnica, entre outros proxectos. Máis información en <https://www.tierrasagroecologicas.es> [Revisado o 30 de abril].

⁸⁵⁴ Máis información en <https://cerai.org> [Revisado o 30 de abril de 2021].

⁸⁵⁵ Máis información en <https://arrandeterra.org> [Revisado o 1 de maio de 2021].

⁸⁵⁶ Máis información en <https://www.fuhem.es> [Revisado o 30 de abril de 2021].

⁸⁵⁷ Máis información en <https://www.fondationcarasso.org/es/> [Revisado o 30 de abril de 2021].

⁸⁵⁸ Máis información en <https://www.agroecologia.net> [Revisado o 30 de abril de 2021].

⁸⁵⁹ Que publicou recentemente un informe de sistematización de experiencias produtivas agroecolóxicas no Estado español (Ecologistas en Acción, 2018).

⁸⁶⁰ Máis información en <https://www.tierra.org/> [Revisado o 30 de abril de 2021].

⁸⁶¹ Como as de Zaragoza, Valencia ou Madrid. Ver, respectivamente, <https://www.zaragoza.es/sede/portal/medioambiente/alimentacion/>, <https://hortaipoblesvalencia.org/va/estrategia-agroalimentaria-municipal/> e <https://diario.madrid.es/madridalimenta/> [Revisados o 30 de abril de 2021].

non ao Pacto de Milán e/ou á *Rede de Cidades pola Agroecoloxía*;

- Investigadoras, redes e institucións académicas e científicas que, como o ISEC ou como Hegoa⁸⁶², traballan en torno á Agroecoloxía, a Economía Social e Solidaria, o Ecofeminismo e outros enfoques afíns a través de enfoques e metodoloxías transformadoras e orientadas á acción, conxugando, como defenden Rosset e Altieri (2018) ciencia e política agroecolóxica;
- Ou medios de comunicación que divulgan e difunden discursos, prácticas, experiencias, reflexións e propostas en torno á Agroecoloxía, a SobA e o consumo consciente e responsable, como as xa referidas *Soberanía Alimentaria Diversidad y Culturas* e *AE Revista Agroecológica de Divulgación*, ou a catalá *Opciones*⁸⁶³.

Consideramos que, tanto as unhas como as outras, malia constituír espazos de participación e acción colectiva distintos⁸⁶⁴, conforman en conxunto un mesmo movemento agroecolóxico amplo e diverso, complementándose e retroalimentándose constantemente, sexa mediante alianzas permanentes, colaboracións concretas ou simplemente compartindo, aínda que con diferentes graos, prácticas e perspectivas, un enfoque transformador e crítico da Agroecoloxía. De feito, moitas das que aquí nomeamos *iniciativas agroecolóxicas* naceron impulsadas ou acompañadas por algunhas ou varias entidades dos anteditos tipos que, segundo a tipoloxía de Calle *et al.* (2012), podemos agrupar baixo a categoría de novos movementos globais.

Neste sentido, Simón, Copena e Rodríguez (2010)⁸⁶⁵ presentan o movemento agroecolóxico español como un conxunto heteroxéneo de actores e iniciativas que “conforman un movemento porque comparten unha identidade política, unha experiencia e unha traxectoria propias a

⁸⁶² Máis información en <https://www.hegoa.chu.eus/> [Revisado o 30 de abril de 2021].

⁸⁶³ Máis información <https://opcions.org> [Revisado o 30 de abril de 2021].

⁸⁶⁴ Se ben en moitas ocasións estes distintos espazos presentan configuracións mesturadas e solapadas, tanto no relativo ás persoas que as compoñen -multiactivismo/multimilitancia-, como a través das diferentes formas de relación que se poden establecer entre diferentes colectivos e entidades -impulso, promoción, colaboración, participación como entidade noutros espazos, etc.-.

⁸⁶⁵ Citando a Badal-Pijuan e López-García (2006).

pesar de non existir unhas estruturas formais de coordinación nin un programa unitario preestablecido e consensuado” (p. 139), e que se mobiliza en torno a un

interese común por construír espazos sociais caracterizados por certa forma de facer as cousas (participada, horizontal, ecolóxica, non mercantil) para cubrir colectivamente necesidades concretas e cotiás, como son a alimentación, o emprego, a saúde, os coidados, a xestión de espazos comúns, a relación co medio ambiente. Intentan construír espazos de vida «habitables» para eles mesmos e para quen queira, nos que experimentamos formas de relación e interacción social non mediadas polo mercado ou o beneficio, onde o valor das cousas se fixa pola comunidade, e onde as relacións persoais e a construción da comunidade son o elemento central sobre o que se deben asentar os proxectos. Son espazos que poñen a economía ao servizo da xente e non ao revés. Por todo isto, é tan importante o carácter ecolóxico da produción como o carácter social e non mercantil dos espazos nos que a circulación dos bens e produtos se realiza (Badal-Pijuán e López-García, 2006, p. 32 [citado por Simón *et al.*, 2010, p. 139]).

Dende esta perspectiva, Simón *et al.* (2010) inventarían e analizan as “experiencias que dende esta perspectiva traballan para crear alternativas ao mercado capitalista de alimentos” (p. 139) no ámbito do Estado español, agrupándoas baixo a denominación *Iniciativas de Consumo Ecolóxico e Responsable de Alimentos* (ICERA), e caracterizándoas a través dunha serie de trazos comúns: a súa *orixe vinculada á iniciativa social ou cidadá*, creando formas organizativas novas ou aproveitando estruturas preexistentes para desenvolver a súa actividade; a *promoción da participación democrática das súas compoñentes*, mediante estruturas e dinámicas assemblearias e horizontais; a *crenza no reparto xusto e a cooperación*, que se pon en práctica a través de sistemas de intercambio rexidos por prezos xustos, acordados e adaptados ás necesidades das participantes; a *promoción da economía local*, relocalizando e acurtando a procedencia dos alimentos e os mercados, tanto a nivel xeográfico como relacional; e o *fomento do consumo e intercambio de produtos ecolóxicos*, sexan certificados polos organismos oficiais ou mediante relacións e sistemas de confianza.

Pola súa banda, tras analizar este tipo de iniciativas que desenvolven formas alternativas de produción e consumo no marco de

Andalucía, Pérez-Neira e Vázquez-Meréns (2009) identifican unha “serie de criterios ou principios que [...] aparecen de forma recorrente” (p. 293): a corresponsabilidade, o apoio mutuo, a procura do afondamento nas relacións sociais e interpersoais, a negociación no intercambio sobre prezos, condicións, etc., a autoxestión e a autonomía, a participación horizontal, a aprendizaxe continua en torno á reconstrución de valores, a difusión e a busca de articulación con outras iniciativas, a procura da escala axeitada e a innovación constante para mellorar en función de “criterios éticos de xustiza, equidade e transparencia” (p. 294).

Simón *et al.* (2010), á súa vez, clasifican as ICERA en tipos de iniciativas máis específicos: as *Asociacións e Cooperativas de Consumo Ecolóxico e Responsable de Alimentos* (ACCERA), que segundo os autores son as máis recorrentes e nas que son as consumidoras as que asumen en maior medida a xestión e as tarefas lóxicas; as *Asociacións e Cooperativas de Produtores de Consumo Ecolóxico e Responsable de Alimentos* (ACPCERA), nas que son as produtoras as que desempeñan as funcións organizativas mentres que as consumidoras teñen un papel máis pasivo e reducido á adquisición dos alimentos mediante venda directa, pedidos ou sistemas de cestas; as *Cooperativas Agroecolóxicas de Consumo Ecolóxico e Responsable de Alimentos* (CACERA), non moi estendidas, mais cunha relevante capacidade de transformación social⁸⁶⁶; e outros tipos de experiencias (produtores individuais, hortas urbanas, etc.) de Consumo Ecolóxico e Responsable de Alimentos (OCERA), agrupando iniciativas que non se poden clasificar baixo as categorías anteriores.

Pérez-Neira e Vázquez-Meréns (2009) concretan máis nesta clasificación e distinguen nove modelos: *asociacións e cooperativas de consumidoras*, que “xorden polo lado do consumo co obxectivo de articular relacións directas de compra sen intermediarios” (p. 295);

⁸⁶⁶ Correspóndese coas *cooperativas agroecolóxicas de produción, distribución e consumo de alimentos* presentadas por Calle *et al.* (2012) como exemplo dos *novos cultivos sociais*, tamén chamadas *cooperativas unitarias*, mais tamén cos modelos xa referidos da ASC ou o da *agricultura de responsabilidade compartida* desenvolvida pola COAG, ou incluso coa nomenclatura orixinal do modelo francés das *Associations pour le Maintien d'une Agriculture Paysanne* (AMAP), como se apunta no informe de Urgenci (European CSA Research Group, 2016). Máis información sobre as AMAP en <http://www.reseau-amap.org> [Revisado o 1 de maio de 2021].

asociacións e cooperativas de consumidoras e produtoras, integrados por ambos colectivos para xuntar esforzos e evitar intermediarios, mais cunha estrutura máis complexa e estable -incluíndo a disposición dun local de venda e persoas empregadas ou encargadas da súa xestión-; *cooperativas e colectivos autoxestionados*, que se corresponde co modelo de cooperativa unitaria ou agroecolóxica e proxectos do «novo cooperativismo agroecolóxico», de carácter máis abertamente transformador; *agricultura urbana*, incluíndo hortas de lecer e escolares; *comercialización por cestas*, baseada nunha “relación directa entre produtoras e consumidoras en base a uns compromisos máis ou menos periódicos e estables” (p. 304) de aprovisionamento de alimentos por lotes ou cestas de produtos variados de tempada a cambio do pago dunha cota fixa e previamente pactada; *comercialización por pedido*, venta directa ou mediada por unha iniciativa de distribución baseada na escolla das consumidoras entre unha variedade de produtos ofrecida por unha ou varias produtoras; *proxectos de consumo social*, mediante os cales se procura fomentar o consumo de alimentos ecolóxicos, principalmente a través de comedores escolares, mais tamén noutros espazos públicos, privados -restauración e hostalaría- ou colectivos -centros sociais-; *bio feiras*, espazos físicos de venda directa -isto é, mercados ou feiras-, organizados de forma esporádica ou periódica polas propias produtoras, as administracións públicas ou outras entidades; e *tendas e postos de Agricultura Ecolóxica*, baseadas nun modelo de comercio local tradicional que non se esixe ningún compromiso por parte das consumidoras alén do estritamente comercial, pero que realiza unha función importante na “articulación do consumo coa produción local” (p. 310), apoiando ás pequenas produtoras en ecolóxico comercializando os seus produtos.

En suma, en base ás distintas categorizacións presentadas, tanto neste subepígrafe como no anterior, e co propósito de clarificar nocións acerca dos diferentes modelos de acción colectiva existentes arredor da dimensión socioeconómica da Agroecoloxía -isto é, da tendencia orientada á transición segundo Holt-Giménez (2009a)-, a continuación tratamos de ofrecer unha clasificación propia e operativa que nos

permita identificar a grandes trazos, malia a súa complexidade⁸⁶⁷, os distintos tipos de *iniciativas agroecolóxicas* que na actualidade están a operar no contexto español (Ver Táboa 20), tratándoos de definir e caracterizar deseguido. Centrémonos especialmente naquelas iniciativas que teñen unha base fundamentalmente social ou colectiva e que se orientan claramente á (re)creación de sistemas agroalimentarios alternativos, independentemente do elo da cadea agroalimentaria dende o que xurda a formulación da iniciativa -produción, comercialización, consumo-, discriminando así aquelas outras que, malia ser tamén relevantes na transición cara sistemas agroalimentarios sustentables de base agroecolóxica, teñan un carácter privado ou con fins lucrativos -comercios especializados, locais de restauración e hostalaría-, unha orientación distinta á antedita -hortas urbanas comunitarias, escolares ou de lecer-, un carácter individual ou familiar -autoconsumo, proxectos produtivos⁸⁶⁸-, ou unha subordinación ou integración no funcionamento de institucións cuxas actividades comprenden ámbitos máis amplos -consumo social en comedores escolares, centros sociais, etc.-. En definitiva, incluímos aquelas iniciativas agroecolóxicas que xeran redes alimentarias alternativas ou CCC de distinta índole entre diferentes actores dos sistemas agroalimentarios, habitualmente a unha escala local, en base á construción de relacións non mercantilizadas e fundamentadas no compromiso, a confianza, a participación e/ou a procura da transformación social.

Táboa 20. Tipos de iniciativas agroecolóxicas existentes no Estado español.

Tipos de iniciativas	Correspondencia con outras categorías ou denominacións na literatura de referencia
Grupos de Consumo (GdC)	Cooperativas e asociacións de consumidoras; ACCERA

⁸⁶⁷ A complexidade de clasificar este tipo de iniciativas non deriva unicamente da diversidade de modelos existente en función das súas particularidades á hora de articular a produción e consumo, senón tamén da diversidade intrínseca dentro de cada un deles, así como do carácter solapado ou mesturado que presentan moitas iniciativas, que mesmo adoptan unha nomenclatura distinta ao modelo co que se lle podería asociar en función das súas características. Así, ao igual que Pérez-Neira e Vázquez-Meréns (2009), cómpre advertir que o que presentamos aquí é unha simplificación operativa en base a modelos ou tipos «ideais» de iniciativas, tendo sempre en conta que a súa concreción práctica a través de experiencias «reais» específicas será sempre moito máis heteroxénea, dinámica e indefinida, en función da adaptación das iniciativas ás características do seu contexto, das persoas que as conforman, da súa cultura organizativa e dos criterios e aspiracións polas que se rexen.

⁸⁶⁸ Ecologistas en Acción (2018) ofrece unha panorámica da situación actual, as características e a composición dos proxectos produtivos agroecolóxicos no Estado español.

Agricultura Sostida pola Comunidade (ASC)	Cooperativas agroecolóxicas de produción, distribución e consumo; Cooperativas unitarias; Cooperativas e colectivos autoxestionados; Agricultura de responsabilidade compartida; CACERA.
Cooperativas de consumo	Cooperativas de consumidoras con tenda; Tendas cooperativas ou asociativas (modelo FACPE); Supermercados Cooperativos.
Iniciativas de comercialización	Tendas especializadas (cooperativas).
Asociacións e cooperativas de produtoras	Cooperativas de produtoras; Novas formas organizativas de produción; ACPCERA.
Redes de produción e consumo	Redes agroecolóxicas.
Mercados de produtoras	Bio-feiras; Ecomercados; Venta directa en mercado; Mercados de rúa ou de produtoras.

Elaboración e clasificación propia en base a Pérez-Neira e Vázquez-Meréns (2009), Binimelis e Descombes (2010), Simón *et al.* (2010), Soler e Calle (2010), Sevilla (2012), Calle *et al.* (2012), López-García (2015), Calafat *et al.* (2019), Vicente-Almazán *et al.* (2019).

Como se pode apreciar, existe unha grande diversidade terminolóxica á hora de referirse ás iniciativas agroecolóxicas, o cal fai que, tanto dende o ámbito académico como á hora de definir unha iniciativa no ámbito da súa posta en práctica, resulte un exercicio complexo e sempre aproximativo e imperfecto situar cada experiencia concreta dentro das distintas categorías: algunhas poden corresponderse con varias delas, outras quedan excluídas por non adecuarse estritamente a ningunha das categorías tipificadas, algunhas auto-atribúense unha tipoloxía distinta á que lle poderíamos asignar en base ás súas características, etc. En calquera caso, a continuación ofrecemos unha breve caracterización de cada un dos tipos de iniciativa agroecolóxicas que identificamos na nosa clasificación.

En primeiro lugar, baixo o modelo dos *GdC* agrupamos a colectivos conformados por consumidoras, que se poden formalizar ou non baixo as formas xurídicas de asociación ou cooperativa. O seu principal obxectivo é “realizar unha compra colectiva de produtos a través do consumo responsable e agroecolóxico a prezos accesibles, nas que xeralmente o papel do agricultor/a está máis distante” (Calafat *et al.*, 2019, p. 58), polo que a función de acurtar os circuitos de comercialización dos alimentos recae fundamentalmente na “iniciativa proactiva dos consumidores agrupados” (p. 58). Así, segundo López-

García (2015), os GdC son, en esencia, “grupos de xente que se une para facer pedidos colectivos de alimentos directamente a quen os produce” (p. 60), mentres que Couceiro *et al.* (2016) os definen, de xeito moi similar, como “grupos de persoas que se unen para comprar produtos de forma colectiva, en xeral directamente aos produtores ou reducindo no posible os intermediarios” (p. 9). Deste xeito, para Pérez-Neira e Vázquez-Meréns (2009) este modelo permite “chegar a produtos que de forma individual serían dun acceso moito máis custoso ou case imposible” (p. 295), “adquirir produtos a un mellor prezo grazas aos volumes de compra e a eliminación de intermediarias (onde a produtora tamén sae beneficiada)”⁸⁶⁹ (p. 295), un maior “achegamento da consumidora á esfera da produtora e, polo tanto, un incremento da consciencia do acto de consumo en si” (p. 295) e, incluso, “unha articulación a pequena escala de territorios inconexos” (p. 295), en referencia ás relacións entre contextos rurais e urbanos. Como sinalan Couceiro *et al.* (2016), “esta práctica xera maior coñecemento sobre os alimentos que consumimos, calidade ecolóxica e saúde, fomenta a biodiversidade, a produción local e a agricultura de tempada, apoia o desenvolvemento rural e asegura as condicións de traballo dignas para os produtores” (p. 9).

Michellini, Méndez e Abad (2017) indican que “os GdC agroecolóxicos [...] en España comezaron a xurdir na última década do pasado século ligados a movementos ecoloxistas ou antiglobalización e se multiplicaron nos últimos anos” (p. 682). Como apunta López-García (2015), este modelo constitúe actualmente “a principal canle curta para os produtores e agrupacións de produtores orientados ao mercado interior de alimentos ecolóxicos, e no Estado español está a ter unha expansión moi rápida dende principios de século” (p. 60), tal como tamén sinalan Calafat *et al.* (2019). Como indica o European CSA Research Group (2016), “desde principios deste século, o modelo de pequenos [GdC] converteuse no máis habitual” (p. 94), situándose nun total estimado de entre 550 e 850 grupos, aglutinando a máis de 50.000 consumidoras de todo o Estado. Polo xeral, segundo este informe, están

⁸⁶⁹ Como sinala López-García (2015), “reunindo pedidos máis grandes, abarátanse os custos de transporte dos alimentos e faise máis fácil que aos produtores/as lles resulte viable economicamente enviar un pedido” (p. 60)

conformados por entre 10 e 25 unidades familiares, entre 10 e 30 familias ou vivendas segundo López-García (2015) ou en entre 10 e 50 persoas segundo Calafat *et al.* (2019)-, se ben hai casos extremos nos que poden chegar a máis de 1000 persoas (Calafat *et al.*, 2019) ou a “máis de 200 socios e ata máis de 2500 fogares”⁸⁷⁰ (Couceiro *et al.*, 2016, p. 51). En todo caso, os autores apuntan que “malia ter un número tan grande de membros, o seu obxectivo non é crecer desmesuradamente, senón que perseguen a reproducibilidade da iniciativa” (p. 46).

Entre as características principais dos GdC, Calafat *et al.* (2019) destacan: a asociación como forma xurídica máis adoptada; a compra tanto directa a produtoras como mediante distribuidoras que concentran a oferta⁸⁷¹; a asunción dos principios da Agroecoloxía e da SobA; a procura de relacións de coñecemento mutuo coas produtoras, aínda que non sempre de trato directo nin de compromiso estable⁸⁷²; a organización conxunta dos pedidos, que poden ser pechados -sistema de cestas con alimentos de tempada- ou mesmo adoptar formas propias da ASC; a toma de decisións asemblearia; un amplo subministro de alimentos -tanto frescos como elaborados- e incluso doutros produtos -de hixiene, limpeza, etc.-; o carácter voluntario e distribuído de tarefas⁸⁷³, ou a retribución de persoas que as asumen; a carencia de relacións institucionais; a limitación do número de membros; e o consumo de alimentos certificados ou de proximidade e confianza no caso dos produtos frescos. Binimelis e Descombes (2010) engaden a

⁸⁷⁰ Como é o caso concreto destacado por Couceiro *et al.* (2016) da asociación de consumidoras de produtos ecolóxicos Landare, situada en Pamplona e bisbarra. Máis información en <http://landare.org/> [Revisado o 1 de maio de 2021].

⁸⁷¹ Binimelis e Descombes (2010) sinalan que, por unha cuestión de dispoñibilidade, adóitanse mercar os produtos frescos e locais directamente ás produtoras e os elaborados -ou mesmo produtos non producidos localmente, como o azucre, o cacao e o café- a distribuidoras, moitas delas cooperativas. Porén, como sinalan Soler e Calle (2010), a distribuidora de produtos ecolóxicos máis importante do Estado é Gumendi (<http://gumendi.es>), unha empresa carácter privado. Entre as dedicadas á importación, distribución e comercialización de produtos de comercio xusto, pódense destacar cooperativas como a xa referida IDEAS ou Espanica (<https://espanica.org>) [Revisados o 2 de maio de 2021].

⁸⁷² En cambio, segundo Couceiro *et al.* (2016), “normalmente existe contacto máis ou menos directo cos produtores e adoitan establecerse relacións de confianza entre a produción e o consumo que favorecen o mantemento de compromisos a longo prazo” (p. 10)

⁸⁷³ Como apunta Couceiro *et al.* (2016), as tarefas máis comúns, que poden ser rotativas ou distribuídas mediante comisións de traballo, consisten basicamente en xestionar os pedidos, repartir os produtos, levar as contas, comunicarse coas produtoras e con outros colectivos, organizar as asembleas e xestionar a comunicación interna.

disposición dun local, o uso de cotas periódicas ou a aplicación dunha porcentaxe sobre o prezo dos produtos para sufragar gastos comúns ou o carácter tamén periódico da compra, sexa semanal ou quincenalmente, como apunta López-García (2015), aínda que, no caso dos alimentos non perecedoiros, “a frecuencia dos pedidos adoita ser máis ampla, para acumular un pedido maior e abaratar así os custos unitarios de transporte” (p. 61).

Couceiro *et al.* (2016) salienta que “os motivos individuais para formar parte dun [GdC] son variados e inclúen o interese por alimentarse de forma máis saudable, o acceso a produtos a mellor prezo ou a busca de espazos de socialización con persoas afíns” (p. 37), se ben apuntan que “a razón de ser da maior parte dos [GdC] é constituírse en alternativas que resolvan os problemas xerados polo sistema industrializado e globalizado de produción e distribución de alimentos” (p. 37), así como desempeñar unha “función de difusión e sensibilización da poboación acerca dos impactos sociais e ambientais xerados por dito sistema” (p. 37). Neste sentido Calafat *et al.* (2019) apuntan que, se ben “nos seus inicios os [GdC] nacen cun interese por mellorar os prezos e abastecerse de produtos ecolóxicos e de proximidade” (p. 59), sendo isto o que lles leva a establecer “relacións con produtores, dende principios de colaboración, máis que de mero mercado” (p. 59), nalgúns casos tamén acontece que “os produtores/as se incorporan ao [GdC] como asociados/as incorporando estratexias propias de ASC” (p. 59). O propio informe de Urgenci (European CSA Research Group, 2016) afirma que os GdC “mostran diferentes niveis e tipos de compromiso entre consumidores e agricultores e, nalgúns casos, se acercan aos esquemas da ASC” (p. 94).

Así mesmo, como apuntan Couceiro *et al.* (2019),

os criterios que rexen a elección dos produtores por parte dos [GdC] non son homoxéneos, pero adoitan estar relacionados cunha produción dos alimentos realizada baixo criterios agroecolóxicos, a proximidade entre os lugares de produción e consumo, ou a preocupación polas condicións de traballo dos produtores (Couceiro *et al.*, 2016, p. 10).

Máis concretamente, estes autores identifican unha serie de criterios recorrentes en torno a cuestións ecolóxicas, socioeconómicas

e laborais. Entres os de carácter ecolóxico, inclúen: a proximidade e a tempada; o uso de insumos naturais, de cubertas vexetais ou de invernadoiros; a promoción da agrobiodiversidade e as variedades locais; o rexeitamento dos transxénicos; os manexos sustentables, o peche de ciclos e a integración agricultura-gandería; o benestar animal; os usos axeitados da auga; a redución dos residuos asociados ao envasado; o uso de enerxías renovables; e a certificación oficial ou mediante SPG. Entre os socioeconómicos, salientan: a participación a través de redes, colectivos e proxectos sociais; a transparencia económica; as canles de comercialización; o tipo proxecto produtivo; a intercooperación na cobertura de necesidades mediante provedores de economía social; as fontes de financiación; o uso de alternativas de pagamento -moeda social, troco, etc.-; ou os prezos xustos tanto para produtoras como consumidoras. E en canto aos laborais, considérase: a forma xurídica da provedora -cooperativa, asociación, empresa, autónoma, informal, etc.-; o número e as condicións das traballadoras; o estilo de xestión e organización interna; a consideración de convenios, da prevención de riscos e da formación; a auto-explotación; cuestións de xénero e de inserción laboral de persoas migrantes; ou as relacións empregadora-emplegada.

En todo caso, Couceiro *et al.* (2016) distinguen diferentes tipos de GdC en función do tipo de xestión -autoxestionados ou de xestión profesionalizada-, do tipo de compra e o compromiso coas produtoras -modelo ASC, cesta pechada ou pedidos á carta- ou do tamaño -grupos pequenos e operativos, ou colectivos grandes, normalmente formalizados e con maiores infraestruturas, como unha tenda exclusiva para socias ou aberta ao público. Así, como indican Calafat *et al.* (2019),

actualmente conviven pequenos [GdC] con grandes [GdC] cunha estrutura profesionalizada, dende os que usan locais prestados en centros de traballo ou colexios, aos que dispoñen dun local para a entrega ou para as compras nun formato de supermercado só para os seus asociados (p. 59).

Incluso sinalan que “en moitos casos estas estruturas derivaron ou se están a transformar en entidades cooperativas abertas a terceiros

consumidores”⁸⁷⁴ (Calafat *et al.*, 2019, p. 59), como veremos máis adiante. Deste xeito, pode apreciarse tanto a diversidade existente dentro deste modelo, como o seu dinamismo e permeabilidade con relación a outros modelos de iniciativas aquí identificados.

En suma, pode salientarse que, como afirman Calafat *et al.* (2019), “os [GdC] son unha parte esencial do capital de crecemento dos sistemas alimentarios agroecolóxicos en España, e tiveron unha importancia enorme no desenvolvemento do consumo ecolóxico organizado” (p. 59). Neste sentido, Couceiro *et al.* (2016) consideran que

Os [GdC] teñen entre os seus obxectivos a difusión e xeneralización de modelos de produción e consumo alternativos baseados en conceptos como a Agroecoloxía e a [SobA], polo que a súa importancia vai máis alá do seu peso relativo no total do volume de alimentos comercializados. En moitas ocasións teñen sido pioneiros na apertura e consolidación dun mercado estatal estable para pequenos produtores ecolóxicos (non necesariamente certificados) dinamizando así a produción. Ademais, facendo activismo a través do consumo, constitúen unha avanzada sociocultural e actúan como promotores dunha cultura agroalimentaria alternativa á imposta polo capitalismo global (p. 10-11).

Deste xeito, de acordo con Couceiro *et al.* (2016), os GdC constitúen “pequenos núcleos de resistencia fronte ao sistema agroalimentario industrial-globalizado” (p. 41), así como “experiencias prácticas que mediante un consumo colectivo orientado segundo os principios [agroecolóxicos] apoian a subsistencia dun mundo rural vivo e diverso e a [SobA] dos territorios” (p. 41). Nesta liña, entre as súas potencialidades, os autores salientan: a apertura do mercado interior de produtos ecolóxicos; o aumento das posibilidades das pequenas produtoras para vender os seus produtos; o fomento da biodiversidade; a posibilidade de consumir estes alimentos cuns prezos máis accesibles; o fomento da participación social; o apoio á articulación entre produtoras; a provisión dunha alternativa fronte ao mercado

⁸⁷⁴ Casos concretos referidos por Calafat *et al.* (2019) neste sentido son a asociación de consumo ecolóxico alavesa BioAlai e a asociación de consumidoras e produtoras agroecolóxicas sita na comarca do Vallés La Magrana Vallessana. Máis información, respectivamente, en <https://www.bioalai.org/> e <https://lamagranavallesana.cat> [Revisados o 1 de maio de 2021]. Cómpre observar que, a consecuencia da referida evolución, e en función da nosa clasificación, actualmente ambas iniciativas se poderían clasificar máis como cooperativas de consumo que como GdC.

convencional; a mellora da comunicación e a confianza entre produtoras e consumidoras e da conexión rural-urbana; o aproveitamento dos recursos ecolóxicos locais; a promoción dos alimentos ecolóxicos entre a cidadanía mediante a sensibilización e outras funcións pedagóxicas que desempeñan; o apoio ao medio rural; o desenvolvemento de iniciativas de economía solidaria; e a recuperación do CET rural e agrario.

Porén, tamén sinalan certas limitacións ou problemas, tanto externas, como a complexidade de xestión dos pedidos asociada ás condicións das provedoras -abano da oferta, pedidos mínimos para compensar o transporte, etc.-, a dificultade para establecer prezos xustos ou as relacións coas produtoras, que require o mantemento da confianza e dunha comunicación fluída; como internas, como a inestabilidade do local ou espazo de desenvolvemento da actividade do grupo, a temporalidade dos membros -especialmente relevante nos GdC que funcionan con cestas pechadas- e a xestión da dimensión do colectivo, a eventual desigualdade no reparto de tarefas ou o un posible acceso desigual á información. Segundo recolle o European CSA Research Group (2016), tras a crise de 2008 e particularmente a partir de 2010, o modelo dos pequenos GdC pareceu comezar a mostrar síntomas de esgotamento, que se concretaron nunha “tendencia crecente no número de consumidoras involucradas en cada grupo, a profesionalización das tarefas de xestión dos pedidos e a creación de redes locais nas que estas estruturas coordinan os pedidos e a distribución” (p. 94-94), se ben isto pódese interpretar tamén como unha evolución positiva e lóxica dun modelo que acadou os seus obxectivos iniciais, e está a afrontar unha nova etapa de maior escala e complexidade na transición agroecolóxica.

En todo caso, en segundo lugar, do modelo da *ASC* cómpre sinalar que se distingue principalmente do anterior no referido á implicación das consumidoras e ao grao de soporte que estas proporcionan ás produtoras, pois baséase fundamentalmente nun “compromiso mutuo entre produtoras e consumidoras, [...] onde estas pasan a apoiar o proxecto de forma máis sostida no tempo, o que permite a sustentabilidade do proxecto a nivel económico así como o mantemento

das prácticas agrícolas” (Álvarez *et al.*, 2020, p. 41) das propias produtoras. Neste sentido, como apuntan Calafat *et al.* (2019), “os sistemas de [...] ASC considéranse o máximo referente de corresponsabilidade entre produción e consumo” (p. 55), sendo “especialmente apoiada e estudada dende plataformas e redes como Urgenci”⁸⁷⁵ (p. 55). Precisamente, o xa referido informe desta rede internacional sobre este modelo (European CSA Research Group, 2016) indica que “a idea principal da ASC é sinxela” (p. 8), pois é simplemente “un grupo de consumidoras se reúne cunha finca nas súas inmediacións” (p. 8), compartindo “os custos da tempada agrícola, incluíndo o alugueiro da terra, as sementes, as ferramentas e os salarios das agricultoras” (p. 8), así como “os produtos da finca” (p. 8) resultantes, de modo que “as consumidoras obteñen alimentos frescos dunha finca próxima, producidos por agricultoras que coñecen” (p. 8) e “as agricultoras obteñen boas condicións de traballo e producen para as persoas que coñecen” (p. 8). En base a esta noción de partida, o informe recolle unha definición máis precisa:

A ASC é unha asociación directa entre un grupo de consumidoras e produtor(as) mediante a cal os riscos, responsabilidades e compensacións das actividades agrícolas se comparten a través de acordos a longo prazo. Xeralmente operando a pequena escala e localmente, a ASC ten como obxectivo proporcionar alimentos de calidade producidos de maneira agroecolóxica (p. 8).

Segundo Proulx e Sauvé (2007), a ASC “podería ser considerada como [unha] expresión de identidade colectiva e unha elección de modo de vida comunitaria por parte de persoas sensibles aos valores culturais rurais e ambientais” (p. 156-157). Segundo as autoras, en base á experiencia quebequesa da xa mencionada *Équiterre*, “o movemento da ASC apóiase na agricultura local, ecolóxica e tradicional, respectuosa co ambiente e do saber-facer interxeracional” (p. 157). Porén, alén diso, apuntan que este tipo de iniciativas colectivas tamén entraña un fenómeno cultural salientable, pois as dinámicas que desenvolven dan lugar a actividades comunitarias que reproducen, “en certo modo, as

⁸⁷⁵ No caso concreto do Estado español, cómpre salientar o traballo de difusión e apoio a este tipo de iniciativas que está a realizar a coordinadora de colectivos Baladre. Máis información en <https://www.coordinacionbaladre.org/asc> [Revisado o 1 de maio de 2021].

vellas festas populares, nas que a comunidade celebraba as colleitas que aseguraban a súa SegA” (p. 157).

Aparecida por primeira vez en 1978 en Xenebra (Suíza), expandiuse paulatinamente por toda Europa, experimentando unha explosión no número de experiencias co cambio de século, chegando ás 2783 iniciativas censadas en toda Europa en 2015, producindo alimentos para case medio millón de persoas -exactamente 474.455- (European CSA Research Group, 2016). Porén, a súa distribución actual está moi desequilibrada, sendo Francia, co devandito modelo das AMAP a que concentra a maior parte -arredor de 2000 iniciativas e 320.000 participantes-, mentres que o Estado español se sitúa en sexta posición en número de iniciativas -75- e en octava en número total de participantes -7500-.

No contexto español, como xa vimos, estas iniciativas recibiron tradicionalmente outras denominacións, máis polo xeral comparten unhas características comúns, como o establecemento dun acordo a longo prazo -habitualmente un ano- entre consumidoras e produtoras, a adopción de mecanismos de reparto dos riscos -tarifas estables anticipadas á tempada agrícola e independentes da cantidade de alimentos recibidos- e “o compromiso das consumidoras de participar coas produtoras na distribución, administración e toma de decisións sobre a produción de alimentos e a economía do proxecto” (p. 94). Neste sentido, Calafat *et al.* (2019) destacan como principios ou características propias da ASC no Estado español: a relación directa e de confianza entre consumidoras e produtoras; a correponsabilidade na produción, repartindo perdas e compartindo beneficios en función do devir da colleita; o subministro regular e estable de alimentos; dimensión habitualmente pequena dos grupos, pero que poden acadar os 100 membros; a participación regular das consumidoras nas tarefas agrícolas; produción limitada a alimentos frescos -principalmente hortalizas, froitas e ovos-; a proximidade xeográfica e afectiva; ou o modelo agroecolóxico de produción, aínda que sen certificar por terceira parte nin desenvolver SPG.

Para Pérez-Neira e Vázquez-Meréns (2009) os colectivos que adoptan este modelo -particularmente baixo a denominación de

cooperativas agroecolóxicas- comparten como eixes de traballo común nocións como “agroecoloxía, asemblearismo, autoxestión, anticapitalismo, [SobA], participación [ou] educación” (p. 298). Neste sentido, Soler e Calle (2010) apuntan que estas iniciativas, que constitúen un caso particular de ASC, “xorden na súa maioría en espazos urbanos de persoas vinculadas a movementos sociais críticos cos procesos de globalización económica e agroalimentarios” (p. 274), polo que, se ben “cada cooperativa desenvolveu un modelo de organización específico[...] todas comparten filosofía, obxectivos e pautas básicas de funcionamento” (p. 274). En todo caso, “trátase [...] dunha forma de organización asemblearia, horizontal e colectiva onde a participación e a autoxestión constitúen o eixe central” (p. 274), e nas que se trata “de superar a separación entre produción, distribución e consumo integrando as figuras do produtor e o consumidor, redefiníndoas” (p. 274) mediante “a superación do mecanismo de prezos de mercado e a toma de decisións individuais asociada ao consumo” (p. 274-275), así como das “relacións salariais” (p. 275). Porén, European CSA Research Group (2016) sinala que, en calquera caso, polo xeral as iniciativas de ASC no Estado español están vinculadas estreitamente ao movemento pola Soba e á Agroecoloxía, diferentes loitas locais de carácter social e ambiental, estando as súas participantes habitualmente involucradas en múltiples espazos de participación ou activismo.

En calquera caso, segundo apunta o informe de Urgenci (European CSA Research Group, 2016), a primeira iniciativa deste tipo aparecida no Estado español foi a xa referida *Bajo el Asfalto está la Huerta* (BAH), creada en Madrid no ano 2000, replicándose paulatinamente arredor deste foco inicial e noutras zonas metropolitanas do territorio estatal, particularmente en Andalucía, o País Vasco, Castela e León e Cataluña, se ben a súa distribución territorial é moi limitada e desequilibrada: moi concentrada no País Vasco e Madrid, e moi dispersa no resto do territorio. Aínda que non existe unha plataforma estatal que agrupe este tipo de iniciativas, o seu salto de escala no Estado español viu da man da rede *Nekasarea* impulsada por EHNE en Biscaia -que agrupa a 45 iniciativas-, asociada ao xa referido modelo ARCo desenvolvido por COAG a nivel estatal, existindo así mesmo

outra rede en Guipúscoa nomeada *Basherri Sarea*⁸⁷⁶. Así mesmo, identifícanse fundamentalmente catro tipos xerais de ASC en función dos actores que as promoven: as *promovidas por produtoras*, nas que as consumidoras adoitan presentar os menores niveis de implicación; as *promovidas por redes de produtoras*, en referencia ás anteditas, e cuxa característica principal é o apoio entre produtoras, alén do recibido por parte das consumidoras; as *baseadas en cooperativas unitarias*, modelo que presenta un compromiso maior entre produtoras e consumidoras, xestionando conxuntamente os recursos produtivos, as tarefas lóxicas e a toma de decisións, correspondéndose co modelo da BAH; e as *promovidas por consumidoras*, nas que estas establecen un compromiso a longo prazo con unha ou varias produtoras - independentes ou agrupadas-, e que se corresponde con aqueles GdC que adoptan este tipo de dinámicas de maior implicación.

En todo caso, segundo Calafat *et al.* (2019), as iniciativas de ASC presentan “un importante potencial organizativo en zonas rurais en torno ao subministro de alimentos sans e seguros, poñendo en valor a construción de relación entre os seus membros [e], en definitiva, a creación de comunidade” (p. 56), se ben polo momento, como apunta European CSA Research Group (2016), as iniciativas de ASC no Estado español están conformadas principalmente por poboación urbana, e presentan dificultades para conseguir atraer a produtoras provenientes da agricultura convencional. Con todo, Calafat *et al.* (2019), en vista do seu desenvolvemento noutros contextos xeográficos, opinan que deberían ser “reconsideradas e avaliadas ex ante, dada a súa potencial contribución á creación de emprego ou a posibilidade de uso de terras infrautilizadas, ou de zonas de regadío actualmente con usos forraxeiros” (p. 56). Emporiso, “o enorme desenvolvemento dos CCC en España non se baseou na ASC (excluíndo ao País Vasco) senón en modelos máis sinxelos e menos comprometidos de GdC” (p. 98). O reto está en como flexibilizar e adaptar os modos de participación aos diferentes perfís e situacións vitais sen que a ASC perda o seu carácter alternativo, comunitario e transformador baseado na

⁸⁷⁶ Ver <http://www.basherriarea.eus> [Revisado o 1 de maio de 2021].

corresponsabilidade, o recoñecemento mutuo, o asemblearismo e a autoxestión que a define.

En terceiro lugar, baixo a categoría de *cooperativas de consumo* agrupamos, canto menos, tres casuísticas que comparten dous elementos comúns: a constitución baixo a figura xurídica da «cooperativa de consumidoras e usuarias»⁸⁷⁷ ou análogas -coa correspondente asunción dos principios cooperativos⁸⁷⁸, os seus modos organizativos e a adhesión á chamada «economía alternativa»⁸⁷⁹ - (Vilar *et al.*, 2006), se ben algunhas tamén o fan baixo a figura da asociación (Soler e Calle, 2010); e a disposición dun local ou tenda onde, alén do consumo das socias da cooperativa, ábrese a venta dos produtos ao público en xeral.

Neste sentido, entre este tipo de iniciativas agroecolóxicas incluímos as máis lonxevas das aparecidas no Estado español, isto é, as xa referidas cooperativas de consumidoras e produtoras creadas en Andalucía nos anos noventa, agrupadas practicamente dende a súa orixe na tamén amentada FACPE (Soler e Calle, 2010). Estas teñen un dobre

⁸⁷⁷ Segundo Vilar *et al.* (2006), trátase de cooperativas que “asocian a persoas físicas e nalgún caso xurídicas, por exemplo, un concello” (p. 27) e que “teñen como obxecto obter bens e servizos para o consumo e uso dos socios e das socias, sempre nas mellores condicións de calidade, prezo e información dos produtos” (p. 27), co fin de “subministrar elementos da economía doméstica” (p. 27). Dentro deste tipo de cooperativa, os autores sinalan especificamente como exemplo as constituídas “para o consumo de produtos ecolóxicos [...] elaborados baixo criterios de respecto ao ambiente” (p. 27), que, segundo apuntan, fomentan “a relación directa entre [...] produtoras e [...] consumidoras” (p. 27) e potencian “os proxectos locais de produción” (p. 27) ao tempo que asegura “prezos baixos a consumidores e consumidoras” (p. 27), distinguíndose así claramente das tendas especializadas, de iniciativa privada e fundamentalmente orientadas a un nicho de mercado con certo poder adquisitivo.

⁸⁷⁸ Como recollen Vilar *et al.* (2006), “os principios cooperativos artículanse a partir de valores como autoaxuda, participación responsábel, democracia, igualdade, equidade, solidariedade social, etc.” (p. 19), sendo concretamente: o “principio de adhesión voluntaria e aberta” (p. 19); o “de xestión democrática por parte dos socios e das socias” (p. 20); o “de participación económica dos socios e das socias” (p. 20); o “de autonomía e independencia” (p. 21); o “de educación, formación e información” (p. 22); o “de cooperación entre cooperativas” (p. 22); e o “de interese pola comunidade” (p. 23).

⁸⁷⁹ Segundo Vilar *et al.* (2006), “neste novo xeito de entender a economía” (p. 14), que vinculan ás formas xa referidas de Economía Social e Solidaria, “atopamos o mesmo espírito de loita co que naceron as cooperativas no seu tempo e que segue a ser a distribución inxusta da riqueza, amparada agora polo neoliberalismo en todas as súas manifestacións” (p. 14). Así, os autores inclúen aquí “cooperativas de produción e consumo ecolóxico, tendas de comercio xusto, bicimensaxerías, grupos de aforro ecolóxico, etc.” (p. 14). Neste sentido apuntan que “a economía alternativa ten como campos preferentes de actividades as entidades de financiamento alternativo, a produción agroecolóxica, o comercio alternativo, a reciclaxe e as enerxías renovábeis” (p. 14). En definitiva, “trátase dunha proposta integral de transformación social a nivel económico, persoal e en relación co medio” (p. 14), que vai máis alá do cooperativismo tradicional, en tanto que “a propiedade colectiva dos medios de produción non garante esta transformación” (p. 14).

obxectivo. Por unha banda, “ter acceso a alimentos ecolóxicos locais por parte dos consumidores nas cidades” (p. 269), e pola outra, “crear posibilidades de vida no mercado local aos produtores ecolóxicos familiares” (p. 269). Para tal efecto, a FACPE desenvolveu “criterios propios e independentes cos que seleccionar aos seus produtores que se basean na equidade social e económica e na sustentabilidade” (p. 268-269). A este respecto, “os criterios que definen a un produto como ecolóxico inclúen a proximidade, o compromiso cun manexo da biodiversidade alén das estreiteces da normativa europea, así como aspectos socioculturais de apoio á agricultura familiar e cooperativa campesiña” (p. 269). Cómpre sinalar que “a definición destes criterios foi o resultado dun proceso de diálogo entre consumidores e agricultores ao longo dos anos e apunta na liña das iniciativas de certificación social participativa” (p. 269). A través deste modelo, como apuntan os autores, “as motivacións máis individualistas do consumidor tratan de ser superadas por valores ecoloxistas e de solidariedade social cunha clara proposta política de redefinición das relacións de poder e a organización socioeconómica en torno á alimentación” (p. 269). Porén, entre as consumidoras que participan neste tipo de iniciativas, os autores identifican, canto menos, dous perfís principais:

Aquelas que ademais de estar asociadas participan activamente na asociación sendo as máis politizadas e con criterios socioeconómicos e políticos máis fortes e aquelas outras que restrinxen a súa participación á compra cun comportamento individualista e guiado por unha multiplicidade de motivacións non sempre expresadas e captadas pola organización (p. 269).

Así mesmo, dentro da categoría xeneral na que agrupamos este tipo de iniciativas agroecolóxicas, encóntranse tamén aquelas asociacións e cooperativas de consumidoras que, tras ter ampliado a súa dimensión e profesionalizado a xestión a partir dun funcionamento inicial como GdC, articulan tanto a consumidoras como produtoras de xeito que “os/as agricultores/as locais encontran unha forma de sacar maiores cantidades de produto que en [GdC] máis pequenos” (López-García, 2015, p. 61). Como indican Calafat *et al.* (2019), trátase de GdC que van “aumentando tanto en número de socios/as como en produtos para a súa venda e que co paso do tempo termina profesionalizando o servizo ofrecido e abrindo unha tenda física” (p. 69), mais tamén hai casos de

“cooperativas que nacen con vocación de tenda dende os seus inicios, cun número importante de persoas socias antes da súa apertura”⁸⁸⁰ (p. 69). En todo caso, López-García (2015) sinala que habitualmente “teñen unha tenda con horario comercial ou reducido, á que os/as socios/as poden acudir a adquirir os produtos a un prezo reducido” (p. 61), e na que “cada socio/a pode comprar o que queira, e as cooperativas esfórzanse por ofrecer a maior variedade posible de produtos, dando prioridade aos produtos locais e aos que veñen directamente desde os/as produtores/as” (p. 61-62). Porén, como sinalan Binimelis e Descombes (2010), alén das socias, estas cooperativas tamén ofrecen os seus produtos “a terceiros pero cobrándolles un prezo máis alto” (p. 31). Como indican, este formato, comparado cun GdC, “implica uns investimentos un pouco superiores [...], ter persoal especializado dedicado á atención a público e acollerse a unha forma legal que permita vender produtos a terceiros” (p. 31). Segundo estes autores, as cooperativas deste tipo pioneiras en Cataluña terían precedido incluso ás anteditas andaluzas⁸⁸¹. Segundo Calafat *et al.* (2019), “as motivacións para a súa posta en marcha son múltiples” (p. 69), incluíndo o “cansazo ou estancamento da participación” (p. 69), unido ao feito que “detrás de moito esforzo e dedicación e un enorme activismo social con relación á alimentación, finalmente” (p. 69) só se pode “optar a un número reducido de produtos e alimentos, o que non facilita a escala destas iniciativas a sectores máis amplos da poboación, polo que se fai necesario buscar outras fórmulas de consumo ecolóxico” (p. 70)⁸⁸².

Por último, dentro deste tipo de iniciativa pódese incluír tamén o fenómeno emerxente dos supermercados cooperativos, que, tras o seu éxito noutros contextos xeográficos⁸⁸³, chegou ao Estado español no

⁸⁸⁰ Como no caso da asociación El Encinar en Granada. Ver <https://asociacionelencinar.org> [Revisado o 2 de maio de 2021].

⁸⁸¹ Refírense concretamente a El Brot, cooperativa aberta en Reus en 1979, e a El Rebost, aberta en Girona en 1988. Máis información, respectivamente, en <https://elbrot.cat> e <https://elrebost.coop/es> [Revisado o 2 de maio de 2021].

⁸⁸² Con relación a este tipo de cooperativas de consumo, recoméndanse os artigos publicados sobre os mesmos na revista Opcións: <http://opcions.org/consum/formar-part-cooperativa-consum/> e <http://opcions.org/consum/cooperar-per-alimentar-nos/> [Revisado o 2 de maio de 2021].

⁸⁸³ Destaca neste sentido o *Park Slope Food Coop* de Nova York, creado nos anos setenta (Calafat *et al.*, 2019, p. 70). Máis información en <https://opcions.org/consum/park-slope-food-coop/> e <https://www.foodcoop.com> [Revisados o 2 de maio de 2021].

ano 2017 da man do referido programa MARES de Madrid, a difusión do documental *Food Coop*⁸⁸⁴ e a divulgación realizada por autores como Casadevante⁸⁸⁵, dando lugar a unha efervescencia de iniciativas espalladas polo Estado⁸⁸⁶, que acompasa un fenómeno que tamén está en plena expansión en países da contorna⁸⁸⁷. Segundo Calafat *et al.*, (2019), entre as diferentes iniciativas xurdidas “co obxectivo de abrir supermercados cooperativos” (p. 70), destacan características como: a cooperativa como forma xurídica; o fomento dunha “alimentación saudable e agroecolóxica a prezos accesibles” (p. 70); a autoxestión e a participación das socias no eido da xestión e da toma de decisións; a “carencia de ánimo de lucro” (p. 70); a “consideración do valor estratéxico da cooperativa” (p. 70), coa “intención de dinamizar e construír sistemas alimentarios agroecolóxicos” (p. 70); a adopción dos “principios e valores da economía social e solidaria” (p. 70); a organización interna en grupos e comisións de traballo; a provisión directa a partir das produtoras ou mediante distribuidoras; o abaratamento dos custos de venda mediante o traballo cooperativo en tenda ou o pago dunha cota mensual; o uso de certificación oficial ou SPG; a preferencia polo produto ecolóxico local; a apertura a persoas non asociadas como foco “de difusión do consumo agroecolóxico” (p. 71). Así mesmo, os autores salientan que “dende a cooperativa se apoian e dinamizan proxectos produtivos agroecolóxicos de pequeno tamaño e a posta en valor de tales alianzas resulta indispensable para ambos axentes”⁸⁸⁸ (p. 71), alén da importante función de sensibilización e visibilización do consumo agroecolóxico nos contextos urbanos que desempeñan. Dentro deste modelo, pódense salientar experiencias como a valenciana Som Alimentació⁸⁸⁹, a barcelonesa Food Coop

⁸⁸⁴ Ver <http://foodcoop.film/es/el-documental/> [Revisado o 2 de maio de 2021].

⁸⁸⁵ Ver https://www.eldiario.es/ultima-llamada/alternativa-supermercados-cooperativos_132_3035209.html [Revisado o 2 de maio de 2021].

⁸⁸⁶ Ver <https://opcions.org/consum/supermercats-cooperatius-efervescencia/> [Revisado o 2 de maio de 2021].

⁸⁸⁷ Ver <https://ebeca.org/the-park-slope-food-coop-modelo-cooperativa-consumo-brooklyn-viaja-europa/>. Así mesmo, para ilustrar o nivel de implantación deste modelo emerxente nos países da contorna, recoméndase ver o mapa de supermercados cooperativos e participativos en Francia, Bélxica e outros países dispoñible en <https://supermarches-cooperatifs.fr> [Revisados o 2 de maio de 2021].

⁸⁸⁸ Neste sentido Calafat *et al.* (2019) apuntan que, polo xeral, se establecen “acordos e compromisos con produtores afíns para planificar de forma conxunta a produción e en ocasións compartir responsabilidades” (p. 71).

⁸⁸⁹ Ver <https://somalimentacio.com> [Revisado o 2 de maio de 2021].

BCN⁸⁹⁰, a zaragozana A Vecinal⁸⁹¹, a alacantina BioTrèmol⁸⁹², a bilbaína Labore⁸⁹³ ou a madrileña La Osa⁸⁹⁴.

Cómpre non confundir este tipo de iniciativas coas tendas especializadas en alimentos ecolóxicos, sexan de iniciativa privada ou cooperativa, que ostentan a maior parte do volume de venda dos produtos ecolóxicos no Estado español (Binimelis e Descombes, 2010; Soler e Calle, 2010), nin tampouco con supermercados ecolóxicos como a cadea Veritas⁸⁹⁵ mencionados por Binimelis e Descombes (2010), que dende a súa orixe en 2002 representan un claro exemplo de cooptación do consumo ecolóxico dende unha perspectiva empresarial e lucrativa que elimina todo posible carácter colectivo, autoxestionado, participativo ou transformador⁸⁹⁶.

En cuarto lugar agrupamos baixo a etiqueta de *iniciativas de comercialización* aquelas tendas -ou outros formatos de venda- especializadas en alimentación (agro)ecolóxica, xestionadas baixo a figura xurídica da *cooperativa de traballo asociado*⁸⁹⁷ ou formatos similares sen ánimo de lucro, podendo incluír tamén aquí tendas xestionadas por ONG ou fundacións. A diferenza substancial co anterior tipo de iniciativas é que aquí as socias da cooperativa son as traballadoras que xestionan e traballan na tenda⁸⁹⁸, e non as consumidoras, aínda que nalgunhas delas se involucra a estas últimas mediante diferentes mecanismos e dinámicas de participación e incluso se articulan GdC conformados por iniciativa da propia cooperativa ou entidade que xestiona a tenda. Neste modelo, como indican Binimelis e

⁸⁹⁰ Ver <https://foodcoopbcn.cat> [Revisado o 2 de maio de 2021].

⁸⁹¹ Ver <http://www.avecinal.org> [Revisado o 2 de maio de 2021].

⁸⁹² Ver <https://biotremol.com> [Revisado o 2 de maio de 2021].

⁸⁹³ Ver <https://laborebilbo.eus/> [Revisado o 2 de maio de 2021].

⁸⁹⁴ Ver <https://laosa.coop> [Revisado o 2 de maio de 2021].

⁸⁹⁵ Ver <https://www.veritas.es> [Revisado o 2 de maio de 2021].

⁸⁹⁶ Sobre esta cuestión, recoméndase ver <https://opcions.org/opinio/sostre-grups-consum-agroecologic/> [Revisado o 2 de maio de 2021].

⁸⁹⁷ Segundo Vilar *et al.* (2006), trátase de cooperativas que “asocian a persoas naturais para o desenvolvemento dunha actividade, cooperativizando a prestación de traballo” (p. 26), de xeito que lle proporcionan ás “socias postos de traballo e producen en común bens [...] e servizos [...]” (p. 26). Como sinalan os autores poden “constituírse e funcionar cun mínimo de tres socios e/ou socias” (p. 26), polo que é común encontrar un grande número de pequenas cooperativas que operan con este formato.

⁸⁹⁸ No caso das tendas de ONG e fundacións, as socias son as da propia entidade, mentres que as traballadoras son contratadas por esta.

Descombes (2010), “a loxística faise de maneira centralizada no almacén da organización, que é onde se recolle a froita e a verdura de todos os GdC e se montan todas as caixas” (p. 31) para o reparto mediante cestas pechadas. Por outra banda, como apunta López-García (2015), este formato “adoita ter unha maior importancia para o alimento seco, que se produce en cantidades demasiado grandes para ser absorbido en exclusiva por asociacións de consumo, e nas tendas pode ser almacenado mentres se vende aos poucos” (p. 65). Como sinalan Soler e Calle (2010), a maior parte destas iniciativas “están asociadas a estratexias de autoemprego, sendo minoritario o emprego asalariado” (p. 271), se ben, a diferenza do pequeno comercio tradicional ou as tendas especializadas de carácter privado, que adoitan manter “un discurso centrado no coidado e a saúde como forma de vida” (p. 271) ao tratarse de “proxectos máis inseridos no mercado desconectados de procesos colectivos e políticos pero moi activos na xeración de confianza cos consumidores” (p. 271-272), as iniciativas de comercialización de carácter agroecolóxico adoitan presentar “motivacións solidarias e ecoloxistas que priman o abastecemento de proximidade e os alimentos de comercio xusto” (p. 272).

En quinto lugar, cabe sinalar a existencia de *asociacións e cooperativas de produtoras* que se organizan para distribuír e comercializar os seus produtos, sexa abrindo comercios físicos, mediante a venda en mercados de rúa ou directamente a GdC e particulares -sexa a domicilio ou en finca-. Como sinalan Binimelis e Descombes (2010), dentro destas iniciativas inclúense tamén conxuntos “de produtores e elaboradores [que] se agrupan con tal de intercambiar (ou mercar) produtos entre eles” (p. 33), permitindo “aumentar a diversidade de artigos dos que dispón cada un sen os investimentos que supón abrir un espazo de venda ao público” (p. 33). Trátase en xeral, como sinala López-García (2015), de “novas formas cooperativas ou asociacións adaptadas ao mercado interior” (p. 67), nas que “o traballo para conseguir comercializar o produto dos socios busca un perfil máis social –[...] redes de venda directa e diversos [CCC]–, e o papel dos socios produtores adoita ser moito máis forte que nas tradicionais grandes cooperativas creadas nos anos sesenta e setenta” (p. 67). Neste sentido, “estas novas asociacións de produtores tratan de ofrecer unha

grande variedade de produtos, e sempre tratando de levar produto listo para o consumo” (p. 67), de xeito que “o volume total distribuído a cada punto de consumo se eleva, e conséguese abaratar custos” (p. 67), así como reducir riscos en base ao apoio mutuo e á solidariedade entre produtoras.

Dentro deste tipo de iniciativas, López-García (2015) destaca fórmulas como as que cataloga como “redes ou «arquipélagos de produtores»” (p. 67), nas que “cada socio ten os seus propios clientes e lles vende os seus produtos, pero complementa a oferta cos produtos doutros socios sen cargalos con sobreprezo” (p. 67-68), de xeito que “a súa oferta resulta moito máis interesante para o consumidor final, e multiplícanse os espazos de comercialización de cada produtor individual, sen apenas gastos fixos colectivos” (p. 68). Así mesmo, neste tipo de iniciativas adóitanse agrupar “produtores especializados en cultivos diversos, incluíndo sempre os hortícolas e a froita, pero complementando con panadería, avicultura, carnes, lácteos, conservas ou outros” (p. 68), de xeito que resulta unha opción interesante para GdC que concentran a súa demanda nunha única provedora ao tempo que se elimina a competencia entre produtoras. Se ben “este modelo require dunha gran implicación por parte de cada produtor” (p. 68), tamén “permite unha grande flexibilidade financeira” (p. 68), así como evitar a entrada en “estruturas grandes que requiren gran investimento e delegación na toma de decisións” (p. 68) -en referencia aos monocultivos en grandes extensións e a subordinación á GDO-, podendo así seguir producindo a pequena escala mediante manexos agroecolóxicos. Así mesmo, segundo sinala o propio López-García (2015), tamén existen iniciativas nas que “se xuntan nunha mesma zona produtores cunha alta produción dunha variedade limitada de produtos (xeralmente, hortaliza e/ou froita) ou con producións que requiren de investimentos colectivos para a súa elaboración (carnes, conservas vexetais, lácteos)” (p. 68), etc., para crear “infraestruturas centralizadas para o almacenamento e procesado dos produtos” (p. 68) ou mesmo comercializar conxuntamente os seus produtos. En xeral, algunhas destas iniciativas colectivas protagonizadas por produtoras sinaladas polo autor son a catalana *Xarxeta de Pagessos Agroecològics*, a xa

referida *Nekasarea* en Biscaia, a castelán-leonesa *ARAE*⁸⁹⁹, a cacereña *Verdevera* ou a granadina *Ecovalle*⁹⁰⁰.

En sexto lugar, destacamos as *redes de produción e consumo*, que, segundo Calafat *et al.* (2019), son “unha figura habitual” (p. 64) en territorios como “Andalucía, Castela-A Mancha, Castela e León, Cataluña e [...] Euskadi” (p. 64). Estes autores refírense a estas como «redes agroecolóxicas», termo que, segundo indican, “é moi utilizado para construír sistemas alimentarios agroecolóxicos de base territorial, integrando a agrupacións de produtores e consumidores en estruturas de ulterior nivel” (p. 64), articulando “local ou territorialmente a produción e o subministro ao consumo” (p. 64). Se ben América Latina, e particularmente o Brasil, constitúe o principal referente internacional no que a este tipo de experiencias se refire, no Estado español tamén teñen presenza, e “xorden como resultado da suma práctica de experiencias grupais ou asociativas, xeralmente grupos de produtores ou GdC, actuando [...] como nodos de segundo nivel, enfocadas á compra e venta efectiva, e a articular novos puntos de mercado” (p. 64). Estes autores destacan como as súas características principais: a súa orixe a partir de produtoras ou conxuntamente con consumidoras; a ausencia habitual de vínculos coas administracións públicas; o seu carácter de entidade de segundo grao que integra iniciativas individuais e colectivas de produción, así como consumidoras a título individual ou mediante GdC; o seu carácter autoxestionado, aínda que nalgúns casos se recorre á profesionalización dalgunhas tarefas; a horizontalidade da organización, aínda que cun papel protagonista das produtoras; o uso simultáneo da certificación por terceira parte e dos SPG -enfocando estes últimos ás cuestións sociais e á mellora dos mínimos esixidos pola certificación oficial-; e o seu ámbito territorial local, comarcal ou provincial, en función do número de entidades existentes e a proximidade entre elas. Como afirman os autores, “a estrutura de organización ou gobernanza das redes” (p. 65) constitúe así mesmo unha “característica clave” (p. 65) deste tipo de iniciativa, mentres que

⁸⁹⁹ Ver <http://www.araescoop.com> [Revisado o 2 de maio de 2021].

⁹⁰⁰ Actualmente *Valle y Vega*, cooperativa agroecolóxica fundada por socias procedentes dos proxectos *Ecovalle* e *Vergel de la Vega*. Máis información en <https://valleyvega.org/> [Revisado o 2 de maio de 2021].

o seu peso e enfoque as converte en “estruturas de interlocución con administracións” (p. 65) públicas, sobre todo á hora de articular redes público-sociais coas que dinamizar o sistemas agroalimentarios baixo un enfoque agroecolóxico.

Dentro deste tipo de iniciativas, Calafat *et al.* (2019) salientan como exemplos a *Red Agroecológica de Granada*, “cuxa actividade principal é a organización do Ecomercado na cidade de Granada⁹⁰¹, e a *Subbética Ecológica*, con sede en Cabra (Córdoba), entidade que “agrupa tanto a persoas produtoras como consumidoras (de forma tanto individual como colectiva) baixo o paraugas dunha estrutura asociativa” (p. 65)⁹⁰². Esta última rede está constituída por máis de 500 familias, 48 das cales son produtoras, así como por «grandes consumidores» -restaurantes, comedores escolares, pequenas tendas e GdC- e un equipo multidisciplinar de cinco traballadoras. A estas experiencias podería sumarse tamén a extinta *Red de Producción y Consumo de Córdoba*, composta por arredor de 90 consumidoras e 20 produtoras (Sevilla, 2012), incluíndo varios GdC, da que o autor desta tese chegou a formar parte na súa última etapa de funcionamento. Con relación ao seguinte tipo de iniciativa aquí clasificada, Calafat *et al.* (2019) destacan precisamente “a actividade dos Ecomercados ou mercados agroecolóxicos como unha das liñas de actividade principais de moitas destas redes agroecolóxicas” (p. 64).

A este respecto, en sétimo e último lugar cómpre salientar o modelo dos *mercados de produtoras*, que agrupa un conxunto diverso de formatos de venda directa por parte das produtoras en mercados e feiras, baixo diferentes nomenclaturas -*bio feiras*, *ecomercados*, etc.- e periodicidades -semanais, quincenais, mensuais, estacionais, anuais, puntuais, etc.-, sendo impulsadas e/ou xestionadas autonomamente polas propias produtoras -agrupadas ou non como colectivo ou asociación-, por cooperativas ou asociacións de consumidoras, conxuntamente entre ambos tipos de actores ou por terceiras entidades -públicas, privadas ou sociais-.

⁹⁰¹ Máis información en <http://ecomercadogranada.org/la-red-agroecologica-de-granada> [Revisado o 2 de maio de 2021].

⁹⁰² Máis información en <https://subbeticaecologica.com> [Revisado o 2 de maio de 2021].

Segundo Pérez-Neira e Vázquez-Meréns (2009) constitúen “un modelo baseado na creación de espazos físicos (mercados) de forma esporádica ou regular onde as produtoras locais poden ofertar os seus produtos á/ao consumidor/a sen intermediarias de por medio” (p. 309), onde se poden “atopar todo tipo de produtos, tanto frescos como transformados (queixo, aceite, viño, etc.)” (p. 309). Neste sentido, os autores afirman que “non só constitúen un lugar de venda directa nun espazo público habilitado para tal efecto, senón tamén un escaparate da realidade produtiva local e de promoción da mesma” (p. 309). Así, “na medida en que [...] se van facendo de forma periódica, o «usuario de a pe» das feiras pasa a ser consumidor/a, ao ir descubrindo e tomando consciencia dos procesos de cada produto” (p. 309).

A este respecto, segundo apuntan Binimelis e Descombes (2010) con respecto aos de carácter máis periódico, “son mercados de consumo regular, con clientes próximos que decotío compran sempre aos mesmos produtores” (p. 38) que venden os seus propios produtos, se ben nalgúns casos “tamén poden haber paradas postas por comercializadores e paradas mixtas, de agricultores que completan a produción propia con outros produtos” (p. 38).

Segundo López-García (2015), estes mercados adoitan situarse en “espazos públicos de grande visibilidade, xa que esta parece ser a clave para o seu éxito” (p. 63), destacando así mesmo que neles se poden “encontrar todo tipo de produtos locais a prezos xustos para quen produce e para quen compra” (p. 63). O autor salienta a importancia destes mercados “para apoiar aos e ás produtores/as locais, porque así poden vender directamente os seus produtos sen ter que realizar a distribución” (p. 63). Tamén porque “dan a ocasión de poder coñecernos e falar de todo o que nos interese sobre as formas de produción e as condicións de vida de cada parte” (p. 63), alén de constituír un “punto de referencia para los/as consumidores/as, onde estes contactan con produtores/as para establecer outras formas de distribución, como os GdC” (p. 63), polo que se ben estes espazos “non supoñen importantes vendas para o produtor, o «efecto escaparate» que permite facer novos contactos de venda e o encontro con outros

produtores/as ecolóxicos/as adoitan compensar con creces o esforzo de desprazamento” (p. 63).

Dentro deste modelo, podemos destacar o *Ecomercado de Granada*, referido por Calafat *et al.* (2019) e analizado por Morillas (2020) como unha iniciativa orientada á transformación ecosocial, ou mesmo o seu equivalente da cidade de Córdoba, o *Ecomercado de Córdoba*⁹⁰³, a cuxo proceso participativo de creación dedicou o autor desta tese o seu Traballo Fin de Máster mediante un estudo de caso baseado na investigación activista ou militante a través do acompañamento e a implicación persoal no propio proceso (Bisquert, 2014; 2016b).

Como se pode apreciar, dentro dos diferentes tipos de iniciativas agroecolóxicas aquí referidos desenvólvense distintas formas de intercambio de produtos, nalgúns casos sen mediación monetaria - particularmente nas iniciativas de ASC-, mais na maior parte mediante a súa venda, a través de diferentes formas e espazos: cestas ou pedidos á carta; venda directa ou mediante distribuidora; en finca, tendas, mercados, locais de GdC ou a domicilio; etc. Neste sentido, cómpre sinalar tamén a emerxencia de novas canles e plataformas de distribución baseadas nas contornas dixitais, dentro do que se está a denominar «cooperativismo de plataforma» (Espelt, 2018; Espelt, Peña-López e Rodríguez, 2018), no que tamén se están a desenvolver iniciativas vinculadas á distribución agroecolóxica, como é o caso de *Katuma*⁹⁰⁴, ou ferramentas colectivas de visibilización de alternativas e canles para a provisión alimentaria agroecolóxica, como *Pam a Pam*, iniciativa impulsada pola catalá *Xarxa d'Economía Solidaria*⁹⁰⁵. Cómpre non confundir estas formas emerxentes de cooperativismo dixital con outros tipos de «economía de plataforma», que mesmo poden ser cualificadas de «capitalismo de plataforma» (Fuster e Espelt, 2019; Fuster, Espelt e Renau, 2020), como podería ser o caso de *La Colmena que dice sí*⁹⁰⁶, de carácter empresarial e orientadas a un

⁹⁰³ Máis información en <http://elecomercado.com> [Revisado o 2 de maio de 2021].

⁹⁰⁴ Ver <http://katuma.org/> [Revisado o 2 de maio de 2021].

⁹⁰⁵ Ver <https://pamapam.org/ca/> [Revisado o 2 de maio de 2021].

⁹⁰⁶ Ver <https://lacolmenaquedicesi.es/es> [Revisado o 2 de maio de 2021].

consumo individual e utilitarista, que se afasta do modelo colectivo, participativo, solidario e transformador das iniciativas agroecolóxicas.

En canto ao perfil de persoas que forman parte das iniciativas agroecolóxicas en xeral, aínda que en particular nas que operan en contextos urbanos, Michellini *et al.* (2017) apuntan que as súas características individuais e sociais son variables, se ben “a presenza de adultos novos, cun nivel formativo medio ou alto resulta superior á media” (p. 683). En todo caso, observan “unha complexidade bastante superior respecto a motivacións e grao de implicación” (p. 683), se ben presentan un “especial protagonismo aqueles que participan nos grupos como parte do seu compromiso militante a favor do cambio social e cultural” (p. 683), incluíndo entre os fins da súa implicación “a coparticipación e a conseguinte creación de lazos sociais, a redución da pegada ecolóxica ou o cuestionamento xeral dun sistema económico que ignora ou posterga eses fins” (p. 683). En todo caso, tamén identifican a “destacada presenza doutros actores que se incorporan atraídos por estilos de vida e consumo, así como aqueles que o fan por necesidade e mostran menor implicación” (p. 683), incluíndo “pequenos produtores agrarios con dificultades de comercialización polas canles convencionais dominadas pola grande distribución, ou que se orientan a *nichos de mercado* específicos onde se valoran certas compoñentes simbólicas e inmateriais ligadas ao produto” (p. 683), como acontece no caso dos alimentos ecolóxicos.

Escobar-López, Espinoza-Ortega, Lozano-Cabedo, Aguilar-Criado e Amaya-Corchuelo (2019) identifican as dez principais motivacións para consumir alimentos ecolóxicos entre as persoas que participan en redes alimentarias alternativas no contexto andaluz. Entre estas, as motivacións de carácter socioecolóxico -isto é, a consideración dos impactos locais e globais da alimentación- destacan notablemente, seguidas de lonxe doutras de carácter máis individual ou «hedónico», como o contido nutricional, os aspectos sensoriais -relacionadas coas propiedades organolépticas dos alimentos-, a certificación, a naturalidade, a especialización do consumo ou a confianza no vendedor, mentres que os aspectos económicos, os relacionados coa saúde ou coa súa dispoñibilidade quedan relegados como as motivación menos

recorrentes. A través da distribución destas motivacións, os autores identifican catro modelos de consumidoras participantes destas redes, que comparten as mesmas razóns mais con diferente grao de importancia: o das «consumidoras-cidadás», conformado polo 38% da mostra e que presenta unha preocupación elevada nos dez factores e a máis alta dos diferentes modelos no de carácter socioambiental; o das «consumidoras-cidadás en proceso», que representa ao 33% da mostra e que presenta unha configuración similar ao modelo anterior, mais con valores máis baixos en determinadas motivacións; o das «consumidoras sociais conscientes sen interese nas certificacións», que supón un 20% da mostra e que se mostran interesadas en cuestións socioambientais e na naturalidade dos alimentos, mais non na existencia dun selo que o certifique; e, por último, o das «consumidoras pragmáticas conscientes», conformado polo 9% restante e o único cunha maior composición masculina -nun 69%-, que presenta a menor preocupación polas cuestións socioambientais e de saúde, centrándose máis en factores como a dispoñibilidade ou a naturalidade do produto. Como conclusión, os autores salientan que “as redes alimentarias alternativas son espazos prometedores, xa que atraen a varios tipos de consumidores con diferentes motivacións, pero que coinciden cos obxectivos establecidos” (p. 2572), se ben, aínda que mostran preocupación polas condicións das produtoras, esta aínda non figura entre as principais motivacións.

Neste mesmo contexto xeográfico, Gallar, Saracho-Domínguez, Rivera-Ferre e Vara-Sánchez (2019) exploran o que significa «comer ben» entre persoas que empregan diferentes canles de compra e presentan distintos graos de consumo de alimentos ecolóxicos, identificando as súas motivacións, limitacións e estratexias. Deste xeito, o significado de «comer ben» atribúese polo xeral á idea de alimentación saudable, incluíndo: o consumo de alimentos que contribúen a previr doenzas e a mellorar a saúde; unha dieta variada; pratos caseiros e «de culler»; alimentos inocuos, sen residuos químicos nin aditivos sintéticos; de calidade en función da súa orixe -local e de tempada-, sabor e ausencia de agroquímicos na súa produción; a relevancia dos aspectos de interacción social, como a noción de comensalidade ou do pracer gastronómico; e, en xeral, todo o contrario

ao que entraña o sistema agroalimentario hexemómico, que promove o consumo de “alimentos procesados e industriais con aditivos, químicos e graxas e azucres ocultos” (p. 7), e polo xeral, “alimentos nos que non se pode confiar” (p. 7). En canto aos produtos ecolóxicos, faise referencia a ausencia de uso de agroquímicos nos cultivos e de hormonas e antibióticos na gandería -implicando tamén cuestións de benestar animal-, sen outorgar especial relevancia á certificación oficial, transferindo a confianza e o control “a elementos sociais colectivos e individuais que proporcionan confianza mutua” (p. 7), especialmente con relación a grupos que utilizan canles alternativas. Así mesmo, salientáanse tamén outras cuestións de sustentabilidade socioambiental, como “a distancia que os produtos deben percorrer, as condicións laborais na produción e distribución, o uso de produtos procesados e plásticos para o envasado, e, especialmente, a cuestión de quen se beneficia deste tipo de produtos alimentarios” (p. 7), criticando “a convencionalización dos alimentos ecolóxicos e a reprodución de prácticas insostibles no sistema agroalimentario” (p. 7).

En canto ás canles de consumo ás que recorren as persoas participantes neste estudo, Gallar *et al.* (2019) identifican unha ampla diversidade e complementariedade, destacando o fácil acceso ao autoabastecemento, a relevancia de canles alternativas como asociacións e GdC para facilitar o acceso aos alimentos ecolóxicos, unha escaseza de mercados ecolóxicos e comercios locais que vendan este tipo de alimentos, a importancia da venda directa e o carácter práctico das herboristerías como espazos de consumo destes produtos. En todo caso, destácase que as “diferentes canles e as súas variables teñen diferentes funcións e satisfán as necesidades, motivacións e demandas de diferentes perfís de consumidores” (p. 8). Porén, identifícase o prezo como a principal limitación ao consumo de produtos ecolóxicos, seguido pola falta de dispoñibilidade e variedade de alimentos, o tempo que é necesario investir para mercalos e as dúbidas que xorden sobre a tempada ou as opcións máis sustentables. Neste sentido, a ausencia de certificación oficial non supón unha limitación importante, ao resolverse a cuestión da confianza por outros medios. En calquera caso, ante as limitacións percibidas, preséntanse tamén diferentes estratexias para afrontalas (Ver Táboa 21).

Táboa 21. Estratexias ante as limitacións no consumo de alimentos ecolóxicos.

Limitacións	Estratexias
Prezo	Maior consumo doméstico; redución dos consumos superfluos; elección de produtos básicos ante os «de moda»; facer procesados caseiros; reducir as cantidades totais consumidas; cambiar as prioridades no gasto doméstico; valorar os aspectos relacionados coa saúde -alén dos económicos-; buscar e usar canles complementarias; combinar alimentos ecolóxicos e convencionais.
Disponibilidade e diversidade	Buscar e usar canles complementarias -incluíndo o autoabastecemento-; dialogar coas produtoras para mellorar a planificación e a diversidade de alimentos dispoñibles; cambiar o modelo de dieta; aceptar certas limitacións inherentes á tempada; practicar a cociña creativa; facer conservas e conxelar alimentos.
Tempo	Cociñar en tempos libres e preparar comidas, salsas, etc. listas para tomar; organización familiar e distribución de tarefas na xestión dos alimentos; comer en compañía/comunidade; adoptar estilos de vida acordes ao bo vivir e o decrecemento; organizarse en canles colectivas; buscar e usar canles complementarias.
Coñecementos e habilidades	Referencias e recordos de coñecementos e sabores da cociña tradicional; experimentar; combinar fontes de información -medios de comunicación, libros, talleres, nutricionistas, etc.-; buscar e usar canles complementarias; participar en redes, canles e espazos colectivos e alternativos de intercambio de coñecementos, traballo en equipo, mercados ecolóxicos, etc.; inclusión das/dos nenas/os na xestión dos alimentos consumidos en casa e na escola.
Presión social	Equilibrio táctico na adopción de modelos, sen obsesionarse e cedendo de cando en vez; negociar os límites; difusión a través de actividades diarias -compartir receitas, exercer influencia en espazos educativos, etc.-; participar en redes, canles e espazos colectivos de «normalización» como estratexia de confort, aprendizaxe e empoderamento, evitar espazos conflitivos.
Políticas públicas	Participar en iniciativas de consumo e movementos sociais; creación de experiencias autoxestionadas e autónomas.

Fonte: Gallar *et al.* (2019). Elaboración propia.

Neste sentido, Saralegui e Costanzo (2019) identifican unha “bifurcación da agroecoloxía en dúas tendencias” (p. 15). Por unha banda, unha “agroecoloxía da saúde ou *light* [...], baseada en produtos convencionalizados e certificados, subsumida en eleccións individuais e en circuitos económicos capitalistas, que relega os aspectos socio-políticos a un segundo lugar e prima o carácter ecolóxico das propostas”

(p. 15). Pola outra, unha “agroecoloxía profunda [...], que se funda sobre principios políticos e democráticos, e persigue a sustentabilidade como poder social e eco-político, sen deixar de incorporar elementos doutras loitas para profundar a transformación que propoñen” (p. 15). Así mesmo, entre ambos “extremos ben definidos [...] insírese unha terceira categoría que bascula máis cara un lado ou cara o outro” (p. 15). Deste xeito, distinguen entre: un “consumo do «san e seguro»” (p. 15), que “se caracteriza por buscar calidade, facilidade e servizo” (p. 15); un “consumo como acto «político»” (p. 15), que entraña ao tempo unha forma de resistencia ao sistema agroalimentario hexemónico, unha preocupación polas cuestións relacionais, o consumo local, os valores ecolóxicos, a saúde, as condicións laborais das produtoras, e unha aposta polos CCC, aínda que sofre contradicións ligadas á falta de tempo, á procedencia dos produtos ou ás restricións da tempada; e un “consumo «híbrido»” (p. 16), que oscila entre os dous anteriores, xa que se ben presenta certa sensibilización con relación ás implicacións ambientais do consumo alimentario e advirte certas inxustizas sociais, procura por riba de todo os beneficios para a saúde -individual-, os produtos certificados e as cuestións de comensalidade ou do «pracer da comida».

A nivel organizativo, Michelinini *et al.* (2017) salientan o carácter reticular deste tipo de iniciativas, particularmente en contextos urbanos, nas que “os seus integrantes manteñen relacións de reciprocidade densas, con vínculos materiais e simbólicos que permiten acumular capital relacional e son orixe de culturas de pertenza, con normas e valores compartidos” (p. 683), e nas que predominan as lóxicas horizontais de intermediación e de relación entre iguais. Con relación ás estruturas, os autores distinguen dous tipos básicos: por unha banda, “aquelas que integran en condicións de igualdade a consumidores urbanos e produtores agrarios, aínda que con predominio dos últimos na orixe das iniciativas e na súa xestión” (p. 683), a través de modelos que implican “un compromiso estable de solidariedade e responsabilidade compartida” (p. 683), como no caso da ASC; e, pola outra, “redes integradas só por consumidores urbanos (p. 683), nos que a “relación cos produtores é máis débil e inestable, cunha hexemonía do consumidor que alcanza o seu máximo grao cando a compra

periódica é de *cestas abertas*, de composición e tamaño variable segundo as súas necesidades” (p. 683), en contraste co “maior compromiso que supoñen as *cestas pechadas*, cambiantes segundo os produtos dispoñibles en cada momento e cun pago igual todo o ano” (p. 683-684). Aquí poderíase engadir un terceiro tipo, no que toda a carga de traballo e os riscos os asumen as produtoras, mentres que as consumidoras só presentan un compromiso informal de consumo a determinadas produtoras en base a unha serie de criterios ou ao establecemento de relacións de confianza, como acontece co modelo dos mercados de produtoras ou mediante os «pedidos á carta». En canto á distribución destas iniciativas dentro dos contextos urbanos, os autores indican que adoitan “concentrarse en determinados lugares en función das características del *milieu* (económicas, sociais, culturais, institucionais) e, en particular, naqueles espazos urbanos definidos polo seu carácter socialmente innovador” (p. 684), se ben son desenvolvidas por colectivos moi diversos, “dende a denominada *clase creativa* ata os novos movementos sociais *antisistema*” (p. 684), se ben tanto o contexto como o perfil dos colectivos que as compoñen e impulsan condicionan fortemente o carácter de cada iniciativa, basicamente en función do maior ou menor nivel de politización explícita.

En canto á distribución xeográfica das iniciativas agroecolóxicas, estas presentan, como xa anticipamos, un importante desequilibrio territorial. Na Figura 72 pode apreciarse, a grades trazos, como determinados territorios presentan unha maior densidade de iniciativas e de consumidoras que participan nas mesmas. Así, territorios como Cataluña e Euskadi, cunha importante cultura asociativa, social e política, así como cunha distinguida relevancia histórica do campesiñado, presentan con diferenza as cifras máis elevadas de experiencias e/ou consumidoras implicadas, seguidos de Madrid e Andalucía, que alén do peso demográfico de ambas, o efecto centrípeto de ser a capital do Estado na primeira e o feito de constituír, como vimos, o berce da Agroecoloxía no Estado español na segunda, tamén se distinguen por posuír fortes movementos sociais, de carácter máis urbano no primeiro caso e cun importante protagonismo agrario no segundo. Tras estes catro epicentros do movemento agroecolóxico no Estado español, situaríanse outros territorios con movementos máis

emergentes, mais cada vez máis relevantes, como o País Valenciano, as Illas Canarias e as «dúas Castelas» -aínda que a relevancia de Castela e León, salientada no informe de Agroecology Europe (2020), non se represente no mapa da Figura 72-, territorios nos que tamén figura Galicia, cun movemento social agroecolóxico que medrou e se diversificou en tipos de iniciativas nos últimos anos, como avanzamos no seguinte epígrafe e como exploramos no Referencial Empírico desta tese.

Figura 72. Distribución de iniciativas agroecolóxicas nalgúns territorios do Estado español.

Fonte: López-García (2015).

Para terminar este epígrafe, só queda apuntar aquí unha serie de apreciacións sobre a conxuntura actual do movemento agroecolóxico no Estado español, salientando as súas principais potencialidades, limitacións e retos a afrontar no futuro próximo.

Neste sentido, De Benito *et al.* (2018) sinalan que nos últimos anos se experimentou “unha diversificación das canles de distribución agroecolóxica” (p. 134), así como “a aparición de novas figuras intermediarias entre produtoras e consumidores” (p. 134), o cal responde fundamentalmente a dous factores:

Por unha banda, as tensións que o modelo de [GdC] autoxestionado suscitaba en canto ao nivel de implicación necesario das súas participantes, ás dificultades para alcanzar pedidos mínimos ou a garantir aos produtores estruturas amplas e estables de distribución, contribuíron a que se fosen establecendo tendas, centrais de compra, postos de mercado ou distribuidoras coas que facer fronte a estas limitacións. Por outra banda, certos sectores da poboación vinculados aos movementos sociais, altamente cualificados, comezaban a buscar espazos produtivos e nichos profesionais para facer fronte a un mercado laboral dominado pola precariedade e o desemprego (p. 135).

Isto, alén da xa apuntada crecente cooptación dos mercados de alimentos ecolóxicos por parte das grandes superficies, provocou “un aumento da heteroxeneidade do perfil dos consumidores interesados por este tipo de alimentos” (De Benito *et al.*, 2018, p. 135), o cal abre un panorama no que xorden múltiples debates e reflexións sobre o devir do movemento agroecolóxico no Estado español, vinculadas fundamentalmente á forma de escalar a Agroecoloxía sen diluír os principios políticos dos colectivos que actualmente conforman este movemento, de superar definitivamente os patróns insostibles de dieta, de solucionar os problemas de loxística das iniciativas xerando “un modelo de distribución que non reproduza as lóxicas do mercado convencional” (p. 135) ou, en xeral, de “proporcionar unha alimentación sa e sustentable para a poboación, fomentando e asegurando a actividade dos pequenos produtores” (p. 135). A este respecto, as autoras sinalan, en función dos diferentes enfoques e estratexias que se adopten, configurarase a que xa consideran “unha nova etapa dos movementos agroecolóxicos”⁹⁰⁷ (p. 135), un escenario caracterizado por “diferentes contradicións, tensións, limitacións e posibilidades da agroecoloxía como ferramenta de transformación social” (p. 136).

Neste sentido, De Benito *et al.* (2018) identifican catro elementos sobre os que pivotan estes debates en cuestións. Primeiro, a *escala*

⁹⁰⁷ Como apuntan De Benito *et al.* (2018), se ben, como xa vimos, a crise financeira de 2008 e a emerxencia dos movementos asociados ao 15M en 2011 supuxeron senllos puntos de inflexión na evolución do movemento agroecolóxico no Estado español, a irrupción en 2015 das forzas municipalistas en diferentes gobernos de cidades cun peso demográfico relevante supuxo un grande impulso á coprodución de políticas públicas de carácter agroecolóxico, marcando o inicio dunha nova etapa na que a Agroecoloxía adquiriu maior protagonismo que nunca, tanto no ámbito social como no institucional, tal como exploran con maior profundidade López-García, Casadevante, Morán e Oteros (2017).

territorial, e a necesidade de relocalizar os sistemas agroalimentarios, sen esquecer o propósito de refacer os castigados vínculos entre os contextos urbanos e os rurais, así como de recuperar as paisaxes, os agroecosistemas, as estruturas comunitarias e os modos campesiños destes últimos para contrarrestar o despoboamento e o afondamento nun modelo urbanocéntrico intimamente asociado ao sistema agroindustrial. Segundo, as *políticas alimentarias*, particularmente relevantes nun contexto de emerxencia climática e na que unha parte do movemento agroecolóxico se está implicar na coprodución de políticas coa vontade de escalar as experiencias agroecolóxicas, nun exercicio no que resulta clave combinar “o operativo sen renunciar a incidir con radicalidade nas políticas públicas e entretecer redes que nos vinculen a unha cada vez máis ampla base social” (p. 139), así como manter “unha visión holística [...] de reordenamento territorial dos cultivos e a produción agrícola” (p. 139), así como de “priorización do uso de recursos hídricos” (p. 139), integrando as prácticas e propostas agroecolóxicas nun marco da transición enerxética necesaria para afrontar a vulnerabilidade ecolóxica e climática.

Terceiro, a cuestión dos *centros e periferias*, para confrontar “a urbanización da cidades, a industrialización da agricultura e a súa redución a unha mera técnica de produción de alimentos” (De Benito, *et al.*, 2018, p. 141), así como a segmentación e fenda social crecente entre os contextos urbanos e os periurbanos, e abordar “o desafío da crise de reprodución social nun contexto de crecente vulnerabilidade e de desmantelamento do estado do benestar” (p. 142), facendo que a posibilidade de acceder a unha dieta sustentable deixe de ser “unha realidade inalcanzable para grande parte da poboación” (p. 142) para constituír un dereito universal. E cuarto, a reconstrución dos *vínculos, o comunitario e o ámbito do consumo* para avanzar na transición cara sistemas social e ambientalmente sustentables que modifiquen radicalmente os patróns hexemónicos da dieta, recuperen “saberes prácticos tradicionais en torno á preparación, conservación e uso dos alimentos, e un maior coñecemento sobre o funcionamento do sistema agroalimentario, os ciclos naturais e as dinámicas produtivas” (p. 146-147), e configuren “espazos de *facen en común* que xeren alternativas

de lecer e sociabilidade” (p. 147) que contribúan a expandir as áreas cotiás de expresión dunha cultura da sustentabilidade emerxente.

Neste sentido prospectivo, Agroecology Europe (2020) identifica na PAC e na súa aplicación territorial as limitacións máis evidentes ao desenvolvemento da Agroecoloxía no Estado español, en tanto que continúa a ignorar as necesidades das pequenas produtoras e prexudica a viabilidade dos proxectos produtivos agroecolóxicos, limitados á súa vez pola lexislación vixente no ámbito da produción -sementes e recursos xenéticos- e da transformación alimentaria artesanal -lácteos, conservas, etc.-, que se lles esixe os mesmos requisitos que á agroindustria. Outras limitacións asóciense á reticencia diante das propostas transformadoras da Agroecoloxía en instancias da Administración Pública superiores ao ámbito municipal. Adócese tamén da carencia de recoñecemento oficial á produción agroecolóxica, de criterios e indicadores consensuados que permitan distinguila claramente doutras prácticas ou da precariedade e as barreiras legais que afrontan moitas das iniciativas emerxentes. O desequilibrio demográfico é outro factor limitador, posto que concentra a maior parte das persoas nas cidades e deixa ao campo despoboado e envellecido, existindo poucas posibilidades de relevo xeracional debido ás dificultades de incorporación da xente nova ás actividades agrícolas -falta de terras, recursos, etc.-, cunha discriminación particular no caso das mulleres. Os hábitos de vida e consumo de alimentos hexemónicos impostos a través sistema agroalimentario actual, xunto á desigualdade social e o contexto de crise económica, dificulta o establecemento de canles de distribución xustos para todas as partes implicadas. A isto súmanse as diferencias culturais -no sentido de códigos, hábitos e linguaxes- existentes entre diferentes actores sociais e institucionais, que dificultan o entendemento, a formación de redes e o establecemento de alianzas para impulsar os saltos de escala. Por último, laméntase que os desequilibrios de poder e as desigualdades socioeconómicas fan que os avances no eido da Agroecoloxía e a súa incidencia nas políticas públicas estean protagonizadas polas consumidoras e as clases medias urbanas, polo que resulta necesario empoderar ao sector produtivo e promover a súa participación adaptando as dinámicas e estratexias ás súas necesidades e circunstancias.

Pola súa banda, Michelini *et al.* (2017) salientan que as prácticas desenvolvidas polas iniciativas agroecolóxicas presentan como potencial a capacidade de “favorecer a creación de actividades e empregos que a lóxica competitiva do mercado non faría posibles” (p. 684), así como de servir de “freo ao modelo hiperconsumista das últimas décadas e os seus negativos impactos ambientais” (p. 684). Así mesmo, “no plano social e político, poden moderar a crecente desigualdade no acceso a bens e servizos ademais de xerar unha densificación de redes comunitarias en determinados barrios” (p. 684), contribuindo a promover “unha cidadanía máis activa ao animar diversas formas de participación” (p. 684). Sen embargo, tamén ten debilidades específicas importantes, como: a dimensión reducida e a escasa traxectoria de moitas iniciativas, así como a limitación de recursos e o seu carácter informal, que poden dificultar a súa supervivencia a medio prazo; unha “escasa profesionalización da xestión” (p. 684) que pode conxugarse con “condutas internas non cooperativas ou a limitada difusión das súas actividades” (p. 684), freando “o seu posible efecto transformador” (p. 684); as posibilidades de que “un éxito rápido e un excesivo crecemento da rede” (p. 684) debilite o grao de compromiso e conduza a “unha progresiva reprodución de estratexias convencionais nas que o beneficio económico prime sobre calquera outro criterio” (p. 684); e, por último, “unha contorna non favorable ao desenvolvemento destas iniciativas” (p. 684), causada “pola presión dos grupos dominantes” (p. 684) e pola “habitual ausencia de apoio público” (p. 684), á que en moitas ocasións se responde coa “reticencia dalgúns actores a unha colaboración público-privada que poda derivar en certa forma de clientelismo” (p. 684).

Precisamente con relación ao urxente impulso de sinerxías entre as iniciativas que configuran os movementos agroecolóxicos e a elaboración de políticas públicas afíns, López e Álvarez (2018) recollen unha batería de propostas dende a Agroecoloxía, a SobA e o dereito á alimentación para transitar cara un sistema agroalimentario sustentable no Estado español, coa perspectiva dos horizontes 2030 e 2050. Esta batería artículase en torno a seis ámbitos de actuación: 1) a *revitalización sustentable do sector agrario e o medio rural*; 2) a

transformación da dieta; 3) a construción dunha *cadea agroalimentaria ecolóxica*; 4) a configuración de *sistemas agroalimentarios localizados*; 5) o desenvolvemento da *investigación, a formación e a xeración de novas narrativas*; e 6) a promoción da *ciudadanía e a gobernanza*. Os propios Álvarez e López (2018) sintetizan noutra publicación as medidas concretas propostas en cada un dos ámbitos. Do primeiro salientan “a revalorización e rescate de bens de xestión comunal ou coñecementos tradicionais, plans de ordenación territorial con enfoque agroecolóxico e [...] un control público fronte ao control e acapareamento de terras” (p. 20) co fin de “preservar o territorio, recuperar coñecementos e usos para unha transición agroecolóxica, e incorporar a novas persoas que podan e queiran habitar o medio rural e traballar o campo” (p. 20). Do segundo destacan as “medidas sobre a publicidade e o etiquetado dos alimentos, a implementación de «radios seguros» [...] arredor dos hospitais e escolas nas que non poda venderse comida insá [e] a promoción dos alimentos frescos na compra pública” (p. 20), así como a promoción de “espazos como cocinas públicas colectivas onde poder cociñas e quentar alimentos” (p. 20) ou a introdución da “educación nutricional como contido obrigatorio no currículo escolar” (p. 20). Con respecto ao terceiro propoñen “un plan de produción sustentable de insumos, o fomento do asociacionismo e unha maior cooperación entre o sector produtor, e a articulación de redes loxísticas e de distribución campo-cidade” (p. 20), así como a penalización da “produción e uso de insumos contaminantes” (p. 20). En canto ao cuarto, suxiren “medidas sobre a compra pública de alimentos, a creación de fondos públicos de sementes, ou [a] promoción de figuras para a planificación territorial que vaian alén do municipal e re-definan os territorios” (p. 20), así como a “adaptación das normas hixiénico-sanitarias [ás] pequenas industrias artesanais e ecolóxicas” (p. 20). Con relación ao quinto, recomendan a disposición de “fondos que prioricen a investigación en modelos agroecolóxicos, fomentar os diálogos de saberes entre academia e sector produtor, [ou] desenvolver plans formativos en torno á agroecoloxía e a [SobA]” (p. 21), mais tamén a procura de datos consistentes “en torno aos impactos negativos do sistema alimentario agroindustrial e globalizado” (p. 21). E, por último, aconsellan “a creación de espazos onde o dereito á alimentación

e a participación real de todos os axentes sexa a base” (p. 21), xerando para tal efecto “espazos de articulación intersectoriais, [...] consellos alimentarios aniñados a diferentes escalas, ou [...] indicadores e espazos de rendición de contas onde avaliar e poder redefinir as políticas públicas” (p. 21). En definitiva, apúntase que en tanto que “a chegada do modelo agroindustrial se produciu amparado por políticas públicas que fixeron posible o seu desenvolvemento” (p. 21), son estas mesmas as que teñen as capacidades e “a responsabilidade en que o cambio cara a sustentabilidade se leve a cabo” (p. 21), polo que resulta

fundamental que os movementos sociais que abrazan a [SobA] e a agroecoloxía sigan permanentemente defendendo e visibilizando que existen outras formas de facer e de vivir que son [...] necesarias na construción dun sistema alimentario xusto e sustentable para todas (p. 21).

No entanto, ante a urxencia da transición a acometer, como indican Giraldo e Rosset (2017), a Agroecoloxía devén máis que nunca nun territorio en disputa, entre a cooptación institucional, a mercantilización corporativa e o pulo dos movementos sociais. Neste sentido, Altieri e Holt-Giménez (2016) advirten que os movementos agroecolóxicos nos países occidentais xogan un papel decisivo na construción dos futuros sistemas agroalimentarios, pois se ceden ante a crecente cooptación e as tendencias reformistas da RV, o propios movementos debilitaranse e o réxime agroalimentario corporativo sairá reforzado, provocando que as necesarias transformacións estruturais dos sistemas agroalimentarios se volvan improbables. Porén, se se configuran alianzas fortes entre os múltiples e diversos actores das diferentes manifestacións e tendencias da Agroecoloxía, tanto a nivel local e nacional como internacional, cabe a posibilidade de construír unha posición contrahexemónica forte que sexa quen de balancear a vontade política cara a urxente transformación dos sistemas agroalimentarios.

En todo caso, a situación require unha actitude crítica, reflexiva e proactiva, xa que a evolución futura do movemento agroecolóxico e das iniciativas que o conforman, así como as súas posibilidades para activar transicións cara sistemas agroalimentarios sustentables, dependerá tanto dos múltiples e potentes condicionantes externos, como dos

posicionamentos e a estratexias despregadas polas persoas e colectivos que o configuran. Neste sentido, De Benito *et al.* (2018) apuntan que:

Hai unha maneira de entender estas iniciativas como un proceso de reconquista de espazos de cooperación urbano-rural, pensando que se irán replicando e expandindo, e gañando cotas ao mercado capitalista mediante unha complicidade entre as bases sociais urbanas e rurais. Esta é probablemente unha ollada bastante autocomplacente. Hoxe por hoxe non podemos dicir que estas iniciativas sexan unha ameaza para o sistema capitalista. Ao contrario, directamente ten feito súa a parte «amable» do discurso (salientando as propiedades de salubridade destes alimentos), desvirtuándoo e neutralizando a súa capacidade transgresora. Por iso, é esencial que os movementos agroecolóxicos conserven a perspectiva, para que neste tecer redes de proximidade non se quede no camiño o cuestionamento das estruturas de poder (p. 137).

6. CONTEXTUALIZACIÓN DA CUESTIÓN ALIMENTARIA: GALICIA COMO MARCO TERRITORIAL DE REFERENCIA

Nabo, nabiza e grelo, trindade do galego (popular).

Tras responder aos «porques» e aos «ques» desta tese, presentando os fundamentos dos profundos problemas estruturais globais que motivan a realización deste traballo -a insatisfacción e vulneración sistemática da SegA e do DAA, a insustentabilidade das dietas e dos sistemas agroalimentarios hexemónicos, e os desequilibrios de poder e o carácter profundamente antidemocrático e inxusto propios do réxime agroalimentario corporativo-, así como tras explorar «baixo que circunstancias» e «baixo que perspectiva» se formulan as propostas e preguntas desta investigación -a perentoria crise socioambiental, a inaprazable transición ecosocial e a Agroecoloxía e os movementos e iniciativas sociais que a configuran como enfoque e actores clave para activar e desenvolver as urxentes transformacións a acometer para a construción de sistemas agroalimentarios sustentables e xustos-, cómpre agora responder ao «onde», contextualizando o espazo xeográfico concreto no que se enmarca esta tese.

Como apuntan Díaz-Méndez e García-Espejo (2014), “non hai unha única estratexia para afrontar os problemas locais, pois cada territorio ten as súas propias fortalezas e debilidades aínda que o

obxectivo sexa en todos os casos acadar un desenvolvemento rural sustentable” (p. 27) ou activar a transición social agroecolóxica. Por iso, “para decidir acerca da persistencia ou desaparición das formas alternativas de produción e consumo é necesario situarse no contexto no que se producen e explicar como se adaptan a el” (p. 27). Deste xeito, neste epígrafe tratamos de achegar de xeito sintético unha panorámica xeral da situación actual do sistema agroalimentario e da dieta no contexto galego, así como unha primeira aproximación ao estado da Agroecoloxía e do movemento agroecolóxico en Galicia, suxeito de estudo no que afondamos con maior detalle no Referencial Empírico.

A nivel xeográfico e sociocultural, Galicia é un territorio situado nunha das *fisterras* europeas, o que, sumado á súa evolución histórica e á súa composición orográfica, que a ten afastado fisicamente do resto da península -agás do norte de Portugal, con quen ten mantido tradicionalmente unha especial relación transfronteiriza, ou das rexións asturianas e castelán-leonesas galegofalantes limítrofes, como a Terra Eo-Navia, o Bierzo, a Cabreira ou as Portelas-, ten contribuíndo a forxar unha identidade cultural e sociopolítica particular, cunha lingua, institucións e características propias diferenciadas do resto de territorios do Estado, que mesmo levou -xunto á conxuntura histórica- a que fose recoñecida entre as consideradas como nacionalidades históricas⁹⁰⁸ tras a restauración democrática de 1978 (Fernández-Freixantes, 2001). Así mesmo, Galicia tamén presenta certas particularidades na súa distribución territorial e demográfica, pois malia ser a sétima comunidade autónoma en superficie -ocupando un 5,84% do total estatal- e a quinta en número de habitantes -cun 5,69%-⁹⁰⁹, contén case a metade das entidades singulares de poboación do Estado⁹¹⁰, presentando unha elevada dispersión territorial, asociada en grande medida ao seu tradicional carácter eminentemente rural.

⁹⁰⁸ Como se recolle no Artigo 1 do Estatuto de Autonomía de Galicia de 1981.

⁹⁰⁹ Con 2.698.718 de habitantes totais en 2020 segundo o INE, Galicia sitúase só por detrás de Andalucía, Cataluña, Madrid e o País Valenciano, territorios que albergan, respectivamente, o 17,84%, o 16,40%, o 14,29% e o 10,64% do total estatal. Ver <https://www.ine.es/> [Revisado o 4 de maio de 2021].

⁹¹⁰ Con 30.362 das 61.839 totais -o 49,1%- en 2020, segundo o INE, distribuídos en 3771 parroquias civís, 313 municipios, 53 comarcas e catro provincias.

Dende o punto de vista do modelo de desenvolvemento, podemos considerar Galicia como un territorio en certo modo *semiperiférico*. Se ben a adopción dos estándares e estilos de vida occidentais e da sociedade de consumo -coas súas xa referidas contradicións- arraigaron socialmente dende hai décadas -particularmente nas zonas urbanas-, alén de enmarcarse dentro dun contexto internacional innegablemente central, á vista do seu encaixe na UE e na OCDE a través da súa integración no Estado español, cómpre sinalar que durante a modernidade e a contemporaneidade o territorio galego ten desempeñado funcións tipicamente periféricas dentro do marco estatal (Beiras, 1982), que así mesmo se suman ao carácter tamén periférico que ao propio Estado español se lle ten atribuído dentro do contexto europeo e occidental en xeral. A súa reiterada inclusión entre os chamados «PIGS»⁹¹¹, isto é, das catalogadas como «economías lastre» da UE, é proba de que aínda na actualidade arrastra dita consideración.

As razóns que xustifican a consideración deste carácter semiperiférico que atribuímos a Galicia son múltiples, e están asociadas fundamentalmente ao centralismo estatal, tanto dende o punto de vista político, como económico e fiscal, mais sobre todo ao carácter particularmente extractivista que se lle está a asignar a este territorio dende a perspectiva hexemónica da «modernización» e a tenor do tipo desenvolvemento e proxección económica que se está a favorecer institucionalmente a través das especialización territorial promovida pola Comisión Europea, que no noso contexto concrétese na *Estratexia de Especialización Intelixente de Galicia RIS3* (Xunta de Galicia, 2014). Nesta establecéronse as prioridades de investimento público en materia de innovación para o último lustro a través de tres «retos», centrados fundamentalmente na modernización das actividades tradicionais e a intensificación da explotación dos recursos -mariños, pesqueiros ou da acuicultura, agrogandeiros, forestais, enerxéticos, turísticos, etc.-, así como no incremento da competitividade do sector industrial como eixos para propiciar o aumento dunha produtividade e

⁹¹¹ Acrónimo pexorativo conformado polos nomes en inglés de Portugal, Italia, Grecia e España, empregado en determinados discursos económicos e políticos do contexto da UE, e particularmente a raíz da crise financeira de 2008, para referirse ás economías do sur europeo, consideradas por determinadas correntes económicas como menos competitivas que as do centro e norte de Europa, dado o seu elevado déficit e débeda pública con relación ao seu PIB.

un crecemento económico considerados irrenunciabes, relegando todo apoio á innovación social á promoción de estilos de vida saudables dende o punto de vista dun envellecemento activo da poboación. Alén de non incluír ningunha perspectiva orientada a activar transicións de calado cara modelos sustentables de sociedade, este terceiro reto de carácter «social» da estratexia foi o que recibiu a menor financiación, cun 12% do total investido -frente ao 74% da promoción dun *novo modelo industrial*-, destinando dentro deste resto unicamente un 3% á prioridade da promoción dunha alimentación e nutrición saudable, formulada en todo caso cun enfoque neoliberal de intensificación tecnolóxica. Así mesmo, asociados a este reto, os programas de apoio ao emprendemento e á investigación foron tamén os que menor investimento recibiron -só un 2%- , mentres que o apoio á transferencia da xeración da investigación ao mercado -47%- e á innovación realizada dende o sector privado para mellorar a súa competitividade -39%- foron con diferenza as principais partidas destinatarias do total orzamentado⁹¹², avogando claramente por un modelo de innovación de carácter empresarial e orientado a apoiar con recursos públicos os mecanismos de mercado.

A proliferación de proxectos mineiros⁹¹³, a expansión dos monocultivos forestais -principalmente piñeiros e eucaliptos- en determinadas zonas do territorio para abastecer ás industrias madeireiras e papeleiras a través da promoción pública e privada de manexos «curtopracistas», nun proceso de especialización, intensificación e concentración espacial (Corbelle e Tubío, 2018) que contribuíu ao incremento da frecuencia e a virulencia dos incendios forestais nas últimas décadas (Novas e Paleo, 2019), así como á perda de biodiversidade vexetal e animal -xerando rexeitamento social e mesmo a confrontación de organizacións e colectivos ecoloxistas e socioculturais, que desenvolven campañas en defensa do bosque

⁹¹² Como se recolle na avaliación intermedia de dita estratexia, dispoñible en http://www.ris3galicia.es/?page_id=6366 [Revisado o 3 de maio de 2021].

⁹¹³ Como denuncian múltiples organizacións e colectivos ecoloxistas a través da rede galega contra a minería destrutiva ContraMINAcción. Máis información en <http://www.contraminaccion.org> [Revisado o 4 de maio de 2021].

autóctono⁹¹⁴ ou mesmo organizan *brigadas deseucaliptizadoras*⁹¹⁵ para visibilizar esta problemática mediante accións de voluntariado ambiental⁹¹⁶, a intensificación gandeira en torno á cría industrial de especies monogástricas -porco e polo- fundamentalmente na provincia de Ourense e, en particular, en comarcas como a Limia⁹¹⁷, pero tamén no vacún -nomeadamente de leite- noutras áreas, ou o afondamento nun modelo enerxético cun grande impacto no territorio e nas comunidades que nel habitan, e que fai que Galicia sexa á vez exportadora neta de enerxía eléctrica e altamente dependente da importación de fontes de enerxía fósil (Doldán, 2015), son claros síntomas da que ten sido cualificada como «política do espolio», que relega grandes áreas da xeografía galega a converterse en «territorios de sacrificio», é dicir, zonas consagradas á formas industrializadas de xeración de lucro económico cun elevado impacto socioambiental e que limitan seriamente as condicións de habitabilidade e o desenvolvemento de formas alternativas de economía local nas áreas rurais.

Outra característica salientable da realidade galega a nivel contextual está relacionada cos procesos de urbanización e cos desequilibrios demográficos e socioeconómicos asociados, que están a provocar un despoboamento⁹¹⁸, envellecemento e empobrecemento das áreas rurais cada vez maior, así como unha crecente concentración da poboación nas zonas costeiras do eixo atlántico (Novas e Paleo, 2019). Como apunta Duro (2015), “a configuración do Eixo urbano Atlántico Galego, que abrangue cinco das sete cidades galegas e un bo número de

⁹¹⁴ Ver <https://cousaderaices.wordpress.com> [Revisado o 4 de maio de 2021].

⁹¹⁵ Ver <http://verdegaia.org/brigadas/> [Revisado o 4 de maio de 2021].

⁹¹⁶ Que despertaron unha importante atención mediática e mesmo foron recoñecidas por diferentes premios a nivel internacional (ver <http://verdegaia.org/brigadas/as-brigadas>), levando incluso a que o termo *deseucaliptización* fose considerado a palabra galega do ano 2018. Ver <https://portaldaspalabras.gal/lexico/mira-que-din/deseucaliptizacion/> [Revisado o 4 de maio de 2021].

⁹¹⁷ Cuxos impactos ambientais sobre as augas superficiais e subterráneas, así como sobre os solos, mais tamén socioeconómicos, son denunciados por entidades como a Sociedade Galega de Historia Natural (<https://sghn.org>) ou plataformas cidadás como Auga Limpa xa! (<https://www.facebook.com/augalimpa/>) ou o Movemento Ecoloxista da Limia (<https://www.facebook.com/Movemento-Ecoloxista-da-Limia-315303842331565/>), que forman parte da *Coordinadora Estatal Stop Ganadería Industrial* (<https://stopganaderiaindustrial.org/galicia>) [Revisados o 4 de maio de 2021].

⁹¹⁸ Se ben Galicia ten destacado historicamente por ser o territorio con maior dispersión demográfica no contexto do Estado español, nas últimas décadas ten aumentado considerablemente a despoboamento dos núcleos máis pequenos das áreas rurais. Sobre este proceso, recoméndase ver a breve análise ofrecida por Marcos Pérez Pena en <https://praza.gal/acontece/en-4400-aldeas-galegas-viven-duas-ou-menos-persoas-e-duas-mil-estan-abandonadas> [Revisado o 4 de maio de 2021].

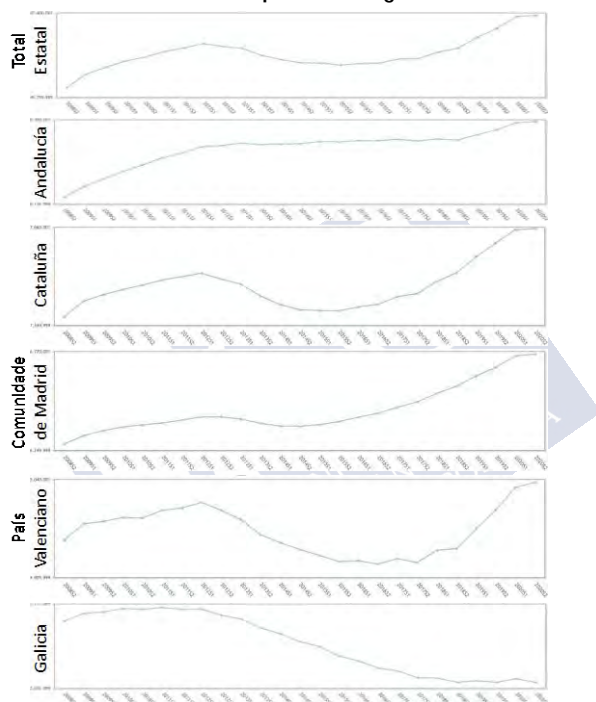
núcleos de máis de 10.000 habitantes, concentra arredor do 70% da poboación [...] e conta co 75% do PIB” (p. 77). Por contra, “as provincias de Lugo e Ourense, malia conter a metade dos concellos galegos, só contan co 30% da poboación e o 85% dos concellos de menos de 2000 habitantes” (p. 77). Esta disparidade demográfica foise acentuando aínda máis nos últimos anos, concentrando as provincias atlánticas o 76,55% da poboación residente en Galicia no ano 2020, segundo datos do INE. Nesta distribución xogaron un papel importante tanto a disposición de infraestruturas e vías de comunicación como a distribución dos servizos básicos, de xeito que no eixo atlántico se configura un “continuo urbano no espazo Ferrol-A Coruña e Vigo-Pontevedra” (p. 77), mentres que “nas provincias orientais, Ourense e Lugo, xunto con algunhas cabeceiras comarcais, asumen parte da poboación dos núcleos rurais, nun proceso acrecentado de diminución e envellecemento da poboación rural, concentrando así mesmo os servizos sanitarios, educativos e de ocio” (p. 77). É neste sentido que Martínez (2017) afirma que “Galicia pasou de ser unha aldea a un suburbio, feito que incide no hábitat galego tradicional e que muda tamén os estilos de vida, con cruzamentos entre o rural e urbano” (p. 41).

Deste xeito, ao igual que acontece no conxunto do Estado español (González de Molina *et al.*, 2020), estes procesos de despoboamento están intimamente asociados ás dinámicas de desagrarización das contornas rurais, que limitan a reprodución social das práctica campesiñas baseadas na agricultura familiar e impulsan ás novas xeracións a desprazarse cara as áreas urbanas ou mesmo cara a migración exterior en busca de oportunidades económicas (Novas e Paleo, 2019), sendo este último un trazo historicamente asociado aos desaxustes nos sistemas agroalimentarios en Galicia (Beiras, 1982).

Neste sentido, Galicia sitúase como a quinta Comunidade Autónoma coa maior porcentaxe de municipios que diminuíron a súa poboación dende 1998 en todo o Estado -só por detrás de Castela e León, Asturias, Extremadura e Aragón-, sendo Ourense e Lugo a segunda e terceira provincia respectivamente que perderon maior cantidade de habitantes en termos absolutos nas últimas dúas décadas,

unicamente detrás da veciña Zamora⁹¹⁹. Así mesmo, a nivel xeral, Galicia presentou unha tendencia descendente na súa poboación total na última década, que contrasta co crecemento experimentado polo conxunto do Estado, así como polos catro territorios que a superan en peso demográfico (Ver Figura 73).

Figura 73. Evolución do número total de habitantes do Estado español e as cinco CCAA con maior peso demográfico.

Fonte: INE (<https://www.ine.es/up/tTKGrTlki1>) [Revisado o 4 de maio de 2021]. Elaboración propia.

En suma, situamos o contexto desta investigación nun territorio que presenta, por unha banda, uns trazos socioculturais propios e diferenciados quen o caracterizan, e pola outra, unha crecente tendencia cara á industrialización e intensificación da explotación dos recursos primarios, así como de despoboamento -particularmente nas áreas rurais-, perda de poboación total e concentración da poboación en áreas

⁹¹⁹ Ver <https://www.epdata.es/datos/despoblacion-espana-datos-estadisticas/282> [Revisado o 4 de maio de 2021].

urbanas costeiras, que, como vemos a continuación, exprésase de xeito particular no eido agroalimentario, tanto na configuración do sistema agroalimentario, como na construción da dieta, condicionando así mesmo o desenvolvemento da Agroecoloxía e do movemento social agroecolóxico en Galicia.

6.1. Sistema agroalimentario en Galicia

O sistema agroalimentario galego ten xogado historicamente unha función crucial no devir da evolución histórica deste territorio, e mesmo actualmente, “aínda que dende o punto de vista económico o sector agrario xoga un papel secundario, o papel social e cultural do mundo rural aínda é moi relevante, polas vinculacións familiares e culturais e pola permanencia da propiedade” (Soto, 2015, p. 3).

A grandes trazos, pode caracterizarse o sistema agrario tradicional galego en base a elementos como o minifundio como forma predominante de distribución da propiedade, o mantemento de prácticas preindustriais ou campesiñas de integración agro-silvo-pastoril, a conservación de institucións comunais de xestión de bens e servizos ou a orientación fundamental cara o autoconsumo a reprodución dos agroecosistemas. Estes trazos, percibidos en primeira instancia por autores como Beiras (1982) como síntomas de atraso fronte a un proceso de necesaria modernización agrícola que se estaba a dar xa noutros países occidentais, ante o cal se avogaba por desenvolver un modelo centrado no “crecemento económico (medido en termos de produción, produtividade e renda), a motomecanización, as innovacións xenéticas e sanitarias dende o lado da técnica e a especialización e o redimensionamento das explotacións dende o lado da organización produtiva” (Soto, 2015, p. 32), foron postos en valor con perspectivas, como a de Bouhier (2001)⁹²⁰ e a súa análise dos modos campesiños que aínda sobrevivían no «complexo agrario galego», que “comezaron a cuestionar o carácter atrasado da agricultura galega anterior á modernización” (Soto, 2015, p. 32-33), así como a advertir que “o proceso de cambio acelerado que estaba a sufrir o mundo rural estaba a destruír moitos elementos do sistema agrario [...] que non podían ser entendidos en ningún caso en sentido negativo” (p. 33). Este enfoque

⁹²⁰ A edición orixinal, en francés, foi publicada en 1979.

influiría profundamente en lecturas posteriores “sobre a industrialización da agricultura en Galicia” (p. 33), terminando por devir “nunha proposta de reformulación agroecolóxica dos problemas actuais da agricultura galega, na que explicitamente se puxo en cuestión non só o éxito do modelo de industrialización, senón tamén a súa viabilidade económica e ecolóxica no futuro” (p. 33), como é o caso de Carreira e Carral (2014), que identifican na supervivencia da agricultura a pequena escala unha oportunidade para a construción de sistemas agroalimentarios sustentables.

Neste sentido, Soto (2015) analiza o proceso de industrialización que experimentou o sector agrícola galego dende 1960, explorando a súa particular transición dende o sistema agrario tradicional ao modelo agroindustrial, co consecuente aumento da presión sobre os agroecosistemas e da desintegración da sociedade rural. Neste sentido, o autor apunta que Galicia “historicamente foi unha das zonas de especialización gandeira temperá no conxunto de España⁹²¹, especialización que se acentuou nas últimas décadas” (p. 5), se ben, ao igual que no resto do Estado, o proceso de industrialización agraria no caso galego tamén foi tardío en comparación con outro países occidentais. En liñas xerais, este autor destaca como principais características deste proceso: un incremento exponencial dos cultivos forestais madeiros e forraxeiros para alimentar o gando en detrimento da agricultura destinada á alimentación humana e do aproveitamento - e incluso sementado- de mato no monte para usos gandeiros; a reorientación dun modelo centrado na reprodución dos agroecosistemas a outro dirixido á maximización dos fluxos comerciais; e unha agudización da especialización gandeira alienada do territorio e altamente dependente da importación de insumos, acompañada cunha especialización e industrialización forestal, á súa vez alienada da súa estreita relación anterior coa produción agraria. En canto a estas dúas últimas características, o autor apunta:

Dende os anos setenta configurouse unha dobre especialización: gandeira por unha banda (cunha orientación láctea primaria e unha secundaria cárnica) e madeireira pola outra. Estas liñas de especialización mantivéronse

⁹²¹ Segundo o autor, dende o século XIX.

desconectadas entre si na dimensión produtiva pero influíronse mutuamente á hora de acentuar os seus trazos distintivos. A adopción dun modelo de especialización láctea desgaxado do territorio, e dun modelo de especialización cárnica aínda máis desgaxado do territorio favoreceu a expansión dun modelo moi intensivo de explotación forestal e este á súa vez favoreceu a dependencia alimentaria da gandería galega. A reforestación de boa parte do territorio de monte anteriormente vinculado coa agricultura non pode ser entendida como o contrapunto sustentable dunha agricultura industrial insustentable. Polo contrario, a reforestación concéntrase sobre todo en especies de crecemento rápido e con problemas de sustentabilidade como o eucalipto, nun modelo de monocultivo moi intensivo e incompatible con outros manexos complementarios (p. 34).

Así mesmo, esta desvinculación entre prácticas gandeiras e forestais anteriormente integradas polas prácticas multifuncionais labregas⁹²², tivo tamén efectos negativos sobre unha agricultura cada vez máis mecanizada e dependente de insumos externos importados para suplir a perda da taxa de reposición da fertilidade dos solos, que tradicionalmente proviña precisamente da integración dos aproveitamentos forestais -o estrume- cos residuos gandeiros, empregando o esterco resultante como fertilizante orgánico nun manexo caracterizado polo peche de ciclos de enerxía e biomasa⁹²³. Unha agricultura que, secasí, se orientou cada vez en maior medida a fornecer de forraxes e pastos artificiais a unha gandería cun peso tamén cada vez maior e desligada do territorio, isto é, da súa integración coas prácticas agrícolas e do aproveitamento dos pastos naturais e do mato, agora substituídos por plantacións forestais.

Deste xeito, pasouse de ter en 1960 “unha situación de equilibrio entre cultivos (31% do total), [produción] forestal (38%) e pastos (31%) [...] a unha situación en 2008 na que os pastos xogan un papel secundario (13%) fronte aos cultivos (38%) e os bosques (48%)” (Soto,

⁹²² O termo *labrega/o* como sinónimo de *campesino*, no sentido descrito nesta tese, ten unha maior raizame no contexto galego, polo que o empregamos aquí indistintamente, mais para facer especial referencia ás particularidades do campesinado en Galicia.

⁹²³ Como recollen Fernández-Hermo e Veiras (2019), “o esterco é un fertilizante equilibrado en nutrientes e pouco contaminante, que se libera de forma lenta, pódose á disposición da terra a medida que se vai descompondo” (p. 37). Porén, coa industrialización agrogandeira, “o esterco foi substituído no rural galego polo xurro, formado por residuos das granxas compostos por auga e excrementos dos animais” (p. 37), que como apuntan, é “un fertilizante menos equilibrado e nutrientes e máis contaminante ca o esterco” (p. 37), e que foi acompañado por un incremento simultáneo do uso de fertilizantes químicos.

2015, p. 8), incluíndo entre estes últimos as anteditas plantacións. Neste sentido, durante dito período, unicamente tres grupos de produtos cultivados “incrementaron o seu volume: as froiteiras (un 64%), as praderías artificiais e forraxes (246%) e, sobre todo, a madeira (733%)” (p. 10), mentres que “o resto dos cultivos diminuíu, destacando as patacas (88%) e cereais e leguminosas (71%)” (p. 10), así como tamén se reduciron aproveitamentos forestais como a leña -nun 49%- e particularmente o mato, cuxo uso “desapareceu por completo nun proceso de diminución continuada dende finais dos sesenta ata a década dos noventa” (p. 10). Pódese salientar por tanto, alén da ruptura da tradicional integración agro-silvo-pastoril, que os cultivos pasaron a dedicarse na súa maior parte á alimentación animal para abastecer á antedita crecente especialización e intensificación gandeira baseada na estabulación. Porén, dita produción interna de alimentación animal non bastou para evitar a cada vez maior dependencia da gandería industrializada da importación de pensos e forraxes, ao tempo que se destinaba cada vez máis superficie tradicionalmente dedicada a pasto e mato á plantación de especies de aproveitamento madeireiro. Así mesmo, esta crecente desvinculación da especialización gandería co territorio viuse acentuada polo incremento das explotacións intensivas aviarias e porcinas, altamente dependentes da importación de alimentación animal procedente da agricultura industrializada, insumo gandeiro que máis medrou en detrimento dos tradicionais residuos de cultivos e pastos.

Ademais, como xa vimos, a adopción deste modelo implica unha serie de graves impactos impactos socioambientais, tal como está a acontecer na comarca da Limia, a máis afectada pola industria cárnica en Galicia, onde as prácticas da gandería intensiva están a afectar severamente á calidade dos recursos hídricos na conca fluvial do río Limia (Rodríguez, Pérez, Nebot, Falque e Simal-Gandara, 2020), como xa se viña denunciando dende as anteriormente referidas entidades e plataformas cidadás posicionadas en contra da gandería industrial nesta comarca⁹²⁴. Pódese observar aquí certo paralelismo co acontecido anteriormente no caso do Quebec coa industria porcina, analizado

⁹²⁴ Ver <https://www.elsaltodiario.com/medioambiente/ciencia-da-razon-ecoloxistas-augas-subterranas-limia-contaminadas> [Revisado o 5 de maio de 2021].

Proulx e Sauvé (2007) “como unha ilustración das disfuncións da agricultura industrial que arrastra graves impactos ambientais, sanitarios e sociais, sen garantir aos agricultores ingresos estables e xustos, nin condicións de vida satisfactorias” (p. 8).

En suma, o resultado do proceso de industrialización agraria en Galicia a nivel produtivo sería a ruptura cun sistema agrario campesiño integrado e multifuncional para dar paso un modelo desarticulado e insustentable baseado na especialización gandeira⁹²⁵ e forestal, e nunha grande dependencia de insumos externos, tanto para alimentar a unha cabana gandeira cada vez máis estabulada e desvinculada do territorio, como para suplir a perda de fertilidade dos solos agrícolas mediante fertilizantes industriais, alén da súa maior dependencia de pesticidas para o control de pragas ao reducir os servizos ecosistémicos que proporcionan os agroecosistemas integrados.

Así mesmo, outro trazo salientable, intimamente vinculados aos anteriores, desta evolución do sistema agroalimentario galego foi a crecente desagrarización dos contextos rurais e a simultánea concentración da propiedade. Como recollen Simón *et al.* (2021):

Segundo os Censos Agrarios (INE, 2009), se no ano 1989 había en Galicia case 360 000 explotacións agrarias, en 2009 descenderan ata as 81 000 explotacións (redución do 77,5 %). Vendo outra fonte con información máis actualizada, na Enquisa sobre a Estrutura das Explotacións Agrarias (IGE, 2020), se no ano 1997 había en Galicia 114 781 explotacións que tiñan 621 000 hectáreas de superficie agraria útil (SAU), no ano 2016 había 75 000 explotacións agrarias que tiñan 863 000 hectáreas de SAU (o tamaño medio das explotacións multiplicouse por 2,12 e o número de explotacións reduciuse un 35 %) (p. 7).

⁹²⁵ Segundo o MAPA (2020b), actualmente Galicia representa o 27,5% das explotacións de gandería bovina de todo o Estado, situándose de lonxe como o primeiro territorio en número de explotacións, particularmente entres as dedicadas á produción de leite, no que representa o 50,6% das estatais. Porén, se ben das 39.711 explotacións bovinas galegas máis da metade -o 57,8%- se dedican á produción de carne -representado o 26,3% das totais do Estado-, Galicia sitúase en terceira posición na produción de carne de vacún, cun 14%, por detrás de Cataluña -21%- e Castela e León -17%-. Así mesmo, en canto ao número de cabezas, a proporción que representa Galicia tamén se reduce ao 14%, cunhas cifras lixeiramente maiores ás estremeñas, mais moi por detrás das de Castela e León, que concentra o 21% do censo. Estas cifras dan conta, por unha banda, da amentada especialización gandeira de Galicia, e pola outra, do menor tamaño das explotacións galegas con relación a outros territorios do Estado, como Cataluña, que con unicamente o 5% das explotacións de vacún e só o 2,3% das dedicadas á produción de carne, representa o 21% da carne total producida no conxunto do Estado.

Este proceso de perda de explotacións e concentración da superficie agraria, supuxo, así mesmo, unha redución das unidades produtivas de carácter familiar, así como unha perda de ata o 93% do emprego agrario entre 1950 e 2012 -pasando de 825.000 a unicamente 60.000 empregos asociados ás actividades agrarias-, no que se ten catalogado como “un proceso explosivo de desagrarización” (Simón *et al.*, 2021, p. 7), que, como xa indicamos, expulsa á poboación do rural cara as áreas urbanas ou á emigración en busca de oportunidades económicas.

A este respecto, Carreira (2019a) considera que a tecnificación agraria fixo “diminuír a necesidade de forza de traballo e non tanto aumentar a produtividade da terra que xa era moi elevada” (p. 2), provocando a necesaria «recolocación» da man de obra sobrante, ante o cal as explotacións seguiron tres estratexias diferentes: o aumento continuado da propia explotación para dar cabida a dita man de obra, “con ou sen base territorial” (p. 2); a aposta pola pluriactividade, “buscando acomodo á man de obra fora do sector agrario, pero mantendo a unidade económica e a residencia familiar no medio rural” (p. 2); e, como estratexia híbrida, o mantemento da “explotación agraria pero tendo ao mesmo tempo outras fontes de ingresos (pensións de xubilación, traballo de membros da familia fora do sector, etc.)” (p. 2).

En todo caso, Fernández-Hermo e Veiras (2019) apuntan que “a falta de relevo xeracional é unha realidade desde hai dúas décadas” (p. 36), e que se fai visible no feito de que, “a día de hoxe, tres cuartas partes dos donos das explotacións gandeiras teñen máis de 55 anos” (p. 36). Os autores atribúen esta tendencia de “abandono agrario e rural” (p. 36) aos “abusos das grandes cadeas de distribución alimentaria, ás enormes deficiencias no acceso aos servizos básicos, á escasa valoración social do traballo agrario e á maior fortaleza do heteropatriarcado na Galicia rural” (p. 36), pero que, alén de cuestións socioeconómicas, trátase dun proceso que se insire “nun contexto máis amplo de cambio rural, caracterizado pola perda da importancia das actividades económicas tradicionais, o éxodo masivo, a perda de cultura e valores propios do rural e a chegada de novos valores urbanos, máis individualistas e consumistas” (p. 36). Deste xeito, o proceso de

«modernización» do sistema agroalimentario galego sitúase como unha das principais causas explicativas do xa referido proceso de éxodo rural e a concentración demográfica nas áreas urbanas galegas. Neste sentido, sinalan que “esta Galicia rural que vive un acusado abandono circunscríbese ás serras da dorsal galega, ás serras orientais de Lugo e á metade oriental e sur da provincia de Ourense” (p. 36), que constitúe “o chamado *rural abandonado*, fronte ao *rural urbanizado e forestado* e o *rural activo*” (p. 36) que, como vemos deseguido, predominan fundamentalmente no eixo atlántico no primeiro caso, e en determinadas áreas con sistemas agrarios aínda produtivos no caso do segundo. Así mesmo, este fenómeno de éxodo rural e desequilibrio demográfico teríase acelerado aínda máis a causa da crise económica, factor que, “unido ao abandono da actividade produtiva do [...] sector agrogandeiro” (p. 36) ten ocasionado un proceso de “desaparición de superficie agraria” (p. 36), a través do cal, “na última década, Galicia perdeu a décima parte das súas terras de labranza” (p. 36), acelerado pola presión exercida sobre as mesmas por parte do monocultivo de eucalipto, dado que “o seu rendemento económico leva en ocasións a substituír os usos agrarios pola plantación destas árbores de rápido crecemento destinadas a converterse en pasta de papel” (p. 36).

Así mesmo, a antedita concentración materialízase no que Carreira (2019b) cualifica como un modo particular de acaparamento de terras, que no caso galego non ten lugar, como acontece noutros territorios, a través da propiedade legal da terra -moi distribuída en Galicia-, senón no referido aos usos reais do solo e á orientación da produción resultante. No referido aos usos do solo, o autor apunta que “no conxunto de Galicia, a superficie de cultivo forestal arborizado representa o 63% da superficie destinada á produción agraria e forestal, mentres que as terras destinadas a cultivos para a alimentación animal, é dicir, cultivos forraxeiros e prados representan o 30%” (p. 6), polo que entre ambos “ocupan o 93% do conxunto da superficie destinada á produción agraria e forestal de Galiza e o 60% da superficie total do país” (p. 6), relegando á agricultura para alimentación humana a unha posición marxinal en termos de superficie ocupada. En canto á produción resultante, ten lugar tamén unha concentración no eido da comercialización, xa que se estima que arredor do 90% dos cultivos

forraxeiros e pastos se destinan á gandería bovina, e o 63% particularmente á produción leiteira, cuxa comercialización dos produtos finais está altamente concentrada por parte dunhas poucas empresas, de xeito que catro corporacións dedicadas á distribución e/ou transformación de produtos lácteos acaparan o “40% da superficie dedicada a cultivos forraxeiros e prados en Galicia e o 13% de toda a superficie produtiva agraria e forestal” (p. 8), mentres que ao ampliar as nove principais empresas, estas acaparan, respectivamente, a orientación produtiva de arredor da metade e da sexta parte de ditas superficies.

No eido forestal acontece un fenómeno similar, xa que, con respecto aos usos do solo, “a superficie dedicada ao monocultivo do eucalipto abrangue entre o 19% e o 25% de toda a superficie produtiva agraria e forestal de Galicia e a dedicada a plantacións de piñeiros ocupa entre o 17% e o 24%” (Carreira, 2019b, p. 9), representando entre ambas “arredor do 40% de toda a superficie produtiva agraria e forestal de Galicia” (p. 9), mentres que a “dedicada a outras frondosas oscila entre o 17% e o 24%” (p. 9) no seu conxunto. Así mesmo, no que se refire á orientación produtiva, unha única empresa dedicada á produción de pasta de papel -ENCE-ELNOSA, cuxa planta situada na ría de Pontevedra levanta dende hai décadas unha forte oposición veciñal⁹²⁶- concentra “entre un 7% e un 9% do total da superficie produtiva agraria e forestal do país” (p. 9), mentres que ao sumar a estas tres principais empresas de transformación madeireira que operan en Galicia, a superficie acaparada en conxunto ascende a entre un 17% e un 20%. Por último, cabe sinalar que, segundo este autor, dita concentración de uso é maior na parte setentrional de Galicia, particularmente a través da produción leiteira, mentres que metade sur as funcións dos solos está máis diversificada, tendo moita maior importancia “as producións destinadas ao consumo humano directo, moitas veces en réxime de autoconsumo” (p. 10), concluíndo en todo caso que “a concentración de usos é moito maior alí onde predomina a

⁹²⁶ Alén dos xa referidos colectivos, organizacións e plataformas que se opoñen á eucaliptización do territorio, a Asociación pola Defensa da Ría leva dende 1987 mobilizando á cidadanía pontevedresa e aglutinando á oposición á presenza desta industria na enseada de Lourizán, polos impactos socioambientais que esta provoca. Máis información en <http://www.apdr.info/> [Revisado o 5 de maio de 2021].

produción orientada ao mercado” (p. 10), promovida tanto a través das prácticas empresariais como das políticas públicas.

En liñas xerais, ditas dinámicas xiran en torno a: unha eucaliptización das terras consideradas «abandonadas»; o arrendamento de fincas, particularmente na parte norte do territorio e entre as destinadas á produción de carne ou leite de vacún; a integración vertical⁹²⁷ da gandería, como a practicada por Coren na produción industrial avícola e porcina, mais que tamén se está a dar cada vez máis no caso do vacún; a xestión empresarial da produción forestal de propietarios particulares mediante cesións a cambio dunha retribución ou unha porcentaxe das ganancias; a concentración espacial de usos, sexan plantacións forestais ou cultivos forraxeiros; a destrución das canles de comercialización convencional e de subministro de insumos para os produtos non asociados ás devanditas especializacións; a carencia de apoio público e privado á investigación e á innovación tecnolóxica que non se centre no monocultivo orientado á exportación; e as política agrarias restrinxidas á agricultura, gandería e silvicultura «profesional».

Con todo, como sinalan Carral e Carreira (2019), a nivel produtivo, a composición do sistema agroalimentario galego segue a ser complexa e diversa, podéndose identificar diferentes sistemas agrarios ou modelos produtivos que se diferencian “entre si pola tipoloxía das explotacións, pola localización territorial ou/e pola dinámica seguida para compatibilizar produción e conservación da biodiversidade” (p. 11). En función da súa dimensión, os autores as clasifican en tres tipoloxías principais: explotacións pequenas cunha superficie menor a 10 hectáreas; explotacións de entre 10 e 50 hectáreas, que subdividen

⁹²⁷ Sistema polo cal, segundo Carreira (2019b), “«cadeas integradoras» de capital privado e/ou multinacional dentro da chamada gandería industrial” (p. 15) subministran ás explotacións gandeiras os animais de cría e recollen os produtos resultantes -carne, leite, animais vivos cebados-, proporcionando así mesmo “o penso, os produtos zosanitarios e mesmo servizos (asistencia veterinaria por exemplo)” (p. 15), mentres que as persoas propietarias das explotacións poñen as instalacións e asumen os gastos, os riscos e o traballo, moitas veces de forma pautada pola empresa integradora mediante instrucións técnicas e organizativas, alienando deste xeito ás produtoras da toma de decisións, do dominio ou do control sobre os seus propios medios e procesos de produción, converténdoa de facto en «falsas empresarias ou autónomas», que dependen cada vez máis dos insumos externos e se subordinan aos intereses das cadeas integradoras.

entre as menores e maiores de 30 hectáreas; e as explotacións con superficies superiores a 50 hectáreas.

As primeiras representan a maior parte das explotacións -arredor do 77%-, incluíndo ás hortas familiares e pequenas fincas labregas, cunha destacada relevancia da produción de alimentos para consumo humano directo -claramente superior á dos outros tipos-, proporcionando máis da metade de ditos alimentos “producidos en Galicia ocupando só unha cuarta parte da Superficie Agrícola Utilizada” (Carral e Carreira, 2019, p. 3) -en adiante SAU-. Oriéntase moito máis á agricultura e ao autoconsumo que á gandería, estando esta última en todo caso baseada na “cría de pequenos animais granívoros” (p. 3) -é dicir, aves de curral- como modo de aproveitamento dos eventuais excedentes ou partes da colleita non aproveitables para o consumo humano. Deste xeito, este modelo produtivo presenta unha maior eficiencia no aproveitamento dos cultivos e, polo xeral, son ambientalmente máis respectuosas, ao basearse principalmente na produción de alimentos vexetais, mais tamén “dende a perspectiva paisaxística e de conservación da biodiversidade” (p. 4), entre outros servizos ambientais provistos, así como polo seu maior uso do esterco como abono orgánico. Alén diso, ao destinarse principalmente ao autoconsumo ou á venda en mercados locais, redúcense os impactos asociados ao transporte. Este tipo de sistemas agrarios adoita desenvolverse en réxime de pluriactividade, isto é, a tempo parcial, combinando a práctica agrícola con outras actividades económicas, mais tamén de modo informal, ao non facerse de xeito profesional nin ter en moitos casos unha orientación comercial.

En canto ao segundo tipo, Carral e Carreira (2019) sinalan que representa arredor do 23% do total das explotacións, tendo principalmente “unha orientación produtiva gandeira, maioritariamente de herbívoros, onde practicamente toda a superficie está ocupada por prados e cultivos forraxeiros destinados a alimento do gando” (p. 5). Este tipo de explotacións adoita ter un carácter máis profesional ou empresarial, e acumulan o 67% do gando de leite “ocupando apenas a metade da [SAU]” (p. 5). Dentro deste tipo, os autores diferencian dous modelos ou tendencias: por unha banda, as dedicadas

fundamentalmente a prados e á práctica do pastoreo, e cun maior grao de sustentabilidade en función da “menor acumulación de residuos, menor intensidade na produción de forraxes, menor dependencia externa da alimentación para o gando e maior contribución ao benestar animal” (p. 6); e pola outra, as que presentan “un grao de intensificación máis elevado, un menor uso do pastoreo e unha maior porcentaxe de superficie dedicada a millo forraxeiro” (p. 7), afastándose en maior medidas das prácticas sustentables e achegándose a manexos agrogandeiros de carácter industrial.

Por último, o terceiro tipo descrito por Carral e Carreira (2019) é practicamente unha excepción en Galicia, posto que representa menos do 1% das explotacións. Neste, predomina claramente a orientación gandeira, dedicando a práctica totalidade da superficie a prados e cultivos forraxeiros destinados á súa alimentación, sendo un modelo fundamentalmente de carácter profesional ou empresarial.

A nivel xeográfico, Carral e Carreira (2019) salientan a existencia en Galicia dunha “grande variedade de microclimas e solos de distinta orixe que dan lugar a características edafolóxicas moi diferentes así como a aptitudes, produtividades e paisaxes moi dispares” (p. 6). Porén, a grandes trazos, consideran que, como xa se sinalou, pódese dividir Galicia en función de “dous grandes espazos territoriais” (p. 6) -sendo a norte máis extensa que a sur-, que á súa vez se pode subdividir en diferentes subzonas diferenciadas (Ver Figura 74), en función da dimensión das explotacións e da súa orientación produtiva.

Figura 74. Distribución territorial dos principais modelos agrarios galegos.

Fonte: Carreira e Carral (2019)⁹²⁸.

En liñas xerais, a parte norte oriéntase, como xa vimos, fundamentalmente á produción gandeira e de cultivos destinados á súa alimentación, albergando “dúas terceiras partes dos prados e pasteiros existentes no país (66%) e practicamente a totalidade das terras destinadas ao cultivo de millo forraxeiro (98%)” (Carral e Carreira, 2019, p. 7). Porén, a pesar da súa maior superficie territorial, contén “menos da metade das terras ocupadas por cultivos dos que se obteñen alimentos destinados ao consumo humano directo” (p. 7), ao tempo que a produción para autoconsumo é relativamente baixa. Por contra, a parte sur “integra comarcas que teñen unha orientación fundamentalmente agrícola” (p. 7), nunhas explotacións e parcelas máis pequenas e unha carga gandeira polo xeral baixa, cunha “maior porcentaxe de superficie dedicada ao cultivo de cereais-gran, viñedo, cultivos de horta, patacas e castiñeiros” (p. 7), e en xeral aos cultivos para o consumo humano directo -representando o 55% do total de Galicia-, así como unha

⁹²⁸ Figura elaborada e cedida aos autores por Xosé Manuel López Gallego.

produción para o autoconsumo polo xeral tamén maior⁹²⁹. Así mesmo, o territorio meridional é máis heteroxéneo co setentrional, tamén no referente á poboación agraria activa, que pode parecer baixa en comparación co norte, xa que a maior cantidade de explotacións e prácticas agrarias de carácter informal queda fóra dos censos agrarios.

De xeito máis concreto, Carral e Carreira (2019) sinalan que as comarcas que compoñen as subzonas N1 e N2 teñen unha carga gandeira elevada, principalmente atribuíble ao vacún de leite -maior na subzona N1-, así como un cultivo predominante de millo forraxeiro asociado a dita actividade gandeira. Así, a nivel paisaxístico, na subzona N1 predominan os prados e os cultivos forraxeiros, mentres que na N2 coexisten estes últimos coas plantacións de piñeiros. Así, a subzona N1 abrangue “a maioría do rural galego cualificado como agrícola-gandeiro” (p. 9) e a subzona N2 distínguese por presentar unha contorna rural máis urbanizada e forestada. Pola súa banda, a subzona N3 “alterna zonas con densidade de poboación media e zonas pouco poboadas, así como o terreo urbanizado-forestado co agrogandeiro” (p. 9), predominando paisaxisticamente o eucalipto, os prados e as froiteiras. Por último, a montañosa subzona N4 caracterízase por ter “pouca densidade de poboación, cunha paisaxe en mosaico agroforestal (ou sinxelamente forestal)” (p. 9), combinando prados e soutos, nun territorio dominado “polo espazo rural non produtivo ocupado por mato e frondosas” (p. 9), unhas parcelas máis extensas e unha carga gandeira relativamente alta.

Entre as subzonas meridionais, a S1 presenta, polo xeral, “un espazo paisaxisticamente dominado polo piñeiro con zonas de mosaico agrícola e onde predomina o territorio urbano e urbanizado-forestado” (Carral e Carreira, 2019, p. 10), cunha densidade de poboación media-alta, e con cultivos fundamentalmente orientados á viña e á hortaliza. A S2 caracterízase por unha maior variabilidade, cunha baixa densidade de poboación a excepción das vilas e da cidade de Ourense, cun predominio dun territorio rural non produtivo ocupado polo mato na súa

⁹²⁹ De feito, como sinalan Carral e Carreira (2019), “unha parte importante das terras de cultivo sitúanse fóra do ámbito das explotacións censadas” (p. 7), concentrando ata un 20% da superficie ocupada por “cultivos destinados a obter alimentos para o consumo humano directo” (p. 7).

parte sur e por frondosas no norte, mentres que o centro é fundamentalmente urbanizado-forestado combinado cunha paisaxe de mosaico agrícola con prados e cultivos diversos, dominados tamén pola viña e a horta. Segundo os autores, as subzonas S3 e S4 combinan zonas de frondosas con prados, cultivos e matos, se ben a S3 presenta a maior carga gandeira da parte meridional de Galicia, fundamentalmente de carácter intensivo avícola e porcino, así como tamén destaca pola produción intensiva de pataca. En último lugar, na subzona S5 “predomina o terreo rural non produtivo con mato e frondosas nunha paisaxe definida polos prados e cultivos” (p. 10), destacando así mesmo os viñedos e os soutos.

Como se pode observar, particularmente na parte meridional, o viñado é un tipo de cultivo cunha importante presenza en Galicia, mais tamén cunha destacada raizame histórica e unha tradicional relevancia económica e cultural, tanto no relativo á construción da dieta como nas celebracións e a dinámica sociocultural en xeral (Huetz, 2019)⁹³⁰. En función da división dos sistemas agrarios de Carral e Carreira (2019), a maior parte das superficies comprendidas polas distintas denominacións de orixe existentes en Galicia sitúanse precisamente na parte sur do país, sexa de maneira íntegra -como no caso das denominacións vitivinícolas do Ribeiro, Monterrei ou Valdeorras-, na súa maior parte -no caso das Rías Baixas, coa excepción das explotacións situadas nas comarcas de O Sar e Santiago, nomeadamente na beira do río Ulla- ou de xeito parcial -no caso da Ribeira Sacra, que comprende as comarcas de Chantada e Terra de Lemos, situadas na parte setentrional-. En todo caso, os cultivos de viña comprendidos na parte setentrional do territorio son limítrofes coa parte meridional. Como única excepción, pódese sinalar o caso particular da denominación de calidade dos viños da Terra de Betanzos, se ben ten unha dimensión e proxección menor cas outras.

A nivel social, Carreira (2019b) indica que, a grandes trazos, se pode considerar que na actualidade viven nos contextos rurais entre case 950.000 persoas -o 35% da poboación total de Galicia- e algo máis de 1.300.000 persoas -o 48%-, dependendo da estimación en función

⁹³⁰ Obra adaptada e traducida a partir da tese de doutoramento do autor publicada en 1967 en francés.

do que se considere como «rural»⁹³¹. Así, se ben a proporción da poboación que habita no rural descendeu considerablemente nas últimas décadas, tamén é certo que “a porcentaxe de poboación rural de Galicia é moi superior á maioría dos países da nosa contorna e tamén é superior á maioría das comunidades autónomas” (p. 3) do Estado -coa excepción de Estremadura-, entrañando polo tanto aínda unha característica diferencial da sociedade galega. Porén, se ben “a actividade agropecuaria é sen dúbida o sinal de identidade do medio rural” (Carreira e Carral, 2014, p. 88), non toda a poboación que habita no rural traballa no sector agrario, pois este só ocupa, segundo Carreira (2019b), a entre o 18% e o 28% da poboación rural, proporción que contrasta coa dedicada ao sector servizos -entre un 39% e un 43%-. Así, como indican Carreira e Carral (2014), “a inmensa maioría das persoas que traballan no sector agrario viven nos núcleos rurais, mais a maioría das persoas que viven nos núcleos rurais non se dedican á actividade agraria” (p. 97). Sen embargo, Carreira (2019b) matiza que entre as persoas que habitan no rural e que traballan noutros sectores -ou que mesmo están xubiladas-, moitas traballan en realidade de xeito informal ou parcial en explotacións agrarias -habitualmente de carácter familiar-, destacando neste sentido o caso particular das mulleres, das que unha grande parte figuran como non activas malia traballar de facto nas explotacións.

Por contra, Carreira (2019b) salientan tamén a relevancia que ten en Galicia a agricultura urbana e periurbana. Neste sentido, indica que “nas comarcas que teñen como cabeceira algunha das cidades de Galicia, a superficie dedicada a cultivos para consumo propio ou venta local ten moita importancia” (p. 7), xa que, “no seu conxunto estas comarcas cultivan aproximadamente o 30% das froiteiras, hortalizas e froitos de horta que se cultivan en Galicia ocupando só aproximadamente o 15% da SAU” (p. 8), dando conta así da relevancia que ten en Galicia “a vinculación entre o medio urbano e o medio rural” (p. 8).

⁹³¹ Martínez (2017) ofrece unha reflexión moi suxerente sobre esta cuestión no contexto específico de Galicia.

Neste sentido, malia os desaxustes da industrialización agraria sobre o sistema agroalimentario galego, Carral e Carreira (2018) ofrecen unha valoración positiva do balance entre a produción e o consumo de alimentos en Galicia. Dende a perspectiva da SobA, os autores salientan o potencial produtivo deste territorio para abastecer á súa propia poboación a través da relocalización do sistema agroalimentario, malia os desequilibrios actuais froito do antedito proceso, que sobre todo se materializan no excedente na produción de leite, carne de aves, vacún e porcino, así como nos cultivos forraxeiros e praderías cultivadas asociadas, entre outros produtos orientados actualmente á comercialización, que en conxunto utilizan 500.000 hectáreas máis das necesarias para abastecer á poboación de Galicia, ou no déficit dos cereais en gran ou os cítricos, que precisarían aumentar a súa superficie cultivada na actualidade en arredor de 30.000 hectáreas. En todo caso, sinalan que un eventual reequilibrio produtivo tería que ir necesariamente acompañado da adopción de cambios na dieta, orientados por exemplo “a consumir menos froitas tropicais, exóticas ou mediterráneas e menos produtos hortícolas fóra de tempada” (p. 176), suplíndoas cun “aumento de consumo das froitas e hortalizas do país” (p. 176). En canto á gandería, apuntan á posibilidade dunha redución na produción asociada á xa referida necesaria redución no consumo de carne e produtos de procedencia animal, acompañada por unha recuperación dos manexos extensivos, que non só mellorarían a sustentabilidade e reduciría a dependencia de insumos externos da gandería galega, senón que tamén liberaría as terras dedicadas aos cultivos forraxeiros para producir outros cultivos actualmente deficitarios. Esta territorialización dos sistemas agroalimentarios podería localizarse incluso, segundo os autores, a un nivel comarcal, suplindo aquelas poucas comarcas que son deficitarias neste sentido co superávit que presentan as restantes, aparecendo os principais problemas de autoabastecemento fundamentalmente nas aglomeracións urbanas -Vigo-Pontevedra, A Coruña-Ferrol, Santiago de Compostela, Lugo e Ourense-. Sen embargo, polo xeral, estas poderían ser abastecidas en grande medida cos alimentos producidos dentro das súas respectivas «bacías alimentarias terrestres», entendidas como “áreas xeográficas nas que os alimentos se producen e consumen e nas que se

da unha sinerxía entre a sustentabilidade do agro-ecosistema, a economía rural e a [SegA]” (p. 179). En todos os casos, o principal reto consistiría en incrementar a produción de cereais e, en menor medida, froiteiras. En calquera caso, segundo os autores, Galicia presenta unha boas condicións de partida para transitar cara á [SobA] e a relocalización do sistema agroalimentario galego.

Outro trazo distintivo que non se debe esquecer na caracterización do sistema agroalimentario galego e da configuración das contornas rurais galegas é a cuestión do monte, tipo de territorio de carácter fundamentalmente forestal que ocupa aproximadamente dous terzos da súa superficie de Galicia. Como sinalan Carreira e Carral (2014), “unha adecuada xestión do territorio, unha política ambiental coherente e unha ordenación eficiente dos cultivos non pode ser concibida sen unha caracterización adecuada do papel do monte no noso país” (p. 111). Segundo apuntan estes autores neste sentido, urxe implementar unha adecuada xestión do monte dende unha perspectiva integral, que alén da prevención de incendios forestais, se fundamente nunha “análise correcta do seu papel, das súas funcións e da súa importancia económica” (p. 112), mais tamén agroecosistémica, recuperando a integración dos sectores agropecuarios e forestais nun modo próximo ao que Bouhier (2001) describe que se facía no sistema agroalimentario tradicional galego, onde o monte fornecía de materia orgánica á agricultura e de alimento ao gando mediante o pastoreo e a recollida de mato, mais tamén outros servizos e bens, como froitos silvestres, plantas medicinais ou leña, nun sentido de aproveitamento e manexo multifuncional que a especialización forestal iniciada coas primeiras repoboacións de finais do século XIX e intensificadas durante o franquismo e as décadas posteriores reduciron ou mesmo suprimiron en amplas áreas do territorio.

No entanto, cómpre salientar neste sentido a supervivencia dos manexos comunais que se mantiveron particularmente en torno á xestión dos montes veciñais en man común -en adiante MVMC-, figura que, malia non ser legalmente recoñecida ata 1968, tivo unha importancia crucial nos agroecosistemas preindustriais galegos (Soto, 2014). Segundo apunta este autor, tradicionalmente, “definíanse como

montes comúns de propiedade veciñal, onde os dereitos de propiedade se obtiñan ao ser veciños e se perdían ao deixar de selo” (p. 66), de xeito que “en termos institucionais, a propiedade estaba en mans colectivas da comunidade campesiña, non prescribía nin podía ser obxecto de embargo” (p. 66). Porén, cómpre sinalar que, “aínda que o [MVMC] xogou un papel central no mantemento do equilibrio dos agroecosistemas, non foi en absoluto un modelo equitativo ou democrático” (p. 66), en tanto “que as diferencias sociais tamén supuñan unha capacidade diferente para influír na súa xestión” (p. 66), se ben tamén é certo que desempeñou “un papel esencial no mantemento dos sectores máis desfavorecidos da sociedade” (p. 67) ao proverlles de acceso a recursos básicos de subsistencia. En 1752 chegaron a supoñer o 85% da superficie de monte en Galicia, mais foron perdendo peso a partir da Revolución Liberal do século XIX e o traspaso da súa propiedade aos municipios -aínda que a xestión de facto seguise sendo veciñal-, proceso que se vería agudizado coa privatización e a introdución de fertilizantes químicos a principios do século XX, que aumentaría a presión agrícola sobre o monte.

Con todo, ata a primeira metade do século XX, “o monte permaneceu plenamente integrado no sistema agrario sen perder a súa funcionalidade dentro da economía campesiña” (Soto, 2014, p. 70), de modo que “nas zonas onde o monte seguía sendo propiedade da veciñanza, os medios de explotación e uso anteriores sobreviviron e incluso se intensificaron” (p. 70). Foi realmente a partir da guerra civil e da ditadura franquista cando este modelo se viu máis ameazado, a causa da nacionalización forzosa e das políticas de reforestación desenvolvidas nos anos corenta, “que romperon definitivamente o equilibrio agro-silvo-pastoril, promovendo decididamente a industrialización da agricultura a partir de 1960” (p. 70-71). Esta situación xeraría unha crecente conflitividade social campesiña en todo o territorio galego, forzando ao réxime a recoñecer a propiedade veciñal na Lei de Montes de 1968. Porén, isto aconteceu “nun contexto de profundos cambios sociais e económicos que alteraron as características da comunidade campesiña e a propia funcionalidade dos [MVMC]” (p. 72), destacando especialmente “a emigración, o abandono da actividade rural, e a desarticulación de moitas comunidades, mais tamén [...] a

industrialización agraria e a especialización comercial da gandería leiteira” (p. 72), facendo que a propiedade veciñal seguise perdendo peso entre 1968 -47% da superficie de monte- e 1989 -34%-, ano no que se reforza o seu encaixe legal mediante a transferencia de competencias ao goberno autonómico. No entanto, a partir dos anos noventa emerxe “un novo modelo de comunidade, integrada por xente nova [...], polo xeral en zonas próximas ás cidades e cunha preocupación polos recursos baseados máis na recreación, a conservación ou a dinamización da comunidade que na produción” (p. 73), e que así mesmo “está a reinventar o significado da institución comunal dunha maneira máis democrática e equitativa” (p. 73).

Deste xeito, segundo apunta Barros (2019), “a día de hoxe, contabilízanse en Galicia unhas 2800 comunidades de [MVMC] que xestionarían unhas 670 000 hectáreas, nin máis nin menos ca un terzo das terras de monte e case $\frac{1}{4}$ do territorio galego” (p. 48), concentrándose fundamentalmente nas provincias meridionais e presentando dinámicas variables segundo a súa localización. Como indica esta autora, “estamos ante un tipo de propiedade que é privada e colectiva ao mesmo tempo, que pertence a unha comunidade de veciñas e veciños que exerce unha soberanía usufrutuaria sobre o territorio de monte ao redor do cal habita” (p. 48). Neste sentido, “o criterio de pertenza a esta comunidade propietaria é a veciñanza” (p. 48), isto é, residir na contorna do monte mancomunado -habitualmente, na parroquia na que se sitúa-, mentres que “o sistema de goberno debe ser colectivo, democrático e baseado na asemblea das persoas comuneiras” (p. 48). Deste xeito, as comunidades de MVMC -en adiante CMVMC- constitúen “unha estrutura de xestión do territorio colectiva, democrática, participativa e soberana” (p. 48), e que incluso cada vez se abre máis a visións e prácticas procedentes do ecofeminismo, como expón Dopazo (2018).

Alén da xestión comunal, e nun plano técnico-productivo, Mosquera (2019) salienta o papel dos sistemas agroforestais como ferramenta de xestión e uso sustentable do territorio, e que pode así mesmo desempeñar unha importante función na prevención de incendios forestais nun territorio como Galicia, que “é unha das rexións con maior

superficie forestal de Europa e a que posúe os crecementsos arbóreos máis altos deste continente” (p. 97), o cal a fai particularmente vulnerable ante un fenómeno cuxos riscos están a aumentar por influencia dos impactos do cambio climático (Colaço, 2019). A este respecto, a autora destaca, por unha banda, as prácticas silvoarables, que combinan os cultivos agrícolas cos leñosos, e pola outra, as prácticas silvopastoriais, “quizais as máis axeitadas para desenvolver en Galicia debido á presenza dun mercado claro de produtos de orixe animal e á ampla experiencia que posúen os agricultores galegos no ámbito do pastoreo” (Mosquera, 2019, p. 101), alén de que “o gando exerce [...] un papel «empradizador» do sotobosque que, por unha parte, incrementa o seu valor como forraxe e, por outra, diminúe notablemente o risco de incendios” (p. 102). Un terceiro modelo é o das granxas forestais asociadas á produción non-madeireira, isto é, doutros produtos asociados á árbore, como as resinas, os cogomelos e a cortiza, ou outros tipos de vexetación forestal, como os pequenos froitos, as plantas medicinais ou as especias.

Así mesmo, como xa abordamos, a adopción de prácticas de gandería extensiva e pastoreo, alén de reducir os riscos de incendio e aproveitar terras marxinais ou non cultivables a través da recuperación dos pastos de monte -reducindo así a necesidade de producir cultivos forraxeiros e a dependencia da alimentación animal importada-, estase a defender como medida de adaptación e mitigación ante o cambio climático, de conservación da biodiversidade, os hábitats e as paisaxes, e de xestión sustentable dos territorios, entre outros servizos ambientais e sociais⁹³². Esta perspectiva incluso comeza a ser tida en consideración polo MAPA⁹³³ no desenvolvemento dos «eco-esquemas» previstos na nova PAC⁹³⁴. Porén, se ben se acompaña doutras medidas para mellorar

⁹³² Ver <http://www.ganaderiaextensiva.org/wp-content/uploads/2019/05/EcoesquemasFinal-1.pdf> [Revisado o 6 de maio de 2021].

⁹³³ Ver <https://www.mapa.gob.es/ca/prensa/ultimas-noticias/el-ministerio-de-agricultura-pesca-y-alimentación-presenta-a-las-autonom%C3%A1das-para-su-análisis-una-propuesta-preliminar-sobre-los-eco-esquemas/tcm:34-556077> [Revisado o 6 de maio de 2021].

⁹³⁴ Ver https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/food-farming-fisheries/key_policies/documents/eco_background_final_es.pdf [Revisado o 6 de maio de 2021].

a sustentabilidade dos manexos produtivos⁹³⁵, en conxunto continúanse sen adoptar aínda o enfoque sistémico de xestión sustentable dos agroecosistemas que propón a Agroecoloxía. En todo caso, Galicia presenta neste sentido unha grande potencialidade na base territorial dos seus montes para poder retomar este tipo de prácticas campesiñas no eido da gandería, onde as CMVMC poden desempeñar un papel esencial (ADEGA, 2015)⁹³⁶. O desenvolvemento dunha gandería extensiva que substitúa o actual modelo intensivo e industrializado, que axuste a carga gandeira ás posibilidades da súa base territorial e que oriente á súa produción satisfacción das necesidades da dieta e á construción da SobA no canto da exportación e os réditos comerciais, arraigada a dito territorio e reintegrada coas prácticas agroforestais para recuperar o peche de ciclos e o equilibrio agro-silvo-pastoril que caracterizaron os modos tradicionais labregos Galicia, pode constituír un elemento fundamental para a transición agroecolóxica do sistema agroalimentario deste territorio.

En suma, malia os procesos de industrialización agraria e urbanización acontecidos ao longo destas últimas décadas, pódese afirmar que, en xeral, Galicia conta cunhas condicións de base favorables á hora de deseñar e desenvolver unha transición agroecolóxica do seu sistema agroalimentario, en función das súas características agroecosistémicas, socioculturais e da súa distribución territorial, mais tamén pola existencia de formas recuperables de manexo campesiño, adaptadas ás condicións biofísicas do territorio, así como pola supervivencia de institucións de manexo colectivo e democrático dos bens comúns. Como apuntan Carreira e Carral (2014), Galicia conta cunha excelente disposición de partida para acometer as transformacións necesarias neste sentido, grazas á súa estrutura

⁹³⁵ Algunhas delas poden ser consideradas incluso propias dos manexos agroecolóxicos: conservación da vexetación nas marxes das fincas e mediante a reposición de corredores e illas para protexer a biodiversidade e os seus servizos agroecosistémicos; o fomento da rotación de cultivos e o cultivo de leguminosas para reducir a dependencia dos fertilizantes; o aproveitamento da biomasa considerada como residuo mediante a compostaxe e a valorización do esterco de ruminantes para a fertilización dos cultivos; ou o uso de coberturas vexetais viva e con restos de poda. Porén, mantense o fomento de enfoques máis propios da agricultura ecolóxica institucionalizada e tecnificada -ou mesmo do capitalismo verde-, como no caso dos plans de fertilización asociados á agricultura de precisión ou o uso «sostible» de fitosanitarios no canto do fomento do control biolóxico de pragas.

⁹³⁶ Ver https://euraf.isa.utl.pt/es/afinet/rains/agroforestry-action/making_the_most_out_of_common_land [Revisado o 6 de maio de 2021].

territorial e de propiedade agraria, así como á persistencia da agricultura urbana, periurbana e familiar, orientadas ao autoconsumo e á comercialización local.

É neste sentido que se formulan propostas de reagrarización do territorio como parte da resposta a emprender fronte a actual crise económica derivada da pandemia da COVID-19 dende o punto de vista da sustentabilidade socioambiental, como a presentada ao Parlamento Galego por Casal-Lodeiro (2021), na que avoga por abandonar os obxectivos do crecemento económico para axustarse aos límites biofísicos planetarios e por mellorar a resiliencia dos sistemas sociais, económicos, ecolóxicos e comunitarios mediante sistemas de indicadores e de vixilancia a través da creación dun Observatorio Galego nesta materia, así como da elaboración dun Plan de Resiliencia de Galicia, que entre outros múltiples aspectos promova medidas como: a relocalización dunha economía diversificada e que recupere a importancia do sector primario e das manufacturas básicas, orientada á satisfacción das necesidades e non ao crecemento, asentada sobre CCC e orientada á SobA; a adopción de modelos ecolóxicos de agricultura e gandería extensiva e de manexos multifuncionais e biodiversos das superficies forestais; a disposición de terras á boa parte da poboación para o autoconsumo mediante a articulación de bancos de terras eficaces e suficientemente amplos; a reactivación e ampliación das CMVMC, así como doutras esferas de traballo e xestión comunitaria de bens e servizos; a promoción de dietas e hábitos de vida máis frugais -incluíndo a redución do consumo de carne-; a promoción dun maior grao de autosuficiencia territorial en base á capacidade de reposición e de carga, reducindo a pegada ecolóxica; a formación profesional centrada en oficios para a resiliencia e a educación cidadá para reforzar puntos vulnerables; o establecemento de formas democráticas de gobernanza e xestión económica mediante o desenvolvemento de moedas sociais; ou a conservación e promoción da agro(biodiversidade) mediante a recuperación de razas e variedades locais, a protección da biodiversidade silvestre e das funcións ecosistémicas dos espazos naturais e dos agroecosistemas ou a recuperación dos CET.

Mais sobre todo, como medida fundamental e prioritaria ante a actual crise socioambiental a necesaria transición a unha sociedade postindustrial, Casal-Lodeiro (2021) propón promover a re-ruralización social, a re-agrarización económica e a re-campesinización dos modelos produtivos, mediante un “impulso público a un movemento demográfico de retorno ao campo” (p. 21), coa promoción do sector primario como ámbito de ocupación laboral e de “satisfacción de necesidades vitais para a nosa poboación, como é a alimentación, ao tempo que mellorariamos en SobA” (p. 22), e a través dunha “viraxe masiva cara aos sistemas agroecolóxicos de produción, dotados dunha nova consideración social como «servizo público» a prol da [SegA], da saúde da poboación e dos ecosistemas, así como da resiliencia do país e do combate ao caos climático” (p. 23), relocalizando e facendo máis autosuficiente e sustentable o sistema agroalimentario galego, así como a configuración socioeconómica de Galicia no seu conxunto.

Sen embargo, a contorna institucional que proporciona a actual Administración Pública autonómica non asemella ser para nada favorable a este tipo de orientacións, centrándose máis ben nas modalidades produtivistas e hipertecnolóxicas do capitalismo verde. Mostra diso é, por exemplo, a súa concreción dos eco-esquemas propostos polo MAPA para articular territorialmente os orzamentos da nova PAC, coa proposta de creación de macroplantas para a xestión de xurros gandeiros en comarcas de alta carga gandeira, centradas unicamente no esterco de vacún⁹³⁷, co cal se afonda no modelo da gandería industrial -alén de non dar solucións aos graves problemas provocados pola gandería industrial porcina- no canto de formular sistemas descentralizados de aproveitamento local do esterco baseadas en formas extensivas de gandería e a súa integración agroforestal. Esta orientación tamén é apreciable na promoción dunha maior especialización, industrialización e orientación comercial exportadora do sector lácteo mediante a *Estratexia de Dinamización do Sector*

⁹³⁷ Ver <https://www.campogalego.gal/asi-regulara-xunta-xestion-dos-xurros-gandeiros-nos-proximos-anos/> e <https://transparencia.xunta.gal/tema/informacion-de-relevancia-xuridica/consulta-publica-previa/consultas-pechadas/-/cpp/0090/lei-sistema-integrado-para-xestion-dexeccions-gandeiras-xeradas-nas-explotacions> [Revisados o 6 de maio de 2021].

*Lácteo Galego 2020-2025*⁹³⁸, ou mesmo na creación de ferramentas pública-privadas para o fomento do agronegocio e da industrialización do sistema agroalimentario galego⁹³⁹ da man do Cluster Alimentario de Galicia⁹⁴⁰.

Con todo, ao igual que no conxunto do Estado español⁹⁴¹, o sector da agricultura ecolóxica non deixa de medrar en Galicia⁹⁴², tal como recolle a entidade certificadora e de referencia deste sector neste territorio, o Consello Regulador da Agricultura Ecolóxica de Galicia - en adiante CRAEGA-⁹⁴³. Aínda que as cifras galegas están polo xeral lonxe das cifras totais que presentan outros territorios, non só en hectáreas dedicadas á produción en ecolóxico, senón tamén en número de operadoras -produtoras e comercializadoras-, no de explotacións e na dimensión produtiva, Galicia sitúase en primeiro lugar da produción ecolóxica estatal no sector avícola -tanto en carne como en ovos-, no vacún de leite e no sector da acuicultura, particularmente na produción de mexillóns, algas e conservas certificadas, situándose así mesmo en terceiro lugar no da apicultura e a produción de mel, só por detrás de Andalucía -territorio líder destacado no sector ecolóxico en xeral- e Castela e León, ambos moito máis extensos que Galicia. Pode apreciarse como a especialización produtiva á que tendeu o sistema agroalimentario galego industrializado, reproducése tamén no eido da agricultura ecolóxica, particularmente no caso do liderado estatal na produción ecolóxica de vacún de leite e avícola.

Neste sentido, como xa vimos, se ben o incremento dunha base produtiva en torno a agricultura ecolóxica é un elemento que pode ser considerado favorable á hora de acometer unha transición

⁹³⁸ Ver https://mediorural.xunta.gal/sites/default/files/temas/gandaria/sector-lacteo/ESTRATEGIA_LACTEO_DEFINITIVA-min.pdf [Revisado o 6 de maio de 2021].

⁹³⁹ Ver <https://bfood.gal/gl> [Revisado o 6 de maio de 2021].

⁹⁴⁰ Máis información en <https://www.clusteralimentariodegalicia.org/gl> [Revisado o 6 de maio de 2021].

⁹⁴¹ Máis información en <https://www.mapa.gob.es/es/prensa/ultimas-noticias/la-superficie-ecologica-crece-el-48-en-2019-y-se-situa-en-235-millones-de-hectareas/tcm:30-541106> e https://www.agroecologia.net/wp-content/uploads/2020/07/estadisticasprovisionaleseco2019_tcm30-540808.pdf [Revisados o 6 de maio de 2021].

⁹⁴² Ver <https://www.craega.es/wp-content/uploads/2020/07/2020-06-17-MEMORIA-2019.pdf> [Revisado o 8 de maio de 2021].

⁹⁴³ Máis información en <https://www.craega.es> [Revisado o 8 de maio de 2021].

agroecolóxica para a construción de sistemas agroalimentarios sustentables, resulta insuficiente se non se adoptan manexos agroecolóxicos máis complexos e holísticos de xestión dos agroecosistemas, así como se non se abordan transformacións socioeconómicas máis amplas e profundas no sistema agroalimentario no seu conxunto, infundíndolle unha orientación cara a SobA e a satisfacción das necesidades humanas na configuración de todos os elos da cadea agroalimentaria -dende a produción ao consumo-, mediante a construción de CCC e a adopción de políticas públicas integrais orientadas á creación de sistemas agroalimentarios agroecolóxicos de base campesiña.

En calquera caso, coincidindo coa perspectiva de Carreira e Carral (2014) presentada, Fernández-Prieto e Quiroga (2018) afirman que

aínda temos (polo menos en parte) unha agricultura que se sitúa nun inmillorable punto de partida para sumarse ao desenvolvemento dun modelo, con consideración tanto a nivel europeo como mundial, na procura dun baixo impacto ambiental, dunha alta produtividade por unidade de superficie e capacidade de distribución equilibrada de riqueza socioeconómica entre os distintos actores, ademais de favorecer a dispoñibilidade dunha dieta equilibrada para a poboación e dunha revitalización/rehabilitación da comunidade nas nosas aldeas (p. 51).

Como contrapartida, a (re)construción de dietas fundamentadas nunha tradición cultural alimentaria adaptada ás posibilidades dun territorio como Galicia pode resultar fundamental para acompañar e apoiar os necesarios cambios a acometer no sistema agroalimentario galego, como abordamos deseguido.

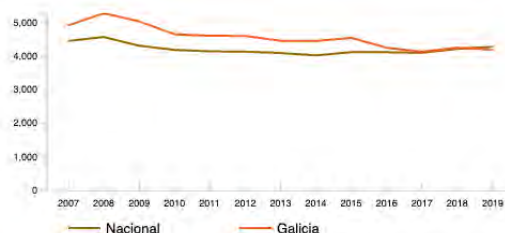
6.2. A dieta en Galicia

Segundo datos do INE⁹⁴⁴, a proporción do gasto doméstico en alimentación en Galicia -un 15,64%- é actualmente lixeiramente superior á media española -14,17%-. Porén, en termos absolutos, se ben ata 2015 o gasto alimentario medio dos fogares galegos adoitaba ser substancialmente superior ao do conxunto estatal, situándose ata dito

⁹⁴⁴ Enquisa de Presupostos Familiares do INE. Máis información en <https://www.ine.es/jaxiT3/Tabla.htm?t=28486&L=0> [Revisado o 9 de maio de 2021].

ano entre as cinco primeiras CCAA neste sentido, a partir dese momento tendeu a achegarse cada vez máis á media española, pasando a estar incluso por debaixo desta en 2019, así como entre as CCAA cunha menor media nesta partida do gasto doméstico (Ver Figura 75), mentres que o gasto total se mantivo en todo momento practicamente en paralelo por debaixo da media estatal.

Figura 75. Comparación da evolución do gasto medio por fogar en alimentos e bebidas non alcohólicas en Galicia e no conxunto do Estado.

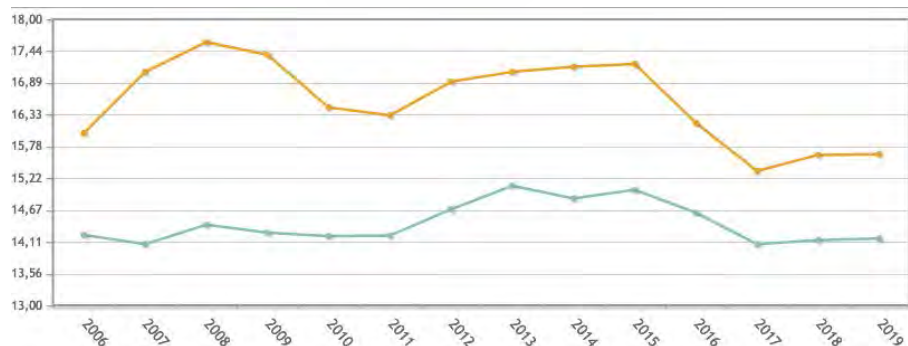

Fonte: INE

(<https://www.ine.es/infografias/gastosepf/desktop/gastos.html?t=0&lang=es>) [Revisado o 4 de maio de 2021].

Deste xeito, a alimentación foi perdendo peso relativo en Galicia, pasando dun 17,6% de 2008 ou dun 17,22% de 2015 aos valores actuais, moito máis próximos aos do conxunto do Estado (Ver Figura 76).

Figura 76. Comparación da evolución da proporción do gasto alimentario doméstico en Galicia e no conxunto do Estado.

Fonte: INE (<https://www.ine.es/jaxiT3/Tabla.htm?t=28486&L=0>) [Revisado o 9 de maio de 2021]. En amarelo, proporción do gasto alimentario doméstico en Galicia. En azul, a do conxunto do Estado.

Este cambio na tendencia xeral do consumo alimentario en Galicia pode atribuírse, canto menos en parte, á progresiva homoxeneización e degradación da dieta que está a ter lugar a consecuencia da globalización do sistema agroalimentario, que, sumado a outros factores, provoca que en Galicia se estean a reproducir patróns similares aos do resto do Estado, no modo presentado no segundo epígrafe deste Referencial Teórico. Así, alén das explicacións socioeconómicas que asocian o menor peso do gasto en alimentación a un incremento na renda da poboación, os cambios recentes asemellan obedecer a outros factores, dado que descendeu tanto de xeito relativo como en termos absolutos. No caso particular galego, pode asociarse a unha perda progresiva da particular relevancia social e cultural que a alimentación tivo tradicionalmente neste territorio⁹⁴⁵ (Castro-Pérez, 2001; 2019), nun proceso de alienación da tradición cultural alimentaria vinculado á antedita dinámica de éxodo rural, urbanización da poboación e «modernización» do sistema agroalimentario.

Neste sentido, obsérvase unha regresión cada vez máis pronunciada dun modelo local de dieta historicamente arraigado tanto ao propio territorio e ás súas posibilidades, como ao carácter eminentemente rural e campesiño da súa poboación, a *dieta atlántica galega* (Leis *et al.*, 2019), en favor da xa referida expansión e consolidación dos patróns occidentais da dieta. Este modelo tradicional de dieta propio de Galicia e outros territorios circundantes -nomeadamente a cornixa cantábrica e o norte de Portugal- está a recibir cada vez maior atención académica polas súas calidades nutricionais e para a mellora da saúde humana, máis tamén polo seu menor impacto ambiental en comparación co modelo occidental globalizado (Esteve-Llorens, Darriba, Moreira, Feijoo e González-García, 2019; Casanueva, 2020), contando así mesmo cunha fundación promovida pola Universidade de Santiago de Compostela para fomentar o seu estudo e difusión⁹⁴⁶.

Considerada un referente mundial de dieta saudable (Vaz-Velho, Pinheiro e Rodrigues, 2016), este modelo propio do noroeste peninsular

⁹⁴⁵ E que, segundo Leis, de Lamas, Castro e Solla (2019), segue a ser un trazo diferenciador da identidade cultural de Galicia, observable, por exemplo, nas “máis de 300 festas gastronómicas anuais [que se celebran] en todos os recuncho desta terra” (p. 8).

⁹⁴⁶ Ver <https://www.fundaciondietatlantica.com/gal/index.php> [Revisado o 8 de maio de 2021].

“mantén as características básicas da dieta mediterránea ao tempo que promove a inxesta de produtos frescos locais e de tempada, evitando métodos de cocina complexos” (Esteve-Llorens, Moreira e Feijoo, 2019, p. 72), como as frituras, sendo a cocción o modo de preparación predominante dos alimentos na dieta atlántica, en contraposición á tradición mediterránea neste sentido. Deste xeito, como apuntan estes autores,

esta dieta tamén inclúe alimentos vexetais, peixes e mariscos, legumes e froitos secos, cun consumo moderado de produtos animais (p. ex., carne de porco e vacún, leite, produtos lácteos e ovos), unha inxesta significativa de patacas (superior á dos países mediterráneos), un uso preferente do aceite de oliva para condimentar e cocinar, e un alto consumo de auga mineral (p. 72).

Dun modo máis detallado, Leis *et al.* (2019) recollen a seguinte caracterización da dieta atlántica:

A dieta atlántica caracterízase polo consumo frecuente de alimentos locais, de tempada, frescos e minimamente procesados; pola abundancia de alimentos de orixe vexetal que achegan fibra, vitaminas e hidratos de carbono, como froitas, vexetais, patacas, pan e cereais, noces, castañas e leguminosas, e pola presenza de grandes cantidades de peixes, moluscos e crustáceos, que son fontes de proteínas baixas en graxas. Esta dieta caracterízase tamén por un consumo moderado de lácteos, de carne (principalmente porco [...]), ovos, viño (normalmente nas comidas) e sobremesas caseiras compostas de fariña, ovos e froitos secos. En canto á preparación dos alimentos, destaca a utilización preferente de aceite de oliva para o aliñado e o cociñado⁹⁴⁷, a utilización de augas de mananciais –moitas cun perfil saudable de minerais–, a sinxeleza e o enxeño na preparación, na que predominan as preparacións ao vapor, a cocción, o forno, a plancha ou o guisado, a orixinalidade na combinación dos alimentos e a utilización de salsas con baixa carga enerxética e alta calidade graxa (p. 9-10).

Esta construción da dieta asóciase a inxestas abundantes de hidratos de carbono complexos e fibras, cunha ampla variedade de proteínas de orixe animal e vexetal, e cunha provisión adecuada de aminoácidos esenciais, ácidos graxos poli-insaturados -omega-3, omega-6, ácido oleico e linoleico-, vitaminas, minerais e compoñentes

⁹⁴⁷ Vaz-Velho *et al.* (2016) engaden tamén a manteiga de porco como graxa empregada no cociñado dos alimentos.

alimentarios bioactivos e funcionais (Vaz-Velho *et al.*, 2016; Leis *et al.*, 2019).

A este respecto, segundo Leis *et al.* (2019), “a dieta dos galegos, especialmente no medio rural, permanece case inalterada ata hai 70 anos, e a cociña –a lareira– constitúe o centro neuráxico da vida familiar e de relación social” (p. 9). Porén, “o desenvolvemento económico, o cambio do mundo rural ao urbano e a industrialización da produción alimentaria cambiaron radicalmente os seus hábitos” (p. 9), incorporando alimentos alleos á dieta tradicional, principalmente alimentos procesados propios da dieta occidental globalizada -pizza, hamburguesas, etc.-, alimentos ultraconxelados e grandes cantidades de peixe procedente da pesca industrial, diminuindo o consumo de hortaliza e aumentando de xeito pronunciado o consumo de carne, particularmente de tenreira e polo, así como de fariñas refinadas e produtos azucrados.

A consecuencia desta substitución dos estándares tradicionais da dieta atlántica polos patróns hexemómicos da dieta occidental, máis rica en produtos de procedencia animal e que incorpora alimentos industrialmente procesados, Galicia sitúase actualmente como a segunda comunidade autónoma con maior inxesta calórica e maior pegada de carbono asociada á dieta, só por detrás de Asturias (Esteve-Llorens *et al.*, 2019; Esteve-Llorens *et al.*, 2020). Así mesmo, Galicia pasou de ser un territorio practicamente autosuficiente no eido alimentario, cunha grande relevancia do autoconsumo e o comercio local, a depender cada vez máis das importacións agroalimentarias, tanto para o consumo directo como para fornecer a unha gandería en crecemento exponencial (Fernández-Hermo e Veiras, 2019; Simón *et al.*, 2021).

Por outra banda, segundo os sucesivos barómetros sobre a percepción e o consumo de alimentos ecolóxicos publicados polo CRAEGA (2017; 2020), Galicia presenta unha tendencia crecente no consumo deste tipo de alimentos, pasando dun 23,9% en 2014 a un 47,3% en 2017 a proporción da poboación que presenta unha “frecuencia de consumo de alimentos ecolóxicos superior ou igual a unha vez ao mes” (CRAEGA, 2017, p. 17). Neste sentido, en 2020, “por

primeira vez, a porcentaxe de consumidores supera á de non consumidores” (CRAEGA, 2020, p. 14), situándose os primeiros nun 50,4%. Así mesmo, rexistrouse tamén un aumento xeral na frecuencia de consumo deste tipo de alimentos, particularmente entre quen xa os consumía ocasionalmente. Deste xeito, a porcentaxe de persoas que consumen alimentos ecolóxicos todas as semanas pasou de representar un 14,7% en 2014 a un 37,3% en 2017 e un 38,4% en 2020. Malia que se mantén unha tendencia ascendente, pode observarse a súa notable desaceleración nos últimos tres anos. Isto é particularmente salientable entre as persoas que consumen diariamente este tipo de produtos, que pasaron de representar o 6,4% en 2014 a acadar un máximo de 15,2% en 2017, para volver a descender ao 11,4% en 2020. En todo caso, en xeral pode constarse unha consolidación do aumento da preferencia por este tipo de produtos entre a poboación galega, así como unha fidelización do seu consumo habitual, canto menos cunha periodicidade semanal.

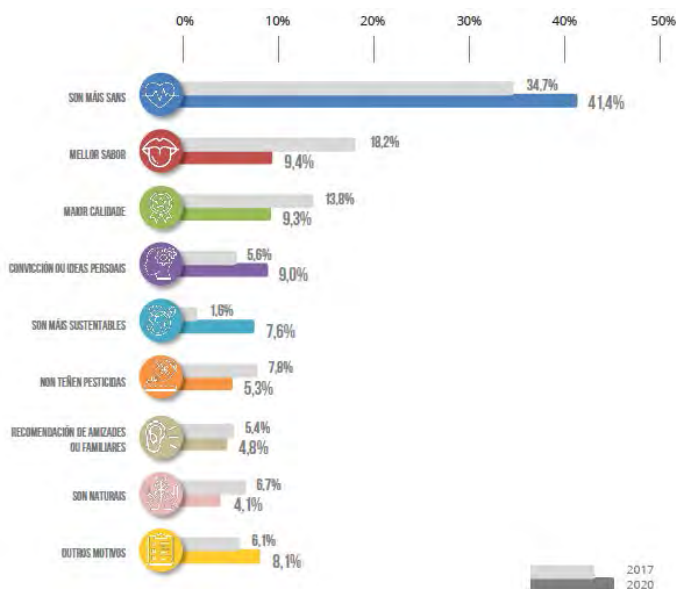
En canto ao perfil das consumidoras de produtos ecolóxicos, predomina a poboación menor de 50 anos, con formación profesional ou universitaria e entre as persoas ocupadas -fronte ás desempregadas-, as estudantes e as que realizan labores do fogar, así como entre as que teñen rendas máis altas (CRAEGA, 2017). No que respecta ao tipo de alimentos ecolóxicos consumidos, en 2017 destacaron como os máis habituais os de orixe vexetal -froita, vexetais e verduras-, seguidos polos ovos e os cereais -incluíndo pan e pastas-. Así mesmo, rexistrouse un aumento no consumo de carne de gandería ecolóxica dende 2014 (CRAEGA, 2017). En 2020 preséntase un patrón de consumo similar, a excepción dun aumento no consumo de lácteos e conservas (CRAEGA, 2020). En todo caso, “a porta de acceso ao consumo ecolóxico está case exclusivamente ligada a produtos de orixe vexetal” (CRAEGA, 2017, p. 21), a partir dos cales se amplía o abano de tipos de alimentos ecolóxicos consumidos.

Porén, a GDO segue a ser a principal canle de comercialización en Galicia, tanto no consumo de produtos convencionais como ecolóxicos. Neste sentido, os supermercados eran en 2017 o lugar de compra habitual para o 88,9% da poboación galega e os hipermercados nun

15,4%, mentres que o comercio local só o era para un 18,1%, o mercado de abastos para un 13,6% e as tendas especializadas para un 7,2%. Esta desigual distribución reproducíase tamén, aínda que de xeito menos pronunciado, na compra de alimentos ecolóxicos, pois en 2017 o supermercado era o lugar de compra habitual nun 43,2% dos casos, fronte a compra directa ás produtoras -28,8%-, o comercio local -26%-, as tendas especializadas -24,2%- ou as cooperativas -1,5%-, agudizándose esta hexemonía do supermercado como lugar de compra habitual destes alimentos en 2020, cun 63%, fronte ás tendas especializadas -23%-, o comercio local -22,6%- e a compra directa ás produtoras, que descendeu ata un 6,8%. Os hipermercados tamén experimentaron un aumento neste sentido, pasando de ser o lugar de compra habitual de produtos ecolóxicos para un 7,1% da poboación en 2017 a un 11,8% en 2020 (CRAEGA, 2017; 2020). Pódese observar que, malia o aumento do consumo de alimentos ecolóxicos en Galicia, é a GDO quen o está a capitalizar fundamentalmente, en detrimento tanto do comercio local e especializado, como dos CCC -sexan en forma de venda directa ou a través de cooperativas-.

Así mesmo, entre as motivacións rexistradas para consumir alimentos ecolóxicos, en 2017 predominaban as de carácter individualista, como a saúde -34,7%-, o sabor -18,2%- ou a calidade do produto -13,8%-, mentres que as que teñen unha compoñente ambiental ou de compromiso cidadá ou ideolóxico, como un menor uso de agrotóxicos -7,8%-, as conviccións ou ideas persoais -5,6%- ou a sustentabilidade ambiental -1,6%-, eran ás menos recorrentes (CRAEGA, 2017). No entanto, estas últimas experimentaron un aumento en 2020 -coa excepción da referida ao uso de pesticidas-, mentres que as primeiras descendieron -coa excepción dos relacionados coa saúde, que consolidou o seu predominio-, presentando unha distribución máis equilibrada entre o carácter individualista e socioambiental das motivacións das consumidoras de alimentos ecolóxicos en Galicia (Ver Figura 77).

Figura 77. Evolución das motivacións das consumidoras galegas para consumir alimentos ecolóxicos.

Fonte: CRAEGA (2020).

Con todo, estas tendencias no consumo de alimentos ecolóxicos resultan insuficientes para activar ou promover unha transición agroecolóxica no sentido descrito no quinto epígrafe, tanto porque, como xa apuntamos, a agricultura ecolóxica non implica manexos sustentables alén da mera substitución de insumos químicos por orgánicos, como porque este sector está a reproducir polo xeral os esquemas organizativos e comerciais da agricultura convencional e do sistema agroalimentario industrial. Isto concrétese nun predominio do carácter empresarial e unha orientación comercial e exportadora no eido produtivo no canto dunha perspectiva transformadora asociada á SobA, na consideración exclusiva dos manexos en torno á explotación e non nos agroecosistemas nin nas sinerxías a escala da paisaxe, nunha completa desconsideración das cuestións sociolaborais -en prexuízo, por exemplo, das pequenas produtoras- e políticas -cun nulo cuestionamento das relacións de poder no sistema agroalimentario e no

seo do propio CRAEGA- e nun consumo concentrado polas canles longas e asimétricas da GDO⁹⁴⁸.

En calquera caso, a existencia dunha base cultural de construción saudable e sustentable da dieta arraigada ao territorio e á tradición gastronómica, como é a dieta atlántica, así como o interese crecente dunha parte cada vez maior da poboación por alimentos producidos baixo manexos sustentables, poden constituír elementos de partida favorables para promover a construción de sistemas agroalimentarios sustentables e xustos a través da activación dunha transición agroecolóxica en Galicia, nomeadamente mediante un salto de escala - en todos os seus sentidos- a partir dun tecido académico e produtivo, así como un movemento social e unhas iniciativas sociais xa existentes no territorio galego en torno á Agroecoloxía, como presentamos deseguido e exploramos en maior profundidade no Referencial Empírico.

6.3. A Agroecoloxía en Galicia

Como xa avanzamos no quinto epígrafe, Galicia rexistra unha notable presenza de diferentes actores que se articulan en torno ás tres manifestacións da Agroecoloxía: a científica, a práctica e a social e política.

A nivel científico-académico, como vimos na Figura 71⁹⁴⁹, entre as entidades europeas de investigación agroecolóxica identificadas por Nicot *et al.* (2018), figura unha situada no territorio galego. A falta dunha maior concreción sobre a que entidade se refiren en particular, cómpre salientar aquí a existencia dunha rede de cooperación

⁹⁴⁸ Neste sentido, recoméndase ver o artigo de Aarón Rivas publicado en 2016 no periódico Novas da Galiza (<http://novas.gal/o-que-e-ecologico/>), onde presenta algúns dos desaxustes provocados polo sistema de certificación ecolóxica en Galicia, como á súa orientación comercial cara a GDO, así como tamén sinala a persecución legal que algunhas produtoras non certificadas están a sufrir por parte do CRAEGA en base a regulamentación do uso da expresión «ecolóxico», tal como tamén denuncia a Federación Rural Galega -en adiante FRUGA-, que salienta que son precisamente os mercados locais agroecolóxicos os máis afectados por dita persecución (ver <http://www.fruga-galiza.org/2017/01/31/a-xornada-sobre-comercializacion-do-craega-confirma-o-divorcio-entre-o-consello-e-o-sector-produtor-ecologico-galego/>) [Revisados o 9 de maio de 2021].

⁹⁴⁹ No subepígrafe 5.5.

conformada por oito grupos de investigación que traballan en torno á Agroecoloxía, o medio rural galego e en prol dunha agricultura sustentable, a través da conxunción de disciplinas como a Ecoloxía, as enxeñerías rurais -agronómica e forestal-, a Economía Agraria, os Estudos da Cultura, a Bioloxía e a Historia Agraria, no marco das universidades de Santiago de Compostela (USC) e de Vigo (UVigo): a *Rede ReVOLTA*⁹⁵⁰. Creada en 2011, “a súa formulación transdisciplinar posibilita un diálogo entre diferentes perspectivas de investigación que quere establecer o seu punto de encontro na agroecoloxía” (Fernández-Prieto e Quiroga, 2018, p. 9), considerando esta última como “unha liña sólida no presente e unha inmensa posibilidade para o futuro (a curto e longo prazo) por mor das posibilidades que ten este enfoque para a implantación dun modelo de desenvolvemento agrario sustentable” (p. 9).

Os grupos que configuran esta rede de investigación agroecolóxica son, nomeadamente: por parte da USC, o *Grupo de Investigación en Economía Agroalimentaria e Medioambiental, Desenvolvemento Rural e Economía Social* (Ecoagrosoc)⁹⁵¹, o *Grupo de Historia Agraria e Política do Mundo Rural* (Histagra)⁹⁵², o *Grupo de Investigación en Construción Sustentable para o Medio Rural e Natural* (Cosmerun), o *Grupo de Estudos de Historia Empresarial e Sectorial Pesca, Industria e Comercio* (GESPIC)⁹⁵³, o *Laboratorio do Territorio* (LaboraTe)⁹⁵⁴ e o *Grupo de Investigación Galabra en Estudos Culturais*⁹⁵⁵; e por parte da UVigo, o *Grupo de Investigación en Economía Ecolóxica, Agroecoloxía e Historia* (GIEEAH)⁹⁵⁶.

Con relación a este último, cómpre salientar a organización do xa referido *Congreso Internacional de Agroecoloxía*, celebrado de xeito bienal na cidade de Vigo salvo na súa sétima edición, organizada polo ISEC e celebrada na cidade de Córdoba, e na súa oitava e polo momento última edición, que tivo que adoptar un formato en liña a causa da

⁹⁵⁰ Máis información en <http://revolta.usc.gal> [Revisado o 9 de maio de 2021].

⁹⁵¹ Máis información en <https://www.usc.gal/ecoagra/> [Revisado o 9 de maio de 2021].

⁹⁵² Máis información en <http://histagra.usc.es/gl> [Revisado o 9 de maio de 2021].

⁹⁵³ Máis información en <http://gespic.usc.es> [Revisado o 9 de maio de 2021].

⁹⁵⁴ Máis información en <http://laborate.usc.es> [Revisado o 9 de maio de 2021].

⁹⁵⁵ Máis información en <https://redegalabra.org> [Revisado o 9 de maio de 2021].

⁹⁵⁶ Máis información en <https://economiaecoloxica.webs.uvigo.es/> [Revisado o 9 de maio de 2021].

pandemia da COVID-19, contando en todo caso en cada unha delas coa participación de recoñecidas figuras dos campos da Agroecoloxía, a Economía Ecolóxica ou a Ecoloxía Política, de correntes como a Economía Social, o Ecofeminismo, o Ecosocialismo, etc.⁹⁵⁷, así como un gran elenco de investigadoras, produtoras e representantes de distintas organizacións e colectivos vinculados a ditos campos e correntes de pensamento.

Alén deste sector académico máis claramente aliñado coa Agroecoloxía, pódese destacar tamén, dende a perspectiva do CET, o traballo en prol da recuperación do patrimonio xenético agrario en forma de razas e variedades autóctonas tradicionais que veñen realizando en Galicia diferentes institucións académicas públicas en colaboración con distintas entidades. Este é o caso, por exemplo, do labor desempeñado polo *Centro de Recursos Zooxenéticos*⁹⁵⁸ da man da *Federación de Razas Autóctonas de Galicia* (Boaga)⁹⁵⁹ na recuperación e posta en valor de razas gandeiras como a vaca cachena, a caldelá, a frieiresa, a limiá e a vianesa, a ovella e a cabra galega ou a galiña de Mos, ás que cabería engadir a do porco celta realizada pola *Asociación de Criadores de la Raza Porcina Celta* (ASOPORCEL)⁹⁶⁰. Pola banda agrícola, cómpre salientar neste sentido o papel da *Misión Biolóxica de Galicia*⁹⁶¹, pertencente ao Consello Superior de Investigacións Científicas (CSIC), que, xunto co *Centro de Investigacións Agrarias de Mabegondo*⁹⁶², ten contribuído enormemente á recuperación e mellora dos recursos fitoxenéticos agrícolas de Galicia -así como do resto do Estado e do estranxeiro-, destacando a creación dun banco de xermoplasma onde se conserva e

⁹⁵⁷ Pódese destacar, por exemplo, a participación de referentes aquí citados como Clara Nicholls ou Jorge Riechmann na sexta edición deste congreso -primeira na que participou o autor desta tese-, de Eduardo Sevilla ou Yayo Herrero na sétima e de Steve Gliessman ou Emma Siliprandi no oitavo.

⁹⁵⁸ Ver <https://mediorural.xunta.gal/gl/temas/gandaria/centro-de-recursos-zooxeneticos> [Revisado o 9 de maio de 2021].

⁹⁵⁹ Ver <https://boaga.es> [Revisado o 9 de maio de 2021].

⁹⁶⁰ Ver <https://www.asoporcel.es> [Revisado o 9 de maio de 2021].

⁹⁶¹ Máis información en <http://www.mbg.csic.es/es/la-mision-biologica-de-galicia/> [Revisado o 9 de maio de 2021].

⁹⁶² Máis información en <http://www.ciam.gal/> [Revisado o 9 de maio de 2021].

reproduce unha ampla cantidade e diversidade de variedades locais de especies de leguminosas, hortalizas e cereais⁹⁶³.

Así mesmo, a nivel educativo, cabe sinalar a oferta pública dos ciclos formativos de *Técnico de Grao Medio en Producción Agroecolóxica*, impartidos dende 2019, se ben actualmente unicamente é ofertado polo Centro Integrado de Formación Profesional A Granxa de Ponteareas⁹⁶⁴.

Precisamente no eido produtivo, en Galicia existe na actualidade unha miríade cada vez máis numerosa e diversa de proxectos, asociacións e pequenas produtoras e explotacións agrarias que, certificadas ou non polo CRAEGA, adoptan manexos agroecolóxicos e orientan a súa actividade ao abastecemento de CCC baixo distintos formatos: subministrando a GdC, cooperativas de consumo e espazos de consumo social -restauración, hostalaría, comedores escolares-, vendendo os seus produtos directamente en finca, a domicilio, en mercados de produtoras ou a través doutros espazos comerciais -iniciativas de comercialización agroecolóxica, mercados de abastos, tendas especializadas, etc.-, ou mesmo organizándose a través de asociacións de produtoras e redes de produción e consumo. A pesar da carencia dun censo exhaustivo, así como da dificultade de clasificar e delimitar as iniciativas produtivas que actualmente operan no territorio galego baixo formas agroecolóxicas, podemos salientar algúns intentos de compilación de casos senlleiros neste sentido, como: a guía de *Proxectos de soberanía alimentaria en Galicia* co-editada pola rede *Espacio por un Comercio Xusto* e as cooperativas de consumo *Árbore*, *Panxea*, *A Cova da Terra* e *A Xoaniña*⁹⁶⁵; as *Experiencias Produtivas Innovadoras* (EPIs) identificadas e presentadas por Fernández-Prieto e Quiroga (2018); ou as produtoras con venda directa incluídas e

⁹⁶³ Ver <http://www.mbg.csic.es/es/banco-de-germoplasma/banco-de-germoplasma-de-bas/> [Revisado o 9 de maio de 2021].

⁹⁶⁴ Máis información en <http://www.edu.xunta.es/fp/ciclo/MAGA01> [Revisado o 9 de maio de 2021].

⁹⁶⁵ Ver <https://es.slideshare.net/sustinea/proxectos-de-soberana-alimentaria-en-galicia> [Revisado o 9 de maio de 2021].

clasificadas por provincias no *Directorio de Alimentación Ecolóxica Galega* recentemente publicado por Amigos da Terra⁹⁶⁶.

Por outra banda, no que respecta á manifestación da Agroecoloxía como movemento social, cómpre salientar en primeira instancia a existencia de importantes antecedentes históricos de loitas e movementos campesiños no territorio galego que, canto menos, sentaron os precedentes e, en certa medida, marcaron o ideario colectivo dos actuais movementos rurais, labregos e agroecolóxicos en Galicia. Cabe incluír aquí dende as revoltas irmandiñas do século XV contra as estruturas de poder feudal e os movementos campesiños en defensa dos foros dos séculos XVII e XVIII (Beiras, 1982), pasando polo agrarismo de finais do século XIX e primeiro terzo do XX (Pereira, 1999), ata as xa referidas mobilizacións en defensa da recuperación dos MVMC durante a Transición (Estévez, 1999). En calquera caso, pódese afirmar que, na actualidade, Galicia conta cun amplo abano de organizacións e iniciativas sociais que, no mesmo sentido descrito no quinto epígrafe no caso do Estado español, están a constituír un movemento social heteroxéneo, conformado por múltiples entidades, proxectos, colectivos, etc., que operan en distintos ámbitos, dende diferentes perspectivas e adoptando formatos e estratexias diversas.

Dende o punto de vista do sindicalismo agrario, cómpre salientar en primeiro lugar a relevancia que dentro deste movemento desempeña o xa referido *SLG*, entidade que ten as súas orixes na conformación das Comisións Labregas nos anos setenta e que dende os anos noventa forma parte do movemento campesiño internacional LVC, así como da COAG dende o 2011 a nivel estatal, mais tamén de organizacións como a *FRUGA*⁹⁶⁷, fundada en 1999 como unha escisión do propio *SLG*, e que tamén inclúe a SobA entre os seus fins, e que, xunto a outras organizacións como a Confederación Intersindical Galega (CIG), a Asociación para a Defensa Ecolóxica de Galiza (ADEGA) e a Organización Galega de Comunidades de Montes (ORGACMM),

⁹⁶⁶ Ver https://amigosdaterra.net/info/160415_adt/2019/03/25/amigos-da-terra-presenta-un-directorio-de-alimentacion-ecologica/ [Revisado o 9 de maio de 2021].

⁹⁶⁷ Ver <http://www.fruga-galiza.org> [Revisado o 9 de maio de 2021].

conformou en 2012 a *Alianza por un mundo rural galego vivo*⁹⁶⁸, que pouco tempo despois deviría na actual *Alianza Rural Galega*⁹⁶⁹.

Ampliando o foco a outros movementos sociais, podemos observar como organizacións ecoloxistas como a sección galega de *Amigos da Terra* tamén traballa en torno da alimentación dende unha perspectiva próxima á Agroecoloxía, incluíndo a SobA entre os seus fins⁹⁷⁰. O mesmo acontece coas asociacións ecoloxistas galegas *ADEGA*⁹⁷¹ e *Verdegaia*⁹⁷², que inclúen o enfoque agroecolóxico entre as actividades que desenvolven. Do mesmo xeito, a sección galega da xa referida REAS -*REAS Galicia*- tamén impulsa, apoia e está en parte conformada por entidades asociadas á comercialización e consumo de alimentos ecolóxicos e de comercio xusto⁹⁷³.

Porén, alén destas organizacións vinculadas a movementos sociais máis estruturados -sindicalismo agrario, ecoloxismo, Economía Social e Solidaria-, que poden encadrarse no que Calle *et al.* (2012) definen como *novos movementos globais* ou no que Holt-Giménez (2009a) identifica como movementos alimentarios *orientados á transformación*, o movemento agroecolóxico en Galicia, ao igual que acontece noutros territorios, está tamén composto por un conxunto amplo e diverso de pequenas iniciativas que, dende o ámbito da produción ata o do consumo, pasando pola configuración de CCC, a articulación colectiva, a acción socioeducativa ou a dinamización social en xeral, traballan de xeito colectivo en torno da Agroecoloxía e das súas diferentes dimensións a unha escala local. Son precisamente estas as que máis nos interesan nesta tese, as que Holt-Giménez (2009a) clasifica como movementos alimentarios *orientados á transición* ou que Calle *et al.* (2012) catalogan como *novos estilos agroalimentarios*

⁹⁶⁸ Ver <https://adega.gal/info/090121joomla/quen-somos-adega-pontevedra/750-xornadas-por-un-mundo-rural-galego-vivo> e <http://www.galiciainconfidencial.com/noticia/10280-crease-alianza-medio-rural-galego-vivo> [Revisados o 9 de maio de 2021].

⁹⁶⁹ Ver <http://www.fruga-galiza.org/2013/03/14/alianza-rural-galega-presenta-manifesto-contr-a-minaria-contaminante/> [Revisado o 9 de maio de 2021].

⁹⁷⁰ Ver https://amigosdaterra.net/info/160415_adt/areas-de-traballo/agricultura-e-alimentacion/ [Revisado o 9 de maio de 2021].

⁹⁷¹ Ver <https://adega.gal/> [Revisado o 9 de maio de 2021].

⁹⁷² Ver <http://www.verdegaia.org/> [Revisado o 9 de maio de 2021].

⁹⁷³ Ver <https://www.reasred.org/gl/node/4785> [Revisado o 9 de maio de 2021].

e *novos cultivos sociais*, e que aquí identificamos xenericamente como *iniciativas agroecolóxicas*⁹⁷⁴.

Como observamos na distribución xeográfica estatal das iniciativas agroecolóxicas ofrecida por López-García (2015) (Ver Figura 72) sinálase a presenza en Galicia de entre tres e cinco decenas de GdC conformados por arredor de 2500 consumidoras. Neste mesmo sentido, no inventario ofrecido Simón *et al.* (2010) inclúense ata 20 iniciativas agroecolóxicas presentes naquel momento nas catro provincias galegas⁹⁷⁵, algunhas das cales aínda están en pleno funcionamento, mentres que outras desapareceron ao longo da pasada década ou se reconfiguraron noutras iniciativas distintas. Máis recentemente, Ríos (2014) fixo un primeiro achegamento á presenza de CCC no territorio galego a través do estudo de dous casos prácticos: un sistema de venda de cestas a domicilio promovido polo propio SLG e o *Mercado Labrego dos Tilos*, celebrado no concello de Teo dende 2012, tamén promovido polo SLG xunto ao goberno local, mais con certo grao de autonomía organizativa. Neste mesmo sentido, Oliveira *et al.* (2020) abordan as dinámicas de CCC que están a ter lugar actualmente na cidade de Lugo, identificando e analizando, por unha banda, as unidades produtivas que exercen a venda directa dos seus produtos no *Mercado da Terra*, iniciado en 2011 e organizado de xeito autoxestionado por produtoras e consumidoras, e polo outro, as diferentes tendas especializadas “que comercializan produtos ecolóxicos, locais e de proximidade” (p. 29) nesta cidade, algunhas das cales son rexentadas por antigos membros do *Bandullo Ecolóxico*⁹⁷⁶ e *A Cova da Terra*, “entidades xa extintas que tiñan unha percepción específica sobre os produtos de comercio xusto,

⁹⁷⁴ Ver subepígrafe 5.5. No actual epígrafe no achegamos referencias aos enderezos electrónicos das iniciativas agrupadas baixo esta categoría, en tanto que constitúen o suxeito de investigación específico desta tese e toda a información detallada ao respecto de cada unha delas é recollida no Referencial Empírico.

⁹⁷⁵ Da provincia da Coruña, as cooperativas de consumo *A Xoaniña* -Ferrol-, *Eirado* -Santiago de Compostela- e *Zocamiñoca* -A Coruña-, as asociacións de produtoras *Agrupación Agroalimentaria do Eume* -Vilarmaior-, *Lentura* -Ames, Dodro e Rois- e *Horta Directa* -Ordes-, e a feira *Terractiva* -Arzúa-; da de Lugo, a asociación de consumo *Karrikanta* -na comarca da Mariña-, da de Ourense, os GdC *Agrelar* -Allariz-, *O Grelo Verde* -Verín- e *Semente* -Ourense-, e a cooperativa de produción *BioCoop* -Verín-; e da de Pontevedra, os GdC *Loaira* -Redondela-, o *GdC de Moaña* e *A Gradicela* -Pontevedra-, a cooperativa de consumo *Arbore* -Vigo- e as asociacións de produtoras *Cesta Fresca* -Salvaterra- e *Veigaverde* -Ponteareas-; alén das feiras *Galiza Sustentábel*, celebradas en distintos emprazamentos.

⁹⁷⁶ Tal como tamén relata Vázquez (2017), a desintegración desta asociación deu lugar á creación do Mercado da Terra.

a agricultura ecolóxica e o ecofeminismo” (p. 29), así como da “venta de proximidade, e o respecto pola terra e polos seres que nela habitan, ou sexa, cunha consciencia da agrobiodiversidade” (p. 29).

Resulta relevante destacar neste sentido as iniciativas que conformaban a actualmente inactiva *Rede Galega de Consumo Consciente e Sostíbel*, analizadas por (Lema-Blanco, García-Mira e Muñoz-Cantero, 2015). Segundo estes autores, esta rede estaba conformada por “unha vintena de asociacións ou cooperativas presentes nas principais cidades do territorio galego (A Coruña, Santiago, Pontevedra, Vigo, Lugo, Ourense, Ferrol) e poboacións medianas (Allariz, Redondela, Lalín, Cervo, Ribadeo)”⁹⁷⁷ (p. 31) que, de xeito autónomo, se articularon “co obxecto de fomentar hábitos de consumo sostíbel, desenvolver actividades educativas e participar en accións de transformación social” (p. 31). En conxunto, esta rede agrupaba “arredor de 1.500 socios («unidades familiares»)” (p. 31) e traballaba “en colaboración con pequenos produtores locais de agricultura ecolóxica e distribuidores de produtos de comercio xusto” (p. 31). Así mesmo, as entidades que conformaban esta rede comparten “unha filosofía e visión común” (p. 31) e teñen como obxectivos

facer accesible os produtos de consumo responsable e ecolóxico á cidadanía, promover a economía social e o comercio xusto, a [SobA] e a creación de redes alternativas de comercialización que dignifiquen o medio rural «non por un valor utilitarista senón por unha certa intención de transformar a sociedade», primando os circuitos curtos de distribución e dando prioridade a proxectos que funcionan de modo cooperativo e comparten os principios da economía social e solidaria (p. 31).

Neste sentido, Lema-Blanco *et al.* (2015) salientan destas iniciativas agroecolóxicas a súa “promoción de comportamentos pro-ambientais” (p. 31) alén do ámbito do consumo, “implementando estratexias de redución das emisións de carbono (reparto en bicicleta) ou unha xestión de residuos integral e sustentable (reducindo os envases non reutilizables, promovendo a compra a granel, reducindo as bolsas

⁹⁷⁷ A distribución territorial das iniciativas que formaban parte desta rede pode visualizarse en <https://www.google.com/maps/d/u/0/edit?mid=1s7Abp3bldLNmwjpuKf7KIQcD-Sw&ie=UTF8&hl=pt-BR&msa=0&t=h&z=7&dg=feature&ll=43.01870511897756%2C-9.587259014433137> [Revisado o 9 de maio de 2021].

de plástico)” (p. 31). Neste sentido, segundo apuntan, os debates dentro do espazo de articulación que configuraron xiraban

en torno á necesidade de superar os actuais patróns de consumo e transformar as relacións humanas, orientando a economía cara modelos máis cooperativos e xustos, que podan ter -a medio ou longo prazo- un impacto visible sobre outros actores e contextos máis globais (p. 31).

Así mesmo, Lema-Blanco *et al.* (2015) exploran as fórmulas de gobernanza e participación que presentan estas organizacións, baseadas fundamentalmente nun “«funcionamento democrático, aberto e participativo» no que existe un consenso arredor da importancia da participación activa de todos os socios e socias na toma de decisións da entidade, con diferentes graos de aplicación” (p. 32). A este respecto apuntan que, “mentres as asociacións e cooperativas de consumidores contan cunha estrutura organizativa máis definida e con persoal contratado responsable de xestionar o «día a día» da entidade, os [GdC] responsable exigen un maior compromiso persoal” (p. 32), que inclúe mesmo a achega dunha “«cota de traballo» que garanta a sostibilidade do proxecto” (p. 32). Destácanse neste sentido os modelos de toma de decisión inclusivos, baseados no consenso, a participación e a escoita, promovendo “unha nova cultura participativa” (p. 32) orientada a tratar de superar modelos xerárquicos socialmente asentados.

Por último, Lema-Blanco *et al.* (2015) salientan algunhas das actividades desenvolvidas por estas iniciativas, centradas fundamentalmente en dúas liñas de actuación: “facilitar o consumo de produtos ecolóxicos e de comercio xusto [...] a socios e/ou clientes” (p. 32), nalgúns casos coa disposición dunha “tenda (atendida por persoal contratado) accesible á poboación local que desexe adquirir” (p. 32) este tipo de produtos “ou acceder a información sobre alternativas de consumo responsable” (p. 32); e desenvolver unha “misión educadora e concienciadora da cidadanía” (p. 32), de xeito que “as entidades máis consolidadas [...] se converteron en «educadores ambientais» que achegan -a través de charlas, talleres, exposicións ou materiais educativos- formación e información sobre estilos de vida sustentable, economía social e solidaria, agroecoloxía ou finanzas éticas” (p. 32), así como tamén a través do impulso ou a participación “en actividades

orientadas á transformación social (campañas, xornadas e seminarios, actividades de divulgación e concienciación dirixidas a público adulto)” (p. 32) ou mesmo “colaborando con entidades públicas como a universidade ou impulsando a «*Rede de Economía Social e Solidaria*» (REAS-Galicia) que promove a creación dun mercado social galego” (p. 32), construíndo, en definitiva, a dimensión socioeducativa da Agroecoloxía que abordamos no seguinte epígrafe e que analizamos no Referencial Empírico.

En suma, as iniciativas agroecolóxicas que formaban parte da antedita rede, configuran, segundo Lema-Blanco *et al.* (2015) “un movemento alternativo ao sistema económico predominante que busca un cambio de modelo social, económico e ambiental” (p. 32) cara un novo “baseado na xustiza social, a sustentabilidade e o decrecemento do consumo” (p. 32). Con este propósito, fomentan “hábitos de consumo sustentables a través da creación de circuítos curtos de produción e distribución de alimentos e produtos ecolóxicos, desenvolvendo de maneira complementaria actividades educativas e participando en actividades de transformación social” (p. 32).

Moitas destas iniciativa teñen sido integradas posteriormente, xunto a outras de máis recente creación, no antedito *Directorio de Alimentación Ecolóxica Galega* de Amigos da Terra, agrupadas baixo a categoría «grupos e cooperativas de consumo», entre as que se inclúen tres da provincia da Coruña -as devanditas cooperativas de consumo responsable *Panxea* e *Zocamiñoca* e o GdC ferrolán *Fonte da Uz*-, unha da de Ourense -o tamén referido GdC *Semente*- e ata dez da de Pontevedra: as cooperativas de consumo responsable viguesas *Aldea Cooperativa* a e xa referida *Árbore*; a organización pontevedresa *Amarante Setem*; os GdC *Tarabela* -Lalín-, *Chulas e Bochos* e *Paporrubios* -Cangas do Morrazo-, *Des Pensa* -Nigrán-, *Eco Lóxico* -Ponte Caldelas- e *A Gradicela* -Pontevedra-; ou a asociación de produtoras e consumidoras *O Toxo*, en Gondomar.

Do mesmo xeito, medios dixitais como a sección galega de *El Salto* fixéronse tamén eco deste tipo de iniciativas⁹⁷⁸, facendo un repaso dalgunhas destas e outras cooperativas e GdC, e incluíndo así mesmo outros modelos, como o *Proxecto Integral Compostela* (PIC), cooperativas de comercialización como a luguesa *Bico de Grao*, mercados de venda directa de produtoras como o antedito *Mercado da Terra* en Lugo, os encontros de consumo responsable *Entre Lusco e Fusco* en Santiago de Compostela e os organizado pola asociación *4Ponlas* en Pontevedra, ou o mercado que celebra a asociación *Labrega Natura* na Coruña, así como SPG como o de *A Gavela* no sur da provincia de Pontevedra ou os desenvolvidos, respectivamente, polo *Mercado da Terra* en Lugo e *Labrega Natura* na Coruña. Faise tamén referencia a proxectos colectivos que consideran de referencia no eido produtivo, como o *Colectivo Xebre*, *Amarelante*, *Lentura*, *Ribeiregas*, *Rainha Lupa* ou *Milhuloo*, así como á *Rede Galega de Sementes*⁹⁷⁹, colectivo autoxestionado que orienta a súa actividade á conservación da agrobiodiversidade e á promoción do uso das variedades tradicionais locais fronte ás sementes comerciais a través da creación dun «banco vivo de sementes» en mans das labregas e a organización de encontros de intercambio, representando un claro exemplo aplicado da xa referida promoción agroecolóxica do CET⁹⁸⁰.

En calquera caso, a día de hoxe non dispoñemos dun inventario actualizado e exhaustivo deste tipo de iniciativas a nivel galego, e menos aínda unha análise detallada das súas características, formas de organización e articulación, ou das actividades socioeducativas que estan a desenvolver, lagoa que precisamente aspiramos a subsanar -no referido aos tipos de *iniciativas agroecolóxicas* categorizadas no

⁹⁷⁸ Ver <https://www.elsaltodiario.com/economia-social/consumo-para-a-xente> [Revisado o 9 de maio de 2021].

⁹⁷⁹ Máis información en <https://redegalegadesementes.wordpress.com> [Revisado o 10 de maio de 2021].

⁹⁸⁰ Este tipo de estratexias autoxestionadas de conservación e promoción do patrimonio xenético agrario tamén se están a reproducir a escala máis local, como no caso da *Asociación Agroecolóxica Sachos á Rúa*, que tamén ten emprendido a creación dun banco de sementes das variedades tradicionais locais propias da comarca do Barbanza. Ver <https://www.elcorreogallego.es/ocorreodebarbanza/sachos-a-rua-vai-crear-un-banco-de-sementes-coas-variedades-do-barbanza-LX5563951> [Revisado o 10 de maio de 2021].

subepígrafe 5.5- no Referencial Empírico desta tese, e que xa avanzamos parcialmente en Bisquert e Meira (2020).

Alén das iniciativas agroecolóxicas estritamente consideradas, cómpre indicar tamén que, nos últimos anos, se articularon en Galicia outras redes e espazos de participación asociados á promoción da Agroecoloxía ou mesmo de formas sustentables de vida nos contextos rurais. Este é o caso da rede *O Rural Quere Xente*⁹⁸¹, que entre 2014 e 2017 viu organizando xornadas e encontros de xeito bianual por todo o territorio galego con fin de dispoñer espazos de convivencia e intercambio de experiencias, coñecementos e estratexias comúns para favorecer o (re)asentamento no rural de proxectos produtivos e modos de vida, articulándose para tal efecto en torno a valores compartidos como a ecoloxía, a autoxestión, a autonomía, o apoio mutuo, a horizontalidade ou a construción dun modelo alternativo de produción e consumo cun enfoque agroecolóxico e de SobA. Outras redes que tamén traballan na promoción de formas sustentables e viables de vida no rural para facer fronte á súa degradación e despoboamento, aínda que dende enfoques e formas organizativas distintas, son a rede *Vivimos no Rural*⁹⁸², orientada á visibilización de proxectos e a organización de encontros e xornadas de debate, ou a *Rede Galega de Educación e Desenvolvemento Rural* -abreviada como *Rede do Rural*-⁹⁸³, impulsada por Nova Escola Galega e que está máis orientada á promoción dunha redefinición do modelo de desenvolvemento rural dende a perspectiva da sustentabilidade ecosistémica e da bagaxe educativa e dinamizadora das escolas rurais.

Pódense salientar tamén neste sentido iniciativas enfocadas cara a revitalización de enclaves rurais específicos ou mesmo á transformación e dinamización social dos contextos rurais en Galicia, como o proxecto desenvolvido pola cooperativa *O Tempo de Aldea*⁹⁸⁴ na parroquia de Rebordechán -Crecente-, así como eventos anuais de

⁹⁸¹ Máis información en <http://oruralquerexente.org> [Revisado o 10 de maio de 2021].

⁹⁸² Máis información en <https://www.facebook.com/vivimosnorural/> [Revisado o 10 de maio de 2021].

⁹⁸³ Máis información en <https://www.rededorural.org> [Revisado o 10 de maio de 2021].

⁹⁸⁴ Máis información en <http://otempodaaldea.com/portada/gl> [Revisado o 10 de maio de 2021].

artes escénicas e animación sociocultural, como o *Son d'Aldea*⁹⁸⁵ en Palas de Rei, ou cun carácter multidisciplinar e orientado á reivindicación e a inclusión da diversidade sexual e de xénero nos contextos rurais, como o *Festival Agrocuir da Ulloa*⁹⁸⁶ en Monterroso.

Así mesmo, de xeito asociado ás iniciativas agroecolóxicas, están a emerxer tamén en Galicia fórmulas socioeconómicas colectivas vinculadas á Economía Social, en forma, por exemplo, de moedas sociais como *A Landra*⁹⁸⁷, vinculada ao antedito PIC en Santiago de Compostela, o *Xirín*, asociado ao Banco de Tempo de Lugo⁹⁸⁸, ou a creación de *A Sabia Galega*⁹⁸⁹, que aspira a constituír a moeda social de referencia para os proxectos e colectivos de carácter socioambiental de toda Galicia. Neste mesmo sentido, cómpre salientar a creación de *Benmercado*⁹⁹⁰, unha iniciativa de distribución online de produtos e servizos asociados ao consumo consciente e responsable, entre os que se inclúen alimentos ecolóxicos non perecedoiros, e que se corresponde co que Espelt (2018) define como «cooperativismo de plataforma». No anteriormente referido artigo de *El Salto* recóllese unha ampla selección de iniciativas que operan en Galicia dende esta perspectiva da Economía Social en ámbitos como as finanzas, o subministro de enerxía, a produción téxtil, a arquitectura e a (bio)construción, o desenvolvemento rural, as CMVMC, a xestión cultural, a dinamización de espazos e centros sociais, o sector audiovisual e editorial, os medios de comunicación ou o software libre.

Do mesmo xeito, dentro do tecido asociativo galego, pódense identificar colectivos e proxectos vinculados á promoción de diferentes aspectos da Agroecoloxía dende diferentes ámbitos e estratexias de actuación. É o caso, por exemplo, de dous proxectos comunitarios vigueses: *Ecolectivo*⁹⁹¹, máis orientado á co-apredizaxe e á promoción

⁹⁸⁵ Ver <https://sondaldea.es/> e <https://www.facebook.com/sondaldea> [Revisados o 10 de maio de 2021].

⁹⁸⁶ Ver <https://festivalagrocuir.wordpress.com> [Revisado o 10 de maio de 2021].

⁹⁸⁷ Máis información en <https://proxectointegralcompostela.wordpress.com/moeda-social/a-landra-moeda-social-do-pic/> [Revisado o 10 de maio de 2021].

⁹⁸⁸ Máis información en <https://www.facebook.com/Banco-de-Tempo-de-Lugo-444677655576027/> [Revisado o 10 de maio de 2021].

⁹⁸⁹ Máis información en <https://asabiagalega.wordpress.com> [Revisado o 10 de maio de 2021].

⁹⁹⁰ Máis información en <https://benmercado.gal/> [Revisado o 10 de maio de 2021].

⁹⁹¹ Máis información en <http://ecolectivovigo.org> [Revisado o 10 de maio de 2021].

da transición ecosocial e a permacultura, e *Epona Terra*⁹⁹², centrado no fomento da economía circular e a SobA a través da xestión sustentable dun banco de terras. Pódese salientar tamén neste sentido o traballo desenvolvido pola *Asociación Galega de Tracción Animal Á Molida*⁹⁹³ no estudo, recuperación e promoción do patrimonio cultural agrario asociados a este conxunto de prácticas de carácter campesiño.

Cómpre destacar aquí tamén entidades e colectivos cunha clara orientación socioeducativa ou formativa, e que así mesmo teñen a Agroecoloxía ou enfoques afíns como referencia das súas liñas de actuación. É o caso da asociación *Espazo Agroecolóxico A Estruga*⁹⁹⁴, orientada á formación e divulgación socioambiental, o asesoramento e consultaría ambiental e o desenvolvemento de proxectos de dinamización sustentable do medio rural -e recentemente tamén a comercialización de cestas de produtos locais-. Nunha liña similar, aínda que cun enfoque máis socioeducativo, traballa a cooperativa *Feitoría Verde*⁹⁹⁵, que inclúe a Agroecoloxía e o consumo responsable entre as súas liñas de traballo desenvolvidas a través da Educación Ambiental. Neste mesmo sentido, pódense salientar dúas entidades situadas no concello de San Sadurniño: a *Asociación Agroecolóxica A Cortiña*⁹⁹⁶, que ten entre os seus obxectivos a promoción da Agroecoloxía, o asesoramento a produtoras, a mellora da comercialización a través de mercados locais, a recuperación das variedades autóctonas ou a dinamización do medio rural; e o colectivo cultural rural *ConcienciArte*, que entre as súas actividades relacionadas co consumo consciente inclúe a recente creación dun GdC⁹⁹⁷. Por último, cómpre destacar tamén neste sentido proxectos educativos e divulgativos en torno á alimentación saudable e sustentable como *Ultralimento*⁹⁹⁸, ou de promoción do consumo de alimentos producidos

⁹⁹² Máis información en <http://eponaterra.com> [Revisado o 10 de maio de 2021].

⁹⁹³ Máis información en <https://www.facebook.com/agatran.amolida/> [Revisado o 10 de maio de 2021].

⁹⁹⁴ Máis información en <https://aestruga.wordpress.com> e <https://www.facebook.com/Aestrugaagroecoloxico/> [Revisado o 10 de maio de 2021].

⁹⁹⁵ Máis información en <http://feitoriaverde.com> [Revisado o 10 de maio de 2021].

⁹⁹⁶ Máis información en <https://www.facebook.com/Asociacion-Agroecoloxica-A-Cortiña-74537545552098/> [Revisado o 10 de maio de 2021].

⁹⁹⁷ Máis información en <https://concienciarteculturacolectivadorural.wordpress.com/alimentacion-consciente/> [

⁹⁹⁸ Ver <http://www.ultralimento.org/web/> [Revisado o 10 de maio de 2021].

localmente e mediante métodos ambientalmente respectuosos, como os desenvolvidos polo *convivium Slow Food Compostela*⁹⁹⁹.

Se ben Galicia non conta con ningún dos municipios adheridos á *Rede de Cidades pola Agroecoloxía* e unicamente cun concello asinante do *Pacto de Milán* -Santiago de Compostela¹⁰⁰⁰-, pódense salientar un conxunto de actuacións rellevantes por parte dalgunhas administracións locais que poden considerarse, en maior ou menor medida, afíns ao enfoque agroecolóxico. Neste sentido, cabe destacar o *Plan Composta*¹⁰⁰¹ do Concello de Pontevedra, así como a súa ampliación provincial mediante o *Plan Revitaliza*¹⁰⁰² da Deputación de Pontevedra, ao que están adheridos 47 concellos -nove deles, incluíndo a propia Pontevedra, co seu propio plan municipal- e centros de ensino de primaria e secundaria de toda a provincia. Con relación aos elos da produción e a transformación agroalimentaria, cómpre salientar a creación do *centro comarcal de transformación agroalimentaria e desenvolvemento rural «A Fusquenlla»*, impulsada polos Concellos de San Sadurniño, Moeche, Cerdido e Valdoviño, en colaboración con diferentes entidades, como a xa referida asociación agroecolóxica *A Cortiña*, co fin de facilitar espazos, medios e as condicións hixiénico-sanitarias esixidas á transformación alimentaria ás pequenas produtoras locais¹⁰⁰³. Neste mesmo sentido está orientado o proxecto *Daquí darredor*, promovido polo Concello de Brión, a Deputación da Coruña e o Grupo de Desenvolvemento Rural (GDR) Terras de Compostela, para facilitar os espazos e os medios adecuados para a transformación de alimentos e gandeiros, incluíndo a disposición dunha cociña

⁹⁹⁹ Ver <https://www.slowfoodcompostela.es> [Revisado o 10 de maio de 2021].

¹⁰⁰⁰ Aínda que na páxina do propio Pacto de Milán non figura ningunha política pública ou práctica concreta implementada dentro deste marco por esta Administración Local.

¹⁰⁰¹ Programa de compostaxe municipal pioneiro que promove o aproveitamento dos residuos orgánicos mediante a súa recollida a través de colectores ou co tratamento en composteiros individuais e comunitarios para elaborar fertilizante en forma de compost. Máis información en <https://compostaxe.pontevedra.gal> [Revisado o 10 de maio de 2021].

¹⁰⁰² Máis información en <https://revitaliza.depo.gal/> [Revisado o 10 de maio de 2021].

¹⁰⁰³ Ver <http://sansadurnino.gal/san-sadurnino-moeche-cerdido-e-valdovino-impulsan-un-centro-comarcal-de-transformacion-alimentaria/> e <https://moeche.gal/o-centro-de-transformacion-agroalimentaria-chamarase-a-fusquenlla/> [Revisados o 10 de maio de 2021].

colaborativa e dun matadoiro móbil para o sacrificio de aves e coellos por parte das produtoras nas súas propias explotacións¹⁰⁰⁴.

No ámbito das políticas municipais, pódese salientar tamén a *Rede Municipal de Comedores Escolares* do Concello de Ames, pioneiro en Galicia na xestión municipal directa deste servizo público, que pivota en torno a obxectivos relacionados coa educación para a saúde, a convivencia e o ocio¹⁰⁰⁵. Así mesmo, alén do ámbito estritamente municipal, a *Reserva da Biosfera Mariñas Coruñesas e Terras do Mandeo*¹⁰⁰⁶ conta dende 2014 cun *Plan Alimentario*¹⁰⁰⁷, que ten entre os seus obxectivos: o fomento do emprendemento agroecolóxico, da accesibilidade a terras e recursos produtivos e do uso de variedades e razas autóctonas, a mellora da capacidade de transformación dos alimentos producidos localmente e a promoción do seu consumo, dinamizando CCC, mellorando a loxística de distribución das pequenas produtoras e a gobernanza, así como fomentando o asociacionismo e o cooperativismo para desenvolver un sistema agroalimentario sustentable, entre outros obxectivos vinculados á concienciación, á divulgación e á participación cidadá ou ao desenvolvemento de proxectos de innovación e colaboración entre axentes clave do territorio. Como concreción deste marco de actuación, destaca o proxecto de *EcoComedores da Biosfera*¹⁰⁰⁸, no que participan a GDR

¹⁰⁰⁴ Máis información en <https://daquidarredor.blogspot.com> [Revisado o 10 de maio de 2021].

¹⁰⁰⁵ Ver <http://tv.uvigo.es/matterhorn/30439> e <https://www.concellodeames.gal/es/transparencia/normativa-municipal/regulamento-rede-municipal-comedores-escolares-bos-dias-cole-e> e [Revisados o 10 de maio de 2021].

¹⁰⁰⁶ Este territorio é o segundo en superficie, o máis poboado e o de máis recente recoñecemento por parte da UNESCO entre as catro Reservas da Biosfera integramente comprendidas en territorio galego, albergando ata 17 concellos das comarcas da Coruña e Betanzos. Máis información en: <http://marinasbetanzos.gal>. Actualmente Galicia conta con outras tres Reservas da Biosfera situadas completamente no seu territorio e dúas compartidas con territorios limítrofes: a de *Terras do Miño* -a máis extensa e lonxeva- (<http://terrasdomino.deputacionlugo.org/>), a dos *Ancares Lucenses e Montes de Cervantes, Navia e Becerreá* (<http://osancareslucenses.deputacionlugo.org/gl/>), a da *Área de Allariz* (<https://www.areadeallariz.com>), a do *Río Eo, Oscos e Terras de Burón* -compartida con Asturias- (<https://www.turismoasturias.es/descubre/naturaleza/reservas-de-la-biosfera/osc-osco>) e a transfronteiriza do *Gerês-Xurés* -compartida con Portugal- (<https://www.reservabiosferageresxures.eu/es>) [Revisados o 10 de maio de 2021].

¹⁰⁰⁷ Ver <http://marinasbetanzos.gal/plan-alimentario/plan-alimentario-2014-2022/> [Revisado o 10 de maio de 2021].

¹⁰⁰⁸ Máis información en <http://marinasbetanzos.gal/plan-alimentario/consumo-ecoloxico-nos-centros-escolares/> [Revisado o 10 de maio de 2021].

Mariñas-Betanzos, a escola infantil municipal *A Caracola*¹⁰⁰⁹, alén doutros 11 centros educativos¹⁰¹⁰, e a *Asociación de Labregos Ecolóxicos de Galicia* (ALEGA).

Pola súa banda, na Reserva da Biosfera da *Área de Allariz* desenvólvese, entre outras moitas liñas de actuación, un programa de compostaxe de materia orgánica cuxo compost resultante é aproveitado por produtoras agroecolóxicas locais¹⁰¹¹. Así mesmo, en colaboración co Concello de Allariz e o GDR Limia-Arnoia, impulsa e apoia a celebración semanal -dende 2014- do *Mercado da Biosfera de Produtos da Reserva da Biosfera de Allariz*¹⁰¹², onde produtoras agroecolóxicas locais comercializan alimentos frescos e transformados. A este respecto, alén de mercados autoxestionados como os anteriormente referidos, cómpre indicar que por todo o territorio existen tamén diferentes mercados ecolóxicos organizados con maior ou menor periodicidade polas Administracións Locais, como o *Mercado dos Domingos* que se celebra semanalmente en verán en Ribadeo ou o *Mercado Ecolóxico* do Campo da Leña que se celebra o primeiro e terceiro domingo de cada mes na Coruña, a parte múltiples feiras e mostras de carácter anual ou puntual.

En suma, en base a aproximación aquí presentada, podemos inferir que, ao igual que sucede no conxunto do Estado español, en Galicia existe tamén un movemento agroecolóxico denso, dinámico e diverso, conformado por iniciativas de moi distinta índole, que tenden a articularse entre si ou con outras entidades afíns en diferentes espazos de participación e colaboración -como exploramos en Bisquert e Meira (2019a)-. Así mesmo, as propostas agroecolóxicas están a espertar unha atención cada vez máis por parte dalgunhas administracións locais e outras entidades de gobernanza territorial -como as Reservas da

¹⁰⁰⁹ Pioneira no desenvolvemento de eco-comedores escolares. Máis información en <https://www.facebook.com/EscolaACaracola> [Revisado o 10 de maio de 2021].

¹⁰¹⁰ O número de escolas abastecidas pode ser actualmente maior do que consta na páxina oficial da Reserva da Biosfera. Ver <https://www.laopinioncoruna.es/gran-coruna/2018/04/27/productores-ecologicos-comarca-pasan-abastecer-24070434.html> [Revisado o 10 de maio de 2021].

¹⁰¹¹ Ver <https://www.areadeallariz.com/explotaciones-ecologicas-fan-uso-do-compost-producido-en-allariz/> [Revisado o 10 de maio de 2021].

¹⁰¹² Máis información en <https://www.facebook.com/mercadobiosferaallariz/> [Revisado o 10 de maio de 2021].

Biosfera-, o cal pode constituír un importante elemento de impulso para o desenvolvemento e consolidación dos enfoques agroecolóxicos no contexto territorial galego. En conxunto, pódese considerar que, malia as limitacións existentes revisadas neste epígrafe (Ver Táboa 22), na actualidade se está a conformar en Galicia unha base social e institucional cun potencial cada vez máis relevante á hora de desenvolver estratexias de salto de escala que permitan acadar a masa crítica suficiente para promover liñas de transición social agroecolóxica neste territorio en prol da construción de sistemas agroalimentarios xustos e sustentables. En calquera caso, no Referencial Empírico desta tese exploramos estas consideracións, tratando de dilucidar se, como apuntamos, existe tal movemento e, de ser o caso, caracterízalo en base ás iniciativas agroecolóxicas actualmente presentes en Galicia, explorando así mesmo as súas dinámicas de articulación e cooperación entre si, con outras entidades e coas distintas Administracións Públicas, así como a súa eventual dimensión socioeducativa, en función das consideracións que presentamos no seguinte epígrafe.

Táboa 22. Limitacións e potencialidades para unha transición agroecolóxica en Galicia.

Limitacións	Potencialidades
Éxodo rural e concentración urbana no eixo atlántico; urbanización e «modernización» dos modos de vida	Forte vínculo cultural e emocional co rural; entidades e redes que traballan pola súa revitalización en base a modelos sustentables de xestión
Industrialización dos sectores agroalimentario e forestal	Estrutura territorial e da propiedade agraria baseada na pequena explotación familiar
Promoción da modernización e dos modelos neoliberais de desenvolvemento do sistema agroalimentario	Persistencia do CET, das prácticas campesiñas, de institucións comunais en torno á xestión de bens e de marcos comunitarios de relación social
Degradación e homoxeneización da dieta, concentración da comercialización agroalimentaria por parte do GDO	Dieta Atlántica como modelo saudable e sustentable, crecente preferencia por alimentos ecolóxicos, existencia de CCC articulados a nivel local
Contorna institucional desfavorable e orientada a modelos agroalimentarios vinculados ao capitalismo verde	Base sólida da Agroecoloxía a nivel académico, práctico, político e social, cun rico universo de iniciativas agroecolóxicas e unha atención emerxente por parte dalgunhas Administracións Públicas locais

Elaboración propia.

7. A CONFIGURACIÓN DUNHA DIMENSIÓN SOCIOEDUCATIVA DA AGROECOLOXÍA DENDE A EDUCACIÓN AMBIENTAL

Todo o mundo ten dereito a darse plena conta da clase de sistema do que forma parte como produtor, como consumidor, e como un de tantos miles de millóns de seres que poboan a Terra. Ten dereito a saber quen son os beneficiados co froito do seu traballo, a quen beneficia co que adquire e co que vende e ata que punto contribúe el mesmo a mellorar ou a deteriorar o patrimonio deste planeta que nos é común - Declaración de Cocoyoc, 1974 (PNUMA, 1981).

Para finalizar este extenso Referencial Teórico, neste último epígrafe explóranse sinteticamente as posibles sinerxías que se poden establecer entre a Educación Ambiental e a Agroecoloxía, para, na interface entre ambas, formular a proposta que dota de sentido a este traballo: a construción dunha dimensión socioeducativa da Agroecoloxía, así como a pertinencia e a relevancia desta dimensión nas iniciativas agroecolóxicas na súa posta práctica e na súa evolución. Neste sentido, exploramos as achegas coas que a Educación Ambiental, en especial dende a súa corrente sociocrítica ou ecoloxista -ou mesmo ecosocial-, pode contribuír na construción desta dimensión agroecolóxica emerxente.

Como apuntamos en Bisquert e Vargas (2018), o consumo constitúe un ámbito de especial relevancia para calquera abordaxe educativa orientada á promoción da sustentabilidade social e ambiental. Isto é así tanto pola súa centralidade na configuración das identidades e das sociedades actuais -no capitalismo globalizado, o consumo é tan importante na súa praxe como a produción-, como pola súa vinculación directa con todo tipo de impactos negativos sobre os ecosistemas e os dereitos das persoas que habitan amplas rexións do planeta. Dentro deste ámbito, a dieta, como construción social e cultural do consumo alimentario, e considerando a súa relevancia dentro da actual crise socioambiental, eríxese como un «obxecto» fundamental a ter en conta como punto de partida sobre o que construír prácticas educativas orientadas a transformar os sistemas agroalimentarios e transitar cara modelos socialmente máis xustos e ambientalmente máis sustentables.

Neste sentido, Porro (2012) sinala que, “nas sociedades occidentais, as prácticas de consumo ocupan o eixe fundamental do proceso de articulación entre a produción e a reprodución social” (Porro, 2012, p. 16), provocando, entre outros resultados, dinámicas sociais de “atomización, desculturalización e extensión de estilos de vida insáns, tanto física como mentalmente” (p. 16). Porén, concordamos con este autor en que, malia a súa centralidade, trátase dun ámbito pouco ou mal abordado. A este respecto, parécenos oportuno recuperar aquí a Max-Neef (1994):

Cando a forma de produción e consumo de bens conduce a erixir os bens en fins en si mesmos, entón a presunta satisfacción dunha necesidade emborralla as potencialidades de vivila en toda a súa amplitude. Queda, alí, abonado o terreo para a confirmación dunha sociedade alienada que se embarca nunha carreira produtivista sen sentido. A vida ponse, entón, ao servizo dos artefactos en vez dos artefactos ao servizo da vida. A pregunta pola calidade de vida queda recuberta pola obsesión de incrementar a produtividade dos medios (Max-Neef, 1994, p. 51).

Precisamente dende o marco de referencia establecido por Max-Neef (1994) con relación ás necesidades e satisfactores, Porro (2009) achega a seguinte reflexión con relación á toma de consciencia sobre os impactos e implicacións asociadas ao consumo:

Todos os satisfactores non son igual de eficaces fronte a unha necesidade, e á súa vez unha necesidade pode satisfacerse con varios satisfactores. Desde esta formulación, o consumo consciente non pode propoñer reprimir necesidades senón máis ben reformular satisfactores. É dicir, ver si realmente cobren as necesidades na súa esencia e/ou se hai satisfactores de menor impacto (p. 6).

Dende esta perspectiva, concordamos con Porro (2009) ao considerar que, no contexto actual, “a sociedade se enfrenta [...] a unha complexa situación: debe cuestionar o seu sistema de necesidades e satisfactores en conxunto, xa que implica un despregue de recursos insostible e unha dubidosa capacidade de satisfacción de moitas necesidades” (p. 7). E, diante a tentación de ver nesta desexable revisión unha ameaza para os estándares actuais de benestar e calidade de vida, este autor sinala que “pode que ao reformular as necesidades/satisfactores en pro da sustentabilidade non esteamos

necesariamente renunciando ao benestar” (Porro, 2009, p. 7), posto que “os actuais satisfactores de necesidades (que implican un alto peso en forma de materiais, enerxía e residuos, por un lado, e de desigualdade, polo outro) non son nin os únicos nin necesariamente os mellores” (p. 7).

En relación concreta coa dieta, como concreción cultural do consumo no ámbito alimentario, os programas de educación alimentaria téñense reducido en grande medida ás recomendacións de carácter meramente nutricional contidas nas recomendacións e guías publicadas dende diferentes institucións de referencia no ámbito sanitario. Estas guías aspiran a constituírse como ferramentas educativas, tratando esencialmente de trasladar dun xeito simplificado á poboación o coñecemento científico, confiando en que unha cidadanía mellor informada tome mellores decisións no ámbito do consumo alimentario (Manera e Salvador, 2020). Neste sentido, en vista dos resultados obtidos con relación aos patróns da dieta no Estado español, dende a FEN conclúese que “é necesario seguir traballando na educación nutricional da poboación para fomentar a alimentación saudable” (Del Pozo *et al.* 2012, p. 135).

Porén, como apunta De Schutter (2011), “os orzamentos públicos para a educación nutricional non están á altura dos presupostos de publicidade das empresas de comida rápida e de refrescos” (p. 20). Ademais, unha das principais debilidades identificadas por Afshin *et al.* (2019) nas políticas para mellorar a dieta en termos nutricionais é que “só se dirixen aos consumidores, pero non á ampla gama de factores interconectados, como a produción, o procesamento e a distribución de alimentos, que existen en todo o sistema alimentario” (p. 1969). Por esta razón conclúen que, “en vista da magnitude da carga de morbilidade atribuíble á dieta e as limitacións das intervencións existentes, necesítase con urxencia o desenvolvemento de novas intervencións no sistema alimentario” (p. 1969). Sen embargo, polo xeral, os programas de educación alimentaria adoitan estar “máis orientados a inducir hábitos alimentarios saudables ou a reducir a desconfianza do consumidor que a subministrar ao cidadán a información que posibilitaría a súa autonomía e capacidade de elección

e participación nos asuntos públicos relacionados coa alimentación” (Gómez-Benito e Lozano, 2014). Deste xeito, afóndase na alienación coa alimentación xa existente entre as consumidoras, e, en particular, cos procesos produtivos e co conxunto da cadea agroalimentaria.

Alén diso, o réxime agroalimentario hexemónico tamén exerce unha importante presión sobre o tipo de educación alimentaria adoptada a nivel institucional. Por exemplo, no caso da industria porcina no Quebec, Sauvé (2007) denuncia as estratexias seguidas neste sentido por parte das administracións e os *lobbys* empresariais na significación «oficial» da problemática: centrar a atención no desenvolvemento tecnolóxico para atenuar os impactos e financiar campañas educativas destinadas a contradicir a opinión daqueles que non comprenden as realidades do sistema agroalimentario contemporáneo. Neste sentido, a autora pon como exemplo unha serie de fichas pedagóxicas deseñadas polo *cluster* provincial do gando porcino destinadas ao alumnado de primaria, e que obviamente sitúan a gandería industrial como a mellor opción a todos os niveis: nutricionais, sociais, ambientais, etc.

Neste sentido, coincide plenamente con Agúndez-Rodríguez e Bonill (2013) ao afirmar que a educación do consumo debería constituír unha educación de carácter honestamente político, básica para activar o empoderamento e a mobilización cidadá, especialmente cando se supera a perspectiva estrita do «consumo responsable», centrada en hábitos de consumo individuais e que se restrinxe a ofrecer receitas ou medidas concretas sen perspectiva crítica nin sistémica. Dende esta perspectiva crítica, situada e de vocación transformadora, será mester incorporar, ademais, o enfoque do «consumo participativo», facilitando espazos e competencias para a participación na esfera pública en torno ao consumo, así como o enfoque do «consumo orientado á xustiza» - social e ambiental-, fomentando a prelación do xusto sobre o normativo, do colectivo sobre o individual e a capacidade de reflexión sobre o consumo como poder de acción e transformación da realidade. Para iso é preciso ofrecer ferramentas de análise e reflexión autónoma que animen a actuar consecuentemente á hora de tomar decisións, consumir e participar. Unicamente dende unha educación do consumo que integre estas dúas perspectivas resultará factible realmente promover modelos

de dieta que, no sentido descrito por Johnston *et al.* (2014), integren dimensións ambientais, ético-políticas, culturais e socioeconómicas.

Para tal efecto, cómpre superar a tentación de ofrecer solucións pechadas e recomendacións normativas, para pensar en como activar entre as consumidoras posicionamentos críticos e autónomos para co propio acto do consumo e todas as súas implicacións, que cuestionen a satisfacción automática -e dirixida dende o mercado por múltiples e potentes estímulos- das necesidades percibidas. Ou, como o expresa Max-Neef (1994):

non se trata de relacionar necesidades unicamente con bens e servizos que presuntamente as satisfán, senón de relacionalas ademais con prácticas sociais, formas de organización, modelos políticos e valores que repercuten sobre as formas en que se expresan as necesidades. [...] non basta especificar cales son os satisfactores e bens económicos dominantes [...], senón presentalos ademais como produtos historicamente constituídos e, polo tanto, susceptibles de ser modificados (p. 51-52).

En definitiva, consideramos que, en base a ao seu carácter eminente social, cultural e político, o consumo, e a dieta como a súa concreción no ámbito alimentario, constitúe un elemento que transcende a esfera exclusivamente privada á que tradicionalmente se ten circunscrito, para situarse, coas súas múltiples implicacións, interaccións e construcións sociais, no terreo do público e o social. É por este motivo que é un fenómeno que é obxecto da participación das Administracións Públicas, tanto á hora de regular as prácticas dos diferentes axentes do sistema agroalimentario, como para informar e ofrecer unha referencia fiable ás consumidoras. Sen embargo, trátase dunha cuestión que tamén merece ser abordada dende a perspectiva do exercicio da cidadanía, en tanto que, polas súas implicacións e externalidades, o consumo alimentario e a configuración da dieta aluden directamente á responsabilidade social fronte terceiras partes que se poden ver eventual ou potencialmente afectadas polas decisións e hábitos alimentarios adoptados: produtoras e outros colectivos humanos vulnerables ao devir do sistema agroalimentario, sistemas públicos como o sanitario que dedican recursos comúns a atender doenzas asociadas á dieta, animais explotados pola gandería industrial, ou os propios ecosistemas que

constitúen o soporte material imprescindible para o desenvolvemento da vida e das sociedades humanas.

Como afirma Porro (2012), “a transición cara a sustentabilidade non se constrúe exclusivamente dende o consumo, pero temos claro que este ten que xogar un papel central” (p. 16). Deste xeito, concordamos con Proulx e Sauvé (2007) cando afirman que “os consumidores [...] forman parte integrante á vez do problema e da súa solución” (p. 9). Porén, se ben a primeira vertente quedou reflectida no cuarto epígrafe, consideramos que a segunda unicamente se poderá desenvolver, alén de cun coñecemento menos nesgado da capacidade, posibilidades e ámbito real de elección da cidadanía ante o consumo - neste caso alimentario-, mediante enfoques educativos participativos e orientados á mobilización social (Alonso, 2005).

7.1. A Educación Ambiental Sociocrítica ou Ecoloxista como ferramenta socio-pedagóxica para a transformación social

O distintivo humanístico máis decisivo é a desobediencia xusta ou a rebeldía fronte a inxustiza (Rivas, 2020)

A Educación Ambiental é un campo amplo, complexo e diverso (Sauvé, 2006), e incluso conflitivo e controvertido (Laffite, 2015), no que concorren unha grande cantidade de correntes e enfoques que mesmo adoptan posicións, discursos e prácticas contrapostas ou, canto menos, diverxentes (Sauvé, 1999; 2005) que terminan por condicionar as prácticas educativas desenvolvidas. Deste xeito, o seu carácter multidisciplinar e multi-paradigmático (Meira, 1991) obríganos a situar a perspectiva deste campo que tomamos como referencia nesta tese.

Caride e Meira (2001) reducen dita diversidade de enfoques a tres grandes correntes paradigmáticas: unha «conservacionista», que conta cunha maior traxectoria histórica e recoñecemento social, vinculado á protección dos ecosistemas, e en particular daqueles que presentan, por diferentes motivos, un especial valor ambiental; outra asociada á noción de Educación para o Desenvolvemento Sostible (EDS), vinculada ao marco político-económico homónimo, e orientada fundamentalmente a fomentar cambios individuais dentro das marxés e da lóxica do

mercado; e unha terceira corrente de carácter transformador ou «sociocrítico», aliñada cos enfoques ecoloxistas presentados no subepígrafe 4.3. Deste xeito, este último enfoque pode ser entendido precisamente en oposición á corrente ambientalista dominante, que comprende os enfoques conservacionista e do DS, nos que “non se propoñe unha alternativa global, ao preocuparse fundamentalmente por mellorar as accións dos seres humanos sobre a natureza para conservala e para que sexa economicamente produtiva” (Caride e Meira, 2018, p. 171). Por contra, dende a EA ecoloxista -tamén denominada ecosocial ou socio-crítica- “considéranse inevitables cambios radicais nas nosas formas de vida social e política, na economía e os seus estilos de desenvolvemento, produción e consumo” (p. 171). Trátase, polo tanto, dun enfoque que esixe prácticas educativas “orientadas a estimular a acción colectiva para a transformación social co obxectivo dunha nova racionalidade ambiental” (Caride e Meira, 2007).

Ao igual que se apunta en Bisquert *et al.* (2019), e en coherencia co exposto ata este punto do Referencial Teórico, no marco desta tese aliñámonos con esta terceira corrente, abertamente orientada “a estimular a acción colectiva para a transformación social” (Caride e Meira, 2007, p. 155) e cunha vocación emancipadora que a superpoñe coas perspectivas máis críticas e transformadoras da Educación Social, ámbito profesional de formación inicial do doutorando. Situámonos, polo tanto, nunha perspectiva que se contrapón ás correntes hexemónicas da Educación Ambiental promovidas dende organismos e institucións internacionais vinculadas ao marco do DS (Meira, 2015; González-Gaudio, 2020), asociadas á corrente ambientalista, en tanto que consideramos que, no marco de ditas correntes, “en demasiadas ocasións a Educación Ambiental xoga un papel meramente discursivo, ao servizo da lexitimación e ocultación das motivacións últimas dunha racionalidade económica insostible” (Caride e Meira, 2001, p. 80).

Deste xeito, entendemos que o obxectivo da Educación Ambiental é promover o pensamento crítico ante os problemas ambientais, mais tamén a identificación de alternativas e a estimulación da axencia cívica, para que a crítica poda ser construtiva, e non deveña cinismo e

inacción¹⁰¹³. Dende este punto de vista, rexeitamos enfoques baseados unicamente na alfabetización científica, dado que

o feito de que os suxeitos sexan conscientes da problemática ecolóxica ou que teñan unha formación científica ampla sobre o medio ambiente non garante que queiran ou podan actuar sempre e en calquera situación con criterios de racionalidade ambiental, máxime cando o sistema está estruturalmente deseñado para que non poda ser así (Caride e Meira, 2001, p. 90)

Segundo Barba, Morán e Meira (2017), a tendencia maioritaria no campo da Educación Ambiental a orientar as súas intervencións “cara colectivos con pouca capacidade de incidir na realidade social, como a infancia”, responde a unha estratexia, apoiada na financiación pública, “dos poderes fácticos para impoñer os seus intereses e reorientar as prácticas educativo-ambientais cara posturas politicamente máis inocuas” (p. 146-147). Ante dita tendencia, á Educación Ambiental sociocrítica correspóndelle asumir aberta e honestamente unha perspectiva política se realmente aspira a promover as transformacións ecosociais da transcendencia que requiren os tempos e circunstancias de urxencia actuais. Entendemos, polo tanto, a Educación Ambiental sociocrítica como un posicionamento honestamente político en torno á práctica educativa (Freire, 2001; Gutiérrez, 2002), en tanto que “invocar a neutralidade é unha falacia que non se sostén, xa que oculta a realidade e non fai senón reproducir a orde establecida e os intereses dos sectores máis poderosos” (Carbonell, 2019, p. 19). Neste sentido,

recoñecer o estado de colapso do modelo civilizador que ten guiado a marcha da humanidade durante os últimos dous séculos e actuar en consecuencia obriga a romper as cadeas que mantiveron a praxe da educación ambiental presa do mito prometeico do crecemento económico como desenvolvemento (González-Gaudiano e Meira, 2020, p. 170).

Trátase, polo tanto, dunha educación para o cambio, que “busca ampliar a base social e compartir experiencias, competencias e ferramentas que sosteñan os procesos de transición ecosocial a nivel

¹⁰¹³ Como apuntan Billé *et al.* (2017), ante a complexa situación de crise que estamos a vivir e a perspectiva dun posible colapso civilizatorio, “cómpre evitar o fatalismo e a negación, que son as dúas estratexias psicolóxicas de adoitan xerar os discursos catastrofistas, e privilexiar a articulación dun «catastrofismo ilustrado» pedagóxico, proclive a desbloquear os posibles para provocar a acción” (2017, p. 91).

comunitario, ao mobilizar e empoderar a grupos humanos e organizacións para crear outros coñecementos e competencias” (González-Gaudiano e Meira, 2020, p. 165). Dende esta perspectiva, en liña coa concepción freiriana que entende a educación como un motor de transformación e emancipación social (Freire, 1973), este enfoque ecoloxista da Educación Ambiental nutriuse en grande medida da tradición do movemento ecoloxista, así como das perspectivas da ecoloxía política e do ecoloxismo popular (Caride e Meira, 2018). Por este motivo, é preciso recoñecer aos movementos sociais vinculados ao ecoloxismo -dende o ecoloxismo político do último terzo do século XX ata os postecoloxismos contemporáneos- como un referente de primeira orde tanto para a investigación como para o desenvolvemento da praxe educativo-ambiental. A este respecto, resulta particularmente pertinente o traballo desenvolvido por Pardellas *et al.* (2017) en torno ao estudo e recoñecemento de experiencias educativo-ambientais salientables no seo dos movementos sociais de corte ecoloxista, como o movemento de comunidades en transición.

En definitiva, trátase dunha Educación Ambiental que apunta cara a promoción e o acompañamento dunha cidadanía activa, empoderada e comprometida coa transformación social, dirixida á construción dunha nova cultura da sustentabilidade (Meira e Torales, 2020) ou mesmo para avanzar cara o decrecemento (García-Díaz, Fernández-Arroyo, Rodríguez-Marín e Puig-Gutiérrez, 2019), que, para tal efecto, se apoia e, ao mesmo tempo, promove dinámicas de acción social colectiva e para a construción de novas formas de cidadanía -como a «ecocidadanía»- que apuntan cara ditos horizontes.

Con relación á cuestión agroalimentaria, como punto de partida, consideramos que unha Educación Ambiental crítica e transformadora debe actuar, en primeiro lugar, para cuestionar e superar a naturalización cultural da degradación e homoxeneización da dieta imposta polas leis do mercado globalizado e polo réxime agroalimentario dominante. Este desvelamento -no sentido que utiliza Bourdieu (1997) cando fala da socioloxía como un arma para «desencantar» á sociedade- resulta esencial para producir respostas colectivas como contrapartida ao modelo hexemónico de produción e

consumo de alimentos (Damo, Brandão e Meira, 2015). Neste sentido, a poboación adulta, como principal responsable na toma de decisións sobre os consumos alimentarios, ben sexan familiares, individuais, colectivos, institucionais, etc., debe constituír o colectivo prioritario ao que orientar estratexias e accións relacionadas con esta cuestión (Bisquert e Agúndez-Rodríguez, 2021).

En todo caso, a práctica da Educación Ambiental en torno á cuestión alimentaria non pode quedar restrinxida á promoción de patróns sustentables de dieta, de xeito análogo ao que dende a educación alimentaria ou nutricional se trata de facer con respecto á promoción de dietas saudables. E menos aínda si o que pretendemos é promover o compromiso social necesario para afrontar un escenario de urxentes e necesarias transicións como no que nos encontramos, xa que

nas transicións, con necesidades e demandas sociais moi diferentes, [é] necesario dotar ás persoas das ferramentas para habitar un mundo complexo e cambiante, e dispoñer de valores, coñecementos e habilidades ben distintas. Así, faise necesaria unha profunda revisión das políticas educativas, que deberían enfocarse á construción dunha cidadanía ecolóxica (Prats *et al.*, 2016, p. 209-210).

Con esta orientación, apúntase cara unha re-construción social da dieta e ao despregue de propostas de interacción e configuración dos sistemas agroalimentarios baseadas na mobilización e na articulación de alternativas integrais ao sistema agroalimentario hexemónico. Os contextos nos que poñer en práctica esta perspectiva da Educación Ambiental en torno á alimentación son múltiples e variados. Un claro exemplo é o da Agricultura Urbana, sempre que esta sexa entendida como unha práctica que supere a súa compoñente exclusivamente lúdica ou de provisión alimentaria complementaria, e se comprenda como un exercicio de SobA e do dereito á cidade como re-apropiación colectiva e comunitaria dos espazos urbanos, no xa referido sentido defendido por Durand (2017), así como un escenario para propiciar lecturas críticas do sistema agroalimentario hexemónico e para articular alternativas ao mesmo. Desde esta perspectiva, de entre a ampla tipoloxía de formatos identificada por Duchemin (2013), resulta especialmente idóneo o modelo das hortas colectivas, “compostas por unha parcela única, cultivada conxuntamente por un grupo de

membros” (p. 44). No caso das hortas municipais ou doutros modelos de carácter institucional -os máis recorrentes na nosa contorna-, se ben tamén atesouran un grande potencial social e educativo, resulta imprescindible que incorporen programas e equipos educativo-ambientais, que, entre outras accións, promovan a articulación e a mobilización das persoas usuarias do servizo e a súa participación na dimensión socioeducativa deste, tal como foi demandado no caso da rede de hortas urbanas municipais de Santiago de Compostela (Bisquert, 2017). En todo caso, constitúen espazos nos que as persoas que participan canto menos experimentan cambios relevantes nas súas formas de relacionarse coa construción da dieta que van máis alá das súas expresións produtivas e nutricionais (Puigdueta, Aguilera, Cruz, Iglesias, Sanz-Cobena, 2021). Pola súa banda, os *Equipamientos de Educación Ambiental* (Serantes, 2005) tamén poden desempeñar un rol relevante neste sentido, ao ser centros de referencia estables para as comunidades locais, sempre que o equipo educativo teña a formación adecuada, se integren programas e intervencións relacionadas coa alimentación e as súas implicacións socioambientais dende unha perspectiva sistémica, crítica e emancipadora, e se adopte unha “óptica de mobilización social e de perspectiva sociocultural nas actividades” (Carvalho, Meira e Azeiteiro, 2017) que consiga involucrar á comunidade na creación e articulación de alternativas agroalimentarias.

7.2. Expresións emerxentes da cidadanía e movementos sociais: na procura dunha Cultura da Sustentabilidade

On apprend à apprendre les uns avec les autres, les uns des autres. On apprend la démocratie en vivant une expérience démocratique. On s'exerce à la communication dialogique, celle qui respecte l'autre, qui reconnaît les valeurs qu'il porte et vise la construction de savoirs. On apprend à se mettre en projet, ensemble. On apprend la patience, la tolérance, la solidarité, l'authenticité. On apprend qu'il n'est pas si facile d'apprendre tout cela, que la déception est souvent au rendez-vous. Se certains apprennent malheureusement à se taire [...], la plupart apprennent à ne pas se décourager. On apprend qu'on a tellement besoin les uns des autres (Sauvé, 2007).

Dentro desta perspectiva sociocrítica da Educación Ambiental, cobra unha especial relevancia a promoción de novas formas de

entender a cidadanía vinculadas a éticas ecolóxicas e comprometidas co cambio social, tamén en torno á cuestión alimentaria.

Máis concretamente, trátase de promover o empoderamento en torno á alimentación, evidenciando o carácter político do seu consumo dadas ás súas implicacións sociais e ambientais. Como propoñen Gómez-Benito e Lozano (2014), dende a súa perspectiva de «cidadanía alimentaria» (Lozano-Cabedo e Gómez-Benito, 2017), para construír colectivamente unha alimentación sa, suficiente, de calidade, sustentable e xusta, esta debe entenderse como un dereito social e un ámbito para a mobilización de consumidoras, produtoras e distribuidoras comprometidas na construción dun novo modelo alimentario. Un modelo baseado na autonomía e a capacidade de elección, así como en intervencións colectivas en decisións políticas e estruturais. Coincídese así con Sauv   (2013; 2014; 2017) en que, para fomentar a «ecocidadanía», cómpre poñer en práctica a dimensión crítica e política da Educación Ambiental para contribuír a desenvolver competencias e alentar ás persoas a ser axentes activos, promovendo aprendizaxes colectivas e na acción e a mobilización de saberes, partindo dun compromiso común, construíndo pensamento crítico e asumindo posturas éticas na práctica da Educación Ambiental. Deste xeito, dende esta perspectiva ecocívica promóvense procesos participativos para a construción colectiva de modelos sustentables de sociedade (Limón-Domínguez, García-Rebolo, L. e Ruiz-Morales, 2002). Estes enfoques comparten moitos nexos de un  n co modelo de «cidadanía ecolóxica», que segundo Dobson (2010), debe basearse na asunción de responsabilidades ecolóxicas para co planeta e os seus habitantes, as cales non poden ser recíprocas debido ao carácter desigual da pegada ecolóxica xerada polos distintos estilos de vida, e na actuación consecuente e responsable para constr  ir sociedades sustentables e xustas.

Así mesmo, estas perspectivas coinciden en grande medida coa formulación dunha «cidadanía global» por parte de Vargas *et al.* (2015), que incorpora a esixencia dunha

acción organizada dende a sociedade civil para xerar procesos de transformación da realidade, fundamentados na participación activa e crítica,

exercitada como un acto de responsabilidade individual e colectiva. Un exercicio cidadán que dea lugar á transformación persoal e social, na liña de capacitar aos suxeitos para o desenvolvemento dunha vida comprometida nun ámbito cambiante, complexo, conflitivo e de dimensións planetarias (p. 20).

Trátase, en calquera caso, de promover e acompañar o despregue do que Hansotte (2005) denomina «as intelixencias cidadás», que se desenvolven na acción colectiva en torno ás necesidades compartidas de articulación social e confrontación daquelas realidades que se consideran inxustas. Estas concrétanse, respectivamente, en intelixencias «narrativas», para xerar discursos e novas formas de entender o mundo, e «argumentativas», para dotar de forma ao fondo das reivindicacións, por unha banda, e «deconstrutivas», para cuestionar a orde establecida, e «prescriptivas», para esixir ás autoridades competentes os cambios que se considera necesario acometer, pola outra. Con relación ao carácter do movemento agroecolóxico e das iniciativas que o compoñen, cabería engadir, pola nosa parte, unha terceira dimensión creativa, baseada na xeración colectivas de alternativas á realidade que se rexeita e que se pretende transformar, baseada nunha intelixencia «autocrítica», para revisar o impacto que xeramos sobre outras persoas e sobre os ecosistemas, e nunha intelixencia «construtiva» ou «propositiva», que se concreta no deseño e posta en práctica colectiva das devanditas alternativas (Ver Táboa 23).

Táboa 23. Esquema ampliado das intelixencias cidadás.

Para unirse	Para afrontar	Para (re)crear
Narrativa Contar e manifestar a favor do xusto	Deconstrutiva Cuestionar o argumentario hexemónico Desenmascarar o arbitrario	Autocrítica Revisar as nosas inxustizas, privilexios, relacións de poder e contribucións a sistemas inxustos
Argumentativa Articular e apoiar colectivamente as reivindicacións Deliberar coas outras persoas para definir que é xusto	Prescriptiva Esixir cambios para un devir máis xusto	Construtiva/Propositiva Deseñar, xerar, desenvolver e experimentar colectivamente alternativas, outras realidades posibles

Elaboración propia a partir da proposta de intelixencias cidadás de Hansotte (2005), ampliada -en sombreado- polo autor deste traballo.

No que se refire concretamente á alimentación e ao seu consumo, son cada vez máis as miradas e voces que perciben este último como un acto eminentemente político que todas as persoas realizamos a diario (Villadiego e Castro, 2015). Porén, como matiza Porro (2009), “intentar que o exercicio de «auto-contención» que requirimos facer masivamente como sociedade se formule en termos exclusivamente individuais e voluntarios é totalmente equivocado” (p. 7). Neste sentido, este autor engade que

unha nova cultura de consumo que axude a reconstruír novos sistemas de satisfactores, así como novas concepcións de benestar, é imprescindible. Esta nova cultura non pode xurdir individualmente nin tampouco ser deseñada pola vía dun decreto desde arriba, nin tampouco pode xurdir sen transformar unhas estruturas contraditorias. Eses novos satisfactores xurdirán da interrelación das esferas persoais e colectivas, económicas, culturais... E nese vasto campo de experimentación entre necesidades reais e falsos satisfactores, alá onde se pon a proba aquilo de que se pode vivir mellor con menos, é onde o consumo consciente e transformador¹⁰¹⁴, tanto no plano persoal como no colectivo, ten moito que aportar (Porro, 2009, p. 7).

Ante os riscos que entraña o tratamento do consumo dende a perspectiva do mercado (Porro, 2012), Agúndez-Rodríguez (2017) presenta unha abordaxe a dito ámbito dende unha orientación ecocidadá, un modelo de acción educativo-ambiental sobre o consumo (Gutiérrez e Agúndez-Rodríguez, 2013) que se concreta na adopción de metodoloxías dialóxicas e participativas baseadas en contextos de aprendizaxe onde as persoas poden examinar os seus valores, percepcións e actitudes sobre o consumo. O obxectivo é que asuman responsabilidades sobre os seus propios actos e sobre o seu papel na sociedade, evitando dogmatismos e receitas, suscitando análises complexas e reflexións crítico-creativas, favorecendo a toma autónoma de decisións e poñendo o foco nas solucións cidadás -é dicir, colectivas- que impliquen a transformación social e a xeración conxunta de

¹⁰¹⁴ Sobre as diferentes adxectivacións que reciben estas formas politizadas de consumo, recoméndase ver <https://opcions.org/es/opinion/consumo-consciente/>. E para profundar na recente evolución deste tipo de consumo no Estado español, ver <https://www.elsaltodiario.com/consumo/a-donde-va-consumo-consciente> [Revisados o 10 de maio de 2021].

alternativas. Os modelos educativos baseados na ecocidadanía cobran especial relevancia para perspectiva da Educación Ambiental aquí adoptada en tanto que confrontan abertamente a cooptación da educación en todos os seus ámbitos -incluíndo o ambiental- que se practica ou se deixa practicar dende o mercado, promovendo a adopción de miradas críticas e abertas á proposición de novos modelos económicos socio-ecoloxicamente equilibrados dende a aprendizaxe na acción colectiva (Sauvé e Asselin, 2017).

Desenvólvese deste xeito, a través das construcións de novos relatos e experiencias colectivas cidadás, unha Cultura da Sustentabilidade (Herrero *et al.*, 2011) que ofrece un horizonte alternativo ao DS, propoñendo un modelo baseado no respecto aos límites da natureza, a igualdade entre seres humanos e os ecosistemas que habitan e a construción de novas formas de convivencia ambientalmente máis respectuosas, así como máis cooperativas, xustas e comunitarias, a través da redistribución, a articulación e a cooperación social e a inclusión sociocultural. Dende esta perspectiva, enténdese que o consumo “debe pasar de ser un fin en si mesmo, a ser un instrumento ao servizo da satisfacción racional das necesidades, a conservación de recursos naturais e o bo estado dos ecosistemas (p. 143). Esta proposta de horizonte común artículase nas seguintes liñas de acción colectiva a promover, que sintetizamos a partir da obra das autoras e que tomamos como referencia para o enfoque educativo-ambiental aquí adoptado:

- Colocar a vida no centro da reflexión e da experiencia.
- Vincularse ao territorio próximo e poñer en valor a cultura local, como xeito de preservar a diversidade biocultural e a resiliencia comunitaria -relocalizando, por exemplo, a dieta e os sistemas agroalimentarios-.
- Alentar a diversidade, en todas as súas formas, pola riqueza que esta atesoura.
- Recoñecer e valorar a alteridade en todos os sentidos: cultural, funcional, sexual, etc.
- Tecer comunidade e poder comunitario, para recuperar a soberanía cidadá e poder de decisión.

- Proverse de saberes que nos achegan á sustentabilidade, de xeito transdisciplinar, baseándose no coñecemento científico, mais tamén recoñecendo, recuperando, mantendo e facendo uso dos saberes populares e tradicionais, vinculados aos territorios e aos modos de vida máis simples e menos dependentes da sociedade de consumo e as súas dinámicas.
- Desenmascarar e denunciar o actual modelo de desenvolvemento como fonte de violencias e graves desaxustes socioambientais.
- Experimentar alternativas, xa existentes ou innovadoras, que apunten cara a configuración dun modelo de consumo acorde aos principios da CdS.

Como apuntan Prats *et al.* (2016) a este respecto:

Existe suficiente aprendizaxe acumulada a través dun abano de experiencias de movementos sociais que aluman outros paradigmas máis acordes ao contexto das transicións. Algunhas iniciativas xa experimentadas son: movemento de simplicidade voluntaria, cidades en transición, movemento lento e, en aras dunha maior resiliencia, as chamadas «iniciativas comunitarias de sustentabilidade» (que engloban grupos de consumo agroecolóxico, mercados de intercambio de obxectos, consumos colaborativos, redes de intercambio, moedas sociais, bancos de tempo, hortas colectivas, investimento doméstico colectivo, xestión comunitaria de residuos ou grupos de crianza compartida) (p. 213).

Desde esta perspectiva, e con relación á cuestión alimentaria, a Educación Ambiental non pode ignorar como referente principal a experiencia e as propostas procedentes de sectores mobilizados da cidadanía que xa dirixen os seus esforzos á configuración de sistemas agroalimentarios socialmente xustos e ecoloxicamente responsables, relocalizados e adaptados aos ciclos naturais e aos ecosistemas onde se sitúan, baseados en redes e modelos horizontais de relación socioeconómica e toma de decisións que afondan na democratización do sector agroalimentario, dando un maior protagonismo a produtoras e consumidoras en circuitos cada vez máis curtos de comercialización para reducir impactos, distancias, intermediarios, concentracións de poder, etc. Neste sentido, si existe un campo de investigación e acción colectiva que resulte especialmente interesante tomar como referencia

dende a perspectiva educativo-ambiental que aquí se defende é, sen dúbida, o da Agroecoloxía.

Neste sentido, resultan de especial relevancia as estratexias de mobilización e acción colectiva xa existentes en torno á práctica do consumo e a construción de sistemas agroalimentarios alternativos dende unha perspectiva agroecolóxica. Estas estratexias poden servir como modelo a replicar ou a empregar como inspiración para xerar novas respostas colectivas ás necesidades ou situacións ás que se pretende facer fronte, máxime nunha coxuntura de emerxencia climática, mediante as necesarias adaptacións aos contextos e ás circunstancias das persoas que as queren emprender. Este tipo de experiencias constitúen, segundo Lema-Blanco *et al.* (2015) “exemplificantes espazos de innovación comunitaria nos que a cidadanía se converte en axente educador” (p. 32), nos que se xeran marcos socioculturais alternativos e se achegan novas ferramentas sociais e aprendizaxes individuais e colectivas, así como se ensaian novas formas de gobernanza e dinámicas de empoderamento cidadán, autoeficacia e desenvolvemento de novas capacidades. Na mesma liña, Couceiro *et al.* (2016), en referencia concreta aos GdC, aínda que ampliable ás iniciativas agroecolóxicas no seu conxunto, apuntan que estas desempeñan unha importante función socioeducativa, difundindo e xeneralizando modelos alternativos de produción e consumo, constituíndo unha avanzada sociocultural e actuando como axentes promotores dunha cultura agroalimentaria alternativa.

Nesta mesma liña, no caso concreto da mobilización cidadá fonte aos impactos locais do modelo agroindustrial, Proulx e Sauvé (2007) constatan a “importancia do compromiso cidadán, valente e solidario” (p. 9), e consideran que “a perseveranza, a raizame no medio e a implicación social son valores fecundos a promover” (p. 9). Neste sentido, apuntan que “todas estas posicións en favor dunha agricultura sa, ecolóxica e solidaria, evidencian o reforzamento dunha cidadanía cada vez máis consciente, informada, crítica e responsable” (p. 9).

Así mesmo, igualmente en referencia ás resistencias ao modelo agroindustrial, Sauvé (2007) considera, dende a perspectiva da ecocidadanía, que “dende unha óptica positiva (sen ser *naïve*), cómpre

considerar as achegas esenciais a máis longo prazo do compromiso cidadán” (p. 322), en tanto que “xera unha importante aprendizaxe colectiva no seo dos comités de cidadáns e contribúe (mesmo humildemente) a un cambio cultural maior no seo da nosa sociedade en xeral” (p. 322). Cun sentido cívico-estratéxico e tamén socio-educativo, a mesma autora apunta que,

en lugar de superpoñer unhas loitas locais a outras, apréndese a cimentalas xuntas cunha significación política, non nun sentido partidista, senón no sentido dun proxecto social que se constrúe colectivamente, cara a unha democracia participativa, cara a una agricultura responsable, cara a unha [SobA] (p. 322).

Desta maneira, segundo Sauv   (2007),

pasar a un enfoque proactivo [...] conv  rtese na ocasión de apropiarse do medio de vida, de aprender a traballar xuntos, constr  ir (a longo prazo) un tecido social máis forte e dotarse dos medios para concibir e realizar proxectos creativos que ilustren os valores de autonomía e solidariedade, tal como se definen no contexto de cada comunidade (p. 322).

En suma, concordamos con Sauv   (2007) ao considerar que as experiencias de acción colectiva constitúen “verdadeiras obras de educación comunitaria e popular, onde aprendemos xuntos e    nosa maneira, compromet  ndonos e transformando o mundo,    escala inicial da nosa contorna de vida” (p. 337).

7.3. Agroecoloxía e Educación Ambiental: cara a definición da dimensión socioeducativa da Agroecoloxía e do movemento social agroecolóxico

Se ben xa existen traballos que exploran as implicacións educativas da Agroecoloxía dende distintas perspectivas (Lieblein, Breland,   stergard, Salomonsson e Francis 2007; Lieblein,   stergaard e Francis C., 2007; Mer   on *et al*, 2012; Hilimire, Gillon, McLaughlin, Dowd-Uribe e Monsen, 2014; Meek e Tarlau, 2016; Llerena e Espinet, 2017; Ferguson, Morales, Chung e Nigh, 2019), a nivel xeral aínda non se reconeceu a relevancia deste ámbito como unha das dimensións diferenciadas nas que se articula o propio campo. Neste sentido, para dar por finalizado este extenso Referencial Teórico, tratamos de esbozar a nosa proposta de fundamentación dende a Educación Ambiental para

contribuír á construción e integración da perspectiva socioeducativa da Agroecoloxía.

Tomando como referencia o ámbito do Estado español podemos observar como dende múltiples entidades e organizacións sociais, ou mesmo dende o ámbito académico (Simón *et al.*, 2021), se veñen deseñando materiais e programas educativos orientados a trasladar as perspectivas agroecolóxicas a diferentes sectores da cidadanía. Porén, ata o momento enfocáronse fundamentalmente a un público infantil ou xuvenil, decote formulándose para o seu desenvolvemento no ámbito da educación regrada.

Neste sentido, actualmente contamos, por exemplo, con *kits* de ferramentas pedagóxicas para desenvolver en diferentes graos de formación profesional¹⁰¹⁵, experiencias de eco-comedores escolares que se acompañan de guías e materiais educativos vinculados a este tipo de perspectivas¹⁰¹⁶, programas socioeducativos amplos que abarcan todos estes tipos de experiencias¹⁰¹⁷ ou mesmo propostas curriculares que inclúen o enfoque da SobA como un dos seus eixos educativos (González-Reyes, 2017). En calquera caso, todas estas experiencias resultan realmente pertinentes á hora de basear a construción da dimensión socioeducativa da Agroecoloxía, xa que, alén de incluír as perspectivas agroecolóxicas, adoitan recorrer a metodoloxías dialóxicas, participativas, sociocríticas, disruptivas, empoderadoras e transformadoras, acordes coa perspectiva aquí adoptada. A nivel galego, podemos encontrar tamén experiencias nesta liña, como as desenvolvidas no marco do xa referido Plan Alimentaria da Reserva da Biosfera Mariñas Coruñesa, ou como diferentes proxectos amparados nos programas públicos de cooperación¹⁰¹⁸.

¹⁰¹⁵ Ver <https://recursosfp.redalimentacion.org> [Revisado o 10 de maio].

¹⁰¹⁶ Ver <https://www.fuhem.es/comedores-escolares-ecologicos/> e <https://www.fuhem.es/educacion/recursos/>. Nun sentido similar, ver <http://alimentarelcambio.es> [Revisados o 10 de maio].

¹⁰¹⁷ Ver <https://redalimentacion.org> [Revisado o 10 de maio].

¹⁰¹⁸ Ver <https://cooperacion.xunta.gal/es/proxectos/aplicacion-del-enfoque-de-soberania-alimentaria-y-consumo-sostenible-en-la-educacion-para-el-desarrollo-en-galicia>, <https://cooperacion.xunta.gal/gl/proxectos/alternativas-na-escola-comercio-xusto-e-soberania-alimentaria> e <https://cooperacion.xunta.gal/gl/proxectos/fortalecemento-da-rede-de-eco-hortas-escolares> [Revisados o 10 de maio de 2021].

Sen embargo, a nosa achega dende a Educación Ambiental sociocrítica a esta definición da dimensión socioeducativa da Agroecoloxía céntrase na procura de estratexias orientadas a promover a mobilización cidadá en capas máis amplas da poboación adulta. A finalidade última é conseguir a súa implicación na articulación de alternativas orientadas a substituír un sistema agroalimentario hexemónico, mediante a activación de procesos colectivos e participativos entre iniciativas agroecolóxicas xa existentes, para a reflexión, a discusión e a proposición de liñas socioeducativas de acción orientadas a dimensionar as perspectivas e propostas agroecolóxicas a escalas meso- e macrosocial. Deste xeito, a finalidade última da nosa proposta é o deseño destas estratexias *dende, con e a través* destas iniciativas como axentes sociais de referencia no ámbito agroalimentario, poñendo en valor as súas potencialidades educativas, mais respondendo tamén ás súas necesidades, lagoas e inquiredanzas, contribuíndo así mesmo a estender as súas propostas a outros sectores sociais mediante o reforzo da dimensión socioeducativa dos seus proxectos. Ao igual que no proxecto quebequés de «Écoalimentation», entendemos que “a aprendizaxe é unha dimensión transversal dos proxectos de acción colectiva innovadora” (p. X), polo que “se trata de aprender xuntos no movemento dos proxectos que se están a desenvolver” (Sauvé *et al.*, 2013, X).

En calquera caso, dende a nosa perspectiva, a concreción da dimensión socioeducativa da Agroecoloxía debería orientarse, canto menos, a tres obxectivos básicos xerais:

1. Suscitar entre a poboación o pensamento crítico, a reflexión e o empoderamento con relación á construción social da dieta, os sistemas agroalimentarios e as súas implicacións e condicionantes ambientais, socioeconómicas, ético-políticas e culturais -o desencantamento da dieta que nos posúe¹⁰¹⁹-;

¹⁰¹⁹ Compre recordar aquí a aguda reflexión que realiza Patel (2007) sobre a importancia da dieta nas nosas vidas, máis aló de ser o satisfactor dunha necesidade básica, a máis básica de todas, e sobre o tipo de desvelamentos que poden emerxer se reflexionamos profundamente sobre ela: “Pensar acerca da comida está incrustado profundamente na estrutura das nosas vidas. Por culpa da forma en que vivimos, traballamos e xogamos, realmente non eliximos a nosa comida: é esta a que nos elixe a nós. Non é fácil reflexionar

2. Propoñer modelos alternativos de construción da dieta e de configuración de sistemas agroalimentarios baseados en criterios de respecto aos ecosistemas, á xustiza social e ao afondamento democrático, dando visibilidade a iniciativas xa existentes para evidenciar a súa viabilidade, avaliar as súas contribucións e suscitar a implicación crítica da cidadanía na súa reprodución ou na proposición de formatos innovadores;
3. E promover, apoiar e acompañar o xurdimento e a consolidación de novas iniciativas colectivas entre a cidadanía, así como a articulación e a cooperación entre estas e as xa existentes.

Deste xeito, concordamos con Portugal *et al.* (2017) en que cómpre tender pontes de diálogo e acción entre a Educación Ambiental e a Agroecoloxía, baseados na comunidade como espazo de acción e transformación, a emancipación das persoas e a valoración dos distintos saberes, as lecturas baseadas en diagnósticos socioambientais participativos e o fortalecemento das relacións, a interdisciplinariedade, o estímulo da participación na construción, implementación e monitorización de políticas públicas, a promoción da agrobiodiversidade e a diversidade cultural para construír novos modos xustos de vida, a aprendizaxe permanente nos procesos, experiencias e conflitos mediante a cooperación e o diálogo, o compromiso coa democratización da información e o protagonismo dos suxeitos na comunicación e na problematización da realidade dende a pluralidade, as necesidades e os anhelos.

sobre isto e tomalo en serio. Se o facemos, desenmarañaremos algo máis que unha simple decisión de engadir patacas fritas ao prato: interpelaremos aos nosos instintos fundamentais acerca da liberdade individual” (p. 388-389).

Capítulo 2. Referencial Metodolóxico

Neste segundo capítulo preséntase o marco metodolóxico da investigación desenvolvida no marco desta tese. Nun primeiro epígrafe -o oitavo do informe-, trazamos en liñas xerais a metodoloxía proposta, xustificando o enfoque considerado como marco e a pertinencia do suxeito de estudo seleccionado, para terminar concretando o deseño metodolóxico adoptado, achegando algunhas consideracións sobre as diverxencias entre a súa concepción inicial e a súa configuración final. A continuación, describimos de xeito máis pormenorizado as diferentes fases e procesos que constituíron o traballo de campo desta investigación, cunha especial énfase na segunda fase, o estudo de casos múltiple, elemento principal do deseño aplicado para producir os resultados que se presentan no Referencial Empírico.

Cómpre sinalar que parte dos contidos recollidos no epígrafe 9.4 incluído neste segundo capítulo foron publicados previamente no seguinte artigo: Bisquert, K.M. e Meira, P.Á. (2019b). Validação de instrumento de recollimento de dados para uma aproximação desde a educação ambiental ao movimento social agroecológico na Galiza e sua dimensão socioeducativa. *Ambiente&Educação*, 24(2), 236-266 (E-ISSN: 2238-5533). O coautor desta publicación, Pablo Ángel Meira Cartea (Universidade de Santiago de Compostela), é o propio director desta tese e as súas achegas no amentado artigo foron en termos de supervisión e revisión do traballo desenvolvido polo doutorando. O coautor é coñecedor e autoriza o uso dos contidos desta publicación nesta tese, tal como se constata no documento de autorización do coautor achegado por sede electrónica segundo procede.

8. METODOLOXÍA: TRAZOS XERAIS E XUSTIFICACIÓN

Como apuntamos no Referencial Teórico, a Agroecoloxía presenta unha sólida tradición metodolóxica orientada en grande medida polos enfoques da investigación activista, militante e participativa (Méndez

et al., 2017; Cuéllar e Sevilla, 2018; López-García e Cúellar-Padilla, 2018), en coherencia co carácter pluriepistemolóxico, transdisciplinar, participativo, transformador e orientado á acción deste campo (Méndez *et al.*, 2013). Isto resulta particularmente certo no contexto do Estado español, a causa do particular carácter do desenvolvemento da Agroecoloxía e da cultura académica agroecolóxica neste marco territorial con respecto ao da contorna europea, asociado a unhas orixes máis vinculadas a América Latina e aos movementos sociais que alí emerxeron¹⁰²⁰ que ás correntes predominantes en Europa, dun perfil moito máis técnico-productivo e próximo ao enfoque da agricultura ecolóxica (Sevilla e Martínez-Alier, 2006b; Nicot *et al.*, 2018). Se ben nuns inicios o desenvolvemento deste tipo de enfoques, e nomeadamente dos deseños de IAP, centrábase principalmente nos procesos de co-creación de coñecemento co campesiñado, así como no acompañamento dos proxectos produtivos na súa transición cara manexos agroecolóxicos e formas de xestión cooperativa¹⁰²¹ (Sevilla e Martínez, 2006b), posteriormente ampliárase, cunha consideración máis ampla dos sistemas agroalimentarios como marco de análise e proposición de alternativas, cara o apoio á construción de redes alimentarias alternativas e outras formas innovación social e acción colectiva para a construción de sistemas agroalimentarios sustentables de base agroecolóxica (Guzmán *et al.*, 2013). En función do exposto no Referencial Teórico, consideramos que, tamén dende a perspectiva do campo da Educación Ambiental, estes enfoques son os máis acaídos para traballar con iniciativas de acción colectiva emanadas da cidadanía, como aquí propoñemos.

Porén, malia que no deseño desta investigación finalmente non adoptemos un marco metodolóxico da IAP en sentido estrito -debido a circunstancias e limitacións que expoñemos máis adiante e que entran

¹⁰²⁰ Como vimos no subepígrafe 5.5.

¹⁰²¹ Dende finais dos anos oitenta, xunto ás primeiras cooperativas de xornaleiros que optaban por desenvolver manexos ecolóxicos e afrontaban o reto de articular mercados alternativos locais en Andalucía, o ISEC adoptou a IAP “como enfoque metodolóxico para acompañar os procesos de transición agroecolóxicos” (González de Molina e Guzmán, 2016, p. 109), feito que, segundo os autores, supuxo un elemento de gran transcendencia no posterior desenvolvemento do movemento social agroecolóxico, así como tamén na tradición investigadora en Agroecoloxía tanto en Andalucía como no resto do Estado español, e mesmo cunha forte influencia en América Latina, polo que o influxo na adopción dos enfoques do paradigma crítico tivo unha relación bidireccional entre o contexto español e o latinoamericano.

en conflito co adecuado desenvolvemento deste tipo de deseños-, si tomamos algúns elementos esenciais destes enfoques, aínda que en certa medida queden supeditados á aplicación do deseño finalmente adoptado. Algúns destes elementos son, por exemplo: a orientación socialmente comprometida e a vocación transformadora da investigación; a consideración das persoas e colectivos participantes na propia investigación como *suxeitos* -e non como *obxectos*- de estudo; o rol do investigador e a súa relación cos propios suxeitos que participan na investigación e cos procesos desenvolvidos dentro do propio movemento analizado; ou o compromiso de devolución dos resultados da investigación e de retroalimentación coas iniciativas participantes, con vistas á apertura de futuras liñas de colaboración e traballo conxunto en prol da mellora da súa articulación e, sobre todo, do desenvolvemento colectivo da dimensión socioeducativa no seo do movemento agroecolóxico en Galicia.

En definitiva, se ben optamos por adoptar técnicas de recollida e análise de datos cun carácter cuantitativo e cualitativo -máis propias dos paradigmas positivista e fenomenolóxico, respectivamente- coa intención de operativizar e adaptar o deseño metodolóxico ao marco dunha tese de doutoramento, asumimos de xeito global a perspectiva do paradigma crítico (Melero, 2012), en tanto que non só pretendemos “indagar, obter datos e comprender a realidade na que se insire a investigación” (p. 343), senón tamén, en última instancia, “provocar transformacións sociais” (p. 343). Dito doutro xeito, adoptamos os enfoques propios da *ciencia posnormal* ou *ciencia coa xente e para a xente* (Martínez-Alier, 2005), é dicir, unha *ciencia de orientación cidadá* que, como apuntan Fernández-Prieto e Quiroga (2018), “trata cun mundo onde existen diversas incertezas, [...] onde existen as persoas e as súas comunidades, onde existen conflitos, [...] [e] onde algunhas decisións son urxentes porque nos estamos a xogar moito” (p. 21), en referencia á cada vez máis perentoria crise socioambiental e a súa estreita relación cos sistemas agroalimentarios. En suma, asumimos un enfoque onde as cuestións axiolóxicas non poden separarse das epistemolóxicas e metodolóxicas, pois considérase preciso que a investigación se poña ao servizo das persoas e daqueles procesos sociais que se estiman indispensables para propiciar á transición cara futuros

sustentables e xustos -como defendemos no Referencial Teórico-, o que no escenario actual significan futuros viables e eticamente aceptables. En todo caso, dentro do deseño metodolóxico adoptado si integramos unha técnica que, dende a perspectiva que a formulamos, pode ser considerada próxima aos enfoques críticos e ao marco metodolóxico da IAP, como é a *observación participante* (Greenwood, 2000), que, como expoñemos máis adiante, se desenvolveu ao longo de todo o proceso da investigación, se ben cuns períodos concretos de maior intensidade. En todo caso, resultou indispensable para deseñar o resto de instrumentos e interpretar os resultados obtidos.

Por último, cómpre avanzar que, como expoñemos deseguido, se ben a investigación adquiriu finalmente un carácter fundamentalmente exploratorio e descritivo, este traballo non se concibe como un estudo completo e pechado, senón máis ben como un punto de partida aberto dentro dun proceso inacabado, máis amplo e complexo, de co-investigación entre o autor desta tese e as persoas e colectivos que forman parte das iniciativas estudadas e, en xeral, do movemento social abordado neste estudo, que se aspira concretar en futuras investigacións, sexa dentro ou fóra do marco estritamente académico. Desta maneira, o que presentamos nesta tese é unha primeira aproximación a un cosmos social complexo, dinámico e incluso conflitivo, pero que en todo caso constitúe un elemento fundamental para asentar as transicións agroecolóxicas a emprender en prol da urxente construción de sistemas agroalimentarios xustos e sustentables, a partir da cal será necesario profundar a través de enfoques e dinámicas participativas, dialóxicas e orientadas á activar ou intensificar as transformacións que, colectivamente, se estimen oportunas.

8.1. Investigar (c)os movementos sociais: as iniciativas agroecolóxicas como suxeito de estudo

Como expuxemos no Referencial Teórico, tanto no caso da Agroecoloxía como da Educación Ambiental, ao longo das súas respectivas traxectorias establecéronse, a través de perspectivas transdisciplinares e pluriepistemolóxicas, estreitos vínculos -en réxime de retroalimentación- cos movementos sociais e cun amplo espectro de

iniciativas colectivas de participación cidadá aliñadas con ditos campos. Iniciativas que abordan, baixo distintos formatos e estratexias, cuestións relacionadas cos sistemas agroalimentarios, cos seus impactos socioambientais e coa procura da súa sustentabilidade, equidade e democratización, ben sexa mediante a denuncia e a reivindicación ante as distintas implicacións e conflitos provocados polo actual réxime agroalimentario hexemónico, ben coa proposición e construción colectiva de alternativas. Neste sentido, tanto para un campo como para outro, estes axentes sociais representan un elemento de especial interese pola súa particular relevancia no referido á inspiración, impulso e desenvolvemento da urxente transición ecosocial.

Así mesmo, como xa vimos, a Agroecoloxía non se limita unicamente ao mero estudo analítico de ditos movementos e iniciativas, senón que, en base ao seu compromiso axiolóxico, a súa vocación transformadora e a súa orientación cara á acción, tamén contribúe en grande medida ao desenvolvemento de ditos procesos e espazos de participación social. Faino a través de dinámicas onde investigadoras e activistas traballan conjuntamente, comparten e intercambian funcións, ou mesmo nas que ambos roles se encarnan simultaneamente nos mesmos suxeitos, que son, á vez, investigadores e partícipes destas iniciativas e movementos¹⁰²². Neste sentido, dende a Agroecoloxía estase a apostar cada vez máis pola visibilización das iniciativas sociais, mais tamén pola promoción de procesos de reflexión participada no seu seo a través de metodoloxías relacionais, dialóxicas e pluriépistemolóxicas que implican a participación activa tanto das investigadoras nos propios movementos sociais estudados como das propias iniciativas colectivas suxeito de estudo no deseño e/ou desenvolvemento das investigacións, esluíndo a barreira entre o ámbito académico e o dos movementos sociais. En definitiva, alén dos aspectos técnico-productivos da transición agroecolóxica, hai un esixencia crecente por coñecer, fortalecer e promover aquelas innovacións colectivas que xeran alternativas socioeconómicas, culturais e políticas,

¹⁰²² A tradición das investigadoras do ISEC son un claro exemplo desta relación, tal como xa se apuntou no subepígrafe 5.5, se ben non é exclusiva destas, senón que se amplía a agroecólogas doutras universidades e territorios do Estado.

e que contribúen a avanzar nos dous niveis superiores da transición agroecolóxica definidos por Gliessman (2016), tal como recomendan explicitamente Gliessman e Ferguson (2020).

Neste sentido, tratamos de expoñer aquí, de maneira sucinta, os motivos polos que consideramos que resulta pertinente estudar estes movementos e iniciativas sociais -isto é, o *por que*-, as finalidades de tal propósito *-para que*-, os medios e as formas de facelo *-como*-, e unhas breves anotacións sobre o tipo de entidades sociais que aquí consideramos, que xa foron avanzadas no subepígrafe 5.5 e que perfilaremos con maior detalle con relación a cada un dos instrumentos de recollida de datos.

Deste xeito, con relación aos motivos, Herreros (2008) formúlase esta mesma pregunta: “por que estudar os movementos sociais?” (p. 99). Neste sentido, o autor apunta que nas últimas décadas emerxeu un “renovado interese académico, intelectual e incluso político” (p. 97) por estes, fundamentalmente debido á “formación [...] dun novo ciclo, dunha nova tipoloxía de movementos” (p. 98), en referencia aos que no Referencial Teórico nos referimos como *novos movementos globais* -o zapatismo, o movemento antiglobalización, etc.-, intimamente relacionados, como xa vimos, cos actuais movementos agroecolóxicos. Entre as razóns que argumenta o autor para responder á cuestión suxerida, a primeira é porque os movementos sociais “son creacións sempre inéditas ás que recorren novos suxeitos políticos, situando novos temas políticos no escenario social” (p. 99), esbozando novas realidades e interactuando con creacións innovadoras, de xeito que constitúen “unha das variables centrais da historia” (p. 99), en oposición aos desaxustes e formas de violencia exercidas polos sistemas hexemónicos, e “se manifestan a través da creación, do construír común, [...] de potencia en tanto que diferencia radical co poder” (p. 99).

A segunda razón esgrimida por Herreros (2008) está relacionada coa súa extraordinaria produtividade, “no sentido de que se converten na agregación colectiva máis produtiva do cambio social, no seu sentido máis extenso” (p. 99) -político, cultural, de valores, etc.-. A este respecto, sinala que resulta particularmente revelador “observar como

suxeitos inicialmente *débiles* se organizan, se constrúen, se narran doutros modos aos do poder e [...] xeran dinámicas de acción colectiva transgresiva para cambiar a súa situación” (p. 100). Trátase de dinámicas complexas, pero que ao tempo entrañan unha grande riqueza para a construción de estruturas sociais alternativas de articulación da vida humana, xerando novas subxectividades -outras concepcións e narrativas distintas ás hexemónicas- que desembocan en “procesos constituíntes que son lentos, multicausais, de discusións” (p. 100) en primeira persoa, e que acaban por xerar “unha voz pública, outra representación, un novo suxeito [...] que xa non admite ser *un ninguén* e que se subxectiviza, converténdose nun actor público e político” (p. 100-101). Así mesmo, estes suxeitos, máis que provocar, revelan ou visibilizan “un conflito político co fin de superar unha situación que consideran inxusta” (p. 101), propoñendo e desenvolvendo en resposta innovacións sociais mediante accións colectivas transgresivas, xerando novas institucionalidades e reclamando novos dereitos que poden incluso non estar aínda observados nos marcos xurídicos.

A alta produtividade que Herreros (2008) atribúe aos movementos sociais, tamén se expresa no terreo do cambio de valores ou da micropolítica que ten lugar dentro dos propios movementos, ou da infrapolítica, na terminoloxía empregada por Scott (2003). Neste sentido, Herreros (2008) apunta que o estudo destes movementos e dos actores colectivos que os configuran “permite anticipar desenvolvementos futuros da sociedade” (p. 102), en tanto que “xeran, promoven, inducen [...] a un cambio social que se refire non só a leis ou institucións, senón tamén á creación de novos valores, de novas formas de cooperación” (p. 102).

A este respecto, ante a inoperancia das institucións estatais á hora de resolver certas cuestións sociais (Alcina, 2005), “a autoorganización creativa do social [...] vese abocada a reencher ese oco” (Casquete, 2005, p. 5). Neste sentido, este autor identifica “cinco funcións directamente políticas que desempeñan as organizacións civís e os movementos sociais e que, na medida en que enriquecen o debate político e a participación cidadá, contribúen a apuntalar a democracia” (p. 4-5). Concretamente, estas son: a “identificación de problemas e/ou

riscos” (p. 5); a “representación de grupos discriminados ou de intereses de grupos discriminados” (p. 5); o “exercicio dun contrapoder crítico” (p. 5); a “proposta de alternativas” (p. 5); e a “función educativa en tanto que potenciais escolas de democracia” (p. 5).

Con relación a esta última función, o propio Casquete (2005) salienta o desempeño das súas prácticas sociais, políticas, culturais, etc., así como as dinámicas de empoderamento que promoven, tanto a través das expresións explícitas -discursos, accións, etc.-, como no terreo da infrapolítica -deliberación, toma de decisión, xestión de conflitos, busca de consensos, etc.-. Así mesmo, con relación á primeira, cómpre salientar as funcións que desempeñan os movementos sociais á hora de evidenciar, tanto mediante a denuncia e a reivindicación como da posta en práctica de alternativas, os desaxustes que se normalizan e pasan incluso desapercibidos dentro dos marcos discursivo e da realidade hexemónicos.

Para Martínez e Casado (2013), no marco da actual “crise sistémica e civilizatoria” (p. 7), os movementos sociais constitúen importantes “suxeitos de acción política que emerxen (e contribúen a evidenciar) os conflitos sociais que se derivan das relacións de poder” (p. 8), e cuxo interese de estudo radica, precisamente: na súa importancia para a análise das relacións de poder dentro das sociedades humanas; na súa capacidade para “fortalecer as resistencias, loitas e esforzos emancipatorios que protagonizan diferentes axentes para facer fronte a esas formas de poder” (p. 11); no seu “carácter aberto, horizontal, disidente, antagonista, confrontativo e construtivo” (p. 11) fronte aos mecanismos que xeran sufrimento, imposición, subordinación e discriminación, mediante “a procura de propostas e prácticas de solución alternativas de carácter máis integral e intersectorial que non reproduzan xerarquías e estruturas [...] de poder” (p. 11); e na súa función tanto de axentes políticos como de espazos de produción social de realidades e construción colectiva de saberes, propostas e prácticas alternativas, isto é, de creatividade social e innovación política e socioeconómica. Neste sentido, os autores apuntan que “os movementos sociais amplían o político [...] como un desborde democrático que intensifica e profunda a democracia como práctica” (p.

12), mais tamén son os autores do xiro epistemolóxico experimentado por varios campos académicos, como é o caso tanto da Agroecoloxía como da Educación Ambiental, malia que foron historicamente obxecto de marxinação epistémica noutros ámbitos académicos, cando en realidade xeran unha relevante cantidade e variedade de novos coñecementos, formas de entender a realidade social e de construír as relacións socioambientais.

Deste xeito, cómpre sinalar que “os movementos sociais non se deteñen na protesta” (Calle, 2013, p. 20), xa que “as mobilizacións sociais van máis alá, [e] se dirixen cara a construción doutros satisfactores das nosas necesidades básicas: *materiais* (subsistencia), *expresivas* (liberdades e creatividade para participar do mundo e no mundo), *afectivas* (identidades, lazos emocionais [...]) e de *relación coa natureza*” (p. 20). En suma, podemos entender os movementos sociais como “un dos suxeitos (entre outros) con capacidade para incidir nos necesarios e urxentes procesos de transformación social emancipadora” (Martínez e Casado, 2013, p. 21), razón pola cal atesoran un indubidable interese dende o noso enfoque de estudo.

En canto á consideración de para que estudar aos movementos e iniciativas sociais, cómpre indicar que, como xa apuntamos, tanto dende unha perspectiva transformadora da Agroecoloxía como dende unha Educación Ambiental ecoloxista, non se trata de investigar os espazos de participación colectiva co único propósito de coñecer as súas prácticas, discursos e formas organizativas, senón para que este maior coñecemento permita facer achegas e traballar conxuntamente cos propios suxeitos para contribuír a potenciar a súa capacidade de incidencia na promoción dunha transición social agroecolóxica e na construción de sistemas agroalimentarios máis xustos e sustentables. Deste xeito, configúrase un compromiso investigador fundamentado nun posicionamento axiolóxico dende o cal os movementos e iniciativas sociais non poden ser considerados un mero obxecto de análise do que extraer un determinado rendemento en forma de coñecemento, senón que merecen ser igualmente partícipes e beneficiarios desa mesma xeración de coñecemento e mesmo de que as propias investigacións

estean orientadas, de partida, a potenciar o seu desenvolvemento endógeno.

Trátase entón de visibilizar estas iniciativas, recoñecer o seu protagonismo e poñelas en valor, mais tamén de contribuír a comprender mellor as súas potencialidades e limitacións, e facilitar procesos autorreflexivos e construtivos que permitan aos actores colectivos tomar unha maior conciencia de si mesmos, da súa dimensión alén de cada iniciativa concreta e do seu potencial para xerar transformacións sociais en beneficio de toda a sociedade e en prol da sustentabilidade ambiental e a equidade social.

En calquera caso, para que isto teña lugar e para que dende o campo da investigación se poda chegar a potenciar o desenvolvemento de movementos e iniciativas colectivas, cos seus propios e particulares caracteres, as súas dinámicas e culturas organizativas, os seus obxectivos, os seus métodos e ferramentas, as súas afinidades, disensións e conflitos, os seus contextos de referencia, etc., importa fundamentalmente como esta se leva a cabo, isto é, as metodoloxías que se empregan no seu estudo e a relación que o investigador establece con ditos movementos e colectivos, e, sobre todo, coas persoas que os conforman. É neste sentido que resulta imperativo adoptar canto menos os elementos fundamentais dos enfoques críticos da investigación activista, participativa ou militante -ou da ciencia postnormal, se se prefire-, recoñecendo e traballando con e para as iniciativas colectivas en tanto que suxeitos capaces de auto-narrarse e reflexionar criticamente sobre o seu propio desenvolvemento. A finalidade última é, en base aos resultados obtidos das distintas achegas e postas en común, poder decidir colectivamente as metas e as estratexias a adoptar, en tanto que unicamente as persoas realmente implicadas na realidade dinámica dunha iniciativa ou movemento social son capaces de comprender e interpretar correctamente os sentidos da infrapolítica que ten lugar no seu seo, así como para xerar unha (auto)crítica situada e construtiva que contribúa a mellorar as súas prácticas, se procede e se teñen vontade.

Deste xeito, resulta particularmente importante responder ao como nos debemos aproximar a esta realidade social complexa e dinámica

dende unha vontade honesta de contribuír coas achegas e a perspectiva ampla que a investigación permite obter. Neste sentido, cómpre dotarse de enfoques que, alén dos métodos e instrumentos particulares empregados, teñan un carácter relacional, pluriépistemolóxico e plurimetodolóxico, así como unha intencionalidade honesta e unha vocación transformadora.

Neste sentido, de acordo con Orellana, Sauvé, Marleau e Labraña (2008), a forma máis honesta de facelo é dende unha investigación participativa, crítica, comprometida e responsable, baseada no diálogo de saberes para a produción conxunta de coñecemento, que valore e recoñeza as contribucións dos colectivos participantes na investigación, as súas visións, perspectivas, preguntas, inquedanzas, propósitos e discursos, cun fin sempre transformador e construtivo. Así, cómpre adoptar posicións interactivas, cunha maior vinculación coas realidades estudadas e o recoñecemento das súas achegas interpretativas e intersubxectivas, mais tamén críticas, a través do estímulo da reflexión dende, en e para a acción social, mediante a facilitación da revisión por parte dos propios suxeitos de estudo das conexións entre contextos, conflitos, valores, fins e prácticas que lles incumben, nun proceso sempre orientado ao empoderamento colectivo. Dende esta perspectiva, resulta factible e compatible xerar coñecemento dende unha posición ética e cunha finalidade que transcende a mera produción de coñecementos para promover transformacións a nivel colectivo e social.

Pola súa banda, Herreros (2008) salienta a necesidade de estudar os movementos sociais nun sentido plural e non como unha unidade de análise, pois isto último xera problemas graves de comprensión, xa que se trata de fenómenos complexos que, como tales, deben ser interpretados, e non como entidades discretas susceptibles de ser caracterizadas a grandes trazos. Igualmente, reafirma a ineludible “superación do enfoque academicista que se aplica nesta materia” (p. 105), mediante unha abordaxe máis comprensiva a través de enfoques metodolóxicos que permitan implementar estudos e reflexións de maior calidade a través da revalorización da subxectividade e dos discursos e reflexións que emanan dos propios movementos sociais e os seus múltiples actores.

En definitiva, dende este enfoque, a investigación que aquí presentamos responde a un dobre propósito: dar visibilidade e poñer en valor ás iniciativas e procesos orientados á construción de sistemas agroalimentarios alternativos e sustentables, así como ás prácticas socioeducativas que xa están a desenvolver, por unha banda; e, a través dos resultados obtidos, retroalimentar ás iniciativas participantes para, a partir desta relación de diálogo e confianza establecida entre o investigador e as persoas que participan destas iniciativas, promover e/ou acompañar procesos reflexivos e transformadores no seo das propias iniciativas suxeito de estudo, así como nos seus nexos de cooperación e articulación. O fin é contribuír tanto ao seu propio desenvolvemento como ao do movemento que conforman no seu conxunto, facendo especial fincapé en potenciar o papel socioeducativo que eventualmente podan estar a desempeñar.

Por último, para responder a que iniciativas en concreto captan a nosa atención, no marco deste estudo centrámonos nos distintos tipos de iniciativas agroecolóxicas categorizadas no subepígrafe 5.5 (Ver Táboa 20). Como orientación adicional sobre o carácter do tipo de iniciativas nas que enfocamos nesta investigación, e sen que supoña unha lista preceptiva senón máis ben un anticipo da definición máis concreta dos criterios propios de selección da mostra, que presentamos máis adiante, podemos tomar como referencia as características que Sevilla (2012) emprega para delimitar as iniciativas tomadas en consideración como CCC, que os casos que aquí analizamos poden compartir completa ou parcialmente dentro da súa diversidade, mais que polo xeral describen o tipo de enfoque que procuramos¹⁰²³.

Trátase, en definitiva, de iniciativas que, mediante diferentes formatos e estratexias, tratan “de integrar e xerar intereses comúns e non contrapostos entre a produción e o consumo” (Calle *et al.*, 2012, p. 480), é dicir, “unha forma de economía solidaria” (p. 480), e que ao mesmo tempo constitúen “unha proposta aberta á participación por parte de toda a cidadanía en xeral, para xerar redes de satisfacción de necesidades básicas” (p. 480). Polo tanto, trátase de iniciativas que poden ser ampliadas ou reproducidas de xeito que cada vez máis

¹⁰²³ Ver subepígrafe 5.3.

persoas podan ser partícipes de formas de satisfacción e relación máis sustentables máis xustas en torno á alimentación, a partir das cales poder impulsar saltos de escala orientados a promover transicións agroecolóxicas socialmente amplificadas.

8.2. Un enfoque crítico e orientado á acción: entre a investigación participativa, activista e/ou militante

Como xa avanzamos, a nivel xeral, e cunha perspectiva que transcende o marco estrito desta tese, adoptamos como referencia metodolóxica ampla os enfoques críticos e orientados á acción que se concretan en distintas formas de investigación participativa, activista ou militante.

Como indican Cuéllar e Sevilla (2018), ao igual que os enfoques transformadores da Agroecoloxía, a tradición da investigación militante procede de América Latina e, en particular, dos movementos e procesos emancipadores e decoloniais e das contornas académicas afíns. É unha resposta periférica “aos modos hexemónicos occidentais de ciencia e desenvolvemento, implantados con forza ao longo do s. XX” (p. 12), nunha perspectiva próxima á decolonización do saber (De Sousa Santos, 2010). Estas perspectivas metodolóxicas, política, social e culturalmente situadas, son, segundo Cuéllar e Sevilla (2018), o xermolo que permitiu a campos como a Agroecoloxía “saltar da pluridisciplinariedade das Ciencias Sociais á transdisciplinariedade que xera o cualitativo articulado co participativo” (p. 13), ofrecendo “unha nova concepción epistemolóxica de natureza colectiva, transformando o papel da subxectividade na construción da realidade social” (p. 13). Deste xeito, “a innovación metodolóxica que supón o paso da investigación cualitativa á investigación participativa ou militante, que nestas orixes están estreitamente vinculadas, céntrase en incorporar unha intencionalidade política aos procesos de construción dun coñecemento intersubxectivo” (p. 13). Deste xeito, este enfoque alíñase directamente coas propostas pedagóxicas de Freire (1973) e co seu carácter dialóxico, crítico e problematizador da natureza das relacións humanas con fin de transformar a realidade social.

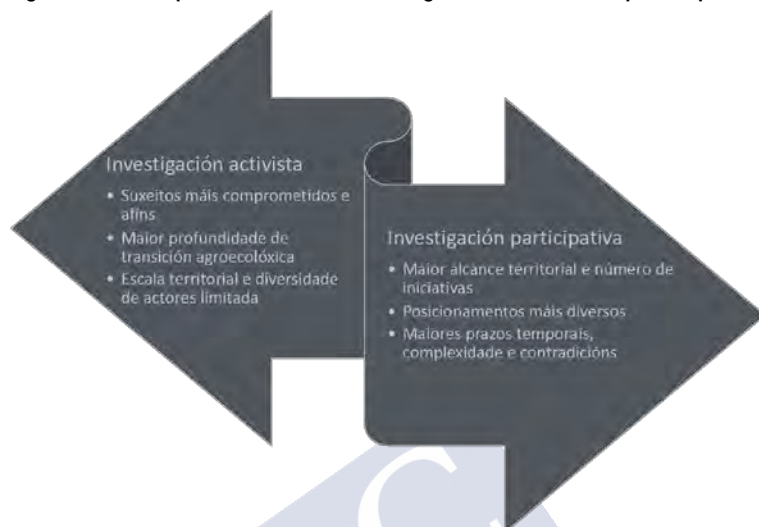
Así, se ben esta corrente metodolóxica e de pensamento crítico xurde “da loita cos diferentes tipos de colonialismo e de imperialismo que sufriu América Latina, conectando a súa reflexión intelectual cunha actuación política transformadora” (Cuéllar e Sevilla, 2018, p. 14), na actualidade a Agroecoloxía, e particularmente na súa configuración no Estado español, bebe directamente desta tradición militante e participativa, o que leva a afirmar aos autores “que a Agroecoloxía é a aplicación da [investigación militante] e [a investigación participativa] ao manexo do agroalimentario, dotándoas de certas especificidades” (p. 15), como a xeración de “procesos de transformación e sustentabilidade entre persoas produtoras e consumidoras” (p. 15), o estreito vínculo “cos movementos sociais que se enfrontan ao neoliberalismo e á globalización económica capitalista (polos seus graves efectos nos sistemas agroalimentarios [...])” (p. 15) e a xeración de coñecementos mediante procesos orientados á súa democratización. O fin último é a “construción colectiva de procesos de transición agroecolóxica” (p. 15).

Dentro da abordaxe da Agroecoloxía dende o enfoque crítico, López-García e Cuéllar-Padilla (2018) salientan dúas concrecións prácticas: a investigación activista e a participativa. Ambas representan “diferentes modos de aproximarse á realidade, dentro do obxectivo común [...] de xerar procesos de cambio socio-ecolóxico a través da investigación orientada á acción” (p. 102). Así, se ben os mesmos autores recoñecen referirse a ambas decote de maneira indistinta ou conxunta, en tanto que teñen “orixes, posicións éticas e políticas e finalidades compartidas, así como boa parte do instrumental metodolóxico” (p. 102), tamén salientan que presentan “unha diferenza clara [...] ligada coa cuestión das escalas da investigación e con certas perspectivas da diversidade de actores incluídos en cada proceso” (p. 102). Deste xeito, “a investigación activista formula un claro compromiso cun contexto e uns actores afíns á Agroecoloxía e á [SobA], incidindo explicitamente en procesos de cambio social xa en marcha e acompañando suxeitos xa comprometidos con estes paradigmas” (p. 102), mentres que a medida que “se amplía a escala territorial ou o número de persoas e iniciativas implicadas, así como a diversidade de posicionamentos fronte á Agroecoloxía [...], imos transitando cara formas de investigación dun perfil máis participativo”

(p. 103). Deste xeito, a primeira permite “activar importantes procesos de creatividade e innovación socio-ecolóxica, e despregar prácticas ambiciosas no seu carácter alternativo e transformador” (p. 103), mais precisamente por iso ten “unha escala territorial e amplitude de actores e iniciativas limitada, especialmente no Norte Global, polo carácter minoritario destes ámbitos sociais” (p. 103). En cambio, na investigación participativa o obxectivo non é “tanto profundar na transición agroecolóxica, despregando o seu maior potencial transformador, senón ampliar o seu alcance tratando de incluír actores ata o momento alleos [...] ou diferentes nos seus posicionamentos” (p. 103), tratando de “indagar, de maneira colectiva, que procesos se poden iniciar entre actores diversos, que estean na liña da Agroecoloxía” (p. 103), aínda que “supón asumir limitacións en canto á profundidade que se poder acadar neste proceso de transición” (p. 103); en todo caso, require “de maiores prazos temporais para conseguir resultados ambiciosos respecto ao enfoque agroecolóxico” (p. 103). En definitiva,

Por unha banda, a investigación activista permite dotar dunha maior profundidade á transición, desenvolvendo o concepto e complexizando os modelos agroecolóxicos que se impulsan; pero limita a súa extensión. Pola outra, a investigación participativa permite ampliar o alcance territorial e a diversidade de grupos sociais implicados en procesos de transición agroecolóxica; pero require procesos máis lentos, complexos, custosos e contraditorios, e unha vixilancia epistémica importante para non caer en procesos de cooptación (p. 103) (Ver Figura 78).

Figura 78. Comparación entre investigación activista e participante.

Fonte: López-García e Cuéllar-Padilla (2018). Elaboración propia.

En todo caso, “ambas comparten obxectivos e a necesidade dun posicionamento ético dende o equipo investigador de compromiso contra os desequilibrios de poder presentes na realidade” (p. 103), así como tamén “rexentan a suposta neutralidade e obxectividade do equipo investigador” (p. 103), se ben “a investigación activista require situarse «dentro» do proceso no sentido de aliñarse de forma explícita cos obxectivos e posicionamentos dos suxeitos aos que acompaña” (p 103), mentres que “a investigación participativa [...] require dunha postura de certa «neutralidade»: de tomar partido polo conxunto do proceso e non por algunha das súas partes” (p. 103-104).

A este respecto, o enfoque da presente investigación situaríase nunha posición intermedia, ambivalente e flutuante, que bebe de ambos métodos. Se ben podería estar máis próxima á investigación activista polo perfil do tipo de suxeito de estudo e o seu nivel de compromiso coa Agroecoloxía e a [SobA], abarca unha escala territorial máis ampla que a estritamente local -a de Galicia-, o cal non permitiría profundar tanto nos procesos que se tratan de activar como resultado do desenvolvemento do estudo, pero si ampliar o seu alcance, así como a inclusión dun suxeito de estudo máis diverso nas súas características e

posicionamentos, o cal podería dotar tamén á orientación desta investigación de certa afinidade coa investigación participativa.

En calquera caso, a adopción dun enfoque crítico na investigación implica que esta se desenvolva “a través de procesos de autorreflexión, que xeren cambios e transformacións dos actores protagonistas, a nivel social e educativo” (Melero, 2012, p. 343). Neste sentido, cómpre destacar “o papel activo que exerce o investigador, o cal se desempeña nun continuo proceso de observación e interacción co contexto no que se intervén, así como coas persoas ou grupos cos que entra en contacto directo” (p. 343). Deste xeito, “a investigación crítica debe estar comprometida non só coa explicación da realidade que se pretende investigar, senón coa transformación desa realidade, dende unha dinámica liberadora e emancipadora” (p. 344) que “convida ao suxeito a un proceso de reflexión e análise sobre a sociedade na que se encontra implicado e a posibilidade de cambios que o mesmo é capaz de xerar” (p. 344). Para tal fin, o autor salienta a “necesidade de utilizar estratexias metodolóxicas dos diferentes paradigmas, supoñendo isto, sumar e mellorar os procesos de investigación que se levan a cabo” (Melero, 2012, p. 344).

Trátase, en definitiva, de facilitar “que as persoas compartan o coñecemento que teñen sobre o mundo, co obxectivo de reflexionar sobre posibles alternativas aos problemas que de forma conxunta se identificaran previamente” (Ganuza, Olivari, Paño, Buitrago e Lorenzana, 2010, p. 17) e poder “abordar un problema dende unha perspectiva participativa para formular, de xeito conxunto, propostas orientadas a mellorar a situación inicial da que partimos” (p. 17). Ou, como indica Malo (2004), de “articular a investigación e a intervención social cos coñecementos, os saberes-facer e as necesidades” (p. 32), de xeito que a obxectividade do coñecemento ven dada na medida en que é creada polo propio colectivo “a partir do diálogo interpersoal e dun procedemento que vai dos elementos concretos á totalidade abstracta, para volver ao concreto, pero xa en condicións de aferralo e xerar acción” (p. 32). Unha acción que debe “ser colectiva e contribuír á transformación da realidade, xerando realidade nova e máis xusta” (p. 32). Deste xeito, supérase o paradigma da obxectividade da ciencia

empírico-positivista moderna para desenvolver paradigmas de reflexibilidade e diálogo, sendo a intersubxectividade colectiva creadora de novas realidades o que realmente se busca a través da investigación. Dito doutro xeito, rómpese co dogma da neutralidade e a obxectividade do positivismo que tamén impregna ás Ciencias Sociais, dende o cal se nega a compoñente ética, ideolóxica e incluso cultural, así como a intencionalidade sempre inherente á investigación social.

Neste sentido, outro elemento salientable desta perspectiva é “a ruptura coa relación suxeito (investigador) - obxecto (investigado)” (Malo, 2004, p. 32), partindo “do recoñecemento da potencia de acción de todo suxeito social” (p. 32), dende o cal “se busca producir un proceso de *coinvestigación*, no que distintos suxeitos, con saberes-facer diversos, se relacionan segundo criterios éticos” (p. 32-33). Por tanto, este enfoque metodolóxico require transparencia, recoñecemento, articulación e retroalimentación entre os coñecementos técnico/científicos e os chamados «saberes populares», “prestando permanente atención aos distintos planos de subxectividade” (p. 33). Así mesmo, pásase de entender aos colectivos que centran o interese da investigación ou que protagonizan un determinado proceso estudado, de *obxecto* pasivo, que a investigadora externa observa e co que incluso non ten nin por que interactuar -como sucede na maior parte das metodoloxías cuantitativas e incluso nalgunhas cualitativas-, a *suxeito* activo da propia investigación, que se leva a cabo dun xeito reflexivo e/ou mediante a implicación directa da investigadora no propio proceso colectivo, participando así tamén da propia produción de intersubxectividade colectiva mediante a cal se xera coñecemento, estratexias ou ferramentas de acción conxuntas. Así mesmo un punto de vista situado, que parte do rexeitamento da pretendida neutralidade investigadora, recoñece a súa subxectividade e a conxuga coa do suxeito colectivo sobre o que se investiga. Deste xeito, non se procura tanto un coñecemento obxectivo da entidade social estudada, senón apoiar e contribuír na construción intersubxectiva colectiva realizada polo propio suxeito de estudo, de maneira que o investigador se sitúa honestamente e recoñece a súa subxectividade, ao tempo que recoñece o valor da subxectividade das demais, coas que constrúe o relato colectivo da realidade que entre todas se pretende construír.

En resumo, este enfoque implica un compromiso persoal do investigador co movemento social estudado e os seus procesos colectivos, a consideración deste movemento e das iniciativas que o compoñen como suxeitos -e non obxectos- de estudo, e a procura dunha relación horizontal, próxima, honesta e comprometida entre o investigador e as iniciativas participantes, así como o seu recoñecemento como xeradoras de coñecemento fundamentado, crítico e reflexivo, destinatarias prioritarias dos resultados da investigación e interlocutoras e socias preferentes á hora de abrir liñas de investigación participativa en base a ditos resultados.

No entanto, se ben nun momento inicial de planificación da investigación comprendida nesta tese preveuse incorporar un proceso de IAP máis propiamente dito ao deseño metodolóxico, esta abordaxe foi finalmente relegada para procesos de investigación futuros que se podan desenvolver dende o ámbito estritamente académico ou dende outros escenarios de investigación social. En todo caso, o estudo que aquí se presenta enténdese como parte dun proceso inconcluso máis amplo, que transcende o propio marco temporal e metodolóxico desta tese.

Neste sentido, López-García e Cuéllar-Padilla (2018) detectan unha “escaseza de traballos con enfoque participativo e vinculados coa Agroecoloxía aparecidos ata o momento en publicacións científicas” (p. 99), estando a maior parte deles centrados en estudos de caso e que se reducen “segundo se incrementa a escala territorial dos casos” (p. 99). Porén, matizan que isto non significa que non teñan lugar procesos de investigación participativos e activistas neste campo, senón que se publica moi pouco do traballo realizado, a causa fundamentalmente da “dificultade para desenvolver unha carreira de investigación baseada na investigación participativa e/ou activista, xa que o control sobre a investigación por parte dos suxeitos investigados retarda a produción de artigos publicables en revistas científicas” (p. 99), alén do dobre traballo que supón o carácter aditivo da produción dos dous tipos de coñecemento que se xera coa investigación participativa, un situado e útil para o suxeito de estudo e outro científico e útil para a progresión da carreira investigadora.

A este respecto, a decisión de modificar o deseño metodolóxico inicialmente previsto -como se detalla no seguinte subepígrafe- obedeceu a unha serie de limitacións que se tomaron en consideración a medida que se ía coñecendo en maior profundidade e delimitando ao suxeito de estudo, e de que o doutorando se familiarizaba cos condicionantes da carreira investigadora. Ditas limitacións e condicionantes están vinculados fundamentalmente con:

- os requirimentos temporais e a complexidade que entraña impulsar e desenvolver procesos de IAP, dificilmente compatibles coas esixencias formais da concorrencia nun programa de doutoramento nos termos actuais;
- a amplitude territorial concibida como marco deste estudo -o territorio galego no seu conxunto-, que supón todo un reto de organización loxística e coordinación con iniciativas dispersas no territorio e en grande medida conformadas por persoas que participan de xeito voluntario -sobre todo entre as consumidoras- ou que teñen unha importante carga de traballo -particularmente as produtoras-, o que dificulta a disposición de tempos e espazos para desenvolver en condicións aceptables os procesos colectivos de reflexión-acción-reflexión que require a IAP;
- a necesidade de contar previamente cunha información actualizada -ata agora inexistente- sobre a situación do movemento, das iniciativas que o configuran e, sobre todo, da súa dimensión socioeducativa, para o que se precisaba un exercicio previo de recollida das achegas e perspectivas das diferentes iniciativas, así como unha análise e devolución destas, para poder asentar as bases dun proceso de diálogo, coinvestigación e construción colectiva de coñecementos, ferramentas e estratexias a través dunha metodoloxía de IAP;
- ou a necesidade de establecer vínculos e relacións de coñecemento mutuo e confianza coas iniciativas participantes para poder asumir un rol dinamizador dun proceso de IAP, que esixe un alto grao de compromiso e investimento en tempo e esforzos a todas as partes implicadas, e que polo tanto resulta moi difícil de implementar sen un proceso previo de traballo

coas iniciativas e cunha mostra das honestas intencións do investigador, que alén de aproveitar a disposición de información por parte das iniciativas participantes no estudo para os seus fins académicos, procura orientar os resultados acadados a propósitos construtivos e de utilidade para as propias iniciativas participantes, aspecto no que, tras a realización do presente estudo de carácter máis exploratorio, se ten avanzado considerablemente.

En todo caso, como xa avanzamos, malia reducir as previsións iniciais e restrinxir a investigación comprendida nesta tese a un enfoque de carácter máis exploratorio e descritivo da realidade estudada en base ao desenvolvemento de métodos cuantitativos e cualitativos, mantívose en todo momento a perspectiva dos enfoques críticos como guía de fondo, o que se concreta en diferentes aspectos que consideramos relevantes. En primeiro lugar, coa propia orientación da investigación, coa intención de que os avances acadados desta tese sirvan para retroalimentar ás iniciativas participantes mediante a devolución dos resultados e para desenvolver nun futuro liñas de coinvestigación coas propias iniciativas, definido con elas -ou cun grupo promotor- o deseño, os obxectivos e as estratexias a seguir, en base aos resultados desta tese e á reflexión e o diálogo que estes susciten. En segundo lugar, co compromiso axiolóxico e a implicación do propio doutorando nos procesos colectivos do propio movemento social estudado, do que forma parte a través da súa implicación en diferentes iniciativas e no que se ten involucrado activamente tamén en distintos procesos de articulación e coordinación, particularmente a través do desenvolvemento do método da observación participante. En terceiro lugar, mediante a consideración das iniciativas participantes como un suxeito de estudo, recoñecendo a súa capacidade auto-narrativa, crítica e reflexiva, a súa traxectoria na construción de alternativas e dun movemento agroecolóxico emerxente, e o seu potencial transformador como actor colectivo de cambio social, orientando en todo caso o deseño dos métodos e instrumentos de recollida de datos en función das inquiredanzas e necesidades expresadas ou detectadas nas persoas e colectivos implicados, así como á captación dos seus discursos,

reflexións, aspiracións e recomendacións a través da aplicación de ditos instrumentos.

Deste xeito, o deseño adoptado aspira a dar resposta aos obxectivos de investigación establecidos polo doutorando, mais tamén pretende responder ás inquiredanzas, lagoas e potencialidades identificadas por persoas e iniciativas que conforman o propio movemento, así como achegar un retorno construtivo ás mesmas iniciativas participantes, co fin de contribuír á súa visibilización, ao coñecemento mutuo e, en última instancia, a facilitar a cooperación e a transformación da realidade existente no seo do propio movemento social estudado. Adóptase, por tanto, unha orientación transformadora co fin de promover e apoiar dende o rol investigador as iniciativas e os procesos colectivos xa existentes, a partir dunha primeira aproximación exploratoria dirixida á apertura de liñas de coinvestigación máis comprometidas e participativas no futuro.

8.3. Un deseño mixto e orientado a futuros desenvolvementos para unha realidade complexa e dinámica

Como avanzamos nos subepígrafes anteriores, se ben se parte dun marco paradigmático crítico ou transformador como orientación metodolóxica ampla, para a concreción da investigación comprendida nesta tese optouse finalmente por un deseño metodolóxico mixto -cuantitativo e cualitativo- como estratexia de aproximación exploratoria a un suxeito de estudo -o movemento social agroecolóxico-, e a un universo -o conxunto de iniciativas colectivas que o compoñen no contexto galego-, que presenta certas características particulares que xustifican a adopción de dito enfoque:

- a escaseza de estudos previos que analicen dito movemento no seu conxunto en Galicia -ou unha ampla selección das iniciativas que o compoñen- dun xeito exhaustivo e comprensivo, particularmente dende unha perspectiva explicitamente socioeducativa, en xeral, ou de EA, en particular;

- a complexidade inherente á realidade dos movementos sociais como suxeitos de estudo, a causa do seu carácter colectivo e plural, a súa complexidade e diversidade, o seu dinamismo e a súa natureza conflitiva co marco institucional e cos réximes hexemónicos -económico, social, político, cultural, agroalimentario, etc.-, así como polo seu talante transformador e socialmente innovador, elementos onde reside precisamente o seu interese para a investigación dende a perspectiva que enmarca este traballo;
- a heteroxeneidade interna do propio movemento social agroecolóxico, composto por unha ampla diversidade de iniciativas colectivas que adoptan diferentes modelos, formas de xestión e estratexias de articulación da súa actividade, e que se configuran dende diferentes espazos de acción colectiva, con ou sen vinculación con institucións públicas ou organizacións sociais e políticas máis amplas. Tal é así que as fronteiras son moitas veces difusas entre o que pode ser considerado estritamente parte dun movemento social ou, por contra, como proxectos cun propósito de carácter máis estritamente económico ou de promoción institucional, pois moitas das iniciativas sitúanse en posicións híbridas entre estes distintos polos. Así mesmo, como xa avanzamos, o movemento social agroecolóxico concrétese en múltiples tipoloxías de iniciativas en función da súa actividade, da súa formalización, do seu modelo de xestión ou da súa posición con respecto á cadea agroalimentaria, podéndose encontrar, por exemplo: cooperativas, asociacións ou colectivos informais de produción, comercialización e/ou consumo; proxectos de ASC que concentran todos estes elos e que requiren altas cotas de implicación por todas as partes implicadas; mercados de produtoras e encontros de consumo responsable; iniciativas máis amplas que integran os anteditos modelos e distintos elos da cadea agroalimentaria, en forma de asociacións culturais, redes ou proxectos integrais que inclúen a construción de CCC como un dos seus eixos de traballo; ou ferramentas específicas que se configuran para responder a necesidades colectivas

concretas, como os SPG, entre outros. En definitiva, trátase dun movemento que é colectivo, plural, complexo e diverso, pero tamén difuso, aínda emerxente -malia a xa dilatada traxectoria dalgunhas das iniciativas que o configuran- e escasamente explorado no contexto galego, alén dalgúns estudos previos, parciais ou desactualizados, xa referidos.

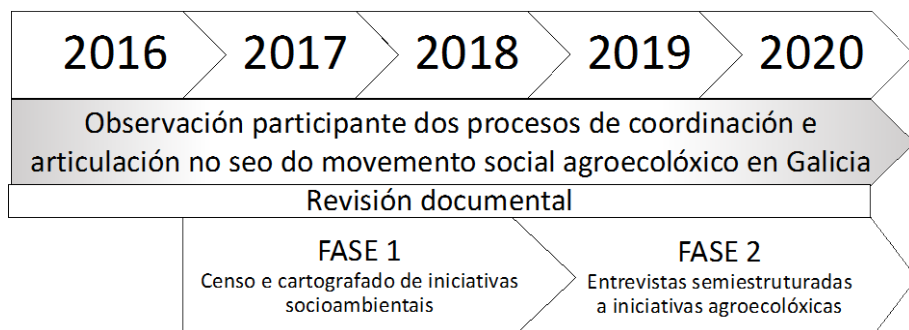
Así, para abordar dita situación de partida, no deseño metodolóxico finalmente adoptado conxugáronse distintos métodos e técnicas de recollida de datos de carácter tanto cuantitativo como cualitativo, pero sempre integrando un compromiso axiolóxico e unha implicación persoal do investigador co movemento e as iniciativas estudadas que o compoñen, de acordo cos enfoques críticos e as metodoloxías transformadoras anteriormente descritas.

En calquera caso, os métodos integrados finalmente no deseño metodolóxico articuláronse fundamentalmente en dúas fases sucesivas e dous procesos subxacentes a ambas que se estenderon durante toda a realización do traballo de campo. Con relación a estes últimos, cun inicio temporal anterior, aínda que prolongados de xeito simultáneo a ambas fases sucesivas, desenvolveuse, por unha banda, un método de *observación participante* (Greenwood, 2000) centrado na inmersión do doutorando nos espazos e procesos colectivos de participación desenvolvidos no seo do movemento social agroecolóxico en Galicia, iniciándose no 2016 e manténdose ao longo de todo o desenvolvemento do traballo de campo ata finais do 2020. Esta inmersión tivo especial intensidade no principio e no final deste período -durante os anos 2016 e 2020, respectivamente-, condicionada pola propia emerxencia e devir de ditos procesos colectivos. Pola outra banda, un proceso de *revisión documental*, tamén iniciado en 2016, mais actualizado durante todo o proceso de investigación.

En canto ás fases, armazón central do deseño metodolóxico desta investigación, a primeira consistiu na realización colaborativa dun *censo* e *cartografado* amplo de iniciativas relacionadas coa sustentabilidade social e ambiental en Galicia, durante os anos 2017 e 2018. A segunda, corpo principal desta investigación e que proporciona os resultados presentados no Referencial Empírico, configurouse como

un *estudo de casos múltiple* (Yin, 2003; Ponce, 2018), baseado na aplicación entre 2019 e 2020 de entrevistas semiestruturadas ás iniciativas agroecolóxicas seleccionadas a partir da información obtida na fase previa e nos procesos subxacentes, e en función duns criterios que presentamos máis adiante (Ver Figura 79).

Figura 79. Cronograma simplificado das fases da investigación.

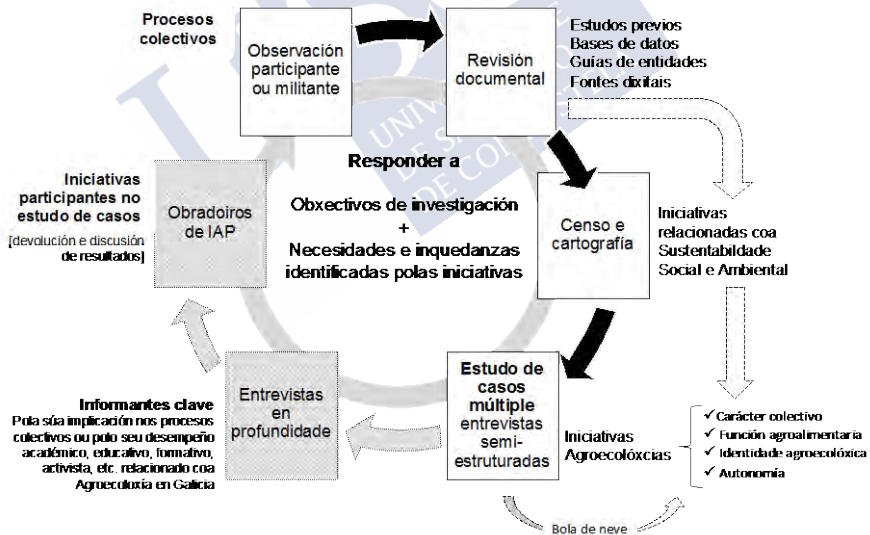
Elaboración propia. O sombreado en gris no proceso de observación participante marca os períodos de maior intensidade de aplicación deste método.

Como xa se indicou, no deseño metodolóxico orixinal estaba previsto integrar un proceso de investigación participativa, que se concretaba na culminación desta investigación co desenvolvemento dunha serie de obradoiros de IAP -que incluso chegaron a ser reformulados como grupos de discusión¹⁰²⁴ para rebaixar o seu nivel de esixencia procedimental-, nos que analizar os resultados obtidos nas fases anteriores coas propias iniciativas participantes. Así mesmo, prevíase que a realización destes obradoiros fose precedida dunha serie de entrevistas en profundidade a informantes clave seleccionados pola súa implicación na promoción nos diferentes procesos colectivos de articulación ou polo seu papel académico, educativo ou no seo de organizacións vinculadas á Agroecoloxía en Galicia, co obxectivo de complementar os resultados obtidos coas perspectivas de actores expertos na materia, sexa pola súa traxectoria no eido da investigación e a acción socioeducativa con relación á Agroecoloxía ou polo seu particular desempeño no marco do movemento social agroecolóxico.

¹⁰²⁴ Ver Bisquert e Meira (2019a).

Porén, a causa das limitacións e condicionantes xa descritos, non se considerou viable desenvolver un proceso estritamente propio da IAP, polo que se terminou optando por reducir a previsión inicial a un deseño metodolóxico de carácter mixto, aínda que orientado en todo caso á retroalimentación das propias iniciativas participantes, coa perspectiva de que esta primeira aproximación exploratoria sirva como base -de provisión de información, de xeración de vínculos, de implicación do investigador co suxeito de estudo e de xeración de confianza e motivación por parte das iniciativas á hora de involucrarse neste tipo de procesos máis esixentes- para o deseño e o desenvolvemento dun proceso de IAP propiamente dito na etapa postdoutoral, dando continuidade a esta investigación tras a finalización da tese. Do mesmo xeito, optouse por aprazar tamén as entrevistas en profundidade aos informantes clave, coa intención de acompañar estas ao eventual inicio do antedito proceso de IAP (Ver Figura 80).

Figura 80. Esquema do deseño metodolóxico orixinal.

Elaboración propia. As frechas negras unen as fases finalmente integradas no deseño metodolóxico da investigación realizada no marco desta tese -cadros brancos-, mentres que as frechas sombreadas unen as partes do deseño orixinal finalmente relegadas fóra do marco temporal e metodolóxico da tese -cadros sombreados-. A frecha continua e gris interior indica que tanto a observación participante como a revisión documental foron procesos desenvolvidos durante

todo o traballo de campo. As frechas brancas representan o fluxo de información obtida nas fases e procesos iniciais para identificar as iniciativas agroecolóxicas seleccionadas para participar no estudo de casos múltiple mediante os catro criterios establecidos, que eventualmente se amplían mediante a estratexia de bola de neve.

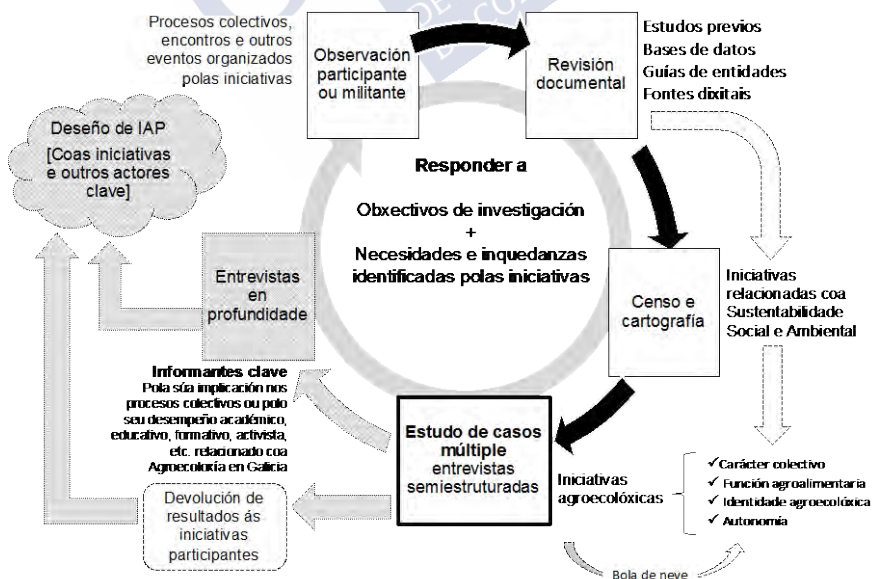
Deste xeito, enténdese a investigación desenvolvida no marco da tese como unha primeira fase (Méndez *et al.*, 2017) dunha traxectoria maior de colaboración e coinvestigación coas iniciativas estudadas que supera o marco da propia investigación de tese, para proseguir en base aos resultados desta nos vindeiros anos mediante o desenvolvemento dunha liña de investigación orientada ao deseño e execución colectiva dun proceso baixo a lóxica da IAP, sexa dende o ámbito académico ou dende a investigación social realizada a través da propia participación do doutorando no movemento social estudado.

En suma, a continuación avanzamos os métodos e técnicas de recollida de datos finalmente integradas no deseño adoptado nesta investigación de tese, que presentamos detalladamente no seguinte epígrafe:

- *Observación participante*: desenvolvida durante todo o traballo de campo, mais dun xeito particularmente intenso en dúas fases situadas, respectivamente, ao principio e ao final do mesmo, aínda que mantendo este método a modo de estratexia constante e subxacente ás outras técnicas desenvolvidas, como parte da posición axiolóxica vinculada ao enfoque crítico antes referido, que inclúe a implicación do doutorando en espazos, procesos e dinámicas de participación dentro do propio movemento social estudado.
- *Revisión documental* de estudos previos, guías de entidades publicadas por distintas organizacións, bases de datos facilitadas por colectivos do sector, e fontes dixitais -páxinas web especializadas e de eventos relacionados coa temática, cartografías dixitais, etc.-, co fin de identificar iniciativas agroecolóxicas existentes en Galicia susceptibles de ser incluídas como parte dos casos a analizar no estudo de casos múltiple realizado na segunda fase da investigación.

- *Censo de iniciativas* relacionadas coa sustentabilidade social e ambiental en Galicia, realizado en colaboración con outras entidades e actores vinculados á EA, ao ecoloxismo e á agroecoloxía, empregado para complementar a información extraída da revisión documental, así como para crear de xeito colaborativo unha cartografía dixital como ferramenta de visibilización a disposición das propias iniciativas censadas e daquelas que eventualmente se podan engadir posteriormente.
- *Estudo de casos múltiple*: deseño, validación e aplicación dun guión de entrevista semiestruturada para aplicar ás iniciativas agroecolóxicas identificadas e seleccionadas para formar parte do estudo en base á revisión documental e o censo de iniciativas, e en función do establecemento duns criterios de selección, eventualmente ampliada mediante a estratexia de bola de neve. Este método configura o corpo principal da investigación desta tese e da produción dos resultados presentados no Referencial Empírico, particularmente tras as devanditas modificacións efectuadas sobre o deseño metodolóxico (Ver Figura 81).

Figura 81. Esquema do deseño metodolóxico finalmente desenvolvido máis a previsión de ampliación futura.

Elaboración propia. As frechas negras unen as fases finalmente integradas no deseño metodolóxico desta tese -cadros brancos-, mentres que as frechas e cadros sombreados representan as fases inicialmente previstas mais finalmente relegadas a futuras liñas de ampliación deste estudo. O estudo de casos múltiples adquire unha posición central no deseño metodolóxico, mentres que os obradoiros de IAP previstos inicialmente pasan a constituir un deseño de IAP pendente da súa ulterior configuración tras a devolución dos resultados da presente investigación ás iniciativas participantes, a realización de entrevistas en profundidade a informantes clave e dun deseño colaborativo do proceso a desenvolver -presentado en forma de nube polo seu carácter aínda difuso, a concretar colectivamente-.

9. FASES E PROCESOS DA INVESTIGACIÓN

Neste segundo epígrafe do Referencial Metodolóxico presentamos con maior detalle as diferentes fases e procesos da investigación finalmente desenvolvidos no marco desta tese. Con respecto a cada un deles, ofrecemos unha explicación sobre o seu deseño e orientación, así como da súa aplicación, centrándonos particularmente no estudo de casos múltiple, xa que, como indicamos, constitúe o corpo principal do deseño metodolóxico finalmente desenvolvido e da produción dos resultados ofrecidos no Referencial Empírico, así como o principal produto empírico resultante desta investigación en base ao cal se realizará a devolución ás iniciativas participantes.

Cómpre indicar que, no seu conxunto, todas as fases e procesos comprendidos nesta investigación están orientados á consecución dos dous obxectivos xerais desta tese, se ben é certo que, a parte doutras consideración que serán abordadas nos seguintes subepígrafes, os dous procesos e a primeira fase están fundamentalmente orientados a responder ao Obxectivo Xeral 1, e concretamente ao Obxectivo Específico 1.1 no caso da revisión documental e o censo de iniciativas; mentres que a segunda fase, parte central do deseño metodolóxico desta investigación, responde simultaneamente a ambos obxectivos xerais, así como aos respectivos obxectivos específicos que os concretan.

9.1. Observación participante

O desenvolvemento da técnica da observación participante realizouse dende unha perspectiva máis próxima aos enfoques críticos

e ás formulacións metodolóxicas da investigación militante, activista ou participativa que a dunha aproximación convencional propia da súa orixe etnográfica (Greenwood, 2000), motivo polo cal poderíamos cualificala mesmo de observación «activista» ou «militante», en función do exposto no subepígrafe 8.2. A través desta técnica, o doutorando participou activamente en espazos e procesos colectivos desenvolvidos no seo do movemento agroecolóxico galego, permitíndolle realizar unha inmersión profunda e contextualizada nas súas dinámicas e culturas organizativas. Deste xeito, o doutorando obtivo unha perspectiva máis precisa e complexa da súa infrapolítica e dos seus códigos, discursos, linguaxes e formas de interpretación da realidade, así como da rede de relacións existente dentro deste movemento, que dificilmente podería ser aprehendida doutro xeito. Simultaneamente, satisfacía o compromiso axiolóxico da súa propia implicación e contribución persoal ao movemento suxeito de estudo, así como establecía relacións de coñecemento mutuo e confianza coas persoas que o compoñen, dándose a coñecer entre as distintas iniciativas e colectivos que forman parte do movemento, ao tempo que tamén as coñecía máis de cerca. Como sinala Melero (2012), tratábase “de participar dunha maneira activa nas prácticas das comunidades sociais e en construír identidades en relación con estas [...], establecendo lazos de interacción e compromiso entre o investigador e o grupo investigado, fomentando a sinerxía necesaria para levar a cabo o proceso desenvolvido” (p. 347).

Neste sentido, a través da observación directa do investigador das prácticas e discursos despregados polas iniciativas observadas nos distintos procesos de articulación e espazos de encontro e diálogo que tiveron lugar durante o período de realización da tese e dos que o doutorando puido participar, contrastada con outras fontes primarias emanadas das propias iniciativas -como as actas dos encontros, páxinas web ou perfís en RRSS, medios de comunicación propios, etc.-, o doutorando conseguiu acadar unha visión máis completa e situada do que inicialmente tiña do suxeito de estudo, permitindo dispoñer dun abano máis amplo de claves interpretativas, tanto á hora de deseñar os instrumentos empregados nas distintas fases, como para interpretar os

resultados e concibir formas de retorno construtivo ás iniciativas participantes.

Como xa apuntamos no anterior epígrafe, máis que unha fase de investigación propiamente dita, a observación participante constituíu un proceso constante e subxacente ás dúas fases sucesivas que finalmente compuxeron o deseño metodolóxico, se ben tivo dúas etapas de especial intensidade, desenvolvidas respectivamente ao inicio e ao final do período de traballo de campo, separadas por un período intermedio no que, malia centrando máis a atención no desenvolvemento das anteditas fases, o doutorando mantivo a súa relación de compromiso e implicación en diferentes espazos de participación asociados ao movemento agroecolóxico en Galicia.

Deste xeito, primeira das amentadas etapas, desenvolvida en 2016, e principalmente orientada a realizar unha aproximación inicial ao suxeito de estudo, produciuse a través da implicación directa do investigador nun proceso colectivo de articulación que se estaba a dar no seo do propio movemento agroecolóxico a través dunha serie de «Encontros Nacionais de Proxectos Sustentábeis» (Ver Figura 82). Mediante estes eventos tratábase de organizar colectivamente unha rede integrada polos distintos mercados autoxestionados de produtoras agroecolóxicas que estaban a realizar a súa actividade de maneira periódica en distintas vilas e cidades galegas. Porén, se ben esta primeira fase de observación participante quedou truncada polo esgotamento infrutuoso do propio proceso participativo que estaba a ter lugar, permitiu ao doutorando ter unha primeira toma de contacto coa cultura organizativa e a diversidade de actores, perspectivas e discursos que coexistían e interactuaban dentro dunha parte relevante do movemento agroecolóxico galego: a conformada fundamentalmente por produtoras organizadas para practicar a venda directa nos devanditos mercados, mais tamén por outras produtoras que estaban tratando de organizar iniciativas similares ou que mesmo se articulaban baixo outros modelos orientados a xerar alternativas socioeconómicas innovadoras de carácter agroecolóxico.

Tras o fin da primeira etapa de observación participante, mantívose o desenvolvemento deste método cunha menor intensidade e

sistematización, máis a modo de posición axiolóxica de implicación do propio investigador para co suxeito de estudo. Durante este período intermedio, alén de desenvolver as outras fases da investigación, o doutorando participou activamente na xa referida rede *O Rural Quere Xente*, conformada fundamentalmente por produtoras agroecolóxicas - parte delas participantes dos anteditos mercados autoxestionados-, asistindo a diferentes xuntanzas do seu colectivo promotor e mesmo colaborando na organización dos seus dous últimos encontros celebrados, respectivamente, en xullo de 2017, en Carrizáns (A Lama), e en setembro de 2019, en Roupas (Xermade).

A segunda etapa de maior intensidade na concreción desta técnica iniciouse coa declaración do estado de alarma por mor da pandemia da COVID-19 en marzo de 2020. Neste contexto extraordinario, o doutorando contribuíu activamente á disposición dunha canle dixital de comunicación e participación para que as diferentes iniciativas agroecolóxicas presentes en Galicia, vinculadas fundamentalmente ao consumo -aínda que non exclusivamente-, puidesen compartir estratexias e prácticas de adaptación á situación sobrevida, pero que finalmente terminou por devir nunha ferramenta de articulación máis ampla, que en certo modo viu ocupar, salvando as distancias, o oco deixado pola xa referida e inactiva *Rede Galega de Consumo Consciente e Sostíbel*, aínda que dun xeito máis informal e estritamente a través de contornas dixitais, dadas as restricións sanitarias de mobilidade e reunión. Esta contribución sinérxica, que partiu dunha demanda directa expresada ao propio doutorando por parte de persoas integrantes dalgunhas das iniciativas participantes na presente investigación, tivo lugar precisamente como resultado do proceso de aproximación ás iniciativas agroecolóxicas participantes ao longo do desenvolvemento do traballo de campo a través do enfoque comprometido e orientado á acción adoptado. A demanda puido ser satisfeita en particular grazas á información e aos contactos obtidos no marco do estudo de casos múltiples, a modo de contraprestación e concreción práctica da posición axiolóxica de implicación persoal, nunha forma de devolución dos froitos do traballo realizado ás iniciativas participantes no estudo e ao movemento agroecolóxico galego no seu conxunto. Así mesmo, o doutorando fixo o propio no caso dos mercados autoxestionados de

produtoras agroecolóxicas, dende os que tamén se lle demandou asistencia cun propósito similar con relación as limitacións administrativas iniciais ao normal desenvolvemento dos mercados alimentarios de proximidade, mais a concorrencia de organizacións como o SLG e a FRUGA fixo, neste caso, que este espazo de comunicación e articulación se concretase finalmente por outras vías¹⁰²⁵, motivo polo cal o doutorando non tivo maior implicación que contribuír á disposición da canle de comunicación.

A continuación presentamos dun xeito máis pormenorizado os detalles destes tres períodos de observación participante, dando conta dos seus principais elementos e fitos, así como das súas principais contribucións ao conxunto da investigación.

9.1.1. Primeira etapa: os Encontros Nacionais de Proxectos Sustentábeis

Como xa avanzamos, esta primeira etapa de observación participante coincidiu co inicio dun proceso de articulación que se estaba a dar no seo do movemento agroecolóxico galego a través da celebración dunha serie de encontros, impulsados en primeira instancia dende a rede *O Rural Quere Xente*, mais organizada dende o seu inicio polas distintas iniciativas participantes. Nestes encontros tratábase de constituír unha rede entre os mercados autoxestionados de produtoras agroecolóxicas que estaban a ter lugar de xeito periódico en distintas vilas e cidades do país (Ver Figura 83). O doutorando considerou que este espazo de participación resultaba particularmente pertinente para comezar a profundar nun movemento social complexo e diverso, do que ata o momento tiña unicamente un coñecemento parcial e a título persoal, ao ter sido membro dun GdC, ser consumidor habitual nun dos anteditos mercados de produtoras e ter participado nos encontros organizados pola antedita rede, alén de ter referencias da existencia doutras iniciativas agroecolóxicas, tanto por coñecemento directo como

¹⁰²⁵ Ver <http://www.sindicatolabrego.com/index.php?s=3&i=1625>, <http://www.fruga-galiza.org/2020/04/14/fruga-e-slg-elaboran-un-protocolo-sanitario-para-instalar-a-medio-rural-a-reabrir-os-mercados-alimentarios-de-proximidade/> e <http://www.sindicatolabrego.com/index.php?s=3&i=1644>
[Revisado o 12 de maio de 2021].

a través da revisión documental que presentamos máis adiante, máis en todo caso dunha maneira superficial. Ademais, contábase coa oportunidade de acceso, ao ter certa relación persoal con algunhas das persoas involucradas na promoción deste proceso.

Figura 82. Carteis dos catro Encontros Nacionais de Proxectos Sustentábeis.

Fonte: convocatorias dos diferentes encontros a través de RRSS e páxinas de diferentes iniciativas. Composición propia.

A organización destes encontros, de carácter trimestral, fíxose coincidir en cada caso coa celebración dun dos mercados autoxestionados, de xeito que se aproveitaban as xuntanzas para apoiar ás diferentes iniciativas participantes cunha «edición especial» do correspondente mercado, que contaba coa concorrencia de produtoras do resto de iniciativas, así como co despregue dunha serie de actividades lúdicas e de convivencia. En todo caso, como elemento central destes encontros, realizábase unha asemblea aberta e horizontal, como espazo para a comunicación e articulación entre iniciativas, de intercambio de información sobre as súas distintas situacións e para a coordinación de estratexias comúns de apoio mutuo e colaboración, co obxectivo último de articular unha rede de mercados autoxestionados a nivel galego. Cómpre indicar que, por conflitos de axenda, o doutorando unicamente puido participar nos dous primeiros encontros,

mais contou cunha relación do acontecido nos dous restantes a través dun dos impulsores e participantes dos mesmos, co que o doutorando mantén unha relación persoal máis estreita, podéndose considerar un informante clave. Deste xeito, o doutorando conta como rexistro coas anotacións persoais da súa participación nas dúas primeiras edicións e coas informacións facilitadas por parte deste informante no caso dos dous segundos¹⁰²⁶.

O primeiro destes encontros, celebrado o 2 de abril de 2016 en Pontevedra, contou coa participación de catro das iniciativas de mercados autoxestionados presentes en Galicia, que co-organizaron o evento: os encontros de consumo responsable *Entre Lusco e Fusco* en Santiago de Compostela, as *Feiras Labregas da Barbanza*, organizadas en distintos municipios da comarca homónima pola asociación *Sachos á Rúa*, o *Mercado da Terra* en Lugo e os encontros de consumo responsable *4Ponlas* en Pontevedra, anfitrión desta primeira edición. Na asemblea, celebrada na Casa Cultural de Marcón (Pontevedra), abordouse a situación das diferentes iniciativas participantes, así como a doutras coñecidas pero que non participaron neste primeiro encontro -como os xa referidos *Mercado de Alimento Labrego dos Tilos* en Teo ou de *Labrega Natura* na Coruña-. Así mesmo, débeteuse acerca da tensión existente entre estas iniciativas e o CRAEGA -pola xa referida persecución ás pequenas produtoras non certificadas-, do conflito en torno ao uso do termo «ecolóxico» á marxe da normativa asociada á certificación oficial, da pertinencia de crear unha coordinadora para xestionar a rede de mercados que se tentaba articular, así como dunha imaxe ou marca común para os mercados autoxestionados de carácter agroecolóxico a nivel galego, ou da proposta de creación dunha caixa de resistencia común para posibles intencionalidades.

No segundo encontro, celebrado o 7 de xuño de 2016 en Santiago de Compostela, participaron na súa organización as anteditas iniciativas máis a asociación *Labrega Natura*, se ben tamén asistiron membros do *Mercado de Alimento Labrego dos Tilos*, da asociación de produtoras

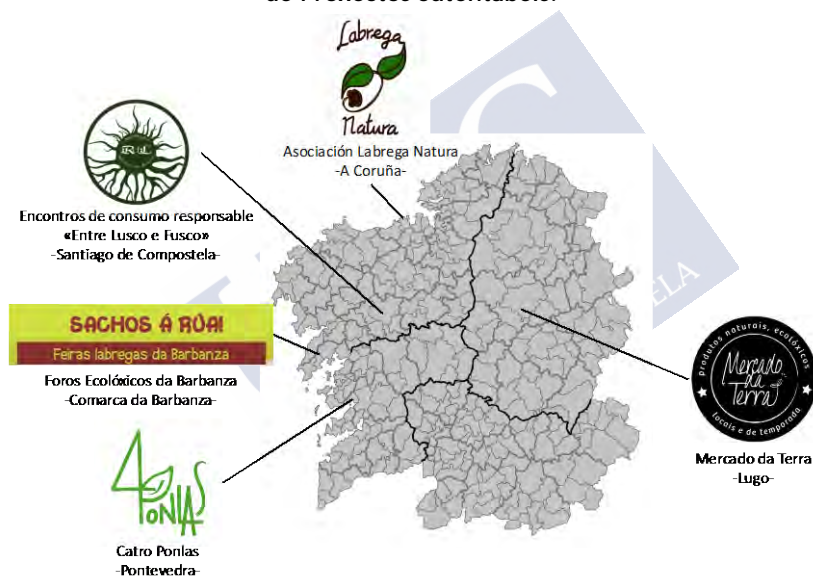
¹⁰²⁶ Estes documentos non se adxuntan por unha cuestión de confidencialidade e respecto aos procesos e ás persoas e colectivos implicados. Cómpre indicar que na segunda edición deste encontro, o doutorando tomou anotacións a modo de acta da propia asemblea, como forma de contribuír coa súa participación ao propio avance do proceso colectivo observado.

Lentura e do SPG *A Gavela*, sendo nesta ocasión o mercado anfitrión os encontros de consumo responsable *Entre Lusco e Fusco*. Na asemblea, celebrada no Centro de Interpretación de Parques e Xardíns de Belvís (Santiago de Compostela), tras a presentación das novas iniciativas que se sumaban ao proceso de articulación colectiva, retomáronse as liñas de debate iniciadas no anterior encontro. En primeiro lugar, afondouse na cuestión da creación dun logotipo ou imaxe que permitise xerar unha identidade colectiva entre os distintos mercados, baixo a cal aglutinar unha serie de principios e criterios comúns cos que xerar confianza e homologar os mercados adheridos á rede en creación. O fin tamén era acreditar ás produtoras que forman parte de cada un deles para que puidesen vender os seus produtos nos distintos mercados da rede, así como unha maneira de proxectarse socialmente como un movemento social amplo e diverso, mais cuns valores comúns e diferenciados ás opcións convencionais. Alén diso, afondouse na articulación das caixas de resistencia xa existentes en cada unha das iniciativas nun fondo común de continxencia, na estrutura e funcionamento da comisión de coordinación da rede e na adopción de estratexias de apoio mutuo e para evitar solapamentos de axenda na celebración dos distintos mercados, con fin de facilitar a concorrencia das produtoras en cada un deles. Como cuestión emerxente, abriuse a posibilidade de que outros modelos de mercado non autoxestionados - organizados por un promotor a título particular- puidesen integrarse nesta rede na medida na que emprendesen unha transición cara un modelo colectivo, asociativo e autoxestionado.

No terceiro encontro, celebrado en Lugo o 15 de novembro de 2016, participaron como co-organizadoras as mesmas iniciativas que no anterior, sendo o anfitrión o *Mercado da Terra* e celebrándose a asemblea no Centro Social Uxío Novoneira de Lugo. Segundo a información trasladada polo antedito informante, este encontro foi o inicio da discordancia entre iniciativas que provocaría o ulterior colapso do proceso de articulación, a causa fundamentalmente de desacordos en torno ao modelo de xestión da rede a través dunha comisión coordinadora, ao cuestionarse a operatividade e lexitimidade de toma de decisións que podían ter este tipo de estruturas situadas por riba das asembleas de cada unha das iniciativas participantes. Este proceso de

disolución culminou no cuarto e último encontro, celebrado en Ribeira o 18 de febreiro de 2017, onde a entidade anfitroia foi a asociación *Sachos a Rúa*, celebrándose a asemblea no seu local social. Esta edición tivo unha moi escasa participación e a ausencia dalgunhas das iniciativas implicadas, e se ben se acordaron unha serie de criterios comúns e un regulamento organizativo, convocándose mesmo un quinto encontro onde se prevía presentar publicamente a rede nacional de mercados autoxestionados, este evento nunca se chegou a celebrar e o proceso de articulación quedou finalmente paralizado.

Figura 83. Iniciativas participantes e co-organizadoras dos Encontros Nacionais de Proxectos Sudentábeis.

Elaboración propia.

En calquera caso, malia a falta de continuidade deste proxecto de articulación de iniciativas agroecolóxicas no seo do movemento agroecolóxico galego, aos efectos de observación, puidéronse extraer algunhas lecturas relevantes, que presentamos en Bisquert e Meira (2019a)¹⁰²⁷ e que constituíron unha das bases fundamentantes para o

¹⁰²⁷ Estas lecturas foron así mesmo presentadas polo doutorando no seminario ofrecido por este en outubro de 2017 no *Centre de recherche en éducation et formation relatives à l'environnement et à*

deseño e o desenvolvemento posterior das dúas fases sucesivas do deseño metodolóxico, particularmente con relación ao estudo de casos múltiples, peza central do mesmo.

9.1.2. Período intermedio: a rede *O Rural Quere Xente*

Tras esta primeira etapa de desenvolvemento da observación participante dun xeito máis intenso e sistematizado, o doutorando comezou a implementar as fases sucesivas previstas no deseño metodolóxico: en primeiro lugar, o censo de iniciativas e, posteriormente, o estudo de casos múltiple. Porén, alén da execución destas fases, o doutorando non deixou de manter unha posición axiolóxica marcada pola participación persoal en distintos espazos vinculados ao movemento agroecolóxico. Neste sentido, cómpre destacar especialmente a rede *O Rural Quere Xente*, con relación á cal o doutorando tiña asistido ás últimas celebracións dos seus encontros, como á súa quinta edición, celebrada en marzo de 2016 en Xixirín (Arzúa), a sexta, celebrada en xullo dese mesmo ano en Xestas (Porto do Son), ou a sétima, celebrada en marzo de 2017 en Bergondo. Entre as charlas, debates, obradoiros e actividades lúdicas e formativas que adoitaban formar parte do programa destes encontros, da última edición sinalada cómpre salientar a presentación da publicación *A Fenda* (Ver Figura 84), editada de maneira autoxestionada e que recollía boa parte dos discursos e posicións asociadas ao movemento agroecolóxico e a correntes afíns, cuxo primeiro e único número foi publicado en febreiro de 2017.

l'écocitoyenneté da *Université du Québec à Montréal* (Centr'ERE-UQAM) durante a súa estada no estranxeiro realizada en dito centro, situado na cidade Montreal (Canadá) (ver <https://centrere.uqam.ca/2017/mouvement-agroecologique-galice-seminaire-de-kylyan-bisquerti-i-perez/>), así como en formato de póster interactivo no marco do noveno Congreso Mundial de Educación Ambiental, celebrado en setembro dese mesmo ano en Vacouver (Canadá) (ver <https://weec2017.eco-learning.org>) [Revisados o 12 de maio de 2021].

Figura 84. Portada do Número 0 da publicación autoxestionada A Fenda.

Fonte: www.afenda.org [Actualmente non accesible]¹⁰²⁸.

Deste período, cómpre salientar a participación do doutorando en varias xuntanzas da antedita rede -en Agolada, Soutomaior, A Lama, Xermade, Val do Dubra, etc.-, e na organización das dúas últimas edicións dos seus encontros, polo momento: a oitava, celebrada en xullo de 2017 en Carrizás (A Lama), e a novena, en setembro de 2019 en Roupar (Xermade) (Ver Figura 85). Da primeira destas edicións, cabe destacar a presentación do proxecto de investigación por parte do doutorando neste espazo, onde asistiron un grande número persoas vinculadas a iniciativas agroecolóxicas de diferentes partes de Galicia, anticipando as fases previstas a desenvolver a través do deseño metodolóxico e convidándoas a participar chegado o momento. A través desta actividade, solicitouse ás asistentes unha retroalimentación en forma de opinións e suxestións, mais sobre todo de expresión de inquedanzas e necesidades, que posteriormente serían tidas en consideración no deseño do instrumento de recollida de datos asociado ao estudo de casos múltiple. Da segunda das edicións nas que participou o doutorando, pódese salientar a súa contribución na composición do

¹⁰²⁸ Se se desexa consultar, o doutorando conserva a copia en versión dixital e pode facilitala.

relatorio organizativo proposto como base para abrir o debate en torno ao devir da propia rede¹⁰²⁹.

Figura 85. Carteis da VIII e XIX edición dos encontros de O Rural Quere Xente.

Fonte: <http://oruralqueregente.org> [Revisado o 12 de maio de 2021].

En calquera caso, malia non ter constituído unha etapa onde se desenvolvese a técnica da observación participante dun xeito sistematizado, ao solaparse co desenvolvemento das dúas fases sucesivas do deseño metodolóxico, o doutorando mantivo a vinculación cunha parte activa do movemento agroecolóxico e participou na disposición de espazos de encontro, formación e debate en torno a temas relacionados coa Agroecoloxía e a promoción de formas alternativas e sustentables de vida nos contextos rurais.

9.1.3. Segunda etapa: a articulación dixital en tempos de pandemia

A segunda etapa de desenvolvemento máis intenso e sistematizado deste método de aproximación á realidade estudada, iniciada en marzo de 2020, coincidiu temporalmente coa realización das últimas entrevistas aplicadas na segunda fase do deseño metodolóxico, o estudo de casos múltiple. Cómpre indicar que esta segunda etapa de observación participante non estaba prevista inicialmente, en tanto que

¹⁰²⁹ Ver <http://oruralqueregente.org/relatorio-organizativo> [Revisado o 12 de maio de 2021].

o uso deste método prevírase fundamentalmente para a aproximación inicial ao suxeito de estudo. Porén, a situación sobrevida e extraordinaria que supuxo a irrupción da crise sanitaria da COVID-19 entrañou unha oportunidade emerxente para concretar o compromiso axiolóxico adoptado nesta investigación mediante unha forma de contraprestación demandada dende as propias iniciativas ao propio doutorando: contribuír á súa posta en contacto e articulación nun momento no que diferentes iniciativas estaban a experimentar serias dificultades á hora de manter a súa actividade, expresando explicitamente a necesidade de contar cunha canle de comunicación efectiva e dinámica para compartir experiencias, estratexias e posibles vías para continuar exercendo as súas práctica agroecolóxicas de consumo nun escenario de fortes restricións, e no que as Administracións Públicas confiaron o abastecemento alimentario á GDO e ao sistema agroalimentario industrializado en detrimento das pequenas produtoras, os sistemas alimentarios agroecolóxicos e os CCC, como recollen Álvarez *et al.* (2020)¹⁰³⁰.

Deste xeito, como resposta á demanda recibida por parte dalgunhas das persoas participantes nesta investigación en calidade de informantes das iniciativas agroecolóxicas das que forman parte, o doutorando contactou con todas as iniciativas participantes no estudo de casos múltiple e contribuíu á creación dunha canle dixital colectiva mediante un grupo de conversa pechado -de acceso mediante convite ou ligazón- nunha aplicación de mensaxería instantánea. Esta canle obtivo unha resposta inmediata e maioritaria por parte das iniciativas convocadas, activando deseguido un interesante proceso de articulación virtual a través de medios dixitais, adaptado ás circunstancias e limitacións da crise sanitaria. Dito grupo de conversa denominouse «Grupos de Consumo Agroecolóxico Galiza» ao estar pensado en primeira instancia para este tipo de iniciativa, se ben dende o seu inicio contou

¹⁰³⁰ Como tamén ten o denunciou a rede xuvenil de *Agroecology Europe* (ver <https://www.agroecology-europe.org/wp-content/uploads/2020/05/Agroecology-and-Food-Sovereignty-to-face-COVID-19-crisis-AEEUYN.pdf>), así como LVC a través da súa campaña xa referida *#QuedaNaCasaNonEnSilencio* promovida en Galicia polo SLG, as máis de 700 organizacións asinantes da tamén referida campaña *#SOSCampesinado* desenvolvida a nivel estatal, ou como denunciaron máis de 80 organizacións e colectivos sociais no contexto galego en particular (<http://www.sindicatolabrego.com/index.php?s=3&i=1629>) [Revisados o 13 de maio de 2021].

coa participación activa de persoas vinculadas a outros modelos, como as cooperativas de consumo -sumando un total de 23 iniciativas de consumo participantes, xunto cos GdC-, proxectos produtivos -un total de 7- e outras entidades non identificadas nesta tese como iniciativas agroecolóxicas en función da categorización ofrecida na Táboa 20¹⁰³¹, e que porta tanto quedan fóra do foco central desta investigación, pero que igualmente forman parte do movemento agroecolóxico galego, como son a devandita asociación agroecolóxica *A Estruga* -centrada sobre todo na formación e o asesoramento-, o SLG e a escola alternativa *Amadahi*¹⁰³², localizada en Oleiros e que desenvolven proxectos pedagóxicos de horta e eco-comedor escolar, alén de incluír dinámicas de GdC entre as nais e pais do alumnado.

Partindo da devandita canle como espazo para a comunicación e o intercambio de información, novas, recursos, inquiredanzas, ideas, propostas, etc., e mesmo para servir de base para xerar sinerxías máis específicas, que chegou a contar coa participación de 94 usuarias vinculadas a iniciativas agroecolóxicas, comezou a desenvolverse unha dinámica de traballo en rede, da que o doutorando foi partícipe e un dos promotores. Neste sentido, mantivéronse unha serie de reunións por videoconferencia, a partir das cales se crearon tres grupos de traballo: un centrado no intercambio, elaboración e proposición de protocolos de seguridade sanitaria para desenvolver a actividade das diferentes iniciativas durante o estado de alarma; outro dedicado á concepción e aplicación de ferramentas e dinámicas para mellorar a comunicación entre as persoas participantes deste proceso de articulación dixital; e un terceiro orientado á procura, análise, comparación e comunicación ao resto de persoas e iniciativas participantes de dito proceso das diferentes ferramentas dixitais de comercialización de produtos agroecolóxicos dispoñibles baseadas no xa referido «cooperativismo de plataforma», tanto de ámbito galego como estatal. Neste sentido, organizáronse unha serie de webinars para compartir esta información co resto de participantes no proceso, abrindo interesantes debates sobre as formas de articulación socioeconómica entre as iniciativas agroecolóxicas de produción e consumo presentes en Galicia. Así mesmo, creouse un

¹⁰³¹ Ver subepígrafe 5.5.

¹⁰³² Máis información en <http://www.amadahi.com> [Revisado o 13 de maio de 2021].

repositorio dixital de acceso restrinxido ás participantes no proceso, baseado nun formato «wiki» na plataforma de software libre e autoxestionado *Riseup*, para almacenar toda a documentación xerada ou compilada, así como outras referencias, recursos e ferramentas de relevancia tanto para as iniciativas agroecolóxicas, como para o desenvolvemento da rede virtual configurada a través deste singular proceso, denominada «Consumo Consciente Galiza»¹⁰³³, empregado actualmente por 32 das participantes do proceso.

A causa do recente desta segunda etapa de observación participante, que se pode considerar inconclusa, ao seguir o proceso en pleno funcionamento e manter o doutorando a súa implicación no mesmo, resulta aventurado extraer lecturas concluíntes. Porén, unhas lecturas preliminares, que contribúen en grande medida á interpretación dos resultados desta tese, foron presentadas polo doutorando na cuarta xornada do *V Foro Labrego de Agroecoloxía*, organizado polo SLG e celebrado en formato virtual o pasado mes de decembro de 2020¹⁰³⁴.

A grandes trazos, podemos salientar aquí algunhas apreciacións e reflexións colectivas que xurdiron sobre as potencialidades e limitacións identificadas neste proceso de articulación mediante ferramentas e canles dixitais. Por unha banda, destacou o dinamismo que entraña o uso deste tipo de ferramentas para a comunicación e a organización colectiva, dado que facilitan a interacción entre actores e a disposición de espazos de participación sen necesidade de realizar custosos -e as veces inhibidores- desprazamentos por todo o territorio para celebrar xuntanzas ou sesións de traballo colectivo. Así mesmo, salientouse o pragmatismo que caracterizou o proceso, fundamentalmente orientado a resolver rapidamente problemas e a satisfacer necesidades compartidas.

¹⁰³³ Esta wiki encóntrase situada no enderezo <https://we.riseup.net/redeconsumoconsciente> [Revisado o 13 de maio de 2021], máis, como apuntamos, é de acceso restrinxido para as participantes no proceso e as persoas que forman parte das iniciativas agroecolóxicas implicadas, en tanto que se trata fundamentalmente dun repositorio de documentación e ferramentas de uso interno. Por este motivo, non se pode acceder sen contar cun perfil de usuario da Riseup nin sen autorización das administradoras.

¹⁰³⁴ A intervención do doutorando en calidade de relator neste evento pode visualizarse en <https://youtu.be/auVkJzaFhFo?t=188> [Revisado o 13 de maio de 2021].

Por contra, acusouse unha falta dunha definición máis específica do que representa o propio proceso e o conxunto de persoas e iniciativas que o configuran, xa que, a causa da priorización do antedito pragmatismo e da orientación do propio espazo participativo creado a solucionar problemas inmediatos asociados á situación sobrevida da crise sanitaria, a cuestión da definición colectiva quedou nun plano secundario e mantívose nun estado difuso, a pesar de ser unha das preocupacións que compartiron as persoas máis implicadas a través das xuntanzas virtuais e dos grupos de traballo, así como malia tratar de abordalo incluso mediante técnicas de facilitación de grupos grazas á asistencia dunha especialista neste eido. Esta carencia de definición percibiuse, así mesmo, asociada a unha falta de estruturas organizativas máis sólidas, que se vinculou en reiteradas ocasións á propia deriva dos movementos sociais en xeral, e do movemento agroecolóxico galego en particular, a través da cal cada vez as formas de organización propias dos movementos sociais clásicos perden máis terreo en favor de dinámicas informais en torno a necesidades compartidas ou causas concretas. Así mesmo, experimentouse e fíxose explícita certa fatiga e sobrecarga de traballo e información por parte das persoas máis implicadas no proceso, asociada así mesmo ás propias circunstancias xerais da situación social provocada pola crise sanitaria.

Isto último fíxose particularmente patente entre as produtoras, que a causa das limitacións nas actividades experimentadas polas iniciativas máis vinculadas ao consumo, particularmente no caso dos GdC, cargaron cun maior peso do xa habitual nas tarefas de loxística e abastecemento de alimentos, que así mesmo se sumaron á necesidade de desenvolver modelos de venda directa a domicilio durante o tempo no que os mercados agroecolóxicos de proximidade non puideron realizarse a causa das xa referidas restricións impostas polas diferentes Administracións Públicas. Por último, se ben se recoñeceu que a adopción deste tipo espazos virtuais supuxo unha alternativa útil para manter a actividade de moitas iniciativas e que mesmo está a constituír unha ferramenta práctica para dotar de certa articulación a unha parte relevante do movemento agroecolóxico en Galicia, botouse moito en falta a posibilidade de dispoñer de espazos presenciais de participación e convivencia entre as persoas e colectivos vinculados á Agroecoloxía,

aspecto no que se está a traballar actualmente dentro deste espazo virtual xerado para poder organizar un encontro presencial a nivel galego en canto a situación sanitaria o permita.

En suma, alén destas lecturas, que permiten ao doutorando dispoñer dunha perspectiva constantemente actualizada da situación das iniciativas agroecolóxicas e dunha parte importante do movemento agroecolóxico galego, así como de relevantes claves interpretativas con relación á análise dos resultados desta tese, sobre todo cómpre salientar as relacións de confianza e colaboración que se estableceron e que constitúen unha base idónea para futuras liñas de co-investigación participativa previstas no deseño metodolóxico desta tese.

9.2. Revisión documental

O segundo dos procesos clave para apoiar o deseño e o desenvolvemento das fases centrais do deseño metodolóxico desta tese foi a revisión documental. Dentro desta estratexia de documentación e provisión de información relevante para o desenvolvemento da investigación, consultáronse diferentes tipos de fontes con cadanseus obxectivos, cunha maior intensidade durante as primeiras etapas de traballo de campo, mais cunha constante actualización para incorporar novas referencias que eventualmente puidesen ser publicadas con relación a cada unha destas fontes, que deseguido detallamos.

En primeiro lugar, compiláronse e revisáronse *estudos previos* realizados con relación ao suxeito de estudo desta tese -o movemento social agroecolóxico- e ao universo de referencia -as iniciativas colectivas que o configuran-. Neste sentido, orientouse a busca a dous obxectivos fundamentais. Por unha banda, revisar as investigacións previamente realizadas con relación a dito suxeito e universo de estudo no contexto territorial de referencia, Galicia, así como as realizadas a nivel estatal que inclúsen iniciativas situadas en dito territorio¹⁰³⁵. O

¹⁰³⁵ Que, en ambos casos, xa foron referidas no subepígrafe 6.3 do Referencial Teórico. Alén das explicitamente sinaladas neste sentido, cómpre engadir estudos como o de Vicente-Almazán *et al.* (2019), que, sendo de carácter estatal, tamén inclúe seis iniciativas situadas no territorio galego, se ben xa tiñan sido rexistradas a partir doutras fontes.

fin era construír unha base de datos a partir da cal comezar a configurar o universo de referencia deste estudo, complementado mediante outras fontes documentais e técnicas de recollida de datos¹⁰³⁶, sobre a que poder confeccionar posteriormente a mostra finalmente incluída no estudo de casos múltiples a través dos criterios de selección establecidos. Pola outra, examinar enfoques metodolóxicos, instrumentos, variables, ítems e indicadores contidos en diferentes estudos previos de referencia, co fin de orientar o deseño dun instrumento *ad hoc* a empregar como guía das entrevistas semiestruturadas aplicadas no propio estudo de casos múltiple¹⁰³⁷.

En segundo lugar, outra fonte empregada como referencia para configurar a antedita base de datos de iniciativas colectivas susceptibles de ser incluídas como parte da mostra do estudo de casos múltiples estivo conformada por diferentes *guías de entidades* xa referidas e elaboradas por diferentes actores sociais, como a guía de *Proxectos de soberanía alimentaria en Galicia*, editada no marco da xa inactiva *Rede Galega de Consumo Consciente e Sostíbel*, ou o *Directorio de Alimentación Ecolóxica Galega*, publicado por Amigos da Terra, entre outras menos vinculadas ao ámbito concreto de estudo, pero que podían conter algunha referencia a iniciativas que eventualmente puidesen ser incluídas na investigación¹⁰³⁸, así como outras menos recentes, pero que recollían algunhas das iniciativas máis lonxevas¹⁰³⁹.

En terceiro lugar, unha fonte moi prolífica á hora de elaborar a referida base de datos foron as *fontes dixitais* conformadas por páxinas especializadas¹⁰⁴⁰ ou de eventos relacionados coa temática¹⁰⁴¹, cartografías dixitais creadas por diferentes entidades e sobre distintos

¹⁰³⁶ Como o censo de iniciativas que se presenta no subepígrafe 9.3 ou a estratexia de bola de neve empregada durante o desenvolvemento do estudo de casos múltiple, que se detalla no subepígrafe 9.9.4.

¹⁰³⁷ Como se detalla no subepígrafe 9.4.1.

¹⁰³⁸ Como a guía de *Experiencias Sostíbeis no Monte Galego* (ADEGA, 2015), así como as guías impresas publicadas polo CRAEGA ou no buscador de operadores (<https://www.craega.es/es/buscador-de-productos/>) e de entidades colaboradoras da súa páxina (<https://www.craega.es/es/entidades-colaboradoras/>) [Revisados o 13 de maio de 2021].

¹⁰³⁹ Como o a guía de recursos *Como facemos un rural xusto e ecolóxico*, editada pola extinta cooperativa de consumo *A Cova da Terra*, documento dixital actualmente non accesible.

¹⁰⁴⁰ Como <https://www.grupoagrupo.net> [Revisado o 13 de maio de 2021].

¹⁰⁴¹ Como a *Mostra do Posible*, celebrada en Cangas do Morrazo dende 2017. A súa páxina ofrece un catálogo de entidades, entre as que se inclúen iniciativas de carácter agroecolóxico. Máis información en <http://mostradoposible.gal> [Revisado o 13 de maio de 2021].

tipos de iniciativas¹⁰⁴², ou mesmo publicacións en medios de comunicación, como o xa referido artigo publicado na sección galega de *El Salto*¹⁰⁴³. Neste sentido, cómpre salientar a relevancia que tivo nesta procura de iniciativas as ligazóns incluídas nas páxinas dalgunhas das iniciativas agroecolóxicas identificadas, como é o caso da cooperativa de consumo *Árbore*¹⁰⁴⁴, así como as redes de relacións que teñen lugar entre os respectivos perfís das iniciativas agroecolóxicas en RRSS.

Por último, cabe destacar o papel fundamental que tivo neste exercicio de procura documental da configuración do universo de referencia¹⁰⁴⁵ a provisión por parte da *Sociedade Galega de Educación Ambiental* (SGEA)¹⁰⁴⁶ dunha base de datos cun rexistro de entidades relacionadas co consumo responsable, que foi ampliada polo doutorando mediante as fontes consultadas nesta revisión documental, e cuxo resultado serviu como punto de partida para o desenvolvemento da primeira das fases centrais do deseño metodolóxico desta tese, orientada a ampliar a base de datos dispoñible de cara a saturar o universo de estudo de referencia.

9.3. Censo de iniciativas vinculadas á sustentabilidade social e ambiental en Galicia

Esta primeira fase propiamente dita do deseño metodolóxico, iniciada no ano 2017, mais desenvolvida fundamentalmente ao longo do 2018, estivo marcada igualmente polo enfoque participativo e orientado á acción que ten caracterizado a perspectiva metodolóxica desta investigación. Neste caso, confluíron dúas circunstancias que

¹⁰⁴² Por exemplo, a xa referida cartografía dixital da *Rede Galega de Consumo Consciente e Sostibel*, así como outra similar ofrecida pola cooperativa MAOS sobre mercados ecolóxicos presentes en Galicia (<https://maos.gal/recursos/mercados-ecoloxicos-de-galiza/>), actualmente non dispoñible.

¹⁰⁴³ Ver subepígrafe 6.3.

¹⁰⁴⁴ Ver <http://arbore.org/enlaces/na/galiza> [Revisado o 13 de maio de 2021].

¹⁰⁴⁵ Que se caracteriza por ser un universo de estudo difuso -non hai referencias exhaustivas sobre a súa composición-, dinámica -moitas iniciativas aparecen e desaparecen en breves intervalos de tempo- e ás veces dificilmente accesible -moitas iniciativas non constan en ningunha das fontes antes referidas nin teñen páxina ou perfil en RRSS-, polo que resultou imprescindible combinar varias estratexias para tratar de saturar ao máximo dito universo, incluíndo a de «bola de neve» durante o propio desenvolvemento do estudo de casos múltiple.

¹⁰⁴⁶ Máis información en <http://www.sgea.org> [Revisado o 13 de maio de 2021].

deron como resultado unha sinerxía entre un elemento da investigación previsto orixinalmente no deseño metodolóxico e un obxectivo colectivo orientado á mobilización de axentes sociais vinculados á agroecoloxía e ao ecoloxismo en xeral no territorio galego: a elaboración dun censo de iniciativas vinculadas á sustentabilidade social e ambiental en Galicia.

Dita sinerxía estivo vinculada a un proceso colaborativo que se viña xestando dende principios de 2017 entre varias entidades e iniciativas colectivas vinculadas ao consumo responsable e á Educación Ambiental en Galicia baixo o liderado da SGEA, e que estaba orientado á organización dun *Encontro de Consumo Responsable e Educación Ambiental*. O obxectivo último deste encontro era a creación dun mapa de recursos de consumo responsable, incluíndo a iniciativas vinculadas neste sentido á alimentación -fundamentalmente cooperativas, GdC e mercados de produtoras-, así como coñecer as experiencias de Educación Ambiental que se estaban a desenvolver en Galicia neste eido, creando un grupo de traballo que puidese seguir investigando e traballando nesta liña tras o propio encontro. O doutorando participou neste proceso en tanto que membro do grupo de traballo en Educación Ambiental e Desenvolvemento Comunitario a *Eira do Ceesg*¹⁰⁴⁷, un dos colectivos implicados.

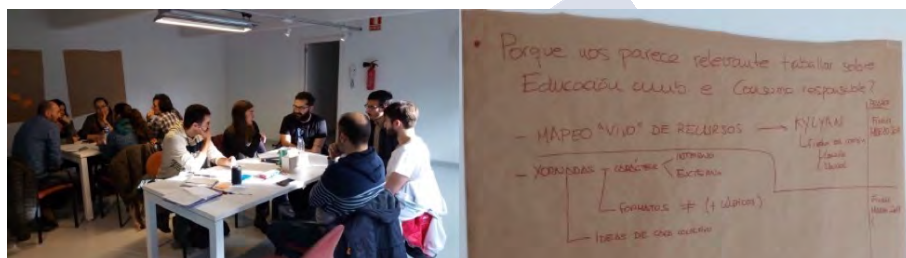
Porén tras un primeiro intento infrutuoso de celebración deste evento por falta da resposta por parte das entidades ás que ía dirixido e de previsión de participación en xeral, a SGEA convocou aos colectivos e entidades involucradas a unha xuntanza celebrada o 16 de decembro de 2017 no Centro de Interpretación Ambiental de Compostela (CIAC) (Ver Figura 86), co obxectivo de buscar estratexias conxuntas para conseguir unha maior implicación e unha maior capacidade de convocatoria entre as entidades destinatarias. Foi precisamente nesta xuntanza¹⁰⁴⁸, onde se concretou a liña de traballo para a elaboración

¹⁰⁴⁷ Grupo de traballo do Colexio de Educadoras e Educadores Sociais de Galicia. Máis información en Bisquert, Rivero, Marcos e Alcaide (2019) e en <http://www.ceesg.gal> [Revisado o 13 de maio de 2021].

¹⁰⁴⁸ Na que participaron na que participaron Zocamiñoa, A Eira do Ceesg, A Nosa Enerxía, a SGEA, o Foro Agroecolóxico do Barbanza, a Asociación Raíces do Lusco -asociación a través da cal se xestionan os encontros de consumo responsable Entre Lusco e Fusco-, Milhulloa, e o Proxecto Integral de Compostela (PIC).

dun censo e un cartografado «vivo» de iniciativas e proxectos de Educación Ambiental e consumo responsable existentes en Galicia, co fin de contrarrestar a súa atomización e proporcionar un espazo dixital onde centralizar a información sobre estas, coa posibilidade de que se puidese ir ampliando progresivamente a través dun formulario tras o primeiro barrido realizado a través do censo. Se ben en primeira instancia este censo estivo dirixido á organización de devandito encontro -que non se chegou a celebrar-, a proposta finalmente tomaría unha dimensión distinta, enfocándose principalmente á cartografía de iniciativas finalmente realizada.

Figura 86. Panorámica da xuntanza convocada pola SGEA e detalle dos acordos tomados.

Fonte: Actas da xuntanza para a organización dunhas xornadas en Educación Ambiental e Consumo Responsable, organizadas pola SGEA o 16 de decembro de 2017 no CIAC.

A conxunción de intereses entre o deseño previsto nesta tese e a aspiración colectiva compartida nesta xuntanza, fixo que o doutorando asumise coordinar esta proposta como parte da súa investigación, en tanto que, malia que ampliaba o foco de iniciativas a rexistrar alén das estritamente agroecolóxicas, a través do desenvolvemento colaborativo desta fase axustábase o deseño inicialmente previsto de maneira que respondía mellor ao compromiso axiolóxico e á orientación transformadora e participativa desta tese, ao propósito de intensificar as relacións de colaboración do doutorando coa iniciativas vinculadas ao movemento agroecolóxico galego -como parte das que participaron nesta xuntanza- e ao acceso a informantes e colaboradoras que facilitaron unha importante cantidade de referencias para incluír dentro do universo de estudo.

Como parte do traballo colectivo realizado no marco desta xuntanza, propúxose unha base inicial para o formulario a empregar á hora de executar o censo, a partir da cal o doutorando deseñaría o instrumento finalmente empregado para tal efecto¹⁰⁴⁹:

- Nome.
- Localización.
- Ámbito territorial de actuación.
- Tipo de actividade: produción; consumo; Educación Ambiental e sensibilización; formación; incidencia política; servizos (enerxéticos, bancarios, etc.).
- Vinculación coa EA e iniciativas de EA desenvolvidas.

Como se pode apreciar no Anexo I, esta proposta inicial ampliárase con novas variables e opcións de resposta (Ver Táboa 24), en base á revisión dos instrumentos empregado nalgúns estudos previos de referencia (Simón *et al.*, 2010; Binimelis e Descombes, 2010; Naoufal *et al.*, 2011; Sevilla, 2012; Brisebois, 2017; e Richter, 2017) e das propostas e revisións doutras persoas involucradas no proceso.

Táboa 24. Variables e opcións de resposta contidas no formulario para o Censo de *Iniciativas Galegas pola Sustentabilidade Social e Ambiental*.

Variables	Tipo de resposta	Opcións de resposta
Nome da iniciativa	Aberta	-
Enderezo de correo electrónico	Aberta	-
Páxina web ou perfil en RRSS	Aberta	-
Localización	Aberta	-
Breve descrición da iniciativa	Aberta	-
Autorización para incluír a iniciativa nunha cartografía dixital	Pechada Dicotómica	Si/no

¹⁰⁴⁹ Ver Anexo I.

Ámbito territorial (resposta múltiple)	Pechada Múltiple	Local; Comarcal; Provincial; Galego; Outra opción
Área de actuación (resposta múltiple)	Pechada Múltiple	Alimentación; Arte / Deseño; Artesanía; Comunicación; Cultura; Economía; Educación; Enerxía; Lecer; Mobilidade; Monte; Patrimonio natural / cultural; Tecnoloxía/software; Téxtil; Outra/s opción/s (resposta aberta)
Actividade principal (resposta múltiple)	Pechada Múltiple	Apoio mutuo e coidados; Articulación / Coordinación; Comercialización; Conservación / defensa do territorio; Consumo; Divulgación; Educación Ambiental / sensibilización; Expresión artístico-cultural; Formación; Incidencia política; Intercambio de produtos/servizos; Investigación; Organización de eventos; Producción; Provisión de servizos; Restauración / hostalaría; Xestión cultural; Xestión de bens comúns; Outra/s opción/s (resposta aberta)
Tipo de xestión ou axente impulsor (resposta múltiple)	Pechada Múltiple	Administración Pública; Asociación (cultural, veciñal, etc.); Colectivo autoxestionado; Cooperativa; Empresa; Individual; ONG; Sindicato / Colexio Profesional; Rede / Plataforma; Outra/s opción/s (resposta aberta)
Tipo de espazo / equipamento (resposta múltiple)	Pechada Múltiple	Centro educativo; Centro social; Dixital; Feira / mercado; Finca; Horta; Obradoiro; Rúa; Sede; Tenda; Outra/s opción/s (resposta aberta)
Categoría/s coa/s que se identifica a iniciativa (resposta múltiple)	Pechada Múltiple	Agricultura ecolóxica; Agroecoloxía; Autoxestión; Banca ética; Comercio xusto; Decrecemento; Economía social e solidaria; Enerxías renovables; Moeda social; Software libre; Outra/s opción/s (resposta aberta)
Programas, eventos ou actividades de Educación Ambiental desenvolvidas pola iniciativa	Aberta	-
Outras iniciativas propostas para incluír neste censo e contacto	Aberta	(Ítem para a realización da estratexia bola da neve)

Elaboración propia.

Os formularios foron enviados a todas as iniciativas incluídas na base de datos dispoñible nese momento, configurada en base á integración da provista pola SGEA e a configurada ata o momento polo doutorando, ampliándose a través da estratexias dun último ítem incluído no formulario para a realización da estratexia bola de neve (Ver Táboa 24). O medio de envío foi o correo electrónico, empregando para tal efecto unha conta de correo asociada ao Grupo de Investigación SEPA-interea -censo@sepa.gal-, dende a cal o doutorando centralizou o envío e a recepción dos formularios ás iniciativas para o censo.

Como resultado deste primeiro barrido para a confección do censo e a cartografía de iniciativas, obtivéronse un total de 61 respostas recibidas entre o 8 de febreiro e o 9 de abril de 2018, das cales o 57% marcaron a «Alimentación» entre as súas áreas de actuación. Entre estas, no campo de resposta aberta do quinto ítem -«breve descrición da iniciativa»-, 10 iniciativas vinculáronse ao eido da produción e/ou transformación, 6 describíronse como GdC, 4 como asociación de produción e consumo, 3 como cooperativa de consumo, 1 como mercado e 1 como proxecto integral. Isto é, polo menos 25 iniciativas das censadas eran *a priori* susceptibles de ser integradas no universo de referencia. Alén diso, a categoría «Agroecoloxía» foi coa que máis iniciativas se identificaron (Ver Figura 87), se ben no todas situaron a alimentación como a súa área de actuación.

Figura 87. Recuento do número de casos que responderon a cada unha das categorías de identificación suxeridas no formulario do censo.

	Recuento	% del N de fila
Agroecología	30	51,7%
Economía Social y Solidaria	27	46,6%
Autogestión	26	44,8%
Agricultura ecológica	25	43,1%
Comercio Justo	25	43,1%
Decrecimiento	13	22,4%
Banca Ética	12	20,7%
Energías Renovables	8	13,8%
Moneda Social	8	13,8%
Software Libre	7	12,1%

Elaboración propia¹⁰⁵⁰.

Deste xeito, a realización deste censo serviu para consolidar a base de datos elaborada polo doutorando, saturando o universo de estudo co máximo de iniciativas que foi posible identificar a través dos diferentes métodos adoptados -observación participante, revisión documental, censo de iniciativas-, que ao finalizar esta fase constaba cun total de 60 referencias. Así mesmo, tamén como resultado deste proceso, o doutorando participou activamente nun grupo de traballo conformado por compoñentes da SGEA e da *Eira do Ceesg* e un produtor do *Entre Lusco e Fusco*, así como coa inestimable colaboración técnica dun membro do GdC *Des Pensa*, na elaboración do cartografado dixital asociado a este censo, que foi ampliando o seu número de iniciativas ata 75 a través do seu formulario de rexistro, baseado no empregado na realización do censo¹⁰⁵¹. En suma, a través do desenvolvemento colaborativo desta fase do deseño metodolóxico, o doutorando respondeu un dobre propósito: obter un universo suficientemente consolidado para realizar a selección de iniciativas que comporá a

¹⁰⁵⁰ Extraído do póster titulado «La dimensión socioeducativa del movimiento social agroecológico en Galicia: una aproximación participativa desde la Educación Ambiental», asinado polo doutorando e o director desta tese, e presentado no VII Congreso Internacional de Agroecoloxía celebrado en Córdoba en maio e xuño de 2018.

¹⁰⁵¹ Ver <http://rizomas.info/> [Revisado o 13 de maio de 2021].

mostra inicial da parte central do deseño metodolóxico desta tese -o estudo de casos múltiple-; e guiar a investigación en función do compromiso axiolóxico asumido como enfoque, que se concreta tanto co traballo de colaboración con entidades e colectivos do sector, como na contribución á disposición dunha ferramenta práctica de visibilización de iniciativas asociadas á sustentabilidade social e ambiental.

9.4. Estudo de casos múltiple

En último lugar, presentamos a segunda fase e parte fundamental do deseño metodolóxico da investigación desenvolvida no marco desta tese, e cuxos resultados se presentan no Referencial Empírico. Como xa avanzamos, para esta fase adoptamos un deseño de estudo de casos múltiple (Yin, 2003; Ponce, 2018), baseado na aplicación entre abril 2019 e abril 2020 dun total de 46 entrevistas semiestruturadas ás iniciativas agroecolóxicas seleccionadas a partir do universo configurado na fase previa e nos dous procesos subxacentes, configurando unha mostra inicial 31 iniciativas¹⁰⁵² en base á aplicación duns criterios de selección establecidos, que se ampliaría finalmente a 46 iniciativas mediante a aplicación da estratexias de bola de neve, aplicando así mesmo ditos criterios para a incorporación ou rexeitamento das iniciativas sumadas ao universo de referencia mediante esta estratexia.

Cómpre indicar que o deseño de estudo de casos múltiple adoptado ten unha clara orientación exploratoria, en función das circunstancias e características do suxeito de estudo xa referidas, así como do enfoque de investigación finalmente adoptado, dirixido a abrir unha liña futura de co-investigación entre o doutorando e as iniciativas agroecolóxicas analizadas en base aos resultados obtidos. Deste xeito, esta fase de investigación oríéntase a responder ao conxunto dos obxectivos xerais e específicos da tese. Por unha banda, mediante a identificación, caracterización e catalogación de iniciativas agroecolóxicas finalmente seleccionadas, e que durante a realización do traballo de campo estaban

¹⁰⁵² Cumprindo así coa Meta 1 desta tese.

en activo¹⁰⁵³, procúrase describir a natureza e o estado actual do movemento agroecolóxico en Galicia -Obxectivo Xeral 1-. Pola outra, a través da identificación de accións socioeducativas desenvolvidas polas iniciativas analizadas, valóranse as súas implicacións, esbozando así o carácter da dimensión socioeducativa que presenta, no seu conxunto, o movemento agroecolóxico en Galicia.

9.4.1. Deseño do instrumento de recollida de datos

O instrumento de recollida de datos aplicado ás iniciativas colectivas identificadas como parte do movemento agroecolóxico en Galicia foi deseñado seguindo as indicacións e recomendacións de distintos manuais metodolóxicos do Centro de Investigaciones Sociológicas (Alvira, 2004; Azofra, 1999; Díaz de Rada, 2015), en referencia tanto ao deseño do instrumento como ao desenvolvemento do traballo de campo. Se ben en principio se pretendía deseñar un instrumento con formato de cuestionario -de aí as fontes consultadas- para aplicar ás iniciativas, tras o proceso de validación do propio instrumento -que se detalla a continuación- terminouse por decidir que, en función do deseño de investigación como do instrumento en si mesmo -finalidade, extensión, complexidade- era máis acaído consideralo como unha entrevista semiestruturada, pois integra tanto a compoñente estandarizada da entrevista estruturada -preguntas pechadas, escalas, etc.- como a flexibilidade da non estruturada -preguntas abertas, posibilidade da persoa entrevistada de achegar matices ás súas respostas, etc.-.

Neste senso, tomáronse tamén como referencia os instrumentos, criterios de selección e/ou categorías de análise empregados en estudos previos de especial relevancia en relación coa temática de estudo, para identificar e seleccionar os indicadores a recoller mediante as variables que configuran o instrumento deseñado, así como para axustar o deseño

¹⁰⁵³ A este respecto, cómpre apuntar que a crise sanitaria acontecida a partir de marzo de 2020 supuxo un importante revulsivo para o movemento agroecolóxico en Galicia, implicando o cese dalgunhas das iniciativas rexistradas nesta investigación, mais tamén a creación de novas iniciativas que non se chegaron a incluír no estudo debido á necesaria delimitación temporal do traballo de campo, que se situou nun período máximo dun ano para o desenvolvemento desta segunda fase.

do traballo de campo e a posterior análise dos datos, sempre coa debida adaptación ás particularidades do suxeito do estudo e do contexto de referencia desta investigación. Ditos estudos previos foron, entre outros: os desenvolvidos por Simón *et al.* (2010) sobre iniciativas de consumo ecolóxico e responsable de alimentos no conxunto do Estado español; por Binimelis e Descombes (2010) sobre circuítos curtos de comercialización en Cataluña; por Naoufal *et al.* (2011) sobre iniciativas de educación relativa á eco-alimentación na provincia canadense do Quebec; por Sevilla (2012) sobre CCC en Andalucía; por Gallar e Vara (2017) para a diagnose do sistema agroalimentario local da cidade de Córdoba e a identificación de potencialidades e accións para facelo máis sustentable; e por Brisebois (2017) sobre iniciativas alternativas do sistema agroalimentario de Montreal (Canadá).

En base a estas referencias, deseñouse un borrador inicial do instrumento¹⁰⁵⁴ que incluía 48 ítems de diferentes tipos -preguntas abertas, semiabertas e pechadas, dicotómicas e politómicas, de libre asociación, de orde e escalas tipo Likert-5 -unha de motivación e dúas de opinión- para recoller información sobre un conxunto de indicadores de interese para o estudo agrupados en catro seccións correspondentes ás dimensións xerais de análise previstas:

1. *Datos de identificación*: información de identificación e de contacto da iniciativa e da persoa informante, así como tres ítems para coñecer o perfil educativo desta, o seu rol na iniciativa e a antigüidade da súa vinculación coa iniciativa.
2. *Características da iniciativa*: características xerais da iniciativa, motivacións que orixinaron a súa creación, perfil e funcións das persoas que a compoñen e produtos que manexan.
3. *Participación, articulación e cooperación*: modelo xestión e de toma de decisións no seo da iniciativa, colaboración con outras iniciativas e axentes sociais, e participación como colectivo noutros espazos de coordinación máis amplos: redes, plataformas, proxectos, etc.
4. *Dimensión socioeducativa*: accións de carácter socioeducativo que puidesen estar a ser desenvolvidas pola iniciativa, as súas

¹⁰⁵⁴ Ver Anexo II.

finalidades, as persoas destinatarias, os temas abordados, os espazos empregados, a colaboración con outros colectivos na súa organización, as principais dificultades, a percepción da integración da EA a través destas accións, así como a percepción da persoa informante sobre esta dimensión e outros aspectos vinculados á temática de estudo.

O procedemento previsto de aplicación do instrumento era realizar unha única aplicación presencial por iniciativa identificada, entrevistando preferentemente -para axilizar a entrevista e facilitar a recollida de datos- a unha única persoa informante membro da iniciativa en representación da cal informa, aínda que se deixaba aberta a realización de entrevistas grupais con dúas ou tres informantes á vez se así o solicitaban, tratándose en todo caso dunha única entrevista por iniciativa. Para tal efecto, fíxose uso do soporte material dunha copia do propio instrumento a modo de guión de entrevista, así como para recoller por escrito as respostas das persoas entrevistadas, co apoio dunha gravadora de son, especialmente útil para o rexistro das respostas ás preguntas abertas e de todas aquelas matizacións e reflexións que as persoas entrevistadas puidesen facer con relación a cada un dos ítems, fosen do tipo que fosen. Preveuse analizar todos os datos cuantitativos co software IBM SPSS Statistics 25, co apoio do software Microsoft Excell para a creación de recursos gráficos e a análise de determinadas variables, así como do software Atlas.ti 8 para o tratamento das informacións cualitativas -recollidas tanto por escrito como mediante a gravación de audio-, mediante unha análise de discurso interpretativa ou social/hermenéutica, que lonxe dos métodos de análise de contido baseadas no tratamento puramente estatístico e descritivo da reiteración de palabras chave ou unidades semánticas, entende o discurso como proceso semiótico, narrativo e contextualizado na situación de referencia con relación á cal este adquire sentido (Lozano, Peña-Marín e Abril, 1997; Alonso, 1998), sen prexuízo, secasí, de realizar tamén tratamentos descritivos destas informacións de carácter máis cualitativo.

9.4.2. Validación do instrumento

Segundo as orientacións de Barraza (2007), Escobar-Pérez e Cuervo-Martínez (2008) e Pedrosa, Suárez-Álvarez e García-Cueto (2014), someteuse o primeiro borrador do instrumento a un proceso de validación de contidos por xuíces expertos, o cal é definido como “unha opinión informada de persoas con traxectoria no tema, que son recoñecidas por outros como expertos cualificados neste, e que poden dar información, evidencia, xuízos e valoracións” (Escobar-Pérez e Cuervo-Martínez, 2008, p. 29). Tanto polas circunstancias do estudo como para non abusar da xenerosidade das persoas expertas que se prestaron a participar como xuíces no proceso de validación, neste caso optouse polo método de avaliación individual, o máis operativo, especialmente cando se recorre a xuíces de distintos países e que falan distintas linguas, como se detalla deseguido.

Para o deseño deste proceso, concórdase con que “a combinación de métodos tanto cualitativos como cuantitativos se entende como o procedemento máis completo á hora de realizar un estudo de validez de contido en profundidade” (Pedrosa *et al.*, 2014, p. 3). Segundo estes autores, hai dous aspectos chave que é preciso considerar á hora de avaliar a validación de contido dun instrumento:

1. Facer unha selección apropiada das persoas expertas participantes, analizando as súas características e experiencia na temática e/ou en relación co suxeito de estudo, como se presenta a continuación.
2. Que os xuíces, alén da súa análise cualitativa -comentarios, valoracións, recomendacións, etc.-, “acheguen unha valoración cuantitativa aos items”, sen a cal non é posible obter “información relevante para o proceso de validación”, polo que os autores consideran “fundamental aplicar algún dos métodos empíricos existentes para cuantificar” (Pedrosa *et al.*, 2014, p. 7) as valoracións emitidas e o grao de acordo entre os xuíces con relación a estas, sendo a escala tipo Likert de cinco alternativas unha das máis habituais para valorar cada ítem en base a distintos aspectos.

En canto ao procedemento seguido, atendéronse ás indicacións de Barraza (2007) e Escobar-Pérez e Cuervo-Martínez (2008) con relación aos pasos a seguir, que, coas debidas adaptacións, finalmente foron: a) deseño dun protocolo de validación, con instrucións e un modelo de avaliación para que os xuíces respondesen de maneira homoxénea; b) selección dos xuíces expertos que participaron no proceso de validación; c) solicitude de participación, informando sobre os propósitos e detalles do estudo, o contexto, o suxeito de estudo, as dimensións a abordar, os indicadores a medir e as informacións a rexistrar co instrumento, facilitando o protocolo de validación e o borrador do instrumento a avaliar; d) recollida, tratamento e análise das respostas dos xuíces; e) revisión do borrador do instrumento en virtude das valoracións cuantitativas e cualitativas dos xuíces.

Así, en primeiro lugar, deseñouse un protocolo de validación¹⁰⁵⁵ para facer chegar aos expertos participantes no proceso como xuíces xunto co borrador do instrumento a avaliar¹⁰⁵⁶. O protocolo presentouse, alén dos debidos agradecementos ás participantes, cunha introdución explicativa do propósito do proceso, do proxecto de investigación e os seus principais elementos -obxectivos, suxeito de estudo, deseño metodolóxico, etc.- e das dimensións, indicadores, estrutura e outras cuestións a considerar con respecto ao instrumento a avaliar, como o procedemento de aplicación previsto mediante as entrevistas. A continuación, anexáronse os modelos de avaliación para recoller as valoracións cuantitativas e cualitativas dos xuíces, divididas en dúas seccións diferenciadas: unha específica referida aos ítems e unha xeral referida ao instrumento no seu conxunto.

Na primeira sección -a *específica*-, solicitouse aos xuíces que puntuasen cada ítem, agrupados nas súas correspondentes dimensións anteriormente descritas, nunha escala Likert-5, na que 1 era o valor mínimo e 5 o máximo, en función de catro categorías de avaliación (Ver Figura 88), fundamentadas tanto nas empregadas polos autores consultados como por outros colegas do grupo de investigación SEPA-

¹⁰⁵⁵ Ver Anexo III.

¹⁰⁵⁶ Ver Anexo II.

interea. As catro categorías propostas para avaliar os items foron as seguintes:

- 1. *Relevancia*: se o ítem é esencial ou importante e, polo tanto, debe permanecer incluído no instrumento.
- 2. *Pertinencia*: se o formato escollido para formular o ítem é o mais apropiado.
- 3. *Concisión semántica* -sentido unívoco- e *claridade sintáctica* na formulación do ítem.
- 4. *Neutralidade*: se a formulación do ítem non influencia a resposta da persoa entrevistada.

Figura 88. Mostra dunha sección dun dos modelos de avaliación cuantitativa do protocolo de validación remitido ás xuízas.

Dimensión	Ítem	Relevancia					Pertinencia					Concisión					Neutralidade				
		1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
II Características da iniciativa	1																				
	2																				
	3																				
	4																				
	5																				

Elaboración propia.

Xusto debaixo de cada un dos modelos de avaliación cuantitativa correspondente a cada unha das dimensións en que se agruparon os items no borrador do instrumento, dispúxose un espazo de comentarios para recoller as correspondentes valoracións cualitativas e recomendacións de mellora que os xuíces consideraron oportunas achegar con relación a cada dimensión ou sobre os items integrados nas mesmas.

Na segunda sección -de carácter *xeral*- solicitouse aos xuíces que valorasen o instrumento no seu conxunto con relación a unha serie de aspectos xerais de relevancia para avaliar a súa validez de contido, a través dun modelo tamén baseado nunha escala Likert-5 (Ver Figura 89). Como no caso anterior, engadiuse un espazo final de comentarios para que os xuíces puidesen facer valoracións, críticas, propostas de mellora, etc., sobre os aspectos xerais do borrador do instrumento avaliado.

Figura 89. Modelo de avaliación cuantitativa dos aspectos xerais do instrumento.

Aspectos xerais	1	2	3	4	5
Presentación do instrumento (o seu aspecto é apropiado)					
Secuencia dos items (a súa orde é axeitada)					
Coherencia interna (relación lóxica entre items e dimensións)					
Oportunidade dos items (están aqueles que deben estar)					
Accesibilidade (o instrumento resulta doado de responder)					
Exhaustividade (atención a todos os aspectos relevantes)					
Extensión do instrumento (con relación ao número de items)					
Duración estimada (de aplicación do instrumento ás informantes)					

Elaboración propia.

En canto á elección dos xuíces, optouse por unha selección de dez expertos, xa que os autores consultados concordan en que é unha cantidade apropiada ou incluso óptima para brindar “unha estimación fiable da validez de contido dun instrumento” (Escobar-Pérez e Cuervo-Martínez, 2008, p. 29). Así mesmo, estas mesmas autoras enumeran unha serie de criterios que é preciso considerar na selección dos xuíces: experiencia en xuízos e toma de decisións baseadas na evidencia, a súa formación e o seu traballo académico; a súa reputación na comunidade académico-científica; a súa dispoñibilidade e motivación para participar; e a súa imparcialidade. Neste caso concreto, alén destas consideracións e de adoptar como criterio principal a pertinencia dos xuíces en base ao seu coñecemento fundamentado sobre os campos de referencia, a temática e o suxeito de estudo, en relación co propio enfoque epistemolóxico do estudo -na encrucillada entre a Educación Ambiental e a Agroecoloxía-, considerouse oportuno integrar xuíces que fosen expertos ao menos nun destes dous campos -ou en ambos-, tratando de buscar certo equilibrio entre estes, así como incluír, como recomendan Escobar-Perez e Cuervo Martínez, polo menos dous expertos “en medición e avaliación” (2008, p. 30). Ademais, procurouse tamén contar cunha representación equilibrada entre xuíces procedentes de institucións do Estado español e doutros países, obtendo finalmente unha representación de cinco xuíces do contexto estatal e cinco con carácter internacional. Pretendeuse tamén ter unha representación equilibrada dende unha perspectiva de xénero, mais finalmente non foi

posible debido á resposta dos propios expertos ao convite inicial para participar no proceso, que decantou a proporción en favor dos participantes de xénero masculino.

Neste sentido, despois dunha fase de preselección de 15 posibles xuíces a quen solicitar a participación no proceso en función dos criterios anteriormente descritos e tras sondar a súa disposición para a súa colaboración desinteresada e xenerosa, chegouse á selección final dos dez expertos participantes no proceso de validación, detallada na Táboa 25, xunto coas institucións e países nos que desempeñan a súa actividade docente, investigadora e/ou profesional, así como as súas respectivas áreas de especialización. É preciso salientar que para procurar cumprir co criterio da motivación por parte dos xuíces, recorreuse a expertos con certa relación académica cos autores deste traballo e/ou co grupo de investigación.

Táboa 25. Xuízas expertas participantes no proceso de validación.

Xuíz/a	Institución	CCAA ou País	Actividade	Áreas de especialidade
Adolfo Agúndez Rodríguez	Centr'ERE Université du Québec à Montréal / Université de Sherbrooke	Quebec (Canadá)	Investigador asociado	EA e Eco-cidadanía Educación do Consumo
Damián Copena Rodríguez	GIEEAH Universidade de Vigo	Galicia	Investigador postdoutoral	Economía Ecolóxica Agroecoloxía e Acción Colectiva Desenvolvemento Rural Sustentable
David Gallar Hernández	ISEC Universidad de Córdoba	Andalucía	Profesor e director do mestrado en Agroecoloxía	Agroecoloxía Socioloxía urbana-rural Antropoloxía Desenvolvemento Rural Sustentable
Edgar J. González Gaudiano	Universidad Veracruzana	México	Investigador titular	Teoría e políticas de EA Educación para o Cambio Climático: vulnerabilidade, resiliencia e adaptación
Germán Llerena del Castillo	Cámara Municipal de Sant Cugat del Vallès	Cataluña	Educador Ambiental	EA Agroecoloxía Escolar
José Gutiérrez Pérez	Universidad de Granada	Andalucía	Catedrático de Universidade	EA Métodos de Investigación e Diagnóstico en Educación
Lucie Sauvé	Centr'ERE Université du Québec à Montréal	Quebec (Canadá)	Profesora titular e directora do Centr'ERE	Teoría e políticas de EA Dimensión crítica e política da Educación

				Mobilización cidadá / Eco-cidadanía
Marcos Sorrentino	ESALQ ¹⁰⁵⁷ - Universidade de São Paulo	Brasil	Profesor asociado (actualmente retirado)	EA e políticas públicas EA e Agroecoloxía
Raimundo Otero Enríquez	Universidade da Coruña	Galicia	Profesor axudante doutor	Socioloxía urbana-rural Estudos urbanos Estatística
Sara Costa Carvalho	Universidade de Aveiro	Portugal	Investigadora postdoutoral	Equipamentos de EA (EqEA) Tratamento da alimentación nos EqEA

Elaboración propia.

Deste xeito, unha vez enviados os protocolos de validación aos xuíces finalmente convidados a participar no proceso, e recibidas as súas respostas cuantitativas sobre os modelos proporcionados, así como as observacións de carácter cualitativo nos espazos dispostos para realizar comentarios, tanto específicos como xerais, procedeuse á súa análise, co propósito de optimizar o instrumento de cara á súa aplicación.

No referente á análise cuantitativa, para interpretar a validez dos ítems avaliados en función dos valores medios resultantes das respostas dos xuíces participantes, establecéronse uns valores de referencia, baseados nos recomendados por Barraza (2007) para unha escala de catro respostas posibles -0, 1, 2 e 3- coa debida adaptación á escala de Likert-5 empregada (Ver Táboa 26).

Táboa 26. Valores de interpretación da validez dos ítems en base ás medias das puntuacións das xuízas.

Valor mínimo = 1	Validez débil: > 3; < = 3.66
Valor máximo = 5	Validez aceptable: > 3.66; < = 4.33
Valor válido > 3	Validez forte: > 4.33; < = 5

Elaboración propia. A columna da dereita da táboa preséntase cuns sombreados en escala de grises que servirán como código de interpretación na posterior presentación dos datos cuantitativos.

Unha validez forte supón a aceptación directa do ítem na súa presentación orixinal -aínda que pode ser sometido a algunha mellora atendendo ás recomendacións dos xuíces, sempre e cando non se altere a súa presentación validada-, mentres que unha validez aceptable tamén

¹⁰⁵⁷ Escola Superior de Agricultura “Luiz de Queiroz” (<http://www.esalq.usp.br/>) [Revisado o 13 de maio de 2021].

implica a súa aceptación, mais suxeita a modificacións en función das observacións e recomendacións cualitativas dos xuíces. Pola súa banda, unha validez débil comporta unha necesaria revisión do ítem atendendo igualmente ás contribucións cualitativas dos expertos consultados, mentres que un valor por debaixo do valor válido -3- obrigaría á eliminación do ítem.

Dos dez xuíces expertos participantes no proceso de validación, houbo un que unicamente respondeu á sección xeral da avaliación cuantitativa, mentres que dous declinaron responder por completo ao modelo de avaliación cuantitativa, contribuíndo só coas súas valoracións cualitativas. Deste xeito, os resultados que se presentan a continuación (Ver Táboa 27) son as medias e a dispersión -desviación típica- das respostas dos sete xuíces restantes (n=7) á sección específica dos modelos de avaliación, é dicir, dos ítems agrupados nas súas correspondentes dimensións.

Táboa 27. Media global e dispersión das valoracións cuantitativas específicas sobre os ítems.

(Dim.) ¹⁰⁵⁸ Ítem	Media (\bar{X})	Desv. típica (s)	(Dim.) Ítem	Media (\bar{X})	Desv. típica (s)	(Dim.) Ítem	Media (\bar{X})	Desv. típica (s)
(I)0.1	4,1786	,67259	(II)15	4,6429	,57477	(III)32	4,1071	1,10733
(I)0.2	4,8214	,23780	(II)16	4,3929	,45316	(IV)33	4,4583	1,20848
(I)0.3	4,7143	,41904	(II)17	4,3214	,60749	(IV)34	4,4643	,94017
(II)1	4,7857	,30375	(II)18	4,5000	,57009	(IV)35	4,3214	1,17006
(II)2	4,3214	,79993	(II)19	4,5357	,61962	(IV)36	4,3214	,64087
(II)3	4,6429	,57477	(II)20	4,5357	,61962	(IV)37	4,7143	,50885
(II)4	4,6786	,59010	(II)21	4,5714	,59010	(IV)38	4,5417	,51031
(II)5	4,2500	1,00000	(II)22	4,2917	,95416	(IV)39	4,6786	,59010
(II)6	4,2857	1,06486	(III)23	4,6786	,42608	(IV)40	4,6429	,57477
(II)7	4,3571	,88808	(III)24	4,6786	,42608	(IV)41	4,7143	,41904
(II)8	4,2500	,90139	(III)25	4,5000	,69222	(IV)42	4,3571	,91124
(II)9	4,3571	,73396	(III)26	4,3929	,93382	(IV)43	4,5714	,40089
(II)10	4,2500	,97895	(III)27	4,4643	,83452	(IV)44	4,7917	,33229
(II)11	3,8214	1,13389	(III)28	4,6667	,81650	(IV)45	4,6071	,42956
(II)12	4,6429	,67480	(III)29	4,5714	,74602	(IV)46	4,5357	,36596
(II)13	3,6250	1,45559	(III)30	4,0714	,92099	(IV)47	4,4643	,72785
(II)14	4,5357	,46611	(III)31	4,2143	,98349	(IV)48	4,7857	,36596

Elaboración propia. Sombréase cada ítem segundo a correspondencia da media obtida con relación ao código de escala de referencia asociado aos valores de referencia na Táboa 26.

¹⁰⁵⁸ Numeración das dimensións: (I): Datos de identificación; (II): Características da iniciativa; (III): Participación, articulación e cooperación; (IV): Dimensión socioeducativa.

Como se pode observar, dos 51 ítems avaliados -48 máis os tres da dimensión inicial de identificación-, ningún presentou un valor medio por debaixo do mínimo establecido e a maior parte recibiu unha puntuación media que implicaba unha validez considerada aceptable -14 ítems- ou mesmo forte -36 ítems-. Só o ítem 13 presentou un valor medio que indicaba unha validez débil ($\bar{X}=3,6250$), aínda que é importante sinalar que precisamente este ítem é o que presenta tamén unha maior dispersión entre as valoracións achegadas polas xuízas ($s=1,45559$). Tamén é preciso salientar que na única categoría de avaliación na que este ítem obtivo unha media de validez débil foi na de *concisión* ($\bar{X}=3,43$), aínda que na de *neutralidade* tamén rexistrou unha media moi próxima ao límite inferior da validez aceptable ($\bar{X}=3,67$). Neste ítem propúñase concretamente a seguinte pregunta:

«Que porcentaxe aproximada de participantes adoitan tomar parte das actividades da iniciativa?»

Atendendo ás observacións e recomendacións das xuízas sobre este ítem en particular, a súa formulación presentaba problemas para unha correcta comprensión. Para resolver eses problemas, aceptáronse as súas propostas: substituír «participantes» por «membros», para que se entenda que se fai referencia ás persoas que integran os colectivos e non a posibles participantes eventuais; especificar a que tipo de actividades se refire a pregunta, neste caso ás principais, é dicir, as centrais ou propias do funcionamento básico da iniciativa, en torno ás cales esta basea a súa dinámica cotiá; trocar a perífrase «adoitar tomar parte» pola locución verbal «tomar parte» seguida do adverbio «habitualmente»; e preguntar polo número absoluto en vez de pola porcentaxe, facilitando así a resposta da persoa entrevistada. Despois das debidas modificacións, o ítem formulouse finalmente do seguinte xeito:

«Que cantidade aproximada de membros toma parte habitualmente das actividades principais da iniciativa?»

Por outra banda, os ítems 0.1, 11 e 30, malia que obtivesen medias globais de validez aceptable, presentaron medias parciais nunha das categorías de avaliación consideradas débiles segundo os valores de interpretación preestablecidos (Ver Táboa 28).

Táboa 28. Detalle das medias das valoracións cuantitativas dos ítems con medias parciais débiles.

Ítem	Relevancia	Pertinencia	Concisión	Neutralidade
0.1	4,29	3,43	4,43	4,57
11	3,86	3,57	4,00	3,86
13	4,00	3,86	3,43	3,67
30	4,71	3,86	3,29	4,43

Elaboración propia. Sombréase cada indicador segundo a correspondencia da media obtida con relación ao código de escala de grises asociado aos valores de referencia na Táboa 26.

No primeiro caso, no ítem 0.1, pertencente á primeira dimensión do instrumento -Datos de identificación-, preguntábase polos estudos da persoa informante, dun xeito aberto e sen maior concreción. Os xuíces consideraron que a información que se podía atinxir a través deste ítem era escasa e pouco precisa debido ao formato e aos indicadores atendidos polo ítem, o cal queda reflectido tanto na puntuación media obtida na categoría «pertinencia» ($\bar{X}=3,43$), como nas valoracións cualitativas das expertas referidas a este ítem, que suxiren limitar as posibles respostas sobre o nivel de estudos a catro opcións «sen estudos», «primarios», «secundarios» e «superiores») e engadir outro ítem preguntando sobre a área específica de formación, así como enriquecer a información a recoller sobre a persoa que está a responder á entrevista con outros datos que permitan obter un perfil máis detallado: nome, idade, ocupación actual e experiencia previa coa Agroecoloxía.

O ítem 11, quizais un dos que presentaba unha formulación máis complexa e tamén un dos máis controvertidos para os xuíces, presentou un resultado de validez débil tamén na categoría de «pertinencia» ($\bar{X}=3,57$), mentres que nas valoracións cualitativas se criticaba, por unha banda, a difusión e subxectividade da resposta que suscitaba a propia formulación do ítem no seu conxunto, ao ser moi valorativa e difícil de responder, podendo inducir á produción de datos erróneos ao preguntar en termos relativos e non absolutos, e pola outra, a carencia de claridade dalgún dos aspectos polos que se preguntaba, suxerindo en todo caso unha necesaria reformulación. Con este ítem, tratábase de recoller proporcións aproximadas sobre o perfil maioritario ou xeral dos membros das iniciativas en base a unha serie de aspectos relevantes -

idade, sector laboral de ocupación, nivel de formación, nivel socioeconómico, contexto de residencia e perfil de activismo-, preguntando á persoa informante sobre porcentaxes aproximadas en base a categorías pechadas para cada un dos aspectos. Alén de reformular dunha maneira máis clara os aspectos que xeraban conflito, neste caso decidiuse manter o formato inicial proposto no borrador, posto que nin as expertas achegaron unha proposta alternativa para súa reformulación, nin os autores que deseñamos o instrumento puidemos concibir un xeito máis acaído para acceder a esta información dentro do formato de aplicación previsto para as entrevistas. Con todo, á hora de analizar este ítem, será preciso interpretalo con todas as cautelas, facendo explícitas as limitacións que implica acadar ditas informacións de relevancia para o estudo da maneira xa referida.

Por último, o ítem 30 presenta tamén unha validez débil no valor medio da categoría de «concisión» ($\bar{X}=3,29$). Neste ítem preguntábase polas posibles colaboracións da iniciativa con outro tipo de entidades sociais, é dicir, do terceiro sector -nin públicas, nin privadas-. Ademais dunha resposta dicotómica «sí/non» á demanda sobre si mantiñan algún tipo de colaboración con entidades desta clase, preguntábase tamén por unha serie de tipos concretos -asociacións, organizacións, ONG e outras- e pedíase que indicasen cales eran. Seguindo as recomendacións dos xuíces, concretáronse os conceptos, eliminando a opción de resposta «organizacións» por ser demasiado xenérica ou pouco precisa, e engadindo as opcións «sindicatos» e «partidos políticos» como formas de organización social que poden ter unha especial relevancia no marco dos movementos sociais. Así mesmo, seguindo as recomendacións dos expertos, complementouse o ítem preguntando tamén polas finalidades das colaboracións e a súa periodicidade, permitindo unha resposta pechada entre tres opcións: «puntuais», «periódicas» e «permanentes».

Atendendo ás valoracións cuantitativas de carácter xeral, é dicir, do instrumento no seu conxunto, rexistráronse as respostas de oito dos dez expertos participantes no proceso ($n=8$). Na Táboa 29 móstranse a media e a dispersión en relación a cada un dos aspectos propostos para avaliar a súa validez de contido.

Táboa 29. Media e dispersión da valoración cuantitativa xeral sobre o instrumento no seu conxunto.

	Media (\bar{X})	Desviación Típica (s)
Presentación do instrumento	4,75	,463
Secuencia dos ítems	4,25	,886
Coherencia interna	4,50	,756
Oportunidade dos ítems	4,38	,518
Accesibilidade	4,25	,707
Exhaustividade	4,75	,463
Extensión do instrumento	4,00	1,069
Duración estimada	4,00	1,069

Elaboración propia. Sombréase cada indicador segundo a correspondencia da media obtida con relación ao código de escala de grises asociado aos valores de referencia na Táboa 26.

Como se pode observar, todas as medias denotan unha validez aceptable ou forte, destacando a presentación e a exhaustividade do borrador avaliado -ambas as dúas cunha media de $\bar{X}=4,75$ -, seguido pola súa coherencia interna ($\bar{X}=4,50$) e a oportunidade dos ítems integrados ($\bar{X}=4,38$). Os aspectos cunha valoración media máis feble, aínda que dentro da clasificación de aceptabilidade, son os da extensión do instrumento e a duración estimada para cada unha das súas aplicacións ás iniciativas suxeito de estudo, aínda que estes aspectos son tamén os que presentan a maior dispersión entre as respostas das xuízas ($s=1,069$). Se ben é certo que o instrumento avaliado é considerablemente extenso e a duración estimada inicialmente para cada entrevista é de entre 45 minutos e unha hora, ademais de rexistrarse tamén unha valoración cualitativa neste sentido por parte dunha dos xuíces que propuña reducir a extensión do instrumento para que fose máis breve e menos fatigoso para a persoa entrevistada, estas apreciacións entran en directa contradición coas propostas de incorporación de novos ítems nas que houbo un alto grao de sintonía entre as propostas de mellora rexistradas por parte dos xuíces, e que motivaron, secasí, unha ampliación do propio número inicial de ítems, como expoñemos máis adiante.

En referencia á avaliación cualitativa dos xuíces consultados, é preciso sinalar en primeiro lugar que os exemplos de modificacións anteriormente referidos sobre os catro ítems xa descritos son unicamente as realizadas sobre os que presentaron valores medios de

validez débil -fose globalmente ou nunha das categorías de análise-, pero non foron as únicas. Tamén foron consideradas recomendacións de mellora por parte dos xuíces para ítems con valores de validez aceptable e mesmo fortes, así como tamén se aceptaron cambios sobre o conxunto do instrumento, especialmente aqueles nos que houbo unha especial sintonía nas propostas dos xuíces, sempre que fosen razoables e se entendese que contribuían á optimización do instrumento, tendo sempre en conta o Referencial Teórico, os estudos previos, o contexto e o suxeito de estudo. En total, foron considerados 158 comentarios, observacións, valoracións e recomendacións de mellora integradas na análise cualitativa dos xuíces, sendo aceptadas un total de 94, distribuídas da forma que se mostra na Táboa 30, incluíndo cuestións de formato, expresión, orde ou reformulación e introdución de novos ítems.

Táboa 30. Cómputo de entradas rexistradas nas valoracións cualitativas dos xuíces expertos.

Sección	Tipo de modificación	Total	Aceptados
Aspectos xerais do instrumento	Introducir elementos e novos ítems; reestruturar e reorganizar ítems e seccións; modificar a estratexia de aplicación e a selección da mostra.	17	10
I. Datos de identificación	Reformular ítem; introducir novos ítems; axustar a selección da persoa informante.	8	8
II. Características da iniciativa	Introducir novos ítems; pechar respostas en preguntas orixinalmente abertas; reformular ítems; introducir opción de resposta; desagregar opcións de resposta; modificar formato de presentación de ítems; introducir, modificar e suprimir sub-ítems; modificar tipo de ítem.	70	40
III. Participación, articulación e cooperación	Clarificar conceptos; introducir sub-ítems; introducir opcións de resposta; engadir opcións de resposta aberta tipo «Outro (cal?)»; clarificar a formulación dos ítems; eliminar opcións xenéricas ou pouco precisas.	18	15
IV. Dimensión socioeducativa	Introducir novos ítems; engadir e desagregar opcións de resposta; modificar a orde das opcións de resposta; clarificar conceptos;	45	21

	reformular e matizar items; reducir as respostas abertas posibles; introducir sub-items; substituír termos problemáticos ou confusos; engadir opcións de resposta aberta do tipo "Outro (cal?)"; precisar categorías dos valores intermedios nas escalas tipo Likert-5; simplificar a linguaxe; creación dunha nova dimensión que integre os aspectos de opinión persoal da informante.		
--	---	--	--

Elaboración propia.

Así, as principais modificacións suscitadas polas contribucións dos xuíces sobre o borrador inicial e que deron forma á versión final do instrumento sometido ao proceso de validación aquí descrito foron as seguintes.

En primeiro lugar, e como xa se avanzou no subepígrafe anterior, a propia concepción do instrumento de recollida de datos. Inicialmente concibido como un cuestionario, en base ás suxestións dos xuíces o instrumento validado pasou a ser considerado como unha guía de entrevista semiestruturada, debido tanto aos seus contidos, á diversa natureza dos items que integra -abertos/pechados, de libre asociación, de orde, escalas, etc.-, á súa estrutura, extensión e estratexia de aplicación, pero tamén polas propias alteracións ás que se viu sometido a través do mesmo proceso de validación.

Por outra banda, outra alteración significativa foi a ampliación do número de items, dos 48 iniciais aos 55 da versión final, a partir dunha selección dunha ampla gama de propostas de introdución de novos items por parte dos xuíces, e malia a puntuación media relativamente baixa -aínda que dentro do rango de aceptabilidade- que os propios xuíces deron á extensión do borrador analizado, como se expuxo anteriormente.

Alén disto, a proposta dos xuíces alterouse tamén a estrutura inicial por seccións correspondentes a cada unha das dimensións xa enumeradas, agregando unha última dimensión específica para recoller a «Opinión da persoa informante», na que se inclúen os catro últimos items da cuarta sección do borrador «Dimensión socioeducativa» -dúas

escalas, un ítem de orde e un de resposta aberta- referidos especificamente a valoracións máis persoais por parte da informante, completado cun quinto ítem de resposta aberta e carácter prospectivo proposto polos xuíces.

Con todo, como resultado do proceso de validación, a estrutura final do instrumento¹⁰⁵⁹ e da distribución dos ítems por seccións é presentada nas Táboas 31, 32, 33, 34 e 35, en función das variables e os tipos de resposta.

Táboa 31. Variables contidas na Dimensión I -Datos de identificación- no guión de entrevista semiestructurada a aplicar ás iniciativas agroecolóxicas seleccionadas para participar no estudo de casos múltiple.

Ítem	Variables	Tipo de resposta
Datos da iniciativa	Nome completo da iniciativa agroecolóxica	Aberta
	Localización: Aldea/parroquia/barrio/vila	Aberta
	Localización: Concello	Aberta
	Correo electrónico	Aberta
	Páxina web	Aberta
	Perfiles en RRSS	Aberta
Datos da persoa informante	Nome	Aberta
	Idade	Aberta
	Nivel de estudos	Pechada
	Área de formación	Aberta
	Ocupación actual	Aberta
	Experiencia previa coa Agroecoloxía	Aberta
	Rol que desempeña na iniciativa	Aberta
	Tempo de vinculación coa iniciativa	Aberta
	Teléfono	Aberta
	Correo-e	Aberta

Elaboración propia.

Táboa 32. Variables contidas na Dimensión II -Características da iniciativa- do guión de entrevistas semiestructurada.

¹⁰⁵⁹ Ver Anexo IV.

Ítem	Variables	Tipo de resposta
0	Descrición breve da iniciativa	Aberta
1	Tipo de iniciativa	Pechada, Resposta múltiple
2	Indicar tres palabras que mellor describan a iniciativa	Libre asociación
3	Dende cando existe? (mes/ano)	Aberta
4	Sector do sistema agroalimentario	Pechada, resposta múltiple
5	Figura xurídica	Pechada
6	Estratexia de financiación	Semipecthada
7	Motivacións (14 máis dous espazos para «outras»	Escala Likert-5
8	Destacar motivación máis importante	Aberta
9	Número aproximado de membros actuais e ao inicio	Aberta
10	Admisión de novos membros	Semipecthada
11	Tarefas que asumen os membros	Aberta
12	Perfil maioritario dos membros	Aberta, con rangos pechados
13	Cantidade de membros que toman parte habitualmente das actividades principais da iniciativa	Aberta
14	Loxística de distribución	Pechada, resposta múltiple
15	Espazos físicos das actividades principais	Aberta
16	Alimentos que se producen, distribúen e/ou consumen	Aberta
17	Inclusión de produtos non alimentarios	Semipecthada
18	Intercambios de produtos ou servizos sen mediación monetaria	Semipecthada
19	Sistema de garantía empregado	Pechada, resposta múltiple
20	Inclusión de alimentos non ecolóxicos ou convencionais	Semipecthada
21	Criterios de admisión de produtos	Semipecthada
22	Abastecemento dos membros a través da iniciativa	Pechada
23	Abastecemento da demanda das consumidoras por parte das produtoras	Pechada
24	Absorción da produción das produtoras por parte das consumidoras	Pechada
25	Provedoras externas	Semipecthada
26	Medidas para evitar ou reducir o uso de plásticos	Pechada

Elaboración propia.

Táboa 33. Variables contidas na Dimensión III -Participación, articulación e cooperación- do guión de entrevistas semiestruturada.

Ítem	Variables	Tipo de resposta
27	Órgano/s de xestión da iniciativa	Pechada, resposta múltiple
28	Procedemento de toma de decisións	Pechada, resposta múltiple
29	Tomas de decisións conxuntas entre distintos perfís sobre a planificación da produción de alimentos	Pechada
30	Tomas de decisións conxuntas entre distintos perfís sobre os prezos dos alimentos	Pechada
31	Integración doutras iniciativas no seo da iniciativa entrevistada	Semipechada
32	Colaboración con outras iniciativas agroecolóxicas	Semipechada
33	Participación da iniciativa en espazos de coordinación máis amplos	Semipechada
34	Colaboración con outro tipo de colectivos ou entidades sociais	Semipechada
35	Relación coas administracións públicas galegas	Semipechada
36	Colaboración con institucións educativas ou académicas	Semipechada

Elaboración propia.

Táboa 34. Variables contidas na Dimensión IV -Dimensión socieducativa- do guión de entrevistas semiestruturada.

Ítem	Variables	Tipo de resposta
37	Actividades socioeducativas desenvolvidas pola iniciativa	Semipechada
38	Actividades socioeducativas por desenvolver	Semipechada
39	Finalidade xeral das actividades socioeducativas desenvolvidas	De orde
40	Temáticas máis relevantes a abordar mediante actividades socioeducativas en opinión da persoa entrevistada e entre as xa abordadas nas actividades desenvolvidas pola iniciativa	Aberta

41	Destinatarias maioritarias das actividades	Semipechada
42	Encargadas de desenvolver as actividades	Semipechada
43	Espazos de desenvolvemento das actividades	Semipechada
44	Colaboración con outras iniciativas agroecolóxicas e con outro tipo de entidades para desenvolver actividades socioeducativas	Semipechada
45	Dificultades á hora de desenvolver actividades socioeducativas e estratexias de solución	Aberta
46	Actividades con mellor acollida	Aberta
47	Abordaxe explícita do cambio climático entre actividades socioeducativas desenvolvidas ¹⁰⁶⁰	Pechada
48	Integración da Educación Ambiental entre as actividades desenvolvidas	Pechada
49	Aprendizaxes acadadas polos membros da iniciativa a través da súa propia dinámica	Aberta

Elaboración propia.

Táboa 35. Variables contidas na Dimensión V -Opinión da persoa informante- do guión de entrevistas semiestruturada.

Ítem	Variables	Tipo de resposta
50	Grao de acordo con afirmacións sobre a relación coa alimentación por parte da cidadanía, a Administración Pública, o sistema educativo e as alternativas socioeducativas existentes referidas ao contexto galego	Escala Likert-5
51	Grao de acordo con afirmacións referidas ás iniciativas agroecolóxicas en Galicia e á iniciativa da persoa entrevistada en particular	Escala Likert-5
52	Obxectivos xerais prioritarios	De orden
53	Prospectiva de futuro sobre a evolución da propia iniciativa e do conxunto de iniciativas agroecolóxicas en Galicia	Aberta
54	Comentarios e observacións adicionais	Aberta

Elaboración propia.

¹⁰⁶⁰ A temática específica deste ítem foi introducida en virtude do xa referido vínculo do doutorando co proxecto Resclima.

9.4.3. Universo e selección da mostra

Como xa avanzamos, o universo desta investigación e, en particular, da fase do estudo de casos múltiple, son as iniciativas agroecolóxicas, en función da súa caracterización no subepígrafe 5.5, que forman parte do movemento agroecolóxico en Galicia, suxeito colectivo deste estudo.

Como sinalamos, a configuración e saturación deste universo acadouse a través da compilación dunha base de datos nunha fase previa -o censo de iniciativas- e dous procesos subxacentes -a revisión documental e a observación participante-. Deste xeito, a partir deste universo de base conformado por un total de 60 iniciativas, aplicouse unha mostraxe de carácter intencional en función duns criterios de selección (Ver Táboa 36), mediante os cales se configurou unha mostra inicial de 31 iniciativas agroecolóxicas que cumprían con ditos criterios. Esta sería ampliada ao longo do traballo de campo desenvolvido durante esta fase a través dunha mostraxe accidental mediante o uso da estratexia de bola de neve, que consistiu basicamente en preguntar ás persoas entrevistadas, unha vez realizada a entrevista, por outras iniciativas que considerase puidesen ser susceptibles de formar parte da investigación. A estas incorporacións emerxentes -un total de 22-, aplicáronselles igualmente o filtro dos criterios de selección, sendo incluídas finalmente na mostra 15 novas iniciativas, configurando unha mostra final de 46 iniciativas entrevistadas. Cómpre sinalar que a mostraxe ten tamén un carácter accidental no sentido de que esta foi configurada en función das iniciativas identificadas entre as existentes. Neste sentido, non se tratou de equilibrar por categorías ou tipos de iniciativas, xa que o que se pretendeu foi analizar a configuración existente -e accesible- do suxeito de estudo, o movemento social agroecolóxico en Galicia, e as iniciativas que o compoñen.

Cómpre ter en consideración que, como sinalan López-García e Cuéllar-Padilla (2018), “resulta realmente difícil identificar actores, posicionamentos e estratexias esencialmente agroecolóxicas, posto que a complexidade das situacións cotiás obrigan a desenvolver estratexias de supervivencia adaptativas” (p. 104). Por este motivo, debido á

diversidade e complexidade inherente aos movementos sociais en xeral e ás iniciativas agroecolóxicas en particular, hai que entender que resulta extremadamente complicado establecer uns criterios de selección unívocos e adecuados, ao tempo que a súa aplicación non está libre de controversias, matices e tomas de decisión que moitas veces non poden eludir a subxectividade do investigador.

En calquera caso, para orientar a composición da mostra deste estudo de casos múltiple a partir do universo definido, configurado e saturado no posible a través das xa referidas vías complementarias de identificación de iniciativas, adoptamos catro criterios básicos de selección, cada un cunha serie de indicadores máis concretos que permiten discernir á hora de clasificar as iniciativas identificadas (ver Táboa 36).

Táboa 36. Criterios de selección de iniciativas suxeito de estudo.

Criterios	Indicadores
Carácter colectivo	<p>Ser unha iniciativa de natureza social, e non individual, familiar ou empresarial.</p> <p>Estar formalmente constituída nunha figura xurídica - asociación, cooperativa, ONG, etc.- ou, no seu defecto, recoñecerse explicitamente como colectivo.</p> <p>A iniciativa debe contar cunha denominación que a identifique como colectivo.</p>
Función agroalimentaria	<p>Ter unha función principal de carácter agroalimentario, independentemente do sector en relación ao sistema agroalimentario no que sitúe a súa actividade: produción, comercialización, consumo, etc.</p> <p>Exclúense aquelas iniciativas nas que a función agroalimentaria sexa secundaria ou estea subordinada a outra función principal -educativa, divulgativa, turística, de xestión de bens comúns, etc.-, pero se inclúen aquelas nas que dita función é complementaria a outras, sempre que sexa unha das principais razóns sociais da iniciativa.</p>
Identidade agroecolóxica	<p>Recoñecerse explicitamente como iniciativa agroecolóxica, integrar as súas diferentes dimensións -técnico-productiva, socioeconómica, cultural e política- e/ou integrar a SobA, a transición social agroecolóxica e/ou a construción colectiva de redes alimentarias alternativas, CCC ou sistemas</p>

	agroalimentarios alternativos, ambiental e socialmente sustentables, entre os seus fins explícitos. Exclúense iniciativas que unicamente mostren unha motivación económica, sen vocación transformadora.
Autonomía	Ser unha iniciativa independente doutras organizacións sociais ou institucións públicas ou privadas. Poden facerse excepcións puntuais, sempre que a iniciativa presente capacidade de autoxestión e autonomía con respecto á entidade da que depende.

Elaboración propia.

Con respecto á antedita dificultade de aplicación dos criterios establecidos, pódense salientar dúas situacións nas que esta se expresou en maior medida. A primeira é a hora de aplicar o criterio de autonomía, xa que moitas veces o límite é difuso neste sentido, pois se dan situacións de iniciativas orixinalmente impulsadas por entidades públicas ou organizacións sociais, pero que no seu desenvolvemento como iniciativa colectiva adquiren certo nivel de autoxestión. Así o consideramos, por exemplo, no caso do xa referido *Mercado de Alimento Labrego* dos Tilos (Teo), pois se ben foi inicialmente impulsado entre o SLG e a administración local, as propias produtoras que participan na iniciativa adquiriron certo nivel de autonomía e autoxestión a través dunha asemblea conformada por elas mesmas (Ríos, 2014). Sen embargo, non entendemos equiparable o caso do tamén referido *Mercado da Biosfera* de Allariz, en tanto que a xestión da iniciativa continúa a ser en grande medida de carácter municipal (Sánchez-Taboada, 2018).

A selección de iniciativas resultou tamén conflictiva no caso dos proxectos produtivos, pois se ben se procurou integrar aquelas cun carácter claramente colectivo, tamén tratamos de incluír outras experiencias que presentaban características particularmente salientables. Porén, por unha banda, os criterios establecidos favorecían claramente ás iniciativas máis situadas no eido do consumo, en tanto que os proxectos produtivos adoitan ser en moitos casos de carácter individual ou familiar, e pola outra, se adoptabamos unha maior tolerancia na aplicación dos criterios aos proxectos produtivos, a mostra podería terse visto aumentado ata unhas dimensión difícilmente

abarcables baixo deseño de estudo adoptado. Neste sentido, conviñemos en integrar na mostra algunhas iniciativas de produción que, malia estar conformadas incluso unicamente por dúas persoas, tivesen algunha característica salientable¹⁰⁶¹, priorizando en particular as conformadas por mulleres, cunha intención de visibilizar a súa relevancia no ámbito da Agroecoloxía, como xa se sinalou que se recomenda en diferentes ocasións no Referencial Teórico.

Por último, cómpre sinalar que o número total de iniciativas agroecolóxicas existentes en Galicia é descoñecido, ao tratarse dun universo escasamente explorado, así como polo dinamismo e inestabilidade propios dun movemento social como o estudado, no cal é frecuente a creación, desaparición ou transformación de iniciativas en lapsos relativamente breves de tempo. Ante isto, nesta investigación tratamos de definir o suxeito do estudo -o movemento social agroecolóxico-, partindo das 46 iniciativas finalmente integradas na mostra, conformada a partir das identificadas e seleccionadas en función dos criterios descritos. Deste xeito, sen pretender que dita mostra sexa representativa do universo completo nin do suxeito de estudo no seu conxunto, si que consideramos que conforma unha selección suficiente de iniciativas para facernos unha idea aproximada do estado actual do movemento agroecolóxico en Galicia.

9.4.4. Proceso de aplicación das entrevistas

O proceso de aplicación das entrevistas semiestruturadas nas que se baseou o traballo de campo do estudo de casos múltiple comezou en abril de 2019, cunha aplicación previa -a finais do mes de marzo- dunha proba piloto a un informante de confianza -un produtor agroecolóxico local co que o doutorando ten unha relación de trato habitual, mais tamén de colaboración na creación da cartografía referida no

¹⁰⁶¹ En <https://espazo.coop/a-union/directorio/11592-2/> [Revisado o 13 de maio] aparecen, alén dalgunhas das iniciativas incluídas no mostra, como *Ribeiregas* -oficialmente *Ribeira do Navia SCG*- ou *Teceleiras*, outras que ben poderían ter formado tamén parte desta. Cómpre sinalar, secasí, que nalgún dos casos, como no de a SCG *Daiquí*, intentouse infrutuosamente concertar unha entrevista. Outras son de creación máis recente cas datas nas que se desenvolveu o traballo de campo, como *O Alcouve da Moura*. En calquera caso, optamos por integrar un conxunto de iniciativas destacables neste sentido, mais sen que eclipsase outros modelos máis enfocados á creación de redes alimentarias alternativas e CCC.

subepígrafe 9.3-, co fin de testar o instrumento, axustar o tempo previsto de aplicación -durou 59 minutos-, identificar os items que podían causar máis problemas de comprensión por parte da persoa entrevistada ou prever formas homoxéneas de conducir a entrevista¹⁰⁶².

En canto ao procedemento de aplicación, como xa se sinalou, a previsión era realizar unha única entrevista por iniciativa, preferentemente a unha única informante membro da mesma, se ben se fixeron excepcións neste sentido previa solicitude expresa por parte das persoas que conformaban a iniciativa, que moitas veces expresaban sentirse cohibidas ou poder presentar dificultades para responder en solitario á entrevista. Por esta razón decidiuse ceder neste sentido a fin de facilitar a aplicación da entrevista, ao entender que non a comprometería en demasía a nivel metodolóxico -de feito, xa estaba previsto dende un inicio que isto puidese acontecer-. A duración prevista das entrevistas tras as modificacións realizadas no proceso de validación e tras a realización da proba piloto estableceuse entre 45 minutos e unha hora e media. No entanto, se ben houbo entrevistas que se axustaron perfectamente a este previsión -26 entrevistas, cunha marxe de ± 5 minutos-, sendo a de menor duración de 48 minutos, houbo outras que se estenderon bastante máis: 14 entrevistas dilatáronse ata as dúas horas -cunha marxe superior de 5 minutos- e outras 6 superaron este límite, sendo a de maior duración de 2 horas 55 minutos. En calquera caso, a duración das entrevistas dependeu fundamentalmente da maneira de responder da persoa ou persoas entrevistadas, non estando necesariamente relacionado co feito de que respondese unha única informante ou varias: a terceira entrevista máis breve -1 hora 3 minutos- foi respondida por dúas informantes, mentres

¹⁰⁶² Cómpre sinalar que a iniciativa sobre a que se realizou a proba piloto (entrevista nº 1 da Táboa 37) non foi incluída na mostra. A elección do informante entrevistado fíxose en función da relación de confianza co investigador, pois se ben participa nunha iniciativa colectiva incluída na mostra e está familiarizado coas cuestións abordadas na entrevista, esta xirou en torno do seu proxecto produtivo unipersoal, que non podía ser incluído na mostra en base ao primeiro criterio de selección. Isto fíxose coa intención de non malgastar a participación dunha iniciativa que potencialmente puidese formar parte da mostra cunha entrevista cuxa única finalidade era testar o instrumento de recollida de datos e a súa aplicación. O doutorando quere expresar o seu agradecemento ao informante entrevistado na proba piloto pola súa desinteresada colaboración, que sen dúbida resultou esencial para optimizar as posteriores aplicacións ás iniciativas incluídas na mostra.

que na segunda máis longa -2 horas 36 minutos- se entrevistou a unha única persoa.

Así mesmo, se ben o procedemento previsto de aplicación era mediante entrevista presencial, achegándose o investigador ao lugar de preferencia das informantes -sempre solicitando que fose nun lugar tranquilo e sen ruído de fondo-, facendo uso dunha copia impresa do guión de entrevista e co apoio dunha gravadora de audio para rexistrar a conversa, as últimas entrevistas tiveron que realizarse, por forza maior, por outros medios, pois a declaración do estado de alarma impediu realízalas do xeito habitual, pasando a ser concertadas a través de plataformas de videoconferencia. Con todo, o que en principio pareceu unha barreira e un problema metodolóxico, pronto se revelou como unha oportunidade para familiarizarse cunha contorna nova de traballo que ofrecía algunhas vantaxes: evitar longos e custosos desprazamentos, poder gravar a entrevista en vídeo -o cal pode ter interesantes aplicacións analíticas mediante o uso de ferramentas de análise cualitativa de carácter multimedia como o Atlas.ti 8¹⁰⁶³- ou mesmo o uso de distintas ferramentas que ofrecen as interfaces dos programas de videoconferencia, como a posibilidade de compartir a pantalla cando se quere mostrar o instrumento -o guión de entrevista á persoa entrevistada-. Porén, tamén ten os seus inconvenientes, pois impide un maior contacto e establecemento de relación coas persoas entrevistadas nos momentos previos e posteriores á propia entrevista, e incluso ás veces coñecer o contexto ou mesmo o propio espazo onde desenvolve a súa actividade a iniciativa, tendo isto relevantes implicacións para o enfoque eminentemente relacional e participativo adoptado nesta investigación. Neste caso, as oito últimas entrevistas tivéronse que facer baixo estas circunstancias -marcadas na Táboa 37 cunha (V)-.

¹⁰⁶³ Cómpre sinalar aquí que, precisamente, o carácter multimedia desta ferramenta de análise cualitativa, xunto ao volume e a duración do conxunto das entrevistas, motivou que se decidise non transcribilas, alén das citas textuais específicas empregadas para ilustrar certos aspectos do Referencial Empírico, realizando as análises directamente sobre as pistas de audio, como permite dita ferramenta. En calquera caso, a maior parte da información e as análises realizables a través deste software de análise cualitativa están aínda por explotar, e se reservan para futuras publicacións derivadas desta tese e para empregar no marco do proceso de co-investigación previsto para a etapa postdoutoral.

Por outra banda, como xa apuntamos, a previsión era realizar o traballo de campo no prazo aproximado dun ano, o cal se cumpriu en grande medida. Con tal de facilitar a aplicación das entrevistas en termos de desprazamentos por parte do doutorando e para acompañar tamén o desenvolvemento da estratexia de bola de neve, decidiuse comezar pola contorna xeográfica máis próxima -Santiago de Compostela e comarca- (Ver Táboa 37), para ir ampliando progresivamente o radio a outras áreas do territorio galego, tratando de zonificar e realizar varias entrevistas seguidas nunha mesma área, co fin de optimizar os desprazamentos. En todo caso, a realización das entrevistas estivo tamén marcada pola dispoñibilidade das persoas a entrevistar e mesmo pola evolución da estratexia de bola de neve, polo que non sempre se cumpriu a organización temporal e territorial prevista polo investigador. Con todo, cómpre sinalar que, se ben se comezaron a realizar as entrevistas polas zonas máis accesibles, o doutorando procurou incorporar tamén á mostra iniciativas que estivesen fóra do eixo atlántico -sempre que cumprisen cos criterios de selección-, consciente do nesgo que podía supoñer a situación xeográfica da cal partía a investigación ao invisibilizar aqueles casos que quedan nas periferias con respecto ás zonas de maior concentración demográfica, e que podería alimentar o prexuízo de que as iniciativas agroecolóxicas teñen un carácter fundamentalmente urbano. Cómpre apuntar que non sempre se realizaron as entrevistas no mesmo lugar onde se localizan as iniciativas, posto que nalgúns ocasións aproveitáronse situacións nas que a persoa entrevistada se encontraba nun lugar máis accesible para o investigador. Por exemplo, a entrevista número 36 (Ver Táboa 37) foi realizada en Santiago de Compostela a unha informante dunha iniciativa situada en Negueira de Muñiz, evitando un longo desprazamento.

Táboa 37. Lista de aplicacións, localización e data das entrevistas semiestruturadas.

Nº	Nome da iniciativa	Lugar da entrevista	Data
1	Abelleiro (piloto)	Rarís (Teo)	29/03/19
2	Lentura	Bertamiráns (Ames)	04/04/19
3	Cousas da Terra	Santiago de Compostela	10/04/19
4	Entre Lusco e Fusco	Lestedo (Boqueixón)	12/04/19
5	Panxea	Santiago de Compostela	16/05/19
6	Xestas	Xestas (Porto do Son)	24/05/19

7	Mercado de Alimento Labrego	Os Tilos (Teo)	25/05/19
8	Proxecto Integral Compostela	Santiago de Compostela	03/06/19
9	Amarante Setem	Pontevedra	05/06/19
10	A Gradicela	Pontevedra	05/06/19
11	Aldea Integral	Vigo	06/06/19
12	Zocamiñoca	A Coruña	11/06/19
13	Labrega Natura	Babío (Bergondo)	11/06/19
14	Teceleiras	Babío (Bergondo)	11/06/19
15	Millo Miúdo	Porto Sta. Cruz (Oleiros)	12/06/19
16	Tarabela	Santiago de Compostela	14/06/19
17	Sachos á Rúa	Ribeira	15/06/19
18	Eco_Lóxico	Cuñas (Ponte Caldelas)	19/06/19
19	Colectivo Xebre	Coristanco	20/06/19
20	O Toxo	Gondomar	24/06/19
21	Árbore	Vigo	25/06/19
22	Muruxa	Goján (Ferreira de Pantón)	01/07/19
23	Bico de Grao	Lugo	02/07/19
24	4Ponlas	Paredes (Campo Lameiro)	03/07/19
25	Des Pensa	Peitieiros (Gondomar)	05/07/19
26	Agrelar	Allariz	23/11/19
27	Fóra do Linde	Allariz	10/12/20
28	Amarelante	A Corredoira (Manzaneda)	18/01/20
29	Semente	Ourense	21/01/20
30	Mercado da Terra	Lugo	21/01/20
31	Xurumelxs	Ourense	07/02/20
32	Mercado da Terra	Ferrol	10/02/20
33	O Careón	Melide	12/02/20
34	Rexusto	A Pedreira (Soutomaior)	13/02/20
35	Fonte da Uz	San Xiao (Narón)	14/02/20
36	Ribeiregas	Santiago de Compostela	15/02/20
37	A Gavela	Reboreda (Redondela)	24/02/20
38	A Landra	O Carballiño	26/02/20
39	O Grelo Verde	Vilaza (Monterrei)	12/03/20
40	GdC de Vedra	Aríns (Santiago de Compostela) (V)	20/03/20
41	Gdc de Orro	Uxes (Arteixo) (V)	27/03/20
42	Xirimilo do Casino	O Rodo (Carballo) (V)	31/03/20
43	O Zuleiro	Antas de Ulla (V)	31/03/20
44	Paporrubios	Cangas do Morrazo (V)	02/04/20
45	A Morangueira	Porto do Son (V)	03/04/20
46	Chulas e Bochos	Cangas do Morrazo (V)	07/04/20
47	Tarabelada	Tronceda (Castro Caldelas) (V)	17/04/20

Elaboración propia. As entrevistas cuxo lugar de aplicación está marcado cunha (V) foron realizadas por videoconferencia a causa das medidas asociadas ao estado de alarma pola crise sanitaria.

En definitiva, consideramos que os casos aquí recollidos e analizados conforman unha mostra relevante e significativa que permite ofrecer unha idea aproximada do conxunto amplo e diverso de iniciativas que compuñan o movemento agroecolóxico en Galicia no momento de realizar o traballo de campo. Cómpre lembrar, en todo caso, que esta é unha panorámica tomada ao longo dun ano enteiro a un suxeito de estudo que se caracteriza por ser moi dinámico e estar en constante transformación, polo que podemos afirmar que a día de hoxe a situación pode ter variado significativamente. E, sobre todo, cabe ter en conta que entre a realización do traballo de campo e a presentación desta tese, tanto este movemento como o conxunto da sociedade ten atravesado unha situación completamente anómala e que ten alterado moitas continuidades que se daban por seguras. A este respecto, na actualidade temos noticias da desaparición de polo menos dúas das iniciativas integradas no estudo de casos, sendo unha delas a que era ata ese momento unha das máis lonxevas de Galicia. Así mesmo, temos constancia da creación e incluso da reactivación doutras iniciativas - polo menos catro, que saibamos- durante este último ano -tras finalizar o traballo de campo- e que perfectamente poderían ter sido integradas no estudo en función dos criterios de selección establecidos.

En calquera caso, como xa se apuntou, este é un estudo de carácter exploratorio e iniciático, onde o doutorando se somerxe nunha realidade complexa, dinámica e rica en matices, como unha primeira toma de contacto, pero coa firme vontade de que esta non sexa senón o primeiro paso dunha andaina de longo percorrido de co-investigación e colaboración estreita con e para as iniciativas colectivas que conforman o movemento agroecolóxico galego.

Capítulo 3. Referencial Empírico

No terceiro capítulo deste informe de tese preséntanse os principais resultados do estudo de casos múltiple, segunda fase e elemento central do deseño metodolóxico presentado no anterior capítulo. Como xa avanzamos, tras a reformulación do deseño metodolóxico, optamos por presentar nesta tese unha primeira aproximación exploratoria e eminentemente descritiva a este suxeito de estudo complexo, dinámico e escasamente explorado previamente. Unha cata que poda servir como base, tras as debidas devolucións de resultados ás iniciativas participantes, para iniciar unha liña de investigación posdoutoral baseada na co-investigación e a concreción práctica do enfoque metodolóxico crítico e participativo, activista ou militante, a través do deseño e desenvolvemento de métodos vinculados á IAP.

En todo caso, estruturamos este Referencial Empírico en torno a sete epígrafes. No primeiro -epígrafe 10-, ofrecemos unha presentación xeral do conxunto de iniciativas que compuxeron finalmente mostra deste estudo, da súa clasificación por tipos de iniciativa, a súa distribución territorial e unhas anotacións finais que consideramos relevantes con relación á evolución experimentada por algunhas delas ou pola configuración deste movemento nalgúns áreas de Galicia a escala local. No segundo -epígrafe 11-, achegamos unha breve presentación específica de cada unha das iniciativas estudadas, achegando unha serie de características propias destacadas. No terceiro -epígrafe 12-, abordamos a caracterización xeral do conxunto das iniciativas analizadas, en base aos datos e información obtidas a través da segunda das dimensións nas que se estruturan as entrevistas semiestruturadas aplicadas¹⁰⁶⁴. No cuarto -epígrafe 13-, exploramos as formas de participación e xestión que presentan as iniciativas agroecolóxicas estudadas, así como tamén as dinámicas de articulación e cooperación que estas desenvolven en espazos de participación máis

¹⁰⁶⁴ Ver Anexo IV.

ampos, con outras iniciativas agroecolóxicas e distintos tipos entidades sociais, coas Administracións Públicas galegas -locais, provinciais e autonómicas- e con diferentes institucións académicas e educativas. No quinto -epígrafe 14-, examinamos a dimensión socioeducativa das iniciativas estudadas, a través das actividades que desenvolven e outras cuestións asociadas -finalidades, temática, espazos, públicos, etc.-. Por último, no sexto -epígrafe 15-, presentamos unha compilación das opinións das persoas informantes nas entrevistas sobre cuestións relacionadas coas iniciativas, o movemento agroecolóxico e a situación en xeral en Galicia en torno á promoción de sistemas agroalimentarios xustos e sustentables. E, por último, no sétimo -epígrafe 16-, ofrecemos unha discusión dos resultados presentados neste Referencial Empírico.

Cómpre sinalar que parte dos contidos recollidos no epígrafe 10 incluído neste terceiro capítulo foron publicados previamente no seguinte artigo: Bisquert, K.M. e Meira, P.Á. (2020). Iniciativas colectivas de consumo ecolóxico en Galicia: panorama actual, modelos e acción socioeducativa. *Brazilian Journal of Agroecology and Sustainability*, 2(2). (ISSN: 2675-1712). O coautor desta publicación, Pablo Ángel Meira Cartea (Universidade de Santiago de Compostela), é o propio director desta tese e as súas achegas no amentado artigo foron en termos de supervisión e revisión do traballo desenvolvido polo doutorando. O coautor é coñecedor e autoriza o uso dos contidos desta publicación nesta tese, tal como se constata no documento de autorización do coautor achegado por sede electrónica segundo procede.

10. PRESENTACIÓN XERAL DAS INICIATIVAS ANALIZADAS: TIPOS, DISTRIBUCIÓN TERRITORIAL E EVOLUCIÓN

Neste primeiro epígrafe presentamos unha primeira aproximación ás iniciativas agroecolóxicas participantes nesta investigación a través da súa integración na mostra final do estudo de casos múltiples. Para tal efecto, achegamos unha identificación xeral das iniciativas analizadas, clasificándoas por tipos de iniciativas agroecolóxicas, en función das

categorías presentadas na Táboa 20¹⁰⁶⁵, a súa distribución xeográfica no territorio galego e unhas anotacións que estimamos oportuno considerar con relación á evolución dalgúns casos concretos ou do ecosistema local conformado por algunhas iniciativas existentes na actualidade e a súa relación con iniciativas xa inactivas a escala local.

En primeiro lugar, en canto aos tipos de iniciativas que compoñen a mostra (n=46) (Ver Táboa 38), cómpre salientar o claro predominio dos *GdC*, que, con 21 dos casos analizados, representan o 45,7% da mostra, seguidos polas *asociacións e cooperativas de produtoras* -en adiante AeCP- e os *mercados de produtoras* -aos que tamén nos referiremos simplemente como «mercados»-, que con 7 casos por cada tipo, representan, respectivamente, o 15,2% da mostra. Tras estes, sitúanse as *iniciativas de comercialización* -en adiante IdC-, con 5 casos e representando o 10,9% da mostra, seguidas polas *cooperativas de consumo* -en adiante CdC-, con 4 casos e o 8,7% da mostra. Por último, identificamos dúas *redes de produción e consumo* -ou simplemente «redes»-, que representan o 4,3% da mostra (Ver Figura 90). Aínda que tres das iniciativas analizadas -dous GdC e unha AeCP- adoptan en certa medida a ASC como modelo de relación entre elas, cada unha das iniciativas por separado caracterízanse máis polas categorías nas que foron clasificadas que por constituír modelos de ASC propiamente ditos, razón pola cal esta sétima categoría das presentadas na Táboa 20 non está clasificada entre as iniciativas agroecolóxicas galegas aquí analizadas, sen que isto signifique que non existan experiencias próximas a dito modelo.

Táboa 38. Clasificación das iniciativas agroecolóxicas analizadas por tipo.

	Nome da iniciativa	Tipo	Concello	Comarca
1	A Gradicela	GdC	Pontevedra	Pontevedra
2	A Landra	GdC	O Carballiño	O Carballiño
3	A Morangueira	GdC	Porto do Son	Noia
4	Agrelar	GdC	Allariz	Allariz-Maceda
5	Chulas e Bochos	GdC	Cangas do Morrazo	O Morrazo
6	Des Pensa	GdC	Nigrán, Gondomar	Vigo
7	Eco_Lóxico	GdC	Ponte Caldelas	Pontevedra

¹⁰⁶⁵ Ver subepígrafe 5.5.

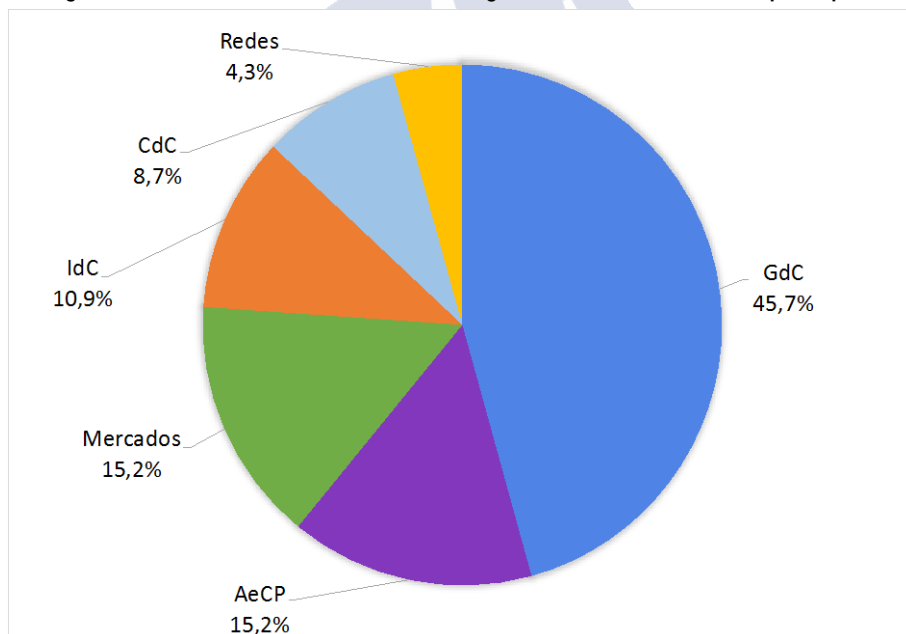
8	Fonte da Uz	GdC	Narón, Neda, Ferrol, San Sadurniño e Ares	Ferrol
9	GdC Orro	GdC	Culleredo	A Coruña
10	GdC Vedra	GdC	Vedra e Santiago de C.	Santiago
11	Millo Miúdo	GdC	Oleiros	A Coruña
12	Muruxa	GdC	Ferreira de Pantón	Terra de Lemos
13	O Grelo Verde	GdC	Verín	Verín
14	O Zuleiro	GdC	Antas de Ulla, Palas de Rei e Monterroso	A Ulloa
15	Paporrubios	GdC	Cangas do Morrazo	O Morrazo
16	PIC	GdC	Santiago de Compostela	Santiago
17	Semente	GdC	Ourense	Ourense
18	Tarabela	GdC	Lalín	Deza
19	Tarabelada	GdC	Castro Caldelas	Terra de Caldelas
20	Xirimolo do Casino	GdC	Carballo	Bergantiños
21	Xurumelxs	GdC	Ourense	Ourense
22	Aldea Integral	CdC	Vigo	Vigo
23	Árbore	CdC	Vigo	Vigo
24	Panxea	CdC	Santiago de Compostela	Santiago
25	Zocamiñoca	CdC	A Coruña	A Coruña
26	A Gavela (SPG)	Rede	Múltiples concellos	Pontevedra, Terra de Montes ¹⁰⁶⁶ , O Morrazo, Vigo, O Condado, A Paradanta, Baixo Miño
27	O Careón	Rede	Melide, Palas de Rei, Vilasantar, Santiso, Arzúa	Terra de Melide, A Ulloa, Betanzos, Arzúa
28	Amarante Setem	IdC	Pontevedra	Pontevedra
29	Bico de Grao	IdC	Lugo	Lugo
30	Cousas da Terra	IdC	Santiago de Compostela	Santiago
31	Mercado da Terra	IdC	Ferrol	Ferrol
32	Rexusto	IdC	Soutomaior	Vigo
33	4 Ponlas	Mercado	Pontevedra	Pontevedra
34	Entre Lusco e Fusco	Mercado	Santiago de Compostela	Santiago
35	Sachos á Rúa	Mercado	Ribeira	Barbanza

¹⁰⁶⁶ Comarca histórica, sen recoñecemento legal na actualidade, conformada por concellos e parroquias das provincias de Pontevedra e, en menor medida, Ourense, distribuídos nas actuais comarcas de Tabeirós-Terra de Montes, Pontevedra, Vigo, O Deza e O Carballiño.

36	Labrega Natura	Mercado	A Coruña	A Coruña
37	Mercado da Terra	Mercado	Lugo	Lugo
38	Mercado de Alimento Labrego	Mercado	Teo	Santiago
39	O Toxo	Mercado	Gondomar	Vigo
40	Amarelante	AeCP	Manzaneda	Terra de Trives
41	Colectivo Xebre	AeCP	Coristanco	Bergantiños
42	Fóra do Linde	AeCP	Allariz	Allariz-Maceda
43	Lentura	AeCP	Ames	Santiago
44	Ribeiregas	AeCP	Negreira de Muñiz	A Fonsagrada
45	Teceleiras	AeCP	Aranga	Betanzos
46	Xestas	AeCP	Porto do Son	Noia

Elaboración propia. Lista organizada por tipos, nun gradiente vinculado á posición na cadea agroalimentaria, dende elo do consumo ao da produción. Dentro de cada tipo, as iniciativas ordénanse de xeito alfabético. As cores empregadas servirán para identificar os distintos tipos de iniciativas nas figuras empregadas en adiante.

Figura 90. Distribución das iniciativas agroecolóxicas analizadas por tipos.

Elaboración propia. Valores redondeados.

En canto ao tipo máis máis frecuente de iniciativa entre as analizadas, coincidimos con Couceiro *et al.* (2016) ao afirmar que existe unha ampla diversidade de modelos de GdC, en función de

variables como o grao de implicación das participantes e de compromiso cos proxectos produtivos que os abastecen, a amplitude da variedade de produtos e provedores ou o tamaño do colectivo. Nos casos analizados apréciase dita pluralidade, incluíndo dende colectivos máis informais que organizan pedidos conxuntos puntuais, ata outros que basean parte do seu funcionamento no modelo da ASC -aínda que tamén fagan pedidos a outros provedores-, pasando por modelos máis clásicos de GdC, que combinan a provisión regular de produtos frescos e de proximidade por parte de pequenas produtoras locais -mais sen establecer o grao de compromiso propio da ASC- con pedidos puntuais ou periódicos a outras provedoras externas -a nivel galego, peninsular ou mesmo internacional-, sexa a través dun funcionamento autoxestionado ou mediante a xestión profesionalizada por parte dunha persoa contratada para tal efecto.

Figura 91. Reparto e locais dalgúns GdC analizados.

Fotografía e composición propia. Esquerda: reparto no local de *Eco_Lóxico* (Ponte Caldelas). Arriba-dereita: local de *A Gradicela* (Pontevedra). Abaixo-dereita: reparto no local de *Millo Miúdo* (Oleiros).

Pola súa banda, as CdC son, en termos xerais, as iniciativas agroecolóxicas con maior tradición, así como as que contan cun maior número de membros, cumprindo, como veremos, unha importante función na dinamización doutras iniciativas agroecolóxicas, tanto a nivel local ou comarcal, como galego. Con respecto ás IdC, as diferenciamos das anteriores en tanto que non se trata de cooperativas de consumidoras, senón de cooperativas de traballo asociado -en adiante CTA-, nas que as persoas asociadas xestionan unha tenda ou outras canles de comercialización de alimentos agroecolóxicos como forma de autoemprego. Así mesmo, nesta categoría incluímos tamén, como xa apuntamos, unha iniciativa que non está constituída xuridicamente como CTA, senón como ONG de desenvolvemento (ONG-D) -*Amarante Setem*-, pero que presenta prácticas de comercialización similares ás demais iniciativas agrupadas nesta categoría. Con todo, malia funcionar baixo modelos distintos, tanto as CdC como as IdC comparten, polo xeral, como trazo común, a disposición dunha tenda ou local de venda de produtos aberta ao público en xeral (Ver Figura 92), salvo no caso de *Zocamiñoca*, en cuxa tenda unicamente se venden produtos ás persoas socias, e *Rexusto*, que non conta con local e practica outras formas de venda -reparto de cestas e pedidos complementarios- a un conxunto habitual de consumidoras, mais que entre si non conforman un GdC.

Figura 92. Tendas dunha CdC e dunha IdC.

Fotografías e composición propia. Esquerda: local da CdC Árbore (Vigo). Dereita: local da IdC Mercado da Terra (Ferrol).

Por outra banda, entre as iniciativas agroecolóxicas analizadas contamos con dúas redes de produción e consumo, unha das cales -*A Gavela*- desenvolveu a primeira experiencia de SPG en Galicia. Este tipo de iniciativa non se circunscribe a un único municipio, senón que se asenta en marcos territoriais máis amplos, incluíndo mesmo varias comarcas: catro no caso de *O Careón* -aínda que sitúa o epicentro da súa actividade en Melide- e ata sete no caso de *A Gavela*. Con relación aos mercados de produtoras, trátase de colectivos de produtoras -e nalgúns casos tamén de consumidoras- que celebran de maneira autoxestionada e periódica feiras, mercados e encontros de consumo responsable de carácter agroecolóxico, sexa en espazos abertos -rúas, prazas e parques- (Ver Figura 93) ou en instalacións públicas municipais, como mercados de abastos (Ver Figura 94).

Figura 93. Feiras, mercados e encontros de consumo responsable agroecolóxicos ao aire libre.

Composición propia. Arriba-esquerda: encontros de consumo responsable 4Ponlas (Pontevedra) (fonte: <https://www.facebook.com/4ponlas/>). Arriba-dereita: faixa na Feira Labrega da Barbanza organizada por Sachos á Rúa (Ribeira), fotografía propia. Abaixo-esquerda: encontros de consumo responsable Entre Lusco e Fusco (Santiago de Compostela) (fonte: <https://www.facebook.com/mercadoentreluscoefusco>). Abaixo-dereita: encontro agroalimentario de produtoras e consumidoras organizado pola asociación O Toxo (Gondomar) (fonte: <https://www.facebook.com/asoc.otoxo>). Centro: Mercado de Alimento Labrego (Teo), fotografía propia.

Figura 94. Feiras, mercados e encontros de consumo responsable agroecolóxicos a cuberto.

Composición propia. Esquerda: Mercado autoxestionado de produtoras locais organizado por *Labrega Natura* no interior do mercado de San Agustín (A Coruña), fotografía propia. Dereita: *Mercado da Terra*, celebrado no interior do mercado municipal Quiroga Ballesteros (Lugo) (fonte: <https://mercadodatterra.noblogs.org>).

Por último, baixo a categoría AeCP agrupamos proxectos produtivos seleccionados, ben polo seu carácter colectivo - independentemente de se a súa forma xurídica é a cooperativa ou a asociación-, ben por presentar características particulares salientables, dando prioridade a aquelas iniciativas conformadas por mulleres (Ver Figura 95).

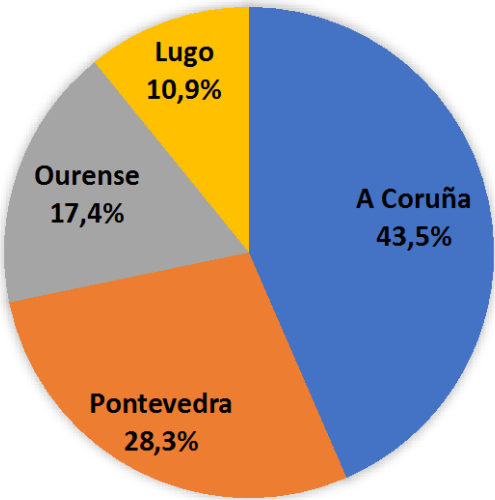
Figura 95. Mostra de espazos de diferentes AeCP.

Fotografías e composición propia. Esquerda: local do *Colectivo Xebre* (Coristanco). Arriba-dereita: detalle da entrada da nave da SCG *Amarelante* (Manzaneda). Abaixo-dereita: panorámica do espazo produtivo da asociación *Xestas* (Porto do Son).

En canto á distribución territorial das iniciativas analizadas, A Coruña é a provincia que aglutina un maior número delas -20-, seguida por Pontevedra -13-, Ourense -8- e Lugo -5- (Ver Figura 96). En función do tipo de iniciativa, as provincias atlánticas tamén aglutinan a maior parte en todas as categorías: case dous terzos dos GdC -un total de 13 casos-, as catro CdC, catro das cinco IdC, catro das sete AeCP -todas na provincia de A Coruña-, as dúas redes -unha en cada provincia- e seis dos sete mercados -catro en A Coruña e dous en Pontevedra-. Cómpre salientar, secasí, que na provincia de Ourense destaca claramente un tipo de iniciativa como o máis frecuente entre as analizadas, o GdC, que con seis casos representa o 75% das iniciativas incluídas na mostra nesta provincia, a máis desequilibrada neste sentido (Ver Táboa 39).

Figura 96. Distribución provincial das iniciativas analizadas.

Elaboración propia.

Táboa 39. Táboa cruzada da distribución das iniciativas por tipos e por provincia.

Tipos		Provincia				Total
		A Coruña	Lugo	Ourense	Pontevedra	
GdC	Reconto	7	2	6	6	21
	% dentro de Tipos	33,30%	9,50%	28,60%	28,60%	100,00%
	% dentro de Provincia	35,00%	40,00%	75,00%	46,20%	45,70%
CdC	Reconto	2	0	0	2	4
	% dentro de Tipos	50,00%	0,00%	0,00%	50,00%	100,00%
	% dentro de Provincia	10,00%	0,00%	0,00%	15,40%	8,70%
IdC	Reconto	2	1	0	2	5
	% dentro de Tipos	40,00%	20,00%	0,00%	40,00%	100,00%
	% dentro de Provincia	10,00%	20,00%	0,00%	15,40%	10,90%
AeCP	Reconto	4	1	2	0	7
	% dentro de Tipos	57,10%	14,30%	28,60%	0,00%	100,00%
	% dentro de Provincia	20,00%	20,00%	25,00%	0,00%	15,20%
Redes	Reconto	1	0	0	1	2
	% dentro de Tipos	50,00%	0,00%	0,00%	50,00%	100,00%
	% dentro de Provincia	5,00%	0,00%	0,00%	7,70%	4,30%
Mercados	Reconto	4	1	0	2	7
	% dentro de Tipos	57,10%	14,30%	0,00%	28,60%	100,00%
	% dentro de Provincia	20,00%	20,00%	0,00%	15,40%	15,20%
Total	Reconto	20	5	8	13	46
	% dentro de Tipos	43,50%	10,90%	17,40%	28,30%	100,00%
	% dentro de Provincia	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

Elaboración propia.

A escala comarcal, con 7 casos, a comarca de Santiago é a que máis iniciativas analizadas concentra, seguida da de Vigo, con 5 -ou 6 se computamos á implantación de *A Gavela* tamén nesta comarca-, a de Pontevedra, con 4 -ou 5 tamén se contamos *A Gavela*- e a de A Coruña, tamén con 4.

Esta apreciable maior concentración nas áreas metropolitanas do eixo atlántico (Ver Figura 97) pode deberse tanto á súa maior densidade de poboación como ao feito de tratarse de iniciativas que tradicionalmente tiveron un carácter máis urbano -particularmente no caso das vinculadas ao elo do consumo-, se ben tamén se están a desenvolver en vilas pequenas e contextos rurais. De feito, hai casos cun dilatado percorrido histórico nestas contornas, e así mesmo están a emerxer cada vez máis iniciativas en zonas menos densamente poboadas, como veremos máis adiante.

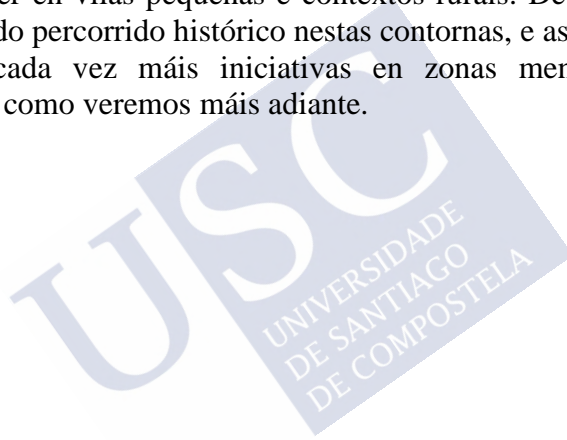
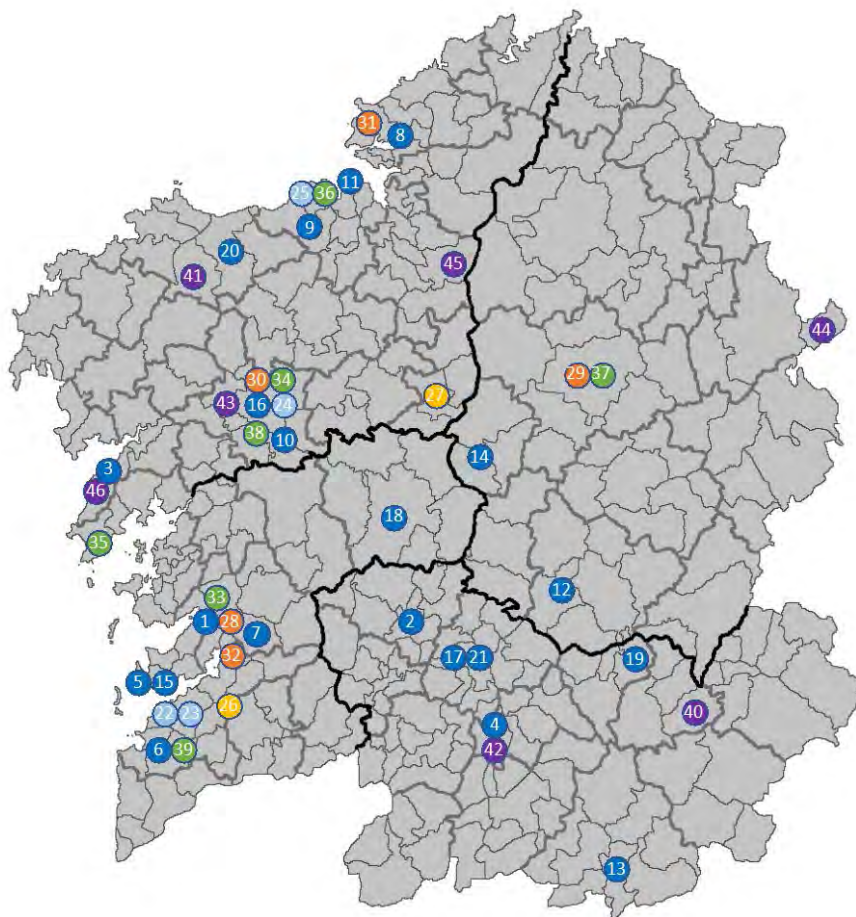

Figura 97. Distribución territorial das iniciativas analizadas.

Elaboración propia. A numeración e o código de cores correspóndese cos da Táboa 38. Os sombreados representan a área territorial que comprenden as iniciativas cuxa base territorial inclúe varios concellos -como o os GdC *Fonte da Uz* (8) ou *O Zuleiro* (14)- ou incluso distintas comarcas -no caso das dúas redes-. Porén, se ben *O Careón* (27) está situado en Melide, concello onde se desenvolve a maior parte da súa actividade, no caso de A Gavela (26) sitúase nun punto aproximadamente central da súa área de incidencia, mais non se trata de localizala en ningún municipio en particular.

En calquera caso, esta desequilibrada distribución territorial, que tamén se percibe na cartografía ofrecida (Ver Figura 97), pode atribuírse en parte a un posible nesgo derivado da localización do

investigador -Santiago de Compostela-, se ben o doutorando tratou de compensar esta posible tendencia procurando con especial énfase iniciativas nos territorios máis afastados.

Con todo, cómpre ter en consideración neste sentido que, malia que as iniciativas estudadas tendan a concentrarse nas zonas con maior densidade de poboación, as produtoras que as provén -ou mesmo que as promoven, no caso dos mercados- presentan unha maior dispersión no territorio, localizando os seus proxectos produtivos en fincas situadas en áreas rurais, tanto das zonas costeiras como do interior, así como nos contextos periurbanos das áreas metropolitanas galegas (Ver Figura 98).

Figura 98. Fincas de produtoras que provén algunhas das iniciativas analizadas.

Fotografías e composición propia. Nas imaxes móstranse exemplos de fincas de produtoras que provén de alimentos a algunhas das iniciativas analizadas, situadas respectivamente en contextos rurais costeiros, do interior ou periurbanos en áreas metropolitanas. Esquerda: Xestas (Porto do Son). Centro: Roupar (Xermade). Dereita: Santa Marta de Babío (Bergondo).

O grao de afastamento destes centros de produción agroecolóxica con respecto ás iniciativas onde se comercializan os produtos -GdC, CdC, mercados, etc.- adoita ter un alcance comarcal ou provincial na maior parte dos casos -sobre todo entre as produtoras de horta e produto fresco en xeral-, e se ben nalgúns casos a procedencia das produtoras pode ser máis ampla, restrínxese en todo caso ao territorio galego, alén daquelas iniciativas que recorren a provedores externos para facer pedidos puntuais de determinados produtos, cuxa procedencia xa se amplía a escalas maiores -peninsular e mesmo internacional, no caso de produtos non dispoñibles a nivel doméstico, como o azucre, o cacao ou o café-.

Por último, cómpre salientar a evolución experimentada nalgúñas zonas concretas, onde iniciativas xa inactivas deron lugar a tipos distintos, reproducíronse en novos colectivos ou foron mudando de modelo para adaptarse ás circunstancias das persoas que as integran.

No primeiro sentido, sobresaí a CdC *Eirado*, fundada en Santiago de Compostela o ano 2008 e disolvida o 2014, non sen antes impulsar a creación en 2010 dos encontros de consumo responsable *Entre Lusco e Fusco*, xestionados polas propias produtoras de xeito autónomo. Ademais, algunhas persoas que formaban parte de *Eirado* organizaron posteriormente GdC máis informais, baseados na realización de pedidos puntuais a través de aplicacións dixitais de mensaxería instantánea, sendo hoxe o *GdC de Vedra* o máis estruturado, aínda que tamén hai certa actividade neste sentido na capital galega. É similar o caso de Lugo, na que chegaron a coexistir a CdC pioneira en Galicia, *A Cova da Terra* -activa entre 1995 e 2017-, e a asociación de consumidoras de produtos ecolóxicos e artesanais *O Bandullo Ecolóxico*, creada en 2002. Esta última, que contaba cunha tenda física e un sistema de cestas, sufriu un colapso debido ao seu propio crecemento e a discrepancias internas. Tal como relata Vázquez (2017) -corroborado no traballo de campo-, as socias que permaneceron impulsaron en 2011 o Mercado da Terra como estratexia de reactivación. Esta nova iniciativa foi xestionada nun inicio polas consumidoras e produtoras participantes, tomando paulatinamente estas últimas maior protagonismo ata facerse cargo por completo da súa

xestión. No Ferrol, antigas integrantes da CdC *A Xoaniña*, activa entre 2005 e 2014 cun gran número de socias, crearon en 2016 o GdC *Fonte da Uz*, de menor dimensión e cunha estrutura menos complexa, se ben aínda cun volume de actividade considerable e composta por persoas de diferentes concellos da comarca. Tras unha primeira etapa deste GdC, fundouse en 2019 a IdC *Mercado da Terra*, situada no Ferrol¹⁰⁶⁷, que xestiona unha tenda de produtos ecolóxicos. Así mesmo, o GdC *Fonte da Uz* iniciou unha segunda etapa ese mesmo ano, máis centrada na realización de pedidos.

Cabe mencionar tamén o caso do noroeste da comarca de Vigo, onde dende 2009 tivo sede -concretamente en Redondela- a asociación de consumo responsable *Loaira*, xa desaparecida. Sen embargo, no marco dunha CTA máis ampla -*Arquipélagos*-, un proxecto de comercialización de alimentos ecolóxicos asentado en Soutomaior en 2014, a IdC *Rexusto*, dende 2019 está a coordinar a comercialización de alimentos de proximidade e pedidos a provedores externos para un conxunto de consumidoras que, no entanto, non constitúen un GdC. Da outra parte da ría, a vertente sur do Morrazo presenta actualmente unha particular proliferación de GdC, que en gran medida parten dun colectivo pioneiro conformado en Moaña en 2009, *Patacas do Cedo*¹⁰⁶⁸, cuxo modelo se reproduciu no veciño concello de Cangas coa creación doutros dous GdC, *Paporrubios* en 2013 e *Chulas e Bochos* en 2017. En Ourense, debido ao excesivo crecemento do GdC *Semente*, en 2013 creouse un novo GdC, *Xurumelxs*, para dar cabida ás novas integrantes.

Por último, con máis de vinte anos de actividade na comarca de Verín, *O Grelo Verde* tivo unha evolución interna salientable, mantendo a entidade e o seu enfoque de promoción da agricultura ecolóxica e o desenvolvemento rural sostible, mais pasando de funcionar como un GdC durante toda a súa andaina a constituír nos últimos anos unha

¹⁰⁶⁷ A pesar de compartir denominación, cómpre non confundir co mercado de produtoras *Mercado da Terra* de Lugo.

¹⁰⁶⁸ Se ben se convidou a este GdC a participar no estudo, a invitación foi declinada en función dunha falta de consenso colectivo en torno á predisposición para participar en estudos ou espazos que visibilicen a súa iniciativa.

asociación esencialmente de produtoras debido á actividade económica dos seus membros¹⁰⁶⁹.

11. PRESENTACIÓN ESPECÍFICA DAS INICIATIVAS AGROECOLÓXICAS ANALIZADAS

Neste segundo epígrafe do Referencial Empírico presentamos cada unha das iniciativas analizadas de xeito desagregado. Para tal efecto, presentamos cada iniciativa na súa respectiva ficha, ordenadas en función da clasificación ofrecida na Táboa 38. Nas fichas incluimos información de contacto da iniciativa e ofrecemos algunhas características básicas, como o seu nome completo, a súa localización -ou territorio de implantación no caso de iniciativas que superan o marco municipal-, o ano de inicio da súa actividade -sinalando así mesmo fitos nos que a iniciativa puidese ter experimentado un cambio fundamental-, a figura xurídica na que está constituída -de ser o caso-, a cantidade aproximada de persoas que a configuran¹⁰⁷⁰ -desagregada por xénero e posición na cadea agroalimentaria¹⁰⁷¹- e a disposición ou non dun espazo físico e a súa localización. Por último, achéganse tres conceptos demandados ás entrevistadas -a modo de asociación libre de ideas- para definir sinteticamente a iniciativa da que forman parte, así como unha descrición xeral ofrecida polas propias informantes, na que destacan os seus trazos máis salientables.

¹⁰⁶⁹ Malia dita evolución, decidimos manter esta iniciativa na categoría de GdC en virtude da súa traxectoria e xa que aínda realizan pedidos puntuais, organizando os repartos na tenda dunha das sociais. Porén, podíase situar tamén como AeCP en función da súa configuración actual. Este é un claro exemplo da complexidade e o dinamismo das iniciativas agroecolóxicas, o cal se traduce ás veces nunha dificultade para clasificalas en base a categorías xerais.

¹⁰⁷⁰ Cómpre ter en consideración que en moitos casos as cifras están baseadas en estimacións das persoas entrevistadas, que non contan cun rexistro do número de participantes da iniciativa -ou canto menos non actualizado no momento de realizar a entrevista-, ou ben computan familias ou unidades de consumo no canto de persoas que participan dun xeito máis directo, como se indica nas respectivas fichas, de ser o caso. Isto acontece especialmente entre os GdC non constituídos como asociación, cun carácter máis informal. En todo caso, a heteroxeneidade das iniciativas analizadas dificulta enormemente realizar un rexistro estandarizado e homoxéneo das persoas que forman parte delas, sendo en todo caso unha aproximación estimativa e inexacta.

¹⁰⁷¹ Se ben os membros de cada iniciativa se desagregan de xeito excluínte en función do xénero, non necesariamente é así con relación ao elo da cadea agroalimentaria, en tanto que as mesmas persoas poden estar a desempeñar distintas funcións dentro da iniciativa -por exemplo, ser á vez produtoras e consumidoras-. Isto último depende en grande medida da propia concepción das informantes entrevistadas sobre a configuración das iniciativas das que forman parte.

11.1. Grupos de Consumo

En primeiro lugar, presentamos os 21 GdC incluídos na mostra. Como xa apuntamos, trátase do tipo de iniciativa máis numerosa entre as analizadas, presentando así mesmo unha importante heteroxeneidade en canto á súa antigüidade, dimensión ou modelo de xestión, entre outros aspectos.

Deste xeito, nas fichas ofrecidas deseguido inclúense dende GdC cunha dilatada traxectoria, sendo *O Grelo Verde* o decano e incluíndo así mesmo iniciativas con máis dunha década en activo -como *Semente*, *A Gradicela*, *Agrelar* ou *Tarabela*-, ata outras de recente creación, como o GdC de *Orro*, *O Zuleiro* ou o *Xirimilo do Casino*. En canto á súa dimensión, tendo en conta a xa referida cautela coa que hai que tomar os datos ofrecidos polas informantes a causa do seu carácter estimativo, podemos atopar dende asociacións como *Tarabela*, que conta con arredor de 60 socias, nun extremo, ou *O Grelo Verde*, actualmente composta por 10 membros, no oposto. Así mesmo, inclúense aquí GdC conformados por un número de unidades de consumo ou familias comprendido entre as 8 de *A Landra* e as 16 de *Eco_Lóxico*. Neste sentido, cómpre sinalar que, no cálculo do número total de membros da iniciativa, algunhas informantes estimaron as persoas que participan de xeito máis directo no funcionamento do colectivo -coa representación habitual dunha ou dúas persoas por unidade de consumo-, mentres que outras fixeron referencia ao número total de persoas que consumen alimentos a través do GdC, incluíndo no cómputo ás persoas que conforman as respectivas unidades de consumo ou familias.

Dentro da referida heteroxeneidade, encontramos dous perfís claramente diferenciados con respecto á adopción dunha figura xurídica, con 8 GdC constituídos como asociacións de distinta índole, por unha banda, e 13 de carácter informal, pola outra, sendo o modelo que conta coa maior parte das iniciativas non constituídas formalmente. Entre as constituídas como asociación, pódense diferenciar entre aquelas nas que o seu funcionamento como GdC constitúe o núcleo central ou único da súa actividade, como *Millo Miúdo*, *Muruxa*, *O*

Zuleiro, Semente ou *Tarabela*, e as que o compaxinan con outros fins e ámbitos de actuación, como *O Grelo Verde*, *A Morangueira* ou *Tarabelada*, sendo, no entanto, un elemento relevante da súa razón social¹⁰⁷².

Así mesmo, os GdC aquí analizados presentan diferentes formas de xestión, con diferentes graos de carga e reparto de tarefas e operando baixo modelos máis ou menos estruturados, sexan de carácter autoxestionado ou profesionalizado -co GdC *Eco Lóxico* como expoñente deste último modelo-. Do mesmo xeito, pódense observar diferentes formas de organización loxística, cunha maior ou menor periodicidade nos pedidos que realizan, articulándose ou non con outros GdC para facelos. Neste sentido, dentro deste tipo de iniciativas podemos encontrar grupos máis informais que realizan pedidos puntuais ou periódicos organizados a través aplicacións dixitais de mensaxería, outros que contan cun subministro semanal ou quincenal de alimentos frescos por parte de produtoras locais -alén de realizar tamén outros pedidos a provedores externos-, con pedido á carta ou mediante sistemas de cesta pechada, e incluso dous -*Semente* e *Xurumelxs*- que, articulados coa AeCP *Fóra do Linde*, presentan un sistema próximo ao modelo da ASC, cun maior nivel de compromiso de compra a longo prazo e mesmo con tomas de decisión compartidas con relación á planificación dos cultivos.

Por último, entre as iniciativas presentadas a continuación, encontramos GdC que contan con locais propios ou compartidos con outras entidades -habitualmente en réxime de alugueiro-, que empregan espazos cedidos polas administracións locais ou mesmo por outras entidades sociais, ou que organizan a distribución dos pedidos nas propias casas dos membros ou en locais situados nos baixos dos seus domicilios, así como noutros espazos alleos á iniciativa, como bares, lugares de traballo, escolas, etc.

Sen máis preámbulos, ofrecemos deseguido as fichas das 21 iniciativas identificadas e clasificadas como GdC:

¹⁰⁷² No caso de *O Grelo Verde*, a súa función como GdC foise diluíndo co paso do tempo, se ben aínda realizan pedidos conxuntos de xeito puntual.

Táboa 40. A Gradicela.

1	A Gradicela	GdC
		
Correo-e		agradicela@agradicela.org
Páxina		agradicelacoop.blogspot.com/
RRSS		www.facebook.com/agradicela www.instagram.com/agradicela/
Localización	Pontevedra	
Ano de inicio	2009	
Figura xurídica	Non	
Número aproximado de membros	50 (12 unidades de consumo)	
Mulleres: 25	Homes: 25	Outras identidades:
Produción:	Comercialización:	Consumo: 50
Espazo físico	Rúa Cruz Vermella, 16, Pontevedra	
Local compartido con outras entidades		
Conceptos destacados	Ecoloxía local Autoxestión Comercio Xusto	
Breve descrición da(s) informante(s)	<p><i>A iniciativa é un grupo de consumo na cal intentamos consumir a produtoras de proximidade e deste xeito organizarnos en modo de comisións para provernos destes servizos que nos ofrecen (Entrevista 10; informante 1).</i></p> <p><i>E «añadiría» o de ecolóxico tamén... consumo ecolóxico e sen residuos (Entrevista 10; informante 2).</i></p> <p><i>Consumo ecolóxico e comercio xusto, que naceu dentro dunhas xornadas de comercio xusto en Amarante (Entrevista 10; informante 1).</i></p> <p><i>É importante porque nos autoxestionamos, porque [...] non xeramos ingresos, senón que o que se trata é de reinvestir todo no produtor. Ou sexa, [...] o coste que pagamos nós polos produtos que vaia directamente ao produtor dos produtos eses, non xerar ningún gasto intermediario (Entrevista 10; informante 1).</i></p>	

Elaboración propia.

Táboa 41. A Landra.

2	Grupo de Consumo Responsable A Landra		GdC
		Correo-e	a-landra@googlegroups.com
		Páxina	Non
		RRSS	Non
Localización	O Carballiño		
Ano de inicio	2010		
Figura xurídica	Non		
Número de membros	10 (8 unidades de consumo ou familias)		
Mulleres: 7	Homes: 3	Outras identidades:	
Produción:	Comercialización:	Consumo: 10	
Espazo físico da iniciativa	O Carballiño		
Bar ou casa de membros			

Conceptos destacados

Consumo local

Consumo ecolóxico

Consumo responsable

Breve descripción da(s) informante(s)

É un grupo de xente que ten intereses comúns de consumir produtos locais e de calidade, ecolóxicos se pode ser, e evitando un pouco os intermediarios e... pois consumindo, iso, produto libre de sustancias perigosas, por así dicilo, na medida do posible, vamos, porque non é posible en todos os casos (Entrevista 38).

Elaboración propia.

Táboa 42. A Morangueira.

3	A Morangueira Asociación de Consumidores e Produtores Consientes e Ecolóxicos		GdC
		Correo-e	amorangueira@gmail.com
		Páxina	De uso interno -intranet-
		RRSS	Non
Localización	Porto do Son		
Ano de inicio	2011		
Figura xurídica	Asociación		
Número de membros	15 (15 familias)		
Mulleres: 9	Homes: 6	Outras identidades:	
Produción: 3	Comercialización:	Consumo: 15	
Espazo físico da iniciativa			
Local		Av. Constitución, 12, Portosín (Porto do Son)	
Conceptos destacados			
Acción consciente		Responsabilidade ética	Soberanía
Breve descripción da(s) informante(s)			
<p>A Morangueira, de inicio, xurdiu coa idea de montar un grupo de consumo, e ese foi o seu primeiro obxectivo. [...] ata o 2014, a principal actividade foi o grupo de consumo. A partir do ano 2014 comezamos xa actividades de educación no «entorno», con formacións, conferencias, congresos, e tamén unha actividade tamén... activa no ámbito público, de defensa da terra, da natureza, do noso «entorno», [...] tamén incluso... iniciamos actividades de tipo denuncias xudiciais. E agora temos toda esa parte, tanto a parte do grupo de consumo, que sigue sendo un pilar importante, pero está tamén a outra parte, que para nós é clave, [...] de información, de formación, de divulgación, de conciencia e responsabilidade no ámbito natural e na ecoloxía, alimentario, etcétera. (Entrevista 45; informante 1).</p> <p>Y luego también está la parte de productores, que tenemos varios socios que son productores, o a lo largo del tiempo han sido productores en diferentes ámbitos. Luego se han ido rotando. Pero bueno, tenemos algunos socios que producen sus conservas, alimentos, pan... Es decir, hemos estado en diferentes etapas con socios que también producen sus propios productos y los comercializan dentro de la asociación (Entrevista 45; informante 2).</p>			

Elaboración propia.

Táboa 43. Agrelar.

4	Grupo de Consumo Responsable Agrelar	GdC
---	--------------------------------------	-----

		Correo-e	agrelar.allariz@gmail.com
		Páxina	Non
		RRSS	Non
Localización	Allariz		
Ano de inicio	2009		
Figura xurídica	Non		
Número de membros	48		
Mulleres: 24	Homes: 24	Outras identidades:	
Produción: 8	Comercialización:	Consumo: 40	
Espazo físico da iniciativa			
Centro Social Autoxestionado A Cambalhota		Camiño Socastelo, 13, Allariz	
Conceptos destacados			
Colectivo		Ecolóxico	Familiar
Breve descrición da(s) informante(s)			
		<p><i>Un grupo de consumo... Digamos que, o obxectivo así básico, obvio e máis claro é facilitar o acceso a produto ecolóxico... ou sexa, de alimentación, claro. Alimentos ecolóxicos con certas prioridades que se tratan de cumprir na medida do posible. É dicir: «cercanía», o tema dos empaquetados... Búscase tamén, dentro das opcións, digamos que, á máis ecolóxica ou sostible que se poda. Tamén se busca o prezo, evidentemente... ou sexa, fronte a dúas opcións iguais nese sentido, buscaríase a máis barata. [...] iso sería así o obxectivo principal (Entrevista 26).</i></p>	

Elaboración propia.

Táboa 44. Chulas e Bochos.

5	Grupo de Consumo Responsable Chulas e Bochos		GdC
		Correo-e	chulasebochos@gmail.com
		Páxina	Non
		RRSS	Non
Localización	Cangas do Morrazo		
Ano de inicio	2017		
Figura xurídica	Non		
Número de membros	16 (13 unidades de consumo)		
Mulleres: 10	Homes: 6	Outras identidades:	
Produción:	Comercialización:	Consumo: 16	
Espazo físico da iniciativa			
Local (baixo do domicilio dun membro)		Cangas do Morrazo	
Conceptos destacados			
Autoxestión		Agroecoloxía	Proximidade
Breve descrición da(s) informante(s)			
		<p><i>Somos un grupo de consumo, que quedamos semanalmente para consumir fresco, local e ecolóxico. Cada semana facemos pedidos de cousa fresca [...]. Quincenalmente tamén lácteos, porque Arqueixal reparte en Vigo... e «bueno», cerca do Morrazo cada quince días. E logo temos un calendario anual para facer os pedidos que chamamos intergrupais, porque nos coordinamos con Paporrubios e Patacas, e ás veces cun grupo</i></p>	

de Vigo e de Gondomar para facer pedidos de produtos non perecedoiros. Todas as persoas do grupo teñen unha tarefa asignada, que pode ser semanal ou puntual dos pedidos intergrupais, ou quincenal cando se trata do caso de Arqueixal. A idea é iso, apoiar aos produtores locais de agroecoloxía ou iniciativas que están por aquí, ou que difunden sobre todo no Morrazo, temos un produtor tamén de Redondela, pero damos prioridade sempre á xente do Morrazo (Entrevista 46).

Elaboración propia.

Táboa 45. Des Pensa.

6	Des Pensa	GdC
		<p>Correo-e gavm@riseup.net</p> <p>Páxina Non</p> <p>RRSS Non</p>
Localización	Nigrán e Gondomar ¹⁰⁷³	
Ano de inicio	2012	
Figura xurídica	Non	
Número de membros	25	
Mulleres: 20	Homes: 5	Outras identidades:
Produción:	Comercialización:	Consumo: 25
Espazo físico da iniciativa	Nigrán	
Local da Asociación Veciñal As Dunas		
Conceptos destacados	<p>Colectivo Consumo Responsable Soberanía Alimentaria</p>	
Breve descrición da(s) informante(s)	<p><i>Tal como naceu, [...] era a procura dunha resposta, en colectivo claro, [...] sobre todo, pero non só, á industria agroalimentaria, coa que non estabamos nada de acordo nin satisfeitos. E non só iso. Entendíamos que, en colectivo, [...] había máis cousas relacionados cunha alimentación que non era só [...] relativa á alimentación corporal, senón tamén ás relacións interpersoais, que tamén alimentan, e outro tipo de consumos que puideran saír. Ou sexa, en principio nós falabamos de alimentos, pero no grupo de alimentación a idea era máis ampla, que non só un grupo de consumo que vamos comprar xuntos a este produtor, non? Era un pouquiño máis alá. E iso, había esa necesidade de crear tamén unha resposta social. Logo cada unha achegouse segundo as súas propias expectativas e os seus propios obxectivos. A miña en concreto era buscar respostas de organización social, para dar alternativas ás cousas coas que non estás de acordo. Para min sobre todo iso. E, «bueno», si que aquí estamos preocupados por comer de forma saudable, pero «bueno», poderíamos conseguilo tamén doutro xeito, non? Pero crear estruturas e respostas sociais para min era importante. (Entrevista 25).</i></p>	

Elaboración propia.

¹⁰⁷³ Segundo a informante, a área de referencia deste GdC é a comarca histórica do Val Miñor, conformada polos concellos de Gondomar, Nigrán e Baiona, actualmente integrada na comarca de Vigo, aínda que ditos concellos aínda hoxe comparten servizos mancomunados e certo sentido de identidade común. De feito, orixinalmente esta iniciativa denominábase Grupo de Alimentación Val Miñor, cuxas siglas (GAVM) aínda se conservan no seu enderezo de correo electrónico.

Táboa 46. Eco_Lóxico.

7	Grupo de Consumo Eco_Lóxico		GdC
	Correo-e	gc.ecoloxico.pc@gmail.com	
	Páxina	Non	
	RRSS	Non	
Localización	Ponte Caldelas		
Ano de inicio	2014		
Figura xurídica	Non		
Número de membros	50 (16 familias)		
Mulleres: 30	Homes: 20	Outras identidades:	
Produción:	Comercialización:	Consumo: 50	
Espazo físico da iniciativa			
Local (baixo da Casa do Pobo de Cuñas)		Cuñas (Ponte Caldelas)	
Conceptos destacados			
Compromiso		Saúde	Lóxica ecolóxica
Breve descrición da(s) informante(s)			
<p>Somos un grupo de «en torno» agora a 16 familias. Rondamos entre os 15 e os 20, porque ás veces entra e sae xente. E hai un ambiente de confianza total entre todos, e é un grupo bastante, nese sentido, cohesionado. Todos vivimos pola contorna de Ponte Caldelas. Agora, nestes últimos dous anos, basicamente nos estamos dedicando unicamente ao que é o consumo de produtos. Porque si, inicialmente tiñamos unha vertente máis de organizar cousas para tamén facelas abertas e demais. Pero realmente conseguimos chegar a un sistema bastante estandarizado e temos unha ampla gama de produtos, entón, soamente a xestión desas cousas xa leva moito tempo. O único que nos diferencia, penso, de moitos grupos é que nós, en vez de facer comisións de traballo autoxestionado, como se fai noutros lugares, aquí dende o inicio do grupo se decidiu que habería unha persoa que xestionaría, e ese traballo é remunerado, que se paga coas cotas. E esta é un pouco a diferenza, eu creo. E facemos pedidos quincenais de fresco. Logo temos pedidos que lle chamamos masivos, que se organizan en diferentes épocas do ano, de diferentes produtos que pedimos en grande cantidade e de fóra de Galicia. E, «bueno», iso, temos reparto aquí cada quince días. Logo, eu levo a xestión dos pedidos, e hai tres persoas, que se van cambiando tamén cada asemblea, que facemos o que lle chamamos a «ecoequipa», que é un pouco a que me axuda ás veces a tomar decisións, a «solventar» problemas para non levar a asemblea cada cousa que hai importante. E despois hai dúas persoas tamén, temos un calendario de quendas, que veñen colaborar no reparto, o día do reparto. E, «bueno», nos organizamos un pouco así entre todos. [...] como digo, temos un sistema así bastante facilitador e, ultimamente, nos dedicamos unicamente a consumir (Entrevista 18).</p>			

Elaboración propia.

Táboa 47. Fonte da Uz.

8	Grupo de Consumo Fonte da Uz		GdC
		Correo-e	Non
		Páxina	Non
		RRSS	Non
Localización	Narón, Neda, Ferrol, San Sadurniño e Ares		

Ano de inicio	2016 (En 2019 inicia unha segunda etapa, simplificando a actividade)	
Figura xurídica	Non	
Número de membros	10 (10 familias representadas pola persoa que participa no GdC)	
<i>Mulleres: 8</i>	<i>Homes: 2</i>	<i>Outras identidades:</i>
<i>Produción:</i>	<i>Comercialización:</i>	<i>Consumo: 10</i>
Espazo físico da iniciativa		
Casas dos membros que fan cada pedido e escola <i>Semente Trasancos</i> ¹⁰⁷⁴ no Roxal (Neda)		Narón e Neda
Conceptos destacados		
Colaboración	Coñecemento	Ecoloxía
Breve descrición da(s) informante(s)		
<i>A iniciativa é un grupo de familias que temos a conciencia de consumir en ecolóxico por razóns persoas, de saúde e demais, pero tamén por un impacto medioambiental. E ademais, que sexa o máis local posible, se conseguimos provedores locais, para crear un tecido produtivo, é dicir, que no campo se creen postos de traballo, e que se utilice a terra para producir alimentos. Loxicamente, pois, iso leva encamiñado de que, tamén, pois non causas dano á terra, se consumes desa maneira... (Entrevista 35).</i>		

Elaboración propia.

Táboa 48. GdC Orro.

9	Grupo de Consumo de Orro		GdC
			Correo-e Non
			Páxina Non
			RRSS Non
Localización	Culleredo		
Ano de inicio	2019		
Figura xurídica	Non		
Número de membros	14 (14 familias)		
Mulleres: 9	Homes: 5	Outras identidades:	
Produción:	Comercialización:	Consumo: 14	
Espazo físico da iniciativa			
Centro Social da Asociación de Veciñas/os			Orro (Culleredo)
Conceptos destacados			
Consumo de proximidade	Apoio á pequena produtora	Calidade e saúde	
Breve descrición da(s) informante(s)			
O grupo de consumo de Orro é un grupo de persoas, particulares, familias, en xeral de veciños e veciñas que se xuntan para facer un consumo directo aos produtores e produtoras que compren uns criterios que estas mesmas persoas establecen, e que, en termos xerais, son: proximidade, ecoloxía e tamén tendo en conta cuestións de operatividade e facilidade que nos outorguen (Entrevista 41).			

¹⁰⁷⁴ Máis información en <http://sementetrasancos.gal> [Revisado o 15 de maio de 2021].

Elaboración propia.

Táboa 49. GdC de Vedra.

10	Grupo de Consumo de Vedra		GdC
		Correo-e	Non
		Páxina	Non
		RRSS	Non
Localización	Vedra e Santiago de Compostela		
Ano de inicio	2015		
Figura xurídica	Non		
Número de membros	18 (14 unidades de consumo)		
Mulleres: 12	Homes: 6	Outras identidades:	
Produción:	Comercialización:	Consumo: 18	
Espazo físico da iniciativa			
Domicilios particulares, lugares de traballo e de encontro cotiá -escola, actividades extraescolares-		Vedra e Santiago de Compostela	
Conceptos destacados			
Sinxeleza	Bo trato nas relacións	Sorpresa	
Breve descrición da(s) informante(s)			
Basicamente consiste en comprar de forma colectiva produtos de... o máis próximo posibles e ecolóxicos (Entrevista 40).			

Elaboración propia.

Táboa 50. Millo Miúdo.

11	Asociación Millo Miúdo		GdC
	Correo-e	millumiudo2013@gmail.com	
	Páxina	millomiudo.wordpress.com/	
	RRSS	www.facebook.com/oleirosmillomiudo	
Localización	Oleiros		
Ano de inicio	2013		
Figura xurídica	Asociación Cultural		
Número de membros	12		
Mulleres: 8	Homes: 4	Outras identidades:	
Produción:	Comercialización:	Consumo: 12	
Espazo físico da iniciativa			
Local compartido con outras entidades		Porto de Santa Cruz (Oleiros)	
Conceptos destacados			
Consumo Responsable		Comunidade	Agroecoloxía
Breve descrición da(s) informante(s)			
<i>Somos unha asociación que contactamos con varios produtores, gandeiros e agricultores. Entón, mercámoslles os produtos a eles, eles veñen ao local a traelos, aquí nos xuntamos todos e facemos a compra. Eses produtores os buscamos seguindo uns criterios, de que sexa unha produción «cercana», ecolóxica... [...] Tamén pedimos</i>			

a xente que non está tan preto... Porque isto é para as cousas de fresco, todos os mércores reunímonos para o pedido de fresco. E despois cousas como, por exemplo, conservas de peixe, legumes, cereais... si as pedimos máis lonxe. Intentamos, claro, que sexan iniciativas que nós podamos ir coñecer [...] e que sexan proxectos que vexamos cuns principios éticos e, vamos, tipo empresa familiar (Entrevista 15).

Elaboración propia.

Táboa 51. Muruxa.

12	Grupo de Consumo Muruxa		GdC
		Correo-e	muruxa.qc@gmail.com
		Páxina	Non
		RRSS	Non
Localización	Ferreira de Pantón		
Ano de inicio	2018		
Figura xurídica	Asociación		
Número de membros	16		
Mulleres: 11	Homes: 4	Outras identidades: 1	
Produción: 1	Comercialización:	Consumo: 15	
Espazo físico da iniciativa			
Local (baixo do domicilio dun membro)	Goián (Ferreira de Pantón)		
Conceptos destacados			
	Conciencia	Cooperativismo	Ecoloxía
Breve descrición da(s) informante(s)			
<i>Cada seis meses facemos un pedido de produtos ecolóxicos. Procuramos que sexan o máis «cercanos», ou polo menos de España, porque ás veces non é fácil atopar cousas só en Galicia. E tamén temos que si, por exemplo, se alguén quere... ten ovos de sobra, e quere vendelos, pois se pode por no grupo, ou se tes moitas leitugas, ou... «bueno», intercambios ou compras así entre nós (Entrevista 22; informante 1).</i>			
<i>Sintetizando sería un grupo de xente que se reúne para facer pedidos ecolóxicos, de produtos ecolóxicos (Entrevista 22; informante 2).</i>			

Elaboración propia.

Táboa 52. O Grelo Verde.

13	Asociación Cultural O Grelo Verde		GdC
		Correo-e	greloverde@gmail.com
		Páxina	-
		RRSS	-
Localización	Verín		
Ano de inicio	1997 (formalizada en 2001)		
Figura xurídica	Asociación Cultural		
Número de membros	10		
Mulleres: 5	Homes: 5	Outras identidades:	
Produción: 6	Comercialización:	Consumo: 4	
Espazo físico da iniciativa			

Tenda dunha das socias	Verín
Conceptos destacados	
Axudar ao rural	Natureza
	Vida máis sa
Breve descrición da(s) informante(s)	
<p><i>O Grelo Verde [...] en principio é unha asociación para a promoción da agricultura biolóxica, e nela inclúense tanto produtores como consumidores. Entón, comezamos... claro, hai 20 anos, pois non había practicamente onde comprar nada biolóxico. Entón, xuntabamos... ou sexa, tiñamos como unha especie de economato. Pois, comprabamos, imaxínate, aceite, mogollón de garrafas, e repartíamolas. Empezou... era unha asociación para a promoción da agricultura biolóxica, basicamente. E despois xa o «desarrollo» rural, pero basicamente a agricultura biolóxica era o noso obxectivo. Promoción da agricultura biolóxica porque daquela é que non se coñecía nada. Ou sexa, non había nada. Estouche falando de... pois, antes do 2000, ou sexa, 20 anos farán xa (Entrevista 39)</i></p>	

Elaboración propia.

Táboa 53. O Zuleiro.

14	Grupo de Consumo O Zuleiro - Comarca da Ulloa		GdC
	Correo-e	ozuleirogrupodeconsumo@gmail.com	
	Páxina	-	
	RRSS	www.facebook.com/ozuleirogrupodeconsumo/	
	Localización	Antas de Ulla, Palas de Rei e Monterroso	
	Ano de inicio	2019	
Figura xurídica	Asociación		
Número de membros	25		
Mulleres: 15	Homes: 10	Outras identidades:	
Produción:	Comercialización:	Consumo: 25	
Espazo físico da iniciativa			
Local (sala no baixo dun edificio de vivenda pública)			Monterroso
Conceptos destacados			
Rural		Recuperación de hábitos ecolóxicos e saudables	Consumo Responsable
Breve descrición da(s) informante(s)			
O Zuleiro grupo de consumo pretende ser unha plataforma cidadá que reúna a un conxunto de persoas interesadas en realizar un consumo de alimentos responsable e que poña en valor a propia produción agrícola e gandeira da zona á que pertence o grupo (Entrevista 43).			

Elaboración propia.

Táboa 54. Paporrubios.

15	Grupo de Consumo Paporrubios		GdC
	Correo-e	paporrubios@gmail.com	
	Páxina	-	
	RRSS	-	
Localización	Cangas do Morrazo		

Ano de inicio	2013	
Figura xurídica	Non	
Número de membros	15	
<i>Mulleres:</i> 13	<i>Homes:</i> 2	<i>Outras identidades:</i>
<i>Produción:</i>	<i>Comercialización:</i>	<i>Consumo:</i> 15
Espazo físico da iniciativa		
Local (baixo do domicilio dun membro)		Darbo (Cangas do Morrazo)
Conceptos destacados		
Comunidade (compartir)	Respecto á contorna (sustentabilidade)	Soberanía Alimentaria
Breve descrición da(s) informante(s)		
<i>Trátase de ter acceso a produtos locais e ecolóxicos, sobre todo. Logo tamén, pois, o que, iso, en canto a frescos, e logo pois tamén acceso a outros produtos ecolóxicos que temos na península, pois... en diferentes lugares. Entón tamén por abaratar «costes» e tamén apoiar, pois, esas iniciativas que hai por aí (Entrevista 44).</i>		

Elaboración propia.

Táboa 55. Proxecto Integral Compostela (PIC).

16	Proxecto Integral Compostela (PIC)	GdC
	Correo-e pic@riseup.net Páxina proxectointegralcompostela.wordpress.com RRSS www.facebook.com/ProxectoIntegralCompostela	
Localización	Santiago de Compostela	
Ano de inicio	2012	
Figura xurídica	Non	
Número de membros	14	
<i>Mulleres:</i> 9	<i>Homes:</i> 5	<i>Outras identidades:</i>
<i>Produción:</i>	<i>Comercialización:</i>	<i>Consumo:</i> 14
Espazo físico da iniciativa		
Casa dos membros e no mercado <i>Entre Lusco e Fusco</i>		Santiago de Compostela
Conceptos destacados		
Alternativa económica	Ferramenta de transformación	Apoio mutuo
Breve descrición da(s) informante(s)		
<i>Basicamente sería o intercambio de usos, ou sexa, de bens e servizos, entre unha comunidade local, e usando como medida de valor a moeda social, neste caso A Landra. Basicamente sería, iso. Hai máis cousas a nivel máis ético e tal, pero «bueno», basicamente o funcionamento sería ese. [...] O nome, ao principio... claro, xurde ao principio con expectativas un pouco máis grandes. De feito, se «plantexaba» ao inicio a intención de facer unha cooperativa, que integrase varios proxectos e tal, pero ao final quedou a moeda, que en teoría debería ser unha ferramenta desta cooperativa, pero ao final as forzas que tiñamos, que empezamos... sabes que... ao principio era con moita xente, entón dixemos: vamos a centrar, a ver se podemos tirar para adiante o tema da moeda social, e a medida que vaia medrando, pois se pode «plantexar» o</i>		

tema de facer unha... Porque, claro, para facer unha cooperativa necesitas ter certo capital para poñela en marcha, entón... si, pode ser, moeda social, grupo de consumo... está así un pouco máis aló do grupo de consumo e sen chegar a... [cooperativa] (Entrevista 8).

Elaboración propia.

Táboa 56. Semente.

17	Semente Asociación Ecolóxica	GdC
		Correo-e semetne@semente.info Páxina semente.info RRSS -
Localización	Ourense	
Ano de inicio	2008	
Figura xurídica	Asociación de consumidores de produtos ecolóxicos	
Número de membros	43	
<i>Mulleres:</i> 35	<i>Homes:</i> 8	<i>Outras identidades:</i>
<i>Produción:</i>	<i>Comercialización:</i>	<i>Consumo:</i> 43
Espazo físico da iniciativa	Local da Asociación Cultural A Galleira	Praza de San Cosmede, Ourense
Conceptos destacados	Produción ecolóxica	De proximidade
		Sen intermediario
Breve descrición da(s) informante(s)	<i>É unha agrupación de persoas que queren consumir produto ecolóxico dunha forma organizada, non comprando en tendas. Basicamente, iso foi un pouco o que moveu os inicios (Entrevista 29).</i>	

Elaboración propia.

Táboa 57. Tarabela.

18	Grupo de Consumo Responsable Tarabela	GdC
	Correo-e grupodeconsumotarabela@gmail.com Páxina grupodeconsumotarabela.blogspot.com RRSS www.facebook.com/TARABELA.ConsumoResponsable	
Localización	Lalín	
Ano de inicio	2009	
Figura xurídica	Asociación Cultural	
Número de membros	60	
<i>Mulleres:</i> 40	<i>Homes:</i> 20	<i>Outras identidades:</i>
<i>Produción:</i>	<i>Comercialización:</i>	<i>Consumo:</i> 60
Espazo físico da iniciativa	Local	Lalín
Conceptos destacados	Consumo Responsable	Asemblearismo
		Acción Social

Breve descripción da(s) informante(s)

Máis que nada é, como o propio nome indica, un grupo de consumo. Un grupo de xente que nos xuntamos para consumir produtos de forma responsable. Xa o propio nome xa di o que é (Entrevista 16).

Elaboración propia.

Táboa 58. Tarabelada.

19	Asociación Cultural e Medioambiental Tarabelada		GdC
	Correo-e	tarabelada@gmail.com	
	Páxina	-	
	RRSS	www.facebook.com/Tarabelos/	
	Localización	Castro Caldelas	
	Ano de inicio	2016	
	Figura xurídica	Asociación Cultural e Medioambiental	
	Número de membros	25	
	Mulleres: 13	Homes: 12	Outras identidades:
	Produción:	Comercialización:	Consumo: 25
	Espazo físico da iniciativa	Tronceda (Castro Caldelas) e resto da comarca de Terras de Caldelas e a Ribeira Sacra	
	Conceptos destacados	Cultura Organización social Autoxestión	
	Breve descripción da(s) informante(s)	<p><i>Tarabelada es una asociación que montamos para... eso, después de la antigua asociación... porque éramos gente nueva que habíamos llegado al campo y queríamos, a la vez de organizar pedidos ecológicos entre varias personas, organizar eventos culturales también, tipo ferias, puede ser conciertos y esas cosas. Y, nada, el ámbito que tiene es esto: favorecer lo que es la cultura aquí en la zona y promocionar la agricultura ecológica en su consumo, tanto en su producción. También lo que nos interesaba es, pues, manejar esta red de gente, o sea, tener esta red de personas, así que conocíamos nosotros entre nosotros. (Entrevista 47).</i></p>	

Elaboración propia.

Táboa 59. Xirimolo do Casino.

20	Xirimolo do Casino		GdC
		Correo-e	Non
		Páxina	Non
		RRSS	Non
	Localización	Carballo	
	Ano de inicio	2019	
	Figura xurídica	Non	
	Número de membros	14	
	Mulleres: 5	Homes: 9	Outras identidades:
	Produción: 1	Comercialización:	Consumo: 13

Espazo físico da iniciativa		
Centro Social Autoxestionado Casino 1889		Carballo
Conceptos destacados		
Proximidade	Relacións persoais	Formación e información
Breve descrición da(s) informante(s)		
<i>Trátase dun grupo informal, porque non ten forma xurídica, para... de consumo. A pretensión é poder facer compras en conxunto duns determinados bens, sobre todo de alimentación, entre outras cousas, que consideramos, «bueno», que aplicamos determinados criterios que a maioría de comercios convencionais non compren (Entrevista 42).</i>		

Elaboración propia.

Táboa 60. Xurumelxs.

21	Xurumelxs		GdC
			Correo-e Non
			Páxina Non
			RRSS Non
Localización	Ourense		
Ano de inicio	2013		
Figura xurídica	Non		
Número de membros	35		
Mulleres: 30	Homes: 5		Outras identidades:
Produción:	Comercialización:		Consumo: 35
Espazo físico da iniciativa			
Local Asociación Cultural A Galleira		Praza San Cosmede, Ourense	
Conceptos destacados			
Empoderamento (cambio social)		Comunidade	Agroecoloxía
Breve descrición da(s) informante(s)			
<i>É un grupo de consumo no que participamos un grupo de consumidoras, digamos. Neste caso en particular foi promovido, penso, por un grupo de... un proxecto agroecolóxico ou de produción agroecolóxica. Principalmente o que facemos é un encontro cada 15 días no local da Galleira, no que as produtoras traen as cestas -son cestas pechadas- e no que facemos un pouco ese reparto, e penso que tamén se xera un espazo social, non?, un espazo así de encontro. E que, a maiores de mercar unicamente eses produtos da horta, pois tamén facemos outros pedidos, como poden ser de lácteos a Arqueixal ou a Touzavella, a Farabullas, que fan pan, fariñas, doces, e demais... e outros pedidos puntuais así... de aceite a Mirandela, de cafés e cacaos a Espanica... E principalmente penso que son eses... (Entrevista 31).</i>			

Elaboración propia.

11.2. Cooperativas de Consumo

En segundo lugar, ofrecemos neste subepígrafe as catro iniciativas clasificadas como CdC, e que adoptan a forma xurídica de «cooperativas de consumidoras e usuarias» (en adiante, CCU), baixo a forma específica de «Sociedade Cooperativa Galega» (en adiante, SCG), propia da regulación deste tipo de entidades neste territorio. Porén, alén da súa configuración formal común, as iniciativas aquí incluídas concíbense a si mesmas baixo distintos prismas. Neste sentido, *Árbore* e *Panxea* preséntanse baixo o formato máis clásico de CdC, mentres que *Aldea Integral* se define como unha «cooperativa de produción e consumo», en tanto que dentro do seu proxecto inclúe unha experiencia de horta autoxestionada que abastece de produto fresco á cooperativa. Pola súa banda, *Zocamiñoca* preséntase explicitamente na entrevista como «un grupo de consumo responsable que ten forma legal de cooperativa» (Ver Táboa 64), diferenciándose das outras tres CdC fundamentalmente en que na súa tenda unicamente se comercializan produtos ás persoas socias da cooperativa, a través dun sistema de reparto similar aos dos GdC. Porén, tanto pola súa forma xurídica como polas súas dimensións, estimamos máis oportuno clasificala dentro desta categoría.

Deste modelo de iniciativas cómpre salientar a súa explícita vocación pedagóxica e a súa orientación á concienciación e/ou á transformación social, sendo *Árbore*, *Panxea* e *Zocamiñoca* actores fundamentais na promoción da creación e o apoio doutras iniciativas agroecolóxicas a escala local e comarcal, desempeñando un papel relevante no impulso do movemento agroecolóxico no conxunto de Galicia. Así mesmo, podemos entender que, en conxunto, este modelo é o que conta cunha maior raizame entre as iniciativas vinculadas ao consumo responsable en Galicia. Neste sentido, cabe sinalar a *Panxea* como unha das iniciativas agroecolóxicas con maior traxectoria neste territorio¹⁰⁷⁵, seguida de cerca por *Árbore*. Pola súa banda, *Aldea*

¹⁰⁷⁵ A este respecto, hai que sinalar que, tras a finalización do traballo de campo, *Panxea* anunciaba o cese da súa actividade, dando fin a 25 anos de andaina desta iniciativa decana do consumo ecolóxico e da promoción da Agroecoloxía e do Comercio Xusto en Galicia. Ver <https://www.facebook.com/Panxea/posts/3108891302505006> [Revisado o 15 de maio de 2021].

Integral é a iniciativa de máis recente creación dentro deste modelo, sendo impulsada no seu inicio por antigas socias de *Árbore*.

Así mesmo, tanto no referido á súa traxectoria como á súa influencia na creación e desenvolvemento de novas iniciativas e na configuración do actual movemento agroecolóxico en Galicia, cómpre destacar CdC xa extintas, como a lucense *A Cova da Terra* -activa entre 1995 e 2017-, a ferrolá *A Xoaniña* -entre 2005 e 2014- e a santiaguesa *Eirado* -entre 2008 e 2014-.

Por último, con relación ao cómputo de persoas que participan neste tipo de iniciativas, os CdC destacan por ser, con diferenza, as de maior dimensión, sendo *Árbore* a que conta cun maior número de persoas asociadas -334-, seguida por *Aldea Integral* -112-, *Zocamiñoca* -100- e *Panxea* -60-. Neste sentido, pódese advertir como nos CdC, que contan con tenda e persoal que a rexenta -sexa baixo a figura de «socio traballador» ou con contrato laboral-, non sitúan a ningún membro da iniciativa no elo da comercialización. Isto mesmo acontece tamén no caso do único GdC analizado con xestión profesionalizada, *Eco_Lóxico* (Ver Táboa 46). En todo caso, isto pode acontecer polo carácter eminentemente asociado ao consumo destas iniciativas, concibíndose a comercialización como unha función máis propia doutro tipo de experiencias, como as IdC ou os mercados.

En calquera caso, presentamos a continuación as CdC identificadas e analizadas nesta investigación:

Táboa 61. Aldea Integral.

22	Aldea Integral Sociedade Cooperativa Galega	CdC
		
	Correo-e	aldea.coooperativa@gmail.com
	Páxina	aldeacooperativa.wordpress.com
	RRSS	www.facebook.com/AldeaCooperativa
Localización	Vigo	
Ano de inicio	2013 (formalizada en 2014)	
Figura xurídica	CCU - SCG	
Número de membros	112	
Mulleres: 81	Homes: 30	Outras identidades:
Produción: 1	Comercialización:	Consumo: 111
Espazo físico da iniciativa		
Tenda	Rúa Sevilla 10, Vigo	

Conceptos destacados

Accesibilidade

Cooperativismo

Educación
alimentaria/nutricional**Breve descripción da(s) informante(s)**

Aldea intentaba ser una cooperativa integral en sus inicios, siguiendo el modelo de las cooperativas integrales catalanas, pero bueno, se fue diluyendo en algo menor. Empezamos con un proyecto de producción y consumo porque había una huerta, y confluíamos consumidores y, bueno, y la huerta. Y entonces, pues, estuvimos durante un tiempo, pues, simplemente grupo informal, y luego pues, ya con la voluntad... Ya había voluntad de crear una cooperativa, aprovechando, pues, que veníamos varias personas del cooperativismo, y las personas de la producción también les interesaba. (Entrevista 11).

Elaboración propia.

Táboa 62. Árbore.

23 Consumo Consciente Árbore Sociedade Cooperativa Galega		CdC
 <p>cooperativa consumo consciente</p>		<p>Correo-e info@arbore.org</p> <p>Páxina www.arbore.org</p> <p>RRSS Non</p>
Localización	Vigo	
Ano de inicio	2001	
Figura xurídica	CCU - SCG	
Número de membros	334	
Mulleres:	197	Homes: 137
Produción:		Comercialización:
		Outras identidades: Consumo: 334
Espazo físico da iniciativa		
Tenda		Rúa López Mora, 30, Vigo
Conceptos destacados		
Conciencia	Impacto ambiental	Impacto social
Breve descripción da(s) informante(s)		
<p><i>Como cooperativa de consumidores e consumidoras, do que se trata é de... no seu momento do que se trataba era de crear unha ferramenta que facilitara o acceso de produtos procedentes da Agroecoloxía e o Comercio Xusto, cuns criterios éticos e sociais, «bueno», acorde cos propios estatutos da cooperativa. Basicamente iso é o a descrición breve, e sigue sendo así... O único que, claro, dende 2001 ata este momento, o sector, en facilidade, e a dificultade tamén, para acceder a determinados produtos, «bueno», pois mudou moito. E aí está un pouco xa o detalle da... pero «bueno», dentro deses criterios éticos, «bueno», pois iso: favorecer as canles curtas de comercialización... Árbore tamén ten unha peculiaridade, que é no sentido de que aquí non vendemos produtos que proveñan da morte de animais, e isto si que é bastante peculiar, non?, non e moi habitual. E, «bueno», e despois toda unha serie de criterios tamén ambientais e sociais, non?, no sentido de atender a como se produce o que aquí vendemos. (Entrevista 21).</i></p>		

Elaboración propia.

Táboa 63. Panxea.

24		Panxea Sociedade Cooperativa Galega		CdC
		Correo-e	panxea@panxea.org	
		Páxina	www.panxea.org	
		RRSS	www.facebook.com/Panxea/ twitter.com/PanxeaCoop	
Localización	Santiago de Compostela			
Ano de inicio	1995 (nace como asociación, dende 2010 como cooperativa)			
Figura xurídica	CCU - SCG			
Número de membros	60 ¹⁰⁷⁶			
Mulleres:	Homes:	Outras identidades:		
Produción:	Comercialización:	Consumo:		
Espazo físico da iniciativa				
Tenda	Rúa Hórreo 9/11, Local 3 (Galerías Praza Galicia) Santiago de Compostela			
Conceptos destacados				
Comercio Xusto		Cooperación		Confianza
Breve descrición da(s) informante(s)				
<p><i>Digamos que está dividido nas dúas partes, vale? É dicir, na parte de tenda ou de consumidores para a cal se desenvolveu a cooperativa. É dicir... Porque cando fomos desenvolvendo o proxecto, cando se decidiu a constitución como cooperativa a idea era iso, é dicir, eramos un movemento de comercio xusto. É dicir, fomos, coa xente da extinta A Cova da Terra en Lugo, fomos os que comezamos co movemento do comercio xusto en Galiza. Entón, no desenvolvemento desa idea, a idea foi digamos levar a cabo un consumo de comercio xusto de xeito integral. É dicir, non só mercar produtos co selo de comercio xusto vinculados á cooperación Norte-Sur, senón no noso consumo diario desenvolver o consumo de comercio xusto. É dicir, intentar traballar con produtos directamente do produtor, intentar apostar por proxectos da nosa contorna, que teñan impactos positivos e... iso, esa foi a idea. Entón, nesa idea desenvolvemos tamén a tenda. A tenda aberta, para que a xente que entre, ao mellor sen coñecer, pois pase a descubrir que é, é dicir, que non só é unha tenda sen máis, senón que a idea é iso. Entón, tes o movemento, tes todo o produto de tenda, pero tamén desenvolvemos... Nós desenvolvemos como grupo de consumo, traballando cestas de fresco, pedidos para os membros, os socios, e demais. Apostamos xa, dende os anos 90 polo consumo de produtos a granel, a eliminación de plásticos... no temos produto fresco precisamente para evitar o desperdicio de alimentos. Entón todo iso o traballamos baixo pedido. Esa é, digamos, a parte de usuario-consumidor. Despois temos a outra parte, a parte máis asociativa, que é a da educación, concienciación... das persoas, e isto o desenvolvemos... pois estivemos desenvolvendo proxectos coa universidade, co concello, traballamos con centros socioculturais, con asociacións de veciñanza, con colexios... dando charlas, facendo traballos e demais para explicar outros modelos de consumo, outros xeitos de vivir. Entón, digamos, que temos esas dúas ramas, que para nós son as partes importantes (Entrevista 5).</i></p>				

Elaboración propia.

¹⁰⁷⁶ A persoa informante non facilitou a distribución dos membros da iniciativa en función do xénero nin da súa posición na cadea agroalimentaria.

Táboa 64. Zocamiñoca.

25	Cooperativa de Consumo Responsable Zocamiñoca SCG		CdC
			
	Correo-e	zocaminhoca@gmail.com	
	Páxina	www.zocaminhoca.org	
	RRSS	www.facebook.com/groups/zocaminhoca ¹⁰⁷⁷	
Localización	A Coruña		
Ano de inicio	2007 (formalizada en 2009)		
Figura xurídica	CCU - SCG		
Número de membros	100		
Mulleres: 60	Homes: 40	Outras identidades:	
Produción:	Comercialización:	Consumo: 100	
Espazo físico da iniciativa			
Tenda		Av. da Concordia, 199, A Coruña	
Conceptos destacados			
Autoconsumo		Proximidade	Responsabilidade
Breve descrición da(s) informante(s)			
<p>«Bueno», pois Zocamiñoca é un grupo de consumo responsable que ten forma legal de cooperativa e no que, pois, un número de persoas, familias, compañeiras de piso ou o que sexan, que son as unidades de consumo que lles chamamos, pois nos asociamos para, como obxectivo principal, poder consumir produtos, pois, que sigan uns criterios de consumo responsable, é dicir, produtos que sexan ecolóxicos, que respecten o traballo das persoas que participan na elaboración dese produto, que sexan sans para as persoas que as comemos, que sexan o máis «cercaños» posibles, que leven o menor número de envases posible... «Bueno», todo o que é o consumo responsable, e que, ademais, sexamos nós as que temos o control sobre o que queremos consumir e o que non, digamos. É dicir, non depender dun axente externo que agora te ofrece un produto. Digamos que tamén outro elemento fundamental é ter o control e decidir nós o que queremos consumir ou non, froito dunha investigación previa sempre de, pois, que opcións hai e porque escollemos unha ou outra. Pero logo tamén temos obxectivos, pois... outros obxectivo, como é a difusión do consumo responsable, en xeral, na cidadanía, facer tamén charlas, facer tamén eventos que fomenten... tamén transmitir información... e «bueno», e participar doutros proxectos tamén. E tamén fomentar o cooperativismo, a unión de persoas para a creación de proxectos económicos, etcétera. E todo iso, pois tamén, en menor medida, e na medida en que as forzas dan ou a capacidade das persoas que formamos parte do grupo dan, pois tamén procuramos, digamos que desenvolveas (Entrevista 12).</p>			

Elaboración propia.

11.3. Redes de produción e consumo

En terceiro lugar, presentamos dúas iniciativas que adoptan un modelo que, se ben é máis frecuente noutros territorios, en Galicia polo

¹⁰⁷⁷ Grupo xestionado pola cooperativa para compartir noticias relacionadas cos seus fins -consumo responsable, ecoloxía, cooperativismo-, pero non é un canle de comunicación oficial desta.

momento ten aínda unha escasa implantación, alén das formas de articulación que teñen lugar a través da colaboración puntual, periódica ou permanente entre diferentes iniciativas, que, no entanto, manteñen o seu carácter autónomo e non se constitúen nin se conciben formalmente como rede. No caso das iniciativas aquí clasificadas, cómpre indicar que unicamente *O Careón* se define explicitamente como tal, mentres que *A Gavela*, se ben a efectos prácticos organiza de xeito reticular a diferentes iniciativas de produción e consumo, se centra principalmente na configuración e desenvolvemento colectivo dun SPG pioneiro en Galicia, modelo de certificación adoptado posteriormente tamén por outras iniciativas, como o *Mercado da Terra* e, de xeito menos consolidado, pola asociación *Labrega Natura*.

Con todo, o aspecto máis relevante das dúas iniciativas desta categoría é a súa estrutura reticular, na que concorren diferentes perfís de participantes, que se sitúan ao longo da cadea agroalimentaria, dende a produción ao consumo. No caso de *A Gavela*, articúlanse tanto proxectos produtivos como iniciativas colectivas de consumo, como *Árbore* e o GdC *Des Pensa*. Pola súa banda, *O Careón* está conformado fundamentalmente por proxectos produtivos e consumidoras a título particular. Con relación a esta última iniciativa, cómpre salientar o rol ambivalente que desempeñan grande parte das persoas que forman parte da rede, no sentido de que moitas delas son, ao mesmo tempo, produtoras e consumidoras, se ben algunhas decántanse máis cara cada un destes dous roles, ben por producir de xeito habitual ou incluso dedicarse plenamente á produción agroalimentaria, ben por participar na rede eminentemente en tanto que consumidoras, malia que puntualmente podan facer achegas en forma de produtos de tempada «da casa», como froitas ou froitos secos.

Con estes vimbios, presentamos estas particulares iniciativas, que constitúen dous modelos únicos en Galicia:

Táboa 65. A Gavela.

26	Sistema Participativo de Garantía A Gavela	Rede
		Correo-e info@agavelaspg.org
		Páxina agavelaspg.org
		RRSS Non
Localización	Sur da provincia de Pontevedra	

Ano de inicio	2015 (en preparación dende 2014)		
Figura xurídica	Non		
Número de membros	14		
Mulleres: 7	Homes: 7	Outras identidades:	
Produción: 12	Comercialización: 1	Consumo: 1 ¹⁰⁷⁸	
Espazo físico da iniciativa			
Múltiples -fincas, tenda, domicilios, mercados de produtoras, etc.- distribuídos en diferentes concellos e comarcas do sur da provincia de Pontevedra.			
Conceptos destacados			
Produción agroecolóxica local	Confianza	Construción de redes de apoio	
Breve descrición da(s) informante(s)			
<p>A palabra, ou «palabreja», é Sistema Participativo de Garantía. Primeiro é, realmente, un selo. Un selo, como diría eu, autosexestionado, entre consumidores e produtores, e tamén incluso algunha tenda, como pequenos intermediarios... que non son intermediarios. Sempre foi venda directa, non? E ao principio é, basicamente... Moitas persoas das que estabamos no inicio non tiñamos o selo de ecolóxico, pero tampouco o precisabamos dalgún xeito, pois facíamos moitos venda directa. Pero si que tiñamos a sensación de que queríamos estar baixo un arroupe, e ese arroupe era o agroecolóxico, e para nós ten moito sentido que o fagamos. Entón, realmente é un sistema onde produtores, consumidores e pequenas tendas que venden se poñen de acordo e certificamos o noso produto. Poñemos un selo que garante un pouco o xeito de producir, como está producido, baixo que criterios... Nos importaba moito tamén o valor social do produto, non só o selo eco, non?, senón todo o que hai detrás. E iso foi un pouco o que nos moveu dende o principio. E había bastante rede. A primeira xuntanza se fixo en Porriño, na primeira convocatoria que fixeron a través de Árbore e creo que houbo máis de vinte colectivos de produtores e demais... Había bastante movemento. E de aí saíu... Nós xa coñecíamos algo, que eran os sistemas participativos de garantía. Nos sonaba xa do Brasil, en Granada, en Andalucía que se intentara facer... A idea como que a moitos nos resoaba e vimos aí que era o que nos gustaba (Entrevista 37)</p>			

Elaboración propia.

Táboa 66. O Careón.

27	Rede de consumo O Careón	Rede
	Correo-e ocareon@gmail.com	
	Páxina -	
	RRSS -	
Localización	Comarca de Terra de Melide e arredores: Melide, Arzúa, Santiso, Palas de Rei e Vilasantar	

¹⁰⁷⁸ No cómputo de membros desta iniciativa, que se caracteriza por configurar unha articulación doutras iniciativas que a conforman -fundamentalmente de produción, mais tamén dunha CdC (*Árbore*) e un GdC (*Des Pensa*)-, a persoa informante contabilizou unicamente o membro de cada iniciativa que que participa máis activamente nesta rede. Deste xeito, encontramos representados 12 proxectos produtivos, un de comercialización -*Árbore*, computado como tal por dispoñer de tenda aberta ao público- e un de consumo -*Des Pensa*-, malia que cada unha destas iniciativas teñan os seus propios membros que a conforman, mais que non participan directamente ou de xeito tan activo nesta rede.

Ano de inicio	2016	
Figura xurídica	Asociación	
Número de membros	29	
<i>Mulleres: 14</i>	<i>Homes: 15</i>	<i>Outras identidades:</i>
<i>Produción: 10¹⁰⁷⁹</i>	<i>Comercialización:</i>	<i>Consumo: 19</i>
Espazo físico da iniciativa		
Fincas -en diferentes concellos-, forno e domicilio particular -en Melide-.		
Conceptos destacados		
Rede	Relacións humanas	Compromiso co local
Breve descrición da(s) informante(s)		
<p><i>Para empezar somos unha rede. Non é un grupo de consumo. Ou sexa, non é unha xente que consume produtos de... Na rede, hai tanto produtores como consumidores e se... Como vivimos en zona rural, se da que moitos consumidores ao seu mesmo tempo son produtores tamén, de tal maneira que creamos unha rede e intercambiamos entre todos e nos compramos entre todos, non? De feito hai empresas que non son labregas que si que están vendendo dentro do grupo, pois... Un que ten colmeas, vende mel, outra fai queixos e tamén os mete aí, sen ser labrega nin nada, non? Ese é o concepto de rede que temos.</i></p> <p><i>É unha rede de intercambio de produtos que... de alimentos, non?, fundamentalmente, aínda que, «bueno», que haxa algunha produtora de produtos cosméticos artesanais e tal... , que teñen que ter unha serie de... ou sexa, que teñen que reunir unha serie de requisitos, como son: que teñen que ser produtos de «cercanía», contra máis cerca, mellor; ten que ser produtos cultivados con métodos ecolóxicos; se nesa granxa, ou quen os produza, hai empregados ou o que sexa, ten que haber unhas relacións laborais dignas para a xente, unhas condicións laborais dignas... (Entrevista 33).</i></p>		

Elaboración propia.

11.4. Iniciativas de comercialización

En cuarto lugar, pasamos a presentar neste subepígrafe as iniciativas clasificadas baixo a categoría máis heteroxénea dentro da mostra conformada neste estudo. Decidimos integralas en tanto que, se ben por unha banda presentan unha natureza máis híbrida ou difusa con respecto á nosa concepción das iniciativas agroecolóxicas¹⁰⁸⁰, pola outra desempeñan unha función importante na comercialización de

¹⁰⁷⁹ Compútanse aquí no elo da produción os membros da rede que producen de maneira habitual, aínda que algunhas podan ter outras ocupacións e produzan de xeito complementario a estas. Cómpre sinalar que, no caso desta rede, a persoa informante destaca o feito de que algunhas das consumidoras tamén achegan eventualmente alimentos que producen nas súas casas -froitas, froitos secos, etc.-, mentres que todas as produtoras son á vez consumidoras. En calquera caso, no eido do consumo sitúa a aquelas que son esencialmente consumidoras, malia que podan facer achegas puntuais á rede en forma de produtos.

¹⁰⁸⁰ Ver subepígrafe 5.5.

produtos agroecolóxicos, distinguíndose das tendas especializadas ao uso na súa configuración como entidades vinculadas ao cooperativismo ou á transformación social, por non ter ánimo de lucro¹⁰⁸¹ e porque desempeñan un papel relevante na dinamización, promoción e apoio doutras iniciativas agroecolóxicas nas áreas onde se localizan, así como no fomento do consumo responsable, por diferentes medios, entre as súas respectivas clientelas e na cidadanía en xeral.

Neste sentido, presentamos a continuación a selección de iniciativas que agrupamos baixo a categoría de IdC, que, á súa vez, pode ser desagregada en tres modelos diferenciados, un máis común no seo do movemento agroecolóxico no Estado español e dous deles cun carácter singular. O máis habitual destes modelos correspóndese co de «cooperativa de comercialización», isto é, CTA conformadas por un número reducido de socias que xestionan unha tenda de alimentación orientada por principios asociados á Agroecoloxía, como sucede nos casos de *Bico de Grao* en Lugo, *Cousas da Terra* en Santiago de Compostela ou o *Mercado da Terra* no Ferrol. Por outra banda, incorporamos tamén unha ONG-D, como *Amarante-Setem*, cunha ampla base social e que, entre as súas liñas de actuación, distribúe e comercializa produtos (agro)ecolóxicos e de comercio xusto, e que ata pouco antes da realización do traballo de campo tamén estivo a impulsar e xestionar un GdC -a banda de ter facilitado no seu momento a conformación do GdC *A Gradicela*, que adquiriu un carácter autónomo como iniciativa diferenciada-.

Por último, cabe destacar o caso excepcional que representa *Rexusto*, un proxecto impulsado por unha socia dunha CTA máis ampla -*Arquipélagos*¹⁰⁸²- que, tras rexer unha tenda de produtos de proximidade, tempada e comercio xusto en Redondela, na actualidade administra dende Soutomaior a articulación de produtoras agroecolóxicas locais e a comercialización dos alimentos que producen a través da provisión de cestas a un conxunto de consumidoras habituais, mais que entre si non conforman un GdC, e coas que tamén

¹⁰⁸¹ Cómpre distinguir aquí o ánimo de lucro das estratexias de autoemprego desenvolvidas a través da conformación de CTA.

¹⁰⁸² Ver <https://espazo.coop/es/cooperativas/arquipelagos-s-coop-galega/> [Revisado o 16 de maio de 2021].

organiza pedidos puntuais a provedores externos. Se ben esta última iniciativa rompe en certo modo co criterio de selección referido ao carácter colectivo das iniciativas a integrar na mostra, neste caso concreto decidimos facer unha excepción fundamentada en dous motivos: o primeiro, porque se enmarca dentro dunha iniciativa colectiva máis ampla, o CTA *Arquipélagos*, alén de que, se ben o proxecto *Rexusto* ten un carácter individual na súa xestión, implica a un conxunto de produtoras -entre as que se inclúe a propia coordinadora do proxecto- e consumidoras como a base social da súa actividade; o segundo, porque supón un modelo híbrido que consideramos interesante ter en conta no relativo á xa referida tendencia á profesionalización que se está a experimentar no conxunto das iniciativas agroecolóxicas a nivel estatal, e que tamén parece estar a reproducirse en certa medida no contexto galego¹⁰⁸³, se ben neste caso o proceso é inverso ao seguido habitualmente, pois a iniciativa parte dunha persoa que articula o CCC no que participan as devanditas produtoras e consumidoras.

A este respecto, cómpre indicar aquí que, alén da heteroxeneidade desta categoría, a súa consideración supuxo un reto á hora de aplicar os criterios de selección da mostra, xa que presentaba unha fronteira moi difusa entre as iniciativas que eran susceptibles de formar parte da mostra en tanto que iniciativas agroecolóxicas, por unha banda, e a abundante proliferación de tendas especializadas -algunhas delas baixo a forma de CTA- emerxida en Galicia, particularmente na última década, pola outra. Porén, non se quixo prescindir das iniciativas finalmente clasificadas baixo esta categoría, dada a súa relevancia dentro do movemento agroecolóxico en Galicia, ao ser impulsoras doutras iniciativas -como *Amarante Setem* no caso de *A Gradicela*-, promover CCC e formas alternativas de consumo baseadas en modelos agroecolóxicos entre a súa clientela -como *Bico de Grao*-, colaborar estreitamente con outras iniciativas agroecolóxicas a escala local -como *Cousas da Terra* co *PIC*- ou por ser herdeiras de iniciativas agroecolóxicas sobranceiras no seu ámbito local -como o *Mercado da Terra* no Ferrol, creada por membros da extinta CdC *A Xoaniña* ou que

¹⁰⁸³ Que alén de nas CdC, tamén está acontecer en GdC como *Eco_Lóxico*.

incluso chegaron a formar parte do GdC *Fonte da Uz* na súa primeira fase, entre 2016 e 2019; ou, nun caso similar, *Bico de Grao* en Lugo con respecto á extinta *Cova da Terra*.

Probablemente existan outras iniciativas similares en Galicia que puidesen ser incluídas nesta categoría, polo que aquí mostramos unicamente as que conseguimos identificar a través dos procesos indicados no Referencial Metodolóxico e que consideramos que, en certo modo, se axustaban aos criterios de selección.

Táboa 67. Amarante Setem.

28 Amarante Setem para o Ecodesenvolvemento		IdC
		Correo-e central@amarantesetem.org Páxina www.amarantesetem.org RRSS www.facebook.com/amarantesetem
Localización	Pontevedra	
Ano de inicio	1999	
Figura xurídica	ONG-D	
Número de membros	70	
Mulleres: 49	Homes: 21	Outras identidades:
Produción:	Comercialización: 70 ¹⁰⁸⁴	Consumo: 70
Espazo físico da iniciativa		
Tenda	Rúa Santa Clara, 35, Pontevedra	
Conceptos destacados		
Denuncia	Construción de alternativas	Consumo responsable e comercio xusto
Breve descrición da(s) informante(s)		
<p><i>Sobre todo traballa na denuncia e na construción de alternativas no ámbito social... «bueno», sobre todo cos países empobrecidos, e co ámbito ambiental e social. E do consumo responsable, da economía social.</i></p> <p><i>Tivemos ata hai mes e medio, tivemos grupo de consumo, pero acabamos de pechalo. Entón, traballamos máis ben agora só como distribuidora, pero non como grupo de consumo... Ou sexa, si, agora como grupo de consumo xa non se traballa. Aínda que se fan pedidos puntuais, si, para persoas concretas, pero xa non como grupo de consumo, facemos máis como distribuidora de produtos de comercio xusto e ecolóxicos. (Entrevista 9).</i></p>		

¹⁰⁸⁴ Computamos aquí os 70 membros desta iniciativa tanto no ámbito do consumo como no da comercialización en tanto que, se ben en grande medida se poderían situar no eido do consumo pola súa función individual con relación á cadea agroalimentaria, como socias da iniciativa están a promover a distribución e comercialización de produtos que practica a entidade, distinguíndose das CdC neste sentido en que non forman parte da entidade en tanto que consumidoras senón como socias dunha ONG-D que integra dita práctica entre as súas liñas de actuación dende un punto de vista da promoción social de estilos de vida máis responsables e de relacións máis xustas a través do consumo de alimentos.

Elaboración propia.

Táboa 68. Bico de Grao.

29	Bico de Grao Sociedade Cooperativa Galega	IdC
		<p>Correo-e bicodegrao@gmail.com</p> <p>Páxina www.facebook.com/bicodegrao</p> <p>RRSS</p>
Localización	Lugo	
Ano de inicio	2014	
Figura xurídica	CTA - SCG	
Número de membros	3	
Mulleres: 3	Homes:	Outras identidades:
Produción:	Comercialización: 3	Consumo:
Espazo físico da iniciativa		
Tenda		Ronda das Fontiñas, 226, Lugo
Conceptos destacados		
Agroecoloxía	Feminismo	Sustentabilidade
<p>Breve descrición da(s) informante(s)</p> <p><i>Bico de Grao, nunha orixe, e cremos que o conseguimos e o mantemos, pretendía ser un espazo de alternativas sustentables. E parecíanos que a maneira de conseguir iso, pois podía ser tendo unha tenda, porque é como mellor accedes ao público e máis sensibilización, ou máis fácil é facer a sensibilización. Entón, decidimos montar unha tenda de produto ecolóxico a granel, e... Iso, «bueno», agora xa agromaron moitas tendas a granel, pero naquel momento, ecolóxica e a granel... Chamáronnos do Ministerio, dende Madrid, que éramos a primeira. Entón, «bueno», pois, por unha banda iso, unha tenda de produto ecolóxico a granel. Por outra banda, un espazo onde facer actividades, todas referentes ás nosas sensibilidades: feminismo, agroecoloxía, cooperación, solidariedade... E outro terceiro pe da iniciativa é o deseño téxtil: facemos bonecos con material de refugallo, que iso era, «bueno», un proxecto que xa tiña unha das cooperativistas antes de montar Bico de Grao, e que incorporou ao proxecto global.</i></p> <p>Nós somos unha cooperativa de traballo asociado. É dicir, as únicas cooperativistas somos nós. O que fixemos... que é o que ás veces leva un pouco a confusión con isto de chamarnos cooperativa e ter un grupo de consumo, vaise un pouco a confusión, pero o noso grupo de consumo non é cooperativo. O grupo de consumo xestionámolo nós e facemos nós o traballo de montar as cestas e eles simplemente veñen a recoller a súa cesta un día á semana, pero todo o traballo de contacto con produtores, de elaboración das cestas e demais, facémolo nós. (Entrevista 23)</p>		

Elaboración propia.

Táboa 69. Cousas da Terra.

30	Cousas da Terra Sociedade Cooperativa Galega	IdC
<p>Correo-e cousasdaterra@gmail.com</p> <p>Páxina www.cousasdaterra.org¹⁰⁸⁵</p>		

¹⁰⁸⁵ Actualmente este enderezo parece non estar operativo.

RRSS www.facebook.com/cousasdaterra.org

Localización Santiago de Compostela
Ano de inicio 2009 (cooperativa dende 2014)
Figura xurídica CTA (SCG)

Número de membros 3*Mulleres:* 3*Homes:**Outras identidades:**Produción:**Comercialización:* 3*Consumo:***Espazo físico da iniciativa**

Tenda

Rúa de San Pedro, 37, Santiago de Compostela

Conceptos destacados

Formación

Turismo responsable

Consumo responsable e de proximidade

Breve descrición da(s) informante(s)

Cousas da Terra lo que intentamos fomentar es el consumo responsable. Entonces, ¿cómo lo hacemos? Pues tanto a través de formación en coles e institutos, e centros socioculturales, que ahora además vamos a... hemos firmado con el Concello. Y, después, a través de la comercialización de productos de cercanía y de productos de comercio justo y algo más... y ecológicos, no siempre ecológicos, pero bueno, sí de confianza. Y a través de la gestión de Fogar Natural Apartamentos, que también lo hacemos un poco, pues, con esa idea de fomentar también el turismo responsable, y también de divulgar un poco nuestra forma de vida y nuestra forma de pensar, también a través de los apartamentos. (Entrevista 3).

Elaboración propia.

Táboa 70. Mercado da Terra (Ferrol).

31	Mercado da Terra Sociedade Cooperativa Galega		IdC
	Correo-e	mercadodatterra2019@gmail.com	
	Páxina	mercadodatterra.com	
	RRSS	www.facebook.com/mercadodatterracoop	
		www.instagram.com/mercadodatterraferrol	
Localización	Ferrol		
Ano de inicio	2019		
Figura xurídica	CTA (SCG)		
Número de membros	3		
Mulleres: 1	Homes: 2	Outras identidades:	
Produción:	Comercialización: 3	Consumo:	
Espazo físico da iniciativa			
Tenda	Rúa Nicaragua, 10, Ferrol		
Conceptos destacados			
Graneis (non plásticos)	Reforzo do tecido social e económico da proximidade	Respecto ao ambiente, ao consumidor e ao produtor	

Breve descripción da(s) informante(s)

É un establecemento comercial que ofrece aos clientes produtos de alimentación, hixiene persoal e limpeza do fogar. Principalmente a granel, e na medida do posible ecolóxico, e canto máis coidamos a proximidade.

O Mercado da Terra somos tres socios. Das tres socias que as formamos, dúas socias somos traballadoras, e un é socio colaborador, non traballa, traballa noutro sitio. Somos... non temos ningunha relación familiar ou de ningún tipo entre nós, máis que... Un dos socios sempre tivo durante toda a súa vida moitas inqedanzas sociais e culturais, en prol da cultura galega e do tecido social. Outro dos socios moi preocupado e moi motivado pola permacultura, polo traballo respectuoso da terra e polos produtos naturais, tal cal son. E eu mesma, tamén, teño moita preocupación pola creación de sinerxías, por recuperar a dignidade de... que nos da a autosuficiencia e a dignidade que nos da non necesitar o sexa producido de forma precaria ou de forma incorrecta. Nos xuntamos estas tres inqedanzas distintas e tamén se xuntou a busca dunha saída laboral para dúas de nós. Entón quixemos enfocalo a algo que nos movera, porque desa maneira o traballo sería feito de forma feliz, porque o faríamos cumprindo o que nos parece que é un obxectivo propio (Entrevista 32).

Elaboración propia.

Táboa 71. Rexusto.

32	Rexusto (proxecto da cooperativa Arquípeagos)		IdC
	Correo-e	naturredondela@gmail.com	
	Páxina	http://rexusto.com ¹⁰⁸⁶ rexusto.blogspot.com	
	RRSS	¹⁰⁸⁷	
Localización	Soutomaio		
Ano de inicio	2019 (inicio do proxecto actual, baixo distintos modelos dende 2014)		
Figura xurídica	CTA		
Número de membros	18		
Mulleres: 14	Homes: 4	Outras identidades:	
Produción: 3	Comercialización:	Consumo: 15	
Espazo físico da iniciativa			
Fincas	Soutomaio, Ponteareas		
Puntos de recollida: bar, mercado	Vigo, Pontevedra, Ponte Caldelas e A Lama		
4Ponlas e asociación La Semilla			
Conceptos destacados			
Alimento consciente	Comercio Xusto	Valorar o rural e a agricultura local	
Breve descrición da(s) informante(s)			
<i>Consiste un pouco en informar e concienciar á xente do que temos preto, de concienciar das boas praxes que hai que ter un pouco, non?, canda o comercio xusto, na agricultura local. Evitar un pouco... A ver, que a xente sexa consciente e responsable do que consume, e un pouco despois... Ademais, da comunica... ou sexa, de informar e de abrir a mente, non? De informar o que é a industria alimentaria, o que realmente é unha agricultura consciente... Ademais diso, pois acheqar os produtos</i>			

¹⁰⁸⁶ Actualmente, este enderezo parece non estar operativo.

¹⁰⁸⁷ Os perfís en RRSS indicados durante a entrevista parecen non estar xa en activo.

a esa xente que, ás veces, pois non ten preto ningunha tenda, entón intento achegarme un pouco máis ao rural. Ou sexa, eu o que fago é, pois iso, ir aos concellos de Ponte Caldelas, A Lama e demais, máis que ás cidades, que tamén, pero o que fago un pouco é... dar distintas vías para que a xente poda consumir os produtos ecolóxicos sen ter que ir a grandes centros comerciais nin a tendas, non? É un pouco achegar os produtos máis ao consumidor. E con prezos un pouco... «asequibles» e non... evitar plásticos... o que non... iso tamén, loxicamente a consciencia de evitar plásticos e evitar iso... É que un produto non ten que ser caro se un é consciente do que consume, de cantidade e de todo iso...

É simplemente achegar produtores locais e produtores pequenos ao consumidor final, non?, que ás veces non temos esas ferramentas para conseguilos. E despois a conciencia: comunicación, a conciencia dese cambio, de por que hai que facelo e que se pregunten un pouco, non? Ademais un pouco de descubrir a industria... ou sexa, que miren realmente as malas praxes que hai nas industrias, non?, na agricultura industrial. Un pouco información e achegar os produtos máis directos á xente, ao consumidor (Entrevista 34).

Elaboración propia.

11.5. Mercados de produtoras

En quinto lugar presentamos un modelo de iniciativa que foi adquirindo cada vez maior relevancia en distintas vilas e cidades galegas ao longo desta última década, os mercados de produtoras, sexa baixo a denominación de mercado, feira ou encontro de consumo responsable, e teñan un carácter máis ou menos autoxestionado.

Dentro destas, podemos encontrar: dúas iniciativas que naceron impulsadas por cooperativas ou asociacións de consumo xa extintas, como o *Entre Lusco e Fusco* en Santiago de Compostela -por parte da CdC Eirado- ou o *Mercado da Terra* en Lugo -por parte da asociación de consumo *O Bandullo Ecolóxico*-; un mercado impulsado dende a súa orixe por unha asociación formada exclusivamente por produtoras rurais para vender os seus produtos en contornas urbanas, como o caso de *Labrega Natura* na Coruña; outro creado a través da colaboración entre produtoras e consumidoras, no caso do *4Ponlas* en Pontevedra; dous impulsados por asociacións que teñen un abano máis amplo de ámbitos de actuación -se ben os mercados son as súas principais actividades -, como no caso das *Feiras Labregas*, organizadas pola asociación *Sachos á Rúa* en Ribeira e outras vilas do Barbanza, ou dos encontros de consumo responsable celebrados pola asociación *O Toxo* en Gondomar; e, incluso, un mercado impulsado polo SLG e a administración local, que é quen o regula a nivel xeral, aínda que as

produtoras teñen certo nivel de autonomía na xestión interna a través da súa organización asemblearia, como é o caso do *Mercado de Alimento Labrego* celebrado en Teo.

Precisamente con respecto á xestión, alén deste último caso particular, cómpre destacar que entre as iniciativas aquí clasificadas concorren mercados autoxestionados na actualidade unicamente por produtoras, como o de *Labrega Natura* ou o *Entre Lusco e Fusco*, e outros nos que na súa xestión tamén participan consumidoras, se ben o maior peso recae nas produtoras, como é o caso de *O Toxo*, o *4Ponlas* ou o *Mercado da Terra*.

Tras esta breve presentación xeral, procedemos a presentar a ficha de cada unha destas experiencias:

Táboa 72. 4Ponlas.

33	Asociación Cultural 4Ponlas	Mercado
	Correo-e Páxina RRSS	4ponlas@gmail.com Non www.facebook.com/4ponlas
Localización	Pontevedra	
Ano de inicio	2015 (en preparación dende 2014)	
Figura xurídica	Asociación	
Número de membros	23	
Mulleres: 12	Homes: 11	Outras identidades:
Produción: 17	Comercialización:	Consumo: 6
Espazo físico da iniciativa		
Espazo público (exterior)	Rúa Serra (Praza do Mercado) e Rúa Dr. Loureiro Crespo	
Local compartido	(diante do Hospital Provincial) ¹⁰⁸⁸ , Pontevedra Rúa Cruz Vermella, 16, Pontevedra	
Conceptos destacados		
Local	Ecolóxico	Contracorrente
Breve descrición da(s) informante(s)		
<i>Somos unha asociación de produtores que nos xuntamos, pois, coa... «bueno», sobre catro eixos: o social, o ecolóxico... que máis é?, o ambiental... fáltame [inintelixible]... político e [inintelixible]. Entón, aínda que a nosa principal función é o de facer os encontros, os mercados estes que facemos todas as semanas, pois claro, tiñamos unha gran vontade pedagóxica e de divulgación de, «bueno», o que é a Agroecoloxía, de promoción do produto local, de cambiar o sistema de consumo e todas esas cousas (Entrevista 24; informante 1).</i>		

¹⁰⁸⁸ Cada sábado pola mañá nun lugar alterno: primeiro e terceiro do mes na Rúa Serra e segundo e cuarto diante do Hospital Provincial.

É asociación de produtores e consumidores. De feito, hai xente que ven ás asembleas... (Entrevista 24; informante 2).

Elaboración propia.

Táboa 73. Entre Lusco e Fusco.

34	Encontros de Consumo Responsable Entre Lusco e Fusco ¹⁰⁸⁹		Mercado
	Correo-e	Non	
	Páxina	Non	
	RRSS	www.facebook.com/mercadoentreluscoefusco	
Localización	Santiago de Compostela		
Ano de inicio	2010 (en preparación dende 2009)		
Figura xurídica	Asociación		
Número de membros	13		
Mulleres: 8	Homes: 5	Outras identidades:	
Produción:	Comercialización:	Consumo:	
Espazo físico da iniciativa	Parque de Belvís, Santiago de Compostela ¹⁰⁹⁰		
Conceptos destacados	Encontro	Tempada	Ecolóxico
Breve descrición da(s) informante(s)			
<p><i>O que é o seu nome, encontros de consumo responsable... ao final o que se... «bueno», para min o que é, é un encontro, ou sexa de, atoparte labrego ou labrega, no meu caso, que son produtora de fresco, coas consumidoras, de ofrecerlle o produto que tes de tempada e poder intercambiar... Ao final, moi importante é falar. Falar tanto da horta e do que supón como lle afecta o tempo, ou o cambio climático, que falas e tal, como falar da túa vida, non? Dos pequechos, dos tal... preocupacións, de Agroecoloxía, «bueno»... Ao final un pouco compartir, non?, esas inquietudes. E ademais de querer vivir, non?, disto... é algo importante.</i></p> <p><i>O Lusco, ou sexa, naceu, «bueno», do grupo de consumo no que eu estaba, ou sexa, en Compostela. Non sei se coñeces Eirado?, que agora xa non existe... Era coope... estaba formada como cooperativa legalmente, ou sexa, que ao mellor foi un erro iso... moito peso... E outra asociación, que tamén había xente de Eirado dentro desa asociación. Entón o que eles vían é que había que crear como unha alternativa á Praza de Abastos. Claro, a Praza de Abastos é polas mañás, a xente traballa e tal, e non tes opción de ir á Praza de Abastos. Entón, empezaron a mover o tema de facer un mercado pola tarde, «bueno», usando o produto de tempada, ecolóxico e local. E eles foron os que empezaron a mover aos produtores... ou sexa, foron eles o xerme... Estiveron durante uns anos xuntos, ou sexa, xestionando o mercado e tal, e «bueno», despois... circunstancias da vida, pois foi... quedou autoxestionado soamente polos produtores [...] Si, iso, que foi realmente un grupo de consumidores quen o promoveron, ou sexa... Que tamén está chulo... que sexan... claro... que non... ao final non é algo dos produtores que se unen, senón foron eles quen foron unindo aos produtores e saíu...</i></p>			

¹⁰⁸⁹ Recentemente a denominación desta iniciativa mudou a «Mercado Agroecolóxico Local Entre Lusco e Fusco».

¹⁰⁹⁰ Cada martes pola tarde.

[...] realmente o Lusco creo que foi o primeiro mercado, a nivel galego, que foi o primeiro que empezou así... (Entrevista 4).

Elaboración propia.

Táboa 74. Sachos á Rúa (Feiras Labregas do Barbanza).

35	Asociación Agroecolóxica Sachos á Rúa	Mercado
<div> <div>SACHOS Á RÚA</div> <div>Feiras labregas da Barbanza</div> </div>		Correo-e sachosarua@gmail.com Páxina Non RRSS www.facebook.com/sachosarua
Localización	Ribeira	
Ano de inicio	2013	
Figura xurídica	Asociación	
Número de membros	10	
Mulleres: 6	Homes: 4	Outras identidades:
Produción: 10	Comercialización:	Consumo:
Espazo físico da iniciativa Feiras Labregas (espazo público exterior) ¹⁰⁹¹ Local da Asociación		Ribeira, Boiro e Rianxo Ribeira
Conceptos destacados Empoderamento Saúde Liberdade de consumo		
Breve descrición da(s) informante(s) <p><i>Sachos á Rúa é unha asociación dedicada a fomentar, producir e promover as actividades de agro... agroagricultura e os seus derivados... basicamente...</i></p> <p><i>Sachos... cultural, social, agroecolóxica e ecolóxica. Tería tres puntos concretos básicos, que son: a formación das persoas que estean interesadas nestas cousas; a crea... ou darlle as ferramentas necesarias para traballar nisto, tanto aprendizaxe, como fisicamente, facilitarlle terras, se non tivera, e formación e todo o necesario para exercer esta actividade; e, despois, o terceiro punto, a promoción e venda dos produtos que fabricamos, tanto en fresco como os seus derivados... manufacturas.</i></p> <p><i>Temos dúas... grupos de consumo. Un grupo de consumo... «Bueno», os grupos de consumo son vía interna, basicamente. Un é grupo de consumo de produción externa, cousas que aquí non podemos ter, que son... pero en produción ecolóxica, como aceite e outras cousas... «azúcar», pasta... «Bueno», as pastas tamén son de aquí de Galicia, pode ser, igual que o aceite... de momento traémolo de fóra. E despois, o outro grupo xa é de consumo en fresco, da produción en fresco, que é de consumo local, si é posible, canto máis cerca mellor, e de comercio local, apoio ao comercio local, sen intermediarios [...] O de fresco é do que producimos nós.</i></p> <p><i>A feira merecería un punto concreto, o tema da feira. Que é para nós as feiras que facemos, non? A feira non é soamente un punto de venda, senón un punto de encontro da xente, no que participamos todos, tanto produtores, como consumidores, como visitantes, en facer algunha actividade. Ou charlar, ou ter actividades musicais, artísticas, exposicións... Entón, que sexa un compoñente de activación social, e en paralelo pois tamén collemos prazas que teñan un certo encanto, unha certa</i></p>		

¹⁰⁹¹ Co-organizadas cos *Foros Ecolóxicos do Barbanza* e celebradas en Ribeira o primeiro, terceiro e quinto sábado do mes, na Praza do Rueiro, en Boiro o segundo e cuarto sábado do mes, detrás do centro social, e en Rianxo de xeito puntual, no Campo de Arriba.

referencia do pobo, que sexan atractivas e que, «bueno», darlle un uso social e cultural ás actividades (Entrevista 17).

Elaboración propia.

Táboa 75. Labrega Natura.

36	Asociación Labrega Natura		Mercado
	Correo-e	alabreganatura@gmail.com	
	Páxina	labrega.narede.gl	
	RRSS	www.facebook.com/labreganatura	
Localización	A Coruña		
Ano de inicio	2015 (en preparación dende 2014)		
Figura xurídica	Asociación		
Número de membros	13 (13 unidades familiares)		
Mulleres: 6	Homes: 7	Outras identidades:	
Produción: 13	Comercialización:	Consumo:	
Espazo físico da iniciativa			
Espazo público (interior)		Mercado municipal de San Agustín, A Coruña	
Conceptos destacados			
Harmonía entre a xente		Ilusión de montar un bo mercado e vender na cidade	Dificultade de entenderse, organizarse e de xestión
Breve descrición da(s) informante(s)			
<i>Labrega Natura é... A historia era que, «bueno», quen nos dedicábamnos á agricultura ecolóxica e tal estabamos totalmente descontentos cos mercados municipais, porque víamos que o 50% do produto que se vende nun mercado municipal son de... son de produtos de fóra, de mercados centrais, que a xente, ademais de vender o seu, vende moito produto de fóra, que había competencias desleais de moita xente que se xubilaba de Telefónica, se aburría e viña a vender... Que vías, que, «bueno», que os mercados convencionais estaban súper mal organizados, que non nos gustaban, «entonces» que... que había que crear asociacións novas, e a idea era que había que ir a vender os nosos produtos a onde había xente, á cidade. Labrega Natura saíu con esa idea. Despois, pois «bueno», quixemos poñer outro mercado, non puidemos... e así colectivamente, pois intentamos algunha cousa, pero que non saíu. E eu estaba intentando con outro vender xuntos, eu de estar por outro lado... Pero, colectivamente agora mesmo só está funcionando o mercado, e a idea básica foi o mercado, cando se montou Labrega Natura, conseguir mercados nas cidades (Entrevista 13).</i>			

Elaboración propia.

Táboa 76. Mercado da Terra (Lugo).

37	Mercado da Terra		Mercado
	Correo-e	mercadodatterra@riseup.net	
	Páxina	mercadodatterra.noblogs.org/	
	RRSS	www.facebook.com/Mercado-da-Terra-160291954066359	
	Localización	Lugo	
	Ano de inicio	2011	

Figura xurídica	Asociación		
Número de membros	15		
Mulleres: 12	Homes: 3	Outras identidades:	
Produción: 13	Comercialización:	Consumo: 2	
Espazo físico da iniciativa			
Espazo público (interior)		Mercado municipal Quiroga Ballesteros, Lugo	
Conceptos destacados			
Ecolóxico		Autoprodución	Autoxestionado
Breve descrición da(s) informante(s)			
<i>É un mercado... É que ao principio foi un mercado xestionado por consumidores, e agora mesmo é xestionado por produtores e consumidores, aínda que somos os produtores os que o coordinamos. Entón o mercado da terra é unha iniciativa para poñer... para encontrarnos consumidores con produtores nun espazo público aberto e dando a posibilidade de que poda acercarse outra xente que non sexa do propio grupo fundacional. Como un espazo aberto para difundir a... o consumo agroecolóxico e a Agroecoloxía e o consumo responsable (Entrevista 30).</i>			

Elaboración propia.

Táboa 77. Mercado de Alimento Labrego.

38	Mercado de Alimento Labrego de Teo nos Tilos		Mercado
	Correo-e	Non	
	Páxina	Non	
	RRSS	www.facebook.com/mercadolabregodeteo ¹⁰⁹²	
Localización	Teo		
Ano de inicio	2012 (en preparación dende 2010)		
Figura xurídica			
Número de membros	11		
Mulleres: 10	Homes: 1	Outras identidades:	
Produción:	Comercialización:	Consumo:	
Espazo físico da iniciativa			
Espazo público (exterior)	Praza do Mercado, Os Tilos, Teo ¹⁰⁹³		
Conceptos destacados			
Produto local	Venda directa	Produto de tempada	
Breve descrición da(s) informante(s)			
<i>É un mercado de alimentos de produtores locais con diferentes sistemas de produción, pero todo de produción propia. Está prohibido revender e o que si se pode é traer produtos doutros compañeiros que traballen contigo ou que teñas colaboración ou algo na produción local (Entrevista 7).</i>			

Elaboración propia.

¹⁰⁹² Perfil xestionado polo Concello de Teo.

¹⁰⁹³ Sábados pola mañá.

Táboa 78. O Toxo.

39	Asociación O Toxo	Mercado
		
Correo-e		otoxo@riseup.net asoc.otoxo@gmail.com
Páxina		
RRSS		www.facebook.com/asoc.otoxo
Localización	Gondomar	
Ano de inicio	2017	
Figura xurídica	Asociación	
Número de membros	50	
Mulleres: 27	Homes: 21	Outras identidades:
Produción: 18	Comercialización:	Consumo: 32
Espazo físico da iniciativa		
Espazo público (exterior)		Praza San Bieito, Gondomar ¹⁰⁹⁴
Conceptos destacados		
Consumo local Consumo (agro)ecolóxico De tempada		
Breve descrición da(s) informante(s)		
<p><i>Yo tengo aquí tres puntos que fueron los objetivos que pusimos, y uno es la... poner en valor la dignificación de los productos locales, ¿no?, divulgación del consumo responsable y defender y poner en valor la cultura como a lingua galega, ¿no? Y bueno, pusimos este último que es: recuperar os principios de solidariedade e traballo en común.</i></p> <p><i>É unha asociación sen ánimo de lucro, no tenemos financiación ninguna, nos autofinanciamos nosotros con las cuotas. Y bueno, y un poco vamos haciendo en función de las fuerzas que tenemos, porque de los que éramos a los que somos... O sea, se requiere mucha organización que yo creo que no hemos llegado a ese punto de tener las tareas bien distribuidas y que cada uno cumpla la parte que le corresponde. O sea, que estamos un poco... que funcionamos, porque seguimos viniendo aquí el segundo y cuarto sábado de cada mes, cada productor viene con sus historias, pero yo creo que luego hay otra parte, que es la de... o sea, mantenernos, ¿no?, y hacer actividades y tal que eso se ha aflojado mucho. Inicialmente teníamos una actividad al mes, que no se viene haciendo, pero por que es muy difícil... Eso requiere a una persona que se comprometa a que... localice una actividad... Al principio fue un boom, o sea, hacíamos más de una... Se daban... cursos aquí se ha dado desde hacer para la vespa velutina, cocina vegetariana e ecológica, yo di un curso de jabones y [inteligible] de lavadora... de queixos... Se hicieron un mogollón de cosas (Entrevista 20).</i></p>		

Elaboración propia.

11.6. Asociacións e cooperativas de produtoras

En sexto e último lugar, presentamos as iniciativas analizadas e clasificadas nesta investigación baixo a categoría de AeCP. Como xa

¹⁰⁹⁴ Encontros de consumo responsable celebrados o segundo e cuarto sábado do mes.

avanzamos, incluimos aquí unicamente unha pequena selección entre as iniciativas identificadas que poderían ter conformado parte desta mostra, ou, incluso máis alá, das moitas que configuran a densa constelación de proxectos produtivos vinculados á Agroecoloxía existente no territorio galego. Neste sentido, as iniciativas finalmente integradas na mostra deste estudo destacan por diferentes motivos: polo seu carácter asociativo ou cooperativo, como no caso de *Lentura*, *Amarelante* ou o *Coletivo Xebre*; por tratarse de proxectos cun claro protagonismo feminino e un enfoque orientado á transformación social, como *Teleleiras* ou *Ribeiregas*, ou por desenvolver modelos que destacan, nun sentido ou outro, pola súa realización dos principios agroecolóxicos, máis vinculados ao carácter autónomo e reprodutivo propio do campesiñado no caso de *Xestas*, como experiencia de autoconsumo e venda de excedentes, ou máis á dimensión socioeconómica e marcadamente transformadora das relacións produción-consumo que representa a ASC, como no caso de *Fóra de Linde*.

Deste xeito, a continuación presentamos as fichas de sete iniciativas agroecolóxicas clasificadas como AeCP que consideramos particularmente interesantes para ilustrar a composición do movemento agroecolóxico galego dende a perspectiva da produción: unha cooperativa asentada no macizo central ourensán baseada na recuperación dos soutos e o aproveitamento da castaña a través da súa comercialización en fresco e da súa transformación -*Amarelante*-; unha cooperativa cun modelo horizontal de reparto do traballo e dos beneficios obtidos, na que as produtoras asociadas comercializan conxuntamente os seus produtos en varios puntos da cidade da Coruña e da comarca de Bergantiños -*Colectivo Xebre*-; un proxecto produtivo conformado por dúas mulleres, asentado en Allariz, articulado con dous GdC ourensáns -*Semente* e *Xurumelxs*- e que desenvolve o máis parecido ao modelo de ASC que puidemos identificar no contexto galego -*Fóra do Linde*-; unha asociación de produtoras que venden e se provén conxuntamente de insumos, entre outras actividades colectivas, na comarca de Santiago -*Lentura*-; unha cooperativa conformada por dúas mulleres que desenvolve a súa actividade produtiva no montañoso e despoboado concello de Negueira de Muñiz, e que, como parte dun

proceso de repoboación e asentamento neste territorio, recupera os usos das variedades tradicionais de mazá a través da súa transformación e comercialización *-Ribeiregas-*; unha cooperativa conformada por catro mulleres na comarca de Betanzos, que combina un enfoque de educación agroambiental e dinamización agroecolóxica coa produción e comercialización de alimentos frescos e transformados *-Teceleiras-*; e un proxecto de autoconsumo, autoxestión e venda de excedentes a GdC e a través de encontros de consumo responsable como as *Feiras Labregas do Barbanza* como forma de reprodución social e procura da autonomía *-Xestas-*.

Táboa 79. Amarelante.

40 Amarelante Sociedade Cooperativa Galega		AeCP
	Correo-e	amarelantescg@gmail.com
	Páxina	amarelante.gal
	RRSS	www.facebook.com/AmarelanteSCG www.instagram.com/amarelante_scg twitter.com/amarelantescg
Localización	Manzaneda	
Ano de inicio	2013	
Figura xurídica	Cooperativa de explotación comunitaria da terra (SCG)	
Número de membros	9	
Mulleres: 4	Homes: 5	Outras identidades:
Produción: 9	Comercialización:	Consumo:
Espazo físico da iniciativa		
Almacén	A Corredoira, 3, Manzaneda	
Conceptos destacados		
Revitalizar o rural	Poñer en valor os produtos endóxenos	Feminista, ecoloxista e cooperativo a todos os niveis
Breve descrición da(s) informante(s)	<i>Amarelante é unha cooperativa que está formada por nove persoas, que se constituíu no ano 2013, e que se dedica, ou sexa, o obxectivo da cooperativa era a recuperación... era e é, de momento, a recuperación dos soutos abandonados para a produción de castaña. Castaña fresca, e neste momento os derivados que temos son a castaña seca, fariña e a bica, e estamos en proceso de sacar novos... (Entrevista 28).</i>	

Elaboración propia.

Táboa 80. Colectivo Xebre.

41	Colectivo Xebre Sociedade Cooperativa Galega		AeCP
	Correo-e	colectivo@xebre.gal	
	Páxina	xebre.gal	

RRSS www.facebook.com/ColectivoXebre

Localización Coristanco
Ano de inicio 2017 (como cooperativa; funcionando como colectivo informal dende uns cinco anos antes)
Figura xurídica SCG

Número de membros 6

Mulleres: 3

Homes: 3

Outras identidades:

Produción: 6

Comercialización:

Consumo:

Espazo físico da iniciativa

Local

Coristanco

Posto no mercado

Praza de Lugo, A Coruña

Mercado de Labrega Natura

Mercado de San Agustín, A Coruña

Conceptos destacados

Colaboración

Solidariedade

Empoderamento

Breve descrición da(s) informante(s)

O Colectivo Xebre é... digamos... A ver, o que é formalmente é unha cooperativa de produtores e comercializadores de produto de horta e en ecolóxico, en produción ecolóxica

En realidade o colectivo creouse a partir dunha necesidade... unha necesidade de viabilidade económica e de viabilidade dos proxectos individuais de cada un

Despachámonos a parte iguais, cada día tócalle a un. Digamos que distribuímos así: a Praza de Lugo, digamos que son 20 días ao mes; á parte temos o Mercado de San Agustín, que son catro días máis ao mes; á parte, temos as feiras de Carballo, que serían, pois outros catro días máis ao mes; tamén os do Campo da Leña, que son outros catro días máis ao mes. Entón, sumamos todo iso... Á parte tamén os repartos a tendas, que non é sempre, é cando hai... cando hai produto suficiente. E o reparto a tendas tamén conta como un día máis. E todos eses días de venda ou lugares que hai, súmanse, do mes, divídense e, proporcionalmente, nos o repartimos.

A ver, nós funcionamos... Na realidade é como si... a ver, cada un ten a súa explotación, porque é así, non pode ser doutra maneira, porque... Pero funcionamos como si fose unha soa explotación de todos. Entón, digamos que o produto que se planta cada un na súa finca é un produto de todos, non é o meu produto, é o produto de todos. Iso facilita sobre todo a programación. A programación vai, pois, ti tes espazo para isto, pois pos ti isto. Non entra aí a valorar, "pois eu prefiro poñer tomate ou prefiro... porque me é máis «rentable». Iso non existe. Nós non cobramos polo produto que temos, cobramos pola superficie que traballamos. Entón, digamos que temos, dámoslle un valor á superficie que hai en invernadoiro, e dámoslle outro valor á superficie que hai fóra... tamén digamos que lle damos certo valor, non? E dependendo da superficie que traballe cada un, esa é a parte proporcional que vai cobrar, digamos, da rendibilidade que se saca a final de mes. É como si fose unha gran explotación de todos, pero, en realidade, cada un ten a súa parte. É novedoso. Ten os seus pros e os seus contras, tamén, claro. Pero simplifica, sobre todo á hora de facer contas. Simplifica á hora de programar e de plantar. E contras, pois, ás veces pensas ti, «joder», o que estou producindo e cobro menos do que me parece... Podes ter unha mala colleita e... ter a mesma superficie, pero menos produción ese ano por calquera motivo. Anivélase un pouco, porque, aínda que a ti te vaia mal, se aos outros lles vai

ben, tende á balanza, non sabes? Nese aspecto... Cobras ben igual, aínda que te vaia mal (Entrevista 19).

Elaboración propia.

Táboa 81. Fóra do Linde.

42	Fóra do Linde	AeCP
	<p>Correo-e foradolinde@gmail.com</p> <p>Páxina Non</p> <p>RRSS www.instagram.com/foradolinde</p> <p>Localización Allariz</p> <p>Ano de inicio 2014 (dende 2018 en Allariz)</p> <p>Figura xurídica Non</p> <p>Número de membros 2</p> <p>Mulleres: 2 Homes: 0</p> <p>Produción: 2 Comercialización: 0</p> <p>Outras identidades: 0</p> <p>Consumo: 0</p> <p>Espazo físico da iniciativa</p> <p>Hortas, invernadoiros e almacén</p> <p>Local da Asociación Cultural A Galleira¹⁰⁹⁵</p> <p>A Acea de Meire e A Torre, Allariz Ourense</p> <p>Conceptos destacados</p> <p>Comunidade Autoxestión Agroecoloxía</p> <p>Breve descrición da(s) informante(s)</p> <p><i>Fóra do Linde, eu diría, [...] é un proxecto agroecolóxico, no que producimos hortaliza variada durante todo o ano, e distribuimos co modelo de cesta pechada, que penso que é un dos pilares do proxecto, e distribuimos... Temos como dous formatos: distribuimos en grupos de consumo ou en cestas individuais, que chamamos, que é un formato cun pouco menos de compromiso</i></p> <p><i>[En referencia á ASC] É un concepto novo para nós, «bueno», para min polo menos, así que apareceu hai dous ou tres anos, así que... E que si, que en realidade reflexa un pouco a dinámica e o espírito do proxecto, non? que... É un pouco o sentimento que temos, de sentir que hai xente detrás de nós, como apoiando, entendendo, dándonos aí soporte (Entrevista 27; informante 1).</i></p> <p><i>O que comentaba antes de que é un proxecto produtivo... tamén creo que entramos na liña de... pois é un proxecto educativo, non? Eu vería un montón de ramas aí... reprodutivo, cultural, non? (Entrevista 27; informante 2).</i></p>	

Elaboración propia.

Táboa 82. Lentura.

43	Lentura	AeCP
	<p></p> <p>Correo-e Non</p> <p>Páxina Non</p> <p>RRSS Non</p> <p>Localización Ames</p> <p>Ano de inicio 2010</p>	

¹⁰⁹⁵ Reparto do produto en formato de cestas pechadas a dous GdC: Semente e Xurumelxs.

Figura xurídica Asociación sen ánimo de lucro		
Número de membros 13		
<i>Mulleres:</i> 9	<i>Homes:</i> 4	<i>Outras identidades:</i>
<i>Produción:</i>	<i>Comercialización:</i>	<i>Consumo:</i>
Espazo físico da iniciativa		
Local		Aldeanova, Ames
Mercado	Entre Lusco e Fusco,	Santiago de Compostela
Conceptos destacados		
Proximidade do produto e coa xente	Colectivo	Persoas
Breve descrición da(s) informante(s)		
<i>Unha asociación de produtores locais. Esa é nun principio, ou sexa, a máxima é: produtores locais asociándonos para consumir, para vender e para facer actividades xuntos. Porque tamén facemos mercas conxuntas de planta, de sementes, de terra de «semillero»... Moitas cousas, que nos xuntamos... (Entrevista 2).</i>		

Elaboración propia.

Táboa 83. Ribeiregas.

44	Cooperativa Ribeira do Navia.		AeCP
	Correo-e	ribeiregas@riseup.net	
	Páxina	ribeiregas.wordpress.com	
	RRSS	www.facebook.com/ribeiregas	
Localización	Negueira de Muñiz		
Ano de inicio	2011 (como cooperativa; como proxecto dende 2007)		
Figura xurídica	CTA		
Número de membros	2		
<i>Mulleres:</i> 2	<i>Homes:</i>	<i>Outras identidades:</i>	
<i>Produción:</i> 2	<i>Comercialización:</i>	<i>Consumo:</i>	
Espazo físico da iniciativa			
Fincas e obradoiros		Ernes e Vilar, Negueira de Muñiz	
Mercado		Mercado da Terra, Lugo	
Conceptos destacados			
Recuperación do territorio a través de economías baseadas na terra	Plataforma de impulso de proxectos locais da zona	Repoboar as aldeas dende unha perspectiva nova (neopaisana)	
Breve descrición da(s) informante(s)			
<i>Ribeiregas o que fai é... bueno, temos así como varios campos de... traballo. Un é a elaboración de transformados, que nós somos as propias produtoras do que transformamos. Mais este último ano, por cuestións de tempos e do proxecto, estamos como en colaboración con outros proxectos que ideoloxicamente son afíns. Logo tamén temos como unha parte, que é formación, que facemos formación, tanto a nivel asociacións, institutos e demais, sobre o que é a transformación dos alimentos e un pouco de... de ver as diferentes formas que hai agora da.... da transformación a</i>			

dos alimentos. Logo temos tamén outro campo que é de recuperación de... do posible uso das variedades tradicionais... das variedades autóctonas de mazá galega, na posibilidade dos transformados, e tamén facemos unha cousa que nós lle chamamos as maquilas, que é como de valorización dun produto que estaba infravalorado, como era a mazá, non? E de poder facer como zume para persoas particulares, ben que veña... ben facéndolles nós, ou ben que veñan como unha experiencia de poder participar no proceso da elaboración, tanto a persoas particulares como ao produtor primario. Para que eles non teñan que ter o seu propio obradoiro, que podan ter un lugar onde transformar produtos perecedeiros e nós facemos o traballo para eles, e logo eles envasan coa súa marca (Entrevista 36).

Elaboración propia.

Táboa 84. Teceleiras.

45	Teceleiras Sociedade Cooperativa Galega		AeCP
	Correo-e	teceleiras@gmail.com	
	Páxina	Non	
	RRSS	Non	
Localización	Aranga		
Ano de inicio	2018		
Figura xurídica	Cooperativa de explotación comunitaria da terra (SCG)		
Número de membros	4		
Mulleres: 4	Homes:	Outras identidades:	
Produción: 4	Comercialización:	Consumo:	
Espazo físico da iniciativa	Obradoiro, horta e galiñeiro		
Mercados e locais de GdC	Cambre, Bergondo e Aranga A Coruña, Oleiros e Bergondo		
Conceptos destacados	Proxecto social e ambientalmente transformador na contorna local		
Valorización da vida do rural	Produción de xeito "intelixente" ¹⁰⁹⁶		
Breve descrición da(s) informante(s)			
<i>É un proxecto cooperativo de educación e produción agroecolóxica. Entón, «bueno», o que intentamos é que... dinamizar o sector agroecolóxico da comarca mediante o traballo colaborativo con outras iniciativas de produción ecolóxica tamén, e poñendo en comunicación centros educativos, proxectos ecolóxicos que xa hai, e entidades, non? E traballar conxuntamente e visibilizar todo ese sector agroecolóxico (Entrevista 14; informante 1).</i>			
<i>Na súa orixe é un proxecto de educación, non? O que pasa é que, claro, digamos que necesitamos a parte produtiva para soste o proxecto, e tamén é unha parte máis, claro, a usamos como ferramenta para a educación, non? A finca, a transformación,</i>			

¹⁰⁹⁶ Entendendo «intelixente», segundo apuntan as informantes, como producir de xeito sostible, favorecendo a biodiversidade en todos os aspectos -contorna, sementes e variedades autóctonas tradicionais, etc.-, aproveitando os saberes locais e respectando os ciclos naturais. Non se trata de desenvolver unha produción baseada en innovación tecnolóxica, senón en intentar crear sistemas agroecolóxicos resilientes.

a elaboración de alimentos. Pero máis peso no proxecto, porque é a orixe, non?, a educación... (Entrevista 14; informante 2).

Pero inicialmente parte como [...] un proxecto máis de educación agroambiental. O que pasa é que, claro, como imos utilizar a parte produtiva [...] como unha ferramenta, ao mellor, unha vez que pós en marcha o proxecto, non sabemos ao mellor cal se vai desenvolver máis, si a parte educacional ou a parte produtiva (Entrevista 14; informante 1).

Elaboración propia.

Táboa 85. Xestas.

46	Xestas Asociación Sociocultural e do Medio Rural	AeCP
	<p>Correo-e xestasdoson@gmail.com</p> <p>Páxina Non</p> <p>RRSS www.facebook.com/profile.php?id=100008151131601</p> <p>Localización Porto do Son</p> <p>Ano de inicio 2010</p> <p>Figura xurídica Asociación</p> <p>Número de membros 3</p> <p>Mulleres: 2</p> <p>Produción: 3</p> <p>Homes: 1</p> <p>Comercialización:</p> <p>Outras identidades:</p> <p>Consumo:</p> <p>Espazo físico da iniciativa</p> <p>Aldea</p> <p>Mercado</p> <p>GdC</p> <p>Xestas, Porto do Son</p> <p>Feiras Labregas, Ribeira</p> <p>Porto do Son</p> <p>Conceptos destacados</p> <p>Liberdade</p> <p>(Re)Aprendizaxe</p> <p>Tranquilidade</p> <p>Breve descrición da(s) informante(s)</p> <p><i>A iniciativa, a parte de que é un grupo de persoas que nos «plantexamos» que queríamos facer vida no rural, e un pouco cambiar o estilo de vida que tiñamos, claro... Veño dun «entorno» urbano e dun traballo de «entorno» urbano, e cambiar iso, e intentar... Para min [...] esta iniciativa do proxecto é, pois, satisfacer as necesidades que temos para sobrevivir, pois que sexan de primeira man, non?, de... directamente, é dicir, de non ter que mercar todo... Un pouco saírse dese sistema de gaño cartos, equis cartos ao mes, e teño que mercar absolutamente todo o que necesito, non? E igual o que produzo nin sequera ten un beneficio para min directamente. Entón, romper un pouco iso e, o que estou... o que necesito, a miña comida... todo isto, o elaboro eu persoalmente... «Bueno», eu, en grupo, pero un pouco iso, non? E consumir dun xeito un pouco máis... doutra maneira (Entrevista 6)</i></p>	

Elaboración propia.

Unha vez presentadas a grandes trazos todas as iniciativas seleccionadas e analizadas neste estudo de casos, podemos comezar a percibir a xa referida complexidade e heteroxeneidade que caracteriza ao conxunto de experiencias agroecolóxicas exploradas nesta investigación e que forman parte do movemento agroecolóxico en

Galicia. Como se pode apreciar, alén das evidentes diferencias existentes entre as categorías en que agrupamos as iniciativas analizadas, cada tipo de iniciativa presenta tamén unha grande diversidade interna, que se concreta en aspectos como a súa traxectoria, a súa dimensión, o modelo de xestión adoptado, os actores que as impulsan e desenvolven ou as actividades que realizan para construír, colectivamente, alternativas ao sistema agroalimentario hexemónico.

Así mesmo, podemos apreciar tamén algunhas diferencias en canto ao uso das TIC por parte das iniciativas analizadas. Neste sentido, pódese sinalar que máis da metade -o 58,7%- emprega algunha das RRSS para difundir as súas actividades, mentres que menos da metade -o 41,3% - conta cunha páxina ou blog. Neste sentido, as CdC son o único tipo no que todas as iniciativas contan con páxina propia, mentres que os mercados e os GdC son os modelos que menos empregan este tipo de ferramenta dixital, nun 28,60% en ambos casos -2 mercados e 6 GdC-. Pola súa banda, as RRSS son empregadas por todos os mercados e todas as IdC, sendo de novo os GdC o tipo de iniciativa que menos emprega estes medios de comunicación social -tamén unicamente en 6 casos-.

En calquera caso, tras esta primeira presentación dos casos integrados no estudo, nos seguintes epígrafes incorporamos as análises realizadas sobre os resultados obtidos no conxunto das entrevistas aplicadas ás iniciativas, organizados en función das dimensións que estruturan o instrumento de recollida de datos empregado neste estudo de casos múltiple. Deste xeito, a continuación ofrecemos os principais resultados asociados ás características xerais das iniciativas analizadas, para proseguir ofrecendo os relativos á análise das súas formas de xestión e participación interna e de articulación e cooperación con outras iniciativas, entidades e institucións, explorando a dimensión socioeducativa que presentan as iniciativas analizadas e, por último, considerando a opinión das persoas informantes sobre algúns aspectos relevantes en torno ao tratamento da cuestión agroalimentaria e ao estado do movemento agroecolóxico en Galicia.

12. CARACTERÍSTICAS XERAIS DAS INICIATIVAS AGROECOLÓXICAS ANALIZADAS

Neste terceiro epígrafe do Referencial Empírico presentamos a primeira abordaxe analítica do conxunto das iniciativas que configuran a mostra deste estudo. Para tal efecto, revisamos os resultados obtidos a través dos ítems comprendidos na segunda dimensión que estrutura o instrumento de recollida de datos empregado, nomeadamente referida á caracterización xeral das iniciativas agroecolóxicas estudadas.

Deste xeito, en primeiro lugar pedimos ás informantes que identificasen a súa iniciativa a través das categorías propostas entre as opcións de resposta: «proxecto produtivo», «cooperativa de distribución», «grupo de consumo», «mercado/feira» e «outro». Estas categorías pechadas foron establecidas en base á revisión da literatura e a consulta de estudos previos¹⁰⁹⁷, procurando dispoñer un número limitado de alternativas e ofrecendo a posibilidade de autodefinirse mediante a opción de resposta «outros».

Coa opción de «cooperativa de distribución» tratamos de integrar todas as iniciativas constituídas como cooperativa e que practican a comercialización de alimentos, isto é, tanto baixo a forma de CdC como por parte das CTA. Porén, se ben na literatura adóitase empregar o concepto de «distribución» para comprender o elo vinculado ao comercio alimentario -por exemplo, co concepto de GDO presentado no Referencial Teórico-, esta noción xerou controversia entre as persoas entrevistadas, pois no universo do consumo responsable adóitase vincular a provedores externos ou entidades que se dedican ao transporte e comercialización de produtos a longa distancia, por exemplo, no ámbito do Comercio Xusto. Deste xeito, ningunha das CdC se identificaron con esta categoría, sendo sobre todo elixida por IdC - en catro casos-. O resto de termos foron máis unívocos, como o de «grupo de consumo», co que se identificaron todos os GdC analizados, así como outras cinco iniciativas: dúas CdC -*Panxea* e *Zocamiñoca*-, dúas IdC -*Bico de Grao* e *Rexusto*-, ao xestionar GdC como parte súa actividade- e unha das iniciativas situada na categoría de mercados -

¹⁰⁹⁷ Con anterioridade á clasificación de categorías finalmente adoptada e presentada na Táboa 20, froito da revisión da literatura coa perspectiva das categorías emerxidas a través do traballo de campo.

Sachos á Rúa, xa que, alén de organizar as *Feiras Labregas*, tamén xestionan dous GdC, como se refire na descrición contida na súa ficha (Ver Táboa 74)-. De igual xeito, a opción de «proxecto produtivo» foi elixida por todas as AeCP e o de «mercado/feira» por todas as iniciativas clasificadas na mostra baixo a categoría de mercados de produtoras.

En todo caso, debido á complexidade inherente ás iniciativas agroecolóxicas, o ítem presentouse coa opción de resposta múltiple, co cal as informantes podían elixir varias alternativas se consideraban que dese xeito a súa resposta se axustaba máis á súa realidade¹⁰⁹⁸, así como optar ao mesmo tempo pola opción «outros» para ofrecer unha tipoloxía alternativa. Ata 19 iniciativas optaron por esta posibilidade, dando conta da complexidade e a particularidade dunha grande parte dos casos estudados, así como da dificultade para establecer opcións pechadas en base a categorías previamente establecidas e non emerxidas de xeito indutivo. Neste sentido, foron as AeCP as que en máis casos optaron pola autodefinición -5- para matizar a súa caracterización como proxecto produtivo cunha definición que se axustase máis á súa actividade. As redes, ao non verse identificadas coas opcións ofrecidas, optaron unicamente por autodefinirse. O *Careón* fíxoo como «rede de produción e consumo» e *A Gavela* como «SPG».

Por outra banda, solicitamos ás informantes que indicasen tres ideas que mellor describisen a súa iniciativa dun xeito sintético, que foron presentadas na ficha de cada unha delas no anterior epígrafe. Se ben se lles pedía que preferentemente expresasen estas ideas a través dunha única palabra, en moitas ocasións isto no foi así, xa que precisaban empregar expresións compostas por varios termos para trasladar conceptos complexos. En todo caso, agrupamos todas as ideas expresadas, eliminamos conxuncións, preposicións e adverbios, e computamos cada substantivo, verbo e adxectivo por separado -salvo nalgún caso concreto no que a palabra perdía sentido de xeito desagregado-. Desta forma, as palabras que presentaron un maior número de reiteracións foron, nesta orde: «consumo» -13 veces-; «local» -9-; «proximidade» e «responsable» -8-; «social» -6-;

¹⁰⁹⁸ Como xa avanzamos, algunhas iniciativas poden integrar varios modelos á vez.

«agroecoloxía», «ecolóxico» e «rural» -5-; e «autoxestión», «comercio», «comunidade» e «xusto» -4-. Cómpre sinalar que o adxectivo «responsable» foi seguindo en sete ocasións ao substantivo «consumo», mentres que o termo «xusto» adxectivou nos catro casos ao termo «comercio». Outros adxectivos asociados ao substantivo «consumo» foron «local» -en dúas ocasións-, e «de proximidade», «ecolóxico» e «(agro)ecolóxico», nunha ocasión en cada caso¹⁰⁹⁹. Cabe salientar a incidencia da idea de proximidade, expresada tanto polo termo homónimo como polo de «local» (Ver Figura 99).

Figura 99. Nube de palabras asociadas ás iniciativas analizadas.

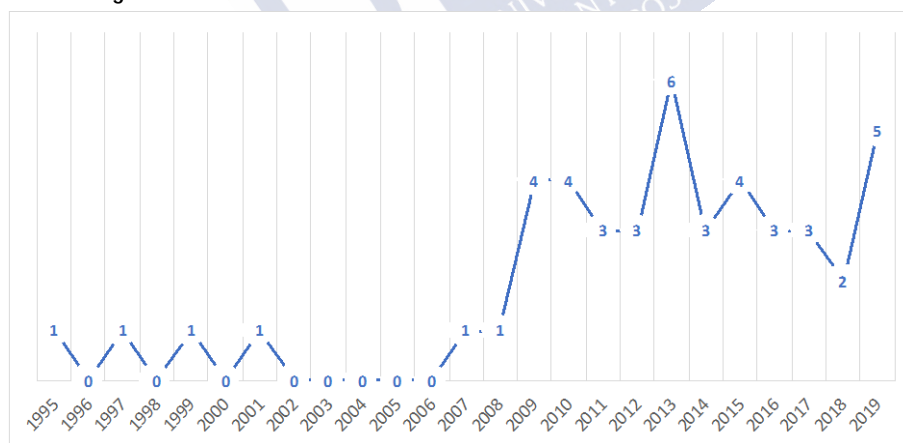

¹⁰⁹⁹ Tamén foi recollida a idea «liberdade de consumo» nun dos casos.

Elaboración propia.

En canto á antigüidade das iniciativas analizadas, as que presentan unha traxectoria máis dilatada son *Panxea*, fundada en 1995 como asociación -se ben non se constituiría como cooperativa ata 2010-, *O Grelo Verde* en 1997 -formalizándose como asociación en 2001-, *Amarante Setem*, fundada en 1999, e a CdC *Árbore*, que iniciou a súa andaina en 2001. Tras estas experiencias pioneiras, non foi ata 2007 que comezaría a súa actividade *Zocamiñoca* -constituíndose como cooperativa en 2009-, seguida en 2008 polo GdC *Semente*. Porén, foi precisamente tras a crise de 2008 que chegou unha vaga de novas iniciativas, que acadou o seu punto máis álxido en 2013, ano no que comezaron a súa traxectoria seis delas. Tras este fito, a tendencia foi decrecente ata chegar ao 2019, ano no que iniciaron a súa andaina as cinco iniciativas máis recentes rexistradas neste estudo¹¹⁰⁰: o Gdc de *Orro*, o GdC *Xirimolo do Casino*, a IdC *Mercado da Terra* do Ferrol, o desenvolvemento do proxecto *Rexusto* na súa forman actual, e o GdC *O Zuleiro*, a iniciativa de máis recente creación de entre as analizadas neste traballo (Ver Figura 100).

Figura 100. Ano de inicio da actividade das iniciativas analizadas.

Elaboración propia.

¹¹⁰⁰ Se ben temos constancia da aparición de novas experiencias deste tipo tras a finalización do traballo de campo.

Como se pode apreciar no gráfico anterior, é posible identificar tres períodos diferenciados no que se refire á aparición das iniciativas agroecolóxicas comprendidas neste estudo: un primeiro, entre 1995 e 2008, caracterizado pola aparición das iniciativas pioneiras¹¹⁰¹; un segundo, entre 2009 e 2013, marcado pola crise económica e pola aparición de 20 novas iniciativas; e un terceiro máis recente, entre 2014 e 2019, no que se crearon outras 20¹¹⁰². Por tipos de iniciativas, cómpre sinalar que non é ata 2010 que comeza a súa actividade o primeiro mercado de produtoras -*Entre Lusco e Fusco*-, catro deles no segundo período -alén do xa indicado, o *Mercado da Terra* de Lugo en 2011, o *Mercado de Alimento Labrego* en 2012 e as *Feiras Labregas* organizadas por *Sachos á Rúa* en 2013-, sendo o organizado pola asociación *O Toxo* o de máis recente creación -2017-. Así mesmo, as dúas redes non apareceron ata o último período identificado: *A Gavela* en 2015 e *O Careón* en 2016. Entre os GdC cómpre destacar tres momentos concretos pola súa particular eclosión deste tipo de iniciativas: o ano 2009, marcado pola crise económica de finais da primeira década do século XX, no que se fundaron tres GdC -*Tarabela*, *Agrelar* e *A Gradicela*-, o trienio 2012-2014, momento no que se crearon case un terzo dos aquí analizados -o *PIC* e *Des Pensa* en 2012, *Millo Miúdo*, *Paporrubios* e *Xurumelxs* en 2013 e *Eco_Lóxico* en 2014- e o ano 2019, no que comezaron a súa actividade outros tres -o *GdC Orro*, o *Xirimolo do Casino* e *O Zuleiro*-.

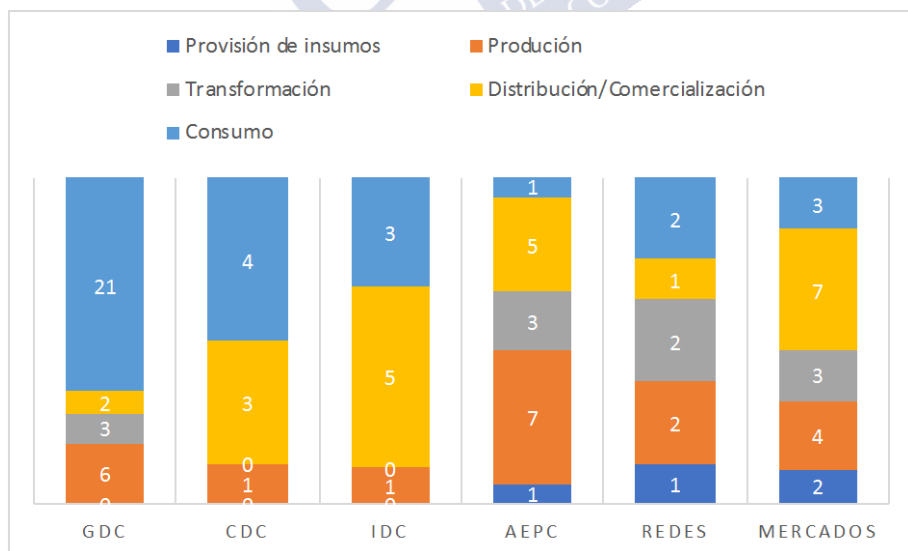
Con respecto aos elos da cadea agroalimentaria, pedíuselles ás informantes que indicasen en que sectores operaba a súa iniciativa, ofrecendo como opcións pechadas de resposta múltiple as categorías «provisión de insumos», «producción», «transformación», «distribución/comercialización» e «consumo», así como a opción de «outros» para dar a posibilidade de indicar unha alternativa. Neste caso, unha única iniciativa sinalou esta última opción -*Xestas*, que sinalou «autoconsumo e venda de excedentes» alén da «producción»-, o que é mostra da exhaustividade das categorías ofrecidas. Con respecto a estas,

¹¹⁰¹ Período no que tamén aparecerían as xa extintas *A Cova da Terra* -1995-, *O Bandullo Ecolóxico* -2002-, *A Xoaniña* -2005- e *Eirado* -2008-.

¹¹⁰² Coincidindo co cese de CdC como *A Xoaniña* e *Eirado* -ambas en 2014- e de *A Cova da Terra* -en 2017-.

34 iniciativas identificáronse co ámbito do consumo, incluíndo os 21 GdC, as catro CdC e as dúas redes, sendo obviamente as AeCP o tipo de iniciativa que en menor medida se situou neste elo, cun único caso. O segundo elo con maior frecuencia de resposta foi o da «distribución/comercialización», en 23 casos, entre os que destaca a adhesión de todas as IdC e todos os mercados. A única CdC que non se identifica con este ámbito é *Zocamiñoca*, polas razóns xa referidas de non practicar a venda aberta ao público. Por último, o terceiro sector co que máis se identificaron as iniciativas analizadas foi o da produción, con 21 casos, incluíndo todas as AeCP, catro dos mercados -algunhas informantes situaron a súa iniciativa neste sector en tanto que están conformadas esencialmente por produtoras, mentres que outras entenderon que a actividade que desenvolven nela se restrinxe á comercialización- e ata seis GdC -*A Gradicela*, *Des Pensa*, *Agrelar*, *O Grelo Verde* e o *GdC de Vedra*-, ben sexa por contar con membros que, á vez que consumidoras, son tamén produtoras ou por integrar pequenas producións caseiras dos membros entre os alimentos consumidos, ben por estar constituídas en grande parte por produtoras, como é o caso particular de *O Grelo Verde* (Ver Figura 101).

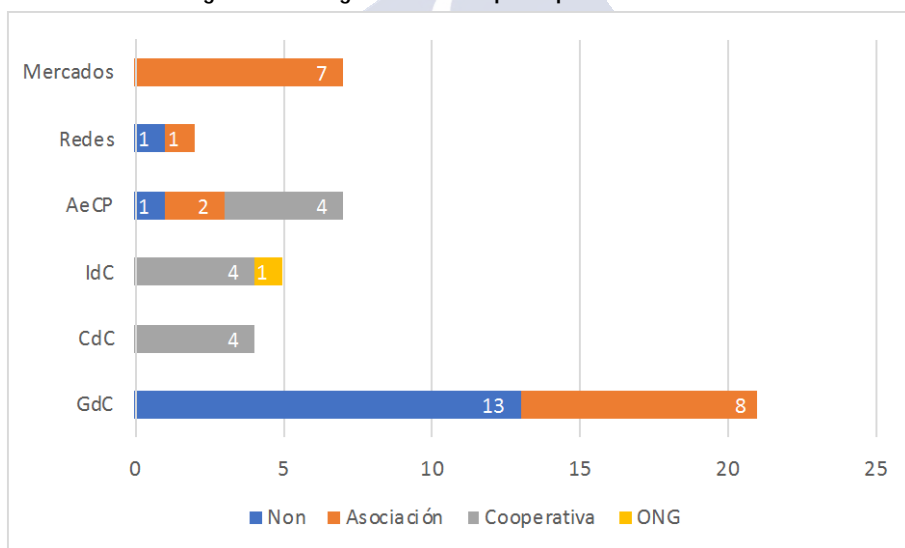
Figura 101. Elos da cadea agroalimentaria nos que se sitúan as iniciativas analizadas.

Elaboración propia. Ao tratarse dun ítem de resposta múltiple, nas barras distribúese a frecuencia de repostas en función do total acumulado en cada tipo de iniciativa.

En canto á figura xurídica que adoptan as iniciativas, cabe sinalar que arredor dun terzo das iniciativas incluídas na mostra -32,6%- non está formalmente constituídas, sendo na maior parte GdC¹¹⁰³, mais tamén no caso dunha AeCP -*Fóra do Linde*¹¹⁰⁴- e dunha das redes -*A Gavela*-. Entre as formalmente constituídas, destacan as que o fan baixo a figura da asociación, con 18 casos, incluíndo oito GdC e os sete mercados, seguidas polas que 12 iniciativas que adoptan a figura xurídica da cooperativa, incluíndo as catro CdC, cinco das seis IdC e catro das sete AeCP. Por último, contamos cunha ONG -*Amarante Setem*- entre as iniciativas analizadas (Ver Figura 102).

Figura 102. Figura xurídica por tipo de iniciativa.

Elaboración propia.

¹¹⁰³ Situación na que están case dos terzos das iniciativas deste tipo, con 13 dos 21 casos.

¹¹⁰⁴ Malia non estar constituída formalmente nin ter un carácter claramente colectivo, integramos esta iniciativa dentro da categoría de AeCP e na propia mostra por ser a parte produtiva da única experiencia próxima á ASC que identificamos en Galicia, alén da integración da horta autoxestionada no caso da CdC *Aldea Integral*.

Con relación ás estratexias de financiación que adoptan as iniciativas estudadas, unicamente en nove casos as informantes das iniciativas declararon non contar con ningún tipo de estratexia, nin de carácter interno nin externo, tratándose de sete dos GdC, unha IdC - *Cousas da Terra*- e unha AePC -*Colectivo Xebre*-, alén dos ingresos xerados pola súa actividade económica, nestes últimos dous casos. Dos 37 casos nos que as informantes declararon contar con estratexias de financiación nas súas iniciativas, unicamente no caso *Bico de Grao* tratouse exclusivamente dunha fonte de financiación externa: un crédito inicial coa entidade de banca ética *Fiare*. Os 36 casos restantes contan con formas de financiación interna: cotas iniciais e/ou periódicas das socias; gravames sobre o prezo dos produtos -vendidos ou consumidos, dependendo do tipo de iniciativa-; botes, fondos comúns e caixas de resistencia; organización de actividades lúdicas; doazóns, no caso de *Amarante Setem*; e cantina, no caso de dous mercados -*Entre Lusco e Fusco* e *Sachos á Rúa*-. Unicamente en 14 casos declarouse contar con estratexias de financiación externa, entre os que destacan 4 AeCP, tratándose de subvencións e axudas públicas, créditos de entidades de banca ética -*Fiare*, *Coop57*-, incrementos do prezo de venda ao público -nas iniciativas que a practican- con respecto ao prezo para persoas socias, e estratexias de colaboración externa baixo formas de solidariedade e «acompañamento de proxectos».

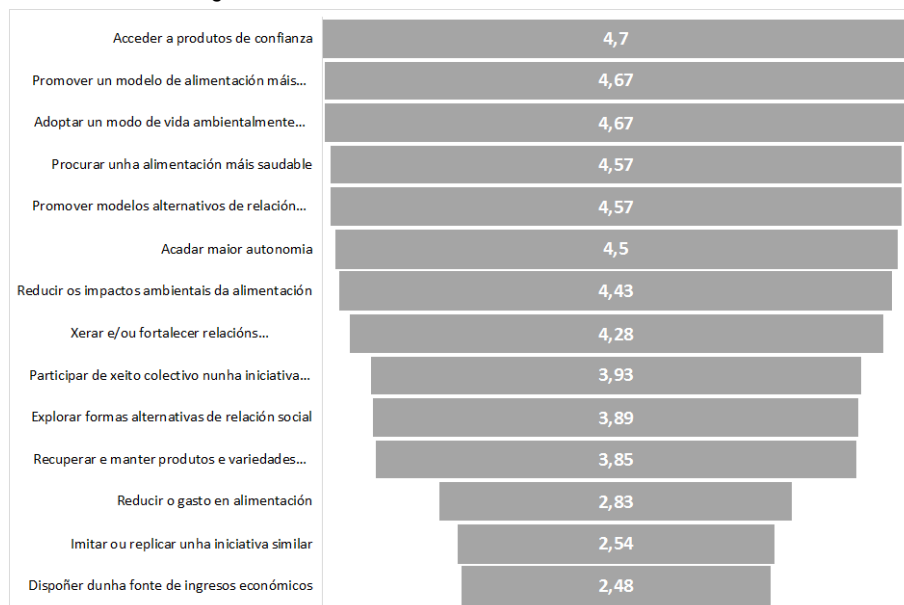
Para explorar as motivacións que orixinaron cada iniciativa, ofrecemos ás persoas informantes ata 14 posibles opcións presentadas en forma de escala Likert-5:

1. Acadar maior autonomía para decidir que producir ou consumir;
2. Acceder a produtos de confianza;
3. Adoptar un modo de vida ambientalmente máis responsable;
4. Dispoñer dunha fonte de ingresos económicos;
5. Explorar formas alternativas de relación social;
6. Imitar ou replicar unha iniciativa similar;
7. Participar de xeito colectivo nunha iniciativa social;
8. Procurar unha alimentación máis saudable;
9. Promover modelos alternativos de relación económica;

10. Promover un modelo de alimentación máis xusto;
11. Recuperar e manter produtos e variedades locais;
12. Reducir o gasto en alimentación;
13. Reducir os impactos ambientais da alimentación;
14. Xerar e/ou fortalecer relacións socio-comunitarias.

No conxunto de iniciativas estudadas, a motivación que recibiu unha maior adhesión foi a referida ao *acceso a produtos de confianza* ($\bar{X}=4,7$), seguida da *promoción dun modelo de alimentación máis xusta* ($\bar{X}=4,67$) e da *adopción dun modo de vida ambientalmente máis responsable* ($\bar{X}=4,67$), presentando graos de dispersión relativamente baixos nos tres casos ($s=0,591$, $s=0,732$ e $s=0,762$, respectivamente). Por contra, as que recibiron menores puntuacións de media foron as relativas á *disposición dunha fonte de ingresos económicos* ($\bar{X}=2,48$), á *imitación ou replicación de iniciativas similares* ($\bar{X}=2,54$) e á *redución do gasto en alimentación* ($\bar{X}=2,83$), se ben presentaron as dispersións máis elevadas de todas as opcións de resposta ($s=1,487$, $s=1,328$ e $s=1,305$, respectivamente). Pódese observar como entre as motivacións informadas polas persoas entrevistadas destacan aquelas referidas a valores éticos ou conviccións ideolóxicas relativas á xustiza social ou á sustentabilidade ambiental, se ben a procura dunha alimentación máis saudable, de carácter máis individual, tamén se atopa entre as mellor valoradas -en cuarta posición- (Ver Figura 103).

Figura 103. Motivacións orixinais das iniciativas.

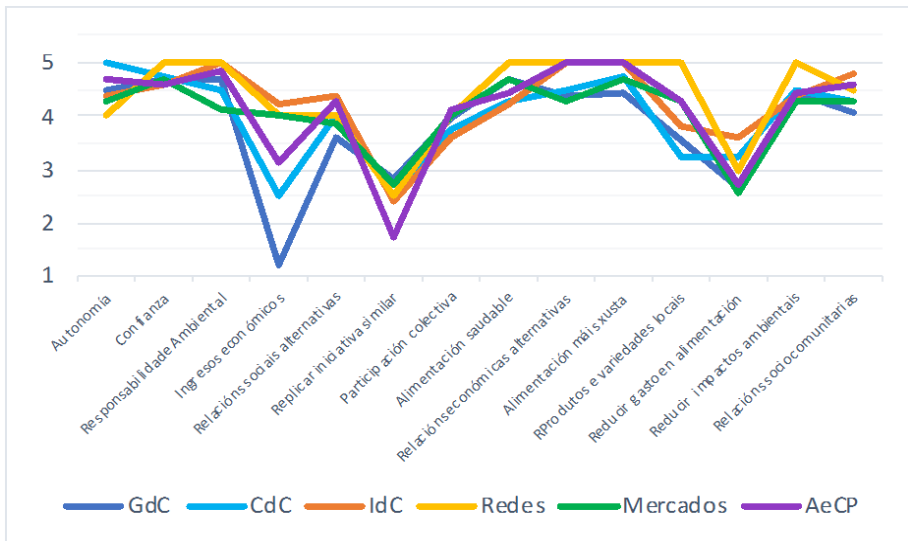
Elaboración propia.

Cómpre salientar que entre as CdC hai un consenso en torno á asignación da maior relevancia ($\bar{X}=5$) á *consecución de maior autonomía para decidir que producir ou consumir*, motivación vinculada á noción de SobA. No caso das AeCP, isto acontece arredor da *promoción de modelos alternativos de relación económica e dun modelo alimentario máis xusto*, ambas de clara orientación socioeconómica. Ademais destas dúas últimas motivacións, as IdC tamén concordan plenamente en asignar a maior puntuación á *adopción dun modo de vida máis responsable ambientalmente*¹¹⁰⁵. Así mesmo, este último tipo de iniciativas presenta a maior valoración media ($\bar{X}=4,2$) da motivación menos valorada no conxunto mostra, a relativa á *disposición dunha fonte de ingresos económicos*, seguido polas redes e os mercados ($\bar{X}=4$ en ambos casos), obtendo lóxicamente unha puntuación especialmente baixa entre os GdC ($\bar{X}=1,19$). A *imitación ou réplica dunha iniciativa similar*, a segunda motivación menos

¹¹⁰⁵ No caso das redes, ao tratarse dun tipo de iniciativa conformada por unicamente dous casos, o consenso en torno á asignación da puntuación máxima ten lugar con respecto de ata sete motivacións.

valoradas en conxunto, obtén a menor media entre as AeCP ($\bar{X}=1,71$), mentres que a terceira menos valorada, a *redución do gasto en alimentación*, presenta a menor adhesión entre os mercados ($\bar{X}=2,57$), as AeCP ($\bar{X}=2,71$) e os GdC ($\bar{X}=2,83$) (Ver Figura 104).

Figura 104. Motivacións orixinais por tipo de iniciativa.

Elaboración propia.

Alén destas opcións predefinidas, ofrecíase ás persoas informantes a posibilidade de agregar motivacións adicionais non comprendidas entre as previstas, o cal aconteceu no caso de 11 GdC, catro AeCP, tres IdC, tres mercados, dúas CdC e unha das redes. No caso dos GdC estiveron relacionadas con: a promoción da produción local¹¹⁰⁶, pagando un prezo xusto ás produtoras e dignificando o seu traballo; o consumo dos excedentes do autoconsumo a nivel local; a recuperación do saber tradicional e a cultura labrega; a sustentabilidade das comunidades rurais; a redución do uso de envases; a dinamización e a transformación social; a creación de comunidade; o acceso a produtos ecolóxicos de xeito suficiente e variado; a reflexión colectiva sobre o consumo; e a divulgación de modelos alternativos de consumo. Entre as AeCP destacou: a procura da viabilidade económica; o

¹¹⁰⁶ Incluíndo a artesanía non alimentaria nun dos casos.

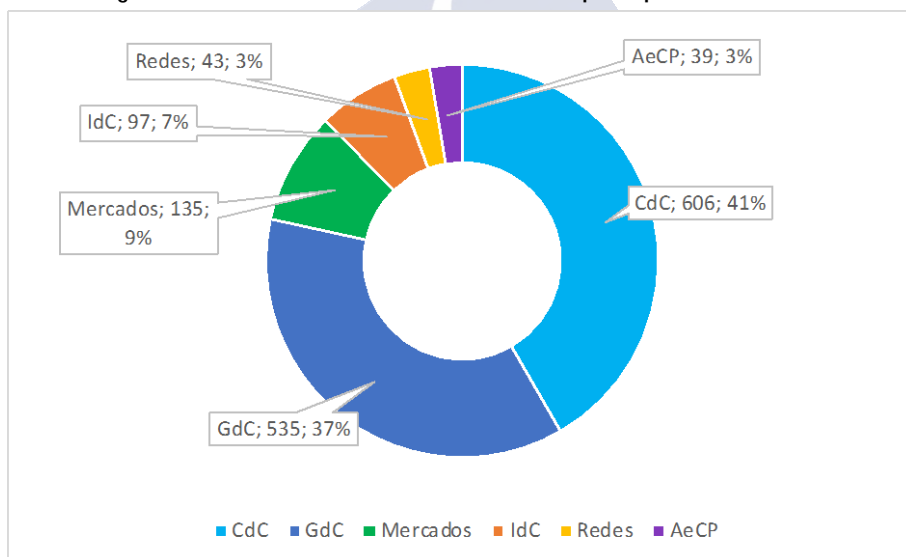
achegamento dos contextos rurais e urbanos; a recuperación e conservación da paisaxe e do patrimonio natural; a procura de medios de vida no rural; a valorización de determinados produtos; e a creación de tecido social. Nos tres IdC salientouse: a denuncia de inxustizas sociais e ambientais; a xeración de lugares de encontro para distintas alternativas sociais vinculadas á Agroecoloxía ou a enfoques afíns; o establecemento de sinerxías entre produtoras e consumidoras; e a difusión das posicións decrecentistas. Entre os mercados que sinalaron outras opcións, destacou: a xeración de fontes de ingresos para poder vivir no rural; o fomento dun consumo máis equilibrado e responsable; o empoderamento das produtoras; a creación de alternativas a nivel local. Os dous CdC que indicaron outras motivacións, salientaron: o desenvolvemento de relacións de confianza produtor-consumidor, a promoción da SobA, a defensa dos dereitos dos animais e a promoción do coñecemento e o software libre. A única rede que achegou motivacións alternativas, engadiu a visibilización de pequenos proxectos produtivos e a creación de redes de apoio entre experiencias locais.

Así mesmo, pediuse ás informantes que entre todas as motivacións referidas, destacasen unha como a máis importante. As máis recorrentes foron a relativa á *autonomía para decidir que producir ou consumir* (10 casos), á *adopción dun modo de vida ambientalmente máis responsable* (9), á *promoción de modos alternativos de relación económica e dun modelo de alimentación máis xusto* (ambos con 5), e á *redución dos impactos ambientais da alimentación e ao acceso a produtos de confianza* (3), todas elas, coa excepción quizais da última, cun claro carácter ético e relacionadas con cuestións asociadas á Agroecoloxía, como a SobA, a sustentabilidade ambiental ou a xustiza social. En catro ocasións, as informantes escolleron unha das súas opcións alternativas que elas mesmas propuxeron

Con relación ao número de persoas que forman parte das iniciativas estudadas, tendo en consideración as cautelas xa advertidas en torno á fiabilidade dos datos manexados, ao ser en moitos casos estimacións das persoas entrevistadas, e ao computarse nalgúns casos en torno a unidades de consumo ou familias en vez de en persoas socias ou

participantes directas -sobre todo no caso dos GdC-, a suma total dos membros das iniciativas analizadas neste estudo é de 1455, repartidos de xeito moi desigual entre os distintos tipos de iniciativa. Deste xeito, as CdC, que supoñen unicamente catro dos casos estudados, acumulan arredor do 41% das persoas implicadas nas iniciativas analizadas (606), seguidas polos GdC, o tipo de iniciativa máis recorrente na mostra con 21 casos, e nos que participan o 37% das persoas estimadas polas informantes (535). Os tipos de iniciativas restantes repártense o 22% restante, destacando os mercados, que contan coa participación de 135 persoas -non computan as consumidoras eventuais que non se implican na súa organización-, e os IdC, con 97, aínda que na súa maior parte se debe ás socias de *Amarante Setem* (70) e, en menor medida, das persoas implicadas no proxecto *Rexusto* (18) (Ver Figura 105).

Figura 105. Número estimado de membros por tipo de iniciativa.

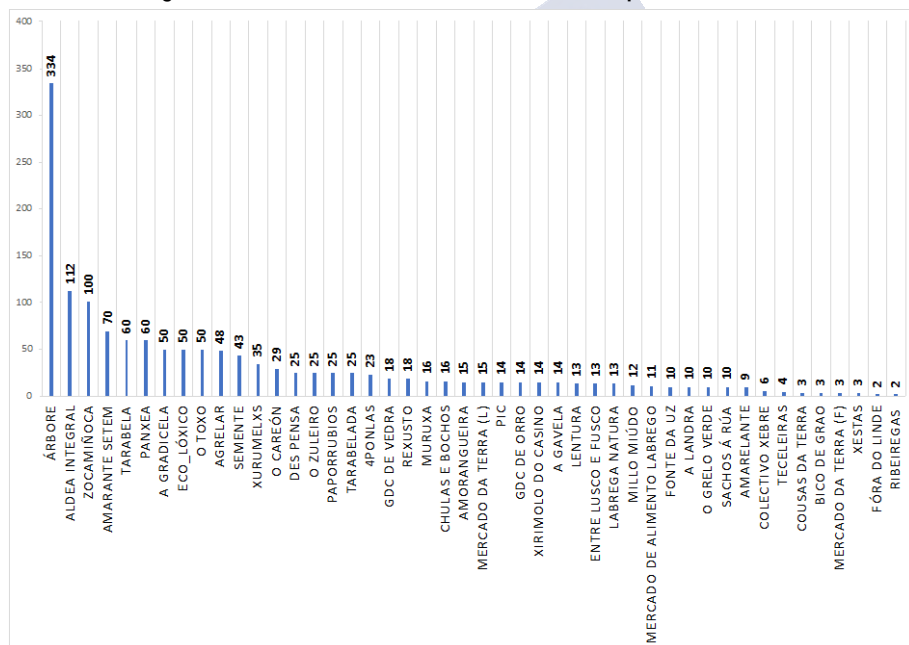

Elaboración propia.

A nivel relativo, a dimensión media do conxunto das iniciativas supera lixeiramente as 31 persoas ($\bar{X}=31,63$), se ben, como xa apuntamos, presentan unha grande diverxencia en función do tipo. En ambos extremos, as CdC presentan, de lonxe, as maiores dimensións ($\bar{X}=151,5$), mentres que as AeCP as menores ($\bar{X}=5,57$). O resto de

tipoloxías oscilan entre os $\bar{X}=19,29$ dos mercados¹¹⁰⁷ e os $\bar{X}=25,476$ dos GdC. En canto ás iniciativas tomadas de xeito desagregado, a que presenta un maior número de membros é a CdC *Árbore* -con 334 socias-, seguida de *Aldea Integral* -112-, *Zocamiñoca* -100- e *Amarante Setem* -70-, sendo esta última a de maior dimensión sen ser unha CdC -se ben é, como xa indicamos, un caso particular dentro das IdC-. Por contra, as iniciativas con menor número de compoñentes son fundamentalmente AeCP e IdC: *Ribeiregas* e *Fóra do Linde*, compostas unicamente por dúas persoas, respectivamente; *Xestas*, o *Mercado da Terra* do Ferrol, *Bico de Grao* e *Cousas da Terra*, con tres cada unha; e *Teceleiras*, con catro socias cooperativistas (Ver Figura 106).

Figura 106. Número estimado de membros por iniciativa.

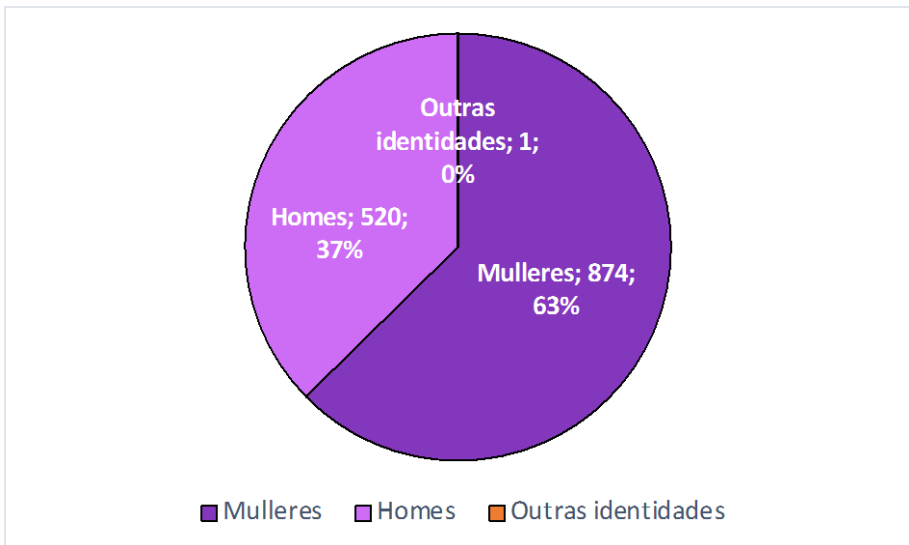

Elaboración propia.

¹¹⁰⁷ Cunha grande disparidade entre as 10 que desenvolven as *Feiras Labregas* organizadas por *Sachos á Rúa* ou as 11 do *Mercado de Alimento Labrego*, por unha banda, e as 50 que o fan en *O Toxo*, se ben esta última é unha asociación constituída tanto por produtoras como por consumidoras que forman parte da iniciativa como socias colaboradoras, aínda que, como informaron as persoas entrevistadas, son principalmente as produtoras as que cargan co peso da loxística da celebración dos mercados.

En función do xénero, no conxunto total de iniciativas analizadas predominan claramente as mulleres, con arredor do 63% (874) (Ver Figura 107). Esta mesma distribución relativa reproducése nos GdC, mentres que nas CdC a proporción de homes é lixeiramente superior (40%). As redes son o único tipo de iniciativa no que o número de homes que participan (22) é superior ao de mulleres (21), mentres que é nas AeCP onde a porcentaxe de mulleres é maior (67%), se ben isto se debe a que se tratou de priorizar experiencias protagonizadas precisamente por mulleres¹¹⁰⁸.

Figura 107. Distribución por xénero das participantes nas iniciativas estudadas.

Elaboración propia. Cómpre considerar que houbo un caso no que, se ben se facilitou o número total de membros da iniciativa, non se ofreceu a distribución por xénero, motivo polo que hai 60 persoas non computadas nesta distribución.

A nivel xeral, a maior parte das iniciativas experimentaron un crecemento no número de membros con relación ao número de persoas que as conformaron no seu inicio, salvo en sete excepcións nas que actualmente contan cun menor número de membros con respecto a súa dimensión inicial. Destaca neste sentido o caso do *PIC*, que habería

¹¹⁰⁸ En todo caso, a dimensión deste tipo de iniciativas dentro da mostra é tan residual que apenas afecta á distribución por xénero do conxunto total das iniciativas sumando un punto porcentual en favor das mulleres.

comezado coa concorrencia de arredor de 50 persoas e que no momento da entrevista se reducía a 14. As iniciativas que máis medraron correspóndense coas que actualmente presentan maiores dimensións, isto é, as catro CdC, a IdC *Amarante Setem* ou GdC como *Tarabela* ou asociacións que organizan mercados como *O Toxo*.

Neste sentido, a maior parte das iniciativas admite a incorporación de novos membros, con unicamente catro casos nos que as persoas informantes declararon non aceptar novas incorporacións: dúas IdC e dúas AeCP. No caso das IdC, trátase de CTA conformadas como forma de acadar o autoemprego da totalidade ou de parte das socias cooperativistas, co que a admisión de novas incorporacións podería poñer en risco a viabilidade económica do proxecto. No caso das dúas AeCP, non se ten previsto aumentar a respectiva base social da cooperativa polo momento, estando máis centradas na consolidación dos respectivos proxectos.

Con relación a isto, un total 37 iniciativas presentaron algún tipo de criterio ou condición de admisión de novos membros. Ata 26 delas fixérono con respecto ás incorporacións en calidade de consumidora, das que 17 son GdC, aínda que tamén establecen condicións neste sentido as dúas redes, tres das catro CdC, unha das IdC -*Rexusto*, na que se demanda certo compromiso de constancia no consumo- e un dos mercados -*O Toxo*, en tanto que é unha asociación da que tamén forman parte consumidoras, ás que se lles require interese no proxecto e concordancia cos principios da asociación-. Con relación á incorporación de novas produtoras, foron 18 as iniciativas que presentan criterios de acceso, incluíndo os sete mercados, as dúas redes, catro das cinco AeDC que admiten novas incorporacións e dúas das catro CdC.

De calquera forma, unicamente en 10 casos as persoas informantes declararon que a súa iniciativa tiña fixado un número máximo de membros, incluíndo cinco GdC, tres AeCP, unha CdC e unha IdC. Os motivos son diversos, no caso dos GdC establécese un número máximo de unidades de consumo ou familias que fan viable a xestión do colectivo, que van das 15 de máximo de *Paporrubios* -as que xa eran no momento da entrevista-, ata as 25 de *A Gradicela*, mentres que *A*

Morangueira, *Xurumelxs* e *Semente*¹¹⁰⁹ sitúan este límite entre as 20 e as 23 unidades. Nun sentido similar, a CdC *Aldea Integral* sitúa o seu limiar de máximo crecemento en torno ás 150 socias, superado o cal consideran a necesidade de desdobrase en dúas entidades autónomas, por unha cuestión de viabilidade na xestión. En cambio, a IdC *Bico de Grao* sitúa o seu límite máximo en tres socias, co obxectivo de garantir a viabilidade económica da CTA. Pola súa banda, entre as AeCP, o *Colectivo Xebre* non prevé aumentar o seu número de socias cooperativistas polo momento, *Lentura* sitúa o límite máximo de viabilidade en 15 produtoras asociadas e *Fóra do Linde* prevé a incorporación dunha terceira persoa ao proxecto, máis cuns criterios ben definidos.

Por outra banda, ata en 31 casos as persoas entrevistadas informaron que as súas iniciativas desenvolven estratexias para a atracción de novos membros, incluíndo todos os mercados, tres das catro CdC, unha das dúas redes -*A Gavela*- e ata 13 GdC. Entre ditas estratexias destaca fundamentalmente o «boca a boca», mais tamén o uso de RRSS, a presentación da iniciativa en feiras e outros eventos ou a impresión de trípticos e panfletos informativos.

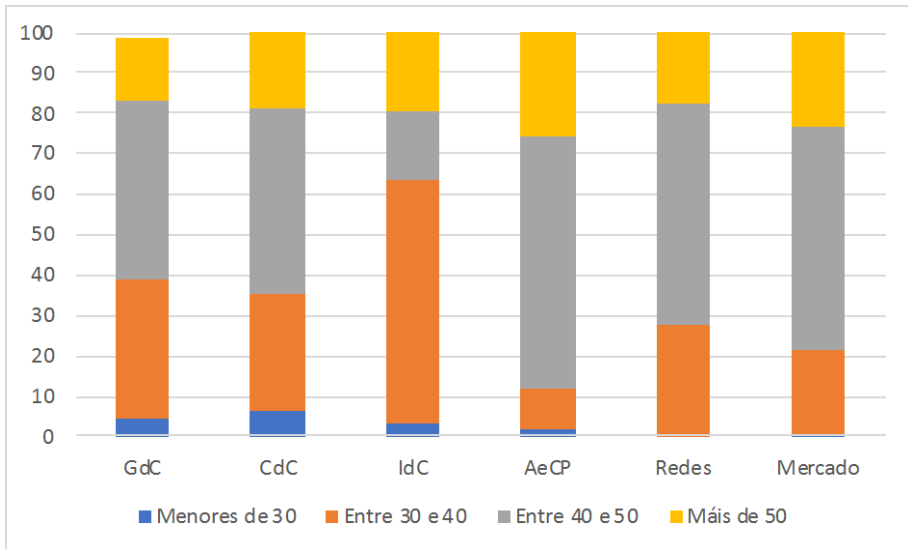
No referido ao perfil social das persoas que conforman as iniciativas, obtivemos unha aproximación á súa composición arredor dunha serie de aspectos que consideramos de interese -a idade, a ocupación, o tipo de formación, o nivel socioeconómico, o lugar de residencia ou a participación noutros colectivos alén do referido na entrevista- en base ás estimacións ofrecidas polas persoas informantes con relación ás súas respectivas iniciativas. Por este motivo, cómpre tomar os datos que aquí presentamos con cautela e como o que realmente son: as medias agregadas das estimacións aproximadas ofrecidas polas informantes entrevistadas en base ao seu coñecemento persoal das iniciativas das que forman parte. Así mesmo, cómpre considerar que non estamos a ofrecer medias ponderadas en función do

¹¹⁰⁹ De feito, a creación do GdC *Xurumelxs* viu motivada porque, no seu momento, *Semente* chegou a superar certo límite de tamaño que dificultaba a súa xestión interna, polo que se optou pola súa división en dous grupos diferentes, malia que sigan a manter estreitas relacións: ambos consumen cestas pechadas a *Fóra do Linde*, fan outros pedidos de maneira conxunta e dende hai un tempo comparten o mesmo local, tras o traslado de *Semente*.

número total de membros de cada iniciativa, pois en tanto que se trata de estimacións aproximadas sen base obxectiva, simplemente nos interesa coñecer as proporcións medias globais e dos diferentes tipos de iniciativas para podermos facer unha idea aproximada da súa composición. Para a obtención dun perfil máis axustado e fiable das persoas que compoñen as iniciativas, precisaríase realizar un censo dirixido a todas e cada unha das persoas que as compoñen, o cal escapa ao alcance desta investigación. En todo caso, a falta dunha fonte máis precisa de información, presentamos as aproximacións xerais obtidas do xeito referido.

En canto á idade das persoas que participan nas iniciativas estudadas, establecéramos previamente catro rangos: menores de 30 anos, entre 30 e 40 anos, entre 40 e 50 anos e maiores de 50. Como media do conxunto de proporcións das iniciativas, o 46,2% dos seus membros situaríase no rango de entre 40 e 50 anos, seguida polos situados entre 30 e 40 anos, que representarían o 30,9%, mentres que unicamente o 3,2% serían menores de 30 anos, segundo as persoas informantes. Neste sentido, as IdC constituirían o tipo de iniciativa que conta cun maior proporción de membros menores de 40 anos (63,6%), mentres que nas AeCP a maior parte das participantes se situarían por encima desta idade (88,6%). As redes e os mercados son as iniciativas que presentarían un menor número de persoas menores de 30 anos, ningunha no caso das primeiras e nunha porcentaxe practicamente residual no caso dos segundos (0,8%) (Ver Figura 108).

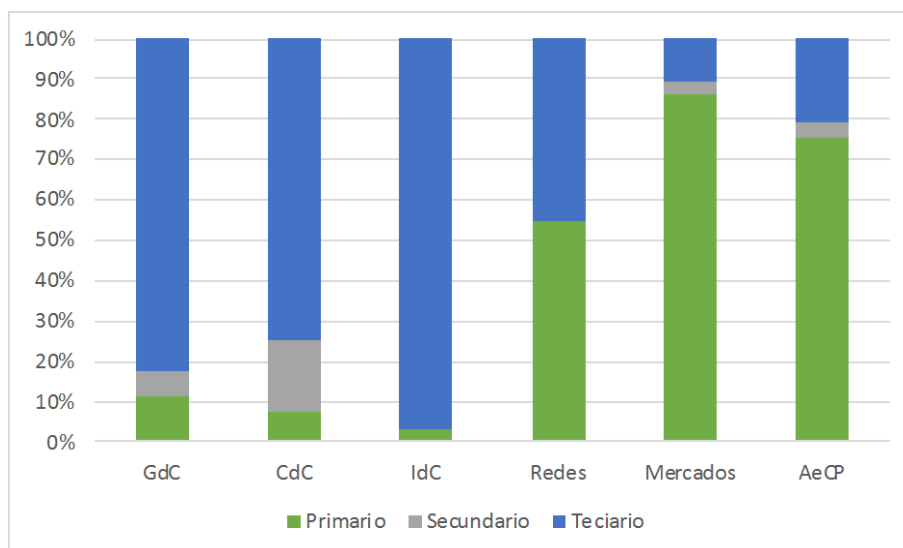
Figura 108. Distribución estimada por idade dos membros das iniciativas.

Elaboración propia.

Con respecto ao perfil de ocupación laboral, na maior parte das iniciativas estudadas, as persoas que as compoñen estarían a desempeñar, segundo as estimacións das persoas informantes, traballos asociados ao sector terciario (60%), mentres que arredor dun terzo faríano no sector primario (33%). Esta distribución variaría en grande medida en función do tipo de iniciativa, segundo o seu carácter máis orientado ao consumo -GdC e CdC- e á comercialización -IdC- ou á organización das produtoras -mercados e AeCP-, situándose nun punto intermedio as redes, ao estar compostas en ambos casos tanto por consumidoras como por produtoras. Pódese destacar que o único tipo de iniciativa no que a media de persoas ocupadas no sector secundario non sería residual é o das CdC, no que representarían un 17,5%, probablemente polo carácter fundamentalmente urbano deste tipo de iniciativas, situadas en Vigo, A Coruña e Santiago de Compostela (Ver Figura 109).

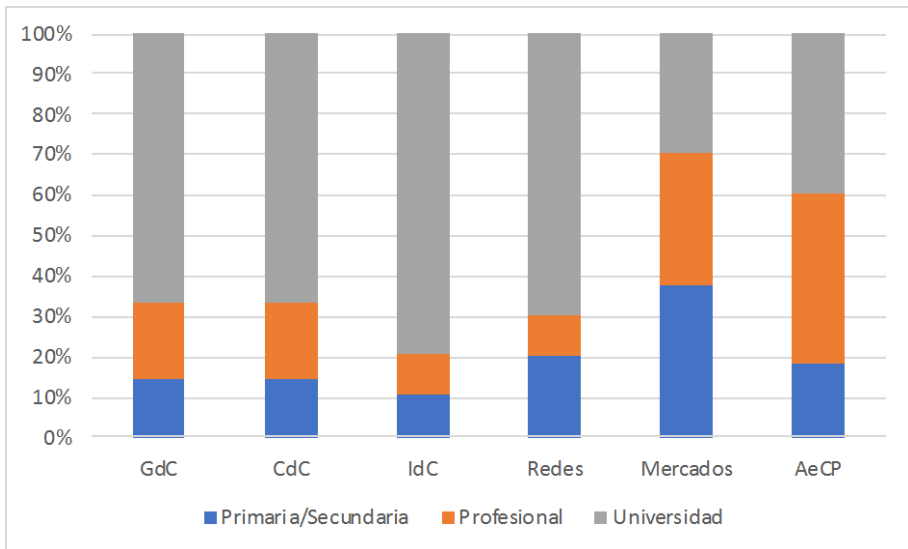
Figura 109. Distribución estimada por sector productivo de ocupación dos membros das iniciativas.

Elaboración propia.

En canto ao tipo de formación, e seguindo a mesma lóxica estimativa, no seo das iniciativas estudadas destacaríase un perfil de membros con formación universitaria, cunha media do 57,05%, seguidos polos que contan con formación de carácter profesional (23,3%). Nun sentido similar ao anterior, pódese distinguir un perfil formativo onde predominarían as titulacións superiores nas iniciativas vinculadas ao consumo e á comercialización -GdC, CdC e IdC-, ao que se sumarían tamén as dúas redes, mentres que entre as iniciativas configuradas nas súas maioría por produtoras pódese distinguir un maior predominio dun perfil máis vinculado á formación profesional, tendo tamén unha especial relevancia os niveis básicos de estudos no caso dos mercados (Ver Figura 110).

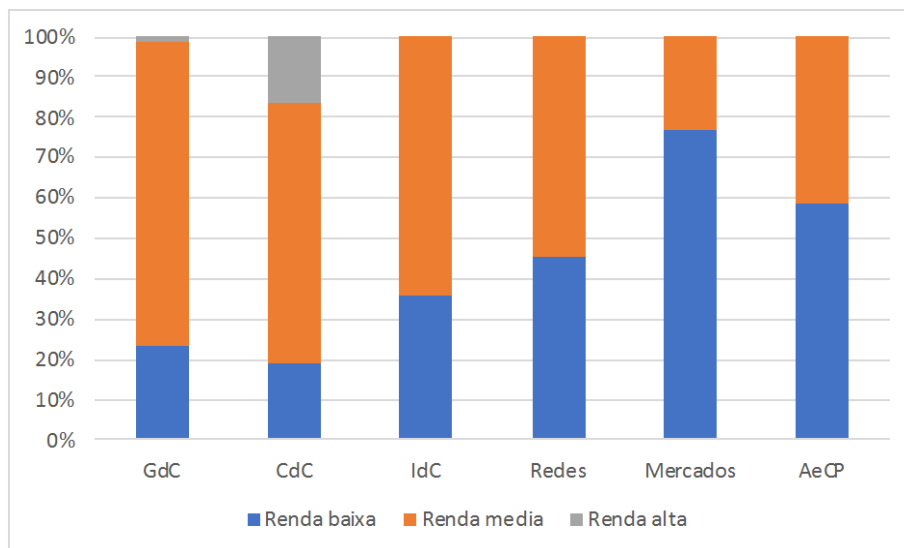
Figura 110. Distribución estimada por tipo de formación dos membros das iniciativas.

Elaboración propia.

Con relación ao perfil socioeconómico das persoas que conforman as iniciativas analizadas, a media das estimacións ofrecidas polas informantes sitúan en torno ao 59,3% as que se poderían considerar que teñen unha renda media, segundo as consideracións das respectivas informantes, mentres que un 38,5% se situaría en niveis de renda baixos. Ao igual que nos aspectos anteriores, é posible identificar diferencias entre as iniciativas compostas fundamentalmente por produtoras, que se identifican en maior medida con niveis baixos de renda -no caso dos mercados ata nun 76,4%- , e as máis orientadas ao consumo, onde predominarían as rendas medias, e incluso terían cabida niveis altos de renda no caso das CdC, cun 16,25% das participantes neste tipo de iniciativas (Ver Figura 111).

Figura 111. Distribución estimada por tipo de formación dos membros das iniciativas.

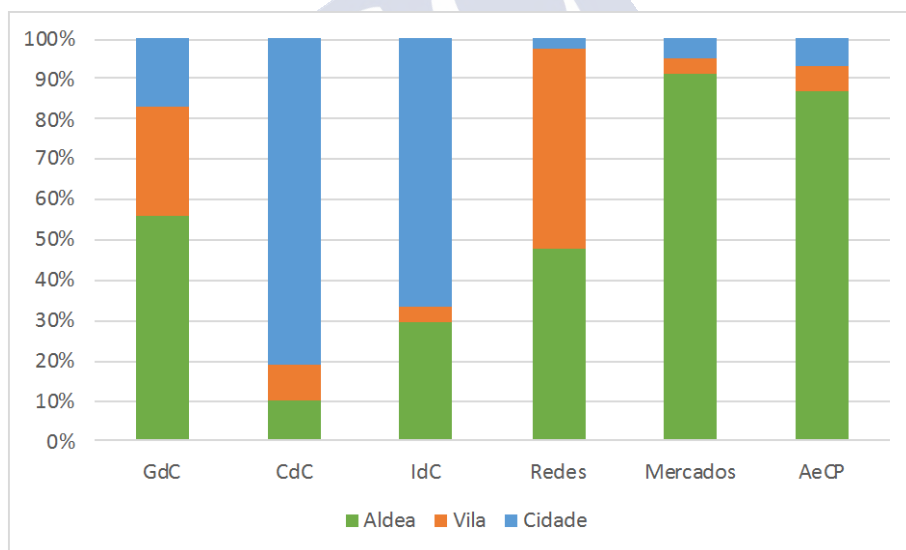

Elaboración propia.

No referido ao lugar de residencia das persoas que conforman as iniciativas, a media total do conxunto de estimacións das informantes entrevistadas sitúa ao 58,86% dos membros destas residindo en aldeas, fronte ao 23,78% que residiría en cidades e o 17,29% que o faría en vilas. Isto contrasta coa distribución territorial das iniciativas, concentradas fundamentalmente no eixo atlántico, así como coa localización das que forman parte da tipoloxía que aglutina a un maior número de membros, as CdC, en tres das sete cidades galegas. En todo caso, alén de tratarse de datos baseados nas estimacións ofrecidas polas persoas entrevistadas, cómpre tamén considerar que este tipo de iniciativas comprenden unha proporción amplamente maioritaria das persoas totais que forman parte das iniciativas estudadas, polo que de estimar as medias de xeito ponderado co número de participantes das iniciativas, estas proporcións medias variarían severamente, en especial a través do gran número de persoas que conforman as CdC, iniciativas eminentemente urbanas. Así mesmo, nos casos dos GdC, tamén depende en grande medida do que cada quen entende con respecto á categoría aldea, pois no eixo atlántico unha boa parte da poboación que habita núcleos de poboación considerados como tales aglutínase en

torno ás áreas metropolitanas e aos continuos rur-urbanos que se articulan entre estes, como vimos no epígrafe 6. En calquera caso, de novo pódese apreciar unha distinción entre os xa referidos conxuntos de tipos de iniciativas, se ben neste caso cabe observar unha excepción no caso dos GdC, cuxos membros residirían maioritariamente en aldeas (56,2%) fronte ás CdC e as IdC, nas que as persoas que as conforman habitarían fundamentalmente en contornas urbanas, nomeadamente cidades -nun 81,25% no caso das CdC-. Isto probablemente se deba á crecente proliferación de GdC en contornas e comarcas fundamentalmente rurais, como xa sinalamos no epígrafe 10. Cabe destacar tamén a relevancia da proporción de membros das iniciativas que residirían en vilas no caso das redes (50%) e, en menor medida, tamén no caso dos GdC (27,06%) (Ver Figura 112).

Figura 112. Distribución estimada por lugar de residencia dos membros das iniciativas.

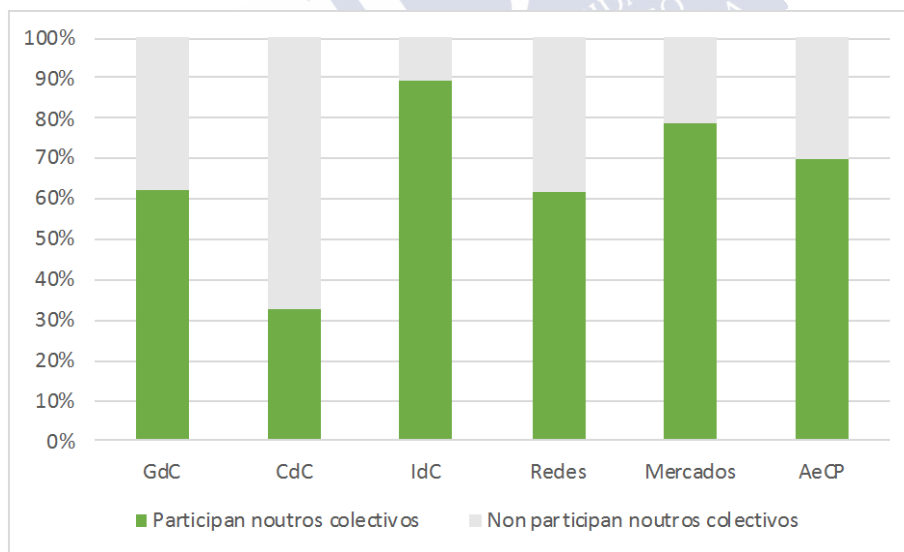

Elaboración propia.

Por último, solicitamos ás informantes unha estimación da distribución das persoas que forman parte das súas respectivas iniciativas con relación ao seu perfil de activismo, isto é, de se participan ou non noutros colectivos -do tipo que sexan- alén de formar parte da iniciativa sobre a que se está a informar. Esta cuestión xurde

pola consideración do perfil «multimilitante» asociado polo xeral ás persoas que configuran determinados tipos de iniciativas agroecolóxicas referido na literatura consultada e abordada no subepígrafe 5.5. Neste sentido, no conxunto de iniciativas, a media das estimacións situaría nun 64,6% as persoas que, alén de formar parte das iniciativas analizadas, tamén participarían noutros espazos, entidades e colectivos de carácter social ou político. A este respecto, na Figura 113 podemos observar como o perfil activista estaría presente, en maior ou menor medida, de xeito maioritario en todas os tipos de iniciativas, coa única excepción das CdC, probablemente porque nestes casos moitas das socias o serían en tanto que consumidoras dos alimentos que nelas se comercializan, mais non necesariamente presentarían unha implicación social ou política maior. En cambio, o resto de iniciativas esixen, en maior ou menor medida, un papel máis activo por parte das persoas que as conforman, o cal podería estar asociado ao feito de que tamén participasen noutros espazos de acción colectiva.

Figura 113. Distribución estimada por perfil de activismo dos membros das iniciativas.

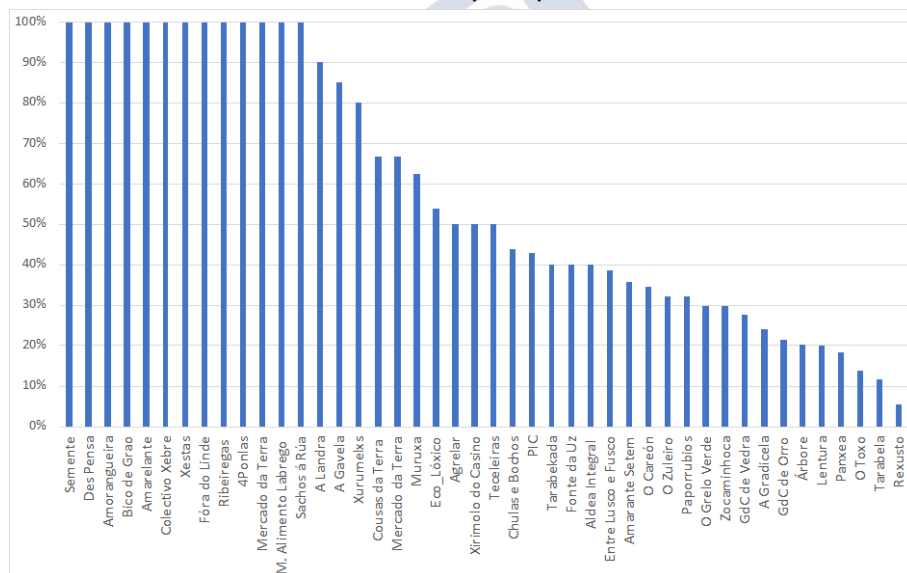

Elaboración propia.

Precisamente, con relación ao grao de implicación das persoas que configuran as iniciativas no seu funcionamento cotiá e nas súas

actividades principais, en base ao indicado polas informantes, podemos observar que o nivel de participación é moi variable. Deste xeito, atopamos dende un conxunto amplo de iniciativas (13) que contan coa implicación completa das persoas que forman parte delas, incluíndo cinco dos sete mercados, a mesma proporción tamén no caso das AeCP, tres GdC e un IdC. Por contra, podemos observar tamén nove iniciativas nas que a proporción de persoas que toman parte habitualmente da actividades principais non chegaría ao 30% (Ver Figura 114). Neste caso, dada a natureza dos datos absolutos estimados proporcionados polas informantes, as medias si que están ponderadas en relación co número total de participantes de cada iniciativa.

Figura 114. Grao de implicación das integrantes das iniciativas nas súas actividades principais.

Elaboración propia.

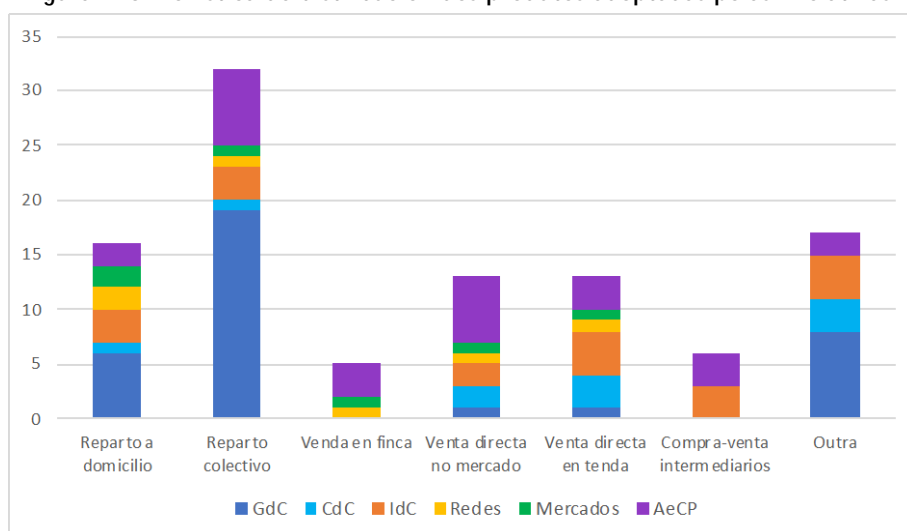
En función do tipo de iniciativa, as AeCP son as que presentan un maior índice de implicación dos seus membros (81%), que contrasta coa baixa participación que rexistrarían as CdC segundo as informantes destas iniciativas (27%). Entre estas últimas, ningunha delas excede o 36% de membros que participan habitualmente, en contraste cos mercados autoxestionados, nos que, salvo en tres casos, todas as persoas

que forman parte da iniciativa participan de maneira activa no seu funcionamento. Porén, destaca en sentido contrario o caso de *O Toxo*, que implica activamente só ao 14% das persoas que conforman esta asociación, esencialmente as produtoras, xa que o resto son «socias colaboradoras», que na súa maior parte contribúen unicamente mediante o pagamento de cotas e consumindo no mercado. Entre os GdC, unicamente cinco presentarían uns niveis de participación superiores ao 80%, destacando especialmente tres casos que presentan unha implicación total -*Semente*, *Des Pensa* e *A Morangueira*-, se ben nestas iniciativas a implicación no seu funcionamento é preceptiva, nomeadamente a través de equipos e comisións de traballo ou reparto e de rotación de tarefas. No senso contrario, ata 10 GdC presentan niveis de participación por debaixo do 50%. Entre as IdC preséntase unha grande disparidade no referido á participación dos seus membros, que vai dende a implicación completa, no caso de *Bico de Grao*, ao nivel máis baixo de todos os informados nas entrevistas realizadas, en tanto que a impulsora desta iniciativa a que se encarga por completo do seu funcionamento. Entre as AeCP cómpre destacar o contrapunto que presenta *Lentura*, cuxa nivel de implicación, segundo a persoa informante, xiraría en torno ao 20%.

Deixando xa a banda a composición das iniciativas, e con relación ás formas de loxística de distribución empregadas no seo das distintas iniciativas, a máis recorrente é a do reparto colectivo (32), seguida pola venda directa en mercados (19) e o reparto a domicilio (15). Entre os GdC destaca o reparto colectivo, practicado polo 90,5% dos casos, que tamén é practicado por todas as AeCP, debido precisamente a que, en maior o menor medida, abastecen aos GdC. A segunda estratexia loxística máis adoptada polas AeCP é a venda directa en mercado - practicada por seis dos sete casos-, que loxicamente é a empregada polo conxunto das iniciativas clasificadas como mercados de produtoras. A venda directa en tenda é practicada por catro das cinco IdC, coa excepción de *Rexusto*, así como por tres das catro CdC, coa excepción de *Zocamiñoca*, que ao non vender ao público entende que o que practica é máis ben un reparto colectivo. O reparto a domicilio é practicado dentro das dúas redes, así como por tres das cinco IdC e ata

seis GdC. As opcións de compra-venda implicando a intermediarios¹¹¹⁰ e de venda en finca presentaron adhesións minoritarias, sendo a primeira practicada por tres IdC e tres AeCP, e a segunda por tres AeCP, unha das redes e as produtoras que conforman un dos mercados. Por último, ata en 19 casos as entrevistadas sinalaron que as súas iniciativas empregan loxísticas de distribución alternativas ás contempladas nas opcións ofrecidas no instrumento, a metade destas informadas por parte de GdC (Figura 115).

Figura 115. Loxística de distribución dos produtos adoptadas polas iniciativas.

Elaboración propia.

O uso de espazos que realizan as iniciativas analizadas é enormemente diverso, particularmente entre os empregados para toma de decisións -dende locais e centros sociais, a baixos e domicilios particulares, escolas, espazos públicos, bares ou mesmo espazos de carácter dixital, co emprego de aplicacións de mensaxería instantánea-, a distribución de produtos -mercados, tendas, locais, baixos e domicilios particulares- e a xestión loxística -locais, almacéns, «trastendas», invernadoiros, baixos e domicilios particulares-. Entre as

¹¹¹⁰ Por exemplo, produtoras que venden os produtos a comercios ou outros actores que asumen funcións de intermediarios na cadea agroalimentaria ou iniciativas vinculadas á comercialización de alimentos - IdC e algunhas CdC- que compran produtos a provedores externos para revender eses produtos.

iniciativas de maior carácter produtivo -as AeCP, pero tamén os mercados e as redes-, cómpre salientar tamén a grande diversidade de espazos empregada para a produción -en 22 casos- e, en menor medida, para a transformación -en 13 casos-, que inclúen fincas, hortas, granxas ou invernadoiros con respecto á produción, e obradoiros e casas particulares, fundamentalmente, no referido á transformación.

En canto ao tipo de produtos elaborados, distribuídos ou consumidos a través das iniciativas analizadas, os máis frecuentes son as froitas (44), en 32 casos tanto frescas como transformadas, en nove só en fresco e unicamente en tres casos en forma de transformados -marmeladas, zumes, etc.-. O segundo tipo de alimentos máis frecuentes entre os manexados polas iniciativas analizadas son os cereais (43), en 30 ocasións tanto frescos -en gran- como transformados -fariñas, pan, pastas, etc.-. Tras estes dous tipos, destacan tamén as hortalizas e as legumes, ambas manexadas por 42 das iniciativas analizadas, aínda que cunha maior frecuencia tanto en fresco como en transformado no caso das hortalizas, en 32 dos casos, fronte ás legumes, en 21 dos casos. Entre os alimentos menos traballados polas iniciativas podemos observar as carnes e os peixes e mariscos, ambos tipos presentes en 21 dos casos estudados (Ver Táboa 86).

Táboa 86. Alimentos producidos, distribuídos ou consumidos a través das iniciativas analizadas.

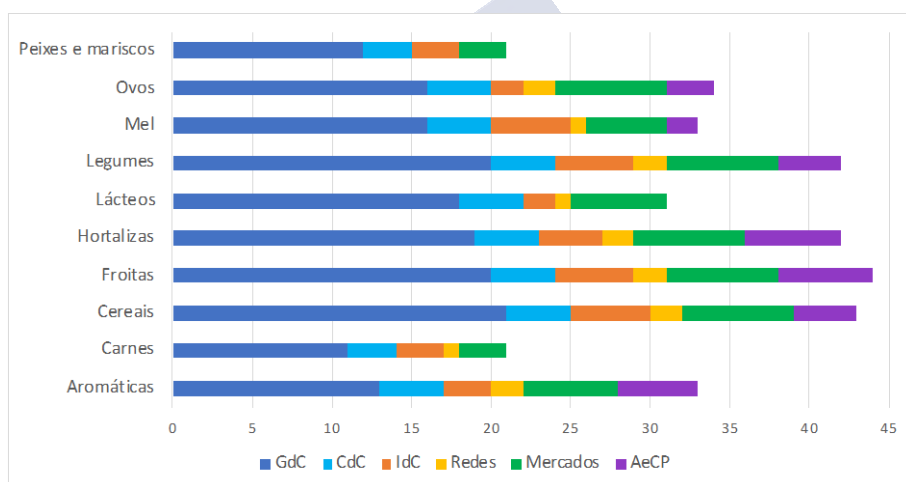
	Aromáticas	Carnes	Cereais	Froitas	Hortalizas	Lácteos	Legumes	Mel	Ovos	Peixes e mariscos
Non consume	13	25	3	2	4	15	4	13	12	25
Frescos	8	9	3	9	11	2	19	16	18	
Transformados	8	4	10	3	3	8	2		1	18
Frescos e Transformados	17	8	30	32	28	21	21	17	15	3
TOTAL	33	21	43	44	42	31	42	33	34	21

Elaboración propia.

Deste xeito, as froitas están presentes en todas as iniciativas analizadas, salvo no caso dun GdC e un AeCP, os cereais teñen como

excepción a tres AeCP, as hortalizas a dous GdC, unha IdC e unha AeCP e as legumes a un GdC e tres AeCP. Por outra banda, as carnes están presentes e son consumidas en fresco en sete GdC e dous CdC; como transformados -embutidos, salgadas, etc.- nun GdC, un CdC, unha IdC e un dos mercados; e tanto en fresco como en transformado en tres GdC, dous IdC, unha das redes e dous dos mercados. En canto aos peixes e mariscos, son consumidos tanto en fresco¹¹¹¹ como en transformado por tres GdC e unicamente como transformado -fundamentalmente conservas- en nove GdC, tres CdC, tres IdC e tres mercados (Ver Figura 116).

Figura 116. Alimentos producidos, distribuídos ou consumidos por tipo de iniciativa.

Elaboración propia.

Así mesmo, alén dos produtos alimentarios, ata 36 das iniciativas analizadas inclúen tamén produtos non alimentarios entre os produtos intercambiados, incluíndo 18 GdC, as catros CdC, as cinco IdC, seis do sete mercados, unha das redes e unicamente dous AeCP. Entre estes produtos, destacan os de cosmética e hixiene -en 35 casos-, mentres que os téxtiles e as artesanías aparecen unicamente en 12 e 11 dos casos, respectivamente. Cómpre indicar que en 18 casos se apuntaron outros produtos non alimentarios non incluídos nas categorías previstas no

¹¹¹¹ En fresco, habitualmente de pesca artesanal -a *Mar de Lira*- ou mercado directamente a pescadores de lonxas próximas.

instrumento, entre os que se recolleron: suplementos alimenticios, distintos tipos de servizos, papel hixiénico, outros produtos de hixiene íntima ou infantil, produtos de limpeza do fogar, xoguetes, velas, plantóns, ferramentas, abonos orgánicos, plantas ornamentais e de xardín, libros e papelería en papel reciclado -calendarios, axendas- ou mesmo enerxía eléctrica¹¹¹² e produtos de segunda man.

Por outra banda, en 25 casos as informantes declararon que dentro das súas iniciativas teñen lugar formas de intercambio de bens e servizos sen mediación monetaria corrente, fundamentalmente en forma de troco ou mediante moeda social, particularmente frecuente entre os mercados e as redes -en todos os casos destas dúas categorías-, seguidos das AeCP -en catro dos sete casos- e as CdC -en dous dos catro casos-, así como tamén son practicadas por oito GdC e dúas IdC.

En canto aos sistemas de garantía, 44 iniciativas baséanse, canto menos en parte, nas relacións de confianza, mentres que en 35 se producen e/ou consumen produtos certificados polo CRAEGA, en 27 consúmense produtos certificados por outras entidades oficiais do Estado español e en 15 por entidades internacionais, sexan ou non da UE. O SPG tamén é empregado por 15 das iniciativas analizadas, segundo as informantes, entre as que, a banda obviamente de *A Gavela*, se inclúen catro mercados, catro GdC, tres CdC, dúas AeCP e unha IdC, se ben nalgúns casos apúntase que o practican de maneira informal, mediante visitas a fincas e relacións estreitas entre consumidoras e produtoras.

Así mesmo, en 17 casos as informantes declararon incluír tamén produtos non ecolóxicos ou convencionais¹¹¹³ entre os alimentos producidos, distribuídos ou consumidos na iniciativa, en 10 casos de xeito esporádico, en 5 de maneira minoritaria, nun caso dun xeito equilibrado cos produtos ecolóxicos e noutro de forma maioritaria,

¹¹¹² Algunhas das iniciativas aquí analizadas son colaboradoras da cooperativa de consumidoras e usuarias de enerxía *Nosa Enerxía* (ver <https://www.nosaenerxia.gal/> [Revisado o 18 de maio de 2021]).

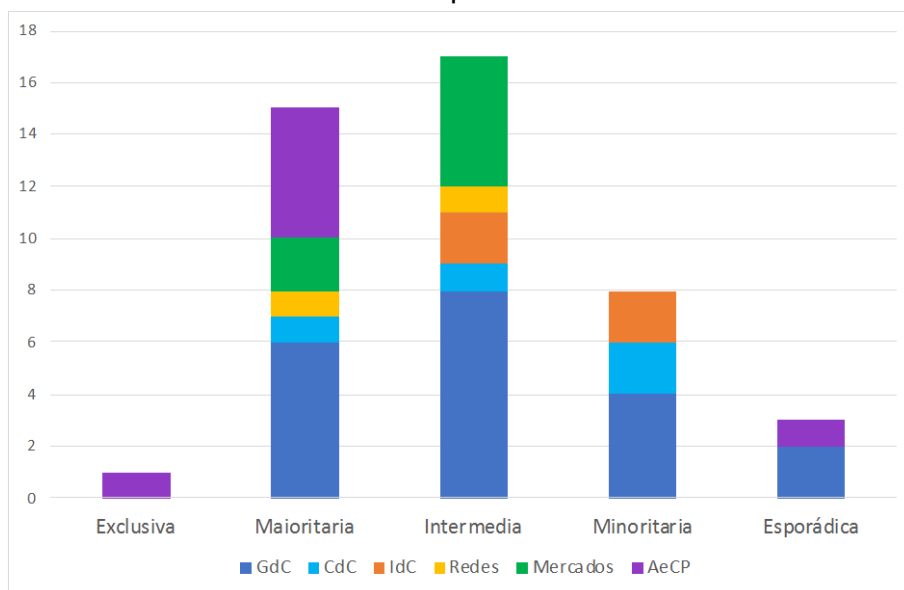
¹¹¹³ Cómpre indicar que, neste caso, a limitación da denominación «ecolóxico» aos alimentos certificados por unha entidade reguladora oficial ten influído na resposta ao ítem correspondente (nº 20), en tanto que algunhas iniciativas o entenden deste xeito, mentres que outras, máis afíns a posicións agroecolóxicas críticas, estenden a consideración de «ecolóxico» aos alimentos producidos baixo manexos agroecolóxicos, con ou sen certificado.

tratándose neste último caso do *Mercado de Alimento Labrego*, no que se distingue entre produtos ecolóxicos -certificados- e labregos, producidos localmente polas produtoras que practican a venda directa no mercado, baixo manexos sustentables e tradicionais, aínda que sen certificar. As iniciativas que máis inclúen este tipo de produtos son as CdC, en tres dos catro casos, se ben o fan de xeito esporádico (2) ou minoritario (1), seguidas polas IdC, en tres dos cinco casos, alén de sete GdC. En todo caso, en todas estas iniciativas aplícanse outros criterios alternativos, como a proximidade, a accesibilidade, a confianza, os manexos sustentables, a frescura e as prácticas artesanais -no caso do peixe, por exemplo-, o carácter caseiro -nos ovos, viño ou licores- ou outros criterios de carácter social ou ético.

Alén deste caso en concreto, as persoas entrevistadas afirmaron que as súas iniciativas teñen establecido criterios xerais para os produtos que manexan e as canles de comercialización que empregan en 45 dos casos. En 43 destes casos os criterios refírense á distancia, optando preferentemente pola proximidade, sempre que resulte posible. En canto á tempada, en 29 casos afirmou-se que se tiña establecido como criterio estrito, mentres que en 12 se aplica con certa flexibilidade. Con relación ao uso de variedades locais, unicamente no caso dunha iniciativa declarouse incluír este criterio de maneira estrita -a AeCP *Amarelante*-, mentres que en 21 casos o integran con flexibilidade. Por último, en canto ao prezo, 26 iniciativas avogan por establecer prezos xustos, en seis casos un prezo xusto á vez que económico e en cinco procúranse sobre todo prezos económicos -catro GdC e unha CdC-.

En canto ao nivel de abastecemento alimentario, en 17 casos declárase que as persoas que forman parte da iniciativa se abastecen de alimentos a través desta dun xeito «intermedio», combinando con outras canles de consumo, en 15 de maneira «maioritaria» e en oito de forma «minoritaria», mentres que só en tres casos o fan de xeito «esporádico» e unicamente nun de forma «exclusiva» (Ver Figura 117).

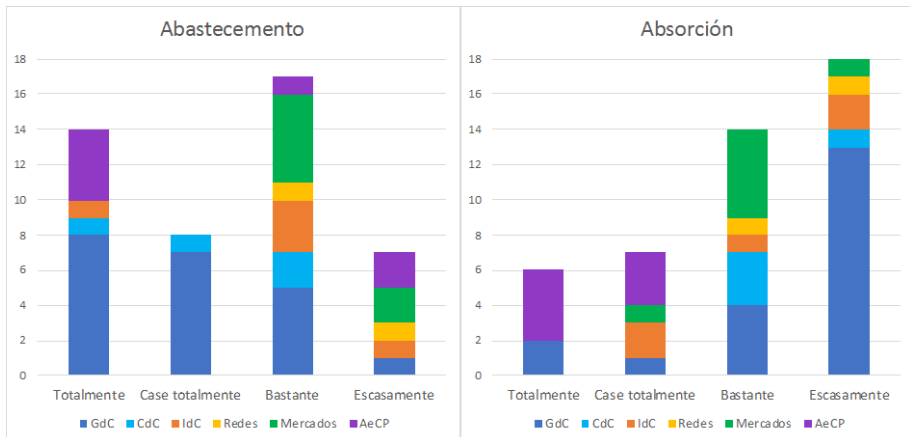
Figura 117. Forma de abastecemento alimentario a través da iniciativa segundo tipo.

Elaboración propia.

Ao demandar en que medida as produtoras abastecen ás consumidoras a través da iniciativa, en 17 casos afirmouse que «bastante», mentres que en 14 «totalmente», sendo unicamente 7 casos nos que se afirmou que a oferta das produtoras era «escasa». Por contra, ao preguntar en que medida as consumidoras absorbían a produción das produtoras, en 18 casos sinalouse que o nivel de absorción do produto era «escaso» e en 14 «bastante», pero unicamente en seis casos indicouse que isto acontecía «totalmente» (Ver Figura 118). Deste xeito, aínda que cómpre considerar que esta distribución se basea unicamente nas apreciacións das persoas informantes, en conxunto, a tendencia apunta á existencia de iniciativas de consumo polo xeral ben abastecidas, pero que están lonxe de absorber a produción de alimentos existente.

Figura 118. Abastecemento das consumidoras fronte á absorción da produción das produtoras.

Elaboración propia.

Alén das relacións máis directas e estables establecidas entre consumidoras e produtoras, dentro das iniciativas estudadas, estas recorren a provedores externos en 40 dos casos analizados, mentres que as que non o fan son fundamentalmente os mercados -en cinco casos¹¹¹⁴- e unha das AeCP. Entres as que si o fan, en 33 recórrese a provedores externos de ámbito estatal, en 30 de ámbito galego ou mesmo local, e en 26 a provedores de carácter internacional, na maior parte con relación aos produtos de Comercio Xusto, pero tamén coa compra de produtos procedentes de Portugal -aceite, cítricos, etc.-.

En último lugar, entre as medidas para evitar ou reducir envases plásticos que empregan as iniciativa analizadas -en 44 casos-, 34 fan uso de formatos a granel, 32 empregan bolsas reutilizables, 27 reutilizan botes de vidro, 23 bolsas de papel e 17 caixas de cartón. Así mesmo, alén das opcións predefinidas, en 31 casos informouse de prácticas alternativas para a redución de residuos, como: a devolución de envases ás produtoras ou provedores, o pedido de grandes cantidades en envases o máis grandes posibles para repartir entre as consumidoras -no caso de

¹¹¹⁴ En tanto que en todas as iniciativas de mercados de produtoras a prohibición da revenda é un criterio fundamental. Neste sentido, a única iniciativa clasificada na categoría de mercados que recorre a provedores externos é *Sachos á Rúa*, mais o fai no marco dos pedidos que se fan dende os GdC que tamén integran a asociación.

pasta, arroz, legumes, etc.-, o uso de fiambreiras para o peixe fresco, a reutilización de todo tipo de envases -alén dos botes-, o uso de caixas pregables reutilizables, carros e bolsas de tea para as legumes, a preferencia por materiais biodegradables, a práctica da compostaxe de restos orgánicos, o ofrecemento de descontos ás consumidoras por traer o propio envase -no caso dalgunhas CdC e IdC-, o uso de selos para evitar etiquetas ou adhesivos, a venda ou ofrecemento de bolsas de tea ás consumidoras -nalgúns CdC, IdC e nalgúns mercados-, a realización de pedidos conxuntos entre varias iniciativas para reducir os impactos do transporte, e, en xeral, como criterio á hora de distribuír os produtos -no caso das produtoras- ou de seleccionar os produtos a consumir e os provedores -no caso das consumidoras-.

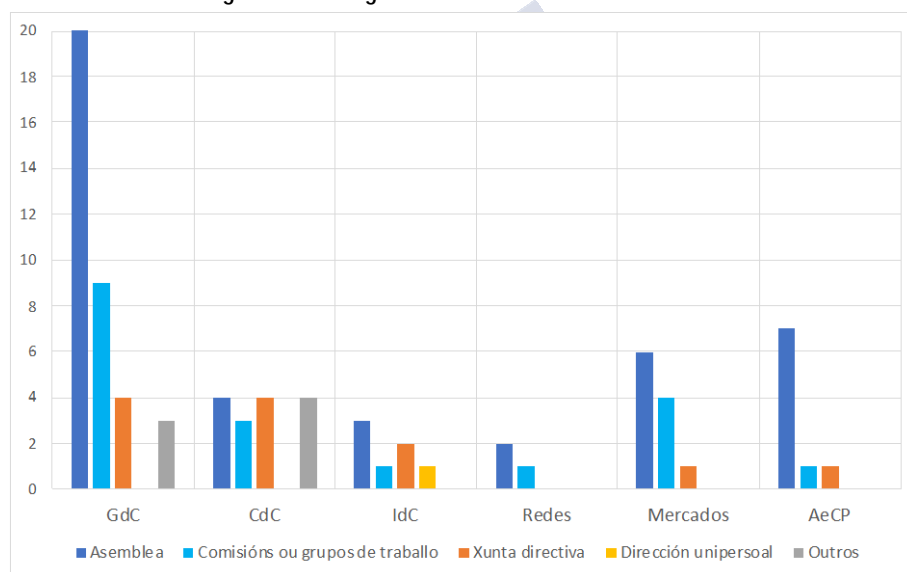
13. PARTICIPACIÓN, ARTICULACIÓN E COOPERACIÓN

A continuación abordamos as cuestións relativas ás formas de participación e organización interna que presentan as iniciativas agroecolóxicas analizadas, así como as relacións de articulación e cooperación que establecen entre elas e con outras entidades sociais e institucións públicas. Para tal efecto, exploramos os ítems recollidos a través da terceira dimensión na que se estrutura o instrumento de recollida de datos empregado.

Deste xeito, en canto ao modelo de gobernanza preguntamos ás informantes acerca dos órganos de xestión das súas respectivas iniciativas. Neste sentido, en 42 dos casos as iniciativas réxense a través dunha asemblea, mentres que en 19 tamén contan con comisións ou grupos de traballo para as decisións máis operativas, temas concretos, tarefas loxísticas, de xestión, pedidos, etc. Así mesmo, parte das iniciativas formalmente constituídas -12 casos- empregan a xunta directiva como un órgano reitor funcional, alén do seu carácter formal, mentres que se da un único caso no que a dirección é unipersoal, como é *Rexusto*, no que como xa dixemos, é unha persoa a que coordina e xestiona a actividade da iniciativa. Alén das opcións previstas, sete iniciativas presentan formas alternativas de xestión (Ver Figura 119). Neste sentido, resulta particular o caso de *Eco_Lóxico*, que conta cunha «eco-equipa», conformada por tres socias máis a persoa contratada para

a xestión do GdC. O *GdC de Vedra* emprega unha aplicación dixital de mensaxería instantánea como medio para a toma de decisións, mentres que no *GdC de Orro* destácase a emerxencia de liderados orgánicos para abordar asuntos ou situacións concretas. Entre as CdC, de *Árbore* destácase a función do socio-traballador na xestión da tenda, de *Panxea* a celebración de reunións mensuais abertas para tratar o devir do proxecto, de *Zocamiñoca* a coordinadora como espazo aberto ás socias que queiran participar e o «zoquelarre» como asemblea aberta de carácter máis frecuente, mentres que en *Aldea Integral* destaca o modelo autoxestionado da súa horta.

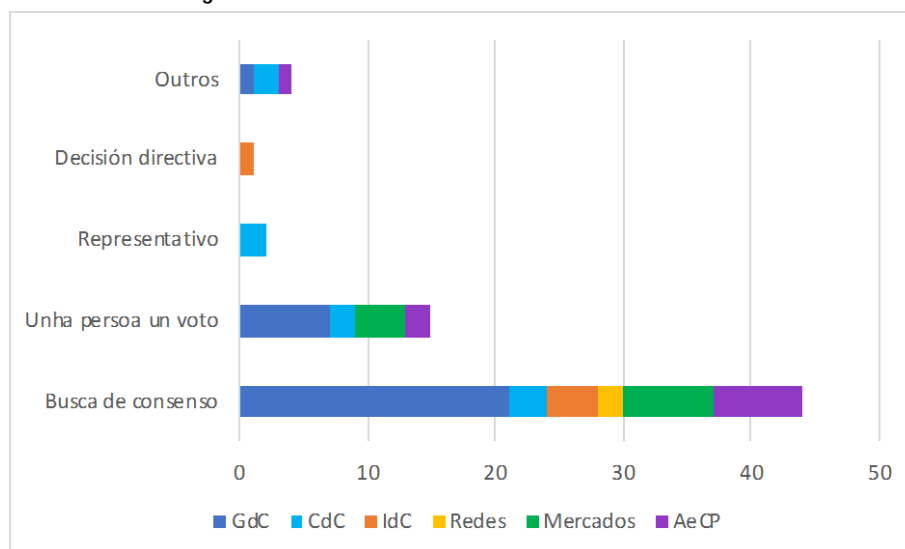
Figura 119. Órganos de xestión das iniciativas.

Elaboración propia.

En canto aos procedementos de toma de decisións, en 44 das iniciativas procúrase chegar a consensos, mentres que en 15 recórrase ao mecanismo de «unha persoa -ou unidade de consumo-, un voto»: en sete GdC, catro mercados, dúas CdC e dúas AeCP. En dúas CdC faise uso da toma delegada de decisións mediante postos representativos, mentres que unicamente no caso de *Rexusto* teñen lugar as tomas de decisión de carácter directivo (Ver Figura 120).

Figura 120. Procedementos de toma de decisións.

Elaboración propia.

Neste sentido, en 15 das iniciativas analizadas realízanse tomas de decisións conxuntas entre diferentes perfís con distintas funcións na cadea agroalimentaria -produción, comercialización, consumo, etc.-, sobre a planificación da produción de alimentos, acontecendo no caso de cinco das sete AeCP, en dúas das catro CdC, en sete GdC e nunha das IdC. A este respecto, cómpre salientar a tríade conformada polos GdC *Semente* e *Xurumelxs*, localizados na cidade de Ourense, e a AeCP *Fóra do Linde*, situada en Allariz, entre os cales, alén dun compromiso estable a longo prazo e do pago por adiantado mediante cotas fixas, independentemente da produción e da cantidade e diversidade de alimentos que compoñen as cestas pechadas quincenais, que pode variar ao longo do ano, en función da tempada, desenvolven un sistema de consulta baseado na aplicación de cuestionarios cada tempada ás consumidoras para coñecer as súas consideracións sobre a calidade e a cantidade do produto e as súas demandas, a modo de retroalimentación. Deste xeito, no modelo que consideramos máis próximo ao da ASC de entre os analizados, as produtoras de *Fóra do Linde* poden planificar os cultivos en función de previsións axustadas a unha demanda fixa e

aplicar correccións ao longo do ano en función do fluxo de comunicación coas consumidoras.

Así mesmo, 16 iniciativas toman decisións conxuntas no sentido antes referido mais con relación ao establecemento de prezos, mentres que dúas o fan con certos matices. Por exemplo, *Zocamiñoca* faíno unicamente coas produtoras máis próximas, establecendo prezos fixos por tempada, mentres que *Bico de Grao* trata de unificar os prezos cos provedores de produto fresco.

Noutra orde, 15 das iniciativas están integradas á súa vez por outras iniciativas, proxectos ou entidades. Así o conciben seis dos sete mercados, tres das catro CdC, dúas IdC, dous GdC, a AeCP *Fóra do Linde* -con relación á ao desenvolvemento do seu modelo próximo á ASC- e a rede *A Gavela* (Ver Táboa 87).

Táboa 87. Iniciativas que integran outras iniciativas, proxectos ou entidades no seu seo.

Tipo	Iniciativa	Iniciativas que integra
GdC	PIC	Produtoras e provedoras: <i>A Feita, Alacena do Ulla, Cousas da Terra...</i>
GdC	Des Pensa	<i>Comando Ghinchas</i> (colectivo de acción e conciencia social)
CdC	Aldea Integral	GdC -conformado por 33 persoas- para o consumo de produtos básicos a prezo de custo a cambio de 12h de traballo na cooperativa; horta autoxestionada
CdC	Zocamiñoca	Millo Miúdo (socia de Zocamiñoca): consumo de fresco e outros produtos como grupo.
CdC	Árbore	Unha escola de cociña, <i>A Cova dos Ratos</i> (centro social con comedor colectivo) e <i>Argalab</i> (laboratorio artístico)
IdC	Bico de Grao	GdC xestionado polas socias da cooperativa e composto por consumidoras
IdC	Rexusto	Outros proxectos doutras socias da CTA <i>Arquipélagos: Cesta Fresca</i> e un de cosmética artesá
Rede	A Gavela	<i>Des Pensa, Árbore, A Horta do Cadaval, Verxel de Coiro, Limones Molones, Recuncho Verde, Froitas de casa...</i> ¹¹¹⁵

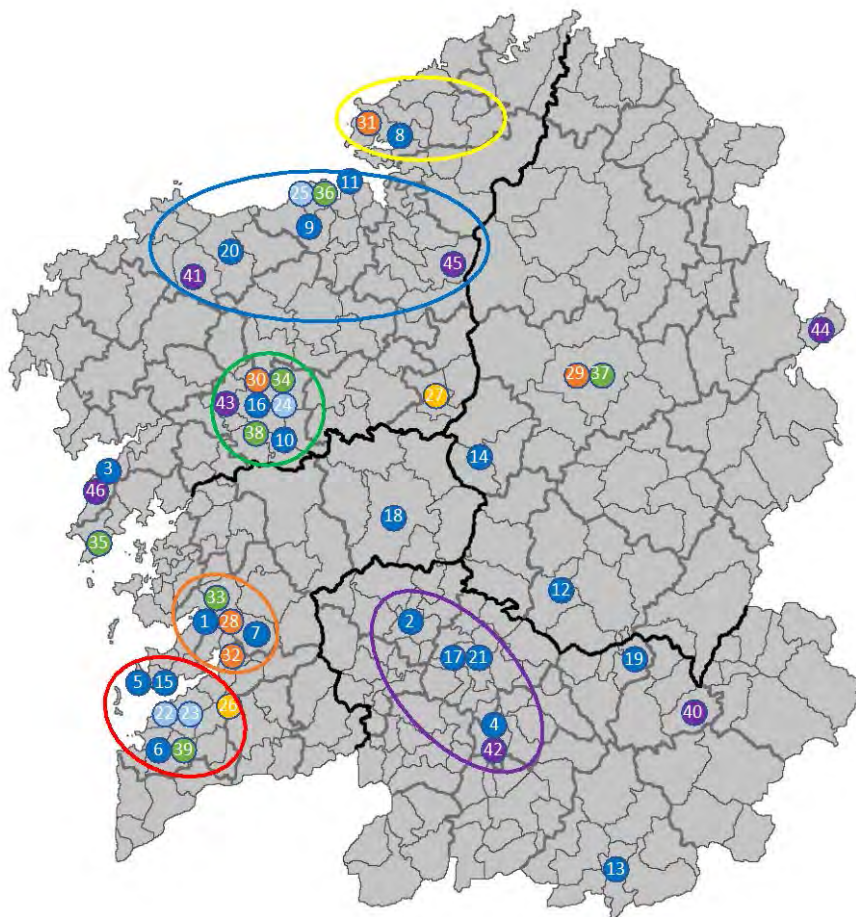
¹¹¹⁵ Na páxina de *A Gavela* ofrécese unha relación actualizada das iniciativas que a compoñen. Ver <https://agavelaspg.org/productores/> [Revisado o 18 de maio de 2021].

Mercado	Entre Lusco e Fusco	<i>Burbullas de Sol, Lentura, Abelleiro, A Fieita/Black Enma, Horta de Dolores, Alacena da Ulla, Maureen, María Cereixa...</i>
Mercado	Mercado de Alimento Labrego	<i>Cervexas Meiga</i>
Mercado	Labrega Natura	<i>Colectivo Xebre, Granxas de Lousada...</i>
Mercado	O Toxo	<i>A Gavela, Des Pensa, CMVMC de Couso (Gondomar)</i>
Mercado	4Ponlas	<i>Pandarán, A Cabrita da Colá, María Cereixa, Alcrique, A hortiña de Estela...</i>
Mercado	Mercado da Terra (L)	<i>Millo e Landras, Pita Sana, SenSucre, Ribeiregas...</i>
AeCP	Fóra do Linde	<i>GdC Xurumelxs e Semente (relación de compromiso estable)</i>

Elaboración propia.

Con respecto da articulación e coordinación externa das iniciativas, en 44 dos casos estas presentan relacións de colaboración con outras iniciativas agroecolóxicas. Unicamente dous GdC non indican ningunha relación neste sentido: *Muruxa* e *Tarabelada*. Entre o resto de iniciativas entretécese unha densa rede de relacións, tanto entre as aquí analizadas como con outras que quedaron fóra da mostra. Se ben a análise en detalle desta rede resérvase para unha abordaxe máis participada a través do proceso co-investigación previsto na etapa posdoutoral, podemos avanzar aquí que se teñen identificado seis áreas cunha especial densidades de relacións (Ver Figura 121), tanto entre as iniciativas aquí estudadas como con outras non integradas na mostra, fundamentalmente proxecto produtivos e outras iniciativas agroecolóxicas coas que non resultou posible concertar unha entrevista. En certa medida, estes centros de especial densidade foron dinamizados por algunhas iniciativas pioneiras: *Árbore* no caso das comarcas de Vigo e do Morrazo, *Amarante Setem* na de Pontevedra, *Panxea* e *Eirado* na de Santiago, *Zocamiñoca* na de A Coruña, Betanzos e Bergantiños, *A Xoaniña* na de Ferrol ou *Semente* na de Ourense e circundantes .

Figura 121. Áreas de especial densidade de relacións entre iniciativas agroecolóxicas.

Elaboración propia.

Por outra banda, 26 das iniciativas analizadas forman parte actualmente de espazos de coordinación máis amplos. Ata 21 delas fano en redes, espazos de articulación nos que participan as catro CdC, catro das cinco IdC, cinco GdC, catro mercados e *A Gavela*, que, xunto co *Mercado da Terra* de Lugo, forma parte da rede estatal de SPG. Outras redes referidas polas informantes das que participan as iniciativas analizadas son *O Rural Quere Xente*, a *Cooperativa Integral Galega* -coordinadora de moedas sociais-, unha rede de GdC conformada na

provincia de Pontevedra a partir da súa participación na xa referida *Mostra do Posible*, a tamén amentada *Rede Galega de Sementes*, *Espazo Coop*, a rede de *cooperativas galegas*, a *Coordinadora Galega de ONG-D*, a xa referida *Rede Galega de Consumo Consciente e Sostíbel*, a rede da *Reserva da Biosfera Mariñas Coruñasas*, *REAS Galicia*, a *Asociación de Cooperativas Agrarias de Galicia* (AGACA), *Cousas de Raíces*, redes configuradas en torno a servizos como a banca ética -*Fiare*, *Coop57*- e o subministro enerxético -*Nosa Enerxía*- ou a rede de mercados autoxestionados referida no subepígrafe 9.1.1. Así mesmo, rexistráronse seis iniciativas que participan en proxectos máis amplos, cinco que forman parte de plataformas e catro de federacións, mentres que nove indicaron outros espazos de articulación e/ou coordinación nos que participan.

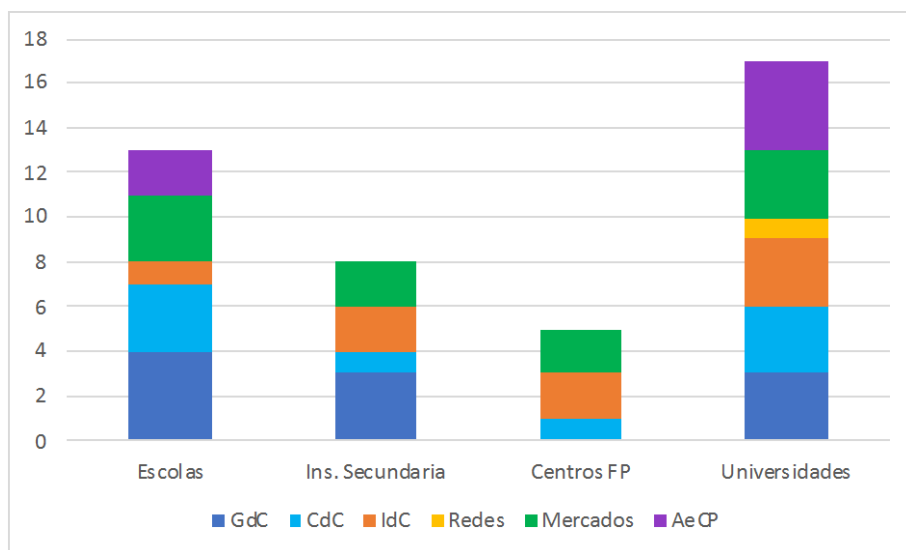
Nesta mesma liña, en 37 dos casos estudados, as persoas informantes sinalaron que as súas iniciativas colaboran con outros tipos de colectivos ou entidades sociais, alén da súa relación con iniciativas agroecolóxicas antes referida. Deste xeito, 28 iniciativas fano con asociacións, nove con ONG e sindicatos e dúas con partidos políticos. Así mesmo, en 19 casos indicouse a relación das iniciativas con outros tipos de entidades sociais non comprendidas entre as opcións previstas no instrumento.

No mesmo sentido, máis da metade das iniciativas (25) mantén relacións de distinta índole con diferentes Administracións Públicas, destacando especialmente as de ámbito municipal, con 23 casos, seguidas polas que teñen mantido algún tipo de relación coa Administración Autonómica (9) ou coas correspondentes Deputacións (3). Cómpre indicar que estas relacións van dende a participación en proxectos, o establecemento de convenios, a cesión de uso de espazos públicos ou a organización de eventos e actos públicos á recepción de axudas ou subvencións, entre outras.

Por último, no caso de 27 iniciativas, as informantes afirman ter mantido colaboracións con institucións educativas ou académicas. Entre elas, 13 fixérono con escolas, oito con institutos de secundaria, seis con centros de formación profesional e ata 17 con universidades. Entre estas últimas destaca a Universidade de Vigo, referida en oito

casos, a Universidade de Santiago de Compostela, en cinco, e a Universidade da Coruña, en dous. En canto ao tipo de iniciativas que manteñen estas colaboracións, destacan as catro CdC, catro das cinco IdC, cinco dos sete mercados, catro das sete AeCP, unha das redes e ata nove GdC (Ver Figura 122).

Figura 122. Colaboracións das iniciativas con institucións educativas e académicas.

Elaboración propia.

Entre estas colaboracións, destaca, no caso das escolas, o ofrecemento de charlas -sobre agricultura ecolóxica, Comercio Xusto, Economía Social e consumo responsable, ecolóxico e local-, a organización de visitas aos espazos das iniciativas -hortas, fincas, instalacións, mercados-, o desenvolvemento de hortas escolares ecolóxicas e campos de ensaio, a realización de obradoiros sobre plantado e sementado, a organización de catas de produtos, o uso das escolas como puntos de encontro e recollida de pedidos -GdC formados por nais e pais de escolares- e, incluso, hai dous casos de GdC nos que contan cunha escola como unidade de consumo colectivo. Con relación aos institutos de educación secundaria destaca o ofrecemento de charlas, formacións e obradoiros -de visibilización das iniciativas e sobre consumo responsable, Economía Social ou igualdade de xénero-

ou o desenvolvemento de hortas ecolóxicas educativas. En canto aos centros de formación profesional, salientase a organización de cursos, o ofrecemento de charlas e formacións -sobre comercialización de alimentos, Economía Social ou consumo responsable-, a recepción de visitas formativas a fincas e instalacións, o acollemento de alumnado en prácticas ou o subministro a centros como consumidor colectivo. Por último, con respecto ás universidades, pódese salientar a organización ou participación en charlas, formacións e xornadas, sobre proxectos colectivos, Agroecoloxía, Comercio Xusto, SobA ou Economía Social, a presentación das iniciativas, a participación no Congreso Internacional de Agroecoloxía, a participación en mercados de economía social ou a mostra de produtos no marco dunhas xornadas, a participación en proxectos de investigación ou extensión universitaria sobre o fomento de modelos de vida sustentable, economía circular ou SPG, o establecemento de convenios de colaboración, a organización de campos de traballo e a recepción de bolseiros de colaboración ou mesmo a colaboración con alumnado nas súas actividades e traballos.

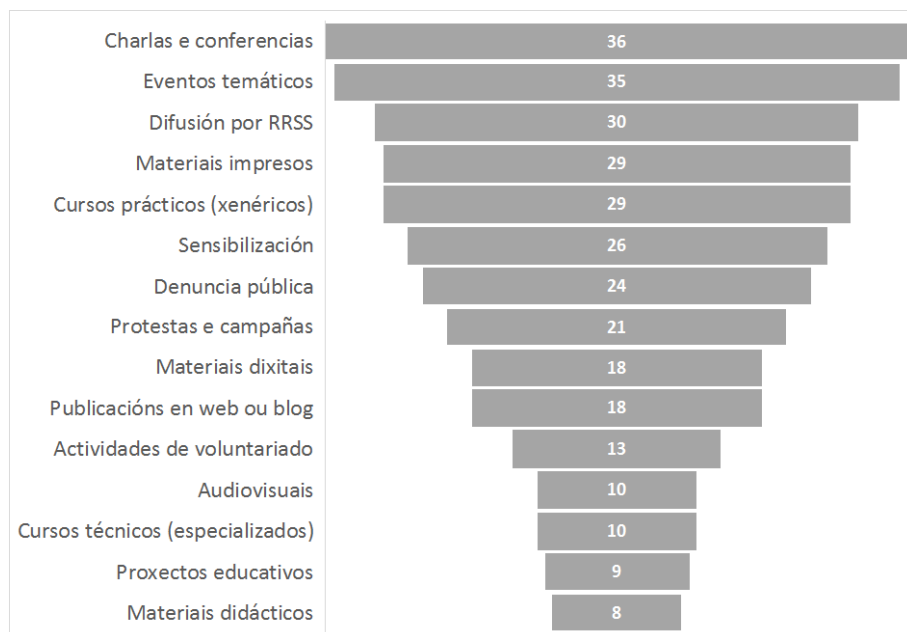
14. DIMENSIÓN SOCIOEDUCATIVA

Precisamente neste punto exploramos en maior profundidade a dimensión socioeducativa desenvolvida polas iniciativas analizadas, en base aos ítems contidos na cuarta dimensión do instrumento de recollida de datos.

En primeiro lugar, solicitamos ás informantes que indicasen as actividades socioeducativas que eventualmente puidesen estar a desenvolver dende as súas iniciativas en torno a quince categorías preestablecidas, ofrecendo ao final a opción de «outras» para recoller actividades non comprendidas polas opcións previstas no instrumento. O tipo de actividade que máis iniciativas estarían a practicar é a organización ou ofrecemento de charlas e conferencias -en 36 dos casos-, seguido pola organización ou participación en eventos temáticos (35) e a difusión de información por RRSS (30). As que menos, a elaboración de materiais didácticos (8), o desenvolvemento de proxectos educativos estruturados (9) e o ofrecemento de cursos técnicos ou especializados, xunto coa edición e publicación de

audiovisuais -vídeos, podcast, cuñas de radio, participación en medios radio-televisivos, etc.-, ambas con 10 casos respectivamente (Ver Figura 123).

Figura 123. Tipos de actividades realizadas polas iniciativas por frecuencia de casos.

Elaboración propia.

Deste xeito, en 29 iniciativas estaríanse a editar materiais impresos -folletos, carteis, publicacións, etc.- para visibilizarse e difundir as súas actividades ou temas de interese. Esta práctica estaría a ser desenvolvida polas catro CdC, seis dos sete mercados, trece GdC, tres IdC, dúas AeCP e unha das redes. Concretamente, as iniciativas sinalaron: a edición de folletos, dípticos e trípticos informativos ou divulgativos, para presentar as propias iniciativas, os seus produtos ou abordar temas asociados -sustentabilidade ambiental, feminismos, agricultura ecolóxica, nutrición, cooperativismo-, talonarios para o intercambio de moeda social, adhesivos para establecementos colaboradores, *dossiers*, carteis para anunciar actividades, feiras e eventos organizados, para divulgar temas como os devanditos ou convocar reunións abertas á cidadanía, traducións ao galego de

documentos de interese, cómics -por exemplo, sobre Comercio Xusto-, publicación de artigos en medios escritos -*Diagonal*, *O Salto*, *Soberanía Alimentaria*, *Biodiversidad y Culturas*-, contos infantís, a edición dunha revista de artigos de opinión, pancartas, calendarios, colaboración en capítulos de libros. A periodicidade de realización deste tipo de actividades foi fundamentalmente puntual -en 22 casos-, aínda que cinco iniciativas as practican cunha regularidade mensual.

Analogamente, en canto á edición de materiais dixitais, foron 18 as iniciativas as que afirmaron realizar actividades neste formato: catro dos sete mercados, dúas das catro CdC, unha das redes, oito GdC, dúas IdC e unha AeCP. Tratouse fundamentalmente de versións dixitais de carteis de diferentes convocatorias de eventos e actividades, de folletos, trípticos, boletíns e *dossiers*, da «imaxe corporativa», dos documentos traducidos ao galego, de calendarios de produtos de tempada, principalmente orientadas á súa difusión por RRSS, en todos os casos salvo na edición dos «informes agrícolas» por parte *Fóra do Linde*¹¹¹⁶. A frecuencia deste tipo de actividades é puntual en 11 casos e mensual en cinco.

Así mesmo, entre as 10 iniciativas que afirmaron editar ou publicar en medios audiovisuais -incluíndo a participación en medios radiofónicos ou telefónicos-, inclúense tres IdC, tres GdC, dous mercados, unha CdC e unha AeCP. En concreto, estas iniciativas apuntaron a edición de vídeos explicativos da propia iniciativa ou para a formación -sobre consumo responsable, GdC, Comerxio Xusto, agricultura local- para difundir en plataformas dixitais de visionado, blogs ou RRSS, a participación ou mesmo a realización de programas de radio¹¹¹⁷, a edición e publicación de podcasts, vídeos breves e *gifs*, ou a concesión de entrevistas a canles de televisión, emisoras de radio e prensa dixital. Neste sentido, cómpre destacar a colaboración na edición do documental *Fíos Fóra* sobre a industria do téxtil, por parte

¹¹¹⁶ Revista dixital de 4/5 páxinas de difusión trimestral interna para informar ás súas consumidoras sobre o estado das produtoras, das colleitas ou sobre que produtos van vir nas cestas, incluíndo un diario de campo.

¹¹¹⁷ No caso de *O Grelo Verde*, trátase dun programa de radio semanal de trinta minutos de duración sobre agricultura ecolóxica emitido dende hai cinco anos. No de *Tarabelada*, dun programa de radio diario titulado «Ruralmentaria» emitido a través dunha radio participativa. No caso de *Rexusto*, participa semanalmente nun programa de radio local.

de *Amarante Setem*¹¹¹⁸. A periodicidade neste caso é puntual en sete casos e semanal en tres.

En canto ao uso de RRSS, son 30 as iniciativas as que afirman empregar este medio para difundir información sobre elas, das súas actividades e dos eventos que organizan, para mostrar os produtos que ofrecen, compartir fotos dos encontros e actividades organizadas ou para divulgar sobre temas que consideran de interese. Entre estas, inclúense os sete mercados, as cinco IdC, tres das catro CdC, cinco das sete AeCP, unha das redes e 9 GdC. Neste sentido, Facebook é a plataforma máis veces referida -en 22 casos-, seguida por Instagram (5) e Twitter (2). A periodicidade predominante, neste caso, é de carácter semanal -en 14 casos-, seguida pola de forma puntual (12).

No que respecta ao uso dunha páxina web ou blog, 18 iniciativas publican a través destes medios: tres das catro CdC, tres das cinco IdC, unha das redes, sete GdC, dous AeCP e dous mercados. Neste caso, estes espazos dixitais empréganse para presentar a iniciativa e facilitar a información de contacto, para a difusión das súas actividades, divulgar sobre temas de interese -alternativas sustentables, consumo responsable, etc.-, ou mesmo para a propia xestión interna do proxecto. Neste tipo de ferramenta predomina a publicación puntual -en 10 casos-, seguida da semanal (7).

Con relación ao tipo de actividade máis frecuente entres as realizadas polas iniciativas analizadas (36), as charlas e conferencias, cómpre sinalar que estas son practicadas polas catro CdC e as dúas redes, por 16 GdC, cinco AeCP e cinco mercados e catro IdC. Dentro deste tipo de actividades, apúntase que son ofrecidas principalmente a colectivos e asociacións que as demandan, a centros educativos e académicos, en actividades e programas organizados por Administracións Públicas ou en congresos, foros e outros eventos, así como tamén se practica a cesión de espazos da iniciativa para que outros colectivos ofrezan este tipo de actividades. Entre os temas sinalados polas iniciativas analizadas destacan presentacións das propias

¹¹¹⁸ Editado por Illa Bufarda, pódese ver en <https://vimeo.com/193701763> [Revisado o 19 de maio de 2021].

iniciativas e do seu funcionamento; información sobre outras iniciativas, proxectos e alternativas de economía social como *Fiare* ou *Nosa Enerxía*; sobre minería, herbicidas ou métodos para facer fronte á avespa velutina; sobre o sistema monetario e as súas alternativas - moeda social, banca ética-; sobre cultivo de plantas, poda, uso de plantas silvestres e medicinais, produtos de tempada, reprodución de sementes, compostaxe ou planificación de cultivos; sobre Agroecoloxía, SobA, SPG, agricultura ecolóxica, desenvolvemento rural, (eco)feminismos, monte en man común, Comercio Xusto, consumo responsable e ecolóxico ou sobre decrecemento; e, en xeral, sobre responsabilidade alimentaria, ambiental e social.

En canto aos eventos temáticos, son referidos por 35 iniciativas, entre elas as catro CdC, as dúas redes, dezaseis GdC, cinco mercados, catro IdC e catro AeCP. Como exemplos neste sentido, sinálase a organización ou participación en: xornadas de formación sobre Agroecoloxía, feminismos, plantas silvestres, micoloxía ou multifuncionalidade dos montes; mostras e catas de produtos e outras actividades arredor dos produtos de tempada; xornadas de colaboración nas fincas das produtoras -como os *domingos labregos* de *Fóra do Linde*-; presentacións públicas; encontros como *O Son Natural* ou os organizados no marco da rede *O Rural Quere Xente*; encontros de intercambio de sementes asociados á *Rede Galega de Sementes*; feiras ecolóxicas -como *Bioterra* no Carballiño-, mercadinhos -de téxtil, de Nadal-, feiras de artesanía e produtoras locais -como a *Feira da Terra* en Teo-, mercados e feiras de economía e moeda social, mercados rotativos por parroquias, mercados e feiras especiais de aniversario, de tempada ou por San Xoán; a celebración do día do Comercio Xusto; congresos e encontros a nivel estatal ou internacional; festas, actividades e programas lúdicos -como a *Festa Labrega* de Orro (Culleredo) ou *Veranearte* en Ourense-; aniversarios, xornadas abertas, xantares populares, encontros de convivencia con outras iniciativas, concertos e música en vivo, espectáculos de monicreques, teatro, poesía, ópera ou canto coral; e chocolatadas e participación en festas locais ou populares, como o Entroido, o magosto, o Nadal e o Corpus. As frecuencias destas actividades son fundamentalmente puntuais -en 19 casos- e anuais -en 11-.

Con relación á organización de cursos prácticos, de carácter xenérico e accesible a calquera persoa independentemente da súa formación, foron 29 as iniciativas que indicaron que os ofertaban: os sete mercados, 12 GdC, tres CdC, tres IdC e tres AeCP, así como unha das redes. Estes cursos trataron sobre cuestións tan variadas como: agricultura ecolóxica, permacultura e agroecoloxía -dimensión técnico-productiva-; uso de ferramentas e agrobióticos, control biolóxico de pragas, fertilización natural, bombas de sementes, plantación de árbores e enxertos, incluíndo prácticas en finca; cultivo, identificación, recolección e cociñado de cogomelos; identificación e uso de plantas silvestres comestibles e medicinais; usos das algas; cociña, preparacións alimentarias -fermentados, leites vexetais-, elaboración de pan ou queixo, conservas e envasados; elaboración de xabóns e cosmética natural; cestería, cerámica, costura e reutilización e reciclaxe de obxectos diversos; fotografía; comunicación ao público; ou feminismos. A periodicidade destas actividades é predominantemente puntual, en 26 dos casos.

En canto aos cursos técnicos ou especializados, foron unicamente 10 as iniciativas que os ofertaron: tres AeCP, tres GdC, dous IdC, unha das redes e un mercado. Estes estiveron centrados en ámbitos como a cociña crítica, a agricultura biodinámica, formacións ofrecidas no marco de cursos universitarios de grao e posgrao, costura a nivel de perfeccionamento, enxerto de froiteiras, manipulación de alimentos, rotación e planificación de cultivos, reprodución de sementes, poda, e, en xeral, para afondar nalgunhas das cuestións abordadas nos cursos básicos. A súa periodicidade foi, polo xeral, puntual -8 casos-.

Así mesmo, unicamente 13 iniciativas sinalaron ofertar actividades de voluntariado: as catro CdC, catro AeCP, dous mercados, dous GdC e unha IdC. Estas desenvolvéronse, por exemplo, en torno á xestión dunha horta comunal ou autoxestionada, como apoio ás produtoras, para a organización de festas solidarias dirixidas á rehabilitación do patrimonio cultural rural, para un mercado solidario, para apoiar as actividades cotiás das cooperativas -apertura, preparación de almozos, etc.-, para o desenvolvemento de comisións, en forma de traballo a

cambio de aloxamento -modelo *wwooofing* ou *workaway*¹¹¹⁹- ou produto e para organizar campos de traballo mediante convenios coa Administración Pública. Este tipo de actividades tiveron principalmente un carácter puntual (9), sendo no resto de casos de carácter permanente.

Outras actividades desenvolvidas polas iniciativa analizadas xiraron en torno á sensibilización, en 26 casos -as cinco IdC, as catro CdC, cinco mercados, unha das redes, tres AeCP e oito GdC-, á denuncia pública e a reivindicación, en 24 casos -nove GdC, catro IdC, AeCP e mercados, respectivamente, e tres CdC- ou á convocatoria ou adhesión a protestas e campañas, en 21 casos -oito GdC, as catro CdC, catro mercados, tres IdC e dous AeCP-. A grandes trazos, e salvo algún caso concreto, centráronse polo xeral en temas xa sinalados con respecto ás anteriores actividades, sendo desenvolvidas principalmente de xeito puntual -en 22, 18 e 16 dos casos, respectivamente-.

En canto ao desenvolvemento dos proxectos educativos estruturados, unicamente nove iniciativas informaron das súas experiencias neste sentido: tres CdC, tres AeCP, un GdC, unha IdC e un mercado. *A Morangueira* ofreceu cursos trimestrais de agricultura biodinámica entre 2012 e 2015, alén dun proxecto de horta pedagóxica incluída na programación da antedita formación e orientada a centros de formación profesional. *Panxea* ten realizado intervencións dentro de materias de centros de formación profesional e na Universidade de Santiago de Compostela. *Aldea Integral* conta cun proxecto pedagóxico sobre nutrición e dietética. *Zocamiñoca* ten participado nun proxecto de fomento de modos de vida sustentable no marco da Universidade da Coruña. *Cousas da Terra* desenvolve un proxecto en convenio coa Administración Local para ofertar obradoiros e formacións sobre Economía Social e consumo responsable en centros educativos e socioculturais. *Sachos á Rúa* realizou un proxecto de preparación de hortas accesibles, adaptadas a persoas con diversidade funcional. *Lentura* colaborou con Cáritas nun proxecto consistente en cultivar plantas de horta nas escolas coa participación do alumnado. *Teceloiras* colabora con *Ecos do Sur* no uso de hortas como ferramenta de

¹¹¹⁹ Máis información en <https://wwwoof.es> e <https://www.workaway.info> [Revisado o 19 de maio de 2021].

integración sociocultural; ademais, ten un programa de visitas guiadas a fincas e outro de agroecoloxía escolar. Por último, *Ribeiregas* desenvolve cursos de «despensas saudables» para asociacións e ciclos de formación profesional da rama agraria. Este tipo de actividade tamén presenta unha periodicidade de carácter fundamentalmente puntual, en sete dos nove casos.

No que respecta á elaboración de materiais didácticos, só foron 8 as iniciativas que asumiron este tipo de actividade: dúas CdC, dúas AeCP, dous GdC, unha IdC e un mercado. O *PIC* edita vídeos didácticos sobre o uso da súa moeda social, alén de difundir contidos dixitais sobre o funcionamento do propio proxecto. *O Grelo Verde* ten elaborado e editado materiais didácticos para público infantil sobre os beneficios da agricultura ecolóxica. *Panxea* ten editado cómics e «rollers», e deseñado e montando exposicións. *Árbore* edita cadernos de cociña sustentable, vexetariana e de tempada, alén dos carteis que expón na tenda con contidos didácticos arredor do consumo responsable. *Cousas da Terra* ten deseñado e editado taboleiros de xogos de mesa. *Sachos á Rúa* apunta o deseño de presentacións en diapositivas para proxectar nas súas actividades socioeducativas. *Lentura* ten editado folletos de carácter didáctico sobre as normas de hixiene para o cultivo de horta e para a cría de animais. E, finalmente, *Amarelante* participa con outras entidades sociais para elaborar materiais sobre elementos do patrimonio cultural inmaterial como o Samaín ou o Pandigueiro -ou Apalpador-. Neste caso, a periodicidade é de novo puntual en sete dos oito casos, sendo o restante de carácter estacional ou trimestral.

Outras actividades indicadas polas iniciativas á marxe das categorías previstas foron: visitas a produtoras; a proxección de vídeos e documentais con posterior charla e debate, en formato videoforo -como o de *FoodCoop* ou o de *Food, inc.*-; a participación en mesas redondas; a participación en mostras de iniciativas colectivas e nos encontros de troco de sementes; a disposición de canles e espazos para compartir información, coñecementos, experiencias e coidados; a celebración de bailes colectivos; a conformación dun grupo de cine e doutro de enerxía para compra colectiva de paneis solares; a disposición

de tempos lúdicos entre membros, á marxe da actividade de iniciativa; a colaboración na organización de pequenos festivais e espectáculos en zonas rurais e de montaña; a rehabilitación de espazos abandonados como local social onde realizar actividades; a disposición dunha biblioteca con préstamo de libros; a creación dun sistema de troco de libros nas feiras ou mediante maletas en locais de hostalaría; a distribución de revistas sobre alimentación e Agroecoloxía; a presentación de libros; a realización de contacontos; a organización de rutas de sendeirismo; a celebración de xornadas de consolidación mediante técnicas de facilitación de procesos colectivos e coa colaboración doutras iniciativas xa consolidadas; e, en xeral, todo tipo de actividades lúdicas e culturais. Así mesmo, 39 das 46 iniciativas analizadas declararon ter pendentes ou programadas actividades a realizar.

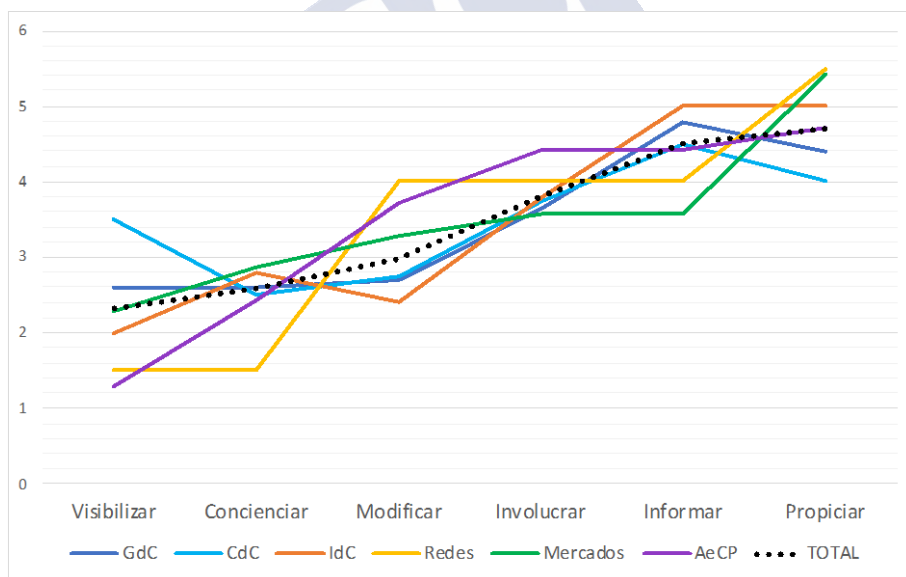
Con respecto ás finalidades subxacentes á realización de actividades de carácter socioeducativo por parte das iniciativas estudadas, pedíuselles ás informantes que ordenasen unha lista de seis opcións preestablecidas nunha orde de prelación do un (1) ao seis (6) en función do grao de concordancia coas prioridades da súa iniciativa, sendo a primeira a de máxima prioridade e a sexta a de mínima. Ditas categorías son as seguintes:

- Informar sobre temas relacionados coa alimentación;
- Concienciar sobre as implicacións do actual modelo agroalimentario;
- Modificar hábitos de consumo;
- Visibilizar as alternativas ao sistema agroalimentario dominante;
- Involucrar a máis persoas nas iniciativas;
- Propiciar a creación de novas iniciativas.

Deste xeito, no conxunto das iniciativas estudadas, a finalidade que obtivo unha maior prioridade foi a de «visibilizar as alternativas ao sistema agroalimentario dominante», ao recibir a menor puntuación media de entre as seis alternativas ($\bar{X}=2,31$), seguida pola de «concienciar sobre as implicacións do actual modelo agroalimentario»

($\bar{X}=2,58$) e «modificar hábitos de consumo» ($\bar{X}=2,98$). As tres finalidades que obtiveron unha menor prioridade foron, nesta orde: «involucrar a máis persoas nas iniciativas» ($\bar{X}=3,8$), «informar sobre temas relacionados coa alimentación» ($\bar{X}=4,5$) e «propiciar a creación de novas iniciativas» ($\bar{X}=4,70$). De xeito desagregado, todos os tipos de iniciativas mostran unha distribución similar á conxunta, constituíndo as CdC a excepción máis salientable, ao degradar a finalidade relacionada coa visibilización das alternativas ao sistema agroalimentario dominante á terceira posición na súa orde de prelación. Así mesmo, as IdC tamén alternan a posición ás finalidades relacionadas coa concienciación e a modificación de hábitos de consumo, outorgándolle unha maior prioridade a esta última (Ver Figura 124).

Figura 124. Finalidades prioritarias das iniciativas á hora de desenvolver actividades socioeducativas.

Elaboración propia.

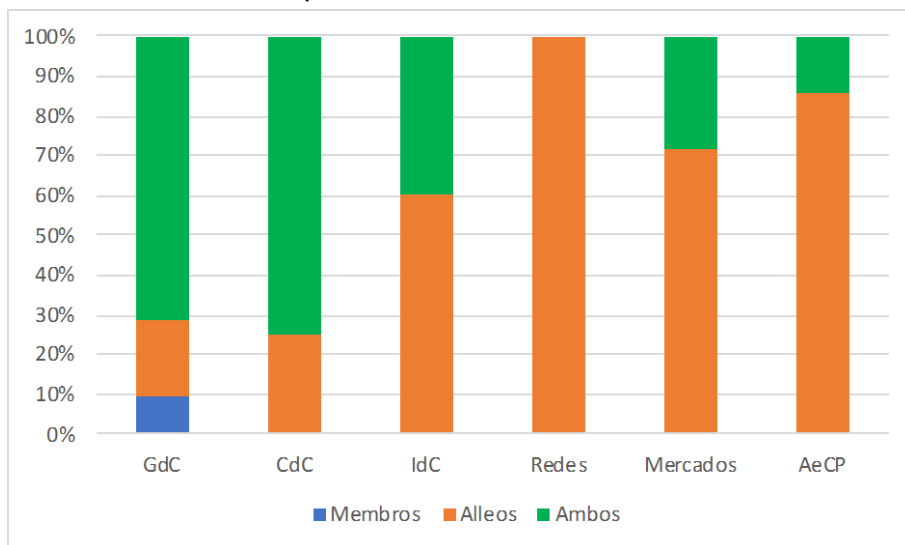
En todo caso, en función das valoracións ofrecidas polas persoas informantes, pódese observar que as finalidades prioritarias das iniciativas analizadas á hora de desenvolver actividades socioeducativas están, polo xeral, orientadas fundamentalmente á

incidencia social no conxunto da cidadanía, poñendo en valor as alternativas, concienciando e tratando de influír sobre os hábitos de consumo cotiáns, e non tanto en fortalecer ás propias iniciativas agroecolóxicas o ao movemento social agroecolóxico no seu conxunto mediante a promoción da implicación de máis persoas neste tipo de experiencias ou fomentando a configuración de novos entes colectivos.

Neste sentido, en canto ás persoas destinatarias das actividades socioeducativas desenvolvidas polas iniciativas, na metade dos casos (23) oriéntanse tanto ás persoas que forman parte destas como a persoas alleas, mentres que noutros 21 casos diríxense exclusivamente a públicos externos. Só dous GdC -*Fonte da Uz* e o *GdC de Vedra*-organizan actividades que teñen unicamente carácter interno, é dicir, que están dirixidas só ás persoas que forman parte da propia iniciativa. Neste sentido, son precisamente os GdC o tipo de iniciativas que, a nivel proporcional, menos orientan exclusivamente cara a fóra as actividades socioeducativas que desenvolven, nun 19% dos casos, fronte ao caso oposto que representan as redes, tipoloxía no que as dúas únicas iniciativas que agrupa enfocan as actividades deste tipo unicamente a persoas alleas á propia rede que as organiza. Neste sentido, os tipos de iniciativa máis vinculados á produción tamén presentan proporcións elevadas na mesma liña: as AeCP dirixen estas actividades exclusivamente cara a públicos externos en 6 dos 7 casos¹¹²⁰, mentres que os mercados o fan en 5 de 7. Por contra, as CdC conforman o tipo de iniciativa que máis orienta as súas actividades tanto ás persoas socias como a non socias, en 3 dos 4 casos, sendo *Panxea* a única excepción neste sentido (Ver Figura 125).

¹¹²⁰ A excepción neste sentido represéntaa *Fóra do Linde*, en tanto que grande parte das accións socioeducativas que promoven oriéntanse ás persoas que forman parte dos GdC *Semente* e *Xurumelxs*, iniciativas que, como xa sinalamos, en *Fóra do Linde* entenden que integran o seu proxecto en función da particular e estreita relación que manteñen.

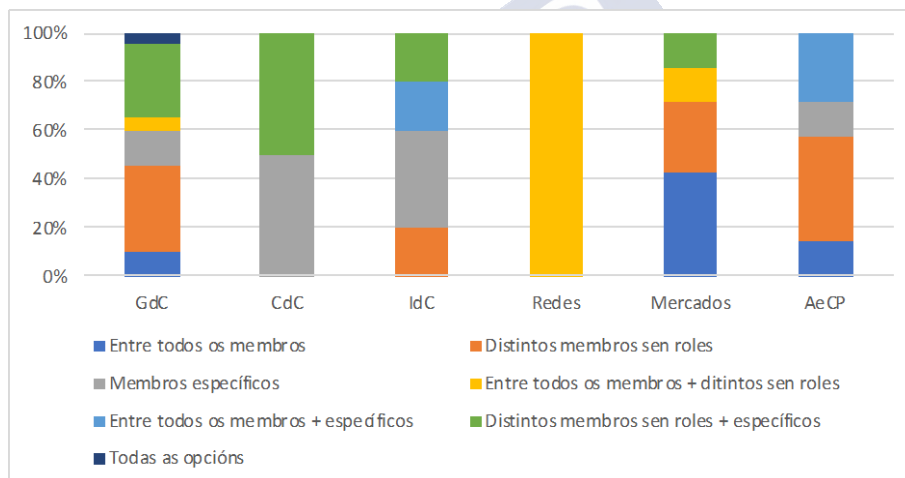
Figura 125. Persoas destinatarias das actividades socioeducativas desenvolvidas polas iniciativas analizadas.

Con relación a quen, dentro de cada iniciativa, se encarga de organizar e desenvolver as actividades socioeducativas, déronse tres opcións posibles nun ítem de resposta múltiple. Desta maneira tratábase de contemplar as distintas posibilidades que se podían dar en cada iniciativa en particular: que se encarguen de organizalas de xeito conxunto «entre todos os membros da iniciativa», que o fagan «distintos membros, independentemente do seu rol» dentro da iniciativa ou ben que o fagan «membros específicos da iniciativa» en función do seu papel particular dentro dela. Neste último caso recóllense diferentes supostos como, por exemplo, cando existen figuras específicas: socios-traballadores, xunta directiva ou cargos doutro tipo, presidencias, secretarías, comisións, etc. Coa posibilidade de resposta múltiple dábase opción ás diferentes combinacións posibles que se poderían dar -e que de feito, así foi- dentro das iniciativas. Deste xeito, na Figura 126 podemos observar que en ambas redes se encargan entre todos os membros, ao tempo que tamén se ocupan con máis dedicación algúns deles con independencia de se desempeñan ou non algún tipo de función en particular dentro da iniciativa. Pola súa banda, as CdC divídense entre as que se ocupan unicamente membros específicos da cooperativa

-nomeadamente, os socios-traballadores-, e as iniciativas en que estes tamén contan coa colaboración doutras persoas socias, que o fan de xeito voluntario ou sen que llo esixa o feito de ostentar algún cargo. O resto reparten as distintas opcións posibles dun xeito máis distribuíndo, puidendo destacar unicamente o feito de que os mercados son os que, proporcionalmente, presentan unha maior tendencia a ocuparse entre todos os membros á hora de organizar actividades. Unicamente una iniciativa -o GdC *Agrelar*- optou por sinalar todas as opcións, en tanto que a asunción da carga da realización deste tipo de actividades socioeducativas depende da actividade en concreto que se promova en cada caso.

Figura 126. Membros da iniciativa que se encargan de organizar e desenvolver as actividades socioeducativas.

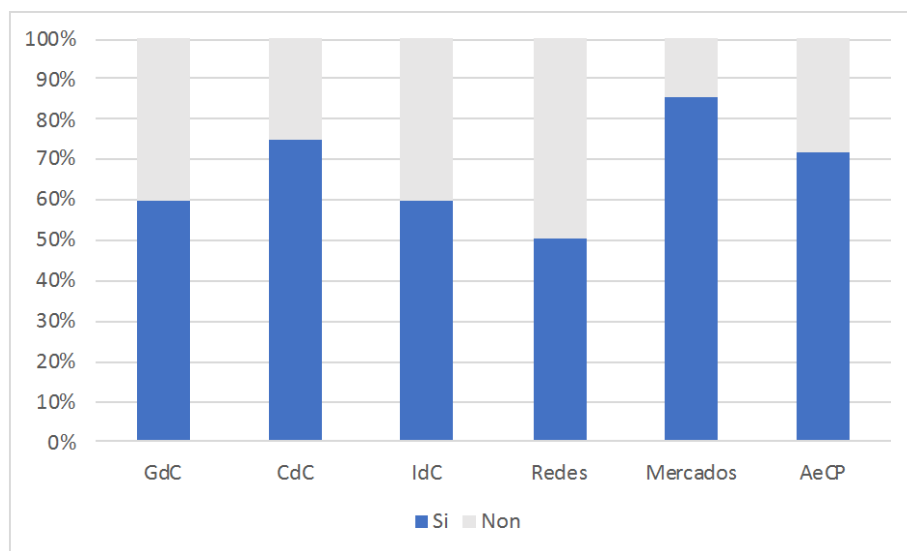

Elaboración propia.

Alén das persoas responsables de conducir a dimensión socioeducativa dentro de cada iniciativa, demandouse ás informantes se contaban tamén ou non con persoas alleas á iniciativa á hora de organizar e levar a cabo as actividades cunha orientación educativa. Isto supón tanto se están abertas a propostas externas como se recorren a persoas específicas que non forman parte da iniciativa para que colabore con esta desenvolvendo unha actividade en concreto. En todo caso, sen entrar aquí en maior detalle nestes supostos, na Figura 127 podemos ver como son os mercados a tipoloxía de iniciativa que en

maior proporción recorre a persoas alleas para realizar actividades socioeducativas. Isto acontece en grande medida porque ditas actividades teñen lugar, en moitas ocasións, de xeito simultáneo á propia celebración dos mercados, mentres as produtoras que conforman a iniciativa deben atender aos seus respectivos postos de venda. Tres das catro CdC tamén recorren a persoas alleas, sendo *Aldea Integral* a única excepción neste sentido.

Figura 127. Iniciativas que contan con persoas alleas para encargarse de desenvolver as súas actividades socioeducativas.

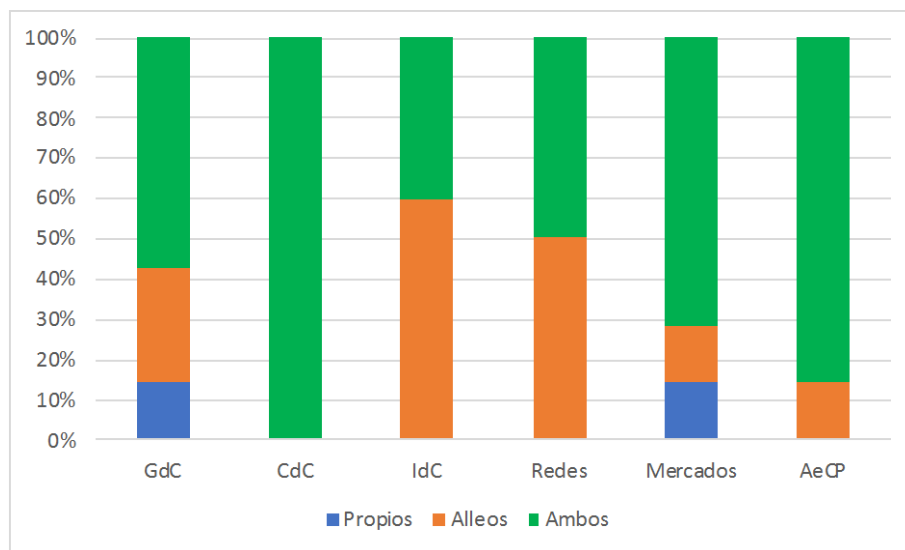
Elaboración propia.

En canto aos espazos onde se realizan este tipo de actividades, a maior parte das iniciativas (30) emprega tanto espazos propios -loais, tendas, fincas, etc.- como alleos, sexan públicos ou doutras entidades, habitualmente mediante cesións para o seu uso. Neste sentido, 12 iniciativas empregan unicamente espazos alleos, mentres que catro o fan exclusivamente nos seus propios: tres GdC e un mercado, sendo nos seus locais no caso de *Muruxa* e *A Fonte da Uz*¹¹²¹, a través dun grupo de conversa pechado nunha aplicación de mensaxería instantánea onde as consumidoras comparten información e documentos de interese no

¹¹²¹ Cando dispuñan de local, neste último caso.

caso de o *GdC de Vedra*, ou no propio espazo onde desenvolve a súa actividade principal no caso do *Mercado da Terra* de Lugo. En termos absolutos, os GdC son o tipo de iniciativas que máis emprega espazos alleos de xeito exclusivo -6 casos- (Ver Figura 128).

Figura 128. Carácter dos espazos que empregan as iniciativas para desenvolver as súas actividades socioeducativas.

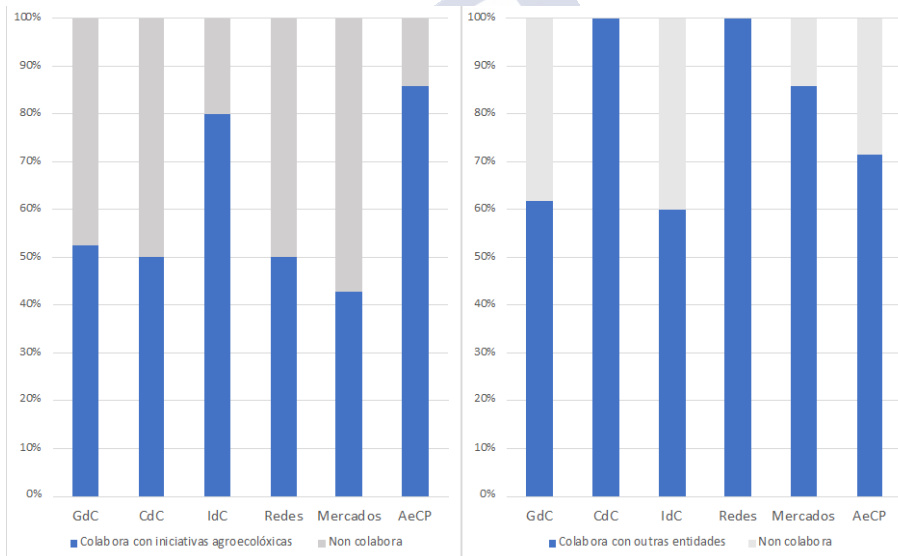
Elaboración propia.

Aínda con relación á organización e desenvolvemento de actividades socioeducativas por parte das iniciativas analizadas, exploramos, en último lugar, as colaboracións que estas establecen con outras iniciativas agroecolóxicas ou entidades socias doutro tipo á hora de realizar ditas actividades. Presentamos aquí unicamente unha apreciación superficial e descritiva desta cuestión, deixando para a futura co-investigación a desenvolver na etapa posdoutoral o afondamento na rede de relacións que se establece á hora de construír a dimensión socioeducativa do movemento agroecolóxico en Galicia.

Deste xeito, no gráfico esquerdo da Figura 129 podemos observar como as AeCP son o tipo de iniciativas que, proporcionalmente, máis colaboracións establecen con outras iniciativas agroecolóxicas á hora de desenvolver actividades socioeducativas -en 6 de 7 casos-, mentres que os mercados son os que menos o fan -en 3 de 7 casos-, se ben é

certo que estes últimos xa constitúen colectivos conformados por distintos proxectos produtivos que cooperan para realizar as súas actividades, sexan de venda dos dous seus produtos, ou con relación ao desenvolvemento da dimensión socioeducativa. Por outra banda, tanto as catro CdC como as dúas redes colaboran con outras entidades sociais distintas á hora de levar a cabo as súas actividades socioeducativas. En todo caso, en conxunto, as iniciativas analizadas nesta investigación colaboran en maior medida con outros colectivos e entidades sociais non estritamente agroecolóxicas -en 33 casos-, que con outras iniciativas máis directamente vinculadas á Agroecoloxía -en 27 casos-.

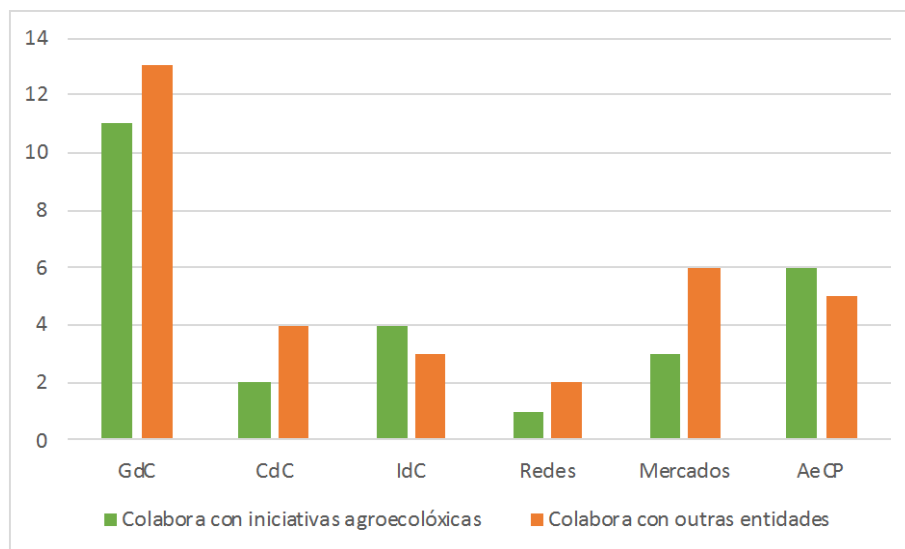
Figura 129. Proporción de iniciativas que establecen relacións con outras iniciativas agroecolóxicas e entidades sociais de distinta índole para desenvolver actividades socioeducativas.

Elaboración propia.

A este respecto, na Figura 130 podemos observar con maior claridade como esta maior colaboración con entidades non agroecolóxicas á hora de desenvolver actividades socioeducativas se da en todas as tipoloxías clasificadas, coa única excepción das IdC.

Figura 130. Frecuencia de casos que establecen relacións con outras iniciativas agroecolóxicas e entidades sociais de distinta índole para desenvolver actividades socioeducativas.

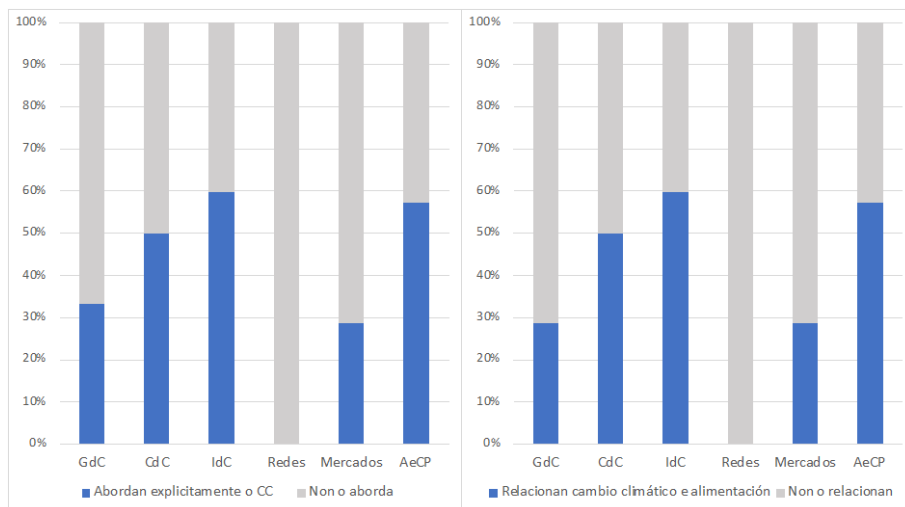

Elaboración propia.

En última instancia, en virtude da xa referida relación do doutorando coas distintas edicións do Proxecto Resclima, exploramos a frecuencia de casos nas que as iniciativas analizadas declaran desenvolver actividades socioeducativas relacionadas co cambio climático, así como con respecto ás distintas implicacións e conexións da alimentación, nomeadamente a través do sistema agroalimentario, con este fenómeno global, no sentido presentado no subepígrafe 4.2.

Nesta liña, menos do 40% das iniciativas analizadas -18 casos- abordan explicitamente cuestións relativas ao cambio climático nas actividades socioeducativas que promoven. Entre estas, inclúense: tres das cinco IdC, catro das sete AeCP, dúas das catro CdC, sete GdC e unicamente dous mercados, mentres que ningunha das dúas redes incorpora esta problemática entre as actividades que desenvolven. Con respecto á relación deste fenómeno global coa alimentación, o número de iniciativas que a abordan redúcese nun caso (17) -o GdC de Vedra- que si integra o cambio climático dende unha perspectiva xeral, mais non asociada especificamente coa alimentación (Ver Figura 131).

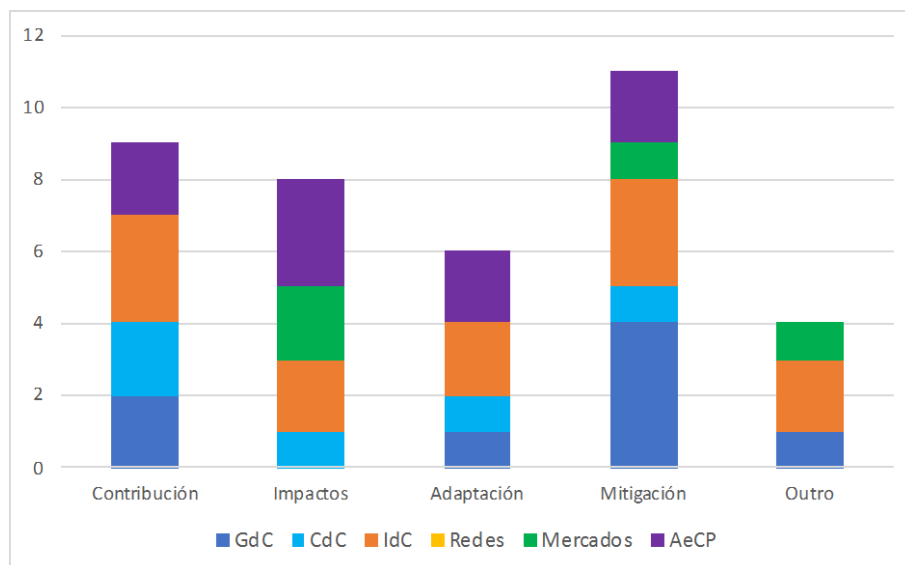
Figura 131. Iniciativas que abordan explicitamente cuestións relativas ao cambio climático e a súa relación coa alimentación nas súas actividades socioeducativas.

Elaboración propia.

Entre estas últimas, 11 abordan cuestións relacionadas coa mitigación do cambio climático, sexan vinculadas á redución das emisións de GEI ou á captación de CO₂ a través de prácticas agroalimentarias ou relacionadas coa alimentación en xeral. Así mesmo, 9 abordan a contribución do sistema agroalimentario ao cambio climático, 8 tratan sobre os impactos deste último sobre o propio sistema agroalimentario e unicamente 6 abordan cuestións relacionadas coa adaptación ao cambio climático, como é a práctica de manexos agrícolas ou a construción de sistemas agroalimentarios resilientes. Alén das categorías predefinidas, en catro casos engádense outras perspectivas sobre esta relación tan problemática e crucial para o devir da humanidade (Ver Figura 132).

Figura 132. Aspectos da relación entre o cambio climático e a alimentación abordados nas actividades socioeducativas desenvolvidas polas iniciativas analizadas.

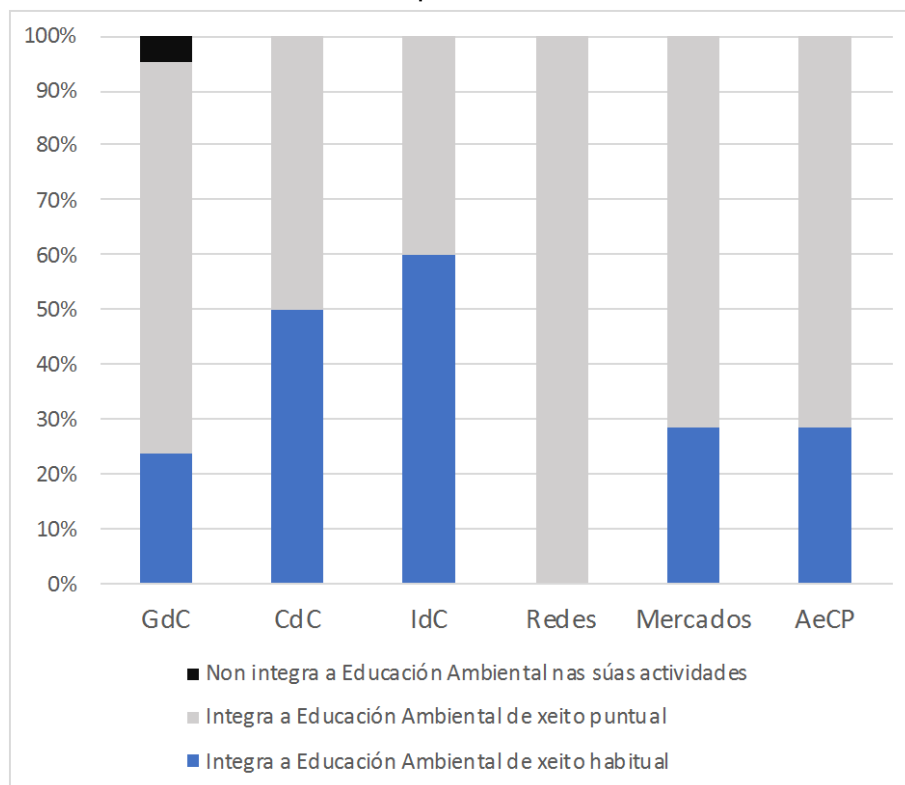
Elaboración propia.

Como se pode observar, as iniciativas de consumo -GdC e CdC- que abordan esta relación, fano principalmente con relación á contribución do modelo alimentario ao fenómeno global do cambio climático, así como, sobre todo, a como reducir a pegada de carbono, se ben a presenza relativa dos GdC é residual no tratamento destas cuestións en comparación coa proporción de casos que representan no total da mostra.

Con todo, para concluír este subepígrafe, exploramos en último lugar a identificación das iniciativas coa práctica da Educación Ambiental, en función da consideración das persoas informantes. A este respecto, unicamente no caso dunha iniciativa -o GdC *Tarabela*- declarouse non incorporar en absoluto nas súas dinámicas prácticas de Educación Ambiental, mentres que o resto de iniciativas se reparten entre as 16 que afirman facelo de xeito habitual, cun programa permanente de actividades, e as 29 que din que as desenvolven, pero de xeito puntual, mediante a organización ocasional de actividades. Entre as 16 que o fan de xeito habitual, inclúense tres das cinco IdC, catro das

sete AeCP, dúas das catro CdC, dous mercados e cinco GdC (Ver Figura 133).

Figura 133. Identificación das actividades socioeducativas desenvolvidas polas iniciativas analizadas coas prácticas de Educación Ambiental.

Elaboración propia.

Como se pode apreciar, son aquelas iniciativas que contan cun perfil máis profesionalizado da súa xestión -as CdC e as IdC-, as que consideran en maior medida practicar a Educación Ambiental de maneira habitual, mentres no resto dos casos identifícase máis cunha práctica esporádica, mais que non forma parte da actividade cotiá da súa iniciativa. En todo caso, cómpre advertir que esta consideración das actividades desenvolvidas polas iniciativas como prácticas educativo-ambientais depende, en última instancia, da concepción que as persoas informantes teñan sobre este campo e sobre a caracterización

pedagóxica das propias actividades de Educación Ambiental que recoñecen levar a cabo.

15. OPINIÓN DAS INFORMANTES

Como último aspecto a abordar con relación á análise dos resultados do estudo de casos desenvolvido, así como deste Referencial Empírico, exploramos aquí brevemente a opinión das persoas que participaron como informantes nas 46 entrevistas aplicadas durante o traballo de campo en torno a cuestións relacionadas coa percepción social e o tratamento socioeducativo da alimentación no contexto galego, así como sobre o estado das iniciativas agroecolóxicas, sobre o pulso do movemento social que configuran neste mesmo territorio e sobre a súa dimensión socioeducativa. Por último, observamos a prelación que as persoas entrevistadas establecen con relación a catro obxectivos xerais segundo sitúen as prioridades e as súas preferencias na promoción dos aspectos nutricionais, ambientais ou sociais da alimentación, ou mesmo do fomento de alternativas agroecolóxicas ao modelo actualmente hexemónico.

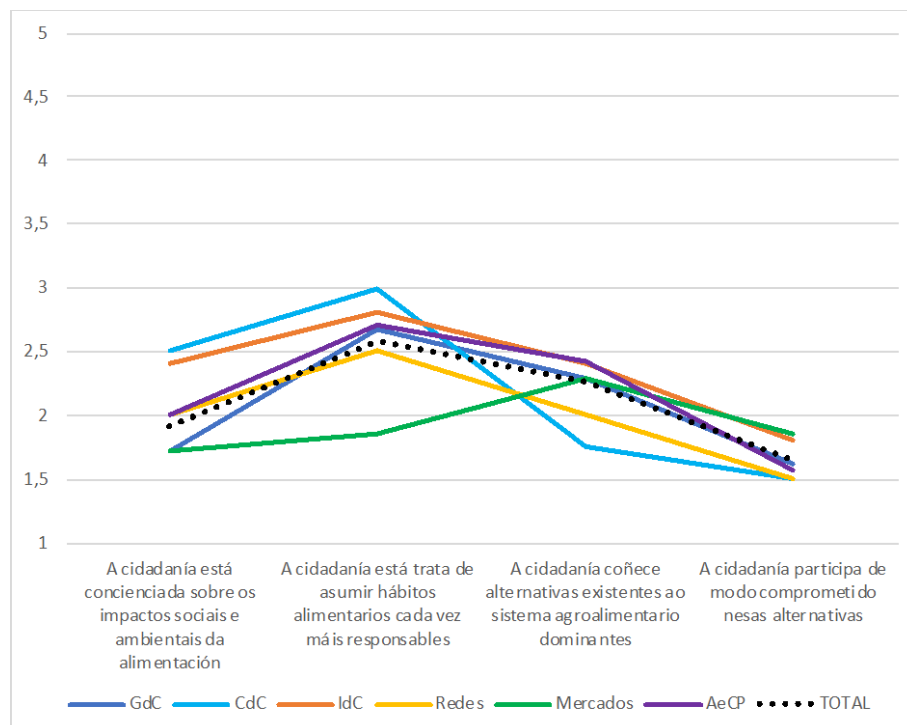
Deste xeito, en primeiro lugar atendemos á opinión das persoas informantes en torno a unha serie de afirmacións relativas á percepción e ás actuacións da cidadanía en xeral en torno á alimentación no contexto galego:

- A cidadanía está concienciada sobre os impactos sociais e ambientais da alimentación.
- A cidadanía trata de asumir hábitos alimentarios cada vez máis responsables.
- A cidadanía coñece alternativas existentes ao sistema agroalimentario dominante.
- A cidadanía participa de modo comprometido nesas alternativas.

Para tal efecto, solicitamos ás persoas entrevistadas que puntuasen estas afirmacións segundo o seu grao de acordo a través dunha escala Likert-5, na que 1 significa «totalmente en desacordo», 2 «máis en

desacordo que de acordo», 3 representa unha posición «neutral», 4 significa «máis de acordo que en desacordo» e 5 «totalmente de acordo». En xeral, as valoracións destas afirmacións foron relativamente baixas, pois todas se situaron por debaixo do valor considerado como unha posición neutral, escorándose en todo caso cara a expresión de desacordo, particularmente con relación á cuarta afirmación: «a cidadanía participa de modo comprometido nesas alternativas» ($\bar{X}=1,65$). De xeito desagregado, os diferentes tipos de iniciativas presentaron un patrón de resposta similar, se ben no caso dos mercados as persoas informantes mostráronse máis en desacordo coas dúas primeiras afirmacións, referidas ao grao de conciencia social sobre os impactos da alimentación e á asunción de hábitos alimentarios cada vez máis responsables entre a cidadanía. Polo contrario, as informantes das CdC mostráronse de media máis de acordo con estas dúas cuestións, mais presentaron un menor grao de concordancia coa terceira afirmación, relativa ao coñecemento que existe entre a cidadanía das alternativas existentes ao modelo alimentario hexemónico. En todo caso, as persoas entrevistadas coinciden no seu desacordo coa afirmación referida ao grao de implicación social nas alternativas existentes, independentemente do tipo de iniciativas ao que pertencera cada informante (Ver Figura 134).

Figura 134. Grao de acordo das informantes sobre o nivel de conciencia cidadá, de asunción do hábitos alimentarios responsables e de implicación nas alternativas existentes.

Elaboración propia.

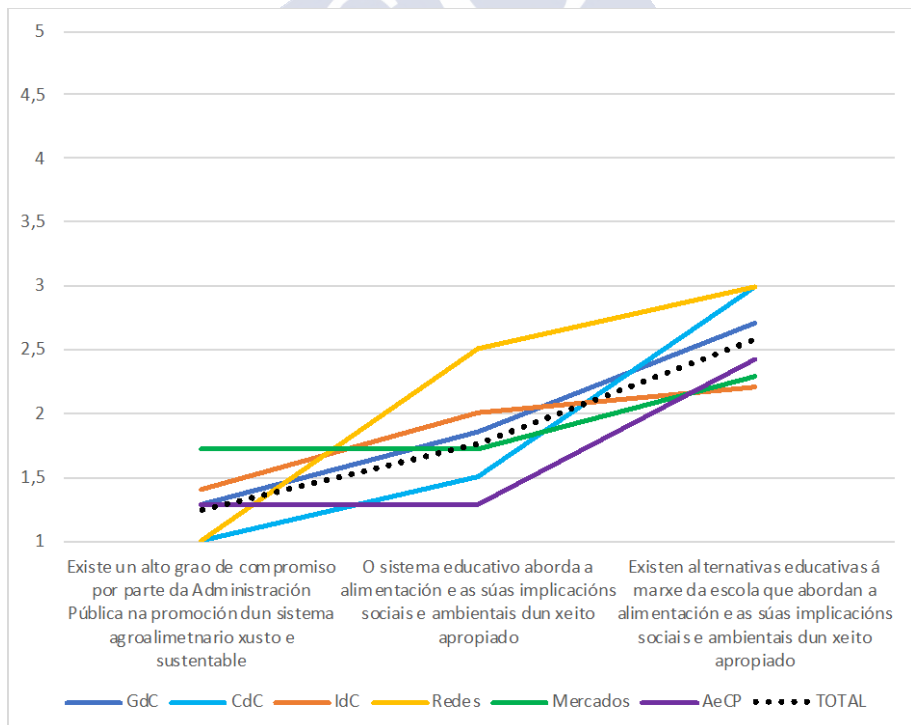
En segundo lugar, empregamos a mesma escala para demandar ás persoas informantes o seu grao de acordo con relación a tres afirmacións relativas ao tratamento que se está a facer, en xeral, da cuestión alimentaria e das súas implicacións socioambientais dende diferentes institucións sociais, en referencia sempre ao contexto galego: as Administracións Públicas, o Sistema Educativo e as alternativas educativas do ámbito non regrado. Ditas afirmacións son:

- Existe un alto grao de compromiso por parte da Administración Pública na promoción dun sistema agroalimentario xusto e sustentable.
- O Sistema Educativo aborda a alimentación e as súas implicacións sociais e ambientais dun xeito apropiado.

- Existen alternativas educativas, á marxe da escola, que abordan a alimentación e as súas implicacións sociais e ambientais dun xeito apropiado.

Neste caso, a trazos xerais, obtivéronse graos de acordo igualmente baixos, particularmente con respecto á afirmación referida ao grao de compromiso da Administración Pública na promoción dun sistema agroalimentario xusto e sustentable, mais tamén, aínda que en menor medida, con respecto á abordaxe educativa da alimentación no marco do Sistema Educativo. O grao de acordo medio máis alto o obtivo a terceira afirmación, referida á existencia de alternativas educativas non regradas que están a abordar a alimentación e as súas implicacións socioambientais dun xeito asociado, se ben continuáase a manter por debaixo do valor neutral previsto na escala ($\bar{X}=2,6$).

Figura 135. Grao de acordo das informantes sobre o grao de compromiso da Administración Pública e sobre o tratamento educativo da alimentación.

Elaboración propia.

Na Figura 135 pódese observar como en todas as categorías de iniciativas, as informantes expresaron unha tendencia similar na expresión do grao de acordo, se ben con relación á segunda afirmación desta serie resulta apreciable certa discordancia entre as persoas entrevistadas que informaron sobre redes ($\bar{X}=2,5$) e as que o fixeron sobre AeCP ($\bar{X}=1,29$).

Por outra banda, mediante o mesmo modelo de escala e de categorías de resposta, demandamos ás informantes que expresasen o seu grao de acordo sobre unha serie de afirmacións sobre as iniciativas agroecolóxicas estruturadas en tres series: a primeira trata sobre a existencia en Galicia dun movemento social conformado polas iniciativas agroecolóxicas presentes neste territorio, a tendencia crecente na dimensión do conxunto destas iniciativas e o papel que estas desempeñan no seu conxunto na promoción da sustentabilidade en Galicia; a segunda interpela ás informantes especificamente sobre as iniciativas das que forman parte; a terceira formula afirmacións normativas acerca das estratexias que deberían seguir as iniciativas agroecolóxicas á hora de desenvolver conxuntamente a dimensión socioeducativa do movemento agroecolóxico en Galicia.

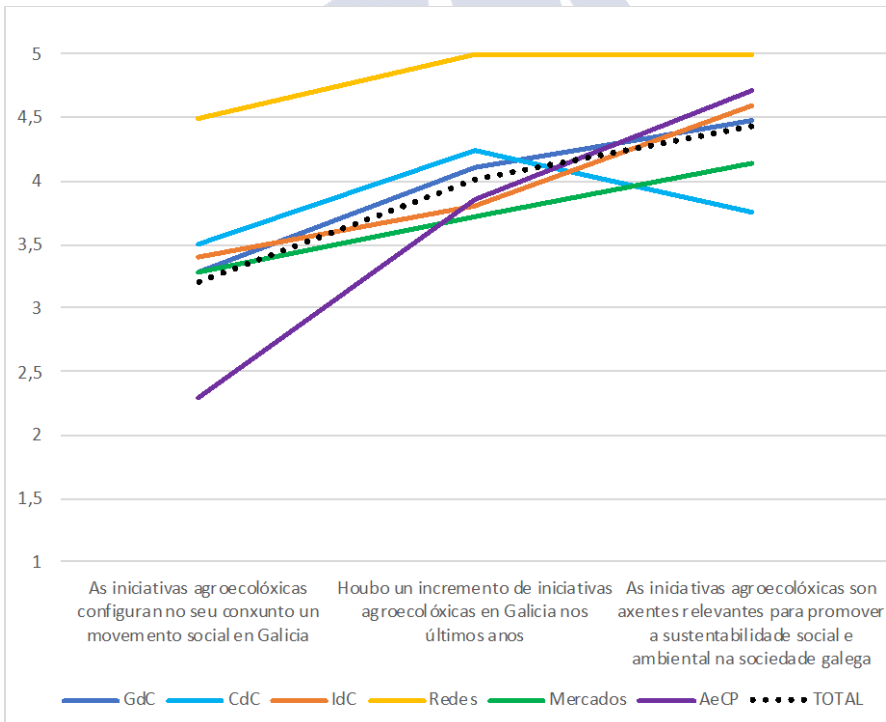
Deste xeito, na primeira serie solicítase ás persoas entrevistadas que expresen o seu grao de acordo con relacións ás seguintes afirmacións:

- As iniciativas agroecolóxicas configuran no seu conxunto un movemento social en Galicia.
- Houbo un incremento de iniciativas agroecolóxicas en Galicia nos últimos anos.
- As iniciativas agroecolóxicas son axentes relevantes para promover a sustentabilidade social e ambiental na sociedade galega.

Desta vez, as afirmacións propostas obtiveron un maior grao de acordo medio por parte das informantes do conxunto de iniciativas analizadas neste estudo, particularmente no caso da terceira, relativa á relevancia do papel que desempeñan as iniciativas agroecolóxicas na promoción da sustentabilidade socioambiental no seo da sociedade

galega ($\bar{X}=4,43$). En todo caso, as medias das repostas sitúanse, polo xeral, por riba do limiar de neutralidade, escorando cara a concordancia, con relación ás sentencias propostas. De xeito desagregado, unicamente as informantes das AeCP móstranse de media en desacordo coa existencia dun movemento social en Galicia conformado polas iniciativas agroecolóxicas existentes neste territorio, se ben as informantes dos tipos de iniciativas restantes concordan, aínda que de xeito moderado, con esta afirmación, á excepción das informantes das dúas redes, que concordan dun xeito máis firme. En calquera caso, todas as persoas informantes, independentemente do tipo de iniciativa á que pertencen, expresan o seu acordo coa tendencia crecente experimentada no número de iniciativas agroecolóxicas en Galicia (Ver Figura 136).

Figura 136. Grao de acordo das informantes sobre a configuración das iniciativas agroecolóxicas como movemento social en Galicia, o incremento destas e a súa relevancia na promoción da sustentabilidade na sociedade galega.

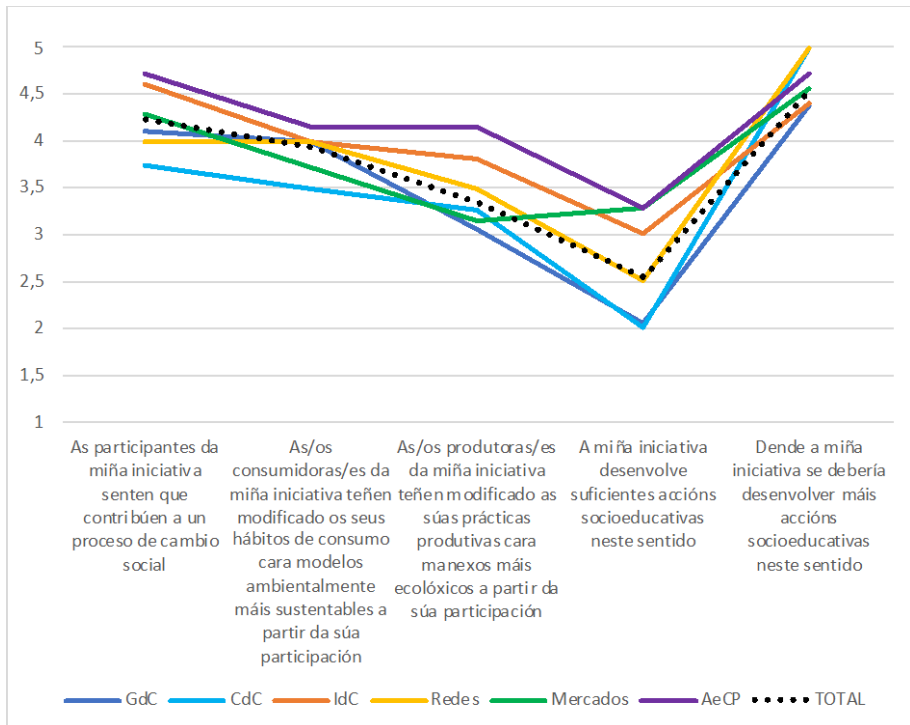
Elaboración propia.

Na segunda serie, con enunciados máis orientados a que as persoas entrevistadas expresen o seu grao de acordo con relación particular á iniciativa da que forman parte e sobre a que están a informar, solicítaselles que valoren as seguintes afirmacións:

- As participantes da miña iniciativa senten que contribúen a un proceso de cambio social.
- As consumidoras da miña iniciativa teñen modificado os seus hábitos de consumo cara a modelos ambientalmente máis sustentables a partir da súa participación nesta.
- As produtoras da miña iniciativa teñen modificado as súas prácticas produtivas cara manexos máis ecolóxicos a partir da súa participación nesta.
- Dende a miña iniciativa deberíanse desenvolver máis accións socioeducativas neste sentido.
- As iniciativas agroecolóxicas deberían coordinarse entre si e con outros colectivos para desenvolver accións socioeducativas.

Con respecto a estes enunciados, obtivéronse polo xeral graos de acordo elevados, salvo con respecto á cuarta afirmación, referida á consideración da suficiencia nas accións socioeducativas que desenvolve a iniciativa da que forma parte a persoas entrevistada, a única que se sitúa por debaixo do limiar de neutralidade ($\bar{X}=2,54$), contrastando claramente coa cuarta, referida ao sentimento de contribución ao cambio social que considera que experimentan as persoas que forman parte da súa iniciativa ($\bar{X}=4,24$), e, sobre todo, coa quinta, na que se expresa unha afirmación normativa e desiderativa sobre a conveniencia de que a súa iniciativa desenvolva máis accións socioeducativas para contribuír a dita transformación (Ver Figura 137).

Figura 137. Grao de acordo das informantes con relación ás afirmacións referidas á súa iniciativa en particular.

Elaboración propia.

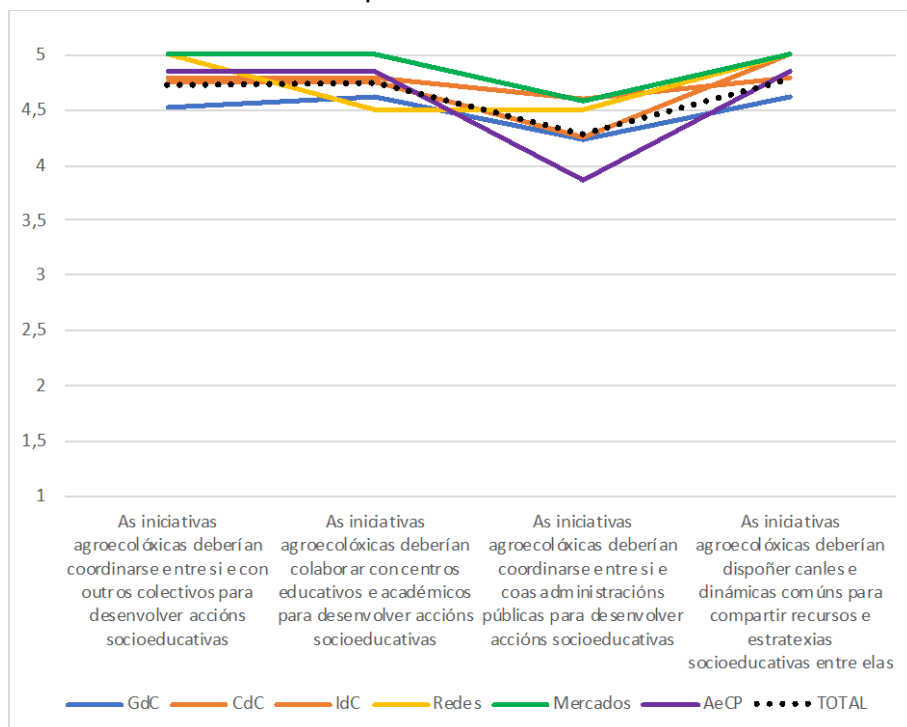
Por último, na terceira e última serie de items con formato de enunciado, formulóuselles ás persoas informantes catro afirmacións normativas e desiderativas sobre o conxunto de iniciativas agroecolóxicas e diferentes estratexias de articulación e de colaboración con outros actores sociais -educativos e académicos, por unha banda, e da Administración Pública, pola outra- orientadas cara a desenvolver a dimensión socioeducativa do movemento social agroecolóxico ao que pertencen. Neste sentido, pediuselles que valorasen as seguintes catro sentencias:

- As iniciativas agroecolóxicas deberían coordinarse entre si e con outros colectivos para desenvolver accións socioeducativas.

- As iniciativas agroecolóxicas deberían colaborar con centros educativos e académicos para desenvolver accións socioeducativas.
- As iniciativas agroecolóxicas deberían colaborar coas administracións públicas para desenvolver accións socioeducativas.
- As iniciativas agroecolóxicas deberían dispoñer canles e dinámicas comúns para compartir recursos e estratexias socioeducativas entre elas.

Con respecto a esta serie de afirmacións, as persoas entrevistadas mostraron, en xeral e en conxunto, un maior grao de acordo que nas anteriores series presentadas. Deste xeito, están polo xeral totalmente de acordo na necesidade dunha -aínda- maior coordinación entre iniciativas agroecolóxicas e con outros colectivos e entidades sociais para desenvolver accións socioeducativas ($\bar{X}=4,72$), de intensificar as colaboracións con centros educativos e académicos neste mesmo sentido ($\bar{X}=4,74$) e, sobre todo, en establecer medios e procedementos de articulación para poñer en común recursos e estratexias socioeducativas ($\bar{X}=4,74$). A única afirmación no que, de media, mostraron un grao de acordo menos elevado -aínda que, secasí, cun alto nivel de concordancia- é a referida á colaboración coas Administracións Públicas ($\bar{X}=4,28$) (Ver Figura 138).

Figura 138. Grao de acordo das informantes con relación ao enunciados normativos e desiderativos referidos á conveniencia do despregue de formas de coordinación e colaboración para desenvolver a dimensión socioeducativa.

Elaboración propia.

En todo caso, este nivel de acordo máis morno, especialmente acusado entre as informantes que forman parte das AeCP ($\bar{X}=3,86$), probablemente se deba ao receo existente no campo da Agroecoloxía, e no movemento agroecolóxico en particular, ante o risco de cooptación que supón desenvolver estratexias colaborativas de gobernanza vinculadas ás Administracións Públicas na definición de políticas agroalimentarias orientadas a transitar cara a modelos sustentables, como vimos no Referencial Teórico -no quinto epígrafe en particular-. Ou mesmo tamén pode deberse á existencia dun marco político pouco favorable ao impulso e apoio de transicións de carácter agroecolóxico no contexto galego, como vimos no sexto epígrafe.

Por último, exploramos a prioridade que as persoas informantes asignan a catro obxectivos xerais que poden asociarse á implicación

persoal en iniciativas colectivas de carácter agroecolóxico como as aquí estudadas, e que xiran en torno a:

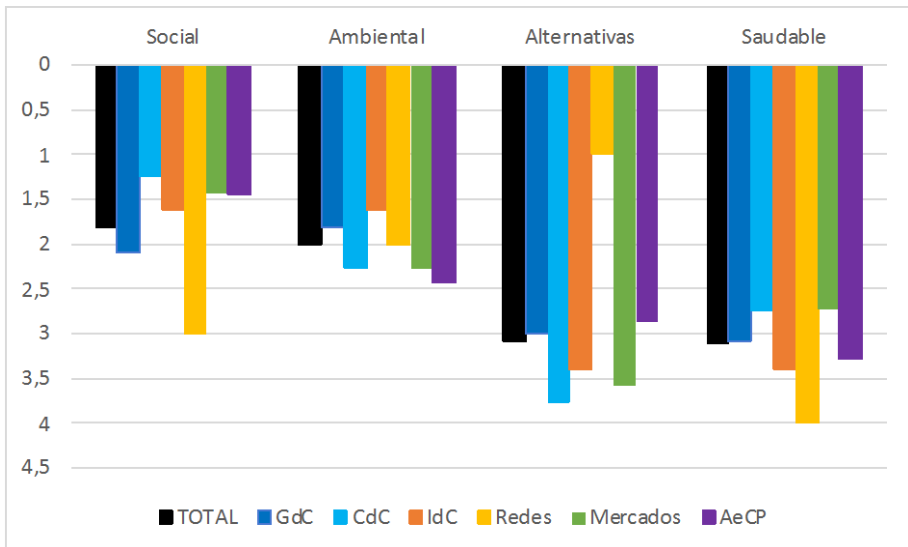
- Promover unha alimentación máis saudable.
- Promover unha alimentación ambientalmente máis responsable.
- Promover unha alimentación socialmente máis xusta
- Promover o desenvolvemento de alternativas agroecolóxicas.

En realidade, todas son perfectamente compatibles e asociables -ou mesmo indisociables- aos propósitos que se poden ter á hora de formar parte de iniciativas agroecolóxicas. Precisamente por este motivo, presentámolas mediante un ítem de orde e non de escala, ante o risco de obter en todos os casos a máxima puntuación posible. Deste xeito, forzamos a establecer unha prelación, para que, no conxunto das iniciativas analizadas, podamos percibir cal tende a recibir unha maior preferencia: a vinculada á nutrición e á saúde, a asociada á preocupación polos procesos de degradación ecolóxica, a relacionada cos valores de xustiza social e igualdade, ou a orientada a fortalecer un movemento contrahexamónico no eido agroalimentario. Ao igual que sucedía no anterior ítem de orde analizado neste Referencial Empírico, solicitouse ás persoas entrevistadas que clasificasen en orde ascendente estes obxectivos, onde o primeiro é o máis prioritario e o cuarto o menos prioritario, de maneira que medias máis baixas significan un maior grao de preferencia no cómputo conxunto.

Deste xeito, o obxectivo que obtivo unha maior preferencia de media no conxunto global de iniciativas estudadas foi o da promoción dunha alimentación socialmente máis xusta ($\bar{X}=1,8$), seguido pola promoción dunha alimentación ambientalmente máis responsable ($\bar{X}=2$) e pola promoción de alternativas agroecolóxicas ($\bar{X}=3,09$), quedando en último lugar o obxectivo relacionado coa promoción dunha alimentación máis saudable ($\bar{X}=3,11$). Desta maneira, pode percibirse como, en xeral, as persoas entrevistadas priorizaron o obxectivos relacionados cos fins últimos da Agroecoloxía -a procura da sustentabilidade socioambiental-, seguidos pola que tiña un carácter máis instrumental -desenvolver un movemento contrahexamónico

orientado á transformación social-, e situando en último lugar o que presenta un carácter máis individual, aínda que non por iso menos relevante. A nivel desagregado por tipo de iniciativas das que forman parte as persoas entrevistadas, podemos observar como as que informaron sobre as dúas redes seguiron a tendencia máis discordante con relación á media global e ao resto de tipoloxías, situando como obxectivo prioritario a creación de alternativas, en segundo lugar o de carácter ambiental e, en terceiro lugar, o de orientación social (Ver Figura 139)

Figura 139. Obxectivos segundo orde de prioridade das persoas informantes.

Elaboración propia.

Así mesmo, as persoas entrevistadas que forman parte de GdC sitúan en primeira instancia o obxectivo de carácter ambiental, seguido polo de orientación social. Pola súa banda, as informantes vinculadas ás CdC e aos mercados sitúan, respectivamente, o obxectivo vinculado á saúde por diante do da creación de alternativas. En calquera caso, estes dous últimos obxectivos reciben valores moi próximos no conxunto global. En suma, podemos apreciar unha tendencia xeral, que ten os seus matices en función do tipo de iniciativa ao que pertencen as informantes.

16. DISCUSIÓN DOS RESULTADOS

Neste último epígrafe do Referencial Empírico recapitulamos os epígrafes anteriores para tratar de definir e describir o movemento agroecolóxico galego en base ás iniciativas estudadas, dende a perspectiva acadada tanto en base ás revisións teóricas presentadas no primeiro capítulo, como a través da inmersión do doutorando en dito movemento a través do resto de fases e procesos comprendidos no deseño metodolóxico formulado no segundo capítulo. Así mesmo, ofrecemos unha valoración das implicacións socioeducativas das iniciativas agroecolóxicas analizadas, así como do seu potencial para contribuír, dende a perspectiva educativo-ambiental, á construción da dimensión socioeducativa da Agroecoloxía, á luz das achegas presentadas no plano teórico. Deste xeito, respondemos ao terceiro obxectivo específico de cada obxectivo xeral, respectivamente, culminando así o alcance da finalidade formulada nesta investigación.

16.1. Unha definición e caracterización aproximativa do movemento agroecolóxico en Galicia.

Para abrir esta discusión de resultados, presentamos en primeiro lugar unha revisión dos primeiros catro epígrafes deste Referencial Empírico, para, en base ás análises realizadas sobre as iniciativas estudadas, tratar de definir e caracterizar, dun xeito aproximado e sempre imperfecto, a natureza e o estado actual do movemento agroecolóxico en Galicia. Como toda exploración da realidade social, o obxecto está sempre en proceso e, neste caso, dadas as súas mesmas características de movemento social, esta prevención é aínda máis necesaria. En todo caso, é un risco pensar que unha «foto fixa» pode captar a súa natureza dinámica. Mesmo cando estamos escribindo estas palabras o mesmo movemento está mutando, no seu conxunto e na concreción das iniciativas que aquí foron obxecto concreto de estudo. Neste sentido, cómpre advertir que esta descrición se basea, en todo caso, nunha selección de iniciativas que, malia a intención de que fose o máis ampla e exhaustiva posible, unicamente representa unha fracción indeterminada deste movemento, quedando á marxe -quizais para futuras investigacións- tanto iniciativas agroecolóxicas que, por

diferentes motivos, non formaron parte da mostra malia adecuarse aos criterios de selección establecidos, como outros actores que sen dúbida tamén son relevantes dentro deste movemento, como os sindicatos agrarios, as organizacións ecoloxistas e distintas asociacións de diversa índole, as cooperativas de carácter socioeducativo e do terceiro sector en xeral, que adoptan a perspectiva agroecolóxica como unha das súas liñas de acción, as CMVMC e outras institucións comunitarias, entidades de particular relevancia como os GDR e as Reservas da Biosfera, as administracións públicas que desenvolven políticas próximas á Agroecoloxía, aquelas tendas especializadas e outros espazos e canles de consumo responsable de alimentos cunha especial relevancia na dinamización agroecolóxica da súa contorna, centros educativos e académicos, grupos e redes de investigación, etc.

En calquera caso, malia as limitacións inherentes a esta investigación, presentamos deseguido a discusión sobre os resultados referidos á composición, distribución territorial e evolución temporal da mostra conformada polas 46 iniciativas estudadas, ás súas características xerais vinculadas tanto á propia configuración das iniciativas como ao desempeño das súas actividades principais -ou de carácter netamente agroalimentario-, e, por último, ás súas formas de organización e xestión interna, por unha banda, e da súa articulación e cooperación con outras iniciativas e entidades sociais, educativo-académicas e públicas, pola outra.

Deste xeito, en primeiro lugar, do conxunto de 46 iniciativas analizadas neste estudo, cómpre salientar o predominio dos GdC, que con 21 casos representan o tipo de iniciativa máis frecuente en Galicia, e que, xunto coas CdC, aglutinan á maior parte de persoas que forman parte das iniciativas estudadas, sumando un total de 1.141, isto é, o 78% do número estimado de persoas implicadas nas iniciativas agroecolóxicas participantes no estudo. Se ben estas cifras distan dos entre 30 e 50 GdC e 2.500 persoas implicadas estimadas por López-García (2015) para Galicia, non deixan de constituír un volume certamente apreciable dentro do conxunto do Estado. En todo caso, cómpre sinalar que hai unha maior cantidade indeterminada de GdC -e

por conseguinte, de persoas que os conforman- que quedaron fóra da selección final desta investigación por diferentes motivos:

- Por non ter chegado a coñecer da súa existencia e, polo tanto, non identificalos como iniciativas susceptibles de ser incluídas neste estudo, o cal é moi probable polo carácter informal de grande parte dos GdC, o que dificulta o seu rastrexo e o establecemento de contacto;
- Porque deixaron de funcionar con anterioridade á realización do traballo de campo, como no caso da Asociación de Consumo Responsable *Loira*, en Redondela, ou outras xa referidas nos epígrafes anteriores;
- Porque apareceron ou retomaron a súa actividade unha vez rematado o traballo de campo, como nos casos do GdC responsable da asociación cultural *ConcienciArte* de San Sadurniño¹¹²², o GdC promovido pola asociación agroecolóxica *A Estruga*, en Xermade, e dous GdC de moi recente creación -un no Courel e outro na Terra de Montes-, no primeiro suposto, ou no do GdC *A Estruga* en O Grove, no segundo;
- Por non ter conseguido o seu contacto ata despois de finalizar o traballo de campo, como sucedeu cos GdC conformados por nais e pais das escolas *A Caracola* da Coruña e *Amadahi* de Oleiros;
- Por decisión da propia persoa entrevistada, que, ao pertencer a dous GdC informais, optou por informar sobre o que considerou que na actualidade presenta unha maior actividade, como sucedeu no caso do GdC que seguiu facendo pedidos puntuais dende Santiago de Compostela tras a disolución formal da CdC *Eirado*, no que a informante contactada preferiu orientar a entrevista cara a outra iniciativa na que tamén participa, o *GdC de Vedra*;
- Porque non se logrou contactar nin constatar se seguen ou non a funcionar, ao non ter logrado establecer contacto, como no

¹¹²² Ver <https://concienciarteculturacolectivadorural.wordpress.com/2020/10/14/grupo-de-consumo-responsable/> [Revisado o 19 de maio de 2021].

caso do GdC informal conformado en torno do Centro Social *A Gentalha do Pichel* de Santiago de Compostela a partir da fusión entre os GdC *Fabas Lobas* e *Nabiza Ceibe*¹¹²³, no do vinculado ao *Foro Ecolóxico de Boiro* ou nos dos GdC *A Karrikanta* en Cervo e *As Grelas* en Ribadeo;

- Por non conseguir concertar finalmente unha entrevista malia ter chegado a contactar, como sucedeu co grupo de produción e consumo *O Faiado da Curuxa* en Carballo;
- Ou mesmo porque declinaron o convite a participar no estudo, como no xa referido caso de *Patacas do Cedo*, en Moaña.

Deste maneira, podemos estimar que tanto o número de GdC existente en Galicia como o das persoas que as conforman se situaría nalgún punto intermedio entre os rexistrados na presente investigación e os estimados por López-García (2015). En calquera caso, debemos considerar a grande relevancia deste tipo de iniciativa dentro do movemento social agroecolóxico, xa que, malia os distintos niveis de formalización e de implicación coas produtoras, coa construción de CCC ou na realización de actividades socioeducativas que presentan, no seu conxunto conforman, xunto coas CdC, a maior parte da base social das iniciativas agroecolóxicas en Galicia, particularmente dende o eido do consumo.

Por outra banda, debemos ter en conta tamén a importancia dos tipos de iniciativas restantes, en tanto que, aínda que supoñan unha minoría en canto ao número de persoas que as configuran, están a establecer novas formas máis complexas de CCC, como no caso das dúas redes analizadas, así como tamén están a dispoñer novas formas de acceso e achegamento á alimentación agroecolóxica para un número indeterminado de consumidoras non implicadas a nivel colectivo a través dos mercados, tendas e outras canles de comercialización. Deste xeito, por unha banda, estarían a incrementar considerablemente o número de persoas que, finalmente, están a consumir alimentos a través de espazos e canles vinculados ao movemento agroecolóxico, aínda que non formen parte activa deste, e pola outra, estarían a exercer como

¹¹²³ Ver <https://agricoloxiacompostela.wordpress.com/about/en-santiago/sociedades-cooperativas-e-proxectos/fabas-lobas-e-nabiza-ceibe/> [Revisado o 19 de maio de 2021].

porta de entrada para que estas consumidoras, eventualmente, se podan sumar ao propio movemento, transitando dende formas máis pasivas de consumo a asumir unha implicación máis activa da construción de alternativas agroecolóxicas.

En canto á distribución territorial, puidemos observar como as provincias atlánticas concentran a maior parte das iniciativas analizadas -o 71,8% entre ambas-, sendo a provincia de A Coruña a que presenta unha maior proporción (43,5%). Por tipos de iniciativas, esta concentración é aínda maior nestas dúas provincias, por riba do 80% dos casos entre as CdC -as catro identificadas-, as redes -tamén as dúas analizadas-, os mercados -seis de sete- e as IdC -catro de cinco-, e unicamente lixeiramente menor á media no caso dos GdC (62,1%) e nas AeCP -catro de sete, todos eles na provincia de A Coruña-.

Este desequilibrio territorial pode deberse a varios factores, canto menos dous relacionados coas limitacións do estudo e un vinculado á propia natureza do movemento social estudado. Entre os primeiros, podemos atribuír este desequilibrio aos posibles nesgos asociados tanto á identificación como a selección de iniciativas, derivados dos procesos desenvolvidos no traballo de campo para afrontar a complexidade e a escasa información dispoñible sobre a situación actual deste tipo de iniciativas no conxunto do territorio galego. Así mesmo, tamén pode asociarse ao propio nesgo de acceso derivado da localización do doutorando na cidade de Santiago de Compostela, que limita a obtención de información de fontes directas sobre iniciativas informais nas zonas máis afastadas do territorio, do mesmo xeito que restrinxe a propia aplicación da estratexia da bola de neve nestas áreas nas que as iniciativas están máis dispersas e as redes de colaboración e coñecemento mutuo son menos densas. Con todo, como xa adiantamos, o doutorando, consciente destes posibles nesgos, puxo especial empeño en tratar de sortealos, polo que é probable que este desequilibrio xeográfico represente, polo menos dun xeito aproximado e a grandes trazos, a distribución territorial real das iniciativas agroecolóxicas que conforman movemento agroecolóxico galego no seu conxunto, tendo unha maior concentración naquelas zonas máis densamente poboadas e cun carácter máis urbano.

No referido á evolución temporal, puidemos observar, polo xeral, unha tendencia crecente na creación de novas iniciativas, particularmente tras a crise económica de 2008, con picos de aparición de experiencias colectivas en 2013 e 2019, e que, en función do percibido no segundo período de observación participante, podería terse repetido tamén en 2020. Así mesmo, comprobamos que se trata dun movemento marcadamente dinámico e voluble, no que, malia casos concretos que se manteñen cunha dilatada traxectoria, parte das iniciativas que o conforman aparecen, desaparecen ou se transforman en intervalos de anos máis ou menos amplos.

Por outra banda, podemos percibir certa tendencia cara a consolidación de modelos que supoñen unha menor implicación por parte das consumidoras, coa emerxencia dun grande número de GdC de carácter informal e escasa esixencia de participación alén do propio consumo, e doutros nos que asumen unha maior carga tanto as produtoras -no caso dos mercados- como as axentes que exercen como intermediarias no eido da comercialización -no dos IdC-, destacando neste sentido a aparición de modelos de xestión profesionalizada alén das representadas polas propias CdC, como sucede co GdC *Eco_Lóxico*. Dita tendencia á profesionalización no seo do movemento agroecolóxico, que suscita certa controversia -como indicamos no subepígrafe 5.5-, pode ser, por unha banda, síntoma dun menor compromiso por parte dun maior número de consumidoras que participan cada vez máis en iniciativas de carácter agroecolóxico, diluíndo o carácter tradicionalmente asociado á autoxestión que estas presentaron historicamente no contexto español; mais, pola outra, tamén pode constituír unha vía para ampliar a base social entre as consumidoras cun perfil menos ideolóxico ou militante, así como achegar oportunidades de (auto)emprego vinculadas aos CCC agroecolóxicos, sempre baixo o risco difuso de que se terminen por converter nun modelo distinto, de carácter máis comercial ou orientado polo lucro.

Porén, observamos tamén a creación doutros modelos máis complexos e que entrañan un maior compromiso de todas as partes involucradas, como no caso das dúas redes ou do modelo próximo á

ASC que representan a tríade conformada entre a AeCP *Fóra do Linde* e os GdC *Semente* e *Xurumelxs*, así como por parte daquelas iniciativas cuxo modelo organizativo implica unha participación preceptiva de todos os seus membros, como no caso, por exemplo, de *A Morangueira* ou *Des Pensa*.

Con respecto ao grao de formalización das iniciativas estudadas, 18 están constituídas como asociacións e 12 como cooperativas, mentres que case un terzo (15) non están formalmente constituídas, situación de informalidade xurídica que predomina, sobre todo, entre os GdC. Estes presentan, en parte, un maior grao de informalidade tamén noutros aspectos en comparación con outros tipos de iniciativas, se ben é certo que, entre os 21 GdC, oito están constituídos como asociacións, mentres que tanto estes como outros tamén presentan outros aspectos de formalidade: na periodicidade dos pedidos, nas formas organizativas, no reparto de tarefas, na relación coas produtoras, etc.

En canto á composición social deste movemento social, das iniciativas analizadas podemos extraer que presenta un claro predominio feminino, como xa avanzamos que sucedía tamén a escala global no Referencial Teórico. Así mesmo, en base ás estimacións ofrecidas polas persoas informantes, parece tratarse dun movemento conformado fundamentalmente por persoas con idades comprendidas entre os 30 e os 50 anos, que suporían, segundo ditas estimacións, arredor dun 77% de media entre as iniciativas analizadas, mentres que as maiores de 50 representarían menos dun 20%, malia o envellecemento que caracteriza demograficamente á poboación galega en xeral. A proporción de persoas situadas nas franxas de idade que podemos considerar xuvenís -menores de 30-, maioritarias no caso doutros movementos sociais, aquí sería residual. Cómpre recordar que, en todo caso, estamos a falar de proporcións estimadas polas persoas informantes de cada iniciativa e que, dado este carácter estimativo, non foron calculadas de xeito ponderado en función do número total de membros de cada iniciativa, senón que simplemente extraemos medias de conxunto para conseguir unha simple apreciación aproximada, polo que en calquera caso se trata de estimacións sempre aproximativas. Para coñecer as proporcións realmente existentes, debería realizarse un

censo exhaustivo das persoas que forman parte de cada iniciativa e calcular as porcentaxes de forma ponderada, mais esta aproximación máis exacta escapa do cometido e das posibilidades desta investigación.

En canto á ocupación laboral das persoas que forman parte das iniciativas, podemos observar como, de media, estas presentarían proporcións maioritariamente orientadas cara a ocupacións no sector terciario, debido ao maior número de iniciativas vinculadas ao consumo e á comercialización entre as analizadas. De feito, esta proporción maioritaria sería aínda máis marcada entre este tipo de iniciativas -GdC, CdC e IdC-, mentres que sería minoritaria, como é lóxico, entre as protagonizadas por produtoras -AeCP e mercados-. Deste xeito, a proporción exacta de persoas dedicadas ao sector terciario no conxunto de iniciativas analizadas, sería aínda maior, debido ao peso en número de membros que supoñen os GdC e as CdC. Co tipo de formación e o perfil socioeconómico presentaríase unha distribución semellante nas medias proporcionais dos diferentes tipos de iniciativas, cun perfil formativo universitario e de rendas medias no plano socioeconómico nas iniciativas que concentran un maior número de persoas. Con relación ao lugar de residencia das persoas que conforman as iniciativas, podemos destacar que as CdC presentarían un carácter fundamentalmente urbano, mentres que nos GdC habería unha maior proporción de persoas que habitarían contornas máis rurais, as cales serían maioritarias, loxicamente, entre aquelas iniciativas vinculadas á produción. E no que respecta á «multimilitancia», esta é maioritaria en todos os tipos de iniciativa salvo no caso das CdC.

No referido ao grao de implicación das persoas que forman parte das iniciativas, aspecto no que si contamos con estimacións ponderadas en función do número de membros de cada iniciativa indicado polas persoas informantes, cabe destacar que as iniciativas conformadas maiormente por produtoras presentan unha participación das persoas que as compoñen na realización das actividades principais da iniciativa, destacando neste sentido as AeCP, mentres que aquelas de maior tamaño e cun perfil máis asociado ao consumo -as CdC- presentan polo xeral menores índices de implicación.

Por outra banda, entre outros aspectos vinculados máis directamente ás características das formas de articulación de CCC que presentan as iniciativas estudadas, podemos salientar que a forma máis frecuente de loxística é a do reparto colectivo, representada sobre todo polo tipo máis común entre as iniciativas analizadas -os GdC-, mais non unicamente. En canto ao tipo de produtos manexados, destacan os de orixe vexetal -froitas, cereais e hortalizas-, sendo menos frecuentes os de orixe animal, particularmente a carne, o peixe e o marisco. Así mesmo, se ben ata en 25 casos afirmase facer uso de formas alternativas de intercambio á mediación da moeda corrente -troco, moeda social-, os euros son, polo xeral, o medio de pago máis empregado entre as iniciativas estudadas. Alén diso, as relacións de confianza xogan unha función esencial na garantía dos produtos alimentarios producidos, distribuídos e consumidos a través das iniciativas estudadas, alén do uso de certificacións oficiais e de modelos alternativos a estes, como os SPG, incipientes en Galicia.

En canto ás motivacións que orixinaron a conformación destas iniciativas colectivas, destacan particularmente as asociadas a fins que van máis alá das perspectivas individualistas ou hedonistas e que se sitúan no terreo dos propósitos políticos ou baseados en valores éticos, como a promoción dunha alimentación máis xusta e ambientalmente máis sustentable, así como de novas formas de relación económica ou a consecución dunha maior autonomía á hora de producir ou consumir alimentos. Motivacións asociadas ao marco da Soba e da Agroecoloxía e que contrastan coas presentadas polo CRAEGA (2017; 2020) con relación as motivacións das consumidoras de alimentos ecolóxicos en xeral.

No que respecta ás formas de organización interna e xestión das iniciativas, en xeral destacan as formas asemblearias, e, nunha menor medida, a estruturación do reparto de tarefas e toma de decisións concretas a través de comisións ou grupos de traballo. Deste xeito, a procura do consenso é a forma de toma de decisións predominante -en 44 casos-, se ben en 15 casos tamén se recorre complementariamente a votación. Así mesmo, son tamén 15 casos os que realizan tomas de decisión conxuntas entre diferentes perfís -consumidoras, produtoras e,

no caso das IdC, intermediarias- sobre a planificación da produción de alimentos, mentres que en 16 faise con respecto ao establecemento dos prezos. Alén diso, cómpre considerar que 15 das iniciativas están, á súa vez, integradas por outras, o cal é especialmente frecuente, como é lóxico, no caso dos mercados de produtoras, articulados por distintas iniciativas produtivas, e no da rede *A Gavela*, cuxa razón de ser é a propia articulación de proxectos de produción e consumo, mais tamén en tres CdC, dúas IdC e dous GdC, que incorporan diferentes tipos de colectivos, proxectos ou ben contan coa concorrencia consumidoras colectivas (Ver Táboa 87).

Precisamente con respecto á articulación externa das iniciativas, cómpre destacar que son especialmente comúns as relacións de colaboración con outras iniciativas agroecolóxicas -en 44 casos-, observando a existencia dunha densa rede de vínculos que, se ben ofrece unha interesante liña para afondar no futuro, podemos apreciar que se concentra particularmente en torno a seis áreas xeográficas articuladas en torno ás áreas metropolitanas de Vigo, Pontevedra, Santiago, A Coruña, Ferrol e Ourense (ver Figura 121). Ademais, cómpre salientar que máis da metade das iniciativas analizadas (26) participa en redes de cooperación entre entidades máis amplas, articuladas en torno a cuestións vinculadas á Agroecoloxía ou correntes afíns como a Economía Social e Solidaria, o Comercio Xusto ou o Desenvolvemento Rural. Por último, unha gran parte destas iniciativas (37) colaboran tamén con outro tipo de entidades sociais, mentres que a metade (23) o fai con Administracións Públicas locais e ata 27 con institucións educativas e académicas, entre as que sobresaen as universidades. Estas relacións frecuentes dan conta de que, malia non conformar un movemento unificado baixo un único paraugas aglutinador -como si que pode estar a pasar no movemento campesiño global en torno a LVC-, o movemento agroecolóxico galego, dentro da súa atomización e diversidade, presenta unha tendencia xeral ao establecemento de dinámicas de cooperación e formas de articulación máis ou menos formais entre as iniciativas que o conforman e entre estas e outros axentes sociais.

En suma, en base ás iniciativas estudadas, podemos convir que o movemento social agroecolóxico galego é un actor social sumamente complexo e heteroxéneo. Así mesmo, trátase dun movemento emerxente e dinámico que, sobre todo na última década, estivo a adquirir unhas dimensións crecentes, canto menos en número de iniciativas, mais cunha base social que, malia as limitacións amentadas deste estudo para dispoñer dunha cifra exacta, ben se podería situar en torno ás estimacións de López-García (2015). Por outra banda, se ben a nivel numérico está conformado principalmente por consumidoras, cómpre considerar o relevante papel que xogan as produtoras, non só na provisión de alimentos, senón tamén a través da articulación de CCC alternativos, que entrañan asumir pola súa banda unha dobre carga de traballo: a propiamente produtiva e na xestión da comercialización e o mantemento e dinamización das propias canles e espazos para facelo. Neste mesmo sentido, cómpre non ignorar o papel que están a xogar outros actores relevantes, como os socios-traballadores das CdC e as persoas que asumen funcións de intermediarias nas IdC, no referido á dinamización agroecolóxica, á atracción de consumidoras non implicadas e ao apoio a creación de novas iniciativas, tanto a escala local como en ámbitos máis amplos.

Podemos advertir, así mesmo, que é un movemento social escorado xeograficamente cara ao eixo atlántico e ás áreas urbanas e metropolitanas, se ben cada vez están a xurdir máis iniciativas en vilas e contornas rurais. Por outra banda, se ben presenta certo grao de formalización en torno ás figuras xurídicas da asociación e a cooperativa, tamén presenta un alto grao de informalidade a nivel legal, que seguramente sería maior se contásenos coas iniciativas que non se chegaron a poder identificar precisamente polo seu carácter informal. En canto ao perfil social, e tendo en conta as limitacións deste estudo neste sentido, podemos observar que se trata dun movemento predominantemente feminino, conformado principalmente por poboación adulta de mediana idade, ocupada maiormente no sector terciario, cunha boa parte con formación universitaria e que habita tanto en espazos urbanos como rurais, dependendo en gran medida do tipo de iniciativa, así como cun perfil «multimilitante» maioritario, salvo no caso das CdC.

Así mesmo, podemos indicar tamén que se trata dun movemento eminentemente fundamentado en formas de funcionamento democrático e participativo, onde predomina o asemblearismo e a toma de decisións por consenso. Neste mesmo sentido, presenta unha clara tendencia á cooperación entre iniciativas agroecolóxicas, á participación en espazos de articulación e á colaboración con outras entidades sociais, educativas e académicas, e, en menor medida, con Administracións Públicas a escala local.

Con todo, se ben a través desta investigación puidemos constatar a existencia dun movemento agroecolóxico conformado, alén da concorrencia doutro tipo de actores, por iniciativas agroecolóxicas como as aquí analizadas, no sentido descrito por Badal-Pijuán e López-García (2006) e recollido por Simón *et al.* (2010), esta consideración é auto-percibida só dun xeito morno polo conxunto de persoas informantes, contrastando coa percepción que, en cambio, si presentan dun xeito máis decidido sobre o crecemento recente no número deste tipo de iniciativas e, sobre todo, na consideración destas como un axente colectivo relevante na promoción da sustentabilidade social e ambiental no seo da sociedade galega (ver Figura 136). Estas consideracións contrastan, así mesmo, coa súa opinión sobre o grao de implicación, de conciencia, de coñecemento das alternativas e de adopción de hábitos alimentarios responsables que atribúen á cidadanía en xeral (ver Figura 134), así como co grao de compromiso das institucións públicas e coa pertinencia do tratamento educativo da alimentación no sistema regrado e, en menor medida, por parte de alternativas non regradas, na promoción de modelos alimentarios xustos e sustentables (ver Figura 135).

16.2. Valoración das implicacións socioeducativas das iniciativas agroecolóxicas estudadas

Nesta segunda parte da discusión de resultados avaliamos as implicacións socioeducativas -actuais e potenciais- presentadas polas iniciativas agroecolóxicas estudadas, para valorar a súa eventual contribución á construción dunha dimensión socioeducativa da

Agroecoloxía dende a perspectiva educativo-ambiental que aquí formulamos.

Neste sentido, na análise dos resultados do estudo de casos puidemos observar como as iniciativas agroecolóxicas exploradas presentan, polo xeral, unha considerable cantidade e diversidade de actividades socioeducativas. Son poucos os casos que non desenvolven este tipo de actividades, fundamentalmente GdC, entre os cales incluso algunha das informantes cuestiona que se trate dunha función que lles corresponda desempeñar, cando hai persoas que se dedican profesionalmente a iso¹¹²⁴.

En calquera caso, entre as actividades máis recorrentes, figuran aquelas cunha compoñente máis centrada na comunicación social, como as charlas e conferencias e a difusión de información por RRSS, mentres que as que teñen un carácter socioeducativo máis explícito ou estruturado son as menos frecuentes (Ver Figura 123). Deste xeito, se ben destacan modelos de actividades máis clásicos entre os movementos sociais, cun carácter metodolóxico máis divulgativo, expositivo e unidireccional, cómpre destacar a alta frecuencia que tamén presenta a organización e participación en eventos temáticos, que constitúe un modelo de actividade máis estruturado e que comprende á súa vez unha oferta máis complexa e variada de actividades, contando ademais cunha grande capacidade de atracción social polo seu carácter en grande medida lúdico ou sociocultural. Porén, se ben este modelo de actividade máis vivencial ou distendido pode supoñer un desprazamento de actividades máis orientadas a promover transformacións de maior calado, isto non adoita ser así nos casos estudados, posto que se deron múltiples exemplos deste tipo de eventos que combinaron unha parte lúdica máis orientada á atracción de público con outra máis orientada á reflexión, á crítica e á promoción da mobilización social. Así mesmo, podemos salientar tamén como excepción aquelas actividades que teñen como destinatarias parcial e exclusivamente ás persoas que forman parte das propias iniciativas, e

¹¹²⁴ Como precisamente na práctica da Educación Ambiental, se ben este é un campo actualmente moi precarizado e no que resulta complicado desenvolver posicións e prácticas contrahegemónicas (Barba *et al.*, 2017).

que están máis orientadas á reflexión colectiva e ao intercambio de perspectivas, como son, por exemplo, os videoforos ou outras que implican, canto menos en parte, debate entre as participantes.

En todo caso, pódese observar certa tendencia de que canto máis complexas, transformadoras ou orientadas ao longo prazo son as actividades desenvolvidas, e, polo tanto, máis esixentes en creatividade, tempo e dedicación, menos recorrente é a súa oferta. As persoas entrevistadas adoitan atribuír isto á falta de recursos, de tempo, de espazos, de implicación das integrantes das iniciativas, de capacidade organizativa e de sobrecarga doutras obrigas, ou mesmo a limitacións de carácter administrativo, á falta de resposta dos públicos destinatarios ou de interese por parte da cidadanía (Bisquert e Meira, 2020).

Neste sentido, entre os menos recorrentes proxectos educativos estruturados, cómpre destacar aqueles relacionados coa práctica hortícola con diferentes fins e destinatarios, entre os que se pode salientar o desenvolvemento dun programa de agroecoloxía escolar por parte dunha das iniciativas. Tamén podemos apreciar a realización de proxectos socioeducativos cunha certa estabilidade, tanto con relación á produción como ao consumo de alimentos. Así mesmo, inclúese aquí a participación en programas e espazos de carácter académico e educativo, tanto de carácter escolar, como de formación profesional e universitaria. Por último, preséntase tamén o desenvolvemento de proxectos baseados na oferta de obradoiros e formacións en espazos educativos e socioculturais que, secasí, non implican un traballo estable cun mesmo público destinatario.

Cómpre salientar tamén a realización de cursos cun carácter máis práctico, que á vez que presentan unha alta frecuencia de iniciativas que os desenvolven, entrañan unha maior implicación e un papel máis activo nos procesos por parte das persoas que participan neste tipo de actividades, alén dunha ampla variedade temática que aborda cuestións técnico-productivas, políticas, de autoxestión, etc.

A este respecto, a nivel temático podemos salientar que, dentro da grande heteroxeneidade que presentan as actividades desenvolvidas polas iniciativas analizadas, se inclúen as directamente relacionadas coa

Agroecoloxía en todas as súas dimensións -técnico-productiva, socioeconómica, cultural e política-, con outros enfoques afíns - (eco)feminismos, consumo responsable, Comercio Xusto, Economía Social e Solidaria- e moitos outros temas polo xeral relacionados coa promoción da sustentabilidade social e ambiental.

Con todo, pode destacarse, en xeral, o carácter fundamentalmente puntual de grande parte das iniciativas sinaladas polas iniciativas, en tanto que, se ben algunhas delas as valoran como unha parte importante do seu proxecto colectivo, ás veces vense solapadas polo propio funcionamento cotiá da iniciativa ou mesmo pola prioridade doutras obrigas asociadas á «multimilitancia» ou á conciliación -familiar, laboral, etc.- de moitas das persoas que forman parte delas. En todo caso, ata 39 informantes declararon que a súa iniciativa tiña no momento da entrevista actividades pendentes de realizar, o cal implica, canto menos, o mantemento da súa vocación de continuar ofrecendo este tipo de actividades, malia as dificultades que atopaban para facelo sobre as que informaron boa parte das persoas entrevistadas.

Das finalidades destacadas polas informantes con relación á realización deste tipo de iniciativas, cómpre destacar a prioridade por visibilizar as alternativas ao sistema agroalimentario hexemónico, concienciar á cidadanía sobre as implicacións deste ou mesmo por tratar de influír nos seus hábitos alimentarios. Porén, non se lle outorga tanta prioridade á promoción da participación colectiva a través da incorporación de novas persoas ás iniciativas xa existentes, e menos aínda a propiciar a creación de novas iniciativas, isto é, en definitiva, a estimular a mobilización social entre a cidadanía (ver Figura 124), que aquí consideramos que debería ser unha das principais prioridades dunha dimensión socioeducativa da Agroecoloxía formulada dende a perspectiva dunha Educación Ambiental ecosocial.

Con relación á orientación das actividades realizadas polas iniciativas estudadas en función dos públicos destinatarios, predominan sobre todo aquelas dirixidas tanto a públicos externos como ás propias persoas que as integran, particularmente frecuentes entre os tipos de iniciativas que contan, de media e tamén en conxunto, cun maior número de membros -as CdC e os GdC-, seguidas polas iniciativas que

as orientan exclusivamente a públicos externos, máis comúns entre iniciativas vinculadas á produción, sendo unicamente dous GdC as que as desenvolven unicamente cun carácter interno (ver Figura 125). Neste sentido, entre as iniciativas que realizan actividades orientadas en ambos sentidos, pódese distinguir entre as que realizan principalmente dirixidas cara a persoas alleas -por exemplo, charlas, presentacións da iniciativa e participación en mesas redondas en eventos organizados por outras entidades, mostras e catas de produtos e a participación na organización de festas populares e actividades lúdicas, etc.-, as que teñen unha orientación claramente interna -xornadas de convivencia, de consolidación da iniciativa, xantares conxuntos, etc.- e as que se orientan en ambos sentidos, destacando aquí particularmente a organización de eventos temáticos, onde comparten tempos e actividades as persoas que conforman as iniciativas con outras interesadas nos temas que abordan pero que non están directamente involucradas.

En canto ás persoas que as organizan e desenvolven no seo das iniciativas, cómpre destacar a gran diversidade de situacións que presentan as iniciativas estudadas, sen ben entre as CdC e as IdC destacan aquelas nas que asumen un particular protagonismo persoas con roles específicos, sexan os socios-traballadores no caso das primeiras ou a socias cooperativistas no das segundas, destacando así a menor implicación na organización das actividades socioeducativas que teñen lugar naqueles tipos de iniciativa cun perfil máis profesionalizado. Así mesmo podemos observar como resulta bastante frecuente que as iniciativas recorran a axentes externos para desenvolver actividades, convidando a persoas expertas en determinados temas ou mesmo incorporando propostas recibidas de parte de persoas alleas á iniciativa (Ver Figura 127). Isto da conta de que, se ben hai un interese manifesto en organizar actividades socioeducativas por parte das iniciativas, moitas veces non se conta coas ferramentas endóxeas para facelo ou porque mesmo as posibilidades de ofrecer actividades emanadas e organizadas polo propio colectivo se ven condicionadas por algunha das anteditas limitacións. Porén, tamén pode apuntar a dinámicas de colaboración con outras persoas e colectivos, como tamén podemos observar que

sucede en grande medida, tanto coas relacións de colaboración para organizar este tipo de actividades que establecen tanto con outras iniciativas agroecolóxicas como, especialmente, con entidades sociais doutra índole (Figura 129), o que concorda co carácter colaborativo que presentan, en xeral, as iniciativas que conforman o movemento social agroecolóxico, como advertimos no anterior subepígrafe.

Cómpre destacar o frecuente uso de espazos alleos -en exclusiva ou de xeito complementario co uso de espazos propios- que presentan as iniciativas á hora de realizar actividades socioeducativas (Ver Figura 128), tendendo a empregar recursos e espazos públicos, tanto por unha decisión política de empregar os lugares comunitarios como contexto onde despregar este tipo de accións dirixidas ao ben común, como pola pretensión de chegar a outros públicos non necesariamente familiarizados con este tipo de iniciativas e coas alternativas agroalimentarias que propoñen ante o modelo hexemónico.

Con todo, malia que a maior parte das iniciativas presentan unha oferta ampla e variada de actividades cun carácter claramente socioambiental, unicamente 16 afirman desenvolver prácticas de Educación Ambiental dun xeito habitual, cun programa de actividades permanente, mentres que a maior parte das restantes -cunha única excepción- afirma facelo dun xeito puntual (Ver Figura 133) ou mesmo incluso matizando que as integran pero dun xeito implícito. Esta aparente contradición apunta cara dous aspectos que compre matizar. O primeiro é o xa referido carácter eminentemente discreto ou puntual que as iniciativas estudadas presentan na organización das súas actividades socioeducativas, xa que, se ben moitas delas afirman desexar poder ofrecer un programa máis estable e sistemático de actividades, poucas son as que o fan ou consideran ter a capacidade para facelo. O segundo é a concepción que as informantes poden ter tanto das actividades que as súas propias iniciativas desenvolven, como sobre a propia Educación Ambiental, frecuentemente asociada á divulgación ou á alfabetización científica entre a cidadanía con relación ás Ciencias Naturais ou a intervencións de carácter ambientalista e non tanto dende a perspectiva ecosocial que aquí manexamos. Porén, ben é certo que, entre as que afirmaron integrar a Educación Ambiental entre as súas actividades, o

fixeron reafirmando que, precisamente, o facían a través das actividades socioeducativas descritas durante as entrevistas, mais tamén mediante a súa práctica cotiá de organización interna e de desenvolvemento de formas alternativas de produción, distribución e consumo alimentario.

Dun xeito máis concreto, tamén é minoritario o número de iniciativas analizadas que recoñecen abordar cuestións relativas ao cambio climático, e aínda menos que as relacionan coa alimentación (ver Figura 131), cando se trata dunha cuestión de máxima relevancia dentro do actual escenario de emerxencia climática e que presenta unhas implicacións agroalimentarias particularmente preocupantes, como vimos no subepígrafe 4.2. Así mesmo, a cantidade de iniciativas que abordan esta relación redúcese aínda máis en torno aos aspectos concretos da mesma, sendo o tratamento da mitigación a que presenta unha maior adhesión e o da adaptación a que menos (Figura 132), o que probablemente se deba á percepción aínda distante que se ten no noso contexto acerca da vulnerabilidade ante os impactos do cambio climático. En todo caso, trátase dunha temática que, xunto co resto de procesos de degradación ambiental global relacionados coa dieta e os sistemas agroalimentarios, consideramos dende o punto de vista da Educación Ambiental sociocrítica que deberían adquirir unha maior relevancia dentro das actividades socioeducativas realizadas dende este tipo de espazos colectivos orientados á promoción da sustentabilidade alimentaria.

Recapitulando, a través dos resultados deste estudo podemos observar a existencia dun considerable número de iniciativas especialmente activas á hora de desenvolver accións socioeducativas, encamiñadas tanto a ter unha incidencia social a través da divulgación, a concienciación e a visibilización das alternativas existentes ao sistema agroalimentario hexemónico entre a cidadanía, como a fortalecer os procesos colectivos de carácter interno. Neste sentido, cómpre destacar o alto grao de acordo que presentan as persoas entrevistadas ao considerar que as integrantes das súas iniciativas senten que están a contribuír a un proceso cambio social, mais tamén ao feito de que teñan modificado os seus hábitos alimentarios cara a modelos máis sustentables de dieta a través da súa participación na propia iniciativa

da que forman parte (ver Figura 137). Neste último sentido, se ben tamén se considerou que as produtoras transitaron igualmente cara manexos máis ecolóxicos de produción agraria a través da súa implicación nas diferentes iniciativas, aquí o grao de acordo é menor, dado que, en moitos casos, durante as entrevistas se matizaba que habitualmente este colectivo presentaba polo xeral unha maior implicación ou preocupación de entrada por este tipo de cuestións, sendo elas en moitas ocasións as impulsoras da toma de conciencia entre as consumidoras de determinados aspectos non considerados por aquelas persoas que non teñen un contacto directo coa produción agroalimentaria.

No entanto, se ben a nivel xeral podemos percibir que as iniciativas estudadas presentan unha voluminosa e diversa oferta de actividades relacionadas coa promoción de construcións máis sustentables da dieta e orientadas a desvelar a necesidade dun cambio de sistema agroalimentario, podemos apreciar tamén unha tendencia xeral á unha organización discreta e eminentemente puntual das actividades que, salvo excepcións, carecen dunha perspectiva pedagóxica estruturada que oriente o seu sentido global. Con todo, isto varía considerablemente entre as distintas iniciativas analizadas, identificando exemplos máis abertamente orientados a contar cunha programación socioeducativa máis ou menos estable e sistematizada. Ademais, polo xeral detectamos unha clara predisposición a perseverar no desenvolvemento desta dimensión expresada pola maior parte das persoas entrevistadas. Isto pódese apreciar na consideración das informantes de que, por unha banda, as súas iniciativas non realizan suficientes actividades socioeducativas na actualidade -especialmente entre as iniciativas máis vinculadas ao consumo, CdC e GdC- como consideran que deberan, e, pola outra, no elevado grao de acordo na opinión de que as súas respectivas iniciativas deberían incidir máis neste sentido (ver Figura 137).

En definitiva, consideramos que as iniciativas analizadas presentan unha ampla bagaxe á hora de desenvolver actividades socioeducativas vinculadas a unha serie de temas pertinentes dende o punto de vista agroecolóxico e educativo-ambiental, unha tradición de organización

colectiva interna e de colaboración con outros colectivos e entidades á hora de desenvolver actividades e unha predisposición a incrementar a súa incidencia que, en conxunto, indica a presenza dun grande potencial sobre o que construír a dimensión socioeducativa da Agroecoloxía dende o seo do movemento agroecolóxico galego.

Neste sentido, resulta salientable o amplo consenso existente entre as persoas entrevistadas ao considerar que as iniciativas agroecolóxicas deberían desenvolver estratexias de coordinación e colaboración entre elas, con outros colectivos, con centros educativos e académicos e -cun menor grao de acordo- coas Administracións Públicas para desenvolver accións socioeducativas (ver Figura 138), o cal incide na antedita insistencia na vontade de desenvolver esta dimensión da súa actividade, e de facelo, ademais, a través da articulación con outros axentes sociais. Isto deixa unha porta aberta ás futuras liñas de co-investigación que formulamos como continuación do traballo aquí presentado. A este respecto, cómpre destacar tamén o elevado consenso entre as informantes con relación á necesidade das iniciativas de dispoñer de canles e dinámicas comúns para compartir recursos e estratexias socioeducativas, elemento fundamental para a construción colectiva da dimensión socioeducativa da Agroecoloxía.

Por último, cabe sinalar que a prioridade xeral manifestada polo conxunto de persoas entrevistadas neste estudo en torno aos obxectivos de promoción dos aspectos de carácter máis socioambiental da alimentación (Ver Figura 139), xunto co conxunto de resultados presentados neste subepígrafe e coas apreciacións e percepcións directas do doutorando a través da observación participante, permiten esperar un alto grao de concordancia entre as perspectivas e praxes das iniciativas que compoñen o movemento social agroecolóxico en Galicia e a nosa perspectiva sociocrítica da Educación Ambiental á hora de traballar conxuntamente para construír de xeito colectivo a devandita dimensión socioeducativa da Agroecoloxía dende unha perspectiva transformadora e emancipadora no noso territorio.

Conclusións

Neste último apartado presentamos as conclusións máis relevantes extraídas nesta tese. Para tal efecto, ofrecemos en primeiro lugar as principais achegas que realizamos a través dos tres capítulos previos. Seguidamente, sinalamos algunhas das limitacións que condicionaron a investigación aquí presentada. Por último, referimos as posibles liñas de investigación que abre esta tese de carácter fundamentalmente exploratorio, e que xa avanzamos nos anteriores capítulos.

ACHEGAS PRINCIPAIS DA TESE

Como primeira parte deste apartado, expoñemos aquí as achegas que consideramos máis relevantes extraídas do traballo realizado e presentado neste informe. Deste xeito, en tanto que se trata dunha tese eminentemente teórica, salientamos en primeiro lugar as principais contribucións que fixemos precisamente no plano teórico a través do extenso primeiro capítulo, no que fundamentamos as bases epistemolóxicas que entendemos deben constituír o corpus argumental e o sustento praxeolóxico da nosa proposta de construción dunha dimensión socioeducativa da Agroecoloxía dende a perspectiva da Educación Ambiental sociocrítica, ecoloxista ou ecosocial. A continuación, xa que se trata dunha tese resoltamente situada, destacamos as características e as aprendizaxes acadadas mediante a aplicación do particular deseño metodolóxico adoptado. Nel tratamos de balancear a orientación do enfoque crítico que consideramos que cómpre seguir cando se investiga *con*, *para* e *dende* os movementos sociais, coas circunstancias e posibilidades do doutorando á hora de desenvolver esta investigación, ante un suxeito de estudo complexo, heteroxéneo, difuso, dinámico, relativamente emerxente e escasamente explorado dende a perspectiva educativa, e dende o exercicio da investigación de carácter unipersoal propia dunha tese, limitada en tempo e medios, pero non carente de vontade de contribuír no posible a dito movemento nin dun compromiso axiolóxico como principais motores de actuación. Finalmente, dende a perspectiva fundamentalmente exploratoria desta investigación, extraemos as

principais lecturas dos resultados presentados e discutidos no Referencial Empírico, reflexionando sobre a súa pertinencia dende o prisma da Educación Ambiental que adoptamos nesta tese e valorando o seu potencial e relevancia para contribuír á construción da dimensión socioeducativa da Agroecoloxía.

Achegas teóricas

Con relación ás contribucións realizadas dende o plano máis teórico desta tese, neste subepígrafe detallamos as conclusións que entendemos máis relevantes á hora de construír o substrato epistemolóxico da nosa proposta de construción dunha dimensión socioeducativa da Agroecoloxía a través do concurso da Educación Ambiental dende o seu enfoque sociocrítico.

En primeiro lugar, consideramos pertinente partir da definición do que é, en esencia, a alimentación, cuestión sobre a que se articula toda esta tese e a proposta educativo-ambiental que tratamos de definir a través da fundamentación teórica e da investigación desenvolvida. Neste sentido, partimos de considerar a alimentación, seguindo o enfoque de Max-Neef (1994), como un satisfactor fundamental da necesidade humana básica da subsistencia. Así mesmo, rastreamos a formalización de dito satisfactor como dereito, situando a súa xénese e amparo normativo nos DDHH universais, inviolables, inalienables e intrínsecos á natureza humana, declarados en 1948 e baseados á súa vez na dignidade das persoas como fundamento elemental. A partir de aquí, seguimos a traxectoria de evolución e consolidación deste dereito e doutras nocións asociadas que cómpre considerar de xeito adecuado á hora de adoptar un enfoque de dereitos vinculado ao tratamento socioeducativo da alimentación, como son os de fame, desnutrición, malnutrición, SegA -alén da inocuidade-, a SAN e DAA. Ademais, observamos en que medida este marco normativo era ou non recollido polos marcos hexemónicos do desenvolvemento, concretados nos ODM e nos ODS, para apreciar a morna e, a todas luces, insuficiente incorporación do dereito á alimentación nunha axenda tan fortemente nesgada polas correntes neoliberais e reformistas hexemónicas.

Neste mesmo sentido, contextualizamos o estado de consolidación do dereito á alimentación nos marcos territoriais e institucionais de referencia neste estudo, como son a UE, a CPLP, o Estado español e a propia comunidade autónoma de Galicia. Deste xeito, constatamos que, a medida que descendemos na escala territorial, o enfoque de referencia da SegA vaise baleirando de contidos vinculados ao DAA, reducíndose fundamentalmente á inocuidade do marco estatal e á calidade e os sistemas de promoción comercial de determinados produtos a nivel galego. Ao mesmo tempo, observamos que, precisamente, a inseguridade alimentaria non é en absoluto un fenómeno alleo á nosa contorna inmediata, ao contrario da consideración habitual de que se trata dun problema exclusivamente propio dos países periféricos. Con todo, recoñecemos e valoramos o papel que está a desempeñar a ODA-E na promoción do enfoque do dereito á alimentación no Estado español.

Exploramos, así mesmo, a situación actual deste dereito a escala global, así como as proxeccións previstas para as próximas décadas. O obxectivo era desvelar que, malia sete décadas de recoñecemento e evolución deste dereito universal, a fame e as demais formas de inseguridade alimentaria continúan a ser un problema crítico, paradoxal e de carácter esencialmente estrutural e político, asociado ao propio sistema económico que rexe a nivel planetario, e que non ten visos de remitir sen o impulso de transformacións política e socio-económicamente radicais no sistema agroalimentario e no propio modelo de desenvolvemento. Neste sentido, destacamos en última instancia o papel particularmente relevante que teñen xogado os ata agora tres Relatores Especiais das NNUU sobre o Dereito á Alimentación -Ziegler, De Schutter e Elver- na denuncia da antedita contradición e na proxección internacional de alternativas dirixidas a superala. Mais sobre todo, destacamos a función desempeñada neste sentido pola sociedade civil e os movementos sociais, que mediante o seus discursos e prácticas teñen situado propostas transgresoras como a SobA como paradigma emerxente para a concreción da DAA.

En suma, como conclusión deste primeiro epígrafe, consideramos que a adopción do enfoque de dereitos resulta imprescindible á hora de

tratar a cuestión alimentaria dende unha perspectiva socioeducativa. Este enfoque a dota dun carácter normativo que xustifica o propósito de promover transicións cara modelos de dieta e sistemas agroalimentarios xustos e sustentables. Non só como unha aspiración política orientada a perseguir horizontes desexables de existencia -que tamén-, senón sobre todo en base á irrenunciable realización dun dereito universal, legal e eticamente inviolable¹¹²⁵, como é o da alimentación. Por este motivo, propoñemos a adopción de dito enfoque e das súas evolucións máis recentes cara a SobA (LVC, 1996), por unha banda, e cara a sustentabilidade e a axencia como dimensións da SegA (HLPE, 2020), pola outra, como fundamentos básicos da construción axiolóxica da dimensión socioeducativa da Agroecoloxía, a partir dos que se sustentan as seguintes consideracións.

Por outra banda, no segundo epígrafe exploramos a noción de dieta como construción social e cultural do consumo alimentario. Situámola como o obxecto educativo de partida para o desenvolvemento de calquera proceso ou estratexia orientada a suscitar transformacións sociais en torno á alimentación. Por unha parte, polo seu carácter cotiá e xerador de identidades, sendo actualmente o vínculo máis significativo e relevante coa alimentación para a maior parte das persoas, particularmente nas sociedades industrializadas e terciarizadas. Pola outra, pola súa actual degradación e as marxes de mellora que permite, e nas que se poden asociar de xeito imbricado e significativo a procura dunha alimentación máis saudable cos propósitos de redución da súa pegada social e ambiental. Neste sentido, dispoñemos de referentes recuperables na forma de modelos tradicionais de dieta culturalmente apropiados e internacionalmente recoñecidos como saudables e de menor impacto ambiental, como é o caso da mediterránea a nivel estatal ou da atlántica a nivel galego. Deste xeito, se ben consideramos a construción social da dieta como un escenario para a transición cara estilos de vida baseados na sustentabilidade social e ambiental, cómpre superar o reduccionismo nutricionista tradicionalmente predominante nas guías alimentarias -principal instrumento da educación alimentaria empregado a nivel internacional-

¹¹²⁵ Na teoría, pois como apuntamos este é vulnerado de xeito sistemático.

, adoptando para tal efecto os enfoques máis holísticos e sistémicos das dietas sustentables, así como recoñecendo as achegas realizadas tamén neste sentido dende a sociedade civil e os movementos sociais, considerando así a dieta dun xeito indisolublemente asociado aos sistemas agroalimentarios dos que depende e aos que está estreitamente ligada a través de relacións bidireccionais de condicionamento mutuo.

Neste sentido, no terceiro epígrafe abordamos o que, xunto coa noción de dieta, constitúe o segundo concepto básico no que se asenta a nosa proposta teórica para a construción dun enfoque educativo-ambiental crítico e transformador da alimentación: o sistema agroalimentario. Tras explorar conceptualmente esta noción, así como a asociada de cadea agroalimentaria, caracterizamos os dous grandes modelos que a humanidade desenvolveu, dende a Revolución Neolítica, no primeiro caso, e principalmente dende a Revolución Industrial, no do segundo: os sistemas agroalimentarios tradicionais ou campesiños, por unha banda, e os modernos ou agroindustriais, pola outra. De xeito complementario, presentamos tamén a noción de réxime agroalimentario, vinculada á propia eclosión e evolución do capitalismo, e que actualmente adopta a forma corporativa e neoliberal como modo de goberno dos sistemas agroalimentarios a escala global. Consideramos que cómpre incorporar estas lecturas complexas e críticas ás estratexias educativo-ambientais en torno á alimentación para que estas non se limiten a intervencións orientadas ao cambio de hábitos individuais, dado que consideramos que estes non teñen maior percorrido se non se asocian a procesos colectivos emancipadores, dirixidos á transformación dos sistemas agroalimentarios sustentables e á construción de alternativas democráticas e xustas ao réxime agroalimentario actualmente hexemónico.

Unha vez establecidas as bases axiolóxicas e epistemolóxicas do marco teórico que propoñemos para a construción da dimensión socioeducativa da Agroecoloxía, abordamos en profundidade as estreitas e problemáticas relacións existentes entre as dietas e os sistemas agroalimentarios cos cada vez máis profundos e perentorios procesos de degradación ambiental que están a acontecer a escala global, e que nos sitúan nunha grave situación de crise sen precedentes, xustificando

deste xeito a absoluta pertinencia destes obxectos como aspectos centrais no repertorio temático da Educación Ambiental. Do mesmo xeito, revisamos tamén os distintos espectros de resposta que nas últimas décadas se están a desenvolver dende diferentes instancias e correntes ante dita crise. Para iso enunciámos e xustificámos por que consideramos que son precisamente as que se enmarcan dentro das posicións contrahexamónicas ou ecoloxistas as que realmente poden ofrecer vías para emprender as inaprazables transicións cara formas de vida e de organización social que sexan á vez viables, sustentables, xustas e democráticas, ao tempo que se garante a realización do DAA. É en base a esta consideración que tomamos precisamente como marco pedagóxico a corrente ecoloxista ou sociocrítica da Educación Ambiental, dado que consideramos que as posicións ambientalistas, centradas nos cambios de comportamento individuais dentro das marxes tolerables polo mercado e o *status quo*, resultan insuficientes para estimular os procesos de transformación social necesarios para afrontar a crítica situación actual.

En quinto lugar presentamos o que, dende a nosa perspectiva educativo-ambiental, constitúe o principal marco analítico e propositivo de referencia á hora de abordar as cuestións alimentarias en función das premisas establecidas e das lecturas ofrecidas nos catro epígrafes precedentes: a Agroecoloxía. Tras explorar os antecedentes e expoñer as diferentes perspectivas ou correntes que tamén existen dentro deste campo, definimos o enfoque transdisciplinar, pluriépistemolóxico, transformador, participativo e orientado á acción da Agroecoloxía co que asociamos a nosa perspectiva da Educación Ambiental. Así mesmo, exploramos as diferentes dimensións da Agroecoloxía recoñecidas e conceptualizadas ata este momento, ás que propoñemos engadir de xeito complementario a construción emerxente dunha dimensión socioeducativa aínda por definir. A este respecto, alén de afondar nos relevantes aspectos da concepción da transición social agroecolóxica, definimos e caracterizamos, en base á súa evolución e configuración actual a escala internacional e estatal, o que constitúe o noso suxeito de estudo, a manifestación da Agroecoloxía como movemento social. E, en particular, a súa concreción en torno a iniciativas colectivas que orientan á súa actividade a ensaiar novas formas de relación

socioeconómica arredor da produción, a comercialización e o consumo de alimentos baixo principios agroecolóxicos. É precisamente neste sentido que achegamos, en base á literatura existente e ás primeiras aproximacións realizadas durante o traballo de campo, a nosa propia clasificación e caracterización das que catalogamos como iniciativas agroecolóxicas, categorizando e definindo ata sete modelos, dos cales seis constituirán finalmente a tipoloxía empregada para clasificar as iniciativas analizadas nesta investigación.

Tras isto, contextualizamos territorialmente a análise teórica presentada sobre a cuestión alimentaria, ofrecendo as nosas lecturas dun marco xeográfico e sociocultural como o galego, que presenta, malia certos factores limitantes -crecente urbanización, industrialización agraria, promoción da modernización deste sector, contorna institucional desfavorable e occidentalización da dieta-, grandes potencialidades á hora de desenvolver transicións agroecolóxicas cara modelos sustentables de sociedade, en xeral, e de sistema agroalimentario, en particular.

Podemos destacar neste sentido, por exemplo, a especial relevancia que ten aínda «o rural» neste territorio, non só como espazo físico ou como un contexto social, senón tamén como parte dun patrimonio inmaterial en forma de imaxinario colectivo e duns fortes vínculos culturais e emocionais. Patrimonio que se concreta na proliferación de entidades e redes que articulan a súa actividade en torno á súa revitalización dende formas de xestión e modos de vida sustentables, dignos e baseados na recuperación dalgúns aspectos da tradición labrega e coa introdución doutros elementos asociados ao progreso social en termos de igualdade e inclusión social da diversidade, entre outros. Neste sentido, cómpre valorar a persistencia de moitas características da cultura popular tradicional, así como de institucións e formas de relación socio-comunitaria que nutren ao tecido social de dinámicas e concepcións que poden propiciar a adopción de formas colectivas de xestión dos bens comúns e da satisfacción de necesidades baixo criterios agroecolóxicos.

Así mesmo, Galicia presenta unha estrutura territorial e da propiedade agraria baseada en parcelas, polo xeral, máis pequenas que

noutros territorios peninsulares e na pequena explotación familiar, que se ben actualmente está fortemente concentrada a través de formas particulares de acaparamento -por exemplo, a través da industria láctea e da forestal-, constitúen a base material idónea para acometer unha reforma agraria orientada á transición agroecolóxica, sempre que exista a masa crítica e a vontade política suficiente para emprendela. Ademais, malia á súa actual degradación e abandono en favor dos modelos occidentais globalizados, Galicia conta cun modelo tradicional de dieta -a dieta atlántica- culturalmente apropiada, saudable e sustentable, equiparable á internacionalmente recoñecida dieta mediterránea, mais adaptada ás particularidades sociais, territoriais e agroalimentarias deste territorio.

Por último, en base ao explorado neste epígrafe consideramos que Galicia conta cunha importante presenza da Agroecoloxía nas súas diferentes manifestacións, que van dende a súa abordaxe académica, á súa práctica agronómica por un cada vez maior número de pequenas produtoras, á súa promoción política a través de sindicatos agrarios e outras organizacións do ecoloxismo social e político e, por último, como tratamos de constatar nesta investigación, á proliferación de iniciativas agroecolóxicas que están a configurar novas formas de relación socioeconómica a través da construción de CCC e que, como acontece a escala estatal, constitúen no seu conxunto un movemento social emerxente.

Finalmente, alén das múltiples consideracións que facemos ao longo dos anteriores epígrafes, sempre dende a nosa perspectiva educativo-ambiental, concluímos o Referencial Teórico concretando de xeito sintético as principais implicacións do enfoque sociocrítico da Educación Ambiental aquí adoptado. Neste sentido defendemos en primeiro lugar a pertinencia do consumo en xeral e da dieta en particular como obxecto educativo fundamental para a abordaxe educativo-ambiental da alimentación. Denunciamos, secasí, a insuficiencia que presentan os modelos de educación alimentaria actualmente predominantes, instando a desenvolver unha educación do consumo honestamente política e orientada á promoción do empoderamento

cidadán mediante metodoloxías que fomenten o desenvolvemento do sentido crítico e a autonomía.

Así mesmo, de entre as diferentes correntes existentes no campo da Educación Ambiental, definimos a nosa perspectiva en torno aos enfoques sociocríticos, ecoloxistas ou ecosociais, de orientación transformadora e vocación emancipadora. Neste sentido, salientamos a estreita relación entre esta corrente educativo-ambiental e os movementos ecoloxistas, que constitúen á vez referentes e aliados prioritarios no desenvolvemento de enfoques teóricos e praxes metodolóxicas. Con relación á alimentación, partindo do cuestionamento crítico da construción da dieta como fundamento de partida e da poboación adulta como público preferente, consideramos abordar os sistemas agrolimentarios como elemento estrutural que condiciona a nosa relación coa alimentación e que precisan ser transformados dende perspectivas de sustentabilidade social e ambiental e a promoción da axencia cidadá, apoiando a creación de alternativas colectivas baseadas na autonomía e na procura profundamente democrática da Soba.

Neste sentido, presentamos expresións de cidadanía emerxentes, como a ecocidadanía, e horizontes alternativos aos hexemónicos, como o da Cultura da Sustentabilidade, nos que asentar as prácticas e os relatos do enfoque sociocrítico da Educación Ambiental que aquí adoptamos. Para iso, consideramos as propostas da educación do consumo de orientación cidadá como un referente metodolóxico de primeiro orde á hora de deseñar e desenvolver intervencións educativo-ambientais relacionadas coas cuestións agroalimentarias.

Por último, tras identificar á Agroecoloxía e aos movementos sociais asociados como o principal referente do noso enfoque da Educación Ambiental no eido agroalimentario, esbozamos a grandes trazos a nosa proposta de estratexia para o desenvolvemento da dimensión socioeducativa da Agroecoloxía. Non obstante, trátase dun bosquejo aberto e inacabado, que busca interpelar á concorrência doutros actores, posto que, en todo caso, baixo o punto de vista presentado, consideramos que a súa definición debe ser abordada mediante procesos de co-investigación crítica e participativa

desenvolvidos dende a confluencia do desempeño académico e a bagaxe, as perspectivas, as aspiracións e o protagonismo das persoas e colectivos que configuran o movemento social agroecolóxico.

É, precisamente, neste sentido que se orienta o enfoque metodolóxico adoptado nesta tese, que alén dunha perspectiva crítica, adquire un carácter exploratorio que pretende constituír a base sobre a que cimentar futuras liñas de co-investigación co movemento agroecolóxico en Galicia destinadas, entre outros fins, a tecer colectivamente e dende abaixo os vimbios da dimensión socioeducativa da Agroecoloxía.

Achegas metodolóxicas

En canto ás principais achegas realizadas nesta tese no plano metodolóxico, destacamos fundamentalmente o xeito no que tratamos de adaptar o enfoque crítico, participativo e transformador das metodoloxías participativas, activistas e militantes tomado como referencia nesta investigación ás limitacións inherentes ao seu propio desenvolvemento a través da adopción dun deseño mixto composto por métodos máis propios do positivismo e a fenomenoloxía, mais integrando elementos e perspectivas críticas, así como unha orientación final á cimentación de futuras liñas de co-investigación baseadas na IAP. Para tal efecto, no segundo capítulo desta tese ofrecemos a nosa perspectiva sobre a investigación realizada con relación aos movementos sociais, os enfoques metodolóxicos adoptados como guías base sobre a que sustentamos a investigación, a evolución, a composición e a organización temporal do deseño finalmente adoptado e unha descrición detallada de cada un dos procesos e fases nas que este se concretou.

Deste xeito, en primeiro lugar xustificamos por que consideramos relevante e pertinente traballar cos movementos sociais como suxeito colectivo de estudo dende a perspectiva socioeducativa que asumimos nesta tese. Para iso, expoñemos os propósitos que nos moven a facelo e revelamos como consideramos que se debe artellar o diálogo entre a investigación emanada do ámbito académico e os discursos e prácticas

que presentan os movementos sociais como suxeitos activos, conscientes e críticos que se auto-narran e expresan as súas prioridades e aspiracións colectivas. Neste sentido, salientamos o compromiso axiolóxico que xulgamos que debe adoptar toda investigación desenvolvida con colectivos de cidadás mobilizadas, así como a orientación transformadora e a vocación emancipadora que a debe impregnar cando esta se realiza dende a perspectiva sociocrítica da Educación Ambiental.

A este respecto, en segundo lugar, afondamos nas achegas que nos ofrecen os enfoques críticos a través das metodoloxías participativas, activistas e militantes, que se ben non puidemos desenvolver de xeito estrito a causa dunha serie de limitacións explícitas da investigación, si tomamos como guía orientadora e tratamos de aplicar na medida das posibilidades. Desta maneira, presentamos o xeito no que adaptamos estas perspectivas dende un ambicioso deseño inicial á concreción realizada a través do transcurso do propio estudo e da toma de consciencia das limitacións e condicionantes que o constrinxían, ofrecendo así unha descrición do deseño mixto finalmente adoptado e unha relación da súa composición en dúas fases sucesivas e dous procesos subxacentes, así como da evolución temporal do traballo de campo realizado.

Por último, ofrecemos precisamente unha descrición máis pormenorizada de cada un destes procesos e fases. Deste xeito, describimos o proceso de observación participante, desenvolvido ao longo de todo o traballo de campo, mais cunha maior intensidade na súa parte inicial e final, presentando os espazos e dinámicas de participación do propio movemento social estudado nos que o doutorando se implicou de xeito activo e comprometido, por unha banda, para coñecelo con maior detalle e profundidade, e pola outra, a modo de concreción do compromiso axiolóxico adoptado nesta investigación en función da súa orientación crítica e participativa. En segundo lugar, referimos brevemente o proceso de revisión documental seguido paralelamente para fundamentar o deseño dos instrumentos de recollida de datos empregado, así como para configurar a base de datos inicial a partir da cal, mediante o concurso da primeira fase do deseño

e a estratexia de bola de neve aplicada na segunda, conformar a mostra de iniciativas agroecolóxicas finalmente analizada nesta investigación.

A este respecto, describimos o carácter, os procesos e os resultados acadados a través da primeira fase de investigación, na que se realizou de xeito colaborativo un censo de iniciativas ligadas á sustentabilidade social e ambiental en Galicia, que non só serviu para consolidar a base de datos a partir da cal configurar a mostra empregada na segunda fase, senón para contribuír a ofrecer un primeira achega concreta aos colectivos e entidades implicadas no proceso, en forma de cartografía dixital das iniciativas rexistradas. Por último, presentamos de xeito detallado a segunda fase e parte central do deseño metodolóxico finalmente adoptado, o estudo de casos múltiple, dando conta especificamente dos procedementos seguidos para o deseño e a validación do instrumento de recollida de datos empregado, así como definindo o universo de estudo e o proceso de selección da mostra, conformada polas 46 iniciativas agroecolóxicas finalmente analizadas como base empírica desta tese.

En suma, dende o punto de vista metodolóxico, consideramos que ofrecemos unha forma, canto menos orixinal, de adaptar os enfoques críticos, participativos, comprometidos e transformadores tomados como referencia metodolóxica desta investigación, en coherencia coas perspectivas agroecolóxicas e educativo-ambientais explicitamente asumidas nesta tese. En todo caso, coas limitacións inherentes tanto ás propias posibilidades do investigador no marco dun estudo unipersoal realizado na etapa predoutoral, como ás características do propio suxeito de estudo e do grao de coñecemento dispoñible sobre este. Desta maneira, achegamos de xeito detallado a configuración dun deseño mixto no que se combinaron métodos de carácter cualitativo e cuantitativo, con elementos propios das metodoloxías participativas, activistas e militantes, como a consideración do suxeito de estudo ou a relación de compromiso e participación activa do investigador para con este, concretada a través do propio desenvolvemento da observación participante, a coordinación da elaboración colaborativa dun censo e cartografado de iniciativas asociadas á sustentabilidade co propósito de contribuír cun produto derivado do propio proceso de investigación

como un dos fins últimos desta tese: realizar unha devolución de resultados ás iniciativas implicadas como primeiro paso para iniciar dinámicas máis estreitas de colaboración orientadas á iniciar procesos de co-investigación a través de métodos de IAP cos que construír colectivamente a dimensión socioeducativa da Agroecoloxía dende unha perspectiva participada e situada nas particularidades do contexto territorial e do movemento agroecolóxico galego.

Achegas empíricas

Por último, presentamos as que consideramos as principais achegas empíricas acadadas a través da aplicación do deseño metodolóxico, e, en particular, do estudo de casos múltiple desenvolvido como a súa parte central. Para tal efecto, organizámolas en función dos obxectivos e metas establecidas para responder á finalidade principal desta investigación: valorar as implicacións socioeducativas, e nomeadamente educativo-ambientais, do movemento agroecolóxico en Galicia.

Desta maneira, para responder ao primeiro dos dous obxectivos xerais propostos -describir a natureza e o estado actual do movemento agroecolóxico en Galicia-, comezamos abordando ás achegas relativas ao primeiro dos obxectivos específicos nos que este se concreta: identificar iniciativas colectivas presentes en Galicia susceptibles de ser consideradas integrantes do movemento agroecolóxico. Neste sentido, cómpre salientar a complementariedade dos diferentes procesos, fases e estratexias incluídas no deseño metodolóxico e desenvolvidas durante o traballo de campo para responder a este propósito. Así, tanto a revisión documental como a observación participante completáronse para ofrecer unha primeira base de datos que, completándoa coa facilitada pola SGEA, foi ampliada a través da aplicación do censo de iniciativas na primeira fase e da aplicación da estratexia de bola de neve na segunda. Obtívose finalmente unha lista de 60 iniciativas que podían ser susceptibles de ser consideradas como parte do movemento agroecolóxico galego, e que posteriormente sería cribada mediante a aplicación dunha serie de criterios de selección, mediante os cales se conformou unha mostra inicial de 31 iniciativas

agroecolóxicas, que posteriormente sería ampliada a 46 a través da aplicación da antedita estratexia de bola de neve.

Entre as principais achegas realizadas como resposta ao primeiro obxectivo específico, cómpre salientar a contribución do doutorando, xunto con outras persoas que participaron no proceso colectivo de censo e cartografado, no deseño e publicación da xa amentada *Rizomas*, unha ferramenta de cartografía dixital aberta na que figuran as iniciativas censadas vinculadas á sustentabilidade social e ambiental en Galicia, máis outras que se engadiron posteriormente a través do formulario disposto na páxina web onde se alberga dita ferramenta (ver nota a pé de páxina 1051). Así mesmo, cabe sinalar tamén a disposición dunha base de datos e contactos de iniciativas vinculadas á Agroecoloxía en Galicia, que conta con case 80 referencias -as 60 iniciais máis as 15 identificadas mediante a estratexia de bola de neve, a banda dalgunha máis que se engadiu tras finalizar o traballo de campo-, que sen dúbida tamén constituirá unha base de información esencial para futuras liñas de investigación.

Deste xeito, a través do desenvolvemento do estudo de casos múltiple sobre esta mostra de iniciativas agroecolóxicas seleccionadas en función dos criterios de selección establecidos, caracterizamos e catalogamos as identificadas en función de seis categorías definidas de xeito tanto dedutivo -en base á literatura e aos estudos previos consultados- como indutivo -en función da información situada obtida a través dos procesos e a primeira fase do deseño metodolóxico-. Para tal efecto, propoñemos unha tipoloxía das iniciativas agroecolóxicas existentes en Galicia, sempre de carácter aproximativo, debido á complexidade e heteroxeneidade que estas mostran no seu conxunto. Deste xeito, respondemos ao segundo obxectivo específico -caracterizar e catalogar as iniciativas identificadas-, superando así mesmo con creces a primeira das metas establecidas, que situaba en 30 o mínimo de iniciativas a identificar, catalogar e caracterizar para poder ofrecer, en base a elas, unha descrición da natureza e o estado actual do movemento agroecolóxico en Galicia. En base a dita catalogación, ofrecemos nos dous primeiros epígrafes do Referencial Empírico unha presentación xeral das iniciativas e da súa clasificación en función das

categorías establecidas, a súa distribución territorial e uns apuntes sobre a evolución que algunhas experimentaron nos últimos anos, sinalando algúns antecedentes salientables.

Neste sentido, entre as achegas máis destacables con relación a este segundo obxectivo específico, pódese salientar a nosa contribución á disposición dun coñecemento relativamente actualizado¹¹²⁶ e exhaustivo¹¹²⁷ das iniciativas agroecolóxicas que compoñen actualmente o movemento social agroecolóxico galego. Así mesmo, formulamos unha proposta de clasificación tipolóxica destas iniciativas, sempre imperfecta e mellorable, coa que tratamos categorizar de xeito simplificado a heteroxeneidade e complexidade que caracteriza a ditas iniciativas tomadas no seu conxunto, así como trazar unha panorámica da súa distribución territorial e da traxectoria e procedencia dalgunhas delas en base a iniciativas xa desaparecidas ou a través de procesos de evolución interna. Ademais, coa presentación de cada iniciativa mediante as respectivas fichas, ofrecemos información básica sobre cada unha delas, así como os seus datos de contacto, a modo de guía ou rexistro das iniciativas participantes neste estudo.

Así mesmo, á banda da caracterización e catalogación das iniciativas analizadas de xeito discreto, no terceiro e cuarto epígrafe do Referencial Empírico presentamos unha serie de análises descritivas sobre as características principais e as formas de organización e articulación das iniciativas estudadas, realizadas tanto sobre o seu conxunto como de xeito desagregado en función dos diferentes tipos nos que foron agrupadas, ofrecendo así mesmo exemplos concretos para ilustrar algúns elementos concretos especialmente salientables. Deste xeito, como achega destacada, ofrecemos unha perspectiva ampla e aproximativa das súas características xerais, relacionadas tanto coa

¹¹²⁶ Cómpre lembrar que o traballo de campo de desenvolveu entre 2019 e 2020, na súa maior parte con anterioridade á crise sanitaria da COVID-19, que veu a alterar substancialmente o panorama previo, como xa sinalamos no Referencial Metodolóxico.

¹¹²⁷ Como indicamos na discusión de resultados do subepígrafe 16, quedaron á marxe desta investigación un número indeterminado de iniciativas susceptibles de ter sido incluídas nela, alén daquelas outras que, malia non corresponderse coa definición do universo de estudo e cos criterios de selección establecidos, sen dúbida tamén poden constituir unha parte importante do actual movemento agroecolóxico en Galicia.

súa natureza e composición, como coas súas formas de organización, coordinación e articulación.

Finalmente, na discusión de resultados ofrecida como último epígrafe do Referencial Empírico, aventuramos unha definición e descrición xeral, sempre aproximativa e imperfecta, do movemento agroecolóxico galego en base á lectura dos resultados obtidos da análise das iniciativas estudadas. Con isto respondemos ao terceiro dos obxectivos específicos, terminando de acadar deste xeito o primeiro obxectivo xeral. Desta maneira, podemos salientar como achega deste estudo a propia caracterización deste movemento social, xa descrito no marco doutros contextos xeográficos, como a nivel Estatal (Simón *et al.*, 2010; López-García, 2015; Agroecology Europe, 2020), pero que no caso galego carecía dunha aproximación específica e exhaustiva, alén da súa integración en marcos máis amplos ou de estudos de caso máis específicos, sendo o traballo de Lema-Blanco *et al.* (2015) o máis completo ata o momento neste sentido, particularmente no que respecta á integración da perspectiva socioeducativa.

Por outra banda, con relación ao segundo obxectivo xeral formulado nesta tese -valorar as implicacións socioeducativas das iniciativas participantes no estudo-, no quinto epígrafe do Referencial Empírico identificamos as accións e procesos socioeducativos desenvolvidas polas iniciativas analizadas, tanto de carácter interno ou restrinxidas ás propias persoas que conforman ditas iniciativas, como cunha orientación externa ou de difusión cara outras persoas e colectivos alleos ás propias iniciativas. Así mesmo, presentamos exemplos concretos e outros aspectos relacionados, como as temáticas abordadas, o carácter dos espazos empregados, as relacións establecidas con outras iniciativas ou entidades á hora de desenvolver este tipo de actividades, as finalidades xerais ou a eventual inclusión da Educación Ambiental e da abordaxe do cambio climático. Tamén exploramos o grao de acordo das persoas informantes en torno a unha serie de cuestións xerais, mais tamén relacionadas precisamente coas implicacións socioeducativas das iniciativas das que forman parte. Desta maneira, alén de responder aos dous primeiros obxectivos específicos do segundo obxectivo xeral formulado nesta tese, acadamos

igualmente a segunda das dúas metas establecidas, consistente precisamente en explorar as implicacións socioeducativas e educativo-ambientais das iniciativas finalmente participantes no estudo.

Neste sentido, cómpre salientar como principais achegas a relación e caracterización das prácticas socioeducativas densenvolvidas polas iniciativas agroecolóxicas estudadas, así como a alusión sintética a algúns exemplos concretos, alén doutras consideracións asociadas aos anteditos aspectos.

A modo de recapitulación, na discusión de resultados presentada no último epígrafe do Referencial Empírico, e para responder ao terceiro obxectivo específico e, ao tempo, ao segundo obxectivo xeral no seu conxunto, valoramos ditas implicacións en base ás análises dos resultados obtidos, tanto con relación á situación actual descrita polas persoas informantes, como nun sentido potencial á hora de construír colectivamente a dimensión socioeducativa do movemento agroecolóxico en Galicia.

Deste modo, con relación a este último obxectivo específico, podemos salientar como principal achega a valoración realizada sobre o conxunto das actividades realizadas polas iniciativas agroecolóxicas estudadas dende a perspectiva da Educación Ambiental sociocrítica. A partir desta valoración consideramos tanto as súas potencialidades como actuais limitacións, de modo que dispoñemos dunha base de coñecemento e avaliación previa sobre a que cimentar futuros procesos de construción colectiva da dimensión socioeducativa da Agroecoloxía.

Para rematar, cómpre lembrar que os resultados descritivos presentados neste estudo teñen como propósito principal ofrecer unha primeira aproximación exploratoria ao universo estudado no marco desta tese. No entanto, a través das entrevistas realizadas obtívose un volume de información moito maior, tanto a través de items non explotados, como mediante os matices e informacións de carácter cualitativo recollidos a través do rexistro sonoro, mesmo incluso con relación aos items de resposta pechada. Así mesmo, os datos cuantitativos obtidos tamén permiten realizar análises máis complexas das aquí presentadas, eminentemente descritivas e superficiais,

fundamentalmente a través do cruzamento de variables, que poden ofrecer resultados relevantes, que, á súa vez, poden ser interpretados mediante o apoio das análises cualitativas e o coñecemento inmersivo obtido polo doutorando a través da observación participante. Tanto nun caso como no outro, o doutorando pretende realizar exploracións máis profundas para presentar en publicacións derivadas desta tese, así como para empregar á hora de activar o proceso de co-investigación que se espera realizar ao longo da etapa posdoutoral.

LIMITACIÓNS

Tras presentar as que consideramos como as principais achegas realizadas nesta tese, cómpre sinalar tamén as limitacións que teñen condicionado o seu desenvolvemento, algunhas das cales xa foron avanzadas, tanto no segundo como no terceiro capítulo.

Entre as xa sinaladas con respecto ao propósito inicial de materializar metodoloxicamente nesta tese o enfoque crítico adoptado, cómpre rescatar as referidas aos propios requirimentos temporais e á complexidade que supón deseñar, activar e desenvolver procesos de IAP propiamente ditos. Procesos que, como apuntamos, resultan dificilmente compatibles coas esixencias formais que para o investigador entraña a concorrencia nun programa de doutoramento nos termos actuais. Así mesmo, cabe destacar tamén as relacionadas coa propia extensión xeográfica establecida nesta investigación como marco de referencia ou co nivel de esixencia que supón, para as persoas a involucrar no estudo, participar en dito tipo de procesos de co-investigación. Neste último sentido, resulta complicado convencer a persoas e colectivos que non dispoñen dunha referencia previa do investigador nin dun especial estímulo ou motivación para que invistan o seu tempo e dedicación na súa participación, *a priori* de xeito voluntario e desinteresado, nun proceso que implica a súa concorrencia en varias sesións dunha certa duración e que comporta, ademais, un traballo activo de reflexión, proposición, debate e tratamento da información, tanto durante o transcurso das sesións como entre as mesmas.

A este respecto, impera a necesidade do establecemento previo dun certo vínculo empático baseado en relacións de coñecemento mutuo e colaboración coas iniciativas potencialmente participantes para asentar os cimentos da confianza por parte destas nas honestas intencións do investigador, para que, deste xeito, este poda desempeñar un rol dinamizador dun proceso de IAP, que sempre resulta esixente -en compromiso, en tempo e en esforzo- para todas as partes implicadas. Do mesmo xeito, cómpre tamén espertar antes o interese e a percepción da pertinencia ou dos eventuais beneficios colectivos de acometer tal proceso, pois de non facer propias as súas finalidades, dificilmente existirá unha mínima implicación.

Alén diso, consideramos tamén a necesidade de contar previamente cun coñecemento actualizado, ata agora inexistente, sobre a situación do movemento, das iniciativas que o configuran e, sobre todo, da súa dimensión socioeducativa, sobre o que basear as discusións iniciais e sobre o que instaurar colectivamente dinámicas de co-construción de coñecementos, estratexias, ferramentas, discursos e prácticas a través de procesos metodolóxicos de IAP.

É por este motivo que, como xa sinalamos, se optou por centrar a presente investigación nunha primeira aproximación exploratoria que proporcionase dita perspectiva actualizada, a partir da cal, e sobre todo a través da devolución dos resultados obtidos, iniciar un proceso de diálogo coas iniciativas participantes que poda conducir ao xa amentado proceso de co-investigación.

Por outra banda, e xa con relación ao deseño finalmente adoptado, cómpre salientar a limitación que supuxo asentar o estudo de casos múltiple na realización dunha única entrevista por iniciativa a través de informantes de cada unha delas. Esta estratexia de campo impediu dispoñer dun aceso máis exacto e fiable, non baseado nas estimacións sempre aproximadas das persoas entrevistadas, a determinados datos, sobre todo os vinculados coa composición social das iniciativas, que se acadarían mellor a través do desenvolvemento da técnica de enquisa, aplicando un cuestionario a todas as persoas que forman parte de cada unha das iniciativas estudadas. Porén, se ben contemplamos esta

posibilidade, entendemos que quedaba fóra do alcance e do propósito fundamental desta investigación.

Así mesmo, a propia complexidade e heteroxeneidade do suxeito de estudo, que xa coñecíamos de antemán, supuxo unha dificultade para homoxeneizar as análises, ao estar a comparar, por exemplo, iniciativas de grandes dimensións, como as CdC, con outras moi reducidas, de incluso dúas persoas no caso dalgunhas AeCP, con características moi distintas e que agrupamos en categorías igualmente desequilibradas no número de iniciativas que as compuñan. Este feito supuxo igualmente un reto tanto á hora de deseñar como de aplicar o instrumento de recollida de datos, posto que os mesmos ítems nalgúns ocasións non se entendían exactamente do mesmo xeito, ou se axustaban máis ou menos á realidade de cada iniciativa, en función da súa tipoloxía e, incluso, das características particulares de cada unha delas.

Outra limitación xa sinalada está relacionada precisamente con esta complexidade inherente ao movemento agroecolóxico e o tipo de iniciativas que a este se poden asociar, en particular á hora de establecer e aplicar os criterios de selección, pois en moitos casos a realidade presentábase difusa con relación a estes, resultando complicado ás veces definir claramente os límites e discernir que iniciativas debían ser ou non incluídas na mostra. Isto aconteceu especialmente, como sinalamos, con relación ás AeCP, mais tamén nalgúns casos en torno ao criterio asociado á autonomía das iniciativas (ver Táboa 36).

Cabe sinalar tamén que o número de iniciativas identificadas e finalmente seleccionadas tamén supuxo unha tensión ou un dilema para o investigador. Por unha banda, unha mostra máis grande, e polo tanto máis exhaustiva das iniciativas existentes dentro dun universo total descoñecido -non existe rexistro ningún, principalmente cando se inclúen iniciativas de carácter informal-, permitía obter unha perspectiva máis axustada do movemento agroecolóxico no seu conxunto. Porén, pola outra, volvía máis complexa de manexar á investigación, tanto á hora de desenvolver o traballo de campo, como á de xestionar o volume de información recollida. Neste sentido, o estudo de casos múltiple desenvolvido resultou finalmente tan amplo, tanto en número de casos como en temas a abordar, que impediu profundar máis

en detalle en cada unha das cuestións abordadas, como estaba previsto inicialmente facer a través dunha análise cualitativa semiótica máis sistematizada do discurso. Finalmente, as informacións cualitativas unicamente serviron, canto menos no marco desta tese, para matizar e complementar algunhas das análises descritivas, sen prexuízo das previsións de explotacións para futuras publicacións e mesmo para o documento de devolución ás iniciativas participantes.

A un nivel máis xenérico, non resulta insignificante considerar as condicións excepcionais nas que transcorreu o tramo final desta tese - como tantas outras presentadas nestes últimos meses- e que marcaron profundamente o seu devir. Isto concretouse, por exemplo, na alteración da dinámica do traballo de campo, en cuxa parte final, como comentamos, tiveron que aplicarse as entrevistas coa necesaria adaptación á distancia social e ao confinamento domiciliario que impuxo a crise sanitaria global da COVID-19. Así mesmo, como describimos con relación á observación participante, esta situación sobrevida e excepcional supuxo unha oportunidade para o investigador de desenvolver este proceso do deseño metodolóxico nunha segunda etapa de maior intensidade, mediante a súa contribución na dinamización, e a súa implicación activa posterior, dun espazo de participación dixital entre iniciativas agroecolóxicas e outros colectivos e actores vinculados ao movemento agroecolóxico galego. Porén, malia o grande interese, pertinencia e fecundidade deste proceso colectivo, resultou tamén moi esixente en tempo e dedicación, máxime nun momento no que o doutorando se achaba en pleno proceso de redacción desta tese.

A isto cómpre engadir, ademais, os problemas iniciais de accesibilidade a parte do material empírico, almacenado no lugar de traballo do investigador na Facultade, inaccesible durante as primeiras semanas do estado de alarma, e que en grande medida retrasou o tratamento dos datos e a consecuente análise dos resultados, ao cal se sumaron as serias dificultades técnicas experimentadas á hora de poder empregar os programas de análise de datos dende os equipos informáticos persoais. Todo sen considerar a experiencia no plano das circunstancias estritamente persoais de dita crise sanitaria, que,

sumadas a presión propia de estar na recta final da elaboración dunha tese de doutoramento, supuxeron un importante reto para o doutorando.

LIÑAS DE FUTURAS INVESTIGACIÓNS

Superadas ou sorteadas, con maior ou menor fortuna e acerto, as anteditas limitacións, cómpre sinalar, en última instancia, as posibles - e nalgúns casos seguras ou probables- liñas de investigación que a finalización desta tese abren para o autor da mesma.

En primeiro lugar, cómpre destacar a previsión de publicacións derivadas da análise dos datos e informacións obtidos nesta investigación, tanto no que respecta aos resultados aquí presentados, como os que quedaron por explotar, sobre todo de carácter cualitativo, como xa se apuntou previamente. Neste sentido, unha das previsións é tratar de publicar un artigo na revista *Agroecology and Sustainable Food Systems*, que ten como editor principal a un dos referentes globais da Agroecoloxía no plano académico reiteradamente citado nesta tese: Stephen Gliessman. Como xa sinalamos, precisamente Gliessman e Ferguson (2020) indican que a investigación agroecolóxica, e particularmente a efectos de publicación en dita revista de referencia internacional para este campo, deberá centrarse preferentemente a partir de agora nos tres niveis superiores da transición agroecolóxica definidos polo propio Gliessman (2015; 2016). Segundo esta clasificación, a investigación que presentamos nesta tese situaríase no quinto nivel, referido a enfoques transformadores orientados á construción de sistemas agroalimentarios alternativos baseados na equidade, a participación, a democracia, a xustiza e a sustentabilidade (ver Táboa 19). Así mesmo, procurárase explotar os datos e informacións compilados nesta tese para publicar tamén en revistas de referencia do campo da Educación Ambiental, en particular, e das Ciencias da Educación, en xeral.

Así mesmo, prevese tamén a presentación dos resultados en congresos e outros eventos académicos a celebrar proximamente, como é o caso distinguido do *11th World Environmental Education Congress*,

que terá lugar en Praga -República Checa- en marzo de 2022¹¹²⁸, e que, alén de ter como tema principal a construción de pontes nun escenario de emerxencia climática, como os que aquí tratamos de tender entre a Educación Ambiental e a Agroecoloxía, presenta tamén algúns temas específicos cunha especial relación co enfoque desta tese, como a educación para a cidadanía ambiental ou, sobre todo, as aprendizaxes transformadoras e transgresivas en comunidades, abertamente relacionado cos procesos educativos desenvolvidos no seo dos movementos sociais.

Por outra banda, cómpre sinalar que o doutorando xa está a desenvolver, dende finais de 2020, un proxecto de investigación en réxime competitivo para a Deputación da Coruña, en grande medida derivado desta tese. Trátase dun novo estudo de casos múltiple, nesta ocasión sobre canles e espazos para o consumo responsable de alimentos na provincia da Coruña, no que se analizan as boas prácticas e ferramentas socioeducativas desenvolvidas nestes para a promoción da ecocidadanía e a cultura da sustentabilidade. Para tal efecto, construímos unha nova mostra a partir dunha parte da desta tese: as iniciativas situadas na antedita provincia e que teñen unha compoñente principal no consumo -isto exclúe basicamente ás AeCP-, ampliándoa con novas iniciativas a través da modificación dos criterios de selección para integrar tamén, por exemplo, tendas especializadas ou eco-comedores, así como mediante a aplicación dunha versión adaptada do instrumento de recollida de datos aquí empregado. En base a esta aproximación, espérase obter como produtos derivados un banco de boas prácticas e ferramentas socioeducativas e unha guía de iniciativas, acompañada dun material didáctico de educación do consumo de orientación eco-cidadá, contextualizado e adaptado á realidade provincial.

Outra proposta prevista dende a realización do traballo de campo, e sobre todo a partir do desenvolvemento do antedito espazo participativo dixital iniciado co gallo da crise sanitaria, é a edición dun libro sobre iniciativas e redes agroecolóxicas en Galicia, contando xa para tal efecto co compromiso de colaboración de Sergio Sánchez

¹¹²⁸ Máis información en <https://weec2022.org> [Revisado o 19 de maio de 2021].

Taboada, dinamizador agroecolóxico, un dos autores do capítulo sobre o contexto estatal na publicación de Agroecology Europe (2020) e membro dunha das iniciativas aquí estudadas. Neste libro, a banda de presentar os principais resultados desta tese, preténdese contar tamén con contribucións por parte das propias iniciativas participantes que teñan a ben presentar en primeira persoa a súa experiencia.

Por último, aínda que é o máis importante dende o punto de vista do compromiso axiolóxico do investigador, queda sinalar a elaboración do xa amentado documento de devolución de resultados ás iniciativas participantes na investigación, a modo de versión sintetizada das achegas contidas nesta tese -sen prexuízo de que sexa ampliada con análises cualitativas que se estimen especialmente oportunas para trasladar ás iniciativas-. Este retorno entendémolo tanto como un exercicio de agradecemento á súa colaboración no estudo, como para estimular o desenvolvemento do xa referido proceso de co-investigación orientado á construción colectiva da dimensión socioeducativa do movemento agroecolóxico galego a través de métodos de IAP e mediante a dinamización exercida dende a perspectiva sociocrítica, de orientación transformadora e vocación emancipadora, da Educación Ambiental.

Conclusions : version en français

Dans cette dernière section, on présente les apports les plus pertinents de cette thèse. À cet effet, on offre d'abord les principales contributions qu'on apporte à travers les trois chapitres de cette thèse : le Référentiel Théorique, le Référentiel Méthodologique et le Référentiel Empirique. On signale ensuite certaines contraintes et limites qui ont conditionné la recherche. Enfin, on rapporte de futures lignes de recherche ouvertes par ce travail de recherche.

CONTRIBUTIONS EN LIEN AVEC LE RÉFÉRENTIEL THÉORIQUE

Cette section aborde les contributions apportées sur le plan épistémologique de notre proposition de construction d'une dimension socio-éducative de l'Agroécologie à travers le concours de l'Éducation relative à l'Environnement à partir de son approche sociocritique.

Premièrement, l'alimentation est le concept clé sur laquelle s'articule notre proposition éducative-environnementale. Dans ce sens, nous considérons l'alimentation comme aspect fondamental du besoin humain de subsistance. De même, la formalisation de l'alimentation en tant que droit humain est également à considérer. Ainsi, nous pouvons situer la protection normative de l'alimentation dans le système des droits universels, inviolables, inaliénables et intrinsèques à la nature humaine dont dans le cadre de la Déclaration de 1948. Cela nous permet d'adopter une approche des droits dans notre proposition socio-éducatif de l'alimentation, en lien avec d'autres enjeux centraux des sociétés contemporaines, tels que la faim, la malnutrition, la sécurité alimentaire (au-delà de l'innocuité) ou le droit à une alimentation adéquate. Dans le cadre de cette recherche, nous avons examiné dans quelle mesure le cadre normatif des droits de la personne a été pris en compte dans les cadres hégémoniques de développement, concrétisés dans les objectifs du Millénaire et dans ceux du développement durable. À la lumière de notre analyse, nous avons conclu que ces cadres, fortement biaisés aujourd'hui par les courants néolibéraux et réformistes de façon

dominante, sont insuffisants pour répondre aux exigences des droits de la personne en matière d'alimentation.

Deuxièmement, nous avons exploré l'état de consolidation du droit à l'alimentation dans les cadres territoriaux et institutionnels de référence de cette étude, tels que l'Union européenne, la Communauté des pays de langue portugaise, l'État espagnol et la région de Galice elle-même. Ainsi, nous constatons que, à mesure que nous descendons à l'échelle territoriale, l'approche de la sécurité alimentaire se vide de contenu en matière des droits relatives à l'alimentation. À l'échelle nationale, le discours se limite fondamentalement à l'innocuité. À l'échelle de Galice, le discours est centré sur les systèmes de promotion commerciale de produits alimentaires. Nous avons constaté également que l'insécurité alimentaire n'est pas un phénomène étranger à notre environnement immédiat, contrairement à l'idée habituelle selon laquelle il s'agit d'un problème exclusivement propre aux pays périphériques.

Troisièmement, nous avons exploré également la situation actuelle de ce droit à l'échelle mondiale, ainsi que les projections prévues pour les prochaines décennies. L'objectif était de révéler que, malgré sept décennies de reconnaissance et d'évolution du droit universel à l'alimentation, la faim et les autres formes d'insécurité alimentaire demeurent un problème critique, paradoxal et de nature essentiellement structurelle et politique, associé au système économique qui gouverne à l'échelle planétaire. En ce sens, les changements nécessaires pour transformer cette situation doivent nécessairement être associés à des transformations politiques et socio-économiques radicales dans le système agroalimentaire et dans le modèle de développement. À cet égard, nous soulignons enfin le rôle particulièrement important joué par les -jusqu'à présent- trois Rapporteurs spéciaux des Nations Unies sur le droit à l'alimentation -Jean Ziegler, Olivier De Schutter et Hilal Elver- dans la dénonciation de cette contradiction et dans la projection internationale d'alternatives visant à la dépasser. Mais nous soulignons surtout le rôle joué à cet égard par la société civile et les mouvements sociaux, qui, par leurs discours et leurs pratiques, ont placé des propositions transgressives, par exemple au moment d'implanter le

paradigme de la souveraineté alimentaire comme paradigme émergent pour la concrétisation du droit à l'alimentation.

En conséquence, nous estimons qu'une approche fondée sur les droits de la personne est indispensable pour traiter la question alimentaire dans une perspective socio-éducative. Cette approche donne un caractère normatif qui justifie l'intention de promouvoir des transitions vers des systèmes agroalimentaires équitables et respectueux de l'environnement. Non seulement comme une aspiration politique visant à poursuivre des horizons souhaitables d'existence, mais surtout sur la base de la réalisation incontournable d'un droit universel, légal et éthiquement inviolable, comme celui de l'alimentation. C'est pourquoi nous proposons l'adoption de cette approche qui peut s'inspirer des initiatives en cours comme celles qui visent la souveraineté et la sécurité alimentaires. Cette approche peut donner les assises pour la construction axiologique de la dimension socio-éducative de l'Agroécologie. Les considérations suivantes abordent cette question fondamentale d'une approche de l'alimentation basée sur les droits de la personne.

La notion de régime comme construction sociale et culturelle de la consommation alimentaire est essentielle dans le cadre de cette recherche. Il s'agit de l'objet éducatif de départ pour le développement de tout processus ou stratégie éducative visant à promouvoir des transformations sociales autour de l'alimentation. D'une part, le régime, par son caractère quotidien et générateur d'identités, est aujourd'hui l'élément de référence le plus significatif et le plus pertinent en lien avec l'alimentation pour la plupart des personnes, en particulier dans les sociétés industrialisées et tertiaires. D'autre part, sa dégradation actuelle et les marges d'amélioration qu'elle permet offrent la possibilité de promouvoir une alimentation plus saine aux fins de réduire son empreinte sociale et écologique. Dans ce sens, les modèles traditionnels de régime culturellement appropriés et internationalement reconnus comme sains et ayant un impact environnemental moindre, comme le régime méditerranéen au niveau de l'État ou le régime atlantique à l'échelle galicienne, sont de sources d'inspiration pour construire des propositions éducatives en matière d'alimentation. Ainsi,

bien que nous considérons la construction sociale de l'alimentation comme un scénario pour la transition vers des styles de vie basés sur l'équité sociale et environnementale, il faut surmonter le réductionnisme nutritionniste dominant dans les guides alimentaires - principal outil de l'éducation alimentaire à l'échelle internationale -, en adoptant à cet effet des approches plus holistiques et systémiques des « *sustainable diets* ». Nous reconnaissons également les contributions de la société civile et des mouvements sociaux à cet égard.

Ainsi, afin de bien comprendre la notion de régime, nous l'avons associée étroitement au concept de système agroalimentaire. Après avoir exploré conceptuellement cette notion, ainsi que celle de la chaîne agroalimentaire associée, nous avons caractérisé les deux grands modèles que l'humanité a développés: 1) les systèmes agroalimentaires traditionnels ou paysans depuis la révolution néolithique; 2) les systèmes modernes ou agro-industriels depuis la révolution industrielle. De manière complémentaire, nous présentons également la notion de régime agro-alimentaire liée à l'éclosion et à l'évolution même du capitalisme. Ainsi, le régime agro-alimentaire prend actuellement la forme corporatiste et néolibérale comme mode de gouvernance des systèmes agroalimentaires à l'échelle mondiale. C'est pourquoi la pensée complexe et critique est nécessaire au moment de développer les stratégies éducatives et environnementales relatives à l'alimentation, afin que celles-ci ne se limitent pas à des interventions visant à changer les habitudes individuelles. Dans ce sens, si les stratégies éducatives ne sont pas associées à des processus collectifs émancipateurs visant la transformation des systèmes agroalimentaires et la construction d'alternatives démocratiques et justes au régime agroalimentaire corporatif actuellement hégémonique, elles seront limitées seulement à la création de nouvelles niches de marché.

Une fois établies les bases axiologiques et épistémologiques du cadre théorique que nous proposons pour la construction de la dimension socio-éducative de l'Agroécologie, nous abordons en profondeur les liens étroits et problématiques qui existent entre les régimes alimentaires et les systèmes agroalimentaires, d'un côté, et les processus de dégradation sévère de l'environnement, de l'autre. Dans

ce sens, les positions contre-hégémoniques ou écologistes contribuent réellement à offrir des voies pour entreprendre les transitions inévitables vers des modes de vie et d'organisation sociale à la fois viables, écologiques, justes et démocratiques, tout en garantissant la réalisation du droit à l'alimentation. C'est sur la base de cette considération que nous avons recours au cadre pédagogique du courant écologiste ou sociocritique de l'Éducation relative à l'Environnement. Nous considérons que les positions environnementalistes, axées sur les changements de comportement individuels dans les limites des marges tolérables du marché et du statu quo, sont insuffisantes pour stimuler les processus de transformation sociale nécessaires pour faire face à la situation critique actuelle.

L'Agroécologie se constitue ainsi en cadre d'analyse prioritaire pour l'élaboration de notre proposition d'Éducation relative à l'Environnement. Après avoir exploré les antécédents et exposé les différentes perspectives ou courants qui existent également dans le domaine de l'Agroécologie, nous avons défini l'approche transdisciplinaire, multi-épistémologique, transformatrice, participative et orientée vers l'action de celle-ci, qui est étroitement liée à notre perspective de l'Éducation relative à l'Environnement. Nous explorons également les différentes dimensions de l'Agroécologie reconnues et conceptualisées jusqu'à présent, auxquelles nous proposons d'ajouter de manière complémentaire la construction émergente d'une dimension socio-éducative encore à définir. Par ailleurs, nous portons une attention particulière à la manifestation de l'Agroécologie en tant que mouvement social. C'est précisément dans ce sens que nous apportons, sur la base de la littérature existante et des premières approximations réalisées au cours du travail de terrain, notre propre classification et caractérisation de sept modèles d'initiatives agro-écologiques. Parmi ceux-ci, six constitueront finalement la typologie utilisée pour classer les initiatives analysées dans cette recherche.

Nous concluons le Référentiel Théorique de cette recherche en concrétisant de manière synthétique les principales implications de l'approche sociocritique de l'Éducation relative à l'Environnement

adoptée dans cette thèse. En ce sens, nous défendons la pertinence de la consommation en général et du régime alimentaire en particulier comme objet éducatif fondamental pour l'approche éducative et environnementale de l'alimentation. Nous dénonçons cependant l'insuffisance des modèles d'éducation alimentaire actuellement prédominants, en préconisant le développement d'une éducation à la consommation orientée vers la promotion de l'autonomisation des citoyens par des méthodologies qui favorisent le développement du sens critique.

De même, parmi les différents courants existant dans le domaine de l'Éducation relative à l'Environnement, nous définissons notre perspective autour des approches sociocritiques, écologiques ou écosociales, d'orientation transformatrice et de vocation émancipatrice. À cet égard, nous soulignons l'étroite relation entre ce courant et les mouvements sociaux écologistes, qui constituent à la fois des référents et des alliés prioritaires dans le développement d'approches théoriques et pratiques innovantes. En ce qui concerne l'alimentation, partant de la question critique de la construction hégémonique du régime alimentaire comme base de départ, et de la population adulte comme public privilégié, nous considérons les systèmes agro-alimentaires comme un élément structurel qui conditionne notre relation à l'alimentation et qui doivent être transformés dans une perspective écologique et d'équité, ainsi que par la promotion de la citoyenneté, en soutenant la création d'alternatives collectives fondées sur l'autonomie et la promotion profondément démocratique de la souveraineté alimentaire. Dans ce sens, nous présentons des expressions émergentes de citoyenneté, comme l'écocitoyenneté, et des horizons alternatifs aux hégémoniques, comme celui de la Culture de la Soutenabilité, dans lesquels asseoir les pratiques et les récits de l'approche sociocritique de l'Éducation relative à l'Environnement. À cette fin, nous considérons les propositions d'éducation de la consommation à orientation citoyenne comme une référence méthodologique de premier ordre dans la conception et le développement d'interventions éducatives et environnementales liées aux questions agro-alimentaires.

Enfin, après avoir identifié l'Agroécologie et les mouvements sociaux associés comme le principal référent de notre approche de l'Éducation relative à l'Environnementale dans le domaine alimentaire, nous esquissons à grands traits notre proposition de stratégie pour le développement de la dimension socio-éducative de l'Agroécologie. Cependant, il s'agit d'un croquis ouvert et inachevé, qui cherche à interpeller la participation d'autres acteurs, puisque, en tout cas, selon le point de vue présenté, nous considérons que sa définition doit être abordée par des processus de co-recherche critique et participative à partir de la confluence de la performance académique et du bagage, des perspectives, des aspirations et du rôle des personnes et des collectifs qui façonnent le mouvement social agro-écologique.

C'est précisément dans ce sens que s'oriente l'approche méthodologique adoptée dans cette thèse qui, outre une perspective critique, acquiert un caractère exploratoire qui vise à fournir la base sur laquelle fonder les futures lignes de co-recherche avec le mouvement agro-écologique en Galice destinée, entre autres, à tisser collectivement et d'en bas les brins de la dimension socio-éducative de l'Agroécologie.

CONTRIBUTIONS MÉTHODOLOGIQUES

Au niveau méthodologique, cette recherche contribue à la définition et mise en pratique d'une approche critique, transformatrice, participative et militante. Cette approche mixte, intégrant à la fois de méthodes propres au positivisme ou à la phénoménologie, ainsi que de méthodes et des perspectives critiques, peut inspirer des approches méthodologiques de futures recherches participatives. À cet effet, dans le deuxième chapitre de cette thèse, nous présentons cette approche à la recherche intégrant la participation des mouvements sociaux.

Ainsi, premièrement, nous justifions pourquoi nous considérons qu'il est essentiel de travailler avec les mouvements sociaux en tant qu'acteur collectif. Pour cela, nous exposons les intentions qui nous poussent à le faire et nous révélons comment nous considérons que le dialogue doit s'articuler entre la recherche émanant du milieu académique et les discours et pratiques portés par les mouvements

sociaux comme sujets actifs, conscients et critiques qui partagent leurs priorités et aspirations collectives. Notre approche méthodologique prend une orientation transformatrice et à une vocation émancipatrice, tel que préconisé dans la perspective sociocritique de l'Éducation relative à l'Environnement.

Différentes phases méthodologiques sont à considérer dans une approche méthodologique comme celle privilégiée dans cette recherche. D'abord, l'observation participante, active et engagée, est transversale tout au long du travail sur le terrain et contribue à l'approfondissement des enjeux épistémologiques et axiologiques en lien avec le sujet de recherche. Deuxièmement, la révision documentaire permet la conception des outils de collecte de données utilisés, ainsi que la configuration de la base de données initiale et l'élaboration de l'échantillon de initiatives agro-écologiques analysées empiriquement dans le cadre de cette recherche. À ces deux processus s'ajoutent deux phases successives : un recensement des initiatives liées à la consommation responsable et à l'écologisme présentes en Galice; et une étude de cas multiple des initiatives agro-écologiques identifiées et sélectionnées, partie centrale de ce cadre méthodologique.

En résumé, du point de vue de notre méthodologie mixte, de nature quantitative et qualitative, nous considérons que nous proposons une manière originale d'adapter et mettre en œuvre les approches critiques, participatives, engagées et transformatrices dans le cadre de notre étude sur les perspectives agro-écologiques et éducatives-environnementales, participantes et militantes. L'engagement du chercheur est transversal à tout le processus de recherche, le but ultime étant le retour des résultats aux acteurs participants à cette recherche issus des initiatives étudiées.

CONTRIBUTIONS EMPIRIQUES

Les principales contributions de cette recherche sont présentées dans cette section. L'étude de cas multiple développée dans le cadre de cette recherche a permis l'élaboration de ces contributions qui répondent directement à la finalité de celle-ci : évaluer les implications

socio-éducatives, et concrètement relatives à l'Éducation relative à l'Environnement, du mouvement agro-écologique en Galice. Les conclusions présentées dans cette section seront organisées en fonction de deux objectifs de recherche en lien avec cette finalité : 1) décrire la nature et l'état actuel du mouvement agro-écologique en Galice; 2) évaluer les implications socio-éducatives des initiatives prises dans le cadre de l'étude.

Conclusions en lien avec l'objectif 1 : décrire la nature et l'état actuel du mouvement agro-écologique en Galice

Grâce à un processus d'observation participante et de révision documentaire, nous avons pu d'abord identifier les initiatives collectives présentes en Galice susceptibles d'être considérées comme faisant partie du mouvement agro-écologique. Le résultat de ces processus a été complété par les données fournies par la *Sociedade Galega de Educación Ambiental* (SGEA) et par la réalisation collaborative d'un recensement d'initiatives liées à la consommation responsable et à l'écologisme présentes en Galice. Une liste de 60 initiatives susceptibles d'être considérées comme faisant partie du mouvement agro-écologique galicien a finalement été établie. Celle-ci a ensuite été passée au crible par l'application d'une série de critères de sélection, formant un échantillon initial de 31 initiatives, qui serait porté à 46 grâce à la mise en œuvre de la stratégie boule de neige.

L'étude de cas multiple sur l'échantillon d'initiatives agro-écologiques sélectionnées, nous a permis d'établir six catégories définies de manière déductive -sur la base de la littérature et des études précédentes consultées- et inductive -en fonction des informations obtenues par les processus et la première phase de la conception méthodologique-. À cet effet, nous proposons une typologie des initiatives agro-écologiques existantes en Galice, toujours de caractère approximatif, en raison de la complexité et de l'hétérogénéité qu'elles présentent dans leur ensemble. Sur la base de ce catalogue, dans les deux premières sections du Référentiel Empirique, nous présentons les initiatives classifiées en fonction des catégories établies, ainsi que des

aspects spécifiques sur leur répartition territoriale et leur évolution au fil de dernières années.

Parmi les contributions en lien avec le premier objectif spécifique de la recherche, on peut souligner la mise à disposition d'une connaissance relativement actualisée et exhaustive des initiatives agro-écologiques qui composent actuellement le mouvement social agro-écologique galicien. Nous formulons également une proposition de classification typologique de ces initiatives, toujours imparfaite, avec laquelle nous tentons de catégoriser de manière simplifiée la diversité et la complexité qui caractérisent ces initiatives prises dans leur ensemble, ainsi qu'une vue d'ensemble de sa répartition territoriale et de la trajectoire et de la provenance de certaines d'entre elles, sur la base d'initiatives déjà disparues ou à travers des processus d'évolution interne. De plus, en présentant chaque initiative au moyen de fiches, nous fournissons des informations de base sur chacune d'entre elles, ainsi que leurs coordonnées, en guise de guide ou d'enregistrement des initiatives participant à cette étude.

En tout état de cause, outre la caractérisation et le catalogage des initiatives analysées de manière discrète, dans la troisième et quatrième section du Référentiel Empirique nous présentons une série d'analyses descriptives sur les caractéristiques principales et les formes d'organisation et d'articulation des initiatives étudiées. Celles-ci ont été réalisées tant dans leur ensemble que sous forme désagrégée, en fonction des différents types dans lesquels les initiatives ont été regroupées, tout en donnant des exemples concrets pour illustrer certains éléments spécifiques particulièrement remarquables.

Finalement, dans la discussion des résultats présentée comme dernière épigraphe du Référentiel Empirique, nous aventurons une définition et une description générale, toujours approximative et imparfaite, du mouvement agro-écologique galicien sur la base des résultats de l'analyse des initiatives étudiées. De cette manière, nous pouvons souligner comme contribution de cette étude la caractérisation de ce mouvement social, déjà décrite dans le cadre d'autres contextes géographiques, comme au niveau de l'État espagnol (Simón *et col.*, 2010; López-García, 2015; Agroecology Europe, 2020), mais qui, dans

le cas galicien, manquait d'une approche spécifique et exhaustive, au-delà de son intégration dans des cadres plus larges ou d'études de cas plus spécifiques. Le travail de Lema-Blanco *et col.* (2015) était le plus complet à ce jour dans ce sens, notamment en ce qui concerne l'intégration de la perspective socio-éducative.

Conclusions en lien avec l'objectif 2 : évaluer les implications socio-éducatives des initiatives prises dans le cadre de l'étude

En ce qui concerne le deuxième objectif général formulé dans cette thèse -à savoir, évaluer les implications socio-éducatives des initiatives prises dans le cadre de l'étude-, nous avons identifié les actions et processus socio-éducatifs développés par les initiatives analysées. Celles-ci sont soit internes -limitées aux personnes qui participent elles-mêmes aux initiatives qui les organisent-, soit externes -ou de diffusion vers des personnes et des groupes étrangers aux initiatives elles-mêmes-. De même, nous présentons des exemples concrets et d'autres aspects connexes, tels que les thèmes abordés, la nature des espaces employés, les relations établies avec d'autres initiatives ou entités dans le développement de ce type d'activités, les objectifs généraux ou l'inclusion éventuelle de l'Éducation relative à l'Environnement et du traitement du changement climatique. Nous étudions également le degré d'accord des personnes interrogées sur un certain nombre de questions générales, y compris certaines liées précisément aux implications socio-éducatives des initiatives dont elles font partie.

À titre de récapitulation, nous avons analysé les résultats obtenus, tant par rapport à la situation actuelle décrite par les répondants, comme dans un sens potentiel pour construire collectivement la dimension socio-éducative du mouvement agro-écologique en Galice.

Ainsi, nous pouvons souligner, comme principale contribution, l'évaluation réalisée sur l'ensemble des activités menées par les initiatives agro-écologiques étudiées dans la perspective de l'Éducation relative à l'Environnement sociocritique. À partir de cette évaluation, nous considérons à la fois ses potentialités et ses limites actuelles, de sorte que nous disposons d'une base de connaissances et d'une

évaluation préalable sur laquelle fonder les futurs processus de co-construction de la dimension socio-éducative de l'Agroécologie.

Pour conclure, il convient de rappeler que les résultats descriptifs présentés dans cette étude ont pour but principal d'offrir une première approximation exploratoire de l'univers étudié dans le cadre de cette thèse. Toutefois, les entretiens ont permis d'obtenir un volume d'informations beaucoup plus important, à la fois à travers des éléments non exploités et à travers les nuances et informations de nature qualitative recueillies grâce à l'enregistrement sonore. De même, les données quantitatives obtenues permettent également de réaliser des analyses plus complexes que celles présentées ici, notamment par le croisement de variables qui peuvent donner des résultats pertinents, qui, à leur tour, peuvent être interprétés à l'appui des analyses qualitatives et grâce à la connaissance immersive obtenue par le doctorant à travers l'observation participante. Dans un cas comme dans l'autre, le doctorant veut effectuer des explorations plus approfondies à présenter dans des publications dérivées de cette thèse, ainsi que pour mener à terme des analyses complémentaires dans le cadre d'études postdoctorales dans un futur proche.

LIMITATIONS

Après avoir présenté celles que nous considérons comme les principales contributions apportées à cette thèse, il faut aussi souligner les contraintes qui ont conditionné son développement, dont certaines ont déjà été avancées au cours de ce travail.

Parmi celles qui ont déjà été mentionnées en ce qui concerne l'intention initiale de concrétiser de manière méthodologique l'approche critique adoptée, il convient de relever celles qui concernent les exigences temporelles elles-mêmes et la complexité de concevoir, activer et développer des processus participatifs proprement dits. Des processus qui, comme nous le soulignons, sont difficilement compatibles avec les exigences formelles qui comportent pour le chercheur sa participation à un programme de doctorat dans les termes actuels.

Il convient également de souligner les limites liées à l'extension géographique établie comme contexte de cette recherche. Dans ce contexte étendu, il est difficile de motiver des personnes et des groupes à participer à une recherche. Entre les éléments limitant la participation, on peut mentionner le manque de référence préalable sur le chercheur, les incitatifs spécifiques pour investir du temps à la recherche, le caractère a priori volontaire et désintéressé de leur participation à plusieurs sessions d'une certaine durée et comportant un travail actif de réflexion, de proposition, de discussion et de traitement de l'information, etc.

À cet égard, il est nécessaire d'établir au préalable un certain lien empathique fondé sur des relations de connaissance mutuelle et de collaboration avec les acteurs des initiatives potentiellement participantes, pour asseoir ainsi les fondements de la confiance de la part de ceux-ci dans les intentions honnêtes du chercheur, afin que celui-ci puisse ainsi jouer un rôle dynamisant d'un processus participatif, toujours exigeant -en compromis, en temps et en effort-, pour toutes les parties concernées. De même, il faut d'abord éveiller l'intérêt et la perception de la pertinence ou des éventuels avantages collectifs d'un tel processus. Dans ce sens, les participants doivent s'approprier de la finalité et des objectifs de la recherche afin de s'impliquer activement dans le processus proposé.

Par ailleurs, nous considérons également la nécessité de disposer au préalable d'une connaissance actualisée, jusqu'à présent inexistante, de la situation du mouvement social impliqué dans cette recherche, ainsi que des initiatives qui le façonnent et surtout de sa dimension socio-éducative, sur lequel fonder les discussions initiales et sur lequel instaurer collectivement des dynamiques de co-construction de connaissances, de stratégies, d'outils, de discours et de pratiques à travers des processus méthodologiques participatifs.

C'est pourquoi, comme nous l'avons déjà indiqué, il a été décidé de centrer la présente enquête sur une première approche exploratoire qui fournirait cette perspective actualisée, à partir de laquelle engager un processus de dialogue avec les initiatives participantes qui puisse conduire au processus de co-recherche dans le futur.

Par ailleurs, l'étude de cas multiple a été fondée sur la réalisation d'un seul entretien d'initiative. Cette stratégie sur le terrain a empêché de disposer d'un accès plus précis et fiable -non fondé sur des estimations toujours approximatives des personnes interrogées- à certaines données, notamment celles liées à la composition sociale des initiatives.

De même, la complexité et l'hétérogénéité des initiatives étudiées ont rendu difficile l'homogénéisation des analyses, par exemple en comparant des initiatives de grande envergure à des initiatives de très petite taille, ou présentant des caractéristiques très différentes. Ainsi, les initiatives ont été regroupées également en catégories déséquilibrées par rapport au nombre d'initiatives qui les composaient.

Il faut mentionner également que les mêmes éléments n'étaient parfois pas compris exactement de la même manière, ou ils étaient plus ou moins adaptés à la réalité de chaque initiative, en fonction de leur typologie ou même des caractéristiques particulières de chacune d'elles. Cela a constitué un défi tant pour la conception que pour la mise en œuvre de l'instrument de collecte de données, ainsi que pour l'interprétation des résultats.

Une autre limitation déjà signalée est précisément liée à cette complexité inhérente au mouvement agro-écologique et au type d'initiatives qui peuvent y être associées, notamment lors de l'établissement et de l'application des critères de sélection. Dans de nombreux cas, il était parfois difficile de définir clairement les limites et de discerner quelles initiatives devaient être ou non incluses dans l'échantillon.

Il convient également de noter que le nombre d'initiatives identifiées et finalement sélectionnées a également constitué une tension pour le chercheur. D'une part, un échantillon plus grand, et donc plus complet, d'initiatives existantes dans un univers total inconnu -il n'y a aucun enregistrement, surtout quand il y a des initiatives à caractère informel-, permettait d'obtenir une perspective plus ajustée du mouvement agro-écologique dans son ensemble. En revanche, elle rendait la gestion de la recherche plus complexe, tant au niveau du

travail de terrain que de la gestion du volume d'informations recueillies. À cet égard, l'étude de cas multiple qui a finalement été mise au point s'est avérée si vaste, tant sur le plan du nombre de cas que sur celui des thèmes à traiter, qu'elle n'a pas permis, comme il était initialement prévu, d'approfondir chaque question à travers une analyse qualitative sémiotique plus systématisée du discours. Enfin, les informations qualitatives n'ont servi, au moins dans le cadre de cette thèse, qu'à nuancer et à compléter certaines des analyses descriptives. Sans préjudice, en tout état de cause, des prévisions de leur exploitation pour de futures publications et même pour ou document de retour de résultats aux initiatives participantes.

À un niveau plus général, il n'est pas négligeable de considérer les conditions pandémiques exceptionnelles dans lesquelles s'est déroulée la dernière étape de cette thèse, comme tant d'autres présentées ces derniers mois, et qui ont profondément marqué son devenir. Cela s'est traduit, par exemple, par une modification de la dynamique du travail sur le terrain. Dans la dernière étape, les entrevues ont dû être appliquées numériquement par la nécessaire adaptation à la distance sociale et au confinement au domicile qui a imposé la crise sanitaire de la COVID-19.

De même, cette situation exceptionnelle a donné l'occasion au chercheur de développer une deuxième étape plus intense du processus d'observation participant, grâce à la contribution du doctorant à la dynamisation, et à son implication active ultérieure, d'un espace de participation numérique entre des initiatives agro-écologiques et d'autres collectifs et acteurs liés au mouvement agro-écologique galicien. Cependant, malgré le grand intérêt, la pertinence et la fécondité de ce processus collectif, il s'est avéré aussi très exigeant en temps et en dévouement, d'autant plus que le doctorant était en plein processus de rédaction de cette thèse.

À cela s'ajoute, en outre, les problèmes initiaux d'accessibilité à une partie du matériel empirique, stocké sur le lieu de travail du doctorant à la faculté, inaccessible pendant les premières semaines de l'état d'alerte, et qu'il a considérablement retardé le traitement des données et l'analyse des résultats qui en a résulté, sans compter les

graves difficultés techniques rencontrées dans l'utilisation des logiciels d'analyse des données à partir des ordinateurs personnels. Tout cela sans même tenir compte de l'expérience sur le plan des circonstances strictement personnelles de cette crise sanitaire, qui, ajoutées à la pression propre d'être dans la dernière ligne droite de l'élaboration d'une thèse de doctorat, ont représenté un défi important pour le doctorant.

LIGNES DE RECHERCHE FUTURES

Tout d'abord, il faut souligner la prévision de publications issues de l'analyse des données et informations obtenues dans cette recherche, tant en ce qui concerne les résultats présentés ici que ceux qui restent à exploiter. En ce sens, l'une des prévisions est de publier un article dans la revue *Agroecology and Sustainable Food Systems*, qui a comme éditeur principal l'un des référents globaux de l'Agroécologie sur le plan académique, maintes fois cité dans cette thèse : Stephen Gliessman. Comme nous l'avons déjà signalé, Gliessman et Ferguson (2020) indiquent précisément que la recherche agro-écologique, et notamment aux fins de publication dans cette revue de référence internationale pour ce domaine, devrait désormais se concentrer en priorité sur les trois niveaux supérieurs de la transition agro-écologique définis par Gliessman lui-même (2015; 2016). Selon cette classification, la recherche que nous présentons ici se situerait au cinquième niveau, concernant des approches transformatrices orientées vers la construction de systèmes agroalimentaires alternatifs basés sur l'équité, la participation, la démocratie, la justice et la durabilité. De même, il s'agira d'exploiter les données et informations compilées dans cette thèse pour publier également dans des revues de référence dans le domaine de l'Éducation relative à l'Environnement, en particulier, et des Sciences de l'Éducation, en général.

De même, il est prévu de présenter les résultats lors de congrès et d'autres manifestations académiques qui se tiendront prochainement, comme c'est le cas du *11th World Environmental Education Congress*, qui aura lieu à Prague, en République tchèque, en mars 2022.

Par ailleurs, il convient de noter que le doctorant est déjà en train de développer, depuis la fin de 2020, un projet de recherche en régime concurrentiel pour la *Deputación da Coruña*, en grande partie dérivé de cette thèse. Il s'agit d'une nouvelle étude de cas multiple, cette fois sur les canaux et les espaces pour une consommation alimentaire responsable dans la province de la Corogne. Il analyse les bonnes pratiques et les outils socio-éducatifs développés dans ces espaces pour la promotion de l'écocitoyenneté et de la culture de la soutenabilité. À cet effet, nous avons constitué un nouvel échantillon à partir d'une partie de cette thèse : les initiatives situées dans la province orientées principalement vers la consommation. À cela s'ajoutent de nouvelles initiatives à travers la modification des critères de sélection pour intégrer aussi, par exemple, des magasins spécialisés ou éco-cantines scolaires. Une version adaptée de l'instrument de collecte de données utilisé ici est également appliquée. Sur la base de cette approche, on espère obtenir comme produits dérivés une banque de bonnes pratiques et d'outils socio-éducatifs et un guide d'initiatives, accompagné d'un matériel didactique d'éducation à la consommation d'orientation écocitoyen, basé sur le travail de Agúndez-Rodríguez (2017), mais contextualisé et adapté à la réalité provinciale.

Ce travail vise également l'édition d'un livre sur les initiatives et les réseaux agro-écologiques en Galice en lien avec les résultats principaux de cette recherche. On compte déjà à cet effet sur l'engagement de collaboration de Sergio Sánchez Taboada, dynamiseur agro-écologique et un des auteurs de référence du chapitre sur le contexte de l'Espagne dans la publication d'Agroecology Europe (2020) et membre d'une des initiatives ici étudiées.

En dernier lieu, il convient de noter l'élaboration du document de retour des résultats. Nous comprenons ce retour comme un exercice de reconnaissance de leur collaboration à l'étude, ainsi que une motivation pour stimuler le développement du processus de co-recherche orientée vers la construction collective de la dimension socio-éducative du mouvement agro-écologique galicien à travers des méthodes participatives et par la dynamisation exercée dans une perspective

socio-critique, d'orientation transformatrice et de vocation émancipatrice, de l'Éducation relative à l'Environnement.

Fontes documentais de referencia

ACEITUNO-MATA, L., TARDÍO, J., PARDO-DE-SANTAYANA, M., BENYEL, P., CALVET-MIR, L. e REYES-GARCÍA, V. (2017). La Biodiversidad Agrícola como bien comunal: problemáticas y estrategias [Ponencia]. En *El Futuro de la Alimentación y Retos de la Agricultura para el Siglo XXI: Debates sobre quién, cómo y con qué implicaciones sociales, económicas y ecológicas alimentará el mundo*. Coloquio Elikadura²¹. Vitoria: ICAS. Recuperado de <http://elikadura21.eus/wp-content/uploads/2017/04/52-Aceituno.pdf> [Revisado o 21 de abril de 2021].

ADEGA (Coord.) (2015). *Experiencias sostíbeis no monte galego*. Recuperado de <https://cousaderaices.wordpress.com/2015/05/22/mais-de-20-experiencias-demostran-que-o-monte-galego-e-algo-mais-que-eucalipto/> [Revisado o 6 de maio de 2021].

AECID (2018). *Seguridad Alimentaria y Nutricional en la Cooperación Española: pasado, presente y futuro*. Madrid: AECID. Recuperado de https://www.aecid.es/Centro-Documentacion/Documentos/Publicaciones%20AECID/180626_publicacion_SAN_DEF.PDF [Revisado o 21 de xullo de 2020].

AECID (2019). *Implementando el ODS 2 en agricultura sostenible a través de la Agroecología*. Madrid: AECID. Recuperado de https://www.aecid.es/Centro-Documentacion/Documentos/Publicaciones%20AECID/AECID_Agroecologia.pdf [Revisado o 16 de xuño de 2020].

AEMA (2011). *Green infrastructure and territorial cohesion The concept of green infrastructure and its integration into policies using monitoring systems* [Informe técnico]. Luxemburgo: AEMA. Recuperado de <https://www.eea.europa.eu/publications/green-infrastructure-and-territorial-cohesion> [Revisado o 22 de marzo de 2021].

AESAN (2005). *Estrategia para la nutrición, actividad física y prevención de la obesidad*. Madrid: AESAN e Ministerio de Sanidade e Consumo. Recuperado de https://www.aesan.gob.es/AECOSAN/docs/documentos/nutricion/observatorio/26_2005.pdf [Revisado o 15 de outubro de 2020].

AFFAIRES AUTOCHTONES ET DU DÉVELOPPEMENT DU NORD CANADIEN (2013). *Les Premières nations au Canada*. Gatineau, Canadá: Affaires Autochtones et du Développement du Nord Canadien. Recuperado de <https://www.rcaanc-cirnac.gc.ca/fra/1307460755710/1536862806124> [Revisado o 6 de novembro de 2020].

AFSHIN, A., SUR, P. J., FAY, K. A., CORNABY, L., FERRARA, G., SALAMA, J. S., ... e AFARIDEH, M. (2019). Health effects of dietary risks in 195 countries, 1990–2017: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2017. *The Lancet*, 393(10184), 1958–1972. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(19\)30041-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(19)30041-8)

AGROECOLOGY EUROPE (2020). *Agroecology initiatives in Europe*. Corbais, Bélxica: Agroecology Europe. Recuperado de <https://www.agroecology-europe.org/mapping-of-agroecology-initiatives-in-eu/> [Revisado o 28 de abril de 2021].

AGUADO, M. (2020). Evaluar el bienestar humano dentro de los límites ecológicos del planeta. *AE. Revista Agroecológica de Divulgación*, 42, 12-13.

AGUILERA, E., DÍAZ-GAONA, C., GARCÍA-LAUREANO, R., REYES-PALOMO, C., GUZMÁN, G. I., ORTOLANI, L., ... e RODRÍGUEZ-ESTÉVEZ, V. (2020). Agroecology for adaptation to climate change and resource depletion in the Mediterranean region. A review. *Agricultural Systems*, 181, 102809. <https://doi.org/10.1016/j.agsy.2020.102809>

AGUILERA, E., GUZMAN, G.I., GONZALEZ DE MOLINA, M., SOTO, D. e INFANTE-AMATE, J. (2019). From animals to machines. The impact of mechanization on the carbon footprint of traction in

Spanish agriculture: 1900-2014. *Journal of Cleaner Production*, 221, 295-305. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.02.247>

AGUILERA, E., PIÑERO, P., INFANTE-AMATE, J., GONZÁLEZ DE MOLINA, M., LASSALETTE, L. e SANZ-COBENÁ, A. (2020). *Emisiones de gases de efecto invernadero en el sistema agroalimentario y huella de carbono de la alimentación en España*. Madrid: Real Academia de Ingeniería. Recuperado de <http://www.raing.es/es/publicaciones/libros/emisiones-de-gases-efecto-invernadero-en-el-sistema-agroalimentario-y-huella-de> [Revisado o 4 de marzo de 2021].

AGUIRRE, P. (2020). Alimentarse, cocinar, compartir. Una breve historia social de la comida. *Mètode Science Studies Journal*, 3(106), 33-39. <http://10.0.28.35/metode.11.16091>

AGÚNDEZ-RODRÍGUEZ, A. e BONILL, J. (2013). ¿Es la educación del consumo una educación política necesaria?. En R. Rezola (Ed.), *Otra educación es posible* (pp. 29-51). Barcelona: Laertes.

AGÚNDEZ-RODRÍGUEZ, A. (2017). Éducation relative à la consommation. Une dimension de l'écocitoyenneté. En L. Sauvé, I. Orellana, C. Villemange e B. Bader (Dir.), *Éducation, environnement, écocitoyenneté : repères contemporains* (pp. 193-210). Quebec, Canadá: Presses de l'Université du Québec.

AIKING, H. e DE BOER, J. (2020). The next protein transition. *Trends in Food Science & Technology*, 105, 515-522. <https://doi.org/10.1016/j.tifs.2018.07.008>

AJATES R., THOMAS, J. e CHANG, M. (2018). Translating Agroecology into Policy: The Case of France and the United Kingdom. *Sustainability*, 10(8), 2930. <https://doi.org/10.3390/su10082930>

ALCINA, J. (2005). *Justicia y libertad. La larga marcha hacia un futuro incierto*. Sevilla: ASANA.

ALONSO, L. E. (1998). *La mirada cualitativa en sociología*. Madrid: Fundamentos.

ALONSO, L.E. (2005). *La era del consumo*. Madrid: Siglo XXI.

ALONSO, N., ÁLVAREZ, I., ÁLVAREZ, A., BELLVER, J., CALLE, Á., DE CASTRO, M.,... e YACAMÁN, C. (2017). *Rebeldías en común. Sobre comunales, nuevos comunes y economías cooperativas*. Madrid: Libros en Acción.

ALTIERI, M.A. (Coord.) (1983). *Agroecology: the scientific basis of alternative agriculture*. Berkeley, Estados Unidos: Division of Biological Control, University of California.

ALTIERI, M.A. (Coord). (1999). *Agroecología. Bases científicas para una agricultura sustentable*. Montevideo, Uruguay: Nordan-Comunidad.

ALTIERI, M.A. e FUNES-MONZOTE, F.R. (2013). La paradoja de la agricultura cubana. En M. Cuéllar, Á. Calle e D. Gallar (Eds.), *Procesos hacia la soberanía alimentaria* (pp. 127-142). Barcelona: Icaria.

ALTIERI, M.A. e HOLT-GIMÉNEZ (2016). La Agroecología “Lite”: Cooptación y Resistencia en los Países del Norte [Entrada de blog: 18 de outubro]. Recuperado de <https://foodfirst.org/la-agroecologia-lite-cooptacion-y-resistencia-en-los-paises-del-norte/> [Revisado o 11 de novembro de 2020].

ALTIERI, M.A. e NICHOLLS. C. (2010). Agroecología: potenciando la agricultura campesina para revertir el hambre y la inseguridad alimentaria en el mundo. *Revista de economía crítica*, 10(2), 62-74. Recuperado de <http://agroeco.org/wp-content/uploads/2011/02/20110210093926617.pdf> [Revisado o 6 de abril de 2021].

ALTIERI M.A. e NICHOLLS C.I. (2012). Agroecology Scaling Up for Food Sovereignty and Resiliency. En E. Lichtfouse (eds), *Sustainable Agriculture Reviews Volume 11* (pp. 1-29). Dordrecht, Países Baixos: Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-5449-2_1

ALTIERI, M.A., NICHOLLS, C.I., HENAO, A. e LANA, M.A. (2015). Agroecology and the design of climate change-resilient farming

systems. *Agronomy for sustainable development*, 35(3), 869-890.
<https://doi.org/10.1007/s13593-015-0285-2>

ALTIERI, M.A. E TOLEDO, V.M. (2011) The agroecological revolution in Latin America: rescuing nature, ensuring food sovereignty and empowering peasants. *The Journal of Peasant Studies*, 38(3), 587-612. <https://doi.org/10.1080/03066150.2011.582947>

ALSTON, M. e AKHTER, B. (2016). Gender and food security in Bangladesh: the impact of climate change. *Gender, Place & Culture*, 23(10), 1450-1464. <https://doi.org/10.1080/0966369X.2016.1204997>

ÁLVAREZ, I. e BEGIRISTAIN, M. (2019). Feminismo para los sistemas alimentarios y la agroecología. *Revista Iberoamericana de Economía Solidaria e Innovación Socioecológica*, 2, 125-146. <http://dx.doi.org/10.33776/riesise.v2i1.3658>

ÁLVAREZ, I., FIDALGO, M., HERRERO, R.L. e SHAW, L. (2020). *¿Qué comen las que mal comen?*. Málaga: Zambra e Baladre.

ÁLVAREZ, I. e LÓPEZ, D. (2018). Hacia un sistema alimentario sostenible en el Estado español. *AE. Revista Agroecológica de Divulgación*, 34, 18-21.

ÁLVAREZ-CANTALAPIEDRA (2013). Economía política de las necesidades y caminos (no capitalistas) para su satisfacción sostenible. *Revista de Economía Crítica*, 16, 167-194. Recuperado de http://revistaeconomiacritica.org/sites/default/files/revistas/n16/05_SantiagoAlvarez.pdf [Revisado o 25 de marzo de 2021].

ALVIRA, F. (2004). *La encuesta: una perspectiva general metodológica*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.

AMIGOS DE LA TIERRA (2020a). *El futuro de la agricultura: del control de los datos a la soberanía alimentaria* [Informe]. Madrid: Amigos de la Tierra. Recuperado de <https://www.tierra.org/wp-content/uploads/2020/05/El-futuro-de-la-agricultura.-Del-control-de-los-datos-a-la-soberan%C3%ADa-alimentaria.pdf> [Revisado o 12 de decembro de 2020].

AMIGOS DE LA TIERRA (2020b). *Restituir el suministro de alimentos de la Unión Europea. Por unos bosques saludables y la justicia social* [Informe]. Madrid: Amigos de la Tierra. Recuperado de <https://www.tierra.org/restituir-el-suministro-de-alimentos-de-la-union-europea/> [Revisado o 8 de marzo de 2021].

AMIGOS DE LA TIERRA e BASQUE CENTRE FOR CLIMATE CHANGE (2020). *La ganadería y su contribución al cambio climático* [Informe]. Madrid: Amigos de la Tierra. Recuperado de <https://www.tierra.org/ganaderia-y-cambio-climatico/> [Revisado o 24 de febreiro de 2021].

AMIGOS DE LA TIERRA E JUSTICIA ALIMENTARIA (2021). *Plastívoros. La verdad sobre el ingrediente más tóxico de nuestra alimentación*. Madrid: Amigos de la Tierra e Justicia Alimentaria. Recuperado de <https://www.tierra.org/wp-content/uploads/2021/01/Plastivoros-Amigos-de-la-Tierra.pdf> [Revisado o 11 de febreiro de 2021].

Anderson, C.R., Bruil J., Chappell, M.J., Kiss, C. e Pimbert, M.P. (2021). *Agroecology Now! Transformations Towards More Just and Sustainable Food Systems*. Cham, Suíza: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-61315-0>

AOCONSULTING, DÉFIS-MONTPELLIER SUPAGRO E CERAI (2019). *Aprendizajes sobre los Sistemas Alimentarios Territorializados. Recopilación de experiencias de veintidós proyectos en Francia y en España para guiar la transición*. Madrid: Fundación Daniel y Nina Carasso. Recuperado de <http://fundacioncarasso.org/aprendizajes/sat> [Revisado o 17 de abril de 2021].

ARANCETA-BARTRINA, J. (Ed.) (2018). *Guía de la Alimentación Saludable para Atención Primaria y Colectivos Ciudadanos*. Madrid: SENC-Planeta.

ARANCETA-BARTRINA, J., ARIJA, V., MAÍZ, E., MARTÍNEZ, E., ORTEGA, R.M., PÉREZ-RODRIGO, C., ... e SERRA, L. (2017). *Guías alimentarias para la población española*

(SENC, diciembre 2016); la nueva pirámide de la alimentación saludable. *Nutrición Hospitalaria*, 33(Suplemento 8), 1-48.

ARANCETA-BARTRINA, J., GIANZO-CITORES, M. e PÉREZ-RODRIGO, C. (2020). Prevalencia de sobrepeso, obesidad y obesidad abdominal en población española entre 3 y 24 años. Estudio ENPE. *Revista Española de Cardiología*, 73(4), 290-299.

ARANCETA-BARTRINA, J., PARTEARROYO, T., LÓPEZ-SOBALER, A.M., ORTEGA, R.M., VARELA-MOREIRAS, G., SERRA-MAJEM, L. e PÉREZ-RODRIGO, C. (2019). Updating the Food-Based Dietary Guidelines for the Spanish Population: The Spanish Society of Community Nutrition (SENC) Proposal. *Nutrients*, 11(11), 2675. <https://doi.org/10.3390/nu11112675>

ARANCETA-BARTRINA, J. e PÉREZ-RODRIGO, C. (2019). Dietary Guidelines: Pyramids, Wheels, Plates and Sustainability in Nutrition Education. En P. Ferranti, E.M. Berry e J.R. Anderson (Eds.), *Encyclopedia of Food Security and Sustainability*, 2 (pp. 393–399). Amsterdam, Países Baixos, e Cambridge, EEUU: Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-100596-5.22089-1>

ARCARI, P. (2020). *Making Sense of 'Food' Animals. A Critical Exploration of the Persistence of 'Meat'*. Singapur: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-981-13-9585-7>

ATUTXA, E. e ZUBERO, I. (2019). El paradigma de lo común para la transición eco social: prácticas democráticas para la recuperación ciudadana de la energía. *Revista Iberoamericana de Economía Solidaria e Innovación Socioecológica*, 2(1). <http://dx.doi.org/10.33776/riesise.v2i1.3661>

AUBERT, P.-M., SCHWOOB, M.-H. e POUX, X. (2019). Agroecology and carbon neutrality in Europe by 2050: what are the issues? Findings from the TYFA modelling exercise. *Study*, 2. Recuperado de <https://www.iddri.org/fr/publications-et-evenements/etude/une-europe-agroecologique-en-2050-une-agriculture> [Revisado o 14 de abril de 2021].

ÁVILA, M. (2014). Agricultura tóxica y pueblos fumigados en Argentina. + E: *Revista de Extensión Universitaria*, 4, 28-34. <https://doi.org/10.14409/extension.v1i4.4586>

AZOFRA, M.J. (1999). *Cuestionarios*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.

BADAL-PIJUÁN, M. e LÓPEZ-GARCÍA, D. (2006): Hacia un movimiento agroecológico en el Estado español. *Archipiélago*, 71, 29-34.

BALLESTEROS, J. M., DAL-RE, M., PÉREZ-FARINÓS, N. e VILLAR, C. (2007). La estrategia para la nutrición, actividad física y prevención de la obesidad: estrategia NAOS. *Revista española de salud pública*, 81(5), 443-449.

BALLESTEROS, J., FERNÁNDEZ, E. e GARIBO, A.P. (2007). *Derechos Humanos*. Valencia: Universitat de València.

BARBA, M., MORÁN, C. e MEIRA, P. (2017). La educación ambiental en tiempos de crisis. ¿Dónde está cuando más se necesita? *Ambiente & Sociedade*, 20(3), 139-158. <https://doi.org/10.1590/1809-4422asoc0026v2032017>

BARCIELA, C. (1996). La contrarreforma agraria y la política de colonización del primer franquismo, 1936-1959. En Á. GARCÍA-SANZ e J. SANZ-FERNÁNDEZ (Coords.) (1996). *Reformas y políticas agrarias en la historia de España* (pp. 351-398). Madrid: MAPA. Recuperado de https://www.mapa.gob.es/ministerio/pags/Biblioteca/fondo/pdf/17080_all.pdf [Revisado o 31 de outubro de 2020].

BARHAM, J., TROPP, D., ENTERLINE, K., FARBMAN, J., FISK, J. e KIRALY, S. (2012). *Regional Food Hub Resource Guide*. Washington: Estados Unidos: USDA. <http://dx.doi.org/10.9752/MS046.04-2012>

BARRAZA, A. (2007). La consulta a expertos como estrategia para la recolección de evidencias de validez basadas en el contenido. *Investigación educativa duranguense*, 7, 5-14.

BARRI, F.R. (2010). Pueblos fumigados en Argentina: resistencia epidemiológica comunitaria al modelo económico de los agronegocios. *Ecología política*, 40, 67-72. Recuperado de <https://www.ecologiapolitica.info/novaweb2/?p=4565> [Revisado o 14 de marzo de 2021].

BARRICARTE, G. (2020). Con-jugar el futuro: hacia contra-apocalipsis ecofeministas. *CTXT, Contexto y Acción*, 266. Recuperado de <https://ctxt.es/es/20201101/Firmas/34205/ecofeminismo-apocalipsis-gemma-barricarte-medioambiente-donna-haraway.htm> [Revisado o 17 de xaneiro de 2021].

BARROS, L. (2019). Montes veciñais, mulleres e un ecofeminismo posible. En Proxecto Batefogo (coord.), *Árbores que non arden. As mulleres na prevención de incendios forestais* (pp. 45-60). Vigo: Catro Ventos.

BASTIAN, L., e WAQUIL, P.D. (2020). Uma análise dos sinais da convencionalização dos mercados de orgânicos no Brasil. *Desenvolvimento e Meio Ambiente*, 53, 189-211. <http://dx.doi.org/10.5380/dma.v53i0.66755>

BATALLA, I., KNUDSEN, M. T., MOGENSEN, L., DEL HIERRO, Ó., PINTO, M. e HERMANSEN, J. E. (2015). Carbon footprint of milk from sheep farming systems in northern Spain including soil carbon sequestration in grasslands. *Journal of Cleaner Production*, 104, 121-129. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.05.043>

BAUMAN, Z. (2010). *Vida de consumo*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.

BECK, U. (2006). *La sociedad del riego global*. Madrid: Siglo XXI.

BEGIRISTAIN, M. (2018a). Comercialización agroecológica: un sistema de indicadores para transitar hacia la soberanía alimentaria. *Cuadernos de Trabajo Hegoa*, 75. Recuperado de

<https://ojs.ehu.eus/index.php/hegoa/article/view/19580> [Revisado o 23 de abril de 2021].

BEGIRISTAIN, M. (2018b). Herramientas para la transición hacia la soberanía alimentaria: Indicadores para la comercialización agroecológica. *AE. Revista Agroecológica de Divulgación*, 34, 42-43.

BEIRAS, X.M. (1982). *El atraso económico de Galicia*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.

BELLON, S. E OLLIVIER, G. (2018). Institutionalizing Agroecology in France: Social Circulation Changes the Meaning of an Idea. *Sustainability*, 10(5), 1380. <http://dx.doi.org/10.3390/su10051380>

BENTON, T.G., BIEG, C., HARWATT, H., PUDASAINI, R. e WELLESLEY, L. (2021). *Food system impacts on biodiversity loss. Three levers for food system transformation in support of nature*. Londres, Reino Unido: Chatham House. Recuperado de <https://www.chathamhouse.org/2021/02/food-system-impacts-biodiversity-loss> [Revisado o 8 de marzo de 2021].

BERNAL, M.J. (2018). Hambre y pobreza. Retos pendientes para garantizar el derecho humano a la alimentación. *Dereito: Revista xurídica da Universidade de Santiago de Compostela*, 26(2). <https://doi.org/10.15304/dereito.26.2.4342>

BERRY, E.M. (2019). Sustainable Food Systems and the Mediterranean Diet. *Nutrients*, 11(9), 2229. <http://dx.doi.org/10.3390/nu11092229>

BEUCHELT, T.D. e VIRCHOW, D. (2012). Food sovereignty or the human right to adequate food: which concept serves better as international development policy for global hunger and poverty reduction? *Agriculture and Human Values*, 29(2), 259-273. <https://doi.org/10.1007/s10460-012-9355-0>

BIERMANN, F. (2012). Planetary boundaries and earth system governance: Exploring the links. *Ecological Economics*, 81, 4-9. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2012.02.016>

BILLÉ, R., CURY, P., LOREAU, M. e MARIS, V. (2017). *Biodiversidade. Cara a unha sexta extinción masiva*. Vigo: Catro Ventos.

BINIMELIS, R. e DESCOMBES, C-A. (2010). *Comercialització en circuits curts. Identificació i tipologia*. Manresa: Escola Agrària de Manresa e Verloc.

BIOVISION (2019). *Beacons of Hope: Accelerating Transformations to Sustainable Food Systems* [Informe]. Global Alliance for the Future of Food. Recuperado de https://foodsystemstransformations.org/wp-content/uploads/2019/08/BeaconsOfHope_Report_082019.pdf [Revisado o 12 de abril de 2021].

BISQUERT, K.M. (2014). *Ecomercado de Córdoba. Un espacio participativo de transición social agroecológica y construcción de paz: análisis de procesos, perspectivas y discursos* [Trabajo Fin de Máster]. Córdoba: Inédito.

BISQUERT, K.M. (2016a). Migración y conflictos armados. Expresiones de violencia del sistema agroalimentario. *Soberanía Alimentaria. Biodiversidad y culturas*, 26, 5-9. Recuperado de https://ddd.uab.cat/pub/sobali/sobali_a2016m9n26/sobali_a2016m9n26p5.pdf [Revisado o 2 de marzo de 2021]. Versión en línea disponible en <https://www.soberaniaalimentaria.info/numeros-publicados/57-numero-26/371-migracion-y-conflictos-armados> [Revisado o 2 de marzo de 2021].

BISQUERT, K.M. (2016b). Ecomercado de Córdoba: un espacio participativo de Transición Social Agroecológica e Construcción de paz. En X. Simón, D. Copena e D. Pérez-Neira (Eds). *Construíndo Coñecemento Agroecolóxico. Cambiando os modelos de consumo para construír sistemas agroalimentarios sustentables* (pp. 457-459). Vigo: Universidade de Vigo. Recuperado de <https://economiaecoloxica.webs.uvigo.es/es/publicacion.php?id=16> [Revisado o 2 de maio de 2021].

BISQUERT, K. M. (2017). A Rede de Hortas Municipais de Santiago de Compostela (Galiza) e as súas implicacións para a Educación Ambiental. *AmbientalMente Sustentable*, 1(23-24), 141-163. <http://hdl.handle.net/2183/22388> [Revisado o 2 de maio de 2021].

BISQUERT, K.M. e AGÚNDEZ-RODRÍGUEZ, A. (2021). Stratégie-cadre d'éducation relative à l'environnement auprès des adultes pour la construction de systèmes agroalimentaires socialement équitables et écologiquement responsables. *Éducation relative à l'environnement. Regards-Recherches-Réflexions*, 16(1). <https://doi.org/10.4000/ere.6188>

BISQUERT, K.M., CARVALHO, S. e MEIRA, P.Á. (2018). Dieta y Cambio Climático. *Cadernos de Pesquisa: Pensamento Educacional*, 13(Especial), 220-237. Recuperado de <https://seer.utp.br/index.php/a/article/view/1223> [Revisado o 2 de marzo de 2021].

BISQUERT, K.M. e MEIRA, P.Á. (2019a). The Agroecological Movement in Galicia (Spain). En D. Zandvliet (Ed.), *Culture and Environment. Weaving New Connections* (pp. 107-126). Leiden, Países Baixos: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004396685_007

BISQUERT, K.M. e MEIRA, P.Á. (2019b). Validação de instrumento de recollimento de datos para uma aproximación desde a educación ambiental ao movemento social agroecolóxico na Galiza e sua dimensión socioeducativa. *Ambiente&Educação*, 24(2), 236-266. <https://doi.org/10.14295/ambeduc.v24i2.9731>

BISQUERT, K.M. e MEIRA, P.Á. (2020). Iniciativas colectivas de consumo ecolóxico en Galicia: panorama actual, modelos e acción socioeducativa. *Brazilian Journal of Agroecology and Sustainability*, 2(2). <https://doi.org/10.52719/bjas.v2i2.3709> [Revisado o 9 de maio de 2021].

BISQUERT, K.M., RIVERO, N., MARCOS, M.V. e ALCAIDE, E. (2019). A Eira do Ceesg, un lustro habitando la intersección entre la Educación Social y la Educación Ambiental. *Revista de Educación Social*, 28, 79-98. Recuperado de <https://eduso.net/res/revista/28/el->

[tema/a-eira-do-ceesg-un-lustro-habitando-la-interseccion-entre-la-educacion-social-y-la-educacion-ambiental](#) [Revisado o 13 de maio de 2021].

BISQUERT, K.M. e VARGAS, G. (2018). A Cultura da Sustentabilidade a través da Educación do Consumo. En O. Santos, M. Oliveira e N. Carvalho (Coord.), *Atas do III Congresso Internacional Educação, Ambiente e Desenvolvimento*, p. 74-87. Leiria, Portugal: OIKOS - Associação de Defesa do Ambiente e do Património da Região de Leiria. Recuperado de https://3ciead.ipleiria.pt/files/2019/07/Atas_IIIICIEAD_AF4.pdf [Revisado o 15 de marzo de 2021].

BLACK, P.F. e BUTLER, C.D. (2014). One Health in a world with climate change. *Scientific and Technical Review*, 33(2), 465-473.

BLAS, A., GARRIDO, A., UNVER, O. e WILLAARTS, B. (2019). *A comparison of the Mediterranean diet and current food consumption patterns in Spain from a nutritional and water perspective. Science of The Total Environment*, 664, 1020-1029. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2019.02.111>

BLAY-PALMER, A., LANDMAN, K., KNEZEVIC, I. e HAYHURST, R. (2013) Constructing resilient, transformative communities through sustainable “food hubs”. *Local Environment*, 18(5), 521-528. <https://doi.org/10.1080/13549839.2013.797156>

BOAS, T.C. e GANS-MORSE, J. (2009). *Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan. Studies in Comparative International Development*, 44, 137–161. <https://doi.org/10.1007/s12116-009-9040-5>

BOSE, N., HILLS, T. e SGROI, D. (2020). Climate Change and Diet. *IZA Discussion Paper*, 13426. Recuperado de <https://ssrn.com/abstract=3643190> [Revisado o 20 de fevereiro de 2021].

BOWLES, N., ALEXANDER, S. e HADJIKAKOU, M. (2019). The livestock sector and planetary boundaries: A ‘limits to growth’

perspective with dietary implications. *Ecological Economics*, 160, 128-136. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.01.033>

BRADFORD, J. (2019). *The Future is Rural: Food System Adaptations to the Great Simplification*. Corvallis, Estados Unidos: Post Carbon Institute. Recuperado de <https://www.postcarbon.org/publications/the-future-is-rural/> [Revisado o 15 de marzo de 2021].

BRADLEY, S., HUGHES, M.K. e DIAZ, H.F. (2003). Climate in Medieval Time. *Science*, 302(5644), 404-405. <https://doi.org/10.1126/science.1090372>

BRADSHAW, C.J.A., EHRLICH, P.R., BEATTIE, A., CEBALLOS G., CRIST E., DIAMOND J., ... e BLUMSTEIN, D.T. (2021). Underestimating the Challenges of Avoiding a Ghastly Future. *Frontiers in Conservation Science*, 1, 1-9. <https://doi.org/10.3389/fcsc.2020.615419>

BOURDIEU, P. (1988). *La distinción. Criterios y bases sociales del gusto*. Madrid: Taurus.

BOURDIEU, P. (1997). *Razones prácticas*. Barcelona: Anagrama.

BORSATTO, R.S. e SOUZA-ESQUERDO, V.F. (2019). MST's experience in leveraging agroecology in rural settlements: lessons, achievements, and challenges. *Agroecology and sustainable food systems*, 43(7-8), 915-935. <https://doi.org/10.1080/21683565.2019.1615024>

BOTREAU, H. e COHEN, M.J. (2020). Gender inequality and food insecurity: A dozen years after the food price crisis, rural women still bear the brunt of poverty and hunger. *Advances in Food Security and Sustainability*, 5, 53-117. <https://doi.org/10.1016/bs.af2s.2020.09.001>

BOUHIER, A. (2001). *Galia: ensaio xeográfico de análise e interpretación dun vello complexo agrario*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia

BRISEBOIS, É (2017). *Répertoire des initiatives alternatives du système agroalimentaire montréalais*. Montreal, Canada: Chaire de recherche UQAM sur la transition écologique e Centre OSE (ESG-UQAM). Recuperado de

<https://chairetransition.esg.uqam.ca/publication/publication-repertoire-initiatives-alternatives-systeme-agroalimentaire-montrealais/>

[Revisado o 17 de abril de 2021].

BRISEBOIS, É. e AUDET, R. (2018). *Portrait des systèmes alimentaires alternatifs au Québec: enjeux, organisation et défis*. Montreal, Canada: Chaire de recherche UQAM sur la transition écologique e Foundation Lucie et André Chagnon. Recuperado de <https://chairetransition.esg.uqam.ca/contributions-de-chaire/attachment/portrait-des-systemes-alimentaires-alternatifs-au-quebec-enjeux-organisation-et-defis/> [Revisado o 17 de abril de 2021].

BURLINGAME, B., e DERNINI, S. (2011). Sustainable diets: the Mediterranean diet as an example. *Public Health Nutrition*, 14(12A), 2285–2287. <http://doi.org/10.1017/S1368980011002527>

BURLINGAME, B e DERNINI S. (Eds.) (2019). *Sustainable Diets: Linking Nutrition and Food Systems*. Wallingford, Reino Unido; Boston, Estados Unidos: CAB International.

CADIEUX, K. V. e SLOCUM, R. (2015). What does it mean to do food justice?. *Journal of Political Ecology*, 22(1), 1-26. <https://doi.org/10.2458/v22i1.21076>

CALAFAT, A., CIFRE, H. e LLOBERA, F. (2019). *Situación de los sistemas alimentarios agroecológicos en España y su contribución al cambio climático - Estudio-Diagóstico*. Catarroja: Sociedad Española de Agricultura Ecológica / Agroecología (SEAE). Recuperado de <https://www.agroecologia.net/estudio-adapta-dieta19/> [Revisado o 14 de abril de 2021].

CALAME, M. (2016). *Comprendre l'agroécologie. Origines, principes et politiques*. París, Francia: Éditions Charles Léopold Mayer.

CALAÑAS, A., DE COS, A., LÓPEZ-NOMDEDEU, C., ORTEGA, R., PALACIOS, N. e VÁZQUEZ, C. (2008). *Come sano y muévete: 12 decisiones saludables*. Madrid: AESAN. Recuperado de https://www.aesan.gob.es/AECOSAN/docs/documentos/nutricion/Como_sano_y_muevete_12_decisiones.pdf [Revisado o 15 de outubro de 2020].

CALLE, Á. (ed.) (2011). *Democracia radical. Entre vínculos y utopías*. Barcelona: Icaria.

CALLE, Á (2013). *La transición inaplazable*. Barcelona: Icaria.

CALLE, Á. (2019). Los Nuevos comunes: disputando la transición inaplazable. *Revista Iberoamericana de Economía Solidaria e innovación socioecológica*, 2(1). <http://dx.doi.org/10.33776/riesise.v2i1.3690>

CALLE, Á., GALLAR, D. e CANDÓN, J. (2013b). Agroecología política: la transición social hacia sistemas agroalimentarios sustentables. *Revista de Economía Crítica*, 16, 244-276. Recuperado de <http://revistaeconomiacritica.org/node/680> [Revisado o 22 de abril de 2021].

CALLE, Á., SOLER, M. e RIVERA-FERRE (2011). La democracia alimentaria: soberanía alimentaria y agroecología emergente. En Á Calle (ed.), *Democracia radical. Entre vínculos y utopías* (pp. 213-238). Barcelona: Icaria.

CALLE, Á., SOLER, M., VARA, I. e GALLAR, D. (2012). La desafección al sistema agroalimentario: ciudadanía y redes sociales. *Interface: a journal for and about social movements*, 4(2), 459-489.

CALLE, Á., VARA, I. e CUÉLLAR, M. (2013a). La transición social agroecológica. En M. Cuéllar, A. Calle e D. Gallar (eds.), *Procesos hacia la soberanía alimentaria* (pp. 81-99). Barcelona: Icaria.

CALVET-MIR, L., BENYEI, P., ACEITUNO-MATA, L., PARDO-DE-SANTAYANA, M., LÓPEZ-GARCÍA, D., CARRASCOSA-GARCÍA, M., PERDOMO-MOLINA, A. e REYES-GARCÍA, V. (2018). The Contribution of Traditional Agroecological

Knowledge as a Digital Commons to Agroecological Transitions: The Case of the CONECT-e Platform. *Sustainability*, 10(9):3214. <https://doi.org/10.3390/su10093214>

CAMPANHOLA, C. e PANDEY, S. (Eds.). (2019). *Sustainable food and agriculture: An integrated approach*. Cambridge, Estados Unidos: Academic Press. <https://doi.org/10.1016/C2016-0-01212-3>

CAÑIGUERAL, A. (2014). *Vivir mejor con menos. Descubre las ventajas de la nueva economía colaborativa*. Barcelona: Penguin Random House.

CARBONELL, J. (2019). *La educación es política*. Barcelona: Ediciones Octaedro.

CARIDE, J.A. e MEIRA, P.Á. (2001). *Educación Ambiental y Desarrollo Humano*. Barcelona: Ariel.

CARIDE, J.A. e MEIRA, P.Á. (2007). Educación Ambiental e Educación Social, a necesaria converxencia transdisciplinaria. Dans Ministério do Meio Ambiente, *Encontros e caminhos: Formação de Educadoras/es Ambientais e Coletivos Educadores (Vol. 2)* (p. 144-156). Brasília, Brasil: Ministério de Meio Ambiente.

CARIDE, J.A. e MEIRA, P.Á. (2018). Del ecologismo como movimiento social a la educación ambiental como construcción histórica. *Historia de la Educación*, (37), 165-197.

CARIDE, J.A. e MEIRA, P.Á. (2020). La Educación Ambiental en los límites, o la necesidad cívica y pedagógica de respuestas a una civilización que colapsa. *Pedagogía Social. Revista Interuniversitaria*, 36, 21-34. https://doi.org/10.7179/PSRI_2020.36.01

CARLETON, T.A. (2017). Crop-damaging temperatures raise suicide in India. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 114(33), 8746-8751. <https://doi.org/10.1073/pnas.1701354114>

CARLSSON-KANYAMA, A., EKSTRÖM, M.P. e SHANAHAN, H. (2003). Food and life cycle energy inputs: consequences of diet and

ways to increase efficiency. *Ecological Economics*, 44(2-3), 293-307, [https://doi.org/10.1016/S0921-8009\(02\)00261-6](https://doi.org/10.1016/S0921-8009(02)00261-6)

CARPINTERO, Ó. e RIECHMANN, J. (2013). Pensar la transición: enseñanzas y estrategias económico-ecológicas. *Revista de Economía Crítica*, 16, 45-107. Recuperado de http://revistaeconomiacritica.org/sites/default/files/revistas/n16/02_Carpintero-Riechmann.pdf [Revisado o 25 de marzo de 2021].

CARRAL, E.V. e CARREIRA, X.C. (2018). Balance producción-consumo de alimentos na Galiza: aproximación dende a soberanía alimentar e a comercialización local. Sématas: *Ciencias Sociais e Humanidades*, 30, 167-190. <https://doi.org/10.15304/s.30.5366>

CARRAL, E.V. e CARREIRA, X.C. (2019). Os diferentes sistemas agrarios galegos. En X.C. Carreira, *O rural e o sistema agrario galego* [Publicación en liña]. Recuperado de <http://www.galizarural.gal/textos/libro> [Revisado o 4 de maio de 2021].

CARRASCO, H. e TEJADA, S. (2008). *Soberanía alimentaria: La libertad de elegir para asegurar nuestra alimentación*. Lima, Perú: Soluciones Prácticas – ITDG. Recuperado de <http://www.oda-alc.org/documentos/1371488879.pdf> [Revisado o 26 de abril de 2020].

CARREIRA, X.C. (2019a). Que é o medio rural de Galiza hoxe en día? En X.C. Carreira, *O rural e o sistema agrario galego* [Publicación en liña]. Recuperado de <http://www.galizarural.gal/textos/libro> [Revisado o 5 de maio de 2021].

CARREIRA, X.C. (2019b). O acaparamento de terras en Galiza. En X.C. Carreira, *O rural e o sistema agrario galego* [Publicación en liña]. Recuperado de <http://www.galizarural.gal/textos/libro> [Revisado o 4 de maio de 2021].

CARREIRA, X.C. e CARRAL, E. (2014). *O pequeno é grande. A agricultura familiar como alternativa: o caso galego*. Santiago de Compostela: Através.

CARSON, R. (1962). *Silent Spring*. Boston, Estados Unidos: Houghton Mifflin.

CARVALHO, S. e BISQUERT, K.M. (2019). Food and Climate Change: Their Connections and Mitigation Pathways Through Education. En W. Leal-Filho, A.M. Azul, L. Brandli, P.G. Özuyar e T. Wall (eds.), *Climate Action. Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals*. Cham, Suíza: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-95885-9_38

CARVALHO, S., MEIRA, P.Á. e AZEITEIRO, U. (2017). A mediação de Equipamentos para a Educação Ambiental do Eixo Atlântico na relação Comunidade-Dieta-Alterações Climáticas. *AmbientalMente Sustentable*, 1(23-24), 107-117. <http://hdl.handle.net/2183/22386> [Revisado o 10 de maio de 2021].

CASAL-LODEIRO, M. (2015). *A esquerda ante o colapso da civilización industrial. Apuntamentos para un debate urxente*. Portugalete e Santiago de Compostela: Asociación Touda e Asociación Véspera de Nada por unha Galiza sen petróleo. Recuperado de <https://www.15-15-15.org/webzine/download/a-esquerda-ante-o-colapso-da-civilizacion-industrial-apuntamentos-para-un-debate-urxente/> [Revisado o 23 de marzo de 2021].

CASAL-LODEIRO, M. (2021). *Resiliencia, reagrarización e poscrecemento na Galicia pos-COVID19. Proposta á Comisión sobre a Reactivación Económica, Social e Cultural de Galicia (Parlamento de Galicia)*. Ames: Instituto Resiliencia. Recuperado de <https://www.saberes.eu/css/2021/02/09/proposta-presentada-a-comision-para-a-reactivacion-pos-covid19-do-parlamento-galego/> [Revisado o 5 de maio de 2021].

CASANUEVA, F. (2020). *Bases científicas de la Dieta Atlántica*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.

CASPI, C.E., SORENSEN, G., SUBRAMANIAN, S.V. e KAWACHI, I. (2012). The local food environment and diet: A systematic review. *Health & Place*, 18(5), 1172-1187. <https://doi.org/10.1016/j.healthplace.2012.05.006>

CASQUETE, J. (2005). *Las organizaciones cívicas y la educación para la paz*. Bilbao: Bakeaz. Recuperado de

<https://www.arovite.com/es/portfolio-items/las-organizaciones-civicas-y-la-educacion-para-la-paz/> [Revisado o 11 de maio de 2021].

CASTAÑÉ, S. e ANTÓN, A. (2017). Assessment of the nutritional quality and environmental impact of two food diets: A Mediterranean and a vegan diet. *Journal of Cleaner Production*, 167, 929-937. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.04.121>

CASTRO-PÉREZ, X. (2001). *Ayunos y yantares. Usos y costumbres en la historia de la alimentación*. Madrid: Nivola Libros y Ediciones.

CASTRO-PÉREZ, X. (2019). *Servir era o pan do demo. Historia da vida cotiá en Galicia. (Séculos XIX e XX)*. Vigo: Editorial Galaxia.

CATALÁN, H. (2014). Curva ambiental de Kuznets: implicaciones para un crecimiento sustentable. *Economía Informa*, 2014(389), 19-37. [https://doi.org/10.1016/S0185-0849\(14\)72172-3](https://doi.org/10.1016/S0185-0849(14)72172-3)

CEBALLOS, G., EHRLICH, P.R., BARNOSKY, A.D., GARCÍA, A., PRINGLE, R.M. e PALMER, T.M. (2015). Accelerated modern human-induced species losses: Entering the sixth mass extinction. *Science Advances*, 1(5), e1400253. <https://doi.org/10.1126/sciadv.1400253>

CECCON, E. (2008). La revolución verde tragedia en dos actos. *Ciencias*, 1(91), 21-29. Recuperado de <https://www.revistacienciasunam.com/es/busqueda/titulo/44-revistas/revista-ciencias-91/235-la-revolucion-verde-tragedia-en-dos-actos.html> [Revisado o 12 de novembro de 2020].

CERRADA-SERRA, P., MORAGUES-FAUS, A., ZWART, T. A., ADLEROVA, B., ORTIZ-MIRANDA, D. e AVERMAETE, T. (2018). Exploring the contribution of alternative food networks to food security. A comparative analysis. *Food Security*, 10, 1371-1388. <https://doi.org/10.1007/s12571-018-0860-x>

CESCR (1999). Cuestiones sustantivas que se plantean en la aplicación del Pacto Internacional de Derechos Económicos, Sociales y Culturales. Observación General N° 12 (20° período de sesiones, 1999).

El derecho a una alimentación adecuada (art. 11) [E/C.12/1999/5].
Xenebra, Suíza: ECOSOC, NNUU. Recuperado de
<https://undocs.org/es/E/C.12/1999/5> [Revisado o 16 de marzo de 2020].

CESCR (2002). Cuestiones sustantivas que se plantean en la aplicación del Pacto Internacional de Derechos Económicos, Sociales y Culturales. Observación general N° 15 (29° período de sesiones, 2002). El derecho al agua (artículos 11 y 12 del Pacto Internacional de Derechos Económicos, Sociales y Culturales) [E/C.12/2002/11]. Xenebra, Suíza: ECOSOC, NNUU. Recuperado de <https://www.undocs.org/es/e/c.12/2002/11> [Revisado o 16 de marzo de 2020].

CHANCELOR, C. (2019). *More farmers, better food. Why and how to put small-scale sustainable producers at the core of the new CAP*. Bruxelas, Bélxica: Nyeleni Europe and Central Asia Platform for Food Sovereignty. Recuperado de https://www.eurovia.org/wp-content/uploads/2019/03/Nyeleni-ECA-More-farmers-better-food_compressed.pdf [Revisado o 3 de abril de 2021].

CHAVES,R. e MONZÓN,J.L.(2018). La economía social ante los paradigmas económicos emergentes: innovación social, economía colaborativa, economía circular, responsabilidad social empresarial, eco-nomía del bien común,empresa social y economía solidaria. *CIRIEC-España, Revista de Economía Pública, Social y Cooperativa*, 93, 5-50. <https://doi.org/10.7203/CIRIEC-E.93.12901>

CHEMNITZ, C., LUIG, B. e SCHIMPF, M. (2017). *Agri-food atlas: Facts and figures about the corporations that control what we eat*. Berlín, Alemaña; Bruxelas, Bélxica: Heinrich Böll Foundation, Rosa Luxemburg Foundation e Friends of the Earth Europe. Recuperado de <https://www.tierra.org/wp-content/uploads/2017/10/Atlas-de-la-comida-EN.pdf> [Revisado o 14 de marzo de 2021].

CIDSE (2018). *Los Principios de la Agroecología. Hacia sistemas alimentarios justos, resilientes y sostenibles*. Bruxelas, Bélxica: CIDSE. Recuperado de

<https://agroecologyprinciple.atavist.com/principiosagroecologia>
[Revisado o 12 de abril de 2021].

CIEL (2019). *El plástico y la salud. Los costos ocultos de un planeta plástico* [Resumo executivo]. Recuperado de <https://www.ciel.org/plasticandclimate/> [Revisado o 11 de febreiro de 2021].

CLAEYS, P. (2015). Food Sovereignty and the Recognition of New Rights for Peasants at the UN: A Critical Overview of La Via Campesina's Rights Claims over the Last 20 Years. *Globalizations*, 12(4), 452–465. <http://dx.doi.org/10.1080/14747731.2014.957929>

CLARK, M.A., DOMINGO, N.G.G., COLGAN, K., THAKRAR, S.K., TILMAN, D., LYNCH, J., AZEVEDO, I.L. e HILL, J.D. (2020). Global food system emissions could preclude achieving the 1.5° and 2°C climate change targets. *Science*, 370, 705–708. <http://dx.doi.org/10.1126/science.aba7357>

CLARK, M.A., SPRINGMANN, M., HILL, J. e TILMAN, D. (2019). Multiple health and environmental impacts of foods. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116(46), 23357–23362. <https://doi.org/10.1073/pnas.1906908116>

CLEAVELAND, S., BORNER, M. e GISLASON, M. (2014). Ecology and conservation: contributions to One Health. *Scientific and Technical Review*, 33(2), 615–627.

CLUNE S., CROSSIN E. e VERGHESE K. (2017). Systematic review of greenhouse gas emissions for different fresh food categories, *Journal of Cleaner Production*, 140(2), 766–783. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.04.082>

CMMAD (1989). *Nuestro futuro común*. Madrid: Alianza Editorial

COLAÇO, M.C. (2019). *Reaprender a vivir cos incendios forestais nun contexto de cambio climático*. En Proxecto Batefogo (coord.), *Árbores que non arden. As mulleres na prevención de incendios forestais* (pp. 127–146). Vigo: Catro Ventos.

COLEY, D., HOWARD, M. e WINTER, M. (2009). Local food, food miles and carbon emissions: A comparison of farm shop and mass distribution approaches. *Food Policy*, 34(2), 150-155. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2008.11.001>

COLEY, D., HOWARD, M. e WINTER, M. (2011), Food miles: time for a re-think?. *British Food Journal*, 113(7), 919-934. <https://doi.org/10.1108/00070701111148432>

COAG (2020). *Esenciales. La agricultura española ante calamidades que afecten a la seguridad nacional* [Informe]. Madrid: COAG e MAPA. Recuperado de <http://www.coag.org/download-doc/324361> [Revisado o 19 de decembro de 2020].

COMISIÓN EUROPEA (2000). *Libro Blanco sobre Seguridad Alimentaria*. Bruxelas: Comisión Europea. Recuperado de <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ES/ALL/?uri=celex:51999DC0719> [Revisado o 12 de marzo de 2020].

COMISIÓN EUROPEA (2009). *Food security: understanding and meeting the challenge of poverty*. Bruxelas: Comisión Europea. Recuperado de https://ec.europa.eu/europeaid/food-security-understanding-and-meeting-challenge-poverty_en [Revisado o 31 de agosto de 2020].

COMISIÓN EUROPEA (2017). *Informe de la Comisión al Parlamento Europeo, al Consejo, al Comité Económico y Social Europeo y al Comité de las Regiones sobre la aplicación del plan de acción para la economía circular* [COM/2017/033 final]. Recuperado de <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ES/TXT/?uri=CELEX:52017DC0033> [Revisado o 23 de marzo de 2021].

COMISIÓN EUROPEA (2018a). *Una estrategia europea para el plástico en una economía circular* [COM/2018/028 final]. Bruxelas: Comisión Europea. Recuperado de <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ES/TXT/?uri=COM%3A2018%3A28%3AFIN> [Revisado o 12 de febreiro de 2021].

COMISIÓN EUROPEA (2018b). *Report on critical raw materials and the circular economy* [Informe]. Luxemburgo: Publications Office of the European Union. <https://doi.org/10.2873/167813> [Revisado o 23 de marzo de 2021].

COMISIÓN EUROPEA (2019). *Comunicación de la Comisión al Parlamento Europeo, al Consejo Europeo, al Consejo, al Comité Económico y Social Europeo y al Comité de las Regiones. El Pacto Verde Europeo* [COM/2019/640 final]. Bruselas, Bélgica: Comisión Europea. Recuperado de <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ES/TXT/?uri=CELEX:52019DC0640> [Revisado o 23 de marzo de 2021].

COMISIÓN EUROPEA (2020a). *Comunicación de la Comisión al Parlamento Europeo, al Consejo, al Comité Económico y Social Europeo y al Comité de las Regiones. Estrategia «De la Granja a la Mesa» para un sistema alimentario justo, saludable y respetuoso con el medio ambiente* [COM/2020/381 final]. Bruselas, Bélgica: Comisión Europea. Recuperado de <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ES/TXT/?uri=CELEX:52020DC0381> [Revisado o 23 de marzo de 2021].

COMISIÓN EUROPEA (2020b). *Farm to Fork Strategy. For a fair, healthy and environmentally-friendly food system*. Bruselas, Bélgica: Comisión Europea. Recuperado de https://ec.europa.eu/food/sites/food/files/safety/docs/f2f_action-plan_2020_strategy-info_en.pdf [Revisado o 31 de marzo de 2021].

COMITÉ INTERNACIONAL DE PLANIFICACIÓN PARA LA SOBERANÍA ALIMENTARIA (2019). El CIP (s.f.). Recuperado de <https://www.foodsovereignty.org/es/el-cip/> [Revisado o 26 de agosto de 2020].

CONFERENCIA VIENA+20 OSC (2013). *Declaración de la Conferencia Viena+20 OSC*. Recuperado de https://viennaplus20.files.wordpress.com/2013/07/declaracion_viena20_sco.pdf [Revisado o 17 de agosto de 2020].

CONTRERAS, J. (1992). Alimentación y cultura: reflexiones desde la Antropología. *Revista Chilena de Antropología*, (11), 95-111.

CONTRERAS, J. e GRACIA, M. (2005). *Alimentación y Cultura: perspectivas antropológicas*. Barcelona: Ariel.

COORDINADORA DE ONG PARA EL DESARROLLO DE ESPAÑA, ECODES, EDUCO, OXFAM INTERMON, UNICEF COMITÉ ESPAÑOL, WWF e CÁRITAS ESPAÑOLA (2018). *Una Agenda 2030 transformadora para las personas y el planeta. Propuestas para la acción política* [Informe desde la Sociedad Civil]. Madrid: Futuro en Común. Recuperado de https://futuroencomun.net/wp-content/uploads/2018/10/informe_desde_la_sociedad_civil_final.pdf [Revisado o 24 de marzo de 2021].

COORDINADORA EUROPEA VÍA CAMPESINA (2018). *¡Soberanía Alimentaria ya! Una guía por la Soberanía Alimentaria*. Bruselas, Bélgica: ECVC. Recuperado de <https://viacampesina.org/es/soberania-alimentaria-ya-una-guia-detallada/> [Revisado o 26 de agosto de 2020].

CORAGGIO, J.L. (Org.) (2016). *Economía social y solidaria en movimiento*. Los Polvorines, Arxentina: Universidad Nacional de General Sarmiento.

CORBELLE, E.J. e TUBÍO, J.M. (2018). Productivismo y abandono: dos caras de la transición forestal en Galicia (España), 1966-2009. *Bosque (Valdivia)*, 39(3), 457-467. <https://dx.doi.org/10.4067/S0717-92002018000300457>

CÓRDOBA-AGUILAR, A., IBARRA-CERDEÑA, C.N., CASTRO-ARELLANO, I. e SUZAN, G. (2021). Tackling zoonoses in a crowded world: Lessons to be learned from the COVID-19 pandemic. *Acta Tropica*, 214, 105780. <https://doi.org/10.1016/j.actatropica.2020.105780>

CORRÊA, F. e SORRENTINO, M. (2017). Agroecologia, movimentos sociais e Bem Viver. En M. Sorrenino, M.H. Andrade, S.

Portugal, F. Corrêa e R. Falcão (org.), *Educação, Agroecologia e Bem Viver: transição ambientalista para sociedades sustentáveis* (pp. 135-147). Piracicaba, Brasil: MH-Ambiente Natural.

CORSI, A., BARBERA, F., DANSERO, E e PEANO, C. (Eds.) (2018). *Alternative Food Networks. An Interdisciplinary Assessment*. Cham, Suíza: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-90409-2>

COUCEIRO, A., MARTÍNEZ, Y., ALONSO, J., SANTAFÉ, E., SARALEGUI, P. e ORTEGA, E. (2016). *Grupos de consumo. Una cultura agroalimentaria sostenible*. Madrid: Libros en Acción.

CRAEGA (2017). *Barómetro 2017. Percepción e consumo de alimentos ecológicos en Galicia*. Monforte de Lemos: CRAEGA. Recuperado de <https://www.craega.es/wp-content/uploads/2019/03/Barometro-2017.pdf> [Revisado o 9 de maio de 2021].

CRAEGA (2020). *Barómetro 20. Percepción e consumo de alimentos ecológicos en Galicia*. Monforte de Lemos: CRAEGA. Recuperado de https://www.craega.es/wp-content/uploads/2021/04/Craega_barometro2020.pdf [Revisado o 9 de maio de 2021].

CRAVATTE, J. (2019). *L'effondrement, parlons-en... Les limites de la collapsologie*. Liexa, Bélxica: Barricade. Recuperado de <https://www.barricade.be/publications/analyses-etudes/effondrement-parlons-limites-collapsologie> [Revisado o 15 de xaneiro de 2021].

CRAIG, W.J. (Ed.) (2018). *Vegetarian Nutrition and Wellness*. Boca Ratón, Estados Unidos: Taylor & Francis Group.

CRUTZEN, P.J. (2002). Geology of mankind: the Anthropocene. *Nature*, 415, 23. <https://doi.org/10.1038/415023a>

CSA (2017). *Marco Estratéxico Mundial para a Seguridade Alimentaria e a Nutrición*. Roma: CSA-FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/cfs/cfs-home/activities/gsf/es/> [Revisado o 14 de xullo de 2020].

CUÉLLAR, M. (2010). La certificación ecológica como instrumento de revalorización de lo local: los Sistemas Participativos de Garantía en Andalucía. En M. Soler e C. Guerrero (Coords.), *Patrimonio Cultural en la nueva ruralidad andaluza* (pp. 284-295). Sevilla: Junta de Andalucía.

CUÉLLAR, M., CALLE, Á. e GALLAR, D. (Eds.). *Procesos hacia la soberanía alimentaria*. Barcelona: Icaria.

CUÉLLAR, M. e SEVILLA, E. (2013). La soberanía alimentaria: la dimensión política de la Agroecología. En M. Cuéllar, A. Calle e D. Gallar (eds.), *Procesos hacia la soberanía alimentaria* (pp. 15-32). Barcelona: Icaria.

CUÉLLAR, M. e SEVILLA, E. (2018). La agroecología como investigación militante y feminista. *Agroecología*, 13(1), 11-20. Recuperado de <https://revistas.um.es/agroecologia/article/view/385611> [Revisado o 21 de abril de 2021].

CUÉLLAR-PADILLA, M. e GANUZA-FERNANDEZ, E. (2018). We Don't Want to Be Officially Certified! Reasons and Implications of the Participatory Guarantee Systems. *Sustainability*, 10(4), 1142. <http://dx.doi.org/10.3390/su10041142>

CUMMING, G.S. e VON CRAMON-TAUBADEL, S. (2018). Linking economic growth pathways and environmental sustainability by understanding development as alternate social-ecological regimes. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 115(38), 9533-9538. <https://doi.org/10.1073/pnas.1807026115>

CURTIS, P.G., SLAY, C.M., HARRIS, N.J., TYUKAVINA, A. e HANSEN, M.C. (2018). Classifying drivers of global forest loss. *Science*, 361(6407), 1108-1111. <https://doi.org/10.1126/science.aau3445>

DALGAARD, T., HUTCHINGS, N.J. e PORTER, J.R. (2003). Agroecology, scaling and interdisciplinarity. *Agriculture, Ecosystems & Environment*, 100(1), 39-51. [https://doi.org/10.1016/S0167-8809\(03\)00152-X](https://doi.org/10.1016/S0167-8809(03)00152-X)

DALLA NORA, G., SERANTES, A. e SATO, M. (2017). ¿Quiénes son los afectados por el cambio climático?. *Carpeta Informativa del CENEAM*, (xaneiro de 2017), 4-9. Recuperado de https://www.miteco.gob.es/es/ceneam/carpeta-informativa-del-ceneam/numeros-anteriores/carpeta-enero-2017_tcm30-164770.pdf [Revisado o 31 de xaneiro de 2021].

DALY, H., VETESSE, T., POLLIN, R., BURTON, M. e SOMMERVILLE, P. (2019). *Decrecimiento vs. Green New Deal*. Madrid: Traficantes de Sueños.

DAMIANIDIS, C., SANTIAGO-FREIJANES, J.J., DEN HERDER, M., BURGESS, P., MOSQUERA-LOSADA, M. R., GRAVES, A., ... e PANTERA, A. (2020). Agroforestry as a sustainable land use option to reduce wildfires risk in European Mediterranean areas. *Agroforestry Systems*. <https://doi.org/10.1007/s10457-020-00482-w>

DAMO, A., BRANDÃO, E. e MEIRA, P. (2015). Para além da “comida-mercadoria”: reflexões a partir da educação ambiental crítico-transformadora. *Revista Eletrônica do Mestrado em Educação Ambiental*, 32(2), 75-94. <https://doi.org/10.14295/remea.v32i2.5014>

DASGUPTA, P., MORTON, J.F., DODMAN, D., KARAPINAR, B., MEZA, F., RIVERA-FERRE, M.G., TOURE SARR, A. e VINCENT, K.E. (2014). Rural areas. En C.B. Field, V.R. Barros, D.J. Dokken, K.J. Mach, M.D. Mastrandrea, T.E. Bilir, ... e L.L. White (eds.), *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Part A: Global and Sectoral Aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, pp. 613-657. Cambridge, Reino Unido; Nova York, Estados Unidos: Cambridge University Press.

DASS, P., HOULTON, B. Z., WANG, Y. e WARLIND, D. (2018). Grasslands may be more reliable carbon sinks than forests in California. *Environmental Research Letters*, 13(7), 074027. <https://doi.org/10.1088/1748-9326/aacb39>

DAVIES, A.R. (2020). Toward a Sustainable Food System for the European Union: Insights from the Social Sciences. *One Earth*, 3(1), 27–31. <https://doi.org/10.1016/j.oneear.2020.06.008>

DEARING, J.A., WANG, R., ZHANG, K., DYKE, J.G., HABERL, H., HOSSAIN, M.S., ... e POPPY, G.M. (2014). Safe and just operating spaces for regional social-ecological systems. *Global Environmental Change*, 28, 227-238. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2014.06.012>

DE BENITO, C., MORALES, I. e SIMÓN, M. (2018). Los nuevos retos del movimiento agroecológico. En J. Riechmann, O. Carpintero e A. Matarán (Coords.), *Para evitar la barbarie: Trayectorias de transición ecosocial y de colapso* (pp. 133-156). Granada: Universidad de Granada.

DE LOMA-OSSORIO, E. (2008). El Derecho a la Alimentación. Definición, avances y retos. *Boletín ECOS*, 4, 1-10.

DE SCHUTTER, O. (2010). *La agroecología y el derecho a la alimentación*. Informe presentado ante o 16º período de sesións do Consello de Dereitos Humanos [A/HRC/16/49]. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://undocs.org/es/A/HRC/16/49> [Revisado o 9 de agosto de 2020].

DE SCHUTTER, O. (2011). *El derecho a una dieta adecuada: el nexo agricultura-alimentación-salud*. Informe presentado ante o 19º período de sesións do Consello de DDHH da Asemblea Xeral das NNUU [A/HRC/19/59]. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://undocs.org/es/A/HRC/19/59> [Revisado o 10 de agosto de 2020].

DE SCHUTTER, O. (2014). *Informe final: El potencial transformador del derecho a la alimentación*. Informe presentado ante o 25º período de sesións do Consello de DDHH da Asemblea Xeral das NNUU [A/HRC/19/59]. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://undocs.org/es/A/HRC/25/57> [Revisado o 10 de agosto de 2020].

DE SCHUTTER, O., MATTEI, U., VIVERO-POL, J.L. e FERRANDO, T. (2018). Food as commons: Towards a new relationship between the public, the civic and the private. En J.L. Vivero-Pol, T. Ferrando, O. De Schutter e U. Mattei, *Routledge handbook of food as a commons* (pp. 373-395). Abingdon, Reino Unido, e Nova York, Estados Unidos: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315161495>

DE SOUSA SANTOS, B. (2010). *Descolonizar el saber, reinventar el poder*. Montevideo, Uruguai: Trilce.

DEL POZO, S., GARCÍA, V., CUADRADO, C., RUIZ, E., VALERO, T., ÁVILA, J.M. e VARELA, G. (2012). *Valoración Nutricional de la Dieta Española de acuerdo al Panel de Consumo Alimentario*. Madrid: FEN. Recuperado de https://www.mapa.gob.es/es/alimentacion/temas/consumo-tendencias/Valoracion%20Nutricional%202012_tcm30-104396.pdf [Revisado o 23 de setembro de 2020].

DEL RÍO, J. (2012). Movimiento de Transición. Aprendiendo a transitar en tiempos de decrecimiento. *Boletín ECOS*, 21. Recuperado de <http://www.reddetransicion.org/wp-content/uploads/2014/02/Aprendiendo-a-transitar-en-tiempos-de-decrecimiento.-Juan-del-R%C3%ADo-2012.pdf> [Revisado o 24 de março de 2021].

DEL VALLE, J. E JIMÉNEZ, L. (2019). *La producción agroecológica en la Comunidad de Madrid. Radiografía del presente y una mirada hacia el futuro*. Madrid: Germinando. Recuperado de <https://germinando.es/presentamos-el-primer-informe-sobre-agroecologia-en-la-comunidad-de-madrid/> [Revisado o 17 de abril de 2021].

DELGADO, M. (2010). El sistema agroalimentario globalizado: imperios alimentarios y degradación social y ecológica. *Revista de Economía Crítica*, 10, 32-61.

DELGADO, M. (2017). Reestructuración del sistema agroalimentario globalizado en el capitalismo terminal. *Papeles de relaciones ecosociales y cambio global*, 139, 13-25.

DERBYSHIRE, E.J. (2017). Flexitarian Diets and Health: A Review of the Evidence-Based Literature. *Frontiers in Nutrition*, 3(55). <https://doi.org/10.3389/fnut.2016.00055>

DERNINI, S. (2019). Sustainable Diets: A Historical Perspective. En P. Ferranti, E.M. Berry e J.R. Anderson (Eds.), *Encyclopedia of Food Security and Sustainability*, Volume 2 (pp. 370–373). Amsterdam, Países Baixos; Cambridge, Estados Unidos: Elsevier.

DERNINI, S., LAIRON, D., BERRY, E.M., BRUNORI, G., CAPONE, R., DONINI, L.M., ... e STEFANOVA, M. (2019). The Med Diet 4.0 Framework: a Multidimensional Driver for Revitalizing the Mediterranean Diet as a Sustainable Diet Model. En B. Burlingame e S. Dernini (Eds.), *Sustainable Diets: Linking Nutrition and Food Systems* (pp. 187-198). Boston, Estados Unidos: CAB International.

DESMARAIS, A.A. (2007). *La Vía Campesina: globalization and the power of peasants*. Halifax, Canadá: Fernwood.

DESMARAIS, A.A. (2012). La Vía Campesina. En G. Ritzer (Ed.), *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Globalization*. <https://doi.org/10.1002/9780470670590.wbeog344>

DÍAZ DE RADA, V. (2015). *Manual de trabajo de campo en la encuesta (presencial y telefónica)*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.

DÍAZ-MÉNDEZ, C. (Coord.) (2013). *Hábitos alimentarios de los españoles*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente.

DÍAZ-MÉNDEZ, C., e GARCÍA-ESPEJO, I. (2014). La mirada sociológica hacia la alimentación: análisis crítico del desarrollo de la investigación en el campo alimentario. *Política y Sociedad*, 51(1), 15-49. https://doi.org/10.5209/rev_POSO.2014.v51.n1.42472

DÍAZ-MÉNDEZ, C. e GÓMEZ-BENITO (Coords.) (2008). *Alimentación, consumo y salud*. Barcelona: Fundación “La Caixa”. Recuperado de <https://eurocarne.com/daal/a1/informes/a2/lacaixa.pdf> [Revisado o 5 de outubro de 2020].

DIAMOND, J. (2006). *Colapso. Por qué unas sociedades perduran e otras desaparecen*. Barcelona: Penguin Random House.

DIFFENBAUGH, N.S. e BURKE, M. (2019). Global warming has increased global economic inequality. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 116(20), 9808-9813. <https://doi.org/10.1073/pnas.1816020116>

DOBSON, A. (2010). *Ciudadanía y medio ambiente*. Barcelona: Proteus.

DOLDÁN, X.R. (2013). *Guía para o descenso enerxético*. Santiago de Compostela: Asociación Véspera de Nada por unha Galiza sen petróleo.

DOLDÁN, X.R. (2015). A necesidade dun novo modelo enerxético para Galiza. En X. Hermida e X. Duro (Coords.), *Ecoloxía política. Olladas desde Galicia* (pp. 23-42). Santiago de Compostela: Obencomún.

DOMÍNGUEZ, M. (2004). El papel de la fisiocracia en nuestros días: una reflexión sobre el análisis económico de los recursos naturales y el medio ambiente . *Revista Galega de Economía*, 13(1-2), 1-12. Recuperado de <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=391/39113204> [Revisado o 31 de outubro de 2020].

DOPAZO, L. (2018). Un paseo entre ecofeminismo e monte comunal. *Soberanía Alimentaria, Biodiversidad y Culturas*, 33. Recuperado de <https://www.soberaniaalimentaria.info/numeros-publicados/64-numero-33/597-un-paseo-entre-ecofeminismo-e-monte-comunal> [Revisado o 10 de maio de 2021].

DORÉ, T. e BELLON, S. (2019). *Les mondes de l'agroécologie*. Versailles, Francia: Éditions Quæ.

DUCHEMIN, É. (Dir.) (2013). *Agriculture urbaine: aménager et nourrir la ville*. Montréal, Canada: Vertigo.

DURAND, J. (2017). *À nous la ville! Traité de municipalisme*. Montréal, Canada: Écosociété.

DUMONT, A.M., VANLOQUEREN, G., STASSART, P.M. e BARET, P.V. (2016) Clarifying the socioeconomic dimensions of agroecology: between principles and practices. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 40(1), 24-47. <https://doi.org/10.1080/21683565.2015.1089967>

DUNCAN, J., CAROLAN, M. e WISKERKE, J. S. (Eds.) (2021). *Routledge Handbook of Sustainable and Regenerative Food Systems*. Abingdon, Reino Unido, e Nova York, Estados Unidos: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429466823>

DUNCAN, J., RIVERA-FERRE, M.G. e CLAEYS, P. (2020). The importance of Food Sovereignty for the Farm to Fork strategy and the New Green Deal. Insights and limits of the SAM and SAPEA reports. Academic Brief. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.18384.53761>

DUPUIS, E.M. e GOODMAN, D. (2005). Should we go “home” to eat?: toward a reflexive politics of localism. *Journal of Rural Studies*, 21(3), 359–371. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2005.05.011>

DURO, X. (2015). Transporte e mobilidade: sen relocalización non hai solución. En X. Hermida e X. Duro (Coords.), *Ecoloxía política. Olladas desde Galicia* (pp. 75-85). Santiago de Compostela: Obencomún.

DURU, M., THEROND, O. e FARES, M. (2015) Designing agroecological transitions; A review. *Agronomy for Sustainable Development*, 35, 1237–1257. <https://doi.org/10.1007/s13593-015-0318-x>

EARTHSIGHT (2020). *The carbon lottery. Estimating carbon footprints embedded in European imports of Brazilian beef* [Informe]. Earthsight. Recuperado de

<https://www.earthsight.org.uk/media/download/940> [Revisado o 22 de febreiro de 2021].

EAT-LANCET (2019). *Alimentos, Planeta, Salud. Dietas saludables a partir de sistemas alimentarios sostenibles* [Informe Resumido da Comisión EAT-Lancet]. Recuperado de <https://eatforum.org/eat-lancet-commission/eat-lancet-commission-summary-report/> [Revisado o 7 de outubro de 2020].

ECKSTEIN, D., KÜNZEL, V. e SCHÄFER, L. (2021). *Global Climate Risk Index 2021. Who Suffers Most from Extreme Weather Events? Weather-Related Loss Events in 2019 and 2000-2019*. Bonn, Alamaña: Germanwatch. Recuperado de <https://www.germanwatch.org/en/cri> [Revisado o 5 de marzo de 2021].

ECODES (2016). *Recetas Cocina Comprometida por el Clima*. Zaragoza: ECODES. Recuperado de <https://ecodes.org/images/2016-Recetas-ParElClima.pdf> [Revisado o 29 de marzo de 2021].

ECOLOGISTAS EN ACCIÓN (2018). *Sistematización de experiencias productivas agroecológicas* [Informe]. Madrid: Ecologistas en Acción. Recuperado de <https://ecologistaspalencia.wordpress.com/2018/07/12/informe-sistematizacion-de-experiencias-productivas-agroecologicas/> [Revisado o 2 de maio de 2021].

ECOLOGISTAS EN ACCIÓN (2019). *Agroecología para enfriar el planeta* [Informe]. Madrid: Ecologistas en Acción. Recuperado de <https://www.ecologistasenaccion.org/130827/informe-agroecologia-para-enfriar-el-planeta/> [Revisado o 14 de abril de 2021].

EUROPEAN CSA RESEARCH GROUP (2016). *Overview of Community Supported Agriculture in Europe*. Aubagne, Francia: Urgenci. Recuperado de <https://urgenci.net/wp-content/uploads/2016/05/Overview-of-Community-Supported-Agriculture-in-Europe-F.pdf> [Revisado o 28 de abril de 2021].

EDWARDS F. (2016). Alternative Food Networks. En P. Thompson e D. Kaplan (Eds.), *Encyclopedia of Food and Agricultural*

Ethics. Dordrecht, Países Baixos: Springer.
https://doi.org/10.1007/978-94-007-6167-4_513-1

ELDESOUKY, A., MESIAS, F. J., ELGHANNAM, A. e ESCRIBANO, M. (2018). Can extensification compensate livestock greenhouse gas emissions? A study of the carbon footprint in Spanish agroforestry systems. *Journal of Cleaner Production*, 200, 28-38.
<https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2018.07.279>

ELHACHAM, E., BEN-URI, L., GROZOVSKI, J., BAR-ON, Y.M. e MILO, R. (2020). Global human-made mass exceeds all living biomass. *Nature*, 588, 442–444. <https://doi.org/10.1038/s41586-020-3010-5>

ELIZALDE, A., MARTÍ-VILAR, M. e MARTÍNEZ-SALVÁ, F. (2006). Una revisión crítica del debate sobre las necesidades humanas desde el enfoque centrado en la persona. *Polis*, 15 [Recurso en liña]. Recuperado de <http://journals.openedition.org/polis/4887> [Revisado o 18 de febreiro de 2020].

ELVER, H. (2014). *El derecho a la alimentación*. Informe presentado ante o 69º período de sesións da Asamblea Xeral das NNUU [A/69/275]. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://undocs.org/es/A/69/275> [Revisado o 11 de agosto de 2020].

ELVER, H. (2015). *El derecho a la alimentación*. Informe presentado ante o 70º período de sesións da Asamblea Xeral das NNUU [A/70/287]. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://undocs.org/es/A/70/287> [Revisado o 4 de marzo de 2021].

ELVER, H. (2017). *El derecho a la alimentación*. Informe presentado ante o 34º período de sesións do Consello de DDHH das NNUU [A/HRC/34/48]. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://undocs.org/es/A/HRC/34/48> [Revisado o 14 de marzo de 2021].

ELVER, H. (2018). *El derecho a la alimentación*. Informe presentado ante o 73º período de sesións da Asamblea Xeral das NNUU

[A/73/164]. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://undocs.org/es/A/73/164> [Revisado o 10 de decembro de 2020].

ELVER, H. (2019). *Objetivos de Desarrollo Sostenible y el derecho a la alimentación*. Informe presentado ante o 74º período de sesións da Asemblea Xeral das NNUU [A/74/164]. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://undocs.org/es/A/74/164> [Revisado o 11 de agosto de 2020].

ELVER, H. (2020). *Perspectiva crítica de los sistemas alimentarios, las crisis alimentarias y el futuro del derecho a la alimentación*. Informe presentado ante o 43º período de sesións do Consello de DDHH da Asemblea Xeral das NNUU [A/HRC/43/44]. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://undocs.org/es/A/HRC/43/44> [Revisado o 11 de agosto de 2020].

ENTRETANTOS, GARÚA E CYCLOS (2018). *Huella ecológica, económica, social y sanitaria de la Ganadería en España* [Informe]. Recuperado de <https://www.entretantos.org/huella-ganaderia-en-espana/> [Revisado o 24 de febreiro de 2021].

ESCALONA, M.Á. (2013). Los Tianguis y Mercados de alimentos orgánicos en México: Favoreciendo procesos participativos de producción-consumo a nivel local. En M. Cuéllar, Á. Calle e D. Gallar (Eds.), *Procesos hacia la soberanía alimentaria* (pp. 113-126). Barcelona: Icaria.

ESCOBAR-LÓPEZ, S.Y., ESPINOZA-ORTEGA, A., LOZANO-CABEDO, C., AGUILAR-CRIADO, E. e AMAYA-CORCHUELO, S. (2019). Motivations to consume ecological foods in alternative food networks (AFNs) in Southern Spain. *British Food Journal*. 121(11), 2565-2577. <https://doi.org/10.1108/BFJ-01-2019-0051>

ESCOBAR-PÉREZ, J. e CUERVO-MARTÍNEZ, Á. (2008). Validez de contenido y juicio de expertos: una aproximación a su utilización. *Avances en Medición*, 6, 27-36.

ESPELT, R. (2018). *Cooperatives de consum agroecològic de plataforma. El paper de les Tecnologies de la Informació i la*

Comunicació en el consum cooperatiu de productes agroecològics [Tese]. Barcelona: Universitat Oberta de Catalunya. Recuperado de <http://hdl.handle.net/10803/664225> [Revisado o 2 de maio de 2021].

ESPELT, R., PEÑA-LÓPEZ, I. e RODRÍGUEZ, E. (2018). ¿Economía alternativa o tecnopolítica? Activismo desde el consumo cooperativo de productos agroecológicos. *CIRIEC-España, Revista de Economía Pública, Social y Cooperativa*, 93, 293. <https://doi.org/10.7203/CIRIEC-E.93.9460>

ESPLUGUES, J., LÓPEZ-GARCÍA, D., CALVET-MIR, L., DI MASSO, M., POMAR, A. e TENDERO, G. (2019). Agroecología, conocimiento tradicional e identidades locales para la sostenibilidad y contra el despoblamiento rural. *Revista PH*, 98, 108-130. <https://doi.org/10.33349/2019.98.4468>

ESTEVE-LLORENS, X., MOREIRA, M.T., FEIJOO, G. e GONZÁLEZ-GARCÍA, S. (2019). Linking environmental sustainability and nutritional quality of the Atlantic diet recommendations and real consumption habits in Galicia (NW Spain). *Science of The Total Environment*, 683, 71-79. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2019.05.200>

ESTEVE-LLORENS, X., DARRIBA, C., MOREIRA, M.T., FEIJOO, G. e GONZÁLEZ-GARCÍA, S., 2019. Towards an environmentally sustainable and healthy Atlantic dietary pattern: life cycle carbon footprint and nutritional quality. *Science of The Total Environment*, 646, 704-715. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2018.07.264>

ESTEVE-LLORENS, X., MARTÍN-GAMBOA, M., IRIBARREN, D., MOREIRA, M.T., FEIJOO, G. e GONZÁLEZ-GARCÍA, S. (2020). Efficiency assessment of diets in the Spanish regions: A multi-criteria cross-cutting approach. *Journal of Cleaner Production*, 242, 118491. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.118491>

ESTÉVEZ, F. (1999). A recuperación dos Montes Veciñais en Man Común. En D. Pereira, A. Magariños, X.X. Molina e F. Estévez, *O*

monte comunal na Galicia contemporánea: Unha historia de resistencia (pp. 121-134). A Estrada: Edicións Fouce.

ETC GROUP (2017). *¿Quién nos alimentará? ¿La red campesina alimentaria o la cadena agroindustrial?*. Val David, Canadá: ETC Group. Recuperado de https://www.etcgroup.org/es/quien_alimentara [Revisado o 2 de outubro de 2020].

FABER, J., SCHROTEN, A., BLES, M., SEVENSTER, M., MARKOWSKA, A., SMIT, M., ... VAN'T RIET, J. (2012). *Behavioural climate change mitigation options and their appropriate inclusion in quantitative longer term policy scenarios* [Informe]. Delft, Países Baixos: CE Delft. Recuperado de http://publications.europa.eu/resource/cellar/d9f5683a-b330-47c4-beac-d4d4f5dec681.0001.07/DOC_1 [Revisado o 20 de febreiro de 2021].

FANZO, J., CORDES, K. Y., FOX, E. e BULMAN, A. (2018). Tying the Knot: An Interdisciplinary Approach to Understanding the Human Right to Adequate Nutrition. *Columbia Journal of Transnational Law*, 57(1), 62-114. Recuperado de https://scholarship.law.columbia.edu/sustainable_investment_staffpubs/51 [Revisado o 11 de agosto de 2020].

FAO (1974). Compromiso Internacional sobre Seguridad Alimentaria Mundial. Informe del Consejo de la FAO, 64º periodo de sesiones [Resolución 1/64]. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/F5340S/F5340S00.htm#TOC> [Revisado o 2 de marzo de 2020].

FAO (1996). *Declaración de Roma sobre la Seguridad Alimentaria Mundial y Plan de Acción de la Conferencia Mundial de la Alimentación*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/W3613S/W3613S00.htm> [Revisado o 6 de marzo de 2020].

FAO (2002). *Informe de la Cumbre Mundial sobre la Alimentación: cinco años después*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de

<http://www.fao.org/3/Y7106S/Y7106S00.htm> [Revisado o 30 de marzo de 2020].

FAO (2005a). *Directrices voluntarias en apoyo de la realización progresiva del derecho a una alimentación adecuada en el contexto de la seguridad alimentaria nacional*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/y7937s/y7937s00.htm> [Revisado o 25 de febrero de 2020].

FAO (2005b). *Directrices voluntarias sobre el derecho a la alimentación* [Folleto]. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/right-to-food/resources/resources-detail/es/c/49542/> [Revisado o 31 de marzo de 2020].

FAO (2006). *Las Directrices sobre el Derecho a la Alimentación. Documentos informativos y estudios de casos*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/right-to-food/resources/resources-detail/es/c/46222/> [Revisado o 6 de abril de 2020].

FAO (2009a). *Réforme du Comité de la Sécurité Alimentaire Mondiale*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/tempref/docrep/fao/meeting/018/k7197f.pdf> [Revisado o 9 de abril de 2020].

FAO (2009b). *Declaración de la Cumbre Mundial sobre la Seguridad Alimentaria*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/tempref/docrep/fao/Meeting/018/k6050s.pdf> [Revisado o 9 de abril de 2020].

FAO (2009c). *Tratado internacional sobre los recursos fitogenéticos para la alimentación y la agricultura*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/plant-treaty/overview/texts-of-the-treaty/es/> [Revisado o 28 de agosto de 2020].

FAO (2011a). *Ahorrar para crecer. Guía para los responsables de las políticas de intensificación sostenible de la producción agrícola en pequeña escala*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/ag/save-and-grow/es/inicio/index.html> [Revisado o 5 maio de 2020].

FAO (2011b). *Global food losses and food waste. Extent, causes and prevention*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/a-i2697e.pdf> [Revisado o 8 de xullo do 2020].

FAO (2012a). *Directrices voluntarias sobre la Gobernanza responsable de la tenencia de la tierra, la pesca y los bosques en el contexto de la seguridad alimentaria nacional*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/documents/card/en/c/2f9b4ab8-8539-5ad4-aa2c-123a90e2c68b/> [Revisado o 7 de abril de 2020].

FAO (2012b). *Sustainable Diets and Biodiversity. Directions and Solutions for Policy, Research and Action*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/i3004e/i3004e.pdf> [Revisado o 19 de outubro de 2020].

FAO (2013). *Food wastage footprint. Impacts on natural resources. Summary Report*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/i3347e/i3347e.pdf> [Revisado o 8 de xullo do 2020].

FAO (2014a). *El Derecho a la Alimentación: compromisos pasados, obligaciones actuales, acciones para el futuro. Una retrospectiva de diez años de las Directrices sobre el Derecho a la Alimentación*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/documents/card/en/c/f8c31157-8ccd-4361-b1dc-bc450fe461e7/> [Revisado o 7 de abril de 2020].

FAO (2014b). *Building a Common Vision for Sustainable Food and Agriculture, Principles and Approaches*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/a-i3940e.pdf> [Revisado o 1 de abril de 2021].

FAO (2015a). *La FAO y los 17 Objetivos de Desarrollo Sostenible*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/a-i4997s.pdf> [Revisado o 19 de abril de 2020].

FAO (2015b). *Climate change and food systems: global assessments and implications for food security and trade*. Roma, Italia:

FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/a-i4332e.pdf> [Revisado o 11 de febreiro de 2021).

FAO (2015c). *Agroecology for Food Security and Nutrition. Proceedings of the FAO International Symposium*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/i4729e/i4729e.pdf> [Revisado o 7 de abril de 2021].

FAO (2015d). *Final Report for the International Symposium on Agroecology for Food Security and Nutrition*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/i4327e/i4327e.pdf> [Revisado o 8 de abril de 2021].

FAO (2016a). *La alimentación y la agricultura. Claves para la ejecución de la Agenda 2030 para el Desarrollo Sostenible*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/a-i5499s.pdf> [Revisado o 21 de abril de 2020].

FAO (2016b). *El estado mundial de la agricultura. Cambio climático, agricultura y seguridad alimentaria*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/i6030s/i6030s.pdf> [Revisado o 2 de marzo de 2021].

FAO (2017). *El futuro de la alimentación y la agricultura. Tendencias y desafíos. Versión resumida*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/a-i6881s.pdf> [Revisado o 5 de agosto de 2020].

FAO (2018a). *El futuro de la alimentación y la agricultura: Vías alternativas hacia el 2050. Versión resumida*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/CA1553ES/ca1553es.pdf> [Revisado o 5 de agosto de 2020].

FAO (2018b). *Los 10 elementos de la Agroecología. Guía para la transición hacia sistemas alimentarios y agrícolas sostenibles*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/agroecology/overview/10-elements/es/> [Revisado o 5 de abril de 2021].

FAO (2019a). *El estado mundial de la agricultura y la alimentación. Progresos en la lucha contra la pérdida y el desperdicio de alimentos*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/ca6030es/ca6030es.pdf> [Revisado o 8 de xullo de 2020].

FAO (2019b). *Quince años de implementación de las Directrices sobre el derecho a la alimentación. Revisión de los avances hacia el cumplimiento de la Agenda 2030*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/right-to-food/resources/resources-detail/es/c/1238129/> [Revisado o 7 de abril de 2020].

FAO (2019c). *Marco de la FAO para la Agenda Alimentaria Urbana*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/ca3151es/ca3151es.pdf> [Revisado o 21 de decembro de 2020].

FAO (2019d). *The State of the World's Biodiversity for Food and Agriculture*. Roma, Italia: Comisión de Recursos Xenéticos para a Agricultura e a Alimentación, FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/CA3129EN/CA3129EN.pdf> [Revisado o 11 de marzo de 2021].

FAO, FIDA, OMS, PMA e UNICEF (2019). *El estado de la seguridad alimentaria y la nutrición en el mundo 2019. Protegerse frente a la desaceleración y el debilitamiento de la economía*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/ca5162es/ca5162es.pdf> [Revisado o 11 de xuño de 2020].

FAO, FIDA, OMS, PMA e UNICEF (2020a). *Versión resumida de El estado de la seguridad alimentaria y la nutrición en el mundo 2020. Transformación de los sistemas alimentarios para que promuevan dietas asequibles y saludables*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <https://doi.org/10.4060/ca9699es> [Revisado o 19 de xullo de 2020].

FAO, FIDA, OMS, PMA e UNICE (2020b). *El estado de la seguridad alimentaria y la nutrición en el mundo 2020. Transformación de los sistemas alimentarios para que promuevan dietas asequibles y*

saludables. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <https://doi.org/10.4060/ca9692es> [revisado o 20 de febreiro de 2020].

FAO e INRA (2018). *Constructing markets for agroecology – An analysis of diverse options for marketing products from agroecology*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/documents/card/en/c/I8605EN/> [Revisado o 17 de abril de 2021].

FAO e OMS (2014). *Declaración de Roma sobre la Nutrición*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/a-ml542s.pdf> [Revisado o 10 de agosto de 2020].

FAO e OMS (2019). *Sustainable healthy diets – Guiding principles*. Roma, Italia: FAO e OMS. Recuperado de <http://www.fao.org/3/ca6640en/CA6640EN.PDF> [Revisado o 19 de outubro de 2020].

FAO e PNUMA (2020). *El estado de los bosques del mundo 2020. Versión resumida. Los bosques, la biodiversidad y las personas*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/documents/card/en/c/ca8985es> [Revisado o 5 de febreiro de 2021].

FEN (2013). *Libro Blanco de la Nutrición en España*. Madrid: FEN. Recuperado de https://www.aesan.gob.es/AECOSAN/docs/documentos/nutricion/libro_blanco_nutricion.pdf [Revisado o 17 de outubro de 2020].

FERGUSON, B.G., MORALES, H., CHUNG, K. e NIGH, R. (2019). Scaling out agroecology from the school garden: the importance of culture, food, and place. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 43(7-8), 724-743. <https://doi.org/10.1080/21683565.2019.1591565>

FERNÁNDEZ-ALLER, C., DE LUÍS, E. e CALDERÓN, M. (2018). Una agenda ODS que no invisibilice ni reduzca el derecho humano a la alimentación. En M.Á. Martín-López (Coord.), *Haciendo realidad el derecho a la alimentación en España* (pp. 213-224). Sevilla: Ediciones Egregius.

FERNÁNDEZ-CASADEVANTE, J.L. e MARTÍNEZ, R. (2017). Asaltar los suelos. De la ciudad neoliberal a los comunes urbanos. En N. Alonso, I. Álvarez, Á. Álvarez, J. Bellver, Á. Calle, M. De Castro,... e C. Yacamán, *Rebeldías en común. Sobre comunales, nuevos comunes y economías cooperativas* (pp. 137-160). Madrid: Libros en Acción.

FERNÁNDEZ-CASADEVANTE, J.L. e MORÁN, N. (2016). *Raíces en el asfalto: Pasado, presente y futuro de la agricultura urbana*. Madrid: Libros en Acción.

FERNÁNDEZ-DURÁN, R. (1993). *La explosión del desorden. La metrópoli como espacio de la crisis global*. Madrid: Fundamentos.

FERNÁNDEZ-DURÁN, R. (2011). *El antropoceno. La crisis ecológica se hace mundial*. Barcelona: Virus.

FERNÁNDEZ-DURÁN, R. e GONZÁLEZ-REYES, L. (2018a). *En la espiral de la energía. Volumen I: Historia de la humanidad desde el papel de la energía (pero no solo)*. Madrid e Carcaixent: Libros en Acción e Baladre.

FERNÁNDEZ-DURÁN, R. e GONZÁLEZ-REYES, L. (2018b). *En la espiral de la energía. Volumen II: Historia de la humanidad desde el papel de la energía (pero no solo)*. Madrid e Carcaixent: Libros en Acción e Baladre.

FERNÁNDEZ-FREIXANTES, V. (2001). *Galicia. Unha luz no Atlántico*. Vigo: Xerais.

FERNÁNDEZ-HERMO, R. e VEIRAS, X. (2019). *Mapa ecosocial de Galicia*. Vigo: Catro Ventos.

FERNÁNDEZ-PRIETO, L. e QUIROGA, F. (Coords.) (2018). *Revoltando á terra*. Santiago de Compostela: Bolanda.

FERRANTI, P., BERRY, E.M. e ANDERSON, J.R. (Eds.) (2019). *Encyclopedia of Food Security and Sustainability*. Amsterdam, Países Baixos; Cambridge, Estados Unidos: Elsevier.

FIAN INTERNACIONAL (2020). *Informe de monitoreo del derecho a la alimentación y a la nutrición. Junio 2020*. Recuperado de

[https://www.fian.org/files/files/Final Covid Monitoring Report - Template SP - Revision Mariana Serrano Zalamea\(1\).pdf](https://www.fian.org/files/files/Final Covid Monitoring Report - Template SP - Revision Mariana Serrano Zalamea(1).pdf)

[Revisado o 17 de agosto de 2020].

FIAN INTERNACIONAL e LA VÍA CAMPESINA (2004). *Violaciones de derechos humanos a campesinos y campesinas. Informe de casos y pautas de violación 2004*. Madrid: FIAN e LVC. Recuperado de

https://www.fian.org/fileadmin/media/publications_2015/Violaciones-de-derechos-humanos-a-campesinos-y-campesinas-2004.pdf

[Revisado o 26 de agosto de 2020].

FINNEY, S.C. e EDWARDS, L.E. (2015). The “Anthropocene” epoch: Scientific decision or political statement. *Gsa Today*, 26(3), 4-10. <https://doi.org/10.1130/GSATG270A.1>

FLORENT, L. (2017). *Cartographie du système alimentaire de l'est de Montréal. Repérer, catégoriser et analyser l'offre des dix quartiers du territoire du Réseau alimentaire de l'Est*. Montreal, Canada: Chaire de recherche UQAM sur la transition écologique e Reséau Alimentaire de l'Est de Montréal. Recuperado de <https://chairetransition.esg.uqam.ca/publication/publication-de-cartographie-systeme-alimentaire-de-lest-de-montreal/> [Revisado o 17 de abril de 2021].

FOLLET, J.R. (2009). Choosing a Food Future: Differentiating Among Alternative Food options. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 22, 31-51. <https://doi.org/10.1007/s10806-008-9125-6>

FOOD & WATER ACTION EUROPE e AMIGOS DE LA TIERRA (2020). *La urgencia de frenar la expansión de la ganadería industrial en Europa* [Informe]. Madrid e Bruxelas, Bélxica: Amigos de la Tierra e Food & Water Action Europe. Recuperado de <https://www.tierra.org/la-urgencia-de-frenar-la-expansion-de-la-ganaderia-industrial-en-europa/> [Revisado o 28 de febreiro de 2021].

FORO DE ONG/OSC PARA A SOBERANÍA ALIMENTARIA (2002). *Soberanía alimentaria: un derecho para todos*. Roma, Italia:

FOSA. Recuperado de <https://nyeleni.org/spip.php?article125> [Revisado o 28 de agosto de 2020].

FORO MUNDIAL SOBRE SOBERANÍA ALIMENTARIA (2001). *Por el derecho de los pueblos a producir, a alimentarse y a ejercer su soberanía alimentaria*. A Habana, Cuba: FMSA. Recuperado de https://www.fuhem.es/media/ecosocial/file/Boletin%20ECOS/ECOS%20CDV/Bolet%C3%ADn%204/dec_final_foro.pdf [Revisado o 26 de agosto de 2020].

FORO MUNDIAL SOBRE SOBERANÍA ALIMENTARIA (2007). *Declaración de Nyéléni*. Sélingué, Malí: FMSA. Recuperado de <https://nyeleni.org/IMG/pdf/DeclNyeleni-es.pdf> [Revisado o 18 de xuño de 2020].

FRANCAVIGLIA, R., DI BENE, C., FARINA, R., SALVATI, L. e VICENTE-VICENTE, J.L. (2019). Assessing “4 per 1000” soil organic carbon storage rates under Mediterranean climate: a comprehensive data analysis. *Mitigation and Adaptation Strategies for Global Change*, 24, 795–818. <https://doi.org/10.1007/s11027-018-9832-x>

FRANCIS, C., LIEBLEIN, G., GLIESSMAN, S., BRELAND, T. A., CREAMER, N., HARWOOD, R., ... e POINCELOT, R. (2003). Agroecology: The ecology of food systems. *Journal of sustainable agriculture*, 22(3), 99-118. https://doi.org/10.1300/J064v22n03_10

FREIRE, P. (1973). *Pedagogía del oprimido*. Madrid: Siglo XXI.

FREIRE, P. (2001). *Política y Educación*. México D.F., México: Siglo Veinteuno Editores.

FRÉMEAUX, P., KALINOWSKI, W. e LALUCQ, A. (2016). *Transición ecológica. Manual de uso*. Vigo: Catro Ventos.

FRIEDMANN, H. (2005). From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and the Emergence of food Regimes. En F.H. Buttel e P. McMichael (eds.), *New Directions in the Sociology of Global*

Development (pp. 229-267). Oxford, Reino Unido: Elsevier.
[https://doi.org/10.1016/S1057-1922\(05\)11009-9](https://doi.org/10.1016/S1057-1922(05)11009-9)

FRIENDS OF THE EARTH EUROPE (2014). *Agro-ecology: building a new food system for Europe*. Bruxelas, Bélxica: Friends of the Earth Europe. Recuperado de https://www.foeeurope.org/sites/default/files/news/foee_agroecology_local_economies_280314.pdf [Revisado o 28 de abril de 2021].

FRITZ, T. (2012). *Globalizar el hambre: Impactos de la Política Agrícola Común (PAC) y de las políticas comerciales de la UE en la soberanía alimentaria y los países del Sur*. Madrid: Libros en Acción.

FSIN (2020). *2020 Global Report on Food Crises*. Roma, Italia: Food Security Information Network. Recuperado de <https://www.fsinplatform.org/global-report-food-crises-2020> [Revisado o 7 de xullo do 2020].

FUKUYAMA, F. (1992). *El fin de la historia y el último hombre*. Barcelona: Planeta.

FUSTER, M. e ESPELT, R. (2019). A Framework to Assess the Sustainability of Platform Economy: The Case of Barcelona Ecosystem. *Sustainability*, 11(22), 6450.
<https://doi.org/10.3390/su11226450>

FUSTER, M., ESPELT, R. e RENAU, M. (2020). Sustainable Platform Economy: Connections with the Sustainable Development Goals. *Sustainability*, 12(18), 7640.
<https://doi.org/10.3390/su12187640>

FYFE, D., KALYAN, A., TANG, Y., MORENA, M. A. e BERINGER, A. L. (2020). *State of the Right to Food and Nutrition*. Global Network for the Right to Food and Nutrition. Recuperado de [https://www.fian.org/files/files/State-RtFN-Report_2020_ENG\(1\).pdf](https://www.fian.org/files/files/State-RtFN-Report_2020_ENG(1).pdf) [Revisado o 17 de agosto do 2020].

GALAN, P. BABIO, N. e SALAS-SALVADÓ, J. (2019). Nutri-Score: el logotipo frontal de información nutricional útil para la salud

pública de España que se apoya sobre bases científicas. *Nutrición Hospitalaria*, 36(5), 1213-1222. <https://dx.doi.org/10.20960/nh.02848>

GALLAR, D. e RIVERA-FERRE, M.G. (2013). Soluciones a la inseguridad alimentaria: soberanía alimentaria y derecho a una alimentación adecuada. En M. Cuéllar, Á. Calle e D. Gallar (Eds.), *Procesos hacia la soberanía alimentaria* (pp. 33-46). Barcelona: Icaria.

GALLAR, D., SARACHO-DOMÍNGUEZ, H., RIVERA-FERRÉ, M., e VARA-SÁNCHEZ, I. (2019). Eating Well with Organic Food: Everyday (Non-Monetary) Strategies for a Change in Food Paradigms: Findings from Andalusia, Spain. *Sustainability*, 11(4), 1003. <http://dx.doi.org/10.3390/su11041003>

GALLAR, D. e VARA, I. (Coord.) (2017). *Alimentando Córdoba. Diagnóstico del sistema agroalimentario local y proceso (más allá) del Pacto de Milán*. Córdoba: AISEC. Recuperado de <http://www.osala-agroecologia.org/alimentando-cordoba-diagnostico-2017/> [Revisado o 17 de abril de 2021].

GALLAR, D., VARA, I., RIVERA, M.G. e CALLE, Á. (2016). Soberanía Alimentaria para el derecho a la alimentación adecuada y el desarrollo rural sostenible. En Astidillo, J. e Villasante, T.R. (Comp.), *Participación social con metodologías alternativas desde el Sur* (pp. 211-230). Quito, Ecuador: Abya-Yala.

GAMBOA, G., KOVACIC, Z., DI MASSO, M., MINGORRÍA, S., GOMIERO, T., RIVERA-FERRÉ, M. e GIAMPIETRO, M. (2016). The Complexity of Food Systems: Defining Relevant Attributes and Indicators for the Evaluation of Food Supply Chains in Spain. *Sustainability*, 8(6), 515. <http://dx.doi.org/10.3390/su8060515>

GANUZA, E., OLIVARI, L., PAÑO, P., BUITRAGO, L. e LORENZANA, C. (2010). *La Democracia en Acción: una visión desde las metodologías participativas*. Antígona Procesos Participativos. Recuperado de <https://digital.csic.es/handle/10261/79311> [Revisado o 11 de maio de 2021].

GARCÍA, R. (9 de xaneiro de 2020). La distribución dels aliments i la generació de residus. *Opcions*. Recuperado de <http://opcions.org/consum/residuos-distribucion/> [Revisado o 13 de febreiro de 2021].

GARCÍA, F. e RIVERA-FERRÉ, M.G. (2006). *La revolución del supermercado. Producir alimentos. ¿Para quién?* [Informe]. Barcelona: Veterinarios Sin Fronteras. Recuperado de https://omal.info/IMG/pdf/revolucion_en_el_supermercado.pdf [Revisado o 10 de decembro de 2020].

GARCÍA, F. e RIVERA-FERRÉ, M.G. (2007). La revolución del supermercado: ¿producir alimentos para quién?. En X. Montagut e E. Vivas (Coords.), *Supermercados, no gracias: grandes cadenas de distribución: impactos y alternativas* (pp. 33-46). Barcelona: Icaria.

GARCÍA, J.A. e VARELA, G. (Coords.) (2019). *Libro Blanco de Nutrición de las personas mayores en España*. Madrid: Sociedad Española de Geriátría y Gerontología e Fundación Española de la Nutrición.

GARCÍA, K., HERNÁNDEZ, K. e ROMANO, D. (2020). *Directo a tus hormonas: guía de alimentos disruptores. Residuos de plaguicidas con capacidad de alterar el sistema endocrino en los alimentos españoles*. Madrid: Ecologistas en Acción. Recuperado de <https://www.ecologistasenaccion.org/147676/informe-directo-a-tus-hormonas-2020/> [Revisado o 14 de xullo do 2020].

GARCÍA, K. e ROMANO, D. (2016). *Directo a tus hormonas: guía de alimentos disruptores. Residuos de plaguicidas con capacidad de alterar el sistema endocrino en los alimentos españoles*. Madrid: Ecologistas en Acción. Recuperado de <https://www.ecologistasenaccion.org/33747/informe-directo-a-tus-hormonas-2016/> [Revisado o 14 de xullo do 2020].

GARCÍA, K., ROMANO, D. e HERNÁNDEZ, K. (2018). *Directo a tus hormonas: guía de alimentos disruptores. Residuos de plaguicidas con capacidad de alterar el sistema endocrino en los alimentos españoles*. Madrid: Ecologistas en Acción. Recuperado de

<https://www.ecologistasenaccion.org/98821/informe-directo-a-tus-hormonas-2018/> [Revisado o 14 de xullo do 2020].

GARCÍA-DÍAZ, E., FERNÁNDEZ-ARROYO, J., RODRÍGUEZ-MARÍN, F. E PUIG-GUTIÉRREZ, M. (2019). Más allá de la sostenibilidad: por una Educación Ambiental que incremente la resiliencia de la población ante el decrecimiento. *Revista de Educación Ambiental y Sostenibilidad*, 1(1), 1101. http://dx.doi.org/10.25267/Rev_educ_ambient_sostenibilidad.2019.v1.i1.1101

GARCÍA-GARCÍA, L. (2018). Avanzando hacia la realización del derecho a la alimentación desde una perspectiva agroecológica: el caso de València. En M.Á. Martín-López (Coord.), *Haciendo realidad el derecho a la alimentación en España* (pp. 71-82). Sevilla: Ediciones Egrejus.

GARCIA-HERRERO, I., HOEHN, D., MARGALLO, M., LASO, J., BALA, A., BATLLE-BAYER, L., ... e ALDACO, R. (2018). On the estimation of potential food waste reduction to support sustainable production and consumption policies. *Food Policy*, 80, 24-38. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2018.08.007>

GARCÍA-LLORENTE, M., PÉREZ-RAMÍREZ, I., SABÁN DE LA PORTILLA, C., HARO, C. e BENITO, A. (2019). Agroecological Strategies for Reactivating the Agrarian Sector: The Case of Agrolab in Madrid. *Sustainability*, 11(4), 1181. <http://dx.doi.org/10.3390/su11041181>

GARCÍA-ROCES, I., RIVERA, M. e SOLER, M. (2018). Agroecología feminista para la soberanía alimentaria: ¿de qué estamos hablando?. *Soberanía Alimentaria, Biodiversidad y Culturas*, 33. Recuperado de <https://www.soberaniaalimentaria.info/numeros-publicados/64-numero-33/590-agroecologia-feminista> [Revisado o 21 de abril de 2021].

GARCÍA-SANZ, Á. e SANZ-FERNÁNDEZ, J. (Coords.) (1996). *Reformas y políticas agrarias en la historia de España*. Madrid: MAPA. Recuperado de

https://www.mapa.gob.es/ministerio/pags/Biblioteca/fondo/pdf/17080_all.pdf [Revisado o 31 de outubro de 2020].

GARCÍA-SOLER, M.J. (2007). Nourriture et santé dans la médecine grecque ancienne. En F. Audouin-Rouzeau e F. Sabban (Dir.), *Un aliment sain dans un corps sain. Perspectives historiques* (pp. 25-37). Tours, Francia: Presses Universitaires François Rabelais.

GARNETT, T. (2011). Where are the best opportunities for reducing greenhouse gas emissions in the food system (including the food chain)?. *Food Policy*, 1(36), S23-S32. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2010.10.010>

GARNETT, T. (2014). *Changing what we eat – A call for research & action on widespread adoption of sustainable healthy eating*. Oxford, Reino Unido: FCRN. Recuperado de <https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/publications/changing-what-we-eat/> [Revisado o 19 de outubro de 2020].

GARNETT, T., GODDE, C., MULLER, A., RÖÖS, E., SMITH, P., DE BOER, I., ... e VAN ZANTEN, H. (2017). *Grazed and confused? Ruminating on cattle, grazing systems, methane, nitrous oxide, the soil carbon sequestration question-and what it all means for greenhouse gas emissions* [Informe]. FCRN. Recuperado de <https://tabledebates.org/publication/grazed-and-confused> [Revisado o 25 de fevereiro de 2021].

GARRABOU, R. (1994). Revolución o revoluciones agrarias en el siglo XIX: su difusión en el mundo mediterráneo. En A. Sánchez-Picón (Coord.), *Agriculturas mediterráneas y mundo campesino: cambios históricos y retos actuales. Actas das Xornadas de Historia Agraria* (Almería, 19-23 de abril de 1993) (pp. 95-109). Recuperado de <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2242625> [Revisado o 25 de novembro de 2020].

GARRABOU, R. (2006). El desenvolupament del capitalisme agrari. En R. Garrabou (Coord.), *Història agraria dels Països Catalans. Volum IV. Segles XIX-XXI* (p. 15-21).

GARRABOU, R. e GONZÁLEZ DE MOLINA, M. (eds.) (2010). *La reposición de la fertilidad en los sistemas agrarios tradicionales*. Barcelona: Icaria.

GERBER, P.J., STEINFELD, H., HENDERSON, B., MOTTET, A., OPIO, C., DIJKMAN, J., FALCUCCI, A. e TEMPIO, G. (2013). *Enfrentando el cambio climático a través de la ganadería – Una evaluación global de las emisiones y oportunidades de mitigación*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/i3437s/i3437s00.htm> [Revisado o 21 de febreiro de 2021].

GERTEN, D., HECK, V., JÄGERMEYR, J., BODIRSKY, B.L., FETZER, I., JALAVA, M., KUMMU, M., LUCHT, W., ROCKSTRÖM, J., SCHAPHOFF, S. e SCHELLNHUBER, H.J. (2020). Feeding ten billion people is possible within four terrestrial planetary boundaries. *Nature Sustainability*, 3, 200-208. <https://doi.org/10.1038/s41893-019-0465-1>

GEYER, R., JAMBECK, J.R., e LAW, K.L. (2017). Production, use, and fate of all plastics ever made. *Science advances*, 3(7), e1700782. <https://doi.org/10.1126/sciadv.1700782>

GIL, Á., RUIZ-LÓPEZ, M.D., FERNÁNDEZ-GONZÁLEZ, M. e MARTÍNEZ DE VICTORIA, E. (2015). Guía FINUT de estilos de vida saludable: más allá de la Pirámide de los Alimentos. *Nutrición Hospitalaria*, 31(5), 2313-2323. <https://dx.doi.org/10.3305/nh.2015.31.5.8803>

GIRALDO, O.F. e ROSSET, P.M. (2016). La agroecología en una encrucijada: entre la institucionalidad y los movimientos sociales. *Guaju*, 2(1), 14-37. <http://dx.doi.org/10.5380/guaju.v2i1.48521>

GLICK, T. (1977). Noria Pots in Spain. *Technology and Culture*, 18(4), 644-650. <https://doi.org/10.2307/3103590>

GLIESSMAN S.R. (1990) Agroecology: Researching the Ecological Basis for Sustainable Agriculture. En S.R. Gliessman (ed.), *Agroecology. Ecological Studies (Analysis and Synthesis)*, vol 78 (pp.

3-10). Nova York, Estados Unidos: Springer.
https://doi.org/10.1007/978-1-4612-3252-0_1

GLIESSMAN S.R. (1995). Sustainable agriculture: An agroecological perspective. En J.H. Andrews e I.C. Tommerup (eds.), *Advances in plant pathology*, vol 11 (pp. 45-57). Cambirdge, Estados Unidos: Academic Press. [https://doi.org/10.1016/S0736-4539\(06\)80005-X](https://doi.org/10.1016/S0736-4539(06)80005-X)

GLIESSMAN, S.R. (2002). *Agroecología. Procesos Ecológicos en Agricultura Sostenible*. Turrialba, Costa Rica: CATIE.

GLIESSMAN, S.R. (2015). *Agroecology: The Ecology of Sustainable Food Systems*. Boca Ratón, Estados Unidos: CRC Press.

GLIESSMAN, S.R. (2016). Transforming food systems with agroecology. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 40(3), 187-189. <https://doi.org/10.1080/21683565.2015.1130765>

GLIESSMAN, S.R. (2018a). Defining Agroecology. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 42(6), 599-600. <https://doi.org/10.1080/21683565.2018.1432329>

GLIESSMAN, S.R. (2018b). Transforming our food systems. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 42(5), 475-476. <https://doi.org/10.1080/21683565.2018.1412568>

GLIESSMAN, S.R. e FERGUSON, B.G. (2020). Keeping up with the agroecology movement: priorities for agroecology and sustainable food systems. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 44(1), 1-2. <https://doi.org/10.1080/21683565.2019.1675241>

GLIESSMAN, S.R., GARCÍA, R.E. e AMADOR, M.A. (1981). The ecological basis for the application of traditional agricultural technology in the management of tropical agro-ecosystems. *Agro-Ecosystems*, 7(3), 173-185. [https://doi.org/10.1016/0304-3746\(81\)90001-9](https://doi.org/10.1016/0304-3746(81)90001-9)

GKISAKIS, V. (2020). Ni neoludismo ni agricultura corporativa. La encrucijada del reto tecnológico en la agroecología. *Soberanía*

Alimentaria, Biodiversidad y Culturas, 39. Recuperado de <https://www.soberaniaalimentaria.info/numeros-publicados/75-numero-39/815-ni-neoludismo-ni-agricultura-corporativa> [Revisado o 18 de decembro de 2020].

GOLD, S., KUNZ, N. e REINER, G. (2017). Sustainable Global Agrifood Supply Chains: Exploring the Barriers. *Journal of Industrial Ecology*, 21, 249-260. <https://doi.org/10.1111/jiec.12440>

GÓMEZ, V. e GÓMEZ-ÁLVAREZ, R. (2016). La economía del bien común y la economía social y solidaria, ¿son teorías complementarias? *CIRIEC-España, Revista de Economía Pública, Social y Cooperativa*, 87, 257-294. Recuperado de http://ciriec-revistaeconomia.es/wp-content/uploads/CIRIEC_8709_Gomez_y_Gomez.pdf [Revisado o 24 de marzo de 2021].

GÓMEZ-BENITO, C. e LOZANO, C. (2014). Constructing Food Citizenship: Theoretical Premises and Social Practices. *Italian Sociological Review*, 2(4), 135-156. <http://dx.doi.org/10.13136/isr.v4i2.79>

GONZÁLEZ DE MOLINA, M. (2013). Agroecology and Politics. How To Get Sustainability? About the Necessity for a Political Agroecology. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 37(1), 45-59. <https://doi.org/10.1080/10440046.2012.705810>

GONZÁLEZ DE MOLINA, M. e GUZMÁN, G.I. (2016). Sobre los orígenes andaluces de la Agroecología en España y su contribución a la formación del pensamiento agroecológico. *Agroecología*, 11(2), 105-116.

GONZÁLEZ DE MOLINA, M e INFANTE-AMATE, J. (2010). Agroecología y decrecimiento. Una alternativa sostenible a la configuración del actual sistema agroalimentario español. *Revista de Economía Crítica*, 10, 113-137. Recuperado de <http://www.revistaeconomiacritica.org/node/527> [Revisado o 24 de abril de 2021].

GONZÁLEZ DE MOLINA, M., SOTO, D., INFANTE-AMATE, J. e AGUILERA, E. (2013), ¿Una o varias transiciones? Nuevos datos sobre el consumo alimentario en España (1900–2008). En XIV Congreso Internacional de Historia Agraria (Badajoz, 7–9 de noviembre de 2013). <https://doi.org/10.13140/2.1.1823.5684>

GONZÁLEZ DE MOLINA, M., SOTO, D., GUZMÁN, G., INFANTE-AMATE, J., AGUILERA, E., VILA, J. e GARCÍA, R. (2020). *The Social Metabolism of Spanish Agriculture, 1900–2008: The Mediterranean Way Towards Industrialization*. Cham, Suíza: Springer Nature. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-20900-1>

GONZÁLEZ-FISCHER, C. e GARNETT, T. (2018). *Platos, pirámides y planeta. Novedades en el desarrollo de guías alimentarias nacionales para una alimentación saludable y sostenible: evaluación del estado de la situación*. Roma, Italia: FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/documents/card/es/c/I5640ES/> [Revisado o 19 de outubro de 2020].

GONZÁLEZ-GAUDIANO, E.J. (2020). La educación ambiental en la era neoliberal: Luces y sombras de una práctica pedagógica en condiciones de cambio climático [Conferencia maxistral presentada no XV Congreso Mexicano de Investigación Educativa, celebrado en Acapulco, México, do 18 ao 22 de novembro de 2019]. https://www.researchgate.net/publication/343431062_La_educacion_ambiental_en_la_era_neoliberal_Luces_y_sombras_de_una_practica_pedagogica_en_condiciones_de_cambio_climatico [Revisado o 10 de maio de 2021].

GONZÁLEZ-GAUDIANO, E.J. e MALDONADO, A.L. (2017). Amenazas y riesgos climáticos en poblaciones vulnerables. El papel de la educación en la resiliencia comunitaria. *Teoría de la Educación. Revista Internunversitaria*, 29(1), 273-294. <https://doi.org/10.14201/teoredu291273294>

GONZÁLEZ-GAUDIANO, E.J., BELLO, L., MALDONADO, A.L., CRUZ, G.E. e MÉNDEZ, L.M. (2019). Nuevos desafíos para la educación ambiental: la vulnerabilidad y la resiliencia social ante el cambio climático. *Cuadernos de Investigación UNED*, 11(1), 71-77.

Recuperado de
http://www.scielo.sa.cr/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1659-42662019000100071&lng=en&tlng=es [Revisado o 22 de xaneiro de 2021].

GONZÁLEZ-GAUDIANO, E.J. e MEIRA, P.Á. (2020). Educación para el cambio climático ¿Educar sobre el clima o para el cambio? *Perfiles Educativos*, 42(168): 157-174.
<https://doi.org/10.22201/iisue.24486167e.2020.168.59464>

GONZÁLEZ-OÑATE, C e MARTÍNEZ-SÁNCHEZ, A. (2020). Estrategia y comunicación en redes sociales: Un estudio sobre la influencia del movimiento *RealFooding*. *Ámbitos. Revista Internacional de Comunicación*, 48, 79-101.
<https://dx.doi.org/10.12795/Ambitos.2020.i48.05>

GONZÁLEZ-REYES, L. (2017). *Educación ecosocial. Cómo educar frente a la crisis ecológica*. Madrid: The World Watch Institute-FUHEM ecosocial e Icaria.

GONZÁLEZ-REYES, L. (Coord.) (2018). *Educación para la transformación ecosocial. Orientaciones para la incorporación de la dimensión ecosocial al currículo*. Madrid: FUHEM. Recuperado de
[https://tiempodeactuar.es/wp-content/uploads/sites/235/Educacion-Transformacion-Ecosocial WEB.pdf](https://tiempodeactuar.es/wp-content/uploads/sites/235/Educacion-Transformacion-Ecosocial_WEB.pdf) [Revisado o 26 de marzo de 2021].

GONZÁLEZ-REYES, L., ALMAZÁN, A., LAREO, Á, ACTIS, W., BUENO, L.M., MADORRÁN C., SANTIAGO, E. e DE BENITO, C. (2019). *Escenarios de trabajo en la transición ecosocial 2020-2030* [Informe]. Madrid: Ecologistas en Acción. Recuperado de
<https://www.ecologistasenaccion.org/132893/informe-escenarios-de-trabajo-en-la-transicion-ecosocial-2020-2030/> [Revisado o 25 de marzo de 2021].

GONZÁLEZ-SVATETZ, C.A. (2020). *Emergencia climática, alimentación y vida saludable*. Barcelona: Icaria.

GONZÁLVEZ, V., CIFRE, H., RAIGÓN, M.D. e GÓMEZ, M.J. (2018). *Prácticas Agroecológicas de Adaptación al Cambio Climático – Estudio-Diagnóstico*. Catarroja: Sociedad Española de Agricultura Ecológica / Agroecología (SEAE). Recuperado de <https://www.agroecologia.net/estudio-adapta-cc/> [Revisado o 14 de abril de 2021].

GOODMAN, D., DUPUIS, E.M. e GOODMAN, M.K. (2012). *Alternative Food Networks: Knowledge, practice, and politics*. Abingdon, Reino Unido, e Nova York, Estados Unidos: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203804520>

GOWDY, J. (2020). Our hunter-gatherer future: Climate change, agriculture and uncivilization. *Futures*, 115, 102488. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2019.102488>

GRAIN (2014a). *Hambrientos de tierra: los pueblos indígenas y campesinos alimentan al mundo con menos de un cuarto de la tierra agrícola mundial* [Informe]. Recuperado de <https://grain.org/e/4956> [Revisado o 20 de decembro de 2020].

GRAIN (2014b). *La soberanía alimentaria: 5 pasos para enfriar el planeta y alimentar a su gente*. Recuperado de <https://grain.org/e/5100> [Revisado o 20 de decembro de 2020].

GRAIN (2015). Cómo contribuye el sistema alimentario agroindustrial a la crisis climática. *Biodiversidad*, 83(1), 20-21. Recuperado de <https://grain.org/e/5161> [Revisado o 31 de xaneiro de 2021].

GRAIN (2017). *Cultivando desastres: las principales compañías del mundo van por la cosecha* [Informe]. Recuperado de <https://grain.org/e/5623> [Revisado o 11 de decembro de 2020].

GRAIN e IATP (2018). *Emisiones imposibles. Cómo están calentando el planeta las grandes empresas de carne y lácteos*. Recuperado de <https://www.grain.org/es/article/6010-emisiones-imposibles-como-estan-calentando-el-planeta-las-grandes-empresas-de-carne-y-lacteos> [Revisado o 23 de febreiro de 2021].

GREENPEACE (2018). *La insostenible huella de la carne en España. Diagnóstico del consumo y la producción de carne y lácteos en España* [Informe]. Madrid: Greenpeace España. Recuperado de <https://es.greenpeace.org/es/sala-de-prensa/informes/la-insostenible-huella-de-la-carne-en-espana/> [Revisado o 24 de febreiro de 2021].

GREENWOOD, D.J. (2000). De la observación a la investigación-acción participativa: una visión crítica de las prácticas antropológicas. *Revista de Antropología Social*, 9, 27-49. Recuperado de <https://revistas.ucm.es/index.php/RASO/article/view/RASO0000110027A> [Revisado o 12 de maio de 2021].

GROUP OF CHIEF SCIENTIFIC ADVISORS (2020). *Towards a sustainable food system. Moving from food as a commodity to food as more of a common good: independent expert report*. Bruxelas, Bélxica: Comisión Europea. <https://doi.org/10.2777/282386>

GUERRA, C.A., BARDGETT, R.D., CAON, L., CROWTHER, T.W., DELGADO-BAQUERIZO, M., MONTANARELLA, L., ... e EISENHAUER, N. (2021). Tracking, targeting, and conserving soil biodiversity. *Science*, 371(6526), 239-241. <https://doi.org/10.1126/science.abd7926>

GUERRERO, L., PEREIRA, L., RAVERA, F. e JIMÉNEZ-ACEITUNO, A. (2019). Flipping the Tortilla: Social-Ecological Innovations and Traditional Ecological Knowledge for More Sustainable Agri-Food Systems in Spain. *Sustainability*, 11(5), 1222. <http://dx.doi.org/10.3390/su11051222>

GUTIÉRREZ, J.M. e AGÚNDEZ-RODRÍGUEZ, Á. (2013). Un exemple d'intervention d'éducation à la consommation dans le cadre de l'éducation relative à l'environnement. En A. Agúndez-Rodríguez e F. Jutras (Dir.), *Enseigner et penser l'éducation à la consommation* (pp.167-184). Quebec, Canadá: Presses de l'Université Laval.

GUTIÉRREZ, F. (2002). *Educación Como Praxis Política*. México D.F. México: Siglo Veintiuno Editores.

GUTIÉRREZ, R. e DÍAZ-MÉNDEZ, C. (2015). El cambio en los patrones de consumo: consumismo y crisis. En C. Torres (Ed.), *ESPAÑA 2015. Situación social* (pp. 863-874). Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.

GUTIÉRREZ-BASTIDA, J.M. (2013). *De rerum natura. Hitos para otra historia de la educación ambiental*. Sevilla: Bubok.

GUTIÉRREZ-BASTIDA, J.M. (2019). Antropoceno: tiempo para la ética ecosocial y la educación ecociudadana. *RES, Revista de Educación Social*, 28, 99-113. Recuperado de <https://eduso.net/res/revista/28/el-tema/antropoceno-tiempo-para-la-etica-ecosocial-y-la-educacion-ecociudadana> [Revisado o 25 de marzo de 2021].

GUTIÉRREZ-ESCOBAR, L. (2019). Soberanía y autonomía alimentarias. En A. Kothari, A. Salleh, A. Escobar, F. Demaria, e A. Acosta (Coords.), *Pluriverso. Un diccionario del posdesarrollo* (pp. 439-442). Barcelona: Icaria.

GUTIÉRREZ-PEÑA, R., MENA, Y., BATALLA, I. e MANCILLA-LEYTÓN, J. M. (2019). Carbon footprint of dairy goat production systems: A comparison of three contrasting grazing levels in the Sierra de Grazalema Natural Park (Southern Spain). *Journal of Environmental Management*, 232, 993-998. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2018.12.005>

GUZMÁN, G., GONZÁLEZ DE MOLINA, M., AGUILERA, E., SOTO, D., INFANTE, J. e GARCÍA-RUÍZ, R. (2017). Transición del metabolismo agrario español en el siglo XX. En FUHEM Ecosocial (Coord.), *Agroecología: un paso más hacia la calidad de vida* (pp. 5-15). Madrid: FUHEM. Recuperado de <https://www.fuhem.es/2017/06/21/dossier-agroecologia/> [Revisado o 29 de noviembre de 2020].

GUZMÁN, G.I., LÓPEZ, D., ROMÁN, L. e ALONSO, A.M. (2013). Participatory Action Research in Agroecology: Building Local Organic Food Networks in Spain. *Journal of Sustainable Agriculture*, 37(1), 127-146. <https://doi.org/10.1080/10440046.2012.718997>

HERREN, H.R. e HAERLIN, B. (eds.) (2020). *Transformation of our food systems – the making of a paradigm shift*. Gilching, Alemanha: Zukunftsstiftung Landwirtschaft e Biovision. Recuperado de <https://www.globalagriculture.org/transformation-of-our-food-systems.html> [Revisado o 25 de abril de 2021].

HAMILTON, I., KENNARD, H., MCGUSHIN, A., HÖGLUND-ISAKSSON, L., KIESEWETTER, G., LOTT, M., ... e WATTS, N. (2021). The public health implications of the Paris Agreement: a modelling study. *The Lancet Planetary Health*, 5(2), e74-e83. [https://doi.org/10.1016/S2542-5196\(20\)30249-7](https://doi.org/10.1016/S2542-5196(20)30249-7)

HANSOTTE, M. (2005). *Les intelligences citoyennes: Comment se prend et s'invente la parole collective*. Louvain-la-Neuve, Bélgica: De Boeck Supérieur. <https://doi.org/10.3917/dbu.hanso.2005.01>

HARARI, Y. N. (2016). *Sapiens. De animales a dioses. Breve historia de la humanidad*. Barcelona: Debate.

HARPER, M., SHEPON, A., OHAD, N. e BERRY, E.M. (2019). En B. Burlingame e S. Dernini (Eds.), *Sustainable Diets: Linking Nutrition and Food Systems* (pp. 22-31). Boston, Estados Unidos: CAB International.

HARRIS, M. (1989). *Bueno para comer*. Madrid: Alianza.

HARRIS, N. L., GIBBS, D. A., BACCINI, A., BIRDSEY, R. A., DE BRUIN, S., FARINA, M., ... e TYUKAVINA, A. (2021). Global maps of twenty-first century forest carbon fluxes. *Nature Climate Change*, 11(2). <https://doi.org/10.1038/s41558-020-00976-6>

HASEGAWA, T., FUJIMORI, S., HAVLÍK, P., VALIN, H., BODIRSKY, B. L., DOELMAN, J.C., FELLMANN, T., ... e WITZKE, P. (2018). Risk of increased food insecurity under stringent global climate change mitigation policy. *Nature Climate Change*, 8(8), 699–703. <https://doi.org/10.1038/s41558-018-0230-x>

HERAS, M. e. PEIRÓN, M. (Coord.) (2012). *Cambio Global en España 2020/50. Consumo y estilos de vida*. Asturias: Centro

Complutense de Estudios e Información Medioambiental e Centre de Recerca e Informació en Consum.

HERRERA, P.M. (ed.) (2020) *Ganadería y cambio climático: un acercamiento en profundidad* [Informe]. Fundación Entretantos e Plataforma por la Ganadería Extensiva y el Pastoralismo. Recuperado de http://www.ganaderiaextensiva.org/wp-content/uploads/2020/03/CuadernoEntretantos6_GanaderiaCC.pdf [Revisado o 14 de abril de 2021].

HERRERA, P.M., LÓPEZ, D. e MORÁN, N. (2017). Las ciudades españolas ante el reto de la alimentación sostenible. *Papeles de relaciones ecosociales y cambio global*, 139, 133-141. Recuperado de <https://www.fuhem.es/2017/12/13/las-ciudades-espanolas-ante-el-reto-de-la-alimentacion-sostenible/> [Revisado o 24 de abril de 2021].

HERRERA, A., SOTO, D. e GONZÁLEZ DE MOLINA, M. (2010). El Pacto andaluz por la naturaleza, 1985. La confluencia del movimiento campesino y el movimiento ecologista. *Historia Agraria*, 50, 121-147. Recuperado de <https://www.historiaagraria.com/en/issues/antonio-herrera-gonzalez-de-molina-manuel-gonzalez-de-molina-david-soto-el-pacto-andaluz-por-la-naturaleza-1985-la-confluencia-del-movimiento-campesino-y-el-movimiento-ecologista> [Revisado o 29 de abril de 2021].

HERRERO, Y. (2012). Propuestas eco-feministas para un sistema cargado de deudas. *Revista de Economía Crítica*, 13, 30-54. Recuperado de <http://www.revistaeconomiacritica.org/node/599> [Revisado o 24 de marzo de 2021].

HERRERO, Y. (2013). Miradas ecofeministas para transitar a un mundo justo y sostenible. *Revista de Economía Crítica*, 16, 278-307. Recuperado de http://www.revistaeconomiacritica.org/sites/default/files/09_YayoHerrero.pdf [Revisado o 23 de xaneiro de 2021].

HERRERO, Y. (2014). Economía ecológica y economía feminista: un diálogo necesario. En C. Carrasco (Ed.), *Con voz propia. La*

economía feminista como apuesta teórica y política (pp. 219–237). Madrid: La Oveja Roja.

HERRERO, Y., CEMBRANOS, F. e PASCUAL, M. (Coords.) (2011). *Cambiar las gafas para mirar el mundo. Una nueva cultura de la sostenibilidad*. Madrid: Libros en Acción.

HERRERO, Y., TOLEDO, V.M., MEDIAVILLA, M., OROZCO, A., PRIETO, P., CHURCH, N., GUDYNAS, E. e GUILLAMÓN, À. (2012). *No dejes el futuro en sus manos. Cooperación solidaria ante la crisis del capitalismo global*. Valladolid: Entrepueblos.

HERREROS, T. (2008). Entender los movimientos sociales desde otras miradas. En P. Heras (Coord.), *La acción política desde la comunidad* (pp. 97-124). Barcelona: Graó.

HEVIA, V. e GONZÁLEZ, J.A. (2017). El valor de las vías pecuarias como reservorios de biodiversidad y generadoras de servicios de los ecosistemas. Vías pecuarias, un patrimonio único. *Ambienta*, 120, 58-67. Recuperado de https://www.mapa.gob.es/ministerio/pags/biblioteca/revistas/pdf_AM/PDF_AM_Ambienta_2017_120_completa.pdf#page=60 [Revisado o 14 de abril de 2021].

HHS e USDA (2015). *2015–2020 Dietary Guidelines for Americans. 8th ed.* Washington DC, Estados Unidos: Government Printing Office. Recuperado de [https://health.gov/sites/default/files/2019-09/2015-2020 Dietary Guidelines.pdf](https://health.gov/sites/default/files/2019-09/2015-2020_Dietary_Guidelines.pdf) [Revisado o 9 de outubro de 2020].

HICKEL, J. e KALLIS, G. (2020). Is Green Growth Possible?. *New Political Economy*, 25(4), 469-486. <https://doi.org/10.1080/13563467.2019.1598964>

HILMI, A. (2018). *Agroecology. Reweaving a New Landscape*. Cham, Suíza: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-68489-5>

HILIMIRE, K., GILLON, S., MCLAUGHLIN, B. C., DOWD-URIBE, B. e MONSEN, K. L. (2014). Food for thought: Developing

curricula for sustainable food systems education programs. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 38(6), 722-743. <https://doi.org/10.1080/21683565.2014.881456>

HLPE (2014). *Las pérdidas y el desperdicio de alimentos en el contexto de sistemas alimentarios sostenibles. Un informe del Grupo de alto nivel de expertos en seguridad alimentaria y nutrición del Comité de Seguridad Alimentaria Mundial*. Roma, Italia: CSA-FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/a-i3901s.pdf> [Revisado o 21 de outubro de 2020].

HLPE (2017). *La nutrición y los sistemas alimentarios. Un informe del Grupo de alto nivel de expertos en seguridad alimentaria y nutrición del Comité de Seguridad Alimentaria Mundial*. Roma, Italia: CSA-FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/a-i7846es.pdf> [Revisado o 21 de outubro de 2020].

HLPE (2019). *Enfoques agroecológicos y otros enfoques innovadores en favor de la sostenibilidad de la agricultura y los sistemas alimentarios que mejoran la seguridad alimentaria y la nutrición. Un informe del Grupo de alto nivel de expertos en seguridad alimentaria y nutrición del Comité de Seguridad Alimentaria Mundial*. Roma, Italia: CSA-FAO. Recuperado de http://www.fao.org/fileadmin/templates/cfs/HLPE/reports/HLPE_Report_14_ES.pdf [Revisado o 5 de abril de 2021].

HLPE (2020). *Food security and nutrition: building a global narrative towards 2030. A report by the High Level Panel of Experts on Food Security and Nutrition of the Committee on World Food Security*. Roma, Italia: CSA-FAO. Recuperado de <http://www.fao.org/3/ca9731en/ca9731en.pdf> [Revisado o 13 de outubro de 2020].

HOBERG, K. (2020). La comercialización de los alimentos (agro)ecológicos. Tendencias y retos. *Ae. Revista Agroecológica de Divulgación*, 39, 10-12.

HOFFMAN, B. (2013). Behind the Brands: Food justice and the Big 10 food and beverage companies. *Oxfam Policy and Practice*:

Private Sector, 10(2), 11-62. Recuperado de <https://policy-practice.oxfam.org.uk/publications/behind-the-brands-food-justice-and-the-big-10-food-and-beverage-companies-270393> [Revisado o 11 de decembro de 2020].

HOLMGREN, D. (2017). *Permacultura. Principios y Senderos más allá de la Sustentabilidad*. Artieda: Ecohabitar.

HOLT-GIMÉNEZ, E. (2009a). Crisis alimentarias, movimiento alimentario y cambio de régimen. *Ecología Política*, (38), 73-79.

HOLT-GIMÉNEZ, E. (2009b). From Food Crisis to Food Sovereignty: The Challenge of Social Movements. *Monthly Review. An Independent Socialist Magazine* (1 de xullo de 2009). Recuperado de <http://monthlyreview.org/2009/07/01/from-food-crisis-to-food-sovereignty-the-challenge-of-social-movements> [Revisado o 27 de abril de 2021].

HOLT-GIMÉNEZ, E. (Ed.) (2013). *¡Movimientos alimentarios unidos! Estrategias para transformar nuestros sistemas alimentarios*. Barcelona: Icaria.

HOLT-GIMÉNEZ, E. e ALTIERI, M.A. (2013). Agroecología, Soberanía Alimentaria y la nueva Revolución Verde. *Agroecología*, 8(2), 65-72.

HOLT-GIMÉNEZ, E. e SHATTUCK, A. (2011) Food crises, food regimes and food movements: rumblings of reform or tides of transformation?. *The Journal of Peasant Studies*, 38(1), 109-144. <http://dx.doi.org/10.1080/03066150.2010.538578>

HOPKINS, R. (2008). *The transition handbook*. Cambrigde, Reino Unido: Green books.

HORRILLO, A., GASPAS, P. e ESCRIBANO, M. (2020). Organic Farming as a Strategy to Reduce Carbon Footprint in Dehesa Agroecosystems: A Case Study Comparing Different Livestock Products. *Animals*, 10(1), 162. <http://dx.doi.org/10.3390/ani10010162>

HOSPIDO, A., MILÀ, L., MCLAREN, S., TRUNINGER, M., EDWARDS-JONES, G. e CLIFT, R. (2009). The role of seasonality in lettuce consumption: a case study of environmental and social aspects. *The International Journal of Life Cycle Assessment*, 14, 381–391. <https://doi.org/10.1007/s11367-009-0091-7>

HUBAU, W., LEWIS, S.L., PHILLIPS, O.L., AFFUM-BAFFOE, K., BEECKMAN, H., CUNÍ-SANCHEZ, A., ... e ZEMAGHO, L. (2020). Asynchronous carbon sink saturation in African and Amazonian tropical forests. *Nature*, 579, 80–87. <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2035-0>

HUETZ, A. (2019). *Viñedos e viños de Galicia en Vignobles et vins du nord-ouest de l'Espagne*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia; Consellería do Medio Rural e AGACAL). Recuperado de <https://libraria.xunta.gal/es/vinedos-e-vinos-de-galicia> [Revisado o 5 de maio de 2021].

HUNTER, E. e RÖÖS, E. (2016). Fear of climate change consequences and predictors of intentions to alter meat consumption. *Food Policy*, 62, 151–160. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2016.06.004>

IAASTD (2009). *Agriculture at a Crossroads. A Synthesis of the Global and Sub-Global IAASTD Reports*. Washington DC, Estados Unidos: Island Press. Recuperado de <https://www.weltagrarbericht.de/fileadmin/files/weltagrarbericht/IAASTDBerichte/SynthesisReport.pdf> [Revisado o 2 de outubro de 2020].

IDEAS (2006). La gran distribución: supermercados, hipermercados y cadenas de descuento [Informe]. *Observatorio de Corporaciones Transnacionales*, Boletín nº 15. Recuperado de https://comerciojusto.org/wp-content/uploads/2011/12/B15_OCT_Grandesuperficies.pdf [Revisado o 12 de decembro de 2020].

IDRISI, Z. (2005). *The Muslim agricultural revolution and its influence on Europe*. Manchester, Reino Unido: Foundation for Science, Technology and Civilization. Recuperado de

<https://muslimheritage.com/uploads/AgricultureRevolution2.pdf>

[Revisado o 25 de novembro de 2020].

IGES (2017). *The 10YFP Programme on Sustainable Lifestyles and Education*. Recuperado de

https://www.oneplanetnetwork.org/sites/default/files/sle_brochure_2017_final.pdf [Revisado o 8 de maio de 2020].

ILLICH, I. (1996). Necesidades. En W. Sachs (ed.), *Diccionario del Desarrollo. Una guía del conocimiento como poder* (pp. 157-175). Lima, Perú: PRATEC.

INE (2020a). *Encuesta de condiciones de vida. Año 2019*. [Base de datos]. Recuperado de

https://www.ine.es/dyngs/INEbase/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176807&menu=resultados&secc=1254736194793&idp=1254735976608#!tabs-1254736194793 [Revisado o 23 de xullo de 2020].

INE (2020b). *Encuesta de presupuestos familiares. Base 2006. Año 2019*. [Base de datos]. Recuperado de:

https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176806&menu=ultiDatos&idp=1254735976608

[Revisado o 23 de setembro de 2020].

INFANTE-AMATE, J., AGUILERA, E. e GONZÁLEZ DE MOLINA, M. (2014). La gran transformación del sector agroalimentario español. Un análisis desde la perspectiva energética (1960-2010). *Documentos de Trabajo de la Sociedad Española de Historia Agraria*, 1403. Recuperado de

<http://hdl.handle.net/10234/85433> [Revisado o 2 de novembro de 2020].

INSTITUTO PARA LA TRANSICIÓN JUSTA (2020). *Estrategia de Transición Justa*. Madrid: Instituto para la Transición Justa, Ministerio para a Transición Ecolóxica e o Reto Demográfico. Recuperado de

https://www.miteco.gob.es/images/es/documentoetj_tcm30-514300.pdf [Revisado o 25 de marzo de 2021].

INTERNATIONAL LAND COALITION e OXFAM (2020). *Uneven Ground: land inequality at the heart of unequal societies* [Informe ejecutivo]. Recuperado de <https://www.landcoalition.org/es/uneven-ground/> [Revisado o 18 de decembro do 2020].

IPBES (2019). *Summary for policymakers of the global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services*. Bonn, Alemaña: IPBES secretariat. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3553579>

IPBES (2020). *Workshop Report on Biodiversity and Pandemics of the Intergovernmental Platform on Biodiversity and Ecosystem Services*. Bonn, Alemaña: IPBES secretariat. <https://doi.org/10.5281/zenodo.4147317>

IPCC (2007). *Cambio Climático 2007: Mitigación. Resumen para responsables de políticas y Resumen técnico. Contribución del Grupo de Trabajo III al Cuarto Informe de Evaluación del Panel Intergubernamental de Expertos sobre Cambio Climático* [B. Metz, O. R. Davidson, P. R. Bosch, R. Dave, L. A. Meyer (eds)]. Cambridge, Reino Unido; Nova York, Estados Unidos: Cambridge University Press. Recuperado de <https://www.ipcc.ch/languages-2/spanish/ipcc-en-espanol-publications/> [Revisado o 1 de febreiro de 2021].

IPCC (2014a). *Cambio climático 2014: Impactos, adaptación y vulnerabilidad. Resúmenes, preguntas frecuentes y recuadros multicapítulos. Contribución del Grupo de trabajo II al Quinto Informe de Evaluación del Grupo Intergubernamental de Expertos sobre el Cambio Climático* [C.B. Field, V.R. Barros, D.J. Dokken, K.J. Mach, M.D. Mastrandrea, T.E. Bilir, ... e L.L. White (eds.)]. Xenebra, Suíza: Organización Meteorológica Mundial. Recuperado de <https://www.ipcc.ch/languages-2/spanish/ipcc-en-espanol-publications/> [Revisado o 31 de xaneiro de 2021].

IPCC (2014b). *Cambio climático 2014: Mitigación del cambio climático. Contribución del Grupo de trabajo III al Quinto Informe de Evaluación del Grupo Intergubernamental de Expertos sobre el*

Cambio Climático. Resumen para responsables de políticas y Resumen técnico [O. Edenhofer, R. Pichs-Madruga, Y. Sokona, E. Farahani, S. Kadner, K. Seyboth, ... e J.C. Minx (eds.)]. Cambridge, Reino Unido; Nova York, Estados Unidos: Cambridge University Press. <https://www.ipcc.ch/languages-2/spanish/ipcc-en-espanol-publications/> [Revisado o 31 de xaneiro de 2021].

IPCC (2018). *Summary for Policymakers. In: Global warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty* [V. Masson-Delmotte, P. Zhai, H. O. Pörtner, D. Roberts, J. Skea, P. R. Shukla, ... e T. Waterfield (eds.)]. Xenebra, Suíza: Organización Meteorolóxica Mundial. Recuperado de <https://www.ipcc.ch/sr15/> [Revisado o 14 de xaneiro de 2021].

IPCC (2019). *Summary for Policymakers. Climate Change and Land: an IPCC special report on climate change, desertification, land degradation, sustainable land management, food security, and greenhouse gas fluxes in terrestrial ecosystems* [P.R. Shukla, J. Skea, E. Calvo Buendia, V. Masson-Delmotte, H.- O. Pörtner, D. C. Roberts, ... e J. Malley, (eds.)]. Xenebra, Suíza: Organización Meteorolóxica Mundial. Recuperado de <https://www.ipcc.ch/srccl/> [Revisado o 31 de xaneiro de 2021].

IPES-FOOD (2016). *From uniformity to diversity: a paradigm shift from industrial agriculture to diversified agroecological systems* [Informe]. Bruxelas, Bélxica: IPES-Food. Recuperado de http://www.ipes-food.org/_img/upload/files/UniformityToDiversity_FULLL.pdf [Revisado o 5 de abril de 2021].

IPES-FOOD (2017a). *Unravelling the Food-Health Nexus: Addressing Practices, Political Economy, and Power Relations to Build Healthier Food Systems* [Informe]. Bruxelas, Bélxica: IPES-Food. Recuperado de <http://www.ipes->

[food.org/_img/upload/files/Health_FullReport\(1\).pdf](http://www.ipes-food.org/_img/upload/files/Health_FullReport(1).pdf) [Revisado o 24 de abril de 2021].

IPES-FOOD (2017b). *Too Big To Feed: Exploring the Impacts of Mega-mergers, Consolidation, and Concentration of Power in the Agri-Food Sector* [Informe]. Bruxelas, Bélgica: IPES-Food. Recuperado de http://www.ipes-food.org/_img/upload/files/Concentration_FullReport.pdf [Revisado o 24 de abril de 2021].

IPES-FOOD (2019). *Hacia una política alimentaria común para la Unión Europea. La reforma y el reajuste político necesarios para construir sistemas alimentarios sostenibles en Europa* [Informe]. Bruxelas, Bélgica: IPES-Food. Recuperado de <http://www.ipes-food.org/pages/CommonFoodPolicy> [Revisado o 5 de abril de 2021].

IPES-FOOD e ETC GROUP (2021). *A Long Food Movement: Transforming Food Systems by 2045* [Informe]. Bruxelas, Bélgica: IPES-Food. Recuperado de <http://www.ipes-food.org/pages/LongFoodMovement> [Revisado o 5 de abril de 2021].

ISAAC, M.E., ISAKSON, S.R., DALE, B., LEVKOE, C.Z., HARGREAVES, S.K., MÉNDEZ, V.E., ... e GÁLVEZ, A. (2018). Agroecology in Canada: Towards an Integration of Agroecological Practice, Movement, and Science. *Sustainability*, 10(9), 3299. <https://doi.org/10.3390/su10093299>

JÁCOME, A. G., e MONTES, L. R. (2014). El conocimiento agrícola tradicional, la milpa y la alimentación: el caso del Valle de Ixtlahuaca, Estado de México. *Revista de Geografía Agrícola*, (52-53), 21-42. Recuperado de <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=75749284003> [Revisado o 5 de noviembre de 2020].

JAROSZ, L. (2008). The city in the country: Growing alternative food networks in Metropolitan areas. *Journal of Rural Studies*, 24(3), 231–244. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2007.10.002>

JONES, A.D., HOEY, L., BLESCH, J., MILLER, L., GREEN, A. e SHAPIRO, L.F. (2016). A Systematic Review of the Measurement of Sustainable Diets. *Advances in Nutrition*, 7(4), 641–664. <https://doi.org/10.3945/an.115.011015>

JONES, R., VOGLIANO, C. e BURLINGAME, B. (2019). Sustainable Diets and Food-based Dietary Guidelines. En B. Burlingame e S. Dernini (Eds.), *Sustainable Diets: Linking Nutrition and Food Systems* (pp. 158-171). Boston, Estados Unidos: CAB International.

JOHNSTON, J.L., FANZO, J.C. e COGILL, B. (2014). Understanding Sustainable Diets: A Descriptive Analysis of the Determinants and Processes That Influence Diets and Their Impact on Health, Food Security, and Environmental Sustainability. *Advances in Nutrition*, 5(4), 418–429. <https://doi.org/10.3945/an.113.005553>

JUSIDMAN-RAPOPORT, C. (2014). El derecho a la alimentación como derecho humano. *Salud Pública de México*, 56(Supl. 1), s86-s91. Recuperado de http://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0036-36342014000700013&lng=es&tlng= [Revisado o 3 de marzo de 2020].

KAHL, J., STRASSNER, C., BÜGEL, S., LAIRON, D. e PAOLETTI, F. (2019). How Organic Food Systems Support Sustainability of Diets. En B. Burlingame e S. Dernini (eds.), *Sustainable Diets: Linking Nutrition and Food Systems* (pp. 322-239). Wallingford, Reino Unido; Boston, Estados Unidos: CAB International.

KANTAR (2019). *Special Eurobarometer. Food Safety in the EU*. Bruxelas, Bélgica: EFSA e Comisión Europea. <https://doi.org/10.2805/661752>

KATEMAN, B. (Ed.) (2017). *The Reducetarian Solution: How the Surprisingly Simple Act of Reducing the Amount of Meat in Your Diet Can Transform Your Health and the Planet*. Nova York, Estados Unidos: Penguin Random House.

KELLEY, C.P., MOHTADI, S., CANE, M.A., SEAGER, R. e KUSHNIR, Y. (2015). Climate change and the recent Syrian drought. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 112(11), 3241-3246. <https://doi.org/10.1073/pnas.1421533112>

KLEIN, N. (2011). *La Doctrina del Shock: el Auge del Capitalismo del Desastre*. Bos Aires: Paidós Editorial.

KIM, B.F., SANTO, R.E., SCATTERDAY, A.P., FRY, J.P., SYNK, C.M., CEBRON, S.R., ... e NACHMAN, K.E. (2020). Country-specific dietary shifts to mitigate climate and water crises. *Global environmental change*, 62, 101926. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2019.05.010>

KING, J. A. (2006). Odious debt: the terms of the debate. *North Carolina Journal of International Law and Commercial Regulation*, 32, 605.

KOLBERT, E. (2015). *La sexta extinción*. Barcelona: Editorial Crítica.

KOTHARI, A., SALLEH, A., ESCOBAR, A., DEMARIA, F. e ACOSTA, A. (Coords.) (2019). *Pluriverso. Un diccionario del posdesarrollo*. Barcelona: Icaria.

KREBS, J. e BACH, S. (2018). Permaculture—Scientific Evidence of Principles for the Agroecological Design of Farming Systems. *Sustainability*, 10(9), 3218. <http://dx.doi.org/10.3390/su10093218>

KUZNETS, S. (1955). Economic Growth and Income Inequality. *The American Economic Review*, 45(1), 1-28. Recuperado de <http://www.jstor.org/stable/1811581> [Revisado o 16 de marzo de 2021].

LA VÍA CAMPESINA (1996). *Soberanía Alimentaria, un futuro sin hambre*. Roma, Italia: LVC. Recuperado de <https://nyeleni.org/spip.php?article38> [Revisado o 26 de agosto de 2020].

LA VÍA CAMPESINA (2009). *Declaración de los Derechos de las Campesinas y Campesinos*. Recuperado de <https://viacampesina.org/es/wp-content/uploads/sites/3/2010/05/declaracion-SP-2009.pdf> [Revisado o 26 de agosto de 2020].

LA VÍA CAMPESINA (2015). *Declaración del Foro Internacional sobre Agroecología*. Recuperado de <https://viacampesina.org/es/declaracion-del-foro-internacional-de-agroecologia/> [Revisado o 27 de abril de 2021].

LA VÍA CAMPESINA (2017a). *La Vía Campesina. Movimiento Campesino Internacional* [Folleto de presentación de La Vía Campesina]. Recuperado de <https://viacampesina.org/es/la-voz-de-los-campesinos-y-de-las-campesinas-del-mundo5/> [Revisado o 25 de agosto de 2020].

LA VÍA CAMPESINA (2017b). *Informe de la VII Conferencia Internacional EUSKAL HERRIA/PAIS VASCO*. Recuperado de <https://viacampesina.org/es/informe-vii-conferencia-internacional-de-la-via-campesina/> [Revisado o 25 de agosto de 2020].

LA VÍA CAMPESINA (2019). *La Vía Campesina demanda impulso global para implementación y popularización de Declaración sobre Derechos de lxs Campesinxs* (17/12/2019). Recuperado de <https://viacampesina.org/es/17dic-la-via-campesina-demanda-impulso-global-para-implementacion-y-popularizacion-de-declaracion-sobre-derechos-de-lxs-campesinxs/> [Revisado o 26 de agosto de 2020].

LAFITTE, J. (2015). Les controverses environnementales. Entre conflit et consensus. *Éducation relative à l'environnement Regards - Recherches - Réflexions*, 12, 81-103. <https://doi.org/10.4000/ere.453>

LANG, T. e MASON, P. (2019). Sustainable Diets: a Bundle of Problems (Not One) in Search of Answers. En B. Burlingame e S. Dernini (eds.), *Sustainable Diets: Linking Nutrition and Food Systems* (pp. 1-12). Wallingford, Reino Unido; Boston, Estados Unidos: CAB International.

LATOUCHE, S. (2006). *La apuesta por el decrecimiento. ¿Cómo salir del imaginario dominante?* Barcelona: Icaria.

LE MOAL, J., EILSTEIN, D. e SALINES, G. (2010). La santé environnementale est-elle l'avenir de la santé publique ?. *Santé Publique*, 3(3), 281-289. <https://doi.org/10.3917/spub.103.0281>

LEFF, E. (2002). Agroecologia e saber ambiental. *Agroecologia e desenvolvimento rural sustentável*, 3(1), 36-51. Recuperado de https://www.projetovidanocampo.com.br/agroecologia/agroecologia_e_saber_ambiental.pdf [Revisado o 22 de abril de 2021].

LEIPPERT, F., DARMAUN, M., BERNOUX, M. e MPHESHEA, M. (2020). The potential of agroecology to build climate-resilient livelihoods and food systems. Roma, Italia: FAO e Biovision. <https://doi.org/10.4060/cb0438en>

LEIS, R., DE LAMAS, C., CASTRO, X. e SOLLA, P. (2019). Dieta atlántica. Nutrición y gastronomía en Galicia. *Nutrición Hospitalaria*, 36(1), 7-13. <http://dx.doi.org/10.20960/nh.02686>

LEMA-BLANCO, I., GARCÍA-MIRA, R. e MUÑOZ-CANTERO, J. M. (2015). Las iniciativas de consumo responsable como espacios de innovación comunitaria y aprendizaje social. *Revista de Estudios e Investigación en Psicología y Educación*, 14, 29-33. Recuperado de <https://doi.org/10.17979/reipe.2015.0.14.316> [Revisado o 9 de maio de 2021].

LEYVA, Á. e LORES, A. (2012). Nuevos índices para evaluar la agrobiodiversidad. *Agroecología*, 7(1), 109-115. Recuperado de <https://revistas.um.es/agroecologia/article/view/171061> [Revisado o 15 d abril de 2021].

LEVIDOW, L. (2015). European transitions towards a corporate-environmental food regime: Agroecological incorporation or contestation?. *Journal of Rural Studies*, 40, 76-89. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.06.001>

LIEBLEIN G., BRELAND A., ØSTERGARD E., SALOMONSSON L. e FRANCIS C. (2007) Educational perspectives

in agroecology: steps on a dual learning ladder toward responsible action. *NACTA Journal March*, 51(1), 37-44. Recuperado de <http://www.jstor.org/stable/43766227> [Revisado o 10 de maio de 2021].

LIEBLEIN G., ØSTERGAARD E. e FRANCIS C. (2011). Becoming an agroecologist through action education. *International Journal of Agricultural Sustainability*, 2(3), 147-153. <https://doi.org/10.1080/14735903.2004.9684574>

LIMÓN-DOMÍNGUEZ, D., GARCÍA-REBOLO, L. e RUIZ-MORALES, J. (2002). *Ecociudadanía. Participar para construir una sociedad sustentable*. Sevilla: Diputación de Sevilla.

LIN, B., CHAPPELL, M.J., VANDERMEER, J., SMITH, G., QUINTERO, E., BEZNER-KERR, R., ... e PERFECTO, I., (2012). Effects of industrial agriculture on climate change and the mitigation potential of small-scale agroecological farms. En D. Hemming (Ed.), *Animal Science Reviews 2011*, pp. 69-86. Wallingford, Reino Unido: CAB International.

LIPPER, L. MCCARTHY, N., ZILBERMAN, D., ASFAW, S. e BRANCA, G. (Eds.) (2018). *Climate Smart Agriculture. Building Resilience to Climate Change*. Cham, Suíza: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-61194-5>

LLANO, J.C. (2019). *El estado de la pobreza. Seguimiento del indicador de pobreza y exclusión social en España 2008-2018*. Madrid: EAPN-ES. Recuperado de <https://www.eapn.es/estadodepobreza/> [Revisado o 17 de xuño de 2020].

LLERENA, G. e ESPINET, M. (2017). *Agroecología escolar*. Barcelona: Pol·len Edicions.

LO MONACO, G. e BONETTO, E. (2019). Social representations and culture in food studies. *Food Research International*, 115, 474-479. <https://doi.org/10.1016/j.foodres.2018.10.029>

LÓPEZ, D., ALONSO, N., HERRERA, P.M., MÉRIDA, J. e PÉREZ, J.M. (2017). ‘Cities for Agroecology’ Networks in Europe and

Spain. *Urban Agriculture magazine*, 33, 55-57. Recuperado de <https://ruaf.org/document/urban-agriculture-magazine-no-33-urban-agroecology/> [Revisado o 29 de abril de 2021].

LÓPEZ, D., ALONSO, N. e HERRERA, P.M. (2018). *Políticas alimentarias urbanas para la sostenibilidad. Análisis de experiencias en el Estado español, en un contexto internacional*. Fundación Entretantos. Recuperado de: www.ciudadesagroecologicas.eu/wp-content/uploads/2018/04/PolíticasAlimentariasUrbanasParaLaSostenibilidad_Informe_v4.pdf [Revisado o 11 de maio de 2021].

LÓPEZ-CIFUENTES, M., VOGL, C.R. e CUÉLLAR-PADILLA, M. (2018). Participatory Guarantee Systems in Spain: Motivations, Achievements, Challenges and Opportunities for Improvement Based on Three Case Studies. *Sustainability*, 10(11), 4081. <https://doi.org/10.3390/su10114081>

LÓPEZ-GARCÍA, D. (2009). Agroecología y Soberanía Alimentaria: dos conceptos en movimiento. *Revista Pueblos*, 39, 36-38. Recuperado de http://www.revistapueblos.org/wp-content/uploads/2012/10/pdf_Pueblos39.pdf [Revisado o 22 de abril de 2021].

LÓPEZ-GARCÍA, D. (2015). *Producir alimentos, reproducir comunidad. Redes alimentarias alternativas como formas económicas para la transición social y ecológica*. Madrid: Libros en Acción.

LÓPEZ-GARCÍA, D. e ÁLVAREZ, I. (2018). *Hacia un sistema alimentario sostenible en el Estado Español. Propuestas desde la agroecología, la soberanía alimentaria y el derecho a la alimentación, 2030/2050*. Madrid: Traficantes de Sueños. Recuperado de <https://www.miteco.gob.es/en/ceneam/recursos/pag-web/sistema-alimentario-sostenible-estado-espanol.aspx> [Revisado o 2 de maio de 2021].

LÓPEZ-GARCÍA, D., BENLLOCH, L., CALABUIG, V., CARUCCI, P., DIEZ, I., HERRERO, A., LÓPEZ, M., PÉREZ, J.M. e VICENTE-AMAZÁN, L. (2021). Las transiciones hacia la sostenibilidad como procesos de final abierto: Dinamización Local

Agroecológica con horticultores convencionales de l'Horta de València. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 88. <https://doi.org/10.21138/bage.2968>

LÓPEZ-GARCÍA, D., FERNÁNDEZ, J.L., MORÁN, N. e OTEROS, E. (2017). *Arraigar las instituciones. Propuestas de políticas agroecológicas desde los movimientos sociales*. Madrid: Libros en Acción.

LÓPEZ-GARCÍA, D. e CUÉLLAR-PADILLA, M. (2018). Algunas reflexiones acerca del debate sobre la investigación activista y la investigación participativa en Agroecología. *Agroecología*, 13(1), 99-105. Recuperado de <https://revistas.um.es/agroecologia/article/view/385701> [Revisado o 11 de maio de 2021].

LÓPEZ-GARCÍA, D., POMAR-LEÓN, A., GARCÍA-GARCÍA, V., TENDERO-ACÍN, G., SAMPEDRO, Y. e SASTRE-MORATÓ, A. (2018b). Contradicciones en los saltos de escala. Procesos participativos y planes de acción para la transición agroecológica en la escala metropolitana. *Agroecología*, 13(1), 33-45. Recuperado de <https://revistas.um.es/agroecologia/article/view/385651> [Revisado o 23 de abril de 2021].

LÓPEZ-GARCÍA, D., PONTIJAS, B., GONZÁLEZ DE MOLINA, M., DELGADO-CABEZA, M., GUZMÁN, G.I. e INFANTE-AMATE, J. (2018a). Saltando de escala...¿hacia dónde? El papel de los actores convencionales en los sistemas alimentarios alternativos. *Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural*, 25, 99-127. <https://doi.org/10.4422/ager.2018.14>

LOUART, B. (2019). *La critique de la collapsologie. Happy collapse?* [Informe]. Recuperado de <https://archive.org/details/dossiercollapsologie/page/n19/mode/2up> [Revisado o 15 de xaneiro de 2021].

LOZANO, C. (2009). Los atributos de los alimentos ecológicos: distinción, sostenibilidad y seguridad. En X. Simón, e D. Copena

(Coord.), *Construíndo un rural agroecolóxico* (pp. 317-334). Vigo: Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo.

LOZANO-CABEDO, C. e GÓMEZ-BENITO, C. (2017). A Theoretical Model of Food Citizenship for the Analysis of Social Praxis. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 30, 1-22. <https://doi.org/10.1007/s10806-016-9649-0>

LOZANO, J., PEÑA-MARÍN, C. e ABRIL, G. (1997). *Análisis del discurso. Hacia una semiótica de la interacción textual*. Madrid: Cátedra.

MALDONADO-GONZÁLEZ, A.L., CRUZ-SÁNCHEZ, G.E., BELLO-BENAVIDES, L.O. E GONZÁLEZ-GAUDIANO, E.J. (2019). Shared commitments towards social resilience in populations vulnerable to extreme weather conditions. *Southern African Journal of Environmental Education*, 35. <https://doi.org/10.4314/sajee.v35i1.3>

MALO, M. (Ed.) (2004). *Nociones comunes. Experiencias y ensayos entre investigaciones y militancia*. Madrid: Traficantes de Sueños.

MAMALAKIS, A., RANDERSON, J.T., YU, J.-Y., PRITCHARD, M.S., MAGNUSDOTTIR, G., SMYTH, P., ... e FOUFOULA-GEORGIOU, E. (2021). Zonally contrasting shifts of the tropical rain belt in response to climate change. *Nature Climate Change*, 11, 143–151. <https://doi.org/10.1038/s41558-020-00963-x>

MANGELS, R. (2018). Vegetarian Diets. Trends in Acceptance and Perception. What Do the Dietary Guidelines Suggest? En W. Craig (Ed.), *Vegetarian Nutrition and Wellness* (pp. 3-9). Boca Ratón, Estados Unidos: Taylor & Francis Group.

MANIKAS, I., MALINDRETOS, G. e MOSCHURIS, S.A. (2019). Community-Based Agro-Food Hub Model for Sustainable Farming. *Sustainability*, 11(4), 1017. <https://doi.org/10.3390/su11041017>

MANZANO-BAENA, P. e SALGUERO-HERRERA, C. (2018). *Pastoreo Móvil en el Mediterráneo: Argumentos y evidencias para una*

reforma política y para combatir el cambio climático [Informe]. Consorcio Mediterráneo para la Naturaleza y la Cultura. Recuperado de: <http://medconsortium.org/mobile-pastoralism-mediterranean-new-report/> [Revisado o 25 de febreiro de 2021].

MAPA (2020). *Informe del Consumo Alimentario en España 2019*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca e Alimentación. Recuperado de https://www.mapa.gob.es/es/alimentacion/temas/consumo-tendencias/informedelconsumoalimentarioenespana2019_tcm30-540250.pdf [Revisado o 23 de setembro de 2020].

MAPA (2020b). *El sector de la carne de vacuno en cifras: Principales Indicadores Económicos*. Madrid: MAPA. Recuperado de https://www.mapa.gob.es/es/ganaderia/estadisticas/cortointindicadoreconomicoscarnedevacuno2020_06_15_tcm30-381390.pdf [Revisado o 23 de febreiro de 2021].

MARCÉ-NOGUÉ, J, PÜSCHEL, T.A., DAASCH, A. e KAISER, T.M. (2020). Broad-scale morpho-functional traits of the mandible suggest no hard food adaptation in the hominin lineage. *Scientific Reports*, 10, 6793. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-63739-5>

MARINOVA, D. e RAPHAELY, T. (2018). Impact of Vegetarian Diets on the Environment. En W. Craig (Ed.), *Vegetarian Nutrition and Wellness* (pp. 13-24). Boca Ratón, Estados Unidos: Taylor & Francis Group.

MARRODÁN, M.D., MONTERO, P. e CHERKAoui, M. (2012). Transición Nutricional en España durante la historia reciente. *Nutrición clínica y dietética hospitalaria*, 32(2), 55-64.

MARTÍN, A., HOMES, P. e FLORES-PONS, G. (2017). *El Canvi d'Escala: Un Revulsiu per a la Sostenibilitat del Cooperativisme Agroecològic*. Santa Coloma de Queralt: L'Aresta. Recuperado de https://aresta.coop/wp-content/uploads/2019/12/aresta_el-canvi-descala-un-revulsiu-per-a-la-sostenibilitat-del-cooperativisme-agroecolc3b2gic.pdf [Revisado o 22 de abril de 2021].

MARTÍN-CERDEÑO, V.J. (2016). Cincuenta años de alimentación en España. *Mercasa - Distribución y Consumo*, 3(143), 66-88. Recuperado de

https://www.mercasa.es/media/publicaciones/228/1470593606_Cincuenta_anos_de_alimentacion_en_Espana.pdf [Revisado o 23 de setembro de 2020].

MARTÍN-CERDEÑO, V.J. (2019). Balance del mercado alimentario español. Veinte tendencias del consumo en el hogar y en el sector de la restauración. *Mercasa - Distribución y Consumo*, 5(160), 5-22. Recuperado de

https://www.mercasa.es/media/publicaciones/269/Balance_del_mercado_alimentario_espanol.pdf [Revisado o 23 de setembro de 2020].

MARTÍN-LÓPEZ, M.Á. (Coord.) (2018). *Haciendo realidad el derecho a la alimentación en España*. Sevilla: Ediciones Egregius.

MARTÍNEZ, Z. e CASADO, B. (2013). Acerca de las opresiones, luchas y resistencias: movimientos sociales y procesos emancipadores. *Cuadernos de Trabajo Hegoa*, 60. Recuperado de <https://publicaciones.hegoa.ehu.eus/es/publications/303> [Revisado o 11 de maio de 2021].

MARTÍNEZ-ALIER, J. (2005). *El ecologismo de los pobres. Conflictos ambientales y lenguajes de valoración*. Barcelona: Icaria.

MARTÍNEZ, H. (2017). Territorio-Eucaplipto. En F. Quiroga, A. Olmedo e L. Dopazo, *A través das marxes. Entrelazando feminismos, comúns e ruralidades* (pp. 36-54). Santiago de Compostela: Bartlebooth.

MARTÍNEZ-CASTILLO, R. (2008). Agricultura tradicional campesina: características ecológicas. *Tecnología en Marcha*, 21(3), 3-13. Recuperado de

https://revistas.tec.ac.cr/index.php/tec_marcha/article/view/179 [Revisado o 3 de outubro de 2020].

MARTÍNEZ-TORRES, M.E. e ROSSET, P.M. (2010). La Vía Campesina: the birth and evolution of a transnational social movement.

The Journal of Peasant Studies, 37(1), 149-175.
<https://doi.org/10.1080/03066150903498804>

MASLOW, A. (1991). *Motivación e personalidad*. Madrid: Ediciones Díaz de Santos.

MAULEÓN, J.R. (2011). Nuevos alimentos: la percepción del consumidor. *Revista Española de Nutrición Humana y Dietética*, 15(3), 86-88. [https://doi.org/10.1016/S2173-1292\(11\)70021-7](https://doi.org/10.1016/S2173-1292(11)70021-7)

MAULEÓN, J.R. e RIVERA, M.G. (2009). Consumo alimentario sostenible para la agricultura del siglo XXI. *Ecología política*, (38), 53-61. Recuperado de <https://www.jstor.org/stable/20743518> [Revisado o 29 de marzo de 2021].

MAX-NEEF, M. (1994). *Desarrollo a escala humana: conceptos, aplicaciones y algunas reflexiones*. Barcelona: Icaria.

MAYE, D. e KIRWAN, J. (2010). Alternative food networks. *Sociopedia.isa*. Recuperado de <https://sociopedia.isaportal.org/resources/resource/alternative-food-networks/> [Revisado o 19 de agosto de 2020].

MCMICHAEL, P. (2009). A food regime genealogy. *The Journal of Peasant Studies*, 36(1), 139-169. <https://doi.org/10.1080/03066150902820354>

MCMICHAEL, P. (2011). Food system sustainability: Questions of environmental governance in the new world (dis)order. *Global Environmental Change*, 21(3), 804-812. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2011.03.016>

MCMICHAEL, P. (2016). *Regímenes alimentarios y cuestiones agrarias*. Barcelona: Icaria.

MEADOWS, D.H., MEADOWS, D.L., RANDERS, J. e BEHRENS, W.W. (1972). *Limits to growth. A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind*. Nova York, Estados Unidos: Potomac Associates. Recuperado de

http://collections.dartmouth.edu/teitexts/meadows/diplomatic/meadows_ltg-diplomatic.html [Revisado o 28 de decembro de 2020].

MEADOWS, D.H., MEADOWS, D.L. e RANDERS, J. (1992). *Beyond the Limits: Global Collapse or a Sustainable Future*. Londres, Reino Unido: Earthscan Publications.

MEDEK, D.E., SCHWARTZ, J. e MYERS, S.S. (2017). Estimated Effects of Future Atmospheric CO₂ Concentrations on Protein Intake and the Risk of Protein Deficiency by Country and Region. *Environmental Health Perspectives*, 125(8), 087002. <https://doi.org/10.1289/EHP41>

MEDINA, F.X. e AGUILAR, A. (2019). Sustainable Diets: Social and Cultural Perspectives. En B. Burlingame e S. Dernini (eds.), *Sustainable Diets: Linking Nutrition and Food Systems* (pp. 131-136). Wallingford, Reino Unido; Boston, Estados Unidos: CAB International.

MEDINA-MARTÍN, F. (2015). *Impactos, vulnerabilidad y adaptación al cambio climático en el sector agrario: Aproximación al conocimiento y prácticas de gestión en España*. Madrid: Oficina Española de Cambio Climático e Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente. Recuperado de https://www.miteco.gob.es/es/cambio-climatico/temas/impactos-vulnerabilidad-y-adaptacion/impactos_vulnerabilidad_adaptacion_cambio_climatico_sector_agrario_tcm30-178448.pdf [Revisado o 8 de marzo de 2021].

MEEK, D. e TARLAU, R. (2016). Critical food systems education (CFSE): educating for food sovereignty. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 40(3), 237-260. <https://doi.org/10.1080/21683565.2015.1130764>

MELERO, N. (2012). El paradigma crítico y los aportes de la Investigación Acción Participativa en la transformación de la realidad social: un análisis desde las ciencias sociales. *Cuestiones pedagógicas*, 21, 339-355.

MEIRA, P.Á. (1991). De lo eco-biológico a lo eco-cultural: bases para un nuevo paradigma en la educación ambiental. En J.A. Caride (Coord.), *Educación ambiental. Realidades y perspectivas* (pp. 87-126). Santiago de Compostela: Tórculo.

MEIRA, P.Á. (Dir.) (2013). *La respuesta de la sociedad española ante el cambio climático. 2013*. Madrid: Fundación Mapfre. Recuperado de <http://resclima.info/node/62> [Revisado o 31 de marzo de 2021].

MEIRA, P.Á. (2015). De los Objetivos de Desarrollo del Milenio a los Objetivos para el Desarrollo Sostenible: el rol socialmente controvertido de la educación ambiental. *Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa*, 61, 58-73.

MEIRA, P.Á. (Dir.) (2021). *La sociedad española ante el cambio climático. Percepción y comportamientos de la población*. Madrid: Ideara Investigación.

MEIRA, P.Á. E TORALES, M. (2020). Educación para una Cultura de la Sostenibilidad: eco-ciudadanía, políticas públicas y participación social. *Pedagogía social: revista interuniversitaria*, 36, 13-17. https://doi.org/10.7179/PSRI_2020.36.00

MÉNDEZ, V.E., BACON, C.M. e COHEN, R. (2013). Agroecology as a Transdisciplinary, Participatory, and Action-Oriented Approach. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 37(1), 3-18. <https://doi.org/10.1080/10440046.2012.736926>

MÉNDEZ, V.E., CASWELL, M., GLIESSMAN, S. e COHEN, R. (2017). Integrating Agroecology and Participatory Action Research (PAR): Lessons from Central America. *Sustainability*, 9(5), 705. <https://doi.org/10.3390/su9050705>

MERÇON, J., ESCALONA, M.Á., NORIEGA, M.I., FIGUEROA, I.I., ATENCO, A. e GONZÁLEZ-MÉNDEZ, E.D. (2012). Cultivando la educación agroecológica: el huerto colectivo urbano como espacio educativo. *Revista mexicana de investigación educativa*, 17(55), 1201-

1224. Recuperado de <http://ref.scielo.org/ctdhkp> [Revisado o 10 de maio de 2021].

MESH (2015). Diet, Paleolithic [Entrada en tesouro]. Recuperado de <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/mesh/?term=Paleolithic+diet&report=Full> [Revisado o 7 de outubro de 2020].

MEYBECK, A. e GITZ, V. (2017). Sustainable diets within sustainable food systems. *Proceedings of the Nutrition Society*, 76(1), 1-11.

MEYBECK, A. e GITZ, V. (2019). Highlighting Interlinkages Between Sustainable Diets and Sustainable Food Systems. En B. Burlingame e S. Dernini (Eds.), *Sustainable Diets: Linking Nutrition and Food Systems* (pp. 113-120). Wallingford, Reino Unido; Boston, Estados Unidos: CAB International.

MIES, M. e V. SHIVA (1998). *La praxis del ecofeminismo. Biotecnología, consumo y reproducción*. Barcelona: Icaria.

MICHELINI, J.J., MÉNDEZ, R. e ABAD, L.D. (2017). Movilización social y alternativas alimentarias en áreas urbanas: los grupos de consumo agroecológico en Madrid. *Ciudad y Territorio Estudios Territoriales (CyTET)*, 49(194), 679-698. Recuperado de <https://recyt.fecyt.es/index.php/CyTET/article/view/76589> [Revisado o 1 de maio de 2021].

MIGLIORINI, P. e WEZEL, A. (2017). Converging and diverging principles and practices of organic agriculture regulations and agroecology. A review. *Agronomy for Sustainable Development*, 37(63). <https://doi.org/10.1007/s13593-017-0472-4>

MILES, A., DELONGE, M.S. e CARLISLE, L. (2017). Triggering a positive research and policy feedback cycle to support a transition to agroecology and sustainable food systems. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 41(7), 855-879. <https://doi.org/10.1080/21683565.2017.1331179>

MIRÓN, I.J. (2017). Cambio climático y riesgos alimentarios. *Revista de Salud Ambiental*, 17(1), 47-56. Recuperado de <https://www.ojs.diffundit.com/index.php/rsa/article/view/835> [Revisado o 4 de marzo de 2021].

MONTAGUT, X. e GASCÓN, J. (2014). *Alimentos desperdiciados. Un análisis del derroche alimentario desde la soberanía alimentaria*. Barcelona: Icaria.

MONTAGUT, X. E VIVAS, E. (Coords.) (2007). *Supermercados, no gracias. Grandes cadenas de distribución: impactos y alternativas*. Barcelona: Icaria.

MORAGUES-FAUS, A. (2018). A critical perspective on the transformative capacity of food justice. *Local Environment*, 23(11), 1094-1097. <https://doi.org/10.1080/13549839.2018.1532400>

MORENO, J. e ALMIRON, N. (2021). Representación en la prensa española del papel de la agricultura animal en la crisis climática. *Estudios Sobre El Mensaje Periodístico*, 27(1), 349-364. <https://doi.org/10.5209/esmp.73745>

MORILLAS, J.A. (2020). Nuevos comunes para la transformación eco-social: el Ecomercado de Granada como estudio de caso. *REVESCO. Revista de Estudios Cooperativos*, 135, e69179. <https://doi.org/10.5209/reve.69179>

MORO, M. (2009). *Agricultura campesina y capitalismo*. Bilbao: Gatazka Gunea.

MOSQUERA, M.R. (2019). Os sistemas agroforestais: unha ferramenta sustentable do uso do territorio. En Proxecto Batefogo (coord.), *Árbores que non arden. As mulleres na prevención de incendios forestais* (pp. 95-104). Vigo: Catro Ventos.

MOTTET, A., BICKSLER, A., LUCANTONI, D., DE ROSA, F., SCHERF, B., SCOPEL, E., ... e TITTONELL, P. (2020). Assessing Transitions to Sustainable Agricultural and Food Systems: A Tool for Agroecology Performance Evaluation (TAPE). *Frontiers in*

Sustainable Food Systems, 4, 579154.
<https://doi.org/10.3389/fsufs.2020.579154>

MOZOROV, E. (2015). *La locura del solucionismo tecnológico*. Madrid: Katz-Clave Intelectual.

NAOUFAL, N., ANZOU, E. e SAUVÉ, L. (Dir.) (2011). *Éducation relative à la santé environnementale: Fondements et pratiques liés à la problématique de l'alimentation en contexte d'éducation populaire et communautaire*. Montreal, Canadá: Les Publications ERE-UQAM.

NAREDO, J.M. (2004). Sobre el origen, el uso y el contenido del término sostenible. *Cuadernos de Investigación Urbanística*, 41, 7-18. Recuperado de <http://polired.upm.es/index.php/ciur/article/view/1032/1051> [Revisado o 18 de marzo de 2021].

NAREDO, J.M. (2013). Ideología político-económica dominante y claves para un nuevo paradigma. *Revista de Economía Crítica*, 16, 108-143. Recuperado de http://revistaeconomiacritica.org/sites/default/files/revistas/n16/03_Jos eManuelNaredo.pdf [Revisado o 25 de marzo de 2021].

NELSON, J. e STOCK, P. (2018). Repeasantisation in The United States. *Sociologia Ruralis*, 58: 83-103. <https://doi.org/10.1111/soru.12132>

NICHOLLS C.I., ALTIERI M.A. e VAZQUEZ L. (2016). Agroecology: Principles for the Conversion and Redesign of Farming Systems. *Journal of Ecosystem & Ecography*, S5(010). <https://doi.org/10.4172/2157-7625.S5-010>

NICHOLLS, C.I. e ALTIERI, M.A. (2018). Pathways for the amplification of agroecology. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 42(10), 1170-1193. <https://doi.org/10.1080/21683565.2018.1499578>

NICOL, P. (2020). Pathways to Scaling Agroecology in the City Region: Scaling out, Scaling up and Scaling deep through Community-

Led Trade. *Sustainability*, 12(19), 7842.
<http://dx.doi.org/10.3390/su12197842>

NICOT, R., BELLON, S., LOCONTO, A. e OLLIVIER, G. (2018). The European networks of research, education and training stakeholders in agroecology. *Open Agriculture*, 3(1), 537-552.
<https://doi.org/10.1515/opag-2018-0058>

NIEDERLE, P. e SCHUBERT, M.N. (2020). How does veganism contribute to shape sustainable food systems? Practices, meanings and identities of vegan restaurants in Porto Alegre, Brazil. *Journal of Rural Studies*, 78, 304-313. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.06.021>

NIETO SÁINZ, J., SÁNCHEZ, A.B. e LOBATO, J. (2020). Transición justa: la dimensión sociolaboral del cambio climático. *Papeles de Economía Española*, (163), 117-204. Recuperado de <https://www.funcas.es/articulos/transicion-justa-la-dimension-sociolaboral-del-cambio-climatico-transicion-hacia-una-economia-baja-en-carbono-en-espana-2019-n-163/> [Revisado o 25 de marzo de 2021].

NIETZ, R. (2015). *Alambre de púas. Una ecología de la modernidad*. Madrid: Clave Intelectual.

NORTE, A.I. e ORTIZ, R. (2011). Calidad de la dieta española según el índice de alimentación saludable. *Nutrición Hospitalaria*, 26(2), 330-336.

NOVAS, M. e PALEO, S. (2019). Monte, casas e lume. Unha aproximación desde a crítica ecofeminista á ordenación do territorio de Galicia. En Proxecto Batefogo (coord.), *Árbores que non arden. As mulleres na prevención de incendios forestais* (pp. 79-93). Vigo: Catro Ventos.

OCDE (2011). *Hacia el crecimiento verde. Un resumen para los diseñadores de políticas*. París, Francia: OCDE. Recuperado de <https://www.oecd.org/greengrowth/49709364.pdf> [Revisado o 22 de marzo de 2021].

ODA-E e ODA-ALC (2018). *El derecho a la alimentación en España: desafíos y propuestas. Aportación del ODA-E y ODA-ALC a las Cortes Generales*. Madrid: ODA-E e ODA-ALC. Recuperado de https://derechoalimentacion.org/sites/default/files/pdf-materiales/Derecho_alimentacion_desafios_propuestas_COMPLETO.pdf [Revisado o 16 de xuño de 2020].

OLIVEIRA, R., VARELA, P., TIBÉRIO, M.L., CRISTÓVÃO, A., PÉREZ-FRA, M. e GARCÍA-ARIAS, A.I. (2020). A dinâmica de comercialização em circuito curto em Lugo_Galiza. *Revista de Ciências Agrárias*, 43(spe1), 26-35. Recuperado de <https://doi.org/10.19084/rca.19029> [Revisado o 9 de maio de 2021].

OMS (2004). *Estrategia Mundial sobre Régimen Alimentario, Actividad Física y Salud*. Xenebra, Suíza: OMS. Recuperado de https://www.who.int/dietphysicalactivity/strategy/eb11344/strategy_sp_anish_web.pdf [Revisado o 9 de outubro do 2020].

OMS (2010). *Conjunto de recomendaciones sobre la promoción de alimentos y bebidas no alcohólicas dirigida a los niños*. Xenebra, Suíza: OMS. Recuperado de https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/44422/9789243500218_spa.pdf [Revisado o 9 de outubro do 2020].

OMS (2013). *Global action plan for the prevention and control of NCDs 2013-2020*. Xenebra, Suíza: OMS. Recuperado de <https://www.who.int/nmh/publications/ncd-action-plan/en/> [Revisado o 9 de outubro do 2020].

OMS (2016). *Informe de la Comisión para acabar con la obesidad infantil*. Xenebra, Suíza: OMS. Recuperado de https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA69/A69_8-sp.pdf [Revisado o 17 de xuño do 2020].

OMS (2018). *13.º Programa General de Trabajo 2019-2023*. Xenebra, Suíza: OMS. Recuperado de <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/328843/WHO-PRP-18.1-spa.pdf> [Revisado o 9 de outubro do 2020].

ONU (1948). *Declaración Universal dos Dereitos das Persoas*. París, Francia: ONU.

ONU (1966). *Pacto Internacional de Derechos Económicos, Sociales y Culturales*. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://www.ohchr.org/SP/ProfessionalInterest/Pages/CESCR.aspx> [Revisado o 6 de marzo de 2020].

ONU (1974). *Declaración Universal sobre la Erradicación del Hambre y la Malnutrición* [Recurso en línea]. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://www.ohchr.org/SP/ProfessionalInterest/Pages/EradicationOfHungerAndMalnutrition.aspx> [Revisado o 4 de marzo de 2020].

ONU (1979). *Convención sobre la eliminación de todas las formas de discriminación contra la mujer*. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://www.ohchr.org/SP/ProfessionalInterest/Pages/CEDAW.aspx> [Revisado o 6 de marzo de 2020].

ONU (1989). *Convención sobre los Derechos del Niño*. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://www.ohchr.org/SP/ProfessionalInterest/Pages/CRC.aspx> [Revisado o 6 de marzo de 2020].

ONU (1992a). *Convenio sobre la Diversidad Biológica*. Río de Janeiro, Brasil: ONU. Recuperado de <https://www.cbd.int/convention/text/> [Revisado o 15 de marzo de 2021].

ONU (1992b). *Declaración sobre Medio Ambiente e Desenvolvimento*. Río de Janeiro, Brasil: ONU. Recuperado de <https://www.un.org/spanish/esa/sustdev/agenda21/riodeclaration.htm> [Revisado o 19 de marzo de 2021].

ONU (1992c). *Programa 21*. Río de Janeiro, Brasil: ONU. Recuperado de <https://www.un.org/spanish/esa/sustdev/agenda21/agenda21sptoc.htm> [Revisado o 19 de marzo de 2021].

ONU (2000). *Declaración do Milenio*. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://www.un.org/spanish/milenio/ares552.pdf> [Revisado o 8 de abril de 2020].

ONU (2007). *Declaración de las Naciones Unidas sobre los derechos de los pueblos indígenas*. Nova York, Estados Unidos. Recuperado de <https://www.un.org/development/desa/indigenous-peoples-es/declaracion-sobre-los-derechos-de-los-pueblos-indigenas.html> [Revisado o 15 de marzo de 2021].

ONU (2008). *Convención sobre los Derechos de las Personas con Discapacidad*. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://www.un.org/esa/socdev/enable/documents/tccconvs.pdf> [Revisado o 8 de abril de 2020].

ONU (2012). *El futuro que queremos*. Río de Janeiro, Brasil: ONU. Recuperado de https://rio20.un.org/sites/rio20.un.org/files/a-conf.216-l-1_spanish.pdf.pdf. [Revisado o 9 de abril de 2020].

ONU (2013). *Declaración sobre los derechos de los campesinos y de otras personas que trabajan en las zonas rurales*. Proxecto de Declaración presentado polo Comité Asesor do Consello de DDHH [A/HRC/WG.15/1/2]. Xenebra, Suíza: ACNUDH. Recuperado de https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGPleasant/A-HRC-WG-15-1-2_sp.pdf [Revisado o 26 de agosto de 2020].

ONU (2015a). *Objetivos de Desarrollo del Milenio. Informe de 2015*. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://www.undp.org/content/undp/es/home/librarypage/mdg/the-millennium-development-goals-report-2015/> [Revisado o 8 de abril de 2020].

ONU (2015b). *Transformar nuestro mundo: la Agenda 2030 para el Desarrollo Sostenible*. Resolución aprobada pola Asemblea Xeral o 25 de setembro de 2015 [A/RES/70/1]. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://undocs.org/es/A/RES/70/1> [Revisado o 15 de abril de 2020].

ONU (2016a). *El derecho a la alimentación*. Resolución aprobada pola Asemblea Xeral o 19 de decembro de 2016 [A/RES/71/191]. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://undocs.org/es/A/RES/71/191> [Revisado o 10 de agosto de 2020].

ONU (2016b). *Desarrollo agrícola, seguridad alimentaria y nutrición*. Resolución aprobada por la Asamblea General el 21 de diciembre de 2016 [A/RES/71/245]. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://undocs.org/es/A/RES/71/245> [Revisado o 8 de abril de 2021].

ONU (2018). *Declaración de las Naciones Unidas sobre los Derechos de los Campesinos y de Otras Personas que Trabajan en las Zonas Rurales*. Resolución aprobada pola Asemblea Xeral o 17 de diciembre de 2018 [A/RES/73/165]. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://undocs.org/es/A/RES/73/165> [Revisado o 26 de agosto de 2020].

ONU (2019). *World Urbanization Prospects: The 2018 Revision* (ST/ESA/SER.A/420). Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://population.un.org/wup/> [Revisado o 24 de setembro de 2020].

OLMEDO-REQUENA, R., GONZÁLEZ-DONQUILES, C., DÁVILA-BATISTA, V., ROMAGUERA, D., CASTELLÓ, A., MOLINA, A.J., ... e MARTÍN, V. (2019). Agreement among Mediterranean Diet Pattern Adherence Indexes: MCC-Spain Study. *Nutrients*, 11(3), 488-500. <https://doi.org/10.3390/nu11030488>

ORELLANA, I., SAUVÉ, L., MARLEAU, M.E. e LABRAÑA, R. (2008). La recherche critique en education relative à l'environnement au sien du mouvement de résistance sociale face au projet minier Pascua Lama. *Éducation relative à l'environnement*, 7, 23-47.

ORSTROM, E. (2000). *El gobierno de los bienes comunes. La evolución de las instituciones de acción colectiva*. México D.F., México: Universidad Nacional Autónoma de México e Fondo de Cultura Económica.

OTERO, G. (2013). El régimen alimentario neoliberal y su crisis: estado, agroempresas multinacionales y biotecnología. *Antípoda. Revista de Antropología y Arqueología*, 17, 49-78. <https://doi.org/10.7440/antipoda17.2013.04>

OTERO, I., FARRELL, K.N., PUEYO, S., KALLIS, G., KEHOE, L., HABERL, H., ... e PE'ER, G. (2020). Biodiversity policy beyond economic growth. *Conservation Letters*, 13, e12713. <https://doi.org/10.1111/conl.12713>

OTEROS-ROZAS, E., RAVERA, F. e GARCÍA-LLORENTE, M. (2019). How Does Agroecology Contribute to the Transitions towards Social-Ecological Sustainability? *Sustainability*, 11(16), 4372. <http://dx.doi.org/10.3390/su11164372>

OXFAM (2013). *Behind the Brands methodology summary* [informe]. Oxfam. Recuperado de <https://www.behindthebrands.org/images/media/Download-files/BehindTheBrandsMethodologySummary-26Feb13-EN.pdf> [Revisado o 11 de decembro de 2020].

OXFAM (2015). *La desigualdad extrema de las emisiones de carbono* [Nota informativa]. Recuperado de https://www-cdn.oxfam.org/s3fs-public/file_attachments/mb-extreme-carbon-inequality-021215-es.pdf [Revisado o 20 de febreiro de 2021].

OXFAM (2020). *Combatir la desigualdad de las emisiones de carbono* [Nota informativa]. Recuperado de <https://oxfamlibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/621052/mb-confronting-carbon-inequality-210920-es.pdf> [Revisado o 20 de febreiro de 2021].

OXFAM-INTERMÓN (2019). *Dieta climatarian: come sin contribuir al cambio climático*. Barcelona: Oxfam-Intermón. Recuperado de <https://recursos.oxfamintermon.org/guia-gratuita-dietaclimatarian> [Revisado o 7 de outubro de 2020].

PACHÓN, J.P., MEDINA-MORENO, M. e PACHÓN-ARIZA, F.A. (2018). El hambre: abordaje desde la seguridad alimentaria hasta

el derecho a la alimentación. *Gestión y Ambiente*, 21(2), 291-304.
<https://doi.org/10.15446/ga.v21n2.75815>

PADDOCK, J. (2016). Positioning Food Cultures: ‘Alternative’ Food as Distinctive Consumer Practice. *Sociology*, 50(6), 1039–1055.
<https://doi.org/10.1177/0038038515585474>

PAILLARD, S., TREYER, S. e DORIN, B. (Eds.) (2014). *Agrimonde – Scenarios and Challenges for Feeding the World in 2050*. Versailles, Francia; Dordrecht, Países Baixos: Éditions Quæ e Springer.
<https://doi.org/10.1007/978-94-017-8745-1>

PAN, Y., BIRDSEY, R.A., FANG, J., HOUGHTON, R., KAUPPI, P.E., KURZ, W.A., ... e HAYES, D. (2011). A Large and Persistent Carbon Sink in the World’s Forests. *Science*, 333(6045), 988-993.
<https://doi.org/10.1126/science.1201609>

PARDELLAS, M., IGLESIAS, L. e MEIRA, P.Á. (2017). Resilient Communities to Climate change. Environmental Education and Movement in Transition Connection. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 237, 925-930.
<https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2017.02.130>

PARDO DE SANTAYANA, M., MORALES, R., ACEITUNO-MATA, L. e MOLINA, M. (eds.) (2014). *Inventario español de los conocimientos tradicionales relativos a la biodiversidad*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente.

PARLAMENTO EUROPEO (2012). *Cómo evitar el desperdicio de alimentos. Resolución del Parlamento Europeo, de 19 de enero de 2012, sobre cómo evitar el desperdicio de alimentos: estrategias para mejorar la eficiencia de la cadena alimentaria en la UE (2011/2175(INI))*. Bruxelas, Bélxica: Parlamento Europeo. Recuperado de <https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P7-TA-2012-0014+0+DOC+PDF+V0//ES>
[Revisado o 11 de xuño de 2020].

PARLAMENTO EUROPEO (2018). *Reglamento (UE) 2018/848 del Parlamento Europeo y del Consejo, de 30 de mayo de 2018, sobre*

producción ecológica y etiquetado de los productos ecológicos y por el que se deroga el Reglamento (CE) n.º 834/2007 del Consejo [PE/62/2017/REV/1]. Bruselas, Bélgica: Parlamento Europeo. Recuperado de <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2018/848/oj> [Revisado o 23 de marzo de 2021].

PARMENTIER, S. (2014). *Scaling-up agroecological approaches: what, why and how?* Bruselas, Bélgica: Oxfam-Solidarité. Recuperado de http://www.fao.org/fileadmin/templates/agphome/scpi/Agroecology/Agroecology_Scaling-up_agroecology_what_why_and_how_-_OxfamSol-FINAL.pdf [Revisado o 22 de abril de 2021].

PATEL, R. (2007). *Stuffed and Starved. The Hidden Battle for the World Food System.* Nova York, Estados Unidos: Melville House Publishing.

PATEL, R. (2009). Food sovereignty. *The Journal of Peasant Studies*, 36(3), 663–706. <https://doi.org/10.1080/03066150903143079>

PATEL, R. (2012a). Food Sovereignty: Power, Gender, and the Right to Food. *PLoS Medicine*, 9(6), e1001223. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1001223>

PATEL, R. (2012b). The Long Green Revolution. *The Journal of Peasant Studies*, 40(1), 1-63. <https://doi.org/10.1080/03066150.2012.719224>

PATEL, R., BALAKRISHNAN, R. e NARAYAN, U. (2007). Transgressing rights: La Via Campesina's call for food sovereignty / Exploring collaborations: Heterodox economics and an economic social rights framework / Workers in the informal sector: Special challenges for economic human rights. *Feminist Economics*, 13(1), 87-116. <https://dx.doi.org/10.1080/13545700601086838>

PEDROSA, I., SUÁREZ-ÁLVAREZ, J. e GARCÍA-CUETO, E. (2014). Evidencias sobre la validez de contenido: avances teóricos y métodos para su estimación. *Acción Psicológica*, 10(2), 3-20.

PEIRÓN, M. (2009). ¿Por qué es importante la agrobiodiversidad?. *Opción*, 30, 4-5. Recuperado de <https://opcions.org/es/revista-es/30-consum-conscient-sucre/> (Revisado o 9 de novembro de 2020).

PEREDO, S. e BARRERA, C. (2019). Democratizando el consumo ecológico: elementos para la acción y aprendizaje colectivo en procesos de investigación acción participativa. *Agroecología*, 13(1), 57-69. Recuperado de <https://revistas.um.es/agroecologia/article/view/385671> [Revisado o 21 de abril de 2021].

PEREIRA, D. (1999). Os montes veciñais en man común e o agrarismo de anteguerra. En D. Pereira, A. Magariños, X.X. Molina e F. Estévez, *O monte comunal na Galicia contemporánea: Unha historia de resistencia* (pp. 59-74). A Estrada: Edicións Fouce.

PÉREZ, A. (2021). *Pactos verdes en tiempos de pandemias. El futuro se disputa ahora*. Madrid e Barcelona: Libros en Acción, Observatori del Deute en la Globalització e Icaria.

PÉREZ, F. e HERNÁNDEZ, K. (2020). *El glifosato, una plaga para la salud de nuestros ríos, el medio ambiente y las personas* [Informe]. Ecologistas en Acción. Recuperado de <https://www.ecologistasenaccion.org/147601/> [Revisado o 13 de marzo de 2021].

PÉREZ-NEIRA, D. e VÁZQUEZ-MERÉNS, D. (2009). Alternativas ao sistema agroalimentario (capitalista) dende a produción-consumo: experiencias en Andalucía. En X. Simón, e D. Copena (Coord.), *Construíndo un rural agroecolóxico* (pp. 283-316). Vigo: Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo.

PÉREZ-RODRIGO, C. e ARANCETA-BARTRINA, J. (2019). National Diet Recommendations. En P. Ferranti, E.M. Berry e J.R. Anderson (Eds.), *Encyclopedia of Food Security and Sustainability*, Volume 2 (pp. 275–282). Amsterdam, Países Baixos; Cambridge, Estados Unidos: Elsevier.

PETTENATI, G., TOLDO, A. e FERRANDO, T. (2018). Food system as commons. En J.L. Vivero-Pol, T. Ferrando, O. De Schutter e U. Mattei, *Routledge handbook of food as a commons* (pp. 42-56). Abingdon, Reino Unido, e Nova York, Estados Unidos: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315161495>

PHILLIPS, H.R.P., GUERRA, C.A., BARTZ, M.L.C., BRIONES, M.J.I., BROWN, G., CROWTHER, T.H., ... e EISENHAUER, N. (2020). Global distribution of earthworm diversity. *Science*, 366(6464), 480-485. <https://doi.org/10.1126/science.aax4851>

PICADO, W. (2014). Los significados de la revolución. Semántica, temporalidad y narrativa de la Revolución Verde. *Historia Ambiental Latinoamericana y Caribeña (HALAC) Revista De La Solcha*, 3(2), 490-521.

PILLADO-ALBARRÁN, K.V., RAMÍREZ-HERNÁNDEZ, J.J. e AVITIA-RODRÍGUEZ, J.A. (2020). Acceso a la alimentación: un contraste de visiones. *Revista CoPaLa*, 9, 101-124. <http://hdl.handle.net/20.500.11799/105989>

PIMBERT, M. (2015). Agroecology as an Alternative Vision to Conventional Development and Climate-smart Agriculture. *Development*, 58, 286–298. <https://doi.org/10.1057/s41301-016-0013-5>

PIMBERT, M. (2017). Democratizing knowledge and ways of knowing for food sovereignty, agroecology, and biocultural diversity. En M. Pimbert (Ed.), *Food Sovereignty, Agroecology and Biocultural Diversity. Constructing and contesting knowledge* (pp. 259-321). Abingdon, Reino Unido, e Nova York, Estados Unidos: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315666396>

PNUD (1990). *Informe sobre Desarrollo Humano*. Bogotá, Colombia: Tercer Mundo Editores. Recuperado de http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_1990_es_completo_nostats.pdf [Revisado o 16 de marzo de 2021].

PNUD (2019). *Informe sobre Desarrollo Humano 2019. Más allá del ingreso, más allá de los promedios, más allá del presente: Desigualdades del desarrollo humano en el siglo XXI*. Nova York, Estados Unidos: PNUD. Recuperado de http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr_2019_overview_-_spanish.pdf [Revisado o 16 de marzo de 2021].

PNUMA (1981). *En defensa de la Tierra. Los documentos básicos sobre el medio ambiente*. Nairobi, Kenia: PNUMA. Recuperado de <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/29847/EDT.pdf> [Revisado o 5 de xaneiro de 2021].

PNUMA (2011a). *Hacia una economía verde: Guía para el desarrollo sostenible y la erradicación de la pobreza - Síntesis para los encargados de la formulación de políticas*. Nairobi, Kenia: PNUMA. Recuperado de <https://www.unep.org/es/node/18210> [Revisado o 22 de marzo de 2021].

PNUMA (2011b). *Decoupling Natural Resource Use and Environmental Impacts from Economic Growth, A Report of the Working Group on Decoupling to the International Resource Panel*. Nairobi, Kenia: PNUMA. Recuperado de <https://wedocs.unep.org/handle/20.500.11822/9816> [Revisado o 22 de marzo de 2021].

PNUMA (2019a). *Informe sobre la disparidad en las emisiones de 2019. Resumen*. Nairobi, Kenia: PNUMA. Recuperado de https://www.unenvironment.org/interactive/emissions-gap-report/2019/report_es.php [Revisado o 31 de xaneiro de 2020].

PNUMA (2019b). *Perspectivas del Medio Ambiente Mundial, GEO 6: Planeta sano, personas sanas*. Nairobi, Kenia: PNUMA. Recuperado de <https://www.unenvironment.org/global-environment-outlook> [Revisado o 21 de xaneiro de 2021].

PNUMA (2021). *Informe sobre la Brecha de Adaptación de 2020: Resumen ejecutivo*. Nairobi, Kenia: PNUMA. Reuperado de <https://www.unep.org/es/resources/informe-sobre-la-brecha-de-adaptacion-2020> [Revisado o 5 de marzo de 2021].

POMAR, A., DURAN, N., GAMBOA, G., BINIMELIS, R. e TENDERO, G. (2018). *Arran de Terra II. Indicadors de Sobirania Alimentària a Catalunya*. Barcelona: Arran de Terra e Entrepobles. Recuperado de <http://indicadors.arrandeterra.org/informe/> [Revisado o 1 de maio de 2021].

POMAR-LEÓN, A., LÓPEZ-GARCÍA, D., CALVET-MIR, L., ESPLUGA-TRENC, J., DI MASSO-TARDITTI, M. e TENDERO-ACIN, G. (2016). Dinamización Local Agroecológica: la participación como estrategia para la sostenibilidad de las comunidades agrarias. *Boletín Carpeta Informativa del CENEAM*, (xaneiro de 2016), 5-9. Recuperado de https://www.miteco.gob.es/es/ceneam/carpeta-informativa-del-ceneam/numeros-anteriores/carpeta-enero-2016_tcm30-164463.pdf [Revisado o 25 de abril de 2021].

PONCE, A.L. (2018). El Estudio de Caso Múltiple. Una estrategia de Investigación en el ámbito de la Administración. *Revista Publicando*, 5(15(2)), 21-34. Recuperado de <https://revistapublicando.org/revista/index.php/crv/article/view/1359> [Revisado o 12 de maio de 2021].

POORE, J. e NEMECEK, T. (2018). Reducing food's environmental impacts through producers and consumers. *Science*, 360(6392), 987-992. <https://doi.org/10.1126/science.aag0216>

PORRO, A. (2009). ¿Necesitamos replantear las necesidades?. *Opcións*, 30, 6-9.

PORRO, A. (Dir.) (2012). *Cambio Global España 2020/50. Consumo y estilos de vida*. Madrid: CCEIM, CRIC-Opcións e Fundación Caja Madrid.

PORTUGAL, S., CORRÊA, F., ADNRADE, M.H., ROSÁRIO, N. e SORRENTINO, M. (2017). Educação ambiental e agroecologia: um diálogo necessário. En M. Sorrenino, M.H. Andrade, S. Portugal, F. Corrêa e R. Falcão (org.), *Educação, Agroecologia e Bem Viver: transição ambientalista para sociedades sustentáveis* (pp. 193-205). Piracicaba, Brasil: MH-Ambiente Natural.

PRATESI, I., GALAVERNI, M., ANTONELLI, M., ASUNCIÓN, M., RIVERA, L. e SUÁREZ, L. (2020). *Pérdida de naturaleza y pandemias. Un planeta sano por la salud de la humanidad*. Madrid: WWF España. Recuperado de <https://www.wwf.es/?54120/Perdida-de-naturaleza-y-pandemias-Un-planeta-sano-por-la-salud-de-la-humanidad> [Revisado o 14 de marzo de 2021].

PRATS, F., HERRERO, Y. e TORREGO, A. (Coords.) (2016). *La Gran Encrucijada. Sobre la crisis ecosocial y el cambio de ciclo histórico*. Madrid: Libros en Acción.

POUX, X. e AUBERT, P.-M. (2018). Une Europe agroécologique en 2050 : une agriculture multifonctionnelle pour une alimentation saine. Enseignements d'une modélisation du système alimentaire européen. *Study*, 9. Recuperado de <https://www.iddri.org/fr/publications-et-evenements/etude/une-europe-agroecologique-en-2050-une-agriculture> [Revisado o 5 de abril de 2021].

PROULX, D. e SAUVÉ, L. (Dir.) (2007). *Porcherries! La porciculture intempestive au Québec*. Montreal, Canadá: Écosociété.

PUIGDUETA, I. (2016). Crisis medioambientales globales: barreras psicológicas, posmodernismo y ciencia. *Relaciones Internacionales*, 33, 181-188. Recuperado de <https://revistas.uam.es/relacionesinternacionales/article/view/6733> [Revisado o 22 de xaneiro de 2021].

PUIGDUETA, I., AGUILERA, E., CRUZ, J.L., IGLESIAS, A. e SANZ-COBENA, A. (2021). Urban agriculture may change food consumption towards low carbon diets. *Global Food Security*, 28, 100507. <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2021.100507>

PULEO, A. (2011). *Ecofeminismo para otro mundo posible*. Madrid: Cátedra.

PULEO, A. (2017). ¿Qué es el ecofeminismo?. *Quaderns de la Mediterrània*, 25, 210-214. Recuperado de <https://www.iemed.org/publicacions-es/historic-de->

[publicacions/quaderns-de-la-mediterrania/sumaris-es/quaderns-de-la-mediterrania-25?set_language=es](#) [Revisado o 23 de marzo de 2021].

PULEO, A., TAPIA, G.A., TORRES, L. e VELASCO, A. (Coords.) (2015). *Hacia una Cultura de la Sostenibilidad. Análisis y propuestas desde la perspectiva de género*. Valladolid: Departamento de Filosofía de la Universidad de Valladolid.

RAMOS, M., GUZMÁN, G.I. e GONZÁLEZ DE MOLINA, M. (2018). Dynamics of organic agriculture in Andalusia: Moving toward conventionalization?, *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 42(3), 328-359. <https://doi.org/10.1080/21683565.2017.1394415>

RANGANATHAN, J., VENNARD, D., WAITE, R., DUMAS, P., LIPINSKI, B. e SEARCHINGER, T. (2016). Shifting Diets for a Sustainable Food Future [Documento de Trabajo]. Washington, Estados Unidos: WRI. Recuperado de <https://www.wri.org/publication/shifting-diets> [Revisado o 29 de marzo de 2021].

RASTOIN, J.-L. (2016). Los sistemas alimentarios territorializados: desafíos y estrategia de desarrollo. *Journal Resolis*, 10, 12-15. Recuperado de <http://hdl.handle.net/10669/77399> [Revisado o 17 de abril de 2021].

RAWORTH, K. (2012). *A safe and just space for humanity: can we live within the doughnut?*. Oxford, Reino Unido: Oxfam International. Recuperado de https://www-cdn.oxfam.org/s3fs-public/file_attachments/dp-a-safe-and-just-space-for-humanity-130212-en_5.pdf [Revisado o 24 de marzo de 2021].

RAWORTH, K. (2017). *Doughnut economics: seven ways to think like a 21st-century economist*. Vermont, Estados Unidos: Chelsea Green Publishing.

REAL INSTITUTO ELCANO (2018). *Barómetro del Real Instituto Elcano (BRIE). Resultados de la 40ª oleada* [Informe]. Recuperado de http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_es/encuesta?W

[CM GLOBAL CONTEXT=/elcano/elcano es/barometro/oleadabrie40](http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_es/barometro/oleadabrie40) [Revisado o 12 de decembro de 2020].

REAL INSTITUTO ELCANO (2020). *Barómetro del Real Instituto Elcano (BRIE). Resultados de la 41ª oleada* [Informe]. Recuperado de [http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano es/encuesta?WCM GLOBAL CONTEXT=/elcano/elcano es/barometro/oleadabrie41](http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_es/encuesta?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano es/barometro/oleadabrie41) [Revisado o 31 de marzo de 2021].

RED MUNDIAL POR EL DERECHO A LA ALIMENTACIÓN (2020). El informe sobre el Estado del Derecho a la Alimentación y a la Nutrición revela una historia alternativa sobre el hambre (22/07/2020). Recuperado de <https://www.righttofoodandnutrition.org/es/el-informe-sobre-el-estado-del-derecho-la-alimentacion-y-la-nutricion-revela-una-historia> [Revisado o 17 de agosto de 2020].

REDACCIÓN AE (2020). Algunas de las inquietudes de la academia respecto a la Estrategia europea “De la granja a la mesa”. *Ae. Revista Agroecológica de Divulgación*, 40, 48-50.

RENZELLA, J., TOWNSEND, N., JEWELL, J., BREDÁ, J., ROBERTS, N., RAYNER, M. e WICKRAMASINGHE, K. (2018). *What national and subnational interventions and policies based on Mediterranean and Nordic diets are recommended or implemented in the WHO European Region, and is there evidence of effectiveness in reducing noncommunicable diseases?*. Copenhagen, Dinamarca: Oficina Regional Europea da OMS. Recuperado de <https://www.euro.who.int/en/publications/abstracts/what-national-and-subnational-interventions-and-policies-based-on-mediterranean-and-nordic-diets-are-recommended-or-implemented-in-the-who-european-region,-and-is-there-evidence-of-effectiveness-in-reducing-noncommunicable-diseases-2018> [Revisado o 19 de outubro de 2020].

REYES, C. (2016). *Informe 2016 del sector de la distribución alimentaria por superficie en España*. Alimarket.

REYES-GARCÍA, V., BENYEI, P. e CALVET-MIR, L. (2018). Traditional agricultural knowledge as a commons. En J.L. Vivero-Pol, T. Ferrando, O. De Schutter e U. Mattei, *Routledge handbook of food as a commons* (pp. 173-184). Abingdon, Reino Unido, e Nova York, Estados Unidos: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315161495>

RICHTER, F. (2017). *Los huertos urbanos y el cultivo de sí. La agricultura urbana en España y el País Vasco como experiencia de ocio emergente y fenómeno social en expansión* [Tese]. Bilbao: Universidad de Deusto.

RIECHMANN, J. (2012a). *Interdependientes y ecodpendientes. Ensayos desde la ética ecológica (y hacia ella)*. Cànoves i Samalús: Editorial Proteus.

RIECHMANN, J. (2012b). *El socialismo puede llegar sólo en bicicleta*. Madrid: La Catarata.

RIECHMANN, J. e CARPINTERO, Ó. (2014). ¿Cómo pensar las transiciones poscapitalistas?. En J. Riechmann, A. Matarán, Ó. Carpintero (coords.), *Los inciertos pasos desde aquí hasta allá: alternativas socioecológicas y transiciones poscapitalistas* (pp. 29-124). Granada: Universidad de Granada.

RIECHMANN, J., CARPINTERO Ó. e MATARÁN, A. (Coords.). *Para evitar la barbarie: Trayectorias de transición ecosocial y de colapso*. Granada: Universidad de Granada.

RIFKIN, J. (2019). *El Green New Deal Global. Por qué la civilización de los combustibles fósiles colapsará en torno a 2028 y el audaz plan económico para salvar la vida en la tierra*. Barcelona: Paidós.

RÍOS, R. (2014). Os circuitos curtos de comércio de alimentos na Galiza atual: na procura de alternativas ao oligopólio da distribuição. *Icede Working Paper Series*, 10. Recuperado de https://www.usc.gal/export9/sites/webinstitucional/gl/investigacion/grupos/icede/descargas/WP_Os_circuitos_curtos_Rios.pdf [Revisado o 9 de maio de 2021].

RIPEES (2015). *Visión global de la economía social solidaria: convergencias y contrastes en los conceptos, definiciones y marcos conceptuales*. Recuperado de http://www.ripess.org/wp-content/uploads/2017/08/RIPESS_Vision-Global_ESP1.pdf [Revisado o 24 de marzo de 2021].

RIPPLE, W.J., WOLF, C., NEWSOME, T.M., GALETTI, M., ALAMGIR, M., CRIST, E., ... e 15.364 científicos asinantes de 184 países (2017). World Scientists' Warning to Humanity: A Second Notice. *BioScience*, 67(12), 1026–1028. <https://doi.org/10.1093/biosci/bix125>

RITCHIE, H. (2020). Environmental impacts of food production [Recurso en liña]. Recuperado de <https://ourworldindata.org/environmental-impacts-of-food> [Revisado o 8 de febreiro de 2021].

RIVAS, M. (2020). *Zona a Defender. A esperanza indócil*. Vigo: Xerais.

RIVERO, M., MORENO, L.A., DALMAU, J., MORENO, J.M., ALIAGA, A., GARCÍA, A., VARELA, G. e ÁVILA, J.M. (2015). *Libro blanco de la nutrición infantil en España*. Zaragoza: Pressas de la Universidad de Zaragoza. Recuperado de https://www.aesan.gob.es/AECOSAN/docs/documentos/nutricion/libro_blanco_nutricion_infantil.pdf [Revisado o 17 de outubro de 2020].

ROBIN, M-M. (2008). *El mundo según Monsanto*. Barcelona: Península.

ROBIN, M-M. (2013). *Las cosechas del futuro. Cómo la agroecología puede alimentar al mundo*. Barcelona: Península.

ROBINSON, M. e SHINE, T. (2018). Achieving a climate justice pathway to 1.5 °C. *Nature Climate Change*, 8, 564–569. <https://doi.org/10.1038/s41558-018-0189-7>

ROBLEDÓ, R. (1996). Política y reforma agraria: de la Restauración a la IIª República (1868/74-1939). En Á. GARCÍA-SANZ e J. SANZ-FERNÁNDEZ (Coords.) (1996). *Reformas y políticas*

agrarias en la historia de España (pp. 247-349). Madrid: MAPA. Recuperado de https://www.mapa.gob.es/ministerio/pags/Biblioteca/fondo/pdf/17080_all.pdf [Revisado o 31 de outubro de 2020].

ROCKSTRÖM, J. e KLUM, M. (2015). *Big World, Small Planet : abundance within planetary boundaries*. New Haven, Estados Unidos; Londres, Reino Unido: Yale University Press.

ROCKSTRÖM, J., STEFFEN, W., NOONE, K., PERSSON, Å, CHAPIN, F., LAMBIN, E., ... e FOLEY, J. (2009a). Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity. *Ecology and Society*, 14(2). Recuperado de <http://www.jstor.org/stable/26268316> [Revisado o 5 de xaneiro de 2021].

ROCKSTRÖM, J., STEFFEN, W., NOONE, K., PERSSON, Å, CHAPIN, F., LAMBIN, E., ... e FOLEY, J. (2009b). *A safe operating space for humanity*. *Nature*, 461, 472–475. <https://doi.org/10.1038/461472a>

RODRIGUEZ, J., PÉREZ, B., NEBOT, C., FALQUE, E. e SIMAL-GANDARA, J. (2020). Food production link to underground waters quality in A Limia river basin. *Agriculture, Ecosystems & Environment*, 297. <https://doi.org/10.1016/j.agee.2020.106969>

ROSE, D., HELLER, M.C. e ROBERTO, C.A. (2019). Position of the Society for Nutrition Education and Behavior: the importance of including environmental sustainability in dietary guidance. *Journal of nutrition education and behavior*, 51(1), 3-15. <https://doi.org/10.1016/j.jneb.2018.07.006>

ROSENZWEIG, C., MBOW, C., BARIONI, L.G., BENTON, T.G., HERRERO, M., KRISHNAPILLAI, M., ... e PORTUGAL-PEREIRA, J. (2020). Climate change responses benefit from a global food system approach. *NatureFood*, 1, 94–97. <https://doi.org/10.1038/s43016-020-0031-z>

ROSSET, P. e ALTIERI, M. (2018). *Agroecología. Ciencia y Política*. Barcelona: Icaria.

ROSSET, P.M., MACHÍN, B., ROQUE, A.M. e ÁVILA, D.R. (2011). The Campesino-to-Campesino agroecology movement of ANAP in Cuba: social process methodology in the construction of sustainable peasant agriculture and food sovereignty. *The Journal of peasant studies*, 38(1), 161-191. <https://doi.org/10.1080/03066150.2010.538584>

ROSSET, P.M. e MARTÍNEZ-TORRES, M.E. (2012). Rural social movements and agroecology: context, theory, and process. *Ecology and Society*, 17(3): 17. <http://dx.doi.org/10.5751/ES-05000-170317>

RSA (2019). *Our future in the land*. Londres: RSA. Recuperado de <https://www.thersa.org/reports/future-land>

RULLI, J. (2009). *Pueblos fumigados. Los efectos de los plaguicidas en las regiones sojeras*. Bos Aires, Arxentina: Editorial del Nuevo Extremo.

RUSSI, D., KUCHARZ, T. e BARCENA, I. (2006). Deuda ecológica: un concepto integral en la lucha contra la globalización capitalista. En J. Encina e I. Barcena, *Democracia Ecológica. Formas y experiencias de participación en la crisis ambiental*, p. 159-183. Palomares del Río: UNILCO.

SABATÉ, J. e JEHI, T. (2018). The Sustainability of Vegetarian Diets. En W. Craig (Ed.), *Vegetarian Nutrition and Wellness* (pp. 25-41). Boca Ratón, Estados Unidos: Taylor & Francis Group.

SACHS, W. (Ed.) (1996). *Diccionario del Desarrollo. Una guía del conocimiento como poder*. Lima, Perú: PRATEC.

SÁNCHEZ, M. (2020). *Almáciga. Un vivero de palabras de nuestro medio rural*. Barcelona: Planeta.

SÁNCHEZ-GARCÍA, A. (2016). *Mi dieta cojea*. ePub: Titivillus.

SÁNCHEZ-TABOADA, S. (2018). *Allariz agroecológico. Del abandono del rural a las alternativas de futuro. Una experiencia de dinamización local agroecológica* [Trabajo Final de Posgrado]. Inédito: Universitat Oberta de Catalunya.

SÁNDEZ, F. (2016). *La Argentina fumigada. Agroquímicos, enfermedad y alimentos en un país envenenado*. Bos Aires, Argentina: Planeta.

SANDSTRÖM, V., VALIN, H., KRISZTIN, T., HAVLÍK, P., HERRERO, M. e KASTNER, T. (2018). The role of trade in the greenhouse gas footprints of EU diets. *Global Food Security*, 19, 48-55, <https://doi.org/10.1016/j.gfs.2018.08.007>

SANTIAGO-MUIÑO, E. (2014). Muiño, E. S. (2014). Obstáculos para la transición socio-ecológica: el caso de Cuba en el «período especial». *Revista de Economía Crítica*, 17, 118-135. Recuperado de <http://revistaeconomiacritica.org/node/705> [Revisado o 23 de abril de 2021].

SANTIAGO-MUIÑO, E. (2015). El periodo especial cubano: ¿ajuste estructural o experiencia pionera de sostenibilidad?. En P. Folguera, J.C. Pereira Castañares, C. García, J. Izquierdo, R. Pallol, R. Sánchez, C. Sanz, P. Toboso (coords.), *Pensar con la historia desde el siglo XXI: actas del XII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea* (pp. 6267-6288). Madrid: UAM Ediciones. <http://dx.doi.org/10.15366/pensarhisXXI2015>

SANZ, M.J. e GALÁN, E. (eds.) (2021). *Impactos y riesgos derivados del cambio climático en España*. Madrid: Oficina Española de Cambio Climático; Ministerio para la Transición Ecológica y el Reto Demográfico. Recuperado de https://www.miteco.gob.es/es/cambio-climatico/temas/impactos-vulnerabilidad-y-adaptacion/impactosyriesgosccespanawebfinal_tcm30-518210.pdf [Revisado o 7 de marzo de 2021].

SAPEA (2020). *A sustainable food system for the European Union*. Berlín, Alemania: SAPEA. <https://doi.org/10.26356/sustainablefood>

SARALEGUI, P. e COSTANZO, M. (2019). La agroecología urbana: el consumo entre lo híbrido y el acto político. *Cuadernos de Investigación Urbanística*, 124, 8-24. Recuperado de <http://polired.upm.es/index.php/ciur/article/view/3966> [Revisado o 30 de abril de 2021].

SAUVÉ, L. (1999). Environmental education between modernity and postmodernity: Searching for an integrating educational framework. *Canadian Journal of Environmental Education*, 4(1), 9-35. Recuperado de <https://cjee.lakeheadu.ca/article/view/317> [Revisado o 10 de maio de 2021].

SAUVÉ, L. (2005). Currents in Environmental Education: Mapping a Complex and Evolving Pedagogical Field. *Canadian Journal of Environmental Education*, 10(1), 11-37. Recuperado de <https://cjee.lakeheadu.ca/article/view/175> [Revisado o 10 de maio de 2021].

SAUVÉ, L. (2006). Complexité et diversité du champ de l'éducation relative à l'environnement. *Chemin de traverse*, 3, 51-62.

SAUVÉ, L. (2007). Apprendre dans l'action sociale : vers un écocitoyenneté. En D. Proulx e L. Sauvé (Dir.), *Porcherries! La porciculture intempestive au Québec* (pp. 320-337). Montreal, Canadá: Écosociété.

SAUVÉ, L. (2013). Au coeur des questions socio-écologiques : des savoirs à construire, des compétences à développer. *Éducation relative à l'environnement – Regards, Recherches, Réflexions*, 11, 19-40. <https://doi.org/10.4000/ere.662>

SAUVÉ, L. (2014). Educación ambiental y ecociudadanía. Dimensiones claves de un proyecto político-pedagógico. *Revista Científica*, 18, 12-23.

SAUVÉ, L. (2017). L'éducation à l'écocitoyenneté. En A. Barthes e J.M Lange (Dir.), *Dictionnaire critique des enjeux et concepts des «Éducatons à»* (p. 56-65). París, Francia: L'Harmattan.

SAUVÉ, L., e ASSELIN, H. (2017). Educar para la ecociudadanía: contra la instrumentalización de la escuela como antesala del «mercado del trabajo». *Teoría de la Educación*, 29(1). Recuperado de <http://hdl.handle.net/10366/133988> [Revisado o 10 de maio de 2021].

SAUVÉ, L. e GODMAIRE, H. (2004). Environmental Health Education: A Participatory Holistic Approach. *EcoHealth* 1, SU35–SU46. <https://doi.org/10.1007/s10393-004-0080-z>

SAUVÉ, L., NAOUFAL, N. e ANZOU, E. (2013). *Pour une écoalimentation. Dix belles histoires*. Quebec, Canadá: Presses de l'Université du Québec.

SCANLAN, S.J. (2013). Feeding the Planet or Feeding Us a Line? Agribusiness, 'Grainwashing' and Hunger in the World Food System. *International Journal of Sociology of Agriculture & Food*, 20(3), 357–382.

SCHWAB, K. (2016). *La cuarta revolución industrial*. Barcelona: Debate.

SCHWEITZER, J.-P., GIONFRA, S., PANTZAR, M., MOTTERSHEAD, D., WATKINS, E., PETSINARIS, ... e JANSSENS, C. (2018). *Al desnudo: los envases de plástico no evitan el despilfarro alimentario (soluciones y alternativas reales)* [Informe]. Bruxelas, Bélgica: Zero Waste Europe e Amigos de la Tierra. Recuperado de https://www.tierra.org/wp-content/uploads/2018/04/informe_desperdicio_alimentos_plasticos.pdf [Revisado o 15 de febreiro de 2021].

SCOTT, J.C. (2003). *Los dominados y el arte de la resistencia. Discursos ocultos*. México D.F., México: Era.

SCOWN, M. e NICHOLAS, K. (2020). European agricultural policy requires a stronger performance framework to achieve the Sustainable Development Goals. *Global Sustainability*, 3, E11. <https://doi.org/10.1017/sus.2020.5>

SEARCHINGER, T., WAITE, R., HANSON, C. e RANGANATHAN (2019). *Creating a sustainable food future: A menu*

of solutions to feed nearly 10 billion people by 2050 [Informe]. Washington, Estados Unidos: WRI. Recuperado de <https://research.wri.org/wrr-food> [Revisado o 29 de marzo de 2021].

SEMFYC (2019). Cambio en la pirámide alimenticia: los vegetales frescos, en la base y reducción del consumo de hidratos de carbono (16/10/2019). Recuperado de <https://www.semfyc.es/cambio-en-la-piramide-alimenticia-los-vegetales-frescos-en-la-base-y-reduccion-del-consumo-de-hidratos-de-carbono/> [Revisado o 16 de outubro de 2020].

SERANTES, A. (2005). *Guía dos equipamentos para a Educación Ambiental na Galiza e doutras instalacións para a divulgación do patrimonio*. Coruña: CEIDA.

SERRA-MAJEM, L. (2010). Nutrición comunitaria y sostenibilidad: concepto y evidencias. *Revista Española de Nutrición Comunitaria*, 16(1), 35-40. [https://doi.org/10.1016/S1135-3074\(10\)70010-7](https://doi.org/10.1016/S1135-3074(10)70010-7)

SERRA-MAJEM, L., ARANCETA-BARTRINA, J., ORTIZ-ANDRELLUCHI, A., RUANO-RODRIGUEZ, C., GONZALEZ-PADILLA, E. e DERNINI, S. (2019). Decalogue of Gran Canaria for sustainable food and nutrition in the community. En B. Burlingame e S. Dernini (Eds.), *Sustainable Diets: Linking Nutrition and Food Systems* (pp. 255–260). Wallingford, Reino Unido; Boston, Estados Unidos: CAB International.

SERRA-MAJEM, L. e ORTIZ, A. (2018). La dieta mediterránea como ejemplo de una alimentación y nutrición sostenibles: enfoque multidisciplinar. *Nutrición Hospitalaria*, 35(spe4), 96-101. <https://dx.doi.org/10.20960/nh.2133>

SERVIGNE, P. e STEVENS, R. (2015). *Comment tout peut s'effondrer. Petit manuel de collapsologie à l'usage des générations*. París, Francia: Seuil.

SERVIGNE, P. e STEVENS, R. (2020). *Colapsología*. Barcelona: Arpa Editores.

SEVILLA, E. (2006a). *Desde el pensamiento social agrario*. Córdoba: UCOPress.

SEVILLA, E. (2006b). Agroecología y agricultura ecológica: hacia una “re” construcción de la soberanía alimentaria. *Agroecología*, 1, 7-18. Recuperado de <https://revistas.um.es/agroecologia/article/view/13> [Revisado o 13 de abril de 2021].

SEVILLA, E. (2011). *Sobre los orígenes de la agroecología en el pensamiento marxista y libertario*. La Paz, Bolívia: Plural Editores. Recuperado de <http://atlas.umss.edu.bo:8080/xmlui/handle/123456789/80> [Revisado o 9 de abril de 2021].

SEVILLA, E. (2012). *Canales cortos de comercialización alimentaria en Andalucía*. Sevilla: Fundación Pública Andaluza Centro de Estudios Andaluces.

SEVILLA, E., GUZMÁN, G. e GONZÁLEZ DE MOLINA, M. (2000). *Introducción a la agroecología como desarrollo rural sostenible*. Madrid: Mundi-Prensa.

SEVILLA, E. e MARTÍNEZ-ALIER, J. (2006a). New rural social movements and agroecology. En P. Cloke, T. Marsden e P. Mooney (Eds.), *The Handbook of Rural Studies* (pp. 472-483). Londres, Reino Unido: SAGE Publications. <http://dx.doi.org/10.4135/9781848608016.n34>

SEVILLA, E. e MARTÍNEZ-ALIER, J. (2006b). Orígenes del Movimiento Social Agroecológico en el Estado español y sus conexiones con Latinoamérica, en el contexto de los procesos antagonistas al neoliberalismo y la globalización. En D. López e M. Badal (Coords.), *Los pies en la tierra: reflexiones y experiencias hacia un movimiento agroecológico* (pp. 71-84). Bilbao: Virus editorial.

SEVILLA, E. e SOLER, M. (2010). Agroecología y soberanía alimentaria: alternativas a la globalización agroalimentaria. En M. Soler e C. Guerrero (Coords.), *Patrimonio Cultural en la nueva ruralidad andaluza* (pp. 190-217). Sevilla: Junta de Andalucía.

SEVILLA, E., SOLER, M., GALLAR, D., VARA, I. e CALLE, Á. (2012). *Canales cortos de comercialización alimentaria en Andalucía*. Sevilla: Fundación Pública Andaluza Centro de Estudios Andaluces.

SHIVA, V. (2001). *Biopiratería. El saqueo de la naturaleza y del conocimiento*. Barcelona: Icaria.

SHIVA, V. (2003). *Cosecha robada. El secuestro del suministro mundial de alimentos*. Barcelona: Paidós.

SHIVA, V. (2006). *Manifiesto para una Democracia de la Tierra. Justicia, Sostenibilidad y Paz*. Barcelona: Paidós.

SHIVA, V. (2007). *Las nuevas Guerras de la Globalización. Semillas, agua y formas de vida*. Madrid: Popular.

SILIPRANDI, E. (2010). Mujeres y agroecología. Nuevos sujetos políticos en la agricultura familiar. *Investigaciones feministas*, 1, 125-137. Recuperado de <https://revistas.ucm.es/index.php/INFE/article/view/INFE1010110125> [Revisado o 21 de abril de 2021].

SILIPRANDI, E. E ZULUAGA, G.P. (Coords.) (2014). *Género, agroecología y soberanía alimentaria. Perspectivas Ecofeministas*. Madrid: Icaria.

SIMÓN, X., COPENA, D. e RODRÍGUEZ, L. (2010). Construyendo alternativas agroecológicas al sistema agroalimentario global: acción y reacción en el Estado español. *Revista de Economía Crítica*, 10, 138-175. Recuperado de <http://www.revistaeconomiacritica.org/node/528> [Revisado o 30 de abril de 2021].

SIMÓN, X., COPENA, D., PÉREZ-NEIRA, D., DELGADO, M. e SOLER, M. (2014). Alimentos kilométricos y gases de efecto invernadero: Análisis del transporte de las importaciones de alimentos en el Estado español (1995-2007). *Revibec: revista de la Red Iberoamericana de Economía Ecológica*, 22, 1-16. Recuperado de <https://www.raco.cat/index.php/Revibec/article/view/280853> [Revisado o 7 de febreiro de 2021].

SIMÓN, X., PÉREZ-NEIRA, D. E COPENA, D. (2020). *Políticas alimentarias para a sustentabilidade. Libro de Actas do VIII Congreso Internacional de Agroecoloxía*. Vigo: GIEEA. Recuperado de https://economiaecoloxica.webs.uvigo.es/docs/publicacions/libro_actas_viicia.pdf [Revisado o 21 de abril de 2021].

SIMÓN, X., QUIROGA, E., PÉREZ-NEIRA, D., MONTERO, M., COPENA, D. e GÓMEZ, R. (2021). *Máis aló do prato. Analizando a dieta alimentaria na miña contorna. Guía práctica*. Vigo: Universidade de Vigo. Recuperado de http://economiaecoloxica.webs.uvigo.es/docs/publicacions/documento_final_publicado.pdf [Revisado o 4 de maio de 2021].

SOLER, C. (2020). Sandías y tomates. Otro expolio africano. *Soberanía Alimentaria. Bioiversidad y Culturas* [Otros documentos]. Recuperado de <https://www.soberaniaalimentaria.info/otros-documentos/luchas/809-sandias-y-tomates-otro-expolio-africano> [Revisado o 12 de decembro de 2020].

SOLER, M. e CALLE, Á. (2010). Rearticulando desde la alimentación: canales cortos de comercialización en Andalucía. En M. Soler e C. Guerrero (Coords.), *Patrimonio Cultural en la nueva ruralidad andaluza* (pp. 259-283). Sevilla: Junta de Andalucía.

SOLER, M. e PÉREZ-NEIRA (2013a). Canales cortos de comercialización alimentaria en la construcción de sistemas agroalimentarios alternativos. En M. Cuéllar, A. Calle e D. Gallar (eds.), *Procesos hacia la soberanía alimentaria* (pp. 63-80). Barcelona: Icaria.

SOLER, M. e PÉREZ-NEIRA (2013b). Por una recampesinización ecofeminista: superando los tres sesgos de la mirada occidental. *Papeles de relaciones ecosociales y cambio global*, 121, 131-141. Recuperado de https://www.fuhem.es/wp-content/uploads/2018/12/Por_una_recampesinizacion_ecofeminista_M_Soler_Montiel_D_Perez_Neira.pdf [Revisado o 21 de abril de 2021].

SOTO, D. (2014). Community, Institutions and environment in conflicts over Commons in Galicia, Northwest Spain (18th-XXth centuries). *Workers of the World - International Journal on Strikes and Social Conflicts*, 1(5), 59-74. Recuperado de <https://hdl.handle.net/1813/88001> [Revisado o 5 de maio de 2021].

SOTO, D. (2015). Del manejo multifuncional del territorio a la desarticulación productiva: cambios en los flujos de biomasa durante el proceso de industrialización de la agricultura gallega (1960-2012). *Documentos de Trabajo SEHA*, 1505. Recuperado de <http://hdl.handle.net/10234/138698> [Revisado o 4 de maio de 2021].

SOTO, D., HERRERA, A., GONZÁLEZ DE MOLINA, M. e ORTEGA, A. (2007). La protesta campesina como protesta ambiental, siglos XVIII-XX. *Historia Agraria*, 42, 277-301.

SOTO, D., INFANTE-AMATE, J., GUZMÁN, G.I., CID, A., AGUILERA, E., GARCÍA, R. e GONZÁLEZ DE MOLINA, M. (2016). The social metabolism of biomass in Spain, 1900–2008: From food to feed-oriented changes in the agro-ecosystems. *Ecological Economics*, 128, 130-138. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2016.04.017>

SPRINGMANN, M., CLARK, M., MASON-D'CROZ, D., WIEBE, K., BODIRSKY, B.L., LASSALETTA, L., ... e WILLET, W. (2018). Options for Keeping the Food System within Environmental Limits. *Nature*, 562, 519–525. <https://doi.org/10.1038/s41586-018-0594-0>

SPRINGMANN, M., GODFRAY, H. C. J., RAYNER, M. e SCARBOROUGH, P. (2016). Analysis and valuation of the health and climate change cobenefits of dietary change. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 113(15), 4146-4151.

STEFFEN, W., RICHARDSON, K., ROCKSTRÖM, J., CORNELL, S.E., FETZER, I., BENNETT, E.M., ... e SÖRLIN, S. (2015). Planetary boundaries: Guiding human development on a changing planet. *Science*, 347(6223), 1259855. <https://doi.org/10.1126/science.1259855>

STENMARCK, Å., JENSEN, C., QUESTED, T. e MOATES, G. (2016). *Estimates of European food waste levels*. Estocolmo, Suecia: Comisión Europea e CSA. Recuperado de <https://www.eu-fusions.org/phocadownload/Publications/Estimates%20of%20European%20food%20waste%20levels.pdf> [Revisado o 14 de febreiro de 2021].

SWINBURN, B. A., KRAAK, V. I., ALLENDER, S., ATKINS, V. J., BAKER, P. I., BOGARD, J. R., ... e EZZATI, M. (2019). The global syndemic of obesity, undernutrition, and climate change: the Lancet Commission report. *The Lancet*, 393(10173), 791-846. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(18\)32822-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(18)32822-8)

TAIBO (2009). *En defensa del decrecimiento. Sobre capitalismo, crisis y barbarie*. Madrid: Los Libros de la Catarata.

TAIBO, C. (2017). *Colapso : capitalismo terminal, transición ecosocial, ecofascismo*. Buenos Aires, Arxentina: Libros de Anarres.

TAMAMES, R. (1980). *Ecología y desarrollo. La polémica sobre los límites al crecimiento*. Madrid: Alianza Universidad.

TEYSSÈDRE, A. (2004). Vers une sixième grande crise d'extinctions. En R. Barbault, B. Chevassus-au-Louis (Dir.) e A. Teyssèdre (Coord.), *Biodiversité et changements globaux: enjeux de sociétés et défis pour la recherche* (pp. 24-36). Paris, Francia: ADPF e Ministère des Affaires Étrangères.

TEITELBAUM, A. (2000). *La crisis actual del derecho al desarrollo*. Bilbao: Universidad de Deusto.

TEMPER, L., DEL BENE, D. e MARTÍNEZ-ALIER, J. (2015). Mapping the frontiers and front lines of global environmental justice: the EJAtlas. *Journal of Political Ecology*, 22(1), 255-278. <https://doi.org/10.2458/v22i1.21108>

THOMAS, V.G. e KEVAN, P.G. (1993). Basic principles of agroecology and sustainable agriculture. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 6(1), 1-19. <https://doi.org/10.1007/BF01965612>

TILMAN, D. e CLARK, M. (2014). Global diets link environmental sustainability and human health. *Nature* 515, 518–522. <https://doi.org/10.1038/nature13959>

TIMMERMAN C. e FÉLIX, G.F. (2015). Agroecology as a vehicle for contributive justice. *Agriculture and Human Values*, 32(3), 523–538. <https://doi.org/10.1007/s10460-014-9581-8>

TITTONELL, P. (2019). Las transiciones agroecológicas: múltiples escalas, niveles y desafíos. *Revista De La Facultad De Ciencias Agrarias UNCuyo*, 51(1), 231-246. Recuperado de <http://revistas.uncu.edu.ar/ojs3/index.php/RFCa/article/view/2448>

TNS POLITICAL & SOCIAL (2017). *Special Eurobarometer 459. Climate Change* [Informe]. Bruselas, Bélgica: Comisión Europea. <https://doi.org/10.2834/92702>

TOLEDO, V.M. (1999). El otro zapatismo: luchas indígenas de inspiración ecológica en México. *Ecología política*, (18), 11-22. Recuperado de https://www.ecologiapolitica.info/novaweb2/wp-content/uploads/2019/10/018_Toledo_2000.pdf [Revisado o 27 de abril de 2021].

TOLEDO, V.M. (2013). El metabolismo social: una nueva teoría socioecológica. Relaciones. *Estudios de historia y sociedad*, 34(136), 41-71. Recuperado de http://www.scielo.org.mx/scielo.php?pid=S0185-39292013000400004&script=sci_arttext [Revisado o 29 de novembro de 2020].

TOLEDO, V.M. (2019). Agroecología. En A. Kothari, A. Salleh, A. Escobar, F. Demaria, e A. Acosta (Coords.), *Pluriverso. Un diccionario del posdesarrollo* (pp. 163-166). Barcelona: Icaria.

TOLEDO, V.M. e BARRERA-BASSOLS, N. (2008). *La memoria biocultural. La importancia ecológica de las sabidurías tradicionales*. Barcelona: Icaria.

TOLEDO, V.M. e BARRERA-BASSOLS, N. (2017). Political Agroecology in Mexico: A Path toward Sustainability. *Sustainability*, 9(2), 268. <https://doi.org/10.3390/su9020268>

TORERO, M. (2020). *COVID-19 and the risk to food supply chains: How to respond?*. Roma, Italia: FAO.

TRAINER, T. (2017). *La vía de la simplicidad. Hacia un mundo sostenible y justo*. Madrid: Trotta.

TREGGAR, A. (2011). Progressing knowledge in alternative and local food networks: Critical reflections and a research agenda. *Journal of Rural Studies*, 27(4), 419–430. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2011.06.003>

TRISOS, C.H., MEROW, C. e PIGOT, A.L. (2020). The projected timing of abrupt ecological disruption from climate change. *Nature*, 580, 496-501. <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2189-9>

TSCHARNTKE, T., CLOUGH, Y., WANGER, T. C., JACKSON, L., MOTZKE, I., PERFECTO, I., ... e WHITBREAD, A. (2012). Global food security, biodiversity conservation and the future of agricultural intensification. *Biological conservation*, 151(1), 53-59. <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2012.01.068>

TURIEL, A. (2020). *Petrocalipsis. Crisis energética global y como (no) la vamos a solucionar*. Madrid: Alfabeto.

UNCETA (2015). Desarrollo alternativo, alternativas al desarrollo y buen vivir: elementos para el debate. *Papeles de relaciones ecosociales y cambio global*, 128, 29-38. Recuperado de <https://www.fuhem.es/papeles/papeles-numero-128/> [Revisado o 31 de marzo de 2021].

UNCETA, K., ACOSTA, A. e MARTÍNEZ, E. (Comp.) (2014). *Desarrollo, postcrecimiento y Buen Vivir: Debates e interrogantes*. Quito, Ecuador: Ediciones Abya-Yala. Recuperado de <https://bivica.org/files/desarrollo-postcrecimiento.pdf> [Revisado o 23 de marzo de 2021].

UNESCO (2017). *Informe de Seguimiento de la Educación en el Mundo, 2016: La Educación al servicio de los pueblos y el planeta: creación de futuros sostenibles para todos*. París, Francia: UNESCO. Recuperado de <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000248526> [Revisado o 16 de marzo de 2021].

UNIÓN EUROPEA (2019). *Directiva (UE) 2019/904 del Parlamento Europeo y del Consejo, de 5 de junio de 2019, relativa a la reducción del impacto de determinados productos de plástico en el medio ambiente*. Diario Oficial da Unión Europea [12 de xuño de 2019]. Recuperado de <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ES/TXT/?uri=CELEX:32019L0904> [Revisado o 12 de febreiro de 2021].

VAARST, M., GETZ, A., CHAPPELL, M.J., BRINKLEY, C., NIJBROEK, R., ARRAES, N.A.M., ... e HALBERG, N. (2018). Exploring the concept of agroecological food systems in a city-region context. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 42(6), 686-711. <https://doi.org/10.1080/21683565.2017.1365321>

VALERO, T., RODRÍGUEZ, P., RUÍZ, E., ÁVILA, J.M. e VARELA, G. (2018). La alimentación española. Características nutricionales de los principales alimentos de nuestra dieta. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación e FEN. Recuperado de <https://www.fen.org.es/storage/app/media/imgPublicaciones/2018/libro-la-alimentacion-espanola.pdf> [Revisado o 17 de outubro de 2020].

VALIN, H., PETERS, D., VAN DEN BERG, M., FRANK, S., HAVLIK, P., FORSELL, N., ... e DI FULVIO, F. (2015). *The land use change impact of biofuels consumed in the EU: Quantification of area and greenhouse gas impacts* [Informe]. Utrecht, Países Baixos: ECOFYS Netherlands. Recuperado de https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/Final%20Report_GLOBIOM_publication.pdf [Revisado o 7 de marzo de 2021].

VAN DER PLOEG, J.D. (2009). As agriculturas atrasadas, a nova crise alimentaria, e o seu papel dentro da nova agricultura europea. En X. Simón, e D. Copena (Coord.), *Construíndo un rural agroecolóxico* (pp. 11-21). Vigo: Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo.

VAN DER PLOEG, J.D. (2010). *Nuevos campesinos. Campesinos e imperios alimentarios*. Barcelona: Icaria.

VAN DER PLOEG, J. D., BARJOLLE, D., BRUIL, J., BRUNORI, G., MADUREIRA, L. M. C., DESSEIN, J., ... e WEZEL, A. (2019). The economic potential of agroecology: Empirical evidence from Europe. *Journal of Rural Studies*, 71, 46-61. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.09.003>

VANHAM, D., DEL POZO, S., PEKCAN, A.G., KEINAN-BOKER, L., TRICHOPOULOU, A. e GAWLIK, B.M. (2016). Water consumption related to different diets in Mediterranean cities. *Science of The Total Environment*, 573, 96-105. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2016.08.111>

VANHAM, D., COMERO, S., GAWLIK, B.M. e BIDOGLIO, G. (2018). The water footprint of different diets within European sub-national geographical entities. *Nature Sustainability*, 1, 518-525. <https://doi.org/10.1038/s41893-018-0133-x>

VARA, I. e GALLAR, D. (2017). El papel de los manejos comunales en la construcción de procesos hacia la soberanía alimentaria. En N. Alonso, I. Álvarez, Á. Álvarez, J. Bellver, Á. Calle, M. De Castro,... e C. Yacamán, *Rebeldías en común. Sobre comunales, nuevos comunes y economías cooperativas* (pp. 183-193). Madrid: Libros en Acción.

VARELA, G., SERRANO, M., ALONSO, E., GARCÍA, A. e ACHÓN, M. (2015). *Alimentación y sociedad en la España del siglo XXI*. Madrid: Fundación Mapfre. Recuperado de http://sennutricion.org/media/Estudio_Alimentaci_n_y_Sociedad_en_la_Espa_a_del_s_XXI.pdf [Revisado o 5 de outubro de 2020].

VARGAS, G. (2019). Paradigms in the relationship between human being and nature in the Andes. En D. Zandvliet (Ed.), *Culture and Environment. Weaving New Connections* (pp. 41-57). Leide, Países Baixos: Brill Sense. https://doi.org/10.1163/9789004396685_003

VARGAS, G., BARBA, M. e DÍAZ, A. (2015). Cultura da sostibilidade e cooperación ao desenvolvemento en centros educativos de Galicia e República Dominicana. *AmbientalMENTEsustentable*, 2(20), 167-183. Recuperado de <http://hdl.handle.net/2183/22195> [Revisado o 24 de marzo de 2021].

VARO, J. J., MARTÍNEZ-GONZÁLEZ, M. A., DE IRALA-ESTÉVEZ, J., KEARNEY, J., GIBNEY, M. e MARTÍNEZ, J. A. (2003). Distribution and determinants of sedentary lifestyles in the European Union. *International journal of epidemiology*, 32(1), 138-146. <https://doi.org/10.1093/ije/dyg116>

VAZ-VELHO, M., PINHEIRO, R. E SOFIA, A. (2016). The Atlantic diet – origin and features. *International Journal of Food Studies*, 5, 106–119. <https://doi.org/10.7455/ijfs/5.1.2016.a10>

VÁZQUEZ, M. D. (2017). Funcionamiento y Evolución de una asociación de consumidores/as “O Bandullo Ecolóxico”. *AE. Revista Agroecológica de Divulgación*, (28), 28-29.

VÁZQUEZ, R. e VALENCIA, A. (2016). La creciente importancia de los debates antiespecistas en la teoría política contemporánea: del bienestarismo al abolicionismo. *Revista Española de Ciencia Política*, 42, 149-166. <http://dx.doi.org/10.21308/recp.42.06>

VELADO-ALONSO, E., MORALES-CASTILLA, I. e GÓMEZ-SAL, A. (2020). Recent land use and management changes decouple the adaptation of livestock diversity to the environment. *Scientific Reports*, 10, 21035. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-77878-2>

VICENTE-ALMAZÁN, L., HERRERA, M. e ESCOBAR, M. (2019). *Sistemas alimentarios territorializados en España. 100 iniciativas locales para una alimentación responsable y sostenible*. Catarroja: CERAI e Fundación Daniel y Nina Carasso. Recuperado de <https://cerai.org/publicaciones-de-cerai/100-iniciativas-sat/> [Revisado o de 17 de abril de 2021].

VIDAL, T. (2012). Barreras y facilitadores para un consumo más pro ambiental. En M. Heras e M. Peirón (Coord.), *Cambio Global en*

España 2020/50. Consumo y estilos de vida (pp. 197-199). Asturias: Centro Complutense de Estudios e Información Medioambiental e Centre de Recerca e Informació en Consum.

VILLADIEGO, L. e CASTRO, N. (2014). *Carro de combate. Consumir es un acto político*. Madrid: Clave Intelecual.

VILLAR, T., GONZÁLEZ, N., RODRÍGUEZ, R.C., LAMAZARES, X.L., LORENZO, A.R., MARTÍNEZ, M. e COELLO, X.R. (2006). *Autoxestión Cooperativa. Manual sobre sociedades cooperativas*. Pontevedra: UCETAG.

VIVERO-POL, J.L. (2019). The idea of food as a commons: Multiple understandings for multiple dimensions of food. En J.L. Vivero-Pol, T. Ferrando, O. De Schutter e U. Mattei, *Routledge handbook of food as a commons* (pp. 25-41). Abingdon, Reino Unido, e Nova York, Estados Unidos: Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9781315161495>

VIVERO-POL, J.L., FERRANDO, T., DE SCHUTTER, O. e MATTEI, U. (Eds.). (2018). *Routledge handbook of food as a commons*. Abingdon, Reino Unido, e Nova York, Estados Unidos: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315161495>

VON WEIZSÄCKER, E. e WIJCKMAN, A. (2019). *Come on! Capitalismo, cortoplacismo, población y destrucción del planeta*. Barcelona: Planeta.

VSF JUSTICIA ALIMENTARIA GLOBAL (2015). *Confiad en mí: Puertas giratorias, conflictos de intereses y amistades peligrosas entre la industria alimentaria y los organismos de salud*. Barcelona: VSF Justicia Alimenaria Global. Recuperado de https://justiciaalimentaria.org/sites/default/files/docs/informe_lobby_1_obo_0.pdf [Revisado o 10 de xullo de 2020].

VSF JUSTICIA ALIMENTARIA GLOBAL (2020). *El poder en la sombra: apuntes sobre el lobby cárnico*. Barcelona: VSF Justicia Alimenaria Global. Recuperado de

https://justiciaalimentaria.org/sites/default/files/docs/informe-enlasombra_baixa.pdf [Revisado o 10 de xullo de 2020].

WACKERNAGEL, M. e REES, W. (2001). *Nuestra huella ecológica: Reduciendo el impacto humano sobre la Tierra*. Santiago, Chile: Lom Ediciones.

WAHBA, M.A. e BRIDWELL, L.G. (1976). Maslow reconsidered: A review of research on the need hierarchy theory. *Organizational Behavior and Human Performance*, 15(2), 212-240. [https://doi.org/10.1016/0030-5073\(76\)90038-6](https://doi.org/10.1016/0030-5073(76)90038-6)

WALTER, M. (2009). Conflictos ambientales, socioambientales, ecológico distributivos, de contenido ambiental... Reflexionando sobre enfoques y definiciones. *Boletín ECOS/CIP-Ecosocial*, 6. Recuperado de https://www.fuhem.es/media/ecosocial/file/Boletin%20ECOS/Boletin%206/Conflictos%20ambientales_M.WALTER_mar09_final.pdf [Revisado o 16 de marzo de 2021].

WARD, B. e DUBÓS, R. (1972). *Una sola Tierra*. México DF, México: Fondo de Cultura Económica.

WARNER, K.D. (2007). *Agroecology in action: Extending alternative agriculture through social networks*. Cambridge, Estados Unidos: MIT Press.

WATSON, A. (1974). The Arab Agricultural Revolution and Its Diffusion, 700-1100. *The Journal of Economic History*, 34(1), 8-35. Recuperado de <http://www.jstor.org/stable/2116954> [Revisado o 25 de novembro de 2020].

WBGU (2020a). *Rethinking Land in the Anthropocene: from Separation to Integration. Flashing Report* [Recurso en liña]. Recuperado de <https://www.wbgu.de/en/publications/publication/landshift> [Revisado o 8 de marzo de 2021].

WBGU (2020b). *Rethinking Land in the Anthropocene: from Separation to Integration. Summary* [Informe resumido]. Berlin:

WBGU. Recuperado de https://www.wbgu.de/fileadmin/user_upload/wbgu/publikationen/hauptgutachten/hg2020/pdf/WBGU_HG2020_ZF_en.pdf [Revisado o 8 de marzo de 2021].

WEBER, C.L. e MATTHEWS, H.S. (2008). Food-Miles and the Relative Climate Impacts of Food Choices in the United States. *Environmental Science & Technology*, 42(10), 3508-3513. <https://doi.org/10.1021/es702969f>

WEIGELT, J., KRAMER, A., MÜLLER, A., POCCIONI, N., BAKER, L., BARRIOS, E, ... e WERNER, J. (2020). *Systemic Challenges, Systemic Responses: Innovating Adaptation to Climate Change through Agroecology*. Berlín, Alemania: TMG Research gGmbH. Recuperado de <https://doi.org/10.35435/2.2020.2>

WEZEL, A., BELLON, S., DORÉ, T., FRANCIS, C., VALLOD, D. e DAVID, C. (2009). Agroecology as a science, a movement and a practice. A review. *Agronomy for Sustainable Development*, 29, 503–515. <https://doi.org/10.1051/agro/2009004>

WEZEL, A., CASAGRANDE, M., CELETTE, F., VIAN, J.-F., FERRER, A. e PEIGNÉ, J. (2014). Agroecological practices for sustainable agriculture. A review. *Agronomy for Sustainable Development*, 34, 1–20. <https://doi.org/10.1007/s13593-013-0180-7>

WEZEL, A., HERREN, B.G., KERR, R.B., BARRIOS, E., RODRIGUES GONÇALVES, A.L. e SINCLAIR, F. (2020). Agroecological principles and elements and their implications for transitioning to sustainable food systems. A review. *Agronomy for Sustainable Development*, 40(40). <https://doi.org/10.1007/s13593-020-00646-z>

WEZEL, A. e SOLDAT, V. (2009) A quantitative and qualitative historical analysis of the scientific discipline of agroecology. *International Journal of Agricultural Sustainability*, 7(1), 3-18. <https://doi.org/10.3763/ijas.2009.0400>

WIEBE, K., ROBINSON, S. e CATTANEO, A. (2019). Climate Change, Agriculture and Food Security: Impacts and the Potential for Adaptation and Mitigation. En C. Campanhola e S. Pandey, *Sustainable Food and Agriculture* (pp. 55-74). Cambridge, Estados Unidos: Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-812134-4.00004-2>

WILLET, W., ROCKSTRÖM J., LOKEN, B., SPRINGMANN, M., LANG T, VERMEULEN S, ... e MURRAY, C.J.L. (2019). Food in the Anthropocene: the EAT–Lancet Commission on healthy diets from sustainable food systems. *The Lancet*, 393(10170), 447-492. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(18\)31788-4](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(18)31788-4)

WINDFUHR, M. e JONSÉN, J. (2005). *Food Sovereignty. Towards democracy in localized food systems*. Rugby, Reino Unido: ITDG Publishing. Recuperado de <https://agris.fao.org/agris-search/search.do?recordID=GB2013202621> [Revisado o 28 de agosto de 2020].

WOOD, R., STADLER, K., SIMAS, M., BULAVSKAYA, T., GILJUM, S., LUTTER, S. e TUKKER, A. (2018). Growth in Environmental Footprints and Environmental Impacts Embodied in Trade: Resource Efficiency Indicators from EXIOBASE3. *Journal of Industrial Ecology*, 22, 553-564. <https://doi.org/10.1111/jiec.12735>

WORLD ECONOMIC FORUM (2020). *The Global Risks Report 2020*. Xenebra, Suíza: World Economic Forum. Recuperado de <https://www.weforum.org/reports/the-global-risks-report-2020> [Revisado o 14 de xaneiro de 2021].

WWF (2014). *Planeta Vivo Informe 2014. Resumen*. Gland, Suíza: WWF. Recuperado de http://awsassets.panda.org/downloads/informe_planetavivo2014_lowres2_1.pdf [Revisado o 5 de xaneiro de 2021].

WWF (2016). *Planeta Vivo Informe 2016. Riesgo y resiliencia en una nueva era*. Gland, Suíza: WWF. Recuperado de https://wwf.panda.org/es/noticias_y_publicaciones/publicaciones/informe_planeta_vivo_2016/ [Revisado o 2 de novembro de 2020].

WWF (2018). *Planeta Vivo Informe 2018. Apuntando más alto*. Gland, Suíza: WWF. Recuperado de http://awsassets.wwf.es/downloads/informe_planeta_vivo_2018.pdf [Revisado o 14 de xaneiro de 2021].

WWF (2020). *Informe Planeta Vivo 2020: Revertir la curva de la pérdida de biodiversidad. Resumen*. Gland, Suiza: WWF. Recuperado de https://wwf.panda.org/es/campanas_ambientales/ipv2020/ [Revisado o 11 de marzo de 2021].

XUNTA DE GALICIA (2014). *Estratexia de Especialización Intelixente de Galicia RIS3*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Recuperado de http://gain.xunta.gal/artigos/67/gestion+talento?locale=gl_ES [Revisado o 3 de maio de 2021].

YACAMÁN, C. (2017). Agrourbanismo y Comunes: nuevos paradigmas para alimentar la ciudad. En N. Alonso, I. Álvarez, Á. Álvarez, J. Bellver, Á. Calle, M. De Castro,... e C. Yacamán, *Rebeldías en común. Sobre comunales, nuevos comunes y economías cooperativas* (pp. 161-182). Madrid: Libros en Acción.

YACAMÁN, C., MATARÁN, A., MATA, R., LÓPEZ, J. e FUENTES-GUERRA, R. (2019). The Potential Role of Short Food Supply Chains in Strengthening Periurban Agriculture in Spain: The Cases of Madrid and Barcelona. *Sustainability*, 11(7), 2080. <http://dx.doi.org/10.3390/su11072080>

YACAMÁN, C. e ZAZO, A. (coords.) (2015). *El Parque Agrario: una figura de transición hacia nuevos modelos de gobernanza territorial y alimentaria*. Madrid: Heliconia S. Coop. Mad.

YIN, R.K. (2003). *Case study research: design and methods*. Thousand Oaks, Estados Unidos: Sage Publications.

YUDELL, M., ROBERTS, D., DESALLE, R. E TISHKOFF, S. (2016). Taking race out of human genetics. *Science*, 351(6273), 564-565. <https://doi.org/10.1126/science.aac4951>

ZHAO, C., LIU, B., PIAO, S., WANG, X., LOBELL, D. B., HUANG, Y., ... e ASSENG, S. (2017). Temperature increase reduces global yields of major crops in four independent estimates. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 114(35), 9326-9331. <https://doi.org/10.1073/pnas.1701762114>

ZIEGLER, J. (2001a). *El derecho a la alimentación*. Informe presentado ante o 59º período de sesións da Comisión de Dereitos Humanos [E/CN.4/2001/53]. Xenebra, Suíza: ECOSOC, NNUU. Recuperado de <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G01/110/38/PDF/G0111038.pdf?OpenElement> [Revisado o 16 de marzo de 2020].

ZIEGLER, J. (2001b). *El derecho a la alimentación*. Informe presentado ante o 56º período de sesións da Asemblea Xeral das NNUU [A/56/210]. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/465/55/PDF/N0146555.pdf?OpenElement> [Revisado o 16 de marzo de 2020].

ZIEGLER, J. (2004). *El derecho a la alimentación*. Informe presentado ante o 60º período de sesións da Comisión de Dereitos Humanos [E/CN.4/2004/10]. Nova York, Estados Unidos: ECOSOC, ONU. Recuperado de <https://undocs.org/es/E/CN.4/2004/10> [Revisado o 30 de agosto de 2020].

ZIEGLER, J. (2006a). *El derecho a la alimentación*. Informe presentado ante o 62º período de sesións da Comisión de Dereitos Humanos [E/CN.4/2006/44]. Nova York, Estados Unidos: ECOSOC, ONU. Recuperado de <https://undocs.org/es/E/CN.4/2006/44> [Revisado o 10 de agosto de 2020].

ZIEGLER, J. (2006b). *El imperio de la vergüenza*. Madrid: Taurus.

ZIEGLER, J. (2008). *El derecho a la alimentación*. Informe presentado ante o 7º período de sesións do Consello de DDHH da Asemblea Xeral das NNUU [A/HRC/7/5]. Nova York, Estados Unidos: ONU. Recuperado de <https://undocs.org/es/A/HRC/7/5> [Revisado o 10 de agosto de 2020].

ZULUAGA, G., CATAORA-VARGAS, G. e SILIPRANDI, E.
(Coords.) (2018). *Agroecología en femenino: reflexiones a partir de
nuestras experiencias*. La Paz, Bolivia: SOCLA-CLACSO.
Recuperado de
<http://www.fao.org/agroecology/database/detail/es/c/1186327/>
[Revisado o 21 de abril de 2021].

